

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

NEGYVENEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1916

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1916-ban:*

Alszeghy Zsolt
Baranyai Zoltán
Bayer József
Benigny Gyula
Berde Mária
Binder Jenő
Birkás Géza
Böhm Dezső
Budó Jusztin
Császár Elemér
Császár Ernő
Csengeri János
Csermelyi Sándor
Czebe Gyula
Dörpfeld, Wilhelm
Drăganu Miklós
Eckhardt Sándor
Endrei Gerzson
Erdélyi Lajos
Ferenczi Zoltán
Fest Sándor
Finály Gábor
Fogarasi Béla
Gálos Rezső
Geréb József
Gesztesi Gyula
Gombocz Zoltán
Gragger Róbert
Gréb Gyula
Gyomlay Gyula
Hanuy Ferencz
Haraszi Gyula
Hartyáni Zoltán
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hornvánszky Gyula
Husztai József
H. Révhegyi Rózsi

Kádár Jolán
Király György
Koszó János
Kristóf György
Kropf Lajos
Kunos Ignác
Lajti István
Marót Károly
Melich János
Módi Mihály
Németh Gyula
Pápay József
Papp Ferencz
Pollák Dezső
Putnoky Miklós
Radó Antal
Révay József
R. Zuber Marianne
Rózsa Dezső
Sas Andor
Schmidt József
Schwartz Elemér
Schwarz Frigyes
Sebestyén Gyula
Szegedy Rezső
Szekfü Gyula
Szendrey Zsigmond
Szentirmay Gizella
Szigetvári Iván
Szücsi [Bajza] József
Tolnai Vilmos
Trócsányi Zoltán
Trostler József
Vári Rezső
Venetianer Lajos
Vértessy Dezső
† Vértessy Jenő
Weber Artúr
Zolnai Béla

— Összesen 78 —

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bayer József</i> : Magyar színészeti kuriozum 1802-ből	289
<i>Benigny Gyula</i> : A jelentésváltozás egy faja a görögben	106, 306, 631
<i>Binder Jenő</i> : Stendhal-hatás Jókaira	511
<i>Csengeri János</i> : Euripides töredékei és Hypsipyle	493
<i>Czebe Gyula</i> : Egy bizánczi lovagi torna ekphrasisa	173
<i>U. az</i> : Ungria helynév Boeotiában a középkorban	315
<i>Dörpfeld, Wilhelm</i> : A halottak temetése Homerosnál	357
<i>Eckhardt Sándor</i> : Ramus és a Pléiade viszonyához	301
<i>Fereneci Zoltán</i> : Baksay Sándor emlékezete	221
<i>Fest Sándor</i> : Pope és a magyar költők	535, 623
<i>Gragger Róbert</i> : Gyulai Pál hatása Holteira	618
<i>Hornjándszky Gyula</i> : Demotionidai	514
<i>Maróti Károly</i> : Homerus comparatus IV.	32, 73
<i>U. az</i> : Thomas Mann és a klasszikusok	237
<i>Módi, Μιχαήλ</i> : Οι τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομουσουλίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου	374, 547
<i>Papp Ferencz</i> : B. Kemény Zsigmond Bécsben	153
<i>Pollák Dezső</i> : Voltaire «Les Guébres ou la tolérance» cz. drámájának hatása Lessing «Nathan der Weise»-jére	384
<i>Putnok, Miklós</i> : Arany János Toldi-trilógiája és Densusiasu Áron Negriadája	367
<i>Révay, Josephus</i> : De codicibus cenæ Trimalchionis eorumque cognitione	1
<i>U. az</i> : Emendationum Petroniarum specimen	163
<i>U. az</i> : Ad Minucium Felicem	298
<i>Schwartz Elemér</i> : Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és mon-dák egyöntetű lejegyzésére	553
<i>Szentirmai Gizella</i> : Lenau és a tragikum	23, 83, 168
<i>Vári Rezső</i> : Ungrolimni és Ungra Beóceziában	613
<i>Zolnai Béla</i> : Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez	7, 90

II. Hazai irodalom.*

<i>A Gyöngyösi Irodalmi Társaság évkönyve. Gálos Rezső</i>	403
<i>A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553—1589. Erdélyi Lajos</i>	646
<i>Berzeviczy Albert</i> : Fabriczy Kornél emlékezete stb. <i>Csermelyi Sándor</i>	559
<i>Csaki, Richard</i> : Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtungen. <i>Kristóf György</i>	249
<i>Fabriczy Kornél</i> kisebb dolgozatai. Ford. Rózsafty Dezső. <i>Csermelyi Sándor</i>	559
<i>*Ferenzi Magda</i> : Fehér árnyékok. zb.	220
<i>Gorzó Gollért</i> : Rádai Ráday Pál. <i>Böhm Dezső</i>	187
<i>*Gragger Róbert</i> : Irodalomtörténeti forrástanulmányok I. bz.	355
<i>*Háborús előadások. A Sárospataki Irodalmi Kör kiadv. zb.</i>	612
<i>*Hajek, Egon, und K. H. Hiemesch</i> : Um Heimat und Herd	355
<i>Hankiss János</i> : Diderot mint realista elbeszélő. <i>Eckhardt Sándor</i>	253
<i>Heltai Gáspár</i> : Háló. Kiadta Trócsányi Zoltán. <i>Kristóf György</i>	125
<i>Hettesheimer Ernő</i> : Arany uralomra jutása az irodalomban. <i>Weber Arthur</i>	53

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Hollaender Rózsi: Déry Julianna élete és költészete. <i>Berde Mária</i>	326
Hornyánszky Gyula: A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. <i>Vértessy Dezső</i>	47
Hörler, Rudolf: Die mundartliche Kunstdichtung der siebenbürger Sachsen. <i>Bleyer Jakob</i>	189
Jánosi Béla: Schedius Lajos æsthetikai elmélete. <i>Husztiné Révhegyi Rózsi</i>	648
Jénaki Ferencz: Kájoni János énekeskönyve és forrásai. <i>Alszegehy Zsolt</i>	51
Kis-Erős Ferencz: A magyar nyelv. <i>Trócsányi Zoltán</i>	247
Knight William: Az æsthetika története. Fordította Husztiné Révhegyi Rózsi. A magyar æsthetika történetével kiegészítette Jánosi Béla. <i>Fogarasi Béla</i>	188
*Krúdy Gyula: Zenélő óra. <i>zh.</i>	288
Letics Péter: Tibullus hatása Ovidiusra. <i>Hegedüs István</i>	390
*Máczsa János: A modern magyar dráma. <i>zh.</i>	612
Magyar Shakespeare-Tár. <i>Rózsa Dezső</i>	649
Mornau József: A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. <i>Gréb Gyula</i>	127
Orsovai Fülöp: Mysteriumok Arnobiusnál. <i>Marót Károly</i>	186
Paál Antal: Saint-Amant élete és művei. <i>Fogarasi Béla</i>	327
Péchy Simon Szombatos imádságos könyve. Közzéteszik dr. Guttmann Mihály és dr. Harmos Sándor. <i>Kirdly György</i>	126
Pitroff Pál: A győri sajtó története. <i>Révayné Zuber Marianne</i>	570
Ralbovsky Endre Péter: Nazianzoszi szent Gergely költészete. <i>Czebe Gyula</i>	254
Révay József: Nero fáktlyái. <i>Hanuy Ferencz</i>	119
U. az: A gimnáziumi latin olvasmány. <i>Geréb József</i>	644
*Roboz Imre: Az irodalom boudoirjában. I. k. <i>zh.</i>	682
*Rózsa Dezső: Shakespeare látomása. <i>r. a.</i>	424
*Rózsa Miklós: A magyar impresszionista festészet. <i>zh.</i>	72
Schröder Imre: Propertius hatása Ovidiusra. <i>Hegedüs István</i>	390
Schwartz Elemér: A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. <i>Gréb Gyula</i>	127
Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. <i>Németh Gyula</i>	560
Seraphin Vilmos: Euripides trimeter-alkotása. <i>Förster Aurél</i>	572
Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. <i>Gombocz Zoltán</i>	324
*Solymossy Sándor: A vadász temetése. Egy népszerű kép származástörténete. <i>zh.</i>	355
Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. <i>Kerekes Emil</i>	252
Szinnyei József: Magyar nyelvhasználat. <i>Pápay József</i>	393
Szögyén Jolán: Louise Labé. <i>Haraszi Gyula</i>	396
Takáts Sándor: Rajzok a török világból. <i>Szekfü Gyula</i>	122
*Thienemann, Theodor: Goethes ungarischer Schüler <i>zh.</i>	683
Thirring—Waisbecker, Irene: Volkslieder der Heanzen. <i>Schwartz Elemér</i>	328
*Trostler József: Goethe mint természettudós. <i>f—i.</i>	424
Trócsányi Dezső: Humboldt Vilmos nyelvbolesete. <i>Gréb Gyula</i>	127
Vodnik, Branko: Povjest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. <i>Szegedy Rezső</i>	184
Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. <i>Vértessy Jenő</i>	45
*Weber, Arthur: Quellenuntersuchungen zu Körners Dramen. <i>zh.</i>	220
Wertner Mór: Névmagyarázatok. <i>Melich János</i>	557
*Zolnai Gyula: Magyar Keleti Műveltségi Központ <i>b—h.</i>	683

III. Külföldi irodalom.

Albrecht, Louis: Neue Untersuchungen zu Shakespeares Mass für Mass. <i>Heinrich Gusztáv</i>	129
Arndt, Ernst Moritz: Wien. <i>Weber Arthur</i>	652
*Asbóth, O. Kurze russische Grammatik. <i>sch. j.</i>	70

	Lap
*Beck, S.: Neupersische Konversations-Grammatik. <i>sch. j.</i>	219
Berger, Emil: Das Problem der Erkenntniss in der Religionsphilosophie Jehuda Hallewys. <i>Venetianer Lajos</i>	578
Bethe, E.: Homer. Dichtung und Sage. I. Band. Ilias. <i>Marót Károly</i>	59
*Betzinger, B. A.: Kleine Parallel-Wörterbücher. <i>sch. j.</i>	422
Bisoffi, G. L.: Il Contra Symmachum di Aurelio Prudenzió Clemente. <i>Révay József</i>	335
*Bode, Wilhelm: Die Franzosen und Engländer in Goethes Leben und Urteil. <i>s. a.</i>	680
*Boelich, Ernst: Goethes Propyläen. <i>s. a.</i>	353
*Bruinier, J. W.: Die germanische Heldensage. <i>sch. j.</i>	219
*Brecht, Walter: Deutsche Kriegslieder sonst und jetzt. <i>sch. f.</i>	219
Buecheler, Franz: Kleine Schriften. I. Bd. <i>Révay József</i>	332
*Caner, P.: Das Altertum im Leben der Gegenwart. <i>v. d.</i>	219
Champion, Pierre: François Villon. <i>Birkás Géza</i>	573
*Chew, Samuel C.: The Dramas of Lord Byron. <i>r. d.</i>	70
Diels, Hermann: Antike Technik. <i>Findly Gábor</i>	410
Die Märchen der Weltliteratur. Hgb. v. Fr. v. der Leyen u. P. Zauernert. <i>Schwarz Frigyes</i>	66
Dittrich, Paul: Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten. <i>Révay József</i>	258
*Dostal-Winkler, J.: Die Heimat der Gralsage. <i>sch. j.</i>	219
*Ernst, Paul: Der Weg zur Form. <i>sz. g.</i>	680
*Federn, K.: Dante und seine Zeit. <i>sch. j.</i>	353
Fessler, Franz: Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz. <i>Révay József</i>	202
*Finsler, G.: Die homerische Dichtung. <i>sch. j.</i>	150
Firmani, Angelo: La patria di Cornelius Nepos. <i>Révay József</i>	330
Geibel, Emanuel: Werke. Ausgew. und hrsg. von Dr. R. Schacht. <i>Heinrich Gusztáv</i>	256
Gerhard, G. A.: Der Tod des grossen Pan. <i>Gálos Rezső</i>	260
*Grimm, G.: Die Lehre des Buddha. <i>sch. j.</i>	353
Grimm, Hermann: Aufsätze zur Literatur. Herausg. von Reinhold Steig. <i>r. d.</i>	353
Güntert, H.: Eine etymologische Deutung von griech. <i>ἄνθρωπος sch. j.</i>	354
Heckel, Hans: Das Don Juan-Problem in der neueren Dichtung. <i>Sas Andor</i>	203
Heinemann, Karl: Die klassische Dichtung der Römer. <i>Révay József</i>	329
Hermann, Max: Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance. <i>Zolnai Béla</i>	655
*Heusermann, Emil: Schillers Dramen. <i>f-i.</i>	71
Heusler, Andreas: Die Heldenrollen im Burgundenuntergang. <i>Bleyer Jakab</i>	265
Hill, Wilhelm: Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts. <i>Káddár Józán</i>	133
*Hohberger, C. R.: Die Entstehungsgeschichte von Wagners «Parsifal». <i>sch. j.</i>	71
*Horwitz, Hugo: Das Ich-Problem der Romantik. <i>f-i.</i>	422
*Imelmann, R.: Der deutsche Krieg und die englische Literatur. <i>gr.</i>	71
*Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte. XXIV. Bd. <i>zb.</i>	422
Jusserand, J. J.: Ronsard. Les grands écrivains français. <i>Birkás Géza</i>	337
Kapp, Ida: Callimachi Hecala fragmenta. <i>Vértesy Dezső</i>	575
Klapper, J.: Die Legende vom Armen Heinrich. <i>Heinrich Gusztáv</i>	53
*Kluge, Fr.: Altdritisches Sprachgut im Mittellatein. <i>sch. j.</i>	423
Kochalsky, Artur: Das Leben und die Lehre Epikurs. <i>Husztai József</i>	650
*Kock, E. A.: Altgermanische Paradigmen. <i>sch. j.</i>	423
*Kronfeld, E. M.: Der Krieg im Aberglauben und Volksglauben. <i>sz. g.</i>	680
Langle, Louis: L'oeuvre de Pétron. Le Satyricon. <i>Révay József</i>	134

	Lap
*La Science Française bz.	680
Leo, Fr.: Kriegserinnerungen an 1870—71. Révay József	56
Lippert, Werner: N. D. Giseke. Der Bremer Beiträger. Heinrich Gusztáv Löfstedt, Einar: Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht. Révay József	404
*Mendheim, Max: Emanuel Geibel, t—r.	193
*Mensendick, O.: Die Gral-Parzivalsage und Richard Wagner's Parsifal. sch. j.	150
Metis, Ed.: Karl Gutzkow als Dramatiker. Sas Andor	287
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. I. Bd. Niederösterreich. Bearb. von Dr. Theodor Gottlieb. Gragger Róbert	65
Morris, Max: Goethes und Herders Anteil an dem Jahrgang 1772 der Frankfurter Gelehrten Anzeigen. Trostler József	341
Müller, Heinrich: Suetons Verhältniss zu der Denkschrift des Augustus (Monumentum Ancyranum). Révay József	585
Nachtwachen. Von Bonaventura. Hrsgb. von Raimund Steinert. Trostler József	263
*Naumann, H.: Kurze historische Syntax der deutschen Sprache. sch. j.	195
Noack, F.: Σκηνή τραγική. sch. j.	288
Norden, Eduard: Ennius und Vergilius. Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit. Huszti József	71
Persson, Axel W.: Zur Textgeschichte Xenophons. Gyomlay Gyula	197
Peterson, H.: Zur slavischen und vergleichenden Wortforschung. sch. j.	405
*Radermacher, L.: Die Erzählungen der Odyssee. sch. j.	150
*Rausse, Hubert: Geschichte des deutschen Romans bis 1800. t—r.	71
Riba, M.: Neuaufgefundene römische Inschriften aus einer jüdischen Katakomba an der Via Portuensis bei Rom. Révay József	288
Richert, Gertrud: Die Anfänge der romanischen Philologie und die deutsche Romantik. Eckhardt Sándor.	331
Rickert, Heinrich: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Koszó János	654
*Scala, R. v.: Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung. v. d.	590
*Sandfeld-Jensen, Kr.: Die Sprachwissenschaft. s. a.	71
Schemann, Ludwig: Gobineau. Eine Biographie. I. Bd.: Bis zum zweiten Aufenthalte in Persien. Eckhardt Sándor	288
U. az: Quellen und Untersuchungen zum Leben Gobineaus. Eckhardt Sándor	198
*Schmidt, R.: Das Kāmasūtram des Vātsyāyana. sch. j.	198
Schlösser, Rudolf: August Graf von Platen stb. Gragger Róbert	72
Schnass, Franz: Der Dramatiker Schiller. Káldr Jódn	580
*Schrader, O.: Die Indogermanen. sch. j.	411
*Schroeder, L. v.: Arische Religion. sch. j.	423
*Schuchardt, Hugo: Deutsch gegen Französisch und Englisch. bz.	681
*U. az: Die Schmähschrift der Akademie der Wissenschaften von Portugal. bz.	354
*U. az: Aus dem Herzen eines Romanisten. bz.	354
*Sievers, E.: Abriss der angelsächsischen Grammatik. sch. j.	354
*Sperber, H.: Studien zur Bedeutungsentwicklung der Präposition über sch. j.	681
Stendhal, Oeuvres complètes de, publiées sous la direction d'Édouard Champion. 3. Vie de Haydn, de Mozart et de Métastase. 4. Henri Cordier: Bibliographie Stendhalienne. — Bibliothèque Stendhalienne. Ad. Paupe: La vie littéraire de Stendhal. Baranyai Zoltán	135
Stiglmayr, Josef: Kirchenväter und Klassizismus. Révay József	264
Synneberg, C.: Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur. Révay József	58

	Lap
*Takács, Zoltán v.: Chinesische Kunst bei den Hunnen <i>zb.</i>	682
*Tresp, Alois: Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller. <i>I. i.</i> ..	287
*Treutler, Armand: Herders dramatische Dichtungen. <i>s. a.</i>	150
*Überweg's Grundriss der Geschichte der Philosophie vom Beginne des neunzehnten Jahrhunderts bis auf die Gegenwart. 11. Auf- lage neu bearb. von Konst. Österreich. <i>f-i.</i> ..	219
Vergilii Maronis, C. Bucolica, ed. Carolus Hosius. <i>Huszt József</i> ..	584
Verral, A. W.: Lectures on Dryden. <i>Rózsa Dezső</i> ..	413
Wahl, Hans: Geschichte des deutschen Merkur. <i>Zuber Marianne</i> ..	137
Wessely, Carl: Aus der Welt der Papyri. <i>Endrei Gerzson</i> ..	589
Wiegler, Paul: Geschichte der Weltliteratur. Dichtung fremder Völ- ker. <i>Zolnai Béla</i> ..	342
Wilamowitz-Moellendorff, U. v.: Reden aus der Kriegszeit. <i>Révay József</i> ..	56
U. az: Reden aus der Krigszeit. III. IV. <i>Geréb József</i> ..	190
*Wild, Friedr.: Die sprachlichen Eigentümlichkeiten der wichtigeren Chaucer-Handschriften und die Sprache Chaucers. <i>r. d.</i> ..	682
Zolzner, Maximilianus: De Carmine Licentii ad Augustinum. <i>Révay József</i> ..	331

IV. Programm-értekezések.

Caliani, Augustin: Urmele domniei romane in Ardeal. <i>Findly Gábor</i> ..	594
Dobai János: A latin nyelvi tanítás reformkérdései. <i>Budó Juszti</i> ..	602
Fejér Lajos: Quintus Cicero levele bátyjához, Marcus T. Cicerohoz a consul-választásról. <i>Czebe Gyula</i> ..	596
Fekete Péter, H.: Arany János bécsi útja. <i>Gálos Rezső</i> ..	598
Horváth Cyrill: Három «középkori» versezet. <i>Király György</i> ..	597
Horváth György: Széljegyzetek háborús költészetünkről. <i>Zolnai Béla</i> ..	599
Kováts Antal: Petőfi a filozófus. <i>Kristóf György</i> ..	599
Lacea, Const.: Cercetări filologice. <i>Prágyanu Miklós</i> ..	602
Osváth Gedeon: Petőfi és az aszódi gimnázium. <i>Tolnai Vilmos</i> ..	593
Réthei Prikkel Marián: A süveg őseink életében és gondolatvilágá- ban. <i>Tolnai Vilmos</i> ..	592
Tarczay Erzsébet: Gundulic «Osman»-ja és a magyarok. <i>Szegedy Rezső</i> ..	596
Vékony István: Koháry István gr. élete. <i>Király György</i> ..	598
Vezér Mór: Háborús költészetünkről. <i>Zolnai Béla</i> ..	599
Vézner Károly: Háború és irodalom. <i>Zolnai Béla</i> ..	599

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XII. közgyűlése 1916 febr. 12.-én ..	266
I. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Heinrich Gusztár</i> ..	266
II. Titkári jelentés. <i>Papp Ferenc</i> ..	268
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése ..	271
IV. Az 1916. febr. 26-iki vál. ülés jegyzőkönyve ..	276
V. A közgyűlés jegyzőkönyve ..	276
Felolvasó és választmányi ülések .. 67, 138, 276, 345, 413,	659
A B. Ph. Társaság tisztikara és választmánya 1916-ban ..	695

VI. Vegyesek.

A bécsi Phonogramm-Archiv és a budapesti keleti ker. Akadémia fonetikai laboratoriuma. <i>Kúnos Imácz</i> ..	352
A bécsi tudományos Akadémia Phonogramm-Archivja. <i>Schwartz Elemér</i> ..	284
A bíráló felelete. <i>Németh Gyula</i> ..	675
A budai basa a német irodalomban. <i>Trostler József</i> ..	419

	Lap
A budai basa történetéhez. <i>Tolnai Vilmos</i>	68
Adalék a hazai germanisztika történetéhez. <i>Weber Arthur</i>	208
Adalékok a «Cena Trimalchionis» exegesiséhez és szövegkritikájához. <i>Hartyáni Zoltán</i>	280
Adalékok Mikes Törökországi leveleihez. <i>Fest Sándor</i>	346
Addenda ad «Homerus Comparatus I.» <i>Marót Károly</i>	665
A félkezű leány mondája és Salamon magyar király. <i>Kropf Lajos</i>	350
A hazai német telepítés története és a nyelvtudomány. <i>Bleyer Jakab</i>	143
A humanisztikus gimnázium hívei bécsi egyesülete. <i>Vértsey Dezső</i>	279
A Nibelunglied egy XVII. századi említése. <i>Weber Artur</i>	417
A Stilfrid- és Brunczvikról szóló magyar népkönyv mondai eredete. <i>Bleyer Jakab</i>	666
A «Tetemre hívás» filmen. <i>Vértsey Jenő</i>	345
Az «Attila-kincs» feliratainak ügye. <i>Németh Gyula</i>	419
Bécsi dráma a Murányi Vénuszról. <i>Kádár Jolán</i>	212
Bíráltói viszonzulás. <i>Hannay Ferencz</i>	216
Bolyai Farkas és Shakespeare. <i>Tolnai Vilmos</i>	283
Catullus-ünnepély a csatatéren <i>Husztli József</i>	206
Deutsche Studien in Ungarn.	667
Dumas Othello-novellája magyarul. <i>Bayer József</i>	68
Egy középkori görög fecskedal (chelidonisma) Rómából. <i>Czebe Gyula</i>	144
Egy magyar novella Macbeth-idézete	660
Émile Faguet. <i>Eckhardt Sándor</i>	660
Friedrich Leo. <i>Révay József</i>	140
Grillparzer egy ismeretlen levele. <i>Weber Arthur</i>	605
Gyulai Éji látogatása. <i>Szigetvári Iván</i>	69
Gyulai «Éji látogatás»-a <i>Tolnai Vilmos</i>	142
Gyulai «Éji látogatás»-ához. <i>Szendrey Zsigmond</i>	351
Helyreigazítás. <i>Marót Károly</i>	214
Helyreigazítás. <i>Vértsey Dezső</i>	352
Janus Pannonius egy német anekdota-gyűjteményben. <i>Trostler József</i>	661
Lampadedromia. <i>Hornyánszky Gyula</i>	415
Madarász Flóris. <i>Császár Elemér</i>	139
Magyarbarát német drámák és a bécsi «Polizeihofstelle». <i>Bleyer Jakab</i>	606
Nyilatkozatok Peez Vilmosnak Συγκριτική τροπική της ποιήσεως των έργων των χρόνων της ελληνικής λογοτεχνίας című művéről	149
Othello-motivum két magyar vígjátékban. <i>Bayer József</i>	415
P. Horváth Lázár néhány irodalmi baklövése. <i>Bayer József</i>	205
Pontatlan idézet II. Richárdból. <i>Bayer József</i>	279
Pro domo. <i>Révay József</i>	214
Simon József Sándor. Cz.	205
Tréfás német receptumok és az «Igen hasznos és drága nemes receptum». <i>Trostler József</i>	347
Válasz. <i>Schwartz Elemér</i>	352
Válasz a Magyar Nyelvőr «rovás»-ára	286
Válasz Németh Gyulának. <i>Sebestyén Gyula</i>	668
Vértsey Jenő. <i>Szűcsi József</i>	604
Wendland Pál. <i>Erdrei Gerzson</i>	278

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1915-ben. <i>Hellebrant Árpád</i>	425
Beküldött könyvek jegyzéke	72, 151, 220, 288, 355, 423, 612, 682
Budapesti doktori disszertációk 1915-ben	356
Philologiai programértékelések 1914-5-ben	151
Új könyvek rövid ismertetése	70, 150, 219, 287, 352, 422, 680
Név- és Tárgymutató	684

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESÉKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I., Lágymányosi-utca 6.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** czímére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

JOSEPHUS RÉVAY: De codicibus cenae Trimalchionis	1
ZOLNAI BÉLA: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez (I.)	7
SZENTIRMAJ GIZELLA: Lenau és a tragikum (I.)	23
MARÓT KÁROLY: Homerus comparatus IV. (I.)	32

HAZAI IRODALOM.

Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. VÉRTESY JENŐ	45
Hornyánszky Gyula: A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. (Rhetorica Homerica.) VÉRTESY DEZSŐ	47
Jénáki Ferencz: Kájoni János énekeskönyve és forrásai. ALSZEGHY ZSOLT	51
Hettesheimer Ernő: Arany uralomra jutása az irodalomban. WEBER ARTHUR	53

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. Klapper: Die Legende vom Armen Heinrich. HEINRICH GUSZTÁV	53
U. v. Wilamowitz—Möellendorff: Reden aus der Kriegszeit. — Fr. Leo: Kriegererinnerungen an 1870—71. RÉVAY JÓZSEF	56
C. Synnerberg: Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur. RÉVAY JÓZSEF	58
E. Bethe: Homer. Dichtung und Sage. Erster Band. Ilias. MARÓT KÁROLY	59
Ed. Metis: Karl Gutzkow als Dramatiker. SAS ANDOR	65
Die Märchen der Weltliteratur. Hgb. v. Fr. v. der Leyen u. P. Zaunert. SCHWARZ FRIGYES	66

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 nov. 17-iki ülése	67
Dumas Othello-novellája magyarul. BAYER JÓZSEF	68
A budai basa történetéhez. TOLNAI VILMOS	68
Gyulai Éji látogatása. SZIGETVÁRI IVÁN	69
Uj könyvek	70
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	72

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

DE CODICIBUS CENAE TRIMALCHIONIS EORUMQUE COGNATIONE.¹⁾

Celeberrimam Satirici Petroniani partem cenam Trimalchionis vulgo nominatam in unico codice Traguriensi integram nobis servatam esse nemo est quin vehementissime doleat. Tanta enim lectionum singularium hic codex abundat copia, ut sæpius vix scias Petronio an scriptori cuidam negligentissimo hæc omnia a stilo ac elegantia temporis litterarum florentium Latinarum adeo abhorrentia tribuantur. In quibusdam tamen cenæ partibus apographon illud Leidense Josephi Scaligeri Julii Cæsaris filii nobis adest, quod idem, ut ipse p. codicis huius 6v testatur, ex vetere quodam codice Cuiciano transcripsisse videtur. Longe hic Traguriensi lectionibus antecedit excellentibus, ita, ut paucissima tantum cenæ excerpta in eodem contineri valde nobis dolendum sit.

Ceteri codices manuscripti, qui cenæ aliquos exhibent versus, præsertim sententias graviores, in his saltem partibus minimi momenti mihi esse videntur. Unus extat Bernensis, cuius aliquot plagulæ mirabili quodam fato Lugdunum Batavorum relatæ in Leidensi Voss. Qu. 30. nunc asservantur minutissimas quasdam cenæ sententias disiecti quasi membra poetæ solum continentes. Plurima inter omnes præter Traguriensem ac Leidensem cenæ excerpta duo exhibent codices, unus Monacensis alter Parisinus Nostradamensis, at si curas eis in emendando Petronio maiores impendas, certe oleum et operam perdidideris.

Ex viginti et uno igitur codicibus quos novimus Petronii quatuordecim qui cenam aut integram aut aliquot eiusdem partes vel sententias continent assignari possunt. Quorum quin Traguriensis maximi momenti habeatur nihil obstare mihi videtur. Certe ducem eundem in edenda cena comite tamen apographo Scaligeri ubi hoc cenæ partes exhibuerit adsumpto secutus sum, ita tamen, ut nusquam in verba magistri iurarem, sed ex propria collatione omnibus locis dubiis vel corruptis lucem adferre studerem. Nactus enim per liberalitatem Ministerii Hungarici Publicæ Instructionis occasionem Parisios proficiscendi maximam omnino curam in libris Petronii ibidem asservatis adhibebam inspiciendis. Contuli igitur cum editione quinta Francisci *Buecheler*, viri sanctissimi, a Guilelmo *Heraeus* curata (Berolini, apud Weidmannos 1912 publici iuris facta) primum

---

¹⁾ Ex appendice critica editionis Cenæ a me curatæ, quæ sumptibus Commissionis Class.-Philologicæ Academiæ Hungariæ anno proximo in lucem prodibit.

cenam Trimalchionis in manuscripto codice qui dicitur Traguriensi (Anc. f. des Latins 7989) a f. 206 usque ad f. 229 contentam. Nec tamen editionis Francisci *Buecheler* dictæ maioris apparatus negligendum censebam, quem diligenter continuo inspicienti mihi satis amplius in eodem vitiorum occurrit numerus. Quæ tamen cave viro huic sanctissimo de Petronio optime merito tribuas, qui nunquam hunc codicem inspexerit, sed velim omnia ad Conradi Bursian et Henrici Keil collationem, qua ille usus sit, referas. Spatium tamen apparatus editionis meæ me impedit, quin omnia hæc effusius in eodem proferam.

Signatur hic codex in parte quæ cenam exhibet **H**, at in alia parte, inde a f. 185 usque ad f. 204, — in qua fragmenta Petronii quæ dicuntur 'excerpta vulgaria' continentur, — **A**. Scriptus est codex sæc. XV. et postquam ducentos ultra latuisset annos, inventus demum est a Marino Statilio Tragurii in urbe Dalmatiæ. Invenies notitiunculam ante primam paginam, quæ sequitur: 'Codex emptus Romæ an. 1703. Reg. 5623', unde satis clare eundem Romam postea Parisios translatum esse eruere possis. Vereor tamen, ne uberius me de historia huius codicis nec non de controversia inter viros doctos illorum temporum de auctoritate eiusdem ac fide exorta tractaturum expectes. Velim tamen virorum doctorum opuscula quæ hanc pertractant questionem consulas; nam pro mea parte summis cavendum viribus putavi, ne pluribus iam relata vicibus iterum referam. Incipit cena f. 206 sine inscriptione, explicit autem similiter sine subscriptione f. 229. Cf. *Fr. Buecheler*: Petronii Arbitri Satirarum Reliquiæ. Berol. 1862, p. XVI et XXVI; *Ch. Beck*: The manuscripts of the Satyricon of Petronius Arbiter described and collated. Cambridge in America 1863. Opus hoc negligenter redactum continet collationem omnium codicum Petronii, præter Messaniensem iam deperditum.

Tres alios qui cenæ fragmenta continent codices Parisinos eodem tempore (a. 1913), quo et Traguriensem, Parisiis contuli. Quorum primus florilegium a *Buecheler* nominatus, littera N a me assignatur et innumerabilia ex Petronio habet excerpta, quibus pæne omnibus titulus præfixus est atramento rubro scriptus, quo argumentum sententiæ breviter indicetur. Assignatur extrinsecus Lat. 17903, extrema vero prima pagina N° D° 188. — Est codex pulchre scriptus cum litteris initialibus rubris et cæruleis, paginæ duarum columnarum. Excerpta Petronii inc. f. 70^v col. 2. his verbis: 'Expetronio de quorundam scolarium ruditate', expl. f. 72^v col. 1. Continet cenæ excerpta quæ sequuntur: 34, 10 Heu . . . bene; 43, 6 nunquam . . . credit; 44, 17 nemo . . . sua putant; 45, 2 quod . . . truditur; 55, 3 quod . . . curat; 56, 6 apes . . . invenies; 59, 2 semper . . . vincit; 75, 1 nemo . . . dei. Scriptus est probabiliter s. XIII.

Alter, id est Parisinus 6842 D s. XIV, littera R a *Buecheler* signatus, est codex quaternaria forma pulcherrime scriptus, initialibus litteris rubris et cæruleis pictus. Fol. 74^r 'INCIPIUNT EXCERTA PETRONII SATIRICI', fol. autem 91^v in marg. sinistro: 'expliciunt Petronii Fragmenta'. Continet ex cena: 55, 1 Comprobamus nos factum; 55, 1 varioque sermone garrimus; 55, 4—6 et poetarum . . . lunæ.

Parisinus demum Lat. 8049 (f. 1^r: Cod. Colb. 1781, Regius ⁵⁶²²₃) est forma quaternaria litteris initialibus rubris decoratus et con-

tinet eadem cenæ excerpta quæ R. Signatur P.—F. 17^v legitur atramento rubro scriptum: ‚Petronii arbit.ⁱ affranii. Satirici libⁱ incip^t. Expliciu^t excerpta f. 25^r ubi in margine dextro hæc leguntur: ‚Expl. Petonius.‘

Item ipse Lugduni Batavorum liberalitate Academiae Scientiarum Hungaricæ adiutus quattuor Petronii codices manuscriptos qui ibidem asservantur æstate anni 1914 contuli, quorum tres aliquot cenæ partes exhibent. Sane plurimum ex his apographon illud Scaligeri supra iam memoratum valet, quod hic vir doctissimus ex vetere nescio quo codice Cuiaciano descripsit. Est autem codex chartaceus, pulcherrime scriptus, forma octonaria, foliorum 181. Signatur: ‚Codex Scaligeri N° 61. sæc. XVI.‘ Receptus ‚ex legato illustris viri Josephi Scaligeri‘ (f. 2), qui ipse nomen suum: ‚Josephus Scaliger Julii Cæsaris filius‘ f. 2^v imposuerat. Quenam autem codex præter Petronii ‚excerpta vulgaria‘ contineat, facile ex editione Francisci Buecheler maiore quæ dicitur p. XIII intellegas. Et licet in excerptis quoque vulgaribus meliores hic codex ceteris præbeat lectiones, tamen in primis ut magni faciat est, quod unus præter Traguriensem cenæ quoque partes servaverit, quas frustra in excerptis inquireret. Continet itaque cenæ partes, quæ sequuntur: 27, 1—4 Videmus... lautitias; 27, 5—6 Trimalchio... tersit; 28, 1—3 Longum... bibebant (potabant H); 28, 4—6 hinc... pervenimus; 28, 8—9 in aditu... salutabat; 29, 1—9 ceterum... inquit; 30, 1—4 iam... notabantur; 30, 7—11 ceterum... eum vobis; 31, 1—11 Obligati... mali; 32, 1—4 In his... connexum; 33, 1—8 ut... circumdatam; 34, 1—3 iam... verrere 34, 5—10 laudatus... bene; 35, 1—4 Laudationem... placenta; 35, 4—7 super sagittarium... cenæ; 36, 1—8 hæc... imperat; 37, 1—5 non... credet; 43, 6 nusquam... credit; 44, 17 nemo... sua putant (sua computant H); 45, 2 quod... traditur; 55, 1 comprobamus nos factum varioque sermone garrimus; 55, 3 quod... curat; 55, 4—6 et poetarum cepit... in nebula lunæ (linea H); 56, 6 apes ideo pungunt... invenies; 59, 2 semper... vincit; 75, 1 nemo... dii. — Notatus est codex a Buecheler littera L. Incipiunt Petronii fragmenta f. 4 hac inscriptione: ‚C. Petronii Arbitri Afranii Satyrici Liber. Desunt Plurima...‘ Cenæ partes supra laudatæ patent a f. 10^v usque ad f. 14^r, fragmenta vero eiusdem, quæ L cum excerptorum codicibus habet a f. 35^v usque ad f. 36^r. (Cfr. *Ch. Beck*: Die Leydener und Berner Handschrift des Petronius und ihr Verhältnis zu einander. Philol. XX, 1863, p. 293 sq. *Fr. Buecheler*: Über Handschriften des Petronius. Philol. XX, 1863, p. 726 sq. *Buecheler* ed. 1862, p. XIII sq.)

Antiquissimus omnium, qui Petronii excerpta continent codicum est Bernensis. Hic codex, signatus Mss. Lat. 357, est membranaceus, forma quaternaria scriptusque, ut videtur, sæc. X. exeunte. Duo autem huius codicis folia, tertium scilicet et quartum nescio quo fato Lugdunum translata Mommsen vir clarissimus alligata libro Ms. Lat. Vossiano Qu. 30. ibidem invenit. Folia hæc duo, ‚errore compactoris præpostero ad finem libri ordine adsuta‘ inter alia Petronii excerpta minutissimam tantum cenæ partem, eandem scilicet quam et RP, quod exhibeant, communi sane librorum opti-

morum fato ut ita dicam inevitabili necesse est tribuamus. Tantam enim Bernensis hic antiquissimus optimarum lectionum ostendit copiam, ut nullus plane Petronii liber eidem præferri posse videatur. Signatur codex, ut in emendando Petronio pars integra Bernensis, littera **B**, et habet cenæ fragmentum in f. 57^v. (Cfr. Buecheler ed. 1862, p. XVII sq.)

Eandem, quam **RPB** particulam cenæ et liber Leidensis **F** signatus continet, qui æque ut **B** ex testamento Isaci Voss in celeberrimam hanc bibliothecam insertus nunc Codex Vossianus Latinus in octavo N° 81 signatur. Est codex minus recte scriptus, foliorum 226 et continet Priapea catalecta Vergilii carmina Catulli Tibulli Ovidii quædam, a f. 27^r usque ad f. 54^v excerpta ex Petronio. Incipiunt Petronii fragmenta hac inscriptione: 'Petronius Arbitr', cenæ vero particula patet a f. 32^r usque ad f. 32^v.

Aliorum qui extant Petronii codicum Monacenses adhuc ipse inspexi, quorum unus, 'Codex Lat. 12479' signatus forma duodenaria sæc. probabiliter XVIII. scriptus plurima cenæ continet fragmenta. Inscribitur codex: 'Petronii Arbitri Satyricon, castigatum. Exscriptum ad verbum ex MS. R. P. Jacobi Bidermani S. J.' Pag. 2^r legitur: 'Perinotus', p. vero 81^v, ubi explicit: 'Perinotus Carthaginiensis dedicavi curarum liber'. Debebam omnino hunc librum negligere, adeo corruptum ac deformatum in eodem inveni textum Petronii. Quid enim, cum invenias in eo partes a Petronio plane alienas inventas sane a nescio quonam inepto imitatore, ita tamen, ut hic nomina quoque mutare non erubuerit, quo fit, ut pro Trimalchione Scaurum, pro Cinnamo Sempronium, pro Gitone Ruffinum, pro Quartilla Tessartam ubicunque legas. Fœdissime sic interpolatum librum velim mecum nauci habeas.

Sex præter hos extant codices, qui ex cena excerpta continent: Vaticanus Urbinas N° 119 (670) sæc. XV., signatus **C**, Florentini duo, unus Laur. pl. XCVII, n. 31, sæc. XV., sign. **D**, alter Laur. pl. XXXVII, n. 25, signatus a me **X**, Vindobonenses duo, unus Vind. CCXVIII, signatus a me **V**, alter Vind. CVIII, sign. item a me **W**, ambo sæc. XV., Messaniensis demum antiquus, sæc. XII., signatus **E**, qui asservabatur Messanæ in bibliotheca monasterii patrum Benedictinorum S. Placidi, ubi Otto *Jahn* vir doctissimus eundem cum editione Bipontina a. 1839 contulit. At nemo post eum librum hunc inspexit, nec hodie vestigia eiusdem inquiri possunt præter collationem Ottonis *Jahn*. Deperditus enim est aut latet in angulo quodam bibliothecæ Messaniensis, nisi eum terræ motus ille vehementissimus et incendium terribile anni 1908 consumpserit.

Horum omnium lectionibus, quamquam minimum in emendando Petronio valeant, usus sum in textu cenæ emendando atque in constituenda cognatione librorum manuscriptorum, et quidem ita, ut apparatus editionis quæ est maioris Francisci *Buecheler* nec non et collationem *C. Beck* haud omnino fide dignam ubi opus esset, consuluerim. At raro tantum evenit, ut hoc mihi fungendum esset officio, nam paucissima tantum excerpta ex capite 55 eaque cum **RBPF** hi codices communia habent.

Adgredienti iam mihi ad constituendam codicum horum cognationem Monacensis ille corruptus primum secludendus omnino esse

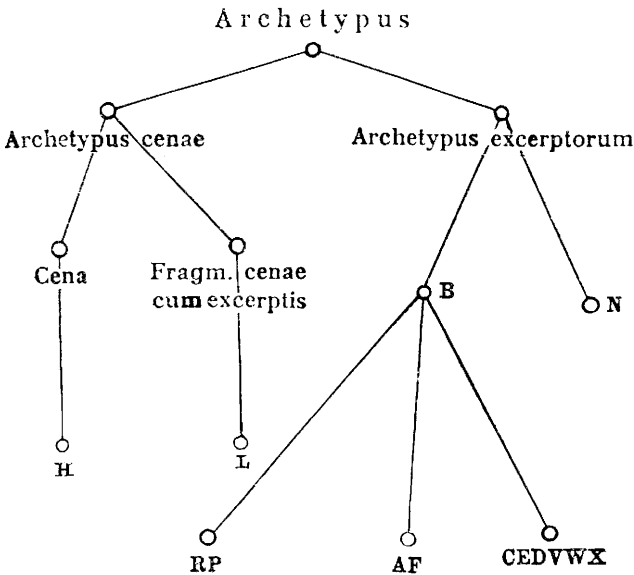
videtur, quippe qui nihil nos in emendando Petronio docere possit. Hic enim 'Petronius castigatus' maxima ex parte opusculum inepti cuiusdam est interpolatoris, qui in eodem hominum genere numerandus est, ex quo et Franciscus *Nodot* ferox ille miles Gallus (ut *Petri Burmann* verba referam) exortus 'integrum' sua, foedissime deformatum nostra sententia Petronium in lucem protulerit. His itaque adductus sum, ut hunc Monacensem ne in familiam quidem librorum reciperem.

Reliquorum qui supra laudati sunt codicum unus integram Traguriensis cenam habet, qui et 'vulgaria excerpta' in parte priorē servavit. Scriptorem ex alio fonte cenae quam excerptorum textum hausisse iam ex eo elucet, quod separatam illam ab his descripserit. At varietas quoque lectionum satis clare demonstrat duos scriptori fontes unde excerpta et cenam hausit praesto fuisse. Conferas velim nonnullas capituli 55, 5—6 lectiones, quantas **A** et **H** ostendant varietates! **C** 55, 5 putes **A** putas **H**; esse **A** fuisse **H**; **c** 55, 6 numida **A** numidica **H**; ciconica **A** ciconia **H**; **e** tota listria **A** crotalistris **H**; pelagiis **A** pelagus **H**; rei **A** rem **H**; carbunculas **A** carbunculus **H**. Bini itaque generis libros Petronii manuscriptos alios cenam alios excerpta continentes iam ab antiquis temporibus extitisse mihi persuasum est. Cum autem antiquissimus excerptorum liber, scilicet Bernensis saec. X. exaratus esset, pro certo habendum est lectores illius temporis tantum hunc quem hodie habemus mutilatum possedissee Petronium.

Exorti sunt itaque ex antiquissimo et integro Petronio duo libri archetypi, unus excerpta cenam alter continens. Hic autem saepius transcriptis mutationes quasdam subiit, ita, ut duo ipsius cenae demum extitissent libri, quorum primi cenam solam continentes memoriam **H**, alterius vero et cenam sane mutilatam et alia excerpta exhibentis memoriam **L** servaverit. At ne me huic unico in separandis librorum **HL** fontibus nisum putes argumento, lectiones amborum velim inter se diligenter conferas. Quod si feceris, sententiae meae favere certe non te pigebit. Sufficiat hic capituli iam supra laudati 55, 5—6 quasdam lectiones ex **H** et **L** inter se comparare; sic: ritu **H** rictu **L**; nascitur **H** pascitur **L**; auro **H** aureo **L**; tribaca **H** tibi bacca **L**; inducere **H** induere **L**; lunae **H** linea **L**; etc.

Alterius familiae, excerptorum scilicet libri easdem cum ostendant omnino cenae particulas, in unam et eandem redigendi mihi classem videbantur, nisi quod **N**, qui alias ac ceteri partes servaverit, separarem et quod **B**, ut pæne antiquissimum et sine dubio optimum, caput quasi et fontem reliquorum id est **RPAFCEDVWX** constituerem. Ex his decem nonnulli qui propiorem inter se ostendant necessitudinem quasi flores eiusdem radiceis computari possunt. Sic simillimas saepius **RP** nec non et **AF** inter se ostendunt lectiones, ita ut arcte inter se eosdem cohærere nemo est, qui dubitare possit. (Cfr. Buecheler ed. mai. p. XXV—XXVI.) Reliqui autem, **CEDVWX** scilicet, qui licet antiquissimum omnium Petronii librorum **E** in suo numero habeant, minimum in emendando Petronio valent, quippe qui easdem fere ubique quas et **RPAF** lectiones exhibeant. Hoc factum est, ut in unum eosdem redegissem, neque minores quasi inter eos studuissem familias constituere.

His ergo nobiscum diligenter reputatis has librorum constituimus familias :

Et ut rationes constituendi textus editionis meæ iam reddam : maximam omnino operam in conservandis librorum manuscriptorum lectionibus collocasse libenter me confiteor. Raro tantum et ubi sine dubio probari possint, veterum qui sunt virorum doctorum *Burmann Heinse Scheffer* et in primis *Buecheler* coniecturas in textum recipiendas putavi. Propriis vero coniecturis plane parce atque modeste utendum mihi proposui, ita, ut si nec sensum aptum et integrum genuina librorum lectio efficeret nec ad eandem interpretandam vires meæ sufficerent, easdem tantum in textum recepissem.

Præterea diligenter omnia, quæ novissimis temporibus cura et studiis virorum doctorum in primis magistri et amici *Einari Löfstedt* de argentea quæ dicitur Latinitate nec non de vulgari sermone Latino in lucem prodierunt, observanda esse censebam. Aliorum quoque virorum doctorum ut *Guilelmi Heraeus Aemilii Thomas Berolinensis*, — ut alios omittam — de *Petronio* quæ sunt usus opusculis confeci hanc cenæ editionem adeo novissimis accommodatam studiis, ut certe si eandem attento perlustraveris animo, non me in res vanas dices impendisse laborem.

Ceterum diligentius quam qui adhuc *Petronio* operam dederunt veteris scripturæ quæ dicitur, palæographiæ scilicet observavi leges, quo factum est, ut lectiones aliquot misere corruptas feliciter ut puto emendavissem.

Constitui itaque textum editionis meæ nisus potissimum libro *Traguriensi* (H), quem ut unicum cenæ integræ custodem ducis in-

star licet ubique sequerer, librum tamen Leidensem (L) ubi meliores habuerit lectiones consulere nunquam mihi defui.

Apparatum autem consulto brevem reddidi, et quidem ita, ut varietates lectionum quæ alicuius momenti essent tantum in eundem recepissem, specimina autem orthographiæ, quisquilia alia omnino prætermissem. In adornanda vero editione mea consiliis et rationibus a viro docto Ottone Stählin propositis usum esse grato animo me confiteor. (Cfr. O. Stählin: Editionstechnik. Rathschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben. S. A. aus dem XII. Jahrg. der N. Jahrb. f. d. klass. Altertum, Gesch. u. deutsche Lit. Leipzig—Berlin, Teubner, 1909.)

(Késmárk.)

JOSEPHUS RÉVAY.

MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEINEK KELETKEZÉSÉHEZ.

A *Törökországi Levelek* keletkezése irodalomtörténetünk régi problémái közé tartozik. Megoldására, belső érvek mellett, az összehasonlító kutatás eszközei bizonyultak sikeresnek. Így a műforma és tartalom eredete nagyjából tisztázást nyert. Már Szilasi Mór (EPhK. 1880. 334. l.) fölvetette a kérdést, hogy «honnan vette Mikes azt a sok anekdotát, történeti adatot stb., a melyekkel leveleit oly finom ízléssel tarkítja». Egy ilyen história eredetére Bognár Teofil (EPhK. 1899. 318. l.) rá is mutatott. Király György aztán (EPhK. 1909. évf.) alapos philologiai utánjárással a levelek nagy részére vonatkozólag kimutatta Mikes idegen anyagának forrását. Ugyancsak ő állapította meg, — szemben azzal az általános véleménynel, mely szerint Mikes mestere a francia levélírók közül Madame de Sévigné volt — hogy Mikes a levélformájának közvetlen mintáját Saussure török- és angolországi leveleiben láthatta s a leveleskönyv «az úti, történeti és novellisztikus levél szerencsés vegyüléséből jött létre» (Irod. 1913. évf.). Ezekhez az eredményekhez a következőkben egypár újabb forráskimutatást szeretnénk kapcsolni, a melyek egyúttal Mikes olvasmányaira is világot vetnek; ezt megelőzőleg a *Törökországi Levelek* levélformájára vonatkozólag is rámutatni a XVIII. század francia levél-irodalmának egypár olyan művére, a melyek — Saussure mellett — Mikes mintái lehettek.

I. Mikes levélformája.

1. Mulattató és elmélkedő fiktív levelek.

Mikes Leveleskönyvének idegen anyaga szemelláthatólag avval a tendenciával készült, hogy — kilépve a szubjektív mémoires kerekéből — novellákkal és ismeretterjesztő közlésekkel is mulattassa az olvasót. Célunk lesz kimutatni, hogy idegen anyagában nemcsak olvasmányainak tárgya tükröződik, hanem már olvasmányainak ilyen irányú értékesítésére

és fölhasználására nézve is irodalmi hagyományt követett.

Az egykorú események levélformában való tárgyalására, valamint a törökországi bujdosás közérdekű élményeinek előadására a Saussure mémoiresja és több hasonló leveleskönyv (Dumont, De la Croix) maguk is elégséges mintául szolgálhattak Mikesnek.¹⁾ De ha még ehhez hozzávesszük is az egyéni lélek közvetlen föltárását és a körülötte folyó élet hol vidám, hol borús rajzát, a mire Mikes Madame de Sévigné megnyilatkozó gyöngédségű leveleiben (1726) láthatott példát, — úgy hisszük, hogy ezt a kapcsolatot nem volna szabad el ejteni — még mindig megmagyarázatlanul marad a levélformának az az eleme, mely az elmélkedések és értekezések, adomák és históriák közbeszövésében nyilvánul. Egykorú anekdotákat Sévigné asszony is elbeszél,²⁾ de novellai eredetű erkölcsi példákat nem találunk leveleiben. Erre vonatkozólag Király György ki is jelentette (Irod. 1913. 268. l.), hogy «a valláserkölcsei fejtegetéseknek, novelláknak, példáknak a levélkeretbe való szorítását Mikes eredeti ötletének kell tekintenünk».

Midőn a következőkben a levélformának erre az oldalára nézve is előzmények és hagyomány után akarunk kutatni, ezt megint csak a francia irodalomban kell tennünk. Itt természetesen a Saussure-éhez hasonló és egyéb *fiktív leveleskönyveket* fogjuk megnézni.

Hogy Mikes Rodostóban is olvasott francia könyveket, a Gomezné 1723-1728. megjelent *Journées amusantes* cz. munkájából való fordítás is bizonyítja.³⁾ Szilágyi István utalt már arra, hogy Mikes valószínűleg Bonnac konstantinápolyi francia követ házában jutott francia olvasmányokhoz.⁴⁾ (Egy másik személyes kapcsolatról, mely ezt a föltevést támogatja, alább lesz szó.) Ilyen révén juthatott Mikes a következőkben ismertetett könyvekhez is, melyek a *Törökországi Levelek* levélformájával azonos műfaji sajátosságokat mutatnak. Hatásuk lehetősége mellett szól e könyvek elterjedtsége is: a budapesti könyvtárakban is több példányban megtalálhatók.

1. Előrebocsáthatjuk, hogy Mikes Leveleskönyvének műfaji rokonait az úti levelek mellett az exotikus, elmélkedő és mulattató levélgyűjteményekben kell látnunk.

E gyűjtemények őse, s vele az egész műfaj, olasz eredetű. A kezdeményező Giovanni-Paolo Marana⁵⁾ *Espion turc* név alatt ismert munkája volt, mely 1684-ben jelent meg Párisban a következő címmel: «*L'Espion du Grand Seigneur, ou les Relations secrètes envoyées au Divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louis le Grand*; traduites de l'arabe en italien, par Jean Paul Marana, et de l'italien en françois par***.» Igen népszerű munka volt, több kötetben. Folytonosan bővülve és vagy harmincz kiadásban —

¹⁾ V. ö. Király György, *Mikes levélformája*. Irod. 1913. 268. l.

²⁾ Ilyen Mikesnél a 31. levélben a communio adomája és a — külföldben gyanús hitelességű és erősen novella-ízű — «história» a német muskatérosok furfangos borszerzéséről (146. lev.).

³⁾ V. ö. Király György: Irod. 1913. 261. l.; Császár Elemér *Mikes* kiad. (Képes Remekírók) XV. l.

⁴⁾ Figyelő V. köt. 168. l.

⁵⁾ V. ö. Grande Encyclopédie XXIII. 9.

olaszul és angolul is — terjedt el, később *L'Espion dans les Cours des Princes Chrétiens*¹⁾ címmel is. Főérdeme a műfaj-kezdeményezés mellett az, hogy mintául szolgált Montesquieunek a *Lettres Persanes* (1721) megírásához. Egész csomó közelebbi utánzata is keletkezett²⁾ s általában divatba hozta a keleti tárgyát.

Tartalmát egy belső mellékcíme is jelzi: *Memoires pour servir à l'Histoire de ce Siecle depuis 1637 jusqu'à 1682*. Tárgyi köre egyetemes jellegű. Az *Espion turc* hazaküldött levelei felölelik a XVII. század életét és szinte egész kulturáját. Magukban foglalják a háborúkat, állami eseményeket és udvari anekdotákat, intimításokat, leírják a szokásokat, kritizálják az erkölcsöket, szólnak népszerű bölcséleti kérdésekről és mulattatnak igaz és költött históriákkal: mindezt bevonva a Kelet képeivel és gondolatkörével, átítatva a Bibliából és az Alkoránból vett vallásos szellem alaptónusával. Kezde a zsidó és mohammedán legendákon, az ókor, a görögök és rómaiak történetén keresztül egész az újkorig végigjárja a szerző példákért, kuriózumokért és elmélkedésekért az egész történelmet. Természetesen szól Magyarországról is, hol a változó események az európai és főleg a török politika érdeklődését nagymértékben kötötték le. Prince Ragotski, Comte Nadasti, Comte de Serin és hasonló nevek sűrűn szerepelnek az *Espion turc* tudósításaiban.³⁾

A széleskörű tartalom, mely Mikes leveleit jellemzi, megvolt tehát már jóval előtte a francia levéltudományban. Ime, a részletekben is, egypár novellisztikus tárgy, melyekhez hasonlókat Mikes is beleszórt leveleibe: életbölcs mondások (i. k. I. 14.); a francia király jellemképe (23.); Richelieu levele a királynőhöz (309.); a bizánczi és római pápák versengése (II. 74.); féltékenységi história (138.); humoros történet egy parasztról (164.); perzsa história egy asszonyról (III. 20.); történeti anekdoták (96.); a spártaiakról (137.); Seleucus király apai szerete (149.); zsidók, rómaiak szokásai (205.); a különböző vallásokról (263.); tréfás példa Plutarchosból (297.); nagy emberek kedvelt állatairól (337.); exotikus afrikai népekről (366.); érdekes sírfőiratok (IV. 10.); a mohammedán paradicsomról (145.); Mahomet élete és csodái (189.); a párisi földrengés, mely sok embert segített a paradicsomba (310.); a londoni pestisről (V. 185.); a quietistákról (371. és VI. 129.); Konstantinápoly története (VI. 43.); a tisztaságról és a mértékletességről (69.); a szerelem a különböző népeknél (140.); Nagy Sándorról (154.) stb. Többször hivatkozik az *Espion turc* Ricaut munkájára (III. 92., IV. 38.), mely — mint Király György kimutatta — Mikesnek forrása volt a török szokások leírásánál. Vannak egészen szubjektív jellegű részek is e levelekben. Ilyen, mikor panaszkodik az *Espion*, hogy megbetegedett (I. 171.). Leírja, mint él Párisban (I. 25.). Egyszer két napra elvesztette a szemévilá-

¹⁾ ... ou Lettres et Memoires d'un Envoyé secret de la Porte ... avec une Dissertation curieuse de leurs Forces, Politique et Religion. Traité de l'Anglois. 14e éd. Cologne 1715—1716. Ezt a kiadást használtam.

²⁾ [Le comte de Vitt] *L'Espion turc à Francfort* 1741; [Victor de la Castagne] *L'Espion chinois en Europe* 1745; [Ange Goudar] *L'Espion chinois* 1765 stb.

³⁾ I. k. II. 144., 207. (Harangue du jeune Prince Ragotski); III. 100; V. 124.; VI. 308. stb.

gát (III. 352.). Egy zsidó pénzt csalt ki tőle, azzal a mesével, hogy tud egy ifjút, a ki hajlandó áttérni a mohammedán hitre (I. 143.). Ezek a helyek arra valók, hogy elfeledtessék a levelek fiktív voltát. Ezt a czélt különben a misszilis levelek stilusának utánzása is mutatja. Már itt megtaláljuk azt a kifejezésekben és fordulatokban fejtett levéltechnikát, a melyet Mikesnél némely kutató a valódi levél bizonyítékának fogadott el.

Állítsuk egymás mellé ezeket a levélstilusi egyezéseket, a melyek különben, a mint látni fogjuk, az *Espion turc* utódaiban is a Mikes leveleivel párhuzamba tehető. Mindenesetre lesznek köztük technikai fogások és fordulatok, a melyeket Mikes Saussurenél — kívül Király György vetette össze a *Törökországi Leveleket* — nem olvashatott.

Távol áll tőlünk a gondolat, hogy Mikesnél az ilyen apróságokra nézve is idegen források után cserkészszünk. De az írásművek jellege mindig a stílusban ütközik ki legmegfoghatóbban s a műfaji hovátartozás igen súlyos kritériuma a stílus. Az ilyen finom stiláris egyezések tehát nem durva átvételt vagy egy bizonyos munkából való kiírást, hanem a műfaji rokonságot vannak hivatva dokumentálni. Ilyen kapcsolatokra sokszor egy szóhasználat kihangzása, egy színárnyalat megérzése is rávezethet. Ime:

«Tu m'as demandé...» (II. 139.); «Comme tu veux que je t'informe de ce qui se passe dans les lieux où tu m'as envoyé, je ferai de mon mieux...» (I. 19.); «Tu m'ordonnes de t'écrire sur...» (I. 23.); «Pour obéir à tes ordres je continueroi à t'entretenir de ce qui s'est passé de plus remarquable dans les siècles précédens.» (V. 380.)¹⁾ V. ö. Mikesnél: «Azt kívánod, hogy írjak valamit... Ebben is engedelmeskednem kell...» (172. lev., v. ö. még 61., 70. és 71. lev.) — «Mais j'oublie que c'est une Lettre que j'écris et que par conséquent je dois être court» (VI. 11.) V. ö. Mikesnél: «Ismét elfelejtettem, hogy levelet írok, és nem könyvet» (13. lev.); «... Hosszabban sem lehetett, mert levelet írok, és nem históriát.» (80. lev., v. ö. még 57. lev.) — Kérés a költött személyhez, hogy szeresse őt és írjon gyakran (Esp. turc i. k. VI. 43.) Mikesnél számtalanszor. — Dicséri a kapott levelek tartalmát és stilusát (III. 15., 183.), igen nagy örömmel vette őket (IV. 272., V. 309., 352.). V. ö. Mikes: «A ked méznél édesebb levelét igen kedvesen vettem» (70. lev., v. ö. még 18., 39., 53. és 56. lev. stb.). — «Je suis obligé au Courier qui attend à la porte que mes dépêches soient achevées» (II. 330., v. ö. V. 58. is.). V. ö. Mikes: «Többet sem írhatok; mert egy vén csifut várakozik a levelem után» (9. lev.); «De a levelemet elvégezem; mert a hajós utánom várakozik» (107. lev.) — Szerepelnek fiktív ajándék- és pénzküldések. «Ta Lettre m'a été rendu avec le Café» (II. 304. és I. 255. is); «Je t'envoie selon ton désir l'Alcoran» (V. 165.). V. ö. Mikes 104. lev. — Az *Espion turc* leveleinél, minthogy ugyanegy személy írja valamennyit, hiányzik az aláírás. Így van Mikesnél is.

Mindezek után nincs kizárva, hogy Mikesnek kezében volt az *Espion turc*. Nem állíthatjuk biztosan, mert ennek a műfajnak valamely más képviselője is szolgálhatott mintául a *Törökországi Levelek* levélformájához.

2. Ilyen minta lehetett mindjárt egy kétkötetes levélgyűjtemény, mely D. L. C. álnév alatt 1743-ban jelent meg Amsterdamban a következő hosszú címmel: «*Lettres politiques, historiques et galantes*,

¹⁾ V. ö. Saussurenél is: Király György, Irodört. 1913. 266. l.

accompagnées de réflexions relatives aux principaux évènements des années 1741, 1742. et 1743...» E leveleket két ember váltja, az egyik Londonból ír, a másik Passyból, Páris mellől. Tartalmuk ép oly széleskörű, mint az *Espion turc*-é és a Mikesé: London leírása, az angolok jellemzése, elmélkedés az ellenszenvről és a barátságról, az emberekről és a különböző vallásokról, értekezés a metafizika és logika elemeiről, azonkívül részletek az ókori történelemből, közben számtalan épületes história póruljárt házasságtörőkről és tragikus szerelmekről, megtoldva erkölcsi elmélkedésekkel a történetek fölött (v. ö. Mikes 55. lev.), végül az év főbb politikai eseményeinek összefoglalása egy-egy levélben. A levelek technikája és formája az *Espion turc* nyomdokain jár. A Mikessel való egybevetésnél a *Lettres politiques* megjelenési éve (1743) nem akadály, hisz a Mikes levélformájának keletkezését és a levelek végleges alakjának létrejöttét nem kell egy időre tennünk a levelek keltezésével. Saussure hatása is csak a 30-as években történhetett.

Ime egy idézet a *Lettres politiques* elejéről: «Je commencerais donc Monsieur, par vous donner les éclaircissemens que vous me demandés tant sur l'Angleterre, que sur les moeurs et le caractère des Anglois, sur la forme de leur gouvernement...» (I. köt. 2. l.). V. ö. Mikesnél (172. lev.): «Azt kívánod, hogy írjak valamit is a török udvarról, annak szokásáról, igazgatásáról, rendtartásáról.» (V. ö. még 61., 70. és 71. lev. is.) — További formai egyezések: «Je suis charmé que la Relation que je vous ai faite dans ma précédente vous ait amusé» (I. 9.). V. ö. Mikesnél (5. lev.): «Megköszöném kednek ezt, hogy kedvesen vette levelemet és örömmel olvasta; és még 72., 173., 182., 183. lev. — «De tous les plaisirs que je goute dans ma solitude, aucun ne me flatte autant que celui que je reçois de vos Lettres» (II. 271., v. ö. 257. is.). V. ö. Mikesnél: «A ked leveleit olvasni még nagyobb gyönyörűség nekem.» (5. lev.); «Én telhetetlen vagyok a ked leveleinek olvasásában. Ha azt akarja ked, hogy jó kedvű legyek...» (18. lev.); «A ked leveleit a hideg házban is gyönyörűség olvasni» (39. lev.); és még: 53. és 56. lev. — *Lettres politiques* II. 381. Köszönet egy magyarázatért. V. ö. Mikes 52. lev. — «Comme la poste est prête à partir, il ne me reste que le temps...» (II. 287.). V. ö. Mikes 9. és 107. lev. (Már az *Espion turc* tárgyalásánál idéztük.) A *históriák* közbeszövése, melyet Mikes sajátos eljárásának tartottunk, a következő keretben történik: «Je vous avois promis d'insérer dans toutes mes Lettres quelques petites Historiettes.» «Puisque les petites Historiettes que je vous envoie ont le bonheur de vous plaire, je tâcherai de les rendre aussi intéressantes qu'il me sera possible. J'espère que celle d'aujourd'hui ne vous plaira pas moins que les autres» (I. 126. és v. ö. még I. 45.). Mikes bevezető fordulatai is némi programyszerűséget árulnak el a *históriák* közbeszövéseben: «Mindenkor azon igyekeztem, hogy kedvet találjak» (173. lev.); «A ked köszönete csak arra való, hogy bátrabban ki nyissam a tudományomnak erkélyit» (62. lev.); «Lehetetlen, hogy le ne írjam.» (199. lev., v. ö. még 43., 55., 63., 66., 73. és 94. lev. stb.) A *Lettres politiques* szerzője is így szövi be Lycidas és Panulphe szerelmi kalandjait: «...elles m'ont paru si intéressantes, que je n'ai pu résister à l'envie de vous les envoyer» (II. 271.).

3. Akár innen vette Mikes, akár máshonnan, de láttuk, hogy ez a forma hagyományos volt. A külső formulákban maga Saussure is ezt a hagyományt követte. Voltak az 1741-ről szóló *Lettres politiques*-nak egészen közel álló elődei is. Kevesebb levél-technikai apparátussal ugyan, de tisztán politikai leveleket tartalmaz egy ily című fiktív levélgyűjtemény: «*Lettres historiques; contenant ce qui se passe de plus important en Europe; et les Réflexions nécessaires sur ce sujet*» (La Haye 1692). E kétkötetes munkában egy-egy hónap eseményeiről több levél is szól. «Vous m'avez d'abord engagé — szólít meg a névtelen szerző egy fiktív személyt — à vous écrire régulièrement toutes les nouvelles que je sçaurois» (I. 5.). A hang általában értekező e könyvben, de belekerült egy korabeli adoma is (I. 503.). Magyarország természetesen a szerepét megillető helyet kapta, szó esik Zrinyi Ilonáról is (I. 220.) és Thököly drinápolyi fogadtatásáról (I. 460.). Barbier¹⁾ említ egy azonos című háromkötetes gyűjteményt, mely már egészen az 1728. év eseményeire is kiterjeszkedik. Király György (Irod. 1913. 267.) utalt Jean Dumont hasonló című és tartalmú 38 kötetes munkájára (*Lettres historiques* 1692—1710), mely bizonyára Saussure egyik mintája volt.

Ilyenforma politikai és elmélkedő mulattatás volt még a célja egy Frankfurtban névtelenül megjelent munkának is: *Lettres curieuses d'un Gentilhomme Allemand, pour l'Année 1741, touchant les Moeurs et les Affaires du Tems*. Ez a kétkötetes gyűjtemény eredetileg levelekként került forgalomba, egy «sou»-ért darabja. Németek számára írták e leveleket, a bennük tárgyalt események (a frankfurti gyűlés) is ebbe a körbe tartoznak. Olvasunk az új hírek mellett elmélkedéseket az emberekről, a fejedelmek kötelességeiről, látjuk az író lelkesülését a rómaiak csodás alkotásai iránt («cette grandeur romaine» I. 66.) és halljuk a mezei élet dicséretét (I. 78. és II. 99.), a hová a XVIII. század eszme-áramlata az embereket általában magával ragadta. A fiktív levélforma számlájára tartozik, mikor hivatkozást találunk a képzelt levelező válaszára (I. 25.), ki néha leveleivel meg is nevelteti a szerzőt (II. 9.), akárcsak Mikeset a néneje. A levélforma hagyományába tartozik az is, mikor elmélkedés közben fölkiált a levélíró: «Mais je sens que je m'égare de mon propos. Pardon! j'écris une lettre, où il est permis d'embrouiller un peu plus les pensées, que dans une dissertation . . .» (I. 35. V. ö. Mikes 80 lev.).

Az egyes országok politikai és erkölcsi jellemzéseit levélalakban megírni a XVIII. század divatja volt. Az ilyen levelek közül, melyek közé a Saussure emlékiratai is tartoznak, bennünket közelebből a *Lettres sur les Hongrois* cz. kis gyűjtemény érdekel, mely «M. du B.» álnév alatt Amsterdamban jelent meg 1742-ben.²⁾ A jól tájékozott szerzőt politikai szempontok irányították Magyarország felé, de nemcsak a magyarok harci szelleme és alkotmánya érdekli, hanem szól a nemesség jelleméről, — «leur naturel donne assez dans le paresseux, aussi sont ils très oisifs» — a nőkről és az itteni életéről is, a szórákosokról: «Le theatre avec des agrémens est tout à fait inconnu dans ce país.»

¹⁾ *Dict. des ouvr. anon.* II. köt. 1275. 1.

²⁾ Kont I., *Bibliographie française de la Hongrie.* 1913. 43. 1.

Ezek a folyóiratpótló, efemer tendenciájú munkák mind olyan könyvek voltak, a melyek egy — főleg magyar vagy török — diplomata könyvtárában nagy valószínűség szerint helyet foglalhattak.

4. A fiktív levelezőt, kihez az író szavait intézi, más munkákban is megtaláljuk. A *fiktív levélgyűjtemények* általában divatban voltak. Barbier anonym-szótárában egész csomó ilyen «Lettres» van felsorolva. Maguk a legnagyobb írók, Fénelon és Voltaire is írtak értekező leveleket könyvalakban. Vallásos elmélkedő leveleket pedig többfelét is olvashatott Mikes a Rákóczi könyvtárában.¹⁾ Mikesnek ez a fiktív levél-műfaj volt mintája, ha ebbe a műfajba bele vitte is a valóságos levelek színét és hangját, miket szintén a franciaíráknál láthatott, de részben már Erdélyből is magával hozhatott. Ha rámutunk arra, hogy a valóságos levelek mellett a fiktív levelek egy külön műfajt alkottak a francia irodalomban, ez egyszersmind felelettel szolgálhat a Négyesy Lászlótól fölvetett kérdésre,²⁾ hogy «vajjon arra talált-e mintát [Mikes], hogy valaki egy feltételezett alakhoz intézett levelekben örökítse meg személyes élményeit és hangulatait».

Már De la Croix levélalakban írt *Mémoires*-ja (1684) is hatott ez irányban Mikesre. Saussure is költött levelek formájában adta elő törökországi élményeit (v. ö. Király György: Irod. 1913. 267.). Ilyen konvencionális formulával kezdődik például egy levélművében írott útírajz (*Voyage de l'Arabie heureuse* 1716): «J'entreprends, Monsieur de satisfaire votre curiosité sur le Voyage que j'ai fait...» Ilyen aposztrofáló formában, de fejezetre vagy levélre tagoltság nélkül, van megírva egy *Mémoires de Mademoiselle de Bonnaval* (écrits par M. Paris 1738) cz. könyv is: «Je vous obéis, Monsieur: vôtres curiosité sera satisfaite; ... Je vous accorde plus que vous ne me demandez; vous aurez encore la mienne [histoire], où vous allez voir mon cœur à découvert». Egy másik idetartozó fiktív levélgyűjtemény *Lettres Moscovites* (Paris 1736) címmel jelent meg.³⁾ Nem más, mint emlékirat levélformában. A «kiadó» szerint egy olasz katonai férfiú írta ezt a 11 hosszú levelet. Elmondja benne orosz fogságát és hányattatásait, megemlékezve a politikai eseményekről és kiterjeszkedve — elég unalmasan és minden szubjektivitás nélkül — a tapasztalt szokások ismertetésére is. Közbe verseket is iktatott: «Voici les Vers que je fis à cette occasion». (161. l.) Szóba jöhetne itt Madame du Noyer álnév alatt több kiadásban megjelent fiktív levélgyűjteménye is: *Lettres historiques et galantes de Madame de C. contenant diverses histoires, aventures, anecdotes curieuses et singulières* (Cologne 1704., 7 köt. 12°). «Livre comme on en faisait beaucoup autrefois» — írja róla a Larousse nagy szótára. A címe többet mond, mint a mit ad. Tartalmát főleg a gáláns és politikai viszonyok rajza teszi és hangban is közelebb áll a Sévigné asszony leveleihez, mint az értekező *Lettres politiques*-hoz. «Voilà, Madame, ce qui se passe à l'heure qu'il est à Fontainebleau et toutes les nouvelles que je puis vous mander, en échange des jolies Histoires que vous avez eu la bonté

¹⁾ *Lettres d'un Théologien; Lettres à un Magistrat; Lettres du Père Quesnel; Lettres de Ste Therese*. V. ö. Thaly, Saussure-kiad. 366. l.

²⁾ Beöthy-Badics, *A m. irod. tört.* I. köt. 1906. 556. l.

³⁾ Szerzője comte Locatelli? V. ö. Barbier II. 1280.

de me faire... Il faut que je vous raconte une sailli de l'Abbé Croisat...¹⁾ Sűrűn vannak versek is ebben a gyűjteményben, a mikkel tudvalevően Mikes is tarkítja előadását. A levélforma külsőségeire tipikus példa még a Rémond de Saint-Mard *Lettres galantes et philosophiques* cz. műve (La Haye 1721). «Une jolie femme — kezdi fiktív leveleit — que j'aime beaucoup parce qu'elle étoit raisonnable, me pria de répondre à une espece de plaidoyer qu'un de ses amis avoit fait contre la coquetterie. Je fis la replique...»²⁾ Ebből aztán levelezés lett, népszerű filozófiai kérdésekről, de főleg szívügyekről. Ismeretes Mikesnél az a sok egészség-kívárat, szeretetküldés és szetetet-kérés a levelek végén. Ez már sablonos formula, a mint Rémond nem is habozik kijelenteni az utolsó levele végén: «Adieu, Madame, portez-vous bien, et aimez moi. C'est ainsi, à ce que j'ai ouï dire, que les Romains finissoient leurs Lettres, je leur ai dérobé leur formule et l'emploie ordinairement avac ce que j'aime...»

De nemcsak tisztán mulattató és ismeretterjesztő czéllal jelentek meg ilyen fiktív levélgyűjtemények. Készültek levelek oly célból is, hogy mintául szolgáljanak kezdő levélírók számára, mint kell egy választott témát levélalakban előadni. Nem csoda, ha a virágzó levélműfaj megteremtette a maga elméleti és gyakorlati irányítását is. Ilyen levelezési mintagyűjteményt adott ki egy névtelen író — erre a könyvre munkám közben Riedl Frigyes professzor úr volt szíves figyelmemet fölhívni — a következő címmel: *Lettres choisies de Messieurs de l'Académie françoise, sur toutes sortes de sujets* (Hanover 1709).³⁾ E levelek állítólag kevés kivétellel nem a címlapon megnevezett Perraulttól valók: «La plupart des Lettres sont de Messieurs de l'Académie Françoise, ou de nos plus célèbres Ecrivains.» A kötet elején egy rövid elmélkedést kapunk: De la nécessité à bien écrire des Lettres. Mert nem mindenki tud levelet írni. Ez a kérdés akkor jobban foglalkoztatta az embereket, mint manapság az üzleti és táviratstílus korszakában. «Ce n'est qu'avec bien de la peine que nous attrapons le stile qui convient aux Lettres... De cent personnes qui parlent bien, on n'en trouve pas dix, qui écrivent de même». Mikes is érezhette ezt, említi is: «Csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessék» (56. lev.). Épen ezért «szeretném — írja — az olyanoknak [a rossz levélíróknak] megmutatni a ked leveleit, megtanulhatnak azokból, hogy miben áll a nyájassággal és észszel írott levél» (75. lev.). A Perrault leveleskönyvének tárgyköre igen változatos. «Les Curieux auront le plaisir innocent de lire des Lettres ou tout plaît par l'agreable mélange de ces curiosités, qu'il est toujours avantageux de savoir... ils trouveront ce qu'ils desirerent, dans les Lettres qui rapportent différentes aventures, des plaisanteries récréatives et des relations» (12. l.). Az összeválogatás céljára már az egyes levelek címei is jellemzők: «Lettres familières sur toutes sortes de

¹⁾ Itt elmond egy egykorú anekdotát. II. köt. Cologne 1711. 229. l.

²⁾ Oeuvres. II. köt. Amsterdam 1749. 1—2. és 277. l.

³⁾ Nincs kizárva, hogy ez a könyv Mikes kezében volt, mert a 478—608. lapok a címlapon megnevezett Ch. Perrault verses tanító meséit tartalmazzák, melyek közül az 587. lapon levőnek tárgya meg-egyezik Mikesnek egyik históriájával (85. lev.). V. ö. erről alább: II. fej. 4.

sujets»¹⁾; «A une Dame sur ce qu'elle écrit de jolis billets» (v. ö. Mikes 56. lev.); «Excuse de ce qu'on ne peut écrire aussi souvent qu'on le voudrait bien»; «Lettre de felicitation pour souhaiter une heureuse année» (v. ö. Mikes 23. lev.); «A une Dame sur la mort de sa fille» stb. Az «erkölcsi levelek»-et egy külön «Avis» előzi meg, «sur la manière de les écrire» (225. l.). Az ilyen értekező leveleknek természetesen legyen a stílusa, hogy ne homályosítsa el a különben sem könnyű tárgyat. A czímzettje is válogatja, hogy milyen mondatokban levelezzünk (227. l.). Ilyen megértő nyilatkozatot Mikes is tesz: «Látom némely asszonyokat úgy írni²⁾ az uroknak, vagy atyjafioknak, mintha valamely ítélőmesternek vagy püspöknek írnának» (75. lev.). Valóban Mikes nemcsak a leveleinek nyelvét, hanem tárgyait is helyes érzékkel mérte az olvasóhoz: «On doit parler à une Dame de ce qu'il y a de plus instructif dans la Morale, de ce que l'Histoire nous fournit de plus agréable, et de ce que nous trouvons de plus divertissant dans les Relations qui nous viennent des Païs étrangers» (228. l.). Az erkölcsi levelek tárgyai: «La Fortune»; «Les Bienfaits» stb. A tudományos levelek között: «Lettre sur la Peinture»; «Remarques sur l'Histoire des premiers siècles»; «Sur l'histoire Romaine». Mikes kedvelt tárgyai voltak mindezek. Perrault gyűjteményét egy pár «lettre de plaisanterie» zárja be. Vannak hosszabb levelei is, de a szomorú tárgyuak feltűnő rövidek. «A szomorúan írt levelek úgy jobbak, ha mentül rövidebbek.» (Mikes 115. és 121. lev.)

A fenti összehasonlításokból nemcsak az tűnik ki, hogy Mikes mennyi lelket és kedvességet tudott önteni a mulattató levélformába, hanem látjuk az ő levélírói tudatosságát is. Erre különben még idézhetünk a saját szavaiból is: «En leginkább azon búsulok itt, hogy *hol nyomtassam ki ked leveleit?* Ha olyan könnyen meglehetne, a mint aztat megérdemlenék, nem kellene törődnöm; mert azt tudom, hogy *mások is gyönyörűséggel olvasnák*» (59. lev.). Ime egy hely, melyből világosan kitűnik, hogy Mikes gondolt arra, hogy az ő leveleit is valamikor kinyomtatják és olvasni fogják — mint például a Madame de Sévigné valóságos leveleit. Mikesnek ez a remény volt egyik vigasztalója a bujdosásra és ez az *irodalmi cél* volt lankadatlan ösztönzője levélírói munkájában.

2. A «Lettres Juives».

A históriák és elmélkedések közbeszövésére még más példákat is hozhatunk föl, még pedig az *Espion Turc* nyomán keletkezett *exotikus* tárgyú fiktív levélgyűjtemények köréből.

1. Jean-Baptiste de Boyer d'Argens marquisnak³⁾ — II. Frigyes vendégének — 1737-ben (La Haye) kiadott⁴⁾ többkötetes és sok

¹⁾ Ilyen több levelet összefoglaló czím Mikesnél: «Rákóczi József ... érkezéséről való levelek» (123. lev.).

²⁾ Ilyen gallicizmus több van a Mikes nyelvében.

³⁾ V. ö. Grande Encyclopédie III. 832.

⁴⁾ Barbier (Dict. des ouvr. anon.) szerint az első kiadás csak 1738-ban jelent meg. De a fenti kiadás megvan a N. Múzeum könyvtárában. Sajnos, nem idézhettem, mert nem teljes példány, tárgymutatója is hiányzik.

kiadásban elterjedt munkájára gondolhatunk: *Lettres Juives, ou Correspondance philosophique, historique et critique entre un Juif Voyageur à Paris et ses Correspondans en divers endroits*. Montesquieu *Lettres persanes*jának és az *Espion Turc*nek hatása érzik e fiktív leveleken, melyek eredetileg ívek alakjában jelentek meg, hasonlóan az angol *Spectator*höz, melynek szintén újságpótló célja volt. Egy későbbi kiadásban ¹⁾ a következő összefoglalását találjuk a *Lettres Juives* szerepének: «Fort goûtées en Hollande, en Angleterre et même à Paris; réimprimées à Avignon, et traduites en Anglais, en Hollandois et en Allemand; louées par diverses personnes, et blâmées par d'autres; mal comparées à l'*Espion Turc*, et aux *Lettres Persanes*». Valószínű, hogy megvoltak ezek a kötetek Bonnacéknál. De Mikes más úton is hozzájuthatott. Lehet, hogy Bonneval konstantinápolyi diplomata révén, kiról alább lesz szó. Az a körülmény, hogy a *Lettres Juives*ben Rákóczi Ferencz is meg van említve ²⁾ — és hogy Bonneval maga is sűrűn szerepel e munkában, mely még nevéhez írt állítólagos levelét is közli — csak megerősíti a föltevést, hogy a fejedelem és környezete figyelmét sem kerülte el ez az elterjedt munka.

E levelek egyrésze Konstantinápolyba van intézve, illetőleg onnan keltezve. ³⁾ Kezdődnek az utilevelek hangján és encziklopedikus levelezés lesz belőlük. Tudvalevő és említettük, hogy Mikes is nemcsak utirajzot és emlékiratot hagyott hátra munkájában, hanem kiszélesítette azt az élet egész körére, szól vallási kérdésekről, különböző népek szokásairól, a nőkről és az erkölcsekről. Ilyen egyetemes, sőt nagy eruditióra valló célzattal készült a *Lettres Juives* is. A tárgymutatója külön kötet, valóságos kis lexikon. Felöleli nemcsak a zsidó és mohamedán világ tartalmát, hanem mondhatni az egész európai kulturát. «Regardes toujours les moeurs et le coutumes de tous les peuples avec un oeil Philosophe» — olvassuk egy helyütt. ⁴⁾ Vannak e levelekben filozófiai értekezések, találók megfigyelések a nemzetek jelleméről, reflexiók a világpolitikáról, bibliai, ókori és újabb történetről, erkölcsi kérdésekről, akárcsak Mikesnél. Panaszkodik a szerző a nők hiúsága miatt («La parure est leur foible»), a mint Mikes is többhelyütt (59. lev.). D'Argens is értekezik az indiánusok szokásairól és erkölceiről, mint a szerecsenyekéről Mikes (74. lev. stb.), kinek szintén semmi különösebb oka az exotikus érdeken kívül nem volt, hogy tárgykörét ezirányban is kiterjessze. Az egyetemes tárgyú *Lettres Juives*ben egyesítve találhatta Mikes az elmélkedő és novellisztikus, a moralizáló és mulattató, a politikai és értekező leveleket. A históriák közbeszövésére nézve maga D'Argens is a római történetírókra hivatkozik, épen azokra, a kikből Mikes is több históriáját vette: ⁵⁾ «... Si cette aventure étoit arrivée chez les anciens Romains, Tite-Live, Florus, Tacite, Suétone, Valere-Maxime l'auroient insérée dans

¹⁾ La Haye 1777. VIII. köt. Table des matières 221. l.

²⁾ Ragotski: Cru le nouveau Roi de Corse (1742. II. 123.); Bigot (u. o.).

³⁾ Az első levél címe: Aaron Monceca, à Isaac Onis, Rabbín de Constantinople.

⁴⁾ Nouv. éd. La Haye 1742. V. köt. 151. l.

⁵⁾ Király György: *A Törökországi Levelek forrásaihoz*. Bpest, 1909. 6. f.

leurs Ouvrages; et peut-être qu'aucun Historien moderne n'en dir mot». ¹⁾

Föltűnő az a sok história, erkölcsi tanulsággal telített szerelmi történet, a mit D'Argens leveleibe illesztett. Csak meg kell nézni a tárgymutatóban az «Aventures» címűszót. Históriai minden fajtájúak. Így például a Szent Ambrus és Theodosius császár találkozását, a mit Mikes a 72. levélben mesél el, D'Argens is fölemlíti. ²⁾ Hasonlóképpen szól D'Argens Johanna nápolyi királyné férjgyilkosságáról is, ³⁾ valamint Bulen Annáról, ⁴⁾ Titus és a rómaiak jeruzsálemi kegyetlenkedéseiről ⁵⁾ stb. Mikes szövege e helyeken nem egyezik szó-ról-szóra a *Lettres Juives* szavaival. De maga ez a mulattató és ismeretterjesztő levélforma ösztönző példája lehetett, hogy utánajárva a közbeszótt tárgyakkal, kibővítve más forrásokból és megtoldva egyéb példákkal, hasonló keretben adja őket az olvasó elé. Nem egy forrásból dolgozott. «Erről egynehányféle könyvet olvastam» — mondja a máltai vitézek és templáristák történeténél. Az előbbiekhöz — Mikes 71. leveléhez — a *Lettres Juives*-ből is idézhetnénk megfelelő részleteket. ⁶⁾ Van Mikesnek egy történelmi tévedése, mely megtalálható a *Lettres Juives*-ben is: ez szinte kétségtelenné teszi, hogy kezében volt a D'Argens munkája. Ismeretes Mikesnek az a helye, hol a várnai csatáról szól (203. lev.). «Minthogy ... így kezd ... a minap olvastam Amurates császár históriáját ...» Erről az Amuratesról a *Lettres Juives*-ben is olvashatott Mikes. ⁷⁾ A magyar királyt, ki a püspökök tanácsára a vészes hadba indult, Mikes hibásan Ulászló helyett V. Lajosnak nevezi. Mikest itt — bár kétségkívül más, részletes forrást is használt — a *Lettres Juives* egy megjegyzése téveszthette meg: «Dom Sebastien n'est pas le seul Monarque, à qui les Conseils pernicieux des Prêtres ayent couté le thrône et la vie. Louis, Roi de Hongrie, fut tué dans une bataille qu'il donna contre les Turcs par la persuasion et l'opiniâtreté d'un Cardinal en qui il avait une entière confiance». ⁸⁾ Találhatott Mikes még más anyagot a *Lettres*

¹⁾ *Lettres Juives* i. h. 208. l. Az utolsó mondatra egy véletlen párhuzam Mikesnél (63. lev.): «Lehetetlen, hogy le ne írjam ... talám nem teszi fel minden historicus».

²⁾ La Haye 1742. V. köt. 6. l.

³⁾ U. o. 216. l.; Mikes: 53. lev.

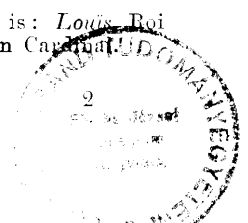
⁴⁾ U. o. 250. l.; Mikes: 86. lev.

⁵⁾ U. o. 15. l.; Mikes: 201. lev.

⁶⁾ «C'étoit après la prise de Jérusalem ... que les Chevaliers, alors nommés de St. Jean de Jérusalem etc. ... L'Instituteur des Chevaliers de Malte fut un pauvre Bourgeois ... appelé Jean-Batist Gérard. Il étoit Directeur d'un Hôpital, que les Nazaréens avoient établi à Jérusalem ... Il leur ordonna de porter des habits noirs sur lesquels il y avoit une Croix blanche à huit pointes ... [Mikesnél: Ezeknek fekete köntöst kellett viselni és a köntösökön nyolcz szegletű fejer kereszt volt varrva.] ... Après que les Nazaréens eurent été chassés de Jérusalem, ils furent d'abord ... ils attaquèrent les Sarrasins dans l'Ile de Rhodes, les en chassèrent ... ils furent obligés de la céder à Mahomet II. et de se retirer à Malte.» (La Haye 1742. VI. köt. 53—54. l.)

⁷⁾ La Haye 1742. V. köt. 182. l.

⁸⁾ La Haye 1742. IV. köt. 274. l. A tárgymutatóban is: Louis, Roi de Hongrie: périt en Bataille, par le mauvais Conseil d'un Cardinal.

*Juives*ben. A 83. levélben az Athos-hegyi barátok lemondó életéről mesél Mikes. Asszonyoknak nem volt szabad bemenni abba a kolostorba, sőt még tyúkot sem tarthattak. A maguk hasonló sorsára czélozva, hozzáteszi Mikes, hogy azért «senki *Origenest* nem fogja követni közüllünk». Hogy ki volt ez az Origenes, nem mondja meg: «Kérdje meg ked másoktól...» A *Lettres Juives*ben megtaláljuk a Mikes szemérmes hallgatására is a magyarázatot: «... dans la violence d'un de ces enthousiasmes il [Origene] se mutila lui-même, afin de pouvoir apprendre la Religion aux femmes, sans courir le risque de succomber à quelque tentation». ¹⁾ Idézhetnénk még egy, formailag is föltűnő, párhuzamos helyet a *Lettres Juives*ből, Mikes azon észrevételeihez (90. lev.), a miket a görög főpapokról tesz, kik alárendeltjeik sorozatán keresztül végeredményben magát a szegény népet szipolyozzák ki pénzszedésükkel: «Le Souverain-Pontife exige un Tribut des Pontifes: ceux-ci mettent des Taxes considérables sur les simples Prêtres; et les Prêtres font paier aux Peuples jusqu'à la Terre qui leur sert de Sépulture». ²⁾

Eszmei közösség is található a két íróban. Legelőször is a valóságos meggyőződés, mely elmékedéseiknek alapja. A hogy D'Argens leveleken keresztül apologetikus hangon elmélkedik isten létéről és a világhoz való viszonyáról, a világban uralkodó rendről, úgy Mikes is kikel az olyan «istentelenek» ellen, «a kik azt tartják, hogy az Isten a világot teremtvén, magára a világra hagyta, hogy menjen, a mint mehet és hogy az aprólékos dolgokra nem vigyáz, valamint az óras megcsinálván az órát, aztot feltekeri, és azután azt jární hagyja, a mint neki tetszik.» Ez az óra-hasonlat Leibnizre emlékeztet. Mikesnek külföldben ebben az irányban voltak vallásos olvasmányai. A fejedelmek kötelességeiről (Mikes 32., 39., 43. és 85. lev.) D'Argens is sok helyütt szól. ³⁾ Mikes föltűnően és többször (pl. 32. lev.) kiemelte, hogy a fejedelmek barátságára nem lehet építeni. D'Argensnak is hasonló gondolatai vannak: «Lorsqu'on veut chercher la véritable amitié, c'est loin du Trône et de la Cour qu'il faut porter ses pas.» Mikest Rákóczi magára hagyatottsága készíti ilyen reflexióra. D'Argens különböző kegyenczek sorsával igazolja állítását: «... si Elisabeth [angol királynő] avait été susceptible d'une véritable amitié pour son Favori...» Igen érdekes gondolati találkozást mutat a két levélíró az ifjak nevelésére vonatkozólag és a vidéki nemesemberek jellemzésében. Mindketten az élet tényeiből indulnak ki, mégis, a mit az egyik mond, ráillik a másik tárgyára. Idézem a *Lettres Juives*ből azt a részletet, melynek pontosabb megfelelői vannak a Mikes 62. levelében:

«Pour un Gentil-homme, qui s'applique en France à l'étude et qui cultive son esprit en l'ornant de connaissances utiles, combien n'y en a-t-il point, qui passent toute leur vie sans réfléchir un seul instant sur quelque chose d'avantageux à leur Patrie, ou à l'avancement des Arts? Ceux, qui ont vécu quelque tems à Paris, peuvent par eux-mêmes s'être convaincus, qu'il est peu de Païs, où les Jeunes Gens d'un certain rang

¹⁾ La Haye 1742. V. köt. 3. l.

²⁾ *Lettres Juives*. Nouv. éd. Lausanne 1750. I. köt. 54. l.

³⁾ V. ö. a tárgymutatóban «Rois» és «Souverains» czímzést.

s'occupent moins à quelque chose d'utile et d'essentiel. Leur vie est un enchaînement de parties de débauche, dans lesquelles, à coup sûr, ni le bien public, ni le leur propre, n'ont pas beaucoup de part. Les Nobles, qui vivent dans leurs campagnes, lisent volontiers quelques vieux Romans, C'est là l'occupation de ceux qui veulent se distinguer. Les autres passent leur jours à chasser, à battre des Paisans, à engrosser les Pâles de leurs Fermiers, à plaider avec les Curez de leurs Villages pour quelques droits honorifiques, et à s'enivrer les Dimanches avec leurs Baillifs.»¹⁾

A hasznos tanulmányok sürgetése és a dorbézoló falusi élet korholása mindkét írónál. Van még a *Lettres Juives*ben egy utópikus rész, melyet alább fogunk Mikessel párhuzamba állítani.

Technikai egyezések is vannak a két levélgyűjteményben. Ilyen, hogy a levélkeretbe még újabb leveleket is illesztenek bele.²⁾ D'Argens szigorúan ügyel arra, hogy minden egyes levele a már ismert sablonos formulával végződjék: «Porte-toi bien, mon cher Isaac; vis content et sois heureux». Megtaláljuk a többi, már említett, hagyományos fordulatokat is: «Ta Lettre, mon cher Isaac, m'a fait beaucoup de plaisir. J'en ai trouvé les réflexions sensées et utiles et je regarderai comme un grand bonheur, si tu veus bien continuer de me donner des éclaircissemens sur les choses qui te paroîtront en Egypte dignes de la curiosité et de l'attention d'un Philosophe».³⁾ Itt is megtaláljuk a levelek realitásának elhithető eszközeit, miket már a többi fiktív gyűjteményből ismerünk: «Le courier va partir, le tems me presse, et je suis forcé de finir ma Lettre»;⁴⁾ «Le courier va partir, et je finis ma Lettre».⁵⁾

2. A *Lettres Juives* nem maradt utánzatok nélkül. Maga D'Argens adott ki még egy hasonló többkötetes fiktív levélgyűjteményt: «*Lettres Chinoises* ou Correspondance philosophique, historique et critique, entre un Chinois voyageur à Paris et ses correspondans à la Chine, en Moscovie, en Perse et en Japon. (Par l'auteur des *Lettres Juives*, La Haye 1739.)» E levelek tárgykörét a *Lettres Juives* mellé állíthatni, csak sokkal exotikusabb és kevésbbé a latin-európai műveltség alapján álló. A műfaji közösség Mikessel nem is szorul bővebb bizonyításra. Így például exotikus házassági szokások leírása mindkét műben található. D'Argens részletesen elmeséli, mint viszik a kinaiknál a menyasszonyt zárt kocsiban a vőlegény elé, ki csak akkor látja először feleségét. «De tous les usages les plus bizarres, c'est celui de prendre pour femme une personne qu'on n'a jamais vûe».⁶⁾ A törökök hasonló különös házasságáról mondja Mikes: «Nem magyar humorhoz való az ilyen házasság» (186. lev.). A mulattató levelek formai sajátosságai is megvannak a *Lettres Chinoises*ban. Az első levél még útilevél — «Je suis arrivé...» — a mint majd a Montesquieu *Lettres Persanes*jánál is fogjuk látni. A levelek végformulája: «Porte-toi bien, et donnes moi, je te prie, de tes nou-

¹⁾ Aláhúзва az eredetiben. La Haye 1742. V. köt. 15—16. l.

²⁾ Lausanne 1750. I. 231. (Bonneval levele); Mikes: 103. lev.

³⁾ La Haye 1742. II. köt. 266. l.

⁴⁾ La Haye 1742. V. köt. 151. l.

⁵⁾ Lausanne 1750. I. köt. 87. l.

⁶⁾ *Lettres Chinoises*, nouv. éd. La Haye 1751. I. köt. 117. l.

velles». A képzelt levelező dicsérete: «Tu ne saurois t'imaginer le plaisir que m'ont causé tes Lettres . . . tout ce que tu me disois des mœurs et des coutumes . . .».) A *Lettres Juives* újabb kiadásai megemlékeznek D'Argens «mauvaise» és «pitoiable» utánczaitairól is. Sajnos ezekhez nem juthattam hozzá, pedig nincs kizárva, hogy Mikes látta őket. Az egyik utánczat címe: *Anecdotes historiques, galantes et littéraires*, névtelen szerzője, Barbier szerint, De La Hode (La Hays 1737). «Ce n'est autre chose, qu'un assez mauvais Recueil de Contes usez et rebattus, d'Aventures ridicules et imaginaires» — olvassuk róla a *Lettres Juives*-ben (1742. VI. Préface). Egy másik utánczat *Correspondance historique, philosophique et critique . . . pour servir de reponse aux «Lettres Juives»* címmel jelent meg, szintén névtelenül, Aubert De La Chenaye-Desbois szerzőtől (La Hays 1737—38).

3. Mielőtt magára a *Lettres Persanes* tárgyalására rátérnénk, az idetartozó művek keretében itt említhetjük meg a *Lettres d'Osman* (Paris 1753) cz. gyűjteményt, mely mint részben a *Lettres Juives* is — a Montesquieu művének utánczaitai közé tartozik. Tartalmát útilevelek és a levélkeretben politikai és erkölcsi elmélkedések teszik. Egy külön levélben kapjuk a szibariták történetét, a kikről Mikes is és — a mint látni fogjuk — Montesquieu is szól. Henri IV. és Nagy Sándor is szerepelnek e levelekben, de főleg a társadalmi ügyek érdeklik a névtelen szerzőt. Találunk közbeszótt verseket is, de a misszilis levélstílus és hang utánczására nem látunk különösebb törekvést. — A *Lettres Persanes* modorában van írva a G.-F. Poullain de Saint-Foix *Lettres Turques* (Amsterdam 1750) cz. műve is. Exotikus levelek, históriákkal vegyítve, egypár elhithető formulával (fiktív ajándék-küldés stb.).

A mondottak után kétségtelen tehát, hogy az erkölcsi elmélkedéseknek és históriáknak levélformában való előadására és a fiktív levelezésre nézve is voltak elődei a *Törökországi Levelek*nek. Rámutattunk főleg az *Espion Turc*, a *Lettres politiques* és a *Lettres Juives* cz. gyűjteményekre, melyek bőségesen élnek evvel a novellisztikus eszközzel, sőt tartalmuk szerint nem mások, mint elmélkedő, ismeretterjesztő és mulattató levelek. Ebből a műfajból vette Mikes a fiktív levelek több külső formai elemét és stilisztikai fordulatait is.

3. A «Lettres Persanes».

Még egy másik — és sokkal kiemelkedőbb — exotikus levélgyűjteményre is rámutathatunk, melynek tárgyköre rokonságban van a Mikesével: a Montesquieu *Lettres Persanes*-jára (1721), mely már a *Lettres Juives*-nek is részben mintája volt. Ennek hatása — a kiváló szerepnél fogva, melyet a XVIII. század irodalmának első felében betölt — Mikesre is könnyen föltehető. A hogy Madame de Sévigné kiemelkedik a szubjektív levélírók közül, úgy magaslik ki a *Lettres Persanes* is a novellisztikus levélgyűjtemények fölé a XVIII. században. Természetesen a Perzsa Leveleknek nem arra a rétegére kell gondolnunk, mely a köztudatba leginkább átment: a franczia társa-

dalom szatirikus rajzára. Ez okból már Négyesy László is — negatív eredménnyel — fölemlítette a *Lettres Persanes*t Mikessel kapcsolatban.¹⁾ De gondolhatunk a *Lettres Persanes* egy másik oldalára is, a levelekbe szőtt históriákra és az egész exotikus háttérre, a mi hatásának szintén nem csekély tényezője volt.

Ezt a sejtésünket már eleve egy külső körülmény is támogatni látszik. Megvolt ugyanis a lehetőség, hogy Mikes hozzájuthatott a Montesquieu műveihez, a mint hozzájutott — bizonyára Bonnac konstantinápolyi követ révén — a Gomezné *Journées amusantes*-jához (1723) is. Egy hirhedt francia ember közvetítésére gondolhatunk, Claude-Alexandre comte de Bonnevalra, az európai híró hadvezérre és renegát diplomatára. Bonneval²⁾ 1729 óta török szolgálatban állott, s mint politikus és mint Bonnac sógora, összeköttetésben volt a bujdosókkal, járt náluk Rodostóban is. Neki tervei voltak a magyarokkal. Érintkezett és levelezett Saussure-rel is.³⁾ Mikes említi is őt a 97. és a 123. levélben, az 1732. és 1737. évekből. Ez a Bonneval állandóan levelezett Fénelonnal és Voltairerrel, maga is kiadott törökországi emlékiratokat⁴⁾ s személyes ismeretségben volt magával Montesquieuvel is, kinek egy 1728-ban hozzá intézett levelét Rácz Lajos közölte (EPHK. 1915. 138.). Montesquieu útleírásaiban⁵⁾ olvasuk, hogy — Magyarországból hazafelé utaztában — Velenczében gyakran volt együtt Bonnevalal. Montesquieu föl is jegyezte, a miket Bonneval mondott neki. Föltehetjük, hogy a Bonnacné szalonjában⁶⁾ és később a Bonneval társaságában — a ki tartott arra, hogy irodalmi összeköttetései vannak — mikor politikai tervezgetéseik között a francia irodalomról beszéltek, a Bonneval személyes ismerőse, Montesquieu, is szóba került. Nem is képzelhetjük, hogy ott, a hol a Gomezné Mulatságos Napjait olvasták, a közföltűnést keltő Perzsa Levelekről ne vettek volna tudomást. Érdekes, hogy a *Lettres Persanes*hez és Montesquieuhöz Mikes még egy — valószínűleg személyes — ismerősének volt közelebbi viszonya. Ez a híres Claude Fleury kardinális volt, a kinek két munkáját Mikes le is fordította.⁷⁾ A nagytekintélyű Fleury apát volt az, a ki ellene szegült Montesquieu beválasztásának a francia akadémiaiba (1728), de mikor aztán maga is elolvasta a megvádolt *Lettres Persanes*t, beválasztandónak találta az inkább kellemes, mint veszélyes munka szerzőjét.⁸⁾ Lehet, hogy Mikes Párisban megismerkedett Fleuryvel, XV. Lajos nevelőjével. Hogy esetleg Rodostóból összeköttetésben volt e vele, nem tudjuk.

¹⁾ Beöthy—Badics i. m. I. köt. 556. l.

²⁾ V. ö. Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. 1913. 317—324. l.

³⁾ Thaly Kálmán: *De Saussure Cézárnak Törökországi Levelei*. Budapest, 1909. 158. és 378. l. (1734 és 1740.)

⁴⁾ *Mémoires du comte de Bonneval*. Londres 1737. Több kiadása van.

⁵⁾ *Voyages de Montesquieu publiés par le Baron A. de Montesquieu*, Bordeaux 1894. I. 34., 44., 65., 72. stb.

⁶⁾ V. ö. Mikes 18. lev. (Bujukdere, 1718. szept. 15.): «A francia követnek, Bonacnak közel mihozzánk egy háza lévén... gyakran járok hozzájuk». — 26. lev. (Jenikő, 1719. máj. 26.): «Tegnap ebéd után a francia követnéhez menvén...»

⁷⁾ Szilasi Móricz: EPhK. 1880. 334. l.; Király György: EPhK. 1912. 28. l.

⁸⁾ V. ö. A. Sorel, *Montesquieu*. Paris, 1887. 44. l.

Visszatérve Montesquieuhöz, úgy találjuk, hogy formájára nézve a *Lettres Persanes* szintén utirajznak indul — mint a Mikes levelei — s csak midőn Usbek Párisban állapodik meg, lesz korfestő levelezéssé. Magától értetődik, hogy lesznek egyező fordulatok. Mindjárt a kezdetnél, mely mindkét műben az utirajz hangján szólal meg: «... hier, vingt-cinquième jour de notre départ d'Ispahan, nous arrivâmes à Tauris.» (LP. 1. lev.)¹⁾; Mikesnél (1. lev.): «... mi ide érkeztünk ma szerencsésen, Franciaországból pedig 15. Septembris indultunk meg». De vannak az úti részben később is hasonló fordulatok. «Nous partirons demain pour Marseille... Sois persuadé que je t'aimerai toujours» (23. lev.); Mikesnél (2. lev.): «Holnap megindulunk Drinápoly felé... ki szerethetné az édes nénémét jobban, mint én?» (Mindkét hely levél végén van.) — «De Tocat à Smyrne on ne trouve pas une seule ville qui mérite qu'on la nomme» (LP. 19. lev.); Mikesnél: «Az úton semmi olyan dolog nem történt, a mely méltó volna, hogy megírjam» (3. lev. v. ö. 17. lev. is.). Ezek mindkét műben természetes szülöttei egy közös műfajnak: a valóságos levelek hangján írt fiktív leveleknek. Föltűnőbbek már a következő levéltechnikai egyezések: «... Mais où suis-je? Où m'emmène ce vain récit?» (3. lev.); Mikesnél (68. lev.): «De most veszem észre magamot, hogy Rodostón kezdettem el leveletem, és azután a régi rómaiakhoz repültem». — «J'envoie mes lettres à Marseille d'où il part continuellement des vaisseaux pour Smirne...» (27. lev.); Mikesnél (36. lev.): «Innét oda mindennap mennek hajók, és akár-melyik hajósnak a levelit oda adhatja ked». — «Je chargeai mon ami Ibben de te faire tenir une boîte où il y avoit quelques présents pour toi» (27. lev.); Mikesnél is (104. lev.) ilyen fiktív ajándékküldés: «Igen szépen és alázatosan köszönöm, édes néném, a halat... A bort is köszönöm.» — «Tu as ouï parler mille fois du fameux roi de Suède. Il...» (128. lev.); Mikesnél (47. lev.): «Ezt a hírt régen tudja ked» és: «Csak leírom, ha szinte tudja is ked» (73. lev.) — «Je t'attends ici demain» (127. lev.); Mikesnél (34. lev.): «Holnapután együtt eszünk ebédet és vacsorát». Ezek a fordulatok mindkét munkában, mint a levelek realitásának elhithető eszközei szerepelnek. Tarthatnók mindezeket véletlen egyezéseknek, mert hisz a levélformából szinte önként adódnak; de a maguk összességében mindenesetre föltűnnek és épen erre a — technikailag fejlett — levélformára nézve kellett valamilyen mintának lenni Mikes előtt.

A *Lettres Persanes*ban megtalálhatta Mikes a históriáknak levélbe szövését is. Ilyen a troglodyták története, a mit Montesquieu több levélén keresztül (11—14.) mond el («Peut être que ce morceau d'histoire te touchera»). A 44. levélben egy hajótörési históriát találunk («J'ai lu dans une relation...»; Mikesnél: «A minap olvastam...» 199. lev.), a milyeneket Mikes is kedvelt (199. lev. és *Mulatságos napok*, Cleodon hist.). Néha csak egy pár sorban kapunk egy rövid példát (LP. 105. lev.) minden bevezetés nélkül, a mint Mikesnél is számtalanszor. Vagy egy elmélkedés fonalába illesztve:

¹⁾ Az idézeteket a köv. kiadás alapján közlöm: Collection des Classiques François. Oeuvres de Montesquieu. Paris, Lefèvre 1826.

«... comme le fit bien voir un fameux Général» (78. lev., v. ö. Mikes: «Valamint történt egy ifjúval» 87. lev. stb.). Féltékenységi história is van a *Lettres Persanes*ban (141. lev., Mikesnél 66. lev.).

(Vége következik.)

ZOLNAI BÉLA.

LENAU ÉS A TRAGIKUM.

Lenau világnézete teljes, egységes kikerekítésre, határozott formában való kiépítésre sohasem jutott s egyetlen világnézettípus körébe sem foglalható.¹⁾ Lenau azt a világlépet, a mely benne kialakult, harmonikus, organikus képpé fejleszteni nem volt képes, hiányozván lényéből a személyiségnek az a biztos, erős, etikai-logikai középpontja, a melyre az élményeknek, hogy egységes életformává kialakulhassanak, okvetlenül állandóan vonatkoznok kell.²⁾ Szervezetlen világnézetfragmentumokból igazi tragédiát végigírnia épen olyan nehéz lett volna, mint életét és művészetét egyes, periodikusan fellépő tragikus elemektől egészen távoltartani.

A tragédiának csak egyes szétszórt darabjai, csak «disiecta membra» tűnnek elő életének, poézisének fejlődésében, de e tragikus gondolatföredékek megvannak s miattuk Lenau geniuszát tisztán lírainak venni nem lehet. Mint a végső akkordban, a melylyel költészete lezárul (*Don Juan* és a *Waldlieder*-ciklus), úgy keverednek el egész fejlődésében a tragédia és líra elemei. Ha Lenau is, mint Merlin a *Waldlieder* V. dalában, egész életében megelégedett volna a világproblémákból annyit felfogni, a mennyit a hangok, zene, álom s a fantázia világában belőlük felfogni lehet, nem jutott volna tragikus lelki konfliktusokhoz. De Lenau látni is akar.³⁾ Már pedig, mint ezt épen Lenau számos költeményében kifejti⁴⁾ — megannyi variációja a saisi ifjú tragikumának — mindig veszedelmes, ha valaki azt, a mi el van takarva, felfedni akarja, ha valaki «annak a rettenetes dalnak, a melyet a természet szellemei énekelnek a rohanó folyókban, a villámokban, a sziklahasadékokban, a gyermek és a

¹⁾ Dilthey pl. három alaptípust vesz föl, a melyeket «Idealismus der Freiheit» (Schiller), «Objectiver Idealismus» (Goethe, Spinoza) és «Naturalismus» nevével jelöl meg. L.: Frischeisen-Köhler, *Weltanschauung* cz. gyűjteményében (Berlin, 1911.) Dilthey cikkét (1. II.).

²⁾ L.: E. Ermantinger, *Weltanschauung und Dichtung*: Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., 1913. I, 194. II.

³⁾ «Lieben kann ich Ungeschautes,
Klang es hold mir; doch anbeten
Werd' ich nur, was schön und göttlich
Vor das Auge mir getreten.
Schauen ist die höchste Wonne».

(Nik. Lenaus sämtl. Werke und Briefe. Krit. Ausgabe von Ed. Castle. I. 436. A következőkben is Lenau ezen kiadás szerint idézem.)

⁴⁾ V. ö. I. 416—7, I. 249, I. 48, I. 310. I. (*Am Sarge eines Schwer-mütigen, Der traurige Mönch, Frühlings Tod, Heimatsklang*).

tavaszi halálában», annak a dalnak nemcsak hangjait, hanem szövegét is, értelmét is tudni akarja.

Sem ahhoz nem elég erős, hogy a problémákkal tisztán spekulatív úton, fogalmakon felépülő filozófiai rendszerben végezzen, sem ahhoz, hogy a problémákból megelégedjék annyival, a mennyit a líra lényege és formája ellenmondás nélkül felvehet. Innen egész szellemi existenciájának s egész költészetének alapvonása egy bizonyos, líra és tragédia, álom és ébrenlét, passzivitás és aktivitás, Epimetheus és Prometheus között ingadozó lelkiállapot, a melyre a lenau terminus technicus: *sinnen*. A «sinnen» ige áll nyelvilag és szellemileg is Lenau poézisének középpontjában; e szó jelentéseinek, alkalmazásának statisztikus és filozófiai tanulmányozása bátran szolgálhatna anyagul egy immanens Lenau-interpretációnak. A «sinnen» valamilyen formája majd minden költeményben egyszer, de a legtöbbször ismételt is előfordul, a nélkül egyébként, hogy az olvasónak különösebben feltűnne, s a nélkül, gondolom, hogy maga Lenau előtt is tudatos lett volna, hogy a természet és ember uralkodó lelki állapota nála majdnem mindig a «sinnend». A «sinnen» értelme egyrészt aktivitás, a mennyiben van benne valami tudatos gondolati cselekvés, másrészt passzivitás, a mennyiben a cselekvés csak gondolati: félig álom, félig élet. A «sinnen» ezen középponti szerepével okvetlenül számolnunk kell s csakis annak esztétikai és stilisztikai értékével egyértelműleg állapíthatjuk meg az egész lenau költészetnek stilisztikai és esztétikai értékét.

Az álom esztétikai értéke főképp lírai. Lírai, zenei az a folyamat, a hogy az álmodó, alvó lélek a szubjektum és objektum ellentétét abszolúte nem érezve, belesimul a dolgok természetalapjába⁴⁾ s azzal sokkal bensőbben, közvetlenebbül érintkezik, mint ez az ébrenlét állapotában lehetséges. Az álom a fantázia teremtő munkája; a fantázia mint érzéki-szellemi határterületi funkció szolgál alapul a metaforának és szimbolumnak is,²⁾ a melyeknek tendenciája szintén az, ami az álomé és zenéé: a szubjektum és objektum közti ellentétet kiegyenlíteni, illetőleg arra jótékony homályt borítani. Az álom drámai értékesítése épen ezért (pl. Grillparzer: *Der Traum ein Leben*) ritka, míg ellenben lírikus költő igen gyakran s igen jól használhatja azt fel.

Az élet, a cselekvés esztétikai értéke elsősorban drámai. A tragédia a legteljesebb ébrenlét és tudatosság költészete. Mint az ébrenlétet jellemzi a szubjektum és objektum poláris feszültsége, az egész «én»-nek ellenséges állásfoglalása az őt körülvevő «nem én»-nel szemben, úgy a tragédia is feszültségben álló erőközéppontoknak erős szembenézése egymással. A hogy az álom a leggyöngébb fokra redukált élet, a legteljesebb béke, úgy a tragédia a lehető legintenzívebbre fokozott élet: a harc.

A *sinnen* verbum műfaji értéke s ezzel az egész Lenau-féle szellemi existenciája metafizikai és esztétikai helye a kettő között van.

¹⁾ V. ö. J. Volkelt, *Die Traumphantasie*. Stuttgart, 1875. 7. II.

²⁾ Volkelt, u. o. 109., 180—5., 202. II. V. ö. még: Volkelt, *Der Symbolbegriff*. Jena, 1876., 78. II. és A. Biese, *Philosophie des Metaphorischen*. Hamburg, 1893. 10., 34., 58. II.

I.

Az első adat Lenau tragédiaterveiről egy 1821-ben anyjához írt levelében található.¹⁾ Az itt említett tragédiatervről közelebbit nem tudunk. Úgy látszik, az első kezdetnél tovább nem jutott. Lenau ekkor messze volt még attól a harminczadik életévétől, a melyet Lessing a 81. Literaturbriefben egy jó tragédiaírótól okvetlenül megkíván. De, hogy nemcsak az években volt az akadály, mutatja az a körülmény, hogy a harminczas és negyvenes évek trágédiatervei sem sikerültek jobban. Amerikai útja előtt megpróbálkozik egy opera-librettóval,²⁾ a melyet azonban «mert az alakok nagyon durván és szenvedélyesen ütöttek ki», hamarosan félretesz. Több reményt fűz egy lengyel íróból, Bronikowskiból merített *Barbara Radcivill* cz. tragédiához, a melyet, mint az előbbi, 1832-ben kezd meg, az amerikai készülődések miatt egy időre félretesz ugyan, de azután újult erővel folytat.³⁾ A szenvedélyesség és borzalmasság azon mértékével, a melyet ebbe a darabjába vitt bele, meg van elégedve. Bizonyos büszkeséggel említi, hogy itt tetőtől-talpig átkozott ficzkók fognak szerepelni s erős helyzetekben sem lesz hiány.⁴⁾

Érdekes ugyanis, hogy Lenau, a szelíd melancholia költője, a mi a tragikumot illeti, néha oly messze megy a borzalmas, véres, visszataszító mozzanatok keresésében, hogy majdnem egy Scaliger, egy Lohenstein vagy Grabbe dramaturgiai elveivel versenyez. Összes munkái közül legtöbbször tartja az *Albigenseket*, legmerészebb, legvéresebb alkotását⁵⁾. Auerbachnak egyszer társalgás közben elébe tart egy sétatálczát, a melynek fején egy ijesztő torzarcz volt kifaragva: «Nézd ezt az arcot; ilyent vágtam én, a mikor az Albigenseket írtam.»⁶⁾ Hogy inkább magyar, mint német tragédiát tud magának elképzelni, annak egyik oka az, hogy a magyarok «önálló ficzkók, tele öserővel, vadak és jószívűek s a vért kiontani nem restek».⁷⁾ Shelley rettenetes *Beatrice Cenci*-jét a Shakespeare után írott tragédiák legjobbjának tartja⁸⁾ s valószínűleg követte volna is irányát — már az egyház és pápa szerepeltetését tekintve is — ha egy tragédiát intenczióihoz képest végig írt volna. A *Barbara Radcivill* 1833-ban lekerült a napi-rendről a *Faust* miatt⁹⁾ s hasonlóképen az 1838—39-ben Reinbeckkel megbeszélt s Reinbecknél régi krónikákban felkutatott tragédiamotívumok az *Albigensek* miatt. Sophie v. Löwenthal is szerette volna Lenaut tragédiaírássra bírni.¹⁰⁾ Fáradozásaira vonatkoznak Lenau naplói-

¹⁾ Werke. III. 24. 1.

²⁾ Werke. III. 139. 1.

³⁾ E. Niendorf, *Lenau in Schwaben*. Leipzig, 1855.² 59—61. 1.

⁴⁾ K. Mayer, *Lenaus Briefe an einen Freund*. Stuttgart, 1853. 60. és 80. 1. V. ö. még: Werke. III. 161., 168., 225. 11.

⁵⁾ A. Schlossar, *Lenaus Briefe an E. Reinbeck*, 1896. 125. 1. E. Niendorf, i. m. 120. 1. Werke. IV. 314, 351. 11.

⁶⁾ Anton X. Schurz, *Lenaus Leben*. Stuttgart, 1855. II. 165. 1.

⁷⁾ Schurz, I. 242. 1.

⁸⁾ Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. Leipzig, 1906. I. 103. 1.

⁹⁾ Werke. III. 242. 1.

¹⁰⁾ A. W. Ernst, *Lenaus Frauengestalten*. Stuttgart, 1902. 301—2. 1.

jának következő sorai: «Wenn sie (Sophie) so sehnlich wünscht, ich möchte ein Trauerspiel schreiben, so ist das ein vielleicht dunkles, doch wahres Gefühl ihres Herzens. Es wäre allerdings besser ein Trauerspiel zu schreiben, als mein und ihr Leben schonungslos ins Tragische hinauszutreiben.»¹⁾ 1842-ben, midőn Sophie újra érdeklődik tragédiatervei iránt, — Lenau ekkor egy magyar-lengyel tárgyú, *Königin Hedwig von Polen* című tragédia gondolatával foglalkozott —, írja: «Sie fragen nach Trauerspielstoffen? So wie sie vorliegen, sind es keine solchen, die Hauptsache müsste erst hinein erfunden werden. Mit der dramatischen Poesie ist es auch nichts. Unsere jetzige Poesie ist ihrem innersten Wesen nach eine lyrische, alles Andere ist ein Gerede von aussen her».²⁾ Egy kisebb jelentőségű, az 1830—31. évből fenmaradt *Helena*-fragmentumon kívül még a *Don Juan*t kell beleállítanunk Lenau tragédiatervei sorozatába, mint egyetlen, a mely annyira jutott, hogy benne határozottan felismerhető a tragikus cselekvény vezetésének iránya.

Lenaunak ezen egész életén át végigvonuló ambíciója, hogy tragédiát írjon, annál figyelemreméltóbb, mert különben a drámáról, a mely színpadnak készül, határozott lenézéssel beszél. Ottó Prechtler bécsi író mindenképen le akarja beszélni arról, hogy darabjait a Burgtheaterhoz benyujtsa: «Geben Sie Ihr Bestes nicht für die gaffende Menge, für die Bude. Sie können es nicht, ohne Ihre Muse zu entweihen.»³⁾ Hasonló nyilatkozatok találhatók másutt is leveleiben s Franktól megőrzött kijelentéseiben. Tehát nem a tragédiának dráma mivolta hajtotta őt a tragédiaíráshoz. A dráma a színházi közönség számára készül, a színpad s az előadás technikájával számoló mű. A közönség azonban Lenau előtt, a kinek főműködési tere a líra, «die einsame Dichtgattung»,⁴⁾ inkább elijesztő valami. Ép oly kevésbé felel meg rapszódikus, egészen a pillanat hangulatától függő költésének⁵⁾ az a szigorú törvényszerűség és fegyelmezettség, a melyet a tragédia kompozíciója, felépítése okvetlenül megkíván. Hiszen épen a tragédia az, a melyben a tiszta, biztos kompozícióban felvezetett cselekvényt semmi más kiválóság — sem finom pszichológiai analízis, sem érzés- vagy gondolatbőség — nem pótolhatja.

Nem formai tehát a szempont, nem műfaji, a mely miatt Lenau a tragédiához fordul, hanem tartalmi: t. i. az, hogy a tragédiában a tragikus tartalmakat a lehető legteljesebben és legmegfelelőbben kifejezze. Természetes, hogy egy tragikus átélésekben, tragikus érzésekben oly gazdag költő, mint Lenau, megpróbálja a tragikus tartalmakat tragédia formájában fejleszteni. Ép oly természetes azonban

¹⁾ 1837 decemberéből. L. *Werke*. IV. 431. l.

²⁾ Schurz, II. 91. l.

³⁾ Schurz, I. 240—2 l. V. ö. L. A. Frankl, *Zu Lenaus Biographie*. Wien, 1854. 73, 95. ll. *Werke*. IV. 402.: «Ich möchte bei allen Göttern nicht in Deiner (Max Löwenthalról van szó) dramatischen Haut stecken.» L. még *Werke*. IV. 346. és 235. l.

⁴⁾ R. M. Werner, *Lyrik und Lyriker*. Hamburg, 1890. 4. l.

⁵⁾ L. A. Hildebrand, *Lenaus Faust*: Neue Jahrb. f. kl. Altertum. 1907. I. 45. l.; Castle, *Lenaus Savonarola*: Euphorion. IV. 66. l. Jellemző helyek Lenau naiv és engedékeny formaelméletére: *Werke*. III. 165—6. l. és Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. I. 61. l.

az is, hogy számára ez a forma alkalmatlannak bizonyul s azért néhány sikertelen próbálgatás után — illetőleg ezekkel párhuzamosan — a tragikus tartalom más felfogását, más organumot keres magának. Lenau egész fejlődésében felismerhető a törekvés olyan etikai és esztétikai viszonylatok és olyan élmények felkeresésére, a melyek a bennelevő tragikus diszpozícióknak és potenciáknak legalább egy részére meglevenítő, kialakító s épen ezáltal megváltó hatással lehetnek. Ezért hagyja a Bertha-epizód fájdalmas akkordjait olyan abnormisan sokáig visszhangzani; ¹⁾ ezért hagyja ott Lotte Gmelint s marad meg éveken át Sophie v. Löwenthal lánczaiban. Ezt keresi Amerikában, a tenger félelmesen nagyszerű csendjében, az Alpeseekben, Beethovenban, a saját szenvedélyes hegedűjátékában, Karoline Ungerben ²⁾ és — költészetében is.

A költészetben azonban a lenauai tragikus anyagnak csak aránylag csekély része volt kialakítható. A mint ugyanis nem minden tragikus költő ír tragédiát (pl. Dosztojevski), úgy nem mindenfajta tragikus tartalom fejleszthető ki s oldható meg esztétikailag tragikus költeményben, tragédiában. Az az ijedt sikoly például, a mivel az ember egy borzalmas álomból felébred, vagy az az érzés, a melyvel bizonyos pillanatokban a végzet kopogását hallja az ajtaján, lehet jól megoldható — a minthogy tényleg megoldott — tragikus problema Beethovennak, ³⁾ de nem egy tragédiaírónak. A növény, a mely a sziklás talajon gyökereivel a levegő és napfény felé törekszik minden ereje megfeszítésével, úgy hogy vagy a szikla reped meg, vagy ő pusztul el, tragikus momentum a természet életében, de tragikus tárgy, hacsak nem igen erős szimbolikus alakítással, nem lehet. A lenauai tragikus tartalmak egy része is olyan, hogy abból inkább zenei mint költői megoldás képzelhető, vagy pedig esztétikai megoldás egyáltalában lehetetlen.

Lenau maga nem sokat gondolkozott a benne lévő tragikus tartalmak természetéről, nem elmélkedett a tragédiába való és nem való tragikus momentumok különbségéről. Egyáltalán nem foglalkozik tragédia-elmélettel: ⁴⁾ a tragikumhoz inkább azon ösztönszerű megérzés viszi, hogy a tragikum lényege és a saját géniusza — vagy a hogy sváb barátai és ő maga is szívesen nevezi: démona — sokban megegyeznek.

¹⁾ Hogy ebben mennyi az őszinteség, mennyi a divatos Byron-féle póz, arra nézve a nézetek eltérők. L.: L. Reynaud, *Lenau, poète lyrique*. Paris, 1905. 264—5. l. Castle, *Lenau*. Leipzig, 1902. 31. l. L. V. Vielhaber, *Der junge Lenau*. Diss. Greifswald, 1907. 35—43. l. V. ö. még W. Alexander, *Die Entwicklungslinien der Weltanschauung Lenaus*. Diss. Greifswald, 1914. 46. ll.

²⁾ *Werke*. IV. «Es rollt wirklich tragisches Blut in den Adern dieses Weibes, ich hörte in ihren Klagen das ganze tragische Schicksal der Menschen rufen» (328). «Sie fühlte sich mir verwandt wie eine Wetterwolke der andern. Es wäre eine Freude ein Trauerspiel eigens für sie zu schreiben» (329).

³⁾ A. Seidl, *Vom Musikalisch-Erhabenen*. Leipzig, 1907². 145, 163. ll. A. v. Goltschalk, *Beethoven und Schopenhauer*. Blankenburg, 1912. 59. l.

⁴⁾ Még a legtöbb összefüggő adatot tartalmazhatták erre vonatkozólag a Karoline Ungerrel váltott levelek, a melyeket azonban az eljegyzés felbontása után megsemmisített.

A tragikum lényegét biztos tételekben megállapítani igen nehéz, egyrészt mert a tragikus érzés ereje nem épen a fogalmakra hozható s világosan formulázható elemeiben van, másrészt mert ezen — alapjában esztétikai — érzés annyi idegen elemmel keveredik. Magyarozatához már a legkülönbébb esztétikai és esztétikán kívüli (filozófiai, világ-nézeti) elméletekkel fogtak hozzá. Mindenesetre megállapítható annyi, hogy a tragédia a disszonancia, a harc költészete. Tárja az ember és a világ diszharmonikus alapjából, a magasba törő szellem s a boldogságra törő természet ellentéteiből előálló olyan végzetes, emberileg meg nem oldható disszonancia, a mely által az élet s a tett titkaira, mélységeire, kozmikus gyökereire egész különlegesen erős fény vetődik. Akármilyen alapa (metafizikaira¹), pl. Th. Vischer, Hebbel; pszichologiaira, pl. O. Ludwig; morálisra, pl. Aristoteles, Lessing és új alapvetéssel: Schiller; természetökonomiaira, pl. E. A. Georgy²) stb.) állítsuk is be a küzdelmet, mindenképen értékes, erős életről van szó, a mely a maga legigazibb valóságának (legyen az akár valamely szenvedély, akár eszme, akár érzelem stb.) végzetes merész-séggel érvényt keresve, a sors³) ellenállásán szükségképen megtörik, magát halálig emesztí, magával rántva a pusztulásba mindenkit és mindent, a ki és a mi vele mint tragédiaihóssal összefüggött. A tragédiában egyrészt felemelő, tisztító, gyönyörködtető, másrészt félelmet keltő és lesújtó elemek vegyülnek össze: egyrészt látjuk az ember s sorsa közötti áthidalhatatlan, végzetes ellentétet, az erők és értékek végességét, pusztulását,⁴) másrészt azonban azt is, hogy az igazi nagyság az akadályokkal szemben erejének, szépségének teljességét kibontja⁵) s bátran felveszi a küzdelmet, hogy a jó, nemes fensége s általában minden érték értéke abszolút és a sorstól független,⁶) s végül, hogy a disszonancia elmúlik s belőle tisztább, magasabb harmonia támad.⁷) A haláltól legyőzött élet panaszába a halálon győzedelmeskedő szellem hangja vegyül. A tragédia útja tehát harcon, bűnön,⁸) szenvedélyen, szenvedésen át magasabb, új létformához vezet. A tragikum lényegéből következik a tragikus természet két alapvonása: 1. érzék a disszonanciákon át való fejlődés iránt; 2. lényé-

¹) Metafizikus a legújabb tragédia-elmélkedő, a neoklasszikus Paul Ernst is (*Der Weg zur Form, Credo* stb.), mint Hebbel, de nem pszichológiai, hanem etikai középponttal.

²) A. E. Georgy, *Das Tragische als Gesetz des Weltorganismus*. Berlin, 1905.

³) A «sors» itt tágabb értelemben veendő. A *Schicksalidee* változó felfogásaira nézve v. ö. A. Görland, *Die Idee des Schicksals in der Geschichte der Tragödie*. Tübingen, 1913.

⁴) Volkelt inkább erre a lehangoló végső akkordra fekteti a fősúlyt.

⁵) Lipps főképp erre a felemelő, optimisztikusan felfogható mozzanatra irányítja a figyelmet.

⁶) V. ö. pl. Péterfy Jenő fejtegetéseit a tragikumról (*Összegyűjtött munkái*. Budapest, 1903. III. k.) és Beöthy Zsolt és Rákosi Jenő tragikum-könyveinek fejtegetéseit is.

⁷) V. ö. pl. Hegel-Hebb eltétis-antitétis-szintétis elméletét. — «Tragisches Bewusstsein ist das Wissen von der unentrennbaren Leidensbestimmung alles Guten vermählt mit der Kraft, aus dieser Zwiespältigkeit einen erhöhten Endzustand zu gewinnen». (Dessoir).

⁸) A hamartia természetesen nem kriminálisztikus értelemben vett bűn.

nek oly érzéki-szellemi megalapozottsága, a melynél fogva egyformán át tudja érezni az élet becsét, a mely a küzdelemben elvész s a szellemi törekvés fenségét és jogosultságát.

Lenauban a tragikus természet mind e két sajátsága megvolt s ezzel a diszpozíció a tragédiaíráshoz, a mint ezt a következő fejtegetések igazolják.

II.

Lenau természetének egyik fővonása éppen a fejlődés erős vágya volt, a disszonanciákon át való előrejutás nagy értékelése.¹⁾ Egész életén végigvonul az igyekezet, hogy — mivel állandó, praktikus életpályán nem lehetett — legalább művészetében eljusson legtisztább s legmagasabb emberi képességeinek minél teljesebb kifejtéséhez s e cél érdekében semmi áldozattól nem riadt vissza. Ezért szánja rá magát fáradságos, nehéz filozófiai, esztétikai tanulmányokra és nem retten vissza a herbarti metafizikai spekulációk «száraz, kopár mezeitől sem»; azért határozza el magát az amerikai útra, hol «génuszát az őserdőkbe küldi iskolába»; ezért keresi egész életében azokat a hatásokat és mozzanatoakat, a melyek — akár életereje és emberi boldogsága rovására — művészileg termékenyítők lehetnek. Hajlandó lenne akár keresztrefeszíttetni magát, ha ezzel költészetének valamit használna.²⁾ «Ich suche die Fundamente meiner poetischen Arbeiten tiefer zu graben. Es muss noch sehr viel geschehen. Alles Bisherige sind nur Vorfragmente», írja 1838-ban.³⁾ Még utolsó világos hónapjaiban is felhangzik a bizalom, a *Don Juan* után tervbe vett drámájáról — talán egy Krisztus-drámáról — szólva: «Viel versprochen ist hier allerdings, doch es sind Kräfte da, und meine Sohlen sind noch nicht auf den höchsten Stein getreten.»⁴⁾

Lenau művészete fejlődésében emberi fejlődést keres, a művészi tevékenységben etikai funkciót teljesít; a művészetnek az élet fölé helyezése (la vie pour l'art!) nála tehát erős eticizmus és nem túlhajtott esztéticizmus jele. Az erős kapcsolat is, a melyet Lenau a valóságos érzés és a költői hangulat között felvesz, mutatja, hogy ő a költői munkában komoly, nehéz missziót, életfentartására szükséges tevékenységet lát. Az erős fejlődésvágy s a tragédia erős etikai jelentőségének átérzése megvan tehát Leneauban.

Egész élete külső és belső története azt mutatja, hogy a fejlődésen Lenau nem a nyugodt, lassú, természetes alakulást, a goethei «Gestaltung und Umgestaltung»-ot érti, hanem a disszonanciákon, a forradalmakon, szenvedélyeken, szenvedéseken át való előrejutást. Már a természetben, a föld alakulásában is ott látja ezt a küzködő, harczos szellemet:⁵⁾ a hegyekben a lázadó s legyőzött titánok oppozitív erejét s visszafojtott haragját. A hegyek (mint Manfred vagy

¹⁾ V. ö. *Werke*. III. 113., 218. IV. 102., 126—7., 169. V. 121., 124., 183. stb.

²⁾ *Werke*. III. 124. l.

³⁾ *Werke*. IV. 285. l. Castle, *Lenau u. die Familie Löwenthal*. I. 44. l.

⁴⁾ Castle, i. m. I. 284. l.

⁵⁾ *Werke*. III. 278. l.

Faust) elállják a felhők útját s le akarják tépni az ég arczáról a fátyolt.¹⁾ A hegyvidék, különösen az alpesi hegyvidék tiszta friss légkörében szimbolikus beleérzéssel a tiszta, friss, magasabb etikai régiók levegőjét érzi, s az a gyűlöletnek nevezhető ellenszenv, a melylyel a lapos, mocsaras vidékek kis városairól, ezek szűk utcáiról szól, s az a hég, a melylyel belőlük az alpesi hegyekbe, a egyszerű zivatarok hazájába menekül, sokkal több, mint egyszerű élet-tani jelenség.²⁾ A disszonanciákon át való megtisztulás tisztelete vezeti őt a viharok, a forradalmak szeretetéhez, a szabad eszme harczosai iránt való érdeklődéséhez, ezt keresi és találja meg Beethovenben s végül Karoline Unger tragikus játékában.³⁾

Ez a fejlődés igazi útja előtte: bűnön, szenvedélyen, szenvedésen keresztül egy magasabb életformához. 1838 május 25-én írja ⁴⁾, kapcsolatban egy Mendelssohn oratoriummal, a melyet épen meghallgatott volt: «Vileicht ist die Zeit der Oratorien überhaupt vorbei, vorbei die Zeit, wo die Kunst unmittelbar und direkt sich zum Himmel aufschwang. Wir müssen vileicht erst durch die Leidenschaft hindurchgetrieben und von Affekten verwendet werden, ehe wir um einen Balsam beim Himmel anfragen. Diesen Weg führt uns Beethoven».

Per aspera ad astra! Durch Nacht zum Licht.⁵⁾ Beethoven, a kor tragikus hangulatának leghatalmasabb kifejezőjét, magasan fölébe helyezi minden más zeneművésznek. Ugyanígy a költészet megtisztításának tartja,⁶⁾ ha abba a goethei harmonikus és klasszikus szellem helyett az újabb romantikus irányzat disszonáns és keresztény jellegét bevezetik. Mint a Fr. Schlegel, Schelling, J. Böhme szellemében kialakuló új, keresztény, romantikus esztétika, Lenau is a természetérzéknek s a mitológiának⁷⁾ egy új fajtát akarja megteremteni, a mely, szemben Goethe, Schiller, Hölderlin klasszikus, a természet és szellem harmoniáját hirdető felfogásával, a szellemnek a természetben való győzelmét, a természetben keresztül való kifejlődését veszi alapul. A természetérzék azon fajtát, a mely Goethénél és Schillernél megvan — így nyilatkoznak a hegelianusok — az új korszak nem használhatja; s Lenau e részben a német lírát nagy lépéssel vitte előbbre.⁸⁾ Abban a levélben, a melyben Lenau ezen kritikára

¹⁾ Werke. I. 204. l.

²⁾ Jellemző helyek: Werke. I. 117., 349. III. 54., 71., IV. 288., 294., 274., 377., V. 198—9. l.; V. ö. Sophiehoz írott sorait 1837-ben: «Du wirst es vileicht aushalten eine Weile, und vileicht glücklicher sein, aber plötzlich wirst du ein Heimweh empfinden nach der Gebirgsluft, die ich dir zu atmen gegeben, und aus der du dann verbannt bist in die ruhige dumpfe Ebene der Anderen» (Werke. IV. 53.).

³⁾ Werke. IV. 328—30. l.

⁴⁾ U. o. IV. 278. l.

⁵⁾ V. ö. Gottschalk, Schopenhauer und Beethoven. 59, 95. l.

⁶⁾ Werke. IV. 265, 274. l.

⁷⁾ V. ö. F. Strich, Die Mythologie in der deutschen Literatur von Klopstock bis Wagner. Halle, 1910. I. 291., II. 158., 401. ll.

⁸⁾ Castle, i. m. I. 104—5. l. V. ö. Alex. v. Württemberg gróf szavait: «Können Sie die Goethe—Schillerischen Urwälder vertragen? Wir können sie nicht länger, wir bedürfen andere Pflanzungen.» (Martensen, Aus meinem Leben, übs. von Michelsen. Karlsruhe, 1882—3. I. 205. l.)

hivatkozik, ő maga is oly értelmű nyilatkozatot tesz, hogy egész költészetében a legértékesebb épen a természetérzéknek ezen új módja s nem a hatalmas spekulatív problémák, a melyekkel nagy műveiben küzdött: «Worin ich neu bin, ist meine Naturpoesie, meine poetische Durchdringung und Abspiegelung der Natur und ihrer Verhältnisse.» «Die wahre Naturpoesie — írja G. Keil *Lyra und Harfe* cz. munkájának bírálatában¹⁾ — muss unseres Bedünkens die Natur und das Menschenleben in einen innigen Konflikt bringen, und aus diesem Konflikte ein drittes Organischlebendiges resultieren lassen.»

Az új keresztény, romantikus æra, a mely az ének, halálának, szenvedésnek, bűnbánatnak egészen új, mély értelmét nyitja meg a művészet számára, a maga tendenciáival sokban megegyezik Lenauval. A klasszicizmus és a keresztény szellem konfliktusa, a melyet az e korbéli költészet szívesen jelképez a vidám napos Olympuson megjelenő sápadt, szenvedő Krisztus-motívumával,²⁾ Lenausnak is témája. A görög isteneket ez új keresztény művészet — követvén az egyházatyákat — mint a vidám, földi örömek pártfogóit egyenesen démonokkal, ördögökkel helyezi egy rangba s Immermann *Merlin*-jében egész nyugodtan léptetheti fel Krisztus és a grál antagonenséül a vitalizmus és materializmus képviselőjeként — Zeus helyett — a gnosztikus Demiurgos-Satanast. Lenau is egészen hasonló gondolatok alapján jelöli meg a két ellentétes világnézet képviselőit Krisztus és Zeus,³⁾ másrészt Krisztus és Mephistopheles nevével (a *Faust*-ban).

Főként a szenvedés magas értékelése az, a mely Lenausnál a krisztusi világnézetet a klasszikus pogánytól elválasztja. Mint a tiszta alpesi légkör a romlott, állott levegőjű alacsony kis városokat, mint a dagály az apályt, úgy múlja felül értékben a fájdalom az üres vidám pillanatokat. (Lenau ezen ár-apály-, szenvedés-vidámság-féle asszociációra egy egész hullámelméletet épít fel egyik levelében.⁴⁾ A fájdalom az ember legmélyebb, legtisztább érzelme; fájdalom kísérete nélkül az isteni soha nem jelenik meg Lenau előtt.⁵⁾ A szenvedés isteni valami, s különösen egy fájában, a melyet Lenau sajátos, szimbolikus jelentésbővítéssel «Heimweh»-nek nevez, az egész természetben immanens és minden nagyszerű, magasztos cselekedetnek is forrása:

«Heimweh jagt des Abgrunds wilden Schaum,
Lässt Natur die Erd' in Freuden prangen...
Heimweh ist es, wenn die Liebe naht,
Ist der Grund des nie gestillten Fragens,
Heimweh jede grosse Menschentat
Und die Wunder himmlischen Entsagens.»⁶⁾

¹⁾ Em. Barthel Lenau-kiadásában. Leipzig, 1883.² 728. l. L. Mayer Hrájáról való megjegyzéseit: *Werke*. III. 269—70. l.; Schurz, i. m. I. 261., 266. l. O. Walzel, *Vom Geistesleben des XVIII. u. XIX. Jhs.* Leipzig, 1911. 341. ll.

²⁾ Pl. Novalis a *Hymnen an die Nacht*-ban, Eichendorff a *Marmorbild* egy dalában, Heine a *Reisebilder*-ben (Die Stadt Lucca, Kap. VI.).

³⁾ *Beethovens Büste*: *Werke*. I. 415. l.; *Savonarola*: u. o. II. 185. l.

⁴⁾ *Werke*. III. 340—2. l.

⁵⁾ U. o. IV. 331. l.

⁶⁾ U. o. I. 365. l.

A szenvedés hiánya az, a mi a görög világnézetet olyan üressé, sivárrá teszi. Apollo arcza mindig szép és derült; az emberek panaszai és halálsikoltásai nem érintik. Ezért pártol el tőle Michelangelo a *Savonarola* egyik legszebb jelenetében. Az ő hitvallása Lenaué is a *Savonarola*- periódusban.¹⁾

A keresztény katolikus vallásban Lenaut elsősorban a kereszt, a szenvedés, e mélyen átértzett bűn, a bűnbánat és megváltásra sóvárgás vonzza s nem a dogmatikus igazságok. Katholicizmusa bizonyos periódusokban ugyan mutat fel rokon vonásokat azzal az erős reformáramlattal, melyet Cl. M. Hofbauer a XIX. század két első évtizedében Bécsben a vallásos érzés mélyítésével — Schlegel Frigyes, Széchényi Ferencz és mások támogatásával — a még mindig uralkodó jozefinizmus ellen indított,²⁾ de azért belső függésről, irányításról nem lehet szó, a minthogy a romantikusoknak a katolikus középkortól inspirált irányzatától is határozottan elkülönítendő. Lenaunál a vallásos érzés annyira keverve van mindenféle filozofiai elemekkel, a metafizikai kérdések iránt való érdeklődés annyira felülmulja benne a dogmaszerű hitet s egyáltalában az egész vallásos érzés oly szoros kapcsolatba kerül az esztétikai s a természetérzékkel, hogy e miatt egészen különös egyéni színeződést kap s egészen külön elbírálás alá is esik.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

SZENTIRMAY GIZELLA.

HOMERUS COMPARATUS IV.³⁾

I.

A Zeusküldötte Hermes (ε 85 kk.) megérkezett Kalypsohoz, ki utazása célja felől tudakozódik, miközben ⁴⁾ ételt talál fel neki. Az isten rögtön hozzálát és csak akkor válaszol, mikor már jóllakott. A vonatkozó szöveg főbb részeiben így hangzik:

Ἑρμείαν δ' ἐρρέεινε Καλυψώ, δῖα θεάων,

85.

ἔν θρονῷ ἰδρύσασα φαεινῇ, σιγαλέοντι·

«Τίπτε μοι, Ἑρμεία χρυσόρραπι, ἐλλήλουςας...»

[Kalypso kérdése a 91. verssel záródik.]

¹⁾ «... durch des Schmerzes Gunst
Ist meinen Blicken aufgegangen
Die tiefe Welt der Christenkunst.
Mit einmal wurden die Antiken
Nur als ein schöner Schutt mir kund.»

²⁾ V. ö. J. Bleier, *Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt*. München und Leipzig, 1913. 7. ll.

³⁾ A követendő elveket illetőleg v. ö. az EPhK. 1913., 1914. és 1915. évfolyamaiban hasonló cím alatt megjelent dolgozataimat.

⁴⁾ Erről l. lentebb dolgozatom végén, utolsóelötti jegyzetemet.

Ἦς ἄρα φωνήσασα θεὰ παρέθηκε τράπεζαν
 ἀμβροσίης πλησασσα, κέρασσε δὲ νέκταρ ἐρουρρόν.
 αὐτὰρ ὁ πίνει καὶ ἦσθε διδάκτορος Ἀργεϊφόντης.
 αὐτὰρ ἐπεὶ δὲ ἱπνήσῃ καὶ ἦραρε θυμὸν ἐδωδῆ,
 καὶ τότε δὴ μιν ἔπεσσιν ἀμειβόμενος προσέειπεν
 «Ἐἰρωτῆς μ' ἔλθόντα θεὰ θεόν...»

[Hermes beszéde a 115. sorig tart.]

Hermes feltűnő udvariatlanságán — *hogy egy egyenes kérdésre étkezésének feltétlenül tekintélyes ideje alatt adós marad a válaszzsal* — már a scholiaszták (P Q) megütözköztek.¹⁾ Az ó- és újkorban megkísérelt orvoslatoknak — mikből itt csak kis mutatványt adhatunk — minden esetre legolcsóbb, de leghígbabb módja is a *törlés*. Hogy a «közbeebédelés» kellemetlen nehézségét eltüntessék, e hibába már a régiek is beleestek, ha a H P azon megjegyzését, mely két sort — mint összefüggésük és értelmük szerint hitványakat (*εὐτελεῖς κατὰ τὴν συνθεσιν καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν οἱ στίχοι*) — elvet, Porson-nal a 94. és 95. sorokra vonatkoztatjuk.²⁾ Hasonlóképen törli pl. August Fick, Die Entstehung der Odyssee und die Versabzählung in den griech. Epen, 1910, 15. l. a 95. sort, mint a ξ 111-ből átvett.³⁾ Így azután — ha az orvoslás különben elfogadható volna⁴⁾ — Hermes egyszerre ehetnék és válaszolhatna.

A *kontár átdolgozás* panaceájával is — hirhedtségéhez méltón — élt vissza az újkor «magasabb» kritikája.⁵⁾ «Iszonyatos merénylet» — mint már Gneisse, 652. l. nevezte — látja Ph. Wegener⁶⁾ Hermes alakjában a hajótörötten Ogygiába vetődő Odysseusének átdolgozását (v. ö. különösen 424. l.), miközben a 93. versben egy

¹⁾ Δαιμονίως οὐκ εὖς ἀποκρίνεται τῆς παρουσίας τὴν αἰτίαν (l. Scholia Graeca in Homeri Odysseam etc., ed. G. Dindorfius, tom. I. Oxonii MDCCCLV, 252. l.).

²⁾ A mi különben aligha helyes. Ez a scholion ugyan oly gondatlanul van a kéziratba toldva (v. ö. Dindorf, 251. l. jegyzetben), hogy hovartartozása kétséges; de talán több hitelt érdemel Carnuth, Aristonici περὶ σημείων Ὀδυσσεύς reliquia emendatiores (Leipzig, 1869), ki után újabban C. Gneisse, Zum fünften Buch der Odyssee (a Fleckeisen-féle Jahrbücher für class. Philologie 1882. [28] évf.-ban) 650., illetve Fr. Blass, Die Interpolationen in der Odyssee, 1904, 83. l. stb. is a 97. k.-re akarják a jegyzetet értetni.

³⁾ «94 und 95 fangen beide mit αὐτὸς an» — ez is érv! Ez athetesisről szól még ugyane szerző Die homerische Odyssee, 40. és 103. k. lapokon is. Ez a mű jelenleg nincs kezeimnél.

⁴⁾ Nemcsak a törlés önkényessége miatt, de ki nem elégtő volta miatt sem az. A törölttek helyébe ugyanis új, áthidaló versek is kellenének, (mert méltán figyelmeztet i. h. Gneisse, hogy e sorok fűzik egyszersmind Hermes választát Kalypso beszédéhez) és ilyenek javaslása újabb önkényt jelentene, a mi fokozza a bizalmatlanságot ez operációval szemben.

⁵⁾ A scholionoknak ezen kritikusokkal szemben a költő szándékai és képességei helyes felismerésében mutatkozó fölnyét már Gneisse, 653. l. helyesen hangsúlyozta.

⁶⁾ «Das fünfte buch der Odyssee u. das proemium des ersten buches» cz. (a v. Leutsch-féle Philologus XXXV. évf. [1876] 410—429. ll. megjelent) dolgozatának III. fejezetében («Hermes und Kalypso») 422—429. ll.

ember megvendéglésére ismer ¹⁾ és az ἥραρε θυμὸν ἐδωδῆ-t, mint az istenhez méltatlan kifejezést (!), az átdolgozó hanyagságából származtatja, mely az eredetileg Odysseusre illő sorokat használta fel (i. h. 425. l.).²⁾ Hasonlóképen véli Albert Gemoll, Die Beziehungen zwischen Ilias und Odyssee (Hermes, XVIII. kötet [1883], 34—96. ll.) «vonatkozásainak» 92. pontjában (76. l.) az ε 87. kk.-ben a Σ 424. hatására dolgozó mesterember hibás elrendezését, ügyetlenségét és szolgáltságát felfedezni. — Legalaposabban azonban a híres Goethe- és Homeros-kutató, H. Düntzer származtatja («Kirchoff, Köchly und die Odyssee», 1872, 87. l.) a verseket, melyekben Hermes étkezik (94. k.), egy interpolatortól, «a ki nem akarta Hermest ebédjétől megfosztani». Így egész körzetükkel (92—96) törli a sorokat, — minthogy igaz költő nem lehetett oly ügyetlen, hogy Hermest csak evés után válaszoltassa a neki evés előtt feltett kérdésre (!) — és a 91—96.³⁾ sorok helyett egyszerűen egy ilyenfelét javasol, mint: τῇν δ' ἡμεῖβει' ἐπειτα διὰκτορος Ἀργειφόντης.

Meg kell engedni: ezen elavult és könnyebb fajsúlyú elintézetekkel örvendetes ellentétben vannak oly törekvések is, melyek — helyesen — a hagyományhoz ragaszkodva próbálkoztak a *feltűnő magyarázással*.⁴⁾ Már az érintett scholion (P Q) Hermes kényszeredtségében és akaratlanságában látja meg a habozó halasztás okát,⁵⁾ de legfinomabban Gneisse művészi lélektannal operáló fejtegetései⁶⁾ okolták meg ezt — a mennyire ez úton megokolható — tökéletesen. Szerinte a költő Hermest az istenek okos és ügyes hirnökének képzeli és akarja képzelteni, «a ki ép úgy számol annak érzelmeivel, a kivel Zeus határozatát közli, mint urának akaratával»: ⁷⁾ «Als ein rechter unglücksbote hat er mit der antwort auf die frage der göttin geizigert» és «mit wohlgespielter verlegenheit» veszi fel a

¹⁾ Érveikhez v. ö. különösen már a T hosszú scholionját arról, hogy az isten nem ihatik (vízzel) kevert nektárt (Dindorf, 251. l.). Persze hogy Hermes emberileg viselkedik, de minden istenteremtő ember minden istene így viselkedik, hacsak nem tudatos ezél az ellenkezőt juttatni kifejezésre.

²⁾ A hely szempontjából általában mindenesetre fontosabbak azon megjegyzései, melyek szerint 85 k.-ben a kérdést bevezető formulát és — Ameist méltán czáfolva (425a. l.) — Kalypso üdvözlését nélkülözi. A dolog olyan nézőszögbe fordítása, hogy Kalypso nem várja be a feleletet (vagyis nem Hermes nem felel) az udvariatság kezdeményezését nem háríthatja át Kalypsora, minthogy — ha már az ilyenféle költőmentésbe bocsátkozni akarnánk — 92b/93 előkészületei alatt Hermesnek mindenesetre módjában volt volna válaszolni.

³⁾ A 91. verset más okon *általán* törlik.

⁴⁾ Ezen, a költői kritika mai felfogása szerint egyedül lehető, mód felé törekszik már — a nélkül, hogy erre nála a legcsekélyebb hangsúly esnék — Wegener is, mikor Kalypson mulatja a válasz elmaradását (2a. l.).

⁵⁾ Δαίμοντως οὐκ εὐθὺς ἀποκρίνεται τῆς παρουσίας τὴν αἰτίαν, ἀλλ' ὥς ἀναγχαζόμενος ὅπ' ἐκεῖν' ἡκεν ἐπὶ τὴν ἀπόκρισιν· οἷόν ἐστι καὶ τὸ ἐπιφερόμενον, κλέει γάρ, οὐχ ὥς ἡδέως λέγων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐρώτησιν (Dindorf, 251/2. l.).

⁶⁾ «das auffallende wird natürlich, sobald man sich in die situation versetzt, in welcher Hermes sich befindet und sein auftreten so fasst, wie der dichter es gedacht hat.» (650a. l.)

⁷⁾ I. h. 652. l.

kérdés fonalát amaz *εἰρωτᾷς μ' ἐλθόντα θεὰ θεόν*-nal (649. l.). — A habozás megokolását — épúgy, mint a továbbiakban (650. kk.) Hermes beszédének lélektani magyarázatát, (a mivel már itt nem foglalkozunk), — kifogástalannak kell minősítenünk, de nem hallgathatjuk el, hogy Gneisse egészen megkerülte a főkérdést: mi szüksége volt a költőnek a zavar kifejezéséhez ép az étkezés feltűnő¹⁾ és megokolatlannak látszó közbetoldására, vagyis: miért áll az étkezés azon a helyen, a hol költőnk a maga szokásos frazeológiájával — ha a zavart akarta volna kifejezni — legtermészetesebben *ἐξ Ὀμήρου* olyasmit mondott volna. Hermesről, hogy *τὴν δ' οὐ τι προσέφη... ἀλλ' ἦστο ἀκέων*, míg a választ azután valami *ὀψέ δὲ δῆ-φέ* fordulattal vezette volna be. Gneissenek tehát igaza van a «wohlgespielte verlegenheit» tal, de ez az elintézés nem kielégítő, míg a költő nem hivatkozhatik arra, hogy a módot, mellyel ezt kifejezi, vagyis a közbeebédélést, méltatlanul éri a kritikuskok tamáskodása, mert a maga hallgatósága előtt közmegértésre számíthatott. Szóval: a kielégítő és nem megkerülő magyarázatot nem lehet más oldalról várni, mint ép a közbeétkezés megértésétől, természetesnek értésétől.

Az evés közben való hallgatás ethnographiai problémájának megfelelő idevonásával nemcsak maga a nehézség oszlatható el, hanem egyenesen új és hízegő világlátás derül költőnk tudatos művészetére. Lássuk függetlenül és meztelenül ezt a kérdést, melynek gyökereit kissé mélyebbről kell napfényre ásnunk. Ezért az étkezés fontosságával és az aktus bizonyos fázisaihoz fűződő népgondolatokkal fogjuk kezdeni.

II.

Hogy az étkezés a természeti népek életének legfontosabb mozzanata, hogy az élelem megszerzése, elköltése és megemésztése stb. a természeti embernek úgyszólván *egész napját, életét kitölti, minden érdeklődését lefoglalja*, már Carl Haberland, egy régebbi dolgozat²⁾ szerzője, helyesen hangsúlyozza (v. ö. i. h. 1887, 354. l.). E tény magában is biztosítja, hogy az élet oly érzékeny pontjának tekintessék, melyet — akárcsak a születés, házasság és halál pontjait — a primitívek képzelete százféle gonddal és gondolattal fűz össze, melyek részint a dolog természetéből szükségszerűek, részint a babonára hajló okoskodás túlhajtásai. Az ily gondolatok közül nekünk kétségkívül legfontosabb az, melyet az emberi tápláléknak az organizmusra

¹⁾ Gneisse különös logikája szerint a megebédeltetés motivumával a költő Hermest csupán mint «ein menschlich empfindendes Wesen»-t akarta éreztetni, de érthetetlen marad nála a főkérdés: miért kell az «emberségeség» kifejezésére (mert kétségkívül csak ezt akarja a költő Hermesben aláhúzni) egy katexochén «emberi» cselekedet és ha már — mondjuk — kell, mért ép — a régi felfogás mellett oly *alkalmatlan és erőszakosan idevont* — étketzetés ez a cselekedet? Nagy és igaz költő — már pedig Gneisse ilyenre látszik gondolni — semmiesetre sem engedte volna, hogy ily kérdések általában felmerülhessenek.

²⁾ «Ueber Gebräuche und Aberglauben beim Essen», a Zeitschrift f. Völkerpsych. u. Sprachwissenschaft, 1887. (17. kötet) 353—385.; 1888. (18. k.) 1—59.; 128—170.; 255—284.; 357—394. II.

gyakorolt, szinte kézzel fogható és szemmel látható hatása kelt fel. «Food produces flesh», e szavakkal mondja ki Crawley röviden a dolog lényegét.¹⁾ Az étel jelenti és alkotja az étkező (férfi) erejét, életét, egyszerűen substantiáját²⁾ (v. ö. Haberland, i. h. 1888., 1. kk.) és a kígyó a — még Homerosba (X 94) is becsúszott — népgondolat szerint mérges füvek (*κακὰ φάρμακα*) fogyasztásának köszönheti mérges természetét (*ζόλος αίνος*). E szerint az étel legkészebben kínálkozik, hogy direkt bevitel útján meghatározza az embert: Jó étel a. m. jó ember, rossz étel rossz ember.³⁾ Ezért *kivádnatos* az étkezés, ha az elfogyasztandó anyag jótékony hatást ígér. Így eszik meg társai a vitéz comanche harcos szívé, azaz a benne rejlő természetfeletti erőt és általán az emberevők — bizonyos tulajdonságok megszerzése végett — egyéb fajta embert (főleg rokont: to prevent his virtues from going out of the family [Jevons]) és állatot is (l. még pl. E. Reuterskiöld—H. Sperber: Die Entstehung der Speisesakramente, 1912. [Religionswissenschaftliche Bibliothek, Nr. 4.] 1. k. 134. l. és Róheim Géza, A varázserő fogalmának eredete, 1914, 119—121. és 139. kk. ll.). Így veszi át magába az áldozó a levágott bika erejét a vérével való megkenekedés által (Fr. Cumont—G. Gehrich, Die Mysterien des Mithra, 1911, 160. l.; a bacchikus orgiasmusban, a bika mint erőkoncentráció fogandó fel; megevése a termékenység kivonatának elfogyasztását jelenti; l. Reuterskiöld, 126. kk.). Így eszik a hindu nő férfigenitáliák formájára összerakott növényi magvakat (l. Oldenberg, Die Religion des Veda, 1894, 502. l.), hogy fiának az ezzel jellemzett tulajdont megszerezze, és iszik varázssitalt, hogy fiút szülhessen (Oldenberg, 515. k. l.). De szintígy fogyasztja el a mazdaikus mise celebránsa a beszentelt kenyeret és vizet, a Mithra-kultusz neophytája a szent bort, mely a gonosz szellemek ellen való harczában erősíti (Cumont—Gehrich, 145—147., 147a. l.), nemkülönben a keresztény hívő az úrvacsorát (a miről még l. lentebb). Talán az eleusisi és egyéb mysteriumok kykeon-ivása és a cista mysticában tartott sütemények evése is ide tartozik. (V. ö. G. Anrich, Das antike Mysterienwesen etc. 1894, 29. l.) Még II. Károly idejében is «mumia-port» rendeltek betegeiknek az orvosok, mert «les momies ayant duré très longtemps devaient prolonger la vie».

¹⁾ The Mystic Rose, a study of primitive Marriage, by Ernest Crawley, London 1902; 124., 376., 456. stb. ll.; az egész problémáról részletesen a 375. kk. — különösen 382. kk. — lapokon. V. ö. még Marett-Hoops, Die Anthropologie und die Klassiker cz. kötet 5. felolvasásában (195. l.) Myres általános érvényű megállapítását: «dass die persönlichen Eigenschaften des Individuums direkt von der Nahrung abhängen, die es genieße, ... ist ... ein Gegenstand des elementaren Wissens bei den meisten Wilden ... es hat den tiefgehendsten Einfluss auf den Wortschatz und Ritus der hervorragenden Religionen ausgeübt und es ist durchaus nicht aus dem gegenwärtigen Denken der Menschheit verschwunden». V. ö. a közhasználatú magyar mondást: «nem ettem gombát» a. m. «nem vagyok bolond».

²⁾ Az étel egyéni tulajdonainkra gyakorolt befolyásának természet-tudományos alapjait illetőleg l. Róheim, 231. l.

³⁾ Hogy az étel és elfogyasztója a primitív hitben mennyire azonosak, az arab és héber nyelvek fejezik ki legjobban azzal, hogy (a mint már W. R. Smith, Kinship and Marriage in Early Arabia, 148., 176. l. is figyelmeztet) a *húst* jelentő szavak egyszersmind a *rokont* és *klánt* is (azaz mindazt, ki ugyanazt a húst eszi) jelentik.

Így ittak a középkorban folyékony aranyat, mint a mely «*étant une substance parfaite, devait produire une santé parfaite*» (Lang—Marillier, 91. l.). Ezen alapszik végül a genius beevéséről vagy a sacrosanctus állat húsáról és véréről való hit, a mely hús és vér élő egységet teremt az istenség és tisztelői (az ember) között.¹⁾ Különösen áll ez, a hol elfogadható Rob. Smith s utána Jevons (Introduction to the history of religion, 1896.) felfogása, mely a törzslakomán elfogyasztott állatott totemállatnak s így nem csak törzstagnak, hanem isteninek is minősíti, a mi által e lakoma — az ősi áldozat — simply an act of communion az istennel. Megokoltak azonban Reuterskiöld kételyei a totemizmus elhamarkodott megállapítását illetőleg (75. kk.) és hogy ez a totemsacramentum (istenévés a totemizmusban) nehezen mutatható ki (l. kü. 66. k.; Frazer, Journ. of Anthropol. Inst. 1899, 284. l. ellen 91., 129. l. s passim.). Viszont ezért *kerülendő* bizonyos állati és növényi eledelek,²⁾ melyek «rosszak» (Crawley, 101. k.)³⁾ vagy szemmel meg vannak verve⁴⁾ vagy a melyekben a néphit szerint gonosz démonok (átáramló rossz tulajdonságok) lakoznak,⁵⁾ sőt igen

¹⁾ Így látszik Aristophanes célzásából (a Békákban) kívánatosnak, hogy a Demeter-mysteriumokban résztvevők sertéssültet egyenek, lévén a sertés szent állatja (lényeghordozója) az istennőnek. L. erről W. Rob. Smith—Stübe, Die Religion der Semiten 239. k.; a kannibalizmust, (l. Reuterskiöld, 36. kk. is), vérszerződést stb. illetőleg v. ö. Smith, 240. kk., de általán az egész pontot (Blutgemeinschaft und Blutbund) 239., 243. l. s entebb 40. l.

²⁾ A hústilalom gyakoribb s talán a megölt állat lelkétől való irtózásban gyökerezik (Oldenberg, 431. k. l.). Más elbirálás alá esnek természetesen a totemistikus ételtilalmak, melyek alapja az, hogy az ember nem eheti a «saját» húsát (a rokon állat t. i. azonos vele), hanem idegen anyaggal kell élnie. Ekérdés már nem tartozik kereteinkbe. (V. ö. A. Lang—Marillier, Mythes, Cultes et Religion, 1896, 58. kk., Reuterskiöld könyvét és a totemizmusról írt standard-munkákat általában.) Haddon tulzó feltevését (Royal Brit. Ass. Adv. Sc., 1902, 745. kk.), mely szerint a klán totemjét *főtele* után nyeri, — főleg minthogy magyarázatlanul hagyja a totem tabujellemét —, helyesen utasítja vissza Reuterskiöld, 88. k. l.

³⁾ A rontó és romlott (morbid) anyag ragályos principiumát illetőleg l. Róheim, 136. k. l.

⁴⁾ V. ö. H. Schurtz, die Speiseverbote (Sammlung gemeinverständlicher-wissenschaftlicher Vorträge, hgb. von R. Virchow u. W. Wattenbach, N. F. VIII. Serie, 184. füzet) Hamburg, 1893, 39. l.

⁵⁾ V. ö. pl. R. Wünsch, Das Frühlingsfest der Insel Malta, 1902, 40. l. (irodalom!) és Róheim, 39. k. meg különösen az «Az étel veleje és a tulajdonságok átvihetősége» cz. pontot (119—126. ll.). A mint vannak bizonyos tulajdonaik miatt kívánatos állatok, úgy vannak, melyektől tartózkodni kell (nyúl, őz, tapir nevézéséről stb. l. Oldenberg, 357. k., Róheim, 121. k., irod. 122. és 251. l. is). Ily étkezési tilalmakról, melyek az illető állathoz hasonlástól óvnak, l. R. Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, 1878, 114. kk.; a nő terhessége alatt: 115. k. és 301. k. l. stb. — Ismeretes Porphy. De phil. ex orac. haur. [Euseb. prap. ev. IV. 22, 16. p. 148. k. Wolff]-ból az újplatonikus felfogás, mely az emberi test gonosz démonokkal telítettségét általában az étel felvételéből magyarázza. Ugyan-így tartja a gnostikus Pistis Sophia cap. 346. (ed. Schmidt, p. 132.) az éltelt és italt a rossz forrásának (E. de Faye, Gnostiques et gnosticisme, Bibl. de l'école des hautes études; Sciences Religieuses XXVII. kötet 1913,

sokszor a *böjt* is csak azt akarja megelőzni, hogy valami gonosz befolyás ne juthasson be a testbe.¹⁾ De, ugyane népgondolatban foglaltatik az

282. l. — V. ö. Pistis Sophia 281. és 282. c. [Schmidt, 111. l.] és de Faye 281. l. is.) Ezért vannak a *megtartóztatások* (ἀγνεία) a *mysteriumi avatások* előtt, «nem az istenek miatt, hanem ezek elűzése végett» (l. Anrich, 191. l.), úgyszintén a *magikus szertartásokban* is, melyeknek rokonságát az ó-kori pogány mysteriumokkal és a hozzájuk sokban hasonló incubatiókkal (l. Aristeides nyilatkozatait de Jong, Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung, 1909, 206. l.) már Anrich, 46. l. és de Jong, 131. k. l. élesen kiemelték. Ép ily ismeretes az ó-keresztény keresztelés és úrvacsora mysterium jellege, a miről l. Anrich, 218. és de Jong, 3., 182. stb. l. Innen a böjt (νηστεία) vagy legalább bizonyos ételnek tilalma általán mindenféle mystikus cselekedetnél (de Jong, 132. kk., Anrich, 47. l.) és a legkülönfélébb mysteriumokban (l. általán Chr. Aug. Lobeck, Aglaophamus, I. k. 1829, 191. k., Anrich, 25. l., de Jong, 132. kk., E. Fehrle, 69. kk. ll.), így — például — az elcusisi (Anrich, 25a.) és Isis-mysteriumokban (Apul. Met. XI, 23: neque ullum animal essem stb.; de Jong, 176. l.), a thesmophoriákon (miknek jelentőségét illetőleg v. ö. Fehrle, 106., 121., 138. kk. ll.; Plutarchos, De Is. et Os 69. cap. p. 378 E: Ἀθήνησι νηστεύουσιν αἱ γυναῖκες ἐν θεσμοφορίαις) vagy a Mithrakultusz egyes fokozataiba való felvételkor (Cumont, Textes et Mon. I, 321.). Hasonló tilalmak ismeretese a bacchansoknál (v. ö. Lang—Marillier, 534. k. l.), mohamedán dervis-szekta avatásnál (de Jong, 185. l.), hindu brahman tanítványoknál fontos penzumanyag átvétele előtt (böjt és hallgatás, l. Oldenberg [411.] 412. l.), ausztráliai fiúavatási ceremóniákon (az idevágó rengeteg anyagból és irodalomból l. de Jong, 189. k.), afrikai mysteriumokban (de Jong, 191. l.) stb. A görög meg ausztráliai, zuñi, néger stb. mysteriumok ceremóniáinak gyakori találkozását már régen észrevették (v. ö. A. Lang—Marillier, i. h. 260. kk. ll.). Egészen a mysteriumoké a Πυθαγόρειος τρόπος τοῦ βίου ételtilalmai (Anrich, 19s/20. l., 20a.), mindenesetre különösen a későbbi újpythagoreusoknál (l. Fr. Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie des Altertums, bearb. v. K. Praechter, 1909, 44. k. l.; egykorú tanúk meredek ellenmondásainak egyeztetését Pythagoras hústól [és babtól] való asketikus [?] tartózkodása kérdésében megkísérli E. Rohde, Die Quellen des Jamblichos . . . , Rheinisches Museum für Philologie 1871. [XXVI.] 559. k.); az orphikusok is tartózkodnak bortól, hústól és egyes más étkektől (Anrich, 18., de Jong, 162. l.; életmódjukról Lobeck, I. 245—255. ll.). Ugyancsak ide kell vennünk a régi rítusú keresztelés (de Jong, 182. l.) és úrvacsora böjtjét (u. o. 183. k.). — Ártalmas a haragos vagy rossz isteneknek hozott s velők érintkezésben volt áldozatok élvezése is. (Görög és védai példákat l. Oldenberg, 333. kk. ll.)

¹⁾ Oldenberg, 270s., 412. k., 482. l., Crawley, 153. k., 226., 302. k., 342. l. stb. V. ö. Krausz Sámuel, Néprajzi problémák az étkezésben, Ethnographia, 1899, 278. l.: «ha valamitől tartózkodunk, a tartózkodás oka a legegyszerűbben az, hogy illetlen, *káros* . . . ahhoz a dologhoz hozzányulni.» Talán ebből magyarázandó a böjt és a halotti kultusz igen gyakori összefüggése is (a halott veszedelmes), a miről általában v. ö. Max Höfler, Bretzelgebäck (Archiv f. Anthropologie 1906, NF. 96. k. l.: az étel egyideig érintetlenül áll a halottak rendelkezésére). E mellett szól a hindu szokás, hogy a halálesettel fertőzött emberek az esetet követő napokon elhagynak ugyan, de nem a maguk főztét (Oldenberg, 578. l.). Rob. Smith felfogása (Stübe, 332. k.) — hogy t. i. a kultuszi böjt «előkészítés a szent hús sacramentális evéséhez» — a böjt által ugyancsak tisztátalanságok testünkre kerülését előzteti meg. — A böjtről általán l. Haberland, különösen 1888, 29. kk. s Oldenberg 401., 411—416. ll. Az önkéntes böjt eredetét illető számos felfogásból aligha lesz egy is, mely általánosítható. (Schurtz például, 40. l.,

a meggyőződés is, hogy a közös étel közösséget teremt,¹⁾ a mi kizárólagos magyarázata bizonyos, sokszor félreértett vallásos szokásoknak. Helyesen tekinti R. Smith a semita áldozat még átütő, eredeti céljának az istennel együtt étkezés óhaját (nem az isten megvendéglését!)²⁾, mert mihelyt a közös étkezés és ivás ünnepélyes és állandó kifejezése a résztvevők testvériségének (azonosságának), az isten — ezen ténnyel — az asztalához engedett embert barátságba fogadta (Smith—Stübe, 204. l.),³⁾ csakúgy mint a két ember által közösen elfogyasztott étel (akár valami «szent»)⁴⁾ egységet is hoz létre közöttük (u. o. 239. k.) vagyis egyszerűen az egytestesülést jelenti⁵⁾ (v. ö. a római confarreatio,⁶⁾ Éva

tipikus szűkkörűséggel, az extázis és vízió felkeltésére szolgáló eszköznek, Tylor, Primitive Culture 1891³, II. több helyen és még inkább A. Ellis—H. Kurella, Mann und Weib etc. 1895, 299. l. már óvatosan csak mint egy ilyen eszközt tekintik. V. ö. Oldenberg, 501. l. [irodalom!] a zulu hit említését is: «a mindig teli gyomor nem nézhet titkos dolgokat».)

¹⁾ Smith—Stübe, 206. kk. («Die Verbündung durch Speisegemeinschaft» czímen) az együttétkezést és ivást — különös tekintettel az arabokra — mint a közösség és kölcsönös szociális elkötelezettség symbolumát s igazolását tárgyalja («Tischgenossenschaft.. als die Verwandtschaft festigend oder selbst begründend gedacht» 210. l.). Felfogását persze nem követhetjük minden pontban. Hozzá v. ö. Crawley, 456. (tie of brotherhood by eating and drinking together) és Oldenberg, 502. l.

²⁾ Az isten és emberhívének viszonya Smith szerint mint baráté a baráthoz, mint egy klan tagjaié (ang. kiadás 40., 255. l. s. passim). Az elmélet kritikájával mélyen foglalkozott E. Reuterskiöld, 2. kk. stb. s annyiban feltétlenül igaza van, hogy nem ez az egyetlen eredeti helyzet, melyben az ember istenével szemben állhat és hogy az áldozat ősi formájának (ösritus) megállapíthatásáról le kell mondanunk. Oldenbergnek 309. k. l. az Avestára támaszkodó felfogása szerint mindenesetre mindig az isten jóltartása a cél, a mit az ember arányozhat: sein Wohlsein folgt dem durch das Opfer bewirkten Wohlsein des Gottes (310. l.). De vitájában Smith felfogása ellen 327. k. és 336. l. talán nincs mindig igaza és különben szerinte is (329. kk.): az istentől meghagyott áldozati étel orvosságfluidumát felveszi magába az isten után evő áldozó, vagyis az eredmény — legalább szempontunkból — egyremegy, legfeljebb hogy az isten substantiájának felvétele így contagiós-emanatiós alapon (l. lentebb) történik, «indem die mit mystischer Kraft erfüllte Opfergabe als Speise gewählt wird» (330. l.).

³⁾ Hippolytos, Philosophumena VII, 30. p. 408. 88. szerint Nicolas gnostikus, a nicolaiták mestere, prédikálta az áldozatú felajánlott hús élvezetét.

⁴⁾ Mystikus-rituális közösségbe lépni hús közös élvezete stb. által, — erről l. W. Kroll, Alte Taufgebräuche, Arch. f. Religionswiss. VIII. Beiheft, 39. l. is.

⁵⁾ Előfordul közös evés által eszközölt betegségátvitel is (egészségesre), l. Oldenberg, 496. k.

⁶⁾ L. Plinius, H. N. XVIII, 3, 10.: nihil religiosius confarreationis vinculo erat, novaeque nuptae farreum praeferebant; Dion. Halic. II, 25.: ἐκάλουν τοὺς ἱεροὺς γάμους φαῖράκια ἀπὸ τῆς κοινωνίας τοῦ φαρός. Egyéb helyeket és népeket felsorol Fustel de Coulanges, La Cité Antique 1878, 47. (46a.) l. Így nevezetesen megvolt e szokás és jelentősége a görögöknél (Plutarchos, Solon 20. c.) és a makedonoknál is (Q. Curtius, VIII, 16.). Ez a czeremonia «met les deux époux en communion religieuse ensemble et en communion avec les dieux domestiques» (45. l.). Az idegennek sóval és kenyérrel

almája stb.).¹⁾ Félreérthetetlenül igazolják e gondolatmenet helyességét amaz esetek, melyekben a közvetítő étel ki van küszöbölve és az egyesülés szimbolizálására egyenesen maga az isten evődik meg²⁾ (mert hiszen a jelkép — primitív hitben — azonos a jelképezettel).

De ez a közös ételem teremtette azonosulás csak az érintett, aránylag ritka szertartásokban kívánatos; sokkal gyakoribb eset a babonás hitben, hogy valamely (közös) ételtől óvakodni kell, mert olyasvalaki étele, a kinek egyediségével az örökké aggo-

való általános kínálása szintén ide czéloz. A közös étel mint szerelmi varázs (v. ö. pl. L. Laistner, Das Rätsel der Sphinx, 1889, I, 188. k.) szintén kapcsolatot hivatott két ember közt létesíteni.

¹⁾ Ha az áldozat ilyen felfogása nem is állhat meg minden népnél és minden esetben (l. W. Kroll, Alte Taufgebräuche, 40. l.), annyi meglehetősen általános hit, hogy a hús (vér) közös élvezése mystikus-rituális természetű közösséget teremt (Kroll, 39. l. irodalmat is ad). Így az étkezés és ivás magikus aktus: «durch die Kraft des Bluts [mi a döntő szerepet nem specializáljuk épp a vérre, mint ilyenre] hergestellte Kommunion zwischen den Speisenden und Gottheit», a hogy E. Meyer fejezi ki (Geschichte d. Altertums I. B. 1. Hälfte, Einleitung: Elemente d. Anthropologie, 1910³. 96. l., l. még 105. l. stb.).

²⁾ Az istennel való szerelmi egyesülés rokon jelentőségével Homerus comparatus III. cz. dolgozatom foglalkozott (v. ö. különösen EphK. 1915, 311. kk.). Az isten megevését illetőleg A. Dieterich nélkülözhetetlen munkáján (Die Mithrasliturgie) kívül utalok még, a régebbi irodalomból, F. Liebrecht alapvető apróságára: Der aufgegebene Gott (Zur Volkskunde, 1879. 436—9. ll.), és különösen Reuterskiöld 9., 92. kk., 111a. stb. ll. (bár a nem is egészen világos mexikói adatokon kívül igen ritkának mondja a jelenséget, — 123. kk., — melyben ő varázsszertust lát, és eredménye — 154. k. — negatív: igazi istenevésről nem igen lehet szó), míg az istent jelképező sütemények fogyasztását illetőleg M. Höfler dolgozataira, (v. ö. EphK. 1915, 306us. is.) és általán Reuterskiöld, 94., 115. (123a. kk. Kétségtelesen idé tartozik az úrvacsora szimbolikája is — eredetileg valóságos közös étkezés zsidó minta szerint (l. Anrich, 127. l.), melynek magikus-theurgikus képzetek a kultikus praxisból önként fejlődtek (u. o. 194. k. l.). Wohl... fasste vom dritten Jahrhundert ab die grosse Mehrzahl der Christen die Bezeichnungen *Leib und Blut Christi* dahin auf, dass in den Elementen ein übernatürliches, real Göttliches sich darstellte und dem Menschen durch den Genuss vermittelt werde (Anrich, 1945. ll. — L. 194. kk.). A transsubstantiatot, hogy t. i. a papi áldással a bor és kenyér substantiája Krisztus testének és vérének substantiájává lett, úgy a görög, mint a római katolikus dogma ismeri (De Jong, 183. k. l.). Az elemek isteni erejéről l. Anrich, 181. k., 196. k. és 98. kk. (a gnosishan) [βρώσις μὲν ὁ ἄρτος, ἡ δὲ δυνάμις ἐν αὐτῷ εἰς ζωοποίησιν: Epiphan. Anaceph. 42, 881, és αἶμα Χριστοῦ ποτήριον ζωῆς: Const. Ap. VIII, 13 (p. 421. Anal.) stb. vagy: ποτήριον ἐμπειλησμένον ἀθανάσιος ἐς π. γέμον δυνάμεως]; az úrvacsora jelentőségéről l. Anrich 181. [φάρμακον τῆς ἀθανάσιος etc. Ignatius ad. Eph. 20, 2.] és 166. és 169. l. (hatása: istenülés, mystikus egyesülés az Úrral). Szimbolikus evést és ivást, mint valóságos czeremóniát említ a perzsáknál Plutarchos, Vita Artax. 3. Hasonlókról általán l. Anrich 106/107. l. — A hol az emberek egyesülése szükséges, ott az emberek egymás lényegét eszik meg. Ide tartozik a vérszerződés szokása, melynek Árpádékén kívül csak egy példáját idézzük — De Jong, 188. l. figyelmeztetése nyomán — t. i. a kínai Thian-Ti-Hwui-társaság neophytáit [l. G. Schlegel, Thian Ti Hwui stb., a Verhand. Batav. stb. XXXII. köt., 1866, 145. k. l.].

dalmas primitív káros hatásának itéli.¹⁾ E hit gyökeres megértetése végett külön hangsúllyal kell kiemelniünk, hogy a primitív gondolkodás szerint nemcsak az étel teszi az embert, hanem megfordítva is áll. Az azonosság érzése — kétségkívül bizonyos emanációs contagio-képzetek közbejöttével²⁾ — oly szoros, hogy megfelelő körülmények közt valakinek az étele jelentheti magát az illető személyt, a ki evett vagy eszik belőle.³⁾ Tehát: a mit eszem, az vagyok, de egyszersmind: az ételem része egyéniségemnek; az ártó vagy hasznos étel énemet veszélyezteti vagy gyarapítja és ételem magában viseli énem gyengéit vagy erejét.⁴⁾ E képzetek szempontunkból annyit jelentenek, hogy valamely étel — magamra átvihető — jóságát vagy rontóságát az az ember determinálja, a ki mint közös étellel szintén él vele vagy legalább is érinti.⁵⁾ Minthogy pedig különféle okokon a legtöbb ember, majdnem mindenki lehet «veszélyes», ezekből a primitív logikának,

¹⁾ A ki a túlvilágiak (böszvadász, tündér stb.) ételét elragadja, az övék lesz, l. Laistner II. 234., 239. k.; Persephonét Hades gránátalmájának elfogyasztása az alvilághoz láncolja. Hasonlókról l. Lang—Marillier, i. h. 343. k. l.

²⁾ Frazer tanítása (The Magic Art and the Evolution of Kings I³, 53. k.) az egyszer érintkezésbe jutott dolgok további összefüggésben képzeléséről (things which have once been in contact with each other are always in contact), korántsem szorítkozik a primitív emberiségre. Tudatossága daczára a mai ember is épp úgy fél és undorodik a kenőestől, mely ragadós fekélyre használódik, mint magától a kiütéstől, noha természetesen csak az első öntudatlan pillanatban, míg esze meg nem nyugtatja. Egy finom érzésű, nagyon intelligens nő — vallomása szerint — elpirult és pillanatra leleplezve érezte magát, mikor egy mozgószínházban rokonai társaságában ült és azt a filmet kezdték, melyet előzőleg kedvesével együtt látott, stb. Ilyen, az emanizmus területén álló kérdésekről Karutz nyomán jól tájékoztat Röheim is, 190. l. («Valamint a rádiumtól megérintett anyag átveszi és átadja a rádium tulajdonságait, úgy a primitívek szerint minden dologból emanál annak a dolognak a veleje, önmagához hasonlóvá téve mindazt, a mivel érintkezésbe jut»). Egyébként v. ö. a hindu felfogást is a bűnfluidum átszármaztathatóságáról: Oldenberg, 289. kk. ll.

³⁾ A gondatlanul körülhagyott ételmaradék életébe kerülhet az ügyetlennek, ki ezen «excentrikus testisége» (önmaga egy elhagyott része) révén minden varázslónak kiszolgáltatta magát (Frazer—Stiébel, Le Rameau D'Or I. 246. kk. (v. ö. a műről 442. jegyz.), Crawley, 129. k. stb., v. ö. R. Andree, Ethn. Par. u. Vergl. N. F. 1889, 15. k. l.)

⁴⁾ A kétféle eset természetszerűleg könnyen összefolyik.

⁵⁾ Azzal, hogy az isten érintette, így teszi az istennel együtt elfogyasztott étel varázsserejüvé az áldozatot (W. Kroll, i. h. 40. l.), így lesz egészségszövő az Asklepios oltárára tett kenyér (Reuterskiöld, 123^{ss.}) — v. ö. a 39^a. jegyz. is — és ezért csik — a fidzsiszigetiek hite szerint — betegségbe az, ki a félelmes-ártónak képzelt főnök ételéből eszik (v. ö. Kroll, 46. l.). Dabuban (Uj-Guinea) tilos (tabu) a halott gyümölcsfáinak termését enni (Röheim, 134. l.) Természetesen az előbbi eset közössége kíváncsú, az utóbbi kerülendő közösség. V. ö. egyébként Schurtz, 39. l. («nicht nur die verbotenen Speisen sind unrein, sondern auch alle Speisen, die von unreiner Hand bereitet oder nur berührt sind; selbst der Schatten des vorübergehenden Europäers, der auf die Mahlzeit des Hindu fällt, macht diese ungenießbar») és R. Andree, E. P. u. V., 42. l. (kenyér- vagy kalácsütéshez háziasszonyok elzárkóznak, nehogy a tészta valaki megbabonázza!).

mely aggodalmasan igyekszik az étkezéskor fenyegető veszélyeket megelőzni), ellenállhatatlan kényszerével következik a törekvés, hogy az étkezés kényes eseténél a közös (érintett) étel eshetősége lehetőleg ki legyen küszöbölve.

Igy vezetnek az étel megronthatásához fűződő képzetek is a magányban étkezés előnyéhez, mely étkezési mód különben, mint erről még szó lesz, a primitív népek «társadalmi» berendezkedése szerint ily népnél úgyis természetesebb (l. már W. R. Smith—Stübe, 212. l.), nevezetesen azonban a veszedelmes emberek társaságának kerülését is szolgálhatja.¹⁾ Ilyen veszedelmes elemek tudvalevőleg — többek között — bizonyos, varázsló hírből álló családok tagjai,²⁾ általában az idegenek³⁾ és legkülönösebben a nők,⁴⁾ kiknek jelenléte épen az ét-

¹⁾ V. ö. Haberland, 1888, 128., különösen 130. kk. — A külön-étkezés e jelenségét — visszajáról — érdekesen igazolja a fontosság, melyet házasságkötésnél (pl. a nejeikkel egyébként nem közösködő hinduk is, Haberland, 1888, 385. k.) vagy béke- és szövetségkötésnél (u. o. 376. kk.) az együtt-étkezésnek tulajdonítani szoktak, mihez l. még Smith—Stübe, 206. k. jellemző adatait. Ily esetekben az étkezés együttese a kívánatos eggyé-válást symbolizálja, míg félős esetekben a külön étkezés nem kívánatos azonosulásnak igyekszik elejét venni.

²⁾ Haberland, 1888, 149. k.; Róheim, 146. l.: Dobuban ilyenek az emberevők (Róheim, 133. l.). A sukok közt vannak rontó pillantású emberek, kik közveszélyességük miatt remetemód kénytelenek élni. (Beech, The Suk, 1911, 25. l. idézi: Róheim, 145. l.)

³⁾ U. o. 150. k. — Hogy idegen a. m. ellenség [Gast = hostis], l. W. R. Smith—St., 208. k. De veszedelmes általában minden «másvalaki». L. Crawley, 31: «all persons are potentially dangerous to others as well as potentially in danger, in virtue simply of the distinction between a man and his fellows». — Ezen látószögből azután érdekes visszfényt kaphat a vendégszeretet azon, nálunk is ismeretes nyilvánulása, melylyel a szobába evés közben lépő idegent a házbeliak étkezésükben résztvenni készítik. E szerint a kínálás csak biztosítás volna az idegentől jöhető ártás ellen, mert ha ő is eszik, bizonyára nem rontja meg az ételt. (V. ö. Haberland, 1888, 151. l.) E dolog később természetesen csak annyiban tudatos, a mennyiben ma is bizonytalan nyugtalanság feszélyez bennünket, ha valaki közöttünk ül és nem vesz részt az étkezésben.

⁴⁾ A nők veszélyességének kérdésével már Haberland foglalkozott (1888, 133—6. ll.). Smith—Stübe, 212. k.) az asszonyokkal való együttétkezés különös kerülését (a mohamedánoknál) azon korról magyarázza, melyben a férfi és felesége, valamint a többi családtagok, rendszerint más-más törzsből valók, holott a közös étkezés csak egytörzsbeliak kiváltsága. Tudvalevően Crawley modernebb magyarázatában is, melylyel a magányos étkezés okaira mutat, a női veszélyesség jelenségesoportja képezi a gyűlölet szálkát. Ő az együttevés kerülésének azon eseteiből indul ki, melyekben a tilalom sexualis, azaz a férfi és nő: férj és feleség (károk, hinduk, koreaiak, Melanézia stb.), fivér és nővér együttesét (302. k.) érinti [tudjuk, hogy itt-ott e két kategória egybeesik], — de magyarázatának irányát a contagió törvény mentén kell keresni (71. l.). A férfinek félős a másféle, a fizikai inferioritást, gyöngeséget és féltékenységet jelentő női tulajdonok (l. Frazer—Stiébel, I. 288—290. ll. is) ragálya (transmission of properties), tehát kerül a alkalmat, mikor a ragály veszélye a nők ételével való érintkezés s a velők vagy jelenlétükben való étkezés okán fennforog. A mindenesetre elszigeteltebb hindu képzet, mely szerint a nőben levő végzetes testek (tanü) között a «férjet ölő» tanü, a «fiatlanság» és «tüzhelytelenség» tanüja

kezés érzékeny alkalmával — e funkció jelentőségének arányában ¹⁾ — az étkezésre káros fertőzésnek legnagyobb veszedelmével fenyeget.²⁾ Az ártás már most, mellyel az érintett «veszedelmes elemek» az ételt, illetve az étkezőt afficiálhatják, és a mi miatt az étkezés aktusából való kizáratásuk, illetve az étkező félrevonulása kívánatos, a legkézzelfoghatóbb formától ³⁾ a legképzeletibbig igen sokféle lehet. Utóbbiak közül a rontó agenciák, főleg a szemmelverés (magyar neve: szemtől jövés, szemmelverés, közönségesen igézés: Ipolyi, Magyar Mythologia, 400. l.) ⁴⁾ hatalma az, a mi miatt az emberek az ételt s a megrontott étel révén magukat társaiktól (a «szomszéd-tól») legtöbbször féltik. (Crawley, 161. k.)

(Šankhayana G. I. 18, 3.) is szerepel, — legalább a maga körében — sokatmondóan okolhatja meg a nőktől való félelmet. L. Oldenberg, 479. l. (Pótlólag Crawley adataihoz megemlítjük még itt — Ratzel, Völkerkunde I. 255. k., 342. l. alapján —, hogy sok polynéziai szigeten is, hasonló okon, tilos a közös étkezés, és Ausztráliában sok helyt ezért zárják ki a nőt a tánczokból és ünnepekből.) Csak természetes, hogy a veszély fokozottabb s a tilalom gyakrabban és inkább hangsúlyozott a nő tipikus nőiességének eseteiben (terhesség, ill. szülés, menstruáció stb.).

¹⁾ Tudvalevően az étkezés a legfontosabb vitális funkció és biológiai ösztön, melynek a nemi is csak kibővítése és kiegészítője (l. erről Crawley, 148., 179., 343. l. stb.). Természet és ember érintkezése e ponton a legteljesebb, mikor az evéssel az ember a természet egy-egy részét magába olvasztja (Róheim, 124. l.).

²⁾ Crawley, 163. l. stb. — Hav. Ellis, Mann und Weib, 19. l. igen jellemző sorokat ír az e téren mélyen gyökerező babonáról, mely az angol, de egyéb népek körében is uralkodik a közép és alsó osztályokon. E szerint menstruáns nők érintése megrontja az élelmiszereket s még 1878-ban orvosok nyilatkoztak a British Medical Journalban, hogy ennek valóságáról tapasztalatok győzték meg őket. Közöl egy orvosi nyilatkozatot is, mely hajlandó ez okot sonkák és egyéb élelmiszerek romlása kizárólagos okának elfogadni. «Die Italiener kennen diese Wirkung der Menstruation seit 2000 Jahren, — mondja ez orvos —, Engländer, Amerikaner, ja selbst [?] Australier sind davon überzeugt, und ich möchte wohl wissen, ob es ein Land giebt, in dem diese Thatsachen unbekannt sind». Ehhez v. ö. u. o. 263. l. is (id. Plin. VII, 23. stb.).

³⁾ Crawley különös súlyt helyez (150., 180., 293. l. stb.) a vad társaktól való megtámadtatás vagy megzavartatás tényezőjére is, a mi ellen nevezetesen S. Reinach támasztott — L'origine du mariage című, bíráló dolgozatában (eredetileg az Anthropologie 1902. évf. 533. kk., ma Cultes, Mythes et Religions cz. könyve 1908^a I. köt. 111—121. ll.) — nem mindenben jogos kifogásokat (l. különösen könyve 113. l.).

⁴⁾ O. Jahn klasszikus munkájára, Aberglaube des bösen Blicks bei den Alten (Berichte d. kgl. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. phil.-hist. Klasse VII. (1855) 28—110. l., különösen 47. kk. ll.), Andree fejtegetéseire, Ethn. P. u. V. 35—45. ll. és Seligmann művére, Der böse Blick und Verwandtes, Berlin, 1910. sziate felesleges hivatkoznunk. V. ö. még W. Wundt Völkerpsychologie II. k. 2. r. 395i. és 28. l.; O. Gruppe, Griechische Mythologie u. Religgesch. 896i. stb. Szép irodalmat állít össze legújabbban Róheim, 145., a mihez még pótlólag l. Bernh. Schmidt, Neue Jahrb. f. d. kl. A. 1913, 8. füz. 574—613. l. («Der böse Blick und ähnlicher Zauber im neugriechischen Volksglauben»), különösen 580. l.: «Besonders starkes Miss-trauen herrscht in dieser Hinsicht gegen die Nachbarn, deren stetig beobachtendes Auge, wie im Altertum, so auch heute gefürchtet wird. Ein

E féltés*alapja és a provokált óvakodási eljárások legszorosabban összefüggenek az *élelemfelvétel aktusának egy-más külsőségével* is. Így már Haberland észrevette, milyen fontos, hogy ez aktus — látható szervének: a szájnak helye szerint — a *fejen* keresztül történik, mely pl. a polynéziaiak előtt mindenek felett szent és így számos, ezt mint sacrosanctust megillető, cautela szükségkép az étkezésre is kiterjedt. (L. Waitz—Gerland, Anthropologie d. Naturvölker, 1859 72, 6. köt. 357. l.)¹⁾ De ezen kívül és főleg meglátta, hogy az *evésadta kép* — mint már i. h. Waitz figyelmeztet — szinte tolakvón előkészít az étel és az ember védőszellemei szoros összetartozásának gondolatára. Mihelyt ugyanis az étel geniushordozónak képzeltek (a mint ezt sok babona tartja) vagyis mihelyt a testbejuthatás szempontjából az étel azonos a geniusszal, az élelemfelvétel aktusa egyben és természetesen szerepel a védőszellem testünkbe hatolásának alkalmaként, a hogy a polynéziai hit kifejezetten tartja is. Így hárul az evés aktusára a primitíveknek a védőszellemet illető minden körületekintése is. Ismeretes végül — különösen Frazer munkájából²⁾ —, hogy az evés-ivás aktusa a természeti népek előtt azért is különösen veszélyes, mert akkor a jelenlevő ellenség magikus mesterkedéssel *kicsalhatja a lelket a szájnnyíláson*, illetve *egy arra bolygó rossz szellem belopózhatik rajta*. Mindkét hit következménye, hogy a szájnnyílást *veszedelmes kísértőnek* tartják, tehát részben ostentative — mint pl. beszédközben is száj elé tartott kézzel, a hogy Riedel jegyzi fel a kelet-timori bennszülöttekről (Frazer—Stiébel, 243a.) — részben a száj szövétfélekkel való eltakarása által igyekeznek eltüntetni.³⁾ Frazer utódaitól úgys ismételt

neugriechisches Sprichwort sagt: ἐχθρὸς καὶ φθονερὸς τὸ μᾶτι τῶν γειτόνων» (Benizelos, Παροιμ. ἀμφὸς. 1867, 90 l. 354. sz.; már Alkiphron, Epist. I. 15. ismeri e közmondást: θυμενὴς καὶ βίσκανος ὁ τῶν γειτόνων ψευδαλμός formában) A szemmelverés hypnotikus alapjainak lehetőségét illetőleg v. ö. de Jong, 228. l. és Lafaye, Dairemb-Saglio IV. 984. s. v. Fascinum].

¹⁾ A fej fontosságát illetőleg v. ö. Andree, E. P. u. V. 137. l., Frazer—Stiébel I. 290. k. is.

²⁾ A Golden Bough 1911-ben megjelent harmadik kiadásából e munkám készülésekor még csak az I. rész (The Magic Art) 2 kötetű volt kezemenél. A tabukra vonatkozó 3. kötet körébe tartozó idézeteket a *Stiébel—Toutain*-féle francia fordítás (Le Rameau D'Or, etc.) első kötetéből veszem (Magie et Religion; Les Tabous, par R. Stiébel, Paris 1903.) melynek a 2. kiadás képezi alapját, noha beosztása, Frazer hozzájárulásával, a Léon Marillier tervezete alapján (Revue de l'Histoire des Religions, XXV. k. 71. kk.) ki van igazítva. A gondos és teljes fordítás előnyeit némi francia pótlások is emelik.

³⁾ Hogy ez eljárásoknak a két hit közül minden adott esetben melyik szolgáltatja alapját, természetesen sokszor eldönthetetlen, sőt nem is fontos. Elterjedtebbnek mindenesetre az utóbbi látszik, mely megvan a Rabszolga-Part, ewe'-nyelvű lakóinál, a sumatrai battaknál, Abyssiniában (Choa), a waruaknál, a Fidzsi szigeteken stb. (i. h. 240. k.; a szaharai targuisok még alvásakor és evéskor se veszik le szájukról és állukról az óvó fátyolt (243a.). — A testen levő nyílásoknak szokásos — ék, ruházat stb. által — védő elzárását illetőleg l. már Smith—Stübe, 118. l. (ang. kiad. 453. l.), a mihez v. ö. a mű XI. fejezetét is. Crawley, 148—152. ll. — Frazer adatait bővítve — felsorolja körülbelül az összes ily védekező módokat (függöny, fátyol, stb.).

példáit ¹⁾ (i. h. 241—3. ll.) nem akarjuk felsorolni. Szempontunkból e fejtegetésekben legfontosabb az a meglátás, hogy: *Mund und Nase — Pforten der Seele*, a hogy Wundt (Völkerpsychologie II. 2. 392. l.) fogalmazza.

(Vége következik.)

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1914. 8-r. 594 l. Ára 8 K.

A szerző munkája végén gondosan összeállítja a Madáchra vonatkozó irodalmat. Szemre elég gazdag gyűjtemény, de ha egyenként vesszük, igen kevés közülük a hosszabb lélekzetű s a tanulmányok legértékesebbjei mind kisebb dolgozatok. Irodalmunk legmonumentálisabb alkotásáról aránylag nincs túlságosan bő irodalmunk, még ha nem is mérjük a németek óriási *Faust*-irodalmához. Ebből magából megállapíthatjuk, hogy e könyv megírása nem volt fölösleges munka.

A könyv a legtermészetesebben tagozódik. Madách írói munkásságát a költő életébe szövi be s itt a maga helyén olvassuk *Az ember tragédiája*-nak történetét is. A költő halála után újra visszatér e főmunkájára s itt kezdődik a könyv nagyobbik fele, foglalkozik az egykorú s a későbbi kritikákkal, majd maga elemzi a költeményt s végül *Az ember tragédiája* rokonaival foglalkozik a világirodalomban. Kiterjeszkedik minden fontosabb nagyobb koncepczióra, mely valamelyes rokonságban állhat vele, de helyesen csak Byron és főleg Goethe kétségtelen hatását állapítja meg. A *Faust* és *Az ember tragédiája* párhuzamba állításával végződik a könyv.

Voinovich munkája értékelésénél két szempontot kell mindjárt dicsérőleg kiemelnünk: az író józan ítéletét és költői tollát. Madách főműve *Az ember tragédiája* s helyesen okoskodik, hogy bár egy esztendő alatt megírta, a mű alaprajzának, egyes részeinek régóta ott kellett lebegni a költő agyában s ez alapon nyomozza *Az ember tragédiája*-nak eszméit és gondolatfoslányait Madách korábbi műveiben. Sok ilyesmire talált, de a keresés buzgalma nem kapta el s valamennyi rámutatása helyes és megállhat. Kikeresi, mennyi lehet a költő személyes élményeinek a nyoma a nagy költeményben, de soh'se ver föl hamis nyomot. Épen ilyen helyes ítélet vezeti az ide-

¹⁾ Természetes, hogy a félelem gyakoribb, mikor királyok személyére vonatkozik az óvakodás, hiszen e kiváltságos személyek sorsa — sok primitív nép képzelete szerint — az ország sorsát jelenti. Így természetesen az étkező királyok elszigetelését, magányosan evését, fátyollal, függönnyel, hátatfordítással való eltakarását oly népeknél is említheti Frazer, hol az egyes ember sokkal kevésbé skrupulózus. Csak ezzel jár, hogy az alapvető gondolat *feledése után* e szokásoknak a méltóságjelzéssel is, [243. l.], támadt valami másodlagos összefüggésük.

gen hatások keresésében. Pedig hány alkalom van itt eltévedni! Magából e munkából látjuk, hogy zavarosfejjű és eredetieskedő magyarázók miesoda kommentárokat tudtak fűzni hozzá. Pedig Madách még életében adott némi magyarázatot a mű alapeszméjéhez és czélatához s maga *Az ember tragédiája* egyike a legvilágosabban megalkotott munkáknak. Szívesen hallgatjuk az esztétikust, a ki fejtegeti a költemény szépségeit, de nem kérünk a magyarázókból, a kik mást akarnak kiolvasni a látható betűkből vagy a költemény révén kanyargós utakba vesznek el.

Ez a józanság beszélteti el teljes nemes egyszerűséggel Madách életét. Találón vonásokkal rajzolja hőset s egész környezetét. Tud röviden s világosan jellemezni. Esetleg találhatott volna melegebb színeket a költő belső vívódásainak festésére, az író tragédiájára, a ki nek akkor kell búcsút venni az élettől, mikor a dicsőség tág perspektívája megnyílt előtte — de mindezt az olvasó kiérezheti az egyszerű elbeszélésből is.

Ismételjük, hogy szívesen hallgatjuk az esztétikust, a ki maga is költői lélek s megérti a költő lelki világát és dolgozási módját. Nem bocsátkozunk vitába esztétikai értékelések fölött egyéni szempontokról, mikor helyes ítélőképességgel állunk szemben. De talán formátlansága mellett is ki lehetett volna emelni Madách két költeményének, a *Lóth*-nak s *Az első halott*-nak mély és költői alapgonddatát. Nem akarom bővebben fejtegetni, hogy egészben véve a *Mózes* értékét többre tartom, mint az író; csak azt rójuk föl, hogy kissé merev esztétikai szabályok szerint ítél fölötte. Az ma már igazán akadémikus szempont, hogy valamely színmű költői alkotás, de hibás, mert nem tragédia. Aztán Mózesből mégse hiányzik a tragikus vonás, ámbátor nem száll szembe a világrenddel és Jehova akaratát hajtja végre.

Voinovich *Az ember tragédiája* gondolatait világosan fejezi ki s teljes könnyűséggel, minden nyakatekert magyarázat nélkül, mint a ki e területen teljesen otthon van. Például elég Éva alakjának magyarázatára hivatkoznom. Madách egy czélatá se vész el. Tágas szemhatárát bizonyítja, mikor Madáchcsal rokon szellemek működésére tér át s itt beleveszi azt a kérdést is, hogyan sugallhat ihletet a költő a festőnek. A Zichy Mihály illusztrációiról szóló kitérés a könyv legszebben megírt részlete. Az író tolla valósággal ragyogó lapokat írt itt könyvébe.

Madách lehetséges forrásai fősorolásánál említi Gibbon nagy történelmi munkáját is a római birodalomról. Az azonban elkerülte figyelmét, hogy a bűnbocsánat tanát a történetíró 58. fejezetéből úgyszólván szó szerint átírja a Tankréd-jelenet barátjának szavaiban. Főltűnő, hogy e szakaszban Madách «hiányos nyelvismereteiről» beszél. Utóvégre Madách tudott németül, francziául és latinul, sőt olaszul is tanult, a mit Voinovich maga főlemlít (84. l.). Műveltsége, a mennyiben teljesen német alapon épült, lehetett egyoldalú, de nyelvtudását nem lehet hiányosnak nevezni.

Azonban teljesen igazságtalan Voinovich *Az ember tragédiája* színrehozatalával szemben. Paulay Edének elvitázhatatlan érdeme a költemény színrealkalmazása s e színrealkalmazás ügyes. Kihagyásokra a darab hosszúsága miatt szükség volt s értékes részei nem

vesztek el. Hogy az előforduló víziókat nem ábrázolta mindenütt képszerűen, igazán megbocsátható. Egyedül a londoni vásár rendezése zavaros. Paulaynak abban is tökéletesen igaza volt, hogy *Az ember tragédiája* sokkalta színszerűbb a *Faust*-nál. *Faust*-ból soh' se lesz más színpadra való, mint a Gretchen tragédiája s az végre is csak egy része a költeménynek. Ellenkezőleg, Madách színpadi érzéke valósággal meglep *Az ember tragédiája*-ban. Hogy ne említsünk többet, a római szín és a francia forradalom oly virtuózitással van megcsinálva, hogy mindig megkap előadás közben. Azt a tömérdék előadást nem lehet annak a számlájára betudni, hogy egyesek olvasmányaik viszhangjaként nézik meg, másokat meg a látványosság vonz. Aztán a látványosság is színszerűség némi részben. A Paulay-féle rendezés némely hiányán is segített a Somló-féle reprise (1905), mely az ür-jelenetet is visszaállította. A Nemzeti Színház sok kegyeletlenséget követett el klasszikusainkkal szemben, de Madách iránt véletlenül mindig méltányos volt. Százon fölüli budapesti előadásaihoz sorakozik a tömérdék vidéki előadás. Teljes lehetetlen, hogy színszerűtlen munkának ilyen népszerűsége volna a színpadon.

Az író világos és jó stílusából itt-ott egy-egy idegenszerűség ütökzik ki. Ezt a szemenszedett germanizmust nem lehet az nélkül hagyni: (Csákot) «nem hagyhatta a férgeknek megenni» (56 l.). Az előadás folytonosságát kellemetlenül töri meg, hogy minduntalan beleszövi más magyarázók és irodalomtörténetírók véleményét, hol helybenhagyólag, hol czáfolva. Ez ugyan csak szépséghiba, de nagyon gyakori s épen azért zavar, mert szépen megírt munkában találkozunk vele.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

Hornyánszky Gyula: A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. (Rhetorica Homerica.) Budapest, M. Tud. Akad., 1915. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. kötet. 10. szám. 8-r. 93 l. Ára 2 K.

Hornyánszky a görög történet körét felölelő tömegpszichologiai tanulmányaiban jutott a homerosi retorika vizsgálatához, hogy az antik görög életben nyilvánuló élőszó hatalmát, a *λόγος μέγας δυνάστης*-t, a homerosi agorán figyelje elsőnek, a hol a később elhatalmasodó elmélet még nem rontja az intuíció erejét. Tárja ilyen-képen a legérdekesebbek egyike, hiszen itt még maga az anyag is különösen kedvez a tömeglélektani szempontok érvényesítésének. A tanulmány igen sok, eddig nem is bolygatott vagy más világításban látott kérdést vet felszínre s H. vizsgálódásainak a lélektani alapbiztosságával s az ítélet imponáló erejével feltárt eredményei hazai philológiánk nagyrésztékü nyereségeül mutatják dolgozatát.

Több szempontból volna tárgyalható maga a tömeglélektani vizsgálódásokra használt homerosi corpusnak ilyenül alkalmas vagy alkalmatlan volta. Történeti szempontból fontosnak látszanék eldönteni: mennyiben tükrözi a homerosi költemények világa magát a költő korát s mennyiben korrajz az eposzok eseményanyagához. Költői szempontból viszont elsőnek kínálkozik a kérdés: mennyiben

intuiczió szerint dolgozó költő Homeros s mi az, a mit öntudatos hatáskeresőként lehetne retorikájában elkülöníteni. Az első kérdést, a különböző korok szokásainak az eposzban való keveredését, bonyolítja még a költemények corpusának különböző korok ráarakódó rétegeitől befolyásolt jellege; míg viszont a másiknál folyton ott kísért a költői intuicziót veszélyeztető belemagyarázás lehetősége s az egyéni felfogástól irányított interpretálás elkerülhetetlen lejtője, a költői alkotásmód genezisének a számító szerkesztés átgondolt technéjével felcserélő.

E szempontok azonban vagy kívül esnek a tanulmány anyagán, vagy a szükséges és megnyugtató konzessziókkal kezeltetnek. Hogy a homerosi költemények, mint semmiesetre sem népköltészeti termékek, a tömeglélektani vizsgálódásokra kiválóan alkalmasak s az igazi népköltési jellegnek hiájával vannak, ma már alig kétségbevonható álláspont. A költő teremtő erejének intuitív megnyilvánulásai viszont nem zárják ki a tömeglélektani szempontok érvényesítését, sőt azok biztosítékául kínálkoznak abban a megállapításban, hogy a homerosi hősök *önkéntelenül* is úgy beszélnek, mint a hogy a tömegek lélektana szerint kell szólaniok. A mi a történeti szempontot illeti, az nem befolyásolhatja a tanulmány eredményeit, mert a lélektani szempontok attól függetlenül is teljes erővel és joggal érvényesülnek. Attól legfeljebb az intézményes külsőségeknek, a jogszokásnak értékelése volna függővé tehető, a lélektani elemzés és felderítés azonban attól izoláltan is teljes biztossággal tárhatja elénk az eredményeket. *S a dolgozat igazi feladata, célja és értéke a lélektani résznek a megoldásában jelentkezik.* Nagybiblik felében (30—80. l.) ezzel foglalkozik, míg első három fejezetében a kollektív szempontot jellemezvén, a homerosi agorának közjogi jellegével s a szónoki gyakorlat intézményes oldalával. Kifejezett célja szerint az agora jogait akarja visszaállítani eredeti hatáskörébe. A monarchia korlátozott érvényesülése megvan ugyan, de az oligarchia még nem kapott teljes erőre. A népszabadság fejedezése korlátozza már amaszt, de emennek is gátat vet még az agora közjogi helyzete. H. az egyszerű közlést-meghallgató agora hagyományos theoriája ellen csatázik s azt a felfogást vallja, mely közjogi aktusul tekinti a fejedelmi akaratnak legalis jellegét megadó agora állásfoglalását. Nyilvánvaló, hogy az agora intézményei — bizonyára ép az említett történeti szempontok értetik meg, miért — nem domborodnak ki határozott szokásjog alakjában s különböző feltevésekre adnak alapot. Világos ugyan, hogy tanácskozik is az agora s nemcsak tudomásul veszi, de viszont az is világos, hogy a fejedelmi akarat, legrosszabb esetben isteni segítséggel, de mégis érvényesül. Ha több is hát az agora a hagyományos statisztaszerepénél, aligha oly fontos közjogi tényező, mint H. bizonyítja. Mert igaz, hogy megbecsült közjogi faktorként szerepel elhatározásában; de hát az elhatározásnak a más irányba terelése (II. II. É.) mégis csak a fejedelmi akaratnak az érvényesítése. Ha Telemachos még sem viszi keresztül a maga akaratát, ott az anarchia képe érvényesül, mely a jogszokást elhomályosítja. Más kérdés persze, hogy a józanul megfontolt fejedelmi akarat nem is akarhat dacolni a népi akaratral. Bár tömeglélektani szempontból ép ez akarat irányítása a tanulságos. Odysseus hivatkozik is a probuleumára s nyíltan a feje-

delmi akarat végrehajtójául szegődik. H. mély elgondolással szőtt hipotézise a tényekkel látszik ellentmondásba kerülni s mint semmi a homerosi agora jogszokásában, talán ez sem általánosítható. Talán ép ily egyéni megszorításnak bizonyul a gyűlésösszehívás jogának fejedelmi jogul lefoglalása, mely a rendelkezésre álló anyagból aligha bizonyítható eléggé, ha az anarchikus ithakai állapotokból nem is akarunk következtetéseket levonni. Az Ilias legelső agorai jelenetét pl. nem igen tudnám másként látni, minthogy mégis csak Achilleus a gyűlés egybehívója, hisz ő a megnyitója s Agamemnon kukkot se szól mindaddig, míg Kalchas jóslata „személyes megtámadtatás” czímén felszólalásra nem készíti. Achilleus addig valósággal elnöki jogon vezeti a gyűlést. Úgy gondolnám, hogy sem ebben a pontban, sem a többiekben: a kompetencia kérdésében s az agorának való probuleumatikus előterjesztések dolgában, nem igen lehetne feltétlen érvényességgel kialakult jogszokást megállapítanunk. S e kérdések biztos elhatárolásánál különös súllyal esik a latba az emlegetett történeti szempont akadályozó volta: a különböző idők intézményeinek zavarosan egybeolvadó képe. Annál biztosabb H. megállapítása az éloszónak az agora közjogi jellegét kidomborító, megbecsült hatalmáról.

Az agora jelentőségének feltétlenül nagyonak kell lennie, a hol az azt irányító szónoklás már oly fejlett és becsült. A szónoki szükség csak úgy érthető, hogy az agora kinőtt közönséges informálódó bölcséjéből. Határoz tehát, de viszont határozatának ép a szó hatalma a fejedelmi akarat igájába terelődje. Odysseus fellépése is tömeglélektani szempontból tükrözi érdekesen a népi akarat hatályos irányítását. A homerosi ember már érti és élvezi s megértően elemzi a szónoki művészetet. A szónoki egyéniségről fest már a költő jellemrajzokat (Odysseus, Menelaus, II. III. É.) s becses megállapítása H.-nak, hogy éppen a tömegszónoklat rhétorikájának „egy-egy nagyobb értékét ilyekezett a költő” ez egyénített jellemrajzokban megsemmélyesíteni.

Említettem, hogy az értekezés valódi célja a tömegben elhangzó beszédek lélektani felderítése. A tömegfogalom körének a megállapításánál persze nem a szám, hanem a tömeggé válás lélektani előfeltételei lehetnek csak irányadók. Ilyen tömegpszichológiai elemzésre szükséges bázis nyilvánul az *ἀγορά*-ba vagy táborba gyülekező nép-nél, az *ἀγῶν*-ok közönségénél, míg a *βουλή*-kben természetszerűen a tömeghatás alól biztosítottabban s öntudatosabban nyilvánul a tanácskozás rendje. Másfelől azonban a nem tömeghatásúnak látszó beszédek is az efféle szónoklás nyelvhasználatának a béléjét viselik magukon s végeredményében ilyenformán minden eposzbeli beszéd annak közvetett vagy közvetlen hatása alá kerül. Rendkívül érdekes az a mutató, melyet a kollektív tömeglélektan terminológiájából köt egybe H. Az *ᾠσα* jelentés távolodása a homerosi használattól a hesiodosi (*Μοῦσαι περικαλλέα ᾠσαν ἱεῖσαι* (Theog. 10) szinét vesztett elbágyadásáig vagy a kultúrtörténetileg is oly beszédes *ἀγορεύω* jelentés-eltolódása! Itt megint arra a szempontra gondolhatunk, a mi persze H. tanulmányának a legkevésbé sem érinti szempontjait és eredményeit, hogy bajos lenne a homerosi jellegzetességektől elhatárolni a már Homeros előtti szóhasználatban is elfogadott és szentesített szokat és képeket, szóval: a készen kapott és egyénileg for-

mált nyelvanyagot. A tömegjelenségek éles megfigyelésével alkotott kifejezések vizsgálata ettől eltekintve is változatlanul vonzó és érdekes marad.

Az élőszó retorikáját alapozza meg H. e *rhetorica Homericában*. Az élet folyamában élő költő beszédei e szempontból való retorikai áttekintésre első sorban kínálkoznak. Sorra szedi szerzőnk a tömeg szónokának hatás eszközeit s különösen megszívelendő az, a mit a hiúságra appelláló tömeghatás eszközeinél a *ῥωεσ*-nek szólítás használatáról fejt ki, melyet a *δῖος*-jal együtt tömeglélektanilag alkalmazott megszólításnak bizonyít. Az érdekközösség felkeltése egoisztikus megnyilatkozásokra is hivatkozik, a szónok személye pedig sokféle hatás titkához nyitja a zárat. A prestige még ennek a főrugója s innen az *énező stílus* s a singularis maiestaticus, a hogy H. elnevezi. Primitívebb gondolatvilágban hangosabb és hatásosabb a szubjektív hang dicsekvő jellege is, a tömeg primitív lelkületétől támogatva.

Hogy a tömegpszichének intuitív ismeretével beszélteti Homeros hőseit, arra H. az akaratirányító, érzelmi, szemléltető és értelmi tényezők felfejtésével önti elébünk dús bizonyosságait. Az utolsó a sorban jelentőségében is utolsó marad, mivel a logika a tömeghatásban a legjelentéktelenebb tényező. Itt is hát, a mint sok más helyen is, a hagyományos tanítás ellen támad, H. szerint a stilisztikának megmaradó retorika ellen. Nyilvánvaló, hogy a tömeglélektani szempontok nem esnek össze az iskolai teoriák hagyományaival: a világos logika pl. épen nem fontos tényezője a beszédnek tömeghatás szempontjából. Emphasis a fő a suggestibilis tömeggel szemben. A napiparancsok nyomatekós kijelentéseinek lélektani hatását adják a homerosi parakeleustikus beszédek: a tömegakarát energikus irányítói. *Θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι δρῖναι* a legfőbb, az emóciókeltő szempont. S az emberi indulat átértő ismeretét árulják el ép e szempontnál a homerosi beszédek. Hiszen a nyugtalan indulatú gyülések ellentéte emelheti a (H.-tól pompás megértéssel értelmezett) *ἐν φρονέων*-ban az *okos* beszélő ideálját oly magasra. A külső hatásfokozó eszközök megragadása, a gondolatoknak erre alkalmas elrendezése, az ethice indifferens tömeg lelkének fogékony talaján biztos hatású tulzások s általában az érzelmi nyelv eszközeinek megfelelő felhasználása mind ezt bizonyítják. Különösen értékes megállapításokat ad H. tanulmányának a szemlélet nyelvét vizsgáló fejezete, hol a tropustanban a retorikai kategóriák hagyománya és a Croce-féle tagadása között a szerint keres biztos *lélektani divíziót* a stilisztikai formálítások helyébe, hogy azt ügyeli: az eredeti érzékelés körében marad-e a szónok vagy idegen képzetkörbe lép. Ez utóbbiba sorozza a metaforát, hasonlatot s antithezist. A hasonlat különben legkevésbé a tömeglélektani szempont alá vonható anyag Homerosnál, a meny nyiben jóformán mind az esztétikai és nem a retorikai szemlélet körébe esik. A metaphorákban látni az epikus hasonlatok első alakjait. A figures founded on continuity definíciójával jelöli a nem-idegen képzetkörbe csapó szemléletes beszéd fajait: a jelzőt a leíró s elbeszélő képekben jelentkező magasabb analízist s a szónoki fantázia reprezentatív képeit. A voces mediæ (pl. *δαμόνιος*) csoportja szemlélteti legjobban, mi különíti el az írás nyelvét az élő nyelvtől: a stílus deiktikus jellegét. Viszont máshol a szavak tartalmára tá-

maszkodik a szónoki nyelv s így születnek a szimbolikus szavak, melyek a tömegre ható jelszavak utját egyengetik.

Jellemzésemnek lehető rövidre sűrített rajzából is látnivaló, mily fontos megállapítások s mily becses értékelések kerülnek ki-mondásra H. tanulmányában. A mint szempontjaiban is, Homerosra alkalmazva, merőben új és eredeti, ép úgy önállóak és ujdonszerűek javarészükből elgondolásai is, melyek bőséges gondolatanyagot tár-nak elénk értekezése mindenik lapján. Sérteném a könyvnek az érté-két s félreérteném igazi célját és szempontjait, ha aprólékos kifogá-sokkal vagy éppen sajtóhibákkal hozakodnám elő, de mégis bántó mindjárt a jeligében *ὀύμουν*-t olvasni. Azzal végezem hát, a mit H. is Homerosból írt könyve elé: *ὥς εἰπὼν ὤτρυνε μένος καὶ θυμὸν ἐχάστων*.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Jénáki Ferencz: Kájoni János énekeskönyve és forrásai.

Kolozsvár, M. Irodalomtört. Szeminárium. 1914. 8-r. 138 l.

Van irodalmunk történetében nem egy olyan feladat, melynek megoldásához mindössze bizonyos időfeláldozás szükséges, — de mivel maga az eredmény négy-öt sorban elmondható és nem is elsőrangú a jelentősége, a megfejtése egyre késik. A doktori disszertációk épen ezen a téren hozhatnak a tudománynak legtöbb hasznot. A kolozs-vári egyetem magyar irodalomtörténeti szemináriumának munkálódá-sát bölcsh. tapintattal irányította vezetője erre az útra, s most már egész kis csapat olyan disszertáció van előttünk, mely ilyen fel-adattal bibelődik. Így kerültek össze kódexeink himnuszfordításai Frick összeállításában, vallásos elmékedései Pusch dolgozatában, stb. Ezek közé a dolgozatok közé tartozik Jénáki Ferenczé is. Fáradságos összevetés alapján kimutatja, hogy Kájoni nyomtatott énekeskönyve Hajnal Mátyásnak kis énekgyűjteményén (1629), a Kisdi-féle *Cantus Catholici*-n, Gönczi énekeskönyvének 1654. évi löcsei és váradi kiadá-sán alapszik. Ez a dolgozat tudományos eredménye. Az énekeknek jegyzékét is közli Jénáki, de források szerint csoportosítja, a mi a használatát kissé megnehezíti. Van egynéhány ének, melyeket forrá-sukra visszavezetni nem sikerült; ezek közül egynéhányhoz kiegészí-tést nyújthatok. 1. *Az öröktől fogván való etc.* megvan a Jancsó-féle ¹⁾ énekeskönyv 97a) lapján; 2. *Dicséretes vagy szép szűz Mária etc.* ugyanott 13. lap, de változat; 3. *Gyönyörködjél szűz Mária* megvan 1628. évi lejegyzésben a Gyöngyösi tódlékban, ²⁾ 1630-ból a Jancsó-kéziratban (14. l.); 4. *Mennyei felségnek Ura* megvan a Bártfai éne-keskönyvben ³⁾ a 345. lapon és a Vasadi kódexben (Versfők: Moric Lőrinc etc.); 5. A Jancsó-kéziratban megvan még: Ez az Istennek kedves sz. szolgálja (10. l.), Hallgass meg minket (35. l. vált.), Jézus

¹⁾ Petri András és Réti János kézírása a Nemz. Múzeumban: Quart. Hung. 1395.

²⁾ Megjelent Gyöngyös, 1914.

³⁾ 1593. — Akadémia: R. M. Ir. Qu. 294.

Christusnak kedves tanítv. (9. l.), Vedd jó neven én szívemet (93. l.); a Gyöngyösi toldalék 3. darabja (Örülj dicsőséges szép szűz) összekapcsolandó Kájoni 263. lapjával. A későbbi előfordulására az egyes énekeknek nem óhajtok rámutatni, de kiemelem, hogy Kájoni kötetének 38 darabja megvan a Mihál Farkas-énekyűteményben,⁴⁾ melynek kézírata a XVII. század 70-es — 80-as éveiből való (1678—1680). Ennek a három kéziratnak a Kájoni kötetében meglevő énekei azt bizonyítják, hogy a csiki klostrom szorgalmas énekyűjtője a nyomtatott forrásokon kívül kéziratot is használt. Abból azonban, hogy a *Comico tragoediának* töredék része (A gazdag pokolbeli siralma) is azok között a szövegek között van, a melyek a Mihál Farkas-kéziratban és Kájoni könyvében azonosak, valószínű, hogy Mihál Farkas a maga énekeinek egy részét már a nyomtatott Kájoniból másolta (a passió-ének egyezése is ezt mutatja). Viszont ez a természetesnek látszó feltevés a *pokolbeli siralom* elterjedésének útját világítja meg. Kájoni kéziratában — mert a dolgozat erről is szól — az egész *Comico tragédiának* megvan a másolata; az ő énekeskönyvébe tehát önmaga választotta ki a siralom-részletet; az ő nyomtatott szövegéből került aztán az 1703. évi, 1719. évi, stb. katolikus cantionalékba. Megnehezíti a dolgot, hogy Illyés István nem ebből rövidítette a maga szövegét (*Soltári énekek*. Nagyszombat, 1693¹, 1749, 314—318. lap)²⁾; ő az 1675. évi cantionalére hivatkozik.

A dolgozat másik érdeme, hogy Kájoni kéziratot énekeskönyvről (1036 kéthasábos oldal) is érdekes tájékoztatást kapunk. Sajnos, itt megelégedett szerzőnk azzal, hogy csupán néhány érdekes pontra hívja fel a figyelmet és így a kézirat teljes megismertetése további munkára vár. Jénáki dolgozata érdekes világot vet Kájoni fordító, átalakító és verselgető munkálkodására; mindenütt egy-két jellemző példát is közöl. Kiemeli a *Comico-Tragoedia* első kiadáson alapuló másolatának fontosságát, közli és versejei alapján meghatározza a Jancsó Benedek-kézirat egyik szép töredékét, melyet Erdélyi Pál Radán Balázsnak tulajdonított (itt a versfők *Stanus Blasie*-t adnak). Érdekes föltevést fűz a kézirat egyik énekéhez *Pataki Anna kesergéséhez*. Azt erősíti, hogy Balassa Bálint énekével van dolgunk; ámde az éneken egy leány arról panaszkodik, hogy nem kaphatja meg az örökséget, mert a leányágra nem jut, a fogadott fiú ellenben mindent elragad: ezek oly határozott vallomások, hogy semmi mesterség sem mondhatja ennek a panaszolását a Balassa Bálinténak, *ezt a föltevést tehát az irodalomtörténet el nem fogadhatja*.

Ime nagyjában a dolgozat képe; még csak az életrajzi adatok revideálását és a latin himnuszok forrásainak részleges összeállítását kell megemlítenem, hogy a dolgozat írójának minden munkáját megemlítssem. Szép és elismerésre méltó jelentkezés ez a magyar irodalomtörténet munkásai között!

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

⁴⁾ Mihál Farkas kezeírása: Nemz. Múzeum kézírata: Oct. Hung. 482.

²⁾ A gazdag és Lázár történetének más összefoglalása Suki György éneke után jutott protestáns énekeskönyveinkbe. V. ö. Ács M.: Zengedező mennyei kar, 1696., Sartorius János: Lelki óra, 1730.

Hettesheimer Ernő: Arany uralomra jutása az irodalomban.

Debreczen sz. kir. város könyvnyomda-vállalata, 1914. 8-r 63 l.

Hettesheimer értekezésében azokat az okokat keresi, a melyek lehetővé tették, hogy Arany álláspontja a költészetben és annak elméletében nálunk uralomra juthatott. Ebből a szempontból vizsgálat alá veszi a XIX. sz. irodalmi áramlatait, a melyek következetes és fokozatos fejlődés eredményeképpen Arany Jánost tették irodalmi életünk vezéralakjává. E fejlődés fokozatai a szerző szerint: eszmeiség, nemzetiség, népiesség, egyéniség és életszerűség. A XIX. sz. elejének költői a való élet sivársága elől az ideák és ideálok képzeletszülte országába, majd a nemzeti multba menekülnek. A hazafias érzések a fiatalabb nemzedéket tettekre buzdítják; az élet ismét fellendül, a valóság szebbé lesz és így a költészet is ismét közelebb kerül az élet-hez: a kor demokratikus eszmái előtérbe állítják a népiességet, egyéb-irányú nagy történései pedig egyénivé és életszerűvé teszik a költészetet. A szabadságharcz idején mindhárom jelenség túlzássá fajul, a melyből Arany menti ki irodalmunkat a művészeknek, mint elvnek, homloktérbe állításával.

Hettesheimer szépen és érdekesen megírt dolgozata, mely az egyes irodalmi jelenségek megérzéskítésére sok-sok találó példát idéz, főként pragmatikus oldaláról fogta fel tárgyát. Főkép a változások okaira akar rávilágítani, mindenütt magyarázatot és összefüggést keres a szellemi áramlatok keletkezésében. A végső okok kutatásánál azonban egyoldalú marad. Mindent a magyarországi viszonyokból próbál megfejteni és nem veszi figyelembe, hogy ugyanazon jelenségeket a német és francia irodalomban is feltaláljuk, sőt költőink legtöbbszörre egyenesen idegenből táplálkoznak. Kölcsények eszmeisége tulajdonkép egy Schiller idealismusával, Vörösmarty nemzetisége a XIX. sz. nyugati romanticismusával, Petőfiék demokratikus valószerűsége a Hegelen táplálkozott Junges Deutschland szociális és politikai irányzatával. Arany uralma nemcsak a kizárólagos magyar társadalmi és irodalmi viszonyok hajtása, hanem a nyugati irodalmi áramlatok és felfogások lecsapódása is.

(Budapest.)

WEBER ARTHUR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Josef Klapper: Die Legende vom Armen Heinrich. A boroszlói főreáliskola programja. Breslau, 1911 36 l.

A középkori 'Szegény Henrik' sokat vitatott forrását keresi ez az értékes dolgozat, mely lényegében, azt hiszem, meg is oldja a kitűzött kérdést.

A boroszlói egyetemi könyvtárnak két (esetleg XIV. századi) kézírata, mely a prédikátorok számára összegyűjtött elbeszéléseket (példákat) tartalmaz, szerzőnknek igen valószínű föltevése szerint egy közös cziszterczita gyűjteményből származik, mely a XII. század végén keletkezett. A két kéziratnak részben közös darabjai az

egyes vasárnapok prédikációi számára szolgáltatnak anyagot és többé-kevésbbé ügyesen simulnak az illető vasárnapoknak megállapított evangéliumához. Így, tárgyunkra térve, az Epiphania utáni harmadik vasárnapnak evangéliuma Máté VIII, mely a következő versekkel kezdődik: 1. Cum autem descendisset de monte, secutæ sunt eum turbæ multæ, 2. et ecce leprosus veniens adorabat eum dicens: Domine, si vis, potes me mundare. 3. Et extendens Jesus manum, et tigit eum dicens: Volo mundare. Et confestim mundata est lepra eius. Stb. Ez az evangélium kedvező alkalmat szolgáltatott a hitszónokoknak a (testi és lelki) bélpoklosság tárgyalására, mihez rendszeren oly „példát” csatoltak, mely a bibliai szöveget fölvilágosítani, jobban megértetni, erkölcsileg kimagyarázni alkalmas volt. Az említett két boroszlói kéziratban ez a példa (az egyikben: „Pulcrum de leproso curato”, a másikban: „De misericordia”) egy népies elbeszélés, mely a két szövegben, csekély eltéréseket nem tekintve, azonos és melyben első pillanatra fölismerhető a „Szegény Henrik” (közvetlen vagy közvetett) forrása.

E latin elbeszélés lényeges anyaga a következő. A Rajna mellett élt, «mint olvashatni», egy derék lovag (gróf), Henrik (Albert), kit szerencsétlensége miatt „szegénynek” neveztek. Istenfélő volt, de hiúságból túlságosan hódolt a lovagiság követelményeinek. Azért Isten meg akarta őt büntetni és irgalomból a bélpoklosság ostorát küldte reá. Henrik türelmesen viselte sorsát, mint a bibliai Jób, és dicsőítette Istent adományaiban. Midőn azonban szolgálai és barátjai elfordultak tőle és pénze, melyet gyógyítására fordított, elfogyott és mindenki elhagyta, megundorodott a világtól és oly helyre ment, hol még barátjai voltak. Itt élt tizennégy évig, mikor egy orvos látja és így szól: ez a beteg meggyógyulhatna, ha pénze volna. Henrik megígért neki mindent, a mit követelt, bízva rokonaiban és barátjaiban, a kik tényleg hajlandók voltak a szükséges pénzt szolgáltatni. De mikor az orvos megvizsgálta és fölismerte baját, kijelentette, hogy a beteg csak emberi vérrrel gyógyítható meg, ha valaki érte önként meg akarja halni. Ekkor jelen volt egy szegény hajadon, a ki megemlékezett azokról a ruhákról, melyeket édesatyja Henrik lovagtól (Albert gróftól) kapott volt és kérdezte, hogy mi lett ebből a jó úrból. Ekkor megmondják neki, hogy a bélpoklos az a jó úr és hogy mi módon volna meggyógyítható. Most a leány rögtön odasiet a lovaghoz (grófhöz) és kijelenti, hogy hajlandó érte meghalni. Erre az úr elvezette az orvoshoz, a ki nyomban előkészítette az edényeket, melyekbe a leány vérért lecsapolni szándékozott. Midőn az úr ezt látta, kijelentette, hogy nem engedheti meg, hogy egészségét a hű (erényes) hajadonnak kegyetlen halálával visszanyerje, inkább meg akar maga halni. Azért elküldte az orvost. Ugyanez éjjel megjelent neki Jézus, meggyógyította őt és kincseket mutatott neki, melyeket szülei régen elrejtettek volt. Így visszaszerezte régi vagyonát, a hajadont pedig, a ki érte meg akart halni, nőül vette. Később (hosszú idő múlva) elhunyt Krisztusban.

Világos, hogy ez a Hartmann von Aue szép költeményének tárgya, esetleg forrása. A költő azonban igen szabadon bánt el ez elbeszélés anyagával, melyet lényeges pontokban átalakított. Csak a legfontosabbakat emelem ki:

1. A hős nála sváb lovag az Aue-családból, kire Isten világias élete miatt a bélpoklosságot büntetésül (sware gotes zuht: flagellum lepræ) küldi. Hartmann is hivatkozik Jóbra, de ennek türelmével szemben hangsúlyozza a lovag elkeseredését és kétségbeesését, mely végre oly szenvedélyes lesz, hogy elátkozza születése napját.

2. A lovag gyógyulást keres Montpellierben és Salernoban, a hol megtudja, hogy csak egy tiszta szűznek önfeláldozó halála gyógyíthatja meg. Ekkor lemond gyógyulása lehetőségéről és elosztja vagyonát barátjai, a szegények és az egyház közt, egy kis irtóvány (geriute) kivételével, hová a világtól visszavonul egy bérlőjéhez, kivel sok jót tett. Itt élt a beteg három évig.

3. Ekkor a bérlőnek fiatal leánya nem hálából, mint a latin példában (noha ez az érzés is közreműködik), hanem hogy önfeláldozásával saját lelke üdvét biztosítsa, hajlandó szeretett uráért meghalni. Hosszas belső küzdelem után elfogadja Henrik a jó leány ajánlatát és elutazik vele Salernoba, de a döntő perczben visszariad a szörnyű áldozattól, magába száll és meggyógyul, mire a hajadont nőül veszi.

Kétségtelen, hogy Hartmann a latin példából vette tárgyát, ha nem is közvetlenül a reánk maradt szövegek valamelyikéből, de nála az egyszerű népies meséből finom szövésű, a lelki élet festése által kitűnő, elegáns nyelven, szép versekben földolgozott udvari novella lett. Klapper valóságos szenvedélyességgel törekszik kimutatni, hogy a latin elbeszélés mennyivel igazabb, valószínűbb, meghatóbb, mint Hartmann műve, mely ellen számos (részben nem helytelen) kifogást mel. Részemről nem osztozhatom ez elfogult fölfogásban, mely a népi hagyományoknak mai divatos túlbecsülésében gyökerezik. Éppen joggal helyezhetnők Hyginus száraz meséit a görög tragédiák vagy Shakespeare forrásait a nagy költő drámái fölé.

Végül a szerző kellő szerénységgel egy föltevést kockáztat meg, mely nem túlságosan meggyőző, de nem is eleve elvetendő, hogy t. i. a latin szöveg egy verses elbeszélésből („rhythmus”) származik. Ezt némileg igazolja Hartmann is, midőn azt mondja:

nu beginnet er iu diuten
ein rede, die er geschriben fand, —

mert „rede” a. m. rímprózában írt (latin) tanító vagy elbeszélő költemény, úgy hogy a német költő forrása ez a (régibb) ritmikus szöveg lett volna. Klapper a reánk maradt latin szövegben még fölfedezi a régibb ritmikus fogalmazásnak számos nyomát, úgy hogy megkísérli az egész (szerinte 17 versszakból álló) „rhythmus” helyreállítását. Pl. az első és utolsó vers csak:

1. Comes quidam strenuus, nomine Henricus, qui a casu, quem passus est, pauper cognominabatur.

17. Henricus autem exoluens vendita, virginem, quæ pro eo mori voluit, in uxorem duxit et postea in Christo quieuit.

1. Comes quidam strenuus nomine Henricus, qui casu, quem passus est, pauper cognominatus est.

17. Henricus solvens vendita, Uxorem duxit postea Illam, quæ mori voluit, Et in pace quievit.

Szerzőnknek e kísérlete nem fog mindenkit megnyerni, pl. engem sem győzött meg; de azért nem érdektelen és alapja talán he-

lyes. Ellenben a latin „példá”-ról és Hartmann költeményének viszonyáról kifejtett nézetei tudományos értékűek, úgy hogy a német költő (esetleg közvetett) forrásának kérdését eldöntöttnek tekinthetjük.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff: Reden aus der Kriegszeit.

[Erstes Heft: I. Krieges Anfang. II. Die geschichtlichen Ursachen des Krieges. 39 l. — Zweites Heft: III. Kriegserinnerungen. IV. Militarismus und Wissenschaft. V. Heroentum. 65 l.]. Berlin, Weidmann. 1915.

Friedrich Leo: Kriegserinnerungen an 1870—71. Mit einem Einleitungswort von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin, Weidmann. 1914. K 8-r. 80 l. Ara 1 M.

Nagy philologusok belső élete és gondolatai szervesen hozzátartoznak életük munkájának megismeréséhez és megértéséhez. A classica philologia abban a szerencsés helyzetben van, hogy két princepsének legegényibb és egyuttal legaktuálisabb megnyilatkozásával egészítheti ki azt az impozáns képet, melyet tudományos munkásságuk alapján róluk alkotott.

Eddig is tudtuk mindkettőről, hogy a nagyszabású philológiai munka mellett igazi hivatottsággal forgatták a költői és műfordítói tollat is. Senki eddig oly mélyen meg nem értette Platont, Aristotelt, a görög tragikusokat és lírikusokat, mint Wilamowitz és senki nála tökéletesebben nem tolmácsolta őket modern nyelven, Leo pedig csak a minap mutatta meg felséges torzónak maradt római irodalomtörténete függelékében, hogy milyen avatott tolmácsa volt ő a latin prózának és versnek. Mégis meglep ezekben a füzetekben előadásuk könnyed, azt mondhatnám, lírai bája, szelid humora és nem egyszer, főképp Wilamowitznál, a grandiózus ódai lendület.

Háborús beszédeiben W. a geniének megadatott csodálatos éleslátással elemzi az aktuális kérdéseket. A veterán vitéz és a nagy tanítómester büszkén mutat rá a németiség erkölcsi erejére: nagyságának és hegemoniájának kiapadhatatlan forrására. Erkölcsi erő s a munka komoly szeretete, vasfegyelem és kötelességtudás: ezek a német hősiesség elemei. A philologus, ki ma még Seneca szövegét rekonstruálja, holnap már Le Mans-nál verekszik s mind ott, mind itt akribéiával végzi dolgát. Meglepőten halljuk a görög irodalom nagyszerű tolmácsának ajkáról a német kereskedelmi hajózás fejlődésének történeti imperativus erejével folyó ellenállhatatlan előretörését; ez volt a vihar: senki sem hitte volna, hogy az angol önzés ennyi gyűlölettel vetheti magát valaha az ifjú erejének teljességében kifejlődő s élni akaró németiségre. De a keserű kényszerűség itt van és a németiség férfiasan szembenéz vele. Azok a szavak, melyekkel Wilamowitz a német ifjúsághoz szól s melyekkel a könyvek mellé parancsolja őket, minden idők legszebb pedagógiai utasításai közé tartoznak. Ő is egyik præceptor Germaniæ, nemzetének szóval és példával egyik legnagyobb tanítómestere.

Közelebbről érdekel bennünket philologusokat az a pompás beszéde (V. Heroentum), melyben párhuzamot von antik és modern hősiesség közt. Itt elemében van: szóhoz jut a hellén philologus és mélyreható elemzésben mutatja be az antik világnak a hősről és a

hősiességről való nézeteit, Homerostól a lírikusokon és tragikusokon át egészen a sírfeliratokig. Mindennél mélyebb és nagyszerűbb az a néhány lap, melyeken Perikles halotti beszédét és Platon Államának egy-két helyét ebből a szempontból fejtegeti. Minden magyar tanárnak, a ki Thukydidest magyarázza az iskolában, szeretném kezébe adni ezt a pár lapot.

Sajnos, nem vázolhatom gondolatait olyan részletességgel, a mint szeretném. Még csak a militarizmus és tudomány viszonyáról szóló mélyen szántó beszédére akarok utalni, melyben önérzettel mutat rá arra, hogy a militarizmus nem egyéb, mint a nemzeti, kollektív célok önzetlen szolgálatára fegyelmezett erkölcsi tőke és erő; így felfogva a kérdést, a katonai fegyelemnek sok drága értéket köszönhet a nemzeti műveltség s a tudomány is ép ily maradandó eredményekért lehet hálás az ú. n. militarizmus kötelességre nevelő szellemének. Legszebb lapjai azok, melyekben a német tudomány és ipar nagyszerű alkotásait magasztalja. Mégis csak megnyugtató és büszke érzés — mondja — hogy a nagyszerű angol hadihajók távcsöveinek lencséit (melyeken az angol tisztt német hajókat kémlel) Jénában csiszolták s hogy a kitűnő angol kábelhálózat legnagyobb része Charlottenburgban készült! Ennek a büszke önérzetnek mély-ségek alapjai vannak...¹⁾

A hetvenes háborúra való visszaemlékezések kapcsolják össze Leo és Wilamowitz füzeteit. Leo visszaemlékezései Wilamowitz megleghangú előszavával jelentek meg s Wilamowitz maga szívesen elismeri, hogy Leo példája indította őt is a nagy háborúra való visszaemlékezéseinek írásba foglalására (III. Kriegerinnerungen). Leo gyermekeinek meséli el élményeit, közvetetlen, benső, atyai hangon, melyből minden lépten-nyomon kicsendül a nagy tanulság s az emelkedett nevelői célzat: csak a vaskemény munka s a hű kötelességteljesítés tehetik széppé s szabaddá az ember életét. Keresetlen szavai mindig hozzáférköznek lelkünk legrejtettebb húrjaihoz; mestere a lebilincselő előadásnak, melyhez csupa egyszerű eszközt használ. Önkéntes jelentkezését, a kiképzés, a menetelések és táborozások emberfeletti fáradsáimait, a Tuilerie rohammal való elfoglalását (a mi a Le Mans melletti csatát eldöntötte) a világ legegyszerűbb hangján beszéli el. Azonban ez a nyugodt, széles előadásmód eléri az eposz fenséges egyszerűségét. Leo füzetek nélkülözhetetlen kiegészítő része annak a képnek, melyet róla tudományos és tanári munkássága alapján alkothatunk: úgy áll előttünk e sorai alapján, mint a kinek szemében a legnehezebb kötelességek teljesítése is magától értetődő volt, a kinek a becsületes egyenesség és a szép és nemes felé való szüntelen törekvés adja meg az igazi lelki arczélét, melyet csak elevenebbé tesz az a markáns vonás, hogy német volt, porosz volt, legkisebb idegszálának minden atomjáig.

Német és porosz Wilamowitz is és az ő háborús visszaemlékezései mintegy kiegészítik azt a rajzot, melyet a paterfamilias Leo az epikus nyugalmával vetett papírosra a nagy háborúról. Wilamowitz-

¹⁾ A németiség vezető szerepét a tudományban — s főképp idegen nemzetek történetének s irodalmának kutatásában — kimerítően rajzolta W. ez évi rektori székfoglaló beszédében.

nak nem volt hőstettekben része, kilencz hónapig volt azonban ellenséges földön, közvitézi rangban („comment, un baron de l'empire?” kérdi francia házigazdája, mikor a fiatal docteur és-lettres megmagyarázza neki az egyenlő katonai szolgálat kötelezettségét), és ez az idő elég volt neki arra, hogy éles szemmel belepillantson a francia lélek mélységeibe. Wilamowitz visszaemlékezéseinek különös értéke és bája éppen ebben van. Megfigyelései ellenállhatatlan erővel vonzzák az olvasót és fölényes humora, mellyel embereket és eseményeket néz és megítél, valóságos mesterművé teszi ezt a pár lapos visszaemlékezést. A ki olvasta, sokáig rezonálni fog lelkében ennek a genialis emberismeretből és derűs humorból szép harmoniává egyesült kis beszédnek minden sora. Főképen soha sem fogja elfelejteni a fiatal philologus-harcos izmos alakját, a mint veszedelmes posztján a csillagos hideg éjben Horatius halhatatlan sorait szavalgatja, majd görög kardalokból, végül Goethéből mormol maga elé részleteket. És sohasem lehet elfelejteni a diadalmas bevonulásnak azt a jelenetét, melyben a megtérő fiatal katona tekintete királyáéval találkozik; „ez volt az én legédesebb jutalmam”, mondja Wilamowitz.

Leo és Wilamowitz háborús írásainak meghitt, meleg hangja s a belőlük áradó szellem gyönyörű megpecsételése annak a nagyszabású tanító és tudós munkának, mellyel annyi maradandó értéket adtak nemzetüknek.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

C. Synnerberg : Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur. Helsingfors, 1914. 8-r. 27 l.

Waltzingnak nagyszabású Minucius-bibliographiáját és e sorok írójának az 1906—1912. évek Minucius-irodalmát s a magyarországi Minucius-irodalmat ismertető czikkét („Bibliographie de Minucius Félix depuis 1906”, Musée Belge 1912) szerencsésen egészíti ki a jónevű finn tudós fent említett összefoglalása. Behatóan foglalkozik ebben Waltzing 1909-iki kiadásával s annak szövegjavításaival, valamint W. egyéb idevágó munkáival és feltétlenül mellé szegődik abban, hogy Minucius prioritását vallja Tertullianusszal szemben. Azonban részben Heinze, részben a magam kutatásai óta Tertullianus prioritása világosan beigazolódott s így S. alaptalanul veti el Heinze megállapításait. A mennyire nem tudom helyeselni, hogy szimpatiával és dicsérően emlegeti Bæhrens merész Minucius-kiadását, ép oly szívesen megegyezem vele A. Schöne M.-kiadásának fantasztikus voltát illetőleg. Az elevenen megírt kis füzetet A. Elter Minucius-prolegomenájának beható ismertetése zárja be. A jól tájékozott szerzőnek legnagyobb hibája, hogy Waltzing nézetein túl sehol sem mer terjeszkedni.¹⁾

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ Közlönyünkben a fönti irodalomból ismertettem: R. Heinze könyvét (Tertullians Apologeticum) XXXV. évf. (1911) 695—699; Elter prolegomenáját XXXIV. évf. (1910) 302—303; Schöne kiadását XXXIX. évf. (1915) 128—136. lk. A magam idevágó eredményeit közöltem „Minucius Felix” cz. dolgozatomban: *EPhK* XXXV. (1911) 85—99., 194—203. és 243—250. lk.

Erich Bethe: Homer. Dichtung und Sage. Erster Band. Ilias
Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1914. IX+374 l. Ára 8 M.

E mű a közén kívül egyéni szenzációt is jelent számomra s ez magyarázza, ha kissé hosszadalmas leszek, — a mit szerzőnk különben is megérdemel. Bethe ugyanis az összefűzés és alkalmazás döntő erejével azt a rég sejtett és ismertetésembe sokszor sejtetett,¹⁾ az új-unitárius túlkapásokat ellensúlyozni hivatott meg gondolást iparkodik érvényre juttatni, mely szerint a «költő nép» romantikus elképzelésének jogosult visszautasítása nem lehet az egyéni alkotás túlzásának elégséges alapja (5. l.) s a szándékoltan egységes kompozíció elismerésével nem jár az, hogy minden mindenben egy költő eredeti alkotása legyen (69. l.). Azaz: bármennyire is *egy*, erős kezű költő tervszerű alkotása az Ilias, nem szabad felednünk, hogy e mester régebbi költeményeket felhasználott (70. l., v. ö. 1071. k. is) és ép e felhasználás nehézségeinek leküzdésében mutatta meg egyéni értékét (v. ö. különösen II. k. 19.—22. sz. darabokat). Már most: az alapot és tervet adó váz, a menet, melyet költőnk alkotott s melyhez az idegen anyag kiválasztását szabta — Bethe szerint — egy ősi *μῦθος*-dal volt, melynek körvonalait a következő tartalom (l. 333. k. l.) sejttesse. Az önzetlenségében félreismert és megsértett Achilles eláll az achajok mellől; lássák, hogy nélküle el fognak pusztulni. Zeus — a Thetis fiának dicsőségét emelendő — Trójának igéri a győzelmet s csakugyan, a csatasíkról a védtelen táborba szorulnak vissza az achajok (*nincs fal!*). Diomedes, Odysseus megsebesültek; Aias kimerülten egymaga védi a hajókat. A kitekintő Achilles ujjongva ujságolja Patroklosnak, hogy most meg kell az achajoknak alázkodniok; de Patroklos kérve-kéri, engedje meg — megkövetés nélkül is [?] — legalább a végveszedelmet [!] elhárítania. Aias már nem tud helyt állni; egy hajó lángba borul: Achilles megadja az engedélyt. De parancsát, hogy — ha segített — rögtön forduljon vissza, nehogy az achajok megalázkodása és kárpótlása elmaradjon, Patroklos diadalmamórában felel. Elhull Hektor kezétől; holttestét megmenteni, melyet Aias már csak nehezen véd, Achillest hívják. Ez először visszaveri a trost, megöli Lykaont, majd Ilios fala alatt Hektort, kit Priamos és Hekabe kétségbeesve siratnak. Ez ősi *μῦθος*-dalt már most — a mint a belőle maradtaknak feltételezett s a tartalomtól nagyjában kiderülő részletek mutatják —: a legszükségesebbek rövid elmondása, személyek önjelmezése és cselekvésfejllesztés — beszédek által, kevés és rövid hasonlat, szimmetria, élénk célratörés jellemzi; sehol az ú. n. «epikus széles-ség» (347. l.). E stílusfajtaival a «Vorfragen» cz. első könyv első két darabjában (főleg 16. kk. II.) — W. P. Ker, *Epic and Romance* és még inkább a korszakos A. Heusler-féle germán-mondai kutatások

¹⁾ Régebbi utalásaimat is összefogva szóltam erről legutóbb C. Rothe *Die Odyssee als Dichtung* stb. cz. művének megbeszélésében (EPHK. 1915 660. k. l.). Hasonló értelemben Bethe is már: *Die griechische Poesie* (Einleit. in die Altertumswissenschaft hgg. von Gercke und Norden I. köt.) 1910. 277. l.: «Das griechische Heldenepos ist . . . Kunstdichtung . . . doch wohl von Anfang an auch volkstümlich. Denn die alte Zeit kennt keine wesentliche Unterschiede geistiger Bildung.»

(Lied und Epos etc. 1905) alapján — de Pindaros (IV. pythiai) és Bakchylides (XVI.) költeményeinek igazolásával is megoldva, már jóelőre megismertetett szerzőnk. Ez a *dal* stílusa, melyhez az ő *μῦς*-nek közelebb kellett állania, mint az eposzhoz.¹⁾ (Nyomait l. kül. 23. kk.). A *mi* Iliasunk most már ezt a *μῦς*-dalt kibővítette — eine neue Auflage der Menis in erweiterter Bearbeitung (353. l.) — egészen úgy, a hogy ez a Ker-Heusler-féle kutatások szerint egyedüli útja a fejlődésnek²⁾ (v. ö. 354. l.): t. i. terve és alapvonalai mentén³⁾ — törléssel, változtatással és hozzáköltéssel — számos idegen és *kész különéneket* (kis-eposzt) — v. ö. 309. l. —, különböző eredetű, nagyságú és rendeltetésű darabokat izzadt össze hatásos és élő egésszé egy, különösen értelmes és szorgalmas, csak az egyéni stílust szükségkép nélkülöző (117. l.) «baumeisterlicher Dichter» (369. l.), egy — valószínűleg a trójai *kyklos* előtt⁴⁾ — mindent összegyűjteni érdemesnek tartó, ifjabb (6. századbeli), attikai epikus:⁵⁾ Iliasunk szerzője.⁶⁾

Sajnos azonban: az egy alapba bedolgozott külön énekek e theoriája — legalább is, ha ez alap a *μῦς*-t + Patrokleiat jelenti — nem állhatja ki a próbát. Így ugyanis a költői szép *Αἶα! felvétele*⁷⁾ messzeható kiterjesztés és általánosítások szándékára kell visszavezetnünk, hogy az alaphoz képest kitörülhetetlen ellenmondás legalább is tompuljon; sok mindent kellett itt a szerzőnek közé és a *Patrokleia* közé zsúfolnia: *Θ, Μ—Η, τεύχεα* (*fal!*) stb. és végeredményben

¹⁾ Másként áll a dolog az Odysseival, hol az epikus stílus már egészen kialakulva látszik s a dalstílusnak nyoma sincs (31. kk.). Itt ugyanis — Bethe szerint — két különböző fajtájú és eredetű műfaj került az eposz formája alatt egymás mellé. Az Ilias egykor énekelt hősi dal, az Odysseia prózai mese (Märchenerzählung) volt. E felfogás mindenesetre a líra elsőszülöttségén épül (47. l.). Az «eposz-líra-dráma» dogmatikus sorrendje (l. 47. k. l.) már régen megdöntöttnek tekinthető. Bethe — K. Bücher után — a karlírát (Quelle von Musik und Poesie, 47. l.) tekinti az eposz előzőjének: wie das recitirte Heldenepos aus dem gesungenen Heldenliede entwickelt ist, so ist das Einzellied des Aoiden, einst strophisch gegliedert, aus dem Heldenliede des tanzenden Chores hervorgegangen (50. l.). Ez a fejlődés útja.

²⁾ A Lachmann-féle elképzelés lehetetlenségét illetőleg ma már nem kell tekintélyekre hivatkoznunk. (V. ö. EPhK. 1908. 777. s. Bethénél 12. k. is.)

³⁾ «Dies Menisgedicht hat unserer Ilias Anfang, Mitte, Ende gegeben ... es ist der Kern unserer Ilias» (311. l. stb.).

⁴⁾ L. 356. l. Így esik pl. a *Τεύχεα* a Kypria (310. l.), a trójai nők kérés-procressziója a Kis-Ilias (231, 310. ll.), a X. 359-ben megütött motívum (Paris megöli Achillest) az Aithiopsis körzetébe (ante 253. l.). Egyebekről is l. általán 355. k. A mivel persze ellenmondásban áll az a megállapítás (111. l.), hogy Iliasunk szerzője már ismerte az Aithiopist!

⁵⁾ L. Mülderről EPhK. 1911. 769.!

⁶⁾ L. különösen II. 19. darab: Die Zusammensetzung unserer Ilias. 308. kk. E felfogás mellett nincs helye az interpolációknak, athetálásoknak stb. (v. ö. pl. 84. l. II. 40—43. illetőleg), melyek csakugyan alig segíthettek valahol valamin. Vannak nem jól illő sorok és sok helyt nélkülözhetünk valamit, mindez azonban legtöbbször a mi Iliasunk szerzőjének céljaiból, erejének végességéből stb. magyarázódik.

⁷⁾ Hogy az Achilleis e szerves része mily nehezen vehető külön éneknek, eziránt v. ö. Fejezetek a Homeros-kérdéshez cz. munkám (1907) 322/33. l., s C. Rothe, Die Bedeutung der Widersprüche f. d. Hom. Frage, 1894. 35. l., meg Die Ilias als Dichtung, 1910. 227—240. ll. stb.

hiába: az ellenmondás eltüntethetetlen. De meg azt is látnia kell Bethenek, hogy ez a, szerinte «önálló külön ének» csak a *μῦς* körében keletkezhetett (349. k.),¹⁾ a mikor is persze már nem külön ének és önállósága fából vaskarika. A *μῦς* és *Αἰαί* összetartozása tehát (v. ö. Fejezetek a H.-k. 30. k. 1. a B-vel jelzett alapformát) lehetlenné teszi egy oly alapköltemény bővítésének feltevését, a mely a *μῦς*-t a Patrokleia-elemmel párosította! És Bethe előre-elfogultságát még más tényezők is súlyosbítják. Nehéz megértenem, hogy üthette el oly könnyen azt a becsületesen bevallott, sőt *kínosnak* vallott tényt (319. és 321. l.), hogy ama hely körül, a hol Patroklos megmenti a hajókat, majd Hektor kezétől elesik — szóval: a Patrokleia csúcsa és csattanója körül! — *a régi μῦς-dal egyetlen darabkáját se tudná kimutatni*, — mert bizonyára kevesen fogják a régi költemény teljes elpusztulásának okául pompahiányát elismerni, mikor számos részlet ép a Bethe szerinti átdolgozónak a régi egyszerűséggel szemben tanusított áhitatos érzékét igazolja. De azt is furcsállom, ha e Patrokleia tarthatása végett habozás nélkül folyamodik oly kétesértékű feltevéshez, mint az, hogy Iliasunk szerzője nem olvasta, illetve nem használta alapjának, a *μῦς*-versnek eredeti fogalmazását (319., 337. l.), holott (— egyéb valószínűtlenségekre már nem is ügyelünk! —) éppen Bethe, elmélete szerint, úgy kiaknázza ezen ősi forma ismertetének feltételezését (a dalstílus nyomai!).

Azt hisszük: már Bethe sorai közül kiolvasható Bethe czáfolata, az a tény, hogy Patroklosnak a *μῦς*-szel összefüggő kiküldetése nem lehet elsődleges (t. i. az Ilias keletkezésében elsődleges) invenczió tárgya.²⁾ Lehet-e elfogulatlan szemlélőnek nem látni, hogy — ha az összefüggésből kivesszük — mily távol van, abszolúte véve, a gondolat, hogy Patroklos akkor essék el, mikor Achilles haragból tartózkodik és elvonja seregét az achajoktól,³⁾ viszont milyen közel fekvő a *χόλος*-októl hemzseggő⁴⁾ és — feudális társadalom mód-

¹⁾ Világos is, hogy a *Περσεία-Αἰαί* így külön nem állhatott, hiszen csak tudnom kell a haragról s okáról (= *μῦς*), ha a kibékülésről vagy kísérletéről beszélek. A *Αἰαί μῦς* nélkül nem képzelhető!

²⁾ A k. II. 20. darabjának 5. pontját (313. l.) kell csak elolvasnunk, hogy a kiküldetés zavaros bizonytalansága élesen álljon előttünk. Hiszen Achilles ép a végveszedelmet várja s ha ezt megszüntetni engedi Patroklos által, elesik vagy mindenesetre visszavetetik az elégtétel reményétől. A Patroklosnak adott utasítás II. 87. kk. csak arra formálódott, hogy megszeghető legyen.

³⁾ L. Fejezetek a H.-k., 32. l. — Finsler, Homer (Aus deutschen Lesebüchern VI. B. 2. Abt.), 1908. 84. és 598. l. a II. elején álló beszélgetés egyes célzásaiából (kül. 36. 50/51. sorok a mikhez v. ö. még Σ. 13. k.: Achilles *ὀνύδ* elleni védekezését is!) mindenesetre másként is látja a régi Patrokleia kezdetét és a kiküldetés eredeti célját: Er ging, des Freundes Geschick zu verzögern [tehát semmi *μῦς*!].

⁴⁾ Homeros feudális társadalmában mindennapos a haragtartás és — ennek eredményeként — a harcztól való tartózkodás. Nemcsak Phoinix elbeszélésére kell gondolnunk (I 529—599: Meleagros története); Z 325. kk.-ben Hektor is haragnak véli tulajdoníthatni Paris távolmaradását a harcztól (Schömann!); N 459. kk.-ben Aineias leghátul áll és nem harcol: αἰὲ γὰρ Πριάμῳ ἐπαμύνει δῖος; E 49—51.: Agamemnon hajlandó feltenni, hogy mások is haragszanak rá (s nem akarnak harcolni), nemcsak Achilles. V. ö. egyébként még E. Bethenél is 250. kk.

jára — a követség-féle jelenetek külsőségeiben oly szívesen és természetesen gyönyörködő,¹⁾ ősi hallgatóságnak, hogy ez a két motívum, — az általánosabbnak, ősbibnek látszó két elem, — álljon egymással szoros összefüggésben, úgy hogy a megsértett Achilles a végszükségben megalázkodó (követség, *ἄρται*) Agamemnon kérésére meglágyul — vagy esetleg szangvinikusan visszautasítván ez ajánlatokat Meleagros mintájára (e megoldás nyomait látja Bethe 76. k. és 95. l.) *καὶ αὐτως*²⁾ — döntő diadallal visszaveri a trosokat (Hektor halála?), míg a Patrokleia, — melynek semmi szüksége nincs a *μῆνις*-re (l. Fejezetek a H.-k., 30a. l. és fenti jegyzetemet Finsler véleményével) — eredetileg egyszerűen Achilles fegyveres társának (mint az Aithiopisban Antilochosnak) megöletését és az érte állt boszút (Hektor halálát) tartalmazhatta (l. Fejezetek a H.-k., 30. l. az A-formát) s a *χόλος*-t meg a Patrokleiat csak e két, egy-egy feldolgozásban legalább mindenestre egy cél felé (Hektor halála)³⁾ futó dal (?) — emez érintkezés körül meginduló — összeolvadása hozhatta idővel, valamely variánsban (másodlagos) összefüggésbe. De a ki az Iliás anyagának előkészítői közül e két formát kontaminálta, — vagyis Patroklos boszúra készítő halálát Achilles haragja idejébe helyezte — csak az volt és lehetett, a ki Patroklos helyettesként való kiküldésének nem épen útszéli és nem ép simán megoldható (l. fent 612) gondolatát feltalálta. Csak az ilyenfajta összeolvadás magyarázhatja egészen, miért volt az Iliásköltő lelki erején felül való a Patrokleia már lélektanilag lehetetlenné váló ünnepélyes kibékülés (v. ö. 155. l.),⁴⁾ illetve a Zeus ígérete folytán (*μῆνις*!) lehetetlenné vált győzelmi jelenetek⁵⁾ el-

¹⁾ A. Lang, Homer and his age, 76. kk. az i. eredeti régiségének bizonyítása végett különös súllyal mutat rá a békítő ajándékigérgetés feudális aktusára, minek analógiái az izlandi sagakban és a Chanson de Rolandban egyaránt találhatók.

²⁾ «Die Phoinixrede der Ἄρται setzt eine Patroklie auch beim Publikum als bekannt voraus, in der Achill ohne Sühnengaben den Achaïern das Verderben abwehrt» (95. l.). Természetes, Bethe csak elmélete miatt beszélt itt egy, a Patrokleia meséjén belül levő esetről; Meleagrosnál nincs Patroklosnak megfelelő személy.

³⁾ Hogy ez az eposz legrégebbi fix magja — hacsak logikai eredményünk is — v. ö. L. Erhardt, Die Entstehung d. hom. Ged., 1894. 439. l. stb.

⁴⁾ Bethe (77. [95.] l.) nem említi C. Robert, Studien zur Ilias 240. l. (v. ö. Uriliasát is, 344. sk. II.) határozott szavait («Achill hat jetzt wahrhaftig anderes im Kopf und wird gewiss nicht um solcher formellen Lappalien willen den Beginn der Schlacht, in der er seinen Freund rächen will, aufgeschoben haben», l. Fejcz. a H.-k., 321.), a ki előtt már B. Niese, Die Entw. der hom. Poesie, 1882. 82. l.: «eine Versöhnung ist ganz überflüssig, da Achilleus' Entschluss den Patroklos zu rächen und wieder in den Kampf zurückzukehren *bedingungslos* feststeht, sobald Patroklos gefallen ist».

⁵⁾ Ezek eredetileg nem ellenkeztek az általunk (Fejezetek... 30. l.) felvett, A-formával (hiszen Patroklos előnyomult aés Achilles boszúállása körül úgy e hősök, mint társaik, korlátlanul öldökölhettek az ellenséget) s így jól lehet, sok külön és gazdátlan androktasia (?) ülepedhetett már a régebbi formák köré. Bentmaradásukat újabb időben talán kellett-nél erősebb divatba jött (csak) a nemzeti büszkeség motívumával magyarázni (így Bethe is 59. kk., 276. kk., 318. kk., 338., 355. kk. stb.); de részemről ma se mondok le amaz ötletemről, mely szerint a kiélezett

hagyása, a mit könnyen megtett volna, ha ezek egészen idegen, távol eső énekrészletek.¹⁾ (Külön rhapsodiáknak nem járják, azt Bethenek is látnia kellett!) Csak az magyarázza, hogyan tűrhette egy különben derék költő a szangvinikus és melancholikus Achilles ellentétet — ha lélektanilag talán nem is egészen összeegyeztethetetlen²⁾ — vonásait (73. k. l.) egymás mellett. Ezzel azonban körülbelül az a költő van mai Iliasunk szerzőjének igazolva, a ki Patroklos kiküldetését feltalálta, mint a hogy a *μῆνις*-szel összefüggő Patrokleia-részletek kidolgozásában — így: a bajó égése és az Achillesül öltözött Patroklosnak az Achilles tartózkodása miatt elhatalmasodott Hektor kezétől való elesése körül (hol is az eredeti helyzethez képest nagy átdolgozásra volt szükség) — ősi nyomok ki sem mutathatók.

Tehát Bethe feltevésének — a helyes kiindulás és helyes elv daczára is — világos tarthatatlansága csak megerősít bennünket régi felfogásunkban, mely Iliasunkat a Hektor halálát kétféle «variánsban» megokoló mondaformák összeigázásából származtatja. Az én formamegállapításaim sokkal általánosabb, ősbibb schemákat adnak és ez előnyük. Bethe *μῆνις*-dala (*μῆνις*+Patrokleia) már egyénibb invenczió művének látszik, kész és lezárt, tipikusan művészi alkotás, mellyel szemben — akárhogy szépítsük is a dolgot — a beledolgozó Iliasköltő — művészi szempontból — csak ronthatott és laposíthatott.³⁾ Ezzel szemben az, ki az én elképzelésem szerint alkotta Iliasunkat, sokkal költőibb munkát teljesített. Ővé — egyes (de *meghatározhatatlan!*) felvételeken és elhagyásokon kívül — minden, a mi Patroklos küldetését a *μῆνις* tartamába dolgozza, a két költemény ellenmondásait simítja vagy egyenlíti. Mindenesetre nem csekély feladat, melyet e költő legtöbbször fényesen s csak ritkán old meg úgy, hogy épen csak megfeleljen a halgatóság ipsa rei natura felületes és pillanatnyi szükségletének. És mindenesetre «irodalmi» alkotás azon örökké mozgó

ellentétkeresés tipikusan görög vonala (Fejezetek a H.-k., 34—35. l. és EPhK. 1915. 660. l.) is enyhíthette az érdességet, melyet a Δ—II vagy NEO-féle retardálások *nekünk* jelentenek.

¹⁾ A Bethe-féle felfogás túlsok, összefüggésünkbe nem vágó kis-eposz zavaró bedolgozását igényli (v. ö. 60. l. 4. jegyzetem), a mi Iliasunk szerzőjét nem annyira műveltnek, mint — költészetről lévén szó — inkább pedánsnak és tudakosnak tüntetné fel.

²⁾ V. ö. Wecklein, Studien zur Ilias, 20., 22. l. és különösen Fr. Panzernek a német eposzon alapuló fejtegetéseit: Hilde-Gudrun, 1901. 188. l., melyek meglepően illenek Agamemnon és Achilles kibékülésének «zavaros» körülményeire. «Scheinbare Widersprüche — írja Panzer — entstehen durch sprunghafte Darstellung. So lässt der Dichter mehrmals eine Person sich *ablehnend gegen eine Bitte aussprechen, die sie dann doch erfüllt, ohne dass die Sinnesänderung ausdrücklich angemerkt wäre.*» Példáiból csak kettőt emelünk ki: Horand a 396. versben azt feleli Hilde kérésére, hogy nem mer énekelni, a 397. sorban mégis énekel; 1509-ben Gudrun elutasítólag fogadja a segélykérő Gerlindet, a kit később mégis próbál megmenteni. A jelenség egyszerűen abban leli magyarázatát, hogy a két egymás után tett gondolat koncesszív viszonya nincs kifejezésre juttatva (Panzer. V. ö. u. itt 112a. l. is).

³⁾ E pontból nézve sokban emlékeztet Bethe. felfogása D. Mülderére, Die Ilias und ihre Quellen, 1910.; a miről v. ö. EPhK. 1911. 765. kk.

és megnemállapodott variánsokkal szemben, melyek az egységesítés előtt, kétségkívül alkalmoszerűen elő-előkészíthették¹⁾ — mily fokban, nem tudhatjuk — ezen, egyszerre előállónak túlságosan nagy, lehetetlen alkotást. Csak egy ily előkészítő variáns, mely természetesen — mint ilyen — nem volt tekintettel az egyéb, vele ellenmondó variánsrészletekre (a $\mu\eta\upsilon\varsigma$ + $\Lambda\iota\tau\alpha\iota$ típusból), adhatta a Bethe $\mu\eta\upsilon\varsigma$ -dalának irányvonalait is.

Ez az időrendi elhibázottsága azonban semmi esetre se oly hibája Bethe munkájának (noha terjedelemre ezen, a $\mu\eta\upsilon\varsigma$ -dal alapján induló fejtegetések és a részletes analízisek — a II. könyv — a legjelentősebbek), hogy veszélyeztetné e bámulatosan éleselméjű könyv felépítményének alapul szolgáló *eszméi értékét*. Nem kisebbíti ezt az a tény sem, hogy szerzőnk a régi lytikus betegségtől elkapatva (— úgy látszik, nehéz ebbe éleselméjű embernek bele nem esni —) megokolatlan elbizottsággal ragadtatja magát apró, részletkérdések, sorok stb. dolgában döntő kijelentésekre,²⁾ az sem, hogy túlságosan biztos az elhatárolásokban,³⁾ az sem, hogy feltevései néha kihívóan határozott formájúak (261. l. stb.), sőt olykor szinte már előírni a költőnek, mit hogyan tegyen (267. l.). De hát az «inveniri posse» határait az alaposság önbizalma és a szellem pihent élessége mindig igen messzire tolták ki.⁴⁾ Így Bethe még — úgy látszik — három könyvre tervezett második kötetét, — melynek elejét minden reakziós látszata ellenére, mint *egészséges ellenhatást* örömmel üdvözöljük, — nem várhatjuk elég nagy érdeklődéssel. Persze: alapfelfogása végleges kritikájával, csakúgy mint több, e könyvben érintett kérdéssel, csupán az egész koncepczió lezárta után lehet majd érdemlegesen foglalkozni.⁵⁾ Így nevezetesen és különösen az *előadásbeli* problémákkal is, melyekre legfeljebb alkalmoszerűen tér ki itt-ott⁶⁾ — a mennyire azonban már megállapítható s a hogy a vezető elv mellett természetes is — teljesen oly értelemben, a hogy mi tekintjük és a hogy már több ízben, ha csak alkalomadtán is, beállítottuk e sajátságokat.⁷⁾

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

²⁾ Bethe 352s. l. stb. igen helyesen kétségbe vonja, hogy a home-rosi költemények testei, $\mu\eta\upsilon\varsigma$ és egyes énekek egyaránt (az Ilias meg kívált!) — mind gondosan mérlegelt és kidolgozott műalkotás! — rhapsodosoktól rögtönzöztethettek volna; de ő is — Heuslerrel együtt — úgy véli, hogy bevezetések és *alkalmi összekapcsolások* irányában bizonyos fokú improvizációt feltétlenül engedélyeznünk kell számukra.

³⁾ Pl. az űs-Patrokleia kiválasztása körül vagy Δ -ben, l. 261s/292. l.

⁴⁾ Különösen jól mutatja e hibáját a 312. kk. l. olvasható összefoglalás.

⁵⁾ V. ö. EPhK. 1913. 618. k. és Fejezetek a H.-k., 16–21. ll.

⁶⁾ A szerző általános felfogását illetőleg egyelőre v. ö. a Gercke-Norden-féle Einleitung I. 275. kk. olvasható néhány oldalt.

⁷⁾ Így védi Aristarchos és A. Roemer gáncsaival szemben a $\pi\alpha\lambda\lambda\lambda\gamma\epsilon\iota\upsilon\tau$ -t, jellemző erélylyel; «wenn man mehrere Stellen der Ilias deshalb ausstossen muss, so widerlegt das die Behauptung, Homer habe das vermieden. Ich halte jene Stellen auch für Zutaten, aber Zutaten des letzten Iliasdichters, und der ist's doch, der unsere Ilias gemacht hat» (291. l.). — Ez első kötet felosztása különben: I. Buch: Vorfragen 1–56. l. II. B.: Die Ilias. a) Analyse der Ilias 57–307. l.; b) Die Geschichte der Ilias 308–369. l.; c) registerek 370–374. l.

⁸⁾ EPhK. 1908. 765., 1912. 166. k. V. ö. 1914. 806. k. l. is.

Eduard Metis: Karl Gutzkow als Dramatiker. (= Breslauer

Beiträge zur Literaturgeschichte. Herausgeg. von M. Koch u. G. Sarrazin. Neuere Folge, 48.) Stuttgart, Metzler. 1915. 8-r., 189 l. Ára 6-80 M.

Gutzkow drámaírói tevékenységéről, elsősorban társadalmi színműveiről nyújt ez a disszertáció összefoglaló képet. Nagyobb munka német nyelven nem jelent meg erről a tárgyról. Houbennak, az ifjú Németország legbuzgóbb kutatójának Gutzkow-életrajza készülöben van, J. Dresch francia nyelvű tanulmánya «Gutzkow et la jeune Allemagne» (1904) számos tekintetben hiányos. Közel negyven teljes színpadi művet és kísérletet elemez Metis tartalmilag és forrásait szerint s Gutzkownak 1834-től négy évtizedre terjedő drámaírói munkásságát négy időszakra osztja (1834—1839; 1839—49; 1851—64; 1868—74). A drámai termékenységnek olyanféle bőségével és változatosságával állunk szemben, mint nálunk Szigligetinél. Gutzkow a maga idején a színház fejlődésének s a közönség nevelésének elsőrangú tényezője volt. A mai színházak műsorán még négy, olykor-olykor előkerülő darab emlékeztet rá: «Uriel Acosta», «Zopf und Schwert», «Der Königsleutnant» s a «Das Urbild des Tartuffe.» Az egykori népszerűség elhanyaglása érthető: sikereit nem művészi klasszicitás, hanem a drámai eszközök ügyes kihasználása s a Vormärz eszméihez való hűség szerezte neki. Németország politikai és társadalmi öntudatosodásának korában él s a politikai szabadságok elszánt harczosa. Wolfgang Menzel Gutzkow-t is feladja, s egy regénye miatt csakugyan fogságba kerül. Ő is, mint az egyivású nemzedék írói, a forradalmiság jelszavaival lép az életbe. Az irodalmi tevékenységet a közéleti igazságtalanságok s a balítéletek ellen való harcz eszközének tekinti. Az átalakuló világ nem törődött a művészi forma finomságai-val, hanem korszerű és szociális tartalmat keresett az írókban. Gutzkow meglehetősen küzdelmes pályakezds után, miközben a papi, a tanári és a jogi pályán próbálkozik, lapot szerkeszt Frankfurtban, majd Hamburgban s újságíróvá lesz. Ügyes és hatásos tollú publicista, ismerte a közönség szükségleteit és fogékonyságát. A színpad iránt is azért kezd érdeklődni, mert olyan helynek sejtí, a honnan az igazságos igazítás hangja messzire elhallik. Gutzkow tehát egészen más úton jut a drámához, mint nagy kortársa, Hebbel. Ennek drámai törekvéseiben egy elmélyedő, tündő tehetség bontakozik fényre, amannál a kor eszméi rákristályosodnak — hol hatásos csillogással, hol csupán felszínesen — egy értük becsületesen lelkesedő, de művészi szempontból nem valami kiváltságos, hanem inkább ügyes elhelyezkedéshez értő egyéniségre.

Gutzkow drámaívaival nem belső értékük miatt, hanem történeti szempontból, hatékonyságuk okából érdemes foglalkozni. A legtöbbnek tételes magva van. Az író foglalkoztatja egy téma, mondjuk a *Muckertum* félszége, vagy a kivándorlás okai, vagy a nőemancipáció s ő azt a helyett, hogy politikai tanulmányban dolgozná fel, noha ez volna eredendő formája, drámába önti. Könnyen komponál hozzá hatásos főjeleket s az egyes felvonásokat ügyesen kerekíti le. De a jó téma vázán a bőségesen szabott drámái öltözet nem mindenütt simul. Jellemeiben kevés a vér és sok a dialektika. A mozgódramák nyers és szögletes külsőségeire emlékeztet a cselekvény, meglepetések hajszoják egymást.

A hatás kedvéért a sorstragédia elnyűtt és a ríkató dráma hétköznapi eszközöket is előkeresi. A mellékalakok halvány körvonalaiban nem egyszer Iffland emléke kísért. Gutzkow fáradhatatlan munkás volt. Többször átdolgozza darabjait s ha egygyel kudarcot vall, ír újat helyette és keres friss utakat. A tendenzia persze sohasem marad el. Már első történeti drámaiban állást foglal a hegeli bölcsélet túlzásai s a klerikalizmus ellen. Színpadra viszi a társadalom igazságtalan viselkedését a törvénytelen gyermekkel szemben (Richard Savage 1839, első nagy sikere), a nőkérdést, a feltörekvő harmadik és negyedik rend problémáit. Harcol a hazugságra alapozott élet ellen, mint Ibsen és Björnson és ezért sokan az utóbbiak előfutárának nézik Gutzkow-t. Metis utal is néhány érintkező pontra műveikben. Kárhoztatja a cenzurát (Das Urbild des Tartuffe) s a sziléziai takácsok 1844-iki felkelésének moráját hallani egyik drámájában. Színműírói működésének nincs emelkedő vonala, utolsó alkotásai talán a leggyengébbek. Igaz, a hetvenes évek elején az idő is eljárt felette s előzőleg súlyos idegbajon esett át. Pályafutása sem összehangos. Metternich, hogy a merész politikai izgató szavát tompítsa, Drezdában udvari dramaturgságot szerez számára. Gutzkow nem lesz hűtlenné meggyőződéséhez, de udvari színházban csak kerülő úton, némi megalkuvással hirdetheti elveit. A drezdai színháznál találkozik Wagner Richárdal, a kinek törekvéseit nem tudja megérteni.

Igen helyes gondolat Metistől, hogy munkájának második részében Gutzkownak a politikára, művészetre stb. vonatkozó nyilatkozatait csoportosítja. Drámáinak súlypontja eszmék közlése. De ilyen gondolati súlypontok nem biztosítják a művészi egyensúlyt. Hebbel találóan jegyezte meg, hogy nagy eszmék automatafigurákat mozgatnak Gutzkow színpadán. Metis tanulmánya alapos levéltári tanulmány alapján készült s kiadatlan darabokat is fölhasznál. Módszerességében helyenkint meglátszik még az iskolásság nyoma, de felismerjük az értekezőn a sikeres kutatásra való hivatottságot.

(Tátrászéplak.)

SAS ANDOR.

Die Märchen der Weltliteratur. Herausg. von Friedr. v. der Leyen und Paul Zaunert. Jena, Diederichs. 8-r. (Eddig megjelent 8 kötet. Ára kötetenkint 3—5 márká.)

A Grimm-féle KHM. százéves jubileuma alkalmából megjelent művek közül a Bolte-Polivka «Anmerkungen»-jei után jelentőségre nézve első helyen a jenai Diederichs cégnek fenti vállalata áll. Mikor a cég, mely az utóbbi időben feltűnő sokat produkált a folklóre terén, vállalkozásának megnyerte v. der Leyen és Zaunert szakavatott segítségét, a terv kivitele biztosítva volt. A tervezet szerint a világ minden népe szóhoz jut, részint eredeti, új gyűjtések útján, részint meglévő, de nehezen hozzáférhető gyűjteményekből való szemelvényekkel; a műmesék külön csoportot alkotnak. Annál meglepőbb tehát, ha e tervezetben hiába keressük a magyar nép dús-gazdag mesevilágát. V. der Leyen értékes tanulmányaiban ismételtlen utalt a magyar népmesék eredetiségére, jogos tehát kérdésünk, mért nem adott ily nagyfontosságú vállalatban népmeséinknek helyet?

Reméljük, hogy a bemutatott tervezet még nem végleges és hogy a szerkesztő ily irányban még változtatni fog rajta.

A vállalatot *Musäus* meséinek két kötete vezette be. A szép kiállítású gyűjteményt L. Richternek hangulatos rajzai díszítik, Zaunert jegyzetei pedig jó szolgálatot tesznek az irodalomtörténésznek. A 3. és 4. kötet *Grimm* meséit tartalmazza v. der Leyen kiadásában, a ki nem tartotta meg az eredeti, megszokott sorrendet, hanem mondakörök szerint csoportosította a meséket. Vita tárgya lehet, hogy szabad-e a népmeseirodalom kánonján, hogy úgy ne mondjam, alapvető szent könyvének sorrendjén változtatni? Nagy hasznát különben sem látom ezen felforgatásnak; a tudós így nem használhatja e kiadást, a nagyközönség pedig ezentúl is inkább az olcsóbb kiadásokat fogja kultiválni. Az 5. kötet *Zaunerttől* való: *Deutsche Märchen seit Grimm*. A Grimm óta megjelent gyűjteményekből válogat ki meséket, sajnos, a nélkül, hogy a forrást megemlítené. Tudományos értéke e miatt csekély.

Nagyobb szabású alkotás *Wissernek Plattdeutsche Volksmärchen* című önálló, eredeti gyűjteménye. Wisser, kinek a mesegyűjtés terén jó neve van, 78 új mesét hoz, leginkább a «Schwankliteratur» köréből; dicséretreméltók a szerző bevezetése és az alnémet nyelv megértésére szolgáló jegyzetei. Az orosz népmese alapos ismerője *Löwis of Menar* 55 orosz mesét közöl a 7. kötetben. Minden mesének megmondja forrását és a hol lehet, besorozza az Aarne-féle típusokba; így a tudós folklorista is haszonnal forgathatja e könyvet.

Legnagyobb értékű az utolsó kötet: *R. Wilhelm: Chinesische Volksmärchen*. 100 mesét tartalmaz, melyeket a szerző részint maga gyűjtött, részint európai embernek szinte hozzáférhetetlen régi kínai művekből fordított. Európai mesekincsünknek nem egy gyöngyét találjuk meg a gyermekmesékben; a többi mese (istenmondák, szentekről és bűvészekről szóló mesék, etiológiai és szellemmondák, történeti és műmesék) ismeretlen világba vezet és új anyaggal gazdagítja az összehasonlító mesetudományt. E kötet, melyhez kiadója jegyzeteket csatolt, megérdemli, hogy tartalmával külön tanulmány foglalkozzék. 23 régi kínai fametszet-reprodukció díszíti a szép, kínai módon sárga selyembe kötött művet.

Nagy érdeklődéssel tekintünk a vállalat folytatása elé.

(Bécs.)

SCHWARZ FRIGYES.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philológiai Társaság 1915 november 17.-én felolvasóülést tartott. Tárgyai voltak:

1. *Szigetvári Iván*: Gyulai Éji látogatás-a.

2. *Papp Ferencz*: Báró Kemény Zsigmond, mint a rénmuralom korának politikai írója.

A felolvasóülést választmányi ülés követte. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Papp I. titkár, Bleyer szerkesztő, Czebe hely.

szerkesztő, Császár, Finály, Incze, Kempf, Némethy, Székely, Vértesy Jenő vál. tagok és Vértesy Dezső II. titkár, mint jegyző.

1. A pénztárosi jelentés szerint az okt. végéig való bevétel 12,465 K 17 fillér, kiadás 10,759 K 11 fillér. Alapítványok összege: 12,460 K 80 f. 13,800 K n. é. államkötvényekben.

2. Új rendes tagok: 1915-től dr. Berde Mária, nagyenyedi tanárnő (aj. Bleyer) és 1916-tól Magyar László, gyakorló tanár, eddigi rk. tag (aj. Vértesy D.).

3. A tagok száma 966; 8-czal több a tavalyinál.

4. A jelölőbizottság tagjaiul választatnak: Hegedűs elnöklete alatt, az I. titkár, a szerkesztők s Császár és Némethy vál. tagok.

5. Egyéb folyóügyek elintézésével az ülés véget ért.

— Dumas Othello-novellája magyarul. A Honderű társlapja, a Pesti Salon hasábjain egy Othello cz. novella van (1843, II, 9. sz. 305—11. l.). Nem eredeti, hanem fordítás: Dumas A. után francziából — Rozamundától. Meséjének semmi köze a zöldszemű szörnyeteghez. Az egész csupán anekdotás feldolgozása annak az esetnek, miként kényszerítette Barbaja, a nápolyi impressario barátját Rossini Othello megzenésítésére s hogyan tréfálta meg Rossini magát Barbáját és végül — hogyan szöktette meg Rossini Colbront az opera primadonnáját...

Ez a nem épen értékes apróság inkább csak egy mondásáért érdemes arra, hogy külön is megemlítsük. Egy mondásáért, mely telivér franczia felületesség s azt mutatja, hogy a francziáknak mily kevés érzékük volt és van Shakespeare megértéséhez. Dumas ezt írja a mű vége felé: «Nyolcz nap mulva Othellót adják. Ma az egész világ ismeri ez operát, nes mit róla szólanunk. Rossininak nyolcz nap ely volt Shakespeare remekművét feledtetni»... Azt hisszük, még az is szemenszedett badarság volna, ha valaki azt állítaná, hogy Rossini végtelenül kecses, ma is élő *Sevillai borbélyja Beaumarchais, Tell Vilmosa* pedig Schillert feledtette el. Azt hisszük esze ágában sem volt, hogy Rossini a maga Othello-operájával örökre eltemesse az Othello-tragédiát, mert hisz annak átérzett tragikus hangulata nélkül meg se csinálhatta volna a maga Othello-zenéjét. De hát Dumas nagyot akart mondani és elvetette a súlykot. Az utókor is ráczáfolt, mert Shakespeare Othelloja nincs elfeledve, de igen — a Rossini-é, még pedig teljesen. És midőn napjainkban Verdi hangulatteljes Othelloja gyönyörrel tölt el, ezt a gyönyört nem zavarja meg az a tudat, hogy Verdi zenéje agyonütötte Shakespeare Othelloját, pedig ez magasan fölötte áll Rossini Othello-zenéjének.

A Pesti Salon szerkesztője észrevétel nélkül hagyta Dumas furcsa állítását s így elősegítette, hogy egy téves vélemény közforgalomba jöjjön. Bizonyára nagy merészség is volt volna a 40-es években egy Dumas-féle még oly badar állítást megkritizálni nálunk.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— A budai basa történetéhez. György Lajos (EPhK. 39. évf. 237. l.) Pichler Karolina *Die Wiedereroberung von Ofen* című regényét említvén, hozzáteszi, hogy az írónő beleolvastotta a budai basa barátainak, Coignynak és Oliviernak történetét, «valószínűleg ugyanabból a név telen francia regényből (*Le Bacha de Bude*), melyet Aranka György már 1791-ben magyarra fordított.» Ezt a francia névtelen más német író is felhasználta, mégpedig a sokatíró svájci Heinrich Zschokke: *Der Pasa*

von Buda című kisebb regényében (Novellen und Dichtungen, in zehn Theilen. Aarau, 1843. Zehnter Theil). Ennek bevezetésében pontosan megjelöli a névtelen francia forrást: «Eine andere Quelle ist eine sehr zierlich in gross Oktav gedruckte Schrift, 74 Seiten stark, welche ohne Anzeige des Druckortes, im Jahr 1765 unter dem Titel: „Le Bacha de Bude“ erschien.» Minthogy szerzőt ő sem említi, valószínűleg csakugyan névtelenül jelent meg a novella, de a többi adat alapján már könnyebben megtalálható.

(Budapest).

TOLNAI VILMOS.

-- Gyulai Éji látogatás-a. Gyulai több költeménye örvend közismeretnek (Hadnagy uram, Pókainé, a gyermekmesék stb.), de aligha van ismertebb az *Éji látogatás*-nál, mely már az iskolában közkincsévé válik fiúknak, lányoknak. A költő 80-ik születésnapjára készült emlékérem is a sirból jövő anya éji látogatását ábrázolja. A költemény egész értéke, főképp megragadó alapeszméje megérdemli, hogy eredetével néhány sorban foglalkozzunk.

Eddig csak annyit tudtunk róla magától Gyulaitól, hogy egy dán ballada szolgált alapjául, ezzel kell tehát közelebből megismerkedni. Megtalálható pedig a következő népköltési gyűjteményben: *Scend Grundtvig*, Danmarks gamle Folkeviser. Band II. Nr. 89. *Moder under Mulde*. E munkának van német és angol fordítása is (Altdänische Heldenlieder, Balladen und Märchen, übersetzt von Wilhelm Carl Grimm. Heidelberg, 1811. Nr. 30. *Die Mutter im Grabe*. 147. l. Ancient Danish Ballads, translated from the original by R. C. Alexander Prior M. D. 3 voll.) London and Edinburgh 1850. I. *The buried mother*, 367. l.). Magyarra nincs lefordítva az egész gyűjtemény, de a szóban lévő költemény igen: *Az édes anya*. Dán ballada, Tolnai Lajostól.¹⁾ Én a magyar fordításon kívül még a némethez bírtam hozzájutni s ennek alapján mondom el a népballada tárgyát.

Dyring úr elvett egy szép lányt, a ki hét évi házasság alatt hét gyermekkel boldogította őt. Ekkor meghalt és Dyring úr nemsokára egy másik lányt vett feleségül, a ki a gyermekeket gyűlölte, megérkeztetők őket felrúgta, nem adott nekik kenyeret és sört, nem vánkost és gyertyát, a szegények sötét szobában, éhesen, szalmán hanykolódva sírtak. Anyjuk ezt meghallotta, engedelmet kért istentől, hogy gyermekeihez mehessen és isten megengedte, de csak addig, míg a kakas megszólal. A mint a falun végigment, a kutyák megugatták, legnagyobb lánya nem ismerte meg sápadt arca miatt. Aztán a gyerekeket, kinek mint szüksége volt, megfésülte, ölébe vette, megszoptatta, majd behívatta Dyring urat és megfenyegette, hogy ha még többször kell jönnie, rosszul járnak. Erre a mostoha ijedtében megígérte, hogy ezentúl jó lesz a gyerekekhez és attól kezdve, ha a kutyák ugattak éjjel, mindig féltek, a gyerekeknek pedig adtak sört és kenyeret.

Tolnai fordítása a Grimm-ével teljesen megegyezik, azt kellene tehát hinnünk, hogy belőle készült, ő maga azonban így jelöli meg forrását: *Haug S. után*. En ugyan ilyen nevű német vagy dán költőnek nem tudtam nyomára jutni, de Tolnai állításában nincs jogom kételkedni. Valószínű, hogy itt egy másik német fordítással van dolgunk, erre látszik mutatni az is, hogy a Grimm-nél névtelen legidősebb leány itt *Wallburg* nevet visel.

Gyulainak melyik volt a forrása? A dán eredeti nem jöhet szóba, de németül és angolul olvasott; részemről azonban mégis a felé hajlok, hogy Tolnai volt a forrása, nemcsak mert ehhez juthatott hozzá legkönnyebben, hanem még inkább azért, mert csak kevéssel előzte meg az ő költeményét, tehát egész frissen emlékezetében lehetett.

¹⁾ Tolnai Lajos költeményei. 1865.

76. Aug 20 10:197

0 Gyulai Kris. Dyr (1860) 315.

Ha már most az *Éji látogatás*-t összehasonlítjuk a dán balladával, könnyű észrevenni, hogy Gyulai sokat változtatott a forrásán. A legfőbb az, hogy nála nincs mostoha, a gyerekek tehát nem azért sírnak, panaszkodnak, mintha valaki szándékosan bántaná őket, hanem az elhagyatottság miatt. Ezért kellett mellőznie a megjavulásról szóló részt is. E változtatásban a magyar költő egyéni állapota fejeződik ki: az ő gyermekeinek nem volt mostohaanyja. A dán ballada hét gyermeke helyett is azért van csak három említve, mert Gyulai három gyermekkel maradt özvegyen. A dán ballada három motívumból áll: az anya elvesztése nagy csapás, az anyai szeretet ereje legyőzi a halált is, igazságszolgáltatás. Ez utóbbi tekintetében tudjuk, hogy a népköltészet mennyire követelő, mindenütt megkívánja. Gyulainál az utolsó motívum hiányzik s ezáltal a meglévő kettő erősödik. Azt hiszem, művelt közönségnek az ő költeménye szívhezszólóbb.

Az *Éji látogatás* tehát két forrásból keletkezett: egy dán balladából s a költőt ért csapásból. Felesége 1866 szept. 10-én rövid házasság után meghalt. A költeményt még azon évben írta és 1867 februárban a Kisfaludy Társaság közgyűlésén felolvasta. Alapjában véve az egész nem más, mint a költő fájdalomának kifejezése, úgy hogy jöllehet idegen alapeszmére és elbesszélő formában van írva, lírai költeménynek tekinthető. «Mi volt felesége gyermekeinek, azt híres költeményében, az *Éji látogatás*-ban fejezi ki» — mondja *Riedl*.¹⁾ Nem két magyar fordítása van tehát a dán balladának, hanem csak egy egészen ismeretlen, a mely azonban szülőoka lett egyik legismertebb költeményünknek. A költő lelkében ott szunnyadt az idegen benyomás, míg az egyéni élmény kicsíráztatta belőle a költői alkotást.

Ennek a dán balladának egyéb nyoma is van nálunk, *Erdélyi és Greguss Ágost* hivatkoznak rá példaképen.²⁾ Grimm is kiemeli a fordítás-hoz írt bevezetésben, hogy nem lehet meghatottság nélkül olvasni. Népszerűségét mutatja még, hogy egy dán tragédiában is motívumul szerepel.³⁾ Ez utóbbi adatot és a fentebbiek közül is a nem magyar irodalmiakat *Schumacher* Sándor úrnak (Kopenhága) köszönöm, a kinek irodalmunk körül szerzett érdemei, különösen dán fordításai által ismereteseek.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— Új könyvek.

Asbóth, O.: Kurze russische Grammatik. Leipzig, Brockhaus, 1915. XI + 159 l. Ára 2 M.

Elismert tekintélyű szlávistánk kitűnő munkájának 4. kiadása, a mely nem szorul ajánlásra. sch. j.

Chew, Samuel C.: The Dramas of Lord Byron. (Hesperia. Ergänzungsreihe: Schriften zur englischen Philologie.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1915. 8-r., 182 l.

Ez az első összefoglaló munka Byron drámáiról, melyek — Manfred és Kain kivételével — úgyszólván ismeretlenek. Kifejti a szerző, hogy Byron elsősorban költő volt s csak azután drámáiról, de — a nem sikerült Wernert nem számítva — valamennyi gondolatalkelő. Könyvdrámák ezek, nem előadásra készültek és a korabeli divatos áramlatok elleni lázadásnak köszönik keletkezésüket. A munka 12 fejezetből áll; külön tárgyalja Byron viszonyát a romanticizmushoz, a korabeli drámához, a mellyel ellentétben az igazi nemzeti dráma megteremtésére törekedett,

¹⁾ Riedl Frigyes: Gyulai Pál (Olcso Könyvtár).

²⁾ Erdélyi János kisebb prózái. 1863. I. 9. — Greguss Ágost: A balladáról. 1865. 72. l.

³⁾ Henrik Herty: Svend Dyrings Hus (Svend Dyring háza).

szük korlátok közé szorított törvényekre támaszkodva. Becses fejtegetésekben számol be Chew Byron gyenge technikájáról, drámái lényegéről és a drámai egységekhez való viszonyáról.

r. d.

Heusermann, Emil: Schillers Dramen. (Aus Natur und Geisteswelt. Bd. 493.) Leipzig, Teubner, 1915. 8-r. 129 l. Ára 1-25 M.

Az egyes fejezetek címei: a dramatikus erkölcsrajz (*Die Räuber, Fiesko, Kabale und Liebe*), eszme és ritmus (*Don Karlos*), a tragikum problémája (*Wallenstein*), a forma problémája (*Maria Stuart*), a stílus problémája (*Jungfrau von Orleans, Braut von Messina, Wilhelm Tell*). A mint látjuk, nem egyszerű ismertetésről, nem is irodalmi elemzésről, hanem a schilleri dráma elméletéről van szó s az időben egymásután következő alkotások megannyi művészi ideál megvalósításaként szerepelnek. Tagadhatatlan, hogy Sch. fejlődésének ez a raczionalizálása egyoldalú, de az egyoldalúság csak a felépítésben nyilvánul meg. H. értékes elemzéseiben a modern formaesztétika biztos ismerőjének bizonyul. Szerencsés gondolat volt Schiller elméleti írásainak és drámái alkotásának kapcsolatát is végigkísérni. Az utolsó fejezet, mely a schilleri dráma lényegét akarja összefoglalni, realiztikus és idealisztikus művészetet különböztet meg s Schillert az utóbbinak típusaként fogja fel. Ezt már maga Schiller is hangsúlyozta s ennek új megállapítása egészen felesleges. Figyelmet érdemelnek a Sch. dráma-törédekeire (122—126. l.) és a színszerűség kérdésére vonatkozó fejtegetések is (126—129. l.). A kis terjedelmű, de gondolatgazdag munkát érdemes bárkinek elolvasnia.

f—i.

Hohberger, C. R.: Die Entstehungsgeschichte von Wagners «Parsifal» auf philologisch-historischer Grundlage. Leipzig, Mayer, 1915. 186 l. 3 M.

Ismereti a nagy bayreuthi mester dramatisáló művészetének mivoltát, a költemény eszméjét, a darab felépítését, összeveti a tervezetet a kész művel, kimutatja a forrásokból való szövszerinti kölcsönzéseket, regisztrálja a költemény, a zongorakivonat és az orchester-partitúra szövegbeli eltéréseit, beható vizsgálat alá veszi a zenedráma alakjait stb. A hangsúlyszorgalommal készült munka a terjedelmes Wagner-irodalmat sok új és érdekes adattal gyarapítja.

sch. j.

Inelmann, R.: Der deutsche Krieg und die englische Literatur. (Bonner vaterländische Reden und Vorträge während des Krieges. IX.) Bonn, Friedrich Pöken, 1915. 27 l.

Alapos irodalomtörténeti apparátussal kimutatja, hogy az angol irodalom melegebben érző s magasabban gondolkozó írói, ha nem is épen kongeniálisan, de szívesen foglalkoztak a német irodalommal s kerültek hatása alá. Németország hatalmának emelkedésével, különösen 1870 óta, féltékenységi és félelem lép az előbbi hűvös csodálat helyébe. Richard Whiteing *All Moonshine* cz. 1907-ben megjelent regényét állítja oda mint e folyamat jellemző példáját.

gr.

Noack, F.: Σχημὶ τραγικῆς. Tübingen, Mohr, 1915. 62 l. Ára 2-50 M. A tanulmány tárgya az Aischylos és a többi tragikusok orchestráján lévő első scenikus építkezések. Az eredmények elbírálására rec. nem érzi magát hivatottnak.

sch. j.

Radermacher, L.: Die Erzählungen der Odyssee. Sitzungsber. der K. Akademie der Wiss. in Wien. Band 178., Abhandl. 1. Wien, Hölder, 1915. 59 l. Ára 1-60 K.

Nagy apparátussal bizonyítgatja, hogy az eposz mögött virágzó elbeszélő irodalom (monda, mese, legenda, novella) állott s hogy az Odyszeiában sok internationalis elem van feldolgozva. Elég meggyőző és igen elmeegerjesztő.

sch. j.

Scala, R. v.: Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung. (Aus Natur und Geisteswelt. Nr. 471.) Leipzig-Berlin, Teubner, 1915. K 8-r. 103 l. Ára 1-25 M.

A görögség története a legfőbb vonásokba sűrített előadásban, az evoluczió magasságmérőjével mérve. A legújabb eredmények kellő fel-

beesülése (a nem görög eredetű krétai-minosi kultúra, a Kis-Ázsiából eredő kultúrhagyaték tovább építése, a görög földdé váló területen keveredő művelődési bázisok lehetőleg biztos elkülönítése stb.) s a görögség legjellegzetesebb alakjainak világosan színezett arcképei dicsérik e könyvecskét. A kultúrtegekhez hasonló biztossággal rajzolja a politikai evolúció vonásait fel egész a byzantiumi korig. Zeittafel zárja s 46 kép világítja a szöveget. Kár, hogy ezek nem igen vannak belevonva az előadásba s inkább csak kísérő díszül szolgálnak.

v. d.

Schmidt, R.: Das Kāmasūtram des Vātsyāyana. Fünfte, verbesserte Aufl. Berlin, Barsdorf, 1915. IX + 500 l. Ára 15 M.

Az ind ars amatoria fordításának 5., alaposan átnézett és több stílusmódosításnak alávetett kiadása. A munka, a melynek az első kiadása a berlini akadémia támogatásával jelent meg s a mely ind philologiai és általános kultúrtörténeti szempontból egyaránt jelentős, nem szorúl ajánlásra.

sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

A magyar és német nyelv szakszótára. A kiejtés feltüntetésével a Tous-saint-Langenscheidt-módszer fonetikus rendszere szerint. Első rész. Magyar-német. Szerkesztette dr. Balassa József. Budapest, Grill cs. és kir. könyvkereskedése, (Berlin-Schöneberg, Langenscheidtsche Verlagsbuch-handlung), 1915. K 8-r. XXIV + 63 + 390 l. Ára 2 M.

*Frédreich István: Gróf Széchenyi István élete. A Magy. Tud. Akadémia által jutalmazott mű. 2 köt. Budapest, Szent István-Társulat, 1915. N 8-r., VIII + 440, VII + 282 l. Ára 20 K.

Könyvtár, Magyar. Szerkeszti Radó Antal. Budapest, Lampel. 16-r. Számonként 30 fillér.

769—770. *Tiszauj helyi Ujhelyi Főter*: Hadseregünk megalakulása és bölesőköra. 82 l.

777—778. *A világháború naplója*. IV. Az 1914 november—decemberi események. 99 l.

781—782. *A világháború naplója*. VI. Az 1915 márczius—áprilisi események. 93 l.

791—792. *Molnár Viktor*: A Vörös Kereszt. A genfi egyezmény ismertetése. 88 l.

793—794. Egy angol altábornagy kémkedése. Sir Robert Baden-Powell önvallomásai. Fordította Ruttkay György. 98 l.

796—798. *A orosz hadsereg* züllése az orosz-japán háborúban. *Vereszár* emlékirataiból. Fordította Ruttkay György. 132 l.

Rózsa Miklós. A magyar impresszionista festészet. Budapest, 1914. 8-r. 299 l.

E könyv főérdekesége abban van, hogy szerzője friss rajzát adja mintegy húsz év lezajlott művészetének, melyet ő maga is végigélt mint kritikus. Az ilyen kísérlet, akár festészeti, akár irodalmi téren, megbecsülhetlen szolgálatot tesz a későbbi történetíróknak. Könyve elején a szellemi áramlatok egységét fejtegeti a szerző. Természettudomány, naturalista irodalom és l'art pour l'art-festészet helyet enged egy új romantikus világnézetnek és az impresszionista, szimbolista művészetnek.

zb.

*Takáts Sándor: Rajzok a török világából. Budapest, a M. Tud. Akadémia kiad., 1915., 2 köt. 8-r. VIII + 438 + 463 l.

*Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfü Gyula: A budai basák magyar nyelvű levelezése. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti —. I. köt. Budapest, Franklin-Társulat, 1915. N 8-r. 6 + 546 l. Ára 12 K.

*Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német Philol. Dolgozatok. XVII.) Budapest, Pfeifer Ferd. könyvkereskedése, 1915. 8-r. 121 l. Ára 4 K.

SZITNYAI ELEK

a jeles magyar filozófus legújabb könyve:

Miért vagyunk jók vagy rosszak?

Ára füzve 2 korona 80 fillér.

Az erkölcsstan néhány alapvető kérdését, mint például: Milyen a jó és milyen a rossz ember? Mennyiben függ erkölcsiségünk szervezetünktől s általában miféle kapcsolatban áll az erkölcsiség a szervezettel? Mik a jó és mik a rossz ember tulajdonságai? tárgyalja szerző ebben a könyvben népszerűen, de mégis tudományos alapon, úgy, hogy mindenki élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A Franklin-Társulat kiadása.

Megrendelhető :

Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai)

részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrásy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Hivatalos nyugtázás

1915 évi november hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1913-ra: Incze J. — **1914-re:** Dr. Acsay A., Dr. Földy J., Incze J. — **1915-re** Dr. Darkó J., Kovács G., Mohr M., Rajka L., Szuchy E. összesen: 90 kor.

Előfizetés 1915-re: Losonczy főgimnázium. Összesen 13 kor. 50 fill.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Lógodi-utca 49. sz., fidsz. 1.

EGY HADITUDÓSÍTÓ EMLÉKEI

IRTA

MOLNÁR FERENCZ

Tartalmazza az író eddig kiadatlan naplójegyzetein kívül utazásai leírását, harcoztéri leveleit és elbeszéléseit 1914 novemberétől 1915 novemberéig.

A két kötet ára egybefűzve K 5.80, díszkötésben K 7.80.

A HÁBORÚBAN MEGVAKULT KATONÁK JÖVŐ SORSA.

A «Pester Lloyd»-ban kitűzött pályadíjra beérkezett dolgozatok.

Ára 2 korona.

AZ ANTHROPOLOGIÁRÓL ÉS TEENDŐINKRŐL AZ ANTHROPOLOGIA TERÉN.

IRTA

LENNHOSSÉK MIHÁLY

Ára 2 korona.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT magyar irodalmi intézet és könyvnyomda.

1916. FEBRUÁR.

XL. ÉVFOLYAM.

II. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESEKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I. Lágymányosi-utca 6.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

MARÓT KÁROLY: Homerus comparatus IV. (Vége)	73
SZENTIRMAY GIZELLA: Lenau és a tragikum (II. közl.)	83
ZOLTAI BÉLA: Mikes Törökországi Levelének keletkezéséhez (Vége)	90
BENIGNY GYULA: A jelentésváltozás egy faja a görögben (IV. közl.)	106

HAZAI IRODALOM.

Révay József: Nero fáklái. HANUV FERENCZ	119
Takáts Sándor: Rajzok a török világból. SZEKFÜ GYULA	122
Heltai Gáspár: Háló. Kiadta Trócsányi Zoltán. KRISTÓF GYÖRGY	125
Péchi Simon Szombatos imádságos könyve. Közzéteszik dr. Guttmann Mihály és dr. Harmos Sándor. KIRÁLY GYÖRGY	126
Német Philologiai Dolgozatok. X. Schwartz Elemér: A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. XI. Trócsányi Dezső: Humboldt Vilmos nyelv-bölcsélete. XV. Mornau József: A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. GRÉB GYULA	127

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Louis Albrecht: Neue Untersuchungen zu Shakespeares Mass für Mass. HEINRICH GUSZTÁV	129
Wilhelm Hill: Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts. KÁDÁR JÓLÁN	133
Louis de Langle: L'œuvre de Pétron. Le Satyricon. RÉVAY JÓZSEF	134
Oeuvres complètes de Stendhal, publiées sous la direction d'Édouard Champion. 3. Vie de Haydn, de Mozart et de Métaastase. 4. Henri Cordier: Bibliographie Stendhalienne. — Bibliothèque Stendhalienne. Ad. Paupe: La vie littéraire de Stendhal. BARANYAI ZOLTÁN	135
Hans Wahl: Geschichte des Deutschen Merkur. ZUBER MARIANNE	137

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1915 dec. 15.-iki és 1916 jan. 12.-iki ülései	138
† Madarász Flóris. CSÁSZÁR ELEMÉR	139
† Friedrich Leo. RÉVAY JÓZSEF	140
Gyulai «Éji látogatás»-a. TOLNAI VILMOS	142
A «Fülemile» tárgyátörténetéhez. TROSTLER JÓZSEF	143
A hazai német telepítés története és a nyelvtudomány. BLEYER JAKAB	143
Egy középkori görög fecskedal (chelidonisma) Rómából. CZEBE GYULA	144
Nyilatkozatok Pecz Vilmosnak Συγκριτική γραμμή της ποιήσεως των έγχριστων χρόνων της ελληνικής λογοτεχνίας ezimű művéről	149
Új könyvek	150
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	151
Program-értekezések 1914/15.	151

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

HOMERUS COMPARATUS IV.

(Vége.)

Aránylag ritka az eset, hogy a nyílást valami jó-szellem behatolása alkalmának tekintsék. Ilyennek látszik, ha az egyiptomi isten életet akar adni és a kezében levő életszimbólumot (ânz) az illető lény szájához tartja, így *részesítvén azt az életben* (A. Wiedemann, *Die Religion der alten Ägypter*, 1890, 158. l.). Így nyit a róka-indian végtagjai bőrének sűrű átvágásával utakat, hogy a természetfeletti erőnek (a manitunak) testébe hatolását megkönnyítse (Jones után idézi Róheim, 85. k. l.). — Rendesen azonban a nyílás *reszedelmes* alkalom. Frazer-nél (Stiébel, I. 240. 243. l.) olvasunk eseteket, mikor a szájfelnýtás felhívó *alkalom a léleknek a kirepülésre*. Ezért pattognak a hinduk ujjakkal, ha valaki ásít.¹⁾ Ezért a száj és orr legkülönbébb elzárásai az élet meghosszabbítására (Frazer, i. h. 186. k. és 329. l.), köztük oly «alaposak» is, mint a délamerikai honamáké, kik a haldokló száját és orrát betömik, hogy lelke el ne szállhasson (Frazer, i. h. 1872. l.). Ezért zárnak el minden szájnylást is a celebesi alfoorok szülés alkalmával, mert félő, hogy különben magukba nyelnék az újszülött gyenge lelkét (Frazer, I. 188. l.). — Még elterjedtebb azonban e hit másik árnyalata, mely t. i. a testen támadt nyílást felhívásnak érzi a gonosz, főleg betegségi vagy örültségi démonoknak a testbe való hatolására,²⁾ ugyanazon módon, a hogy Waitz feljegyzése szerint a polynéziaiak képzeletében a genius hatol be. Ezen alapulhat a házasságnak az étkezéssel egyképen kritikus pontján a menyasszony, illetve a jegyesek hallgatásának követelménye,³⁾ ezen a test nyílásainak óvását előíró intelmek imádkozás alkalmával,⁴⁾ ezen az újabb és régebbi utazóktól sokszor ismételt tapasztalat, melyet pl. K. Th. Preuss⁵⁾ néhány huichol-indián lefotografálásakor tett, hogy

¹⁾ Holott is az ujjak összefonódása elzárást szimbolizál, mellyel a lelket kiszálltában akarják meggátolni (Panjab Notes and Queries, II. 114. l. § 665., idézve Frazer—Stiébel, I. 186. l.). Ugyane czélt szolgálja ugyanitt egy megkötő mondás («Bennem legyen az erő és bölcsesség»), a miről l. Oldenberg, 527. l. (526.).

²⁾ Frazer—St., I. 240. kk., kül. 243. l. Oldenberg, 270. l. (bőjtök!). E. Fehrle, i. h. 36—40. ll. Irodalom utóbbinál 363. l.

³⁾ Nem beszélni ez esetben ugyanannyi, mint nem enni, mert mindkét aktus a száj felnyitását igényli. A dologhoz v. ö. pl. a wataweta menyasszony különösen jellemző esetét: New, 360. k., idézve Crawleynél, 334. l.

⁴⁾ L. Fehrle, 38. és 39. k. [idézi Schwally, *Semit. Kriegsalt.* 67. l.]

⁵⁾ Globus LXXXI. (1907) 185. l.

t. i. a felvétel pillanatában «wahrrscheinlich aus Furcht vor Eintritt eines Zaubers» *szájuk elé tartották kezüket*,¹⁾ és ezen — a mi véleményünk szerint — körülbelül azonos egy okra megy vissza a *csodálkozás, ijedtség és meglepetés* szájeltakarással vagy szájrautással való kifejezése is, mit az andamaniaknál, a formosai chinwanoknál, az éjszakamerikai mandanoknál, a középafrikai Lundaban, az itawai bennszülötteknél, Új-Britanniában stb. észleltek.²⁾

Ha már most néphit, hogy a kóbor démon hajlandó minden, a testen támadt vagy (meg)levő nyílást,³⁾ elsősorban a száját behato-

¹⁾ Meglepően hasonló ókori ábrázolások láthatók Clarac—Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine, II. 481. kk. Ez ábrákon azonban a száj elé tett kéz szükségképp *apotreptikus* (elhárító) gesztust mímél és — főleg tökéletlen rajzon — élesen megkülönböztetendő a katexochén *deiktikus* czéllal szájra tett kéztől, mellyel napjaink olasz koldusa a «morio di fame»-t szimbolizálja, a mint pl. az egyiptomi írás is az «éhezni» szó után egy ily deiktikus gesztust mutató férfialakkal szemléltette a szó értelmét (l. Wiedemann, 91. k. l.). — A fenti típusú esetek lényegén az sem változtat, ha a gesztust itt-ott a *fényképtől* való félelem provokálja («Bildniss raubt die Seele»: Andree, NF. 18—20. ll. Frazer—St. I. 227. ar. kk. és Maret—Hoops, 4. felolv. 131. l., a mely miatt a számi pénzekben legújabb időkig nem volt rajta a király képe; sok esetet sorol fel Röheim, 129. k.); ez a néphitben — csak úgy, mint az árnyék- vagy tükörkép (Frazer—Stiébel, I. 217. kk.) — a lélek tartalmazójának, magának az egyénnek képzeltek (mert primitív gondolkodás szerint hasonló dolgok azonosak, l. Reuterskiöld, 83. l.). Ez esetben ugyanis a gesztus vissza akarja tartani a lelket, melyet az ábrázolás a szájon át elragadással fenyveget; a mi a száj szerepét illetőleg végeredményben egyremegy. Hogy az apotreptikus czélzat közelekvőbb és gyakoribb, a világos esetek általánosabb volta is igazolja. A deisidaimonia egy keresztény nyilvánulása szerint a kitátott szájra ösidéktől keresztzett szoktak vetni, a mi a rossz távoltartásának szimboluma (v. ö. C. Sittl, Die Gebärden der Griechen und Römer, 127a. l.). A tűzföldi nő a genitál-nyílás elé tartja kezét (H. Ellis, i. h. 62. l.), a mit Ellis a szegycsészés fejlődéséről írott dolgozatában csak az, e műben nem szokatlan visszaéléssel magyaráz szegycsészésnek; néhol ugyanis (Ceylon, singhalézek) egyenesen személyesítve is van a fehér (nálunk fekete volna!) és szőrös ördög vagy démon, mely a nővel egyesülne, ha a vulva szabadon maradna (l. éppen Ellislé is, 23. 82. l. stb.).

²⁾ Andree, NF. 49. k. l. — Hogy itt csak nyílásóváról lehet szó, a gesztus helyettesítő *äquivalensei* igazolják legjobban. Ha a jesoí aino vagy a tibeti csodálkozását akarja kifejezni — egyéb jelek mellett — *öklével átfogja az orrát* (i. h. 49. l.), míg az andamani nők ilyenkor *felemelt ujjukra* ütnek (v. ö. Man, Journal, Anthropol. Inst. XII. 88. l.), a minek jelentőségét illetőleg l. Homerus Comp. III. EPhK. 1915, 304. l. 100. jegyzet (πυρή=γυναικῶν αἰδοῦν). Mellesleg megjegyezve, ha férfiasá akklímáztalt és kopott formában is, mi ugyanily jelentőségűnek tartjuk a Homerosnál sokszor sokféleképen értelmezett czombraverést O 397. (Patroklos *ijedelmében*, mint helyesen legutóbb Hornyánszky Gyula, A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. M. Tud. Akad. Értek. a t. t. k. ör. XXIII. 10. 1915. 49. l.) és nevezetesen II 125. (Achilles *remélve* teszi, mikor látja a csata terjedését; — O 113 talán más természetű?). A *μῦθον πλῆττεν* későbbi eseteire vonatkozólag l. C. Sittl, Die Gebärden der Griechen und Römer, 21. l. és v. ö. Hornyánszky, 49. l.

³⁾ Legismertesebb a menyasszony nyílásainak óvása a legveszedelmesebb, első coituskor (v. ö. E. Fehrle, 36. l. kül. 3. jegyz. és 40. k.), de egyébként is a női kritikus pontokon (Oldenberg, 270. k.). A különféle be-

lásra felhasználni; ha továbbá a behatolás veszedelme szükségkép nő, mikor a démonok nőnek körülöttünk, helyesebben: mikor számukat és jelentőségüket a félelem, a rájukgondolás — az élet bizonyos fontosaknak érzett funkcióinál és mozzanatainál ¹⁾ — vagy a különösen jó alkalom ²⁾ felnöveszti és vélt jelenlétük és leskelődésük élénkebb elképzelésükre kényszerít, — akkor mi sem természetesebb, mint hogy *a szájfelnyitással keletkezett nyílás provokált bizonyos óvóintézkedéseket*. A mások jelenlétének kerülését és az általán szokásos, védő elzárásokat már felismerhettük ilyen célúaknak. Hogy egyes tudósok példájára szabad-e és pedig mi czímen (a mit ezek elfeledtek megvizsgálni!) a *hallgatva étkezést* is *egy ily védelmi eszköznek* tekinteni, arra — véleményünk szerint — csak különösebb megfontolás adhat választ.

Frazer többször beszél a csendről és hallgatásról, mint a természeti ember előtt kipróbált módról a rettegett démonok távoltartására, ³⁾ de az *étkezés közben való hallgatás* vonását, mint a *szájelzárás, illetve nyílásóvás* (a periculum rimæ elhárításának) módját ezen összefüggésben ⁴⁾ nem méltatja külön figyelemre. E ponton fejlődést mutat, de egyben — Frazer világosságához képest — visszafejlődést is, tanítványa, Crawley, kinél már szerephez jut a *hallgatva-evés*, csak ő bizonyos felületességgel, *minden magyarázat nélkül*, az egyéb védekezési módokkal ⁵⁾ egyfajtajúnak tünteti fel, vagyis *teljesen azonosítja* az

tegségek stb. ellen óvó nyílástakarások képzelt szükségességét érdekesen igazolják a baj bentvesztését célzó elzárások, — minthogy Mephistopheles közismert tana szerint: 's ist ein Gesetz der Teufel und Gespenster: Wo sie hereingeschlüpft, da müssen sie hinaus (v. ö. Andree, NF. 6. l. is ad Josephus VIII, 2, 5.). Úgy látszik, az alvilágból visszatérő Alkestisnek (Euripides, Alk. 1145.) azért kell három napig elfátyolozva, némán maradnia, mert megszólalásával nyílást engedne halottaktól szennyezett egyéniségének (v. ö. S. Reinach, La voile d'oblation, Cultes, Mythes et Religions I², 1908, 309. l. — [vagy egyenest szavai fertőznének?]). Andree, NF. 3. l. idézi Bastian (Reisen in Birma, 383. l.) feljegyzését a dagadt testű birmai lányról, kiből a betegségek okozó gonosz szellemet úgy tánt el az orvos, hogy a női test kilencz nyílását talizmánokkal erősen elzárja, nehogy a démon kimenekülhessen, azután addig ugrál-tapod a földre vetett leány hasán, míg a démont agyontaposottnak gondolja. A testnyílások elzárásának szerepét az okkultizmusban (v. ö. Teozofia, 1915. 256. l.) e helyt figyelmen kívül kell hagynunk. Ugyane gondolatot alapszik az ellenkező segítősi mód is, mellyel — legalább Broca — a neolithikus trepanatio gyakoriságát magyarázza (Sur la Trepanation du Crâne etc., Revue d'Anthropologie, 1877, 1.): a fejben fogva levő, bajtokoző démonnak ajtót nyitnak vele, hogy kimehessen s a beteg meggyógyuljon.

¹⁾ Már e dolgozatban is utaltunk az emberélet ily érzékeny, minden oldalról tabukkal és elővigyázati szabályokkal körülbástyázott eseteire, és hogy az étkezés is ilyenféle eset, melynek fontosságát a természeti népek felfogásában csak a coitus közelíti meg. (Egy példát arra, hogy a száj első használata ép oly veszélyes, mint az első coitus, l. Crawley, 135. k.)

²⁾ A murava és mindenféle lidérc az *alvó* nyitvamaradt szájába mászik (l. Laistner, I. 251. k. 269. k. 322.; II. 204. stb. l.).

³⁾ L. pl. Stiébel, I. 399. l. stb.

⁴⁾ Legalább is a kezeimnél levő kiadásban.

⁵⁾ L. 148—152. ll. Az evésközben-hallgatást illetőleg kiegészíti ezen adattárt Haberland, 21. §.

*egyedülérés szokásával.*¹⁾ Pedig e lépés súlyos következtetéseket jelent éppen Crawley feltevései szempontjából, ki némely kritikusanak nagy rosszallására oly túlzottan hangsúlyozza a magányos és hallgatva-éves szokásaiban az *emberi* behatástól való félelmet. S. Reinach, mint érintők, — lényegben Frazerhez térve vissza — nagyobb teret engedne az élelment *mystérieux*-nek és tagadhatatlan, az esetek jelentékeny számában érvényesnek kell tekintenünk igazságát, hogy a természeti ember jobban fél a szellemektől, mint társai ármányától és képzeletében az emberi agenciák mellett nagy szerepet játszanak a kóbor és fenyegető démonok. Ez az ellenvetés pedig egyenesen kényszerűvé válik, ha a hallgatva-étkezés szokásának szeme közé nézünk, a mit az utánmondó felületességével Reinach is elmulaszt, noha ellenvetésének kétségkívül ez volna a legfőbb támasza. Addig ugyanis, míg a hallgatva-évest nem azonosította a magányban-évéssel, Crawley felfogása a magányosság okáról nem ütközik oly tényekbe, melyek félreérthetetlen kizárólagossággal követelnék a deisidaimoniát magyarázatúl. Hisz e felfogásban nemcsak a vad társak támadása, hanem az ember azon démonikus hatalma²⁾ is bennfoglaltatik, mely a szemmelverés révén sajátja. Magányt, fátyolt, függönyt, háttalfordulást, odanézési tilalmat kitűnően magyaráz az evil eye félelme, de érthetetlen volna, hogyan akadályozza a szemmelverést³⁾ — a némaság?! Mert ha

¹⁾ A mi magyarázatfélének idevonható volna: csak egyszer — a házassági szokások tárgyalása közben — mond olyasvalamit, hogy „veszedelmes személyekkel beszélgetni veszedelmes” (342. l.). — Szorgalommal összehordott példáiból említjük e szokást a Vancouver-szigeti aht vagy nootka indiánoknál, a maori, szíami és hindú népeknél, meg a syriai araboknál (a mire vonatkozólag l. az irodalmat 149. l.). Bowring, Siam I. 328. l. idézi a szíami buddhista papok érdekes maximáját: *to eat and talk at the same time is a sin*, — a mi jellemzően mutatja, hogy csinál magának az ügyes vallás törvényt a szokásból.

²⁾ Ezt az emberi hatalmat olykor egyenesen a megszállottság egy fájának tekintik. Pl. B. Schmidt, 577. l., az egyházatyák hatásának tulajdonítva, említi a korai kereszténységben elterjedt ama hitet, hogy a gonosz „szemű” emberek démontól vannak megszállva, míg legalább a megszállottság maga már a klasszikus ó-korban is élő hit volt (577. l.). Hogy természeti népeknél a hit közkeletű, például a sierra-leonei feketék is bizonyítják, kik apró *csengőket* alkalmaznak gyermekeik lábán a szemmelverés ellen, holott világos, hogy a csengő a szemmelverésben rejtőző démont hivatott elriasztani. (Csengő mint démonűző, l. Dulaure-Krauss-Reiskel, *Die Zeugung im Glauben, Sitten und Bräuchen der Völker*, 1909, 294. kk. 315. k. és passim; v. ö. L. Parmentier, *Recherches sur le Traité d'Isis et d'Osiris de Plutarque* [Ac. Roy. de Belgique, Cl. d. Lettres et d. Sciences ... II. série, tome XI.] 1913, 49. l.; irodalom: Paul Sartori, *Ztschr. d. Ver. f. deutsche Volkskunde*, VII. 1897, 358. l.; v. ö. Archiv f. Anthrop. NF. 3. 1905, 136. kk. 11: M. Andree-Eysn, *Die Perchten im Salzburgischen*; stb.) Ugyanezt, az ártó szem mögé képzelt démont sejteti, ha a kisgyerek fejkötője alá *hagymát*, a mi ismert démonűzőszer, és hasonlókat kötöznek (l. Andree, i. h. 40. l.).

³⁾ A némaságra különben már akkor se volna szükség, ha — a mi mindenesetre csak félvad viszonyok közt lehetséges — az ellenséges idegenektől felfedeztetésnek, vagyis a valóságos tetteges emberi támadásnak kerülése célozthatnék, mert hiszen ennek meggátlását már a *hallbeszéd* (suttogás) kívánalma is lehetővé tenné, a minthogy olykor ez óvako-

talán van is némi nyoma, hogy a *felnyitott száj* — a némaság benemtartásának szükségszerű járuléka — magára vonja az evil eyet (szóval ellene a bezárt száj volna a kényszerű védekezés), ez a hit sokkal elszigeteltebb és csináltabb, semhogy általánosnak gondolhatnók.¹⁾ Világos tehát, hogy a magányos és hallgatag étkezés szokásában csak a kautéla *általános* célja lehet azonos, hogy t. i. általa, valamiféle inklináció állapotában, a szabály betartója káros befolyások ellen biztosítatik; egyébként azonban *mindkét mód másként és más ellenség ellen biztosít*. A magányosság katexochén az «ellen-séges szomszéd» ellen véd — úgy a valóságos megzavarás, mint a szemmelverés esetében —, ha talán még Crawley sem zárja ki teljesen, hogy olykor betegség és egyéb ártó démonok ellen is. Viszont a hallgatás tipikusan «Abwehrzeichen gegen Dämonen» (E. Fehrle, 69. k.) és a társak elleni védekezésnek felfogni legalább is oly erőszakolt, a mily sima és magától értetődő ezen felfogás.²⁾ Így meggyőződésünk szerint a *magányban étkezés követelményénél* a közvetlen (katexochén) indító ok e biológiai aktus emberi körülményekhez mért fontosságának és veszélyességének tudata; ezt a védekezésfajtaát tehát a szomszédnak, a *γειτόνων ὀφθαλμός*-nak és esetleg (Crawley!) az ily érzékeny pontokon kétszeresen *ragadós* rossz tulajdonságok elkapásának, sőt — talán hozzátelhetjük — olykor a lehellet (fertőző?) szájbahatolásának félelme³⁾ teszi megokolttá. — Viszont a *hallgatva-étkezés* követelményénél közvetlen (katexochén) indíték a deisidaimonia, tehát a védekezés ezen módját a nyilástámasztástól vagy még inkább a gonosz szellemek fellármázásától való rettegés okolja meg. E szerint a hallgatás védekezése katexochén démonikus (be)hatások ellen irá-

dás még a, természetesen teljesen anthropomorphikus, démonok ellen is elég-séges, a hol ezek mint az embert keresők képzelgetnek el. (L. pl. Frazer—St., I. 398. l. lentebb említett esetét is, stb.)

¹⁾ Ez az eset gyanítható pl. az egyiptomi varázssénekekben, melyet a Chabas-féle Papyrus Magicából — Von der Sperre der Umhegungen cím alatt — fordít Brugsch Henrik, Religion und Mythologie der alten Ägypter, 1888. 2. fele 728. k. VIII. szám alatt, hol többek között szerepel a varázsszó is: *Den Mund des Menschen fessele* | — *Aller von bösem Blick* etc.

²⁾ Az emberélet bizonyos kritikus (fontos) pontjain jelentheti a hallgatás a spiritual fear-en kívül általában az emberi veszélytől vagy épen az egymástól való félelmet; utóbbit különösen a házasságkötésnél hangsúlyozza Crawley (ως πιστικῆς)), talán némi joggal is; de ne feledjük: ezek mind oly pontok, melyeken a *szájnnyílás* egyébként nem szerepelne, csupán a beszéd által keletkezhetik, holott az étkezésnél a szájnnyitogatás már a beszéd előtt elengedhetetlen. Megint más elbírálás alá esik a varázsló némasága (v. ö. A. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, 1860, 63. l.), a mire itt nem terjeszkedhetünk ki.

³⁾ A perzsa királyok személyes közelségben élő szolgálai fejet és száját fődő *fejta*karót («kapuczni») viselnek (l. ábrázolva Weiss, Kostüm-kunde, I. l. r. 147. fig. a. b. és v. ö. hozzá 266. k.), míg ha idegen szólt hozzájuk, *kezüket szájuk el* kellett tartaniok, hogy a lehellet ne érje őket. Épigy látjuk Strabo XV, 3-ból, hogy a mágusok közt kultuszi cselekedeteknél *orrot és száját* a padon-nak nevezett *vászonköntőlé*kel kellett eltakarni. Hasonlót használtak imádkozáskor az avatatlanok is. V. ö. bizonyos ritu-soknál a lehellet visszatartásának parancsát: Oldenberg, 334. 482. és 551. l.

nyul és csak ezen tapasztalatunk éles érvényrejuttatása vethet kielégítő világot az evés közben való hallgatás eddig tagadhatatlanul homályos útjaira.¹⁾ E különbségtétel egyben lényegesen módosítja Crawley és Reinach (meg utána H. Ellis) egymással egyeztetetlenül szembeállított és merevségében teljesen igazságtalan antagonizmusát is.

Kétségtelen tehát, hogy a hallgatás követelménye a *nyilástámasztás veszélyességére* utal vagy még inkább: (minthogy nyilástámasztás már magával az evéssel úgyis jár) a *hangadás kerülendő* voltára, mint a mely erre a nyilásra figyelmeztetné — minden kétségen kívül nem annyira az élő emberellenséget, mint — a kóbor démonokat. A primitív ember szemében nincs nagyobb oktalanság, mint gyengeségi pillanatokban hívni fel kiszolgáltatott személyiinkre a démonok figyelmét.²⁾ Himlőjárvány idején Borneo szigetének sakarang-dayakjai ott hagyják falvaikat s a dsungelbe *rejtőzve* nappal csak *suttogva* beszélnek, hogy a szellemek *meg ne lássák vagy meg ne hallják őket* (Frazer—St., I. 398. és 398. l.). Lakodalmon Jávában senki egy szót sem szól az étkezés egész ideje alatt.³⁾ Vadászatot, aratást, szántást,⁴⁾ vetést⁵⁾ stb., mikor a természet rettegett szellemeitől van oka félnie, *csendben* végez a természeti ember (Frazer, i. h. 399. l.). Varázsmanipulációknál, ellenvaráznál stb. a csend megtörése balsikert jelent, míg a hallgatás ősi varázs- és gyógyeszköz a német néphitben (l. Kolbe, Hessische Volkssitten⁶⁾, 93. l.). E számtalanszor hangoztatott babonás követelmény (v. ö. Laistner, I. 272. 224. kk.; különösen kincskeresésnél, l. Laistner, I. 228, Bán A., A kincskeresés a néphitben, Ethnographia 1915, 34. 36. l. stb.) lehet alapja a *hallgatva harczolás* kívánalmának Hamdir fegyverzetének sérthetatlensége érdekében is⁶⁾, stb. Az ember *óvakodik hangos szóval a démonokat felkiabálni* (v. ö. E. Rohde, Psyche I². 244.). Ez óvatosságot erősíti az elterjedt hit, hogy *az ember minden lármaverése boszúra ingerli a csendet szerető démonokat*.⁷⁾ Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a primitív gondol-

¹⁾ Haberland régi felfogása — igen helyesen — a magányosan evést semmi összefüggésbe nem hozta a hallgatva-evéssel és e tekintetben mindenesetre feletle áll az újabb kutatóknak, kik e két tényezőt elhamarkodottan összevonták. Szó nélkül is természetes azonban, hogy a vallástudomány újabb eredményeinek felhasználása tekintetében nem mérkőzhet velők.

²⁾ A hívó vampyrnak nem szabad felelni. A „durch Reden den Alp herbeiziehen”-t illetőleg l. Laistner, I. 51. (II. 281.), II. 139. l.; v. ö. I. 222. l. is stb.

³⁾ R. Schmidt, Liebe und Ehe in Indien, 424. l. (a Schouten-gyűjtemény XII. köt. [1754], 319. kk. közölt leírás alapján).

⁴⁾ Bán Aladár, Ethnographia 1915. 34. l.

⁵⁾ Ha a beszéd hirtelen elakad (egyéb szokásokat ily esetben l. Laistner, II. 212. l.), Németországban azt mondják: „es ist gut Hafer säen” — világos célzással arra, hogy (zab)vetés közben szokásos a hallgatás (l. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart § 649. 653. stb.). [V. ö. Wander, Sprichwörter s. Hafer, 56. l.]

⁶⁾ L. az Ermanarich-monda norvég feldolgozásában: Eddalieder Hamðismál 11. és 26. vszak., a miről v. ö. O. L. Jiriczek, Deutsche Heldensagen, I. k. 1898. 93. l.

⁷⁾ Egyéb babonák között a hallgatás egyik okának már Haberland 21. §. (1888, 261—3. ll.) látta ezt az étkezésnél és egyéb fontos vagy ve-

kozás esztelen cselekedetnek tartsa a beszélgetést, vagyis a hangadást evés közben is.¹⁾ Hiszen az evés biológiai fontossága és érzékenysége miatt a szájnýtás bizonyos fokig már úgy is kiszolgáltatva érezteti az egyént, másrészt a hang még egyenesen figyelmeztetné is a démonokat ezen állapotra. A buddhista koldusbarátra vonatkozó disciplina — többek közt — mindenesetre tiltja a «cracking, munching, grunting or lapping», szóval a *zajjal* evést, a *száj nagyratátását* és a *tele szájjal* beszélést is.²⁾

★

Vétkes egyoldalúság volna azonban, ha egyes modern folklóre- és valláskutatók hibájába esve úgy a magányos, mint a hallgatva

szedelmes helyzetekben. I. még Fr. Panzer, Studien zur germanischen Sagen-geschichte I. (Beowulf) 261. és 264. l. (irodalom). A démonok láрма iránti ellenszenvét illetőleg v. ö. Krohn Gyula—Bán A., A finnugor népek pogány istentisztelete, 1908. 47. l. is (mindennapi zaj, hangos beszéd stb. kellemetlen az istennek). Különösen ismert az (éjjeli) démonok félelme a harang- és kakasszótól (v. ö. többek közt Laistner, II. 47. l.). A lármaverés oka sok babonás aktusban épp az, hogy a démon e gyengeségét akarják ellene fordítani és kihasználni, mihez részletesen hordott anyagot E. Samter, Geburt, Hochzeit und Tod cz. könyvében (v. ö. Ethnographia, 1912. 60. l.). L. még Laistner, II. ante 339. l., Oldenberg, 494. l., Panzer, i. h. 103—4. ll. stb. Így a démontól (főleg a lidércztől) óvakodás majd hallgatással (v. ö. fent!), majd ép lármával, sőt egyenesen fecsegéssel (Laistner!) történik, a mely kettősséget illetőleg l. Laistner, I. 123. és II. 178. l. is. Hasonlóan azonos eredményt, ellentétes utakon, egy más esetben l. pl. Panzer, I. 76. l. Legkiélezettebb természetesen a kellemetlenkedés, ha valaki néven szólítja, «leleplezi» a démont, a miért is ez a gonosz varázs megszüntetésének igen közismert módja. («A név magikus ereje», — v. ö. Jiriczek, i. h. I. 93. l.)

¹⁾ V. ö. általában E. Fehrle, 69—70. l. Az antik kultuszokban szent aktus alkalmával minden jelenlevőre a hallgatás volt kötelező (ἐσφραστε a. m. favete linguis v. celebrate faventes). A vedai szokásokat illetőleg l. Oldenberg, 399. 411. k. 468. 487. stb. Könyörgés, evés stb. közben a Sháyast Lá—Sháyast III. 6. szerint (The Sacred Books of the East, ed. F. M. Müller, vol. V. 1880: Pahlavi Texts, ford. E. W. West, I. r. 277. k. l.) érdekesen nyomatékositja és tudatosítja (példájával) a cselekvő személy ezen aktus alatt kötelező hallgatását egy rövid, az alkalomhoz képest változó szövegű imaformula (av. vák, pahl. vág, perzs. báz), melyet az aktus elején az aktus teljesítője magában vagy suttogva kezd, de hangosan fejez be az aktus végrehajtása után and the person is then free to speak as he likes. (Ez adatra Ostern S. P. úr hívta fel figyelmemet.) A pythagoreisták hallgatásáról l. Boehm, De symbol. Pythagor. 48., 51. stb. l. Hogy az étkezés közben *beszélt dolgok tárgya* is bizonyos befolyással lehet az étkezésre és étkezőre, már Haberland (1888, 262. l.) is említi, de elmulasztja a megjegyzést, hogy ez olykor oka lehet a beszélés tilalmának, mert valami ominózus szó kiejtése veszedelmet hozhatna. Dobuban pl. tilos *halfőzés* alatt hangosan beszélgetni (Róheim, 133. k.). Az ἐσφραστὴν ige se jelent eredetileg egyebet, mint «jót-jelentő szavakat használni» vagy a mi ezzel későbbi, ethizáló szellemben (Oldenberg, 411. l.) *egy*, «minden *netalán* rosszat jelenthető vagy valótlán szótól tartózkodni» s minthogy az ilyenek megállapítása sokszor bonyolódott és az emberi előrelátáson túlmenő, az ige jelentése csak *ez után* a. m. «áhitatosan hallgatni».

²⁾ Haberlandnál, 1888. 273. k.: Beal, A Catena of Buddhist Scriptures from the Chinese, London 1871. 234. l., Hard 93. l. idézve.

étkezés okai közt nem akarnánk kellő tekintettel lenni a természet-szerűségre és bizonyos «anyagszerű» közelfekvőségekre. Így a *magány keresését* illetőleg kétségtelen, hogy az étkezés is azon funkciók közé tartozik — ilyenek még a sexualis és a kiválasztási szükséglet kielégítése s némiképp az alvás is ¹⁾ —, melyeknek végzése alatt már a magasabbrendű állatoknál ²⁾ is általános a félrevonulás. ³⁾ Hogy az evésaktus némely nép elképzelésében az exhibícióval egyenértékű, már K. von d. Steinen, Schurtz stb. is észrevették s míg egyfelől a ragadozók szokásával hozták összefüggésbe, melyek zsákmányukat félrehurcolják és a többiekől távol falják fel, másfelől arra utaltak, hogy a mai ember is atavisztikusan lúzódik a «publicans and sinners» ebédársaktól (Crawley, 162. l.), de általában kellemetlenül érzi magát, ha evés közben figyelik és több személy veszi körül. Neurasztenikus, helyesebben pszichasztenikus betegeknek Raymond és Janet ⁴⁾ ugyanazt, a torz intenzitásával fellépő félelmet észlelték a társaságban étkezéssel szemben, mellyel mi, normálisak, a kiválasztási aktusok alkalmával kerüljük a nyilvánosságot. ⁵⁾ Vasuti kupéba, a hol valaki étkezik, csak úgy restellünk bemenni, mintha denudációpillantottunk volna meg. E jelenség egyik oka mindenesetre az, hogy az étkezés — mint a hasonló jelenségeket felidéző egyéb funkciók — *nagy fontossággal* bír az organikus életben ⁶⁾ s így bizonyos *fiziológiai szegyenkezés* ⁷⁾ tapad hozzája. Az állatoknál és a természeti népeknél (legalább

¹⁾ Ehhez v. ö. Wilson, Western Africa, 308. 310. l.

²⁾ Stendhal, De l'amour, chap. 26. is ismeri a megfigyelést, hogy ragadozó madarak iváskor elrejtőznek, mert fejüket vízbe dugván, e helyzetben védtelenek volnának.

³⁾ Emberi kivételek — persze különösen a táplálkozásnál — vannak; a nemi aktusnál ritkábbak (J. Hawkesworth, Account of Voyages etc. 1775. I. 469. II. 45. l.; Toutain, Ethnographie des Iles Marquises, L'Anthropologie, 1896, 546. l.; H. Ellis—Kötscher, Geschlechtstrieb und Schamgefühl, 1907³, 36. l. adnak egyes adatokat).

⁴⁾ Les obsessions et la psychasténie, II. 386. l.

⁵⁾ Mindezt v. Steinen és Schurtz ignorálásával kifejti H. Ellis, i. h. «Die Entwicklung des Schamgefühls» cz. dolgozatában (71—3. ll.) és egy-szersmind egy már Crawleynél (139. l.) odavetett vonást állít éles előtérbe. Szerinte ugyanis a fejlődő civilizációval egy másfajta szegyenkezés lép a fiziológiai helyébe, t. i. a *vágyak és az ezt kísérő visszatetszésnek felkel-tésétől való óvakodás*, a mit bár későbbinek, de azért fontos tényezőnek — szegyenkezést provokáló emberi «fontosságérzésnek» (l. fent) — tartunk. Ha Ellis azon, talán túlságosan modern gondolatát is elfogadjuk, hogy női néző a férfinél még kevésbé tud a feltolakvó megkívánásnak ellen-állani, s társasága ezért tilos többször és különösebben az étkezés alkalmával, akkor e gondolat továbbvitele hivatottan helyettesítené Crawleynak a női infekcióról szóló, nem épen megtámadhatatlan elméletét. De ezen, Ellistől se részletezett ötlet messze vezetne.

⁶⁾ Túlfinomodottnak érezzük a Steinen-féle felfogást, melyet Müller-Lyer, Phasen der Liebe, 18. l. újból felelevenít és elfogadni látszik. Ez t. i. etikett-kérdést csinál az elfordulva evésből. «Und das ist — írja Müller-Lyer — vielleicht sogar eine vernünftigere Scham, als die Körperscham. Das Kauen und Verschlingen der Nahrung ist wohl nie ein so schöner Anblick, als es der des nackten Körpers sein kann.» (Sok hívó erre ez eszté-tikai argumentum aligha talál.)

⁷⁾ L. EPhK. 1915., 314. l.

is Schurtz, i. h. 19. l. szerint) az élelemért folytatott harez fontos-ságának érzése lehet az, a mi a szemmeltartás alkalmatlanságát s így valami szűgyenkezés kifejlődését előmozdíthatta. A civilizáltabb emb bernél ez a szűgyenfejlődés mindenesetre bonyolódottabb és finomabb fontosságérzésekben gyökerezik. (V. ö. 80. l. 5. j.) De az étkezés funk-cziójánál a szűgyenkezéssel talán egyenlőrangú tényező a magányosság provokálásában az, a mire a természettudomány megfigyelései szerint különösen a vadállatok analógiája is rámutat. A szóban forgó funkciók ugyanis *védtelessé tesznek*¹⁾ úgy a direkt támadás, mint minden veszedelmes behatással szemben.²⁾ Az étkezés legalkalmasabban helyezi az embert a receptivitás állapotába s ez is egy oka egyedülmaradási törekvéseinek. Végül az sem elhanyagolható tényező, hogy a primitív népeknél — napi életök berendezése szerint — eredetileg úgyis hiány-zik a rendes, napi, közös étkezés szokása (a mely csak idővel és mintegy *θέραι* fejlődik ki), sőt ezen állapotot — álokadatolásokkal for-málva törvényt a meglevő szokásból — vallásos rendeletek is erősítik akkor, mikor egyfelől a háznép egy-egy tagjának bizonyos ételeket megtiltanak (s így külön-étkezésre kényszerítik), másfelől jobban alá-húzzák az úgyis ritka közös étkezés fontosságát azzal, hogy különös jelentőségeket és czélokat tulajdonítanak neki.³⁾

A mi most már a *hallgatva* evés anyagszerűségét illeti, minden babonás meggondolás nélkül, ipsa rei natura is természetesebb evés közben hallgatni és szokatlanabb, mondjuk anyagszerűtlenebb be-szélnei; hiszen ha evéskor beszélünk, egy szerv — a száj — egyszerre két funkciót végez, a mi mindég természetellenes. Az ismert adoma csattanója — wenn ich ess, ist alles gestorben — annyiban komoly is, hogy a ki evés közben beszélésre készlet, mindenesetre vétkezik az anyagszerűség, azaz, a mi ezzel sokban azonos, a primitív tapintat ellen. Az anyagszerűség érzése szükségkép annál általánosabb, minél közelebb áll valamely nép a primitív természetességhez és így talán már az előzők alapján is aligha fogjuk ezt a *hallgatva* étkezést vala-mely nép specziális sajátosságának tekinteni, inkább a *népek általános sajátosságának egy specziális fokán*. Ez a kényszer annyira a dolog természetében fekvő, hogy — bár nem szokták kiemelni — részünkről meg vagyunk győződve: *az evés közben való beszélgetés természetellenes-sége, az ily helyzet ferdének érzése nem csekély tényező abban, hogy a babonás gondolkodást mehökkentse és a beszéd felő kerülése irányában érzékennyé tegye*, mint a hogy hasonló folyamatok egyes babonák keletkezésének végokaiként sokszor vannak igazolva. A bizonyos fajok természetében rejlő szófukarság — csak éppen a magyart emlí-tem⁴⁾ — szintén több-kevesebb szerepet játszott abban, hogy itt-ott e szokás kifejlődjék vagy kifejlődésében támogattassék.

¹⁾ A védtelességet már Haberland hangsúlyozza, de nem fejt ki részletesebben.

²⁾ E pontot felfogása támogatására különösen Crawley hangsúlyozza többször és helyesen (57. 134. l. stb.).

³⁾ Minderre részben már fentebb is czéloztunk, részben utalunk W. Rob. Smith—Stübe, i. h. 212. k. l.-ra.

⁴⁾ V. ö. Herman Ottó, A magyar nép arca és jelleme, Budapest, 1902, 186. l. stb. — Az eddigiekből érett gyümölcs a tanulság, hogy a köztudatunkban «magyar»-nak elraktározott sajáttság, melyet a Családi

III.

Hogy most már a Homeros-korabeli görög néplélek *lehetett* ama specziális, primitív fokon, melynek általános járuléka, hogy az evés közben való hallgatást még anyagszerűbbnek érzi a beszélésnél, nemcsak az általános kultúrtörténeti állapot, de egyes oly hitképzetek fennforgása is igazolja, melyeknek régisége körülbelül ezen fokra utal, illetve szükségképen egyidejű vagy időben igen közel álló az ilyen-fajta felfogáshoz. Az ilyen primitív képzetek élénk tudatban élését illetőleg talán elég a X94 már érintett tanuságára hivatkoznunk (l. fent 36. lap), mely annál súlyosabban eshetik latba, minél kétségtelenebb, hogy Homeros tudatosan óvakodik a babonák expressis verbis való kifejezésétől és hogy azok néha csak igen alapos körütekintéssel hámozhatók ki szavai alól.¹⁾ Külömben a mumifikálás I 38. k.-ben említett legprimitívebb módja (a halhatatlanok étele és itala *ἔνα... χρός ἐμπέδος εἶη*) szintén ezen gondolaton alapszik:

Viszont ha e fokot feltenni jogunk van, értjük, hogy Hermes zavarának nem hogy feltűnő, de igen ügyesen választott palástolója az evés, mint a mely alatt az akkori görög publikum szemében egyáltalán nem meglepő a hallgatás. Ha valaki kellemetlen gondolatokkal van elfoglalva, ez külömben is sohasem, ma sem feltűnő. Így pl. Eumaiosnál, az ithakai állapotok meghallgatása után (ξ 109. k.) Odysseus *ἐνδύσεως χρέα τ' ἵσθις πίνε τε οἶνον ἀρπαλέως ἀχέων, κατὰ δὲ μνηστῆρσι φύτευεν*. Ezzel azután azonnal magyarázódik, a mi főleg Gemollnak és Düntzernek nem volt inyére, hogy t. i. mire való a csakugyan különös és rögtön a kérdés után, azaz helyesebben: a költő által a kérdés alatt kezdeményezve képzelt²⁾ ebédkészítés és közbeebédeltetés. Az előadás ezen formájának egyszerűen a költő cél-tudatos rendezkedése képezi alapját: *szüksége volt rá*, mert Hermes habozását, a gène-t (Gneisse!) igen simán, alkalmasan és félreérthetetlenül tudta publikumával érzékeltetni és — a költőiség szabályai szerint természetesen publikummód gondolkozó — Kalypso előtt is megokoltta tenni. Ez a magyarázat teljesen megfelel a legújabb és különösen C. Rothetől és A. Roemertől érvényre emelt *pozitív home-*

Kör szerzője apodiktikusan így fogalmaz: «Szavuk nem igen van azalatt^{*)} míg esznek: *Természete már ez a magyar embernek*», csak egy esete az általános, de korhoz, ethoshoz és hasonló tényezőkhöz kötött szokásnak, mely emberi általánossága mellett tisztán épp ilyen volta miatt nincs minden népről följegyezve és hagyományozva.

¹⁾ Erről szólottam már Homerus Comparatus III. cz. dolgozatomban, különösen EPhK. 1915. 202. l. és a III. fejezetben, u. o. 377. kk. általában.

²⁾ Felfogásom szerint ugyanis Kalypso kérdése és a tálalás *egyidejű* események, melyeknek illyensége csak a simultaneitást kifejező homerosi formulák hiánya folytán (l. általán e kérdésről: Th. Zielinski, Die Behandlung gleichzeitiger Ereignisse im antiken Epos. 1901., Knny. Philologus, Suppl.-B. VIII, 3.; Cauer, Grundfragen, 1909², 397. kk.; Belzner, Homerische Probleme, II. 1912, 120. kk.; C. Rothe, Die Odyssee als Dichtung, 1914, 187., 247. l. stb.) nem eleve világos a homerosi kifejezés-mód járátlanabb ismerői előtt. «Die Unterordnung mit 'während' ist noch nicht gefunden» (Belzner).

*) John Keats

rosi esztétika helyes alapelveinek.¹⁾ — Távol tehát attól, hogy a közbebedéltetés a költő, illetve interpolator vagy átdolgozó ügyetlenségét tanusítaná, mihelyt Homeros felteheti hallgatóiról, hogy megértvén természetesnek s a mellett tapintatosnak fogják találni, ha Hermes él az evés anyagi kényszerével és bizonyos joggal nem beszél, míg azt be nem végezte, más szóval: mihelyt *a hallgatóság hasonló helyzetben és lelkiállapotban* (Gneisse!) *szintén evés utánra halasztandó a megbeszélést*, mihelyt nincs jogunk feltűnőnek látni, a mit csak a *mi* neveltetésünk láttat *ma* ilyennek, — az előadás egész, elsőre talán nekünk meglepő alakulása egyenesen a költő tudatos gondoskodásának és előrelátó művészetének dokumentumává lép elő. E vonással a legjobb hatás reményében élhetett a költő, ha Hermes zavarát és ennek tapintatos eljárását is egyszerre akarta publikumával érzékeltetni. Viszont azzal, hogy felfejtettük és rámutattunk, újra az ó-görög folklóre egy érdekes és eddig nem ismert kincsét sikerült Homeros sorai mögül a napfényre elővonnunk.

(Czepléd.)

MARÓT KÁROLY.

LENAU ÉS A TRAGIKUM.

III.

Lenaunak disszonanciák iránt általában fogékony természete a vallási élet disszonanciáit minden másnál erősebben érezte át, s azért ezek tragikus diszpozícióinak kialakulására elhatározó befolyással voltak. Lenau tragikus alakításai a megrendült vallásos világnézet alapjából, tehát másodlagosan fejlődnek ki. Ezen szoros függő viszony feltevése mellett szólnak igen fontos, figyelmen kívül nem hagyható körülmények:

1. Addig, a míg Lenau tisztán a «rettenetes múzsa» iránti szeretetből akar tragédiát írni, tragikus gondolkörök kialakítására irányuló kísérletei egyáltalán nem vezetnek eredményre.²⁾ A *Faust* gondolata és terve is, bár a huszas években már megvan, kiviteltre nem kerülhet, csak a harminczas években.³⁾ Az a Lenauban oly mélyen gyökeredző «Schwermut, die sich nicht wegscherzen, wegpredigen, wegfluchen, wegphilosophieren lässt», az «innerer Riss», a mely akármit tegyen is, mindegyre mélyebb lesz, a «Gravitation nach dem Unglück» csak azután lesz tragikus koncepcziókra termékeny, a mikor Lenau egyrészt édesanyja halála s az első nagy szerelmi csalódása, másrészt kielégíthetetlen fejlődésvágya és tudásszomja következtében belekerül a vallási kétely útvesztőibe. Viszont, a mint a vallási kételyek oppo-

¹⁾ Többször szoltam róla, különösen bírálataimban, melyek ez irány képviselőinek egyes munkáiról az EPhK. 1912. és kk. évfolyamaiban megjelentek és bizonyos tekintetben összefoglalóan C. Rothe imént idézett munkájával kapcsolatban (EPhK. 1915. 658—661. ll.).

²⁾ *Werke*. III. 24. l.: Lenau 1821-ből való levele.

³⁾ Seidl értesítése szerint. V. ö. Heinrich Gusztáv, *Faust. Irodalomtörténeti cikkek*. Budapest, 1914. 197. l.

zitiv ereje költészetétől távolmarad (mint pl. a Savonarolában), a mint poézise a vallási területről lehelyeződik (mint pl. a Waldliedersziklusban), a világproblema már nem tragikus, hanem lírikus vagy epikus alakban kerül megoldásra.

2. A mi tragikusnak nevezhető bonyolulat és jellem a lenau-i szellem alapján épül (Faust, az Albigensek, Don Juan, Ziska, Ahasver, Anna, der traurige Mönch, die Zweifler stb.), az mind nem egyszerűen általános emberi, hanem határozottan vallási atmoszférában jelenik meg és az egyházzal, vallással, templommal kerül belső vagy legalább külsőleges kapcsolatba. Az ember és világ, a mikrokosmos és makrokosmos viszonya szükségképen az ember és a keresztény isten viszonyává alakul át.

3. A tragikus diszpozíció ezen másodlagos, vallásfilozófiai eredete mellett szól a lenau-i tragikus felfogásnak egészen sajátos jellege is. A fejlődés feltételei a Lenau-féle tragédiaelmélet szerint — már a mennyiben ilyenről nála egyáltalában szó lehet — a multban vannak. A multban elkövetett hiba, mulasztás a maga megmászthatatlan, kemény szükségességével belemered a jelenbe s lehetetlenné teszi egy szebb jövő kiépítését. «Auffallend ist es — írja 1838 júniusban¹⁾ — dass die tiefsinnigsten Männer unserer Zeit: Görres, Baader, Schelling ihre Arme rückwärts strecken, dass ihre Sehnsucht etwas Retrogrades hat. Sie spüren, dass die schaffende, webende Hand der Natur (und Geschichte) bei ihren feinsten, schönsten Geweben der Vorzeit plötzlich gezittert, dass ihr der Faden entfallen ist, und so das Glück ganzer Völker und Zeitalter verloren. Von ihrem schmerzlichen Instinct ergriffen, wollen sie zurückgehen, den gefallenen Faden aufsuchen um wieder anzuknüpfen. Das ist vielleicht der rührendste und *tragischeste* Irrtum grosser Naturen.» Barátjáról, Alexander v. Württemberg grófról szólva pedig egy helyen ezt jegyzi meg: «Es ist ein tragischer Zug in der Wendung, welche die Vergeltung oft nimmt, indem sie den Verirrten gerade durch seine widererwachten besseren Gefühle züchtigt.»²⁾ Az elrontott mult nem tehető jóvá. A mi elveszett, az soha vissza nem kerül:

«Dem einzlen ist, was er versäumt, verloren;
Der Menschheit auch, was einmal sie verscherzt,
Kein Augenblick wird zweimal ihr geboren.»³⁾

Ez a mondat áll egész tragédiaelmélete középpontjában s erre tér bizonyos előszeretettel újra meg újra vissza rendesen a következő, Stoll-féle fogalmazásban:

«Zweimal ist kein Traum zu träumen,
Noch Gebrochenes zu leimen.»⁴⁾

A fejlődés kezdete lenne tehát a multba való visszatérés, az elmulasztottnak a helyrehozása, az elvesztett értéknek újra meg-

¹⁾ Werke. IV. 150—1. l.

²⁾ Werke. IV. 228. l.

³⁾ U. o. II. 284. l.

⁴⁾ U. o. III. 138. l.

találása. Ez pedig nála egyértelmű az istenhez és békéhez való visszatéréssel, a honnan az ember kiindult. A tragikus hős sorsa a békéből a harcba való kilépés valamilyen távoli nagy cél érdekében. Lenau a tragikus hős tragédiáját elsősorban nem abban látja, hogy egy ellenséges hatalom a hős életerejét erőszakosan megtöri, hogy a hős nem mehet előre, nem érhet föl arra a magaslatra, a hová felhálni őt erői jogosítanak, hanem abban, hogy nem lehet visszatérnie, hogy nem fordulhat vissza az otthagytott, nyugodt, harc és kétely nélküli otthonába, a béke állapotába még akkor sem, ha már tulajdonképpen nem is akarja úgy a harcot s a harc czélját, mint a pihenést. A tragikus hiba az, hogy az ember féktelen előretörekvésében, tettvágyában, tudásszomjában megmozdít valamit, hozzányul valamihez, a mit jobb lett volna nem érintenie.¹⁾ Már maga ez a megmozdítás és megmozdulás hiba, a mely okvetlenül más, több hibát is von maga után végzetes és el nem kerülhető következményképen. Érdekes, hogy így a tragikus hiba fogalma Lenaunál úgyszólván összeesik a katolikus vallástan s még inkább a Baader-féle katolikus theozofia bűn fogalmával. Egy Martensennek, a híres dán teológusnak írott levelében²⁾ Lenau hosszabban tárgyal a bűn metafizikai alapjáról. Először is kijelenti, hogy teljesen elfogadja Martensen tételét az összes organizmusok szükségképeni pozitív vallásbeli meg-alapozottságáról. Azután a rossz lényegét abban állapítja meg, hogy egyes organizmusok a helyett, hogy készséggel és örömmel rendelnék alá magukat a szellem nagy munkájának s azt előbbrevinni törekednének, magukat teszik középponttá. Így egyrészt önmagukat teszik tönkre, másrészt az uralmuk alá hajtott, velük összefüggő organizmusokat s az egésznek a menetét is megakasztják. A rossz tehát a teremtmények féktelen függetlenségi vágyából, a «könn' ich vergessen, dass ich Kreatur!» mondatából fakad. Egészen hasonló magyarázatot ad a bűnre, hibára nézve naplója egy helyén is, de itt zenei terminusokkal:³⁾ «Rhythmus, rechte Bewegung ist das Glück und Wert der Kreaturen».

A rossz eredete tulajdonképpen a theodicea témája. A theodicea az isteni igazságosság elvét akarja megvédeni a világban levő sok baj, rossz és bűn ellen felhozható vádakkal szemben. Nem egy jövő megteremtésén, hanem a mult és jelen igazolásán dolgozik, nem prospektív, hanem retrospektív. Az «isten ügyét» Lenau is nem egyszer próbálja megmenteni — elsősorban önmagával szemben — s tragikus érzéseinek ereje ott csap legmagasabb lángra (Tubal vádja isten és a pápa ellen, a Mädchen von Lavour vádja megörlése pilanatában Krisztus ellen, az Albingensek több helye), a hol a világ rettenetes diszsonanciái láttára az isteni jóság és igazságosság megmentésére nem talál módot. Ha az ember látja azt a rajongó boldogságot, a mellyel Lenau a Martensen, Baader, Suso s főként

¹⁾ V. ö. a *Glauben, Wissen, Handeln, Der traurige Mönch, Der Schmetterling* (a *Faust*-ban) cz. költeményeket.

²⁾ *Werke*. IV. 232—5. l. V. ö.: R. Bendixen, *Martensen und Lenau: Der Beweis des Glaubens*. 23. k. Gütersloh, 1887. 21. l.; L. Reynaud: *Lenau poète lyrique*. 203. l.

³⁾ Castle, *Lenau u. die Familie Löwenthal*. II. 531. l.

Sophie v. Löwenthal hatása alatt nyert új perspektivákat, a Savonarola-periodus «karácsonyi hangulatát»¹⁾ fogadja s azt a keserűséget és a fájdalmat, a mellyel 1838-ban Martensennek ezen világos, istenes periodus elmúlásán kesereg²⁾ s újból előtörő oly sötét hangulatokról panaszkodik (az isten úgynevezett úgy tűnik fel előtte, mint «res derelicta, quæ patet diabolus occupanti»): szinte az a gondolata támad, hogy Lenau talán sohasem jutott volna el tragikus koncepcziókhoz, ha eljuthatott volna — szerencsésebb viszonyok között — a theodiceához. Faust tragikus elszakadása istentől, mint Lenaunak egyes periodusokban fellépő gyűlölete Sophie iránt, tulajdonképpen a szeretett lény elérhetetlensége és érthetetlensége fölötti elkeseredésből, tehát szerelemből nőtt ki.

Az áldozatok roppant erős értékelése szintén egyik jellemző vonása Lenau vallásos disszonanciákból kialakult tragikus felfogásának. Az áldozat elméletével Fr. v. Baader, a kivel Lenau a Faust megjelenési évében (1836) igen sokat beszélgetett theozofikus és metafizikai problémákról, egy hosszabb értekezésben foglalkozik.³⁾ Az áldozat, a bűn kiengesztelésének, jóvátevésének leghathatósabb módja. Lényegében abban áll, hogy valaki, a ki hatalmas és imponáló magasságban áll a többiek fölött, önként lemond hatalma és kiváltságos helyzete előnyeiről, lesüllyed, hogy ezáltal egy nálánál sokkal mélyebben állót hatalmilag és helyzetben emeljen. Lenau a nagy áldozókban, a Savonarolákban, nagyobb jótévköit látja az emberiségnek, mint a Ziska-, Huss-, az Albigensek-féle erőszakos újítókban. A harcznál többet tehet az áldozat, a szenvedélynél a szenvedés. A szenvedélynél — ezt ő is, mint Hegel, csak a világszellem cselének tartja, a mely által ez az egyes embereket céljai eszközévé teheti⁴⁾ — fontosabb tragikus tényezőnek tartja a szenvedést és bűnhődést. Jellemzően nyilvánul ez meg azon két, Lenau levelezésében megörzött, bár kivitelre nem került tragédia-motívumban is, a melyeket Lenau határozottan jóknak tart.⁵⁾

Legtragikusabb Lenau előtt nem az, a ki leghatalmasabban tör előre, hanem az, a ki a legjobban szenved. A tragikum nagysága nem a bűn, hanem a bűnhődés nagyságától függ. A legnagyobb bűntetés pedig nem az, a mely az embert életétől, a tett lehetőségétől, hanem a mely a halál és álom jótéteményétől, a pihenés s a béke lehetőségétől fosztja meg. A világfájdalom költőinek három tipikus témája közül (Faust a metafizikai, Don Juan a szociális, Ahasver a vallási disszonancia típusa)⁶⁾ Ahasver az, a kinek alakja ismételve is foglalkoztatja. Ahasver szenvedését érzi legnagyobbnak Lenau, a

¹⁾ Így nevezi egy Franklnál megörzött élménye alapján maga Lenau. Frankl, *Zu Lenaus Biographie*. 61–2. l. V. ö. An. Grün: *Lenaus Werke* Stuttg., 1874. bev. 51. l. és *Werke*. IV. 247. l.

²⁾ *Werke*. IV. 274. l. (1838 ápr. 24.).

³⁾ *Fr. Baaders Werke*, hg. von Fr. Hoffmann. Leipz., 1854. VII. 271. l. V. ö. még 285. és 343. ll. (Baaderral Martensen ismertette meg: Reynaud, i. m. 218. l.).

⁴⁾ Az Albigenekre vonatkozóan l. Reynaud, i. m. 242. l.

⁵⁾ L. Castle, i. m. I. 236. l. és E. Niendorf, *Lenau in Schwaben*. 60–2. l.

⁶⁾ B. Auerbach, *Deutsche Abende*. N. F. Stuttgart, 1867. 227. l.

ki az elfáradásnak, ellankadásnak oly abnormisan nagy fokára volt képes, hogy, úgy érzi, évszázadok kellenének ahhoz, hogy kipihenje magát.¹⁾

Ilyen jellegű tragikus felfogáshoz, a tragédiaelemek ilyen értékelési módjához csak az juthat, a ki, mint Lenau, gyermek- és ifjúkora boldog, vallási kételyektől nem zavart békéjét, mint élete aranykorát²⁾ fogja fel s a ki az abba való visszatérés lehetetlenségét a veszteségek legnagyobbikának tartja.

Lenauban a tragikus témák feldolgozása iránti hajlam nem elsősorban esztétikai szűkségletből, nem a művész biztosan formáló erejéből, hanem vallásfilozófiai, morális, tehát elméleti érdekekből fakad, nem művészi feladatról, hanem filozófiai, világnézeti, etikai problémák megoldásáról van itt szó, ezért Lenau a tragikus tartalmat inkább csak megfogalmazza, inkább csak reflexiókba önti, mint drámai cselekvényben valósággal kialakítja. Így azután előállnak epikus-lírikus és tragikus-lírikus románczok. «faustische Bilder»³⁾, de nem tragédia, ámbár a tiszta tragikumig fejleszthető csíra legtöbbször megvan.

IV.

A *Faust* témája a lenau tragikus probléma katexochén: a tragikus és lírikus, az előretörékvő, oppozitív és a békekereső, fáradt természet végzetes összeütközése s mint ilyen az egész rapszódia csakis a költő szubjektív szűkségeleiből s természetének kettős, disszonans alapjából, nem pedig a Goethe-féle Fausttal vagy akármiféle más Fausttal való párhuzamba állításból érthető meg. Lenau Faustja már csak azért sem állítható be Goethe Faustjának kozmikus és általános emberi alapjára, mert a lenau katolikus vallásosság, a mely az érzékiséggel és szellemiséggel sokkal közvetlenebb és bensőbb érintkezésben van s a mely élményekkel és hangulatokkal szorosan, elválaszthatatlanul összefonódik, merőben összevethetetlen a goethei etoszszal, a mely a jó — rossz — és minden egyéb antitézisen felül áll. Goethe Mephistója csak metafizikai princípium és sokkal negatívabb, sem-hogy igazi démon lehetne;⁴⁾ Lenau Mephistója sokkal közelebb áll a keresztény vallás ördög-fogalmához. Martensen, a mikor e művet keresztény szempontból nézi, sokkal alkalmasabb nézőpontot választott.

A «tragédia» kezdete Faust szenvedélyes felháborodása az isten «gőgös» zárkózottságán, némaságán, a mely a természet s az ember titkos, mély gyökereire nézve a kérdezőnek semmi választ nem ad. Szenvedélyes tudásvágya nem ismer határt és akadályt: felhág a legveszélyesebb hegyekre is.⁵⁾ Mephistónak tetszik e merészség⁶⁾ és segít-

¹⁾ *Werke*. V. 235. 1.

²⁾ V. ö. Nagl-Zeidler, *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*. Wien, 1914. 775. 1.

³⁾ V. ö. *Werke*. III. 269. 1.

⁴⁾ V. ö. Paulsen, *Schopenhauer, Hamlet, Mephisto*. Berlin, 1911. 189. 1.

⁵⁾ A hegyek a «Morgengang»-ban persze szimbolikusan értendőek, s valószínű, hogy Lenaunak az alpesi hegyek világába való mély beleérzése folytán Faustja Byron Manfredja nélkül is felhágott volna rájuk.

⁶⁾

«Wer also mit dem Tode wettet,
Ist wert, dass ihn der Teufel rettet.»

ségére jön egy jótanáccsal. Buzdítja, hogy törjön be erőszakosan a néma isten várába és nyílt támadással kényszerítse őt arra, hogy szóljon hozzá. Faust hajlandó a bűnre is, ha célhoz vezet s megkötí a szerződést az ördöggel. Az ő vallásossága szenvedélyes, türelmetlen, mindent látni vágyó, nem nyugodt és kegyelemre váró mint a Gral-lovagoké, a kik jól ismerik a Gral feliratát: ¹⁾

«Vergebens sucht ihr mich.
Den Wandrer, wer meinen Tempel findet,
Den suchte ich.»

Kegyelemre és hívó szóra Faust nem akar várni. Das «Wort Gnade hat ein Schuft erfunden»²⁾, írja Lenau a Faust-periodus egyik levelében. Ezért áll Mephistóhoz. Az egész rapszodiának³⁾ tragikus támadó erejének menete idáig emelkedő, crescendo. Faust magatartása, bár nem drámai — a mihez az egész cselekvénynek sokkal jobban ki kellene bontakoznia a szimbolikus és spekulatív köntösből — mégis tragikus. De itt azután körülbelül a tragikus előretörékvő erő meg is áll. Már az Isenburg megtérítési kísérlete inkább elégikus és elkeseredett, mint energikus és harcra kész Faustot talál. Az összes utána következő képekben — kivéve ott, a hol Mephisto programjához képest Don Juan lesz a Faustból, a hol Faust úgy tánczol, a szó szoros értelmében véve, a hogy Mephisto hegedül — tulajdonképen azon egyetlen kaini és manfredi pillanatéért való bűnhődés elégikus rajzát kapjuk. A bűnhődést főképen a hontalanságban érzi Faust, a ki az egész cselekvény lefolyása alatt folyton vándorol egyik helyről a másikra. A bűnbeesés Baader szavai szerint⁴⁾ az istenből való kihelyeződés, s az ilyen, «hazájából kiesett» egyed folyton helyét változtatja, mert folyton keresi a maga igazi helyét. Bűnhődés az a merev érzéketlenség, a mely a csárdajelenet és a kovácsnál töltött éjszaka után Faust lelkére borul, úgy hogy átlovagolva az erdőn, a tavasz friss, zsongó életéből, szépségeiből semmit sem érez. A gyilkosság után pedig még elevenebb erővel kénytelen érezni, hogy a kötelék közte, az isten s a természet között teljesen, menthetetlenül elszakadt.⁵⁾ Az egész Mária-epizód,⁶⁾ a melyben pedig ez a látszólag döntő fontosságú mozzanat: a gyilkosság, bekövetkezik, közelebből megvizsgálva nem tragikus és drámai, hanem megint csak elégikus értékű, — igazolása Mephisto szavainak:

«... wer ein Bündnis mit der Hölle schlingt,
Den Menschen Fluch mit seiner Liebe bringt.»

¹⁾ *Immermanns Werke* (Meyers Klassiker) hg. von H. Maync. IV. 381. l. (Merlin).

²⁾ *Werke*. III. 246. l. V. ö. még u. o. III. 143, 147, 245, 311. l.

³⁾ Így nevezi maga Lenau a költeményt (*Werke*. III. 242. l.). A Hildebrand szerint (*Lenaus Faust*: Neue Jahrb. f. d. kl. Alt. etc. 1907. I. 72.): «Epos mit eingestreuten lyrischen Teilen.» Heinrich Gusztáv szerint (*Faust. Irodalomtörténeti czikkek*. Budapest, 1914. 204. l.): «lira és semmi egyéb». A mi szempontunkból: tragikus elemekkel átszőtt líra.

⁴⁾ Baader, i. h. 318. és 325. l.

⁵⁾ Egész hasonlóan tépi szét a köteléket maga és a természet között egy természetellenes aktussal Anna Lenau egyik legművészebb tragikus balladájában.

⁶⁾ Az epizód szó itt nem mellékcselekményt, hanem egyszerűen cselekményt jelöl.

Itt jön Faust abba a helyzetbe, a hol az «ewig Weibliche» megvált-hatná. Lenau Faustjának azonban el kell veszni. Ennyit Lenau, még mielőtt a részleteket tisztán kialakította volna, egész határozottan tudott, s ezen tragikus véghez biztos és mély költői megérzés alapján energikusan ragaszkodott. El kell pedig vesznie Faustnak abban a dilem-mában, a melyet a «Waldgespräch» egész világosan megfogalmaz.¹⁾

Hiábavaló Mephisto minden fáradozása, a «Wunderschnaps der Trinität» gőze — a hogy Mephisto a keresztény vallásos érzést nevezi — minden mephistói bornál erősebben kábította el még ifjúkorában Faus-tot, a ki egyre mélyebben érzi, hogy isten a természet nélkül nem tud élni. Faust utolsó monologjában a viharos tengerparton még egy-szer felvillan az oppozitív erő a «könnt' ich vergessen, dass ich Krea-tur!» szenvedélyes mondatában, de rögtön elmossa ezt is a megsem-misülés, a béke, a vég utáni mindennél erősebb vágyódás. A meg-oldás, a melyet ez a nagy lírai zárómonolog az egész tragédia szá-mára hoz — ilyen gondolattragédiák nem is oldódhatnak meg más-képen, mint lírai monologban — egészen ötletszerű és anorganikus.²⁾ Faust kigondol egy sajátos álomelméletet az életről, hogy álom minden: a születés és gyilkosság, az igazság szenvedélyes szere-tete és az ő elszakadása istentől s végül «beleálmodja szívébe a kést».³⁾ Mephisto diadallal lép hozzá. A végső szó nem a goethei «gerettet», hanem az Immermann Satanas-ának ujjongó szava az Artus lovagok-ról, a kik a Gralhoz indultak és hozzá, Satanashoz jutottak:

«Sie wollten zu ihm, und sind bei mir!»

Lenau tragikus felfogása szerint lehet szó Faust tragikumáról, sőt ő épen azt nevezi a legerősebb tragikumnak, a mikor valaki, a ki eltévelyedése után már indulóban van vissza az igazi útra, épen ezen lépése által rántja magára a vészt, a bukást. Valójában azonban nincs tragikum ebben a lírikus képsorozatban, a melyben — ha Faus-tot vesszük tragédiahősnek — nem főképp küzdelemről és beszéltetésről, hanem bűnhődésről és elfáradásról van szó, s a melyben a hős részéről a béke, a nyugalom és otthon olyan nagy értékelésével talál-kozunk, hogy ez már eleve megakadályozza egy tragikus fejleszthető küzdelem kialakulását, bárha ez Faust oppozíciójában — ilyen nagy célért s ilyen fenséges ellenféllel szemben — mint csíra benne volt. A mennyiben tragikus, merész támadóerőt keresünk, Mephistóhoz kell fordulnunk. Mephistóra gondol Lenau is akkor, a mikor a Faust-terve-zetet olyan műnek mondja, a mely a harminczas évek első felében kezdett tragédiatervek helyébe léphet, s a mely a benne felgyülemlett tragikus diszpozícióknak — *Höllensstoff*-nak nevezi Lenau — művész lefolyást adhat.⁴⁾ Mephistóhoz sokkal közelebb állónak érzi magát,

1) «Ist Christus Gott, und folg' ich seinem Schritt,
So bin ich, sei es auch auf Himmelspfaden,
Der Schuh nur, den sein Fuss erfüllt und tritt,
Ein niederes Gefäß nur seiner Gnaden.
Ist's die Natur — bin ich ein Durchgang nur,
Den sie genommen fürs Gesamtgeschlecht.»

2) Lenau maga is meglepőnek mondja (*Werke*. III. 360. l.).

3) U. o. II. 123. l.

4) *Werke*. III. 242—3. l.

mint Fausthoz,¹⁾ a ki a maga vallásos szentimentális hangulataival, erőtlenségével s túlzásaival idegenebbnek tűnik fel előtte, s a kinek természetét a sváb természetből vezeti le.²⁾

Mephisto helyébe, a kit pedig sokkal egységesebb, művésziesebb tragédia-hőssé alakíthatott volna, Lenau beállítja hősnek Faust határozatlan, elméleti alakját, a nélkül azonban, hogy a vezérszerepet Mephistótól elvenné. Így a tragikus szerep kettéosztva marad: Mephisto támad és cselekszik, Faust lépremegy, bűnhődik és elbukik. Mephisto képviseli a tragédia felfelé törekvő, támadó vonalát, az erők megfeszítését, Faust a tragikus erők megtörését, a tragédia lefelé eső vonalát. Tulajdonképpen azonban Faust esése nem drámai. A tragédia-hős meredek, halálos esése, az erők erőszakos megtörése helyébe az erők lassú ellankadása, elhalkulása, lírikus decrescendo lép. A tragikus élt a lírikus békére vágó, istenes hangulatok letompítják. A spekulatív czélt, a melyért Lenau Faustot megteremtette: végigkísérni Mephisto hangulatainak hatását, tükröződését a fauszt, isten és féktelen tudátszomj között ingadozó természetén, hogy egyiket a másikkal jobban megvilágítsa, ezt a spekulatív czélt Lenau elérte, a művészt nem egészen.

(Vége következik.)

(Budapest.)

SZENTIRMAY GIZELLA.

MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEINEK KELETKEZÉSÉHEZ.

(Vége.)

Közelebbi tartalmi egyezést is találhatunk a Montesquieu és Mikes leveleskönyve között. Mikes a 72. levélben elmeséli szent Ambrus bátor föllépését a kegyetlenkedő Theodosius császárral szemben. Ő ezt a példát arra hozza föl, hogy fogyatkozásai nagy császároknak is vannak. Ugyanezt az esetet Montesquieu is beleszővi az egyik levélbe (61.), mint az okosság és tapintat példáját, mely az érsek eljárásához szükséges volt. De ezt a példát Mikes olvashatta Baylenél is,³⁾ a XVIII. század bibliájában, a mint Faguet a Bayle szótárát nevezi. Külömben Mikes szövege nem egyezik szószerint sem a *Lettres Persanes*, sem a Bayle szövegével. Tudjuk, hogy ő több forrásból szokott dolgozni. Van azonban Mikesnek egy helye, melynek pontos megfelelőjét csak Montesquieunél találtam.

¹⁾ U. o. 283. és 263. l.: bizonyos büszkeséggel említi az «echte schwarze Teufelsader»-t, a mely a munkán átvonul.

²⁾ U. o. III. 298. l.: «Faust ist ein geborener Schwabe. Auch ist sein Character ein wahrhaft schwäbischer. Dieser Hang zu spekulativer Schwärmerei, dieser redliche Ernst in Verfolgung einer überhirmigen, abenteuerlichen Idee, dieses leichtgläubige Sichprellenlassen vom Teufel s'heinen mir echte Züge des schwäbischen Nationalwesens».

³⁾ V. ö. a *Dictionnaire «Ambroise»* cikkét.

A 83. levélben írja Mikes: «De már én ahhoz úgy hozzá szoktam, valamint a muszka asszonyok a veréshez, a kik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hagyják őket». Ez a pár odavetett sor szinte elvész a Mikes Leveleskönyvében, de a megfélelője annál jobban ki van emelve a *Lettres Persanes*-ban. Egy egész levél erre a csattanóra van fölépítve. Az 51. levelet egy moszkvai perzsa követ írja Usbeknek. A levél főtárgya a moszkvai nők: «On ne sauroit croire combien les femmes moscovites aiment à être battues: elles ne peuvent comprendre qu'elles possèdent le coeur de leur mari s'il ne les bat comme il faut». Állításának erősítésére mellékeli is egy moszkvai asszony (természetesen fiktív) levelét, ki az anyjának panaszkodik, hogy az ura elhanyagolja őt. «Ma soeur est bien autrement traitée: son mari la roue de coups tous les jours». Hogy itt csakugyan a Montesquieu kifejezésteljes és megkapó előadásának hatására és nem valami más műre kell gondolnunk, mutatja a *Lettres Chinoises* (l. főntebb) egy látszólag azonos helye (I. 118.), a hol azonban ugyanez a verés csak pusztá tényként van fölemlítve: «Il n'y a pas de femmes en Europe plus battues que les Moscovites.» Itt a nők túrik és megérdemlik a verést, mert hűtlenek, amott és Mikesnél kívánják a verést, mint a férj szeretetének és hűségének jelét. Stílusban szintén Montesquieu alatt marad és Mikestől szintén távolabb áll az *Espion Turc* ama — semmiképen sem kiemelt — helye, mely itt a *Lettres Persanes* nyers forrása volt: «Les femmes Russiennes ne se croient pas aimées de leurs maris, à moins qu'ils ne les battent tous les jours... Si ces femmes sont fâchées ou chagrines, il n'y a point d'autre moyen de les mettre de bonne humeur, que de les bâtonner». (1715. III. 7.) A Montesquieu közbeiktatott levele — levél a levélben, v. ö. még LP. 28. és 78. lev. — egyúttal formai példája is lehetett Mikesnek (103. és 117. lev.).

Tovább menve a *Lettres Persanes* egész tartalmi körét is époly általánosnak találjuk, mint az említett *Lettres politiques* és *Lettres Juives* cz. gyűjteményekét, a miket a Mikes tárgykörével már szembeállítottunk. Montesquieu tárgykörét és célját — a társadalom-szatrítat le-számítva — mindenekeelőtt a keleti szokások, a perzsa hárem életé-nek plasztikus rajza teszi. De neki az exotikumon kívül regényírói föladata is volt: személyeket élénk állítani, cselekvényt kialakítani és önállóságot lehelni az anyagba. Ezzel szemben Mikes, bár eleven és közvetlen leíró, mégis csak közlő és értekező marad. Nem csodál-hatjuk, ha — a mint Király György kimutatta — egy francziára for-dított angol könyvet vesz elő a törökök vallási és politikai szerveze-téről és azt kivonatolja, közben sokszor el is feledkezve a berekesztő formulát odatenni a levél végére. Hogy ebben a részben lesznek közös leírásaik az a tárgy közösségéből folyik: a *Lettres Persanes* első levelei is a törökségről szólnak s a mohammedánizmus később is a perzsa és török tárgy közösségi alapja. Mindkét író a kelet exo-tikus világát állította be leveleinek hátteréül. Így mindketten kiemelik a főemberek változékony sorsát. Generálisból szakács lesz (LP. 90. lev.), mézárósból vezér lehet (Mikes 95., 97. és 168. lev.). «Les ministres se succèdent et se détruisent ici [Párisban] comme les saisons» (138. lev.). «Olyan udvarral vagyon dolgunk, a hol a miniszterek [Törökországban!] mindennap változnak.» (28. lev.) Mind-

ketten megemlékeznek a török közéleti viszonyok romlottságáról.¹⁾ Bizonyára nem személyes tapasztalatok alapján, hisz Mikes is, ki ott élt a törökök közt, francia könyvből írja ki a mohammedának szokásait. A különböző nemzetbeli nők hiúsága és hűsége mindkét levélgyűjteményben elmélkedés és példák tárgya. Épígy szóba kerülnek mindkét írónál erkölcsi kérdések, a házasság és a válás, a zsidók és a biblia, a szibariták, a mohammedán hit és Mohammed élete,²⁾ a paradicsom³⁾ stb. A szertartások eredetét Montesquieu is kérdések és feleletek formájában adja elő. «D'où vient que notre législateur nous prive de la chair de pourreau?... D'où vient...» — kérdezi Usbek (17. lev.). Hasonló kérdéseket kap Mikes is a nénjétől (79. lev.).

Az erkölcsi gondolatok és elmélkedések általában dominálnak mindkét műben. «Nos disputes roulent ordinairement sur la morale» (LP. 10. lev.). Prédikációt írok — mondja többször humorral Mikes (pl. 51. lev.). Ez a XVII. és XVIII. század határmesgyéjének gondolköre, melybe Mikeset — a mint Beöthy Zsolt rámutatott — a *quietizmus*, a sorsban való megnyugvás is belekapcsolja. Madame de Sévigné kedélyét is ez a gondviselésbe vetett hit derítette föl Rochers i magányában. «A muszlim fatalizmus tanításai és példái is erősíthették — Mikesnél — ezeket a régi benyomásokat.»⁴⁾ Ezt a mohammedán vonást a *Lettres Persanes* is kiemeli: «Nous nous regardons comme des voyageurs qui ne doivent penser qu'à une autre patrie» (120. lev.). Mikes hasonló szellemben mondja: «Az ember ezen a földön csak szarándok, idegen és útonjáró.» (74. lev.).

A francia irodalom eszmeköréből valók Mikesnél az — eddig figyelemre nem méltatott — *utopisztikus* gondolatok is: ennek levelekbe szövésére szintén a *Lettres Persanes*ban láthatott kiemelkedő példát. Az utópiák, melyek eredete visszanyúlik a XVI. századba, sőt az ókorba, Mikes idejében éltek virágzásukat.⁵⁾ Az embereket a legjobb állam gondolata foglalkoztatta s legtöbbször képzeletükből voltak kénytelenek megalkotni maguknak az ideális társadalmi rendszert. Voltak, a kik a mesés «âge d'or»-ban keresték a boldog országot, vagy az ókorban a köztársasági Rómát, a spártai erkölcsöket állították föl eszményképül. Mások, exotikus útleírások, lelkes hittérítők nyomán, a primitív vad népeknél találták meg a boldog egyszerűséget.

Montesquieu is (*Lettres Persanes* 11—14. lev.) leír egy ilyen országot, a Troglodyták népét, kik boldog Arábiában élnek egyszerű, természetes mezei életet, nyájaikat legeltetve, gondtalan békességben és szeretetben. «Délites de la vie champêtre», «bonheur d'une condition toujours parée de l'innocence»: ime a Montesquieu ideálja.

¹⁾ LP. 19. lev.; Mikes 90. és 201. lev. (V. ö. *L. Juives*, I. főtebb I. 2:1.)

²⁾ *Lettres Persanes* 39. lev., Mikes 179. lev.

³⁾ *Lettres Persanes* 126. és 141. lev., Mikes 65. lev.

⁴⁾ Beöthy Zsolt, *Mikes Leveleskönyve irodalmunkban* (Emlékkiadás. Budapest, Franklin. 1906.) 49. l.

⁵⁾ V. ö. Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi m. irodalomban*. II. köt. 1887. 298. s. köv. l.; A. Lichtenberger, *Le socialisme au XVIIIe siècle*. Paris, 1895. 25. l. stb.; G. Chinard, *L'Amérique et le rêve exotique dans la litt. française au XVIIe et au XVIIIe s.* Paris, 1913. Chap. IV.

A civilizációnak ez a Rousseaut megelőző tagadása még később is fölbukkan a *Lettres Persanes*ban. A 106. levelet evvel a sóhajtással végzi be Rhédi, illetőleg Montesquieu: «Heureuse l'ignorance des enfants de Mahomet! Aimable simplicité si chérie de notre saint prophète, vous me rappelez toujours la naïveté des anciens temps et la tranquillité qui régnoit dans le coeur de nos premiers pères». Mikesnél ezek a társadalmi eszmék több helyütt is megszólalnak. Hogy a János pap országának utópikus mondája ismeretes volt előtte, azt egy futólagos reminisczenziával árulja el.¹⁾ Az 50. levélben Lykurgos törvényét dicséri, ki a spártaiaknak megengedte a próbaházasságot. A rómaiak egyszerű erkölceiről bámulattal szól (68. lev.): «Csodáljuk azt a boldog időt». «Boldognak mondhatni azt az időt, a melyben a nagy urak csak éppen a haza hasznát keresték és a melyben az emberek oly közönségesen éltenek» (v. ö. még 62. és 63. lev.). Az antik kor csodálatában megint Montesquieuvel — az *Esprit des Lois* írójával — találkozik Mikes, a mint a *Lettres Persanes*ben is olvassuk: «A Rome, à Athènes, à Lacédémone, l'honneur payoit seul les services les plus signalés.» (90. lev.)

Csakis olvasmányainak hatása alatt készültnek tarthatjuk a 74. levélben azt a részletet, melyben Mikes egy boldog pásztorország életét írja le. Mert az ő józansága mindjárt a leírás végén felülkerekedik benne és föltűnő fordulattal egy praktikus reflexióra csap át: «Az ilyen nemzet mi hasznára vagyon a többi emberi nemzetnek? Az olyan élet csak tunyaság és tudatlanság». Nem is csodálhatjuk, hogy a 77. levélben még jobban ráczáfol a boldog pásztorélet leírására: «Meg is csalog magadat, ha azt gondold, hogy nagy mulatságom volt a faluban, a hol voltam szüreten». Mikes még ingadozik a XVII. század izlése²⁾ és a XVIII. század természetérzéke között, a minthogy még nem kívánhatjuk tőle, hogy lelkesüljön a Boszporus és az Aranyuszarv természeti szépségeiért. Annál föltűnőbb nála a pásztorélet dicsérete, vagy egy ilyen nyilatkozat, mint a 181. levélben: «Mely szép dolog ilyen mezei városba lakni, mint a miénk — akkor megyen a mezőre az ember, mikor akarja. A nagy kerített városok, mint a tömlöczök, olyanok» — még ha ezek után a mezei élet magasztalása a gyümölcssevés leírásában merül is ki.

De nézzük magát a leírást, a «pátriarchák» életét. «Úgy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet; mert azok a szent juhászok, csendes életet éltek». Mikesnél is vallásos érzés vegyül a boldog idők képzetébe, mint Montesquieu-nél (106. lev.). Érdekes, hogy mindketten kiemelik, hogy a boldog országban nagy szárazságok uralkodtak. De úgylátszik ebben az irányban más olvasmányai is voltak Mikesnek. Itt kell fölemlíteni, bár ez nem érinti a levélforma kérdését, de mutatja, hogy egyes leveleihez többféle forrást is használt.

Gondolhatunk Fénelonra, kihez a quietizmus és — a mint Gragger Róbert kimutatta (EPhK. 1912.) — pedagógiai eszmék is fűttek Mikeset. Valószínű, hogy az *Aventures de Télémaque*ot (1699)

¹⁾ V. ö. Dobóczki Pál, *János pap országa*. Magyar nyelv. 1912. 37. l.; v. ö. még u. o. 1912. 264. l. (Putnoky Imre), 466. l. (Tolnai Vilmos) és 1913. 144. l. (Riegler Ernő).

²⁾ V. ö. a parasztlányok szépségének pallérozatlanságáról: 82. lev.

is olvasta. Annál is inkább, mert erről a könyvről tudjuk, hogy megvolt a Rákóczi rodostói könyvtárában.¹⁾ A *Télémaque* olvasása is erősíthette Mikesben az antik világ tiszteletét, a miről már szövelünk. Ismeretes a *Télémaque* VII. könyvében az a részlet, mikor Adoam, Telemachos kérésére, leírja az afrikai Bétique-nevű ország életét. A boldog pásztorélet és egyszerűség szinte már konvenczionális dicsőítését találjuk itt is. Mikes leírásában mintha innen és még a *Lettres Juives*ből is olvasnánk reminisczenziákat, ha egy kidolgozott szociális államrendszert nem is kapunk nála. Enyhe éghajlat, egyszerű eledelek, egyszerű ruházat: ezt már a troglodytáknál is láttuk. De Fénelon mellé állíthatók a következő részletek: «Azzal nem volt bajok, hogy palotákat építsenek, azokat gazdagon felékesítsék. Az únadalmas sok perlekedéstől mentek voltak... Mennyi sokféle baj nélkül éltenek, a mely közöttünk közönséges, és a melyet már bajnak sem tartunk, mert hozzá szoktunk... életek szent és ártatlan volt és az Isten nem akarta, hogy stb.». A *Télémaque*ban: «Tous les arts qui regardent l'architecture leur sont inutiles; car ils ne bâtissent jamais de maisons... La fraude, la violence, le parjure, les procès, les guerres, ne font jamais entendre leur voix cruelle et empestée dans ce pays chéri des dieux». Külömben már az *Espion Turc* (1716. V. 206.) is így kiáltott föl az ókorról szólva: «Heureux tems où les hommes n'avoient de maisons...» Szavai a Rousseauhoz vezető utat mutatják: «L'avarice, l'envie, et l'injustice n'avoient pas encore corrompu les hommes... Ce monde étoit un Paradis parfait». Ezért vágyik az «Espion» Keletre, visszavonulni a romlatlanul maradt pusztákba. Mikes még a *Lettres Juives*ben is találhatott utopisztikus helyeket, D'Argens-nál, a ki viszont maga kétségtelenül jól ismerte Fénelont²⁾ és Montesquieut. A Cirène-i beduinokról mondja D'Argens egyik levelezője: «Leurs mœurs sont aussi pures que leurs mœurs sont simples et modiques. Ils méprisent les richesses et n'ont aucune autre occupation que celle de garder leurs troupeaux». ³⁾ Érdekes ezek után a Mikeséhez hasonló megjegyzés: «s'ils étoient moins paresseux...» Ez a «beatus ille»-hangulat vissza-visszatér a *Lettres Juives*ben: «Chez eux, l'âge d'or vit encore, leur bétail leur fournit leurs mœurs les plus délicats... Ils regardent comme insensés, des hommes qui construisent des palais immenses... Les soins, les chagrins, disent-ils, n'habitent-ils pas dans ces somptueux édifices?» ⁴⁾ Ime, mily szétágazó gondolati közösség található a franczia irodalomban Mikes egy igénytelen helye mögött.

Visszatérve a *Lettres Persanes*hoz, egyes közös eszmék mellett nemcsak a civilizáció és boldog ország szembeállítására láthatott Mikes példát Montesquieunél, hanem általában arra, hogy mint lehet a levélformán belül kielégíteni az olvasó kíváncsiságát különféle

¹⁾ Thaly i. m. 365—368. l.

²⁾ «Ses Aventures de Télémaque dignes d'une parfaite estime», szól róla a tárgymutatóban.

³⁾ *Lettres Juives*, La Haye, 1742. V. köt. 265. l.

⁴⁾ *Lettres Juives*, La Haye, 1742. II. köt. 262. l. Párhuzam kedvéért idézhetnénk még Shakespeare *Viharjából* (1611) is: II. föl. 1. jel. és Horatiusból: Od. III. 24.

országok szokásainak és exotikus népek erkölceinek ismertetésével. A mint Montesquieu megemlékezik az angolokról és az örményekről, szól Kínáról és az egyiptomiakról, külön levelezőt tart a spanyol és moszkovita viszonyokra és egy hosszú históriát mesél el a «guèbres»-törzs életéből, úgy Mikes is a kurdok, egyiptomiak, perzsák, szerecsenyek és más vad népek szokásaival és históriáival mulattatja nénijét, illetőleg az olvasót. Lehet, hogy figyelmesebb utánajárás még több kapcsolatot is fog fölfedezni Mikes levelei és a *Lettres Persanes* között.

Ez a sok exotikum már átvezet bennünket Mikes tárgyi forrásainak kutatására.

A *levélformára* vonatkozólag abban foglalhatjuk össze a mondotakat, hogy a Törökországi Leveleskönyvnek mind egyetemes tárgykörére, mind pedig technikájára vonatkozólag találhatunk a XVIII. század elején olyan mulattató és elmélkedő fiktív levélgyűjteményeket, a melyek Mikes mintái lehettek. Ezek közül a *Lettres Juives* címűnek hatására igen nagyszámú egyezés vall. Művészi értékénél és eszméinél fogva pedig termékenyítő hatásával legközelebb állhatott Mikeshez a Montesquien *Lettres Persanes*-ja. Formai tekintetben még szóba jöhet egy másik nagy gyűjtemény is — az Addison európai híró *Spectatore* — melyről, mint Mikes többszörös tárgyi forrásáról, alább fogunk szólni. Talán megemlíthetjük még, hogy a *mulattató, elmélkedő és ismeretterjesztő levélformának* hagyományos volta ismét egy érv a mellett a — különben más oldalról is eldöntöttnek tekinthető — nézet mellett, hogy a *Törökországi Levelek* nem misszilis levélgyűjtemény, hanem tudatos irodalmi mű.

Az a körülmény azonban, hogy a vallásferkölesi fejtegetéseknek, novelláknak és példáknak levélkeretbe szorítására volt Mikes előtt irodalmi hagyomány, a Leveleskönyvének értékéből mit sem von le. Sőt inkább láthatjuk, hogy Mikes mily ügyesen magáévá tette ezt a fiktív levélformát és mennyi egyéni színnel és tartalommal tudta megtölteni. Ez a közvetlenség onnan is van, hogy rostostól magányában leveleivel nem annyira másokat, mint inkább önmagát akarta mulattatni. A tárgyalt levélgyűjtemények hangja inkább értekező és a *Lettres Persanes* sem közvetlenül az író egyéni hangulatát adja. E tekintetben a Madame de Sévigné valóságos leveleihez áll közelebb a Mikes stílusa.

A Mikes érdeme, hogy az elmélkedő és mulattató levélformát a bujdosók életének letéteménycsévé szélesítette ki és Leveleskönyvében a maga szubjektivitásának is maradandó emlékiratát hagyta ránk.

II. Források.

1. Mikes olvasmányainak föltűnő sokféleségében és széles körében ¹⁾ legkevesebb figyelmet a történeti tudósítások eredete keltett, melyekről Császár Elemér (I. K. 1895. 302.) kimutatta, hogy nem mindenütt egyeznek pontosan az események dátumaival. Ezek a részek szintén az előbb említett célzattal készültek. Mikes bizonyára valami —

¹⁾ Beöthy Zsolt, *Mikes Leveleskönyve irodalmunkban*, i. h. 38. l.

talán havonként, vagy kétheti postával érkező — francia ujságból merítette adatait. Ez a bujdosók közt élő Saussurenak 1734. decz. 17-ről keltezett levele alapján is valószínű: «Nous voyons ici assez régulièrement les Gazettes et les Mercuries de France, de Hollande et de Cologne».¹⁾ Lehet, hogy egyik-másik anekdotáját is itt olvasta. Ilyen mulattató dolgokat szerettek közölni az ujságok. Így a *Mercurie Historique et Politique*²⁾ a magyarországi vámpirokról hozott babonás históriákat.

Föltűnő, hogy Mikes politikai tudósításai csak a 98. levélben (1733. III. 4.) kezdődnek s a körülbelül havonként egyszer keltezett levelekben folytatódtak. A moldvai kirándulás alatt szünetelnek a hírek, itt nyilván nem jutott Mikes ujsághoz s csak midőn visszatér Rodostóba, akkor mond el visszamenőleg («majd elfelejtettem volna») egy pár fontos európai eseményt (1740. XI. 19. s köv. lev.). Ilyen utólagos bejegyzés a 196. és 199. levél egyező helye is. Mikes 1755. aug. 26-án azt írja, hogy «ebben a holnapban kezdé a prussiai király a hadakozást a királyné ellen». Különös, hogy 1756. ápr. 30-án is ugyanígy ír: «A prussus ebben a holnapban kezdé el a királyné ellen ok nélkül a hadakozást». Mikes itt egyszer az évet, máskor meg a hónapot téveszti el. Mindkét levél előbből van keltezve, mint az esemény tényleg megtörtént (1756 aug.). Mikes politikai tudósításai épen ott a legsűrűbbek, a hol legkevésbé várnók, a mikor a bujdosókra az események már nem hozhattak változást. Itt akárhányszor csak szárazon közli a hírt (160. lev.), mintha csak a politikai levélformának akarna eleget tenni, a mint Saussurenél és, a mint rámutattunk, máshol is láthatta.

2. Mikes említett *exotizmusa* olvasmányain alapszik. Okvetlen volt előtte valami útleírás, vagy valami história-gyűjtemény. Exotikus és keleti tárgyak általában divatosak voltak. Bizonyára Rákóczi-nak néhány könyve³⁾ is foglalkoztatta őt ebben az irányban.

A rodostói könyvtárban volt egy ilyen exotikus utirajz: *Relation de l'Éthiopie*, öt kötetben. Volt ott egy *Mémoires des Missions* című hatkötetes munka is. És helyet foglalt tizenhét kötete a *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique* cz. híres gyűjteménynek, mely 1703-tól 1776-ig 34 kötetben jelent meg és később is sajtó alá került. Ez a gyűjtemény leírásaival és eszméivel nemcsak az olvasóközönségre, hanem a XVIII. század exotikus és utopikus irodalmára is befolyással volt⁴⁾

E leveleket a missziókba küldött jezsuita atyák írták a Levante-i, indiai, kínai és amerikai működésükről. Ezek a jezsuiták a klasszikus korok eszményeivel eltelve indultak Európából az újvilágba és az exotikus tartományokba s a vad népek életében a Lykurgosi Spártának, a régi rómaiaknak és az első keresztényeknek boldog erkölceit vélték föltálatni.⁵⁾ Ezek a gondolatok, mint láttuk, nem

¹⁾ Thaly, i. m. 166. l.

²⁾ 1736. oct. 403. l. V. ö. *Lettres Juives* 1742. IV. köt. 149. l.

³⁾ V. ö. Thaly i. m. 365—368. l.

⁴⁾ A. Lichtenberger i. m. 58. l.; G. Chinard i. m. 313. l.

⁵⁾ V. ö. *Lettres édifiantes* nouv. éd. VIII. 1781, 191—239. l.; II. 1780, 268. l.; VIII. 177. l. («La simplicité et la candeur de ces bons Indiens»); XI. 1781. 33. és 244. l. stb.

voltak Mikestől sem idegenek. Képzeletére a *Lettres édifiantes* is háttással lehetett. «Ha Amerikában volnék, Missisipiából is írnék kednek», mondja a 30. levelében. Olvashattott ezekben a levelekben szomorú jelentéseket is, kegyetlenkedő európaiakról, emberölő vadakról.¹⁾ «Ki tudná megmondani, hogy hány jezsuitát és barátot ettenek meg már Afrikában és Amerikában azok a vad emberek?» (69. lev.)

Ilyen exotikus részletek — szokásokról és adomák — vannak Mikesnél a 69., 74. és 75. levélben. A 74. lev. a kurd népet írja le, kik rablásból és utonállásból élnek, jóízú humorral gyakorolva mesterségüket. Hasonló foglalkozású keleti népekről a *Lettres Juives* (1742. V. 112.) és az *Espion Turc*²⁾ is szól. Mikes e helyeinek közelebbi és pontos forrása eddig ismeretlen. De rámutathatunk a 199. levél exotikus históriájának forrására, annak a történetnek eredetére, melyet nálunk egy modern költő is — Lévay József — földolgozott, *A vadon tiúndére* című alatt. Ez az elbeszélés nem más, mint az *Inkle és Yarico* története.

Mikes és a «Spectator».

3. A XVIII. század irodalmának egyik igen elterjedt témája volt az ártatlan vad leány története, a kit sorsa egy európai emberrel hoz össze és a kit aztán szívtelen szerelmese hűtlenül elhagy. Operákban, melyek tovább megőrzik az irodalom elavult, romantikus motívumait, ma is él ez a tárgy.³⁾ Rajta van ezen a mesén a XVIII. század bélyege, a vad leány ártatlanságának, gyöngéd és önzetlen szerelmének szembeállításá az európai ember lelketlen és kapzsi önzésével.⁴⁾ Ez a gondolat a XVIII. század nagy illúziója volt.

Külömben e tárgy eredete a XVII. században nyúlik vissza.⁵⁾ Már Jean Mocquet⁶⁾ mesél egy angolról, a ki Brazília partjain hajótörést szenvedve egy indián nő szerelme folytán megmenekül a haláltól, az első alkalommal azonban hajóra száll, nem törődve a vad leány sorsával, a ki kétségbeesésében kettejük gyermekét a hajó után veti a tengerbe. Ezt a históriát Richard Ligon⁷⁾ fejlesztette tovább, megtoldva azzal, hogy az angol magával viszi a hajóra a leányt — a kit ő már Yariconak nevez — hogy aztán annál kegyetlenebbül eladja rabszolga gyanánt, mikor Barbados szigetére érnek. Innen került ez a történet — Inkle és Yarico nevekkkel — a *The Spectator* (1711—12) című híres londoni erkölcsi folyóiratba,

¹⁾ *Lettres édifiantes* i. k. IX. 327.; VIII. 208., 328. stb.

²⁾ 1715. III. köt. 17. l. «... des voleurs de grand chemin, qui dépouillent les passants de tout ce qu'ils ont.» V. ö. még 162. l. is.

³⁾ V. ö. Riedl Frigyes, A magyar irodalom története Zrinyi halálától Bessenyei felléptéig. Könyom. jegyz. egyet. előad. után 1908. 272. l.

⁴⁾ V. ö. L. Fontaine, *Le Théâtre et la Philosophie au XVIIIe s.* 1879. 128. és 139. l. stb.; F. Gaiffe, *Le drame en France au XVIIIe s.* 1910. 253. l. stb.

⁵⁾ Chinard i. m. 26. l.

⁶⁾ *Voyages en Afrique, Asie, Indes* ... 1616. 150. l.

⁷⁾ *History of the Island of Barbadoes* 1657.

hol a 11. darabban, 1711. márcz. 11-én jelent meg.¹⁾ Itt kapja e novella azt a kidolgozott formát,²⁾ mely aztán hivatva lett bejárni a francia és német irodalmat, hogy végül eljusson mihozzánk is.³⁾ Magában az angol irodalomban az ifjabbik George Colman (*Inkle and Yarico* 1787) vígjátéknak dolgozta föl ezt a tárgyat.⁴⁾

A *Spectator* kötetait mindenekelőtt francia nyelvre fordították le, Hollandiában, a következő címmel: «*Le Spectateur, ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Moeurs de ce Siècle.*» Ennek első kötete Barbier szerint már 1714-ben jelent meg, a hatodik 1716-ban, a hetedik csak 1750-ben, végül a nyolczadik 1754-ben. Közben azonban készültek újabb fordítások is, így 1733-ban, 1741-ben — Amsterdamban, ezt a kiadást idézem — és 1754—55-ben.

A *Spectateur*nak ezt az Inkléről és Yaricoról szóló elbeszélését C.-J. Dorat arra használja föl, hogy a klasszikus tradíciók szellemében egy stilizált heroidát írjon, tele retorikus érzelem-analízissel és reflexiókkal, melyek egy vadleány gondolatvilágából kirínak.⁵⁾ A költeményéhez írt előszavában, mintegy magyarázatképen, szórul-szóralenyomatja Dorat a *Spectateur* elbeszélését. A *Bibliothèque des romans* cz. vállalatban 1778-ban regényalakban nyer földolgozást ez a tárgy (*Inkle et Yarico, histoire américaine*). Rokontémák a drámában is gyakoriak voltak. Chamfort (*La jeune Indienne* 1764) is ugyanezt a témát variálja.

Még nagyobb elterjedésre jutott a *Spectator* elbeszélése Németországban, a hol Gottschedné fordítása révén (*Der Zuschauer* 1739—45) lett népszerűvé. Egy névtelen (1768), J. H. Faber (*Inkle und Yarico* 1768), J. B. Pelzel (*Yariko* 1770, *Inkle und Yariko* 1773), Eckartshausen (*Fernando und Yarico* 1784), J. N. Komareck (1791), C. E. Schubert (1798) és J. A. Gleich (1807) a színpad számára dolgozzák föl a tárgyat. Fr. L. Schröder a Colman drámáját fordítja le (1794). A *Spectator* alapján Pfeffel is készített tervezetet egy Inkle és Yariko-dráma számára. A legszélesebb körökben ismertté azonban az a verses erkölcsi mese lett, a mit Chr. F. Gellert írt az Inkle és Yariko történetéről.⁶⁾ Annyira, hogy Gessner és Bodmer — a naiv publikum megnyugtatóására — szükségesnek látták szerencsés befejezést írni hozzá.⁷⁾ A nagyszámú német földolgozás, fordítások útján, áthatott a francia irodalomra is.⁸⁾

¹⁾ Az 1753-as londoni kiadásban: I. köt. 51. l.

²⁾ Szerzője Chinard szerint nem Addison, hanem Richard Steele.

³⁾ Az «Inkle és Yarico»-témának tárgytörténete nincs megírva, de egyes összefüggésekre utalnak: Chinard, i. m. 400. és 421. l. és H. Schlüchterer, *Der Typus der Naiven im deutschen Drama des 18. Jhs.* 1910. 61. és 106. l. stb.

⁴⁾ *Dict. of Nat. Biogr.* XI. köt. 394. l.

⁵⁾ *Lettre de Zeila à Valcour.* Paris 1764.

⁶⁾ *Fabeln und Erzählungen* 1746. V. ö. R. Nedden, *Quellenstudien zu Gellerts Fabeln und Erzählungen.* Diss. Leipzig, 1899. 54. l.

⁷⁾ Goedeke, *Grundr.* IV. 10. és 39. l.

⁸⁾ Gellert meséjét lef. többször: 1750, 1754 stb.; Gessner Inkle et Yarico, trad. par de Meister 1790; Faber, lef. M. baronne de Lutgendorf 1784. (Quérard).

De eljutott hozzánk is az Inkle és Yariko-tárgy, magával hozva a naiv lánynak típusát, melynek egyik meggyökereztetője lett a magyar színpadon.¹⁾ A pesti német színészet műsorában már 1783-ban szerepel egy *Inkle und Yariko* nevű tragédia — valószínűleg a Pelzelé — 1801-ben pedig a Kreutzer-Theaterben kerül színre egy hasonló című «indianisches Ballet».²⁾ A magyar színpadon Kocsi Patkó János fordításában jelent meg — állítólag J. Fr. Schink, bizonyára Pelzel vagy Faber nyomán — az *Arany idő vagy Inkle és Járíko* (1799—1801, 1808). Gellert meséjét Kónyi János fordította le.³⁾

Ime a Mikes 199. levelének világirodalmi rokonsága. — Mikes forrása a *Spectator* elbeszélése volt. Dorat említett közlésére nem gondolhatunk, mert csak 1764-ben, Mikes halála (1762) után jelent meg. A *Spectateur* még Párisban olvashatta Mikes, mert az Inkle és Yarico története az I. kötetben, tehát 1714-ben jelent meg. Elbeszélése elé egy kis elmélkedést tett Mikes: «Az anglusok igen kegyetlen, kemény szívűek és háláadatlanok. A minap olvastam egy anglusról...» Természetesen a *Spectator* minden kommentár nélkül kezdi: «Je m'amusois l'autre jour à lire...» Mikes nagyjában ragaszkodik a francia szöveghez helyenkint szórul-szóra fordít, eltérései lényegtelenek, főleg rövidít, a Barbados sziget nevét (francia kiajtással) megtartja, de teljesen elhagyja a személyneveket, a mint különben máskor is, a Seleucus király történeténél, tette (Király Gy. diss. 26. l.). A *Spectator* francia szövegéből közlöm a következő két részletet: ⁴⁾

[A hajótörés után:] «Mr. *Inkle* eut le bonheur de s'échapper, avec quelques autres, dans une Forêt, où, accablé de fatigue et hors d'haleine, il se jeta sur une petite éminence à l'écart. Il n'y fut pas plutôt, qu'une jeune *Indienne* sortit d'un endroit couvert de buissons qu'il y avoit derrière lui, et le vint trouver. Surpris d'abord l'un et l'autre de cette entrevue, ils ne tarderent pas à se regarder d'un oeil favorable. Si l'*Européen* fut charmé de la tournure, des traits et des graces un peu sauvages de l'*Américaine* toute nue, celle-ci n'admira pas moins l'air, le teint et la taille d'un *Européen* habillé de pié en cap. Elle devint même si amoureuse de lui, qu'inquiète pour sa vie elle le conduisit dans une Cave et qu'après l'y avoir régalé de fruits délicieux, elle eut soin de le mener boire à une source d'eau vive. Au milieu de tous ces bons offices, elle se plaisoit quelquefois à badiner avec ses cheveux blonds, et à les opposer à la couleur de ses doigts. Tantôt elle se divertissoit à lui découvrir le sein, et à le regarder, ou à se moquer de lui et à rire, lorsqu'il vouloit le cacher.⁵⁾ Il n'y a nul doute que cette *Indienne*, nommée *Yarico*, ne fût une Personne de distinction, puisqu'elle se paroit tous les jours de nouveaux colliers des plus beaux Coquillages, ou de Grains de verre, et qu'elle lui apportoit quantité de riches dépouilles de ses autres Amans; c'est-à-dire, que la Cave de notre jeune *Anglois* étoit garnie de toute sorte de Peaux marquetées, et des plus belles Plumes de différentes couleurs qu'il y eut

¹⁾ V. ö. EPhK. 1913. 612. l. és 1914. 107. l.

²⁾ Kádár Jolán, *A pesti és budai német színészet tört.* 1914. 88. és 135. l.

³⁾ Császár Elemér, *A német költ. hatása a magyarra a XVIII. században.* 1913. 96. l.

⁴⁾ *Le Spectateur* nouv. éd. Amsterdam, 1746. I. köt. 61—65. l.

⁵⁾ Ezt a mondatot Mikes teljesen elhagyta.

dans le País. Pour lui rendre même sa prison plus supportable, elle se hazardoit quelquefois de le conduire, entre chien et loup, ou au clair de la Lune, à des Bocages reculés ou à des Solitudes charmantes; et après lui avoir indiqué un endroit où il pouvoit reposer tranquillement, au doux murmure des Eaux, et au chant du Rossignol, elle faisoit sentinelle, ou le tenoit endormi entre ses bras, et l'éveillait dès qu'il y avoit quelque danger à craindre de la part des *Indiens*. C'est ainsi qu'ils passaient le tems l'un et l'autre . . . . . Ils avoient déjà vécu plusieurs mois au milieu de leurs tendres amours, lorsque *Yarico* aperçut un Navire . . . qui alloit aux *Barbades* . . . . . [A befejezés:] Cette pauvre Malheureuse eut beau fondre en larmes, et lui représenter qu'elle étoit enceinte de ses œuvres: insensible à toute autre voix qu'à celle de l'Intérêt, il ne pensa qu'à profiter de son aveu pour en tirer une plus grosse somme d'un Marchand de la Colonie, auquel il la vendit.

Hogy Mikesnek valóban kezében voltak a *Spectateur* kötetei, azt — egyelőre a tárgyi elemeknél maradva — több forrás kimutatásával bizonyíthatjuk.

4. Így a 85. levélben elbeszéli történet a *póruházi szántó-vető*-ről — ki rajtavesztett, mikor az istenek kívánsága szerint adtak esőt — megtalálható a *Spectator* 25. darabjában,¹⁾ melyet a francia fordítás²⁾ a következőképen ad:

«Jupiter, à ce que nous dit le Mitologiste, pour récompenser la piété d'un bon Paisan, promit de lui accorder tout ce qu'il lui demanderoit. Aussitôt le Fermier souhaite d'avoir le tems à sa disposition, et d'abord qu'il eut obtenu sa requête, il distribua la Pluie, la Neige et le Soleil sur ses Terres, suivant qu'il jugeoit du besoin de chacune. Mais à la fin de l'année, lorsqu'il s'attendoit à recueillir une abondante moisson, il la trouva fort au dessous de celle de ses Voisins; desorte que, pour n'être pas la cause de sa ruine totale, il supplia Jupiter de vouloir reprendre la conduite du monde».

Mikes nem tartja magát szórum-szóra a francia szöveghez. De szavai mégis inkább erre a változatra vallanak, mint Gabriel Faernusnak, a XVI. századi latin költőnek, hosszabb meséjére,³⁾ mely után a *Spectator* prózája készült s a mely francziául szintén versben jelent meg, Charles Perrault fordításában.⁴⁾ Lehet azonban, hogy — a mint ő dolgozni szokott — ismerte mind a két szöveget, annál is inkább, mert a Perrault meséjének egyik kiadásában egy — említett — fiktív levélgyűjteményt is olvashatott.⁵⁾ A *Spectateur*-re vall az adoma el-

¹⁾ *The Spectator* i. k. I. köt. 105. l.

²⁾ *Le Spectateur* Amsterdam 1741. I. köt. 124. l.

³⁾ «*Centum Fabulae ex antiquis auctoribus delectae*» 98. mese: Rusticus et Jupiter. (Itt a mese végén még egy termő-évet is megér a paraszt, melyben a lecke után Jupiter megmutatja neki, hogy csak az ő igazgatása hoz áldást.)

⁴⁾ «*Cent fables choisies des anciens auteurs, trad. du latin en vers français.*» 1699; 1712; 1718; 1743. — Jupiter leckeztető szavai: «Tu vois, dit-il, au Laboureur | Ce qu'il t'en prend d'avoir réglé l'année | Et fait du temps la destinée; | Laisse-moi donc en ordonner stb».

⁵⁾ *Lettres choisies de Messieurs de l'Académie Française . . . avec la traduction des Fables de Faerne.* Hannover 1709. (Le Paisan et Jupiter: 587. l.) V. ö. főtebb I. 1:4.

helyezése is, egy elmélkedés után, melynek konkluzióját — megnyugvás Istenben — hasonló szereppel a francia szöveg is föltünteti («Nous arriverons à ce haut point de bonheur stb.»).

5. A *dervis* példája (204. lev.) — a ki a király polotájába betelepszik, mintha vendégfogadóba érkezett volna — szintén a *Spectator*-ból való.¹⁾ A bevezetés, a melyet a *Spectator* fűz e példához, Mikes (74. lev.) azon mondata mellé állítható,²⁾ a melyről már a *Lettres Persanes*-nal kapcsolatban megemlékeztünk: «On peut se rappeler les belles métaphores que l'Écriture emploie... que la Vie est un Pélérinage, et que nous sommes des Étrangers et des Voyageurs sur la Terre». Maga a história, a mint már a *Spectator* megjegyzi, Chardin perzsiái útleírásából³⁾ való, a honnan Le Clerc is újra lenyomtatta.⁴⁾ Mikes megrövidítette a szöveget és hozzátette a végéhez: «A király megneveté a dervis bolondságát». Ime a befejezés a *Spectateur* fordításában:⁵⁾

«Sire, dit le Derviche, que V. M. me permette de lui demander une chose: Qui a logé d'abord dans cet Edifice, après qu'il a été bâti? Ce sont mes Ancêtres, repliqua le Roi. Après eux, Sire, reprit le bon homme qui y a logé? C'est mon Pere, reparti le Roi. Et après lui, dit le Religieux, qui en a été le Maître? Moi, répondit le Prince. Et de grace, Sire, continua le Derviche, qui en sera le Maître après vous! Ce sera mon Fils, dit le Monarque. Ah! Sire, ajoûta le Religieux, un Edifice, qui change si souvent d'habitans, est une Hôtellerie, et non pas un Palais».

Mikes ezt a párbeszédet három sorban vonta össze.

Az eddig fölhozott három história mind olyan volt, a melynek forrását eddig nem ismertük. De találhatunk a *Spectator*-ben oly elbeszéléseket is, melyekről eddig azt hittük, hogy valami más forrásból kerültek a Mikes Leveleskönyvébe.

6. Így mindenekelőtt megtaláljuk a *Spectator*-ban 181. db., Freher után elbeszélve *Eginhard és Emma* történetét. A *Spectateur* fordítása és a Király Györgytől (diss. 7—10. l.) között Bayle-féle szöveg — melyre a maga a fordító is utal⁶⁾ — szórul-szóra megegyeznek. Mikes (103. és 200. lev.) tehát ép úgy olvashatta a történetet a *Spectateur*-ban mint a Bayle lexikonában.

7. Hasonlóképen nem okvetlenül a *Gesta Romanorum* 16. elbeszélését kell tartanunk Mikes forrásának, az *adakozó ember koporsóföliaratára* sem (109. és 166. lev.).⁷⁾ Mikes szövege eltér a G. R.-étől, de megegyezik a *Spectateur* előadásával,⁸⁾ még a bevezető formulában is:

¹⁾ No 289., i. k. IV. köt. 157. l.

²⁾ «Az ember ezen a világon csak szarándok, idegen és útonjáró».

³⁾ *Voyage en Perse*. 1711. I. 149.

⁴⁾ *Bibliothèque choisie* XXIII. 369.

⁵⁾ Amsterdam 1746. III. köt. 293. l.

⁶⁾ Nouv. éd. 1741. II. köt. 325.; *The Spectator* i. k. III. köt.

⁷⁾ Király György diss. 28. és 32. l.

⁸⁾ Nouv. éd. 1741. II. 305.; *The Spectator*: No. 177., i. k. III. köt. Az eredeti föliarat, a doncasteri Szent György-templomban, a következőkép hangzik: «That I spent, that I had; That I gave, that I have; That I left, that I lost.» (V. ö. *The Spectator*, Henry Morley jegyzetes kiadása. London, é. n. 259. l.)

Je me souviens à cette occasion d'avoir vu quelque part l'épithaphe d'un homme charitable, dont la lecture me fit un plaisir extrême. J'en ai oublié les paroles, mais le sens revenoit à ceci: «J'ai perdu ce que j'ai dépensé; j'ai laissé à d'autres ce que je possédois et j'ai mis en réserve ce que j'ai donné».

8. Igen valószínű végül, hogy a *Spectator*ból ismerte Mikes az ifjú történetét is, ki *egy személyben hármat vett el: a leányát, a hugát és a feleségét* (73. lev.). Ez a história — a mint Bognár Teofil (EPhK. 1899. 318.) kimutatta — azonos a navarrai királynő gyűjteményének (*Heptaméron* 1559) 30. novellájával. Bognár megemlíti, hogy Mikes annyiban eltér a *Heptaméron*tól, hogy nála a várakozó anya elalszik és a vérfertőzésből született leányt egy gazdag paraszt neveli föl. Ugyanezt a históriát a *Spectator* Perkins nyomán idézőjelen közli, a 691. darabban.¹⁾ Maga az alaptéma — a nőcsere — igen elterjedt világirodalmi tárgy,²⁾ főleg komikus formában (*Mariage de Figaro*). Ilyen tragikus történet irodalmunkban is — Kemény Zsigmondnál, Jósikánál stb. — előfordul.³⁾

Mikes szövege határozottabban a *Spectateur*⁴⁾-éhez kapcsolódik. A *Heptaméron* szövege sokkal terjedelmesebb a Mikesénél s míg a *Spectator* históriájának menete lépről-lépésre a Mikes elbeszélése mellé tehető, addig a *Heptaméron* novellájából több részlet nem található meg Mikesnél (pl. hogy az asszony óvja fiát minden kísértéstől; hogy a leány a navarrai királynő udvarába kerül). A leány fölneveltetése is a *Spectator* szövegéhez áll közelebb. «Dans un endroit reculé à la campagne elle accoucha d'une fille qu'elle y fit élever avec beaucoup de soin» — míg a *Heptaméron*ban az asszony fattyú fivérére bízta a leányt. A bevezetés is a *Spectator*ra mutat: «Micsoda csúfos házasságról olvastam a minap!» («C'est un sujet si triste et si éfraiant...») A *Heptaméron* minden csudálkozás nélkül adja elő a históriát. De viszont a *Heptaméron*nal közös vonás és a *Spectator*ban nincs említve, hogy a dolog «Olaszországban történt». (A *Hept.*-ban Itáliába küldi az asszony a fiát.) Ezenkívül a *Spectator* elbeszéléséből hiányzik és a *Heptaméron*ra vall az a motívum is Mikesnél, hogy az ifjú idegenből visszatértében szeret bele a saját lányába és hogy a lány ekkor éppen tizenhárom éves volt. Úglátszik, hogy Mikes mind a két változatot ismerte, a *Heptaméron*t is, meg a *Spectator*ét is. Külömben is szokása volt több forrásból összeszerkeszteni és apróbb módosításokkal közölni elbeszéléseit (Király Gy. EPhK. 1912. 21.). Álljon itt szemléltetésül a három változat bekezdése:

¹⁾ *Der Zuschauer* Leipzig, 1751.² IX. köt. 305. l. Angol kiadásához nem juthattam hozzá, mert a *Spectator* id. kiadása a 635. darabbal zárul, hasonlóképen Morley újabb kiadása is.

²⁾ P. Arfert, *Das Motiv von der unterschobenen Braut in der internationalen Erzählungsliteratur*. Diss. München 1897. Ebbe a körbe tartozik a Verseghy idegen eredetű *Almarék* cz. regénye is (v. ö. M. Könyvszemle 1914. 175. l.).

³⁾ Dengi János: EPhK. 1909. 236. l.

⁴⁾ Amsterdam 1741. VI. köt. 440. l.

Heptaméron: Du tems de Louis XII, étant alors légat à Avignon un seigneur de la maison d'Amboise, neveu du légat de France qui se nommoit George, il y avoit en Languedoc une dame dont je ne veux pas dire le nom . . . son mari mourut et ne laissa qu'un fils. . . . une demoiselle qui couchoit dans la chambre de sa mere . . . Le jeune homme commença de presser vivement cette fille . . .

Spectateur: Une Dame de consideration devenue veuve eut soin de faire élever dans la maison un fils qu'elle avoit. Ce fils ne fut pas plutót d'un âge mür qu'enflammé d'une cupidité criminelle, il sollicita la femme de chambre . . .

Mikes: Egy úri özvegyasszonynak egy fia lévén aztot igen szerette; az asszonynak volt egy szolgálója, a kit az ifjú megszeretvén . . .

9. Vannak kevésbbé jelentékeny egyezések is a *Spectator* és a *Törökországi Levelek* között. Így például a kertészkedés dicsérete, a *Voltaire*-i «cultiver son jardin» előhírnöke — «Micsoda gyönyörűség egy gazdaembernek a maga ültetett gyümölcsfáit és szőlőjét gyümölcsösön látni, és fáradságát a természettől megjutalmaztatni» (74. lev.) — szintén előfordul a *Spectator* elmélkedései között: «Je n'en connois point de plus agréable ni de plus utile au public que la culture des Plantes . . . La culture des plantes donne un plaisir de longue durée et croît tous les jours à la vûe de l'ouvrier». ¹⁾ Lehet, hogy gondosabb vizsgálat Mikesnek még több tárgyi kapcsolatát fogja fölfedezni a *Spectator*tal. Megemlíthetjük, hogy Ricaut művére — melyről Király György mutatta ki, hogy Mikes forrása volt a török szokások leírására — a *Spectateur*ben is olvashatott utalást (343. db.). Másrészről viszont a *Spectator* elmélkedéseire a *Lettres Juives* ben találunk hivatkozást (1742. IV. 24.). ²⁾ Tárgyi tekintetben mindenesetre az Addison és Steele *Spectator*ét Mikes egyik forrásának kell tekintenünk. Több elbeszélését, példáját innen vette.

De formai tekintetben is találhatott Mikes ösztönzéseket a nagy-hírű erkölcsi folyóirat «discours»-jaiban, ha nem is magára a levélforma külsőségeire, de mindenesetre tartalmának körére.

A *Spectator* ³⁾ eredetileg naponkint megjelenő füzetei valóban nem mások, mint erkölcsi levelek, mik bár nem levél, hanem elmélkedés formájában, de első személyben szólnak minden olyan kérdésről, a mi az ember, mint szociális lény, életére vonatkozik. A Mikes elmélkedéseinek és mulattató példáinak tárgyköre — kibővített kiadásban és fesztelenebb előadásban — ugyanaz, mint a *Spectator*é, mely maga is nagyban elősegítette a XVIII. század moralizáló irányának, aekdotikus levélgyűjteményeinek, exotikus példáinak stb. meggyökerezését. A Mikes szelid iróniája és józan ítélkezése, melylyel a példáinak szereplői fölé látszik emelkedni, szintén megtalálja mását abban a hangban, mely a *Spectator*ből erkölcsi fórum gyanánt szól az emberekhez. Ezenkívül a *Spectator* füzetibe is sűrűn vannak

¹⁾ *Le Spectateur* Amsterdam 1741. VI. köt. 102—104. l.

²⁾ Ismeretes az a tény, hogy Montesquieu a *Lettres Persanes* alapötletét a *Spectator* 50. darabjából — egy indiai följegyzései Londonról — kapta. (V. ö. Hettner, *Lit. gesch. des 18. Jh.* III. 1. 240.)

³⁾ A. Beljame, *Le public et les hommes de lettres en Angleterre au XVIIIe siècle*. Paris 1881. 304. ll.

levelek, költemények beiktatva, a mire különben, mint láttuk, Mikes máshol is találhatott mintát.

Mikes forrásainak föl kutatását nem tekinthetjük lezártnak. Ezt a munkát érdemes folytatni, mert egy-egy elhengerített kő mögött a XVIII. század talajának gazdag ereire bukkanhatunk. Föltáratlanul áll még egy külön nagy terület is: Mikes viszonya a bibliához. A *Törökországi Levelek* értéke, a köréje vonható tárgyi és eszmei szálak foglatatában, mindenesetre csak emelkedni fog.

* * *

Az eddigi kutatások és a föntiek alapján a következő módon gondolhatjuk a *Törökországi Levelek* keletkezését.

Mikes Párisból kétféle tartalmat vitt magával Törökországba. Az egyik a vallásos képzetkör, a valláserkölcsi munkák, Fleury abbé iratai, miknek olvasásába és fordításába egész életén át elmélyedt. A másik ösztönzés az udvari élet könnyebb irodalma, a széleskörű olvasmányok és a művelt ember érdeklődése minden európai és emberi dolog iránt. Láttá, hogy mint teszi az irodalmi forma az egyes ember egyéni életét közkinccsá — lehetetlen, hogy ne jutott volna kezébe ilyen közérdekű misszilis levél, akár Madame de Sévigné-től, akár mástól — és megérezte, hogy a fejedelem mellett való bujdosása olyan élmény, mely napló, emlékirat vagy levelezés formájában megörökítve bármely kényes ízlésű udvarhölgynek vagy művelt magyarnak kezében élvezetes olvasmány lesz. Készített közvetlen följegyzéseket élményeiről. A végleges levélforma kialakulása bizonyára nem esik az első levéldátumok idejére.

Bizalmasa, kivel a kordivat szerinti valóságos levelezést tartathatott volna fenn, nem volt. Ezért fordult a fiktív levélgyűjtemények felé, melyeket nagyszámmal kaphatott meg Bonnac és Bonneval közvetítésével. Rámutattunk részletes ismertetéssel a fiktív levelek műfajára. A hogy Montesquieu az *Espion turc* nélkül nem írta volna meg a *Lettres Persanes*-t, úgy Mikes sem írt volna *Törökországi Leveleket*, ha nem látott volna fiktív exotikus és mulattató levélgyűjteményeket. Mikes levelei így kilépnek megmagyarázatlan izoláltságukból. Láttuk rokonait, a politikai, elmélkedő és históriákkal mulattató leveleket, melyek exotikus és egyetemes tárgykörében és levéltechnikájában nem durva átvételeket kerestünk Mikes részéről, hanem egy széleskörű hagyomány követését igazoltuk a párhuzamba állítással. Mikest nem tekinthetjük dilettáns levelezőnek, hanem öntudatos írónak kell tartanunk, a ki előtt irodalmi minták állanak. Meglévén a forma, Mikesnek tág tere nyílt belevinni élményeit és egyéniségét és értékesíteni olvasmányainak bő anyagát. Merített a *Spectator* példáiból is, melynek jellege különben is összhangban állott érdeklődése körével. Megtalálhatjuk Mikesnél a XVIII. század gondolkörét és több eszméjét. Exotikus tárgyuknál fogva és elég pozitív egyezések alapján is föltehetjük, hogy kezében volt a *Lettres Juives* cz. gyűjtemény és a Montesquieu *Lettres Persanes*-ja. Leveleiben Mikes úgy áll előttünk mint — a XVIII. század szociális értelmében vett — elmélkedő és nevető „filozofus”, Törökországban rekedt előhírnöke annak a típusnak, melyet irodalmunk teljes kifejlődésre a francia eszméktől telített Bessenyeiben juttatott.

Ime egypár vonás, mely — talán nyugalmasabb időkben — beilleszthető volna a Mikes írói arcképébe.

Függelék.

Legyen szabad az alábbiakban — adalékul a Király György alapvető összeállításához — felsorolni a *Törökországi Levelek* eddig figyelembe nem vett idegen anyagát, megjelölve az újabban előkerült forrásokat.

1. 5. lev. Baltadsi pasa békekötése Péter csárral 1711-ben. L. még a 76. lev. is. [V. ö. Erődi Béla, Mikes-kiad.: Magy. Remekírók, 369. l.; Császár Elemér Mikes-kiad.: Képes Remekírók, 307. l.]
2. 11. lev. Zsidó legenda az óriásról, kinek az özönvíz csak az övéig ért.
3. 14. lev. Erdély=Tündérország. L. az 59. és 104. lev. is. [A magyar néphit már a XVI. században Erdélyt Tündérországnak tartotta. V. ö. Kertész Manó: Magyar Nyelv 1912. 433.]
4. 27. lev. A leányok neveléséről. [Gragger Róbert szerint Fénelon nyomán. EPhK. 1911. 709. l.]
5. 33. lev. Asszonyok szokásai és tulajdonságai különböző országokban. V. ö. az 59. lev. is.
6. 50. lev. «Hol vannak a muzsikások? Fújják el a *tehnélus nótát*».
7. 60. lev. «Hol vagyon az a puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron?» [Eredete népi, előfordul a tréfás fokozó mesékben (R. Köhler, *Kleinere Schriften* III. 355.) is. Mikes szövege szórul-szóra megegyezik Erdélyi János (*Népdalok és mondák* III. 1848. 151.) egyik Erdélyből való dalával. V. ö. még *Népk. Gyűjt.* IX. 1907. 581., Katona Lajos jegyz.]
8. 62. lev. Az ifjak neveléséről. [V. ö. föntebb I. 2:1.]
9. 63. lev. Egy pap, a ki maga nem követi azt, a mit prédikál.
10. 65. lev. Szent Ferencz és az együgyű fráter.
11. 71. lev. «Azért is mondják példabeszédben a francziák, hogy úgy iszik, mint egy templarista». [V. ö. *Dictionnaire portatif des proverbes françois*, Utrecht 1751.* 31. l.: «Boire comme un templier». Mikes közmondásait Szily Kálmán állította össze: Emlékiadás 1909. LXI. l.]
12. U. o. «Az ének szerint: Ha szeretsz, szeretlek én is». [Népdal?]
13. 73. lev. A vérfertőző ifjú története. [V. ö. föntebb II. 8.]
14. 74. lev. Kürdök, szerecsenek szokásai. L. még a 69. és 75. lev. is. [V. ö. föntebb II. 2.]
15. U. o. Boldog pásztor-ország. [V. ö. föntebb I. 3.]
16. 76. lev. «Egy kövér pap azon kérte a királyát, hogy ne mondasson véle nyárban misét; mert sokat izzad, és elrontja a misemondó ruhákat».
17. 83. lev. A Monte Athos hegyén lakó görög barátokról.
18. U. o. Origenes. [V. ö. föntebb I. 2:1.]
19. U. o. «A muzska asszonyok azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hagyják őket». [V. ö. föntebb I. 3.]
20. 84. lev. A jeruzsálemi Piscina probatica említése. L. még a 101. és 164. lev. is. [Szent János Ev. V. 2—4. Erődi jegyz. i. m. 373. l.]
21. 85. lev. A szántóvető ember kívánsága. [V. ö. föntebb II. 4.]
22. 86. lev. «Sokan írják, hogy a legelső gyilkosság a két egytestvér atyafi között asszonyért esett».
23. 96. lev. János pap ítélőszéke. [V. ö. föntebb I. 3.]
24. 103. lev. Mikes másolatban megküldi «nénjének» egy «franczia jóakarója» levelét, ki írja, hogy harmincz évi kitartó szeretete jutalmául

végre elnyerte a közben megöszült Juliánna kezét. [A *Spectator*ben sűrűn vannak ilyen levélalakban írt genre-képek.]

25. 109. lev. «Attól nem tartok néném, hogy az egerek megegyenek a fősvénységért, mint egy lengyel királylyal bántak».

26. U. o. Adakozó ember koporsó fölrata. L. a 166. lev. is. [V. ö. föntebb II. 7.]

27. 146. lev. «Egy kis nevetségre való história» a német muskatérosok furfangos borszerzéséről. [Mikes azt mondja, hogy «náluk» történt, de valószínűleg novellái eredetű história.]

28. U. o. Egy úri asszony «se nem írt, se nem olvasott, se nem varrott azért, hogy szégyenlette az oculárét feltenni». U. ez a 147. lev.-ben is.

29. 147. lev. «Egy régi nagy ember felől mondották volt: Hogy ha született, bár soha meg ne holt volna; a fia felől pedig, hogy ha a nyomorult világra nem jött volna, semmit nem veszített volna rajta».

30. 166. lev. Szent Péter és Tábit.

31. 199. A vadon tündére = Inkle és Yarico története. [V. ö. föntebb II. 3.]

32. 200. Eginhard és Emma. L. a 103. lev. is. [V. ö. föntebb II. 6.]

33. 204. A dervis példája. [V. ö. föntebb II. 5.]

A JELENTÉSVÁLTOZÁS EGY FAJA A GÖRÖGBEN.

(IV. közlemény.)

γυῖον (v. ἄρθρον). —

ἀκραῖα: Hippocr. Praed. 1. I. p. 70. Ἀκραεα ἐπ' ἀμφοτέρα ταχὺ μεταπίπτοντα. Galen. Comm. 8. p. 729 D. Ἀκραεα δηλονότι πόδες καὶ χεῖρες εἰσιν. Id. 7. p. 295 D. Ἀμα καταφύζει τῶν ἀκραίων.

ἀνδρεῖον: csak a teljes alak: Lucian. D. mort. 28. 2. χρόνῳ δέ σοι τὸ ἀνδρεῖον ἀνέφθ. Vit. auct. 6.

δάκτυλος. —

λιχανός: a teljes alak: Hippocr. p. 618. 41. és 1159. 6. Az elliptikus: Lucian. Tim. c. 54. Ἀκριβῶς τὰ τρύβλια τῷ λιχανῷ ἀποσμήχων. Diog. L. 6. 35. Ἐὰν οὖν τις τὸν μέσον προτεῖνας πορεύηται, δόξει μαίνεσθαι. Ἐὰν δὲ τὸν λιχανόν, οὐκέτι. Jul. Afric. Cest. p. 306. 12.

παράμεσος: teljesen: Galen. 19. p. 521. 17. Μεταξὺ τοῦ τε μέσου καὶ παραμέσου δακτύλου. és többször. De: Pseudohipp. p. 289. 4. μέσος, ὃς καὶ σφάκελος, παράμεσος, ὃς καὶ ἐπιβάτης. Poll. 2. 145. Orib. p. 128.

Idevaló esetleg: Soph. Aj. 1230. ὁψήλ' ἐκόμπεις κατ' ἄκρων ὁδοιπορεῖς. Ehhez v. ö. Liban. I. p. 326. ἐπ' ἄκρων πορεύεσθαι δακτύλων. A Soph. scholion szerint azonban: ἐπ' ἄκρων τῶν ὀνύχων.

θριξ v. κόμη. —

λευκαί: az Anth. Palatinában.

περιθετή: Athen. 10. p. 415 A. περιθετὴν ἔχουσα καὶ λόφον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Polyaen. 5. 42. περιθέμενος περιθετὴν. Poll. 10. 171. καὶ περιθετὴν εἶποις ἄν, ὡς ἐν Ἀμφιδος Ἀλκμαίωνι καὶ Μενάνδρου Ὀλυνθία.

De: Polyb. 3. 78. 2. περιθεταὶ τρίχες.

ποκάς: Poll. 2. 28.

ποκάς: Aristoph. Thesm. 567. ἀλλ' ἐκποκίῳ σου τὰς ποκάδας. Hesych. ποκάδες: τρίχες ἀπὸ τοῦ πέκεσθαι.

πολιά: teljesen: Hom. K 77. πολιάς τρίγας. Soph. Aj. 633. Aristoph. Vesp. 1064. πολιώτεραι τρίχες. Diosc. 3. 124.

Ellipsis: Pind. Ol. 4, 40. Φύονται πολιαί καὶ παρὰ τὸν ἀλικίας εὐοικότα χρόνον. Aristoph. Eq. 520. ἅμα ταῖς πολιαῖς κατιούσαις. Plut. Mor. p. 652 F. τοὺς πολλοὺς αὐτῶν καὶ φαλακρώσεις ἄωροι καὶ πολιαί πρὸ ἡλικίας ἔχουσι. Isocr. Panath. p. 233 B. τοῖς ἤδη πολιὰς ἔχουσι. Agathias p. 315. 8. ἐς τόδε πολιὰς ἔχειν. Themistocl. Or. 13. p. 165 D; 14. p. 182 B. stb.

προσθετός: Dio Cass. 59. 26. τοῖς προσθετοῖς τοῖς τε περιθετοῖς ἐποικίλλετο. V. ö. Xenoph. Cyr. c. 3. κόμαις προσθετοῖς.

ἔχωρ. —

πρόφορος: Aristot. H. A. p. 586. 30. ὑγρότης ὑδατώδης ἢ αἱματώδης ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν γυναικῶν πρόφορος.

μυελός. —

ἐγκέφαλος: Hom.-nál csak az ellipsis fordul elő, a kifejezés emez alakja tehát régi. I 300. ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέοι. v 395. αἱματὶ τ' ἐγκεφάλῳ τε παλαξέμεν... οὐδας. stb. Eurip. Hippol. 1353. κατὰ δ' ἐγκέφαλον πηδᾷ σφάκελος. Aristoph. Nub. 1276. τὸν ἐγκέφαλον ὥσπερ σεσεῖσθαι μοι δοκεῖς. A prózában: Plat. Phaed. 96 B: ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ὁ τὰς αἰσθησεις παρέχων τοῦ ἀκούειν. Demosth. p. 174 E. εἴπερ ὑμεῖς τὸν ἐγκέφαλον ἐν κροτάφοις καὶ μὴ ἐν ταῖς πτέρλαις... φορεῖτε. Plat. De def. orac. p. 425 B. ἐν ταῖς πτέρλαις τὸν ἐγκέφαλον φοροῦντα. Athen. 2. p. 66 A. Rufus Ephes. p. 43. Μυελός δὲ ὁ μὲν ἐν τῇ ῥάχει ῥαχίτης, ὁ δὲ ἐν τῇ κρανίῳ ἐγκέφαλος.

ὁδός. —

γελασῖνοι: Poll. 2. 91.

γνώμων: Xen. De re equ. 3. ὁ γὰρ μηχανεῖ ἔχων γνώμονας οὐτ' ἐλπίσιν εὐφραίνει. Aristot. H. A. 6. 23. ὄνος... βάλλει τοὺς τετάρτους. τοὺτους δὲ γνώμονας καλοῦσι. Pollux. 1. 182. γνώμων ὁ ἀποπίπτων ὁδὸς τῆς ἡλικίας ὧν γνωριστικός.

γόμφιος: Herod. IX. 83. τοὺς τε δρόντας καὶ τοὺς γομφίους. Az ellipsis: Aristot. H. An. p. 501. 5. γομφίους οὐθὲν βάλλει τῶν ζῶων. Id. De part. au. p. 691. 2. τοῖς ἔχουσι γομφίους χορήσιμος. Aristoph. Plut. 1059. Ἐνα γὰρ γόμφιον μόνον φέρει. Id. Pac. 34. Ran. 572. Phrynich. (ap. Athen. 2. p. 52 C) τοὺς γομφίους ἅπαντας ἐξέκοψεν. Epicharm. (ibid. 10. p. 411 B) Ψοφεῖ ὁ γόμφιος. Poll. 2. 92. παράκεινται... ἐξηροτημένοι οἱ λεγόμενοι γόμφιοι.

τομικός: Cels. VIII. 1. Quaterni primi, quia secant, τομικοὶ a Graecis nominantur.

δοσούν. —

ζυγῶδες: Cels. de re ed. VIII. 1. Jugale appellari potest, ab eadem similitudine, a qua id Graeci ζυγῶδες appellant.

ἡθμοειδές: Galen. p. 860. 12. ἄχρι τῶν ἡθμοειδῶν. Teljesen: id. p. 867. 7. stb.

θυροειδές: Galen. 2. p. 414. 1. διὰ τοῦ τῆς ἡθης οστέον τρήματος, ὃ καλοῦσι θυροειδές.

ὄρχις. —

οἱ διδύμοι («testiculi»): Galen. 4. p. 648. Συναπτομένων ἐκατέρων αὐτῶν τῶ καὶ ἑαυτὰ διδύμω. Geopon. 18. 13. ἔχοντας τοὺς διδύμους μεγάλους (jelzövel!). Philodem. (Anth. Pal. 5. 126.) πελέκει δεῖ διδύμους ἀφελεῖν. Poll. 2. 172.

πλευρά. —

νόθαι: Aret. p. 19. 14. ὑπὸ τῇσι νόθησι. Id. 42. 5. ὑπὸ τὰς νόθας. Poll. 2. 165.

σπλάγχχον (v. ἔντερον). —

ἐγκάρδιον: Theophr. H. Pl. 3. 8. 5. φασὶ δέ τινες οὐδ' ἐγκάρδιον εἶναι. Melléknevi jelzövel: Geopon. 12. 25. 3. τοῖς ἀπαλοῖς ἐγκαρδίοις τοῦ πηγάνου εἴ τις τὰ ὦτα βύσειεν. Főnévi jelzövel: Diosc. 1. 150. ἐγκάρδιον τοῦ πρέμνου.

ἐγκοιλία: Diodor. 1. 91. καθαίρει τῶν ἐγκοιλίων ἔχαστον. Poll. 2. 181. Ἐνιδρυμένα ταῖς πλευραῖς σπλίγγνα ἐγκοιλία καλεῖται.

ἐντόσθια: Plat. Tim. 100 B. τῶν ἐντόσθιων τὰ μὲν τροφᾶς χάριν, τὰ δὲ σωτηρίας. Artemid. 1. 44.

λεπτόν: Hippocr. p. 191 B. Στρόφοι περὶ τὸ λεπτόν ἐμπύπτοντες. De: Poll. 2. 210. Λεπτὰ ἔντερα τῶν ἐρίφων.

φλέψ (v. ἀρτηρία). —

Δρακοντίς: Rufus De part. hom. p. 42. Ἰπποκράτης δὲ τὰς ἀπὸ καρδίας εὐθὺς δρακοντίδας ὀνομάζει.

καρωτίδες: Galen. De usu respir. 4. p. 694. Alex. Aphr. Probl. 2. 63. Aret. Acut. morb. 2. 11. Rufus Ephes. p. 42.

ὠμιαία: teljesen: Galen. 18. 1. p. 386. ἡ φλέψ ὠμιαία. De nála az ellipsis is előfordul: 2. p. 273. 4. p. 366. 16. stb. Így már Aristot. H. A. p. 515. 9. τὰ νεῦρα τὰ πρὸς τὴν ἰσχὺν βοηθητικά ἐπίτονός τε καὶ ὠμιαία. Oribas. 3. p. 513. 2. τῆς ὠμιαίας.

A φλέψ «έρ» átvitt értelemben a bányászathoz is előfordul: ἀργυρίτης: Xenoph. Vect. 4. 2. ἐκφορουμένης τῆς ἀργυρίτιδος. Id. 11. 45. ἀργυρίτιδος δὲ κρατήσαντες. Demosth. p. 974. 28. κατεργασάμενος τὴν ἀργυρίτιν.

χείρ. —

ἀριστερά: Homeros még nem ismeri e kifejezést; v. ö. ε 277. ἐπ' ἀριστερὰ χεῖρός. A teljes kifejezés: Herod. VII. 42. ἐς ἀριστερὴν χεῖρα, v. ö. még I. 75. VII. 115. Plat. De just. p. 374. E. χεῖρα... ἀριστεράν. Eurip. Hec. 1151. χεῖρός... ἐξ ἀριστερᾶς... Az ellipsis már Herod. VII. 31. τῆς μὲν ἐς ἀριστερὴν ἐπὶ Καρίης

φερούσης. Thuc. csak az ellipsist ismeri: VIII. 101. ἐν ἀριστερῇ Ἀσθῶν ἔχοντες, v. ö. még: III. 106, VI. 62, VII. 1. Platonál gyakori: Pol. X. p. 614 C. τὴν εἰς ἀριστερὰν (πορεύεσθαι). Tim. 72 C. ἐξ... ἀριστερᾶς. Phædr. 228 D. ἐν τῇ... ἀριστερᾷ. stb. Xenoph. Anab. 4. 8. 2. ἐξ ἀριστερᾶς ἄλλον ποταμὸν... διαβῆναι. Demosth. p. 1072. 24. δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς ἀνίσχοντες. Diodor. 13. 110. Költők-nél: Soph. óta: El. 7. οὐξ ἀριστερᾶς ὁδὸς Ἦρας ὁ κλεινὸς ναὸς. Phil. 20. ἐξ ἀριστερᾶς τάχ' ἂν ἰδοῖς ποτὸν κορυναῖον.

δεξιὰ: igen régi kifejezés: Hom.-nál háromszor: K 452. δεξιῇ ἡσπάζοντο. B 341, Δ 519. δεξιάι, αἷς ἐπέπιθμεν. A költők mindazonáltal nem kedvelik az ellipsist: Aesch. Ag. 1405. τῇσδε δεξιᾶς χειρὸς ἔργον. Soph. Phil. 942. προσθείς τε χεῖρα δεξιάν. Épúgy ibid. 1254. 1291. Aj. 751. OC. 1130. Tr. 1181. Az ellipsis csak egyszer: Phil. 1398. ἃ δ' ἦνεσάς μοι δεξιᾶς ἐμῆς διγών.

Pind. fr. 146. δεξιὰν κατὰ χεῖρα.

A prózában Herod.-nál csak az ellipsis olvasható: I. 72. δεξιῇ... μετὰ δὲ Ματινηοὺς μὲν ἐν δεξιῇ ἔχει ῥέων. I. 104. ἐν δεξιῇ ἔχοντες τὸ Καυκάσιον ὄρος. I. 75. ἐκ δεξιῆς ῥέειν. Épúgy Thuc.: ἐν δεξιᾷ ἔχειν II. 19. III. 24. 95. etc. ἐν δεξιᾷ λαμβάνειν VII. 1. Azonkívül V. 71. τῇ τοῦ ἐν δεξιᾷ παρατεταγμένου ἄσπεδι (=«ad dextram»). Így még I. 24. ἐκ δεξιᾶς. II. 81. 3. ἐκ δεξιᾶς δ' αὐτῶν Ἰουκᾶδοι. Plat. egyszer használja a teljes kifejezést: Leg. p. 374 E. χεῖρα δεξιάν. Máskülömben az ellipsis van túlsúlyban: Phædr. p. 266 A. Phædr. p. 89 A. Crit. p. 170 E stb. Xenoph. Cyr. 4. 2. δεξιὰν ἀνατείνειν. Anab. 2. 4. 1. δεξιὰν φέροντες. Demosth. δεξιὰν προτείνειν. Plut. Mor. p. 192 F. ἐν δεξιᾷ. p. 984 F. Id. Alex. 33. τῇ δεξιᾷ παρακάλει τοὺς θεοὺς. Diodor. 13. 110. δεξιᾷ τὴν πόλιν ἔχοντες.

Ilyen kifejezések, mint ἐκ δεξιᾶς, ἐξ ἀριστερᾶς, mintájára jöttek létre valószínűleg ἐξ ἐναντίας, ἐξ ὀπίας (sc. χειρὸς). Ἐξ ἐναντίας már Herod. VIII. 10. ἐπισπόμενοι ἐξ ἐναντίας. Thuc. IV. 33. ἐξ ἐναντίας καθεστήκεσαν. IV. 35. ἐξ ἐναντίας προσιόντες. Plat. Tim. p. 68 A. ἐξ ἐναντίας ἀπαντῶσαν. Id. Leg. X. p. 893 E. Xen. Eq. 113. ὥστε τοῖς ἐξ ἐναντίας φαίνεσθαι τὴν γαστέρα. Athen. de machin. p. 9. ἀπ' ἐναντίας.

ἐξ ὀπίας: Plat. Pol. 7. p. 529 C. Κἂν ἐξ ὀπίας νέων ἐν γῇ ἢ ἐν θαλάττῃ μανθάνῃ. Id. Phædr. p. 264 A. Ἐξ ὀπίας ἀνὰ πάλιν διανεῖν ἐπιχειρεῖ τὸν λόγον. Aelian. N. A. 10. 14. Poll. 7. 138. ἐξ ὀπίας νεῖν.

Részleges a jelentésváltozás kifejlődése, ha a főnév csak bizonyos összefüggésben, bizonyos meghatározott fordulatokban «marad el». Így megemlítendő:

ὀφθαλμός. —

Callim. Epigr. 30. 6. Καὶ σὺ παρελθὼν τὸν καλόν, ὦ μοχθήρ, ἔβλεπες ἀμφοτέροισ (sc. ὀφθαλμοῖς).

οὗς. —

Menand. (ap. Gell. N. A. 2. 23.) ἐπ' ἀμφοτέρα νῦν... μέλλει καθεδυθῆσεν. Themist. 15. p. 193 A. καθεδυδεῖν ἐπ' ἄμφω. Liban. 4. p. 629. ἐστρεφόμεν ἐπ' ἄμφω τὴν νύχθ' ὄλην. De v. ö. Poll. 2. 84. Μισγίνης δὲ ὁ Σωκρατικὸς καὶ ἐπ' ἀμφοτέρα τὰ ὦτα καθεδυδεῖν λέγει.

πούς. —

Theocr. 14. 66. ἐπ' ἀμφοτέρων δὲ βεβακώς. Lucian. Asin. c. 28. ἐδίωκον ἀμφοτέροις εἰς ἐμὲ ὑπολακτίζοντες. Poll. 9. 120. οἱ δ' ὑπέφευγον ἐπ' ἀμφοῖν θέοντες. Etym. M. s. v. Ἄρπυς: ἀμφοτέροις ἐπιβάς Ἄρπυς ἐλήισατο.

χείρ. —

Hom. σ 28. χόπτων ἀμφοτέρῃσιν. ρ 358. ἀμφοτέρῃσιν ἐδέξατο. Theocr. 22. 96. ἀμφοτέρῃσιν ἄμυσσεν ἀμοιβαδῖς. V. ö. 7. 157. Apoll. Rhod. 1. 472. és Lucian. Navig. c. 1. ἐχόμενος αὐτοῦ ἀμφοτέροις.

Látjuk tehát, hogy a páros testrészek nevei ἄμφω, ἀμφοτέρως jelzők mellől, bizonyos összefüggésben «elmaradhatnak». Hasonló példa: Plat. Leg. VII. p. 795 A. ὁμοίως ἐκατέραις (sc. χειρί) ἐπ' ἀμφοτέρα χρώμενος.

ἐτέρᾳ: néha Hom.-nál, pl. γ 441. ἐτέρῃ δ' ἔχεν οὐλας. Plat. Soph. 226 A. οὐ τῇ ἐτέρᾳ ληπτέον. Conv. 180 E. Lucian. Bacch. c. 2. Θατέρα μὲν σύριγγα φέροντα, τῇ δεξιᾷ δὲ ράβδον. Névelő nélkül: Theocr. 24. 45. Κουφίζων ἐτέρᾳ μέγαν χολεόν. Praepositionál: Apoll. Rh. 1. 1115. Ἐκ δ' ἐτέρης προρφαίνεται ποταμοῦ ῥόος.

8. Állatnevek.

Elmaradhatnak a következők: αἰξ, βοῦς, ἐχίδνη (ὄφις), ἔλαφος, ἰχθύς, ἵππος, κόγχη, κύων, λύκος, μῆλα, μῦς, ὄνος, ὄρνις, σῦς, τάριχος, τεττίγιον, végül az általános fogalom ζῷον.

A görög nyelv legrégibb történeti állapotát tekintve Hom.-nál a következő ellipsisek találhatók: παρήγορος (sc. ἵππος), κάπριος (sc. σῦς), Her.-nál κέλης (sc. ἵππος).

αἰξ. —

μηχάς: teljesen: Homeros négyszer A 1383. Ψ 31. ι 124. 341. Herod. VIII. 20. Εὐβοίης ἀπέχειν πολυμηκάδας αἰγας. Eurip. Cycl. 189. μηκάδων ἄρνων. Antiphan. (ap. Athen. 10. p. 449 C) Μηκάδων αἰγῶν ἀπόρρουν θρόμβον. Az ellipsis: Theocr. 5. 100. ταῖς μηκάδες. 1. 87. ὥπόλος δ' αὖ ἐσορῇ τὰς μηκάδας οἷα βατεῦνται.

βοῦς v. ἄμνός. —

κάθετος: Harpocr. κάθετος· ὁ καθιέμενος εἰς τὸ πέλαγος ἄμνός. Phot. p. 122. κάθετος· σημαίνει δὲ καὶ βοῦν τινα καθιέμενον εἰς τὴν θάλασσαν ἐπὶ θυσίᾳ.

ἡδύχρους: Phot. p. 63. ἡδύχρους· τὸ ἐν γάλακτι ὑπάρχον ἄρνιον καὶ μήπω γεγευμένον πῶας, ὃ καὶ ἡδύπνουν λέγουσι.

ἡδύπνουν (sc. ἄρνιον): Phot. p. 63. Hesych. ἡδύπνουν· νεογνὸν καὶ ἀπαλὸν πρόβατον γαλαθηνόν.

ἐχίδνη v. ὄφις. —

διψάς: Lucian. lib. περὶ τῶν διψάδων. Aelian. N. A. 6. 51. κατηγορεῖ τῆς διψάδος τὸ ἔργον αὐτὸ ἡμῖν τὸ ὄνομα. Nicand. Ther.

334. Aetius 13. 24. Ἡ διψὰς ὑπό τινων καλεῖται καὶ καῦσος. Eunap. Exc. p. 99. 4. (Niebuhr). Ὁ λόγος ἦν τοῦ κατὰ μῦθον ἰοῦ τῶν διψάδων δυνατώτερος.

ἱερά: Aristot. H. A. 9. 29. ἔστι δέ τι ὀφίδιον μικρόν, ὃ καλοῦσιν τινες ἱεράν, ὃ οἱ μεγάλοι ὄφεις φέρουσι.

Κωπαῖδες: teljesen: Aristoph. Ach. 880. ἐγγέλεις Κωπαῖδας. Ibid. 962. Κωπᾶδ' ἐγγέλυν. Ellipsis: Aristoph. Pac. 1005. Κωπᾶδων ἐλθεῖν σπυρίδας. Strattis (ap. Athen. 7. p. 327 C) Κωπᾶδων ἀπαλῶν τεράρχη (jelzővel). Pollux. 6. 63.

ἔλαφος. —

Ἀχαιῖνῃ: Oppian. Cyn. 2. 426. Κερόεσσαν Ἀχαιῖνῃν. Apoll. Arg. 4. 175. ἢ ἐλάφοιο | Γίγνεται, ἦν τ' ἀγρώσται Ἀχαιῖνῃν καλέονται. Eustath. p. 711. εἰ μὴ ἄρα οἱ Ἀχαιῖναι. Babr. Fab. 95. 87. Τοιαῦτα κατίλλουσα τὴν Ἀχαιῖνῃν | Ἐπεισεν ἐλθεῖν δις τὸν αὐτὸν εἰς Ἰδιήν.

ἰχθύς. —

δρομάδες: Aristot. H. A. p. 488. 6. οἶον (τῶν ἰχθύων), οὓς καλοῦσι δρομάδας, θύννοι κτλ.

ἐρίτιμος: Athen. 7. p. 328 C. χαλκίδες καὶ τὰ δμοια, θρίσσαι, τριγίδες, ἐρίτιμοι. Id. 8. p. 355 F.

ἐφητός: Aristoph. Vesp. 679. Οὐδεὶς οὐδὲ σκοροδίου κεφαλὴν τοῖς ἐφητοῖσι δίδωσιν. Athen. 7. p. 301 C. ἐφητούς καλοῦσιν ἰχθύδια ἀπολειπόμενα ἐν ταῖς διώρυξιν.

καλλιῶνυμος: Aristot. H. A. p. 506. 10. καλλιῶνυμος χολὴν ἔχει ἐπὶ τῇ ἡπατι. Menand. (ap. Aelian. N. A. 13. 4.) τίθῃμ' ἔχειν χολὴν σε καλλιωνύμου πλείω. Anax. Epidic. (ibid.) ποιήσης τὴν χολὴν ἅπασαν ὥσπερ καλλιωνύμον ζῆσαι. Hippocr. p. 357. 43. Phot. p. 127. 23. Καλλιῶνυμος τὸ θαλάσσιον (ζῷον).

τριγίς: Aristoph. Eq. 662. Αἱ τριγίδες εἰ γένοιντο ἑκατὸν τοῦ βολοῦ. Id. Eccl. 56. τριγίδων ἐσπέρας ἐμπλήμενος. Id. Ach. 551. Eupol. (ap. Athen. 7. p. 328 E) Ἐκεῖνος ἦν φειδωλός, ὃς ἐπὶ τοῦ βίου | Πρὸ τοῦ πολέμου μὲν τριγίδας ὠψώνησ' ἀπαξ. Poll. 2. 24. τριχίαι ἰχθύες καὶ τριγίδες.

φρυκτοί: Anaxandr. és Alex. fr. 3. 175. 455. (Com. fragm. ed Kock.)

ἵππος. —

κέλης (gen. κέλητος). Képzését tekintve κέλης eredetileg főnév volt, v. ö. λέβης, ἔγης, πένης, tulajdonneveknél Φέρος, Λάγης. (Brugmann: Griech. Gramm.³ 197. l.) Épügy, miként melléknévek bizonyos körülmények között főnévi funkciót vettek fel, megtörténhetett az is, hogy eredeti főnevek a mondatban melléknévként szerepeltek; különösen akkor, ha más főnévvel kapcsolatban annak jelzői voltak. Ha ily főnévben valamely substantia fogalma rejlett, ez eltűnt és helyette megmaradt a szó jelentésében ama qualitas, a mely a substantiához fűződött (v. ö. Brugmann: Griech. Gram.³ 415. l.), pl. τρήρων πέλεια, Ἑλλήνος γῆς.

Igy történt κέλης-nél is, a mely eredetileg annyit jelent, mint «Renner» (v. ö. Brugmann: i. m. i. l.). Később ἵππος szóval való gyakori kapcsolata miatt melléknévvé sülyedt, úgyhogy Hom. ε 371.

így is használja: *κέληθ' ὡς ἵππον ἐλαύνων*. Azonkívül: Pausan. Eliae. 6. 1. *ἀνελόμενος κέλητι ἵππῳ*. Diog. L. p. 428. *ἵππῳ κέλητι νενικη-
κέναι*. Ha most már a *κέλης ἵππος* kapcsolatból a főnév lassanként
eltűnt, akkor e folyamatban — a görög nyelv külön életének szem-
pontjából — ugyanazt fogjuk észrevenni, mintha a *δεξιὰ χεῖρ* kap-
csolatból a *χεῖρ* eltűnik. A *κέλης* szó tehát a görög nyelv külön éle-
tében először főnévből melléknévvé alakult át, majd később jelentés-
sűrűsödés útján ismét főnév lett, oly módon, hogy *κέλης* magába
szívta mintegy a *ἵππος* szó jelentését is. Így használja már Herod.
VII. 86. *ἡλαυνον κέλῃτας καὶ ἄρματα*. Plat. Lys. p. 205 C. *Τειθροί-
ποις τε καὶ κέλῃσι*. Plut. Mor. p. 587 D. *κέλητι τὰ Ἡραῖα νικῶντι*.
Synes. Epist. 40.

λυκοφόρος: Strabo 5. p. 215. *καυστηριάσαι τε τοὺς ἵππους
λύκον καὶ κληθῆναι λυκοφόρους*.

Νισαῖοι: Herod. VII. 40. *οἱ ἱεροὶ Νισαῖοι καλεόμενοι ἵπποι*.

παρήορος: Hom. II 474. *ἀπέκοψε παρήορον*. Ibid. 471.
Dionys. Hal. 7. 73.

σειραφόρος: teljesen: Aeschyl. Ag. 1640. *σειραφόρον . . .
πῶλον*. De ugyancsak Aesch.-nál már átvitt értelemben szerepel az
ellipsis is: Ag. 841. *Μόνος δ' Ὀδυσσεύς, ὅσπερ οὐχ ἔκων ἐπλεῖ, ζευχ-
θεῖς ἔτοιμος ἦν ἐμοὶ σειραφόρος*. Aristoph. Nub. 1300. *Κεντῶν ὑπὸ
τὸν προκτὸν σε τὸν σειραφόρον*. Phrynich. (Bekker, Anecd. p. 10.
25.) *Ζύγιος σειραφόρος*. Suid. *Σειραφόρος καὶ ἄζυξ, ὁ λεγόμενος
κέλης ἵππος*.

τέλειος: Aelian. V. H. 7. 13. *ὥσπερ οὖν πῶλοι πρὸς τὸν τέ-
λειον ἀποβλέπουσιν ἐμέ*.

φορβάς: teljesen: Aristot. H. A. 8. 24. *φορβάδες ἵπποι*.
Synes. Epist. p. 265 B. *ἐν ἵπποις φορβάσιν*. Az ellipsis: Hippiatr.
p. 59. 29. *συλλαβεῖν φορβάδα*.

Csak részleges a jelentésváltozás ilyen esetben, mint Xen. De
re equ. c. 7. 5 *ἐπειδὴν γε μὴν καθίζηται ἐάν τε ἐπὶ ψιλοῦ (sc. ἵππου),
ἐάν τε ἐπὶ τοῦ ἐφιππίου*.

κόγχη. —

χοιρίνη: Aristoph. Vesp. 333. *ἢ δῆτα λίθον με ποιήσον, ἐφ'
οὗ τὰς χοιρίνας ἀριθμοῦσι*. Id. Eq. 1332. *ὅδ' ἐκεῖνος ὁρᾷν τεττιγο-
φάας ἀρχαίῳ σχήματι λαμπρός. Οὐ χοιρινῶν ὄζων, ἀλλὰ σπονδῶν*.
Athen. 3. p. 93 B. *Τῶν στρουμβῶν καὶ χοιρινῶν καὶ τῶν λοιπῶν
κογχυλίων*. Poll. 8. 1. *Πάλαι γὰρ χοιρίναις ἀντὶ ψήφων ἐχρῶντο, αἵπερ
ἦσαν κόγχαι θαλάττιαι*. Hesych. *χοιρίνη θαλασσία ψήφος*.

κόων. —

Ἰχασσαῖος: Oppian. Cyneg. 1. 470. *αὐτὰρ . . . σφὰς Ἰχασ-
σαίους ὀνόμηναν*.

Μολοττοί: Alciphrr. 3. 47. *τὴν ὕλαχὴν ἐπήρσαν Μολοττοί*.
(*Μολοττικός* csak főnévvel kapcsolatban található: Aristoph. Thesm.
416. *Μολοττικός τρέφουσι . . . κύνες*. Athen. 12. p. 540 D *κύνες
μὲν Μολοττικὰς εἰσαγαγόντες*.)

Ψυλλίχοι: Poll. 4. 37. *οἱ δὲ κύνες οἱ Ψυλλίχοι καλούμενοι
ἀπὸ πόλεως Ἀχαικῆς ἀρχαίας κέκληνται*. Hesych. *Ψυλλίχοι: εἶδος κυνῶν
ὀνομασθὲν οὕτω*.

λύκος. —

Csak részleges jelentésváltozás észlelhető: Oppian. Cyn. 3. 266. τὸν μὲν νυκτερινὸν (sc. λύκον) διὰ γαστροῦς ἄφυκτον ἐρωγῶν | Ἀρνεῖων ἐρίφων τε πολύπλοκον ἀρπακτῆρα.

μῆλα. —

ἀδινά: Hesych. ἀδινά: τὰ τῷ οἴκῳ μὴ μεγάλα. Etym. M. 17. 36. ἀδινά: μῆλα, τὰ μὴ μεγάλα.

μῦς. —

ἐλειός: Aristot. H. A. 8. 17. Φωλεῖ δὲ καὶ ἐλειὸς ἐν αὐτοῖς τοῖς δένδροις καὶ γίνεταί τότε παχύτατος. Hesych. οὐκ ἔστι γὰρ τετραπόουν ὁ ἐλειὸς καλούμενος μῦς.

ὄνος. —

ξανθὴ λῖος: teljesen: Plat. Sympos. p. 221. Xenoph. Cyrop. 7. 5. ὥσπερ οἱ ὄνοι οἱ ξανθῆλιοι. Az ellipsis: Aristoph. Lys. 290. Χῶπως ποτ' ἐξαμπρέσομεν τοῦτ' ἄνευ ξανθῆλιου. Lucian. Pseudol. c. 3. οὐδὲ δεῖ τινος ἀποδύσοντας τὴν λεοντῆν, ὡς φανερὸς γένοιτο ξανθῆλιος ὢν.

ὄρνις. —

λίτω λῖος: Aristot. H. A. p. 563. 31. ὁ δ' Αἰτώλιος καλούμενος ἔστιν ὅτε καὶ τέτταρας (τίκτει).

ἄπους: Aristot. H. A. p. 487. 27. τῶν ὀρνίθων εἰσὶ τινες κακόποδες, οἱ διὰ τοῦτο καλοῦνται ἄποδες. φαίνεται ὁ ἄπους πᾶσαν ὥραν. Id. p. 618. 31. οἱ ἄποδες, οὗς καλοῦσιν τινες κυφέλους.

Φασσιανός: Geopon. 14. 7. ἰστέον, ὅτι τὰ φὰ τοῦ φασιανοῦ... διὰ κα' ἐκγλύφει. Galen. 6. p. 700. 17. ὁμοία δὲ τῶν ἀλεκτορίδων ἔστιν ἡ τῶν φασσιανῶν εἰς πέψιν καὶ τροφήν. Philostr. V. Apoll. 7. p. 333 C. Anth. Pal. 9. 642. οἱ γὰρ φασσιανοὶ τε καὶ ἰχθύες.

φοινικόπτερος: Aristoph. Av. 274. καὶ γὰρ ὄνομ' αὐτῶ γ' ἔστι φοινικόπτερος. Heliodor. 6. 3. εἰ γε φοινικόπτερον, ἀλλ' οὐκ αὐτὸν σοι τὸν φοῖνικα... ἐπέτατε.

σῶς. —

κάπριος: teljesen: Hom. A 293. ἐπ' ἀγρωτέρῳ συὶ καπρίῳ ἡὲ λέοντι. P 282. συὶ εἵκελος ἀλὶχῆν | καπρίῳ. De mār Hom.-nál az ellipsis is előfordul: A 144. ὡς δ' ὅτε κάπριον ἄμωι κύνες σεύονται. M 42. κάπριος ἡὲ λέων στρέφεται σιθένει βλεμναίνων.

τάριχος. —

Μενδῆσιος: Athen. 3. p. 118 F. μήποτ' οὔτις ἐν τούτοις, ὦ οὔτος, τοὺς παρ' ὑμῖν τοῖς Ἀλεξανδρεῦσι κατέλεξε Μενδησίους. Sopatr. Paph. (ap. Athen. p. 119. A) Μενδῆσιός δ' ὠραῖος ἀχρόπαστος ἐδ' | ξανθαῖσιν ὀπτὸς κέφαλος ἀκτῖσιν πυρός.

τεττίγιον. —

καλαμαῖον: Hesych. s. v. κερκῶπι· μικρὸν τεττίγιον, τὸ καλαμαῖον λεγόμενον. Eustath. p. 396. 2.

ζῶα. —

A ζῶα főnév kiegészítése csak igen kevés melléknév mellett ajánlatos, a mennyiben összefoglaló elnevezések, ha azok melléknévek voltak is, különösen a pluralisban gyűjtő fogalmat nyertek. Ha tehát valamely melléknév mellett a főnév, a melyre a melléknév vonatkozik, hol ki van téve, hol nincsen, utóbbi esetben ellipsis ritkán jöhet szóba. A nagy szótárak ugyan a legtöbb szónál zárójelbe teszik: sc. ζῶα, de ez inkább csak bővebb magyarázata, körülírása az illető melléknévnek. Hogy a gyűjtő (kollektív) fogalom ezen elnevezésekben hatalmasan lépett előtérbe, arról Plato és Aristoteles (Hist. Anim.) szövegei győzhetnek meg bennünket. Nem helyes tehát az ellipsis felvétele ilyeneknél, mint:

ἀλογα (habár Plut. Mor. 91 C. ἀλόγοις ζῴοις), ἀμφίβια (Plut. Mor. p. 136 E), βλιγτά (Aelian. II. A. 3. 32.), δεικέρατα (Athen. p. 202 B), δειπόδα (Aristotel. snél igen gyakori: l. Bonitz, Ind. Arist.), εὔνοδρα (Aristot.), ἔντομα (Aristot.), ἐρπετά (Hom. δ 418. Eurip. Andr. 269., Aristoph. Av. 1069.), πεζά (Plat., Aristot.), σχιζόποδα Aelian. N. A. 5. 50.), τετράπουν stb.

9. Növénynévek.

Elmaradhatnak a következő főnevek: ἄμπελος, ἀνεμώνη. ἄνθος, βοτάνη, δρύς, ἐλαία, θρίδαξ, ισχάς, κυπάρισσος, κύμινον, μήλεα, πόνια, πυρός, ῥίζα, συκῆ, φυτόν. Homerosnál mindezek közül csak egy fordul elő: ἡμερίς (sc. ἄμπελος, mások szerint δρύς): ε 68.

ἄμπελος. —

ἀγριάς: teljesen: Anthol. Pal. 9. 561. ἄμπελον ἀγριάδα. De: Etym. M. p. 429. Ἑμερίς εἶναι γὰρ τὴν μὲν ἀγρίδα, τὴν δὲ ἡμερωτέραν, ἣν καὶ ἡμερίδα προσαγορεύουσιν.

ἀναδενδράς: Demosth. p. 1251. 23. τὰς ἀναδενδράδας ἐξέκοψε. Plut. Probl. p. 290 E. οὐδὲ ὁδὸν διελθεῖν ἀναδενδράδος ἀνωθεν διατεταμένης. Id. p. 342 B. περὶ τῆς χρουσῆς ἀναδενδράδος. Id. p. 1044 B. Diod. 19. 48. κατέλαβεν... τὴν τε χρουσὴν ἀναδενδράδα. Theophr. C. Pl. 5. 5. 4. τῶν μὲν ὁμογενῶν τὰ ὁμοβλαστῆ καὶ σύντροφα γινόμενα ἀλλήλοισι, ὥσπερ ἐπὶ τῆς ἀναδενδράδος ἐλέγιη καὶ τῆς συκῆς. Pherecrat. (ap. Athen. 15. p. 685 A) ὑπ' ἀναδενδράδων ἀπαλὰς ἀσπαλάθους πατοῦντες.

ἡμερίς: esetleg idevaló: Hom. ε 68. ἡ δ' αὐτοῦ τετάνυστο περὶ σπείους γλαφυροῖο | ἡμερίς ἡβώωσα, τεθῆλει δὲ σταφυλῆσι. Aristoph. Ach. 997. Ἑμερίδος ὄρχον (schol. ἀμπέλου). Oppian. Cyn. 3. 458. Γυμναὶ δ' ἡμερίδες περὶ βότρυσιν ἰνδάλλονται. Anth. Pal. 11. 58. οἱ δὲ περισσοὶ | Ἀνέρες... χάμνον ἐφ' ἡμερίσιν. Ibid. 5. 227. Ἑμερίδας τρυγώσιν ἐτήσιον. Nevezetes itt egy közmondás: ἐρήμας (sc. ἀμπέλου) τρυγᾶν. Aristoph. Vesp. 632. ἀλλ' ἐρήμας ὦρεθ' οὕτω ῥαδίως τρυγῆσιν. Id. Eccl. 880. Ὡς οὖν δ' ἐρήμας, οὐ παρούσης ἐνθάδε | Ἐμοῦ, τρυγῆσιν.

ἀνεμώνη. —

λειμωνία: Theophr. H. Pl. 6. 8. 1. καὶ τῆς ἀνεμώνης ἡ λειμωνία καλουμένη.

άνθος. —

ήμεροκαλλές: Athen. 15. p. 681 E. Τοῦ δ' ἡμεροκαλλοῦς χαλουμένου άνθους... μνημονεύει Κρατῖνος. Isidor. Pelus. 5. 563. p. 719 B. Ἡμεροκαλλές· τουτέστιν άνθος πρὸς μίαν μόνην σχεδὸν ἡμέραν ἀκμάζον. Etym. M. p. 429. 44. Ἡμεροκαλλές· άνθος σπειρόμενον, ὃ Δίδυμος. Phot. p. 59. 19.

χελιδόνιον: Theocr. 13. 41. κυνάεόν τε χελιδόνιον (schol. χελιδόνιον φυτῆριόν ἐστι πλατύφυλλον). Anth. Pal. 11. 130. ἐκ ποταμῶν χλωρὰ χελιδόνια. Athen. p. 684 E. ἐκ τούτων τῶν ἐπῶν δῆλον γίγνεται, ὅτι ἑτερόν ἐστι τὸ χελιδόνιον τῆς ἀνεμώνης.

βοτάνη. —

ἄρχουσα: Aristoph. Lys. 46. Χῆ ῥγουσα καὶ τὰ διαφανῆ χιτῶνια. Hippocr. p. 516. 3. Nic. Ther. 637. τῆς δὲ τὸ μὲν που | Ἀρχούσῃ προσέοικεν, ἀκανθῆν πεταλεῖον. Themist. 13. p. 167. ὥσπερ ἂν εἴ τις γυναικὸς ἐρασθεὶς καλῆς καὶ γενναίας, φυκίαν μὲν ἐπιμνησθεῖν καὶ ἀρχούσης καὶ ἐντριμμάτων. Schol. in Aristoph. Eccl. 924. Ἡ ἄρχουσα, βοτάνη, ἣ ἐχρᾶντο εἰς τὸ πρόσωπον αἱ γυναῖκες. ἄρχουσα = part. praes. act. fem. az ἄρχειν igéböl.

ἀμέθυστος: Plut. Mor. p. 647 B. οἱ δὲ καὶ τὴν ἀμέθυστον οἰόμενοι τῇ πρὸς τὰς οἰνώσεις βοηθεῖν αὐτὴν τε καὶ τὴν ἐπώνυμον αὐτῆς λίθον οὕτω κεκλησθαι διαμαρτάνουσι. κέκληται γὰρ ἀπὸ τῆς χρόας ἑκατέρα, καὶ ἔστιν αὐτῆς τὸ φύλλον ἄκρατον, ἀλλ' αἰὶνῶν καὶ ὕδαρ εἰ τὴν κρασιν οἶνῳ προσέοικεν. Hesych. ἀμέθυστος· λίθος καὶ βοτάνη.

ἀρτεμισία: Aristot. Plant. p. 820. 40. ἀργία ἀρτεμισία. Diosc. 3. 127.

Ἀσκληπιάς: Galen. vol. 13. p. 160. Ἀσκληπιάς. Ἐν τῷ τρίτῳ Διοσκουρίδης περὶ ταύτης τῆς πῶας ἔγραψεν. Diosc. 3. 96. Etym. M. 154. 48. καὶ Ἀσκληπιάς· βοτάνη τις.

Διονυσιάς: Athen. 1. p. 30 D. Προσαγορεύεται δέ, φησὶν Ἐπαργίδης, ἡ ἄμπελος... ὑπὸ δὲ τῶν Οἰνοαίων Διονυσιάς. Diosc. 3. 173.

Ἡρακλεία: Theophr. H. Pl. 9. 15. 5. ταύτην τὴν ἀκανθὰν χαλοῦσιν ἥρακλέαν.

Ἰσχαιμος: Theophr. H. Pl. 9. 15. περὶ δὲ τὴν Θοράκην εἶναι μὲν καὶ ἑτέρας οὐκ ὀλίγας, ἰσχυροτάτην δέ, ὡς εἰπεῖν, τὴν ἰσχαιμον. Schol. H. 11. 846.

κάπνιος: Galen. 13. p. 184. Diosc. 4. 110.

κενταυρίη: Hippocr. p. 482. 35. κενταυρίης καρπός.

κηπαία: Diosc. 3. 168.

κληματοειδής: Galen. 13. p. 192. Διοσκουρίδης δ' ἄμφοιν ἐν τῇ τετάρτῳ μέμνηται, τοῦ μὲν ἀπλῶς ὀνομαζομένου κληματοειδοῦς.

οἶνοῦττα: Athen. 10. p. 429 C. μεθύσκονται... καὶ τὸ τῶν χοράκων καὶ τῶν κυνῶν γένος τὴν οἶνοῦτταν χαλουμένην φαγόντα βοτάνην. Aelian. V. H. 2. 40.

πικρίς: Theophr. H. Pl. 7. 11. 4. Ὡσαύτως δὲ ἡ πικρίς· καὶ γὰρ αὕτη τῇ ἡρὶ ἀνθεῖ. Diosc. 2. 166.

πιτυόεσσα: Diosc. 4. 166.

πολύγονος ἐς πολύσπερμος: Geopon. 17. 5. 4. ἡ πο-

λύσπερμος καὶ ἡ πολύγονος καλουμένη βοτάνη τὰ ζῶα ποιήσει γονιμώτερα.

πυρίτις: Galen. 13. p. 223. Nicandr. Ther. 684. Βλωδροῖο πυρίτιδος ἔγχλωα φύλλα. Id. Al. 531. τρίβε πυρίτιδα βάμματι ραίνων. Paul. Aegin. 7. p. 251.

σκορπίουρος: Schol. Nicand. Ther. 678. τὴν σκορπίουρον, τὴν λεγομένην ἰσχύουσάν τε καὶ ἡλιοτρόπιον, λευκὰ φύλλα ἔχουσαν. τοξίτις: Diosc. Noth. 3. 127. Poet. (Fabr., Bibl. gr. 3. 634.)

δρῶς. —

ἡμερίς: Theophr. H. Pl. 3. 6. τὴν τὰς γλυκείας (βαλάνους) φέρουσαν οἱ μὲν ἡμερίδα καλοῦντες, οἱ δὲ μύδιον.

ἐλαία. —

ἄγριππος: Zenob. 1. 60. Ἀκαρπότερος ἀγρίππου... Λάκωνες γὰρ τὴν ἀγρίαν ἐλαίαν ἀγριππον καλοῦσιν. Zonar. ἀγριππος ἡ ἀγριελαία· καὶ παροιμία· Ἀγρίππου ἀκαρπότερος.

ἀλμάς: Aristoph. (ap. Athen. 1. p. 56 B) Οὐ ταυτόν ἐστιν ἀλμάδες καὶ στέμφυλα; alább: Θλασιὰς γὰρ εἶναι κρεῖσσόν ἐστιν ἀλμάδος. Hermipp. (ap. Athen. 2. p. 56 C) Πάντες αἰεὶ ἐμβάλλουσι μύραθον εἰς τὰς ἀλμάδας. Hesych. Ἀλμάδες· κολουμβάδες ἐλαῖαι. Moeris p. 51. Ἀλμάδες Ἀπτικῶς, κολουμβάδες ἐλαῖαι Ἑλληνικῶς. A teljes kifejezés: Plut. Symp. p. 687 D ἐλαίαν ἀλμάδα λαμβάνοντες.

δρυπετής: Aristoph. Lys. 564. Ἐδεδίσκετο τὴν ἰσχαδόπωλιν καὶ τὰς δρυπετεῖς κατέπινεν. Athen. 2. p. 56. Εὐπολὶς· Σηπία δρυπετεῖς τ' ἐλαῖαι. Ἐλεγον δὲ τὰς δρυπετεῖς ἐλάας καὶ ἰσγάδας καὶ γεργερίμους... καὶ χωρὶς δὲ τοῦ φάσκειν ἐλάας αὐτὰ καδ' ἐαυτὸ ἐλεγον μόνον δρυπετεῖς. Alciph. 1. 21.

ἰκετηρία: Herod. V. 51. ἰκετηρίαν λαβών. VII. 141. ἰκετηρίας τάσδε... φέροντες. Már Aesch. jeltövel is mondja: Λευκοστεφεῖς ἰκετηρίας. Aristoph. Pl. 383. ἰκετηρίαν ἔχοντα. Demosth. p. 262. 16. οὐχ ἰκετηρίαν ἔθηκεν Aelian. V. H. 3. 6. προυβαλλομένων τὴν ἰκετηρίαν τῶν Ἐφρεσιῶν. Zenob. Prov. 4. 93. ἔχρησεν ὁ θεὸς ἰκετηρίαν θέσθαι.

φανλία: Alciph. 1. 21. Ὅψον εἴποτε εὐημερίας ἡμέραν ἐπιτελοίῃ δρυπετεῖς ἢ φανλίας. Lucian. Lexiph. C. 5. ἄλλος ἥσθιε φανλίας. Phot. és Suid. Φανλία· εἶδος ἐλαίας. Etym. M. p. 789. 26. A teljes kifejezés: Theophr. H. Pl. 2. 12. Id. C. P. 6. 8. 3.

θρίδαξ. —

μηκωνίς: teljesén: Galen. κατ. τόπ. 8. 4. Az ellipsis: Nicand. Ther. 630. Ἄγρει μὲν ολίγαις μηχανίσι ράμνον εἶσθην.

ἰσχάς. —

Καριχή: Lucian. Vit. auct. c. 19. παλάδας τῶν Καρικῶν. χελιδόνεως: Androt. (ap. Athen. 1. p. 75 D) ἐν μὲν οὖν τῇ πεδίῳ φυτεύειν χρὴ χελιδόνεαν.

κυπάρισσος. —

σφαιρίτις: Galen. κατ. τόπ. p. 159. 1. καλεῖται δὲ σφαιρίτις ἡ τὰ σφαιρία φέρουσα κυπάρισσος.

κύμινον. —

Αἰθιοπικόν: Hippocr. de nat. mul. p. 572. és sokszor. Galen. Expl. 416. *Αἰθιοπικόν*: ὑπακουστέον τὸ κύμινον. Athen. 2. p. 68 B. οἶδασιν οἱ παλαιοὶ τὸ Αἰθιοπικόν καλούμενον κύμινον.

μηλέα «almafa». —

Δαμασκηνή: Geopon. 10. 39. Καὶ ἡ Δαμασκηνή γῆ χαίρει ξηρῶ.

Περσική: «czitromfa»: Theophr. H. Pl. 4. 4. Id. C. Pl. 1. 11.

μηλον «alma». —

Δαμασκηνόν: Athen. 2. p. 49 D. ἐπεὶ δὲ πλεῖστον ἐν τῇ τῶν Δαμασκηνῶν ἐστὶ χώρα τὸ κοκκύμηλον καλούμενον... ἰδίως καλεῖται τὸ... Δαμασκηνόν.

δωρακινά: Geopon. 3. 1. 4. Τῶ αὐτῷ μὲν ἐγκεντρίσεις ὅσα πρῶτα ἀνθεῖ, οἷον δωρακινά, δαμασκηνά κτλ. Id. 10. 13. 1. Ἰὰ δωρακινά χαίρει ὑδρηλοῖς χωρίοις.

στρούθια: Galen. De san. tuend. vol. 6. p. 186. τῶν Καλυδωνίων μῆλων τὰ μείζω τε καὶ ἡδίω καὶ ἤττον στρυφνά, ἃ στρούθια καλοῦσιν. Theophr. H. Pl. 2. 3. Diosc. 1. 191. τὰ δὲ λεγόμενα στρούθια καὶ μεγάλα, ἤττον ἐστὶν εὐχρηστα. Athen. 3. p. 81 D. τὰ δὲ κυδάνια, ὧν ἓν αὖ στρούθια λέγεται, κοινῶς ἀπάντων ἐστὶ τῶν μῆλων εὐστομαχώτερα.

πόα. —

Αἰθιοπίς: Diosc. 4. 105. Αἰθιοπίς καὶ αὐτὴ παραπλησία φλόμῳ ἔχει τὰ φύλλα. Hesych. Αἰθιοπίς· φλομώδης πόα.

λευκάδας: teljesen: Nicand. Ther. 848. ἥ ἐ σὺ ποίης λευκάδος ἡρύγγου τε τάμοις ἀθεραῖδα ρίζαν. De: Apophth. Patr. in Cotel., Eccl. Gr. mon. I. p. 471 B. Ἐπιον οἱ φοίνικες, καὶ ἐκβάλλουσι λευκάδας.

στρατιωτική: Diosc. Noth. 4. 101.

στρατιῶτις: Geopon. 2. 5. 4. ἐνθα φύεται... στρατιῶτις.

πυρός. —

Σιτανίας: Theophr. H. Pl. 8. 2. 3. τὰ δὲ σιτηρὰ πολὺ ῥίζα πολλοὺς γὰρ ἀνίησι βλαστούς. ἀπαράβλαστοι δὲ οὗτοι, πλὴν εἴ τι γένος πυρῶν τοιοῦτο, οὗς καλοῦσι σιτανίας.

Σιτάνιος: Diosc. 2. 107. (l. fent.)

τριμηνιαῖοι: Diosc. 2. 107. εἶτα μετὰ τούτους οἱ τριμηνιαῖοι λεγόμενοι δὲ ὑπὸ τῶν σιτάνιων.

τριμήνιοι: Theophr. H. Pl. 8. 4. καὶ τὸ τῶν τριμήνων καὶ τῶν διμήνων, καὶ εἴ τι γένος ἐν ἐλάττοσι ἡμέραις τελειοῦται.

ρίζα. —

εὐθυγλυκεῖα: Theophr. H. Pl. 9. 13. 2. Γλυκεῖα δὲ καὶ ἡ Σκυθικὴ ρίζα καὶ ἔνιοι δὲ καλοῦσιν αὐτὴν εὐθυγλυκεῖαν.

συκῇ «fügefa». —

πρωτερική v. *προτερική*: Athen. 3. p. 77 D. Προτε-

οικὴν φησι καλεῖσθαι γένος τι συκῆς, ἣ τις φέρει πρῶτον τὸν καρπὸν. Eustath. p. 225. 44. Hesych. *πρωτερικῆ*: εἰδὸς τι συκῆς.

φυτόν.

Ἐρύγυ, mint *ζῶον*, (l. fönnebb [8. Állatnevek.]) a *φυτόν* általános fogalma is előfordul egyes mellékneveknél, a nélkül, hogy itt ellipsisről szó lehetne. Nem helyes tehát az ellipsis feltételezése ilyeneknél, mint: *ἐφήμερον* (Galen. 13. p. 175.), *ἡλιотρόπιον* (Theophr. H. Pl. 7. 3. 1.), *παρθένιον* (Hippocr. p. 877 F), *φρυγιατικόν* (Geopon. 12. 1. 2.), *χειριόνιον* (Diosc. 3. 50.) stb.

10. Κό, ásvány.

Elmaradhat: *λίθος*.

λίθος. —

ἀχρογωνιαῖος: Chrysost. Hom. 6. ad Ephes. 3. p. 790. *Ἀχρογωνιαῖος καὶ τοίχους συνέγει καὶ τοὺς θεμελίους*. Theophan. Hom. 317 B. *Φέρε δὴ τοὺς ὁδόντας τοῦ ψεύδους τῷ ἀχρογωνιαίῳ τῆς ἀληθείας συνθλάσωμεν*.

ἀμεθύστος: Plut. Mor. p. 647 B (l. 9. Növénynevek). Anthol. Pal. 5. 205. *Μαυγέος ἐξ ἀμεθύστου γλυπτῆ*. Apocal. 21. 20. Hesych. *ἀμεθύστος*: *λίθος καὶ βοτάνη*.

διάτονος: Harmenopul. 2. 4. 52. *Διατόνοις ἀσφαλίζεσθαι τὰς δοκούς*.

δομαῖοι: Apoll. Rhod. 1. 737. *Τῆς (Θήβης) οἴγε νέον βάλλοντο δομαίους ἰέμενοι*. Nonn. Dion. 37. 99. *Καὶ τύφον αἰπυτέροισιν ἀνεστήσαντο δομαίοις*.

θεμέλιος: teljesen: Aristoph. Av. 1137. *θεμέλιοι λίθοι*. Az ellipsis ismeretes már Thuc. óta: I. 93. *οἱ θεμέλιοι παντοίων λίθων ὑπόκεινται*. Aristot. Part. An. p. 668a. 17. *ἡ τῶν θεμελίων ὑπογραφῆ*. Id. Phys. p. 237 b. 13. *ὥσπερ τῆς οἰκίας τὸν θεμέλιον*. Id. Metaph. p. 1013a. 5. *Καὶ οἰκίας θεμέλιος*. Lucian. De calumn. c. 20. *Ταῦτα ὑπορυτούσης καὶ τοὺς θεμελίους ὑφαιρούσης τῆς διαβολῆς*. Chrysost. *ὅπερ γὰρ ἐστὶν ἐν οἰκίᾳ θεμέλιος, τοῦτο ἐν ψυχῇ προσευχῇ*. A *θεμέλιος* mellett a pluralisban *τὰ θεμέλια* is használatos, úgy hogy nem lehet eldönteni az ilyen esetek hovatartozását, mint Xen. Eq. 12. *μὴ ὑποκειμένων... θεμελίων*. Polyb. 5. 93. 2. *τὸ δὴ λεγόμενον ἐκ θεμελίων ἐσφαλμένον*. Procop. De aedif. p. 12 D. *καθεῖλε μὲν αὐτὸ ἐς τὸ ἑδάφος ἐκ τῶν θεμελίων*.

κάτοχοι: Hesych. *κάτοχοι*: *οἱ ἐπὶ μνήμασι τιθέμενοι λίθοι*.

Λυδία: Cramer Anecd. vol. 3. p. 216. 10. *Θεωρητέον, ὅσον Λυδία τῷ λόγῳ ταυτί*. Ib. p. 223. 19. *Ἰάχα ἡ Λυδία ἐλέγξει τὸ κίβδηλον*. Constant. Manass. Amat. 8. 25. Teljesen pl. Theocr. 12. 36. *Λυδίη πέτρῃ*. Stob. Floril. I. p. 304. *Λυδία λίθος μανύει χροσόν*.

μαργαρίτις: Isid. (ap. Athen. 3. p. 93 E) *πλείστην μαργαρίτην εὗρίσκεισθαι*. De: Androsthene (ibid.) *Ἡ μαργαρίτις λίθος*.

μάρμαρος (ὁ): Homerusnál a teljes kifejezés: *Π735. λάζετο πέτρον μάρμαρον ὀκρίοντα*. De az ellipsis is olvasható ő nála: *M380. ε499. Αἴας... ἀνδρα κατέκτα... μαρμάρῳ ὀκρίοντι βαλὼν*. Eurip. Phoen. 663. *ὃν Κάδμος ὤλεσε μαρμάρῳ*, de id. Phoen. 1401.

μάρμαρον πέτρον. Aristoph. Ach. 1172. ἐπάξειεν δ' ἔχων τὸν μάρμαρον. Theophr. fr. 2. De lapid. 9. πάντας τήχεσθαι πλὴν τοῦ μάρμαρου. — Fem. ἡ μάρμαρος: Strabo p. 399. μαρμάρου... τῆς Πεντελικῆς μέταλλα.

σιδηροῖτις: Strabo p. 703. ἡ σιδηροῖτις τοῦ σιδήρου ἐπισπαστική. Plut. Mor. p. 1005 C. τὸ δὲ ταῦτό μὲν ἐκπεσὼν ποιεῖ τῷ τῆς σιδηροῖτιδος.

(Folyt. köv.)

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Révay József: Nero fákljai. Tanulmányok a kereszténység első századaihoz. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1915. 8-r. Ára 3 korona.

A szerző a kereszténység négy első századát a kortörténet és az archæologia keretébe beállítva, népszerűen tudományos világításban akarja bemutatni, nem időrendben, hanem meglehetősen önkényesen választott, hangzatos fejezet-czímek alatt foglalva össze többé-kevésbbé összetartozó anyagot az egyes fejezetekben. A kortörténet profán forrásaiban és az ókeresztény tárgyú szépirodalomban szerző eléggé otthonosnak mutatkozik, de a szorosan vett theologiai, főleg vallástörténeti, valamint egyházművészeti dolgokban kellő óvatosság nélkül a tudomány verdiktjeként mond ki némelykor progresszívnek ugyan elég progresszív, de a szaktudomány közvéleménye részéről még korántsem elfogadott felfogásokat; például mindjárt az előszóban: «a' maga első évtizedeiben a kereszténység sem volt egyéb, mint egyike azon erjedő, forrongó idők vajudó levegőjében egymásután feltűnő, majd elenyésző, bölcséleti vagy inkább filozofiai, vallási rendszereknek stb.» (5. l.) Nem lehet azonban tagadni, hogy viszont művének számos helyén a szerző nem engedi magát át a hipermodern, relativisztikus vallástörténeti iránynak és kellő megértést mutat a kereszténységnek igazi természete iránt.

A kissé pongyola első fejezetben (Róma és a kereszténység) a kereszténység elterjedésének előmozdító és hátráltató okai, valamint a római birodalom vallási állapotai vannak vázolva. A második fejezetben (Nero fákljai) az első keresztényüldözés kitérését írja le a szerző. Kissé furcsán hangzik az a rendreutasítás, a melyben szerző részesíti Tacitust, így írván (44. l.): «De annyit mindenesetre elvárhattunk volna Tacitustól, hogy nem ad hitelt még feltevés alakjában sem annak a kósza hírnek, mely szerint Nerot egy új és a réginél ragyogóbb város alapításának vágya indította a gyűjtogatásra» stb. Egy 1800 év előtt élt történetírótól, hozzá még a történetírás klasszikusától, mi semmit sem várhattunk el; tőle legfeljebb a dolgokat

nálánál jobban tudó kortársai «várhattak» volna el más felfogást Nero-ról; mi legfeljebb hálások lehetünk Tacitusnak még azért is, hogy a közszájon forgó néphiedelmekről sem mulasztotta el az utókort tudósítani. A *harmadik* fejezet (Ave Cæsar) a keresztényüldözéseket ismerteti nagy vonásokban, felsorolva az üldözések ellen a pogány részről felhozott vádakát és a keresztények ellen alkalmazásba vett bírói eljárást és büntetéseket.

A *negyedik* fejezet (Az Antikrisztus) az Antikrisztus eljöveteléről szóló keresztény tanítást ismerteti, nép-pszichológiai megfejtését igyekezve adni e tan keletkezésének, valamint általában az apokaliptikus és eschatologikus népmondáknak (sic!). A szerző a kereszténység antikrisztus-tanítását egészében mondának tartja és előzményeiként említi a Sibylla-jóslatokat, valamint általában a keleti vallások dualisztikus tanítását. Szerző szerint az Antikrisztus eljöveteléről szóló keresztény tannak forrásául szolgáló János-apocalypsis csak egyik «legpompásabb irodalmi emléke» az apokaliptikus költeményeknek (sic!), épen úgy, mint a sibyllák könyvei. Alig találna a szerző ellenmondásra akkor, ha ő a népléleknek, a népköltésnek nagy szerepét az antikrisztusi tan felfogása és feldolgozása körül vázolta volna, s nem apodiktikus kijelentéssel mondott volna ítéletet az antikrisztusi tan egész tartalmáról; ilyen ítéletnek tisztán raczionalis alapon és a szerző felfogása szerint való kimondásához nincsenek exakt vallástörténeti adatok, megdönthetetlen érvek. A fejezet végén reátér annak a keresztény néphiedelemnek ismertetésére, hogy az idők végén Antikrisztusként Nero császár fog megjelenni.

Az *ötödik* fejezet (A földalatti Róma) a katakombák világát ismerteti. Nem áll meg a szerzőnek az a felfogása (98. l.), mintha a katakombai sírokat a «fossor»-októl általában, mint a temetők tulajdonosaitól vették volna meg a hívek; a tény az, hogy a temetők mindig valamely egyháznak, templomnak voltak tulajdonai, tartozékai, a fossorok pedig az egyháznak alkalmazottai, sőt papjai (kisebbségi rend!).¹⁾

A *hatodik* fejezetben (Ókeresztény élet) a szerző az ókori keresztények magán és társadalmi életét vázolja részben az egykorú irodalom, részben az archæológiai (katakombai) leletek alapján. A fejezet elején, kiindulva a régi keresztények alkalmazkodó képességéből, szerző közbevetőleg a keresztény kultusz és hagiologia kifejlődésében a vallási syncretismus szerepéről (Mithras-kultusz stb.) ad bő, bár ily általánosságban és ily terjedelemben el nem fogadható fejtegetéseket. Szerinte az eucharisztikus kenyér és bor szintén régiebb kultuszokból van kölcsönözve. «Nyilvánvaló tehát — írja szerző — hogy a kereszténység teljes egészében átvette a gondolatot; az istenséggel való benső egyesülés gondolatát, de a test evését és a vér ivását szimbolumokkal (sic!) helyettesítette».

A *hetedik* fejezetben (A katakombák művészete) a szerző nem dolgozott szerencsés kézzel. Így mindjárt az elején nem fogadható el az a magyarázat, mintha az antik sepulchralis művészetet a pogányok-

¹⁾ F. X. Kraus, Realencyklopedie, I. 538.

nál úgy, mint a keresztényeknél (a halhatatlanság hite mellett) az a törekvés hozta volna létre, hogy a sírnak művészi ábrázolásával a halál által keltett komor hangulatot enyhítsék. Ez a magyarázat először is ellenmondó, mert a halhatatlanság hite mellett nem is olyan leverően komor a sír az embernek; másrészt pedig ráczáfol a történelem és a tapasztalat is, a melyekből tudjuk, hogy az ember a neki kedves és drága eszméket, helyeket, személyeket stb. a művészi szépnak köntösébe öltözteti, nem azért, hogy gyönyörködjék vagy hogy felviduljon, hanem azért, hogy kedves eszméit, helyeit, kedves ismerőseit, szentjeit stb. művészi ábrázolásban megörökítse, felmagasztalja. Még kevésbé áll meg a szerzőnek magyarázata az antik keresztény művészetnek eredetére, mert tekintettel a kereszténységnek a földöntúli életéről hirdetett tanára, a keresztényeknek nem volt szükségük a halál ellen borzaloműző szerre. Hasonlóképen elfogadhatatlan szerzőnek az antik keresztény sirokon előforduló lakomajeleneteknek, jó pásztornak, hal-szimbolumnak jelentésére nézve vallott felfogása; ő a régibb pogány használattól (jó pásztor = Orpheus) félrevezetve, tagadja e szimbolumoknak a keresztényeknél is az eucharistiával való összefüggését. Kissé furcsán hangzik a halhatatlan nevű *de Rossi* ellenkező (a miénkével megegyező) véleményének ilyen leikicsinylése: «Főkép de Rossi és tanítványai szeretik (sic!) úgy magyarázni ez ábrázolást, hogy a hal Krisztus, a ki a hívőknek a lelki táplálékot, a lelki kenyeret hozza. Szóval azt hiszik, hogy az ilyen katakombaképek az oltári szentséget akarják szimbolizálni. Erről azonban szó sem lehet.» Szerző nem veszi észre azt, hogy valamely vallási vagy vallásművészeti szimbolum átvételét (syncretismus) megengedni még nem jelenti azt, hogy ezen szimbolumnak az átvevő vallásnál már önálló és a «terminus a quo»-tól már lényegesen különböző jelentése is ne lehessen. A keresztény hal-szimbolumnak az eucharistiával való kapcsolatát ma már művészettörténeti axiómává emelte a kutatás, elég a Pectorius-féle és az Aberkios-féle sírfeliratokra utalni, de nem tagadható a halnak, mint vallási szimbolumnak régibb, *præ-christian* és pedig szakrális használata.

Az *utolsó* fejezet (Victoria) a pogányság haldoklását és a kereszténységnek a IV. és V. században a pogányság felett hosszas harcokban (Victoria-szobor többszöri eltávolítása a Curia-ból) kivívott diadalát írja le, sokat foglalkozva főleg a Symmachus által a római ősi vallás mellett kifejtett politikai és irodalmi védelemmel. Nem jól hangzik a magyarban sem, ha ő Symmachusnak nemzetséget «Aurelius» nemzetségnek nevezi, e helyett: «Aurelia» = gens Aurelia. Szemet szűr szerzőnek egyoldalú állásfoglalása Symmachus mellett (főleg a 157—8. lapon), keresztény ellenfeleivel (Ambrosius, Prudentius) szemben.

Az e bírálat elején mondott összefoglaló véleményt még azzal egészítjük ki, hogy szerzőnk nem emelkedett forrásai fölé és így jutott oda, hogy forrásai (nem kútfőkről, hanem újabb szakirodalmi művekről van szó) több helyen olyan állításokra ragadják, a melyek a mű céljának is ártalmára vannak, mert műve ily feldolgozásban nem nyújtja igazi, részrehajlatlan és kielégítő képét az ókori kereszténységnek.

(Budapest.)

• HANUY FERENCZ.

Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. köt. VIII + 438 l.
II. köt. 463 l. Budapest, a Magyar Tud. Akadémia kiadása, 1915.

Takáts Sándor negyedszázados történeti kutatásainak eredményeit foglalja össze ebben a két kötetben, melyet még egy harmadik fog követni s akkor együtt lesz minden adat és részlet, a mit ő ásott ki levéltárainkból s a mire támaszkodva ő kísértette meg a XVI. és XVII. század magyar történetének — hogy úgy mondjuk — rehabilitálását. Ebből a szempontból munkája e folyóirat olvasóinak nagyfokú érdeklődésére tarthat számot.

Az irodalmi kutatás a korrajzi háttér érdekében, de egyéb okokból is kénytelen a szorosan vett történetírástól szolgálatott adatokkal élni. Természetesen senki sem kívánhatja, hogy az irodalomtörténész a történeti irodalom minden kis megállapításával tisztában legyen, mikor neki csak úgy mellékesen kell a kor főbb jellemvonásait érinteni. Ilyenkor teljes joggal megelégszik az illető korra vonatkozó uralkodó felfogás visszaadásával. Mert minden korról megvan a jelennek az ő kialakult képe, a mi már átment a köztudatba és a minek megváltoztatása a szellemi élet bonyolult procezzusai közé tartozik. Egészséges tudományos viszonyok között szinte állandóan, emberöltők szerint változnak ez általános képek. Elég a XVIII. század második felének felfogására utalnunk a középkori «sötétségről», melyet csakhamar felváltott a romantikusok középkorimádása, hogy azóta egy csomó új, gazdasági, köz- és magánjogi, nemzetiségi szempont előtérbe nyomulásával belássák tudósok és közönség egyaránt, mennyire méltánytalan dolog valamely korszakot egyetlen szóval elítélni vagy felmagasztalni.

Érdemes volna egyszer pontosan kimutatni, milyen forrásokból táplálkozik a ma uralkodó közfelfogás a magyar történet korszakait illetőleg. Azt hiszem, e kutatás során a nemzeti reformkorszak romantikus íróira és még inkább költőire akadnánk. A mohácsi vést követő korról ezt egész bizonyosan állíthatjuk. A mai közfelfogást még Kisfaludy Károly formulázta: «Nemzeti nagylétünk gyásztemetője Mohács!» A felfogás alapja nem egyéb, mint Hunyadi Mátyás nagyságával való összehasonlítás. «Hova tűnt el a dicsőség a szép magyar földről», kiáltott fel egy másik nagy romantikusunk. A XVI. és XVII. század «zord idők» voltak. Legújabbban egy kitűnően képzett irodalomtörténészünk «nyers időnek» nevezte. Szerinte, azaz a közfelfogás szerint: «A mi a mohácsi vész után következik, az már komorabb». Elkecsereedett küzdelem ez a létért, sötét, nehéz és prózai korszak. A török egész falvakat fűz rabszíjra, a német király jogainkat tépdesi és eretnekek öltik egymásra nyelvüket.¹⁾ Meghalt Mátyás, az igazságos; az ország két-háromfelé szakadt, a kettős királyság átkát a török hódítás súlyosbítja; műveltség, jólét, a béke áldása messze kerül a szép magyar földet; pártoskodás, visszavonás, a nagyok telhetetlen önzése, folytonos árulása és hitehagyása adják meg a komor képnek zord, sötét színeit. Nincs többé hazafiúi érzelm; a kor tipikus egyénisége Balassi Menyhárt, az egykorú komédiának minden hájjal megkent főalakja.

¹⁾ *Vértessy Jenő*: A magyar romantikus dráma, 11. l.

Ezen a képen, ezen a közfelfogáson akar Takáts Sándor változtatni. «Ismeretes dolog — mondja — hogy negyedszázadnál tovább irogattam tárczákat... A folyóiratainkat is sűrűn kerestem fel kutatásaim eredményével. Írtam a zászlós és a köváras urak életéről csakúgy, mint a csépre, kapára termett paraszt munkájáról. Pörbe szállottam a régi krónikás írók sok tévedésével s igazoltam azt, hogy a XVI. századnál lelkesebb és nemzetibb korszakunk alig volt. Régi történetírónk a hazai török népben a pusztító és romboló pogánynál egyebet nem láttak. Kimutattam, hogy a hazai törökség nálunk üdvös dolgokat is teremtett és sokat tett a kölcsönös megértés dolgában. Nem egészen az ő hibája volt tehát, hogy nálunk a sok szántalan földet a pörje fogta el».

A régi felfogást tehát nem *in pejus* akarja megváltoztatni. Ellenkezőleg a gyalázatot akarja lemosni arról a két századról, mely negyedszázados levéltári kutatásai során annyira szívéhez nőtt. Meg akarja tisztítani e két század magyarságát, de egyuttal törökségét is attól a vádtól, mintha ezek semmi, de semmi kulturális alkotást létre nem hoztak volna, mintha tunya tehetetlenségben, legjobb esetben az élet pusztá javaiért éltek volna, mintha korszakuk a nagy nemzeti fejlődési folyamatban lehangoló, vigasztalan dekadenciát jelentene. Végő elemzésben célja nem egyéb, mint az előszavában idézett alapgondolatot a török korszakra bebizonyítani és minél több adattal illusztrálni: «senki sem korholhatja nemzetünket hátramaradása miatt, haladni igyekezett az még a legnehezebb időkben is!»¹⁾

Hogy akkor valóban nehéz idők voltak, azt Salamon Ferencz és Jászay Pál klasszikus munkáiból tudjuk. Ezt Takáts sem tagadja: a nemzeti lét feltételei a török hódítás idején sokkal súlyosabbak voltak, mint korábban, vagy pedig az ország egyesítése, 1711 után. De szerinte annál nevezetesebb, annál inkább becsülésre és csodálatra méltó, hogy ez a megtépett és megfogyatkozott nemzet épen akkor szedte össze minden erejét és friss kedvvel alkotott magának egészen új, a korábitól és későbbitől egyaránt különböző, egyéni kulturát. Ezt a török-magyar kulturát, ezt az egész török-magyar világot Takáts Sándor látta meg először s ez — azt hiszem — az ő elvitathatatlan érdeme. Teljesen igazat kell neki adnunk: «A XVI. század társadalmi életének eddig ismert képe olyan, mint a ködbeborult táj. Homályos, színtelen és komor. Nincsen benne élet, nincsen élelenség és színesség. Ez a kép tehát még halvány mása sem lehet annak a mozgalmas, ezernyi színnel bőves, tarkabarka életnek, annak a lelkes és hazafias felbuzdulásnak, a mi nálunk a török-magyar világban járta» — s tegyük hozzá — a mit Takáts Sándor fedezett fel, évtizedek kemény levéltári munkájával kiásott és újra összeállított egymaga a nagyközönség és szaktudomány egyenlő okulására.

Mi, a kiknek tudományos kötelességünk volt Takáts Sándor eddigi számtalan és szétszórva megjelent cikkeit elolvasni és saját

¹⁾ Takáts előszavának Károlyi Árpádot illető meghatott részletei Jászay Pálnak előszavát juttatják eszünkbe (A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest 1846), a hol ez ugyanoly melegséggel nyilatkozik Károlyi Árpád elődjéről, Gévay Antalról. A nálunk ritka irodalmi tradíciónak egy *bécsi magyar* nyoma!

használatunkra folyton számon tartani, az előttünk fekvő két kötetben régi ismerősökre, legnagyobbbrészt a Századokban, Budapesti és Történeti Szemlében megjelent cikkekre találunk. A két kötet fontossága nem is új történeti ismeretek közlésében van, bár ezen a téren is csak most tudjuk megítélni a maga valóságában, milyen nagy tömegét az új ismereteknek, eddig nem hallott fogalmaknak hozta napvilágra a szerzőnek kutatása. Csak most, hogy összegyűjtve fekszik előttünk munkásságának egész eredménye, csak most látjuk, milyen sokoldalú és széleskörű munkát és milyen ritka kitartással és energiával végzett Takáts Sándor. A methodikus kritika, nyelvészeti vagy történeti, lehet, hogy fog hiányokat, tévedéseket találni a két kötetben; lehet, hogy a kiadott anyag tudatos elmellőzését sem fogja mindenki helyeselni — különösen kár, hogy az erdélyi aktapublikációk anyagára nem terjeszkedett ki — de azt hiszem, ezeknek is el kell ismerniök, hogy Takáts Sándor élete munkájában a mint így előttünk van, ritka becsületes és erkölcsi komolyságú erők művét *kell* szemlél-nünk. Mert keresve kereshetünk még egy ilyen esetet, mikor egyetlen ember saját erejére és senki másra nem támaszkodva, évtizedeken át egyetlen tudományos cél szolgálatában fárad és dolgozik, egymaga gyűjti az anyagot olyan forrásokból, melyekből legnehezebb dolog használható adatokat kihalászni, a melyekben dolgozás nagyon is hasonlít a tűnek kazalban kereséséhez: urbariumokban, birtokössze-írásokban, magánlevelek ezreiben, városi tanácsok kusza protokollu-maiban. Az anyaggyűjtés munkáját Takáts egymaga végezte el, egy-maga állapította meg a tökéletesen új szempontokat, melyekből a végtelenül kiterjedt anyagot újra meg újra átbúvárolta és végül egy-maga alkotta meg magának a feldolgozás módszerét, sőt még elő-adásmódját és zamatos, régi szavakat és fordulatokat tudatosan alkal-mazó dunántúli magyar nyelvét is. Összelegeyedett hajjal adja közre a fiatalos lelkesedéssel megkezdett munkának eredményeit, hozzá-tehetjük, olyan hatalmas munkáét, melyet másutt egész társaságok vagy tanítványok tömegei szoktak munkafelosztásban elvégezni. Tudo-mányos célra irányult morális komolyságú munkának olyan ritka példája ez, hogy ebből a szempontból Takáts Sándor összefoglaló kitétei megjelenését utóbbi évtizedeink egyik legnevezetesebb és leg-örvendetesebb kulturális eseményének kell tartanunk.

Az idő meg fogja mutatni, elérte-e célját, a török-magyar korszak hírnevének kicsiszolását és hófehér fénybe állítását. A mi a török hódítók kulturális hatását illeti, ezen a téren igen nehéz munkája akadt; előtte áll Salamon Ferencznek gránitkemény, minden oldalról zárt, meg nem támadható épülete. A Takátsról nyújtott szí-nes képek háttérében mindig ott lesz a komor gyász, melybe Sala-mon műve öltöztette a hódoltságbeli törököket és a velük érintkező szegény magyarságot. Takáts műve sem változtat azon, hogy a hódoltság a magyarság és a magyar államiság fejlődésében a csapá-sok legsúlyosabbja és a legszomorúbb idő volt. De talán nem is akar ezen változtatni. Salamon komor megállapításait érintetlenül hagyva a hódoltsági élet örvendetesebb oldalait rajzolja s e téren nem egyszer Salamon gyanításainak, konstrukcióinak levéltári ada-tokkal megépített bizonyítását nyújtja. Salamon genális megállapi-tását, hogy a hódoltság kora a Nagy-Alföldön paraszt respublikákat,

tehát hatalmas magyar egységeket létesített, csak Takáts közlései világítják meg teljesen és fogják — remélhetőleg — a köztudatba is belevinni.

A török hódoltság rehabilitálása Takátsnak csak második, mellékesebb célja. Magyar lelke elsősorban a XVI. századi magyarság életének rajzolására hajtotta. Itt már most, eredményeinek összefoglalása előtt is, nem közönséges sikereket ért el. Elég arra utalnunk, hogy a XVI. század tipikus magyarját többé nem Balassi Menyhártban, hanem Nádasdy Tamásban, Dobó Ferencben, a fekete bég Nádasdy Ferencben szemléljük. Egy csomó üres névnek tartalmat, megragadó eseménybeli és érzelmi tartalmat adott és a nemzet története egyik legfontosabb, mert sorsa forduló korára világosságot és fényt derített. A feldolgozási mód, a hogy egyes tárgyakról összeállítja ismereteit, bizonyára elő fogja segíteni az eredményeknek a nagyközönség körébe hatolását s ebből a szempontból nem ártalmas, sőt hasznos lesz, hogy egyes dolgokat — a tárgyak egybefolyása miatt — két fejezetben is érintett (pl. a török íródékok dolgát).

Végül megemlíthetjük, hogy az irodalomtörténeti kutatás is együtt fogja találni az eddig tárczákbán szétszórta anyagot: Balassi Bálintról, Zrinyiről a szigetváriról, — a III. kötetben remélhetőleg a költőről is a legújabbban a Budapesti Szemlében közölt új adatokat. Az udvarháznak leírása (II. kötet 410. l.) bizonyára át fog menni az irodalomtörténeti milieu-rajzok állandó birtokába. A minthogy megvagyunk győződve és kívánjuk is, hogy Takáts Sándor színes adataival minél többször találkozzunk történeti, irodalmi, szépirodalmi munkákban és az ő megállapításai, valamint színmagyar nyelvkincse minél nagyobb hatással legyen a mostani és jövőendő nemzedékre,

(Bécs.)

SZEKŰ GYULA.

Heltai Gáspár: Háló. Kolozsvár 1570. Kiadta *Trócsányi Zoltán*. Régi Magyar Könyvtár 36. K. 8-r. 192 l. Ára 5 K.

A Heinrich szerkesztette hasznos, sőt nélkülözhetetlen vállalat egyik legújabb füzete Heltai Gáspár *Hálója*. Az egyetlen ismeretes példányról Trócsányi Zoltán adta ki. És pedig kiadta teljes philológiai pontossággal. A szöveg szélén ugyanis jelzi a Nemzeti Múzeumban levő egyetlen eredeti példány lapszámozását, az íveket, sőt az egyes sorokat is. Hiszszük, hogy a szöveg is utolsó betűig hű másolata az eredetinek úgy, hogy a kiadást bátran lehet az eredeti helyett használni. Régi irodalmi termékek kiadása csakis ily eljárás esetében jogosult és szükséges.

A 23 lapnyi *Bevezetés*-ben elmondja a kiadó a mű történetét: hogyan jutott az egyetlen példány a Nemzeti Múzeum könyvtárába s kik méltatták mint irodalmi terméket. Ez utóbbiak között felemlítette volna régi irodalmunk egyik első és részletes méltatóját, Bodnár Zsigmondot is, ki irodalomtörténeti műve I. k. 142—146. lapján ismerteti és méltatja. Majd a Gonsalvius Reginaldus Montanus latin eredetijével veti össze fejezetek szerint; bebizonyítja, hogy a névtelenül megjelent mű fordítója Heltai, jellemzi a *Háló* stílusát, mely a Károlyi-féle bibliafordítással együtt hajlékony, síma, szemléletes,

ma is könnyen olvasható. Helyesírása is következetes. Helyesírását illetően a legjellemzőbb sajátosságokat egybe is állítja s függelékül az alakilag vagy tartalmilag figyelmet érdemlő szóalakokat fel is tünteti a *Szómutató*ban. A többi, a Hálóval összefüggő irodalomtörténeti és nyelvészeti kérdés kifejtését más alkalomra ígéri a kiadó. S ilyen csakugyan van több is: pontosan kijelölni, mi a Heltai műve (a mi az eredetiben nincs meg), hol átdolgozó s hol fordító Heltai, mik legfőbb stilisztikai vonásai, miben nyilvánult a mű hatása? Egytől-egyig, érdemes témák. A gondosság, mellyel Trócsányi a kiadást elvégezte szinte kezesség, hogy e kérdésekre is pontos feleletet kapunk majd tőle.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

Péchi Simon Szombatos Imádságos Könyve. Közzéteszik dr. Guttmann Mihály és dr. Harmos Sándor. Budapest. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XXXIX. k.) 1914. 8-r. VI + 488 l.

Péchi Simon nemes és tragikus egyéniségét eddig úgyszólván csak Kemény Zsigmond regénye tartotta meg az irodalmi köztudatban. Munkássága, a régi magyar vallásos próza igazán költői termékei, szétszórórt kódexekben, nehezen megközelíthető kéziratárak mélyén lappangtak. Csak újabban került két munkája fölszínre: 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia adta ki, Szilády Aron szerkesztésében, a *Psalteriumot*, 1914-ben pedig az Izr. Magyar Irodalmi Társulat szerezte meg magának azt az érdemet, hogy az *Imádságos könyvet*, a szombatos irodalom e jellemző termékét, közrebocsátotta.

A kiadás két szerkesztője alapos philologiai készséggel és nagy buzgósággal végezte munkáját. A bevezetés fejezetei, a függelék szöveggkritikai adatai, a pontos szó- és tartalomjegyzék — nehéz, több évre terjedő munka eredménye. Az első fejezet, a szombatos mozgalmak és Péchi Simon pályájának rövid ismertetése, nagyrészt Kohn Sámuel munkája után készült. Már a többi részlet önálló, széleskörű kutatáson alapszik, mely nem egyszer vezetett új eredményekre. Így sikerült megtalálniok a szerkesztőknek az imádságos könyv legrégebb, elveszettnek hitt másolatát, Péchi íródeákjának, Bet Jánosnak tollából. Nagy valószínűséggel állapítják meg továbbá, hogy az imádságos könyv még Bethlen Gábor életében, 1630 előtt keletkezett, tehát nem később, mint Kohn Sámuel és Thúry Zsigmond hitték. Végül, a mi a legfontosabb, döntő bizonyítékokat találtak arra nézve, hogy a névtelenül ránkmaradt munkának valóban Péchi Simon a szerzője, a mint ezt a szombatos hagyomány fenntartotta.

A mi a kiadást illeti, a szerkesztők körülbelül 25 különböző kódexet használtak fel, főként azonban a kalocsai főszékesegyházi könyvtár példányát vették alapul. Szöveggkritikai eljárásukról bőven tájékoztatnak a függelékekben, míg a bevezetés harmadik részében általánosabb szempontokból tárgyalják a fordítást. Az imádságos könyv az ú. n. szefárd vagyis spanyol-zsidó szertartást követi s ennek első, teljes nyugati fordításának mondható. A fordítás, inkább szerkesztés, teljesen önálló s mindig tekintetbe veszi a magyar és szombatos viszonyokat; Péchi Simonnak így sikerült a munkát ki-

emelnie a szűkebb zsidó fölfogás korlátai közül egy általánosabb, eszmeibb színvonalra. Jobban ki tudta fejezni az imádságok sajátos jellegét, a mennyiben következetesen elhagyta a tanító, a kabbalisztikus, az áldozatokra és szertartásokra vonatkozó részleteket. A zsol-tárok előtérbe helyezésével és egyéb stilizálásokkal sajátos, mély költői színt adott művének.

Irodalmunk vele mindenestre nemcsak érdekes kuriózzummal vagy művelődéstörténeti dokumentummal gazdagodott, hanem valóban nagyértékű, lendületes nyelvű és emelkedett szellemű költői alkotással.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Német Philologiai Dolgozatok (Budapest, Pfeifer Ferdinánd):

X. Schwartz Elemér: **A rábalapineszközi nyelvjárás hangtana.** 1914. N. 8-r., 132 l. Ára 4-50 K. — XI. Trócsányi Dezső: **Humboldt Vilmos nyelvölcselete.** 1914. N. 8-r., 62 l. Ára 2 K. — XV. Mornau József: **A szeghegyi német nyelvjárás hangtana.** 1915. N. 8-r., 73 l. Ára 2-50 K.

Bár Bíró és Bedi nyelvjárás tanulmányai már feltárták tudományosan azon német nyelvterületünk egyes pontjait, melyet a köztudat a «hienicz» gyűjtő névben szokott összefoglalni, Schwartz czímbeli dolgozata mégis nagyon érdemes munkát végzett annak kimutatásával, hogy e nyelvjárasi terület legnyugatibb részét és pedig a Rába, Lapincs folyók és az országhatár által körülzárt háromszög területét nem hieniczek, hanem stájerok lakják.

Tétele bizonyításul azonban a szerző nagyon helyesen nem elégzik meg a nyelvjárasi tanulmányok hagyományos keretével, t. i. a középstájer és a rábalapineszközi nyelvjárás hangtanának tüzetes összehasonlításával, hanem előzőleg összehasonlíttja az illető vidékek lakóinak 1. testalkatát, 2. életmódját, illetve ételeik és ruhadarabjaik neveit, 3. házépítési módját, 4. családneveit (a két vidék összehasonlított 382 családneve közül egyezik 275, tehát 71%, míg a hienicziekével alig egynehány).

A hangtani részben a szokásos fejezeteket találjuk; csak kár, hogy a szerző a méltánylandó nehézségek daczára — nem kísérelte meg a nyelvjárás hangmennyiségi változásainak legalább néhány főtörvénybe való összefoglalását és hogy a szabályok vagy magyarázatok nélkül nem eléggé szabatosak.

Mindazok, a kik — mint én is — gyakorlatilag nem bírják az itt tárgyalt nyelvjárást, de meg az illető nyelvterület tagjai is határozottan módszertani haladás gyanánt üdvözlöhetik a szerzőnek azt az eljárását, hogy a hangtörténelmi részben mindig az óbajor hangállapotot veszi alapul. Így ugyanis egyes ófn. vagy kfn. hangzók változásai, sőt több hangzó egybeesései egyszerűen változatlanul megőrzött óbajor hangállapot gyanánt, vagy azoknak továbbfejlődése gyanánt jelentkeznek. Dicsérendő az is, hogy állandóan összehasonlíttatja a szerző az egyes hangokat a hienicz nyelvjárás, valamint a tiroliai és karinthiai nyelvjárás megfelelő hangállapotával is; nagyon helyesen felöleli a — Bíró és Beditől mellőzött — jövevényszavakat is, főleg a ma-

gyarból eredőket. Szerző azután megállapítja, hogy a stájer-karinthiai nyelvjárásnak Lessiaktól felállított hat jellemző sajátása a czímbeli nyelvjárásra is érvényes és azért ezt a dél-bajor, a hiencz nyelvjárást pedig az északbajor nyelvjárás-csoportba sorozza.

A dolgozat használatosságát emeli a mellékelt térkép-vázlat, melyen helyesbíti a hiencz és a czímbeli nyelvjárásnak Dachlertől megállapított határvonalt, továbbá a szó- és bibliografiai jegyzék. Elégge meggyőző történeti és hangtörténeti okok alapján csatlakozik a szerző a «hiencz» elnevezésnek a Heinrich név becuzó alakjából, Heinz, Henz, Hinz-ből való származtatásához.

Helyeslendő a szerzőnek azon törekvése, mely a hangváltozások okainak feltárására irányul, de a hol azok a szótan körébe átnyúlnak, ott a szerző túlságosan tartózkodó. A szókezdő *pf* helyébe lépő *kf* magyarázatául tehát helytelenül utal a perneggi *pf*- > *χ*l- (pl. Pflaume > *χ*laume)-ra; itt egyszerűen a *ge*-előraggnak, melyet a szerző is sejt ezen *kf*-ben, a *be*-előrag által való ugyanolyan kiszorításával állunk szemben — a szerző nyelvjárásába legelőször a *pf*^{at}*u* vagy *kf*^{at}*u* = behűten szóban (51. l.) — mint a hogyan a sváb nyelvjárásban a *ver*-előrag terjeszkedett a *zer*-előrag rovására (v. ö. H. Fischer: Schwäbisches Wörterbuch 2 köt. *ver*-cikket és O. Weise, Unsere Mundarten 82. §-át). Hogy pedig a *ge*-kollektív értelmű előraggnak a melléknemekre való áttérjedése, a mi a szerzőnek (94. l.) nehézségeket okoz, csakugyan nemcsak tényleg beállt, hanem más nyelvjárásban is előfordul, arra példa gyanánt idézem a szepesi nyelvjárásból *galeislisch*, *gəhal*, *gədeiger* (úfn. leise, hell, kfn. dēger) szavakat.

Ezen megjegyzések azonban nem is annyira kifogások akarnak lenni, mint inkább a szótan rendszeres feldolgozására irányuló ösztönzés. Nagy olvasottsága és utazgatásainak értékes tapasztalatai egyaránt alkalmassá teszik a szerzőt e feladat helyes megoldására.

A czímbeli másik dolgozat első része (1—31. l.) a Humboldt-féle nyelvbölcséleti eszmék tömör foglalatát adja, a másik részében (33—62. l.) ezen eszmék forrásait kutatja a szerző.

Humboldt a nyelvet csak eszköznek tekinti, melynek segítségével az emberi szellem egyetemes bölcséletét igyekszik elérni. Épen azért a nyelvet nem a szükség folyományának szerepelteti, hanem az emberi szellem önkénytelen emanációjának. Ezen nyelverő különböző alakulatait vizsgálva a szerző külön fejezetekben ismerteti Humboldt-nak a nyelv eredetéről (12—15), a nyelv lényegéről (15—27), a nyelv fejlődéséről (27—31) szóló nézeteit; majd a másik főrészben Steinhallal szemben, ki szerint Humboldt-nak mint nyelvbölcselőnek nem voltak előzői, szerző röviden utal Humboldt-nak Baconhoz és Leibnizhez való viszonyára, kimerítőbben ismerteti Kant eszméinek hatását, továbbá Schiller, Herder, Adelung, Révai stb. nézeteivel való kapcsolát. A hol a szerző vizsgálatai lényegében más részletkutatók felfogásával megegyeznek, ott a részletesebb összehasonlítás útján az érintkezések szélesebb alapjainak a kiderítését eredményezték, pl. Humboldt-nak Bernhardihoz való viszonyánál (51. ll.), másutt meg önálló nézeteivel fejleszti tovább az eddigi kutatók eredményeit, pl. a Kant gondolataival összefüggő fejtegetésekben (39. ll.). Egészben véve vonzón megírt, jó összefoglaló, gondolatkelto dolgozat.

A czímbeli harmadik dolgozat Szeghegy, középbácskai protes-

táns helység német nyelvjánásának hangtanát adja a szokott fejezetek áttekintő keretében. A szakirodalom lelkiismeretes felhasználásával készült alapos munka, mely ép úgy, mint Schmidt H.-nek a verbászi nyj.-ról szóló műve, az ófrank hangállapotot veszi kiindulási alapnak. Különösen gondos a hangok képzésmódjának pontos leírása s nem egy hangváltozás lényegét hangfiziológiai alapjának feltárásával fejti meg. Gondosan részletezi a hangmennyiségi változásokat, melyek különben kapcsolatosak a mássalhangzók minőségi változásaival. Érdekes e tekintetben, hogy míg a szó belsejében álló nyj.-i lenisek és zöngés spiransok előtt általában hosszú magánhangzót találni, addig a szóközépi *w* (< ófrk. *b*) megakadályozta a hangnyújtást (43. l. 1. j.).

A szerzőnek dícséretes szorgalommal nemcsak történeti úton, vagyis az anyakönyvi adatok alapján sikerült az első telepeseek nagyobb részének, 297 nek, a származási helyét kimutatni és pedig tömegesebben a rajnai frank (Hessen Nassau, Kur- és Rheinpfalz, Hessen-Darmstadt, Lotharingia és Alsó-Elsass északi része) és felsőnémet, még pedig alemann-sváb nyelvterületen (Alsó-Elsass és Württembergnek Ulmtól északra fekvő középső Neckarmelletti vidéke), hanem a nyelvi vizsgálatból is kielemezti ezen két nyelvi főcsoport tényezőit (68—71. l.). Ugyanis egyrészt a nyj. mássalhangzó-rendszerének a felsőnémet Lautverschiebung szempontjából való összefoglaló vizsgálata, másrészt a vokalizmusra való utalás útján kimutatja a nyj. rajnai-frank jellegét. A mellett azonban határozottan felsőnémet nyelvi elemeket is állapít meg; ilyenek: 1. *-l* *-ls* *-li* diminutív-képző, 2. ófn. *ē* > *ɛ* fejlődése, 3. a nembeli megkülönböztetés a *tswēn*, *tswō*, *tswēi*-nél, 4. egyes igealakok kiegyenlítődésének iránya, illetve a kiegyenlítődés elmaradása.

Reméljük, hogy úgy a szerző, mint a XVIII. században kezlet többi német telepeink nyj.-i kutatói ez irányú további vizsgálataikkal beváltják a nyj.-ok kutatóinak többször kifejezett reményét (v. ö. német részről legújabban *Teuchert H. a Zeitschrift für deutsche Mundarten* 1915. évf. 409. ll.), t. i. hogy a nyelvi kialakulás törvényeinek történelmi adatokkal ellenőrizhető feltárása útján minél előbb odáig fejlesztik a nyj.-i vizsgálatok módszerét, hogy ki lesznek küszöbölhetők a némely történeti és a nyelvi vizsgálat eredményei közt ma még mutatkozó jelentős eltérések.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Louis Albrecht: Neue Untersuchungen zu Shakespeares Mass für Mass. Quellen, Zeit und Anlass der Entstehung der Stückes und seine Bedeutung als Offenbarung der persönlichen Weltanschauung des Dichters. Berlin, 1914. 8-r. 302 l.

Ez az igazi doktori disszertáció: rendkívül alapos, rendkívül részletes és rendkívül fárasztó, hogy ne mondjam untató. A szerző

minden elképzelhető és több el nem képzelhető kérdést fejteget, melyek a tárgyalt darabbal kapcsolatosak vagy valahogy kapcsolatba hozhatók. És e fejtegetéseiben sohasem elégszik meg azzal, hogy saját véleményét elmondja és behatóan indokolja; hanem tárgyalja egyúttal az összes kutatóknak idevágó nézeteit, melyeket a legnagyobb részletességgel elemez és czáfolgat. Innen a sok beszéd, a rengeteg jegyzet és a nagy terjedelem. De szerző tudós, jól tájékozott ember és gondolkodó fő; a német és angol Shakespeare-irodalomban bámulatosan tájékozott; fejtegetései sokszor igen érdekesek, még akkor is, ha eredményök számos részletkérdésben nem mutatkozik is elfogadhatónak.

A dolgozat, mely a darabnak («Szeget szeggel») esztétikai méltatását majdnem teljesen mellőzi és csupán létrejöttét, valamint eszmei tartalmát veszi figyelembe, voltakép két főkérdést tárgyal: a darab forrásait, létrejöttét és szellemi, filozófiai anyagát.

Már a források tárgyalása jellemző a szerző eljárására. A történet, mely a darab tárgyát teszi, négy feldolgozásban jelent meg Shakespeare előtt. Ezek: 1. George Whetstone tíz-felvonásos színműve «Promos és Cassandra», 1578; 2. ugyanannak a novellája: «The rare historie of Promos and Cassandra», 1582; 3. Giraldi Cinthio novellája «Hecatommithi» cz. gyűjteményében, 1565 (melyből «Othello» tárgya is származik); és 4. ugyanannak színműve «Epitia», 1583. Kérdés már most, hogy ismerte-e, használta-e Shakespeare mind e négy forrást vagy ezeknek csupán egy részét? E kérdésnek rendkívül részletes fejtegetését megelőzi szerzőnk könyvében az eddigi felfogások statisztikája! Ebből kiderül, hogy 23 kutató szerint Shakespeare Whetstone színművét és novelláját, 15 szerint csak színművét ismerte; 5 szerint Whetstone színműve és novellája mellett ismerte Cinthio novelláját is, kettő szerint Whetstone két műve mellett Cinthio drámáját is használta, míg végre egy-egy kutató szerint Cinthio két művét és Whetstone színművét, illetőleg mind a négy forrásművet ismerte és használta. Szerzőnk ez utóbbi véleményhez csatlakozik, mely szerint tehát az angol költő a kérdéses négy forrásművet mind ismerte és használta (mit én Cinthio színművéről nem tartok valószínűnek, mivel, egyebeket nem tekintve, ennek sem angol, sem franczia fordítása nem állott Shakespeare rendelkezésére). Sőt végül még a nagy költőnek forrásaitól eltérő kisebb jelentőségű módosításai számára is törekszik forrásokat (?) kimutatni, a mi nem nehéz feladat, mert a darab cselekvény és mellékes momentumai kisebb-nagyobb eltérésekkel mindenfelé találhatók népies elbeszélésekben és regékben is. Külömben idővel talán mégis csak rájönnek a kutatók arra, hogy Shakespeare egyet-mást esetleg maga is ki-találhatott. Vagy csakugyan annyira lelemény híján volt a legnagyobb költők egyike, hogy darabjainak minden egyes mozzanatát, még a leglényegtelenebbeket is, kénytelen volt valamely idegen forrásból meríteni?

Csak függelékkép, műve végén (295. l.) említi szerzőnk egy Bécsben tanuló magyar embernek, Macarius Józsefnek «Bécs, 1547 október 1.» kelt levelét, melyet a «Századok» 1893-ban közzétett és én nyomban németre fordítottam (Ungarische Revue, XIII. 1893). E levélben egy «nemrég» Milano közelében történt eseményről van

szó, mely a «Szeget szeggel» főanyagával azonos. Magától értetődik, hogy ez az esemény nem mint Shakespearenek, hanem csak mint a ferrarai Cinthionak forrása jöhet tekintetbe. Szerzőnk, úgy látszik, nem bízik teljesen ezen levél hitelességében, a miben természetesen nincsen igaza.

Az eddigi forrásokhoz csatol szerzőnk egy ötödik forrást, t. i. I. Jakab királynak «Basilikon Doron» cz. könyvét (1599 és 1603), melyről szerinte eddig senki sem ismerte föl, hogy darabunkkal kapcsolatos (129. l.), pedig erre, mit szerzőnk maga is megjegyez, már George Chalmers (1799) és Rudolf Genée (1905) is figyelmeztettek. E forrásból származik, Albrecht szerint, a darabban letéteményezett nézetek és eszmék tetemes része, mondjuk: Shakespeare filozófiája, a mennyiben ez ép ezen színműben megragadó mélységben és szépségben megnyilvánul. Végül erősen hangsúlyozza Albrecht a Jakab királyra vonatkozó (állítólagos) számos célzást (melyeket előtte részben már más kutatók is véltek fölismerhetni) Shakespeare darabjában, melyet szerzőnk szerint a költő a király trónralépte (1603 márcz. 14) alkalmával 1604 első felében írt; hisz ismeretes tény, hogy a király jóakarója volt Shakespearenek, kinek társulata ép a «Szeget szeggel» cz. darabot 1604 december 26. Whithallban Jakab király előtt előadta.

Szerzőnknek a darabnak drámai és novellai forrásaira vonatkozó fejtegetéseit nem tartom (eddigi ismereteink után) nagyon lényegeseknek, az I. Jakabot és a korviszonyokat tárgyaló állításai pedig nézetem szerint nem állhatnak meg. Hogy a költő mennyiben gondolt vagy célzott a tudós, de hóbortos királyra, mikor Vincentio jellemét megalkotta, bajos megállapítani. A dolog nem épen lehetetlen, de a darab nem kényszerít ily föltevésre és szerzőnk bizonyítgatása (nemcsak e pontra vonatkozólag) annyira erőszakolt, hogy inkább gyanút és kételyt kelt az elfogulatlan olvasóban. Ugyanez áll a «Basilikon Doron» hatását illetőleg. A mit ez az egyébként okos opus tartalmaz, mind oly magától értetődő bölcseségek, melyeket Shakespearenek nem kellett ép innen merítenie. Volt neki annyi esze és tudása, hogy e szép és okos eszméket saját lelkéből is vehette. Végre szerzőnknek fejtegetései a «King of Hungary»-ról, a kiből hihetetlen észjárással a spanyol királyt akarja fölismereni, valóban képtelen, abszurd okoskodás termékei, melyeket betetőz az a komikus állítás, hogy «the other dukes» alatt, a kik a magyar király ellen fölléptek, Németalföld értendő! De ennek a hóbortnak czáfolatába nem akarok bocsátkozni, mert a darabnak ezen történeti kapcsolatait alaposan és helyesen kifejtette Bodrogi Lajos a «Magyar Shakespeare-Tár» I. kötetében (1908). Kétségtelen, hogy a darabban a bécsi 1608-iki palotaforradalomra történik célzás, mely forradalom II. Rudolf trónvesztésére vezetett, melyet az «other dukes», t. i. Mátyás, Albrecht és Miksa főherczégek kierőszakoltak. E fölfogás ellen csak az látszik szólni, hogy a darab, ha csakugyan 1604-ben előadatott, korábbi mint a bécsi események. De ez az ellenvetés azért nem döntő, mert mi a színműnek 1604-iki szövegét nem ismerjük, mert csak a folioban (1623) jutott nyilvánosságra és így megvan a lehetősége annak, hogy a külpolitikára vonatkozó célzások csak később kerültek bele. A fenti föltevés mellett szól talán az a meglepő tény is, hogy Shakespeare a

cselekvény színhelyét Bécsbe tette át, honnan Mátyás főherczeg tényleg kormányzott.

Terjedelmes munkája második felében, mely szintén számos, de nem annyira életbevágó ellentmondásra készítet, a szerző a darabnak nem művészi értékét, hanem inkább csak filozófiai jelentőségét fejtegeti: mi célja volt a nagy költőnek e darabban? és mi a darab alapgondolata? A két kérdés szerzőnk szerint kapcsolatos: a darab pellengérré állítja a puritanizmust, mely Angelóban van megtestesítve; az ezzel ellentétes világnézetnek, Shakespeare világnézetének képviselője és szócsöve Vincentio, kiben a költő egyúttal Jakab királyt rajzolta. E fejtegetésben semmi meggyőző nincs, főleg a mi Angelo puritánságát illeti. A puritánok ellen van írva pl. a «Puritaine widow» cz. álshakespearei színdarab, mely körülbelül egykorú a «Szeget szeggel» cz. vígjátékkal, és sajátságos véletlen, hogy ebben az alap nélkül Shakespearenek tulajdonított darabban nagyon is világos célzások vannak a spanyol-angol háborúra és az utána létrejött gyalázatos békére, a mit szerzőnk furfangos okoskodással a tőle oly részletesen tárgyalt darabban vélt fölismeri. És a mint Angelóban nem fedezhetjük föl a puritanizmust, úgy Vincentioban bajos fölfedezni Jakab királyt. Szerzőnk ez állításait igen részletesen bizonyítgatja; de bizonyítékai csupa lényegtelen apró vonások, melyek egészen más magyarázatot is megengedhetnek, legnagyobbbrészt pedig semmiféle magyarázatot nem igényelnek.

Sokkal helyesebb mind az, a mit szerzőnk, a ki evangélikus lelkész, a darabnak szelleméről mond. Alapgondolata: a jó ember kötelessége, hogy a rossz embert ne gyűlölje, üldözzé és megbüntesse, hanem szánalommal fölkarolja és megjavítsa. A keresztény etikával jóformán azonos ily világnézetnek alapja kétségtelenül a legderűsebb optimizmus és ez fényesen jut kifejezésre e darabban, melyet pedig előszeretettel, de bizonyára tévesen, kiválóan peszimiztikusnak szokás mondani. Ez a világnézet a költő filozofiája, azért nevezi szerzőnk ép ezt a darabot Shakespeare legmélyebb művének, a mennyiben önmagát a legnyiltabban juttatja benne kifejezésre. Erre nézve eltérhetnek a vélemények, de kétségtelen, hogy a darab címe nem azt jelenti, mint első pillanatra gondolnók és a legtöbb felszínes olvasó gondolja, hogy a régi ius talionis értelmében szemet szemért és fogat fogért kell megfizetnünk; hanem ellenkezőleg: a darab alapgondolata nem a megtorlás, hanem, mint már Schlegel helyesen mondta, a kegyelem diadala a büntető igazságon. A szeretet erősebb és igazságosabb, mint a törvény betűje.

A szerző helyesen hangsúlyozza a darabnak nagy belső értékét, életbölcseiségének mélységét, szeretetteljes melegét. A feldolgozott történetnek kissé ellenszenves jellegén és a szerkezetnek többféle gyöngéjén kívül, csak félreértés lehet oka annak, hogy ez a színmű tényleg Shakespearenek egyik legkevésbé méltányolt, szélesebb körökben legkevésbé ismert és elismert műve, melyet a színházak is konokul mellőznek. Albrecht könyve a darabnak lelkes apologiája, melyhez, nagyszámú esztétikai kifogásaim ellenére, részemről a legnagyobb készséggel hozzájárulok.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV

Wilhelm Hill: Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts. (Forschungen zur neueren deutschen Litteraturgeschichte. XLIX.) Weimar, A. Duncker, 1915. 8-r. 154 l. Ára 8 M.

Hill könyve feltétlenül jó segédkönyv a színészettörténet kutatói számára. A könyvhöz csatolt alfabetikus jegyzékben 133 XVIII. századbeli német folyóirat és almanach címét közli a szerkesztőknek, a jellegnek, a terjedelemnek és a fennállás időtartamának megjelölésével; felvilágosítást ad arról is, hogy hol találhatók most a lapok egyes példányai. Kitűnően áttekinthető időrendi táblázata feltűnő, hogy miképen oszlottak meg ezek a folyóiratok egyes években a német színházi élet akkori centrumai szerint.

De ebben azután ki is merül az érdeme. Az előljáró szöveg ennek az anyaggyűjteménynek meglehetősen szempont nélküli felhígítása, címeknek és tartalmi körök általános megjelölésének fásztó, folytonos ismétlésekbe eső felsorolása. Szpecializáló tartalmi felsorolásnak még több haszna lenne, legalább jó lexikális művet kapnánk.

Bevezetésében elmondja a szerző, hogy az anyag csoportosításánál mellőzte a lokális szempontokat; ezek természetesen kénytelenül kénytelenek, mert a lapok legnagyobb része elsősorban egy bizonyos színház közlönye. Ehelyett öt író munkássága körül akarja az egész akkori színházi sajtótermést elrendezni. Ezek a jelentősebb egyéniségek: Lessing, akinek *Hamburgische Dramaturgie*-ja a német színházi sajtót megindítja; Reichard, a gothai színházi naptár szerkesztője, a mely a század leghosszabb életű vállalkozása ezen a téren (1775—1800); Bertram, a berlini színházi sajtó megteremtője; Schink, aki Lessing után a XVIII. század legjelesebb dramaturgja; végül Schmeider, a délnémet színházi sajtónak örökké új lapokkal kísérletező munkása. Valóban fejezetek címei ezek a nevek, de sehol sem látjuk azt a kapcsolatot, a mely a működésük történetével egy fejezetbe sorozott sajtótermékeket hozzájuk vagy egymáshoz fűzi. Lehet ugyan, hogy van köztük tartalmi vagy formai összetartozás, de erről nem mond semmit a szerző, mint ahogy a lapok irányáról vagy célzatáról is csak olykor kapunk egy-egy odavetett megjegyzést.

Azt is megtudjuk a bevezetésből, hogy a német színházi sajtóban lényeges fejlődés mutatkozik a XVIII. század folyamán; az előadott darab helyett mindinkább az előadás nyomul az érdeklődés középpontjába («eine Entwicklung zum Theater hin»). Csakhogy a fejlődés mozzanatait elmulasztotta nyomon kísérni az egyes folyóiratokban. Az olvasó nem tud meg semmit a XVIII. század német színházi sajtóját irányító főbb gondolatokról, a felmerülő problémákról, nem kap képet ennek a sajtónak a jelentőségéről. Ilyesformán a lexikális részek teszik csak értékké a könyvet, a szöveg ebben a formában szinte felesleges.

A XVIII. századbeli magyarországi német színházi sajtó termékeire nem terjeszkedik ki. Ilyennemű folyóirataink abban az időben a *Theatral. Wochenblatt für das Jahr 1778*, a melyet Nagyszébenben adnak ki 1778 április 9-től augusztus 20-ig; továbbá az *Allgemeine deutsche Theaterzeitung*, a mely 1798 és 1799-ben mint a *Pressburger*

Zeitung melléklete jelenik meg Landerer Mihály kiadásában. Míg az Allgemeine Theaterzeitung nemcsak a pozsonyi német színházról közöl tudósításokat, hanem több hazai és külföldi, különösen ausztriai színpadról is, addig a Theatral. Wochenblatt teljesen lokális színre-
zetű. A magyarországi német színházi zsebkönyvek közül mind terjedelmével mind kiállításával kiemelkedik a *Hofgräflich Erdödscher Theateralmanach auf das Jahr 1787*, amely tartalmilag is, kiállítás tekintetében is jogosan állítható a XVIII. század legkiválóbb színházi almanachjai, a Reichard-féle gothai és a Schmieder szerkesztette mannheimi zsebkönyvek mellé.¹⁾

(Budapest.)

KÁDÁR JOLÁN.

Louis de Langle : L'œuvre de Pétrone. Le Satyricon. Traduction nouvelle et complète, avec Introduction et Notes. Édition ornée de huit illustrations hors texte. Paris, Bibliothèque des Curieux, 1914. 8 r. 348 l. Ára 7-50 frank.

Kissé különös szempontnak kell tartanunk, hogy Petronius legújabb francia fordítását Langle a 'Les maîtres de l'amour' cz. sorozatban adta közre; a Satiriconban elvégre is a szerelmi dolgok csak egyik részét teszik a nagyszabású társadalmi szatírának. Azonban minket elsősorban nem ez a kérdés érdekel itt, sem maga a fordítás (mely egyébként könnyen folyó, színes és — arra való tekintettel, hogy a fordító nem philologus — elég hű), hanem főkép a 82 lapra terjedő Introduction. Első pillanatra megtévesztik az olvasót a terjedelem és a tudós jegyzetek, azonban beható átolvasás meggyőzi arról, hogy amateur munkájával van dolga. A szerző mindenestre sokat olvasott a Petronius-irodalomról, de ennek égető kérdéseiről, ezeknek mai állásáról csak felületesen tájékozódott s minderről nem tudott zárt, egységes képet adni. Lapszámra idéz Dutheil-nek²⁾ a XVIII. sz. kilenczvenes éveiben készített, de kéziratban és korrekturában maradt nagyszabású Petronius-tanulmányából, valamint Guerle: Recherches sceptiques sur le «Satyricon» etc. cz. munkájából, holott ezek a száz és még ennél is több éves írárok már régén túlhaladt álláspontokat hangoztatnak. Legkirívóbb feltevése az, hogy a cena és a Satiricon többi részei két különböző szerzőtől valók. Ez annyira tarthatatlan és naiv, hogy egy kézlegyintéssel elme-
hetünk mellette, hiszen a cena nemcsak a trauí kéziratból ismeretes, egyes részei benne vannak azokban a kéziratokban is, melyek a Satiricon cenánkívüli részeit tartalmazzák! Nagy baja éppen az is, hogy a kéziratokkal meglehetősen hadilábon áll; a leideni 61. sz. fontos kéziratot pl. nem is említi, a Pithou-féle 1587.-iki kiadásnak

¹⁾ Az Allgemeine deutsche Theaterzeitung és a Theateralmanach megvan a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Az előbbi bővebb ismertetését l. Zuber Marianne könyvében: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig.* (NPhD XVII.) 32—34. l., a Theateralmanachét pedig Bayer József, *A nemzeti játékszín története.* II. 267. l. A Theatral. Wochenblatt a nagyszombati Bruckenthal-múzeumban található.

²⁾ V. ö. Hamis Petronius-szövegek cz. értekezésemmel, *EPH KXXXVII.* (1913) 225. l. 1. j.

alapjául szolgáló (azóta már elveszett) Corvin-codexet pedig így emlegeti: „trouvé par Corvin, dans un couvent de Bude en 1587”. Minderre felteszi a koronát az, hogy védelmezi (és fordításában is adja) a Nodot hamisított szövegeit. Az egész folyékonyan és ügyesen megírt bevezetésnek egyetlen sikerült önálló feltevése, melyre tőle függetlenül magam is rájöttem s melyet az Akadémia kiadásában megjelenő cena-editióm bevezetésében kellőképen bizonyítok is, az, hogy a cena egymaga töltötte be a XV. könyvet. Egyébként azonban a Petronius-kutatást nemcsak hogy nem vitte előre, hanem még az eddigi eredményeket sem sikerült áttekinthetően és tájékoztatóan összefoglalnia. A nyolcz illusztráció régi kiadások metszetei után készült.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Oeuvres complètes de Stendhal, publiées sous la direction d'Édouard Champion (Paris V. Honoré Champion): 3. Vie de Haydn, de Mozart et de Métastase. Texte établi et annoté par Daniel Muller, préface de Romain Rolland. 1914. 8°. LXXV + 492 l. — 4. Henri Cordier: **Bibliographie Stendhalienne.** 1914. 8°. XI + 416 l.

Bibliothèque Stendhalienne: Adolphe Paupe: La vie littéraire de Stendhal. Paris, librairie ancienne Honoré Champion, Édouard Ch. 1914. 8° VIII + 227 l.

Stendhal teljes és kritikai szövegkiadásának folytatólagos kötete 1814-ből származó első művét adja,¹⁾ mely huszonkét Haydnról, két Mozarttól szóló levelet tartalmaz, továbbá egy Mozart életrajzot, melyet az első Mozart-levélhez csatolt, végül egy levelet az akkori francia és olasz zenéről. A pompás, bibliofil kiállítású könyv (az egész sorozat korlátolt számban csak előfizetők számára készült és minden példány számozva van) előszavát Romain Rolland írta, fejtegetvén Stendhal viszonyát a zenéhez. Igazságot szolgáltat szerzőjének azokkal szemben, akik ebben az első művében csak szintelen, idegen forrásokból összetákolt anekdotikus életrajzot láttak s nem vették figyelembe azt, a mi benne eredeti és egyuttal értékes is. Sorra veszi a különböző zeneszerzőkről műveiben kifejtett vagy érintett véleményeit is és ekkép Stendhalt mint a zene megértő barátját állítja elénk. A tárgyalás további folyamán összehasonlítja az egyes részeket forrásaikkal: a *Lettres sur Haydn*-t G. Carpani olasz írónak *Le Haydine* (1812) cz. munkájával, melyből anyaga jórészt meríti (ezt az eljárást Carpani nem is hagyta szó nélkül, széles plágium-vita keletkezik ennek folytán, melynek aktáit a függelékben kapjuk); a *Vie de Mozart*-nál rámutat két forrására: C. Winckler rövid Mozart életrajzára (Páris, 1801) és Cramer Mozart anekdota gyűjteményére (u. o., 1801), míg Mozarttól szóló második levelét, valamint a Metastasio költészetét s az egykorú francia és olasz zenét tárgyaló leveleket eredeti stendhali műveknek tartja. A kiadó: Daniel Muller előszavában alapos bibliografiai és kritikai bevezetést ad, ismerteti a mű különböző kiadásait, forrásait, majd szól a Carpani-féle

¹⁾ Az első két kötetet ismertette h. j.: EPhK 1914. 325. l.

plágium-vitáról. A mindvégig gondos szövegkiadáshoz, a kiadó bő tárgyi és szövegkritikai jegyzetei csatlakoznak.

Az írók nagy, teljes kiadásainak szokásos utolsó kötetét ezúttal negyediknek kapjuk Henri Cordier-től, a Bibliotheca Indosinica-járól ismert bibliografustól. Sorra veszi Stendhal összegyűjtött munkáit s azután külön-külön egyes műveit; s az igazi *stendhalien* szeretetével gyűjti össze és sorolja föl az összes kiadásokat; a régiek kimerítő és pontos leírásán kívül az editio princepsok czímlapjait facsimilében közli. Ezenkívül fősorolja az egyes művekhez fűződő, különösen külső történetüket és keletkezésüket tárgyaló irodalmat, valamint a fordításokat. Itt sajnosan nélkülözzük magyar munkatárs segítségét, a ki a magyar Stendhal-irodalom bibliográfiájával támogatta volna a szerzőt; az az egyetlen cím, amihez véletlenül hozzájutott, tele van sajtóhibával (Voros és fekete. fordította Salgó Enő stb.), ezenkívül még csak a Pester Lloyd egy cikkét idézi. Legföljebb az vigasztalhat, hogy az egyéb külföldi Stendhal-irodalom is nagyon soványan van képviselve. Külön fejezetben regisztrálja az eredetileg angolul megjelent (kéziratból angolra fordított) munkáit s más szerzőknek az ő jegyzeteivel ellátott műveit. A munka második részében a szerzők betürendjében közli az írójára vonatkozó életrajzi és irodalomtörténeti könyveket és cikkeket. Vegyesek, a Stendhal-bibliografia bibliografiája, addenda és index zárják be a vaskos kötetet.

Cordier könyvét hasznosan egészíti ki Adolphe Paupe munkája, mely a bibliográfiával egy időben s ugyanazon külsőben jelent meg, de már mint az összes művek függelékeként szereplő *Stendhal-könyvtár* első kötete. Sorra veszi írója egyes műveit, elmondván keletkezésük külső körülményeit, a jelentékenyebb kiadások történetét s fogadtatásukat az egykorú sajtóban és kritikai irodalomban. Sok apró adalék, prospektusok, előfizetési felhívások, kiadói levelezés, számlák, rávonatkozó egykorú költemények teszik színessé a könyvnek ezt a részét, a melyben az irodalomtörténetíró is sok használható adatot fog találni; a Stendhal-kultusz rajongói pedig talán a különböző borbély-számlák (35. l. stb.) közlését is örömmel fogadják. A szerző mindenestre nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy írójával kapcsolatos könnyebb fajsúlyú érdekességeknek is végére ne járjon (a *De l'Amour*-nál beszámol a hírlapok alapján a könyv népszerűségéről a szerb kir. udvarban stb.). A továbbiakban Stendhal műveinek kéziratait és az író könyvtárát ismerteti behatóan, ez utóbbira vonatkozólag közli párisi kis (R. Colomb-féle) könyvtárának jegyzékét, könyvkereskedő számláit s egyéb oly adatokat, melyekből rekonstruálni lehet olvasmányait. A könyv, mely az érdeklődést mindvégig ébren tartja, kisebb fejezetekben tárgyalja még az író viszonyát az írókortársakhoz (kiadatlan levélközlésekkel), magánpénzügyeit, műveinek színpadra való alkalmazásait s egy kis tanulmányát a nevetésről. Majd Stendhal nevesebb kutatóiról, valamint későbbi esztétikusoknak és írókrak róla szóló tanulmányairól, műveinek antikváriusi és árverési árairol esik szó s végezetül elmondja a Stendhal-Club történetét, amely a Stendhal-kutatás munkásait egyesíti, az író rendszeres tanulmányozását néhány év óta mintegy irányítja és gazdag gyűjteményével támogatja.

(Budapest.)

BARANYAI ZOLTÁN.

Hans Wahl: Geschichte des Teutschen Merkur. Ein Beitrag zur Geschichte des Journalismus im achtzehnten Jahrhundert. (Palæstra CXXVII.) Berlin, Mayer u. Müller, 1914. N. 8-r. VI+272 l. Ára 7.50 M.

Az első közérdeklődésnek örvendett német folyóirat külső és belső történetét adja a szerző. Az 1773-ban megindult vállalat tervét Zimmermann Wieland svájci tartózkodása idején már 1759-ben felvetette, Jacobi Frigyes Henrik adta meg az eszmét, hogy az új folyóirat a közkezdelt *Mercure de France* változatos programját kövesse. Így megtalálta a legmegfelelőbb mintaképet az az író, a kinek legelőször sikerült Németország minden társadalmi rétegéhez hozzáférkőznie: egyesítette mintegy az akkoriban dívó kritikai lapok egyoldalúan tudományos érdekkörét annak a közönségnek a kíváncsiságával, amely a kihálófélben lévő Moralisches Wochenschrift-ok olvasóiból fejlődött.

Újszerű jelenség volt, hogy Wieland, nagyszámú családjára való tekintettel, anyagi szempontból a kiadást maga vállalta. A kereskedelmi dolgokban nem nagyon járatos költőt a kezdet nehézségeiben, valamint a Merkur élete legvégén Bertuch barátja támogatta.

Wieland mint szerkesztő eleinte mindennemű agresszív cikket (egyház, állam, befolyásos irodalmi emberek ellen) mellőzött; ez az óvatos eljárása az 1774. év végén kimutatott 2000 előfizetőben meg is hozta a maga gyümölcsét. Az irodalmi körök ellenben nem nagyon támogatták a lapot. Még Goethe közreműködése a szembetűnő fel lendülés idején (1776–77), valamint Schiller rövid életű érdeklődése (1787) sem volt nagyobb jelentőségű. Kiválóan fontos azonban Merck csatlakozása, a ki eleinte az ifjú nemzedék (bárdok, Hainbund) mérséklését célzó kritikáival, majd természettudományi cikkeivel leg számottevőbb munkatársa a Merkurnak. Hasonlóan fontos szerepe van Reinholdnak. Wieland vejének, a ki a kantianizmus apostolaként lép fel a nyolcvanas években, és Herder, a ki a filozófiai elmélkedést képviseli.

A nagy forradalom idején, midőn az egész hirlapirodalom Páris felé fordítja figyelmét, Wieland is tért enged az aktuális kérdéseknek. Ezekkel elsősorban Knoblauch és Ehrhard foglalkoznak; utóbbi az alkotmányos monarchia híve, a mint Wieland maga is az «absolutisme éclairé» elveit helyesli. Ez az időszak tulajdonképpen utolsó életerejét jelenti az elaggott Merkurnak, mert midőn Böttiger, weimari gimnáziumi igazgató, foglal el benne jelentősebb helyet (1792-től kezdve), egyoldalú tudományos színezetet kezd ölteni. Wieland maga nem is nagyon törődik már vele. 1789-ben Goeschen, majd 1799-ben Gädike vállalja — bár kellemtlenül — az anyagilag mindinkább tönkremenő folyóirat kiadását. Napoleon gigászi megjelenése még érdekli az Osmanstedtben éldegélő agg költőt, előre megsejti az empereur hatalmát (Gespräche unter vier Augen), de a meginduló romantika támadásaira már nem reagál. 1810-ig mégis eltengődik (1796-tól) Böttiger szerkesztésében az a folyóirat, mely nem mint szépirodalmi irányt kijelölő esztétikai útjelző, hanem mint a gondolkodás minden ágát, az irodalom minden formáját — ha nem is tervszerűen elosztott rendszerrel — felölelő vállalat mindenképpen figyelmet érdemel;

valamint megérdemelte nagy népszerűségét is. Ennek titka abban is rejlett, hogy Wielandnak, ki a Merkur fénykorában a legnépszerűbb író volt, csaknem valamennyi műve itt látott először napvilágot. De ez a körülmény, Wieland híveinek fogytával, szükségszerűen a Merkur bukását is magával hozta.

Wohl tanulmánya igen jól áttekinthető, összefüggő képet nyújt; az anyag nagyságánál fogva azonban nem foglalkozik a részletekkel, és így természetesen nem említi a hazánkbeli folyóiratokra, könyvekre való vonatkozásokat sem, a melyek pedig a Merkurban nem kis számmal fordulnak elő. A német irodalomtörténeti kutatás mindjobban felismeri -- mint ezt az egyre szaporodó monografiák mutatják -- a régi, porlepte folyóiratok történeti jelentőségét és ez talán bennünket is arra fog ösztönözni, hogy egyrészt a saját hazai folyóirataink történetét megírjuk, másrészt a külföldi folyóiratokban szétszórt magyar adatokat összegyűjtsük és bibliografailag feldolgozzuk.

(Budapest.)

ZUBER MARIANNE.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1915. december 15.-én felolvasó ülést tartott. Tárnya volt:

Vikár Béla: Gikkés, gakkés et consortes.

Utána választmányi ülés következett. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer szerkesztő és Alszeghy, Finály, Gragger, Inoze, Némethy, Székely, Vári vál. tagok és Vértessy D. II. titkár, mint jegyző.

1. Hegedüs alelnök jelentést tesz a jelölő bizottság tanácskozásairól.

2. A pénztárvizsgáló bizottság tagjaiul választatnak: Gyulai, Kempf és Székely vál. tagok.

3. Az évi közgyűlés februáriusban fog megtartatni.

4. Bleyer ajánlatára 1916-tól új rendes tagnak választatik: Dr. Eckhardt Sándor, a B. Eötvös József collegium tanára.

5. Mély részvétellel értesül a választmány Simon József Sándornak, a jeles Platon-fordító filozófiai írónak s Madarász Flóris vál. tagnak a haláláról s intézkedik, hogy emlékezetük a jegyzőkönyvön kívül a Közönyben is megörökíttessék.

6. Intézkedés történik, hogy a közgyűlésen Baksay Sándor tiszteleti tagról emlékbeszéd mondassék.

7. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.*

* * *

Az 1916. január 12.-iki felolvasó ülésen Réthei Prikkel Marián «A régi magyar énekmondók»-ról értekezett.

A választmányi ülésen Heinrich G. elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Czebe szerkesztők, Császár,

Gragger, Kempf, Király, Némethy, Pauler, Réthei Prikkel, Székely, Vári, Zlinszky vál. tagok és Vértessy D. II. titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a Társaságnak 1915 végén semminemű tartozása nem volt. Alapítványainak összege: 12,482 K 30 fill. 13,800 K n. é. értékpapírokban.

2. A Társaság tagjai közül hősi halált haltak: Bartók Loránt, Dobóczy Pál, Huszár György, Joó József és Zádor Béla.

3. Új rendes tagok: 1915-től számítva: dr. Ralbovsky E. Péter nagyváradi premontrei tanár (aj. Cserhalmi), Baranyai Mária budapesti bölcsészethallgató (aj. Gagy J.), dr. Révayné dr. Zuber Marianne készmárki főgimn. gyak. tanár, eddigi rk. tag. (aj. Révay); 1916-tól: dr. Éber László budapesti egy. m. tanár és dr. Kiss Aladár budapesti leánygimn. tanár (aj. Gragger) s Hudyrna Emil nagyszombati főgimn. igazgató (aj. Papp F.).

4. Heinrich elnök bejelenti az 1000 K. államsegély kiutaltványozását.

5. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

— † Madarász Flóris. Szerencsétlen végzet üldözi szerzetes rendjeinket: egymásután vesztek el legképzettebb, leghivatottabb irodalomtörténetíróinkat. Az 1914. esztendő tavaszán a piarista-rend Prónai Antal temette el, a múlt év őszén (1915 nov. 8.) a cisztercezi rend Madarász Flórist, s mindkettőt éltük delén, 42 éves korukban. Madarász Nádasdladányban született 1872. júl. 16-án, tizenhét éves korában belépett a cisztercezi-rendbe s családi nevét (Zámori Mentler) fölcserélte a magyaros Madarászszal. Mint középiskolai tanár Székesfehérvárott, Baján, Egerben működött s mindenütt nemcsak kötelességtudó, lelkes tanár volt, hanem e vidéki városok társadalmi életében is jelentős szerepet játszott. Munkásságának legbecsesebb fele mégis az, mely írott műveiben van lerakva. Gazdag és fogékony lélek volt, költői hajlamokkal és költői érzéssel. Az előbbiről költeményei és drámai művei tanuskodnak, az utóbbiról kritikai dolgozatai. Sajátos jelenség, hogy bár kedvezőtlen körülményekhez képest elég gazdagon buzgott lírai ere, tudományos vizsgálódásait egészen a regény és dráma terére korlátozta s itt is kiváló szeretettel a költészet legújabb jelenségeire fordította figyelmét. Ebben a vonzódásban gyökerezik igazi jelentősége, kivételes helyzete irodalomtörténetíróink között. Két irányban is. Egyrészt finom izléssel, művészi tollal rajzolt képekben mutatta be regényirodalmunk legkiemelkedőbb hőseit, Jókaitól Gárdonyiig (*Jókai Mór regényei*, 1906; *Herczeg Ferencz*, 1901; *Sípulusz*, 1909; *Gárdonyi Géza*, 1909), másrészt éles szemmel, biztos ítélettel mutatott rá XX. századi drámai irodalmunk nemzetietlen irányára, legújabb drámaíróinknak fogyatékos erkölcsi érzésére, hatásvadászó célzatára. Becsesek a regény-tanulmányai is: mindegyik egy-egy kis kötet, kimerítő, részletes, objektív — ide sorozható *Herczeg Ferencz drámáiról* 1913-ban írt dolgozata — de legnagyobb hatást drámaíráslatai tettek, főként a *Budapesti Hírlap* 1913. évi husvétii számában megjelent összefoglaló tanulmánya, *Az új magyar drámák*. Jóval több egyszerű újságcikknél: eltelve irodalmunk nemes hagyományainak és a művészet örök törvényeinek tiszteletével, fölemeli szavát a külföldi exportra dolgozó írók ellen, s bátran szembeszállva a napilapoktól félrevezetett közvéleménnyel, merész hang és szokatlan őszinteség csendül ki szavaiból. Ezek az esztétikai természetű dolgozatok kissé eltérítették eredeti munkakörétől, az irodalomtörténettől, pedig azt is sikerrel művelte, főként Verseghyvel foglalkozó dolgozataiban (*Verseghy és a nyelvújítás* — ezt Gynlai Pál méltónak ítélte a Budapesti Szemlében való kiadásra — *Verseghy és Pyrker*). E téren leg-

maradandóbb érdeme Versegghy kézirati hagyatékának föltárása, a minek közös kiadványunk, *Versegghy Ferencz kisebb költeményei* (1910), értékét köszöni. Mindenképen még sokat várhattunk tőle, de a régóta lappangó tüdőbaja múlt év márcziusában ágyba döntötte s hiába volt rendje fejének, Békefi Remignek, szerető gondoskodása, múlt év november 6-án sírba vitte.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

— + Friedrich Leo. Kétéves tartozása már a magyar classica-philológiának, hogy évkönyvében megörökítse az 1914 január hó 19-én eltemetett nagy mesternek emlékét. Kissé megkésve bár, most rovom le pár sorban ezt a — részben személyes — tartozást, abból a meggyőződésből indulva ki, hogy a nagy mesterek emléke és élete mindig aktuális és aktuális főképen Leoé, mert ennek eredményei és hatásai még csak most és majd csak ezután bontakoznak ki egész nagyságukban.

1851 július 10.-én született a pomerániai Regensburgban¹⁾ és a göttingeni, majd bonni egyetemi évek s a 70-71-iki háború gazdag tanulásával lelkében indul vándorútjaira, miután 22 éves korában elnyerte a doktori fokozatot. Kiváló philologusok és historikusok barátsága és a velük való sűrű érintkezés sok irányban hatottak rá termékenyítőleg. Usener, Dilthey, Duhn, Kaibel, Robert, Körte, Wilamowitz voltak ennek a baráti körnek tagjai; nem egy értékes ösztönzés adtak ezek Leónak s ő viszont nekik, főképen a második itáliai tartózkodás idején, mikor a 24 éves Leót egy rá nézve sokban terhes munka, *Venantius Fortunatus* editiójának előkészítése foglalta el. Ezzel egyidejűleg fogott hozzá *Seneca* tragédiáinak kiadásához, mely — habilitációs értekezésével bővítve — csak 1879-ben jutott tető alá. E két auktor szövegei rengeteg nehéz munkát adtak neki; sokszor visszariadt a nehézségektől, főképen Ven. Fortunatus-kutatásaiban, de Mommsen energikus bátorítására megemberelte magát s megfelelt a nagy feladatnak. Ezek az auktorokon tanulta meg a philologiai munka technikáját és szigorú módszerét, ezekben a munkákban nőtt ereje egyre nagyobbá. Minden irányú lelkiismeretes készülésében legértékesebb támasza volt a Wilamowitz-czal való barátság, melyet nyolcz évi göttingeni együttműködés csak még szilárdabbá tett s melyet a halál sem tudott megsemmisíteni.

Mikor 1881-ben Venantius-kiadása megjelent s Leo a kieli egyetem meghívását elfogadta, minden irányban teljesen felkészült ember volt. Rostocki, majd strassburgi tanárkodás után 1889-ben a göttingeni Georgia Augusta tanára lett, melyhez haláláig hű maradt. Tudományos fejlődését jellemzi a mindig nehezebb feladatok s a nagyszabású összefoglalások felé való törekvés; míg Euripides Medea-járól még 1880-ban írt cikkét (Hermes XV.) a kritika elhibázottnak minősíti (talán ez az egyetlen munkája, melyben a szubjektív szövegkritikának bizonyos eredményeket tesz), addig ezután következő munkái egyre nagyobb elmélyedésről és egyre finomodó elemzőkészségről tesznek tanúságot.

A római elégiának motívumait és technikáját összefüggésbe hozva a görög erotikus költészettel, felvette a hellenisztikus elégiát, mint közvetítőt (Tibullus elégiáiról írt elemzésében: Philol. Untersuch. II. 1881.) és egyúttal rátért életének legszebb eredményeket termő útjára, a görög és római irodalom kölcsönös vonatkozásainak felderítésére, melyet már Seneca-kiadásában is érintett. Ebben az irányban végzett kutatásainak

¹⁾ Adataimat részben Leo munkáiból és a vele való személyes érintkezésből, részben pedig a kitünő (azóta szintén elhunyt) *P. Wendland*: *Rede auf Friedrich Leo* cz. emlékbeszédéből (Berlin, Weidmann, 1914, 24 l.) merítem. Ez utóbbit bőven felhasználtam; cikkem nagy részében ennek ismertetése kíván lenni.

eredményeképen jelenik meg chef-d'œuvre-je, a nagy Plautus-kiadás (*Plauti comediae*, vol. I—II. Berlin, Weidmann, 1895—96) és a *Plautinische Forschungen* (Zur Kritik und Geschichte der Komödie. Berlin, Weidmann, 1905. 2-ik kiadás 1912). Legnagyobb érdeme e mesterműnek — mely minden időkre mintája marad a mélyreható és biztos philológiai módszernek — hogy aprólékos gondossággal megállapította a Plautus-szöveg történetét és változásait, rendet teremtett az össze-vissza toldott, hamisított, interpolált szöveghagyományban, fáradságot nem ismerő részletességgel elemezte az archaikus nyelvet s főképp a metrikát, melynek — mint már a saturnius-versről írott értékes tanulmánya is mutatja — igazi mestere, legalaposabb ismerője volt. Ő volt az első, ki a plautusi darabok szerkezetébe élesen bevilágított s a görög komédia fejlődésének és átalakulásának egyes fázisait Aristophanestól Menanderen át Plautusig és Terentiusig lépésről-lépésre nyomon követte, rámutatott a cselekvény szövéseinek eszközeire, a jellemzés módjaira s a tipikus motívumok gazdagságára. Eredményeit — főképp a menanderi komédiára vonatkozólag — az Egyiptom földjéből előkerült papyrus-leletek fényesen igazolták.

Hasonló alaposággal és kimeríthetetlen erudícióval kísérte nyomon *Die griechisch-römische Biographie* (1901) cz. munkájában az irodalmi biographia típusának és schemájának fejlődését, rámutatva gyökereire a filozófiában, nyomon követve a peripatetikus biographia fejlődését alexandriai talajon, elemelve szerepét és alakulásait a római irodalomban. *Der Monolog im Drama* (Ein Beitrag zur griechisch-römischen Poetik. Berlin, Weidmann, 1908) cz. művében alig művelt területre vezet és átfogó pillantással körvonalozza a monolog szerepét a görög és római tragédiában és komédiában, egyúttal pedig tekintélyes perspektívát nyit a világirodalomra, rámutatva, hogy miként hatottak és érvényesültek abban az antik irodalmak művészi eszközei. Az antik drámatörténet terén mozog egyik legeredetibb dolgozata: *Die plautinischen Cantica* (1897) is, melyben a plautusi canticumoknak a hellenisztikus lírához való viszonyát elemzi rendkívül nagy tárgyismerettel és élénk divináló képességgel.

Epen a hellenizmus történetének és irodalmának kutatásában legújabbban elért eredmények (quorum pars magna fuit' ő maga is) és a Mommsen óta elmúlt félszáz év nagy változásai a történettudomány terén indították arra, hogy megírja a római irodalom történetét. Ilyen tárgyú kézikönyvek, adatgyűjtemények elegendő számmal voltak már, de a római irodalom összefüggő belső történetét senki sem tudta eddig megírni. Leót széleskörű tanulmányai és ismeretei a görög és római irodalomban, mélyenjáró esztétikai képzettsége, költői ereje és utánérző képessége szinte kijelölték e munka megírására. *Die Originalität der römischen Literatur* cz. ünnepi beszédében (Göttingen, 1904) mintegy programját adja felfogásának, melyet első ízben a Kultur der Gegenwart-ban megjelent vázlatában öntött formába. Felfogása szerint — és ez ma már közkincese a philológiának — a római irodalom a görög szellemnek és formáknak hellenisztikus közvetítés útján való átvétele és ezeknek megtöltése római szellemmel s nemzeti tartalommal. Ennek a felfogásnak a jegyében született meg csonkán maradt római irodalomtörténetének (*Geschichte der römischen Literatur*. Erster Band. Die archaische Literatur. Berlin, Weidmann, 1913, 496 l.) első kötete,¹⁾ melyben bámulatos éleslátással bogozza ki a szórványos maradványokból a régi római irodalom összekuszált szálait. Életrajzi adatok, nyelv, stílus, költői sajtáságok bámulatos hajlékonysággal illeszkednek keze alatt harmónikus képpé. Valóban a legnagyobb-szerűbb rekonstrukció, melyet a philológia valaha létrehozott s melyben nemcsak az egyes műfajok és irányok fejlődése domborodik ki, hanem egy-két írói egyéniség is (mint Ennius, Cato) éles vonalakkal válik ki a bizonytalan háttérből.

¹⁾ Ismertettem EPhK XXXVIII. (1914) 58—61. lk.

Leo egész ereje megmutatkozik ebben a könyvben, mondja Wendland. Előadásának középpontja a formák és a technika fejlődése, a tradícionális és egyéni egybeolvadása; ezt pedig oly művészi stílusban adja, mely őt kész mesternek mutatja s annyi tudással szövi át, a mennyire csak az az ember képes, a ki egyformán otthon van a görög és latin philológiában. Leo pedig elvi ellensége volt e két munkaterület szétválasztásának.

Ennyi maradandó eredményt hagyott örökségül a philológiára az az ember, kinek költői hajlamait, melegen érző szívét, nehezen megnyilatkozó, de aztán annál intenzívebb baráti jóindulatát soha el nem muló emlékezetben fogják tartani mindazok, kiknek megadatott az, hogy tanításait hallgassák s vele érintkezessenek. Mikor puritán egyszerűségű házában, családi körében az itáliai évek emlékeiről beszélt, mikor előadása után a Wall-on sétálva fellángoló szemekkel, de az erő nyugodt öntudatával részletezte a római irodalomtörténet további kötetekre vonatkozó terveit, mikor a látogatónak munkája, tervei után benső, meleg összintéséggel érdeklődött, érezni kellett, hogy a nagyság szelleme lengi körül alakját. Talán nem mondhatunk rá nagyobb magasztalást, mint hogy túlszárnyalta mesterét, a nagy Buechelert. De nem szavak fogják megörökíteni emlékét, hanem a maradandó hatás és a nagyszerű eredmények. Ezek a koronái nemes, harmónikus életének.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

— Gyulai „Éji látogatás”-a. Legyen szabad Szigetvári Iván értékes cikkéhez (EPHK. 40: 69) egy-két kiegészítő adatot csatolnom. Van ugyanis kétségtelen bizonyíték, hogy Gyulai nem Tolnai Lajos *Az édes anya* című fordítása útján ösmerkedett meg a dán balladával, hanem a Prior-féle angol gyűjteményből. Gyulai 1860 febr. 25-én olvasta fel *Adalék népköltészetünkhöz* cz. értekezését az Erdélyi Múzeum-egyletben (megjelent a Budapesti Szemleiben XI. k. 1860, újabban a Kritikai Dolgozatokban, 1908, 308—345 ll., én innen idézek). Itt az anyai szeretetnek szerepléséről szólván a népköltésben, ezeket mondja (315. l.): „En... az anyai szeretetet a műköltészetben seholsem láttam annyira megdicsőítve, mint egy *dán népballadában*, midőn a sírban nyugvó anya éjjel hallván gyermekei sírását, kiket mostohájok elhanyagolt, fölkel koporsójából, belép hozzájuk, egyiknek ruháját csinosítja, a másikat megkeféli, a harmadikat megfésüli, a negyediknek haját fönja be, az ötödiket ölbe veszi s enyelgések között ringatja el, a hatodikat az atya után küldi... ezalatt megszólal a kakas, a halottnak vissza kell térni sírjába, de valahányszor vonítanak az ebek, a férj és mostoha a gyermekek után látnak, mert félnek a halott megjelenésétől. Lehet-e szebben megérzéskíteni az anyai szeretetet? Ime örök-éber gondja a sírban sem nyughatik, fölkel koporsójából ápolni, óvni, védeni elhagyott gyermekeit.”

Ez már nemcsak a dán ballada tartalmi kivonata, hanem az utolsó mondatban az anyai gond olyképen való kiemelése, mint Gyulai költeményének záradékában. Eldönti a kapcsolat kérdését az időrend: Prior gyűjteménye 1850-ben jelent meg, Gyulai 1860-ban hivatkozik rá, Tolnai Lajos költeménye 1865-ben jelenik meg; tehát sokkal inkább azt lehetne mondani, hogy Gyulai tette figyelmessé Tolnai Lajost a költeményre, mint ellenkezőképen. Külömben Arany is röviddel Gyulai felolvasása után egy igen mélyreható ismertetésben hívta fel a magyar közönség figyelmét Prior gyűjteményére (Szépirod. Figyelő 1861. I. 23; újabban Hátrah. Prózái 147. l.).

Végül hadd fűzzek egy személyes emlékezést is megjegyzésemhez. Gyulai egyik egyetemi előadásában fölemlítette a népköltési gyűjteményeinkben számos változatban előforduló *A három drva* cz. költeményt is, mely sok vonásban rokon az *Éji látogatás*-sal, egyik változatát ő maga jegyezte föl Kolozsvárt (Népk. Gyűjt. I. 185). Előadás után megkérdez-

tük, nem innen vette-e a maga költeményének tárgyát, mire ő tagadólag válaszolt s azt mondta, hogy az *Éji látogatás* forrása egy «északi ballada».

A másik forrás, mint Szigetvári Iván kétségtelenül kimutatta, az a fájdalom, mely Gyulai lelkét felesége halálával sújtotta. Bizonyítja ezt ismét az időrend, hogy a költő már 1860-ban ösmeri a tárgyat, de művészi alakítására csak 1866-ban gondol, mikor nejének elveszte az előbb idegen tárgyat már most egyéni élménynyé tette; erre mutatnak a tárgybéli változtatások is.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

A «Fülemile» tárgytörténetéhez. A madár-füttypör feldolgozásainak már ismert sorát (v. ö. Irodalomtört. Közlemények, XXIV.) egy újabb adalékkal egészíti ki az a rövid anekdota, melyet A. Wesselski közöl (Das lachende Buch, Leipzig, 1914. Nr. 80, 163—64. l.) Juan de Timoneda XVI. századi (+ 1597) spanyol drámaíró és novellista *El sobre-mesa y alivio de caminantes* (1563, új kiadása: Madrid, 1850) című művéből. A spanyol változat időrendben az Arlottoé (XV. század vége) s a Gerlaché (1639) közé ékelődik. Az utóbbihoz kapcsolja azonban nemcsak kiélezettebb rövidsége és befejezése, hanem az éneklő madárnak rosszast jelentő (a megcsalt férjre utaló) kakukkal való fölcserélése is, s ennek következtében a keletitől eltérő irányban fejlődő (német) változatsor eljére teendő: Egy este két békés, tisztes és derék férfiú a város előtt sétált s a feleségét kereste; egyszerre [csak] egy kakukot hallottak. Erre az egyik így szólt a másikhoz: «A kakuk neked énekelt, koma.» «Nem, tenéked», válaszolt a másik. Ezen aztán annyira összevesztek, hogy végre is a bíró elé mentek, tenne közöttük igazságot. A bíró látta balgaságukat és megparancsolta nekik, hogy az ügyet írásban terjeszszék eléje; s mintán néhány csillogó tallért fordítottak a dologra, kihirdette az ítéletet: «Tudjátok meg, jó emberek, a kakuk nekem énekelt; menjetek azért Isten hírével.»

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

— A hazai német telepítés története és a nyelvtudomány. *Kaindl R. Friegyes* irányzatos munkáját (*Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha, Perthes. 3. köt.) nem tekintve újabban alig foglalkozott valaki szakszerű alaposítással a hazai német telepítések történetével. Azért különös nyomatékkal hívjuk fel a figyelmet *Vonház István* értékes dolgozatára, mely magyarul (*A szatmármegyei német telepítés*) a «Századok» 1914. évfolyamában, németül pedig (*Die deutsche Ansiedlung im Komitat Szatmár*) az «Ung. Rundschau» 1915. évfolyamában jelent meg. A szerző ebben a dolgozatában megírja a gróf Károlyi-nemzetség budapesti levéltárának gazdag anyaga alapján a több mint száz évig (1712-től 1815-ig) tartó, meg-megakadó, de végül nagyszerű eredményre befejeződő szatmármegyei német telepítés történetét. Az ösztönzést e munkához bizonyára német nyelvjárás tanulmányaiból merítette (*A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana*. Budapest. 1908), melyek a németeknél is érdeklődést keltettek (l. *Herm. Fischer, Die Schwaben in der ungar. Grafschaft Szatmár*: «Württemberg. Jahrbücher für Statistik und Landeskunde», 1911. évf. 32—48. l.; v. ö. *Petz Gedon*: EPHK. 1911. évf. 825. ll.). Valóban ideje volna, hogy pontos, körültekintő és módszeres részletkutatásokkal minden irányban megvilágítsuk a kulturtörténeti szempontból oly roppant fontos telepítéstörténetet. Tudományos komolysággal és kitartással tulajdonképen csak az erdélyi százszok foglalkoztak ilyenmű kérdésekkel. Ha történészeink e feladattól húzódoznak, a magyar germanisztikának kell azt magára vállalnia községről-községre, vidékről-vidékre, a hogy nyelvjárástanulmányait végzi. Ez különösen az újabb, XVIII. századi telepítések szempontjából alig tűr halogatást, mert ezekre nézve

igen gazdag anyag van még egyes családok és községek birtokában, mely azonban szemlátomást kellődik.

A telepítéstörténet és nyelvjárástanulmány egymásra van utalva nemcsak a kölcsönös megvilágítás végett, hanem magasabb módszertani szempontból is. A telepítettek származási helyére vonatkozó és tisztán nyelvészeti úton nyert megállapítások ugyanis gyakran eltérnek a történetileg kétségtelen tényektől és így világos, hogy nem a történeti kutatásnak, hanem a nyelvészetnek kell módszerét revideálnia. Ily kétségtelen történeti adatok természetesen leginkább az újabb telepítések-nél állanak rendelkezésünkre és innen az újabb hazai német telepítéseknek nemcsak magyar kulturtörténeti, hanem általános tudományos fontossága. Épen ezeknek történeti és nyelvészeti vizsgálata alapján vont le *Schmidt Henrik* (*Die deutschen Mundarten in Südingarn*: «Ung. Rundschau», 1914. évf., 656. ll.: v. ö. EPhk. 1914. évf. 474. l.) nem régiben messzeható elvi következtetéseket, melyek német szakkörökben is helyeslő és további megfigyelésekre serkentő visszhangra találtak. Így *Teuchert Hermann* a «*Zeitschrift für deutsche Mundarten*» legújabb füzetében (1915. évf. 409—415. l.: *Grundsätzliches über die Untersuchung von Siedelungsmundarten*) hangsúlyozottan emeli ki *Schmidt* fejtegetéseinek és általán a *Petz Gedeontól* megindított hazai német nyelvjárástanulmányozás nagy jelentőségét (várva Vönház fentemlített és most már a német kutatás számára is könnyen hozzáférhetővé tett dolgozatát) és belőlük mint praemissákból ahhoz a megállapításhoz jut: «Diese glücklicherweise oft fast im Lichte der Gegenwart sich vollziehenden Sprachvorgänge (a hogy t. i. a történetileg is ellenőrizhető újabb hazai német telepítések nyelvében megfigyelhetők) geben uns die Methode an die Hand, mit der wir gewissen Erscheinungen älterer Sprachstufen nahekommen können. Denn in solcher Kolonialmundart sind die gleichen Elemente an der Arbeit, die einst die romanischen oder selbst die germanische gebildet haben. Ja nicht genug! Die Erforschung dieser jungen Entwicklung bietet die Aussicht, Regeln zu entdecken, nach denen sich jede lebende Mundart und, was letzten Endes dasselbe ist, jede lebende Sprache bildet» (411. l.). A hazai kutatás e téren oly fontosságra emelkedhetik, a milyenre körülményeinknél fogva ritkán van alkalma és azért a munkát nem lankadó erővel és céltudatos szervezethez kell folytatnunk.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— Egy középkori görög fecskedal (chelidonisma) Rómából. Akárcsak mint valamikor, messze, régi nagy időkben a rhodosi fiúk *Athenaeus* 360 b—d tanúsága szerint, a mai görög gyerekek is mindenféle χελιδονισμα (fecske-dal) éneklésével ünneplik a kedves madár megjelenését. Énekeikben, melyekkel telve vannak a gyűjtemények, felemlegetik a szigorú télvégi hónapokat, különösen februárt (olykor márcziust is), sőt bővös, ősrégi eredetű exorezizáló kifejezésekkel űzik őket kifelé; hivatkoznak a fecske megjöttére, olykor aposztrofálják, sőt párbeszédet folytatnak vele; jókívánságaikat fejezik ki a háznép számára, a hol mondókájukat zengik; ajándékot kérnek, még pedig igen gyakran — tanítójukra hivatkozással — tojást (olykor piros tojást, nem egyszer az öt többszörősei számában). A mai népszokás nagy régiségének szívesen látott bizonyossága volt 1889 óta egy nagy csomó, latin betűs átíráspan megőrzött görög vers, a cambrai-i 512. számú, XII. századi s a vallicellei F 37 jelzésű, XV. századi kéziratokból. Ezeket *P. Fabre*,¹⁾ majd *V. Tommasini*²⁾ után — meg-

¹⁾ Le polyptyque du chanoine Benoit. Étude sur un manuscrit de la Bibliothèque de Cambrai. Travaux et mémoires des facultés de Lille. Tome 1. Mém. 3. Lille, 1889.

²⁾ Sulle laudi greche conservate nel Liber Politicus del canonico.

jegyzendő: közben nem más, mint *K. Krumbacher* figyelme kísérte¹⁾ — *P. Maas* közölte legutóbb «Metrische Akklamationen der Byzantiner» cz. dolgozata X. sz. darabjaként «Chelidonisma der römischen Knaben» czímen Byzant. Zeitschrift 21 (1912) 43. sklk.

E nemcsak a szavak, de a különböző eredetű részek vad összezagválásában is tomboló szöveg Maas publikációjában végre tisztességesen olvasható, szem elé bocsájtható külsőt nyert. A külső szövegkonstitúció, igazán a legkétségteljesebb rejtélyek megoldatlanságától eltekintve, a képzelhető legjobb.

Az összezavart részek elkülönítését illetőleg már több kétséget hagy fenn, a mi onnan ered, hogy az első 20 sor alig föltűnő elválasztásán kívül az egészet a hagyománynak megfelelően egyfolytában adja. *N. G. Politis*-t e körülmény arra vezette, hogy Δημόδη βυζαντινὰ ἄσματα cz. megbeszélésében, *Λαογραφία* 3 (1911.12) 647. l. túlságos aprólékosssággal elemezze a szöveget.²⁾ A helyes eredmény a kettő között lesz, még pedig körülbelül ez: 1. Az első 20 sor *tavaszi köszöntő*, a melyhez egy kis *ráolvasás* fűződik *februárra* s ugyanilyen az [52.] 53. és 54. sor is. 2. A 63—72 a sorok egy α—s betűkig terjedő alphabetarium töredékei. Ez az alphabetarium — *Krumbacher*, GBL³ 256—257. lk. és *Politis* i. h. 467. l. tanúsága szerint is — *nagyppénteki* (ma is alphabetumos verskezdettel szokásos) *mondókák öse*. 3. A 21—29. sorok egy másik, itt már csak α—δ betűkig terjedő alphabetarium töredékei. Ez az egészben az egyetlen igazi «*chelidonisma*».³⁾ 4. A 32—36. sorokban mai fecske-dalokban ösmert motívum van földolgozva. Talán csakugyan onnani is. *Metruma*, biztos, hogy eltér az előbbiétől: így ahhoz nem tartozik.⁴⁾ 5. A 30. és 31. sorok érthetetlenek

Benedetto. A «Studi filologici a Ernesto Monaci per l'anno XXV del suo insegnamento gli scolari. Roma, 1901» cz. kötet 377. sklk.

¹⁾ Geschichte der byzant. Literatur², München, 1892, 256—257. lk. és Byzant. Zeitschrift 11 (1902) 597. l. Sőt seminariumban is tárgyalta.

²⁾ Az ő csoportjai ezek: 1. Köszöntők (ἐὐχεται), a milyeneket ma újévi s egyéb ünnepi mondókákhoz szokás fűzni: 1—14., 37—42., 59—62. sorok. 2. Éltetések (πολυχρονισμοί): 77—82. vagy 87.-ig. 3. Alphabetariumok: 21—29. (α—δ), 65—74. (α—ι). 4. Χελιδόνισμα: 22., 32—36., 43—52. 5. Üdvözetek a tavaszhoz: 55., 88—90. 6. Ráolvasás a télre (február—márziusra): 15—20., 53—54.

³⁾ Ha eddig abc-akrostichises χελιδόνισμα-t nem ösmerünk, az nem lehet akadály előttünk, hogy ezt a darabot annak ne minősítsük. Elvégre az α-s sor után a χελιδών χελιδών (fecske, fecske!) felkiáltás benne van; a δ-s sor πύργον οἰκοδόμησα kifejezését maga *Politis* megerősítette mai dalokból (i. h. 469. l.); a fecske ma is, mint itt, maga megszólal bennük (pl. *Pissow*, Popularia carmina Græciæ recentioris. Leipzig, 1860, 228. l. 308. sz.: φωνὴν σέλω νὰ πῶσω; beszédre egyenesen fölszólítják u. o. 229. l. 309. sz.); a mit a γ-s sor a földműves munkáról, vetésről emleget, szintén megvan (u. o. a 307. sz. 4. s.; s a 307. sz. 14. s.). — Hogy a χελιδών χελιδών refrain volt-e (ez *Maas* nézete), nem tudom; az akrostichisen kívül azonban, bizonyos, hogy egy másik mesterkedés is van e dalocskában: t. i. soronkint váltogatták egymást helyi vagy idői vonatkozású részletek (α, γ) s valósággal a fecskére vonatkozó, sőt, úgylátszik, a fecske nevében mondtak (β, δ). A vers különben ez: Ἀρχόμεν πρῶτον εἰπεῖν· χαίρετε πάντες ὄδε· χελιδών, χελιδών! Βασιλεία(ς) εἴσειδα, πάλιν ὦδε πάρεμι. Γεωργεῖται γεωργός, κατὰ πάντα εὐθυσῇ. | Διὰ ὕδωρ καὶ πηλοῦ πύργον οἰκοδόμησα. A β-s sor első felét (jelentése: «országokat láttam») azon gondolat alapján írtam így, hogy a fecskék messze útról jöveteléről gyakran lévén szó, megjötté előtt állhatott itt is ilyesmi. *Ysida*-t egyébként *Maas* is εἴσειδα-nak olvassa, βασιλεία «ország» pedig közönséges népies görög fogalom.

⁴⁾ A részlet ez: Μὴ με δειρῆς | εἰς τὰς χεῖρας | καὶ σὺ τρήμα | πέντε

előttem is. 6. Az összes többi részletek, azaz 37—50., 55—62. és a 73—90. sorok — nézetem szerint — összetartoznak: vagy egyetlen egy vagy több, de rokon jellemű vers töredékei. Rövid közleményemben különösen ezen legutóbbi, 6. csoport tisztázásához kívánok hozzájárulni.

Mivel a hagyomány Maas szövegével ellenőrizhető, azonnal apróbb részletekre bontom ezt a 39 sort az általam föltett tartalmi összefüggésük szerint. Az így keletkezett sorrend azonban természetesen az alább kifejtendőkön kívül semmiféle más egyéb következtetésnek nem szolgál alapjául.

1. (87—90.) Ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τὸ ἔαρ ἀνέτειλε
καὶ φωτίζει ἀναστὰς κόσμον πάντα ὁ σιωτήρ.
(55—56.) Ἀνέτειλεν τὸ ἔαρ. Διὰ τοῦ ζῆ τὰ πάντα.
(37—41.) Ἐξῆλθες, ἀστροφορεῖς,
τῶν ἀγγέλων σύμβουλε, σύμβουλε καὶ σύσκηνε·
ἀναμένει σε ὁ κόσμος ἱλαρὸς καὶ ὠραῖος.
(83—86.) Ὡς οἱ παῖδες οἱ χρηστοὶ Ἑβραίων κραυγάζοντες·
ὡσαννὰ τῷ ἤκοντι Χριστῷ τῷ υἱῷ Δαβὶδ.
2. (77—80.) Χριστέ, ὁ θεὸς ἡμῶν φύλαζον τοὺς προύχοντας·
Βενεδῖκε πατριάρχῃ ἐν πολλοῖς τοῖς ἔτεσι.
(81. 82.) τὸν διδάσκαλον ἡμῶν κύριε φύλαζον
(59—62.) διὰ διδάσκαλε ὁ θεὸς σε φυλάξῃ II
φιλοπονοῦντας μαθητὰς σου II
τὴν τοῦ λόγου σου tinarpasin II
τὴν τοῦ λόγου σου epatheluntes.
3. (42—51.) Ἀγαλλιάσθε παῖδες καλοὶ τεσσαράκοντα
στὸ σχολεῖον τρέχοντες γράμματα μανθάνοντες·
ὁ μαγίστερος ὑμῶν, ὁ διδάσκαλος ὑμῶν
ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς γράφει καὶ ἀναγινώσκει
καὶ λαμβάνει τὸ βαγίν, τὸ βαγίν καὶ τὸ σταυρὸ.
(73—76.) Ἠγγικεν ἡ χαρμυνὴ τῶν παιδίων, ἔφθασεν,
ὁ μαγίστερος γὰρ αὐτοὺς ἀπέστειλε χαιρεσάσαι.²⁾

πέντε, | ἄλλα πέντε, | δέκα πέντε. Maas is i. h. 44. l. j., Politis is i. h. 648. l. főlemlik azt, hogy a mai görög gyerekek is föl szokták hozni az iskolát s ott a tanító verekedését, egyszersmind azt is, hogy a legtöbbször épen 5 (illetve 5+5) tojást kérnek, a tanítóra hivatkozással, sőt olykor annak a meghagyásából. Maas azon kérdésére, hogy mi van itt számolva: verés-e vagy tojás, Politis — noha Passow 309. sz. 8. s.-hoz (δὲς μ' ἐμένα πέντ' αὐγὰ | κι ἄλλα πέντε κόκκινα) adott más paralleljei mellett a verés-motivumot is kíséri példával (Passow u. a. 309. sz.-ból (I): Ἐγὼ δάσκαλος καλὸς | καὶ πρωτόσκολο κακός. | Ἄν ἀργήσω, δέρνει μας, | πάλιν μεταδέρνει μας s egyebekkel) — nem felel meg. Persze kétségtelen, hogy az ütések számolják a gyerekek hunczut realizmussal (τῖγμα — podex). A Krumbacher kiadta középgörög asszonyesúfoló költeményben, «*Weiberspiegel*» (Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe der kgl. bayer. Akad. d. Wissenschaften. München, 1905, 384. l.), a 288. sorban is ilyesfélekép áll a verésre unszolás: διὰ τοῦτο ἔσον ἡμπορεῖς, κτύπα τὴν πέντε δέκα. A mai dalok 5+5 tojáskérésének az lesz az alapja, hogy azok az 5+5 ütések megváltására kellenek.

²⁾ Ez e szöveg persze a Maaséhoz alkalmazkodik, — a következő főntartásokkal. Az 56. sorban *biyazusitubanda* olvasását M. «correxii»-je kíséri. Első fele ugyan nem győz meg teljesen, a *tubanda* = τὰ πάντα ellenben kitűnő (ez a *tubanda* emlékeztet *Petronius* c. 37 + *topanta*-jára). Az 59—62. sorok reménytelen szavaiból *διδάσκαλε* és *φιλοπονοῦντας* (esetleg *φιλοπονῶν τοῖς*) legalább olvashatóknak látszanak. Utóbbi a *μαθητὰς* mellé egészen jól illik, t. i. már az antik iskolában járatos terminus technicus cenzurázásnál (*φιλοπύνη*=dolgozz!; vö. *E. Ziebarth*, Aus der antiken Schule.

E szétszórt részek összetartozásának a gondolata persze nem ujság. A 47. és 81., továbbá a 48. és 87. s az 55. és 88. sorok között a hasonlóság, illetve teljes egyezés oly világos, hogy lehetetlen volt nem látni s meg nem jegyezni. Tényleg meg is van Fabre és Maas apparátusában. A miért még szót érdemes emelni, az az összefüggés módja és háttere.

Az összefüggés módjának érzékeltetésére kísérlet a főttrészmről megkísérlet három csoportba különítés. 1. Tavasz megjött (87., 88., 55., 56.), Krisztus föltámadása (89., 90., 37—39.), illetve az egész nagy hét (40., 41., 83—86.) eseményei s hangulata: ez van az első csoport négy darabjában. 2. Éltetések egy Beveδίκτος πατριάρχης-ra (Fabre szerint X. Benedek pápára)¹⁾ s «a tanító»-ra: a másodikba osztott három darabban. 3. Végül tisztára iskolai eseményekre, jelenetekre célzás, a tanító foglalkozására, írás-olvasására s egy különös alkalommal — *nyilván virágvasárnap* — a pálnaág [βαγιν-βζιον] és a kereszttartására s legutoljára a gyerekek azon való nagy örömére, hogy a tanító elengedte őket: a harmadikba osztott kettőben. Tavasz, nagybét (virágvasárnap, föltámadás), öröm a nagyok és kicsinyek közt, jókedvű szerencsekívánatok a *προϋχοντες* (kiválóságok)-nak: e témák és mozzanatok oly egységes alaphangulatot adnak a csoportnak, hogy a többi részekről elkülönítésük, azt hiszem, a legteljesebben jogosult. Egy költemény részeinek azonban ezzel, ismétlem, nem akarom őket semmiképen se mondani. Akárhány helyről valók lesznek is, csak az bizonyos, hogy az az ének vagy énekek, a melynek, ill.

Lietzmann: Kleine Texte 65. sz. 5. sklk.). A 74. sorban *tempedaon*-t mindenesetre úgy kell olvasni, hogy «gyerekek»-et jelentsen (plur. gen. ban). Tommasini τῶν παιδῶν-jánál τῶν παιδίων közelebb áll a torz adothoz.

¹⁾ Az 1058—60 trónon ült X. Benedek beiktatása 1058 ápr. 5.-én történt; husvét azon évben ápr. 19.-ére esett: így e pápát a husvét utáni első szombaton ült Cornomannia ünnep alkalmával éltethették. Ezek Fabre érvelésének a pontjai. Hogy itt X. Benedekről van szó, valójában csupán két körülmény támogatná: először az, hogy a költeményeket megőrzött mű, az *Ordo Romanus*, *Benedicti beati Petri canonici liber politicus* korához (1140—43) a római pápák sorrendjében a Benedek nevűek közül a X. esik legközelebb; továbbá, hogy a könyv másolásának alapjául szolgáló szöveg 1058—59-re, ezen pápa uralma idejére, egészen könnyen el volna helyezhető. Ámde: lehet-e azt minden továbbiak nélkül állítani, hogy az archetypus 1058—59 tájabeli? Azonkívül: a szöveg nagy régisége mindenfelől elősmert, visszanyúlók akár a X. századig is, ha nem régebbre; ez esetben a Benedek nevű pápák közül a IV—IX. számozásúak bármelyikre is tekintetbe vehető. A Cornomannia-ünnepre alapított kombináció gyöngye lábon áll azért is, mivel a 79. s. Beveδίκτε πατριάρχη έν πολλοίς τοίς έτεροις kívánsága azon részletben van, a melyet a cod. Combr. f. 139r szerint *in medio Quadragesimae*, azaz a nagy böjt derekán énekelnek a fiúk; a f. 136v a Cornomannia laus-ai között, úgy látszik, csak az 1—20 sort akarta adni! Az én megállapításom persze, a codex közlésével egybehangzóan, azt hozta napfényre, hogy a részlet tulajdonképpen a *nagybét hangulatait* festi: ezzel a kérdés súlypontja husvételőttre s husvételre helyezhető. Am így sem látom okát, hogy miért kellene X. Benedekre vonatkoztatni szövegünk e helyét. — Egy azonban biztos, hogy a Cornomannia és Quadragesima laus-ai között van egy *husvét séquentia*, a mely egy, névszerint meg nem nevezett, új pápa oltalmazásáért könyörög Krisztushoz. A szöveg (Πάσχα έρδον ήμιν σύμερον αναδέδεικται, πάσχα καινόν, άγιον, πάσχα μυστικόν, πάσχα πανσεβίστων, πάσχα Χριστού τοῦ λυτρωτοῦ [cod. scr. *christos tulit troitu*], πάσχα άρωμον, πάσχα μέγα, πάσχα τῶν πιστῶν [*Zonpiston*], πάσχα τās πύλας τοῦ παραδείσου άνεψήκν, πάσχα πάντας αναπλάσσειν βροτούς [*anaplauston urotus*]) így végződik: *Καινόν πάντα, Χριστέ, φύλασον*. Hogy ezen husvét séquentia záró részletében gondolt *καινός πάντας* a Quadragesima mondókáiban említett Beveδίκτος πατριάρχης-e, részéről nem tartom discutibilisnek.

a melyeknek töredékei, a *nagyhétre* s *iskolás gyerekek* számára való. E két mozzanat *egymásba átmenetelét* a 83., 84. s az 50. sorok eléggé élesen jelzik.

A második munka, a mit elvégzésre érdemeseznek mondtam, az összefüggés hátterének a megvilágítása. Már Krumbachernél Konstantinos Porphyrogenetos De caerimoniis-ével kapcsolatban került elő ez az egész chelidonisma, közelebbről pedig az itt tárgyalt rész. Az a tavaszi dal, a mely De caerim. ed. Bonn. 367₁₉ áll (Ἰδὲ, τὸ ἔαρ τὸ γλυκὺ πάλιν ἐπανατέλλει), már itt parallelbe volt állítva az 55. és 88. sorokkal (ἀνέτειλεν τὸ ἔαρ, ill. τὸ ἔαρ ἀνέτειλε). Maas két helyen: a 8. és az ezen részletbe is eső 40. soroknál ugyaninnen vett példákat: amoda ζῶν αὐτοῖς παράσχου-hoz 358₁₀-ról szóról-szóra ugyanazt, emitt ἀναμύνει σε ὁ κόσμος-hoz 410₁₉ és 479₁₄-ről szintén nagyon közeli egyezéseket. Ugyaninnen támogatható a 89—90. sorok frazeológiája is; 411₂ (ἑορτὴ τῶν Φώτων) áll: ἀλλ' ὁ τὸν κόσμον φωτίζει τῇ αὐτοῦ ἐπιφανείᾳ.¹⁾ Ez a körülmény ismételtén arra mutat, hogy a *legjobb bizánczi tradíciókkal* rokon darab (vagy darabok) töredékeivel van dolgunk. Ha ezeket XII. századi hagyományozásuknál pár száz évvel előbbre, Fabre S. l. szerint legalább is a X. századba helyeztük, — a minek semmi nehézsége —, egyszerűs mind a mérlegetésbe bevonjuk azon tényt, hogy Rómában énekeltek görög darabok: akkor ezek a *középkori görög szellem az idétti egyetemességről* igen figyelemreméltó tanúságot tesznek. Ez eddigi kijelentésekben is implicite mindig benne foglaltatott.

Figyelmet érdemel azonban azon szempont is, a melyet a hagyományozás módja eleve ajánl s az itt közölt fejtegetések megerősítettek: t. i. az énekek (cod. Cambrai f. 139r szerint) *Laudes puerorum in medio XI° c.* azaz gyerekmondókák a nagybőjt közepére, illetve — mivel az első 20 sor, tehát egy része legalább, u. o. f. 136v szerint a *Cornomannia*, egy husvét utáni első szombaton ült ünnep *laudesei* között is szerepel — a nagy héten át tovább, egészen az azt követő szombatig terjedő időre. Ezen időszak hangulata, a melybe a tavaszkezdés s az orthodox egyház legmelegebb ünnepe, a husvét esik, az iskolás apróhad számára, talán nevében volt, úgy látszik, résztvevő közvetlenséggel földolgozva. A 3. részletbe sorolt 42—51. és 73—76. sorok mindenesetre pompás, párjukat ritkító *rajzok* az *iskolából*. Ezek mai továbbélése megrajzolásához Politis i. h. 648—9. lk. igen kevés vonást ad a στὸ σχολεῖον τρέχοντες | γράμματα μαθαίνοντες sorokhoz közölt — mellesleg: egyáltalán nem találó — paralleljeivel (a mi soraink t. i. ily részletek ősei: Passow i. h. 278. sz. 211. l.: τὰ πηγαῖνα στὸ σχολεῖον, | τὰ μαθαίνον γράμματα s u. o. 291. sz. 217. l. 14. s.: στὴν ἐκκλησίαν τὰ τρέφετε, u. o. 296. sz. 220. l. 7. s.: ἐγὼ γράμματα μαθαίνα). A tanító rajza, hogy az napkeltétől fogva ír és olvas, hogy kezében pálmaágat s keresztet tart, semmire sem emlékeztet jobban, mint manapság szt. *Basilios* (ujév) napján szokásos mondókák ily részleteire: Passow i. h. 297. sz. 221. l. 2—3. sk.: Βασταίε κόλλαν καὶ χαρτὶ, χαρτὶ καὶ καλαμάρι, | τὸ καλαμάρι ἔγραφε καὶ τὸ χαρτὶ ν' ἀναγνώσει s u. o. 294. sz. 218. l. 4. s.: Βασταίν' εἰκόνα καὶ σταυρόν, χαρτὶ καὶ καλαμάρι. A mennyire eddig megítélhetem, ma a szt. *Basilios*-ról szóló énekekben *szorgalmas scholariosnak tipikus vonásai* vannak az iskolásgyerekek alakjában elképzelt szentre alkalmazva, s e vonásoknak régiségét épen a mi töredékeink 46—51. sorai igazolják.²⁾

¹⁾ Az a frázis: τὸν κόσμον φωτίζειν (a világot fénnnyel elárasztani) sok más egyéb helyen is található lesz, mivel az ige állandó *Krisztus megkereszteltetése* emlegetésénél. Azon *népies bizánczi kalandában* is, a melyet A. Papadopoulos-Kerameus, Λογογραφία I (1909—10) 567. l. Εἰς τὰ ἔξα Θεοφάνια cz. közölt, ez az 1. sor: Σήμερον ἡ κτίσις φωτίζεται. A mi szövegünkben azonban *Krisztus föltámadásával* kapcsolatban szerepel ez az epiphaniára illő frázis s ez föltűnő. De caerim. 521₀ azonban megközelítően: Χριστὸς ἀνέστη... ὁ τῆς ζωῆς ἥλιος ἀνατείλας.

²⁾ A rajz annyira teljes, hogy némelyik *Basilios*-versben a tanító szigorúságát s verekedését is emlegetik. Passow 294. sz. 218. l. 34—35. s.:

Ám én szándékomnak megfelelően az *egykorú háttér* rajza kiegészítésére is törekszem. E célból emlékeztetnem kell az olvasót a hagyományozásnak az imént már értékesített mozzanatára: arra, hogy a mi darabunk *Rómdban szokásos* mondókaként (persze mondókák darabjainak zavaros tömkelegeként) maradt ránk. Ha fönt ezt a középkori görög világnak a X., sőt akár régebbi századokban volt homogenitása bizonyítékául értékesítettük, most egy más, szintoly figyelemre érdemes tény leszögezéséhez használhatjuk fel. Úgy látszik, hogy ezek az iskolai hangulatok, a melyek a mi töredékünkben megnyilatkoznak, nem speciálisan, illetve kizárólagosan görög iskolákra jellemzők. Vannak bizonyítékok rá, hogy a középkori világ latin nyelvű felében is ugyanilyenek voltak. *L. Traube*, *Ein altes Schülerlied* című közleményében, *Neues Archiv* 25 (1899) 618. sk. lk. a *Benedictus canonicus* könyve szóban forgó részletének (épen a *Quadragesimának*) csak a latin mondókáihoz hasonlította a Cod. Vatic. lat. 3799 sacc. IX. latin nyelvű iskolás gyerek-versikéit, holott ugyanily lépésre van jogunk a talán római eredetű, de mindenesetre Rómdban azokkal a latinokkal egy időben járatos görög mondókákat illetőleg is. Azon *Ante omnes artes* kezdetű *abecedarius*, a mely már a tirói jegyek híres casseli codexében is megvan, ezen részletével: *dum ducitur ad scola*, *blanditur*, *ut combibat artem*; *dum discit*, *caeditur* emlékeztet a mi Ἀγαλλίσσας παῖδες καλοί, το σκολεῖον τρέχοντες, γράμματα μαθάνοντες-ünkre s a verekedési mozzanatokra egy előbbi csoportból (μή με δειξῆς); a tanító magasra helyezése (erudita loquentur, *ut possent placere magistro*) szintén emlékeztet, mint szükséges mozzanat, a kivételben más ó μαγίστηρ ὡς ἐνν kezdettű rajzra. Végül ahhoz a naiv lelkesedésű, őszinte frázishoz: Ἠγγικεν ἡ χαρμονὴ τῶν παιδίων, ἔρρασεν, ὁ μαγίστηρ γὰρ αὐτοὺς ἀπέστειλε χαίρειναι, nem lehetne kíváncsiabb háttérrel keresve se találni, mint egy tanítónak husvétii szünet előtt, épen a szünet kiadásakor tartott beszéde kezdősorait (ezt Traube a Vaticanusból közölte): *Gaude, pueri, quod vos ad sanctum paschae dimitto*. A mi görög szövegünk ezzel nyilván nem csak a frázisokban (nevezetes benne a μαγίστηρ latin szó!), hanem a szituációban, illetve időpontban is egyezni fog — hiszen husvétii, illetve nagyheti remniszszencziák vannak a részletben mindenfelé. Traube ugyan csak a casseli és vatikáni közös darabjait (így az id. abecedarius-t) illetőleg nyilvánít véleményt, mindenesetre olyat, a mely a mi föltevésünknek is kedvez, hogy t. i. a kettő archetypusa egy itáliai csoport lehetett s a darabok római iskolás énekek, — a tanító beszédének ugyanonnani eredete mellett azonban szintén ugyanazok mondhatók el: így a római görög fiúk mondókái latin nyelvű társaiktól énekelt latinokkal, valamint a latin nyelvű tanítónak (végelemzésben az iskolában járatos kifejezőmódra, a frazeológiára jellemző) szavaival bátran összevethetők.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

— Pecz Vilmosnak Συγκριτικὴ τροπικὴ τῆς ποιήσεως τῶν ἐχρησίων ῥόμων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (Ἐν Βουδαπέστη, Οὐγγρικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀκαδημία, 1913) című munkájáról több külföldi tudós nyilatkozott, egynek kivételével mindannyian elismerőleg. *H. Draheim* (Wochenschr. f. klass. Phil. 1914, No 12, 315—316. ll.) szerint az egész munka nem áttekinthető, s így szükségesnek tartja az összegyűjtött anyag új rendezését. *B. L. Gildersleeve* (The American Journal of Philology 1914, 227—230. ll.) elismerőleg nyilatkozik, részletesen ismer-

Κ' ἐκεῖ τοὺς δέρον' ὁ δάσκαλος κ' ἐκεῖ τοὺς μαγγλαβίζει, | Μὲ τριὰ κλαδιὰ βασιλικῶ πάντα τοὺς φοβερίζει. A bazsalikom itt egészen újszerűen hat; persze nem lehetetlen, hogy az újjörög népies költészet e kedves virágának itt szereplése pusztán a régi kép fölfrissítése. Meglehet, hogy a mi szövegünk szerint a tanító kezében levő pálmaág (τὸ βαγὶν) szintén ily iskolai kellék s nem a virágvasárnap örömére fölvelt ünnepi szimbólum.

teti a könyv tartalmát (a művelődéstörténeti és költészeti szempontból vont következtetéseket) és kiemelve a szerző módszerének helyességét (hogy t. i. nemcsak számolja, de mérlegeli is az adatokat), megjegyzi, hogy szerző kellő méltánylásának «ideje meg fog jönni» («his time will come»). *E. Eberhard* (Berl. Phil. Wochschr. 1914, No 47, 1473—1478. II.) többek között így nyilatkozik: «Der Verf., ein bekannter ungarischer Gelehrter, hat sich durch seine Untersuchungen auf dem Gebiete der Tropik bei den bedeutendsten griechischen Dichtern (in deutscher, ungarischer und neugriechischer Sprache) einen Namen gemacht und reichliche Anerkennung erworben». Ismerteti a munka főbb eredményeit, az idézett helyek szerinte nagy gondossággal vannak sokféle alostályokban áttekinthetően egybeállítva és köszönetre méltó dolognak tartja, hogy szerző a tropusokra vonatkozó különböző és többnyire nehezebben hozzáférhető helyeken közölt értekezéseit egy egységes munkába foglalta. *F. Stürmer* (Deutsche Literaturzeitung 1914, No 50, 2651—2654. II.) úgy nyilatkozik, hogy szerző igen behatóan foglalkozott Homerus, Pindarus és a négy nagy attikai dramatikus tropusaival, hogy a munka legérdekesebb része a befejezés, melyben az eredmények foglaltatnak, hogy a tropusoknak kategoriák szerint való egybeállítása és összehasonlítása nagyon köszönetre méltó dolog és hogy a könyv általában véve igen érdemes munka, de azt hiszi, hogy a szerző által követett művelődéstörténeti és költészeti szempontnál értékesebb a Plüss által követett pszichologiai-esztétikai szempont. Egy *névtelen* pár szóval említi a munkát a Literarisches Zentralblatt 1915, No 9, 221. lapján és megjegyzi: «Die Sammlung kann auch zur Interpretation der Schriftsteller gute Dienste leisten». *E. Drerup* 1914 jan. 26.-án szerzőhöz intézett levelében ezt írja: «Die Zusammenfassung der sonst schwer erreichbaren Einzelstücke wird Vielen erwünscht sein und darum sicher allerseits mit Dank begrüsst werden». *N. Wecklein*, a görög tragikusok hírneves interpretátora, 1914 márczius 3.-án kelt levelében így nyilatkozik: «Sie haben mit dieser systematischen und alle Beziehungen des bildlichen Ausdrucks berücksichtigenden Zusammenstellung Ihren Behandlungen der Tropenlehre die Krone aufgesetzt. Für die Lektüre der Dichter ist die Schrift von grossem Werte und für uns Deutsche besonders auch deshalb brauchbar, weil sie nicht ungarisch, das wir nicht verstehen, sondern in sehr gewandtem Griechisch geschrieben ist».

— Új könyvek.

Finsler, G.: Die homerische Dichtung. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1915. 113 l. I. 25 M.

Excerptuma a szerző „Homer” cz. nagyobb munkájának, amelyet a szakkritika igen kedvezően fogadott. sch. j.

Mendheim, Max: Emanuel Geibel. Leipzig, Reclam. 1915. 100 l.

Ez a Geibel születésének századik fordulójára írt életrajz alapján véve csak bővített lenyomata annak a bevezetésnek, melyet a szerző Geibel műveinek Reclam-féle kiadása elé állított. Nem lép fel nagy igényekkel, az elemző részben pl. jóval alatta marad Harry Mayne szép méltatásának (Deutsche Rundschau. 1913, 56. II.), de megtalálható benne minden a Geibel életére és műveire vonatkozó lényeges tudnivaló. t-r.

Peterson, H.: Zur slavischen und vergleichenden Wortforschung. Lund, Gleerup und Leipzig, Harrassowitz 1915. 46 l.

Nyolcz etymon a szláv nyelvek köréből, tisztán szakszerű, alapos munka, a melynek eredményeit persze minden etymologizálással szemben ajánlatos óvatossággal kell fogadni. sch. j.

Treutler, Amand: Herders dramatische Dichtungen. Mit Benutzung ungedruckter Quellen. (= Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. He-

rausgegeben von M. Koch u. G. Sarrazin. Neuere Folge. 45 Heft.) Stuttgart, Metzler, 1915. 8-r., VIII + 211. l. Ára 7-50 M.

Herder drámai költészete sem belső érték, sem hatás szempontjából nem jelentős. Drámaírói munkásságának eredetét kantata- és oratoriumszövegeiben kereshetjük. Igazi színműveiben is vannak részek, a melyek az oratorium recitativjára emlékeztetnek. Herder jelentékeny klasszikus tárgyakat választ (Brutus, Sokrates, Philoktetes, Seneca) és sajátosan dolgozza fel őket. Csaknem mindig megzenésítésre való szöveget ír s a szó és a zene hatásának egyesítése lebegett előtte. Párbeszédeinek líraisága túltengő. Nem a tragikus jellem fejlődését rajzolja, hanem a hős tragikus hangulatainak tengerszerűségét, hullámlását festi. Herder részletesen méltatott első kísérleteinél nem sokkal biztatóbbak azok a drámái, melyek a két weimari nagygyal történt szakítása után íródtak. Ezek kivívóan mutatják Herder egyéniségének nagy átfarmálódását a XVIII. század legvégén: az élet és a művészet egykori fogékony megértője a moralizálás szemüvegén át néz mindent. Erkölcsi mértéket, csakis ezt, alkalmaz a költészetre (Goethe is) s a drámában bizonyos morális grácia feltüntetését kívánja. A századfordulóra írt drámai költeménye (Aeon und Aeonis) az öregedés tipikus jegyeit mutatja: meg hasonlítottan zsémbel a jelennel, szépíti a messze múltat. Három utolsó drámai kísérlete (Ariadne libera, Der entfesselte Prometheus, Admetus Haus) világosan mutatja, hogy a tragikum iránti érzék mennyire hiányzik Herderből. — Treutler az egyes művek elemzéséhez figyelemreméltó gondosságu tárgytörténeti vázlatokat kapcsol.

s. a.

— A szerkesztőkhez beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Csaki, Richard: Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtungen. (Festschrift der Hermannstädter Oberrealschule zur Fünzigjahrfeier.) Nagyszeben, 1915. 127—261. l.

*Hörler, Rudolf: Die mundartliche Kunstdichtung der Siebenbürger Sachsen. (Archiv des Vereins für siebb. Landeskunde. N. F. 39. köt., 1915. 629—708. l. és különnyomat.)

*Karl Lajos: Magyarország a spanyol nemzeti és francia klaszikus drámában. Budapest, Szent-István-Társ. bizománya. 1916. 8-r., 66. l. Ára 2 K.

*Pitroff Pál: A győri sajtó története (1728—1850). Győr szabadkirályi város kiadása, 1915. 8-r., 150 l. Ára 6 K.

*Thirring-Waisbecker, Irene: Volkslieder der Heanzen. Gesammelt und mitgeteilt von —. Mit 46. Melodien. (Különnyomat a «Zeitschr. für österr. Volkskunde» XXI. évfolyamából.) Wien, Verlag des Vereines f. öst. Volkskunde. Lex. 8-r., V+40 l.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1914 15.

I. Classica-philologia.

Bichigean Vasile. Viața privată și sociala a poporului grec în lumina epopeelor homerice. (Naszódi alapítv. főgimn. 1—32 l.)

Calianu Augustin. Urmele domniei romane în Ardeal. (Balázsfalvi g. k. főgimn.. 3—68 l.)

Dobai János. A latin nyelvi tanítás reformkérdései. (Aradi kir. főgimn.. 7—33 l.)

Fejér Lajos. Quintus Cicero levele bátyjához Marcushoz a consuli pályázatról. (Mezőturi ref. főgimn. 5—17 l.)

Schmidt Márton. Római irodalomtörténeti adatok értékesítése Horatius olvasásánál. (Budapesti I. ker. áll. főgimn. 5—11 l.)

II. Magyar philológia.

Császár Elemér. Badics Ferencz. (Budapesti gyakorló főgimn. 28—48 l.)

H. Fekete Péter. Arany János bécsi útja. (Nagyszalontai polg. leány isk. 3—8 l.)

Horváth Cyrill. Három «középkori» verszet. (Budapesti VIII. ker. főreál. 5—14 l.)

Horráth György. Szélgjegyzetek háborús költészetünkről. (Keszthelyi kath. főgimn. 9—31 l.)

Kemechey L. Jókai a világháborúról. (Munkácsi főgimn. 38—40 l.)

Kétszery Lajos. A piaristák Szigeten a XIX. század első felében. II. folytatás. (Máramarosszigeti kath. főgimn. 5—16 l.)

Kovács Antal, Petőfi, a filozófus. (Nagykanizsai kath. főgimn. 1—22 l.)

Kóhalmi Mihály Szerén. A szilágyssomlyói főgimnázium története. (Szilágyssomlyói kath. főgimn. 1—167 l.)

Oszáth Gedeon. Petőfi és az aszódi gimnázium. (Aszódi ág. ev. Petőfi-gimnázium, 1—9 l.)

Sörös Pongrácz. Guzmics Izidor az 1832-36-iki országgyűlésen. (Pannonthalmi főiskola, 90—107 l.)

Strommer Viktor. Guzmics Izidor, mint theologus. (Pannonthalmi főiskola, 16—228 l.)

Réthei Prikkel Marián. A süveg őseink életében és gondolatvilágában. (Esztergomi benczés főgimn. 9—36 l.)

Tarcsay Erzsébet. Gundulić «Osman»-ja és a magyarok. (MÁV zagrebi felsőnép-(polgári)iskolája, 3—15 l.)

Vékony István. Koháry István gróf élete. (Kecskeméti kegyes tan. főgimn. VIII + 64 l.)

Vezér Mór. Háborús költészetünkről. (Pécsi áll. főreál. 3—36 l.)

Vézner Károly. Háború és irodalom. (Szegedi kegyes tan. főgimn. 77—87 l.)

Zoltvány Irén. Harcz nemzeti nyelvünk tisztaságáért. (Pannonthalmi főisk. 1—20 l.)

III. Általános és modern philológia.

Banciu Acente. Dr. Alexandru Bogdán. (Brassói román gimn. XXXII—LXXXVI. l.)

Bierbrecher Rudolf. Geschichte der Hermannstädter Realschule. (Nagyszebeni ev. főreál. «Beilage», 72 l.)

Goosz Hans. Die deutsche Sprachlehre in den vier Unterklassen der Mittelschule. (Brassói Honterus-gimn. «Beilage», VIII, 68 l.)

Lacea Const. Cercetări filologice. (Brassói román gimn. XXV—XXX l.)

Hivatalos nyugtázás

az 1915. évi december hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Hábor Gy., Kiszely V., Jaiser L., Obermüller F., dr. Pap St., Rádits D., Rónai J., Schneller L., Sebés B., dr. Simon L., Tauchner G. Összesen 66 korona.

Rendes tagdíj 1912-re: Pazár B. 5 kor., dr. Simay Ö. 2 kor. — **1913-ra:** Csudáky B. 5 kor., Papp M. 5 kor., dr. Weiss M. 5 kor. — **1914-re:** Barta M. 5 kor., dr. Csűrös F., dr. Finály G. 2 kor. 80 fill., Fogarasi B. 30 fill., dr. Germanus Gy., Hartványi Z. 4 kor., Kőrösi S., dr. Mészöly G. 5 kor., dr. Mitrovics Gy. 5 kor., dr. Négyesy L., Pécsi Ö., Pintér L. 5 kor., Pitroff P. 1 kor. 60 fill., Polgár A. 5 kor., Popoviciu G., dr. Radó A. 8 kor. 20 fill., dr. Schmidt H. 2 kor., dr. Schuster A., dr. Sebestyén Gy., Szabó A. 5 kor., Szalay K., dr. Székely Gy., Szidon G. K., Trócsányi Z. 5 kor., Vézner K., Vozáry Gy. 6 kor. 67 fill., dr. Yolland A. — **1915-re:** Adamis G., Antalffy G., ifj. Asbóth Oszkárné, dr. Badics F., Bakács I., dr. Balogh Á., Balogh M., Baltaváry J., Baltazár G., Bazsó L., Bálint K. J., dr. Bánóczy J., dr. Bászel A., Berde M. 3 kor., Berze N. J., Bielek D., Birkás G. 1 kor., Blaga M., dr. Bognár D., Boros J., Bozsénik B., dr. Böhm D., Brusits E., Burián J., Buzássy Á., Császáz E., Csermelyi S. 3 kor., Cséplő P., dr. Dercsenyi M., dr. Erdődy B., dr. Fallenbüchl F., Fekete Edith, Ferenczy Z. 5 kor., Finály G. 1 kor. 50 fill., dr. Fodor Gy., Fogarasi B., Förster J., dr. Friedreich E., Gaal M., Gaal P., Gábor G., dr. Gedeon L., Gerő Zsófia, Géresi K., dr. Gomperz E., Gorzó G. 5 kor., Gottbard K., dr. Greszler Gy., dr. Gulyás I., dr. György L. 2 kor., Gyula S., Haitsch Ilona, Hallay Z., dr. Harsányi P., dr. Hatvány L., Himpfner B., dr. Hoffmann F., Hornyánszky A., dr. Hornyánszky Gy. 5 kor., dr. Horváth C., dr. Horváth Gy., Högyész A., dr. Imre S., Jakobi K., Jaulusz I., Karádi J., Karátsöny Zs., dr. Kardos A., Karsai E., Kassuba D., Kádár J. 2 kor., Kálmán Piroska, Kárpáti F., dr. Kárpáti K., dr. Kepes Ilona, Khin A., Kiss B., dr. Kliment J., Kocsis L., dr. Kovács I. J., Kürti M., Labancz Gy., Lajti I., Lám F., Láng Julia, dr. László M., Lehr A., dr. Lengyel M., dr. Lindenschmidt M., Lipták J., Liszy M., Marusák P., Matskássy J., Mazuch E., Márton J., Mártonyi L., Moravesik G., Motz A., Mórocz E., Nagy Anna, Obendorf K., Otrók M., Papp F. 7 kor. 50 fill., Cs. Papp J., Parászka G., dr. Pápai J., Pázmán J., rétergál H., Pitroff P. 3 kor., Pongrácz K., dr. Pruzsinszky J., dr. Rell L., dr. Rédey T., dr. Rochlitz Z., Roseth A., dr. Schack B., Schaefer V., Schäffer M., dr. Schwartz E., Schwarz F. 1 kor., dr. Siegescu J., Springer M., Suhajda L., Szalay Gy., dr. Szegedy R., Szegess M., Szemák I., Szentirmay G. 2 kor., Szeremley B., Székely S., Szlavik F., dr. Solymossy S., Szutór Z., Tamási I., Tamás V. F., Teleky L., Thienemann T. 3 kor., dr. Tihanyi M., Tóth Gy., dr. Trombitás Gy., Tubán T., Vajda K., Vayer L., Váczy J. 7 kor. 50 fill., Várady B., dr. Vietorisz J., dr. Waldapfel J., Wágner A., dr. Weber A. 10 fill., Wigand J., dr. Zimányi D. — **1916-ra:** Alszegehy Zs. 1 kor. 50 fill., Benigny Gy., Bleyer J. 1 kor. 50 fill., Borsos K. 12 kor., dr. Burány G., Császáz E., Czebe Gy., Czeke Marianna, Ferenczy Z. 3 kor., Fogarasi B., Geréb J. 7 kor., Gorzó G. 2 kor., Gragger R. 2 kor., Gréb Gy. 6 kor., Gulyás J. 2 kor., dr. György L. 1 kor., Huszti J., Kádár J. 2 kor. 50 fill., Király Gy. 3 kor., Kovács G., Lajti I., Marót K., Melich J. 1 kor., dr. Pap I., Papp F. 50 fill., Sas A. 1 kor. 50., Szentirmay G. 1 kor., Trostler J. 5 kor., Váczy J. 3 kor. 50 fill., Weber A. 40 fill., Zolnay B. 8 kor. — **Bazsó Livia**, dr. Tóth György a kézi pénztárba fizettek 20 koronát. — Összesen 1808 kor. 57 fill.

Előfizetés 1916-ra: Budapest Barcsay-u. főgimn. önk. kör., Miskolczi ref. főgimn., Ungvári áll. főreálisk. 13 kor. 50 fill., Zirczi apátsági könyvtár. — Bajai cziszt. r. főgimn. 13 kor. 50 fill., Kalocsai Jézus-társasági Kollégium 13 kor. 50 fill., Bonyhádi ev. főgimn. 12 kor. a kézi pénztárba fizettek 39 koronát. Mindösszesen 97 kor. 50 fill.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok.

I. ker., Lógodi-utca 49. sz., földsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20	Platon állama. (Simon József Sándor) —————	8.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.) —————	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaldonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcser Albert.) —————	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsei levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozóký Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthológiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyve. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclógái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESEKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I., Lágymányosi-utca 6.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölölvásások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM. ÉRTEKEZÉSEK.

PAPP FERENCZ: B. Kemény Zsigmond Bécsben	153
JOSEPHUS RÉVAY: Emendationum Petronianarum specimen	163
SZENTIRMAJ GIZELLA: Lenau és a tragikum (Vége)	168
CZEBE GYULA: Egy bizánczi lovagi torna ekphrasisa (I. közl.)	174

HAZAI IRODALOM.

Branko Vodnik: Povjest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. SZEGEDY REZSŐ	184
Orsovai Fülöp: Mysteriumok Arnobiusnál, MARÓT KÁROLY	186
Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. BÖHM DEZSŐ	187
Knight William: Az aesthetika története. Fordította Husztiné Révhogyi Rózi. A magyar aesthetika történetével kiegészítette Jánosi Béla. FOGARASI BÉLA	188
Rudolf Hörler: Die mundartliche Kunstdichtung der siebenbürger Sachsen. BLEYER JAKAB	189

KÜLFÖLDI IRODALOM.

U. v. Wilamowitz-Moellendorf: Reden aus der Kriegszeit. III. IV. H. GERÉB JÓZSEF	190
Einar Löfstedt: Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht. RÉVAY JÓZSEF	193
Nachtwachen. Von Bonaventura. Hrsgb. von Raimund Steinert. TROSTLER JÓZSEF	195
Edvard Norden: Ennius und Vergilius. Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit. HUSZTI JÓZSEF	197
Ludwig Schemann: Gobineau. Eine Biographie. I. Bd.: Bis zum zweiten Aufenthalte in Persien. — U. a.: Quellen und Untersuchungen zum Leben Gobineaus. I. Bd. ECKHARDT SÁNDOR	198
Franz Fessler: Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz. RÉVAY JÓZSEF	202
Hans Heckel: Das Don Juan-Problem in der neueren Dichtung. SAS ANDOR	203

VEGYESEK.

† Simon József Sándor. Cz.	205
P. Horváth Lázár néhány irodalmi baklövése. BAYER JÓZSEF	205
Catullus-ünnpély a csatatéren. HUSZTI JÓZSEF	206
Adalék a hazai germanisztika történetéhez. WEBER ARTHUR	208
Bécsi dráma a Murányi Vénuszról. KÁDAR JOLÁN	212
Helyreigazítás. MARÓT KÁROLY	214
Pro domo. RÉVAY JÓZSEF	214
Bírálió viszonzválasz. HANUY FERENCZ	216
Új könyvek	219
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	220

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

B. KEMÉNY ZSIGMOND BÉCSBEN.

Kemény Zsigmond abban a levélben, melyben ifjúkorának mozgalmait vázolta Wesselényi előtt, említi, hogy az 1838 után következő két évet töltötte Bécsben.¹⁾ A levélíró 1846-ban alig tévedhetett életének oly fontos és közeli szakaszára nézve. Más kérdés, vajjon két teljes évig időzött-e Bécs falai között. Szász Károly püspök másfél évre, az *Ujabbkori Ismeretek Tára* egy évre s nyolcz hónapra teszi Kemény bécsi tanulmányainak idejét.²⁾ Az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* értesülése bizonyára pontosabb, minthogy adatai közvetlenebb forrásból valók.

Kemény valószínűleg 1839 februárjában vagy márciusában utazott el Erdélyből³⁾ s 1840-ben késő ősszel hagyta el Bécset; ezért említi a Wesselényihez írt levél nagyjában két évet. Így az *Élet és ábránd* függelékében is a bécsi tartózkodás végére, 1840 őszére célozhattak e sorok: «Ősz vala, midőn 184*-ben a *Zrinyi* gőzösön Bécsből Buda-Pestre utaztam». A sok életrajzi adat között saját benyomásaira gondolhatott a regényíró, mikor a gőzhajón való utazást rajzolta s a hideg, őszi szél miatt panaszkodott, mely már búsan kezdett füttyülni, mint az alföldi betyár.⁴⁾

Kemény csak általánosságban nyilatkozik bécsi benyomásairól, de azért egyet-mást következtethetünk elejtett szavaiból s költészetének egy-két jellemvonásából. Ily fajta kutatás legfeljebb töredékes válasszal kecsegtetheti magát, de Bécs oly határozott irányt adott Kemény egyéniségének, hogy e hatás kereséséről nem mondhat le az, ki a költő belső világának fejlődését akarja nyomon kísérni.

Bécs a XIX. század harmadik évtizedében méltán rászolgált kedélyességének hírére. Az ódon palotákban nemes pompa, a polgári lakokban jó mód, az utcákon rend uralkodott. A színházak, zenetermek nagy művészi feladatok szolgálatában állottak, a népkertekben meg jókedvű tömeg élvezte, a mit a jelen kínált neki. Mindent be-

¹⁾ Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei Wesselényihez*. Irodalomtört. Közl. X. 1900. 356. l.

²⁾ 1. Szász Károly: *B. Kemény Zs. emlékezete*. Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Új folyam. XII. — 2. *Ujabbkori Ismeretek Tára*. V. 1853. 55. l.

³⁾ 1838 okt. 24-én Barók János unokabátyjához, Kemény Zsigmondhoz, írt levelét még Kolozsvárra a Belső Közép-utczai kaszinóba irányítja. A levél megérkezésének idejében: okt. végén, vagy nov. elején Kemény még Kolozsvártott időzött.

⁴⁾ *Élet és ábránd*. B. Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái. (1914.) 323. l.

ragyogott az udvar fénye, mely még a legtávolabbi zúgba is bocsátott egy-egy derültebb sugárt.

Volt ez általános boldogságban valami kényszerűség. Az öreg Metternich hercege, a hatalmas államkancellár, megővta a birodalmi fővárost a parlamenti viharok izgalmaitól, a cenzura pedig gyilkos tekintettel figyelt minden veszedelmes gondolatra, mely a polgárok álmait megzavarhatta volna. Ekkor lettek Scholz és Nestroy bohókás ötletei szállóigékké; ekkor vontatta haza a lelkes ifjúság Unger Karolinának, a híres operaénekesnőnek, kocsját; ekkor hozta lázas izgalomba egész Bécsset Strauss vagy Lanner valamely tánczdarabja; ekkor ment eseményszámba Daum mulatóhelyének, az Elysiumnak új berendezése. A politikus a színi bírálónak engedte át a teret; Bäuerle *Theaterzeitungja* s Saphir szellemeskedései hatalommá váltak. a társaság szelleme pedig a politikai hírek hiányában a szalonok titkain s a színház pletykáin fáradt el.¹⁾

Ha Kemény Zsigmond feledni akart Bécsben, csalódásait hamar elboríthatták az új benyomások. Családi kapcsolatainál fogva nyitva állottak előtte az előkelő szalonok, hol együtt látta az erdélyi s magyarországi arisztokrata családok tagjait, az udvari kancellária tisztviselőit s a bécsi magyar katonatiszteteket. Itt ismerkedett meg közelebbről a Jósika bárókkal s Nopcsa Elekkel, Erdély főkancellárjával, kinek jellemrajzát később történelmi tanulmányaiba illesztette. Igazában azon ifjak közé tartozott, kiknek több kedélyük és szellemük van, mint pénzük. Az a társaság, melyhez az ifjú Kemény bárót annyi szép és elfecseirelt óra emléke kötötte, körülbelül ugyanaz lehetett, melyért 1839-ben s 1840-ben Petrichevich Horváth Lázár lelkesült. A pesti íróvilágnak ez a nyugtalan vérű tagja részletesen számol be *Kaleidoskopjában* bécsi élményeiről. Idejét a színház, képtár s szalon között osztotta meg; ma egy grófné estélyén Jósika Lajos báróval, az érdekes, spanyol guerillavezérral évődött, holnap egy fényes bálon Saphir úrral szellemeskedett, hetenként meg kétszer B. Albertnél teázott, hol saját kifejezése szerint «csintalan, vidor fiatalság gyűlt egybe, magyar és sváb vegyest».²⁾ Horváth Lázár minden túlhajtott becsvágya ellenére jó barát volt s mindig rokonérzéssel emlegette Kemény Zsigmondot. Kemény is — mint Jósikának 1846-ban írta — barátai közé sorolta Horváth Lázárt.³⁾ Alig tévedünk tehát, ha az ifjú Kemény bárót is abban a fiatal társaságban keressük, mely B. Albert estélyein oly kitartással fogyasztotta a teát s oly derült kedélyvel szűrölte a császárváros örömeit.

¹⁾ Bécsnek 1839-ik s 1840-ik évi társadalmi, irodalmi s művészeti viszonyaira vonatkozólag főforrásul Bäuerle Adolfnak *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben* című lapja szolgált. Jó szolgálatot tettek még: 1. Zenker Ernő Viktortól *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848* (Wien und Leipzig, 1892.). 2. Petrichevich Horváth Lázártól *Kaleidoskop* (I—IV. 1842.). 3. Barátságos tudósítások külföldről a *Tudományos Gyűjteménynek* 1827-ik évi VI. kötetében.

²⁾ P. Horváth Lázár: *Kaleidoskop*. Második rész. 91., 94. l.

³⁾ Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei Jósikához*. Irodalomt. Közl. XIX. 1909. 442. l.

A bécsi társaságot, egykor annyi kétes öröm és csalódás színhelyét, gyakran kereste fel Kemény képzelete költői alkotásaiban. A *szív örvényeinek* hőse, Szeredy Anselm gróf, Bécsbe siet szerelmi bánatával. A *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben Jenő Eduárd gróf tánczvigalmas éjjeleken indított ostromot a bécsi nők szíve ellen. A *Férj és nő* hősei is tündérileg mulatnak a birodalmi főváros szalonjaiban. Terényi és Ondofredi elragadtatással beszélnek a gyönyörű bécsi napokról. Bécsben tartja a bódító lelkű Iduna grófnő is estélyeit, melyeken egymást váltották fel a hangversenyek, felolvasások és tánczmulatságok. Ez izgalmas szalonban gyűjti össze a költő képzelete a bécsi társaságnak jellemző alakjait: a dúsgazdag angol arisztokratát, a nagyhatalmú tanácsost, a heves vérű magyar ezredes, a pénztelen báró úrfi, a nap hőseit, az írókat és művészeket.¹⁾ Saját emlékeit nagyította s alakította át a regényíró Kolostory Albert báró bécsi mulatságainak rajzában is. Az ifjú regényhős ép úgy feledés végett ment Bécsbe, mint kanczellista korában a csalódott szívű költő. A regény szerint Albert báró „feledésért szállott a *Főherceg Károlyba*, fagyaltozott Dehnenél, vetett virágfüzért Unger Karolina lába elé, nevetett Scholz bohózatain, andalgott Daum elysiumában s a józsefvárosi színház egyik kardalnoknéjának olykor magyar népdalokat tanított be egy csinos kis boudoir vonzó félhomályában.”²⁾

Mindezekből látszik, hogy Kemény mély rokonérzéssel figyelte a bécsi szalon életét, főkép a bonyolult jellemű világvárosi hölgyet, ki a szerelemből játékot űzött s a hódítást művészetté finomította. Láttá a női szemekben a diadalmas vágyat, láttá a férfiú arcvonalaiban a fellobbanó szenvedélyt, mely saját jogaiért gyakran családoknak és népeknek sorsát tette koczkará. E jelenetekkel legfeljebb a művészet versenyezhetett Kemény érdeklődéséért. Az ifjú báró lelki rokona volt a *Férj és nő* főhősenek, Kolostory Albert bárónak, ki majd a bécsi zenei élvezetekbe merült el, majd pedig Raphael s Coreggio istenalakjai előtt feledte szívének fájdalmát. Nehéz volna pontosan megállapítani, mit köszönt Kemény műízlése Bécsben az ódon épületeknek, a gyakori kiállításoknak s a művészeti gyűjteményeknek, különösen a Belvedernek. Azonban tagadhatatlan, hogy bécsi tartózkodása után munkáiban feltűnő kedvvel tereli olvasói figyelmét a művészetek elméletére, vagy egy-egy jeles műalkotásra; ekkor már művészettörténeti ismeretei is gazdagabbak, ítéletei biztosabbak s önállóbbak. A korteskedésről írt röpiratában Schadow gondolataival, a művészi alkotás lélektanával foglalkozik; az *Élet és ábrándban* pedig elítéli a pompa miatt elsápadt művészetet s Lissabonnak drága ékességeivel megterhelt épületei mellé eszményként állítja a strassburgi monostortemplomot s a bécsi Szent István-templomot, melyeknek homlokáról egy letűnt korszak lelke szólamlík meg.

Különösen mély nyomokat hagyott Bécsben Kemény képzeletén a modern költészet. Első regényében rendesen a történet, természet s a lelki élet köréből vette hasonlatait, gyakran használta a

¹⁾ *Férj és nő*. B. Kemény Zs. összes művei. III. 181—182. l.

²⁾ *Férj és nő*. B. Kemény Zs. összes művei. III. 36. l.

Biblia s a klasszikus irodalom képeit; a modern irodalom alakjai közül pusztán Goethe említ egy anekdota keretében. Annál sűrűbben fordul képzelete a bécsi évek után írt műveiben a modern irodalomhoz, főkép a német költészethez. Ez a változás már a hírlapi cikkekben s politikai röpiratában jelentkezik, de még inkább az *Elet és ábránd* és *A hírlapszerkesztő naplója* című regényeiben.¹⁾

A fiatal publicista és regényíró majd Rousseau, Chateaubriand, Hugo gondolatvilágára, majd Milton, Byron s Bulwer műveire hivatkozik. Gyakran idézi fel Shakespeare és Dante költészetének alakjait: Capuletti Juliáját, Othellót, Desdemonát és Francesca da Riminit. A rokonérzés legtöbb jelével tér vissza költői képeiben német irodalmi emlékeihez. A romantika eszményeit látja Hoffmann álomszerű költészetében s Sapphonak «őrzöngön magasztos» szerelmében, melynek mélységeit talán Grillparzer tragédiája tárta fel előtte. Hol Nestroy bohóczkodásán mulat, hol pedig Rückert szép költeményében, a lemondás gondolatában gyönyörködik. Leginkább vonzották Keményt Schiller és Goethe képzeletének alkotásai, Schiller alakjai közül az orleansi szűz és Fiesco Verrinája, Goethe költői világából: *Werther szenvedései*, Faust tanár és Gretchenje s a *Novella* egyik bájos alakja, az oroszánt vezető gyermek. Egy keresztülhúzott megjegyzés szerint *A hírlapszerkesztő naplójának* kéziratában Kolostory Albert báró nemcsak Othellonak tartja magát Desdemonánál, hanem Kláránál hű és élvező Egmontnak.

Ezek az irodalmi képek leginkább Bécsben nyomódtak Kemény lelkébe. Erdélyben a heves politikai izgalmak s hírlapi harcok hamar kiragadták az ifjú költőt ábrándvilágából. Azt a nagy irodalmi hatást, melyről Kemény művei oly sok helyen tanuskodnak, főkép a színház közvetítette. Bécsben a színművészet nagyobb jelentőségre emelkedett, mint másutt. Vigasztaló, búfelejtő volt az elnyomatás évtizedeiben s a legnemesebb eszmék tiszteletét tartotta fenn a zsandároktól elzárt országban.

Míg Kemény Zsigmond Bécsben időzött, sok becses színházi eseménynek lehetett szemtanuja. A Burgszínház féltve őrizte dicsőséges korszakának hagyományait, mely Schreyvogel nevéhez fűződött.²⁾ Gyakran jelentek meg az udvari színpadon Shakespeare alakjai: Hamlet, Othello, Macbeth, Lear, Romeo és Julia, a velencei kalmár s a makranczos hölgy. A színház minden szellemét és tehetségét elővette, hogy méltó lehessen büszke vállalkozására: Goethe *Faustjának* és Schiller *Wallensteinjének* előadására. A cenzura ellenérzését leküzdötték Goethe és Schiller darabjai is: a *Götz von Berlichingen*, valamint *Fiesco*, *Kabale und Liebe*, *Don Carlos*, *Die Jungfrau von Orleans*, *Maria Stuart*, *Wilhelm Tell*. Halm darabjai mellett mind inkább visszatértek a Burgszínházba Grillparzer színművei is: *Die Ahnfrau*, *Der Traum ein Leben*, *König Ottokars Glück und Ende*; különösen a két utóbbinak költőisége hódította meg a közönséget. A Burgszínház művészei nemes versenyre ösztönözték a többi bécsi színházakat. is; a józsefvárosi színház majd Schiller

¹⁾ Az itt említett költői művek B. Kemény Zs. hátrahagyott munkáiban jelentek meg (1914.).

²⁾ Rudolph Lothar: *Das Wiener Burgtheater*. 1899.

Räuberét adta elő, majd meg Goethe *Tasso*jának színre hozatalán fáradozott.

Mindezen művek hatását gazdaggá tette a színész művészete, ki a rokonlélek titkos együttérzésével hozta a lámpafény elé a költői lángelmének legsejtelmesebb gondolatait. Mennyi szellem és becsületes tudás, mennyi báj és lelki erő adott életet a holt betűnek, mikor *Wallenstein* előadásakor a Burgszínháznak legnagyobb színészei léptek a színpadra, köztük: Anschütz (*Wallenstein*), a nagy tragikai lángelme: Schröder Zsófia (Terzky grófné), Rettich (*Thekla*), La Roche (Oktavio), Fichtner (Max), Löwe (Illo), Lucas (Terzky), Wilhelmi (Buttler). Kitünő magyarázói voltak még a költő eszméinek Enghaus kisasszony az orleansi szűz és Maria Stuart szerepében, vagy Rettich Julia, mint Margit és Sappho s Löwe, mint Faust.¹⁾ Ha Kemény jól mulatott a bécsi bohózat mestereinek: Scholzknak és Nestroyknak rakoncátlan jókedvén, bizonyára gyakran vonzotta a Burgszínház művészete is. E mellett szól az is, hogy a Burgszínház 1839. és 1840. évi műsorában nagyrészt szerepelnek azok a drámai alkotások, melyekre Kemény bécsi tartózkodása után irodalmi képeiben többször céloz.

Kemény a bécsi színpadon s olvasmányaiban közvetlen közelről ismerte meg a német romantika nagy eszményeit. Külömben is az osztrák főváros szellemi élete mindig kedvezett a romantikus váagnak, s nem véletlen, hogy Schlegel Frigyes oly sokáig tartotta Bécsset igézete alatt tarka eszméivel s szellemes cikkeivel. Keménynek — mint bécsi irodalmi emlékei mutatják — szívéhez szóltak a romantikának sejtelmes érzései, lovagias eszméi s fellengző törekvései. Az ifjú magyar költő azonban megértette korának irodalmi ízlését, a realizmust is, mely a századnak negyedik évtizedében mind inkább követelte jogát a kritikában, a színpadon és elbeszélő költészetben. A valóság szeretetét nagyra becsülte Kemény a francia regényíróknál is, de azért rokonérzését nem titkolta a német romantikával szemben. A sóvárgó váagnak s a szeszélyes képzeteknek tévedéseit soha sem ítélte el oly élesen az *Élet és ábrándban* s *A hírlap-szerkesztő naplójában*, mint Hugonak és társainak szertelenségeit.

Vannak Kemény költészetében mélyebben fekvő rétegek is, melyekben német irodalmi tanulmányainak s főképp bécsi tartózkodásának emlékeire ismerünk. Legmélyebb a Goethe-hatás, melyről Kemény maga is többször nyilatkozik költői műveiben és leveleiben. Már első regényében csodálatának tárgya a nagy német költő; Jósikához 1846 elején írt levelében meg nyíltan megvallja, hogy minden író közül Goethe-t bámulja leginkább s a *Faust*nak mindkét részét egy év óta legalább ötször elolvasta.²⁾ Ezek után el sem képzelhetjük, hogy Kemény Bécsben ne nézte volna meg a *Faust* előadását. Löwe, La Roche, Rettich művészete bizonyára Goethe költészetének sok rejtett jellemvonását világította meg előtte. Érdeklődését

¹⁾ A színházi műsoroknak s a szereposztásnak adatait Bäuerle *Theaterzeitung*jának 1839. és 1840. évi folyamából vettem.

²⁾ Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei Jósikához*. Irodalomtört. Közl. XIX. 1909. 443. l.

növelte az a nagy tisztelet, melylyel az egész német műveltség adózott a nem rég elhunyt költő szellemének. Így Kemény nemcsak ösztönt kapott környezetétől tanulmányaihoz, hanem egyszersmind útmutatást Goethe megértéséhez. A mint Wilhelm Meister lelkesedéssel szól a költőről, mint tanítóról, jósról, az istenek és emberek barátjáról, ép úgy az *Élet és ábránd* írója szerint is a költő a legjobb ember, egyedül jós, ki a lét talányait fürkészi s a mindenség összhangját fedezi fel. Keményt Goethe költészete ugyanazokhoz az eszmékhez vezette, melyekhez előtte már a német romantika jutott. Mérhetetlen szakadást látott ő is eszmény és valóság közt, költészet és társadalmi élet között. Ez ellentétet magyarázta Goethe *Tassoban* s *Wilhelm Meisterben*, az előbbiben a küzdelem gyötrelmeit, a másokban az ellentétek kibékítését. Kemény az *Élet és ábrándban* inkább a *Tasso* költőjével érzett együtt, ki az életet költőileg akarta átélni s fájó könnyekkel vett búcsút szívének gyönyörű álmaitól. A szubjektívizmus az ifjú magyar költői egyéniség fejlődésében ép úgy Goethe-hatás, mint az volt a német romantika történetében.

Nem mélyedhetett Kemény Goethe költészetébe a nélkül, hogy ne vonzotta volna Schiller egyénisége. A szabadelvű eszmék terjedése is kedvezett Schiller tiszteletének. Darabjai egymást érték a bécsi színpadokon, s a lapok mind sűrűbben hoztak hírt költészetének hódításairól: egy-egy szoborleplezésről vagy életrajz megjelenéséről. A Burgszínházban láthatta Kemény azokat a Schiller-féle darabokat, melyeknek alakjait műveiben emlegeti, de bizonyára látnia kellett a többi műveket is, főképp Schiller művészi törekvéseinek leghatalmasabb eredményét: *Wallensteint*. II. Ferdinánd hadvezére emlékeztethette Keményt Martinuzzira, kinek tragikumát első regényében akarta költőileg magyarázni, de mily nagy különbség volt a regényírónak ingadozó kísérlete s a fegyelmezett, egységet teremtő, költői erőnek remeke között! Belsőbb rokonságra mutatnak a két egyéniség költészetében az egyező vonások: a reális történeti korrajz, a tragikumnak mély értelmű felfogása, a drámai kompozíció s a művészi jellemzés. Világnézetüknek közös eleme az emberi lélek nemességébe vetett hitük. Maxnak *Wallensteinben* ép oly magasztos fogalmai vannak az emberi élet feladatairól, mint Kassai Elemérnek a *Rajongókban*. Gyakran találkozik a két költő képzelete egy-egy helyzet rajzában vagy motívumban. Mennyire hasonlít *Don Carlosban* a spanyol udvar ahhoz a portugál királyi udvarhoz, melyet Kemény az *Élet és ábrándban* mutat be! Mindkettő a fanatizmus és hazugság színhelye, mindkettőben a főinquisitek s a sivár lelkű államférfiú uralkodnak, míg az eszményi lelkesedés képviselőinek: Posa marquisnak s Camoensnek el kell pusztulniok. A csillagokat kutató Wallenstein s Max baráti viszonya is emlékeztet bennünket Pécsi Simonnak Kassai Elemér iránt érzett ábrándos szeretetére.

Bécsi irodalmi hatás lehet Kemény *Alhikmet* című novellájának kerete, melyet előtte már Grillparzer is használt *Der Traum ein Leben* című drámájában. Mindkét mű egy ifjúnak és egy leánynak szerelmét rajzolja, kiket vonzalmuk jegyzett el egymásnak. Grillparzer hőse, Rustan ép úgy el akarja szakítani a szép viszonyt, mint Arthur Kemény novellájában. A rajongó ifjakat azonban rettenetes

képek gyötrik álmukban, úgy hogy a felébredés után mindkettő visszatér szíve választottjához. A nagybácsik kissé akadémikuskodnak, de végre áldásukat adják a boldog jegyesekre. Kemény Bécsben láthatta Grillparzernek romantikus alkotását s később, 1853-ban a bájjos keretbe foglalta fantasztikus novelláját.

Nagyon visszaélne azonban az összehasonlító irodalomtörténet eszközeivel, ki az itt érintett egyezésekben egyszerű átvételeket látna. Mindezek csak annak jelei, hogy Kemény költői egyéniségének neveléséhez hozzájárult Goethenek, Schillernek, Grillparzernek s a német romantikusoknak költészete. Jókor jött e hatás Keménynek bécsi tartózkodása idején; egyrészt az ifjú költő egyénisége elég fogékony volt, másrészt az irodalmi bírálat már magasabb szempontból ítélte meg a romantika erényeit és tévedéseit. Német irodalmi tanulmányaiban látott Kemény mind mélyebben a költészet lényegébe. Végtelen feladatok táruktak fel előtte, az emberi léleknek s a mindenségnek mérhetetlen világa várt felfedezésre. Így lett az ifjú, magyar báró költészete mind bensőbb és történetibb, bár lelkét a romantikus képzelet lidérczfénye néha veszedelmes ingoványok felé csalta. Ily hatás ép annyira érdeme Kemény Zsigmondnak, mint a német költészetnek, hisz a lángész csak rokonlelkeknek szánta legbecsesebb és legbonyolultabb gondolatait.

Nagy változáson ment át Kemény ízlése Bécsben. Szigorúbb ítéllete bizonyára sok gyengeséget s naivságot fedezett fel első költői alkotásán, *Izabella királyné és a remete* című regényén. Már fejlettebb ízlés jelei azok a javítások, melyek a regény kéziratát tarkítják. A regény előszava az *Athenaeum*-nak 1839-ik évi folyamában, a június 16-iki számban jelent meg. Itt még a jegyzetben az áll, hogy a regény nemsokára sajtó alá kerül, de még az 1840-ik évfolyamban is csak mutatványokat közölt belőle az *Athenaeum*. Valószínű, a siker hiánya is hozzájárult, hogy Kemény kedve elment a mű teljes kidolgozástól; főoka azonban mégis esztétikai nézeteinek nagy arányú fejlődése volt. Kemény Wesselényihez 1846-ban intézett levelében maga mondja, hogy műve utolsó simításra vár; erre a simításra azonban soha sem volt ideje.¹⁾ Még egy részletet 1841-ben kiadott a *Nemzeti Társalkodóban*, de a jegyzetben már nem ígér folytatást, inkább rezignációval nyilatkozik művéről.

A költészettani elmélyedések mellett Bécsben az ifjú Kemény Zsigmond szellemét mélyen érdekelték korának tudományos törekvései. Maga írja Wesselényi bárónak, hogy Bécsben két évig orvostudományi előadásokat hallgatott. E megjegyzésével ép azt árulja el, hogy tudását sietett kielégíteni s kitartással folytatta tanulmányait. Tehát nem véletlen ötlet, hanem komoly elhatározás vezette az egyetemhez.

Elhatározásának irányt adhattak már erdélyi barátai: Zeyk Miklós, Bolyai Farkas, id. Szász Károly, kiknek egyéniségében a költői eszmények teljesen összhangzottak a természettudományi gondolkodással. A természettudományok kérdéseivel találkozott Kemény Goethe írói pályáján is, mely mint elérhetetlen eszmény lebegett előtte.

¹⁾ Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zs. levele Wesselényihez*. Irodalomtört. Köz. X. 1900. 357. l.

A német műveltség is kiábrándult már a spekulatív bölcsélet ködépeiből; a merész sejtelmek elvesztették értéküket a tapasztalás adatai mellett. Schelling előadásai Berlinben nem keltettek figyelmet, mikor Humboldt Sándor természettudományi kutatásait az egész német nemzet lelkesedése kísérte. Új korszak kezdődött, melyben a Schelling-féle természetbölcslelethől csak a természet szeretete maradt meg. A gőzgép, a villamosság, az orvostudomány felfedezései átalakították a társadalom életét. E kor hatása alatt kereste fel Kemény a bécsi orvostudományi előadásokat.

Neve a bécsi egyetem anyakönyvében nem fordul elő.¹⁾ Hasztalan keressük nyomát a Josefinumban is, melyet a katonai orvosi kar nevelése céljából alapított II. József császár.²⁾ Kemény gondolkodása alig illett volna össze a Josefinum katonai szellemével; különben is a közvélemény egyre sűrűbben követelte a hanyatló intézet megszüntetését. Annál inkább vonzhatta Keményt a bécsi egyetem, mely nemcsak Ausztriában, hanem egész Európában általános tisztelet tárgya volt. Itt beiratkozás nélkül is hallgathatott egyes előadásokat. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* is úgy beszél róla, mint a bécsi egyetem hallgatójáról. Mit is keresett volna az ifjú báró a Josefinumban, ha csak a katonai orvosi pályára nem gondolt? Ily gondolat azonban távol volt tőle. Ha a diploma csábította volna, inkább gondoskodott volna, hogy az egyetem tudomást szerezzen tanulmányairól. Maga is érezte — mint Wesselényi bárónak írja — hogy orvosi tanulmányai előbbi pályájával nem voltak kapcsolatban. Tudásvágyát pusztán az orvostudomány problémái ingerelték, s valójában az emberi szervezet titkaiba akart beletekinteni.

Mily kitűnő alkalom kínálkozott erre Bécsben! Itt az orvostudományok fejlődését még a XVIII. században a felvilágosultság kora rakta le, József császárnak messze jövőbe tekintő gondolata pedig megteremtette a bécsi közkórházat, az emberszeretet otthonát s az emberi szervezet kutatásának műhelyét. A reakció nem értette meg a nagy császár terveit, évtizedeken át gátolta a fejlődést s a legjelesebb elméket kergette a természetbölcsélet körébe. Végre azonban az erőszak elernyed, a szabad kutatás Bécsben az orvostudományoknak új virágkorát készítette elő. Az új szellem már nyíltan lépett fel a XIX. század negyedik évtizedének végén, mikor Kemény Zsigmond a bécsi egyetem küszöbét átlépte. Új kutatók foglaltak helyet a beteg ágya s a bonczoló-asztal mellett, s míg a hagyományos elméleteket szigorú bírálat alá vonták, új felfedezések sorát nyitották meg. Ez a tudományos forradalom, melyet Skoda és Rokitansky irányítottak, az új bécsi orvostudományi iskola beköszöntője volt.³⁾

¹⁾ Dr. Goldmann Artur, a bécsi egyetem levéltárosa — mint 1912 okt. 27-ikén hozzám intézett levelében írja — átnézte az 1838/39., 1839/40. és 1840/41-ik iskolaévekre vonatkozó egyetemi anyakönyveket, de sehol sem akadt b. Kemény Zsigmond nevére.

²⁾ Ez ügyben kérdést intéztem a közös hadügyminisztériumhoz. A minisztérium 14-ik osztályának 1913-ik évi 750-ik számú értesítése szerint b. Kemény Zsigmond neve a József-akadémiának 1839. és 1840-ik évi jegyzőkönyveiben s névjegyzékeiben sehol sem fordul elő.

³⁾ Dr. Theodor Puschmann: *Die Medicin in Wien während der letzten 100 Jahre.* 1884. 208. l.

Kemény egyetemi tanulmányaira nézve nincsenek pontos adataink. Ő maga Wesselényihez írt levelében így jellemzi a bécsi egyetemen töltött idejét: «Két évig anatómiai és pathologiai leczkéket jártam. Ezek szépek voltak ugyan, de előbbi pályámmal összefüggésben nem állók s oly természetűek, hogy naponként nem búvárkodván benne, könnyebben feledjük, mint megtanultuk. S nekem most e tanokról csak igen általános s fölötté homályos fogalmain vannak». ¹⁾ E megjegyzéseket némileg kiegészíti Keménynek az *Ujabbkori Ismeretek Tárában* 1854-ben megjelent életrajza. E szerint Kemény «még 1839-ben felment Bécsbe s az egyetemnél annyit tanult, a mennyinek felfogására csak az ő rendkívüli tehetsége lehetett képes; hallgatott boncztudományt, orvosi vegytant, természettudományokat, fiziologiát összesen egy év s nyolcz hónapig».

E néhány adat mögött a benyomásoknak egész raja rejtőzik. Két évig mily sok hatás gyűlt össze az ifjú báró lelkében, mikor oly gyakran, talán naponként fordult meg az előadótermekben s a nagy kórház szobáiban! A kínok hegymagasságig halmozódtak ott fel, hol a betegek száma évenként 35,000 en felül emelkedett, s a megdöbbentő emlékektől alig szabadulhatott az, ki az örültek tornyában egyszer széttekintett. Mit érezhetett, mit gondolhatott Kemény az egyetemi előadások alatt, a bonczoló-teremben, a gazdag gyűjteményekben s a csillagvizsgáló toronyban! Nem térhetett ki a heves viták elől sem, melyek körülötte, mint a felfedezések visszhangjai itt is, ott is felhangzottak.

Ugy látszik, nagyon komolyan vette egyetemi tanulmányait, szívesen vett részt a gyakorlatokban, sőt a bonczolás izgalmaiktól sem riadt vissza. Ezt sejteti velünk egyik politikai czikkében a következő megjegyzés: «Végig hallgattam az anatómiát, jártam halottházakban, hosszú asztalokat láttam magam körül földarabolt tetemekkel, kezembe vettem a bonczkést, hogy megvizsgáljam a senyvedésnek indult részek izmait, idegzetét, s e foglalkozás közt soha undort, sőt visszatetszést sem éreztem». ²⁾

Kemény sehol sem említi bécsi tanárait, azonban a tantárgyakat, melyeket hallgatott, határozottan jelzi. Ezek közül a pathologia már átlépi az első és második orvosi évfolyam tanulmányainak körét. ³⁾ Ebből is látszik, hogy Kemény saját tetszése szerint választhatta ki az előadásokat. Puschmann történeti munkája szerint 1839-ben s 1840-ben a bécsi egyetemen a bonczolástant Berres, az élettant Czermak, az általános kór- és gyógytant, továbbá gyógyszeriant Töltenyi, a kórbonczolástant Rokitsansky, a vegytant Pleischl, a növénytant Jacquin, majd Endlicher, az általános természetrajzot Fischer, a

¹⁾ Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zs. levelei Wesselényihez*. Irodalom-tört. Közl. X. 1900. 356. l.

²⁾ Montesquieu és I. Béla király. III. (*Pesti Hirlap*. 1847. 956. sz.)

³⁾ Dr. Goldmann Artur, a bécsi egyetem levéltárosa, kijegyezte számomra az 1839-ik évi egyetemi tanrendből (*Taschenbuch der Wiener k. k. Universität für das Jahr 1839*) az orvostudományi előadások közül az első és második évfolyam tanulmányait. Az első évfolyamba ásványtani, állattani, növénytani, bonczolástani előadások és gyakorlatok tartoztak; a második évfolyam tantárgyai a felsőbb bonczolástan és élettan, továbbá az általános vegytan és gyógyszeriant voltak.

belső bajok különös kór- és gyógytanát Hildebrand adta elő.¹⁾ Ezek voltak tehát, kiknek előadásaira Kemény részint levelében, részint az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* cikkírója előtt czélt; az egyes tanárok hatása azonban az ifjú báró egyéniségére nagyon különböző lehetett. Wesselényihez intézett levelében Kemény legszívesebben anatómiai és pathológiai tanulmányaira emlékezik vissza. Aligha gondolt itt a megrongált idegű Hildebrandra, vagy a bőbeszédű Töltönyire, inkább Berresre, ki nemes emberszeretettel s a mikroszkópnak mesteri használatával száz meg száz tanítványt vonzott maga köré. S ha Kemény szépeknek találta Berres anatómiai előadásait, még inkább elragadhatta Rokitsansky, ki 1834 óta a bécsi egyetemen a kórbonczolástannak rendkívüli tanári székét foglalta el. Rokitsansky, míg a betegség lefolyásának megfelelő anatómiai elváltozásokat s ezeknek okait kutatta, biztos alapot vetett tudományának s az újabb orvosnemzedék vezetőjévé lett. Éles elméje, tiszta jelleme, bölcséleti világnézete hazájának határain túl is biztosította egyéniségének hatását. Bizonyára Kemény is csatlakozott a tisztelők nagy seregéhez, kik Rokitsansky bonczoló-asztala körül gyülekeztek.

A bécsi egyetemi előadások, a közkórház jelenetei az emberi életnek új területeit tárták fel Kemény előtt. Ő maga Wesselényihez írt levelében tanulmányainak eredményeivel kissé elégedetlen, de ugyanott a szigorú önbírálat idején is elismeri, hogy könnyelmű soha sem volt. Az ifjú gondolkodónak komolyságából, éles elméjéből s kitűnő emlékezőtehetségéből joggal következtethetünk ismereteinek gazdagságára s nagy jelentőségére. Következtetésünk helyességét igazolja Kemény ismerősei is, köztük az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* cikkírója s Szász Károly püspök. Legnagyobb elragadtatással Tóth Kálmán ír Kemény Zsigmondnak természettudományi műveltségéről, növénytan s csillagászati ismereteiről. Azt mondja, ott volt, «midőn Kemény hírneves orvosokkal valami időszaki körjelenség felől vitázott, s a doktor urak elképedve hallgatták aprólékossáig terjedő szakismereteit».²⁾ A bécsi egyetemi tanulmányoknak mély hatását mutatja Keménynek bécsi tartózkodása után írt regénye, az *Élet és ábránd* is. Az a kórház, melyben a regénynek egyik alakja, Fernando kanonok, Camoenst keresi, torzított képmása annak a bécsinek, mely oly gyakran látta Keményt falai között. Bécsi emlékekből alkotta meg Kemény annak a fiatal orvosnak alakját is, ki Camoenst ágya mellett figyeli a lázas szervezet működését. Hányszor látta bécsi tanárainál s orvos-ismerőseinél ugyanazt a tudományoszeretet, emberies szívet és szabad gondolkodást, mit Camoenst orvosában rajzolt!

A bécsi orvostudományi tanulmányok eredményei azonban Kemény egyéniségének általánosabb tulajdonságaiban is jelentkeztek. Nevelték a valóság iránt való szeretetét, élesítették megfigyelőképességét s ennyiben költészetének irányára is hatással voltak. Szász Károly püspök szerint Kemény természettudományi s bonczolástani ismereteinek főképp regényeiben akarta hasznát venni. Annyi bizonyos, hogy bécsi tartózkodása után sokkal több gondot fordít regényalak-

¹⁾ Theodor Puschmann: *Die Medicin in Wien während der letzten 100 Jahre*. 1884. Wien. 299., 300. l.

²⁾ Tóth Kálmán: *Kemény Zsigmondral*. Fővárosi Lapok. 1876. 10. sz.

jainak élettani viszonyaira, mint előbb. Túláságos sokat ád a koponya alkotására, gyakrabban jelzi a vérerek s idegek munkáját, a tüdő és szív szerepét. Ez a realizmus részben a kor irodalmi ízlésének nyoma, részben annak a szellemi munkának hatása, melynek Kemény a bécsi egyetemen szemtanuja volt. Ott látta a bonczolóké s mikroszkóp csodáit, ott ismerte meg a modern orvostudományi kutatás módszerét. Mint az anatomus a test szöveteit elemeire bontotta s a beteges tünetek okait kutatta, úgy kereste Kemény később a nemzetek s egyének életében a lélektani tényezők atomjait, a megdöbbentő tragédiák titkos indítékait. Így lett Kemény az emberi léleknek nagy elemzőjévé.

Nagy arányokban fejlődött Kemény világnézete Bécsben. Mily más szemmel bírálta meg hazatérése után a magyar társadalmat, mint két év előtt! Itt is, ott is feneketlen szakadékokat látott a magyar műveltségben, de hitt eszméinek igazságában s győzelmében.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

EMENDATIONUM PETRONIANARUM SPECIMEN.

Adornanti mihi editionem cenæ Trimalchionis sumptibus Academiae Litterarum Hungaricæ anno proximo in lucem proditura satis clare apparuit, quam multis eiusdem textus et scriptorum et editorum scateret corruptelis, interpolationibus ac vitiis. Primum igitur mihi proposui codicum quantum potui retinere lectiones; conservavi itaque lectiones codicis Parisini dicti Traguriensis (Lat. 7989), cui maxima omnino inter omnes debetur auctoritas, quippe qui solus integram Petronii 'cenam' servaverit. Raro tantum et ubi manifeste et sine dubio lectiones libri Leidensis (Scalig. 61) meliores mihi apparuissent, his indulgendum censebam.

Traguriensem ergo ducis instar secutus multas quæ novissimis præcipue temporibus prolatae sunt, præterire potui emendationes, scilicet cum codicis retinens lectiones interpretatione, non coniecturis ac emendationibus sensum integrum tentassem eruere. Videbis e. g. infra, quam magnas interpunctio in textu restituendo ageret partes (II. VII.); hæc omnia, nec non et palæographiæ diligenter ubique observavi leges, in iis præcipue locis, quibus nullis omnino interpretationis subsidiis mederi poteram. Postquam igitur omnes interpretationis in vanum tentavi artes, necessitate quasi coactus ad emendandos hos accessi locos. Sane minimum ut vides emendationum hic protuli numerum, ut parce tantum iure atque officio emendandi me usum esse facile omnes intellegant.

★

I. C. 38, 15 agit de Julio Proculo, qui ditissimus olim «solebat sic cenare, quomodo rex: apros gausapatos, opera pistoria + viscocos pistoreos». Nemo hucusque recte hanc codicis lectionem sane cor-

ruptam interpretabatur, sed emendationibus quarum vix perspicias numerum sensum loci misere corrupti eruere omnes conabantur. Petrus *Burmman* in editione altera Petronii¹⁾ suadet cum *Reiske* ,opera pistoria, aves, cervos, pisces, lepores' scribendum, satis inepte quidem, cum crederet ,viscovos' in codice legi, ex quo lectionem ,aves cervos' restituit. Ceterum iam *Scheffer* proposuit in editione sua (Upsalæ, 1665), ,avis' pro ,vis' scribendum; recte enim cognovit litteram ,a' propter ultimam vocis ,pistoria' litteram perditam esse. At nec *Reiske* quem *Burmman* secutus est, nec *Scheffer*, nec *Heinse* (,aucupes coquos') satis clare sensum loci viderunt; nulli horum assentiri potuerim, etsi *Buecheler* ipse ,piscatores', quod *Heinse* pro ,pistoreos' scripsit, rectum opinatus esset. Quomodo enim efficiat sensum integrum lectio huiusmodi: solebat sic cenare... opera pistoria, avis, cocos, pistores' vel ,... piscatores'? Quomodo Julius Proculus præter aves et opera pistoria etiam cocos et pistores cenare poterat? Certe ciborum nomina in ,viscovos pistoreos' latere nemo in dubium vocare iam potest; hoc et *Buecheler* persuasus in apparatu²⁾ suspicionem protulit, an ,solebat cenare... avis, [cocleas, alebat aucupes], cocos' explendum sit. At noli tria in textum recipere vocabula, quæ sensum quidem—etsi audacter—restituunt, tamen vocem ,pistoreos' intactum relinquunt. Nec *Heraeus*, qui ,bis' in ,vis' latere suspicatur, aliquid probat. Mea quidem ex parte quatuor in ,vis-cocos pistoreos' ciborum nomina latere censeo; quorum unum *Scheffer* recte iam cognovit, hoc est ,avis'. In ,cocos' certe ,conchas' possumus agnoscere; scribebatur enim, ut puto, ,cōcas', quod postea a scriptore quodam inducto in ,cocos' mutabatur. Suspicio porro ,pistoreos' ex ,pisces, ostreas' extitisse ita, ut scriptor exaratis litteris SC litteras ST propter similitudinem cum illis iam descriptas cogitans præterisset et syllabas ,reas' cum ,o' prioribus adiunxisset. Sine dubio lectio præcedens ,opera pistoria' quoque scriptorem adducere poterat, ut ,pistoreos' pro ,pisces ostreas' scriberet. Sic lectio ,pistoria avis cocos pistoreas' extitit depravataque postero in forma ,pistoriaviscocos-pistoreos' nobis adest. Legendum itaque censeo: ,solebat sic cenare, quomodo rex: apros gausapatos, opera pistoria,³⁾ avis, conchas, pisces, ostreas'. De ciborum ordine et enumeratione inspice quæso Horatii sat. II. 8. versum 27: avis, conchylia, pisces, quem Petronius — qui et certe totam hanc imitatus est satiram — sine dubio præ oculis habuisse mihi videtur.

II. Legitur in codice Traguriensi c. 44, 2: ,non mehercules hodie buccam panis invenire potui. et quomodo siccitas perseverat. iam annum + esurio fuit'. Plus æquo si ex immenso ad hunc locum coniecturarum numero sequentes afferam: esurio. fuitiles (ædiles, male eveniat...) *Heinse*, esurio fui *Scheffer*, esurio. fui! *Burmman*⁴⁾,

¹⁾ Titi Petronii Arbitri Satyricón quæ supersunt. Amstelædami, 1743, I. p. 228.

²⁾ Ed. maior (Petronii Arbitri Satirarum reliquiæ, Berolini, Weidmann, 1862) p. 42.

³⁾ Nihil habeo, cur duo hæc ultima verba cum *Jacobs* glossatori cuidam tribuam.

⁴⁾ Adnotat ipse, ed. 1743, I. p. 274: ,Fui, quod reposui, non est verbum, sed interiectio, pronuntiationem detestantis exprimens."

iam annus est ex quo pluit *Jacobs*, esurigo fuit *Buecheler* (ed. mai. p. 48), qui coniecturas 'esurias' et 'esuritio' ut minus probabiles affert, tamen in posterioribus editionibus ipse quoque hanc ultimam amplectitur lectionem.¹⁾ At vehementer omnes errasse mihi videntur, genuina enim codicis scriptura optimum atque integerrimum efficit sensum, si interpungas: *iam annum «esurio» fuit*. Manifestum enim est verbum finitum ('esurio') hoc loco substantivi (id est subiecti) vice fungi.²⁾ Ceterum sæpius apud Petronium verba personalia pro subiecto vel obiecto adhibentur. Cf. paulo infra 44, 3: cum pistoribus collidunt «serva me servabo te»; 57, 11 in ingenuum nasci tam facile est, quam «accede istoc»; 45, 12 adeo de magna turba «adhibete» acceperant; cf. etiam Horat. epist. I. 8. v. 1--2: Celso «gaudere» et «bene rem gerere» Albinovano Musa rogata refer. Plant. Trin. 773.

III. C. 45, 6: «ferrum optimum daturus est, sine fuga, carnarium in medio, ut + ampliteatur videat. et habet unde...» Pro 'ampliteatur' omnes fere editores 'amphitheatrum' recte posuerunt, salva ed. quinta Francisci *Buecheler* (curata ab *Heraeus*), in qua 'amphitheater' (certe ut quantum potest codicis scriptura conservetur) legitur. Emendavi ipse lectionem valde dubiam hoc modo: «ut *amphitheatrum adimpleatur* et videat. habet unde...» Facillime enim origo corruptelæ palæographiæ rationibus explicari potest, si verborum scripturam genuinam 'amphitheatrum adimpleatur' præ oculis habemus; transiit enim scriptor a priori, — eat' ad secundum et sic primo 'amphiteatur', postero autem 'ampliteatur' extare potuit; et videat' transposui pro codicis 'videat et', ut sensum restituerem.

IV. C. 50, 1: «nec non cocus potione + oneratus est etiam argentea corona». Scheffer pro 'oneratus' 'honoratus' scripsit, quod et *Buecheler* in textum recepit similiterque post 'est' interpunxit et 'argenteam coronam' pro scriptura codicis posuit (ed. mai. p. 57), in ed. autem quinta 'honoratus est et argentea corona' legimus; at nihil his mutationibus opus est, ut opinor, sufficit enim unicum vocabulum 'honoratus' post 'potione' addere, ut sensus integer restituitur; poterat hoc vocabulum facillime propter sequens 'oneratus' excidere. Legendum itaque censeo: «nec non cocus potione < honoratus >, oneratus est etiam argentea corona». Cf. 65, 7: «oneratusque aliquot coronis». De 'nec non etiam' cf. quæ *Einar Löfstedt* in opere celeberrimo: *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriæ* (Upsala, 1911) p. 95—97 doctissime disputavit.

V. C. 52, 11: «nam modo Fortunatam suam + revertebatur modo ad naturam». Hanc codicis lectionem retinui non obstantibus innumeris quas editores proferebant coniecturis, salvo, quod post 'suam' 'verebatur' cum *Buecheler* addidi, facile enim hoc propter verbum insequens excidere poterat. Et verborum ordinem — quem *Buecheler* alii mutandum censebant³⁾ — nihil hæsitans retinui. Scribendum itaque puto: «nam modo Fortunatam suam < verebatur >, revertebatur modo ad naturam».

¹⁾ Cf. ed. V., curavit *G. Heraeus*, Berolini, Weidmann, 1912, p. 28.

²⁾ Cf. Hungaricum illud: «lesz nemulass», «van haddelhadd».

³⁾ Ed. V. p. 35: «nam modo Fortunatam *verebatur*, modo ad naturam suam revertebatur.»

VI. C. 52, 9: Trimalchio (52, 8 «iam ebrio proximus») histriones imitari incipit atque «erectis supra frontem manibus Syrum histrionem exhibebat concinente tota familia + madeia perimadeia». In his codicis verbis suspicabatur *Buecheler* Græcum aliquid latere, cum putasset *Μάδεια Περιμάδεια* (Ribbeck: *Μήδεια Περιμήδεια*) legendum esse, quod — cf. edition. maior. pag. 60. — principium deberet esse carminis, quod cordacem saltantes cantassent. In indice autem ed. IV. et V. (s. v. madeia perimadeia = *μάδεια περιμάδεια*) hæc leguntur: cordacis cantilena, *περὶ gradationem* facit, ut *βαρὺ τὸ περιβαρὺ χορὸς*, ignotum nomen potest cognatum esse madori, quasi vica pervica». At minime huic interpretationi assentiri possum. Exsistebant sane carmina pantomimica lingua Græca composita etiam in Romanis ludis scænicis, teste Suetonio (Nero c. 46) aliis, at noli credere talia *ἅπασι λεγόμενα* in carminibus pantomimicis illorum temporum unquam exsistere potuisse, — ut iam Ludovicus *Friedlaender* v. d. monuit.¹⁾ Prætermitto aliorum coniecturas (*μὰ Δία* perite *μὰ Δία Scheffer*, *Heinse*, *μὰ Δία* perii *μὰ Δία Reines*, *μὰ Δία* prodi *μὰ Δία Jacobs*, *μὰ Δία πάρει* *μὰ Δία Reiske Anton*, *μὰ Δία εἰς πάριδι* *μὰ Δία Reiske*), quæ plane nihil ad tollendam crucem subsidii afferunt. Mea sententia Latinum quid his verbis adeo obscuris latere debet; emendavi itaque: «... concinente tota familia: macte, iam aperi, macte, iam...» Hæc autem emendatio cum plane palæographiæ respondet rationibus, etiam ad interpretandum hunc locum plurimum valet; sunt enim verba hæc, ut opinor, de initio carminis cuiusdam a Græcis *παρὰ λανσίδουρον* vocati deprompta. Cf. ceterum 16, 2, *aperi... iam*, scies²⁾.

VII. C. 61, 8 laudat Niceros Melissam et dicit: «si quid ab illa petii, nunquam mihi negatum fecit. assem semissem habui, in illius sinum demandavi». Optimum hæc codicis scriptura efficit sensum et nihil habemus, cur cum *Buecheler* (... nunquam mihi negatum; fecit assem, semissem habui; [quicquid habui], in illius sinum demandavi' ed. mai. p. 73, ed. V. p. 41) *Heraeus*²⁾ *Löffstedt*³⁾ aliis codicis interpunctionem mutemus, legentes, fecit assem, primum quia inauditum quid esset, si Melissa pro marito Terentio pecuniam fecisset, secundo, quia «negatum fecit» plane rationibus linguæ vulgaris respondet, significat enim idem ac «denegavit». Vulgaris enim sermo Latinus sæpissime non verbis simplicibus utitur, sed eorum significationem cum accusativo substantivi vel adiectivi et addito verbo «facere» circumscribit; ita: oblationem facere = offerre, orationem facere — orare, reliquum facere = relinquere et alia multa.⁴⁾ Cf. similia Petroniana in Lexico Petroniano (*Segebede-Lommatzsch*, Lipsiæ, 1898) pag. 76 sq. Sic illa plane superflua quæ *Buecheler* addidit (quicquid habui) non opus habui in textum recipere. Quæ autem sequuntur, aptissime cum prioribus coniunguntur et

¹⁾ Petronii Cena Trimalchionis. Ed. secunda emendata et aucta. Leipzig, Hirzel, 1906, p. 282—283.

²⁾ Die Sprache des Petronius und die Glossen. Progr. Gymn. Offenbach, 1899, p. 36.

³⁾ Op. cit. p. 163.

⁴⁾ De quibus cf. *Löffstedt* op. cit. p. 162—168.

habent integrum sensum: ,assem, semissem habui,¹⁾ in illius sinum demandavi'.

VIII. C. 61—62 narrat Niceros celeberrimam de versipelle fabulam et postquam dixisset vestimenta comitis lapidea facta esse, sic prosequitur 62, 9: «qui mori timore nisi ego? gladium tamen strinxi et † matauitatau umbras cecidi, donec ad villam amicæ meæ pervenirem». Pro ,matauitatau' iam *Scheffer* in tota via' scribendum censebat, quod et *Buecheler* recepit; ,matutinas' *Heinse*, ,mota vi tota' *Anton* emendavit, donec feliciter *Aemilius Thomas* Berolinensis sensum lectionis nuperrime eruit.²⁾ Distinxit enim ingeniosissime: ,matavi', id est ,mactavi'; habet enim liber *Traguriensis* ut vestigium vulgaris pronunciationis *t*, ubi *et* iure expectes, cf. 55, 6 ritu (= rictu), 35, 4 oclopetam (= oclopectam).³⁾ ,Mactavi' autem idem ac ,pugnavi' hoc loco certe significat. At alteram corruptelæ partem minus feliciter ut puto restituere *Thomas* conabatur. Putabat enim distinctione simplici omnes tollere difficultates, cum scriberet ,tat! au', interiectiones quasi militis summis viribus frustra pugnantis hæc esse cogitans. At multa me impediunt, quin ei assentiar, primum quod nullis confirmari posse testimoniis hæc lectio mihi videtur, secundo autem, quia geminatas saltem hoc loco tam prægnanti expectes a *Petronio* interiectiones positas esse, ut e. g. 37, 9; 42, 4; 44, 12; 45, 1; 59, 2; 64, 3; 67, 13 etc. Adde quod interiectio ,au' in ore mulierum præcipue ponitur. Aliam itaque viam ipse ingressus restitui post mactavi ,vi' ut verisimillime haplographia perditum et pro ,tatau' codicis scripsi cum *Anton* ,tota', persuasum enim mihi est litteram ,u' ex sequentis vocis (umbras) littera ,u' dittographia prodiisse.⁴⁾ Scribendum itaque censeo: ,... mactavi < vi > tota; umbras cecidi...'

IX. C. 67, 13: cum *Habinnas Fortunatæ* pedes furtim correptos super lectum immitteret, «au, au, illa proclamavit, aberrante tunica super genua, composita ergo in gremio *Scintillæ* † indecens imam rubore faciem sudario abscondit». ,Indecentissimam' *Reines* et idem ,incensissimam'; quæ ambo *Buecheler* variis recepit editionibus, cum ipse iam (ed. mai. p. 80) attigisse vestigia genuinæ quæ mihi videtur lectionis appareret, cum diceret: «præferam indecenti incensam'. Puto facillime eiusdem coniectura usos genuinam eruere posse lectionem, si computamus manifestum librarii errorem, qui pro ,inde-cens incensam' hanc corruptam descripserit lectionem. Suadeo ergo scribendum: «... indecens, incensam rubore faciem...»

X. C. 77, 4 narrat *Trimalchio* se pro casa simplici minimeque decora divitiis congestis magnificam ædificasse domum, de qua dicit: «ut scitis † cusue erat, nunc templum est». Omnia fere hucusque ad eruendum huius lectionis misere corruptæ sensum viri docti ten-

¹⁾ Quorum quidem primo volueram mutare ordinem (assem habui, semissem in illius sinum demandavi'), at postea conatu mihi visum est desistere.

²⁾ Studien zur lateinischen und griechischen Sprachgeschichte. Berlin, Weidmann, 1912, p. 47—53.

³⁾ Cf. *Thomas* op. c. p. 49—50; *Buecheler* ed. mai p. 38; *Heraeus*: Die Sprache etc. p. 26, nota 3.

⁴⁾ Quamquam primum ,tanta' scribere volebam, ut significet idem ac ,maxima'.

tabant; at plane frustra. *Orelli* putat ,cusuc' Syriace latibulum tenebricosum appellari, ,casa' in editione *Patacina*, ,casula' apud *Heinse* legitur; ,cavus' *Jacobs*, ,gurgustium' aut ,vicus' *Wehler*¹⁾ emendarunt, cum nec *Buecheler* nec *Heraeus* ne manum quidem corruptelæ adferre volebant. At facile tollentur difficultates, si diligenter præ oculis habuerimus, quo modo ambæ sibi opponantur sententiæ. Dicit enim Trimalchio de domo sua: ,nunc templum est', ultro itaque quasi substituendum est in sententia priori ,tunc', quod coniunctioni ,nunc' respondeat. At ,tunc' persæpe ut c abbreviatur; hæc autem abbreviatio in prima ,cusuc' littera mihi latere videtur; ,usuc' autem quod restat, ex ,usui' sane corruptum est, quia facile ex ,i' extare poterat ,c'. Legendum itaque sine dubio: ,tunc usui erat, nunc templum est'. Optime simul his verbis status antiquus domus Trimalchionis præsentī opponitur.

(Késmárk.)

JOSEPHUS RÉVAY.

LENAU ÉS A TRAGIKUM.

(Vége.)

V.

Nem jut kifejezésre a tragikum ereje az *Albigensek*-ben sem, de itt ez egészen más tényezőkön mulik, mint a *Faust*-ban. A megváltozott vallásfilozófiai alaphoz képest a tragikus probléma is most más alakot ölt. Mint a *Faust*-ban az isten némasága s a magasba törő szellem vágyainak kielégíthetetlen volta, úgy kelt itt oppozíciót a költő lelkében III. Inczének, az egyháznak a gondolatszabadságot korlátozó fanatikus irányzata s másrészt a keresztény szellem borúsága, a természet vidám duzzadó életerejével, életvágyával való ellenséges szembenézése. Az *Albigensek* kettős disszonancián épülnek fel: egyrészt a szellem és szellem, az egyház orthodox s az *Albigensek* új tanainak, másrészt a szellem és a természet, a rideg eszme s a virágzó, üde élet ellentétén.

Hogy Lenau egyik fővonása a szellem magasba törekvései, az eszmék konfliktusai iránt való erős érzék, azt az eddigiekből világosan láttuk. Hogy költészetének egyik főtémája a halál, az elmulás, a »schlimmes Wörtlein: Ende» (Storm) — számára is »Endlichkeit ist die hartnäckigste Kategorie des Verstandes» (Hegel) — szintén általánosan ismert. Ő maga is gyakran emleget bizonyos »Gravitation zum Unglück»-ot s úgy hiszi, hogy azért nem lehet belőle jó drámaíró, mert nem szereti eléggé az életet;²⁾ mégis a lenau-i világnézet egyik hatalmas alkotóelemét épen abban kell megállapítanunk, a mit Schopenhauer a »Wille zum Leben» s »Bejahung des Lebens» név-

¹⁾ Observationes criticæ in Petronium. Bonn, 1861, p. 40.

²⁾ Werke. IV. 204. l.

vel jelöl. A halál és pusztulás tragikus motívummá nem is lehet más-kép, csak akkor, ha vele erős, lobogó, boldogságra törő élet áll szem-ben. Az őszi, természetes elmulás nem kelt tragikus érzést, nem ősz és halál, hanem tavasz és halál tragikus értékű, tragikusan értékesíthető asszociáció. Lenau szinte többe foglalkozik a tavasszal, a tavaszi zsenő élet közepén megjelenő halállal, mint az őszi természet nyu-godt elmulásával. A tavaszi hangulat és a tragikus hangulat közti összefüggést nem teszi ugyan elmélet tárgyává, mint Nietzsche, de valamikép ő is átérzi. Don Juan, bizonyos szempontból Lenaunak leg-határozottabban tragikusnak induló alakja, adja a tavaszi életvágynak legszebb himnuszát a «Balze» című jelenetben. A halál közelsége csak fokozza, szebbé teszi az életet. Á mit Lenau a vesztélyben, a halálban, a tragikus összeütközésekben oly értékesnek lát, az nem kis mértékben az, hogy ebben a sötét keretben az élet piros lángja szeb-ben látszik, mint nyugalomban. Stílusának egyik fővárása épen az e fajta tragikus értékesítésre alkalmas asszociációk bősége. Lenau, mint pl. Schiller is ifjúkori Anthológiájában,¹⁾ szereti egy lélekzet alatt említeni s minden átmenet nélkül közvetlen szoros kapcsolatba hozni a szerelmet és halált, születést és gyilkosságot, a halál, az éj fekete s az élet, a tűz és a vér piros színét.²⁾

Lenaut a «melancholia palástja» épenséggel nem zárja el lég-mentesen az élet örömeitől. A szomorúság és elmulás dalnoka, alig tudja kivárni 1841-ben betegségének végét, s valósággal kétségbeesik, hogy a gyógyulás olyan sokáig tart.³⁾ Isenburggal együtt⁴⁾ mélyen át-érzi, hogy asszony és gyermek hozzátartozik a férfi boldogságához, és mint Prospero a Don Juanban, a földi javak megbecsülésére buzdít, mert azokon keresztül a szellem is teljesebben, szebben bontakozik ki, mert hiszen minél mélyebben gyökerezik a fa a földben, annál magasabbra, az istenhez annál közelebbre tud felemelkedni.⁵⁾ «Man sollte den Frühling in keiner Gestalt versäumen.»⁶⁾ Levelezésében szinte meglep, hogy mennyiszor adja tanujelét⁷⁾ az élet, a boldogság nagy és őszinte megbecsülésének, a reménynek, hogy talán lehet még ő is boldog e földön s főként, hogy mennyire fölébe helyezi ezeket a bátor, férfias, józan pillanatokat, a melyekben lelkének minden kis szöglete napos és világos,⁸⁾ a legszerencsésebb poétai ötleteknek is. A komikum és humor iránti érzéke is sokszor felcsillan, s azt a nagy szeretetet, a melylyel őt úgy, mint kevés más embert, hozzátartozói, barátai állandóan elhalmozzák, igyekszik meghálálni azzal, hogy sötét

¹⁾ V. ö. Volkelt, *Zwischen Dichtung und Philosophie*. 1908. 57. l.

²⁾ V. ö. pl. *Werke*. I. 316., II. 411., II. 442., I. 110., II. 102., I. 238., II. 440., II. 365. Az Albigenek e helyéhez v. ö. a Castlenál (*Lenau und die Familie Löwenthal*. II. 542. l.) megőrzött, idevonatkozó naplójegyzet: «Das Morden in der Schlacht kann aufgefasst werden als ein Zeugen, Trompetenruf als Hochzeitmusik» stb.

³⁾ Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. II. 493. l.

⁴⁾ *Werke*. II. 25. l., IV. 77. l., IV. 329. l.

⁵⁾ U. o. V. 42. l.

⁶⁾ U. o. V. 38. l.

⁷⁾ V. ö. pl. *Werke*, III. 113., 34., 61., 96., 116., 119., 224., IV. 286., 219. 102., 108., V. 55., 85., 121., 124., 202., 204—5. stb.

⁸⁾ *Werke*. III. 327., IV. 108. l.

hangulatain — «über meine sauertöpfische *Qualität*» — uralkodni kíván.

Lenau szerette az életet, ha azt nem is tudta praktikus, biztos kézzel formálni; s az áldozat, a melyet művészetének hozott az által, hogy fejlődése érdekében boldogság- s életvágyát háttérbe szorította, valóban nagy áldozat volt, nem kisebb, mint a melyet a szerzetes vallásáért meghoz. A *Wille zum Leben* az, a melynek figyelembevételével az Albigenek és a Don Juan helyes nézőpontjához jutunk.

Mint a Ziska-románcokban, az ezekkel párhuzamosan (1838—42-ig) készülő Albigenekben is az volt Lenau szándéka, hogy újból felszabadítsa, újból szóhoz juttassa természetéből azokat a vad, mephistói elemeket, «a melyek Savonarola előtt egy ideig meglapulni voltak kénytelenek». ¹⁾ Démonizmusa most még sötétebb, mint volt; a «*Wille zum Leben*» Sophiehoz való szerencsétlen és természetellenes viszonya folytán most pathologikus szenvedélyesség fokozódik. Boldogságra való törekvése soha nem ismert eleven erővel tör elő belőle. Szenvedélyes gyűlölettel támad a korlátok minden zsarnoksága ellen. A szabad gondolkodást gátolni akaró egyház ellen szórt vádokban, Fulco, a szelíd troubadournak Incze pápa fanatikus eszközévé való metamorfózisában (épen úgy, mint Don Juan életszomjában, Heloïse panaszában és Anna tragikumában) ki nem elégített szerelmi szenvedélyének eleven ereje adja meg a bensőséges hangot. Ehhez az erős élményalaphoz az Albigeneknek több közük van, mint Hegelhez. Az a felfogás, a mely az Albigenekről egész napjainkig uralkodik, ²⁾ hogy t. i. e. költemény a hegeli fejlődésgondolatnak mintegy «Hoheslied»-je, a melyben a szabad gondolat minden akadályon áttörő erejében való bizalom a szkepszis és kétségbeesés minden hangját elnyomja, a költemény egészére nézve nem állhat meg. Alberich von Bene tanítása (der Geist ist Gott), az *Umsonst* című rész vagy a *Schlussgesang* alaphangja nem az egészé. Az emberi szellem fejlődésének ódái szárnyalású himnuszaival szemben s azokat sokszor egészen elnyomva felhangzik újra meg újra az elégikus panasz, a szenvedélyes felháborodás a fölött, hogy milyen áldatlan és esztelen elvont szellemi teóriák miatt (a melyek mindig valamelyest bizonytalanok) a természet, az ember virágzó szép életét elpusztítani, annyi fiatal életet letiporni, annyi boldogságot szét tépni, annyi fáradságos munkával felépített szép várost lerombolni, mikor ezek a természet adta örömek: az erő, a tavasz, a friss forrás stb. minden kétségen felül álló s mindenkitől elismert javak. ³⁾ Az Albigenek hőse valóban a *Zweifel*, úgy a mint Lenau mondja, ⁴⁾ de tulajdonképen nem az Albigenek kételkedése az orthodox tanokban, nem is a kételkedés, mint a szabad gondolkodás kezdete és az előretörő szellem szabadságjoga,

¹⁾ *Werke*. IV. 257. l.

²⁾ V. ö. Roustan, *Lenau et son temps*. Paris, 1898. 258. l.; Reynaud, i. m. 239. l.; Sonnenfeld Zsigmond, *Lenau*. Budapest, 1882. 145—6. l.; Castle, *Lenau*, 1902. 93—6.; Erneyi Jenő, *Lenau nagyobb költői művei*. Budapest, 1907. 34. l.; Walzel, *Lenau*. (Vom Geistesleben des XVIII. u. XIX. Jh. 366. l.); Nagl-Zeidler, i. m. II. 779. és 841. l.; W. Alexander, i. m. 207. l. Az utóbbi később azonban a pesszimista jelleget is hangsúlyozza.

³⁾ V. ö. *Werke*. II. 284, II. 323, 339, II. 283—4. l.

⁴⁾ V. ö. *Werke*. IV. 344. l.

hanem a kételkedés abban, hogy ilyen hitvitákban egyáltalában van-e egyik pártnak is föltétlenül igaza a másikkal szemben, hogy ezekben nem «Fabeln gegen Märchen» harcolnak-e,¹⁾ s hogy érdemes-e szellemi harcokért a természeti javakat, az úgyszólván oly rövid életet elpusztítani, annál is inkább, mert kétséges az is, hogy van-e halhatatlanság,²⁾ s hogy az a sok botlás, tévelygés, a melyen keresztül az emberiség fejlődése történik, jóvá tehető-e valamikor?³⁾

«Dem einzlen ist, was er versäumt, verloren;
Der Menschheit auch, was einmal sie verscherzt,
Kein Augenblick wird zweimal ihr geboren,
So herb es auch die Weltgeschichte schmerzt.»

Hogy valóban nem az egyik taannak a másik felett való igazsága az, a mi a költemény alapproblemája, hanem éppen ezen említett, a szellem és természet között való kiegyenlíthetetlen ellentét, mutatják az ilyen szembeállítások: «wie Fabeln gegen Märchen streiten», vagy az ilyen kifakadások:

O Gott, wie du auch heissen magst, es bleibt
Ein Schmerz, dass Glauben solche Früchte treibt!»⁴⁾

Mutatja továbbá az a körülmény is, hogy az Albigensek románczainak jó része (Frühling, Alfar, Interdict, Ein Schlachtfeld, Zwei Troubadours, Roger, Das Mädchen von Lavour, Des Wandrers Gruss, Der Brunnen, Der Besuch, Jacques, Das Vogelnest) egyáltalában nem függ össze közvetlenül sem az Albigensek sorsával, sem a szabad gondolat fejlődésével, hanem egyedüli szerepük, hogy a pusztulás rémes képeire vessenek a legkülönbébb oldalokról fényt. S hogy mennyire fontosnak tartotta Lenau a vallási harcoknak éppen ezen romboló, vakon pusztító erejére, kegyetlenségeire fordítani a figyelmet, látszik abból is, hogy a változtatások, melyeket a felhasznált források anyagán tesz⁵⁾ és az újítások úgyszólván mind e czélt szolgálják. Lenau-nak magának is éreznie kellett, hogy a különböző vallásnézetek vitája tulajdonképen háttérbe szorul és azért támadhatott az a gondolata, hogy a költemény elejét dramatizálja s az egyes tanokat határozott képviselőkben állítsa sokkal élesebben egymással szembe.⁶⁾

A miért Lenau az Albigensekben nem emelkedik fel igazi tragikus konfliktusig s a tragédiaíró fenséges optimizmusaig, a mely a disszonanciában egy magasabb harmónia, egy fejlettebb létforma vajadását érzi, annak oka éppen az, hogy Lenau sokkal jobban szereti az életet, sokkal magasabban értékeli a természet vágyait, semhogy azokat panasz nélkül láthatná a szellem fejlődésének áldozatul esni.

¹⁾ U. o. II. 378. és 377. l.

²⁾ U. o. II. 383., II. 305—6. l. V. ö. Lenau naplójegyzetét (Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. II. 526. l.).

³⁾ V. ö. *Werke*. IV. 150—1. l.

⁴⁾ U. o. II. 339. l., v. ö. II. 391. l.

⁵⁾ V. ö. P. Krueger, *Lenaus Albigenser* Progr. der Luisenstädtischen Oberrealschule. Berlin, 1886. 28. l.

⁶⁾ V. ö. Castle, *Lenau und die Familie Löwenthal*. I. 68. l.

A disszonáns világnézet vallásfilozófiai alapja s annak összefüggése Lenau tragikus felfogásának középponti, az elrontott mult kijavíthatlanságát hirdető tételével egészen világos.

VI.

Még határozottabban áll a «Wille zum Leben» jegyében a *Don Juan*. A mű töredék maradt ugyan, de semmi lényeges vonás — legalább is a tragikus koncepcziót illetőleg — nem hiányzik belőle. A lelkiállapotot, a melyben Lenau ezt a művét írta, a legsötétebb székszis, hegeli tagadás, az istentől a természethez való átpártolás jellemzik. Misztika és melancholia helyett harag, átkozódás, oppozíció, Suso, Baader, Martensen helyett Homeros és Hegel lépnek előtérbe. A halhatatlanság reménye most az ő kezéből is kiesik, «úgy mint egy hervadt falevél». ¹⁾ «Es ist halt nichts! 's ist eitel nichts, wohin mein Aug ich hefte!»

A szellem magasba vágyódásának el lévén vágva az útja, pathologikus szenvedélyességig fokozódik a természet korlátokat nem ismerő életvágya, a földi, érzékelhető örömek kultusza. Don Juant első kiadója, Anastasius Grün, egyenesen úgy fogja fel, mint a spiritualista Faust sensualista kiegészítőjét. ²⁾ Tragikus alakká azonban természetesen csak úgy lehet Don Juan, ha lényének nemcsak érzéki, hanem szellemi alapja is tisztán tudatos előtte. A hogy az Albigenek eszmei alapjába bele kell vegyülnie az életváagnak, a haláltól irtózó és a földi javakhoz ragaszkodó természet szavának, hogy tragikus akkord keletkezhessék, úgy a Don Juanban is a tragikus disszonancia akkor csendül fel, a mikor az a szellem, a melyet Don Juan erőszakkal el akart nyomni, élvezetekbe akart fojtani, egyszerre csak mégis megjelenik s megfojt benne minden élet- és élvezetvágyat. Lenau maga is egy levelében abban jelöli meg a Don Juan vesztét: «dass der unüberwindliche Geist die Materie am Ende bändigt». ³⁾ A szellem eljön hozzá, nem ugyan mint a megölt gubernátor kísértetként megjelenő köszobra, hanem — sokkal finomabban ⁴⁾ — mint belső lelki ellenség, mint a végtelennek hitt élvezetvágy és a forró szenvedélyek kihűlése: mint temetői hangulat. Ez az a kísértet, a melynek jövetelét Don Juan bensőig ható csodálatos borzongásban érzi s a melynek érintésétől összeroskad. Sőt nem is épen csak belülről, hanem felülről jön a pusztulás, lelke isteni kapcsolatainak, az érzéki örömnél magasabbra terjedő szükségleteinek megérzéséből.

«Vielleicht ein Blitz aus Höhn die ich verachtet,
Hat tödlich meine Liebeskraft getroffen
Vielleicht auch nicht; — der Brennstoff ist verzehrt.»

Don Juan el akarja dobni magától az életet, de azután azon megokolással, hogy mint a szerelemhez, a gyilkossághoz is, hogy

¹⁾ Dávid Fr. Strauss szavai Hegel olvasása után, melyekre Lenau a Savonarolában (Die Antwort) gúnyosan céloz. V. ö. Martensen, *Aus meinem Leben*. I. 152. l.

²⁾ *Lenaus Werke*. Stuttgart, 1874. Előszó, 65—6. l.

³⁾ 1842 jan. 27-ről.

⁴⁾ V. ö. Roustan, i. m. 316. l.

igazi legyen, kettőre (két személyre) van szükség: a fiatal, gyöngé Don Pedróval párba jara kel s őt, eldobva magától kardját, könnyű és olcsó győzelemre segíti. Czinizmusa és támadó ereje egész végig megmarad. Bár érzi, hogy más istenek vannak, hatalmasabbak, mint a kiknek ő szolgált, és bár leroskad a szellem érintésének súlya alatt, azért nem adja meg magát. Végeredményképen mégis csak saját maga az, a ki eldobja magától az életet, fentartva magának a szabadságot: «in den Himmel oder in die Hölle zu gehen».¹⁾

Érdekes, hogy Lenau Don Juan egész magatartásával s magának a Don Juan-mondának egész természetével kiáltó ellentétben azt az elérzékenyedet, a tisztá, bűnöktől és kételyektől nem zavart gyermekkorba való visszavágyást, a mely a Faustban, az Albigenekben is utat talált magának, itt is megszólaltatja:

«... Unschuldig möchte sein...
Ich möchte, waschend mich von alten Tagen
Den Ocean durch meine Seele jagen,
Ich würde gern die Seele in den Schlund
Veznvs, zu läutern sie im Feuergrund».

A *Don Juan* Lenaunak a leghatározottabban tragikusnak indult alkotása, a dialogus merészebb, élesebb, biztosabb, a cselekvény gazdagabb, mint másutt. Ha Lenaunak egyáltalán lehetséges lett volna gondolati, filozófiai problémákat művészi, tisztán esztétikai szempontok szerint igazodó problémákká alakítani, a Don Juan bizonyára még legbiztosabban vitte volna el őt a tragédiához. Így azonban gondolattragédia marad a Don Juan is. Tárgya a szellemnek és a természetnek Lenau tragikus lénye számára végeredményben mégis megoldatlannul maradt disszonanciája. Lenau lírikus természete a *Waldlieder*-ben a tragikus problémából lírikusat csinált s azt teljes művészettel megoldásáig is vitte.

Fejtegetéseinket be kell végeznünk.

A tragikum szempontjával közeledni Lenau lírikus költészetének méltatásához céltévesztett vállalkozás lenne. Egy Lenau-interpretáció számára azonban, a mely a költői objektivációktól élesen különválasztott szubjektív, lelki alaptényezőket vizsgálja, e szempont vesztélyt nem rejt magában. Azzal, hogy Lenau tragikus törekvéseire, hajlamaira fordítottuk figyelmünket, hogy továbbá utaltunk e tragikus diszpozícióknak Lenau vallásos alapon nyugvó világnézeteivel való szoros összefüggéseire, csak Lenau bonyolódott, gazdag szellemi életére akartunk e szempontból is világot vetni. Evvel természetesen semmiképen sem lehetett szándékunk Lenau lírikus jelentőségét kisebbiteni. Más a gyökér és más a virág; az gyűjti az életerőket, ebben pedig azok egy rejtélyes törvény szerint meg vannak formálva.

(Budapest.)

szentirmay Gizella.

¹⁾ V. ö. *Werke*. IV. 163. l.

EGY BIZÁNCZI LOVAGI TORNA EKPHRASISA.

K. Krumbacher tett róla először említést,¹⁾ hogy a codex Vaticanus græcus 1409 II 277. lapján, recto es verso, egy nem közönséges érdekességű, anonym, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταίου καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως* című darab áll, egy — közben soha néven nem nevezett — bizánczi császár lovagi tornájának a leírása. E közlés figyelmessé tette Sp. P. Lambros athéni egyetemi tanárt s kiadta az ő saját külön folyóiratában²⁾ egy terjedelmes bevezetés kíséretében. E bevezetés nem egészen értéktelen. Bár jórészt a bizánczi történeti festészet adataival foglalkozik, magához a tárgyhoz is nyújt számos tanulságos és hasznos megállapítást, így azt a mindenesetre helyesét, hogy az ekphrasis mint egy festmény leírása van fogalmazva, valamint, hogy a rajzolt játékcsoportokban vívott lovagi mérkőzés egy neme, a mihez mindenesetre hozzáfűzte azt az ítéletét is, hogy ez a játék lényegében aligha több olyan katonai gyakorlatozás-(exercitatio)-nál, a melyet Kinnamos III. 16. ed. Bonn. p. 125. ír le. A mily elismerésre méltó e bevezetés, történelmi vonatkozású adalékaival és kombinációival (bár az utolsó pontként említett nem fog helytállónak bizonyulni), ép oly kevéssé lehet dicsérnünk a kiadást, a mely a rendkívüli gyakorlatú, kitűnő palæographus kezéből szinte meglepő. Az egyes szavak elvett olvasása kevesebb baj; több az, hogy a mondatok alkata sok helyen kifogásolható s még inkább, hogy az egész mű nyelvi és stílusbeli különossége s irodalmi érdekessége nem talált még csak távoli megsejtésre sem. A historikus és palæographus érdemét azonban ezzel egyáltalán nem szándékozom csökkenteni. Utána a görögországi tudósok zsákmánya lett az ekphrasis. Lambros folyóiratának következő kötetében³⁾ Ph. Kukules javításokat közölt tanára szövegéhez, más helyen pedig⁴⁾ a figyelemre nem méltatott stílusbeli és irodalmi mozzanatok folderítéséhez tette meg az első lépéseket. Föltűnő egyezéseknek jött nyomára az ekphrasis és Eumathios regénye *Ἰὸ καὶ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμίναν δρᾶμα*) között kifejezések dolgában s csekély mennyiségű, de megkapó anyaga alapján azon ítéletet alkotta, hogy ezen anonym hagyományozású ekphrasis szerzője maga Eumathios, a regényíró. Végül tárgyi és irodalmi szempontból egyaránt figyelemre méltó kísérletet tett tisztázására N. G. Politis, ugyancsak athéni egyetemi tanár, a kitűnő folklorista, egy az Erotokritosról szóló értekezésében.⁵⁾ Már Lambros Kinnamos helye alapján a meg nem nevezett császárt Komnenos Manuellaal azonosította; Politis ezt az alapot megtartotta, s miután ő a játékot a nyugati lovagi torná-

¹⁾ Geschichte der byzantinischen Literatur², München, 1897, 467. l.

²⁾ Νέος Ἑλληνομνημιον 5 (1908) 1—18. lk.

³⁾ U. o. 6 (1909) 116. s k. lk.

⁴⁾ U. o. 6 (1909) 492. s k. lk.

⁵⁾ Λογογραφία 1 (1909/10) 63. s k. lk.

val azonosította, egyszersmind pedig a Kinnamos helyhez való hasonlóságot is elfogadta, mind ezen előzményekből azt a következtetést vonta le, hogy Manuel császár a nyugati lovagi tornát hadseregébe is bevezette. Minthogy e közben föltétele támogatása végett Niketas Akominatosra is hivatkozott, termékeny irodalmi parallelt tárt föl egy Niketas III. 3., ed. Bonn. pp. 141—144. található ekphrasisban, mely Manuelnek 1159-ben Antiochiában frank lovagokkal vívott tornáját írja le. E művek mellett másodrendűek azon nyilatkozatok, a melyek még gyéren elhangzottak: pusztá jegyzékbe foglalás a Byzantinische Zeitschriftben,¹⁾ továbbá *St. Dragumis* rövid nyilatkozata a lovagi torna problémájához²⁾ s végül *F. Chalandon* szavai,³⁾ melyek teljesen Lambroséinak viszhangjai.

A helyzet ma az, hogy a szöveg eléggé ütött-kopott, részben toldozott állapotban ki van adva, problémák minden neme érintve, — azonban sehol semmi bizonyosság, teljesség és lezártág: a szöveg egységes, javított, tiszta alakra, valamint mivoltának tisztázására vár, sőt a tárgyi problémákhoz is lehet különböző pontokat kapcsolni, ha nem kell őket esetleg egészükben újra másként állítani. Ez a dolgozat, ha talán nem is sikerül mindent pótolnia, a hiányokon kíván legalább segíteni.

Legelől fog állani a szöveg új kiadása, rövid, pár szavas apparatussal a lectióra vonatkozólag, annál terjedelmesebbel, a mi a *testimoniumok*at illeti. A darabhoz fűződő problémák tárgyalása külön fejezetekben következik.

I.

E kiadás, ép úgy, mint a Lambrosé, fotografiai másolatokon alapul, a melyeket én *A. Heisenberg* müncheni egyetemi tanár szíveségéből bírok.⁴⁾ A cod. Vatic. gr. 1409 II — egy, legalább a fölháználta lapok után ítélve, majdnem kalligrafikus, mindenestre igen tisztán, rendesen írott, írásjellege után valószínűleg a XIII. századból való kézirat — a fol. 277^v-n tartalmazza a szöveget, a verso egyes helyein, sajnos, eléggé elhomályosodva. A recto-n fönt egy megelőző darab záró szavai állanak: *χαίρετε τοῖς οὐτω καλοῖς δεσπόταις δουλογραφούμενοι, οἷς καὶ τὸ χάριτος αἰώνιον καὶ ἡ ζωὴ πολυχρόνιος*, erre következik az ekphrasis (vörös) fölírása, majd a szöveg, a mely a verso-n teljesen végződik.

Az írásnak finomságai vannak. Így az értelmileg összefüggő szakaszokat gondos interpunctio különíti el egymástól, pont vagy vonás, a mi rendkívül jó segítőeszköz. Hangsúlyrakása választékos: 38. s. „attikai“ *χαίρειν*; különös: így a *μὲν* és *δὲ* kezelésében, a melyeket gyakran kettős tompa hangsúlyjellel találjuk⁵⁾, a *δέ*-t pedig elisíós

¹⁾ Byz. Zeitschr. 18 (1909) 292. l. s 19 (1910) 251. és 689. lk.

²⁾ *Αγοραφία* 1, 700. l.

³⁾ Les Comnènes. Etudes sur l'empire byzantin au XIe et XIIe siècle. Paris, 1911. 237., 452. és 620. lk.

⁴⁾ Már 1911 óta a müncheni szemináriumból. E munka megírására ő ösztönzött, tanácsokkal is ő látott el; kötelességemnek érzem, hogy neki mindezért e helyen is köszönetem nyilvánítsam.

⁵⁾ Azonban teljes következetesség nélkül. Direkt viszonyban mindkettő ki van emelve a 64. s. eredetijében: τὸ μὲν ἀσθενές, τὸ δὲ βραχύ,

δ' alakjában simulónak; ¹⁾ tudóskodó: 97. s. ὀφειπέτης mellett 95. s. ὀφειπετεῖ. Χάριεν-en s ὀφειπετεῖ-en kívül mind mellőztem. Aggodalmait s hibáit jegyzi az apparatus.

1.277^r Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου
ἡμῶν αὐθεντοῦ καὶ βασιλέως.

Ἦρωες ἵππεις ἐν πεδίῳ Ἄρης ἀναίμακτος περιτρέχουσι Χάριτες, στεφάνους ἀνέχουσι καὶ στεφανοῦσι τοὺς ἥρωας· οἱ δὲ σεσοβημένοι
5 μὲν εἰσι τὰ πολλὰ καὶ ἐπ' ἀγερωχοῦσιν ἵπποις μετέωροι φέρονται. Ἴπποι δ' αὐτῶν ἄλλος ἄλλῳ παραπλήσιος οὐδαμοῦ λευκός τις ἄλλος καὶ μέλας ἕτερος καὶ φοῖνιξ καὶ ξανθός καὶ κατάστικτος, ἦν ἄρα καὶ Νισαῖος μέλας ἐπὶ λευκοῖς τοῖς ποσὶ καὶ ξανθός ἄλλος ἀπὸ λευκοῦ τοῦ μυκτῆρος τὸ πνεῦμα διαπεμπόμενος καὶ φοῖνιξ ἐν ἀρτίῳ τῷ κύκλῳ
10 τὸ μέτωπον λευκαίνόμενος, τὴν χαίτην ἐλευθέραν ἐπαίροντες καὶ

1 ξυλοκονταριῶν 5 ἵπποις

3 Cf. Eumathii Τὸ καὶ Ἰομίνην καὶ Ἰομινίαν δῶμα V 16, ed. Hirschig, Erotici Scriptores (Paris, Didot, 1885) p. 553, 14 καὶ οὕτως ἡμᾶς μυρία περιεγόμενον Χάριτες 4 Philostrati Εἰκόνες II 22 Ἀνταῖος, ed. Kayser II p. 375, 17 (ed. sod. semin. Vindobon. 109, 6) ἔχει στεφανώσιον αὐτόν, (ὅτι αὐτῷ καλῶς ὑποκρίνεται τὴν πάλην); cf. et Eum. II 2, 528, 22. II 3, 529, 14. II 6, 530, 3. III 1, 534, 3. III 2, 534, 39. III 3, 534, 51. IV 8, 541, 36 | Eum. IV 3, 540, 1 σεσοβημένην 6 Philostr. I 28 Συστήραι, II 334, 2 (Θηρευταί, p. 54, 2) ἵπποι παραπλήσιοι οὐδεὶς ἄλλος ἄλλῳ, λευκός τις καὶ ξανθός καὶ μέλας καὶ φοῖνιξ 8 Philostr. II 5 Ποδούγνη, II 346, 10 (69, 20) καὶ Νισαῖα ἵππος μέλαινα ἐπὶ λευκοῖς τοῖς σκέλεσι... καὶ τὸ πν.μα ἀπὸ λευκοῦ τοῦ μυκτῆρος καὶ τὸ μέτωπον ἐν ἀρτίῳ τῷ κύκλῳ 10 Philostr. II 4 Ἰππόλυτος, II 344, 28 (67, 23) ἐλευθέραν αἴρουσι τὴν χαίτην, οὐ δὲ κροαίνοντες...

egyéb esetekben csak az egyik; gyakrabban a dé, így a 39. s. χαριέστερον δὲ a χάριεν (egyszerű) μὲν után, a 16. s. ὁ δὲ τὴν ἀσπίδα a ὁ μὲν γὰρ εὐζωνος; után s a 4. s. οἱ δὲ σεσοβημένοι is, de ugyanígy a μὲν is, a 17. s. τῷ μὲν χλαμύς, 33. s. κομᾷ μὲν; s vannak végül egyszerű, egyes hangsúlyjelűek, μὲν is, δὲ is: 18. s. συμμετρεῖται μὲν, 36. s. τὸ μὲν γὰρ, 38. s. χάριεν μὲν, 56. s. στενοῦται μὲν, 69. s. ἤστραπτε μὲν, 82. s. βασιλικός μὲν s a 41. s. εὐφραίνει δὲ. V. ö. M. Reil, Zur Akzent. griech. Handschriften. Byz. Zeitschr. 19 (1910) 482—483. lk.

¹⁾ Így 6 δ' a 15., 16. és 79. sk., τὸ δ' a 37. s., sőt a 117. s. ἡδ—ἡδ' is így: ἡ δ—ἡ δ'; azonban itt sem következetes, mert a 108. és 111. sk. ὁ δ' áll, a 114. s. pedig μὴ δ', a 103. s. εἰ δ' kétes. Reil i. h. a δὲ enklisisét rendkívül ritka jelenségnek találta, azt pedig, hogy olykor csak *elisis* alakjánál mutatkozik enklisise nem is említi.

οἶον χροαίνοντες, τὸ πεδίον ἀφρῶ περιρραίνοντες καὶ μυκτῆρσιν ὀρ-
θοῖς δέξυ χρεμετίζοντες, χρυσοὶ τὰ φάλαρα καὶ χαλινοὺς ἀργύρῳ κα-
τάστικτοι. Ἰππεῖς αὐτῶν οὔτε στολὴν οὔτε μὴν ἐσθῆτά γε συμβαί-
νουσιν· ὁ μὲν γὰρ εἰζωνος καὶ κοῦφος ἱππάζεται, ὁ δὲ τις ἕτερος
βλοσυρὸν ἐμβλέπει καὶ ἀρειμάνιον· ὁ δ' ἀκοντιστὴς ἐστὶν ἀγαθός, ὁ 15
δὲ τὴν ἀσπίδα προφέρει τῷ στέρνῳ φραττόμενος, ὁ δ' ὥσπερ ἀερο-
βατῶν τὰ σκέλη διαρριπίζεται· τῷ μὲν χλαμῦς, ἀνεμουμένη καὶ κολ-
πουμένη καὶ οἶον μεταπετομένη τὸν ἥρωα· ἐτέρῳ συμμετρεῖται μὲν ὁ
χιτὼν ἐς ἥμισυ τοῦ μηροῦ, τὰ δὲ περὶ τοὺς πόδας κατακεχρύσται,
καὶ κατ' ἄλλο ἄλλος διακεκόσμηται, ὅσα πρὸς κόσμον πνέουσι Χάρι- 20
τες. Ἀσπιδηφόροι πάντες καὶ τὴν αἰχμὴν προβαλλόμενοι· ἐνίοις
τούτων ἡρπεδοῦντο τὰ δόρατα, οἱ καὶ ἀνεμομαχεῖν ἐδόκουν πνέοντες
τοῦ βορρᾶ κατὰ μέτωπον.

Καὶ τὴν οὐρανὸς τὸ πεδίον τοῖς ἥρωσι διαστερούμενον καὶ
ἥλιος ὁ βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς, φωτίζων ὡς ἥλιος, ὡς ἥλιος σελαγῶν καὶ 25
ἀκτινοβολῶν ὑπὲρ ἥλιον, καὶ ὅλον οἰκισόμενος τὸ παγκράτιον τῷ
τοῦ σώματος εὐμήκει, τῷ εὐστόλῳ τῆς πλάσεως, τῷ ἀνδρικῷ καὶ
γενναίῳ, τῷ ἱλαρῷ τοῦ προσώπου, τῷ ἡμέρῳ τοῦ ἥθους, τῷ χαρίεντι
τοῦ σοβήματος, τῷ τῶν μελῶν εὐαρμόστῳ, τῷ ἀναλόγῳ τῆς διαρτίας,
ὅσα κατ' ἄνδρα καὶ ὑπὲρ ἥρωα. Ὁ γὰρ τοι βασιλεὺς πανευφυὺς 30
καὶ κοσμίως ὑπερανίσταται τῶν φιλοτίμως τῇ ψύσει πλασθέντων
καὶ ὅσοι μὴ περὶ τὴν πλάσιν ἡλάττωνται, καὶ κατὰ τὴν ἀσμα-

11 περιρρέοντες 13 γε 15 ἀρειμάνιον: corr. Lambros 22 ἡρπε-
δοῦντο: retinuit Lambros | πνέοντες: corr. Kukules 30 ὅσα: corr.
Lambros

φαίνοντες δὲ ἀφρῶ τὸ πεδίον 11 Philostr. II 4, II 345, 4 (68, 4) μυκτῆρσι
δὲ ὀρσίσιν δέξυ χρεμετίζουσιν 12 Philostr. I 28, II 334, 4 (54, 3) ἀργυρογά-
λιναι καὶ στικτοὶ καὶ χρυσοὶ τὰ φάλαρα 13 Philostr. I 28, II 334, 8 (54, 7)
οὐδὲ τὴν ἐσθῆτα συμβαίνουσιν ἢ τὴν στολὴν. ὁ μὲν γὰρ εἰζωνος ἱππάζεται καὶ
κοῦφος, ἀκοντιστὴς οἶμαι ἀγαθὸς ὢν, ὁ δὲ πέφρακται τὸ στέρνον..., καὶ τὰ σκέλη...
15 Philostr. I 28, II 333, 13 (53, 7) πῦρ ἐμβλέποντα; I 19 Τυρρηνοί, II 322, 21,
(39, 21) βλοσυροί... ὀφθαλμοῖς οἷον βλέπει; cf. et Eum. II 10, 531, 43 βλοσυρὸν
ἄμμα et IV 15, 543, 20 τὸ βλέμμα σφαγῆς 17 Philostr. I 28, II 334, 19 (54,
19) χλαμῦς ἔχουσα τι ἀνέμου καὶ κόλπου; cf. Eum. IV 7, 540, 27 ὁ χιτὼν...
ἐνέμωτο et IV 12, 542, 3. V 10, 550, 50 18 Philostr. I 28, II 334, 25 (54,
24) συμμετρεῖται δὲ ὁ χιτὼν ἐς ἥμισυ τοῦ μηροῦ; cf. Eum. II 5, 529, 46 τὸ πόδε
καὶ μέχρι κνημῶν ἐξέφυγεν ὁ χιτὼν 21 Cf. Eum. III 1, 533, 27 Λαμπαδη-
φόροι πάντες 22 Eum. II 4, 529, 28 ὁ γὰρ βορρᾶς ἐδόκει πνεῖν κατὰ μέτωπον
24 Cf. Eum. V 6, 549, 36 κατὰ σελήνην ἐν ἀστράσιν 29 Eum. III 6,
536, 52 συστοιχίαν φέρων εὐάρμοστον καὶ πρὸς τὸ χεῖλος ἀνάλογον 30 (et 62)
Eum. II 6, 530, 24 πανευφυὺς 32 Ἄσμα ἀσμάτων VII 7 ὁμοιωθῆς τῷ φοίνικι

τίζουσιν ὁμοιωθῇ τῷ φοίνικι. Κομᾶ μὲν, ἀλλ' ὅσον μὴ ἐπισκοπεῖσθαι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεμούμενης τῆς κόμης καὶ ἀτακτοῦσθαι
 35 τῷ πνέοντι. Τὰς ὀφρὺς οὐ κατὰ γὰρ ἐπικαθημένας ἔχει τοῖς ὀφθαλμοῖς οὐτ' αὖ ἐκ διαμέτρου διεστηκυίας ἐξ ἑαυτῶν· τὸ μὲν γὰρ ἀγριωτέρου τρόπου καὶ ἰταμοῦ, τὸ δ' αὖθις τοῦ ἀνδρικοῦ καὶ γενναίου παντελῶς ἡλλοτριῶται. Χάριεν μὲν γὰρ τὸ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κατάρχεσθαι τὰς ὀφρὺς, χαριέστερον δὲ τὸ μὴ προβεβληθῆαι μόνον τῶν
 40 ὀφθαλμῶν, ἀλλὰ καὶ περιβεβληθῆαι τοὺς ὀφθαλμούς. Ἡ παρειὰ τὸν ἀπὸ τῶν ὀμμάτων ὅλον ἥμερον ἀποδέχεται, εὐφραίνει δὲ τῷ ἱλαρῷ καὶ χαρίεντι. Ὁφθαλμοὶ τῷ ἡλίῳ τῷ βασιλεῖ καινοὶ τὸ βλέμμα, καινοὶ τὴν κρᾶσιν, καινοὶ τὴν χρυσίαν· ἰοιδεῖς τὸ χρῶμα καὶ οἶους Ὀμηρος Ἀθηνᾶ τῇ φρονήσει τοὺς ὀφθαλμούς ἐν ἔπεσιν ἔγραψε·
 45 χαροποὶ τὸ βλέμμα καὶ ὅλον ἥμερον στάζοντες καὶ λελουμένοι γάλακτι κατὰ τὴν γραφὴν ὡς ἐφ' ὕδατων πληρώματος· τὸ ἱλαρὸν τῷ ἀρχικῷ καινῶς ἀνακέκρται. Σιαγόνες αὐτοῦ ὡς φιάλαι τοῦ ἀρώματος φύουσαι μυρεψικά περιθρυλλούμενα τῇ γραφῇ. Ἰδουεπὴς τὸ στόμα ὑπὲρ τὸν Πύλιον· χεῖλη αὐτοῦ κρίνα στάζοντα σμύρναν καὶ
 50 γραφικὸν σπαρτίον καὶ λέπυρον Σολομώντειον. Τράχηλος αὐτοῦ ὡς ὀρμίσκος· περιδέραια τραχήλου αὐτοῦ ἀπὸ χρυσοῦ μετὰ στιγμάτων τοῦ ἀργυρίου. Εὐπαγές τὸ στέρνον καὶ ὄντως στέρνον ἀνδρός. Τὰ περὶ τοὺς ὦμους εὐρύτερα πέπλασται καὶ πρὸς τὸ ἡρωϊκὸν πεπλάσμένα τὴν συμμετρίαν οὐκ ἀπληρώσατο. Τὰ περὶ τὰ σπλάγχνα καὶ
 55 περιγᾶστρια τὴν πιμελὴν πορητήσαντο καὶ ὡς ἐν θώρακι τῇ συμμε-

33 Philostr. I 28, II 334, 27 (55, 1) κομᾶ ὅσον μὴ ἐπισκοπεῖσθαι τοὺς ὀφθαλμούς, ὅτε ἀτακτῆσαι ἡ κόμη ὑπὸ τοῦ ἀνέμου 35 Philostr. jun. 2 Μαρσύας, II 394, 26 καὶ ἡ ὀφρὺς δὲ ὑπέρεκται τοῦ ὅμματος 38—42 Philostr. II 5, II 347, 8—16 (70, 24), τῶν δὲ ὀφρύων χαρίεν μὲν τὸ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀρχεσθαι... χαριέστερον δὲ τὸ περιεῖχθαι. δεῖ γὰρ αὐτὰς μὴ προβεβληθῆαι τῶν ὀφθαλμῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ περιβεβληθῆαι αὐταῖς. ἡ παρειὰ δὲ ὑποδέχεται μὲν τὸν ἀπὸ τῶν ὀμμάτων ἥμερον, εὐφραίνει δὲ τῷ ἱλαρῷ 42 Cf. Eum. II 9, 531, 23 καινοὶ τὴν ὄψιν, καινοὶ τὴν ἐντύδα 44 γλαυκῶπις passim 45 Philostr. I 23 Νάρκισσος, II 327, 21 (45, 19) (τό γε μὴν ὄμμα...) τὸ γὰρ χαροπὸν αὐτοῦ | Kallistr. Ἀγάλματα 14 Ἀσαμᾶς, II 438, 20 (Nereidæ) ἀροδίσιον ἥμερον ἐξ ὀμμάτων στάζουσαι | Ἀισμα ἄσμ. V 12 ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ ὡς περιστρεφόμενοι ἐπὶ πληρώματα ὕδατων λελουσμένοι ἐν γάλακτι 46 Kallistr. 5 Ναρκίσσου ἄγ., II 426, 21 ἐβλεπε δὲ οὐκ ἀκράτως γαῦρον, οὐδὲ ἱλαρὸν καθαρώς 47 Ἀισμα ἄσμ. V 13 σιαγόνες αὐτοῦ ὡς φιάλαι τοῦ ἀρώματος φύουσαι μυρεψικά 48 Ilias I 247 sqq. Νέστωρ ἡδυεπὴς... Πολίων ἀγορητής 49 Ἀισμα ἄσμ. V 13 χεῖλη αὐτοῦ κρίνα στάζοντα σμύρναν πλήρη 50 Ἀισμα ἄσμ. IV 13 ὡς σπαρτίον τὸ κόκκινον χεῖλός σου καὶ ἡ λαλία σου ὥραία ὡς λέπυρον ῥοῆς | Eum. II 2, 528, 36 Ὀρμίσκος περὶ τὸν τράχηλον τῆς παρθένου ἐξ ἀργυρίου μετὰ στιγμάτων χρυσοῦ; Ἀισμα ἄσμ. I 11 μετὰ στιγμάτων τοῦ ἀργυρίου 52 sqq. Cf. Philostr. jun. 15 Μελέαγρος, II 417,

τρία διακεκόσμηται. Τὰ περὶ τὴν ὁσφὺν στενοῦται μὲν | ὡς εἰκὸς f. 277^v
καὶ ἐξ εὐρέων ὤμων ἡρέμα πως ὑπολήγει πρὸς τὸ στενώτερον, πλὴν
ἐς τοσοῦτον παρητήσατο τὴν εὐρύτητα, ἐς ὅσον μὴδὲν τοῦ ἀνδρικοῦ
καὶ γενναίου παραλυμήνασθαι. Ὅσος καὶ οἷος ὁ βραχίων αὐτοῦ·
πανευφυῶς πεπλασμένος καὶ τὴν πλάσιν ὑπερφυῆς, εὐμήκης καὶ τοῖς 60
ὤμοις ἀνάλογος. τῇ πολυσάρκῃ δικαίως ἀποταξάμενος καὶ τῇ εὐσάρκῃ
πανευφυῶς ὑποταξάμενος, τὴν συμμετρίαν οἰκειωσάμενος καὶ τὴν
ἀμετρίαν ἐκτιναξάμενος, ἐπίσης τὸ ἄσαρκον παραιτησάμενος καὶ <τὸ>
πολύσαρκον, ὡς τὸ μὲν ἀσθενές, τὸ δὲ βαρὺ καὶ δυσκίνητον. Δάκτυλοι
καὶ χεῖρες δαυτικῶς καθωπλισμένοι πρὸς πόλεμον καὶ παρτάξι·ν 65
καὶ διαβήματα τούτου ἐν ὑποδήμασιν ὠραιώθησαν. Τάλλα τῶν μελῶν
καὶ τοῦ σώματος Σολομῶν διαγραφέτω ἁσματιζόμενος.

Ἡ κεφαλὴ κόσμος τῷ βασιλεῖ ἀπὸ χρυσοῦ καὶ λίθων καὶ
μαργάρων σφαιροειδῶν· ἤστραπτε μὲν ὁ χρυσός, ὁ μάρμαρος ἐλευ-
καίνετο καὶ ἡ λυγνίτης ἐπέστιλβε, καὶ ἦσαν κάτοπτρον ταῦτα τοῦ τῇ 70
κεφαλῇ τοῦ βασιλέως ἐγκειμένου θησαυροῦ τῆς φρονήσεως· καὶ μο-
νονοῦ παρτὴν ἐπάδων προφητικώτατος βασιλεύς· ἐδόθη σοι φρόνησις,
ἦλθε δέ σοι τὰ ἀγαθὰ ὁμοῦ πάντα μετ' αὐτῆς·. Ἐρυσθρὸν τῇ χλα-
μύδι τὸ χρῶμα καὶ ὡς ἐκ κόκκου βαφὲν Μηδικοῦ· καὶ ἦν ἡ χλαμὺς
χρυσῇ τὰ πολλὰ κατὰστικτος, τὰ στίγματα τοῦ χρυσοῦ πρὸς κύκλον 75

43 κράσιν: corr. Lambros 57 πῶς 63 inserui 69 ἤστραπται
75 πολλὰ: Lambros πάντα, at cf. vv. 5, 85, 89

20 sqq. κνῆμαι δ' αὐτῷ εὐπαγεῖς 56 Eum. IV 12, 542, 31 (τὸ χιτῶνιον)
στενοῦται μὲν περὶ τὴν ὁσφὺν | II 2, 528, 36 (ὁ πλόκαμος βοστρυχοῦται) μὲν ὡς εἰκὸς
58 Eum. I 4, 524, 17 ἐς τοσοῦτον (δὲ τῇ ἡλίῳ παραχωροῦσι προκύψαι τὴν γῆν), ἐς
ἅσον (ὁ ζέφυρος πνεύσας τὰ φύλλα διέσεισεν) 64 Ψαλμ. 143 (144), 1 ὁ διδάσκων
τὰς χεῖράς μου εἰς παράταξιν, τοὺς δακτύλους μου εἰς πόλεμον 66 Eum. II 3, 529,
6 et IV 22, 546, 13 τάλλα τῶν μελῶν | IV 13, 542, 47 τάλλα τὰ περὶ τὸ σῶμα
68 sqq. Eum. II 2, 528, 28 sqq. μάρμαροι περικυκλοῦσι τοὺς λίθους, κατὰ χιτῶνα
λευκοί, σφαιροειδεῖς τὸ σχῆμα et ibid. 45 τὸν γὰρ πάντα κόσμον περὶ τὴν κεφαλὴν
70 Cf. Eum. III 5, 536, 2 ταῦθ' ὡς ἐν κατόπτροις τοῖς ὀνείροις; IV 7, 541, 30
καὶ ἦν ὁ λειμὼν τοῖς ἐν ποσὶ σανδάλιοις ὡς ἐν κατόπτροις παραδεικνύμενος et Philostr.
I 6 Ἐρως, II 304, 16 (15, 22) κάτοπτρον δὲ τὸ . . . σανδάλιον et Kallistr.
Narx., II 427, 4 καθάπερ κατόπτρῳ τῇ πηγῇ χρώμενος 71 Cf. Eum. II 6,
530, 6 μονοῦ λέγουσας, ὡς . . .; III 7, 537, 22 μονοῦ λέγουσα, . . . et
Philostr. II 2 Ἀχιλλέως Τροπαί, II 343, 11 (65, 23) καὶ μόνον οὐχὶ λέγειν . . .
72 Philostr. I 9 Ἐλος, II 308, 3 (20, 6) ἐφειστάειν οἱ μουσικότεροι τῶν κύκλων
ἐπάδοντες | Σοφία Σολομ. 7, 11 ἦλθε δέ μοι τὰ ἀγαθὰ ὁμοῦ πάντα μετ' αὐτῆς
73 Eum. II 5, 529, 41 ἐρυσθρὸς ὁ χιτῶν 74 Philostr. I 28, II 334, 16
(54, 15) (χαλινὸν) κόκκου Μηδικοῦ 75 Eum. IV 7, 541, 25 (ὁ χιτῶν) οἷον
κατὰχρυσος, καὶ ὡς ἐξ ἀνθέντων κατὰστικτος

ἀπευθυνόμενα, τὰ δὲ τῶν κύκλων ἐντὸς ὅλην αὐτὴν ἀπεξωγράφει τὴν τοῦ βασιλέως εὐσέβειαν· ὁ γὰρ τῷ σταυρωθέντι κατ' ἔχνος ἀκολουθῶν τῷ πόθῳ τοῦ σταυρωθέντος ἑαυτὸν συνεσταύρωσε. Κιρρὸς ὁ πέπλος τῷ βασιλεῖ καὶ χρυσόπαστος, ὁ δ' ἐν χρυσῷ κόσμος ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι γέγραπται, ἔν' ὅλα τὰ μέλη τούτῳ συσταυρωθεῖη Χριστῷ κατὰ τὸν μέγαν ἀπόστολον· καὶ ἦν ὁ πέπλος βασιλικὸς τις καὶ κόσμιος, βασιλικὸς μὲν, ὅτι πεφιλοτίμηται τῇ λαμπρότητι, κόσμιος δ', ὅτι τὸ πέπλος εἶναι τοῦ βασιλέως καταπεπλούτηκε. Περὶ τοὺς ὤμους ἐν ἐρυθρῷ τῷ κύκλῳ τούτῳ γῦπες διεπτερύσσοντο καταχρυσού-
 85 μενοί τε καὶ τὰ πολλὰ διαμαργαρούμενοι, αἰνιττομένου πάντως ἐν τῷ κύκλῳ καὶ τοῖς πτηνοῖς καὶ τῷ χρώματι, ὡς αἰθέριος ὁ βασιλεὺς καὶ μετάρσιος καὶ ὡς ἐξ οὐρανοῦ μεγαλοβροντῶν μεγαλουργεῖ τὰ τεράστια. Ὅσα τοῦ χιτῶνος ἐξ ὤμων μέχρι δακτύλων ἐκκέχυνται, ἐρυθραίνεται τὰ πολλὰ, πλὴν ἄλλα κατέστινται καὶ χρυσῷ. Τὰ
 90 πρὸς τῶν εἰκόνων μετὰ τοὺς ὤμους πορφύρα καὶ χρυσῷ καὶ μαργάραις κατακεκόσμηται. Τὰ περὶ τὴν ὁσφὺν στρατιωτικῇ τῇ μίτρᾳ διέζωται καὶ ἦν ὁάκινθος ἐπιπολάζουσα τοῖς δεσμοῖς καὶ περιδέουσα τούτους ὁάκινθίνῳ τῷ κλώσματι. Τὸ πέδιλον ἐρυθρὸν καὶ ὄντως βασιλικόν, καὶ ἀετοὶ λευκοὶ τοῖς πεδίλοις ἀπὸ μαργάρων <ἐ>γεγράφατο, ἵνα καὶ
 95 τῷ λευκῷ τῶν μαργάρων καὶ τῷ ὕψιπεταῖ τῶν πτηνῶν ὅλον ἐνζωγραφῇται τὸ τοῦ βασιλέως αἰθέριον, ὁ γὰρ τοι βασιλεὺς καὶ ἄσπιλος κατὰ μάργαρον καὶ ὕψιπέτης κατὰ τοὺς ἀετοὺς καὶ οὐράνιος. Ἀσπὶς τῇ λαϊᾷ τῷ ὑπὲρ ἥρωας βασιλεῖ, ἐπταβόειος ὄντως κατὰ τὴν Τελαμωνίου τὴν ἐξυμνουμένην τοῖς Ἑλλήσι καὶ κόσμος αὐτῇ σταυρικὸς ἀπὸ
 100 λίθων, ἀπὸ μαργάρων, ἀπὸ χρυσοῦ μετὰ στιγμάτων τοῦ ἀργυρίου,

84 γῦπες 92 δεσμοῖς: Lambros 94 γεγράφατο 95 ἐνζωγραφεῖται:
 96 ἄσπιλος: Lambros

80 Epist. ad Galat. 2, 19 Χριστῷ συνεσταύρωμα: 84 Eum. II 10, 531, 38 Πῶς δ' οὐ πτερούσσεται τὸ πτηνόν 85 Eum. II 6, 530, 15 τὴν ἰσχὺν ὑπανίττειτο 86 Eum. II 5, 529, 40 ὅλη αἰθήριος 87 Eum. III 2, 534, 30 ἐξ οὐρανοῦ μέγαλα βροντᾷ 88 Eum. IV 12, 542, 31 μέχρι δακτύλων ἐκκεχυμένον αὐτῶν et cf. IV 15, 543, 27 ὁ μέχρι γονάτων ὁ τεχνίτης ἐξέχουσε 89 Cf. v. 75 91 Eum. II 3, 529, 5 μίτρα τὴν ζώνην, ... στρατιωτικῶς κατεπέφρακτο 92 Eum. II 2, 528, 38 ὁάκινθος ὁ πόρπαξ αὐτῷ 93 Eum. II 4, 529, 36 Μέλαν τὸ πέδιλον | II 7, 530, 39 καὶ ὄντως βασιλικόν 96 Eum. II 6, 530, 30 τὸ αἰθέριον 97 Il. XII. 201, 219. XIII. 822. Od. XX. 243 αἰετὸς ὕψιπέτης | Eum. II 3, 529, 10 Ἄσπις τῇ λαϊᾷ τῇ παρθένῳ 98 Eum. IV 23, 546, 29 ἡ δ' αἰδὼς τῇ παρθένῳ ἀσπὶς ἐπταβόειος; Ilias VII 220, 222, 245, 266. XI 545 τάκος ἐπταβόειον 101 Eum. II 2, 528, 45 τὸν γὰρ πάντα κόσμον περὶ τὴν κεφαλὴν τῆς κόρης ὁ τεχνίτης ἐκένωσε et 37 ἐξ ἀργυρίου μετὰ στιγμάτων χρυσοῦ | Cf. Eum. IV 17, 543, 41 οἷον μετέλλκε τὴν

ὄν πάντα κενοὶ κατὰ ποταμούς, ἵνα πάντας ἐλκύσῃ πρὸς τὴν εὐσεβειαν καὶ κατὰ τὸν τοῦ Κυρίου λόγον εὐαγγελικῶς ἀράμενος τὸν σταυρὸν ζητεῖ τὰ οὐράνια, εἰ δ' οὐδείς ἀντιμετωπῆσαι θαρρήσει· τῷ βασιλεῖ, τὸν τῆς ἀσπίδος κόσμον προτίθῃσι, ἵνα συλήσῃ τὴν συμπλοκὴν καὶ νικήσῃ τὸν πόλεμον. Τεράστιον ὄντως ἢ περὶ τὴν ἐτέραν 105 σημαίαν· παχὺ κατὰ δρῦν τὸ δόρυ, καθ' ὅλους πέπλους οἱ πλόκαμοι, ὄντως πρὸς ἰστίον ὀγκάδος φορταγωγῶ καὶ ὑπὲρ λαῖφος πολυφόρου νηός. Ὁ δ' ὑπὲρ πάντας τὰ πάντα κράτιστος βασιλεὺς ἱππάζεται φέρων ἑπταβόειον σάκος, ἰστίον, σημαίαν, λαῖφος, πέπλον ὄλου στρατοῦ, καὶ ἀντιμετωπούμενος τῷ βορρᾷ θρασυνομένῳ καὶ ἀντιπνεόντι 110 νόμον οὐ παρέσφαλται στρατιωτικόν, ἀλλὰ κατακοντίζει καὶ οὕτως· ὁ δ' ἄθλιος κατακοντισθεὶς εἰς ὤμους κεῖται καὶ ,κεφαλὴν κύμβαχος· ἂν φαίη τις ποιητής.

Ὡς ἀπαράμιλλός σου ἡ δεξιὰ τοιαῦτα θαυματουργοῦσα, μὴδ' ὅσα ἐν τοῖς ἀρχαίοις ἠκούσαμεν τέρατα· ὥς ἄγαμαί σου τὸ τῆς 115 ἐτέρας εὐάγωγον, ὅπως ἐν ὀλίγῳ τῷ πόρπακι τὸ θαῦμα, τὴν ἀσπίδα τὴν ἑπταβόειον ἡδ' ἐπὶ δεξιᾷ ἡδ' ἐπ' ἀριστερᾷ ἡρέμα πως καὶ ἀτρεμοῦσα πανευφυῶς μετατίθῃσιν ἀφιστάσα τοῦ στέρνου καὶ σε τὸν ὅλον ἥρωα περιγράφουσα. Διὸ καὶ ὥς ἐξ οἰκείου κατοικητηρίου προκύπτει σοι Κύριος καὶ δι' ἀγγέλου τὰ ἐπινίκια <στέλλει> εἰρήνην 120 εὐαγγελιζόμενός σοι καὶ ἀγαθὰ καὶ τὴν ζωὴν πολυχρόνιον.

109 σάκος 117 ἡρέμα πως: cf. v. 57 120 inserui

φλόγα et III 10, 538, 52 εἰς ἑαυτὴν ἐφέλκεται μου τοὺς ὀφθαλμούς 102 Matth. 16, 24 (= Marc. 8, 34. Luc. 9, 23) ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ 103 Matth. 6, 33 ζητεῖτε . . . τὴν βασιλείαν . . . αὐτοῦ; Epist. ad. Col. 3, 1 τὰ ἄνω ζητεῖτε; cf. Eum. II 5, 529, 44 Τοὺς ὀφθαλμούς ὅλους ἔχει πρὸς οὐρανόν; II 6, 530, 34 καὶ πρὸς οὐρανὸν ἀπευθύνει τοὺς ὀφθαλμούς 104 Cf. Eum. V 14, 552, 34 τὴν νίκην ὑπέκλεψεν; V 17, 553, 32 ἀποσολῆσαι με τὸ σεμνόν; V 20, 554, 18 οὐκ ἀποσολῆσει ταύτην 106 Eum. II 3, 529, 7 ἡ χεὶρ κατὰ δρῦν παχεῖα 109 Cf. ad v. 98 110 Cf. Eum. V 3, 548, 32 ἀντιπνεύσας τῆς σωφροσύνης ζέφυρος; Philostr. I 20 Σάτυροι, II 342, 1 (41, 5) ὁ Ζέφυρος ἐκκαλεῖ αὐτὸν προσπνέων τῇ κόμῃ, ὁ δὲ ἀντιπνέει τῷ ἀνέμῳ 112 Philostr. II 10 Κασσάνδρα, II 356, 18 (82, 23) ὁ δ' εἰς ὤμους καὶ κεφαλὴν κεῖται, ποιητής ἂν φαίη κύμβαχος 114 Cf. Eum. II 6, 530, 25 Περιπτύσσομαι σου τὴν χεῖρα, γραφεὺς ἀσπάζομαι τὴν γραφίδα 115 Philostr. I 28, II 334, 30 (55, 4) ἐγὼ δὲ ἄγαμαι τοῦ φρονήματος 116 Philostr. II 5, II 346, 24 (70, 8) ὑπερβάλλουσα γὰρ ἡ ἀριστερὰ τὸν πόρπακα ἔχεται τῆς αἰχμῆς ἀφιστάσα τοῦ στέρνου τὴν ἀσπίδα 117 Eum. II 5, 529 45 Στάδμη καὶ φλόξ ταῖν χερσῶν, ἡ μὲν ἐπὶ δεξιᾷ, ἡ δ' ἐπ' ἀριστερᾷ. 119 Eum. II 5, 529, 39 ὥς ἐξ οὐρανοῦ διακύπτει; II 6, 503, 30 τὸ διακύπτειν ἐξ οὐρανοῦ et 33 δικαιοσύνη γὰρ ἐξ οὐρανοῦ διακύπτει 120 Luc. 2, 14 ἐπὶ γῆς εἰρήνη | 2, 10 εὐαγγελίζομαι ὑμῖν χαρὰν μεγάλην

Jegyzetek.

Az ekphrasis nyelvét és stílusát igen csekély művészet, ellenben annál nagyobb, túlzott mesterkedés teszi nevezetessé. A szó-készletében, syntaxisában s képeiben nyilvánuló tarkaság és rikító színezés azonban tisztán csak onnan ered, — a mit a testimoniumok egymagukban kézzelfoghatóan mutatnak —, hogy az egész darab idegen jószágok, ékességek egyszerű kiírása és összeállítása. Szó- és fordulat-magyarázatra nem sok szükség van.

1. s. *ξυλοκονταριῶν*. Cod.: *ξυλοκονταριῶν*, a mi aligha lehet helyes, mikor az alapszó *κόντον*. Maga a legközelebbi rokon szó-csoport ez: *ξυλοκόντιον* (Du Cange, Glossarium mediæ et infimæ græcitis s. v.), *ξυλοκόνταρον* (*Ἀπολονθία τοῦ... σπανοῦ*. E. Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, II. k. 37. l., 90. s.), *ξυλοκοντάριον* (Du Cange s. v.), és *ξυλοκονταρίζω* (The Chronicle of Morea, ed. J. Schmitt, 2409. s.). Lambros említi Kinnamos i. h.-ról a *κόντα αὐτόξυλα*-t, mintha ez a mi *ξυλοκονταρίαι* szavunknak is alapját alkotó *ξυλοκοντάριον* körülírása volna; ám elhamarkodott következtetések elkerülése végett tanácsos megjegyezni, hogy hasonló körülírások máshol is vannak, így Leo császár Taktikájának *α'* fejezetében (Migne, P. G. 107., 737. hasáb): *κοντάρια ἄνευ ξιφῶν*. A felsorolt szócsalád arról mindenesetre kezeskedik, hogy a hegynélküli, pusztai fa-dárda régóta ismert volt a bizánczi hadseregben, a Leo-féle Taktika id. helye pedig azt is bizonyítja, hogy gyakorláshoz használták. Pusztai véletlenség lesz, hogy ezek a műkifejezések: *ξυλοκονταρίαι* és *ξυλοκονταρίζω*, oly elszórtan s csak alkalmilag bukkannak fel, az utóbbi csak a XIII. században s akkor is a frank kulturától érintett helyen, a mi annál is föltűnőbb és értékesebb, mert e műkifejezéseknek középgörög lovagi regényekben semmi nyomuk sincs. — A császári címrről l. legutóbb J. Compernass, Gregorios Lobrede auf die 318 Väter des Konzils zu Nikaia und Konstantin den Grossen. Bonn. 1908. 43. s k. lk.

6. s. *παραπλήσιος οὐδαμοῦ*. Itt Philostratos meg van tűzdelve egy költői reminiscenciával. *Οὐδαμοῦ* (gyakrabban: -ῆ) -ὥς helyett áll pl. Aischylos Pers. 490. s. és Sophokles Antig. 183. s. E helyek eléggé közel esnek, talán ezek a földézői *οὐδαμοῦ*-nak.

9. s. *ἐν ἀρτίῳ τῷ κύκλῳ τὸ μέτωπον λευκαίνόμενος*. Ugyanezen *ἐν* + dat.-szerkezet megvan az 55., 66., 79. és 84. sorban is, — közös vonás Philostrotasszal (az ekphrasis 9. sora belőle való: l. apparat.) és Eumathiosszal (a 84. sor belőle van: u. o.). Általánosságban v. ö. Kühner-Blass, Griech. Gramm. II. 1. (1898), 464. s k. l.

11. s. *οἷον χροαίνοντες*. Ugyanígy a 18. sorban: *οἷον μεταπετομένη*. Ez az *οἷον*-os fordulat az ekphrasis-phraseologia egyik legjellemzőbb alkatrésze, különösen Philostratosnál. V. ö. bécsi kiad. index s. v. Eumathios különben nem használja, azonban épen azokon a helyeken, a hol az ekphrasis szerzőjének szolgált példaképtül, a szobrok leírásában, maga is bőségesen alkalmazza. V. ö. II 2, 528, 44. IV 6, 541, 15. IV 7, 541, 26. IV 10, 524, 8. IV 14, 543, 13. IV 15, 543, 22, 26, 32. IV. 16, 543, 41. IV. 18, 544, 7. I 5, 524, 52. I 6, 525, 12.

22. s. ἡρπεδονοῦτο. Ἀρπεδονοῦν — e végződésessel ἄθησαύριστον szó, Hesychiosnál csak ἄρπεδονίζω van — itt azon jelentéssel bír: „hurokkal (ἄρπεδόνῃ) megerősíteni, odakötni“. Az ἄρπεδονόω: ἄρπεδονίζω viszonyához hasonló az ὠραιόω (66. s.): ὠραῖζω és καταπλουτέω (83. s.): καταπλουτίζω viszonya; v. ö. G. N. Hatzidakis, Einleitung in die neugr. Gramm. Leipzig, 1892. 394. s k. lk.

24. s. διαστερούμενος. Διαστερόω ἄθησαύριστον ige διάστεροςból; értelme: „csillagossá tenni, csillaggal sűrűn teleszórni“. A kép következetlensége arra vezetendő vissza, hogy két reminiscentia van benne összeolvasztva; Eum. V 6, 549, 36 ezen kifejezésében: Ἰσμίνην εἶδεν ἐν μέσῳ κατὰ σελήνην ἐν ἄστρασι, σελήνη helyébe be van illesztve az a híres, Psellos-tól Konstantinos Monomachos császárra tartott Panegyrikos-ában teremtett kép, ἥλιος βασιλεύς (l. K. Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, 5. köt., 106. l.). Hogy e képet mily pazarul használták Manuel alatt, a prodromosi költemények számtalan helye bizonyítja, azonban, hogy azt sem feledték, kitől eredt, tanusítja a Timarion 45. §-a, ed. Ellissen, Analekten 4. köt., 90. l., mely Pselloszal mondatja: «Ὁ βασιλεὺς ἥλιος» συχνάκις αὐτῷ ἐπέλεγον.

26. s. ὑπὲρ ἥλιον. Ez az ὑπὲρ-es fordulat igen gyakori; megvan a 30., 98., 107. és 108. sorokban s nyilván semmi egyéb, mint Eumathios olyasféle kifejezésmódjának az utánzása, mint II. 7, 530, 48: οὕτω τερπνὸν τὸ μεῖράκιον ὑπὲρ μεῖράκιον πᾶν, ὑπὲρ πᾶσαν παοθένον. — οἰκειούμενος, a 62. sorban οἰκειωσάμενος. Hesychios s. v. οἰκειώσαντο· ἰδιοποιήσαντο megadja a magyarázatot, Philostr. II. 33 pedig az alkalmazás módját: οἰκειούμενοι τὴν σοφίαν τοῦ δένδρου.

30. s. ὅσα κατ' ἄνδρα καὶ ὑπὲρ ἥρωα. Ez az értelmetlen ὅσα-s toldalék egy felsorolás végén eumathiosi reminiscentia. Ez az író szereti felsorolásait ilyenképen összefoglalni: τὸ σῶμα, τὸν χιτῶνα, τὸ πέδιλον, καὶ τὸ τῆς κεφαλῆς περιχάλυμμα, καὶ ὅσα περὶ τὸ σῶμα (IV. 14, 543, 5), δάφνη... καὶ μυρρίνη καὶ κυπάριστος καὶ ἄμπελοι καὶ τᾶλλα τῶν φυτῶν, ὅσα τὸν κῆπον ἐκόσμει. Jellemző, hogy Eumathiosnál ez egészen természetes, míg az ekphrasisban, itt legalább (míg a 20. s. jó), igen kirívó. Az itt előforduló κατὰ + acc.-szerkezetet föl-lehetjük még a 20. és 106. sorokban is. Kukulesnek szemet szúrtak s mivel Eumathiosnál is nagy tömegben szerepelnek, egybevetette őket ezéivel, sőt épen ezt a mozzanatot használta fel arra, hogy Eumathios számára vitassa az ekphrasisist. Az én paralleljeim nagy tömegében ez persze lényegtelen kis aprósággá sülyed.

31. s. φιλοτίμως, a 82. sorban is φιλοτιμῆται. Mindkettő a φιλοτίμος szóból, ennek azon jelentéséből: „becsvágyó, teljes igyekezetű, fáradtságot vagy más egyebet nem kimélő“, az első értelme: „bőven, gazdagon“, a másodiké: „bőven el volt látva“. Az első ugyan megvan Eumathiosnál is, — v. ö. IV. 7, 541, 23. I. 3, 523, 38, sőt V. 8, 550, 6. V. 9, 550, 14. V. 14, 552, 20 is — azonban mivel φιλοτίμως és φιλοτιμῆται, egyformán mind a kettő, megvan Hesychiosnál, valószínűleg az ő lexikonából tanult kincsek.

44. s. Ἀθηνᾶ τῇ φρονήσει. Ez az azonosítás, szellemesen elburkolva, megvan már Platónnál Tim. 24 C és Krit. 109 C, azonban még sem innen való lesz a közvetlen ihlet, hanem Eumathiosból, kinél II. 6, 529, 54 Φρόνησις egyike a leírt négy szobornak. Vö. 71. s. is.

59. s. *παλαυμήρασθαι*. Az acc.-os szerkezet elüt az általános dat.-ostól.

61. s. *ἀποταξάμενος*. Ez a szó a következő *ἐκτιναξάμενος*-szal együtt lehetne közvetlen új testamentumi reminiscencia is, az utóbbit azonban külön czímszóként adja Hesychius is.

93. s. Az *ὄντως* fordulat, mely az 52., 98., 105. és 107. sorokban is megvan, pusztá Eumathiosból való reminiscencia. Utóbbinál egyebek között II. 2, 528, 34. II. 7, 530, 39 áll. Az *ὄντως βασιλικὸν* példája épen ez az utóbbi hely (II. 7, 530, 39).

106. s. *πλόκαμοι*: a lándzsán lévő zászló rojtjai, a melyeknek nagysága alaposan túlozva van; a 109. sorban viszont a zászló *πέπλος δλου στρατοῦ*.

107. s. *πρὸς ἰστίον*: 'vitorla módjára'; vö. 53. s.

109. s. *σάχος*. A *σάχος* két *χ*-val sohase fordul elő. Az író összevétette *τὸ σάχος* és *ὁ σάχος*-t. Az utóbbi szó (egyházi és császári ruhadarab neve) a középgörögben egészen közönséges; v. ö. *Stephanus*, *Thesaurus linguae graecae* s. v. *σάχος*, *ὁ*.

(Vége következik.)

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Branko Vodnik: Povjest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti. (A horvát irodalom története. I. kötet. A humanizmus korától a XVIII. század végéig. Jagić V. bevezetésével a horvát glagolit irodalomról.) Zágráb, 1913. 8-r., 410 l. 66 képpel.

Drechsler Branko, a zágrábi tud. egyetemen a horvát irodalom-történet magántanára, a ki eddig a horvát irodalom újabb korából vett monografiákkal és értekezésekkel jó nevet szerzett magának, *Vodnik* néven a dalmát és a horvát Matica támogatásával közrebocsátotta horvát nagy irodalomtörténetének első kötetét, mely az első behatóbb horvát irodalomtörténethez, *Šurmin György* «Povjest književnosti hrvatske i srpske» (Zágráb, 1898. 8-r., 317 l.) című művéhez képest feltűnő haladást jelent.

Míg ugyanis *Šurmin* — főleg a horvátok irodalmában — minden eddig felderített adatot rostálás és kellő elrendezés nélkül felhalmoz és a jelenségeket száraz krónika módján méltatja, beérve a történeti, életrajzi adatokkal, könyvczímekkel és tartalmi méltatásokkal, addig *Vodnik* az értéktelent már kiveti, a jelentékeny ügyesen csoportosítva, beható vizsgálat tárgyává teszi és emelkedettebb szempontból méltatja, gondosan meggrajzolva a milieut, ennek hatását az egyéniségre, ennek tükröződését műveiben, a munka viszonyát forrásaihoz s hatását az utókorra.

Apró tévedésektől ily nagy munka nem lehet mentes; a szakférfiúnak lehet egy-egy munkának főleg esztétikai értékéről más

nézete is, óhajthatja egy-egy írónak vagy műnek behatóbb vagy pedig kevésbé részletes méltatását, mint pl. *Rešetar M.* az «Archiv für slavische Philologie» XXXVI. kötetében (265—272. l.) közölt bírálataiban, de az egész munkáról a legszigorúbb kritika is csak meleg elismeréssel szólhat. A következőkben csak néhány feltűnő jelenségre szándékozom rámutatni.

Vodnik csakis a horvát irodalom történetét adja, bármennyire vált is általánossá a szokás, hogy a horvát irodalomtörténetírók — s így Šurmin is — nem akarnak horvát irodalomtörténetet a szerb irodalom méltatása nélkül nyújtani s bármennyire hangoztatja is *Murko M.*, hogy a délszláv népek irodalmát csakis oly összeolvasztásban szabad méltatni, minőt ő a «Kultur der Gegenwart»-ban (Teil I., Abt. IX., 1908. 194—245. l.) nyújtott. A nyelvtudományban még helyeselhető a horvát nyelvtudósok álláspontja, hogy a horvát irodalmi nyelvről szólva, azt mindig «hrvatski ili (vagy) srpski jezik»-nek nevezik; ebből azonban korántsem következik az, hogy irodalomtörténetíró csak «hrvatska i (és) srpska književnost»-ról szóljon vagy csakis «délszláv» irodalomról. Hiszen a «horvát» nem nyelvi, hanem politikai és kultúrtörténeti fogalom: a horvát-ságot alkotják a szlovén nyelvhez igen közel álló kaj-nyelvjárást, a már hangsúlyánál fogva is teljesen különálló *ča*-nyelvjárást és a szerbek beszélte és az illyrizmus korában horvát irodalmi nyelvvül is elfogadott *što*-nyelvjárást beszélő római katolikus délszlávok, a kiket vallásuk a nyugathoz, politikai életük pedig Sz. István koronájához, illetve egy ideig Velenczéhez, majd pedig a monarchiához csatolt. Szellemi életük — de főleg irodalmuk — lényegesen eltér a bolgárokétól és szerbekétől, kik a keleti egyházhoz tartoznak és a szlovénekétől, a kik mindvégig erősen állottak német, ill. osztrák befolyás alatt. Szerves kapcsolat csak a horvát és szerb népköltészetben, az egyházi szláv irodalom megindulásában jelentkezik a horvát és szerb kultúra között, továbbá a szlovénység és a kaj horvátság reformációjában. Az indokolással, hogy miért ne lehetne horvát irodalmat külön is méltatni, *Rešetar M.* adós maradt és a *Murko* kívánta egybeolvasztás nagyon erőltetett; az a körülmény, hogy a délszláv népeknél mind az újabb irodalom nyugateurópai hatás alatt lendül fel, még nem jelenti az irodalom egybeolvadását és az illyrizmus egyesítő törekvése is a legtöbb tekintetben hiú ábrándnak bizonyult, hiszen a kaj-nyelvjárásnak az irodalomból való kiszorításával a kitűzött célt nem érhették el.

Az irodalomtörténet első fejezetének megírására *Vodnik B. Jagić V.*-t kérte, a ki szívességet nem szokott megtagadni. Itt az illusztris szlávista a glagolit irodalomnak úgyszólván csak bibliográfiáját nyújtotta; a méltatásban még annyi élet sincsen, mint Šurmin könyvének megfelelő fejezetében, hol a glagolit irodalmat a szláv nyelvű istentisztelet jogainak Rómában való kivívásáért folytatott küzdelem rajzában nyerjük. *Jagić* nem terjeszkedett ki a glagolit írásban reánk maradt egyházi drámákra és *Vodnik* kénytelen volt ezt a hiányt függelékekben pótolni.

Az író igyekszik az idegen hatásokat behatóan méltatni; ez sikerül is neki, a mikor latin, görög, o'asz, francia és német befolyásról van szó; a magyar irodalom hatásának ismertetése azonban

szegényes és nem mentes a téves állításoktól: nem tudja pl. hogy a *Petretic*-féle evangéliumok szövege a *Káldi*-féle bibliából való fordítás; azt állítja, hogy Petreticet *Pázmány*nak ily munkája készítette az evangéliumok lefordíttatására és kiadására; *Zrinyi Miklóst* a magyar irodalom megindítójának mondja és nem mutat rá arra, hogy mennyire romlott meg a *Zrinyiász Zrinyi Péter* átdolgozásában.

A munkát Vodnik a művelt nagyközönségnek szánja; a könyved stílus, az éles vitatkozás kerülése bizonyára elősegíti azt, hogy a művelt nagyközönség is szívesen olvassa könyvét. Valójában azonban a tudománynak és a szakköröknek is tett kitűnő szolgálatot: hiszen önálló kuttaással oly megvilágításba helyezett sok író és munkát, a minőben ezek a tudományos irodalomban még nem részesültek; más kutatók nézetét, állításait — ha nem teszi is éles kritika tárgyává — megemlíti, de saját véleményét behatóan kifejti, a kérdésre vonatkozó tudományos irodalmat jegyzetekben teljesen egybeállítja. Ha tehát valójában és nem csupán a könyv kelendősege érdekében a nagyközönségnek szánta a munkát, akkor fényesen sikerült neki olvasóihoz leereszkednie és azokat magához emelnie.

(Budapest.)

SZEGEDY REZSÓ.

Orsovai Fülöp: *Mysteriumok Arnobiusnál.* Budapest, Stephaneum. 1914. 8-r., 66 lap.

A címbe jelzett témának két, különböző értékű oldala van: 1. (Általános:) Mit köszönhet a mi *mysteriumokról* való tudásunk Arnobiusnak? 2. (Egyéni kérdés:) Milyenek magának e szerzőnek az ismeretei a *mysteriumokról*? Az első szempontból legfeljebb az Attismondát illetőleg fontos Arnobius (V. 5—7.), de Pausanias VII. 17. 9—12 mellett mindenesetre kevésbé (v. ö. a 29. lapon is), mint a hogy ezt Orsovai (a 63. l.) eredményként feltüntetni szeretné. A második szempont is majdnem csupa negatívumot ad: Arnobius szava az eleusisi *mysteriumokban*, bacchanaliakban tájékozatlan és zavaros, egyéb *mysteriumokat* illetőleg vagy felületes vagy jelentéktelen.

Nem mondjuk persze, hogy tudományos dolgozatnak ne lehetne célja ép ezt megállapítani, de egy ilyenféle próbálkozásnak tisztán és külön kell látnia a fentírt két szempontot és ehhez képest eleve, tudatosan dönteni a megfelelő tárgyalási mód felől. Az első szempont terméketlensége miatt egyáltalán nem kívánatos a *mysteriumok* részletes tárgyalása, tehát a feldolgozó álláspontja csak a második alapján álló, kritikai-tartózkodó lehet, ám ezzel viszont a jelentőségs hosszadalmasság nem egyeztethető. A szerző e döntést elmulasztván, nemcsak végtelen idézeteivel untat (könyvének több mint harmada szövegkiírás), de descriptiv részeiben sem tudta a helyes középutat eltalálni. Átalja az annyiszor összehordott anyagot teljesen lenyomatni (a keretek se bírnák), viszont arra, hogy egyet-mást elmondjon, a «belemenés» kötelezi: innen erednek feltűnő aránytalanságai. De részletekben sem viszi előre a tudományt e vizsgálódás; így ennek alapján csak annyit van jogunk remélni, hogy szerzője idővel képes lesz e szárnypróbálását — feledtetni.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. Budapest, Athenæum. 1915. 8-r., 200 l. Ára 5 K.

Szerzőnk megállapítja, hogy Ráday Pál főjelentősége «nem a szépirodalom terén van, hanem a diplomacia és egyházpolitika fonja koszorújába a legszebb babérokat» (7. l.) s minthogy teljes méltatása mind ez ideig nincsen, ezt óhajtja műve adni. Gorzó csak Ráday műveiről szól, életrajzot nem ad s csak bevezetésképen kapunk néhány szót Ráday «szellemi készültségéről».

A könyv két részből áll: a prózai s költői művek tárgyalásából, de e részek az egyes művek szerint újra sok apróbb pontra esnek szét. A szerző minden egyes darab kéziratát, kiadásait, a történeti háttérrel, létrejöttének körülményeit vizsgálja, a mire aztán a méltatás következik. Minden a részletekig gondosan ki van dolgozva, de nélkülözzük Ráday Pál összefoglaló jellemzését s a bonczolható elemzés után értékének megállapítását.

A prózai művek méltatását a «Lelki hódolás» nyitja meg. Ebben — szorgos kutatással — a magyar imádság történetét adja (30–40. l.); összeállítja kódexeinket, melyek ebből a szempontból szóba jöhetnek, majd az imák tárgyáról szól. A «Lelki hódolás» keletkezésére nézve Ferenczi Sárival polemizál s vele szemben megállapítja, hogy a latin alapszöveget is Ráday írta (44. l.), nem pedig más latin nyelvű imádságok fordítása ez. Az «Önéletírás»-ra nézve Négyesyvel szemben azt az álláspontot foglalja el, hogy az egész mű nem egyszerre keletkezett, hanem 1712-től naplószerűen készült, a mit az utólagos bejegyzések számára található hézagok is bizonyítanak.

A költői munkák tárgyalását az «Istenes énekek»-kel kezdi; keletkezésükre nézve ez a véleménye: 1. a latin imaszöveget Ráday diák korában (1695 előtt) írta; 2. 1695–1697-ig megírja az istenes énekek nagyobb részét, a melyeken a latin protoimádságok némi hatása látszik; 3. 1706-ban felesége számára magyarra fordítja a latin szöveget; 4. 1709–10-ig a kiadás számára kibővíti az imákat, rendezi az énekeket s mindkét nemből újakat ír (108. l.). Az «Istenes Énekek»-ből készültek prózai imádságai. Rövid bírálat után a szerző Ráday ismertetőinek két szélső véleményét állítja egymással szembe és a maga felfogását így foglalja össze: Ráday főérdeme, hogy «nem csatlakozik határozottan a hanyatló Balassa-iskolához, sőt visszatérve az ősforráshoz megszakítja azt, s az utódoknak megadja ez iskolától való független fejlődés lehetőségét» (139. l.).

Irodalomtörténeti szempontból is érdekes, de Ráday költői működésére nézve különösen fontos felfedezésről számol be ezután szerzőnk. A mit Arany János (1864.) felvetett s Négyesy sem tartott lehetetlennek, t. i. hogy Ráday írt világi énekeket is, arra a Ráday-levéltár átkutatása világosságot hozott. Őt világi ének jutott napfényre; kettőt közülök Kajali Klárával való házassága előtt írt: egy szenvedélyes hangú Sas Klárához és egy nyugodt elmélkedő B(ene) Borbálához van intézve. A többi három rövid köszöntővers (névnapí, újéví köszöntő) feleségéhez szól. Szerzőnk megállapítja s ezt készséggel aláírjuk, hogy a magyar irodalom számára nem jelent esztétikai nyereséget ez a nyomtatásban most először megjelent öt költemény

(Függelék, 172—176. l.), de Ráday írói működésének teljes megismeréséhez örvendetes adalék.

A könyv utolsó fejezete «R. P. költői technikájá»-ról szól, ezt Függelék követi, melyben a szerző egyes nyomtatásban még meg nem jelent műveket (pl. R. sajátkezűleg írt könyvjegyzékét, szerelmes verseit), az imádságok s istenes énekek összefüggését mutató táblázatokat közöl. Ha még megemlíthjük, hogy «Irodalmi Tájékoztató» zárja le a művet, nyugodt lélekkel állapíthatjuk meg, hogy Gorzó szorgalmas és nagy tájékozottságra valló műve teljes képet ad a költőről és politikusról s a Rádayval foglalkozóknak mindig elsőrangú forrásmunkául fog szolgálni.

(Budapest.)

BÖHM DEZSŐ.

Knight William: Az aesthetika története. Fordította *Husztiné Révhegyi Rózsi*. A magyar aesthetika történetével kiegészítette *Jánosi Béla*. Budapest, Franklin-társulat. 1915. 8-r., 515 l. Ára 8 K.

Az esztétika történetét elfogulatlanul, a jelentős mozzanatok kiemelésével, a fejlődési vonalak feltüntetésével vázolni olyan feladat, amelynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az esztétika ismert történeti tárgyalásai mellett egy ilyen rövid és értékes áttekintés igazán hézagpótló munka volna. Knight kézikönyvéről azonban csak nagyon csekély mértékben állíthatjuk, hogy ezt a feladatot sikerült volna megoldania. Problémák története, nagy összefüggések megvilágítása helyett inkább csak a tények és az adatok összeállítását találjuk, az egyes esztétikai tanítások rövidre fogott és korántsem mindig megbízható tartalmi kivonatát. Az ismertetés, valamint a hozzáfűződő értékelés egyaránt migan hordja az angol józanságnak és lexikális érdeklődésnek jellemző vonásait. Nem volna sok értelme annak, ha az angol szerző munkáját e helyen részletesen bíráljuk, azért csak azt emeljük ki, hogy az átültetés munkája mellett a fordító érdeme, hogy Knight művét a legújabb esztétikai irányok rövid, de áttekinthető ismertetésével egészítette ki.

Ugyancsak kiegészítésképpen írta meg Jánosi Béla is a magyar esztétika történetének vázlatát, melynek azonban önálló értéket kell tulajdonítanunk. Ez az első kísérlet esztétikai irodalmunk rendszeres történeti áttekintésére. Amint a szerző mindjárt a bevezetésben kiemeli, folytonosságról itt épen olyan kevésbé lehet szó, mint a magyar filozófiai gondolkodás történetében. De ha így áll a dolog, akkor kérdezzük: miért alkalmazza Knight periodikus beosztásait esztétikánk történetére? «Szerdahely Györgytől Versegly Ferenczig», «Márton Istvántól Köteles Sámuelig», — ezeknek a periodikus csoportosításoknak még van történeti, bár alig van elméleti alapjuk. De már legújabb esztétikai irodalmunk periodizálása szükségszerűen erőszakoltta válik. «Beöthy Zsolttól Alexander Bernátig», «Pekár Károlytól Jászi Oszkárig», «Székely Györgytől Kelecsényi Jánosig», — ez a három utolsó «periodus» s tán nem szükséges bővebben fejtegetni, miért nem lehet a jelenkort és a jelenkornak igen különböző jelentőségű mozzanatait ekképpen csoportosítani. Ezzel a kritikai megjegyzéssel azonban egyáltalán nem akarom a tudós szerző tanulmányának érdemét kicsinyelni. A külföldi hatások megállapítása talán a legtanulságosabb:

látjuk, amint esztétikai irodalmunk átmegy Baumgarten, Kant, Schelling, Hegel, Vischer hatásán, míg végre Henszlmann és Erdélyi munkásságában önálló törekvések is megnyilvánulnak. Részletes bizonyítást és tüzetes fejtegetéseket a szerző persze ebben a «függelék»-ben nem adhat, de már is megkezdte monografia-szerű tanulmányainak közlését (Szerdahelyiről, Henszlmannról, Erdélyiről, Schediusról), melyeknek alapján bizonyára ő maga, az ő szorgalmas, hozzáértő keze fogja a magyar esztétikai törekvések történetét végleges formában és kimerítő összefoglalásban felépíteni.

(Budapest.)

FOGARASI BÉLA.

Rudolf Hörler: Die mundartliche Kunstichtung der siebenbürger Sachsen. («Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde». Új foly. 39. k., 1915. 629—707. l. és különnyomat.)

A címbeili tanulmány szerzője, a ki maga osztrák, de az erdélyi szászok közt nevelkedett, az erdélyi szász nyelvjárást használó műköltészet történetét tárgyalja. Ez a nyelvjárási műköltészet az erdélyi szászok irodalmi törekvésében nagy szerepet játszik; nagyobb, mint más német törzseknél. Oka a sajátágos történeti fejlődés és faji elszigeteltség, a minek folytán a leginkább papokból, tanárokból, tanítókból álló intelligencia a néppel sokkal közvetlenebb, bensőbb kapcsolatban áll, mint bárhol másutt. A fönmaradásukért folytatott évszázados küzdelemben az erdélyi szászok hozzászoktak ahhoz, hogy — ritka szervezőképességgel — minden anyagi, erkölcsi és szellemi erőt egy cél, a faji tudat fölébresztésének és ébrentartásának szolgálatába állítsanak. Költészetük is, akár irodalmi nyelven, akár nyelvjárási szójlon, elsősorban nem esztétikai, hanem népfentartó és -erősítő tekinteteket követ. Innen van, hogy kevés költőjük emelkedik igazán a dilettantizmuson túl.

A szász nyelvjárási irodalom nem valami nagy multra tekintethet vissza. Első ránk maradt termékei a XVIII. sz. nyolczvanas éveiben keletkeztek és legdúsabb virágzását a mult század kilenczvenes éveiben érte el. Legtermékenyebb volt mindig a lírában és verses epikában, a hol néhány — persze csak viszonylagos értelemben vett — kiváló képviselőt mutathat fel, mint Kästner Dániel Viktort, Rösler János Károlyt, Melas Henriket (a jeles Petőfi-fordítót), Ernst Frigyeszt, Thullner Ernőt stb. Sokkal szegényebb — regénye egyáltalában nincsen! — a prózai elbeszélésben, melynek legkittünőbb művelője Schullerus Anna, a ki egyúttal — úgy látszik — az egyetlen igazi, istenadta tehetség a szász nyelvjárási irodalomban. A szerző, ki általában tartózkodik a lélektani analízistől, szépen és megkapóan jellemzi az írók egyéniségét és művészetét. A drámában is, mely különben szintén szegényes és majdnem kizárólag a falusi műkedvelő színpadot szolgálja, ő, Schullerus Anna, szánt legmélyebben.

Tetszetősen mondja a szerző: «Wie die allgemeine Literatur an ihre Zeit, so ist die mundartliche Dichtkunst an den Ort, an den Heimatsboden gebunden. Spiegelt jene Entwicklungen, so schildert diese Zustände» (643. l.). Ez a felfogás vezette a szerzőt, úgy látszik, a tárgyalásban is, mert valójában nem a szász nyelvjárási költészet történetét adja, hanem egymásra következő állapotokat rajzol. Meg-

engedem, hogy a szász nyelvjárási költészet egyes fázisai közt nincs szerves, evolúció-szerű összefüggés, de kétségtelen, hogy e fázisok nem véletlenül következnek egymásra. Magasabb egységben, a szász kultúra, elsősorban a szász irodalom, no meg természetesen az egyetemes német irodalom történetének keretében az összefüggést kétségkívül meg lehetett volna találni. De a szerző a nyelvjárási irodalmat teljesen izoláltan tárgyalja és a szélesebb történeti beállításra még kísérletet sem tesz. Sőt kijelenti: «Irgend eine Beeinflussung (t. i. der mundartlichen Dichtung) durch die heimische (t. i. erd. szász) schriftdeutsche Literatur ist nicht nachweisbar», a mi annál lehetetlenebb, mert akárhány nyelvjárási költő irodalmi nyelven is fejtett ki írói munkásságot.

Ilyformán világos, hogy az erdélyi szász nyelvjárási irodalom tárgyalása, a hogy azt e tanulmányban kapjuk, nem tekinthető véglegesnek. Azonban a szerző így is komoly buzgalommal és nagy alapos-sággal értékes munkát végzett, annál értékeesebbet, mert töretlen úton járt. Sajátságos, hogy az erdélyi szászok, kik máskülömben oly élénk tudományos és érzéssbeli érdeklődést tanúsítanak népük és kultúrájuk multja iránt, irodalmuk történetével — szinte a legújabb időkig ¹⁾ — alig foglalkoztak. «Merkwürdigerweise — mondja a szerző is (633. l.) — standen und stehen die Sachsen ihrer eigenen Literatur ziemlich kühl, skeptisch und sehr kritisch gegenüber.» Igaz, hogy irodalmuk maradandó esztétikai értékekben vajmi szegény és nincs egyetlen írójuk sem, ki a német irodalom magaslatain járna. De irodalmuk, schriiftum-juk, végre is van, még pedig évszázadok óta, és így a kutatás ki nem térhet a tudományos kérdés elől: milyen ez az irodalom? miért és hogyan fejlődött ilyenén?

Dolgozata végén a szerző összeállítja a tárgyára vonatkozó irodalmat, de csak a tudományosat. Sajnálunk kell, hogy nem adja magának a nyelvjárási irodalomnak teljes bibliográfiáját.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

U. v. Wilamovitz-Moellendorff: Reden aus der Kriegszeit.

(Drittes Heft: VI. Die Harmonie der Sphaeren. VII. Kaisergeburtstag. VIII. Bismarck. — Viertes Heft: IX. Beim Antritt des Rektorates der Berliner Universität. X. In den zweiten Kriegswinter. 76+45 lap.) Berlin, Weidmann. 1915. Ára 75+50 fillér.

E háborús időkben Berlin társadalma sűrűn és sóvárogva kívánja hallani legnagyobb humanistáját. Ékesszavú ajkáról vigasztalást és biztatást remél, Wilamovitz pedig szívesen enged a hívó szózat-

¹⁾ Az idősebb nemzedékből a széles látókörű Schullerus Adolf majdnem az egyetlen kivétel.

nak, mert sok a mondanivalója. Ezért jelenik meg gyors egymásutánban háborús beszédeinek sorozata (első két füzetét Révay József ismertette folyóiratunk ezévi első füzetében 56. s. k. lk.), s ha rektori éve nem foglalja le nagyon tudós munkásságának fennmaradó otiumát, ismét várhatunk újabb sorozatot.¹⁾

Már az is érdekes, hogy mely helyeken tartotta meg a III. és IV. füzetben közölt beszédeket. A szférák harmóniájáról a charlottenburgi városházán beszélt, a császár születésnapján a porosz képviselőházban (de nem mint képviselő), Bismarck születésének százéves fordulóján az egyetemnek volt szónoka, s a második háborús tél aggodalmait a Trinitas-templom szószerékéről igyekezett eloszlatni.

Valóban a legjelentősebb helyekről intézte szózatait, s érdemes róluk pár sorban ezúttal is megemlékezni, mert hangjuk mellett tárgyak is nagyon változatos. A hetedik és nyolczadik beszéd minket kevésbé érdekel, annál inkább a hatodik, mert a szférák harmóniájának, ennek az ókori gondolatnak a röptét Pindaros első pythói ódájától kezdve a legújabb korig kíséri végig. Wilamowitz költői lelke nemcsak a közönséget akarta egy órára a szomorú valóságból vigasztalólag fenséges magasságokba emelni, hanem (valamint a második füzetnek «Heroentum» cz. beszédében) a maga gyászos hangulatát is, mely legidősb fiának eleste miatt apai szívét hasogatta. Pindaros azért volt korának első dalnoka, mert első zenésze is egyúttal és erkölcsiségénél fogva igazi choral-költő. A zene mint tudomány hatott a matematika és az asztronómia kifejlődésére; e három tudományban látta a görög fantázia a kosmost, a szférák harmóniáját. Platon fenséges erkölce és állami szervezete szorosan összefügg vele, szintűgy a szíriai eredetű Poseidonios nagyszabású szinthezise, mely Cicero Somniumán keresztül Shakespeare is hatott (1. Lorenzo szavait Jessikához a Velencei kalmár 5. felvonásának első jelenetében). Hasonló hangot üt meg az angol Browning «Vogler apátjában, szintűgy Schiller a Harangban, melyet Concordiának (= harmónia) nevezett el. A borzalmas világháború korszakában sem szabad elejteni a világkultúra harmóniájának eszméjét, melyet a különböző nemzetek egyéniségeinek kialakulása teremthet meg.

A rektori székfoglaló az igazságnak félelem és gyűlölet nélkül való kutatására buzdítja hallgatóságát. Büszkén sorolja fel a német tudományos szorgalom úttörő érdemeit; humorral aposztrofálja a külföldi tudósok germanofobiáját, s hogy ő, a párisi akadémia volt tagja, ezentúl büszkén írhatja neve alá: ex academia Parisina honoris causa electus. Hiszi ugyan, hogy a békével együtt helyre fog állni a commercium litterarum, de ezt az öreg tanárok már nem fogják megérni. Sok gondolata egybevág Petz Gedeon gyönyörű dekáni beszédének gondolataival, így pl. hogy a jó professzorban a jellem többet ér a talentumnál, hogy a sovinizmus kárhozatos túlkapásaival szemben meg kell tanulni a szomszédok nyelvét, s be kell hatolni az idegen kulturákba is.

A második háborús tél aggodalmairól szólva, igazi pappá maga-

¹⁾ Tényleg három új fejezettel gazdagabb négy háborús füzetének legújabbban jelzett összefoglaló kiadása, ezek pedig: Ein Gruss der hellenischen Muse, Das Weltreich des Augustus és Orient und Occident.

sodik Wilamowitz a templomi szószéken. Egy kis nép vasszorgalma csodát teremtett 500 éves munkájával a porosz földön. S most. — mint nekünk magyaroknak is — a lét és halál közt kell küzdenie; ezért szent ez a háború. De a nemzet nem fog meghalni, nem tudják legyőzni. Ez a vigasz a sok véért, mert a gyászos hangulat ellen maguk a halottak is tiltakoznának. És ki kell tartani, hogy unokáinknak biztos békét szerezzünk. Szerény élet, szerény étrend: ez adja meg a polgárságnak a módot, hogy az állammal karöltve gyámolítson árvákat, rokkantakat. Remény és munka: e kettő tartja fenn a lelket, nőben s férfiban egyaránt. Ezen az úton époly érdemet szerezhet a polgárság, mint csatatéren a sereg; s fennmarad a hit, hogy a jó eszméje lesz győztes e világháborúban.

A classica philológiának Németországban több mint egy század óta az a nagy szerencséje van, hogy munkásai nemcsak nagy tehetséggel vannak megáldva, hanem mindig találkozik közöttük nagy személyiség, mely a közéletre is kihat és így tekintélyt szerz egyúttal tudományának is. Wolf Frigyes Ágost, a nagy szervező, még Goethét is Halléba vonzotta hallgatói közé, s bár e két heves temperamentum gyakran összekapott egymással, a barátság mindvégig fennállott közöttük. Szintúgy becsülte Goethe a lipcei Hermann Gottfriedot és figyelemmel kísérte e nagy professzor munkásságát. Humboldt Vilmosnak a bonni Welcker F. G. bizalmas barátja volt. Boeckh Ágostot a berlini egyetem tanári kara *öt ízben* választotta rektorává, s az öreg Humboldt Sándor 80 éves korában sem állotta eléje ülni a padba és szorgalmasan jegyezni előadásait. A tisztalelkű Curtius Ernő, III. Frigyes császár nevelője, mint professzor is kedves embere maradt az udvarnak, s az ő buzgalma vívta ki az olympiai ásatások költségeit. Puritán jellem és rengeteg tudomány mellett erős szabadelvű politikai küzdelem emelte Mommsen Tivadart nemzete első emberei közé. Ezekkel szemben Wilamowitz egészen más személyiség. Mint tanár tud unalmas is lenni egyetemi nagy kollegiumaiban, s bár erős előkészülete abban is megnyilvánul, hogy mindig könyv nélkül idéz, szavait csak az követheti haszonnal, a ki már jártas az illető kollegium problémáiban; viszont tud elbűvölő is lenni kisebb kollegiumaiban, melyekre az összes fakultások hallgatói odatódulnak; szemiáriumában pedig a leglelküimeretesebb pedagógus, tanítványainak gondos és szerető vezetője. Mint író meglepi az olvasót ijesztően széleskörű tudományával, mély szempontjaival; de sokszor bántó a fölényes hang, keresettek és homályosak a célzások. Régi könyvein új kiadásuk alkalmával nem változtat, mert szavai szerint szülemelő műveinek kell szentelnie hátralevő idejét. A mint maga folyton tanul, úgy ad példát arra, hogy tudományának egész területét újra kell értékelni és átdolgozni. Költői fordításai igazabb és újabb fényben szálaltatják meg a görög költőket. De hogy a német tudományos és irodalmi életben oly imponáló tekintélylyé emelkedett, azt fényes tudományán kívül két más tulajdonságának köszönheti: az egyik a tüzes, magával ragadó nemzeti érzés (olykor túlságosan udvari és porosz a mi szemünkben), a másik a nemes, tiszta erkölcsiség, mely ellenállhatatlanul megkapja hallgatóját, olvasóját egyaránt. E két tulajdonság ragyog fennen e háborús beszédekben is.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

Einar Löfstedt: Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht.
Lund, Gleerup (Leipzig, Harrassowitz). 1915. N8-r., VIII + 123 l.

Tertullianus Apologeticumának kézirati hagyománya két elem-ből szöveződik; egyik az ú. n. vulgata-kéziratok csoportja (A B C D E F G M), melyben a Paris. 1623 s.éc. X. (A) codex-e a vezetészerep. A hagyomány másik ágát a ma már elveszett Fuldensis (φ) képviseli, melynek lectiói merőben eltérnek a vulg.-kéziratokéitól. A φ lectióit először *Franciscus Modius* jegyezte ki 1584-ben s e jegyzeteket, mint variánsgyűjteményt *Franciscus Junius* adta ki először Tert.-kiadásának második kötetében (1597), újabban pedig *J. P. Waltzing* nyomatta le a *Musée Belge*-ben, XVI (1912) 188 s. k. lk. A *Modius*-féle collatio egy másik — nem teljes — apographumát, nemrégiben megtalálta *H. Hoppe* a bremeni várasi könyvtár C 48 sz. codexében s így ma már meglehetősen tiszta képünk van a φ szövegeről.

Egészen a legújabb időkig szinte egyértelműen elhanyagolták a kiadók a Fuldensist, mígnem *Callewaert*¹⁾ belga tudós energikusan, éles és világos érveléssel síkra szállt a Fuld. érdekében, azt állítván, hogy ez nemcsak a legjobb, hanem az egyetlen mértékadó kézírata az Apol.-nak. Sajnos, bizonyítása csak az Apol. első két fejezetének lectióira szorítkozik s így a kérdés nagyobb részében nyílt maradt. Ő még nem ismerte fel a clausulák rendkívül fontos szerepét a lectiók hitelességének megállapításán s nem mélyedt el Tert. nyelvének és stílusának különleges eredetiségébe. A clausulák alapján *F. di Capua*²⁾ bizonyította először a Fuld. lectióinak megbízhatóságát, míg a tertullianusi nyelvhasználat és elocutio alapján, a clausula-technika nagyarányú figyelembevételével, végre most *Löfstedt* lundi professor állapította meg a Fuldensis kiválóságát.

Rauschen volt az első, ki az Apol. második kiadásában,³⁾ épen *Callewaert* hatása alatt, nagyobb teret engedett a Fuld. lectióinak, de nagyon önkényes szempontok szerint és elvi állásfoglalás nélkül. Közben élénk vita fejlődött ki *Rauschen*⁴⁾ és *Schrörs*⁵⁾ között a Fuldensis értékét illetőleg, melyben az utóbbi azt a — már másoktól⁶⁾ is megpendített — feltevést bizonyította, hogy a Fuld. is és a vulgata-kéziratok is Tertullianusra vezethetők vissza, hogy tehát itt kettős redactióval van dolgunk, melyek közül a Fuldensis a régebbi, a tökéletlenebb, míg a vulg.-kéziratok az újabb, átdolgozott, javított fogalmazványt képviselik. Ez a feltevés, melyet *Schrörs* kellő nyelvi és stilisztikai ismeretek nélkül bizonyított, alaptalannak és elhibázott-

¹⁾ Le codex Fuldensis, le meilleur manuscrit de l'Apol. de Tert. Paris, 1902.

²⁾ Le clause metriche nell' Apologetico di Tertulliano e le varianti del codex Fuldensis. Milano, 1912.

³⁾ Tertulliani Apologetici recensio nova. Ed. altera emendata. Bonn, 1912.

⁴⁾ Prof. H. Schrörs und meine Ausgabe von Tertullians Apologetikum. Bonn, 1914.

⁵⁾ Zur Textgesch. u. Erklärung von Tertullians Apologetikum. Leipzig, 1914.

⁶⁾ *E. Kroymann*: Zur Überlieferungsgeschichte des Tertulliantextes. Rhein. Mus. 1913, 138. l.

nak tekinthető. *Löfstedt* már előbb, talpraesett kritikában¹⁾ mutatta ki tarthatatlanságát, most pedig teljes fegyverzetben: kitűnő módszerrel s bőséges nyelvi, stilisztikai és clausula-technikai ismeretekkel küzdi ki a Fuldensis igazát.

Könyvében — mely méltóképen sorakozik eddig megjelent eredeti és fényes alkotásai mellé — sikerült bebizonyítania, hogy a Fuld. egészen más redactio eredménye, mint a vulgata-kéziratok; bebizonyította, — az Apologeticumnak mintegy 134 helyét véve beható elemzés alá — hogy a Fuldensis Tertull. fogalmazványa, míg a vulg. kéziratok valamely ügyetlen interpolator kezenyomát mutatják. Ez az interpolator nem értette meg Tert. szokatlan stílusát és fordulatait s nem volt érzéke a rhythmikus próza iránt; mindent, a mi az ő csiszolatlan nyelvértékének szokatlan volt, normalizált s így nemcsak Tert. stílusbeli sajátosságait, hanem a clausulákat is számos helyen tönkretette, más helyeken pedig tudákoskodó magyarázatainak a szövegbe csempészésével laposította el az eredeti markáns és tömör stílust. A *Löfstedt* választotta lectiók mind tipikusan mutatják az interpolátornak ezt a normalizáló tevékenységét. Az így nyert meglepő eredményeket megerősíti az, hogy túlnyomó nagy részben a Fuldensis eddig megvetett lectiói adják a jó clausulákat s hogy e lectiókat nem egy ponton az Apologeticum indirekt hagyománya (az Eusebiustól használt görög fordítás, az Altercatio Heracliani cum Germinio, Rufinusnak Eusebius-fordítása, a Quod idola dii non sint cz. kis tractatus, az Ad nationes, az Apologeticumnak mintegy első fogalmazványa) is fényesen megerősíti.

Mindez már a második fejezet végén meglepően új világításban állítja eléink a Fuldensist s teljes bizonyosságot nyújt arra nézve, hogy ennek a szövege az egyedül helyes és hiteles tertullianusi szöveg. Ha a szerző mégis sorra veszi, osztályozza és felbecsüli a Fuldensis hibáit is, ez csak szigorú módszere mellett bizonyít, mert e hibák korántsem olyan természetűek, hogy eredményeit a legkisebb mértékben is befolyásolhatnák. A negyedik fejezetben megvizsgált számos lectio is nagyrészt a Fuldensis kiválósága mellett bizonyít.

Kétségtelen, hogy az illusztris szerző sok helyen, a hol semmi különös ok nem szól a kézirati hagyomány eme vágya mellett, a Fuldensisnek adja az elsőséget, csak azért, mert a tárgyalt szakasz két-három helyén már a Fuld. lectiója bizonyult helyesnek. Szerencsére ezek lényegtelenebb variánsok s bármelyik kézirat típus lectiója helyén van az illető ponton. A magam részéről szívesen csatlakozom az ő álláspontjához, hogy egyenlő érték esetén a Fuld. lectióját fogadjuk el s azt hiszem, hogy könyvének hatása alatt csakhamar jogaiba jut ez az eddig mostoha sorsú kézirat és hamarosan megjelenik az Apologeticum abban az alakban, melyben azt Tertullianus megírta.

Még csak annyit, hogy konjekturái nyugodt és érett megfontolás eredményei; híven a régi nagyok elveihez csak ott coniciál, a hol arra igazán szükség van s a hol az interpretáció felmondja a szolgálatot. Ennek a józan óvatosságnak eredménye, hogy konjekturái szinte kivétel nélkül helytállóak (4,2: quæ palam admittentes invenimur; 8,7: praeparanda sint discere stb.). Egyetlen nagyobb

¹⁾ Götting. Gel. Anz. 1915, 177 s k. lk.

tévedése, a mint látom, az a megjegyzés, hogy a 10,2-ben valamennyi kiadó *cognosimus*-t ír; az igazság az, hogy a *cognovimus lectio* (melyet a Junius-féle variáns-jegyzék *et statim cognovimus*-ából genialisan eruál) már *Ohler* 1853—54.-i kiadásában szerepel.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Nachtwachen. Von Bonaventura. Nach Rahel Varnhagens Exemplar mit einem Nachwort herausgegeben von Raimund Steinert. Weimar, Gustav Kiepenheuers Verlag. 1914. 8-r., 338 l. Ára 1:50 M.

A *Nachtwachen*, mely 1804-ben jelent meg először mint F. Diemann penigi kiadó «Journal von neuen deutschen Originalromanen» cz. vállalatának 7-ik füzete, sokat emlegetett dokumentuma az elvont konstrukciókból lassanként kilábaló, tartalmában és formájában új fordulóhoz jutott romanticizmusnak. Meglepő diszharmonióiávé forr össze benne ennek a romanticizmusnak minden vonzó, rokonszenves és visszatartó vonása: a megújuló nyelvnek a szavakon keresztül törő zenei ereje, prózába dermedő verssorok, hirtelen és értelem nélkül kettéroppanó mondatok, az emberhez új viszonylatba került életnek és természetnek, az önmagába merülő léleknek különös tájképei, a színezés fényhomálya, kísértetjárás, minden józanságot és jelenséget diadalmasan fejtetőre állító logikátlanúság, az örülettel való, végül valóságos örületté váló játék. Bizarr romantikus inferno, álalom és egyházat, emberi és isteni nagyságot merészen parodizáló színjáték az egész, mely Fichtet és Schellinget a bolondok házába zárátja (Nr. 2 und 3 sind philosophische Gegenfüßler, ein Idealist und Realist; jener laboriert an einer gläsernen Brust, und dieser an einem gläsernen Gesäße, weshalb er sein Ich niemals setzt, was jenem eine Kleinigkeit ist, ob er gleich dagegen die moralische Anschauung vermeidet, und darum die Brust sorgfältig verdeckt), az örült Hamletet összeházasítja az örült Opheliával, a csodálatos Karolinét csehasszonyoknak teszi meg s a *Braut von Messina*-t fejtelten bábokkal játszatja el. A regény tragikus főhőse egy filozofáló cipész műhelyében nevelkedik, Hans Sachs és a romantikusok kedves filozofusának, Jakob Böhmének a neveltje, s a bohóc groteszk álarczájában ágál a színpadon. Amint kilép az életbe, hasztalanul próbálja fanyar tréfákba fojtani melancholiáját és állandóan túlfűtött szenvedélyességét. Kielégítetlen nyugtalanságában vád kedvvel támad az egész világi rendre, a filozofusokra és tudós társaikra, papokra és jogászokra. Tekintete előtt lehull minden álarcz. Leplezetlenül látja az emberi nagyságot mimelő gyarlóságot s kritikája a király fején is megingatja a koronát. Igazmondása börtönbe, majd az örültek házába juttatja. Kiszabadulva folytatja a küzdelmet mint vásári énekes, bábszínházdirektor, kísértetekkel és halottakkal társalog, Darwin egyik előfutárjának igazáért száll sikra, hogy végül mint éjjeli ór a világot megvető éhező poéták és portások közé vonuljon vissza.

Jean Paulnak, Arnimnak, Brentano íróiájának és filisztergyűlöletének vagy E. T. A. Hoffmann víziójának egyformán része lehetett volna a *Nachtwachen*, megírásában, s ez a körülmény a magyarázata annak, hogy ezuttal is megismétlődhetett a Nibelungének szerzőjére vonatkozó kutatások hőskorának módszertani szempontból

tanulságos jelensége: alig van számbavehető romantikus elbeszélő, kit ne hoztak volna kapcsolatba e különös könyvvel. A Bonaventura-Schelling azonosítás mellett szólt a legnagyobb valószínűség, mert — s erre az évrre Grisebach mutatott rá (Euphorion, X. 580.) — Bonaventura néven jelent meg a filozofusnak három közleménye az 1802-re szóló Schlegel-Tieck-féle Musenalmanachban. Jean Paul és Varnhagen von Ense tekintélye, K. Hase egyházi történetíró visszaemlékezései (1873²), H. Beckers Schelling-tanulmánya (1875) s magának Schellingnek a hallgatása, melyet beleegyezésnek lehetett venni, G. Waitz ellentmondása s R. Haym kételyei ellenére is ezt az azonosítást annyira belegyökerezettették az irodalmi köztudatba, hogy A. Meissner (1877 és 1881) és később H. Michel (1904, Deutsche Literaturdenkmale. Nr. 133) Schelling névvel rendezhették sajtó alá kiadásait.¹) A Schelling hipotézist a Haym nyomán elinduló R. M. Meyer E. T. A. Hoffmann-feltevése váltotta fel (Euphorion, 1903. X), melyet aztán G. Thimme rendszeresen is kiépített (Euphorion, 1906, XIII. 159 ll.), noha Michelen kívül időközben a Schelling hipotézisnek E. Eckertzen is akadt vitatója (Zeitschrift für Bücherfreunde. 1905, IX. 6., 234. ll.). A végső megoldás igényével lépett fel Fr. Schultz terjedelmes monografiája,²) (Der Verfasser der *Nachtwachen* von Bonaventura. Untersuchungen zur deutschen Romantik. Berlin, 1909), mely módszeresebb alapon s a germanisztika fegyvertárának teljes felhasználásával Fr. G. Wetzelt (1779 1819), egy kevésbé ismert romantikust, ásta ki a *Nachtwachen* szerzőjéül, a könyv feltűnő Jean Paul-reminiszcenciáit Wetzelnak Jean Paultól való függőségéből magyarázván. Könyvének nagy apparátusával szemben s ellenérvek híján a kutatás elfogadta Schultz eredményeit. Annál nagyobb meglepetésül hatott ezért E. Frank tanulmánya (GRM. IV. 7. 1912) és kiadása (Heidelberg, 1912), mely a nyelvtisztizikai módszer alapján s a leghomályosabb vonatkozások értékesítésével Brentano nevét hozta forgalomba (l. ismertetésemet róla, Pester Lloyd. 1913. Nr. 35). E feltevés nem egy részében tetszetős és megvesztegető, de a Wetzelpárt részéről természetesen a legmerevebb ellentmondásra és visszautasításra talált (l. Euphorion, XIX. 796. ll.).

Steinert új és szép kiadása, mely a gothai könyvtár egyik *Nachtwachen*-példányának figyelembevételével elsősorban Rahel Varnhagen kézipéldányán alapul s így bibliofil szempontból is említésre méltó, a szerzőség kérdésében — úgylátszik — Schultzhoz csatlakozik. A függelékben közzétett s perdöntőnek képzelt két levél közül az első — Schelling fiától való — csak határozatlan érv a Bonaventura-Schelling azonosítás ellen. A vita aktái egyébként lezárva nincsenek s míg közvetetlen bizonyítékokkal nem rendelkezünk, a megoldás csak feltételes, de végleges nem lehet.

A *Nachtwachen*ben eddig főleg az izgató philologiai problémát láttuk és kerestük, Steinert kiadása talán a tisztára művészi élvező számára is hozzáférhető teszi a könyv belső szépségeihez vezető utat.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

¹) Különös, hogy Frankig senki sem vette észre a Schellinget parodizáló részletet.

²) Schultz kiadása ugyanez évben jelent meg (Leipzig, Insel).

Eduard Norden: Ennius und Vergilius. Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit. Leipzig-Berlin, Teubner, 1915. 8-r. 176 l. Ára 6 M.

Norden analízis segítségével találja meg kutatásának kiindulási pontját. Kiemeli a zökkenést Verg. Aen. VII. 540—571. soraiban. A különben kitünően szerkesztett cselekvény menetének egyenes vonala itt megtörik. A földre leszálló Juno rábízta Allectora a latinok háborúra ingerlését. Allecto igyekezett megbízatásának Juno távozása után eleget tenni: egymásután háborús őrvjongsbe hozta Amatát és a latin asszonyokat, Turnust és a rutulusokat, fölingerelte Julius kutyáját és a laurentumi pásztorokat. Mégis csak fél munkát végzett, mert a háború tényleges megindítását maga Juno végzi: újra leszáll a földre és ő maga nyitja fel Janus templomának kapuit. Vergilius tehát következtelenül, minden belső kényszerűség nélkül két személy közt osztotta fel a háború megindításának munkáját (8. l.). Ezt a zökkenést már az ó-korban észrevették és a modern philologia is számon tartotta. Vergilius eljárásának voltak ócsárlói és voltak védelmezői. Norden azonban nem elégszik meg a kritikával, keresi az okot és miközben megtalálja, olyan világosságot áraszt külön-külön Vergiliusra, Enniusra, majd kettőjük viszonyára, a melyent a hagyományozott enniusi anyag töredékessége, elszigeteltsége mellett remélünk sem lehetett.

Első fontos eredményét a következőkben foglalhatjuk össze. Vergilius a latin Ilias (Aen. VII—XII. k.) bevezetésénél ugyanazon motívumot — Juno fellépését — használja, melyet már a latin Odysseia (Aen. I—VI.) bevezetésénél is alkalmazott. Ez a motívum Homerosztól származik. Ezt a homerosi motívumot azonban összekapcsolta az *alter Homerus* (Ennius) Discordia-motívumával. Ennius elég gyakran énekelt *de belli causis* s VII. könyve elején, midőn Róma legnagyobb háborújának tárgyalásába fogott, valóban önmagát multa felül. Ennius Annaleseinek VII. könyvében ugyanis volt egy részlet, melynek főszereplője Discordia démon, ki az istenek parancsára betöri a Janus-templom kapuit. Ezt dolgozta bele Vergilius az Aen. VII. énekébe. Verg. utánpzása nem leplezett, az enniusi *virtus* helyenkint annyira szembeötlő, hogy egyes sorok valósággal idézetként hatnak. Az említett zökkenés oka tehát a latin irodalomból jól ismert *contaminatio*.

Műve folyamán azonkívül előadott Ennius egy „*concilium deorum*”-ot, melyben Juppiter kijelenti, hogy Junónak és a rómaiakat gyűlölő isteneknek útjába ezután nem kíván akadályokat gördíteni: döntsön a vitézség. Ennek a jelenetnek motívumait szőtte bele Verg. az Aen. X. énekébe. Norden fejtegetéseit csodálatos elmeél s a nyelvi, poétikai és irodalomtörténeti ismeretek bámulatos gazdagsága jellemzi.

Még fontosabb eredményekre jut a szerző Ennius VII. könyvének tartalmát illetőleg. A történelem segítségével megállapítja, hogy e könyvben nagy szerepet játszottak a Kr. e. 235. év eseményei. Ez az eredmény éles ellentétben áll szinte az összes eddigi Ennius-magyarázók felfogásával, kik Cicero (Brut. 75. s. köv.) világos tanúbizonysága ellenére azt tartották, hogy Ennius az Ann. VII. könyvében az első pun háború történetével foglalkozott. Norden bebizonyítja,

hogy e felfogás, mely minden helyes magyarázatot lehetetlenné tesz, tarthatatlan¹⁾ és a nyert alapon, különösen Vergilius, Livius és Polybios segítségével sikerül neki Ennius VII. könyvét tartalmilag és szerkezetileg rekonstruálnia (145—147. lk.), valamint eddig gazdátlan, vagy tévesen elhelyezett fragmentumokat új összefüggésben fényre elárasztania (150—152. lk.). Részletekbe nem bocsátkozhatom, csak annyit jegyzek meg, hogy az eredmények *valószínűsége* ezen a sikamlós talajon a legtúlzottabb igényeket kielégítheti. Vahlen elrendezése természetesen alapos változáson megy át. A VIII. könyvből pl. Nordennél a VII.-be kerülnek a 265., 266., 274. sz. töredékek. A Vahlennél bizonytalan fragmentumok közül ugyancsak ide kerülnek s a körülményekhez képest biztosan állnak helyükön az 503. s az 521.

Norden szépen, világosan megírt és az irodalomtörténeti módszer szempontjából is rendkívül érdekes könyvét philologusainknak a legmelegebben ajánlom.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Ludwig Schemann: Gobineau, Eine Biographie. Erster Band: **Bis zum zweiten Aufenthalte in Persien.** Strassburg, Trübner, 1913. 8-r., 579 l.

U. a.: **Quellen und Untersuchungen zum Leben Gobineaus.** Erster Band. Strassburg, Trübner, 1914. 8-r., 435 l.

Gobineau egészen sajátos helyet foglal el az irodalomban. Saját hazájában alig foglalkoztak vele, inkább legújabb időben, német-angol hatás alatt, kortársai műveit egyszerűen elhallgatták. Gobineau pl. Renant tudatos plágiummal vádolta. Az egyetlen Mérimée volt őszinte jó barátja a híresebb írók közül. Németországban meg egymásután adják ki francia és német nyelven, lelkesedéssel olvassák és

¹⁾ Norden érvelésének támogatására mi is hozhatunk fel egy adatot, mely az akkor uralkodó latin irodalmi szokásokat megvilágítja. Ennius azért sem tárgyalhatta az első pun háború történetét, mert ezt költőileg már Nævius feldolgozta. Maga Ennius is erre célozhat egyik töredékében (Vahlen Ann. fr. 214):

scripsere alii rem

Versibus, quos olim Faunei vatesque canebant.

A régi latin irodalom bizonyos szempontból igen kényes volt a szerzői jogokra. A milyen szabadon zsákmányolhatták ki az írók a görögöket, ép olyan mereven plágiumnak minősítette az irodalmi közfelfogás egy már feldolgozott, vagy lefordított részlet újabb feldolgozását, ill. fordítását. Pl. Plautus *Commorientes* címmel átdolgozta latinra Diphilos *Συναποσφύκοντες* cz. darabját. Mikor Terentius az *Adelphoea* Diphilos ugyanezen darabjából beleszótt egy jelenetet, az ellenséges táborból azonnal felhangzott a plágium vádja. Terentius eljárásának jogosságát avval védelmezi, hogy az illető jelenetet Plautus nem fordította le:

..... eum Plautus locum

reliquit integrum ... (Ad. 9—10. sk.)

Ártatlansága tudatában a nézőket hívja fel döntésre:

..... pernoscite

furtumne factum existumetis, an locum

reprehensum qui präteritus neclegentiaſt (u. o. 12—14. sk.)

magyarázzák: megalakul a Gobineau-egyesület Freiburgban (Baden),¹⁾ a Gobineau-múzeum Strassburgban. Ennek a «gobinizmus»-nak megindítója és apostola Schemann freiburgi tanár, Gobineau egykori személyes barátja, ki egész életét a Gobineau-propagandának szentelte. Művei kiadásán és temérdek cikken kívül már két nagyobb könyvet írt róla: *Gobineaus Rassenwerk* (1910) és *Gobineau und die deutsche Kultur* (1910) címen. Élete munkásságának betetőzéseül adja most Gobineau életrajzát.

A francziák közönyének és a németek rajongásának Gobineau iránt mélyebb okai vannak. Gobineau világnézete merő tagadása Rousseau és a forradalom egyenlőségi és humanitárius elveinek, melyeken a francia gondolkodás alapul; tagadja a civilizáció haladását, az emberiség jövőjéről igen pesszimista véleménye van: a demokrata kozmopolitizmus a fajkeveredést és így a teljes dekadenciát idézi elő. Mindez azonban csak kapóra jönne a legújabb konzervatív, royalista, naczionalista és regionalista pártoknak. De ezek se szeretnek Gobineaura hivatkozni, mert Gobineau fajtheoriájában olyan értékrendszert állított fel, melynek csúcsán a germán faj áll. A francziák, mint a latin faj általában, szerinte degenerált nép, melyet csak egy germán invázió menthet meg olyanformán, hogy a betelepődők nem keverednek össze a már degenerált elemmel. Hozzájárul ehhez az a véleménye, hogy a német tudomány húsz évvel megelőzte a francziát. Bár a mai németet is kevert és az ősgermánnal szemben dekadens fajnak tartja, ezen a pesszimista konklúzió a németek hamarosan túltették magukat. Nietzsche és Wagner már mint kortársai bámulták arisztokrata heros-kultuszáért, szerették germán-rajongásáért és filozófiájukon Gobineau határozott befolyása észlelhető. Ezek persze csak a legnagyobb nevek. Eszméit igen kedvezően fogadták a német imperialisták Chamberlainnel az élükön, az all-deutsch-ok, a deutschsozial-ok, a deutschbund közösen merítették belőlük.²⁾

A tulajdonképeni gobinizmus pedig fiatal mozgalom. Schemann 1894-ben alapította a Gobineau-vereinigungot és húsz év alatt annyira vitte, hogy a németeknél igen sokan Gobineau-t a XIX. század vezérelméi közé számítják és Nietzsche mellett emlegetik. Ez a magyarázata annak, hogy Gobineau életrajzát nem francia, hanem német ember írja meg.³⁾

Ezt az életrajzot két dolog jellemzi: egyrészt érezni rajta, hogy írója már átlépte azt a küszöböt, melyen túl a megértéshez a rajongó szeretet szegődik, a szeretet a nagy embereknek még mindnyájunkkal közös emberi vonásai iránt is. Másrészt a szerző épen

¹⁾ Kiadványai jegyzékét l. *Minerva* 1914.

²⁾ Gobineau hatásáról a világirodalomban Schemann idézett műve: *Gobineaus Rassenwerk* szól.

³⁾ Az újabb francia szociológia már figyelmére méltatta Gobineaut. Francziául két könyv jelent meg róla: E. Seillière, *Le comte de Gobineau et l'Aryanisme historique* (La philosophie de l'impérialisme) 1903, és Dreyfus, *La vie et les prophéties du comte de Gobineau* 1905, (először a *Cahiers de la Quinzaine*-ben). De mily nagy a távolság a francziák tudomásul vevő kritikájától a németek beolvasztó rajongásáig!

ezért teljesen idegenül, mondhatnám ellenségesen áll a francia történelemmel és politikával szemben, mely Gobineau-t kiközösítette önmagából. A mi jól áll a sokszor tudatosan szellemes paradoxonokban beszélő Gobineau-nak, az másképp hat a freiburgi tanár tollán. Hogy a francia forradalom üres ködképek utáni futás (136 l.), hogy Lajos Fülöpöt a nemezis buktatta meg (141 l.), hogy az 1830-iki forradalom Franciaország katasztrófája (143 l.), hogy a forradalom szabadság, népjólét és haza jelszavai mögött nincsenek tiszta fogalmak (147 l.), hogy a 48-as forradalmat a söpredék csinálta (160 l.), mindez a konzervatív értékelési szempontból magyarázható és tudományosan is tárgyalható. Hanem annál furcsábban hat ez az értékelés az irodalomra kiterjesztve. A júliusi forradalommal a művészi formák is teljesen összeomlottak (143 l.), a júliusi királyságban a színház nem termelt semmi maradandót (154 l.). Hiszen az egész romantikus dráma ebbe az időszakra esik! A restauráció meg csak Casimir Delavigne-ekkel és Ancelot-kkal dicsekedhet. Az az állítása pedig, hogy a francziák a forma rabjai és Gobineau irodalmi művei ezért nem érvényesülhettek, megdől (285 l.), ha Molière, Lamartine és Musset verseire gondolunk. Teljes értetlenségre vall Corneille és Racine-ra vonatkozó elitelő nézete (290 l.). Arról lehet szó, hogy Corneille és Racine pedagógiai célokra nem alkalmas olvasmány, de nem azért, mert csak «pathosukkal hatottak» (290 l.), hanem főleg mert az idegen nyelvűekben és, úgy látszik, Schemannban is hiányzik az értékeléshez szükséges köznyelvi stílusréteg, meg a francia dráma egyetlen problémája, a lelki analízis iránti érzék.¹⁾ Azonkívül Schemann meglehetősen mellőzte az irodalomtörténeti kutatás történeti módszereit, forrásokat nem ismer el, hiszen Gobineau tagadja (299 l.)! Ez az álláspont maga is gobinizmus, de nem kritika.

De úgy vélem, tovább időztem a szerző egyoldalúságainál mint sem kellett volna. Az életrajz adatai mindamelllett a legnagyobb pontossággal és fáradtsággal vannak összegyűjtve és Gobineau megértéséhez mindenkor nélkülözhetetlenek lesznek. Az életrajzzal párhuzamosan külön kötetben adja ki az ahhoz szükséges adalékokat: cikket, levelezéseket, genealogiai kutatásokat stb.

Gróf Joseph Arthur de Gobineau őseinek származása bizonytalan, bár ő magát egy fantasztikus családfán (*Histoire d'Ottar Jarl* 1879) normannak, északi germánnak szeretné feltüntetni. Családja főleg Bordeaux-ban virágzott. Apja katonatiszt volt és egész életében kitartott royalista elvei mellett. Anyja könnyűvérű nő volt és később urától elválva teljesen elzüllött. Gobineau 1816 júl. 14 én született Ville d'Avray-ban Sèvres mellett. Korán ismerkedett meg a német nyelvvel és tudománnyal. Már nyolcz éves korában Heidelberget látott nevelője volt. 14 éves volt, mikor anyja a svájci Bielbe vitte, ott kezdte meg középiskoláit. Svájcából hazautazott, most már Lorient-ba (Bretagne), a hová apja költözött. 1835 ben Párisba jön gazdag szigorú nagybátyjához, a ki a gázgyárba adta hivatálnoknak. Rövid idő múlva a postához lépett át. 1843-ban azonban lemondott

¹⁾ Itt jegyzem meg, hogy a *calembour* szót következetesen *g*-vel írja (120. és 495. l.).

szerény állásáról, mely a nagyravágyó fiatal ember igényeit sehogy se elégítette ki. 1849-ig, mikor először kap állást a diplomáciában, újságokba és folyóiratokba dolgozik szűkös pénzviszonyok közt. Schemann megismerteti velünk royalista környezetét. A fiatal Gobineau igen szimpatikus jelenség. Nagy akaraterő, dacz, kitartás, függetlenségi és érvényesülési vágy, óriási munkaképesség és derült kedély jellemzik. Fiatal barátaival külön cénacle-t alapít, a mely magát *Scelti*-nek vagy *Cousins d'Isis*-nek nevezi. Későbbi *Pléiades* cz. regényének alapgondolata már benne van e társaságban. Párisban megismerül: nejében, sógorában és annak egy rokonában gondolatai nagy megértőkre találhatnak. Ezek meg a Sceltik az első gobinisták. A júliusi királyság, mely kompromisszum volt a köztársaság és a monarchia közt, csak mély ellenszenvet keltett Gobineau-ban. Élénk tevékenységet fejt ki ellene a *Quotidienne* cz. napilapban. A folyóiratokban figyelme főleg a német gazdasági és politikai viszonyokra irányul. Így 1845-ben a *Revue de Paris*-ban megemlékszik Magyarországról is, melyre mint kitűnő telepítési talajra Liszt hívta fel a figyelmet: «Elles sont fort séduisantes en effet», írja, «ces belles plaines de la Hongrie et de la Transylvanie où les bras sont rares encore, où la sécurité est entière sans une administration allemande, où le colon est transporté en quelques jours sans fatigues et sans péril, et demeure toujours à portée et pour ainsi dire en vue du pays natal». (Főbb részleteket közli Schemann: *Quellen* etc. 196—7. l.). A német faj *magasabb érdekének* tartja, hogy a magyar népet sorsához kösse és hogy civilizációját egy még «félíg barbár» földre kiterjessze.

Tocqueville, személyes barátja és tisztelője. 1849-ben külügy-miniszterré lesz és Gobineau t chef de cabinet-nek teszi meg miniszteriumában. Tocqueville-lel együtt közreműködött a Törökországba menekült magyar emigránsok ügyében. Anglia rögtön flottát küldött a Bosporusba a magyarok védelmére; Tocqueville azonban tudta, hogy a szeszélyes Sándor cárral szemben többet ér a szép szó. Teljes sikert ért is el, mert a császár lemondott az emigránsok kiadatásáról. Gobineau fogadja a gratulációkat (*Biogr.* 349. l. és *Quellen* 321, 331 és 352-353). Bonaparte felléptekor hozzászegődik. Bernbe küldik követségi titkárnak. A demokrata, hideg Svájczot sose szerette meg. Kedvére való helyet kapott aztán Frankfurtban, a hol már Bismarck megkezdte a küzdelmet Ausztria ellen, melyet Gobineau legjobb barátja, a nemes jellemű, vérbeli konzervatív Prokesch-Osten képviselt, ugyanaz a Prokesch, a ki a Reichstadti herczegnek oly hű barátja volt. Schemann Prokeschről más forrás hiányában rövid életrajzot nyújt; feltűnnek benne Prokesch 1849-iki sóhajai, melyekkel a poroszokkal való küzdelem lehetetlenségét jellemzi: «Unser Stand in Ungarn verdirbt alles!» «Ungarn! Ungarn! Ein Staat (Österreich) gilt nur, insofern man an seine Kraft glaubt» (401 l.). Prokesch világnézete tökéletesen megegyezett Gobineau-éval és így barátságuk, melyet a Kelet iránti közös érdeklődés fokozott, mind haláláig tartott. Gobineau Bernben kezdte és Frankfurtban fejezte be első nagy művét, mely mindvégig a leghíresebb maradt: az *Essai sur l'inégalité des races humaines*-t (1852—1855). Erről szól Schemann *Gobineau's Rassenwerk* cz. könyve. 1855-ben küldik először Perzsiába ügyvivőnek három évi tartózkodásának eredménye a *3 ans en Asie*. Miután egy

kinai állást visszautasított, el kellett fogadnia egy újfundlandi kiküldetést, melynek emléke a *Voyage à Terre-neuve*. 1860-ban újra Perzsiába megy mint követ, megint három évre. Bár az ékirásokról szóló műve, melyet nagy fáradsággal írt meg (*Traité des écritures cunéiformes*), tudományos szempontból teljesen értéktelen, maradandó értékű a *Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale* cz. könyve. Főcélja egynéhány újabb ismeretlen vallás felfedezése volt. A nosairik és a bábik fenkölt morálja nagyon elragadta, különösen a bábizmusnak az az igen rokonszenves tanítása, hogy Isten a próféták egész során át emeli fel magához az emberiséget és hogy ő a Báb, kívül Gobineau levelezett, korántsem az utolsó próféta. A sor által csak az ítélet napjával zárul le. Gobineau sokat tett a török kormány sanyargatott bábik ügyében. Perzsiái tartózkodása alatt ott a legnépszerűbb ember volt. Schemann még röviden az 1863—64-iki Párisban töltött évről emlékszik meg, s evvel végződik életrajzának első kötete.

Itt persze csak szerfelett vázlatos képet nyújthattam az adatok és fejtegetések nagy tömegéről, melyek e könyvben fel vannak halmozva. A gobinistáknak kézikönyve lesz ez a munka, de mindenki érdeklődéssel várhatja a második kötet megjelenését¹⁾, mert pontosabban senki sem írhatná meg Gobineau életét.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Franz Fessler: Benutzung der philosophischen Schritten

Ciceros durch Lactanz. Ein Beitrag zur klassischen Philologie.

Leipzig, Teubner, 1913. N8-r. 56 l. Ára 2-60 M.

Nagy várakozással vettem kezembe ezt a sokat ígérő könyvet és nagy csalódással tettem le. Abból, a mit a szerző a czímbe ígér, alig kapunk valamit, mert mindössze az Institutiones első két könyvét veti egybe Cicero filozófiai irataival, a II—VII. könyvek és Cicero iratai közti egyezéseket csak indexben adja, szöveg nélkül. A munka tehát csonka. A tétel, melyet bizonyítani akar, hogy t. i. Lactantius forma és gondolat dolgában bőven kiaknázta Cicerót, nem szorul már bizonyításra, mert régi és új philologiai munkák bőven igazolták. Fessler munkája tehát voltaképen dedukció, melynek során lehetőleg sok egyező helylyel akarja bizonyítani Lactantius függését Cicerótól. Sajnos, az egybeállított párhuzamok tekintélyes része nem állja meg a helyét: vagy nincs semmi köze a két helynek egymáshoz, vagy közhelyek, vagy pedig a ker. apologetika fegyvertárából való Lactantius-idézetek, melyeknek rokonait nem Cicerónál, hanem már Euhemerosnál, Tertullianusnál stb. kell keresni. A szerző módszertelen eljárása leginkább kitűnik abból, hogy az eddig fel-

¹⁾ Remélhető, hogy a szerző figyelemre fogja méltatni azt a kiadatlant *Adélaïde* cz. novellát, melyet Hevesy Andor tett közzé a *Nouvelle Revue Française*-ben (1914). Megjelenik külön is, l. ismertetését folyóiratunk 1914, 404. l. Magyarra Gobineau köv. művei vannak lefordítva: *A turkómán-háború* (Gy. H. fordítása Bud. Szemle 1904, 119—120. köt. és az Olcsó Ktár. 1368—1369 sz.); *A samakai táncosnő* (Szabó Károly ford. Olcsó Ktár. 1427 1429. sz.), mindkettő szemelvény a *Nouvelles Asiatiques*-ből; *A renaissance* (Székely István ford.). Franklin, 1904. 2 köt. (a Kisfaludy-Társaság adta ki, de ez elmaradt a címlapról).

derített párhuzamokat (pl. Brandt eredményeit) csak akkor nézte meg, mikor már a maga egybeállításával készen volt (1. lap, 4. jegyz.). Ezt a szarvas hibát tetézi a philológiai kutatás eszközeinek hiányos ismerete és a régi, elavult források felmelegítése (1754-ből való disszertációk, 1858-ból való *Konversationslexikon* stb.), a bevezetés aránytalansága és rendszertelensége (l. pl. a sok szószaporítást L. születéshelyéről és nevééről 2--4. lk.) stb. Néhány párhuzama mindazonáltal érdekesen világítja meg L. írói eljárását, ha erről való fel fogásunkat (főképp Brandt, Barthel, Zielinski kutatásai után) nem is gazdagítja új szempontokkal.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Hans Heckel: Das Don Juan-Problem in der neueren Dichtung. (= Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. Neuere Folge 47.) Stuttgart, Metzler. 1915. 8-r., 171 l. Ára 6 M.

Don Juan a világköltészet örök típusaihoz tartozik, azoknak a hatalmas és sürített objektivációknak egyike, a melyek ugyan a képzelet szülöttei, de az emberi természet gyökeréhez kapcsolódnak s a mondai keretet odahagyva kilépnek a való világba, a hol kereszük rokonaikat, hivatkozunk rájuk s nem szűnő érdeklődéssel kísérjük újjászületésüket új, meg új feldolgozásokban. Egy újabb német költő Don Juant Ahasver és Venus házasságából származtatja s Faust ikertestvérének tekinti:

Das Priestertum der Lust, des Sangs, der Dirnen
Schuf Don Juan, sein Zwillingsbruder Faust
Als Fürst weltferner Hochgedanken haust
In deutschen Herzen, deutschen Dichterstirnen.

(Schönaich-Carolath: Don Juans Tod.)

Faust és Don Juan kapcsolatossága szembetűnő. Valami korlátlanásra törekvés mozgatja mindakettőt. Don Juan az érzéki élet körében marad. Faust szintén leszáll ide, de magasabbra is törekszik. Első feldolgozásukat alig félszázad választja el. A két monda mögött vallásos motívumok mutatkoznak: Faust alakja a reformáció szellemi talaján fejlődött, Don Juanban az életigenlő déli népek visszahatása ölt testet a katholicizmus szigora ellen. Az utóbbit nem sikerült történeti személynek kimutatni. Egy 1620 előtt készült spanyol vígjáték foglalkozik vele először. Ez elveszett, de ismeretes két változata. Az egyiket, a *Burlador de Sevilla*-t (1630), egész a legújabb kutatásokig Tirso de Molina művének tekintették, a másik változattal Calderont hozták, mint szerzőt, kapcsolatba. A *Burlador* hőse nagy stílu hódító, erkölcsi, jogi korlátot nem ismer, istenkáromló. Kalandjaihoz igazi szerelemnek nincs köze s büszke arra, hogy Spanyolország leghirhédtebb szoknyavadászáának nevezik. A monda hamarosan átszármazik Olasz- és Franciaországba. 1665-ben Molière dramatizálja Don Juan történetét. Nem mondai hősnek festi, hanem a korabeli szabados és kicsapongó francia nemes urat pellengérez ki benne. A Molière-darab kísérteties befejezése: a kőszobor megelevenülte, Don Juan elkarhózása a megelőző realiztikus színek után erőszakoltnak tetszik. A XVII. században megjelenik Don Juan az angol, holland és

német színpadon, a XVIII. században a bécsi műsoron is számos kedvelt átdolgozását adják történetének. 1713 óta operák is készülnek róla, ezek között kimagaslik Mozart szerzeménye (1778) Lorenzo da Ponte olasz szövegére. Mozart elragadóan jellemzi a szereplőket: Don Juan pezsgő és kimeríthetetlen életörömét, szolgájának félszegségét; egyéníti a nőalakokat: az atyjától és jegyezétől megfosztott Annát, ki az erkölcsi boszút képviseli, Elvirát, a ki nemesen megbocsát a csábítónak s az elkárhozástól inti, végül a naiv Zerlinet, Don Juan sok mindennapos áldozatának egyikét. A *Burlador*, Molière és Mozart rajzolja a híres csábí ó östípusát. Nem alkalmaznók erre Heckelnek azt a megjelölését, hogy gonosztevő. Az eredeti Don Juan legfelebb amorális lény, megfontolást, habozást, megbánást oly kevéssé ismer, mint a természet erői. Merőben új felfogását E. T. A. Hoffmann kezdeményezi egy 1813-ban készült cikkével, melyben Mozart hőstét interpretálja. A romantikus lélek elfinomult dialektikájával keresi Don Juan embervoltát s a tépettség és a meghasonlottság glóriáját vonja az érzékiség soha nem habozó lovagja köré. Végtelen vágyat talál benne, a világgal való elégedetlenség ösztönzi kalandról-kalandra. Hoffmann mintegy felfedezi Don Juan belső világát. Heckel tanulmányának alap gondolata az, hogy a Don Juan monda kaland-sorozatból átformálódik meglelkesített történetté. Hoffmann elmélete Mozart hősére éppen nem talál, de a következő feldolgozókra erősen hatott. Felfogását követi Tolstoj Alexei drámai költeménye (1863) és Julius Hart szomorújátéka (1881). Az utóbbi Don Juan sorsát egy nagy csalódásból magyarázza. Lenau még tovább megy. Az ő Don Juanja nem csalódás áldozata, hanem egyenesen eszményeket kereső lény. Törődik a nőkkel, a kiket a sors elébe vet s ezek is visszagondolnak rá. Nem röppen el a letűnt illúziók emléke s az élvezet régi hajszolójából az erotikus élmények mestere lesz. Ilyen a Musset *Namouna*-jában pár vonással vázolt Don Juan. Byron Don Juanját az eltérő típusok közé sorolja Heckel: szenvedő magatartást talál benne, inkább őt sodorják magukkal a nők, mint ő a nőket s jelleme az angol dandy sajátosságait mutatja. Søren Kierkegaard kétfajta Don Juant különböztet meg egy lélektani finomságokkal gazdag elemzésben (Entweder-oder. 1843): a zenei hőst, ki az érzéki szerelem genije s a reflexión átszűrt alakot, kinek nem a csábítottak száma, hanem a hódítás módja és technikája fontos. Emez szinte aszkétává válik: csak a szellem diadalát akarja. Sátáni örömmel távozik, mikor a nő lélekben behódolt és már minden odaadásra kész. Prinz Emil von Schönauich-Carolath jeles «Don Juans Tod»-ja ebben a felfogásban fogant.

Könyvünk utolsó fejezete az öreg Don Juan irodalmi alakját tárgyalja, mely a komikum határmegyéjére kerül s a melyet Mounet-Sully drámája a «l'amour sterile» elrettentő példájával állít a francziák elé. Rendkívül gazdag világirodalmi anyagot ölel fel s Heckel kiterjeszkedik a franczia, spanyol, portugál, orosz és japán költészet számos alkotására. Az utolsó lapokon a feldolgozások bibliográfiáját állítja össze. Ebből kimaradt Bernard Shaw «Man and Superman»-je, melyhez egy Don Juan-közzjáték tartozik. Az újabb magyar irodalomból megemlítjük Benedek Marcell Byron után induló «Don Juan fel-támadását.»

(Tátraszéplak.)

SAS ANDOR.

VEGYESEK.

— † Simon József Sándor. Elhunyt 1915 december 4.-én, megváltozva a sötét kórtól, mely élete végén ráborult, s halála őszinte részvétet keltett társaságunkban. Utolsó állomásának társai ugyan «a magyar bölcséleti irodalom érdemes munkása»-nak mondják őt jelentésükben — méltán, mert igazi jelentősége kétségtől e területen van, nem közönséges arányú tudományos publikációi, polemikus élű iratai és népszerű közleményei a filozofia körében mozognak, minek folytán egész élete és munkássága mérlegelt valóban e tudomány foruma hivatott elkészíteni — ám még mint bölcséleti író is egyszersmind hozzánk is tartozik: messze terekre sodortatása ellenére mindig hű maradt a görög filozofia tanulmányozásához. Sőt még szorosabb kapcsolatok is fűzték hozzánk: görög-latin tanár volt, pályája tehát haláláig tudományunk mellett tartotta őt (classica philológiai tanulmányait a 70-es években végezte Budapesten, a philológiai munka szervezése helyén és idejében, e heroikus korban), tollát pedig a tudományosság előtt társaságunk egésze alatt, 1879-ben épen e folyóirat hasábjain mutatta be. Első dolgozata, a *Platon gondolatai a szépről* (Besztercebánya, 1879) cz., mely művei jegyzékének az élén áll, 1879-ben at EPHK-ben 233. sklk. jelent meg. Két évre rá, 1881-ben ugyanitt látott napvilágot 710. sklk. egyetlen szorosan philológiai jellemű dolgozata *Gereric-Gusztáv: Plautus Trinummus*-ról, a melynek az az érdekessége, hogy a műről Ábel Jenő után jelentett be külön véleményt. Aktiv munkatársként ezentúl nem szerepelt folyóiratunkban, sőt tanulmányai látszólag mind messzebb és messzebb vitték egyáltalán a philológiától; 1890-től kezdve azonban több ízben megmutatta, hogy egy ponton, a görög filozofia s közelebből (csak ezt adhatta már elének) Platon tanulmányozásában sikerült összeegyeztetnie késztettségét s hajlamát, a minck természetességét s erőszakolatlanságát az bizonyítja, hogy munkáinak e külön csoportját az 1879-iki első értekezés inangurálta. A «Jeges Irók Iskolai Tára» 63. köteteként (Budapest, 1900) megjelent *Szemelvények Platonból* cz. iskolai használatra szánt munkáján kívül általán ismertek a Magy. Tud. Akadémia classica philológiai bizottsága kiadásában, görögül és magyarul is, mindig bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva, megjelent művei: *Platon Theaitetos*a (Budapest, 1890), *Platon Euthyphronja* (Budapest, 1899) s végül *Platon Állama* (Budapest, 1904). E művek nyomán általán tudták róla, hogy ő nálunk Platonnak egyik legbuzgóbb és egy egész életen át következetesen tevékeny tanulmányozója volt. Ezt az érdemét valóban csorbíthatatlanul meg kell hagynunk neki. Görög filozófiai tanulmányainak e termékeit ugyan nem szabad, igaztalan is volna, a kutató tudomány érzékeny, finom mérlegére állítani megítélés végett, azok csak — mindenesetre magas igényű — közlés, továbbadás és propagálás céljának szolgálnak, mint ilyenek azonban, mert egy egész munkás élet szorgalma hozta őket létre évtizedek alatt, a legjobb készségek és képességek latbavetésével s a legjobb törekvésekkel eltelve, tiszteltetle s minden elismerésre méltók. Példaadó és iskolateremtő egy-két kivételes szellemén kívül alig volt még itt mi nálunk, pionír s harcász azonban igen, sok; mostanában véres könyvekből tanulgatjuk, ha még eddig nem tudtuk volna, tisztelni a közkatonákat: tudományunk egy tragikus sorsú küzdő harcászának a sírjára — ma bizonynyal inkább, mint valaha — teljes megértéssel teszszük le a részvét virágos koszorúját s az elismerés babérágát. Cz.

— P. Horváth Lázár néhány irodalmi baklövése. P. Horváth L. sokszor hivatkozik Shakespearere, az angol irodalomra, de nem mindig találja fején a szöveget. A Honderű 2-ik számában (1843) *Írói emanci-*

patio cz. elmékedését azzal kezdi, hogy «volt kor, midőn írónak lenni annyit tett, mint koldusbotra támaszkodni. Midőn a stratfordi mészáros fia néhány garassal (?) nyeglélkedett (?) a londoni színpadon s a jogbitorlás ama nagyszerű mintájának Cromwell Olivérnek latin titoknoka őt fontot kapott az *Elveszett paradicsomért*. Shakespeare és Milton mondhatlan genioszok alig arat vala annyi hasznót egy egész életen át, mint mit a Wellington Castlereagh és Stanley lordok kiadta politikai lap egyetlenegy évre fizet bármelyik rendes levelezőjének. De a szomorú kor műveltebb honokban már-már feledve van. Nem úgy minálunk ...»

Horváth L. angol adatai nagy tájékoztatlanságot árulnak el az angol viszonyok körül. Az *Elveszett paradicsom* 1665-ben készen volt és két évre rá könyvalakjában megjelent. Csakhogy Cromwell Oliver már 1658-ban meghalt s így a mű megjelenése idejében nem lehetett C. O. titoknoka Milton.

Mit ért az alatt, hogy Sh. a londoni színpadon (mintha csak egy lett volna) néhány garasért «nyegléskedett», abszolúte nem tudjuk megérteni. Valamint az is nagy tévedés midőn azt állítja, hogy Sh. geniusza egész életén át nem aratott annyi hasznót, mint a mennyi fizetést egy évre ad egy nagy angol napilap a levelezőjének. Hisz még az eszményi gondolkozási E. Dowden is azt hozza föl dicséréttel, hogy Shakespeare nagyon is jó gazda volt, mert a Múza hűséges szolgálatában a vagyonszerzés gyakorlati hasznáról sem feledkezett meg.

P. Horváth L. angol irodalomtörténeti ismerete nem állhatott szilárd alapokon. Legalább ezt árulja el ily című nagyobb cikksorozatának: «Jósika Miklós regényeiről» III. fejezete is (Honderű, 1843, II. 11. szám), hol az angol regényirodalomról beszélvén, a többi közt azt a nagy baklövést követi el: «Johnson *Rasselas*-ja elveszté érdekét; s ha még Fielding olvas-tatik, azt *Wakefieldi lelkészének* köszönheti ...» Tudvalevő dolog, hogy a Vicar of Wakefield írja nem Fielding, hanem Goldsmith Oliver. Ezt a tévedését se ő maga nem igazítja helyre, se csipkedésre mindig kész ellenfelei nem vették észre.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Catullus-ünnepély a csatatéren.¹⁾ Az antik szellem iránti hódolat a XIX. század elején, közvetlenül a forradalom után, ismét virágzásban — mondhatjuk: divatban — volt Franciaországban. Ez magyarázza részben Lacombe St. Michel (1740? — 1812) francia tábornok eljárását, ki 1801-ben, a köztársaság 9. évében, pluviöse hónap 2.-án, az antik Sirmio félszigetén, Catullus kedvelt lakóhelyén a latin költő tiszteletére ünnepélyt rendezett.

Az ünnepély körülményei nem mindennapiak voltak. Peschiera elég hosszadalmas és sok türelmet kívánó ostroma után az ostromlott osztrák csapatok végre kénytelenek voltak állásaikat kiüríteni. Pluviöse 1.-én visszavonultak Sermioneből, 2.-án a szomszédos Peschiera erősségből. Az elhagyott félszigetet rögtön 1.-én meglátogatta a költői hajlamú Lacombe St. Michel tábornok, ki a következő évben a milánói akadémia tagja lett. Ahítattal szemlélte az antik romokat, melyek Catullus állítólagos házából megmaradtak s rögtön ásatni kezdett, hogy a romok alapjának főbb irányait és méreteit megállapíthassa. Segítségére volt ebben a munkában hadsegéde, Melliny, ki az alaprajzot rögtön elkészítette és néhány vázlatot rajzolt magáról a vidékről is. Az ásatásoknál tartózkodott még Hénin de Cuvillers technikai csapatfőnök, ki egyik munkájában minden valószínűséggel Lacombe St. Michel ásatásainak és Melliny rajzainak felhasználásával közli Catullus házának alaprajzát.²⁾

¹⁾ A szerző felolvasta az 1915 áprilisi ülésén.

²⁾ Adataimat Hénin de Cuvillers (Étienne-Félix, 1755—1841) mun-

Valószínűleg közben fogamzott meg Lacombe St. Michel tábornok fejében az a terv, hogy kedvelt Catullusának tiszteletére ünnepi lakomát rendez. Mikor másnap, pluvióse 2.-án reggel 7 órakor az osztrákok kiűritették Peschierát és ezzel az ünnepélyt már semmi nem akadályozta, Lacombe St. Michel a győzelmi mámort valóban összekapcsolta annak a költőnek ünneplésével, kinek kedvéért Napoleon is kerülő úton ment a campo-formioi béke megkötésére, hogy megláthassa Sirmiót, a költő lakóhelyét.

Az ünnepélyen részt vettek a francia hadsereg tisztjei, kik között sok volt a lengyel, továbbá néhány meghívott vendég. A tisztek között volt Chasseloup főparancsnok és Miollis (1759—1827) tábornok is. Az utóbbi egész életében katona volt: harczolt Amerikában, azután a forradalom szolgálatába lépett, majd Napoleon hű embere lett, de zajos élet-eseményei közben is mindig feltűnő figyelmet tanusított a kulturális, különösen az antik étellel összefüggő kérdések iránt. Mint Mantova parancsnoka, ő állította fel Napoleon felszólítására Vergilius tiszteletére az emlékelobeliszket, majd ezt később, mikor a háború pusztításai miatt megsérült, újra megfelelő állapotba hozta. Veronában a híres amphitheatrumot restauráltatta s egyuttal ő volt az, ki Ariosto hamvait a ferrarai egyetemre a legnagyobb pompával átszállíttatta és a költő születése helyét emlékoszloppal tisztelte meg. A meghívott vendégek közt a legfontosabb személy az akkor Sermioneben tartózkodó Angelo Anelli (1761—1820) olasz költő volt,¹⁾ ki egy időben a francia hadseregben is szolgált s a kit már azért is nagyra becsülték, mert a francziáknak tett szolgálatai miatt rövid ideig osztrák fogságot szenvedett.

Az ünnepély lefolyása emelkedett hangú volt: „... une fête à laquelle présidèrent la gaieté, la musique, la poésie et la bonne chère.”²⁾ A program fő pontjai a Catullus emléktől ihletett versek voltak, melyek rögtönzésében és szavalásában Lacombe St. Michel tábornok és Anelli versenyeztek egymással. Hénin nagyon sajnálja, hogy csak három tudott közülük megmenteni és közölni. Kritikája nagyon udvarias: a költemények, különösen a tábornokéi, fölötté gyengék s még hozzá egészen hamis dicsfénybe burkolják Lesbia alakját. Mint emberi dokumentumok azonban értékesek, mert fényt vetnek arra a gyengéd szeretetre, melylyel a francia katonák Catullus emlékét annyi idő után és oly sajtáságos viszonyok közt is körülvették.

Az első költemény³⁾ Lacombe St. Michel tábornok rögtönzése, mely ugyan telve van bókokkal a jelenlevőkre, de Catullus emléke is ihleti.

kájából veszem: «Journal Historique des opérations militaires du siège de Peschiera et de l'attaque des retranchemens de Sermione... accompagné des Cartes et de Plans et suivi d'une note sur la maison de Catulle, située à l'extrémité de la presqu'île de Sermione», Paris, An IX. (1801). A Catullus-ünnepélyt is itt írja le, mint résztvevő. A külföldben ismeretlen munkára engem John Dunlop: History of Roman Literature* London, 1824, I. 438. l. 1. j. figyelmeztetett. Hénin több munkát írt, főleg a magnetizmusról. A görög szabadságharcz alkalmával a görögök érdekében is fölemelte szavát «Réflexions en faveur de la cause des Grecs» cz. Párisban 1822-ben megjelent négy oldalas röpiratában. Az egyes életrajzi adatok nagyjából a «Biographie Universelle»-ből valók.

¹⁾ Mint költő jelentéktelen. Munkái: 1. Ode et Elegia. Verona, 1780. 2. L'Argene, novelle morale in ottava rima. Venezia, 1793. 3. Le Cronache di Pindo. Milano, 1811—1818. (Irodalomtörténeti tanköltemény hét könyvben, a nyolczadik kéziratban elveszett). Írt még sok operát és színdarabot.

²⁾ Hénin, i. m. 100. l.

³⁾ Hénin, i. m. 101—103. lk.

Először a katonákat szólítja fel, hogy a kivívt győzelmek után pihenjenek. Majd Lesbia emlékének szentel néhány sort:

«À Lesbie en ce ríavage
Catulle offrit pour hommage
Le moineau franc et volage,
Qu'elle sçut rendre constant.
La beauté modeste et sage
Sçut toujours en faire autant.»

Költeményére Anelli felelt egy másik rögtönzéssel,¹⁾ mely citoyen Anelli jóakarataról, de kevés rögtönző tehetségről tanuskodik. Legsikerültebb az a versszaka, melyben Catullusra czélozva az emberi dicsőség halhatatlan voltát éneklí.

Utána ismét Lacombe St. Michel szaválta el egy Sirmióban írt költeményét,²⁾ melyet nagy részben Catullus dicsóítésének szentel. Érdekes hogy az ellenséget kulturális szempontból mennyire lenézi:

«Ils ignorent les noms d'Horace et de Voltaire,
Peuvent-ils sentir les beutés
Que leur présente la nature?»

A francziákat viszont felszólítja, hogy utazás közben látogassák meg a nagy emlékekben gazdag Sirmiót:

«Français qui voyagez, allez voir Sermione.
Oh, quels grands souvenirs y tracent la pensée!»

Természetesen a körülményeknek megfelelő felköszöntőkben sem volt hiány. Hénin följegyzi közülük a fontosabbak tárgyát. Az első ezek között: «A Catulle, habitant de Sermione, le plus élégant de tous les poètes latins. Dont les productions sont remplies de graces et d'enjouement.» Többek között dicsóítotték a békét, a tudományok és művészetek felvirágoztatóját, a tudományt és művészetet, majd Bonaparte tábornokot, ki a csaták zajában is mindig jó példával járt elől a nagy emberek emlékének megbecsülésében.

Az ünnepély lefolyását rövid időre egy esemény megzavarta. A modern Sermione lakósaí küldöttséggel járultak a tábornok elé: panaszkodtak, hogy az osztrák csapatok helyét elfoglaló franczia katonákat nem bírják élelmezni s egyuttal bejelentették a győztes seregtől okozott károkat.

Chasseloup tábornok az ünnepélyes hangulatban Sermione lakóit kegyesen fogadta s kérésüket azonnal teljesítette. «La mémoire de Catulle, près de deux mille ans après sa mort, ne fut pas inutile à son pays» — jegyzi meg Hénin. Chasseloup Napoleon példáját követte, a ki Piétola várostól Vergilius emlékére nem fogadott el hadi sarczot, sőt a háború okozta károkat is megtérítette.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

— Adalék a hazai germanisztika történetéhez. Ismeretes az a nagy feltűnés, a melyet a kalocsai kodex felfedezése a német philologusok körében okozott.³⁾ Gróf Mailáth János is ezen kodexre vonatkozó

¹⁾ Hénin, 103—105 lk.

²⁾ Hénin, 105—108. lk.

³⁾ Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Budapest. Akadémia. 1910.

fáradozásai révén került összeköttetésbe a németországi germanisztika vezető férfiával, a kiknek elismerése újabb kutatásokra buzdította. A ka-locsai kodex után a már Kovachichtól felfedezett gyulafehérvári kéz-iratok kerültek az érdeklődés középpontjába, a melyekkel Mailáth már 1816 óta foglalkozott. Az akkori germanisztika egyik legismertebb kép-viselője, Büsching már 1814 óta tudott létezésükről, majd több magától Mailáthtól kapott rólok pontosabb értesítést, a nélkül hogy egyelőre meg tudta volna azonosságukat állapítani. Csak 1820 elején tudja meg Mailáth egy-szerre két helyről is — v. d. Hagentól ¹⁾ és Büschingtől ²⁾ —, hogy az egyik gyulafehérvári kézirat *Karl der Grosse und die Schotten* cz. alatt egy addig ismeretlen költeményt tartalmaz, a másik pedig nem egyéb mint Hadamar v. Laber *Jagd* című szerelmi allegóriája. Mailáth v. d. Haggel Kopitar, híres szlavista és bécsi udvari könyvtáros útján, Büschinggel pedig még 1816 folyamán Hormayr közvetítésével ³⁾ került összeköttetésbe. Bleyer művében kifejtette Mailáthnak a Nagy Károlyról szóló költemény kiadására irányuló terveit, ⁴⁾ Hadamar v. Laber költeményére vonatkozó szándékairól azonban eddig semmit sem tudunk. Pedig Mailáth a másik kézirat érté-kesítésére is gondolt. Hagen leveléből tudta, hogy a *Jagd*-nak erlangeni és bécsi kézírata is létezik, és így — okulva talán Grimm Vilmos szigorú, de megérdemlett kritikájából ⁵⁾ — a három ismert kézirat alapján szere-tett volna kritikai kiadást rendezni. Büsching az erlangeni kéziratnak tulajdonában levő másolatát hajlandó volt rendelkezésére bocsátani, így csak a bécsivel való összehasonlítást kellett volna hozzáértő emberrel el-végeztetnie. E czélból ismét Kopitart kéri fel közvetítésre és Kopitar ennek elvégzésére Schottky mellett elsősorban Primisserre gondol. Pri-misser, mint az ambrasi kézirat felfedezője és a bécsi kéziratok ismer-tetője, ⁶⁾ Schottky pedig mint Büsching bizalmasa és tudósítója látszott alkalmasnak a Mailáthtól szükségelt összehasonlításra. ⁷⁾

¹⁾ Hagen levele 1820 márcz. 3-ról közölve Bleyernél 93—94. l.

²⁾ Büsching levele ismeretlen, de létezését Mailáth alább közlendő levele bizonyítja.

³⁾ Hormayr 1816 aug. 23. írja Raitzról (Brünn mellett) Mailáthnak „Vor einigen Tagen brachte mir ein blutjunger schlesischer Edelmann, Schottky, hieher Briefe von Büsching in Breslau. Er gieng nach Wien und liess mir beiliegenden Zettel. Zwischen Ihnen und dem trefflichen Büsching wünsche ich eine directe Communication zu stiften.“ (Bécsi cs. és k. udv. könyvtár levelestára.) Schottky beszámolója a Hormayrnél és Salm grófnál tett látogatásáról megjelent Büsching *Wöchentliche Nachrichten für Freunde der Geschichte, Kunst und Gelahrtheit des Mittelalters* cz. folyóiratában. „In ihrer Mitte genoss ich einige Tage, die ich stets zu den schönsten meines Lebens zählen werde“, jelenti ki e találkozásról (1816. II. 344. l.).

⁴⁾ A bécsi cs. és k. udv. ktárban is megvan a kézirat másolata (C. Ms. 15128.). Jellemző, hogy e másolat nem a gyulafehérvári eredeti-ről, hanem Mailáth donaueschingeni másolatáról készült. Zárszavai: „Ex apographo Codicis manuscripti Karoliburgi in Transsylvania asservati, quod Comes Joh. Mailath domino L. Baroni de Lassberg in bibliothecam Fürstenbergensem curavit, hoc novum apographum Josephus Haupt labore indefesso plurimo completvit die Omnium Sanctorum 1865.“

⁵⁾ Bleyer, 89. l.

⁶⁾ Primisser ismertetését Kopitar küldte el v. d. Hagennek, a ki azt 1819 máj. 4. kézhez vévén a *Wöchentliche Nachrichten*-ben hamarosan (20. Brachmonat 1816 I. 385 sk. II.) le is közli.

⁷⁾ Büsching Schottkyt 1816 júl. 11. kelt levelében ajánlotta Kopitar-nak. Schottky eredeti szándéka volt aug. közepétől október közepéig ma-radni Bécsben, de időközben ott tartózkodása megnyúlt és csak esztendő

Csakhamar úgylátszik nehézségek kerültek Mailáth útjába — Büsching nem küldte el az ígért kéziratot, Grimm, a kit levélben felkeresett, nem válaszolt — úgy hogy hamarosan megváltoztatta eredeti tervét és nem törvölve többé az erlangeni kézirattal már csak a bécsivel való összehasonlításra is megelégedett volna. Kopitar sikeresen közvetítette volt kérését, úgy hogy Mailáth szeptember havában felküldhette Bécsbe az időközben Gyulafehérvárról elkészült másolatot.

A két levél, a melyből Mailáth ezen terve kiviláglik, a bécsi cs. és k. udvari könyvtár levestárában található. Hű közlésüket itten adom.

Gróf Mailáth János Kopitarhoz.¹⁾

1.

Nagy Ugrocz am 7-7 XX.

Büsching hat mir über die Siebenbürger Kodices geschrieben wie Hagen, nämlich: das Gedicht über *Karl den Grossen und die Schotten* ist ganz unbekannt. Das Andere ist ein Bruchstück aus Hadamar von Labers allegorischen Minnegedicht: die Jagd. Büsching war so gefällig mir die Abschrift der Erlanger Handschrift dieses Gedichtes zum Gebrauch bei der Ausgabe der Jagd [zur Benützung an zu bieten];²⁾ es ist aber auch eine Abschrift in der Ambrasser Sammlung;³⁾ ich wünschte sehr die Er-

mulva került végleg vissza Németországba. Mailáthtal megismerkedve már 1816 őszén vendége volt Budán. Egyideig szoros érintkezést tartott fenn a bécsi előkelőbb irodalmi körökkel, de lassanként viselkedésével elidegenítette őket magától. Büsching már 1818 («19. Lenzmonat») panaszkodik ellene Kopitarnak és fenyegetve említi: «Dass er meine Wünsche schon von Anfange des Jahres her noch nicht erfüllt hat, möchte ihm leicht sehr schädlich werden.» (Büsching levelei a bécsi udv. ktár tulajdonában.) Hormayr 1820 márcz. 20. Mednyánszkyhoz írott levelében «erz-liederlich»-nek nevezi, jun. 16 pedig a Taschenbuch egyik czikkének szerzőjül következőképen jelöli meg: «von dem durch und durch verlogenen, niemals Wort haltenden, sondern Jedermann anschmierenden Schottky». (Hormayr levelei Mednyánszkyhoz a Magyar Nemzeti Múzeumban.) És hogy ezen kifakadások nem nélkülöztek minden alapot, kitűnik Schottky-nak Bécsből való távozása után Posenből 1823 jan. 29. Matthäus v. Collin-hoz írt leveléből, melyben bővebben kiterjeszkedik Bécsben tanúsított különös viselkedésére és könnyelmű életmódjára; jóakaróitól való elidegenedése okául a szegényérzetet hozza fel, mely állítólag visszatartotta attól, hogy Collinnal, a kinek 100 frtjával tartozott, az érintkezést fenntartsa. Különös fényt vet Schottky jellemére, hogy mind e beismérések után Collint arra kéri, hogy vezesse be menyasszonyát, Langer bécsi énekesnőt családjába és eszközölje ki neki, hogy az udvarnál is meghallgassák. (Hofbibl. Autographensammlung XIII. 38.)

¹⁾ Mindkét levél latin betűkkel van írva; mindkettő alján könyvtári megjegyzés czeruzával: «Kopitar 53. 48.»

²⁾ Az eredeti «zu benützen» törölve; a bekerített szavak oldalt közbeszúrva.

³⁾ Az ambrasi gyűjtemény a bécsi udvari könyvtárba került. Nagy részét 1665-ben Lambecius vitette át, megmaradt része pedig 1806-ban nyert Bécsben elhelyezést. Ennek az ambrasi gyűjteménynek őre és rendezője volt Primisser Alajos 1814 óta. 1819-ben adta ki a gyűjtemény leírását («Beschreibung der k. k. Ambraser Sammlung»). A Nibelungenlied és Gudrun tartalmazó Heldenbuch is 1806-ban került Bécsbe. V. ö. E. Frh. v. Sacken: Die k. k. Ambraser Sammlung. Wien, 1855. 29—30. és 34. ll.

langer¹⁾ und die Ambraser Handschrift²⁾ vergleichen zu lassen, da es mir dieses Jahr unmöglich ist nach Wien zu kommen. Der Vergleichende müsste die abweichenden Lesarten auf einen separierten Bogen genau aufzeichnen. Sollte es ihrer freundschaftlichen Gefälligkeit nicht möglich sein mir einen solchen vergleichenden Menschen verschaffen zu können? Zu billiger Vergütung seiner Mühe würde ich mich gern verstehn. Solte Schottky sich nicht dieser Arbeit unterziehen wollen? Ich werde Ihnen das Manuscript auf sichere Weise zukommen lassen wenn Sie mich verständigen werden dass Sich Jemand der Vergleichung unterzogen. Meine Adresse ist über Pressburg, Oszlán. Mit aller Hochachtung

Ihr ergebenster Diener

Johann Grf Mailáth.

2.

Nagy Ugroc 12/9 XX.

Hadamar von Labers 'Jagd nach der Siebenbürger Handschrift ist bereits bei mir; da ich von Büsching keine Nachricht habe, ob er mir die zugesagte Abschrift der Erlanger Handschrift wirklich schickt, es überdies gleichgültig ist mit welcher Handschrift der Wiener Kodex verglichen wird, wenn er nur mit einer verglichen wird, treffe ich die Anstalt³⁾ dass die Handschrift die ich vor mir habe ihnen zugestellt werde, da sie so gut waren mir zu schreiben dass Schottky oder Primisser die Vergleichung für mich zu besorgen so gefällig sein würde. Den Vergleichenden würde ich aber noch um den zweiten wissenschaftlichen Liebesdienst bitten; die am Anfang und Ende in meiner Copie fehlenden Verse aus dem Wiener Kodex zu ergänzen. Es versteht sich von selbst dass ich mich zu einer anständigen Vergütung der aufzunehmenden Mühe recht gern verstehe. Über die Zurücksendung der Handschrift von ihrer Seite werden wir uns zu rechter Zeit schon verständigen, haben Sie nur die Güte mich vorläufig vom Empfang derselben zu benachrichtigen.

Von Grimm habe ich keine Antwort. Verzeihen Sie dass ich ihnen ungelegen bin, grüssen Sie meinen Schulkollegen Gaál⁴⁾ und sagen Sie ihm das Seitenstück zu seiner *Tátika*⁵⁾ liege in meinem Pult fertig, nämlich die Übersetzung der vorzüglichsten kleineren Gedichte der Magyaren.⁶⁾ Leben Sie recht wol.

Ihr ergebenster Diener

Johann G. Mailáth.

Hogy mi lett később Mailáth tervéből, nem tudtam megállapítani. Nem lehetetlen, hogy tényleg Schottky kapta meg a megbízatást és az

¹⁾ Az erlangeni kézirat után készült Schmeller kiadása (Stuttgart, 1850).

²⁾ A bécsi udvari könyvtár tulajdonában a költeménynek három kézírata van: C. Ms. 2720 [K. Stejskal (Hadamars v. Laber Jagd. Wien, 1880) jelölése szerint: 1. A]; C. Ms. 2931 [Stejskal: 7. a.]; C. Ms. 2799 [Stejskal: 11. c.]. Már Hagen is két bécsi kodexet említ.

³⁾ Az eredeti «Veranstaltung» törölve.

⁴⁾ Gaál György.

⁵⁾ Kisfaludy Sándor regéjének fordítása. Megjelent Bécsben 1820.

⁶⁾ 1825-ben *Magyarische Gedichte* czímen megjelentek Cottánál Stuttgartban. Szemelvényeket fordításaiból a Hormayr-féle «Archiv» már 1820-ban hozott.

sincs kizárva, hogy épen megbízhatatlanságán¹⁾ mult a Mailáth-féle kiadás elmaradása. De lehet, hogy az annyifelé érdeklődő Mailáthnál más tervek szorították háttérbe germanisztikai tevékenységét vagy hogy anyagi helyzete nem engedte tervét megvalósítania. Mindez csak feltevés, annyi azonban bizonyos, hogy Mailáth tervbevett kiadása végleg elmaradt.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

— Bécsi dráma a murányi Vénuszról. Wesselényi kalandos házasságkötésének történetét több német író is feldolgozta. Már a XVII. századból ismeretes két német elbeszélés Széchy Máriáról:²⁾ az egyik Erasmus Francisci, a másik J. D. Ernst műve; mind a kettő Le Laboureur francia emlékiratából merít. Velük azonban nem szakad meg a tárgy német feldolgozóinak a sora; igazán népszerűvé csak Mednyánszkyknak az az elbeszélése tette a tárgyat, a mely *Wesselényis Brautwerbung* címmel az *Archiv für Geographie, Historie, Staats u. Kriegskunst* 1817-iki évfolyamának 71—72. számában jelent meg először. Mednyánszky e tárgy hagyományát egy igen hatásos romantikus motivummal gazdagította: hogy Mária a szerelemre váró Wesselényit hóhérral fogadja és csak meggyőződésének elhagyása árán hajlandó életének megkegyelmezni, férjévé és Murányvár urává tenni; de az árulásra képtelen, a próbát hőiesen kiállott férfiú e'őtt mégis meghajlik s kezét és várát adja neki. Wesselényi jellemének ez a próbája a következő feldolgozásoknak középpontjává lesz. Mednyánszky utáni feldolgozók: Egon Károly Ebert költői elbeszélést írt belőle;³⁾ Bronikowski három kötetes regényt;⁴⁾ az Obenbrant-féle ifjúsági könyvtár harmadik füzetében is jelent meg egy *Maria Széchy cz.* elbeszélés.⁵⁾

A tárgynak első és egyetlen német drámai feldolgozója Meisl Károly (1775—1853), a bécsi lipótvárosi színház termékeny színműírója. Meislnek különben nem ez az egyetlen magyar tárgyú darabja. Karolinának, I. Ferencz feleségének magyar királynővé való koronázása alkalmából a pozsonyi színház számára a *Gisela von Bayern, erste Königin der Magyaren*⁶⁾ cz. történeti színjátékot írta; ezenkívül átdolgozta Brockmannak *Hattyú Ilona, od. Die Wittib von Ketskemét* cz. darabját, a melyben ugyan a neveken kívül nem sok magyarság van.⁷⁾ Meisl különben nemcsak a hazai német színpadokon, de a régi magyar színpadon is kedvelt író. Első darabját, a Hensler *Rinaldo Rinaldini* cz. rablódrámájához írt «Gegenstück»-öt, a *Karolo Karolinit*, melyet a budai és pesti színházak már iratása évében, 1802-ben színrehoznak, a pesti magyar színházban is

¹⁾ Büschling csakhamar kiengesztelődött tanítványa iránt, a kinek visszatérése után Hormayrhez írt levelében következőképen nyilatkozik róla: «Schottky hat eine unendliche Masse von Sachen mitgebracht; ich habe mich über seinen Fleiss gefreut u. bin Ihnen sehr dankbar u. verpflichtet, dass Sie ihn damals so freundlich u. gütig in die wissenschaftliche Welt Wiens einführten, als er dorthin kam. Fleissig wird er nun auch das Erworbene verarbeiten.» (Breslau, 1821 ápr. 11. — Nemzeti Múzeum levelestára.)

²⁾ V. ö. Trostler József, Két német elbeszélés Széchy Máriáról: EPhK. 1915. 154. ll.

³⁾ Eine Magyarenfrau. Sämmtl. Werke IV. 210. l.

⁴⁾ Die Magyaren. Das Verlobungsfest zu Murány. Leipzig. Wigan 1852.

⁵⁾ V. ö. Vizsota Gyula: Széchy Mária a drámai költészetben. Budapest, 1892. 2—3. l.

⁶⁾ Megjelent 1825-ben Bécsben.

⁷⁾ Die Witwe aus Ungarn. Lustspiel mit Gesang und Chören. Wien, 1825.

előadják (1810-től 1813-ig hatszor).¹⁾ Különöse a 30-as években vált nálunk népszerűvé, munkái gyűjteményének megjelenése után, a mikorról négy darabjának (Arseniusz, Franciaországi tündér, Három század, Kisértő hegyi lélek) előadásairól van tudomásunk.

A murányi Vénusz históriáját feldolgozó darabja: *Maria Szetsy od. Die seltene Brautwerbung. Ein romantisches Schauspiel in 3 Acten. Nach einer Erzählung des Freiherrn Mednyansky im Archiv für Staatskunst etc.*, munkáinak következő gyűjteményében jelent meg: *Theatralisches Quodlibet od. Sämmtliche dramatische Beiträge für die Leopoldstädter Schaubühne von Karl Meisl. Pest, Hartlebens Verlag, 1820. Band V.*

A darab kezdetén Murány (vagy, mint a szerző nevezi Marány) vára előtt vagyunk. Az expozíció hatásos, a katonadarabok szcenériájára emlékeztető jelenet. Szemünk előtt ostromolják Murány várát és látjuk, a mint az ostromlók visszavonulni kénytelenek. Wesselényi egyik alvezérével, Heisterrel, felkéríti a várat. Mária győzelmesen tér vissza a harczból, örül, hogy ismét nő lehet és anya. Varjady, egyik vitéze, térdre rogyva vall neki szerelmet; Mária büszkén elutasítja. Ekkor jó Heister a követséggel. Mária határozott válasza:

«Wir wollen stolz um eure Achtung werben
Bis einst der Boden selbst zusammenbricht,
Dann werden wir auf seinen Rissen sterben,
Den Haufen Schutt, den möget ihr dann erben.» (I. felv. 12.

Wesselényi most már a gyöngé női szívre alapítja haditervét; ha a mogorva Heister nem bírhatta megadásra a büszke nőt, a csinos fiatal férfi sokat remélhet még. Kéri Máriát, hogy fogadja barátját, a ki elfogadhatóbb feltételeket akar vele közölni; de maga megy fel a várba, megpillantja a távozó Máriát, szerelemre gyullad iránta; levelet ír neki, a melyben felfedezi kilétét, bevallja szerelmét és szívét és kezét ajánlja Máriának, ha Ferdinánd pártjára hajlandó térni. Mária habozik, de confidéntja, Stephan, tanácsára enged. Válasza: Jöjjön az író maga a feleletért, de egyedül. Éjjel a vár egyik kivilágított ablakából kötélhágcsó fogja várni. A várba jutott Wesselényinek azonban tudomására hozza Stephan, hogy Mária keze és vára csak akkor az övé, ha a császár pártját elhagyja, ellenkező esetben a halál vár rá. Wesselényi nem bírhat árulásra. Mária a próbát kiállott hősnek kezét nyújtja s átadja neki a várat. De ezzel a darabnak nincs vége. Az elutasított Varjady boszúért liheg; elraboltatja Mária kis fiát, Gabrielt, pártot üt Mária ellen s a kötelesség emlegetésével takarózik. De csakhamar a szemünk előtt vonulnak be a várba Wesselényi emberei két alvezérrel az élükön, a vezér jökor érkezett parancsa folytán és beveszik Murány várát. Varjadyt fogolyként hozzák és végezetül megkerül a gyermek is. Tableau: A nap ép felkél, a színpad fényözönben úszik; Wesselényi átöleli Máriát és hálaimát mond. A diadalmas sereg «Gott, dir danken wir» kiáltással térdre rogy; ágyúdörgés és a harci riadó hangjai mellett a függöny legördül.

A drámában többféle tradíció nyomai mutatkoznak; a darab felfogása a lovagdrámaké, harci jelenetei a katonai darabokra emlékeztetnek; a retorika és a verses forma Schiller hatására vall. A mi szempontunkból az ad a darabnak különös érdekességet, hogy Kisfaludy Károly *Szécsi Mária v. Murányvár ostromlása* cz. darabjával csaknem egyszerre jelenik meg. Kisfaludy darabját 1820 május 3-án adják először s 1820 nyarán jelenik meg Meisl gyűjteményének V-ik, a *Maria Szetsy*t tartalmazó kötete. E két dráma összehasonlítása annak ellenére is érdekes,

¹⁾ Bayer József: A nemzeti játékszín története. II. 400. Tévesen Schikanedert mondja a darab szerzőjének.

hogy mindkét író szolgai módon ragaszkodik forrásához, sok helyütt csak ép dialogusba szedi Mednyánszky elbeszélését. Csak az összehasonlítás után látjuk, hogy Kisfaludy darabjában, a melyben látszólag semmi speciálisan magyar sincs, mégis mennyire érvényesül a magyar felfogás ereje. Nemcsak abban, hogy a tárgynak Gyöngyösy-féle hagyományát ismerte és különösen a nevekre nézve fel is használta; de a magyar köztudat ereje a tárgy magyar feldolgozóira a nőiség és férfiaskodás küzdelmének lélektani problémáján kívül még egy megoldandó feladatot ró: a magyar köztudat szempontjából Mária tette *árulás*, a mely fölött nagyon nehéz elsiklani. Az osztrák író számára nincs meg ez a nehézség; neki Rákóczi György lázadó, Mária megtér az igaz ügylőz; Wesselényi büszkén jelenti ki Murány védőiről: «Rebellen sind's, nicht ebenbürt'ge Feinde» (I. felv. 1. jel.). Meislnél Wesselényi vetélytársa fegyvert ragad ellene; Kisfaludynál Sándor, ki szintén szerelmes Máriába, csakhamar belátja, hogy «a tiszta barátság szebb örömmel jár, mint ama kaczer érzés, melyet szerelemnek hívnak» (III. felv. 2. jel.) s elsőnek áldja meg Mária és Wesselényi frigjét. De nem is lehet Kisfaludynál Wesselényinek olyan méltó ellenlábása, mint Meisl vitéz Varjadyja, mert a közönség rokonszenve könnyen a részére billenhetne. Meisl közönségénél ez kizárt dolog; Varjady «Rebell», tehát ha vitéz is, gonosz ember az ő szemében. Ezért hiányzik Kisfaludynál a Meisl diadalmármoros zárójelenete. A magyar köztudat ereje tiltott meg ilyesmit.

(Bécs.)

KÁDÁR JOLÁN.

— Helyreigazítás. Az utolsó szám 82. lapján az áthozott jegyzet 2. sorában kalandos módon hiba csúszott az Aranyidézetbe, mely így helyes: «Természete már ez *magyar embereknek*».

(Czepléd.)

MARÓT KÁROLY.

— Pro domo. Hanuy professzor úr bírálata (EPHK 1916:119—121. lk.) néhány tisztán tárgyi észrevétel megtételére kényszerít; mert úgy látom, hogy meglehetősen egyoldalú szempontból nézte könyvemet. Pedig ez a könyv, mely philologiai és vallástörténeti alapon tárgyalja a benne feldolgozott témákat, mindenesetre megkívánja, hogy philologiai és vallástörténeti alapon s ne egyoldalú theologiai szempontból szóljon hozzá a bíráló. Sőt tovább megyek: a könyv hangjával, célzatával és eredményeivel még elfogulatlan theologus-bírálót is kielégíthet, mert nem véve számba azt, hogy az Apocalypsis inspirált voltáról szóló tant mellőztem (mint philologus másként nem tehettem), azt hiszem, semmi sincs könyvemben, a mi megokolttá tenné H.-nak azt a végső ítéletét, hogy könyvem «nem nyújtja igazi, részrehajlatlan és kielégítő képét az ókori kereszténységnek». Hiszen két lappal előbb maga a bíráló is elismeri, hogy művem számos helyén kellő megértést mutatok a kereszténységnek igazi természete iránt.

A mivel H. szigorú ítéletét megokolja, az nagyon kevés. Itt van mindenekelőtt az Antikrisztus. Természetes, hogy mondanak tartom a róla szóló pogány és keresztény elbeszélést (mert H. professzor téved: Antikrisztusról szóló ker. tan, dogma nincs) és épen ez az a pont, a hol exakt, megdönthetetlen vallástörténeti érvekre hivatkozhatunk. Hogy itt népmondáknak és ősrégi vallási hiedelmeknek a ker. képzetkörbe való behatolásával van dolgunk, az ma már az elfogulatlan tudomány előtt kétségtelen (v. ö. bővebben: Geffcken: *Oracula Sibyllina* p. XXVI.; Bousset: *Der Antichrist* 1893, passim; Nordmeyer: *Der Tod Neros in der Legende*, Mörs; 1896; Commodianus cz. könyvem 68, 87—90 lk. stb.). Ép így kétségtelen ma már a misztikus kultuszok rendkívüli befolyása a kereszténységre s hogy az istenséggel való benső egyesülés gondolata (a test evése,

a vér ivása) régibb kultuszokból került a kereszténységbe. (Elég itt utalnom a következőkre: Cumont: *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*, Leipzig, 1910; Cumont: *Die Mysterien des Mithra*, Leipzig, 1903; Reinach: *Orpheus*, 1910, főképp 66, 68, 233, 172, 193, 68, 107, 143, 151, 153, 173, 179 lk.; K. Kircher: *Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum*, Giessen, 1910.) Mielőtt a bíráló véleményemet elfogadhatatlannak jelentette volna ki, tájékozódnia kellett volna a kérdés mai állása felől. És főképpen nem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia azt a módot, a hogyan én a kereszténység ez irányú átalakító hatását beállítottam (könyvem 115—116 lapjain).

Feltételezem, hogy H. ismeri Ókeresztény symbolumok cz. tanulmányomat (Történeti Szemle III, 1914, 347 sk. lk.), melyet részben a katakombákban, részben a pogány művészet emlékei végzett helyszíni kutatásaim alapján írtam meg s mely kétségbevonhatatlan bizonyságokkal szolgál a ker. és pogány sepulchralis művészet igen szoros összefüggéseire vonatkozólag. Ezt újólaj ajánlom figyelmébe és hiszem, hogy ez alapon revideálni fogja könyvemnek a katakombák művészetéről szóló fejezetére vonatkozó ítéletét. A mi a jó pásztor-symbolum eredetét illeti, azt elég világosan mutatják a *Ἐπιφάνεια* és az Orpheus-ábrázolások; a hal pedig, mint pogány apotropaion és symbolum, már nagyon régi kultuszokban is simbolizálta az istenséget (v. ö. a könyvemben 139—141 lk.-on felhozottakon kívül Cumont *Or. Relig.* 284, Reinach i. m. 44, 51, 137, 171, 272 lk.-at). Ha a hal az egyik katakombaképpen úgy ábrázoltatik, a mint mellette áll kosárban a kenyér és a bor, hogyan magyarázza ezt H. professzor? A kenyér és a bor az eucharistiát jelenti; a hal is azt jelenti? Egyébként, hogy milyen tévedésekre vezet a dogmakeresés a katakombafestményeken, legjobban mutatja a kiváló Wilpert tévedése, a ki az egyik, teljesen az ilyennemű antik ábrázolásokhoz simuló katakombai lakomaképen a consecratio aktusát vélte felfedezhetni (*Fractio panis*, 1895; v. ö. Sybel: *Christliche Antike I*, 1906, 203 l.). Végül legalább is kétséges, hogy «a művészettörténeti kutatás» ma már axiómává emelte a hal = eucharistia értelmezést; H.-nak az Aberkios-feliratra, mint döntő bizonyítékra való hivatkozása nagyon szerencsétlen, mert e sírirat keresztény jellege legalább is kétes, de mindenesetre bebizonyíthatatlan. Sőt nem egy kutató a Cybele- vagy Attis-kultuszra magyarázza a benne foglalt vonatkozásokat. (V. ö. Harnack: *Zur Grabschrift des Aberkios*. *Texte u. Unters.* 12, 4. 1895; u. az: *Chronologie d. altchristl. Lit.* II. (1904) 183—184 lk.; C. Clemen: *Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum*. Giessen, 1913, 8 l.; Lüdtke-Nissen: *Die Grabschrift des Aberkios*, Leipzig, Teubner, 1910, 49 l.; Dieterich: *Die Grabschrift des Aberkios*, Leipzig, 1896, 34 l. stb. L. még EPhK 1911, 283—284 lk.)

Három más kifogást röviden elintézhetek. Hogy Tacitust rendentásítom, az tévedés; csak rámutattam az ellenmondásra, mely az ő tudósításában észrevehető. H. itt mondatomnak csak az első felét idézte, második felét ellenben («holott maga Tacitus tudósít arról, hogy a város újjáépítésére kiadott néhány rendeleten kívül semmi sem történt...» stb.) nem vette figyelembe. Így, összefüggésben olvasva szövegemet, mindjárt másképp áll a dolog. — Továbbá azt mondja a bíráló, hogy «nem áll meg szerzőnek az a felfogása, mintha a katakombai sírokat a fossoroktól általában, mint a temetők tulajdonosaitól vették volna meg a hívek.» Nem állítottam azt, hogy a fossorok a temetők tulajdonosai voltak, valamint nem vontam kétségbe azt sem, hogy a temetők valamely egyháznak vagy templomnak lehettek a tulajdonai. Hogy azonban a sírhelyeket meg kellett venni, azt számos felirat bizonyítja (l. pl. V. Schultze: *Die Katakomben*, Leipzig, 1882, 32—33 lk.). Hasonlóképpen feliratok bizonyítják, hogy a sírhelyet a fossortól kellett megvásárolni; pl. a capitoliumi múzeumban levő egyik felirat: *Emptum locum ab Artemisium visomum (= Emptus locus ab Artemisio bisomus)*. *Hoc est et pretium datum fossori Hilario...*;

a lateráni múzeum felirataiból: „Herculanius et Claudia se vivus (= vivis) emerunt a Aurentino fossore“; „Serbulus emit bisomu (= bisomum) a Leontiu (= Leontio) fossore“. (V. ö. Schultze i. m. 34, 42; a Sybel i. m. 37. l. közölt feliratgyűjteményekben, valamint Marucchi ker. epigraph. kézikönyvében passim.) Felfogásom tehát kellőképpen bizonyítva van. — Hogy pedig a fossorok az egyház alkalmazottai voltak, sőt papok (kisebb rend!), azt szükségtelen volt helyreigazításként felhoznia, hiszen a kifogásolt hely után, hét sorral lejjebb, magam is ezt írom: „A fossorok nem egy helyen egyházi fennhatóság alatt állottak, később maguk is a klérus tagjaivá lettek... — Végül az az állítás, hogy én Symmachus mellett egyoldalúan állást foglaltok, csak annak szúrhat szemet, a ki a könyvem 166—169 lapjain Prudentiusnak szentelt meleg méltatás főgondolatát (a keresztény hazaszeretet) nem érezte ki kellően. Hogy Symmachusról nagy szimpátiával írok, azt mindenki természetesnek fogja találni és méltányolni fogja, a ki olvasta ennek a nagy rómainak megragadó írásait.

Tisztában vagyok azzal, hogy könyvemnek vannak hibái és hiányai. Nemo nostrum non peccat. De annyi bizonyos, hogy H. lényegbe vágó kifogást nem tudott emelni ellene; mert az, hogy ellenkező álláspontokat képviselünk, nem az én könyvem hibája. H. bírálata kevés megértésről tanuskodik s ez is egyik oka annak, hogy „nem nyújtja igazi, részrehajlatlan és kielégítő képét“ könyvemnek.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

-- Birálói viszonzás. Révay J. tanár úr „Pro domo“ válaszára sine ira et studio megjegyzéseim:

1. Antikrisztusról szóló és pedig a szentírási könyvekre (I. Joa. 2^{18, 22} 43; II. Joa. 7; II. Thess. 23 k.; Dan. 78 k. 8° k. 9²⁷ 113°; Matth. 24¹⁵; Marc. 13¹⁴; Apocal. 13¹ k. 178 k.) és az egyházatyák egyhangú tanúságára (l.: Schwane, Dogmengesch.² I. 284.) támaszkodó keresztényságnak igenis van, nemcsak a katolikusoknál (megtalálható minden kath. dogmatika eschatologiai részében, pl.: J. Fohle, Lb. d. Dogmatik⁴, 1910, III. 709.), hanem a protestánsoknál is (l.: Apologia Confess. Aug. art. 7., 8., 15., 23.; Artic. Schmalcald. 39.; v. ö. J. F. Müller; Die symb. Bücher der ev. luth. Kirche³, 157., 209., 240., 336. l.). Csakhogy a részletkérdések körül különféle iskolai vélemények vannak a theologiában; így a kath. dogmatikában is szabad vélemény az (l.: Steph. Székely, Bibliotheca apocrypha, 1913, I. 59. l. 2. j.), vajjon az Antikrisztus nem megszemélyesítése-e eschatologikus tömegjelenségeknek (tévtanok, erkölcsi romlottság)? Másrészt a theologusok előtt is „kétségtelen“ dolog az, hogy az Antikrisztusra vonatkozólag sok mondai anyag is került forgalomba a vallási, sőt a theologiai irodalomban is, és azért a theologiai álláspontról is lehet Antikrisztus-„legendá“-ról beszélni.

2. Az antikrisztusi eszmének és tannak eredetét illetőleg a vallástörténeti kutatás eddig még nem tudta történeti érvekkel beigazolni ez eszme átvételét akár a babyloni, akár a perzsa mythológiából, hanem csakis némi hasonlóságokra és dualisztikus párhuzamokra (Marduk és Thiamat küzdelme nem eschatologiai, hanem teremtetési mondai keretben) alapított feltevessel igyekezett meggyengíteni az eddigi hagyományos felfogást, hogy t. i. az antikrisztusi tan az őszövétségi bibliai apokaliptika körébe vezethető csak teljes bizonyossággal vissza; bár az Antikrisztus nevét az őszövétségi írók említik először (I. Joa. 2^{18, 22} 43; II. Joa. 7), és a tan teljes fejlettségét is a keresztény ó- és középkorban érte el, a mint azt Bousset (Der Antichrist, 14. k. l.) már megállapította. Ezért C. Clemen (Religionsgeschichtliche Erklärung d. N. Test., 1909, 98—106. l.) az antikrisztusi eszme babiloni eredetét — főleg az eschatologikus keret és a parusia-eszme hiánya miatt — Gunkel, Zimmern, Jeremias és Stärk munkái után sem látja bebizonyítotttnak, de Clemen a parsizmus befolyását e tan

kifejlődésénél számításba veendőnek tartja; *A. Sieffert* pedig (Herzog-Hauck, *Protest. RE*³, 1896, I. 578.) a biblián kívüli eredetet teljesen elutasítja: «Jedenfalls sind aber weder die eigentlichen Quellen der im Begriff des Antichrist sich zuspitzenden biblischen eschatologischen Ideen, noch die Grundzüge ihrer Entwicklung auf babylonische oder sonstige ausserbiblische Elemente zurückzuführen».

3. Épen így — további bizonyítékok híján — csak feltevés az, hogy a keresztény kultusz a maga lényegében az antik misztikus kultuszokból való átvételre volna visszavezethető. Nem mutatható ez ki a Mithras-kultuszt illetőleg sem; hiszen a R. által idézett, valóban kiváló *Cumont* (*Cumont-Gehrig, Die Mysterien d. Mithra*, 146. l.) maga is bevallja azt, hogy a Mithras-dogmák és liturgia szövegeiből és a reávonatkozó egyéb adatokból oly keveset ismerünk, hogy ma már nem lehet megállapítani azt, vajjon a Mithras-vallás utánozta-e a ker. vallást vagy fordítva? Másik művében *Cumont* (*Les religions orientales dans le paganisme Romain*², 1909, 207—239. l.) a Mithras-kultuszra kiterjeszkedő minden részletezése ellenére sem állítja — R. nem idézi lapszám szerint — a Mithras-kultusz-nak a kereszténységgel szemben való primár voltát, hanem csak a kettő közt fennálló hasonlóságot és kifejlődött élethalál harcát ecseteli, a mely az utóbbinak győzelmével végződött. *Clemen* (i. m. 23. l.) ezt mondja erről a problémáról: «es bleibt doch nach allem von vornherein sehr unwahrscheinlich, dass der Mithrasdienst irgendwie auf das Juden- oder Urchristenthum eingewirkt haben sollte». *Cumont* végre egy szóval sem említi azt sem, hogy a «test evése» és a «vér ivása» a misztikus kultuszokból került volna a keresztény vallásba, sőt megállapítja, hogy épen a legfeltűnőbb véráldozatot mutató Attis-kultuszra a zsidó vallásnak — és nem fordítva — nagy befolyása volt (i. m. 94—5.). Szerintem világos, hogy az áldozati hús evését a kereszténység átvehette volna a zsidó vallásból, és nem kellett volna a kisázsiai tauroboliákhoz kiegészítő eszköz-ként folyamodnia; de ilyen átvételre nem volt szükség, mert Krisztus a zsidó páscha-lakoma kenyerét és borát rendelte eucharistiául és ezeknek vétele az átváltozás tana mellett sem mondható a pogány áldozati lakomákhoz hasonló testevésnek és vérivásnak.

4. Az ókeresztény sepulkrális szimbolumokról elmondott bírálatomhoz tulajdonképen nem volna mit hozzáadnom, mert ott elég világosan kifejeztem, hogy a jó pásztor, hal stb. szimbolumok pra-christián használatát, sőt a keresztény szimbolikába a pogány művészetből való átvételét eszem ágában sincs általában tagadásba venni. De azt joggal kifogásoltam, hogy R. a keresztény síremlékeken e szimbolumok keresztény jelentését általában is tagadásba veszi. Kivételképen persze arra is van több példa, hogy keresztény halottak részére egészen pogány szimbolumokkal és mythologiai jelenetekkel borított sarkophagokat is készíttettek a kivitellel megbízott pogány művészek. De a két vallásnál közös szimbolumoknak (Orpheus — jó pásztor, hal stb.) keresztény jelentésükben való alkalmazása a legtöbb keresztény síron a szöveg, illetőleg a művészi ábrázolás többi részéből kétségtelenül megállapítható. R. kérdésére, hogy mit jelenthetne a hal, ha külön áll a kosárban levő kenyér és bor mellett, a felelet egyszerű. A hal Krisztust jelenti, és ezzel a kezdetleges ikonografikus gesztussal a művész a hal mellett álló kenyérre és borra mint eucharistiára mutat és Krisztusnak az alatt való jelenlétét nyilvánítja. *Nolai Paulinus* is így nevezi az eucharistiát: «panis verus et aqua vivae piscis» (*Epist.* 13.). *Tertullianus* már 200 évvel előbb hálnak nevezi Krisztust: «Sed nos pisciuli secundum $\chi\rho\iota\varsigma$ nostrum Jesum Christum in aqua nascimur, nec aliter quam in aqua permanendo salvi sumus» (*De bapt.* c. 1.). A keresztelőmedenceze neve már a ker. korban «piscina» volt. Ebből világos hogy a hal ($\chi\rho\iota\varsigma$) szimbolum a II. század második felében már közhasználatban volt a keresztény irodalomban és több emlék tanúsága szerint a ker. művészetben is; az $\chi\rho\iota\varsigma$ akrostichon ($\chi\rho\iota\varsigma$

Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ) valamivel későbbi eredetű, de szintén már a II. század végén ismeretes volt. (J. Dölger, IXΘΣ. Das Fischsymbol in frühchristl. Zeit. Rom, 1910. I. 159.) Hogy az ókeresztény művészet, ill. a ker. szimbolika a hal-szimbolumot a syriai Atergatis istennő kultuszából vette-e át (így S. Reinach, Orpheus 12., 29., 63. l.) vagy máshonnan, az mellékes. Az S. Reinach által a syriai haltisztelet (halak mint Atergatis szent állatai, «tabu»-i) és a ker. halszimbolum közti összefüggés mellett felhozott érveket (a galicziai zsidók péntek-esti halevése, a keresztények pénteki böjtje! sic!) *Lagrange* méltán tette gúny tárgyává (Quelques remarques sur l'Orpheus, 23–31. l.), reámutatva arra is, hogy a keresztény ókorban a halat még nem is tekintették böjti eledelnek.

5. Az Aberkios-felirat irodalmát mint volt egyháztörténelem-tanár természetesen már régóta jól ismerem. *De Rossi* (Inscript. christ. II. 1a), *F. X. Kraus* (RE I. 523), *Duchesne* (Bull. crit. 1894., 1897.), *Th. Zahn* (Herzog-Hauck, RF³ II. 315–7.), *H. Grisar* S. J. (Rom b. Ausg. d. ant. Welt. 1901. I. 248., 250.) *P. Batiffol* (Anc. litt. chrét. 1901. I. 114–5), *H. Leclercq* (Dictionn. d'archéol. chrét. 1903, 66–87. l.), *C. N. Kaufmann* (Hdb. d. chr. Archäologie, 1905. 229–237. l.), *G. Rauschen* (Die wicht. neuen Funde etc. 1905, 52–7. l., Florilegium Patrist. VII. 1909, 17–19.), *O. Marucchi* (Éléments d'archéol. chrét.² 1906. I. 302–7.), *J. Dölger* (Das Fischsymbol. 1910), *Hergenrother-Kirsch*, Hdb. d. allg. Kg. 1911, I. 290., *Marucchi-Segmüller* (Hdb. d. chr. Archäol. 1912, 1320–4. l.), *O. Bardenheuer* (Gesch. d. altkirchl. Literatur², 1913, I. 491–4. l.) állásfoglalása után már nem volt kétséges az, hogy ez a II. század végéből származó hierapolisi felirat keresztény jellegű és benne az ἰχθῦς; az eucharistiát jelenti. R-nak figyelmébe ajánlom *H. Leclercq*nek tanulmányát (i. h.), az Aberkios-felíratra vonatkozó összes eddigi tanulmányok közt a legbecsesebbet, a hol Fickernek, Hirschfeldnek és Harnacknak (1895. évi álláspont) Aberkios Cybele papjának megtevő magyarázatáról, valamint Dieterich magyarázatáról (a szent pásztor alatt Attis értendő, Aberkios pedig Attis papja volt!) mint kétségbeesett erőlködésekről ezt mondja: «L'interprétation de cette épitaphe a donné lieu à plusieurs tentatives. Leur audace a provoqué chaque fois une polémique très vive, à laquelle se sont mêlés des savants d'une compétence telle, que, la lutte achevée, il est permis de n'accorder plus aux vaincus qu'une simple mention. (Sic!) En effet la discussion est close.» Ez világos beszéd.

A R. által idézett *Lüdtke-Nissen* kiadványnak társszerzője, *Th. Nissen* a «S. Abercii Vita» című újabb (Teubner, 1912) kiadványának előszavában szintén első helyen említi *H. Leclercq* tanulmányát. (Maga Nissen ebben, valamint *Lüdtke* sem a másik kiadványban, nem foglalnak állást az Aberkios felirat jellege tekintetében; Nissen a R. által idézett oldalszámon (49. l.) csak a feliratkőnek keresztény célzatú, szándékos megeseonkítását mondja lehetségesnek.

A mi végre *Harnack*ot illeti, ő ugyan 1904-ben (Chronologie. 1904, II. 183.) újból fenntartotta régi véleményét, t. i. hogy Aberkios egy pogány és keresztény vallási syncretismusnak (kis-ázsiai gnosztikus szekta?) hódoló hitközségnek tagja volt, a melyben (Texte u. Unters. XII. 4., 1895) a keresztény eucharistia mysteriuma még pogány mysteriumokkal volt egybekapcsolva. De *Zahn*, *Duchesne* és az *Analecta Boll.* kritikái, valamint *Marucchi*, *Kaufmann*, *Bardenheuer* újabb állásfoglalásai és főleg *H. Leclercq* összefoglaló tanulmánya után — *Harnack* ellenmondása dacára is — a vita lezártnak tekinthető, legalább is addig, míg a *Ramsay* által 1881-ben felfedezett eredeti felirat-kő töredékeinek kiegészítő részét esetleg elő nem kerülnek. Természetesen Aberkios püspöki állása és «szent» volta a «Vita S. Abercii» és nem az Aberkios-felirat számlájára irandók; és ez és egyéb a «Vita»-ban foglalt életrajzi adatok aligha számíthatnak történeti hitelre, míg más oldalról megerősítést nem nyernek.

(Budapest.)

HANUY FERENCZ.

— Új könyvek.

Beck, S.: Neupersische Konversations-Grammatik. 495 l. és Schlüssel zur neupers. Konversations-Grammatik. 385 l. Heidelberg, Groos. 1915. 17 M.

A Gaspey-Otto-Sauer módszerű praktikus grammatikák egyike, különös tekintettel a *modern élő* s főleg *irodalmi* nyelvre. A grammatika első része (1-209) a szűkebb értelemben vett perzsa nyelv tana, a második rész (260-425) a perzsa nyelv arab elemei. A két főrészhez csatolt függelékekben (210-259, 426-492) mindenféle hasznos tudnivalók (időszámítás, írás- és pénznemek, mértékek, súlyok etc. etc.) foglaltatnak. A nagy gyakorlati érzékkel és alapos tudással készült szolid munka minden elismerésre méltó. sch. j.

Brecht, Walter: Deutsche Kriegslieder sonst und jetzt. Weidmann, Berlin. 1915. 8-r., 47 l. Ára — 60 M.

Több új értékes gondolatot találunk ezen alkalomszerűtől kis füzetekében. A szerző az ófn. Ludwigslied-től kezdve vázlatosan az ófn. és kfn. részben — sajnos, nagyon is vázlatosan — ecseteli az egyes korok harezi dalainak általános jellemvonásait. Különösen értékes az 1870/71-i és jelen háború költészetének összehasonlítása. Szerencsés a háborús költészet felosztása (24. ll.), mely ügyesen bővíti ki Böckelnek ismeretes felosztását («Psychologie des Volksliedes» cz. művében). Brecht kissé optimisztikus értékelésével mérsékelni akarja Julius Babnak a jelenkor költészetére vonatkozó lesújtó kritikáját (l. Lit. Echo XVII. 1., 6., 13., 14. füz.). sch. f.

Bruinier, J. W.: Die germanische Heldensage. Leipzig u. Berlin, Teubner. 1915. 139 l. 1-25 M.

A germán hősmonda egész komplexumának szakszerű és világos tárgyalása szélesebb körű philológiai közönség számára. sch. j.

Cauer, P.: Das Altertum im Leben der Gegenwart. Zweite vielfach verbesserte Auflage. (Aus Natur und Geisteswelt 356.) Leipzig-Berlin, Teubner. 1915. K-8-r., VIII + 131 l. Ára 1-25 M.

Az 1911-iki 1. kiadásnak Hittrich Ödöntől való beható ismertetése után (l. ELPhK. 1912. 46-7. l.) csak jelezzük itt a megváltozott 2.-nak a megérkezését. A «Kunst des Übersetzens» szerzőjének a gyönyörű könyvecskéje, mely az 1908. nyári semesterben olvasott kollégiumából (Die Kulturmission des klass. Altertums in unserer Zeit) nőtt ki s «an die gebildeten unter seinen Verächtern» tartott előadásait dolgozza át, tartalomban és értékben s feldolgozásának abszolút értékeit világító módjában a nagyhírű Zielinskihez volna mérhető. Beosztása is arra emlékeztet: végigkísér az antik kultúra mindenik hatásterületén s éles vonásokkal kapcsolja a jelen fejlődését a hellén maghoz. Különösen vonzóvá és eredeti közönsége előtt hatásossá teszik a mindennapi élet ezer szálát az antikkkal való összefüggésükbe állító példái. Biztos és igaz mérlegen méretnek itt meg a klasszikus kultúra értékei. v. d.

Dostal-Winkler, J.: Die Heimat der Gralsage. Kremsier, Gusek. 1915. 25 + 18 l. 2 M.

Az autochthonisták és orientalisták vitájában az előbbiek mellé áll: a Gral-monda nem orientális eredetű. A monda forrásai elsősorban a kelta mese-mythos és a népies isten- és hősmonda s másodsorban a keresztény kultusz-legenda. A vezérgondolat, hogy a Gral-monda kialakulására a nép közt csendesen tovább élő 'ó-árja' mondavilág volt befolyással. L. von Schroeder ötlete s ezzel együtt áll vagy inkább esik (cf. *Windisch*, Das keltische Britannien bis zu Kaiser Arthur, p. 199 et seqq.). sch. j.

Überweg's Grundriss der Geschichte der Philosophie vom Beginne des neunzehnten Jahrhunderts bis auf die Gegenwart. 11. Aufl., neu bearb. u. hrg. von Konst. Österreich. Berlin, 1916. XVI + 910 l. Ára 10 M.

Überweg klasszikus munkájának ez az új átdolgozása, mely a Heinze tollából származó Überweg-Heinze néven ismeretes kiadások helyébe került, nélkülözhetetlen segédeszköz mindazok számára, a kik a

XIX. század szellemi életével tudományos alapon foglalkozni akarnak. A régi kiadások érdeme: a filozofusok életének és gondolatvilágának rövid, világos, objektív ismertetése. Az új átdolgozást jellemzi a fejlődéstörténeti mozzanatok hangsúlyozása, Dilthey és Windelband új nézőpontjainak és a modern részletkutatások eredményeinek szerencsés felhasználása. A bibliografia megközelíti a tökéletességet; úgy találjuk, sokszor felesleges is az értéktelen disszertációkig menő pontosság. Egészen új a jelenkori filozófiáról szóló rész, mely a modern gondolkodás irányainak és főbb képviselőinek kitűnő rajzát adja: Dilthey, Nietzsche, Eucken stb. külön fejezetekben. A francia és angol filozofia ismertetése után következő rövidebb fejezetekben foglal helyet a magyar filozofia ismertetése is, melynek Rácz Lajos a szerzője. A mintegy nyolcz oldal terjedelmű czikk főleg bibliografiai jellegű, csak Böhm Károly, Schmitt Jenő és Palágyi Menyhért filozófiai munkásságáról szól hosszabban. Az újabb nemzedék törekvéseiről és irodalmi tevékenységéről nem történik említés. *f-i.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Ferentzi Magda: Fehér árnyékok. Budapest, Singer és Wolfner, 1914. 8-r. I. A szerző arcképével. Ára 3-50 K.

E regényt, mely íróője halála után jelent meg a M. T. Akadémia — a kiküldött bizottság ajánlata és Beöthy Zsolt jelentése alapján — a Péczely-díjjal egyenlő jutalomra érdemesítette. Ez a kitüntetés valóban szolgálatot tesz irodalmunknak avval, hogy a közönség és az utókor figyelmét ráirányította erre a reklámnélküli munkára, mely, távol minden tendenciától és tetszэшajhászó könnyű szórakoztatástól, tisztán emelkedett irodalmi czélokat valósít meg, különösen a stílus művészetében. Van valami ebben a regényben a *Karthausi* levegőjéből. Szinte napló az egész, annyira szubjektív hangulat és líra minden kicsiszolt mondata. A főhős maga az íróő, a ki Schopenhauerből merít energiát az élet akarásához és a halál szemléletéhez. A dolgok mögötti valóság és a tudat alatti érzések gyötrik, de egyúttal megkapó rajzát is adja a davosi életnek, az előtérben a saját képmásával. *zh.*

Harsányi István: A pataki névtelen neve. Kny. a Sárospataki Ref. Lapok 1916. évf.-ból. Sárospatak 1916. 8-r. 10 l. Ára 50 f.

Közlemények Szepesvármegye múltjából. Szerkeszti: Förster Jenő, vármegyei levéltárnok, társulati titkár. (Megjelenik negyedévenként. Tagdíj 4 K., előfizetési ára 6 K.) Adja a Szepesvármegyei Történelmi Társulat, Lőcse. VII. (1915.) évf. 1. szám.

Nyelőrő, Magyar. Szerk. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1916. 45. évf. 1. sz. (Megjelenik 10 havi füzetben, előfiz. ára 12 K.)

Revue de Hongrie. IXe année, tome XVII. No 1. Red. par G. Huszár. Budapest, 1916. 8-r. (Megjelenik minden hónap 1-én és 15-én; előfizetési ára 25 K.)

*Sebestyen Gynla: A magyar rovásírás hiteles emlékei. A M. Tud. Akadémia archaeológiai bizottságának megbízásából írta —. 18 műmelléklettel és 54 ábrával. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1915. Ivr. 173 l. Ára 30 K.

Weber, Arthur: Quellenuntersuchungen zu Körners Dramen. Különnyomat a Zeitschrift für die österr. Gymnasien 1915. évfolyamából. 8-r. 13 l.

A szerző a Körner «Zrinyi»-jének eddig ismert forrásaihoz egy újat csatol: Joh. Friedr. Kind «Nicolaus Zrinyi oder die Belagerung von Szigeth» (1807 és Pest 1808?) cz. novelláját; a «Joseph Heydrich» forrásául pedig J. W. Ridler anekdotáját közli, mely «Deutsche Treue» czímmel a Vaterländische Blätter 1811. évf.-ban jelent meg. *zh.*

A

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi' eszmevilága. I. *Gaal* *Jeuő*, *Beöthy Zsolt*, *Probászka Ottokár*, *Kenessey Béla*, gróf *Vay Gáborné*, gróf *Andrássy Gyula tanulmányai*. Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. *Gross Félix*, ford. dr. *Polgár Gyula*. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította dr. *Sidó Zoltán*. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlat. Irta *G. Palante*, ford. dr. *Mikés Lajos*. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Ballá Antal*. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István*, *Imre Sándor*, *Pauler Akos*, *Zsilinszky Mihály*, *Márki Sándor*, *Gaal Jéő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula*. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lénhossék Mihály* dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor*. Kötve K 2.—

Megrendelhetők :

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedűs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvényy Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Cato böles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20	Platon állama. (Simon József Sándor.)	5.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Pösch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcser Albert.)	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiái nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institutiói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPÉL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

1916. ÁPRILIS.

XL. ÉVFOLYAM.

IV. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESÉKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai (**dr. Förster Aurél** bevonulása miatt a továbbiakig) **dr. Czebe Gyula** (I., Lágymányosi-utca 6.), a **modern philologiai** dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Főlolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

FERENCZI ZOLTÁN: Baksay Sándor emlékezete	221
MARÓT KÁROLY: Thomas Mann és a klasszikusok	237

HAZAI IRODALOM.

Kis-Erős Ferencz: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva a nyelvfilozofia, a finn-ugor összehasonlító, a magyar történeti nyelvtan és a magyar nyelvjárástan alapjairól. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	247
Richard Csaki: Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtungen. KRISTÓF GYÖRGY	249
Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. KERESKES EMIL	252
Hankiss János: Diderot mint realista elbeszélő. ECKHARDT SÁNDOR	253
Ralbovsky Endre Péter: Nazianzosi szent Gergely költészete. CZEBE GYULA	254

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Emanuel Geibels Werke. Vier Teile in einem Bande. Ausgew. und hrsgb. von Dr. R. Schacht. HEINRICH GUSZTÁV	256
Paul Dittrich: Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten. RÉVAY JÓZSEF	258
G. A. Gerhard: Der Tod des grossen Pan. GÁLOS REZSŐ	260
Heinrich Müller: Suetons Verhältniss zu der Denkschrift des Augustus (Monumentum Ancyranum). RÉVAY JÓZSEF	263
Josef Stiglmayr: Kirchengäter und Klassizismus. RÉVAY JÓZSEF	264
Andreas Heusler: Die Heldenrollen im Burgundenuntergang. BLEYER JAKAB	265

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG

XXI. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	266
II. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	268
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	271
IV. Az 1916. febr. 26-iki vál. ülés jegyzőkönyve	275
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	276

VEGYESEK.

Az 1916 márcz. 8-iki ülés	278
Wendland Pál. ENDREI GERZSON	278
Pontatlan idézet II. Richárdból. BAYER JÓZSEF	279
A humanisztikus gimnázium hívei bécsi egyesülete. VÉRTESY DEZSŐ	279
Adalékok a «Cena Trimalchionis» exegesiséhez és szövegkritikájához. HARTYÁNYI ZOLTÁN	280
Bolyai Farkas és Shakspeare. TOLNAI VILMOS	283
A bécsi tudományos Akadémia Phonogramm-Archívja. SCHWARTZ ELEMÉR	284
Válasz a Magyar Nyelvőr «rovás»-ára	286
Új könyvek	287
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	288

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

BAKSAY SÁNDOR EMLÉKEZETE.¹⁾

Tekintetes Társaság!

Régi gyakorlat volt, hogy a szónok így kezdte beszédét: «Félve szólamlok meg», vagy «Nem félelem nélkül állok fel», midőn valamely, erejét meghaladó vállalkozásban gyöngesége érzetének akart kifejezést adni. Kőlcsey kétszer is használta a fent idézett szavakat, midőn a férjgyilkos nő mellett és midőn a követek visszaérkezésekor megyéje nevében beszélt. A beajánlásnak, a gyengeségnek e szónoki fordulata, mint minden ilyes, a mesterre, Ciceróra vihető vissza. Vagy nem mondja-e ő is Qu. Cæciliusról tartott beszédében: «Iam nunc timeo, quidnam pro... et expectatione omnium et magnitudine rerum dignum eloqui possim?» Vagy ugyancsak nem nála olvassuk-e ezt a fordulatot: «Si laudabimus, vereri nos dicimus, ut illius facta verbis consequi possimus.»? (Ad C. Herennium. III. 6.)

Ez az aggodalom bennem is megvan, mint természetem alaplényege, valahányszor nyilvánosan el kell mondanom, habár a leg-egyszerűbb dolgot. Aggaszt a tárgy, aggaszt az alkalom, aggaszt saját gyengeségem tudata, mely ebben az esetben, épen nem szónoki alakzat, csak őszinteség. Mert egyébiránt Baksay Sándorról, az író-ról, szólni e helyen, épen nem félelmet vagy akárcsak aggályt okozható körülmény. Nem kell itt nagy, félelmes dolgokról, felajzott idegekkel, megeresztett képzelődéssel szólni; nincs miről Vergiliussal azt mondani: «horresco referens». Nincs semmi az ő alakjaiban, mivel a képzeletet föl lehetne izgatni, a kebleket megremegetetni, a lelket fölrázni, viharos érzések rajzolásával a hallgatót elkápráztatni, romantikus lélekviharok földézésével az agyat elkábítani. Nem kell a hallgatót borzalmas szirtek, szakadékok, sziklabarlangok labyrinthaiba, sötét templomok boltívei alá, templom-kripták ijesztő csontvázai, visszajáró szellemei, zordon fenségű sziklavárakba zárkózó, a képzelmet fölcsigázó, félelmes, bosszúálló lovagok rémtettei közé vezetnünk, éjjeli felbolygatott sírok szellemei társaságába kísérnünk s megremegetnünk csodálatos, rendkívüli, sejtelmes, szívet facsaró vagy hátborzogató dolgok elbeszélésével, vagy sötét bűnök irtózatot ébresztő húecsetelésével megdöbbenetnünk.

Nem, nem kell. Baksayt Homeros derűje ihlette meg, tollát Homeros egyszerűsége s a szelíd, vonzó idillszerű valóság élénk ér-

¹⁾ Felolvasta a szerző a Budapesti Philologiai Társaság 1916 febr. 26-iki közgyűlésén.

zése vezette. Homeroson kívül nem is volt, még csak két könyv elhatároló rá nézve: a biblia és az élet könyve. Ez utóbbinak is egészen csak az a korlátozottabb része, a melyet szűkebb hazája nyújtott kezébe tárgyakért és alakokért. Magyar írók közül talán nem is volt hatással más reá, mint Arany. főképen stilusával és magyarosságával s valamivel távolabb Jókai és egyben másban Mikszáth; de szintén nem eredetisége rovására. Mert a mint Homerosból tanulta a derűt, az egyszerűséget, a realitás iránti élénk érzést, melyekért mindig mindenki e legnagyobbhoz járt iskolába; akképen az élet nyújtotta neki azt, a mit rajzolni akart s az élet közvetlen szemlélete mindig eredetiségre vezet.

Innen az, hogy alakjai jóformán közeli ismerőseink. Az a ravasz komposzessor, ki a maga csavaros ügyével mindenki eszén túljár és sok jó közdolgot megcsinál mások pénzén, de soha a magáén, a szomszéd faluban lakott. Azt a diákot, ki vagyona első alapjait iskolai kölcsönökkel és kamatokkal alapította meg, jól ismertem vagy lényegében épen olyat. Azokban az iskolai csínekben vagy olyfélékben magam is részt vettem s voltam tanúja a tanuló ifjúság hasonló erkölcsi felháborodásának, elszántságának és összetartásának az igazságtalan iskolai esküdt ellen, minőt Baksay leír. Ismertem «szület» és «banyát» nem egyet, szakasztott olyat, mint ő rajzolja. Láttam a leányok és legények hasonló falusi mulatozásait, a tánczot, sőt a verekedést is, a mely úgy kezdődik, hogy majdnem sehogy; egyszerre csak megvan és épen nem veszélytelen. Egy épen oly önfeláldozó papné az én nagyanyám volt, a ki télen gyalog ment be Kolozsvárra, hogy Bem-től katonákat kérjen a felkelt oláhok által elhurczolt férje kiszabadítására; az a szorgalmas, házias, hozzá oly hasonló pappleány az ő leánya volt, azok a fáradhatatlan, minden nélkülözést leküzdött, jó tanuló papfiúk az ő fiai voltak, a kik felküzdötték magokat az ekklézsiáig, hogy, de már nem mint Baksay rajzolja, a boldog és áldásos papi életben működjenek, hanem kimerülve kora sírjokba menjenek. Az a leány is, a kit az öreg pap egy íráshibával Jóséfa helyet Józsefnek írt be s aztán katonaaállításra hívták be, a harmadik vagy negyedik faluban lakott és így tovább. Más helyen, kissé más, de csupa közelmúlt magyar viszonyok közt ugyanazokat láttuk, tapasztaltuk, mik életre kelve, de kedvesen jellegzetes rajzokban állanak előttünk Baksay elbeszéléseinek lapjain. Mindezek annyira magyar élmények és észleletek, hogy szószerint a magyar élet alkotó részletei. Ő minket, mint egy levél írója mondja, «a mi becsületes magyar népünk hajlékaiba» vezet. (*Szederindék. 24. l.*)

E szerint ő abban a szűk körben, a melyet rajzol, szószerint realista, de nem Zola értelmében, mi ellen maga is tiltakozik. «Zolától ne féltsen! — mondja egy levélre adott válaszában — Nem ragadt rám belőle semmi, nem is ragadhatott, mert sohasem olvastam belőle semmit. Nem hypokritaságból, nem is kényességből: egyszerűen azért, mert az első fejezetben rendesen elaludtam, s álomban megalkottam magamnak a képet azokról az érdekesítő regényekről, melyek annyi asztalról leszorítják a mi könyveinket. Olyan szép a föld színe! A vetések, az erdők, a berkek, a nádasok! Az én népem fiai és leányai! Miért mennék én a föld alá turkálni, mint a nekrophorus? Hát ne féltsen Zolától, féltsen inkább a mi nagy íróinktól, kiknek

ha én egy sorát elolvasom, kiesik kezemből a toll, mint Szent Cze-
cília kezéből a lant, mikor az angyalok énekét meghallotta. Ennek
tulajdonítsa az én írói dilettantizmusom hetes fogását is.» (T. i. hogy
hét év óta nem írt. *Szederindák*. 26. l.)

Ime, Baksay realista a szó teljes értelmében, de nem a szemét-
ben turkál. Ismeretes, hogy valahányszor a regény, elbeszélés és
dráma realizmus, naturalizmus, verizmus stb. jelszavak alatt a való
élet rajzát tűzte ki feladatul, mindannyiszor a környezet (milieu)
festésére vállalkozott, részletes megfigyeléseket halmozott fel, az em-
bert mint különböző állatfajokat, vagyis társadalmi válfajokat mu-
tatta be; eszköze volt az observatio s az adatgyűjtés; de mindig az
élet és ember pesszimizisztikus felfogásával, melynek célja az ember
és a társadalom oly rajza, hogy az embert megvessük, sőt borzalmat
érezzünk iránta. Más szóval, mintegy ösztönszerűleg ez az irány ki-
válóan a rossznak rajzára vállalkozik szatirikus, morálizáló, misan-
thropikus színezéssel. Ezt előbb a felső körökre, az ú. n. felső tíz-
ezerre korlátozta, majd belevonta Balzac nyomán a polgári osztályt,
Zola leszállt a néphez is s ennek oly undorító rajzát adta, hogy egy
francia bírálója helyesen azt mondta róla, hogy nem rajzolta, hanem
denunciálta a francia parasztot. Szóval ez az irány a durvaság és
aljasság bemutatását így valóságos rendszerré tette. A kivételezt,
azzal a tannal, hogy kivételek jellemzik a társaságot, mert ezek a
legszembeötlőbbek, valósággal pedig az irodalmi merkantilizmus nevé-
ben, általánosította és általánosította főleg a kivételes immoralitást,
mert érdekesebb és kapósabb.

Amde a realitás fogalma nem szorítkozik a rútnek rajzára, ha-
nem általában az élet és természet festésére. Már pedig a természet,
mely szülte a kígyót, szülte a galambot is. A társadalom, a mely
ismer börtönlakókat, kórházi halottkamrákat, bukott nőket, ismeri a
nemes, fennkölt lelket, az áldozatra kész anyát, a nemes, élet-
áldozó férfit, a jótékony női tündért is. A természet, mely megterm-
tette a szerb tövist, a haláltokozó csalmatokat, teremtette a rózsát és
liliomot is. Kérdjük, hogy ezeknek rajza mért volna kevésbbé realiz-
mus, mint amazoké?

Baksay ez utóbbiak rajzában fogta fel a realizmust. Nála me-
legen, fényesen, lelket nemesítve, tanítva, oktatta, bátorítva bonta-
kozik ki a nemesebb világ képe. Hű, igaz, megbízható; de a tisztá-
ban, szépben, nemesben akar vezetőnk lenni. Mint maga mondja:
«Gyalog járunk... A te házaidba, mezeidre, erdeidbe, hegyeidre
édes népem. Kényes népem, nyakas népem, fogyó népem, azt mond-
ják; de nekem szép népem, erős népem, hív népem. Nem keresem
a hibáidat; — a szennyesedet a statisztikus ridegségével; a nyomorék-
jaidat a moralista keserűségével; a gazembereidet a kriminalista
mohóságával Fűvész vagyok; virágot szedegetek. A bürköt, a
rutát, a maszlagot, az átkozott mályvát nem látom meg, nem is
tudnék gyökerükig ásni. Csak a mi nyílik, ragyog, illatoz.» (*Jahel*.
Szederindák. 150. l.)

Ilyen nyilatkozatot nem egyet idézhetnénk, de hát minek;
hiszen már ebben az egyben is benne van az ő egész írói eljárásá-
nak pontos meghatározása.

Ezért a realitásért teszi, hogy csak azt írja le a kedvesből,

szépből, a napfényesből, erkölcsnemesítőből, a mit nagyon jól ismer. Az ő világa szűk, még ha valamivel tágabb is, mint néhány, időben utána következő elbeszélőnké. E szűkebb világnak ily mély ismerete nélkül nem is bírt volna írni, mert fantáziáját soha el nem eresztí, el nem kalandoztatja, ha ugyan bírná is; mert képzelő ereje bizonyára nem nagyon erős s nem is terjedt. Az ő világa elsősorban a református papoké és segédlelkészeké, ezeknek s a papilakoknak élete, bennük a szorgalmas, szerető, még duzzogva is kedves papnéké, a nélkülöző s gyermekeikért minden áldozatra kész özvegy papnéké és törekvő gyermekeké, kik szintén papoknak, illetőleg papnéknak készülnek. Nem egy jelenet, kép itt világosan visszaemlékezés, annyira étellel, kedvességgel és megindultsággal megkapó. Azután jön az iskola és iskolai élet, kivált Sárospatakon és Debreczenben, a református kultúra e két országos fészében, egy-egy vonatkozással Pápára, hol először ismertették Kantot. Ezek közt egyikben, a *Csudálatos történet*-ben, a debreczeni kollégium életéből egy drámailag is nagy-szabású képet rajzol, mely feledhetetlenül vonul be az emlékezetbe. Ezekhez járul az alföldi, de különösen szűkebb hazájának, a baranyamegyei népnek életéből vett néhány megragadó jelenet, melyek egyike, a *Patak banya*, a legszebb magyar elbeszélések egyike s egyszerű tragikumában megható, felemelő parasztttragédiává lesz. A nép életéből azonban s bizonyára nem czélzás nélkül, különösen oly jeleneteket kedvel, melyek a vallásos étellel állanak kapcsolatban, mint épen a *Patak banya*-ban is, vagy melyekben a népet, kurátort a lelkész-szel való viszonyában, egyházával kapcsolatban tünteti fel. És mind-ezt összeköti, megnesemíti a keresztyén református hitélet rajzával; mert ő kezében a magyar református népesség legnevezetesebb s egész életére századok óta legbensőbb hatást tett két könyvével jár, velök együtt él és egész gondolkozását velök áthatva ír: a bibliával és a Molnár Albert zsoltáraival növelt énekeskönyvvel, annyira, hogy ezek ismerete nélkül az ő elbeszéléseinek belső élete egészen meg sem érthető, de legalább is teljesen nem élvezhető. Ez lüktet s legszűkebb írói területének határaiban marad leghosszabb és egyetlen nagyobb lélekzetű művében, a *Dámá*-ban is, melyben a mohácsi vész rettentő tragikumát összeköti a hitélet hanyatlásának rajzával és a hitbéli megújulás szükségességének kérdésével.

Azt a területet pedig, melyen ő elbeszéléseivel mozog, ő maga bizonyos lírai megindulással így írja körül:

„Szép ligetes Ormánság, patakos mezők, bársonyos hegyek, sugárzó ormok ott a Dráva mentén! Annak a sovány kévécskének, melyet ez az esetlen kéz összetartózott, minden kalásza a ti méhe-tekéből sarjadzott ki. Az én nyelvem a ti nyelvek. Egy egész külön-faj, mely Szigetvártól... nem; feljebb; mely Csurgó-Berzencze-Zákánytól le Eszékig a Dráva balpartján minden idegen néppel való érintkezéstől s elegyüléstől magát szigorúan megoltalmazva él; melynek Árpádkori szójárásán és szokásain legfeljebb ha a reformáció változtatott valamit; mely fiát szolgának, leányát szolgálónak soha senkihez ki nem adja, s így ezen a réven sem fogad be idegen modort: tizennyolcz esztendeig nem ismertem idegen szót, még magyart sem, csak a tiedet, más tradíciókat, csak a tiedet. Némának kellene lennem, ha a te nyelvedet — noha zengését elfeledtem — nem be-

szélném.» De még bővebben s már részletes és valóban meglepő kiterjedt tanulmányok alapján hódol e szeretetének Tolna, Somogy és Baranya megyék jeles leírásában az *Osztrák-Magyar Monarchia* cz. nagy munka IV. kötetében, hol valódi melegség ömlik el hangján, midőn Baranya megyébe kap s itt is, midőn kivált az Ormánság leírását adja. Valóban e rajz fölér bármelyik elbeszélésével. Hasonlóan tesz, midőn ugyane műben *A magyar néprisletről* ír, a hol részletesen szintén csak a baranyai néprisletről szól. (Ormánsági és Duna-sárközségi.)¹⁾

Íme a Baksay igazi köre a jellemekek, a szokások rajzában, íme elbeszéléseinek területe, sőt íme magyar nyelvének szellemi szülőföldje. Igen: nyelvének is. Vagy nem szükséges-e ennek a nyelvjárásnak némi ismerete, hogy egy jó csomó szavának értelmét tisztán megértsük, melyek műveiben, még fordításaiban is mindegyre előfordulnak s mely egyedül teszi biztossá némely fordulatainak helyes felfogását? Sőt e nyelvjárást adja magyarázatát az *a* névelő kissé feleslegesen gyakori használatának is, kivált későbbi műveiben, a mi számos újabb elbeszélőnk és drámaírónk stílusában már valóságos betegséggé vált, de már nem a népies nyelv ismeretéből, mert ők ehhez nem jutnak hozzá, nem is akarnak; hanem vagy mert magyarosnak hiszik s ezzel tüntető affektációt űznek, vagy mert gondatlanok és hanyagok.

Az elmondottakból természetesen következik, hogy a *Dáma és A király futása* cz. történeti képeit kivéve, Baksay minden elbeszélése az úgynevezett kis emberek életével foglalkozik, sőt még azokban is ezek sorsa lényeges, nagy helyet foglal el. Feljök vonja őket szeretete, érzése s meg az, hogy ezeket ismerte igazán. Ezért is elbeszéléseinek első gyűjteményét *Gyalogösvény* s a másodikat *Szederindák* cz. a. adta ki, összeválogatva a javát. Mert nem a vasút tetszik neki vörösszemű szörnycetegeivel, nem is a poros, sáros országút, kavicstörő rabjaival, kocsmáival, ittas fuvarosaival, statáriumai s egyéb hirdetményeivel, «de nézzétek — mond — ezt a gyalogutat, a mint a búzavetések vagy az erdő csalitja között bujkál, mint egy kis tündér, a ki szeret játszani, de senkit meg nem csal. Szeszélyesen szökken dombról dombra, jobbról-balra, mégis a legeggyenesebb, a minő csak lehet. Gondosan kerül minden sarat, minden pocsolyát; nem él vissza az emberséggel, nem követel nagymérvű k'sajátításokat, közmunkákat; nem tesz kárt az egyeseknek, mert nem hosszában, hanem keresztbe szeli a mesgyéket; pályája rövid és keskeny, czélja szerény, mint a rajta járóké. Nincs szükség útkaparókra, úttöltőkre, mégis tisztja, egyenes, mintha mindennap felmosnák. Sem por, sem sár rajta. Azok a tiszta lelkek, kiket a farizeusok bevádoltak a szombatnapi kalászszedésért, bizonyosan ilyen gyalogúton jártak.» (*Gyalogösvény* II. 218. l.) Vagy ugyanő mondja *Szederindák*-ban leghosszabb elbeszéléséről, hogy «Nem lesz belőle sem mesebeli, sem papirosbeli sárkány. Legfeljebb szőlőinda, mely egy nádas parasztház tornáczát

¹⁾ *Mecsek környéke*. IV. 263—360. l. *A magyar néprisletről*. U. o. I. 387—408. V. ö. még *Magyar népszokások*. II. 73—148. Ez utóbbi már általánosabb s inkább az Alföldről szól. L. még *A Jász-Kunság*. II. 231—256. l.

árnyékozza be, — vagy egy szederinda, mely egy arasznyi területet befut az ugaron.» (25. l.)

Íme, a két gyűjtemény címének eredete és a gyűjtemények lényegének jellemzése: egy gyalogösvényen tett megfigyelések, egy arasznyi téren tett tapasztalatok gyűjteményei. Kérdjük: nincs e benne ez idézett sorokban a Baksay írói működése egy másik oldalának legjobb jellemzése?

És ebben, mondjuk ki, mint elbeszélőre nézve, nagy érdem és bölcsesség rejlik. A legtöbb elbeszélő és regényíró tapasztalatai helyett gyakran romlott fantáziájára bízta magát, íróasztalötletekkel dolgozik, idegen irodalmi művekből vett helyzeteket erőszakol rá hazája alakjaira, hol a hazát csak nevek képviselik. Belevon regénye körébe mindent: a tudományok összességét, a valót és képzelt világot, az én-t és nem én-t, a filozófiát, politikát, szociológiát, kiír tudományos könyvekből, utazásokból egész oldalakat, belevonja a múltat és jövőt, csak azt nem, a mit láthatna, de látni nem tud. Pedig elbeszélőről és regényíróról épen úgy áll, mint a tudósról, hogy csak arról írhat, a mit jól ismer s könnyebben, biztosabban lesz nagy író, természetesen költői képességek mellett, ha megyéje vagy városa határából tárgyakért és tapasztalatokért ki nem megy, mintha alak-talan fantáziájával bekalandozza a földet, melyet regényírói szemmel még soha senki meg nem ismerhetett s nem is fog; mert ez épúgy túlhág az emberi képességek lehetőségén, mint alaposság és mély tudás a tudományok összességében. Sőt a művészeti anyag korlátai még szűkebbek, mint a tudományéi. Itt elsősorban igaz, a mit Goethe mond, hogy «in der Beschränkung zeigt sich der Meister».

Az előbbiekből foly, hogy rendkívül ismerte tehetsége korlátait s a kedves képek köréből, az elbeszélés szűkebb keretéből az úgynevezett nagy regények területére nem lép át. Ez is egyik nagy bölcsesége. Érezte, még pedig világos öntudattal, hogy a nagy alkotásokra a képességet nem kapta adományul. Az ég őt adomázónak alkotta s elbeszéléseit gyakran kibővített adomáknak mondhatjuk, vagy ha a fődologban néha nagyobb tárgyba kap, akkor is a részletek adomákból állanak, melyek miatt a fődolog nem egyszer háttérbe szorul vagy a főte v következetes, drámai fölépítése mellékessé válik. Nagyobb munkára csak egyszer vállalkozott, a *Dáma*-ban, melyet ő azonban szintén nem regénynek, hanem «történelmi körkép»-nek nevezett, mely műfaj-elnevezést, ha annak vehető, egyenesen és külön e művére talált ki s nem céltalanul. Mert valóban képek sora ez, melyeket kissé lazán kapcsol egybe a két gyermek, Dáma és Filkó története, noha «ez az egész körkép e két kis élet kedvéért készült». A tervet talán az is tette ingadozóvá, hogy a költő szemmel láthatón egy nagy drámai költeményben akarta e nemzeti tragédiát, a mohácsi vészt, feldolgozni; de midőn a fogyó idő meggátolta, megtartva a rendkívül érdekes és költőileg is kiváló, drámai, versben írt jeleneteket és az egész képek sorával egészítve ki, egy «körkép»-pé alakította, mint maga mondja és valóban ez természetes elbeszélő adományainak jobban megfelelt. S íme, a történelemben itt is belelép a valóság, a regénybe a kutatás komolysága. Ez és pár kedvelt alak, mint kivált a Mágiszter és a prédikátor részletes története miatt, az ifjak jó időre teljesen eltűnnek szemünk elől, mert a költő a mohácsi

vésznek nem költője, hanem kutató történetírója vagy mint egy helyt mondja, «krónika írója» akar lenni s helyrajzi földteritéseivel, sőt a csata helyrajzával helyreigazítja a történelmet. De hol mozoghatna inkább a valóság terén, mint itt, hiszen az egész nagy tragédia az ő hazájában, a mindennél jobban ismert és szeretett Baranyában folyt le összes, a saját bűneink által fölidézett borzalmaival! Más szóval újra otthon, saját területén van, melyet író egy sem ismerhetne jobban, de kivált nem szerethetne jobban, mint Baksay.

Ezért egészen természetes az a meleg szeretet, mely őt tárgyai és alakjai iránt minden elbeszélésében eltölti. Hiszen csak szűkebb hazájáról ír, a melyhez a szív ezer szála kötik s még ha történeti dolgot ír is, színterei a szeretett vidékek és alakjait a kortársai iránt érzett szeretetnek melegségével rajzolja. Már pedig teljesen igaz, hogy a szeretetnek is, mint minden más affekciónak, csak a közeli ismeretség lehet ép úgy alapja, mint táplálója. De foly ez az emberszeretet a szülőföld szeretetén kívül, általános meleg hazaszeretetéből. A magyarság neki mindenek felett való, a mi hazai íróinknál egyébként egészen természetes volt, a míg egy újabb írói irányzat nem kívánna újabban valami egyéb, természetellenest ránk tukmálni s nem rajzolna minket úgy, mintha magunkkal meg akarna utáltatni, holmi internacionális sikerek utáni törekvésből. De Baksaynál ez a szeretet korántsem elvakult. A hibákat jól látja s nem hallgatja el. Végre foly e szeretet hivatásából. Kinek kell, hogy szívében nagyobb szeretet lakozzék, mint annak, a ki Isten szolgálatában áll annak a Krisztusnak követése által, kinek lényében a legfőbb vorás a szeretet? Valóban Baksay egész lelkével vallotta és lelkében bírta az evangéliumi tant: «Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvenek szólnék is, a szeretet pedig nincsen én bennem, olylyá lettem, mint a zengő ércz és a pengő czimbalom». (Pál Kor. I. 13. 1.) «Mert nem adott nekünk az Isten félelemnek lelkét, hanem erőnek és szeretetnek és józan elmeének lelkét.» (Tim. II. 1. 7.)

Ez a magyar faj- és emberszeretet az ő sorainak sugalmazója, tollának vezetője. Valóban írni sem tudott volna másról, mint a min egész lelkével csüng. Ez teszi őt egyszersmind elsörendű oktatóvá, erkölestanítóvá, a mi egyik legszembeötlőbb vonása. Szereti tehát rajzolni a jóformán tökéletes református papot, mint a milyen Dombay Máté, Akháb Endre, a «Dáma» predikátora, mert azt akarja, hogy minden pap az legyen, nem hivatalból, hanem hivatásból. Ó Dombay Mátéről ezt írja: «Tanította környezetét, a nélkül, hogy maga akarta, vagy a környezet észrevette volna. Igéző beszéde foglyul ejtett minden embert, hogy a ki vele találkozott, nem bírt tőle megválni; mint a két tanítvány Emmausnál, mikor azt mondta a mesternek: Maradj velünk, mert beestvedik. Tanított a katedrában. Egyszerű mesterkéletlen előadással, melynek minden szavát mély meggyőződés és meleg szeretet hatotta át. Lehetetlen volt a szíveknek e nyilak, a szemeknek e sugarak előtt zárkózni. A férfinép csodálta, a női közönség halk sóhajjal gondolta el: Boldog a méh, mely téged hordozott. Tanított szívével, az ő áldott jó szívével. Maga is gyermekkorától fogva árva és rokontalan, kimondhatatlan rokonszenvet érzett azok iránt, a kik az életnek egy vagy más keresztjét hordozták, a kiknek homlokán az ő mélyen látó szemei (a szeretet

mindig mélyen látó) fölfedezték a fájdalom titkos pecsétjét, véghetetlen szeretetet a gyermekek iránt. (Minél vidámabbak, minél ártatlanabbak, minél nemesebb lelkűek voltak, annál inkább szerette őket sajnálatból. Mert mennyi szenvedés, mennyi szenny és mennyi csalódás vár reájok.) Ezzel, mint látható, Baksay egyszersmind nemcsak jellemképet, hanem a követendő papi példányképet is akarja megrajzolni, de ugyanakkor mintegy figyelmeztet minket, hogy ily szeretet és meggyőződés volt az ő életének és írói munkásságának vezetője. Vagy ha egy másik papról elmondja, hogy koldusnak adta ki magát Sárospatakon tanuló fiai előtt, csakhogy őket jó útra vezesse; ekkor is példát akar nyújtani, hogy mit kell a szülőknek tenni s milyennek is kell néha az igazi papnak lennie, kire Krisztus anyaszentegháza van bízva. (*Tifagómen, Tipiómen. Protestáns képes-naptár. 1867.*) Vagy egy másikban a szelíd, politikus, de szigorú papot mutatja be (*Hajmagágó. Protestáns árvaházi képesnapár. 1874.*), a ki egy derék fiatal hivat leszoktatja róla, hogy feleségét verje és tivornyázzék. Mintegy ezt mondja vele: íme a példa, így tegyetek, ha kell, szigorral, ha kell, szeretettel, ha kell, politikával, de tenni kell s mindennek megvan a módja és helye, csak a közönynek nincs. Vagy talán ok nélkül ad néhány kedves képet a hagyomány és naplója nyomán Pálóczi Horváth Ádámról, a költőről s ok nélkül közli kurátori naplója egy részét? Távolról sem. Rajzolja, hogy mit tett a züllőben levő baranyai egyházmegyéért, miként békítette ki a híveket és papjukat, mint szerzett az egyházközségnek vagyont, mint alapított papi ápol dai pénztárt (*deficiens cassa*), mint vette rá a papot, hogy hívei gondolkozását, kívánságát tiszteletben tartsa. Mind-ezt azért, hogy az igazi református kurátor képét bemutassa s példát adjon a követésre. Ilyen példát sokat, nagyon sokat hozhatnánk fel; de említsük még csak papnéit, ezeket a tűrő, odaadó nőket, kiket oly szeretettel és nagyabecsúlással rajzol, mint a kik szívéhez oly közel állanak. S ne higyük pl., hogy czéltalanul rajzolja a *Patak banya* aránylag bő bevezetésében azt, hogy mi a különbség a «szüle» és «banya» között. Ez az ethnologiai és genre-rajz egyszersmind tanítás is arról, a mit a nép asszonyának tenni és kerülni kell s egyszersmind szomorú ellentét ahhoz, hogy a legrikítóbb igazságtalansággal mint jutott a szegény Patak Istvánné a «banya» névhez.

De egyebekben is, ha arról az ünnepről szól, melyre egy új templom beszentelése ad alkalmat, ha lelke melegével írja meg a torony és harang hatását a lélekre: a toronyét, mely ha kell «fog prédikálni napról-napra hathatósabban, mint a legékesebben szóló prédikátor», a harangét, melynek midőn templomba szólító kondulását rajzolja, szíve megindulással telik el, tolla gazdagabb lesz, lírai hangulatok szállják meg, vagy midőn fájdalmas megdöbbenéssel kell elmondania, hogy a harang szózatát elhallgattatják, a mint ezt a *Patak banyá*-ban oly meghatóan írja le, mindebben, úgy mint sok más egyébben, szeretet, meggyőződés, intés, tanítás szól hozzánk műveiből. Ő alanyi érzéssel kíséri alakjai életét, a földet, a vidéket, melyeket tollára vesz. Helyesli a jót, elítéli a gonoszt, mint pap és patriarcha, a ki a Krisztus és a biblia erkölcsi tanainak legszebb lapjairól olvassa le világ-szemléletét. Hiszen meg van írva a Jelenések könyvében: «Tudom a te dolgodat, t. i. hogy te sem hideg nem vagy, sem hév: vajha

hideg volna vagy hév. Annak okáért, mivelhogy lágymeleg vagy, sem hideg, sem hév, kiokádlak tégedet az én számból. Ó «hév» és hű volt mindvégig. Egész írói pályája ily tanok nevében indult meg s ezért színezi oly kirívónak a rosszat, éreztetve iránta saját egyéni felháborodását, a mit bírálói szemére is vetettek; de mi nem bírálni, hanem megérteni akarjuk. Egész pályája e tanok és papi állása szempontjai szerint indult meg és sokáig így is folytatódott. Első műveit a *Prótestáns Képesnaptár* (1858 óta), *Házi Kincstár* («Protestáns családi lap»), *Protestáns Arvaházi Képesnaptár*, *Keresztyén Család*, egy másik protestáns szellemű lap, adták ki, sőt mindvégig legjelesebb elbeszélése, a *Putak banya*, éppen az utóbbiban jelent meg (1877. 1—16. sz.). Csak később lett a *Vasárnapi Újság*-nak jóformán kizárólagos munkatársa s azóta mindenestre írói működése szabadabb, többoldalú. Ezért is régebbi művei közül csak a *Putak banyát* vette fel a *Gyalogösvény*-be; egyet pedig, mely *Szentkirályi Kata* cz. a. jelent meg a *Házi Kincstár* 1863 iki folyamában, *A király futása* cz. a. részletesen és teljesen átdolgozva adta ki a *Vasárnapi Újság*-ban (1892.). Ez új alakban a régi «Baranyai népmondá»-ból, mely Zsigmond király Magyarországra visszatérését és fogságát tartalmazta, egy történeti hosszabb elbeszélést írt, melynek lényege már csak azoknak a cseleknek sora, melyekkel Zsigmondot magyar hívei a László király hívei között Horvátországon átesempeszték, melynek kerete egy amott elmosódó, itt az előtérbe lépő, Mikszáth modorára emlékeztető, kedves szerelmi történet. Ebből természetesen, a mi az első feldolgozásban a fő volt, az egység kedvéért. Zsigmond második fogsága és Bán Balázs rabsága, valamint szabadulásának története, egészen kimaradtak és a két elbeszélésnek csak kisebb első része azonos.¹⁾

Ez az oktató célzat valóban annyira igénybe veszi, hogy nemcsak írói pályája kezdetén írt tisztán tanulságos történeteket, minők *Egy kopott naplóból* (*Ilázi Kincstár*, 1861), *Tifagómen*, *Tipiómen* (1868), hanem később is, mint *A hajmagágó* (1874), *A daru és a fecske* (1891), mely utóbbinak egyenesen célzata az emberek leszoktatása az időt rabló hosszú látogatásokról, vagy a *Három kereszt*, mely sorsunk túrésére és elhordozására tanít, a *Recipe*, melynek célzata a fiatal házasság közti czivódásokról való leszoktatás. Mindebben ő olyan, mint egy jó pap. bölcs tanácsadó, egy derék patriarcha, nyugodt, derült, a hitélet teljességét magában bíró világnézlettel vagy egy kedves, jóakaró nagybácsi, a kik szeretettel, példával, idézetekkel, bibliával, zsoltárral, Isten és Krisztus nevével, szelíd humorral, még szelídebb szatírával, oktatnak, felvilágosítanak, példát adnak, dorgálnak, gyógyítanak és megnyugtattak, hogy ez a világ nem a síralom völgye, lehet ebben élni, gyarapodni, gyönyörködni, vigaszt, megnyugvást lelni, hogy a kötelesség édes, a derű szükséges és lehető, a szeretet az élet lényege, a gazság kivételes és mindig legyőzhető, sőt legyőzőtt erő, mint a Sátáné.

¹⁾ Megjegyzendő, hogy ezt a baranyai népmondát feljegyezi Baranyáról szóló leírásába is, melyből világos, hogy a monda főtárgya Zsigmondnak Siklós várából 1401-ben való kiszabadítása két asszony által, körülbelül úgy, a mint az elbeszélés első alakjában dolgozta fel. *Az Osztrák-Magyar Monarchia. Magyarország*. IV. 341. l.

Mindezekből foly, hogy noha nem a pszichologiai elemzés az ő célja s nem is módszere, a mi alapjában helyes is, mert a már régebb idő óta a regénybe feltolakodott analízis alapjában művészietlen eszköz; mégis még a mese sem a fölényeg nála, hanem az előadás játékos szellemessége, kedves fesztelensége, részletrajzai, adomái. Fő fűszere az egészen élőmlő érzés, célízat, derű, kedély-melegség, mely épen nem mellőzi a néha nagy kerülőket, kitéréseket. És bárha mindig és mindenütt fölismerhető művein a lelkész, sőt épen református lelkész, úgy hogy alig van a magyar kalvinizmusnak hívebb tükre, mint az ő elbeszélései, mégsem papos, épen nem kegyeskedő, legkevésbé pedig bántó a más hitfelekezetűek iránt. Nézni kell csak, hogy minő kegyesnek mutatja be az agg katolikus főpapot a *Patak banyá*-ban, vagy minő alakban rajzolja a hitvitát a *Dámá*-ban; s ugyancsak ott, midőn Mór érsék és a prédikátor egymást érintő keze tartja fel a hanyatló zászlót, mely meggyőződéssel mondja a római katolikusokról és protestánsokról egy zárójeles intésben: «Urak! Az ég szerelmére! Ne feledjétek, hogy Kárpátoktól Adriáig, és Háromszéktől Somorjáig, csak ez a két kéz együtt emelheti egyenesre azt a zászlót. Szalkai érsék és Belvárdi Timotheus, ha úgy tetszik; vagy Pázmán Péter és Alvinczy Péter, ha ez jobban tetszik; vagy Eszterházy Pál és Rákóczy György, ha ez legjobban tetszik: a két államalkotó elem. Mert ha ezek így nem tetszenek, akkor Hóhér Pál és Kolonits következik.»)

Lehet-e gondolni ennél magyarabb és papibb gondolkozást? A hit kérdése végre Isten dolga s annak születünk, minek ő akarja. De a fölemelkedés, lelki nemesség, melynek egyik legnagyobb megnyilatkozása a vallásos türelem: az az embernek saját lelkében végbenemő folyamat, melyre nézve mindenki önmagának felelős. Ezt a felelősséget Baksay bizton elvállalhatja magára nézve akár mint ember, akár mint író, mi egyébként a legfőbb lényegben egyre megy; el, még a legfelső bíró előtt is. És az ő papsága pedig nem is volt a véletlen dolga. Maga írja egy, az ő mesterének, Aranynak, önéletrajzára anynyira emlékeztető életrajzi vázlatában, hogy ezt a pályát jelölte ki apja, a nagy-peterdi ref. tanító, már a gyermek számára. «A kathédra! — mondja ő atyjáról — Ez az ambíciója nem volt légből kapott. Ez a bölcs gondviselés a kathédrát jelölte ki nekem végcélul; e végből már hatéves koromban tudtam minden nagy-, déd- és szepapám nevét, kik kétszáz esztendő óta valamennyien az Istent szolgálták. A ki Baksay a Bod Péter *Athena*-ában említve van, mind a mi családfánkhoz köttetett, még az a János rabló is, kinek kikergetéséért a rendek oly nagyon hálálkodtak Ferdinánd királynak. Az is pap volt, csak ráfogták a bűnét. Másfelől a nyakam kitékerése is nem egyszer kilátásba helyeztetett, ha valamikor csak egy hajszálnyira is félre lépek attól az úttól, mely a kathédrahoz vezet.»

Így áll Baksayban előttünk a lelkész és író. Ha műveit olvasuk, fölismerjük benne mindkettőt, még pedig a «kalvinista lelkészt», de a kegyeskedés vagy felekezeti elfogultság, türelmetlenség minden árnyalata nélkül; a ki tehát semmi hitet, semmi vallásos felekezeti-séget nem bánt s mégis joggal felelhetne egyik paptársának, midőn ez azt mondta, hogy tollával egyházának még semmi szolgálatot nem tett, e szavakat: «Hát szolgál az én tollam valaha más érdeket, mint

ugyanazokat, melyeket szolgálni papi tisztem is rendeli: az egyházaméit?» «Igen, de a prédikációk?» -- folytatá a pap. «Hát nem prédikációk azok, csak hogy nem a kathédrából?» Valljuk meg, hogy író működésének e vonását tökéletesebben szintén nem lehetne jellemezni.

Ezzel az oktatni szerető tulajdonával kapcsolatban áll, sőt belőle egyenesen következik az, a mit már említettünk, hogy elbeszélései nem folynak simán, egyenletes mederben, hanem nagy kerülőkkel. Gyakran tehát jeleneteket, adomákat, leírásokat találunk, melyek nélkül a mese egészen jól folyhatna. E kitérései megakasztják a menetet. Egyszer egy levélváltást sző az elbeszélésbe, máskor magyaráz, népi tréfát, szokást, ethnologiai képeket sző közébe. Úgy tesz, mint az oly kedvesen leírt, kanyargó gyalogút, vagy az annyira szeretett baranyai csermelyek, melyek szeszélyes kigyózdásaikkal éppen nem sietnek, hogy valamely nagyobb folyóban vagy érben elveszszenek.

Ezért is igen kevés célja volna, ha bármely elbeszélését elkezdenők gondosan elemezni. A felépítésben nem találunk csak nagyon kevés jellemzőt, mert nála nem ez a fő, hanem az előadás menete, módja. Nincs bennök ú. n. takarékos célravezetés, drámai összeköttetések kiélezése. Sőt nem egyszer az átmenet elnagyolt vagy kevésbé indokolt, minő tesz a *Pusztai találkozás* hosszú elbeszélésében, hol Junda, az árva papleány, minden várakozásunk ellenére kikoszarazza Dombay Máté lelkézt, szinte csak azért, hogy szerző a maga kedve szerint vezethesse papját a házasság boldog révébe. Vagy még legjelesebb elbeszélésében, a *Patak banyá*-ban is, egész váratlan a fordulat, hogy Patak Istvánét, az egész falu által bámult asszonyt, ugyanaz a nép egyszerre «Júdás»-nak nevezi minden további töprengés nélkül. A szerző jóformán csak ennyit mond: «A tömeg ámulva hallgatta a fískus leleplezéseit. Az indokokat senki sem koreste, csak a tényt látták egész szárazságában és ítélték el könyörületlen objektivitással; aztán haszszédtek, utczahosszat torkuk szakadtából átkozva, szidalmazva az árulót». Majdnem átmenet nélkül jutunk ahhoz, hogy a szegény, haláláig meggyötört asszony azzal a kötéllel akasztja fel magát, melyet a feldühödött nép kis fia nyakába dobott e szókkal: «Te Júdás ivadék! vidd be ezt a kötelet ahhoz a Júdás anyádhoz, akaszsa fel magát.» Az asszony meg is teszi s mikor bátyja ura lehozza és megmutatja férjének, az is egy rémületes kiáltás után meghal, az asszonyt pedig a vármegye hóhéra temeti el Baranya és Somogy határán egy árokba.

Ilyen hirteleni átmenetet más helyt is lelünk, mi csak párt, a legjelentékenyebbet említjük meg. Ismételjük, hogy az előadás módja érdekesebb, mint a felépítés vagy maga a cselekvény, mely gyakran majdnem jelentéktelen. Maga is mondja egy helyt: «Ödöngjünk! Raérünk; nem hajt a tatár. Nem drámát írunk, hol a szó és gondolat pánczélab csörömpöl. Gyalog járunk, néha könnyű lábbal, néha poros saruban, egyik háztól ki, másikhoz be.» (*Jahel. XIV.*)

Valóban így tesz. Kitér, leír, magyaráz, észrevételeket sző be, oktat, el-elábrándozik, saját lírai hangulatait, elégedetlenségeit, szatirikus megjegyzéseit, megrovásait a káromkodásról, verekedésről, politizálásról stb. stb. betoldja, a hol alkalom kínálkozik; vagy közbeszúr, gyakran zárójeles s nem is rövid megjegyzéseket, felvilágosítá-

sokat ad a maga kedves, szerető, papi vagy költői modorában. «Ön tehát nem szereti a búzavirágot. — mondatja Pálmafival — A nyár költészetét; ezt a szép kis nyári lakot, melynek szíromkürtjeibe a napsugarak déli álmot járnak alunni. Ezt a gazdag aranyhajú leányt, a kinek kék szemei összeragyognak a nappal?» (*Babett.*) Máskor megmagyaráz zárójelben egy-egy különösebb, ritkább szót, mint a «jankli»-hoz odateszi: («Jankli magyarul ugyanaz, a mi katonanyelven dunkli.») Vagy ugyancsak, midőn egyszer, egyetlenegyszer, leírja az «évad» szót, szintén zárójelben hozzáadja: («szeretnék csomót kötni a nyelvén, a ki ezt a szót a mi emberséges magyar nyelvünknek a nyakára kötötte koloneznak.») Alább is gunyolódik még pár helyt e szóval s megállta a vitát ellene a *Nyelvőr*-ben is.¹⁾ Egy más helyt a *Három kereszt*-be kis nyelvtani fejtegetést tesz bele: «Vasvégű komához így szól az angyal:

— Mit? hát nem tudsz deákul?

— Nem uram, csak németül.

— Jaj te szegény ember! — kiáltott az angyal, rémülten csapva össze kis kezét, — mint az ezüstnyár két levele, — hogy sülyedhettél ennyire? Hát nem elég neked egy eredendő bűn...

— De uram! — nyöszörgött a koma — mit tegyen az ember, mikor német nyelv nélkül éhen is meghalhatni Magyarországon. *A nélkül* se lát, se hall, sem pedig az önálló gondolkodás formai kvalifikációját meg nem nyerheti a halandó.

— Jobb éhen, jobb siketen, jobb vakon, jobb az önálló gondolkodás formai kvalifikációja nélkül menni az ítéletre, hogy nem mint ép fogakkal, szemekkel, fülekkel és az önálló gondolkodás formai kvalifikációjával a kárhozatra. — mondá az angyal egy puritán erélyes szigorával. — Egyébiránt remélj; szegény útavétett, pártot ütött lélek! A mély megbánás előtt soha sincs bezárva az irgalom kapuja. Kezdd el a megbánást azon, hogy ne mondd többé így: *a nélkül, anak, enek, atól, etől, aval, evel, ara, ere, a czéllől*, mert így a kárhozott lelkek beszélnek; hanem mondd ki magyarul, hogy *annélkül, annak, ennek. attól, ettől*, mint a hogy a boldog lelkek mondják.» (*Szederindák.* 275. l.) Ilyen példát még sokat idézhetnénk, de tartunk tőle, hogy e néhány oldalt nagyon is megterhelnök velök, bármily tanulságosak volnának idézeteink.

Abból a Baksay egész lelkét s így gondolkozását is átható vallásos hitből ered egyszersmind az ő erős meggyőződése egy erkölcsi világrendről, mely felett maga az Isten örökdik azzal, mit nyelvünk e kissé hosszú szóval fejez ki, a maga isteni igazságosságával. Ezt a tant ő főleg a zsoltárok és Esaiás könyve alapján hirdeti, mint meggyőződését s egyszersmind ezekből s az ezeken alapuló magyar vallásos költészetből meríti legtöbb idézetét. Valóban a zsoltárokban találjuk e helyeket: «Az úr szereti az igazságot és ítéletet.» (33.) «A te igazságod mint az Istennek hegyei: a te ítéleted, mint bő

¹⁾ *Magyar Nyelvőr.* VII. 1878. *Évad-ivad.* 504—512. 560—567. l. E cikk részletes válasza Lehr Albert *Az «évad» veszedelme* (u. o. 79. l.) és Jászai Mari *Irad* (u. o. 422. l.) cikkeire s általában az «évad» szó felett keletkezett vitára. Baksay itt kiváló éles elmével taglalja a szó jelentését s a lényegben semmi esetre sem tévedett.

mélységes vizek.» (36.) «A te jobb kezed teljes igazsággal.» (48.) «A te igazságod, Isten, felmagasztaltatott; mert nagyságos dolgokat cselekedtél.» (71.) «Az igazság és ítélet a te székednek helye; a kegyelem és tökéletesség jár a te orszáod előtt.» (79.) «Igazság és ítélet az ő székének erőssége.» (97.) «Hirdetik az egek az ő igazságát.» (97.) Vagy Esaiásnál ezeket olvassuk: «Elhozám az én igazságomat, nem messze vagyom, és az én szabadításom nem késik.» (46. 13.) «Közel vagyom az én igazságom, kijő az én szabadításom, és az én karjaim a népeket megtélik.» (51. 5.)

Ezek és a bibliának más helyei tanuskodnak arról, hogy az Isten lényege az igazságosság épen annyira, mint a szeretet és kegyelem. Amaz áll az ő erkölcsi világczéljának változhatlan megvalósításában, mely tehát azonos az erkölcsi világkormányzattal úgy ebben, mint a túlvilági életben. Isten ülteti tehát a szívekbe az erkölcsi törvényt s e törvény szerint ítél. Ennek lényege azonban inkább a büntetés, mint a jutalmazás, mert hiszen az emberek mind bűnösök s így a jutalmazás nem lehet szorosan jó tetteink következménye, hanem főképp kegyelmi tény vagy az újtestamentomi keresztyén felfogás szerint, a Krisztus által végrehajtott megváltás eredménye; ellenben minden bűn Isten igazságossága elleni merénylet, mely egyszersmind az erkölcsi világrend megsértése. Épen bűnös voltunk miatt tehát ennek az igazságosságnak gyakorlása néha oly titok, melynek megoldása meghaladja az emberi belátást. Ezért mondja Baksay is: «A gondviselés sokszor a jó fején is megnehezül, hogy sirva hajlik meg alatta.» (*Szederindák*, 194. 1.)

Ezzel a vallás-erkölcsi világrenddel párhuzamosan halad, de emberileg tökéletlen s örökre az fog maradni, a jogrend, melyet az állam gyakorol úgy, a hogy tudja. Tehát ingadozó, törekeny, mint minden, a mi emberi. A mi általános hitünk szerint azonban amaz, ezen felül álló erkölcsi világ, a magasabbrendű igazságosság sejtelmén alapul, mely büntet és jutalmaz ott is, hol a földi igazságszolgáltatás cserben hagy s mely tehát örökkévaló és örök igazságú törvényeken alapul, melyeknek sejtelmét, többé-kevésbbé világos tudatát, lelkünkben hordozzuk, mint erkölcsi tételeket, mint szívünk megindulásait, melyek titkon intézik tetteinket s vezetik felfogásunkat. Az állami jogrend azt mondja: mindent szabad tenni, mit a törvény nem tilt. Az erkölcsi világrend azt mondja: nagyon, de nagyon sok mindent nem szabad még ezeken kívül is tenni, miket az Isten erkölcsi világrendje tilt.

Megközelíti-e az emberi vallás-erkölcsstan által felállított legmagasabb erkölcsi világrend az Isteni világrendet vagy annak még mindig csak halvány árnya? Ki tudná megmondani? A vallások egyenként hiszik, hogy az övék nemcsak megközelíti, hanem egyenesen ugyanaz s ennek értelmében állítják fel tanaikat az ember sorsára nézve. A filozofia ezt kétségbe vonja s tovább kutat a legfelsőbb erkölcsi elvek után. De ezt most csupán érintjük. Ezen az emberi erkölcsi világrenden alapul az, a mit az Isten igazságosságának tudata mellett költői igazságszolgáltatásnak nevezünk, melynek tana ez: vétkeztél az erkölcsi világrend ellen, megsértetted az isteni törvényt, bűnhődnöd kell és bűnhődni fogsz, még pedig már itt ezen a földön.

A költői igazságszolgáltatás e tanát Baksay mindig és mindenütt alkalmazza, sőt az övének épen hite és mély vallásossága miatt van valami ótestamentomi jellege s valódi ótestamentomi haraggal sujt le a bűnös-re.

Tudjuk, hogy a költői igazságszolgáltatásnak ez az elve végig vonul a költészetben s ezen csak az újabb pesszimiztikus filozófiai világnézet változtatott, mert szerinte ezt az élettapasztalatok nem igazolják. A Jelenések könyve azt mondja: «Légy hív mind halálig, és én neked adom az életnek koronáját.» Az élet azonban nagyon is gyakran így szól: «Légy hív mind halálig, és neked adom az életnek töviskoronáját» Daudet Alphonse, a nagy realista, is ekkép gondolkozott. Midőn a Szajnába siető Désirée-t rajzolja a *Fromont jeune et Risler aîné* regényében, elmondja, hogy ugyanazon órán, ugyanazon városnegyedben bolyongott Risler Ferencz is várva, figyelve, kétségbeesetten. «Ah, ha találkozhatnánk.» «De ez, teszi hozzá Daudet, csak költői álmadozás, egyike azon találkozásoknak, minőt az élet nem bír kitalálni. A kemény élet, ez túlon túl kegyetlen! és mikor egy élet megmentésére gyakran oly kevés kellene, nagyon is óvakodik e keveset megadni. Íme, az igazi regények ezért mindig szomorúak...»

Baksay ezt nem fogadta el. Őt hite és költői meggyőződése megtartotta optimizmusában. Jellemző erre nézve az, hogy a *Pusztai találkozás* (1878) elbeszéléséről maga megmondja *Dömötör Jánosról* írt emlébeszédében, hogy ennek hőstét, Dombay Mátét, róla rajzolta. Amde Dömötör meghasonlva az élettel és önnagával maga vetett életének véget. Mit mond erre Baksay? «Ah! ne járj te le a sírba, felzaklatni halottait! Ne hozd ide! Vedd az életet inkább! Ragadd meg abban a pillanathan, midőn az örvénybe akar szédülni! Ragadd meg és vidd ki az emberek közül! Vidd a pusztába feledkezni! Feleddje ott a szegény kis Junda regéjét! Nevezd őt Dombay Máténak; készíts neki más sorsot, mint a minőre a Heine szenvedő alakja éjjel-nappal hívja, csalogatja; más jövőt, más nyugalmat, mint a mit álmai mutatnak; valóítsd meg jobb természetének régi ábrándjait abban a csendes hajlékban, melynek félhomályát az Ámbár Dina mosolya sugárral szövi át... Így született meg... a *Pusztai találkozás*. És e rónákon ödöngő elbeszélésnek egymást keresztező ösvényein szélről befújt nyomok. Az ő nyomai.»

Igy lesz Baksay elbeszélésében a kétségbeesítő valóságból idilli, optimisztikus, vigasztaló, felemelő kép, mert szerinte ez az igazibb és egy-zersmind, őt épen ezért költőibb. Olyan, «a hogy az ő boldogságra vágyó és méltó szíve szerette volna járni az életet, ha ez az élet nem ő rá lett volna bízva».

Az esztétika sem fogadja el a Daudet egyoldalú felfogását, sőt ha pl. megengedi, hogy az eposz mélyen tragikus is lehet, természeténél fogva többnyire jó befejezésű. Ez még gyakoribb eset az eposz utódánál, a regénynél, mely többnyire a lelki élet szelílebb indítékaival foglalkozván, neki az összeütközések szerencsés megoldását, hőse jellemének az alanyiságból egy magasabb emberiségre kifejlését rajzolni egyenes, sőt legszebb feladata s a tragikai megoldásnak helye csak ott van, a hol nehéz és súlyos összeütközések a világrend abszolút hatalmával a kiegyeztetést erőszakosnak tüntetnek fel, mint

ezt mutatja Baksay egyetlen tragikus elbeszélésében, a *Patak banyá-*ban, a hol maga érezte nem annyira a belső, mint külső erők végzetes összeütközését.

Rendesen azonban az ily összeütközés rajzát kedélye hajlamainál fogva kerülte. Epen ezért a kisebb jellemvegyületeket kivéve, a jót és gonoszt erős határokkal különítette el s a mily melegen és szeretettel dobogott szíve a jó iránt, úgy volt majdnem kérlelhetetlen bíró a gonosz iránt, melynek bukását tehát természetes meggyőződéssel rajzolta s illesztette be a maga felfogásába. Nézzük csak nagyobb műveiben, miként bünteti a gaz fiskálist a *Patak banyá-*ban s hogy ad szegény Patak Istvánnénak síron-túli elégtételt ember és nem Istenkéz által, mint bünteti Talált Áront a *Csudálatos törté-*netben, Magister Emericust, Tanaszit s másokat a *Dámában*, a gazokat a *király futásában* s így tovább; ezért majdnem érezteti, hogy Báthori István nádornak s a mohácsi vész más bűnöseinek és kalandorainak büntetéseit nincs módja elmondani; és aztán ezzel szemben nézzük azt, hogy miként jutalmazza a jókat, a kötelességtudókat, a híveket jóformán mindenütt. Ő egy igazságos világot rajzol nekünk s ezzel vigasztal, emel és mindenestre oktat is, hogy a világ dolga nem véletlen, hanem egy isteni bölcseséggel kormányzott rendszer. Isten országa ez és nem a poklok zsákmánya. Baksay e felfogását, mely így a hit és költői felfogás magaslatára emelkedik, azért emeltük ki e sorokban, mert ez szószerint felkényszerít arra, hogy a kérdés bölcséleti részébe merülve, ennek kifejtését megkísértsük.

Most még röviden fordításairól kell szólnunk. És hol volna ez természetesebb, mint a Philologiai Társaságban? Tudjuk, hogy 1869-ben Lucanus *Pharsaliáját* adta ki, melyet az Akadémia megjutalmazott, 1897-ben *Az Iliász hat első éneke* jelent meg a Kisfaludy-Társaság és 1901-ben az egész *Iliász* az Akadémia kiadásában, melybe az első hat éneket nagyon kis változtatásokkal az első kiadásból átvette. Ehhez az *Odysseának* körülbelül egyharmada járul, melyből eddig csak részletek jelentek meg. Ezt, továbbá gyűjteményben meg nem jelent egyéb elbeszéléseit és dolgozatait Kéki Lajos társunk már összegyűjtötte két kötetben s a Kisfaludy-Társaság kiadásában fognak megjelenni. Mi megvalljuk, hogy a fordításban alapelvünk a tartalomban és alakban hű visszaadása az eredetinek, még pedig minél megközelítőbben költői módon. Midőn Baksay Lucanus *Pharsaliáját* fordította, ez volt az ő alapelve is s ez hexameterekben az eredetit sorról-sorra követő hű fordítás a fenti értelemben, a mi tekintve Lucanus bámulatos tömörségét, valóban nagy munka, s méltón tolmácsolja az eredetit. Homeros fordításában, mint maga mondja, Pope, de más újabb, kivált német fordítók példájára, eltért ettől az alapelvtől. Rímes alexandrinekben ültette át a teljes *Iliászt* s így kezdett hozzá az *Odysseához* is. Az *Iliász* fordításából előbb részeket olvasott fel a Kisfaludy-Társaságban, majd az Akadémiában, mintegy ki akarván próbálni a hatást ez új alakú átköltésre nézve s a kedvező fogadtatás végre az egész munka rendszeres elvégzésére bátorította s fel is jogosította. A hexameter, mondja Baksay, idejét multa nálunk s «mindig is idegen maradt». Ez megerősítette Homeros élvezését. «Hogy venné ki magát magyarosabb alakban, például alexandrinekben, mely a magyar elbeszélő

költészetnek hivatalos nyelve?» Erre felelet tehát ez a fordítás, mint mondja: «céloim nem az volt, hogy a hellenisták és homeristák között exegeta éllel és kézzel canonicus könyvet adjak, szó és alak szerinti hű fordításban: hanem az, hogy Homerust megpróbáljam megfoghatóbbá tenni magam előtt, s talán közelebb hozni a magyar olvasóközönség lelkéhez.»

Már most ha Baksay álláspontját fogadjuk el, akkor el kell ismernünk, hogy terve sikerült s magyarosabb, hangnemben és előadásban egyöntetűbb, bárha kevésbé hű, mint bármely Homerosfordításunk, s elérte ezt azzal a nyelvvel és verseléssel, melyet kivált Arany *Buda halálából* tanult. Ebben az átköltésbe fél- és rimetlen sorai is jól beilleszkednek. S tegyük hozzá, hogy kivált a Homeros egyszerűbb, költőibb jelenetei nagyon sikerültek. Emlékezzünk csak pl. a harmadik, hatodik énekre, Hektor halálára, Priamos látogatására Achilleusnál. Bizonyára az, a ki Lucanust úgy le bírta fordítani, joggal tette e nagy próbát is ebben az alakban. Ne feledjük, hogy különben, mint ismeretes, nyelvünk minden időmértékre rendkívül alkalmas s így éppen neki hexameterben fordítani talán még könnyebb lett volna. Hiszen maga mondta, hogy hallotta a szénakazlatrakól legényt e tökéletes hexameterben lekiáltani: «Adjatok egy villát, ha van valahol heverőben». De itt egy elv megvalósításáról volt szó. Tudjuk, hogy a philologia nem barátkozott meg e kísérlettel s elismerjük, hogy «sub judice lis est», sőt meg vagyunk róla győződve, hogy marad is «sub judice», melynek eldöntése azonban legkevésbé lehet az én feladatom. Ezért csak kifejezést akartam adni annak a gyönyörnek, melyet e fordítás olvasása okozott.

Ennyit kívántam elmondani az idő rövidségéhez képest az íróról. Ugyanennyit s még többet lehetne elmondani az emberről; de mert nála az ember és író nem különválasztható, az elmondottak az emberre is vonatkoznak. Igaz magyar, kiváló magyar, erős, biztos, nagyon tanult fej és mélyen szerető szív volt, mindenenek felett erős faj- és hazaszeretettel és nyugodt, higgadt bölcseséggel, ki talán éppen ezért azt vallotta, hogy a jóság többet ér a bölcseségnél, a szeretet a nagyságnál s az egész élet lényege hit és kötelesség.

Halason hallottam vele kapcsolatban egy kedves adomát. Egy közbirtokos barátja, az élet csodálatos útjai miatt, négyszer házasodott s mindannyiszor okosan, de végre is özvegyen maradt és halt meg. Házasságai történetét gyakran beszélte el s mindig, valahányszor valamely fájdalmas fordulathoz ért, hozzátette: «Istené legyen a dicsőség!» Baksay temette el s midőn halotti beszédét e szókkal kezdte: «El-távoztál tehát te is örökre tőlünk, kedves halott, Istené legyen a dicsőség!» — egy szem sem maradt szárazon. Mi is ezzel zárjuk: hogy nekünk a gondviselés adott egy ily ízig-verig magyar író, a ki a hit-, haza- és fajszeretet legnemesebb sugalma alatt írt és magyaros jeles munkákat hagyott ránk, a ki fölemelkedve egyháza legmagasabb polczára, mindig a szív egyszerűségével, nemességével s a leglélekemelőbb vallási türelemmel működött s maradt az a követendő példa, milyenek annál követendőbbek, minél ritkábbak: Istené legyen a dicsőség!

(Budapest.)

FERENCZI ZOLTÁN.

THOMAS MANN ÉS A KLASSZIKUSOK.

I.

Mai olvasó számára jelentünk kétségkívül legrepresentatívabb epikusának legmaradandóbb műve: a *Buddenbrooks*¹⁾ aligha hirdet — általában — egyebet, mint a modern előadóművészet dialát. Ez látszik — többek között — egy igen magvas esztétánk²⁾ (külföldi értékeléseknek *nem* ellenmondó) felfogásából, mely Mann nagystílúságát — beleértve előadásának magyarázhatatlan megvesztegetőségét is — «mai látások eredményének», közelebből: a hervadás érzékeltetésének magyarázza. Ez a sok tekintetben nem kimerítő megállapítás érthető, ha azon vonások túlnyomóságát nézzük, melyek költőnkben — legalább is külsőleg — a modernséget és az egyénit jelentik s a felületes vizsgálódást könnyen félrevezetik. Mindenesetre modernségnek látszik a leheletfinom szerkesztés, a regény épületének külső és belső arányossága; viszont a költő egyéniségének gerinczét élesen csontosítja ki maga a mű problémája: a művészet által való elfinomodás és degenerálódás együttjárandóságának valami merészen új alapfelfogása, mely szerzőnek — több, nagyobb alkotásában központi szereppel visszatérő — kifogástalanul intueált specialitása.³⁾

Lényegesen más világítás esik azonban ezen legfrissebb modernségre, ha a tudatlanul bentfelejtett, áruló tanuságokon át történelmi kritika segítségével nézünk szemébe a mester — persze

¹⁾ *Buddenbrooks*, *Verfall einer Familie*, 1901; mi 1910-ben Fischer-nél (Berlin) megjelent 50. kiadása szerint idézünk belőle. Különösen tárgy-szerű előadása miatt ezt tekintjük művei közül Mannra legjellemzőbbnek s így stílusvizsgálatainkban elsősorban erre vagyunk tekintettel.

²⁾ *Lukács* György: Th. Mann második regénye; *Esztétikai kultúra* cz. kötetében (*Modern Könyvtár*, 201—203. sz.), 72. kk. ll.

³⁾ V. ö. még különösen *Tristan* (1903) és *Königliche Hoheit* (1909) cz. regényeit, nevezetesen a *Tristan* tételbefoglalását is (Kosztolányi D. ford., *Modern Könyvtár*) 25. és különösen 44. l.: «nem ritkán előfordul . . ., hogy egy praktikus, polgári és száraz nemzedék mielőtt kipusztulna, még egyszer megtisztul a művészet által» és «Egy régi család, a mely fáradt és nagyon nemes arra, hogy cselekedjék és éljen, végső napjait morzsolja s utolsó megnyilatkozása a művészet, pár hegedűhang, mely a halálra-éretttség sejtelmes fájdalomáról beszél». — [A meglepő tény, hogy nálunk Mann *chef-d'oeuvre*jének sem fordítása, sem érdemleges méltatása nincs, készlet és felhatalmazás néhány szóval érintenem azt a nagy lélektani, sőt pathológiai tudástól, de még több izléses hatáskerülestől is jellemzett művészetet, melylyel ő a leromlást nem a degeneráltságon (e regényben *Christian* képviseli), hanem ép a család legfényesebb exponensén (*Tom*) szemlélteti és e mellett — finom csipkemunkával, kis látszatokért elpazarolt nagy energiával — a legkülönfélébben alakított családtagok jellemzésének szövevényességében állandóan ki tudja villantani a családi veszendőség összefűző szálát: mint a *Zuloaga* család-képén, úgy lappang az együvértartozás *Tom*, *Tony*, *Christian* és *Hanno* más-más lánggal égő, de egyárnyékú alakjain.]

távrolról se kisebbedő — művészetének és józan ítéllettel vizsgáljuk: milyen kanalat, modelt és beidegzett mozdulatot használ a nagy modern stílizáló akkor, mikor többé-kevésbé mindenestre öntudatlan ihletében módozatokat és eszközöket keres lázasan meggyűlő intuiczióinak hideg formába öntéséhez. Az előadás ilyen vizsgálata azután még váratlan eredményekkel is meg fog bennünket örvendeztetni az ú. n. *klasszicizmus* és az *irodalmi utánzás* általánosabb kérdéseit illetőleg.

II.

Az epikus előadás sajátosságait irodalmi eszmélésünk első, tudatos képviselői a homerosi eposzokból ismerték meg, utánózták és avatták végül mintákká, noha világos, hogy az epikus előadás természetéből közvetlenül folyó előadásbeli sajátosságok hasonló belső és külső helyzetek kapcsán hasonlóan és függetlenül lépnek fel úgy a skót balladákban, mint a magyar népdalokban és a legkülönbébb népmesékben is, stb. Ennek a primitív előadásnak egyik legjellegzetesebb vonása, hogy a «sikerült», vagyis a maga tárgyát legjellemzőbb költői kifejezésre segítő formát¹⁾, melynél — így — minden új próbálkozás legfeljebb rosszabbat adhatna, hasonló helyzetekben mindig azonos alakban ismétli. De az egyszer megtalált szerencsés forma varázsa,²⁾ a stereotíp kitételek jelensége³⁾ nem kizárólag a népköltésre jellemző. A belső összefüggést, mely közte és az eposz arisztokratikus objektív hangjának kifejezési céljai és törekvései között van, talán ép természetessége miatt nem hangsúlyozta eléggé a tudomány.⁴⁾ Alapjában azonban e sajáttság, a jelenség reprezentatív-típus árnyalata és az ebben rejlő érzékeltető erő kihasználása tekintetében legalább is annyira epikus, mint a mennyire népies. Azonkívül az eposz katexochén szo-

¹⁾ «Entre toutes les différentes expressions, qui peuvent rendre une seule de nos pensées, il n'y en a qu'une qui soit la bonne» (*La Bruyère*, *Ouvrages de l'Esprit*, 17. fej.). Böven és szerves egységben fejti ki ezt *Croce* esztétikai elmélete.

²⁾ V. ö. pl. *Emil Belzner*, *Homerische Probleme*, II. köt. 1912, 139. k.

³⁾ A népköltés ezen oly fontos fejezetének beható feldolgozását *O. Böckel*, *Psychologie der Volksdichtung*, 1906, 364. l. helyezte kilátásba. Addig is elszórt nyilatkozatokra vagyunk utalva, melyek közül általában a finn, karakirgiz és szerb eposzokat illető észleletek tarthatnak számot különös érdeklődésünkre. L. az irodalmat *W. Wundt*, *Völkerpsychologie*, II. köt. I. r. 366a. l.; a sajátyságról u. o. 368. kk. II. *John Meier*, *Werden und Leben des Volksepos*, 1909, 13. kk., 18. kk., 30. k. I. és — bár főleg Homeros körül maradván — *E. Stemplinger*, *Das Plagiat in der griechischen Literatur*, 1912, 186. kk. Szorosabban Homeroszt illetőleg sok munkával rendelkezünk, ha nem is mind értékes. Irodalmat adtam «Fejezetek a Homeros-kérdéshez», 1907, 19. l., a mihez I. még *C. Rothe*, *Die Bedeutung der Wiederholungen für die hom. Frage*, 1890 és *Die Ilias als Dichtung*, 1910, 22. kk. és 45. k. I.; *R. Pöhlmann*, *Aus Altertum und Gegenwart*, 1895, (III.) 78. k.; *Lillge*, *Komposition und poetische Technik der Δωπ. ἔπος*, 1911, 70. kk.; *E. Belzner*, i. h. 93. kk. stb.

⁴⁾ Öröndetes kivétel e tekintetben hazánkfia, *R. Meszlény*, a *Deutsche Rundschau* 1915. évi márcziusi füzetében megjelent mutatónyának tanúsága szerint. L. különösen 415. l.

ciális költemény lévén, az epikus, legalább külsőleg, ép úgy nem törekszik egyéni érdemek szerzésére, mint a «népköltő»,¹⁾ tehát a meglevő szép birtokában ép oly könnyen mond le a keresés kétése dicsőségéről; sőt tovább is megy: miután hallgatóságába következetessége varázssával szuggerálta annak tudatát, hogy az egyetlen, legtokéletebb és legkifejezőbb módon fejezte ki magát, mely értékesebb minden változatosságnál, az alkotás nehézségének és a talált forma tetszetőségének hallgatólagos védelme alatt akkor is az állandó kitélt tartja meg, mikor hidegebb kritikánk a körülmények más voltához képest már némi változtatást eszközölne rajta, sőt még akkor is, ha egyenesen ellenmondást hoz az összefüggésbe,²⁾ mint az állandó epikus jelzők esetében (*κατάφορος*),³⁾ vagy igen gyakran az orosz bylinákban⁴⁾ történik.

Ezt a stabilitást már most, mely tehát nemcsak tipikusan elsődleges, de tipikusan epikus, azaz objektív-szociális sajátosság is, Mann annyira értékeli és használja, mint – legfeljebb a félig meddig «népköltő» Gogoly Miklóst kivéve⁵⁾ — egyetlen «műköltő» sem.

¹⁾ L. Archiv f. Literaturgesch., 1881, i. h. 313. l.

²⁾ *Belzner*, 140. l.

³⁾ Így ἀνύμων a gonosz gyilkos Aigisthos (α 29.) és «istenhez hasonló» az istentelen kérő Eurymachos (passim az Odysseiban), a mihez v. ö. az «Átkozott légy hadnagy uram»-féle magyar megfélemlőket (*Vikár B.*, Somogyi. népk., 1905. 1. sz. 5. l.). Így «fényes-ragyogó» a szennyes ruha (ζ 26., 74.), csendes fekvőhely az ἐπιδούπος tornác (γ 345.), így csillagos az ég nappal is (θ 371., ι 527.), így gyorslábú a ló, még ha lusta is futni (ι 303.), «sebes» a hajó, ha ki is van kötve stb.

⁴⁾ Itt pl. e hősköltség középpontja, Vladimir herceg, az állandó részek szerint ó-epikus, hagyományos fejedelemtípus, míg a változó részek (s természetesen ezek mutatják a költő tervét) gyáva és tétlen ember képét rajzolják. L. John Meier, 15. k., *Wollner*, Über die Volksepik der Grossrussen, 1879, 38. k. l. Stabilis kifejezések megtartásából eredő ellenmondásokat illetőleg l. *Talvj*, Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen, 1840, 133. l.; *Schnorr v. Carolsfeld*, Über einige Ähnlichkeiten zwischen den Hom. Gedichten und d. Volkspoesie (Neue Jahrb. f. Phil. u. P. II. Abt.), 1865, 807. l. és Litteraturvergleichende Bemerkungen zu den Homerischen Gedichten (Archiv f. Litteraturgeschichte, X. kötet), 1881, 314. l.; *P. Cauer*, Grundfragen ..., 1900², 403. k.; *Meier*, i. h. 16. l.; *Belzner*, 139. l.; *Stemplinger*, 188. l. — Kiterjedhet azonban a sajátosság egész kitételekre vagy sorokra is. Így olvassuk pl. *Merényi*, Dunamelléki eredeti népmesék, I. k. 1863, 34. l. a következőket: «A királyfi aztán felült a táltosparipa hátára, mely fölszállt a levegőégbe s mint a legsebesebb zúgó fergeg megindultak szép tündérország fölkérésére». Közvetlen utána: «Mentek-mendégéltek aztán (!) hetedhet ország ellen, még az operenciás tengeren is túl — egyszer valahára mégis elértek szép tündérország határára». V. ö. még *Fr. Panzer*, Hilde-Gudrun, 113. l. is (példákkal). — E helyt nem terjeszkedünk ki a lombossá züllő népköltési termékekre (l. *Böckel*, 413. k. l.), melyekben a stereotíp sorok zengése mellett egészen kopottá vált a tartalom, úgy hogy *diametralis* ellentétbe is kerülhet az összefüggéssel.

⁵⁾ Csak legismertebb regénye (Holt lelkek, magyar fordítása a Klasszikus Regénytárban) legszembeszökőbb esetére hivatkozom, midőn t. i. az utazgató Csicsikot — célját illetőleg — itt is, ott is kérdezik s ő stereotípe ugyanazt a többsoros hazugságot ismétli válaszul (a mű 2. részében).

Néhány alakját egyszerűen egy állandó jelző, egy tipikus vonás ismétlődése jellemzi: ebben valójuk egész fontossága kimerül. Így vésődik feledhetetlen emlékezetünkbe Frau Stuh, a ki örökösen az ő «előkelő köreibben» forgolódik; így a tipikus nevelőnéni: Sesemi Weichbrodt, ki felbonthatatlanul van a «sei glöcklich, du gutes Kind» elengedhetetlen szavával összeigázva; Tony bársonyos jellemét minden magyarázgatásnál (v. ö. II. 364. l.) jobban érzékeltetik az ő stereotíp kifakadásai az életről és annak tapasztalatairól, azok a visszatérő helyzetek, melyekben mindég kebléhez kell az állat szorítania és hogy egy bizonyos szolga ő előttte, ki ezt mindig fontosnak, észreveendőnek és reflexióra érdemesnek tartja, olyannyira külömböző és máskép-másképp jellemző időszakok, helyek és hangulatok közepette mindég — leveszi a czilinderét. Viszont ahhoz már Mann és publikuma sokkal tudatosabb, hogy a kifejezetten katachrestikus stereotipitást megköczkázthatná; e helyett finom érzékkel használja fel e sajátosságnak azon, a dolog természetében fekvő hatáslehetőségét, mely a helyzethez nem egészen illő alkalmaztatásból néha már Homerosnál is — talán öntudatlanul? — adódik. (Helyesebben: ilyenkor nem is azonos a helyzet, csak ép a formulával, «erőszakosan» történik az azonosítás, a mi megfelelő esetben nem minden érzelmi hatás és költőiség nélkül való.) Olyan, egyszerűségükben bámulatos hatáskiváltásokra czélzok, mint mikor az Ilias zsvajos képeiből ismerős, a harczi költemény zordon színezetében vértezett, jellemzően «iliasi» sort — hogy a hős *αἰψα μάλ' ἀμπεπαλὼν προΐει δολιχόσκιον ἔγχος* — az Odysseában, egy helyt Athenenek az öreg, gyenge Laerteshez intézett buzdításaként, majd közvetlen utána mint az aggastyán fellobbanó vitézségének szokatlan hangsúlylyal konstataált tényét láthatjuk viszont (ω 519. és 522. sorok). Egy mondas, egy mozdulat, egy mindég szürkén egyforma ember mindég egyformának maradása az állandóan változó környezetben, néha oly vakító, ad hoc viszfényt kap a helyzettől, hogy egyenesen a játék vagy a végtelenség eldönthetetlen kérdését idézi fel. Mann könyvében: Thomas Buddenbrook szenátor haldoklik; Tony, a nővére, nagy elhatározással kéreti orvosát őszinte, nyílt megbeszélésre a mellékszobába — és írónk e pillanat sürgős és izgatott fontosságában se felejtkezik meg beszámolni a — most végtelenül megható — stereotíp mozdulatról (das Kinn auf die Brust zu drücken). ¹⁾

*

Hasonlóképen találkozunk Mann «eszközei» között a csecsemőgyalogepikának egy, a kezdetlegességre legjobban jellemző és kényszerű sajátága, melyet a grammatikusok fejszóvaló rosszálása főleg Herodotos teherlapjából tud észlelni. A kezdő történetíró t. i. a kezdés lázában történelemről álmodik, de eposzt gondol el és «regényt» ír. Merészen mindent akar: prózát és egyben új műfajt is teremteni, de, sajnos, elődei nem készíthették elő sem mellékmondatok logikus végiggondolására, sem mesék fegyvelmezett elhallgatására. A mit

¹⁾ II. 380. l. Ugyanesak Tony e mozdulata jellemző a I. 492. l. valóemlítésében. Más: II. 317., 318. l. stb.

a régi kritikusok könnyedén fecsegésnek meg anakoluthon-használatnak (!) minősítettek, az Herodotosnak — idejében, előzményei és körülményei között — emberfeletti feladatokat jelentett, melyeket vállalt és aránylag bámulatosan jól oldott meg. Művész ő, a világ-irodalom legérdekesebbjei és legtisztelteméltóbbjai közül. Költeményt írni prózában (mert másként, mint költemény formájában nincs előtte íróművészet), mellérendelő nyelvhagyományyal alárendelt mondatokat konstruálni (mert az eposz nem formálta meg, a mire a prózának szüksége van), ez a Herculeus labor, a melyben küzködve nagyot rugaszkodik és elakad vagy, míg enkárain okulva kurta tempót vesz, eltördelődik. A kezdő prózaíró nem igen meri egy mondatba tervezni a kialakulás momentán bizonytalanságában tétovázó, hosszabb mondanóit, mert ösztönszerűen fél, hogy a mondat keretei netalán árnyalatok vagy részletekről lemondásra vagy azok elhanyagolására kényszeríthetnék. *Megfejezeteli* tehát — már Homerosnál sem ismeretlen módon — mondanóit, a minék számtalan példáját adja Herodotos,¹⁾ de Dostojewskitől Wassermannig²⁾ a legmodernabb regényíróknál is minduntalan feltalálható. Így mondja Mann is például Thomas Buddenbrookról szólva: «Als er etwa die Mitte desselben (t. i. des Fahrdamms) erreicht hatte, geschah ihm folgendes: (II. 375. l.)» és erre — kettőspont után — folytatja szabadon, megkönnyebbülten, *mintegy külön fejezetben* beszélve el, hogyan lett rosszul útközben a szenátor. (Az elkerült logikusabb, de bonyolódottabb előadási forma úgy valahogy volna, hogy «a szenátor a kociút közepén járhatott, a mikor agyát hirtelen valami ellenállhatatlan erő...» stb., — a mint az a kettőspont után részletesen elmondódik.) Az ilyen óvatos-erőkimélés, alkudozó megkerülés a fejlődés alapfokán — Herodotosnál — méltán megértést igénylő, kedves és erőlködő vallomás a gyengeségről, a fejlettség fokán — a művész Mannál — tudatos utalás a kezdetlegességre, primitív egyszerűséget, gyengeséget elhitető erősség.³⁾

*

Modern köntösben jelenik meg Mannál egy oly előadásbeli requisitum is, melyet bizonyos hatásossági, kiemelő célzattal gyak-

¹⁾ Az I. könyvből találomra pl. a 134. c. elején: τῷ δὲ ἄν τις διαγνοίη ἐὶ ὁμοίῃ εἶπαι οἱ συντυγχάνοντες· ἀντὶ γὰρ τοῦ προσαγορεύειν ἀλλήλους φιλέουσι τοῖσι στόμασι (ilyenféle, nehézkessége miatt kikerült forma helyett: εἰ οἱ συντυγχάνοντες ὁμοίῃ εἶπαι, διαγνοίη τις ἐκ τοῦ ἀντὶ τοῦ προσαγορεύειν φιλέειν τοῖσι στόμασι). Egy *kettős* fejezetelés pl. a 31. c.-ban: τοῦτοισι γὰρ εἶναι γένος Ἀργεῖοισι βίος τε ἀρκέων ὑπὲρ καὶ πρὸς τοῦτω ῥώμῃ σώματος τοιγὰρ ἀεθλοφόροι τε ἀμφότεροι ὁμοίως ἦσαν, καὶ δὴ καὶ λέγεται· ὅδε ὁ λόγος· εἰσὸς ὁρτῆς... és hosszas nyugodtsággal következik már most az erejükét bizonyító adoma elbeszélése.

²⁾ Csak egy példáért I. *Dostojewski*—Rahsin, Bei nassem Schnee, (Piper & Co., 1914) 116. l.: «Hier aber geschah plötzliclch etwas ganz Sonderbares» (ἐνδ' ἐφάνη μέγα σῆμα, mondja Homeros B 308. sor).

³⁾ További jellemző példákat — hogy csak párat említsünk a sok közül — a II. 386. és 452. lapjain is olvashatunk. Mann egyéb munkáiban is számtalanszor; így pl. a már idézett *Tristanban* (ford. 38. l.): «Egyszerre valami iszonyú dolog történt» és (55. l.): «De egyszerre valami förtelmesen borzalmas történt» stb.

ran alkalmaz a kezdetleges és még idegen (mesei) eszközökkel érdeklődést keltő történelmi elbeszélés. Ez a személyek vagy események sorának és a Természet nyilvánulásainak összefüggését melengető általános néphitben gyökerezik¹⁾ és — az európai irodalmak különös fejlődése folytán — megint csak a görögök révén vált számunkra ismeretessé. Már Homerosnál megvan a nyoma, mikor például Zeus nagyot mennydörög, hogy Odysseus kezébe veszi a kérőkre halálthozó íjat (ϕ 413.), azonban mint ható tényező talán legjellemzőbben a történetírók epósaiban lép előtérbe. Itt megint elsősorban Herodotos jön számba hemzsego csodajeleivel, de Shakespeare fantáziája pl. Plutarchoson²⁾ termékenyülve írja Julius Cäsarjában híres és sokszor utánzott szavait: «Koldus ha vész, nem tűn fel üstökös, Ha fejdelemnek halni kell, Lánggal jelenti azt az ég maga».³⁾ Liviusnál az egységeket vagy főleg a közt érintő változások előjeleként állandó az «in monte Albano lapidibus pluit». Modern írók közül nevezetesen Goetheról ismeretes, hogy epikus költeményeiben természeti jelenségekkel szokott a következő eseményekre figyelmeztetni.⁴⁾ A «természeti» embernek ezen, egyébként sokféle és sokfélekép elterjedt örökségével pompázik Mannnál — hogy egy példát említsünk — Buddenbrook János halálának bevezetése (I. 312. l.), a természetes, naiv felfogásnak oly áhítatos művirága, melynél a természetes egyszerűség is alig mutathat tökéletesebbet: «Die Luft war dumpf. Draussen war das letzte Stück Blau verschwunden. und tief, schwer und trüchtig hing der dunkelgraue Himmel hernieder — —. Es war ein Augenblick vollkommen still. Da plötzlich trat *dieser* Moment (az életet és halált elválasztó, az eseményjelző pillanat) ein . . . ereignete sich etwas Lautloses, Erschreckendes. Die Schwüle schien verdoppelt, die Atmosphäre schien einen, sich binnen einer Sekunde rapide steigenden Druck auszuüben . . . stb.»

De ugyane vonás állandó folytonosságban kedvelt az ó-kor és Mann között is és csakúgy megtaláljuk az *ifjú* Madách drámaiban,⁵⁾ mint különös misztikus árnyalattal és modern színezéssel feltűnően H. H. Ewers legmaibb munkáiban.

★

Végül még csak egy, tipikusan epikus, azaz szociális költészetre valló sajtóságot említsünk. Legutóbb Eduard Stempfinger érde-

¹⁾ A természeti emberrel — hite szerint — balsorsában együtt gyászol, örömeiben együtt ünnepel a Természet, a miről l. O. Böckel, 1913², 226. kk. II. Ide tartozik a természeti képekkel kezdődő népdalok egy része (v. ö. i. h. 42. l.), mint pl. az ilyen: Der Himmel is trüb, Es regnt Wasserblösn — Mei allerchässtes Schötzel Hot mich verlössn. stb.

²⁾ Julius Cäsar életrajza 69. c. A jelenség nála egyébként is gyakori és jellegzetes.

³⁾ II. felv. 2. szín. (Vörösmarty ford.)

⁴⁾ Bielschowsky, Goethe, I. 193—7. és II. 290. k. stb. V. ö. C. Rothe, Die Odyssee als Dichtung stb., 1914. 264. k. l.

⁵⁾ Egyenesen Vörösmarty 1840-ben megjelent fordítására utaló formában a *Mária királynő* koronázási jelenetében (miről már Voinovich,

mes könyve¹⁾ hangsúlyozta a már sokszor kifejtett tényt,²⁾ hogy az epikus költészet nem törekszik tárgyi feltalálásra (Goethe, Arany, Spielhagen!); ellenkezőleg számít a tárgy ismertségére, úgy szólván nyitott kártyával játszik. Ugyane sajátosság jellemzi Aristoteles receptje szerint az ó-kori mythikus drámát is (például Sophoklesnél). A téma ismeretségében gyökerezik azután az előadásnak egy épen ettől feltételezett³⁾ művészi és helyenként igen megragadó sajátossága, sokszor szinte csak tudattalanul előálló velejárója: az ú. n. poetikus vagy tragikus ironia. E lehetőség kihasználása európai mesékben sem ismeretlen és nyomai Homerosnál ép úgy fellelhetők, mint a görög tragikusoknál. Ilyen, mikor Eurymachos kérő mondja (σ 353.), hogy *ὄχ' ἀδελὲι δδ' ἀνὴρ Ὀδυσσεύον ἐς δόμον ἔξει*,⁴⁾ vagy a mikor az Oidipus tyrannosban a szerencsétlen, mit sem sejtő Oidipus, mindentudó előttünk, önmagát átkozza és önmagára mondja ki a halálos ítéletet.⁵⁾ A hogy a nagyon tudatos és raffinált Mann diszkrét éltelensége átcsillogtatja száándékait, az bizonyos fokig versenyezhet a mythikus történetek tudottságával. Az első résznek széles és pillanatnyira ugyan rejtélyes, de mindég nélkülözhetetlennek igazolt alapozása — legfeljebb hogy művészi igényű közönségre számítva —, mint kitűnik, igen tudatosan készít elő a második rész betetőzésére, melynek súlyossága csak ép ezen alapozás biztonsága miatt tűnhet fel oly költőien könnyednek.

Nincs olvasó, a ki ne érezné a tragikum kilebbenését, mikor a szegény, kicsiny Hanno kettős vonalat húz neve után a családi naplóba ama szimpla, de rettenetesen igaz gyerekokadatulással: *«ich glaubte, es käme nichts mehr»*.⁶⁾ Viszont e tünetből már lehetetlen nem látnunk — visszafelé is. Milyelyt e tragikus ironia lehetséges (és mindenesetre könnyebben lehetséges, mint itt-ott Ibsennél), világos, hogy a raffinált modernség legalább is abban mindenesetre «ó-kori», hogy a hangsúlyt nem a mese ujságára, hanem, egészen aristotelesi poetika szerint,⁷⁾ az előadás módjára látszik helyezni és csak annyiban modern, hogy az alapjában «új» téma ismertetéi tevéseét *nem*, mint ott, a mythikus vagy történelmi tárgyválasztás vaskosságával, hanem művészien sejtető alapozással érte el.

Madách Imre stb., 77. l.) és a kéziratban maradt *Commodus* címűs zínmű (MNM. 709. Oct. Hung.) 25. lapján is.

¹⁾ Das Plagiat in der griechischen Literatur, 1912, kül. 158. kk. II.

²⁾ V. ö. R. M. Meyer, Kritische Poetik, (Neue Jahrbücher, 1912) 646. l. és Kallós Ede, Az írói kapcsolatok és az irodalmi folytonosság kérdéséhez, (Budapesti Szemle, 1914) 232. kk.

³⁾ V. ö. pl. Kallós, i. h. 234 l.

⁴⁾ V. ö. Cauer, Grundfragen ..., 1909², 424. k. l.

⁵⁾ L. i. h. 238. kk., illetve 817. kk. sorokat. A modern drámában ez így nem képzelhető; Ibsen mindenesetre gyakorolja valamiféle elemódosulását, miközben a «mese bonyodalmának még kibogozatlan elemeire» céloz és ha szűkebb publikumot (azaz megértést) veszünk alapul, akkor e jelenség se ment túl a tragikus ironia most kijelölt keretein.

⁶⁾ II. 174. l.

⁷⁾ Ezt azóta persze a legnagyobb újkori mesterek közül is számosan vallották (Gothe, Arany stb.). L. Stemmlinger, i. h.

III.

Nem emelhetjük ki eléggé, hogy ez csak néhány, találomra kiragadott vonása Mann jellemző epikusságának, melynek további szálaít nyomon követni specziálisabb vizsgálat tárgyául kell tekintenünk. Nekünk ennyi is elég ama kételyünk megokolásához, hogy elintézetnek tekinthető-e ezen költői előadásmód a német napi kritikától ¹⁾ ráhúzott «*krónikás*» megjelöléssel, (még ha bevalljuk is, hogy ez a tárgyhoz választott és avval bensőleg összefüggő), ²⁾ és nem felületeség-e azon megjegyzés, mely a *modern* jelzővel üti el a kérdést. Félek az elhamarkodott philologus-ítéletektől, de talán szembeszökő, hogy (bővíthető és bővítendő) adattárunk (hiszen csak néhány tipikus esetre és épen csak egy-egy példára szorítkoztunk), már szeszélyes rendszertelenségében is, egészen mást. részben ép ellenkezőt sejtet. Ha ugyanis közelebből vizsgáljuk megfigyeléseink jelentőségét: a *tárgy feltalálása* kérdésében — a mint a tragikus ironia szerepe elárulta — bizonyos rokonságot kellett felfedeznünk költőnk törekvései és valami, teljesen ó-kori felfogású, epikus-szocziális költészeti szellem között, mely nem a mesebonyolítás modern váratlanságaira épít, sőt minden ilyenfelét mint (a műfajhoz) méltatlant mellőz, s e helyett mintegy a *hatáskeltés* oly eszközeivel él, melyek a «megtörtént» színezetével fellépő első mesélgetéseket szokták jellemezni és egyaránt árulják el úgy (az általános fejlődésben) az elbeszélő műfaj (Herodotos!), mint (egyénileg) az elbeszélő (Madách!) naiv fiatalágát. (Ily eszköz az égi csodák emberre vonatkoztatása.) A közelebből vett *előadás* kérdésében is kétségkívül a legjellemzőbb költőnkre valami konzervativisztikus vonás: hogy t. i. a megtalált és jónak bizonyult formula külsőséges megtartásával félreismerhetetlenül a hagyományos folytonosság dicsőségére törekszik. (A stereotipítás leganyagszerűbb vonás minden epika kezdetén.) Végre a mondandók megformálásának, a *mondat-szerkesztésnek* rész-kérdésében feltűnő vonása Mannak egy bizonyos, a prózai elbeszélés biczegő megindulását szükségszerűen jelző mondat-szerkesztési mankóhasználat.

Világos, hogy e vonások összetétele egy erősen *ösepikus, eredendő egyszerűségre és primitív természetességre törekvő* s ezzel *ható elbeszélési mód* képét adja. A mi a legmodernebb raffinementnak látszik, az nem más, mint az *író és az anyag első szembedállásának illúziója*. Ez — ha tökéletes — mindég ugyanazon kényszerbe-szorító nehézségeket és a megoldásban ugyanazt a lángészt érezteti, a melyek először teremtették meg ezen, egyfelől az elbeszélő művészet lényegében, másfelől az emberi lélek követelményeiben és bizonyos szükségleteiben megokolt, tehát örökértékű formákat. ¹⁾ Mann kezéből úgy kerül ki a regény, hogy egész külseje utal a kifejezésnek a tárgy ridegségével kőbaltásan vívott, heroikus küzdelmeire és azt a bájt

¹⁾ A. Pache, Thomas Mann's epische Technik cz. dolgozatát (Mitteilung. der Liter. Gesellschaft, Bonn 1904. II. 2.) egyelőre még nem tudtam megszerezni.

²⁾ V. ö. Lukácsnál is, i. h., különösen 73. l.

³⁾ V. ö. Lillge, Komposition und poetische Technik, 96. l.

önti el magán, mely egy, relative legmesteribben kiegyeztető megoldásából be szokta a kifejező eszközök hiányosságának látszatát ragyogni. Korának legdivatosabb formái mellé (nem ellentétül és nem külsőleges melléállításban) azt válogatja ki, a mi a «természetes» halhatatlanságának jogán minden szabad korban és időben érvényes, hatékony és jellemző. Ez olyan étappeja a fejlődésnek, mely állandóan számíthat érdeklődésünkre. *«Klasszikus» alkotás ugyanis nem nélkülözheti azon fok illúzióját, melyen az ember legelőször fordult szembe az idegen dolgokkal és kerekedett följük úgy, a hogy az az adott általános emberi és műfaji feltételek mellett — minden idegen tényezőnek zavaró közbejötté nélkül — az alkotó és a feladat anyagának legtermészetesebben megfelelő felülkerekedés volt.* Így értelemben klasszikus — Homeros mellett — Mann, kinek zavartalanul sikerül ez elsődlegességi illúziót keltenie. Azonban a műalkotásban nemcsak az anyag és az emberi psyche változatlan, hanem a világ haladása örökké változandó tényezőjének is érvényre kell jutnia. Tudjuk, hogy századok irodalmát tette erőltetetté, népszerűtlenné és meddővé az a törekvés, mely egyes, kiváló mestereket (Homeros, Horatius stb.) véve mintául, *egészükben* kanonizált bizonyos műalkotásokat, azaz ugyanazt a jogot juttatta a egyéni-korszerű elemeknek is, a mely egyedül az örök-állandót, a műfaj és az emberi psyche igényeinek egyaránt megfelelőt, az «egyetlen» legtokéletesebb, mert legkifejezőbb formákat illette volna meg. Csak természetes, hogy idővel tárgyitalanná, élettelené váló sajátságok utánzása elhibázott alkotásokat, hatástalan munkát eredményezett. Homeros — már Bayle és Saint Evremond meggyőződése szerint — ma ép oly csodálatos, «klasszikus» költeményeket írna, mint régen, de azért *mai korszakunknak megfelelő maradna.* Mert nem Homeros az utánzandó (ez volna az igazi, a rossz értelemben vett utánzás), hanem módszere: a természet és a természetes szembeállítás a dolgokkal,¹⁾ — a mely utóbbi persze ma más, mint tegnap volt. Így látva pedig a modernség fogalmát, világos az abszolút klasszikus és a mindég modern azonossága²⁾ és világos, hogy mint modernnek is megint csak együtt volnának a klasszikus Homeros és a hyper-modern Mann.

A dolgokkal való természetes szembenállás ma szükségkép más, mint száz évvel ezelőtt volt, csak annyiban lehet ugyanaz (viszont ebben jó, ha ugyanaz), a mennyiben két állandó tényezője: a dolgok anyaga és az emberi lélek alapjai, aligha változtak. Az állandó és változó elemek ilyen keverése az egyetlen művészi, sőt a katexochén művészi arány. Az Aristoteles—Horatius—Boileau háromságának me-revsége ma csak akkor «klasszikus», ha a modernség «szeszélyeibe» olvadhat és olvad, míg az igazán értékes «modern» sohase fogja nélkülözhetni a természetesség tökélyével rendelkező régít.

¹⁾ Hasonlót hirdetett már *Joung*, Hurd utóda, 1759-ben: *Original Composition* cz. művében.

²⁾ Hogy a *klasszikus* és *modern* szokásos, éles megkülömböztetése alaptalan, ez iránt v. ö. már *Giovanni Andres* (1785—1822) felfogását *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* cz. művében, de különösen *Croce* esztétikájának közismert tanítását, mely az ilyen megkülömböztetések henyesége ellen irányul. (V. ö. Kiss E.-féle magyar ford., 73. l. stb.)

Mann sorai mögül e szerint talán öntudatlanul, de inkább azt hiszem, nagyon nagy tudatossággal, rejtett csatakiáltás hangzik felénk, mely a *primitív epika jellemző vonásainak anyagszerűségét és így örök-igaz jogosultságát* hangsúlyozza, ha úgy tetszik: bizonyos modernnek — ellen. Egy szó ez ama régiek mellett, a kik mindég újak, amaz újak ellen, a kik sokszor azért rosszak, mert nem tudnak «régiek» lenni.

IV.

Marad természetesen a kérdés: hogyan magyarázandók Mann írói, azaz előadói jellemének ama vonásai, melyek a Homerosnál, Herodotosnál stb., vagyis általánosabban: a fejlődő irodalmakban kialakuló epikusság legjellemzőbb vonásaira ütnek vissza. Egyszerűen csak poeta doctus, egy Nonnus vagy akár Vergilius, már ama legmodernebb formák miatt sem lehet, a melyek az érintett elemekkel nem ellentétet, hanem csodálatos harmóniát képeznek. Itt az epikus költő elődeihez való viszonyának nagy problémájáról,¹⁾ sőt a költői lélek múlttudatáról és tudatos önneveléséről is²⁾ van szó.

Valószínű, hogy a költő egyenlő tárgyakat és affektusokat egyben-másban öntudatlanul is, csupán a kritikustól észrevéve rögzíthetett meg elődeivel egyenlően; viszont bizonyos, hogy Mann «kivülről befelé» is végig ment a történelmi fejlődésen. Az Odysseia — mint egy riportból tudom — most is állandóan asztalán fekszik; ha tehát tudatossága nem is szükségszerű, a Wieland-féle tréfa fokáig³⁾ — «So geht es einem, wenn man sich mit den alten Skribenten zu gemein macht. Es bleibt einem immer etwas von ihnen ankleben» — mindenesetre reá is érvényes az egyáltalán nem megszégyenítő *ἐξ ἐτέρου σοφός*. A mi az ilyen hatás lényege, azt legklasszikusabban fejezi ki Chaulieu szava: je leur dois tout, sans leur avoir toutefoisen rien pris.⁴⁾ A lényeg ebből annyi, hogy ha a *tudatosság* körül forgatjuk, a jóhiszemű és rosszhiszemű (stílus)utánzás kérdése nem vezethet eredményre. A mesterembert az árulja el, hogy nála a dolgok természetét az utánzás adja meg (tehát a dolgok nem élnek), míg a lángész utánoz, a hol a dolog természete szerint ez a legjobb, az «egyetlen» megfelelő, a szükségszerű kifejezési mód; ebbe kényszeríti őt a dolog természetétől vezetett keresés. És ha hasonló dolgok a hasonló elméket hasonló irányba már elvitték is egyszer (hiszen az invenció nem más, mint helyes megfigyelés és így a találkozás természetes), ez nem ok egy másik zseninek arra, hogy visszaforduljon. Ellenkezőleg: katexochen szociális műfajokban az ilyen öröke-ülés épen a kollektív karakternek anyagszerű és így tetsző hivatkozását jelenti. Hogy Mann

¹⁾ Általános szempontokért v. ö. Arany, Zrinyi és Tasso cz. székfoglalóját.

²⁾ Ezekről Prolegomena kai Paralipomena czímen megjelenendő dolgozatomban.

³⁾ Freymütige Nachricht. 1753. június 6. 183. l.

⁴⁾ Poésies de Chaulieu et de la Fare. Paris, 1803, préface XX. l. A stílusutánzás kérdésében ezen és egyéb adatokat is ügyesen hord össze Stemplinger, i. h. 117. k. l.

előadása itt-ott *belső szükségéből* olyan, mint a műfajkereső klasszikusoké, ennek jóhiszemű természetessége mellett legfőképp a költő valóságos kezdősége szól (1875-ben született, tehát húsz és egynehány éves korában [!] írta huszonhatodik évében már megjelentetett regényét) és az, hogy a műfaj — egyéni határain belül — ezen alkotással formálódott ki benne (a Buddenbrooks első nagy-epikus műve). Feltétlenül meglehettek tehát benne az általános fejlődés egyénenként ismétlődő primárius csirái és irányai. A fejlődés étappejait pedig — ha zavarva, ha a körülmények szerint módosítva is — minden nagy elmének át kell élnie, a mint valahogy Herbart képzelte a gyermek fejlődésében az emberiség fejlődésének sűrített és gyorsított lefolyását.

Igy érvényes Mannra annak a Goethének a szava, kinél jobban senki nagyobb nem érezte, mennyire csak az elődök munkájának kollektív-eredménye minden. bármily nagy lángész is: «was man ist, das bleibt man andern schuldig». Minden művészen megvan és hat a múlt — az epikusnak egyenesen érdeme, hogy meglegyen és haszon — de persze nem művész, a kit *csak* ez a múlt determinál.

(Czeegléd.)

MARÓT KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Kis Erős Ferencz: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva a nyelvfilozofia, a finnugor összehasonlító, a magyar történeti nyelvtan és a magyar nyelvjárástan alapjairól. Szerző tulajdona (Kalocsa), 1915. (Kapható a Polgári Tanítónőképző-intézetben Kalocsán.) N. 8-r. XVI + 605 l. Ára 10 K.

E mű — címe után — a magyar nyelvészet Grundrisse; benne van mindaz, a mit tudós elmék évtizedeken keresztül mint elfogadható eredményt, törvényszerűséget megállapítottak: hangtörvények, hangmegfelelések, mondattani, szórendi stb. stb. törvények, illusztrálva a legfrappánsabb bizonyító példákkal. Öröm volt olvasni a tartalmas címet: ime együtt van finnugor összehasonlító nyelvészet, magyar nyelvtörténet, történeti alaktan, mondattan, rendszerbe foglalt magyar nyelvjárástan, szóval testet öltött az a régi vágy, melynek megvalósításáért a nyelvtudósok mint egyik közbülső célért évtizedek óta oly buzgósággal munkálkodtak.

Sajnos, ez az öröm csak addig tart, a míg a címet olvassuk. A könyv olvasása közben egyre jobban kiábrándul az ember, egyik csalódásból a másikba esik; a szerző, bár tagadhatatlan lelkesedéssel látott munkájához, sokkal elébb hozta azt napvilágra, mint szabad lett volna. Ítélete nincs meg ahhoz, hogy különbséget tudna tenni használható és értékelen elméletek között s nem tudta kiválogatni azokat, melyek — a tudomány mai állása mellett — bizonyos nyelvi jelenségeket elfogadhatóan magyaráznak meg.

Munkája nagyrészt összeolvasztása nagyobb nyelvészeti kézikönyveinknek és monografiáinknak (Szinnyei: Magyar Nyelvhasználat, Simonyi: M. kötézők, M. határozók stb. stb.) s a mit ezekből

átír — a források pontos megjelölésével — az jórészt elfogadható és használható. Azoknál a fejezeteknél azonban, melyeknél a szétszórtan megjelent kisebb-nagyobb cikkekre volt utalva, nagyon megakad s nem igen sikerül lepleznie azt, hogy tulajdonképpen semmit sem tud mondani. Így mindjárt a kötet elején, két, eddig még kidolgozatlan s monografiába össze nem foglalt kérdést tárgyaló fejezete, a Hangváltozások és a Helyesírás története teljesen üres. A magánhangzók mennyiségi változásairól azt tanulja meg hallgatója — a mit már azelőtt is tudott — hogy a magánhangzók «mennyiségi változása nyújtás, rövidülés», sőt ezeken kívül a «betoldás és kihagyás» is (vö. álm ∞ álmod, hatalm ∞ hatalom), s szerinte itt a két utóbbi esetben is magánhangzóváltozásról és nem a szó alakjának a változásáról van szó. A magánhangzók minőségi változásáról szóló fejezet a hangrend, hangzöilleszkedés és hangzócsereiről oktat ki bennünket, de hogy vannak-e a magánhangzóknek független kvalitatív változásai is és mifélék, azt néhány véletlenül felsorolt példából tanulóinak majd maguktól kell kitalálniok.

A mássalhangzókról szóló fejezetben sok szó esik a mássalhangzók hasonulásáról, de a mássalhangzók változásairól csak két sort mond, azt, hogy «a mássalhangzók változásai közé tartozik a mássalhangzó-cserélés... is, pl. pamut ∞ pamuk, sugár ∞ sudár, ugorka ∞ uborka» (194—195 l.). Arról, hogy a magyarban van szókezdő, szóközépi és szóvégi mássalhangzóváltozás ($k \infty g$, $p \infty b$, $t \infty d$, $j \infty gy$, $k \infty p$, $j \infty r$ stb.), s hogy ezek egyrészben szórványos hangváltozások, másrészben szabályosaknak látszanak, továbbá hogy e változásoknak a magyar nyelvben történetük van, szó sincs.

Érdekes és fontos fejezet lehetett volna a helyesírás története is, ha a szerző a vonatkozó irodalmat fölhasználta volna s a hiányokat kiegészítette volna önálló tanulmányokkal. E fejezetben egy pár könyvczímen kívül alig kapunk valamit, mert azt, hogy régen az ő-t, ü-t általában hogyan írták, ma már a középiskolában is tudják. De hogy a helyesírás hogy kezdődött, fejlődött, alakult, volt-e ingadozás s ha igen, mekkora és minő, és mely hangok írásában, míg a mai, nagyjában egységes helyesírás kialakult, rejtély marad olvasói előtt. Nem érdektelen, hogy egyes hangokat hányféleképpen írtak idők folyamán (vö. az *e*-féle hangoknál: *e*, *é*, *e*, *ê*, *è*, *é*, *ee*, *e'*, *ê*, *e*, *ē* s az *i*-hangoknál *i*, *í*, *ī*, *î*, *ï*, *î*, *j*, *ÿ*, *y*; palatalizáció pl. az *n*-nél: *n*, *n'*, *ni*, *ny*), de ezt a Kis-Erős könyvből nem fogják megtudni hallgatói. Ebben a fejezetben a Heyden Seebald Puer. coll. formulá megjelenési éve 1531, korábbi kiadást itt nem említ. A latin betűs magyar nyomtatványok szerinte a XVII. század végén válnak általánosakká, mintha korábban oly általánosak lettek volna a gót betűsök. «A nyomtatványok korából a helyesírás szempontjából» Dévai Orthographia Vngaricáját nem tartja külön említésre méltónak, csak úgy mellékmondatban intézi el pár szóval.

A polgári iskolai tanítójelöltek tanterve bizonyára nem is kívánja meg az említett fejezetek oly részletes földolgozását, mint én óhajtottam volna látni, de a szerző maga sem éri be azzal, hogy tanítványai számára egyszerű tankönyvet írjon, hanem a magyar nyelvtudománynak mindent összefoglaló nagy Grundrissét akarta adni, s akkor az említett fejezetek sem hanyagolhatók el.

A magyar szófejtés történetéről is nagyon keveset ad; annál részletesebb az ígéről szóló fejezet, a mely nem egyéb, mint a vonatkozó magyar nyelvudományi irodalomnak önállóan fölhasználása. Az egyszerű íkéképzőknél a magyar nyelvi alak után zárjelbe oda írja a finnugor alakot is (pl. -s: fgr. *sk ~ *šk, -d: fgr. *nt ~ *nd, -g: fgr. *ŋk ~ ɣg), jóllehet sem a jelölések hangértékét nem magyarázza meg, sem azt, hogy mi alapon lehetett azt következtetni, hogy a fu. képző ilyen lehetett. — Az irodalmi nyelv kialakulását sem fogják megismerni tanulói ebből a könyvből. Két fejezet arról szól, hogy sem az Árpád-házi, sem a vegyesházi királyok korából ránk maradt szövegek nyelve nem irodalmi nyelv még. A könyvnyomtatás korában egész Pázmányig nem lát semmi törekvést (vagy véletlen találkozást) az irodalmi nyelv kialakulása felé. Egyszerűen konstatálja, hogy Pázmány Péter erőből duzzadó magyar nyelve teremti meg az irodalmi nyelvet. Ezt a magyar nyelvet akarták a nyelvújítók megújítani és egységesíteni (?). — A magyar nyelvjárástannak polgári iskolai tanító-képző részére írt magyar nyelvtanban részletesebbnek kellene lennie. Az általános hangtan, mely Balassa Fonétikájának a kivonata, lehetett volna rövidebb s a magyar hangtan részletesebb. — Az alaktan és a mondattan elég bő, mert nagyobb, összeolvasztásra alkalmas monografiák rendelkezésre állottak.

Kár, hogy a szerző a kész munkát kéziratban nem adta oda átdolgozásra szaknyelvéssznek, a ki a hézagokat kitöltötte, az igen nagyszámú hibás fejezeteket átdolgozta s az apró szépséghibákat eltüntette volna. Mert nagy, részletes átdolgozással munkáját használhatóvá lehetett volna tenni.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Richard Csaki: Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtungen. (Festschrift der Hermannstädter Oberrealschule zur Fünfzigjahrfeier, 126—261 l.). Nagyszeben, Krafft V. bizománya, 1915.

Sajnálattal kell bevallanunk, hogy hazai nemzetiségeink szellemi életét s különösen annak multját nem ismerjük eléggé. Egy-egy polemia alkalmával be-bepillantunk lelki világukba, de abból sem nekünk, sem nekik igazi nyereségünk nincs. Különösen áll ez az erdélyi szászságra nézve, melynek magas és, a mi jellemző, általános műveltsége s különösen szociális pedagogiája nekünk is sok becses tanúsággal szolgálhatna, ha jobban ismernők. Igaz, hogy a mulasztás nemcsak minket, de nemzetiségeinket is terheli: oktan félélmükben mesterségesen elzárták magukat a magyar szellemi élettel való közösségtől. Alapos a remény, hogy a mai nagy események a szellemi élet terén is közeledést, bizalmat teremtenek. Ennek alapja a tárgyilagossági megismerés, melynek egy-két jelenségéről folyóiratunk mult évfolyamában is olvashattunk ismertetést. (L. *EphK.* 1915. évf. 401. és 751. l., v. ö. még 1914. évf. 818. l. és 1916. évf. 189. l.)

A Csaki összeállította anthologia az erdélyi németiség (szászság) irodalomtörténetének az ismertetését vallja céljául és pedig — mint az előszó mondja — 1. a hazai (német), osztrák és németbirodalmi iskolák és főiskolák s 2. az irodalom iránt érdeklődő körök számára. Úgy véljük, hogy Csaki igen magas és alig egyesíthető elemekből

álló czélt tűzött ki maga elé. Az az anthologia, a melyre a hazai szász középiskoláknak szükségük van, az osztrák vagy németbirodalmi közép- és főiskolák számára talán igenis bő. Az irodalom iránt érdeklődő körök igényét az ő anthológiája azonban kielégítheti, annak megfelel. Persze Csaki csak német körökre gondol és tudatosan azok számára ír. Fel se tételezi, hogy magyar érdeklődés is fordulhat a szász irodalomtörténeti multja felé. Ha fel is teszi, tudomást nem vesz róla. S ez ismét csak az ő felfogását s a szászszágot jellemzi s annak válik hátrányára.

Az anthológiát egy 23. nagy nyolczadrétű lapnyi bevezetés előzi meg: a szász irodalomtörténet vázlata. Maga Csaki is első kísérletnek mondja művét e téren. Elsőbbed is jellemzi a szász irodalom politikai helyzetét s szellemi életét a multban. A szász irodalom államot alkotott az államban. Alkotni a gyakorlati élet terén alkotott oly intézményeket, melyek a faj fenmaradását biztosítani voltak hivatva. *Ez az oka annak, hogy a szász irodalomnak nincs egyetlenegy valóban nagy és teremő művésze se.* A szász irodalom szellemi életének kiváló vonása: a műipar (ötvösség) a multban és a magas és mégis egyetemes műveltség (Volkskultur). Így az irodalomban sincs egyetlen — abszolút értelemben vett — műalkotás. Ki irodalmunkkal foglalkozik, mondja maga Csaki, többnyire valamely tudományos czélzattal foglalkozik s nem azért, mintha művészet volna.

Legrégibb kor a XII—XVI. sz. kora, a betelepülést követő időkre esik. Ennek gazdag mese-, mondai, dalköltészete van a varázsigéken és találós kérdéseken kívül. Ezek áthozott örökségek, melyeket az itt tartózkodás módosított s részben ki is irtott. Hiányzik a történeti népének, ellenben a tatárjárást követő időkben fejlődik ki egy speczifikus tárgyú dal: az árvák és ágról szakadtak dala (Lied der Waisen und Verlassenen). A reformáció korában kezdődik a műköltészet; a nagydisznódi, XV. század végéről származó kéziratos kötetben kísérlet történik a felnémet nyelv használatára. E korban él Schesaeus Keresztély, az egyetlen költő, kit nem az alkalmi, hanem a művészi ösztön készítetett költésre. Bármennyire föllendült is a reformáció hatása alatt a szász irodalmi élete, a XVII. századtól a XVIII. század második feléig hasztalan keresünk említésre méltó irodalmi terméket. A költészet néma marad, noha ép e századokban élnek azok a jelentékeny szász férfiak, kik dalra indíthatták volna a költőket. A mi költészet van, az alkalmi költészet: a nagy Ausztria eszméje, a rokontörzsi császári ház dicsőítése, Bruckenthal és Schwarzenberg magasztalása a tartalmuk. A formát lenyűgözi a hagyományshoz való görcsös ragaszkodás, a czopf, mely ezuttal pompázó, dagályos nyelven jutott kifejezésre. Filtsch Dániel, Keszler Samu ez alkalmi költészet képviselői. Jellemzi őket bizonyos álmodozó, szentimentális természetszeretet is. (A mi irodalmunkban is a nemzetietlen kor alkalmi poétái után a francziások naiv szentimentalizmusa köszöntött be Rousseau s mások hatására; alkalmasint a szász írók forrása is Rousseau; Csaki azonban ezt nem érinti.)¹⁾

¹⁾ Az igaz, bőven áradó kulturforrás ebben a korban Bécs, reánk nézve ép úgy, mint valamennyi nemzetiségre nézve. Az erdélyi szászok is ekkor sokkal inkább mint a protestáns német egyetemeknek, a császár-

A XIX. század első felében az alkalmi költészet helyére lép a politikai költészet. Ez a kor mintegy hetven évig tartott. Első szakaszában a grossdeutscher Kulturgedanke s az abból folyó Napoleon-gyűlölet szolgálnak tárgyul (Binder Pál). A negyvenes évektől kezdve a nemzeti gondolat hevíti a költőket, kik e mellett friss természetszeretettől vannak áthatva; az ósdit, a zárkózottságot ostorozzák. Roth Lajos, Marienburg György Frigyes, Kirchner Károly, Marlin József a kiemelkedőbb alakok. Krasser Frigyesnél egy nemzetközi gondolat: a népek egyetemes boldogsága is felmerül. A politikai költészet a XIX. sz. hetvenes éveitől kezdve egyre ritkábban csendül föl. Általában legkiválóbb alakja a XIX. század szász költészetének Albert Mihály segesvári tanár és Schuster Vilmos Frigyes szászvárosi pap. Ezek költészetét Csaki aránylag elég részletesen ismerteti. A legújabb kor a mult század hetvenes éveivel kezdődik. Egyesek megpróbálják a szász nyelvjárást tenni a költészet nyelvévé. A nyelvjárási iránti érdeklődés nyomán egyre jobban érvényesül a költők egyénisége. S a mai szász költészetet épen az jellemzi, hogy a politikai mozzanat elhalványul, az egyén érzelmi elmélyedése szolgáltatja a tartalmat. Az egyéniség érvényesülése a költői formák fejlettségét vonta maga után. E kornak legkiválóbb alakja Kloesz Hermann. Jellemzi továbbá a mai szász irodalmat az egészséges kritikai szellem is. Végül kiterjed az ismertetés a hatásokra is. Csáki szerint idegen irodalmak teljességgel nem hatottak a szász költészetre: az erdélyi szász (német) költészetben csak fordítások vannak (közli is Ed. Schulerus fordításában 2 népdalunkat, a Melasében Petőfi Falu végén kurta kocsmá, Befordultam a konyhára, Füstbe ment terv, Minek nevezzelek, Bajza Sóhajlás cz. költeményét s a Vörösmarty Szózatát); *idegen irodalmi hatások nincsenek.*

Annyi bizonyos, hogy az anthológiában közölt szemelvényeken idegen — nem német — hatást megállapítani nem igen lehet. De formai azonosságot igen s ebben már lehet idegen hatás, ha t. i. a német-szász szöveg a kölcsönző. Általános, elméleti szempontból is képtelenség a Csaki állítása, mert hisz jól tudjuk, hogy nincs egyetlen irodalom se, a mely hatásokat ne fogadott volna magába. Nem valószínű, hogy az erdélyi szász-német irodalom volna az a — nem

városnak a politika, a katonaság, a közigazgatás, a gazdasági és társadalmi élet ezer csatornáján át ömlő hatása alatt állanak. E szempontnak minden irányú érvényesítése nélkül az erdélyi szászok újabb irodalma, sőt egész kulturélete meg nem érthető (v. ö. Weber Arthur idevonatkozó megjegyzéseit Hajek Egon dolgozatának bírálatában: *Lit. Zentralblatt*, 1915. 42. sz.), és hogy ők ezt a szempontot kutatásaikban mégis mellőzik, abban alighanem része van annak, a mit legutóbb egy fiatal osztrák, de a szászokkal melegen rokonszenvező kutató „gelinde Abneigung gegen alles Österreichische”-nek nevez (Arch. d. Ver. f. siebb. Landesk. N. F. 39. k. 702. l.). Hogy aztán a XIX. sz. folyamán milyen a viszony — a mire a bíráló alább céloz — az erdélyi szász és erdélyi magyar (esetleg oláh) irodalmi törekvések közt, arról most még — minden idevonatkozó részletkutatás híján — ítélet nem mondható. Mindenesetre nagyon kíváncsatos volna — a szászokkal való válvetett munkában — ennek a kérdésnek tisztázása, mert nemesak történeti ismereteinket gyarapítani, hanem tanulsággal szolgálhatna a jelenre és jövőre nézve is. *A szerk.*

szerencsés, hanem szerencsétlen — kivétel, a melyikre az említett alaptétel nem illik rá. Az az erőteljes megállapítás, mely idegen hatások hiányát egyszerűen leszögezi, de magyarázni meg se próbálja. Inkább arra enged következtetni, hogy Csaki félreismeri az irodalmi kölcsönhatások természetét; vagy még inkább arra, hogy nem volt kedve elismerni.

Maga az anthologia a hét korszaknak megfelelően elég bő arra, hogy szemlélhessük az uralkodó jellemvonásokat, s így alkalmas arra, hogy az erdélyi német-szász költészet főbb jellemvonásait megismerjük. Csak azt kell szem előtt tartanunk, hogy a milyen biztosak és magas szempontúak a Csaki megállapításai az *esztétikai* értékelésben, ép annyira kritikával kell fogadnunk a «határkérdések»-ben elfoglalt álláspontját. Hiszszük és reméljük, hogy Csaki ezen a téren is meg fogja találni azt a magas szempontot, a mely dolgozatát egyébként jellemzi s nem fogja sajnálni a fáradtságot, hogy a magyar szellemi élet számára is szerkeszsen anthológiát s írjon ismertetést a szászok irodalmáról. Dolgozata azonban így is becses: egy darab, előttünk jóformán terra incognitának pontos áttekintést nyújtó megvilágítása, szakavatott ismertetése.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. (Székfoglaló.) Akad. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIII. köt. 2. sz. Budapest, 1915. 8-r., 119 l. Ára 2 K 40 f.

Irodalomtörténetünk mindezeideig szűkölködik egy nagyobb szabású Jósika-életrajz nélkül. Sinnyei Ferencz értekezése sem szünteti meg ezt a hiányt, nem nyújt életrajzot, hanem Jósika irodalmi munkásságának adja összefoglaló képét. De nem is volt az a célja, hogy életrajzot adjon; értekezése, bár tisztán Jósikával foglalkozik, mégis csak része egy nagyobb szabású műfaj-történeti munkának, mely, úgy látszik, az egész XIX. századi magyar regény- és novellairodalmat föl akarja ölelni. *Novellairodalmunk Jósikáig* cz. (1911.) alapvető és bevezető tanulmánya után a XIX. század első nagy regényírójára tér át; részletes, elemző fejtegetések után Jósika munkáinak, írói technikájának, leírásainak, kor- és jellemrajzának, forrásainak adja szintetikus képét.

Az első részben, négy fejezetben tárgyalja Jósika munkásságának legfontosabb és legértékesebb részét, szabadságharcz előtti regényeit és novelláit, míg az utána következő kisebb jelentőségű korszakról csak rövid áttekintést nyújt. Sorba veszi az egyes regényeket és novellákat, s mind a philologiai, mind az esztétikai szempontok figyelembe vételével foglalkozik kiadásaikkal és fordításaikkal, rövid tartalmi vázlatuk és méltatásuk után számot ad korukra tett hatásokról, és a mi főnk, mindenütt rámutat arra, hogy az író fejlődésében egy-egy újabb alkotás mennyiben mutat haladást vagy hanyatlást. Kár, hogy e tekintetben a művek műfaji felosztása (a történeti és társadalmi, regény és novella megkülömböztetése és külön fejezetben való tárgyalása) megbontja és szaggatottá teszi a fejlődés rajzát. Pótolja azonban e hiányt az író módszere: a milyen nagy gond és különben is megszokott pontosság jellemzi e fejtegetések

philologiai részét, annyira helyesek és találóak az összefoglaló jellemzések és esztétikai ítéletek.

A munka második, szintetikus részében igen sikerültnek találjuk a regényírói technikával foglalkozó fejezetet, melyben Jósika saját felfogásából (*Regény és regényírtészet*) indulva ki azt igyekszik megállapítani, hogy mennyire sikerült neki célját elérnie saját szempontjai szerint. De a relatív becslés mellett tekintetbe veszi művei általánosabb értékét is, kivált a XIX. századi külföldi nagy regényírókhoz viszonyítva. Értekezésének centrális része azonban Jósika leírásainak jellemzése. Irodalmi köztudatunk eddig sajnos megelégedett annak megállapításával, hogy Jósika leírásai hosszadalmasak és kissé unalmasak, a kor szellemére nem jellemzők és csak külsőségekre vonatkoznak. Szinnyei szembe száll ezzel az elhamarkodott és alaptalan felfogással; részletes, szinte a túlzásba menő alapossggal, az adatok óriási tömegének felhasználásával minden oldaláról megvilágítja ezt a kérdést. Rámutat arra, hogy a leírásokat nem szabad izoláltan, összefüggésükből kiszakítva tekinteni, hogy ezek a megfelelő hangulati előzmények és tartalmi előkészítés után soha sem fölöslegesek, hanem szükségszerűen bele illeszkednek a munka egészébe és annak hatását mindenképpen fokozzák. Jósikát minden túlzás nélkül legnagyobb leíró művészeink egyikének tartja. Csak egyet helytelenítünk a magunk részéről: azokat a matematikai formulákat, a melyekkel elemzéseit szemlélhetővé akarja tenni. Pedig az ilyen képlet valójában nem magyaráz semmit: a matematikai meghatározások annyira távol állanak az esztétikai fogalmaktól, az összeadás és szorzás matematikai értelmezése annyira diszparát az esztétikai szintézistől, hogy összekeverésük teljesen céltalan és lehetetlen.

Nem lehet célunk tovább részletezni a munka ismertetését, csak azt jegyezzük meg, hogy Jósika forrásainak áttekintésével az eddigi eredményekhez is hozzájárul néhány értékes adalékkal (Scott, Bulwer, Spindler, Hugo, Balzac stb. hatása). Annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy Szinnyei e művében, az eddigi kutatások gondos fölhasználásával és saját eredeti megállapításaival a Jósika-irodalmat egy értékes munkával gazdagította. Reméljük, hogy hasonló sikerrel és eredménynyel fogják követni XIX. századi szépprózai irodalmunk további fejezetei 1848-ig és utána.

(Budapest.)

KEREKES EMIL.

Hankiss János: Diderot mint realista elbeszélő. Budapest, 1915.

8-r. 86 l.

A választott szempont nagyon megszorítja a dolgozat tárgyát, mert Diderot realizmusa esetleges, mellékes jelenség, mint azt a szerző maga is tudja. Diderot maga fejt ki egy helyen, milyen szerep jut elbeszéléseiben a realista írói modornak. Sajátságos, hogy Hankiss nem ismerte fel e hely fontosságát az ő szempontjából, holott meg is említi futólag (57 l.). A helyes módja annak ugyanis, mint kell *regényes* elbeszélést¹⁾ írni a következő: «Il parsèmera

¹⁾ *Conte historique* inkább *regényes*, mint *történeti*, hiszen Marmontelt idézi Scarron és Cervantes mellett például. A *L'oiseau blanc, conte bleu-*

son récit de petites circonstances si liées à la chose de traits si simples, si naturels, et toutefois si difficiles à imaginer que vous serez forcé de vous dire en vous-même: Ma foi, cela est vrai: on n' invente pas ces choses-là. C'est ainsi qu'il sauvera l'exagération de l'éloquence et de la poésie: que la vérité de la nature couvrira le prestige de l'art». Ennél finomabban nem lehet megokolni azoknak a realista vonásoknak az alkalmazását, melyeket Hankiss dolgozata utolsó fejezetében összegyűjt. Diderot regényei főleg filozofikus párbeszéd, vagy morális tételeket igazolnak s így szükségé van aprólékos észrevételekre, hogy az olvasóban a valóság illúziója megmaradjon.

Az *Apáczá*-val épen a szerző szempontjából sokkal bővebben lehetett volna foglalkozni. Főleg az irodalmi elődökkel. A kutatás kiinduló pontja talán az a ponyvaregény lehetett volna, melyet maga Diderot említ 1765-iki *Salon*-jában (X. köt., 349). Címe *La religieuse en chemise* s fiatal korában Greuze festő leendő feleségétől akarta kiköleszönözni Lafontaine *Contes*-jaival és Rabelais-vel együtt. A fiatal Mlle de Babuti azonban megleckéztette mondván, hogy olyan piszkos dolgot nem illik olvasni. A címé után ítélve nem állhat messze Diderot regénye tárgyától.

A dolgozat egyébként, már a kiválasztott szempont elégtelensége miatt is, nem szorítkozik Diderot realizmusára, hanem összefoglalja az eddigi kutatók eredményeit minden egyes regény rövid elemzése keretében. Stilisztikai fejtegetései önállóak és érdekesek, de itt-ott következtelenek (pl. a komikus stílfordulatok beosztása 18 l.). Egy összefoglaló áttekintés elsimította volna ezeket az érdekességeket.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Rabovszky Endre Péter: Nazianzosi szent Gergely költészete.

Budapest, Élet ny. r.-t., 1914. k. 8-r. 84 l.

A szerző és én teljesen ellentétes elvi álláspontot képviselünk ily munka írása lehetőségeinek s értékének megítélésében. Ez könnyen kiderül, ha ezt az értekezést bárki összeveti azon fejtegetéseimmel, a melyeket egy hasonló munkával kapcsolatban EPhK. 39 (1915) 404. és 405. lk. adtam közre. Hogy igaztalan ne legyek, a magam elveire épen csak kivatkozom s fenntartásuk mellett annak megítélésébe bocsátkozom, a mit R. munkája tényleg nyújt.

A cím szerint N. G. «költészete» tárgyalását kapnók, — a program azonban nincs beváltva. Részben kevesebbet lelünk a könyvben, részben többet, mint reméltük. Kevesebbet, mert a 27. l. megszükiti az átdolgozott anyagot, t. i. csak a történelmi és theologiai költeményeknek, tehát a *Migne* Patrol. Græca 37. kötete tartalmának vizsgálatát helyezi kilátásba (s tényleg kevés kivétellel, hol más költői és prózai műveket bevon, hozza is), sőt kevesebbet azért is, mivel

---

még kevésbé szabad «kék mesével» fordítani (53 l.). Conte bleu a. m. tündérmese v. egyszerűen mese. «Ce n'est par la mer à boire, vous avez du foin dans vos bottes» nem épen különösen «népies erőteljes szólamok» (51 l.), legfeljebb a familiáris társalgás igen gyakran használt kifejezései.

ugyanazon 27. l. tárgyi szempontot tűz ki (ezt aztán nagyjában végig is vezeti, az 56. l. még egyszer expressis verbis hangoztatja is), t. i. csak «a főmotívumokat s az egyes megkapóbb eszméket» szándékozik kiválogatni. De másfelől többet is, jóval többet, mint várni lehetett volna. A hat fejezetben — az I. «Irodalmi áttekintés», a II. «N. G. élete», a III. «N. G. és az antik világ», a IV. «N. G. és kora», az V. «N. G. költeményei, értékek», a VI. «N. G. költeményeinek külső alakja» — fejszédítő tömegű és tarkaságú anyagot sorakoztat föl, szinte mindent, a mi csak valamiképen összefüggésben van N. G. költészetével, vagy azzal összefüggésbe hozható. Hogy ezt a sok minden antiquarius érdekességű holmit összehordta, hogy ezen magát átvágta, hogy megpróbálta a makacs anyagot formába önteni, hogy a sok zátonyon fönn nem akadt, sőt hogy bizonyos lelkes hangulatban ennyi meddő mindent látszatra virágzásba tudott hozni: ezért nem tagadnám meg elismerésemet; kétségkívül a legjobb akarat, igyekvés és buzgalom példájával van dolgunk: annál sajnálatosabb, hogy a tárgyválasztás lehetetlenségén s a nehézségek lebíráhatatlanságán itt is meghiúsult minden jó törekvés.

Rendkívül sajnosan nélkülöztem a modern és elsőrangú irodalom hiányát; régi és félreeső forrásművei zavaros vizéből kristálytiszta anyagot nem is meríthetett, abszolút értékű szempontokat nem is láthatott, nem is tanulhatott, ösztönzést — a dolgozás módjára nézve is — helyes irányban nem is kaphatott. Egy értekezés N. G.-ről 1914-ben a lengyelek kutatásai ösmereite nélkül elképzelhetetlen! Egy két, nála egészen 'mellékes' apróságon hadd mutassam meg, mily más egy modern, izig-vérig philológiai 'detail'-munka. Pl. R. Herakleitosról szóló jelentéktelenségeivel szemben (37. l.) *J. Dräseke* a *Wochenschrift für klass. Philologie* 1913. köt. 438. hasábján Herakleitosból kiindulva N. G.-en át vezet fel az egészen a modern korig élő görög képzetet a *πορφύρεος*-ról, mint a sors forgandóságának jelképéről. Ez tárgyi kutatás! Az meg viszont a stílus történetébe vágó tudnivaló pl. — s ezt a 40. és 45. lk. fordításaihoz —, hogy a *πορφύρεων, πορφύρεος* s az *πορφύρεος ἑπίδαυρος* kifejezések a filozofuscsofolásoknak a vígjáték óta állandó frazeológiájából vannak kölcsönözve (v. ö. pl. *EPHK.* 35 [1911] 314 sk. lk.). Ilyesmik lettek volna igazi szempontok, nem a 'mindenből valami — semmiből minden', a mi az anyagválasztást, s az a látszatra tárgyi, valójában azonban 'dogmatikai és ethikai' (65. l.), azaz theologiai, sőt vallási, egyházi szempont, a mi a tárgyalási módot és hangot itten jellemzi.

Részletekbe nincs miért bocsátkoznom, hiszen témák és problémák csak érintve, sehol megoldva nincsenek (a 34. sk. lk.-belit egészen nyugodtan úgy lehet hagyni, a hogy van); csak egy pár általános megjegyzésre szorítkozom. Görög író költészetéről görög szöveg alapján kell a legapróbb részletig tárgyalni (tilos pl. olyasmi, mint a 41. l.: «Fortuna», «erény», «pallium»); a latin czímen idézés kerüendő (mellesleg: a latin szavakkal, sőt fordulatokkal és mondatokkal ok nélkül tűzdelt stílus is); az idézeteknek s utalásoknak tökéletesen pontosoknak kell lenniök (hibák a 3., 4., 8., 17., 20., 21., 25., 26., 29., 31., 32., 4. stb. lk.); ez a technikai részlet, valamint a görög szöveg föltétlen tisztasága, oly követelmény, a melyen senki magát túl nem teheti; utalások odadobása (pl. 55. l. 4. j.) nem helyes

(külömben kérdés, hogy éppen olyasmiket egyáltalán föl kell-e venni); végül azt minden bizonynyal el kell kerülni, hogy *τίραννος*-t (34. l.), pyrrhosiak-at (40. l.), isochrom-ot (75. l.), tribrachus-t (76. l.) és accent-ot (79. l.) írjunk.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Emanuel Geibels Werke. Vier Teile in einem Bande. Ausgewählt und herausgegeben von **Dr. R. Schacht.** Leipzig, Hesse und Becker, 1915. 797 l. Ára 2-50 M.

A XIX. század második felének legnépszerűbb német lírai költője, Geibel, a ki egy félszázadon keresztül, 19 éves korától (1834) halála napjáig (1884) híven és lelkesen szolgálta a Múzsákat, a szerencsének minden téren dédelgetett kedveltje volt: egy jó módú, igen művelt család tagja, a kit a jó sors valósággal üldözött. Minden óhaj-tása számbavehető nehézségek nélkül teljedsébe ment, fejedelmek és korának legjobbjai kora ifjúságától tárt karokkal fogadták, a gondot sohasem ismerte, kötelességei sohasem voltak, küzdelmek nem zavarták napjait, simán haladt sajkája életének kellemesen ringatott habjain a halhatatlanság felé.

A milyen boldoggá tehette ez a sors az embert, a költőnek nem nagyon kedvezett. Túlságosan egyforma, egyhangú volt, a jellem kialakulását nem segítette elő, szenvedélyek sohasem zavarták föl lelkének mélyét, megedző küzdés sohasem hívta ki erőlyét. Így lett ő általában, de különösen pályája első felében a csendes érzések, a mélázó bölcsekedés, a szenvedélyektől megóvott szív embere és költője, a ki csak későbbi éveiben, midőn hazájának sorsa és veszedelme fölrázta a tétlen verselőnek erőlyét, találta meg a szív mélyéig ható, izmosabb költészet hangját.

Geibel költeményei öt gyűjteményben jelentek meg: «Gedichte» 1840, «Juniuslieder» 1847, «Neue Gedichte» 1856, «Gedichte und Gedenklblätter» 1864 és «Spätherbstblätter» 1877. Legnagyobb hatást tett első gyűjteménye, mely még a költő életében száz kiadást ért. Ez volt Geibel legfényesebb sikere, de egyúttal némileg végzete is, mert ebben a kötetben vannak túlnyomó tömegben a szelíd, szende, holdvilágos, süldő leánykák izlésének megfelelő sovány tartalmú, vér nélkül szükölködő dalai, melyekért a költőt nyomban Csitrilantosnak (Backfischdichter) nevezték el, és ez a jellemzése élete végeig üldözte a költőt, mit Geibel a legnagyobb mértékben fájlalt, mert jól érezte igazságtalanságát. Komoly irodalomtörténetek is állították és állítják még ma is, hogy Geibel költészetében fejlődésről szó sem lehet, hogy az végig olyan maradt, mint a milyen első gyűjteményében volt. Ez az ítélet, melyet a század végén a naturalisták szenvedélyes támadása még túlzott, méltatlan ráfogás, mely éles ellentétben áll a tényekkel, mert a költő kötetéről kötetre tartalmasabb, férfiasabb, erőlyesebb lett. Megmaradt végig költeményeinek elegáns nyelve és

formai tökélye, valamint a szenvedély szélsőségeitől való finom, művészi, néha túlságos tartózkodása; de első verseinek üressége és lagymatagsága helyébe a gondolatok és érzések gazdagsága és mélysége (néha talán túlsok filozofálás) és a hol kell, pl. politikai költeményeiben, a megedzett férfiúnak megalkuvást nem ismerő bátorsága és erélye lépett. Későbbi lírájából, hogy csak néhány darabot említsek, görögországi emlékei, tengeri képei, ódái és elégiai, valamint a nejről («Ada») szóló igaz érzéstől duzzadó dalai és remek hazafias költeményei a modern német líra legszebb remekei közé tartoznak.

Azért nem tudom helyeselni az előttem fekvő szép kötet kiadásának eljárását. Csak egy kötetben kellett összefoglalnia Geibel költészetének legjavát (Összes munkái 1883-ban jelentek meg 8 kötetben); mégis lírájából, mely méltán a kötetnek nagyobbik felét (1—462. l.) foglalja el, teljesen közli költeményeinek két első kötetét (a 239. lapig), a többi három gyűjteményből csupán válogatott darabokat, pedig ezekben van a Geibel lírájának legjava. És teszi ezt a kiadó azért, mert szerinte a közönség e «válogatást» első sorban legismertebb, legkedveltebb kötetét fogja teljes egészükben keresni. Ép oly joggal lehetne az ellenkezőt állítani, hogy t. i. a közönség ép a költőnek kevésbé ismert darabjait fogná keresni ily válogatott kiadásban. Tény, hogy Geibel ebben a kötetben jóval kedvezőtlenebb beállításban tűnik föl, mint ha a kiadó az ellenkező eljárást követte volna: minél többet adni későbbi érett, tartalmas és férfias költészetéből, ifjúkori kísérleteiből pedig, melyeket anthológiák és olvasókönyvek máris túlságosan elcsépeltek, csak egy-két tuczat jellemző darabot. Ellenben igen helyes, hogy a kiadó teljesen fölvette a «Heroldsrufe» (1871) cz. gyűjteményt, mely Geibel politikai költészetének (1849—1871) legjavát tartalmazza és egymaga alaposan megczáfolja a költő ellen még ma is ismételve hangoztatott vádat, hogy csak kis leánykáknak való holdkóros verselő. Szintén nagyon helyesen vette föl a kiadó Geibel remek műfordításait görög és római költőkből («Classisches Liederbuch» 1875), melyek méltán jutottak nagy népszerűsége.

Geibel sohasem érezte magát kielégítve a lírai költő babérijával. Annyira meg volt győződve arról, hogy az epika és dráma magasan fölötte állnak a lírának, hogy természetesen e nagyobb szabású és főnsgesebb fajok terén is küzdött az érvényesülésért. Byron hatása alatt tervezett nagyobb epikai költeményein («Clotar» 1838 és «Julian» 1850) kívül, melyek töredékek maradtak, úgy hogy bajos róluk ítéletet mondani, írt nagy számmal kisebb elbeszélő költeményeket és balladákat, melyek közt vannak tartalom és előadás tekintetében kitünő darabok. De tagadhatatlan, hogy új, eredeti, hogy úgy mondjam, «személyes» hang nem csendül meg e szép költeményekben, melyek majd Goethe, majd Uhland vagy Heine stíljére emlékeztetnek. E téren azért Geibel, ha úgy tetszik, epigonnak tekinthető, de ilyennek bizonyára elsőrangú, a mit a kötetünkbe fölvelt, nem nagy számú darabok meggyőzően bizonyítanak.

Még jobban csábította Geibelt, mint minden modern költőt, a leglíraibb jellegűt is, a színház, mely Münchenben, sok évi ott tartózkodása alatt fényes virágzásnak örvendett. (Ez időbe esik «barátság» Bulyovsky Lillával, melyet Gragger Róbert az Ungarische Rundschau, 1914, érdekes levelek alapján új világitásba helyezett.)

Egész életén át a legnagyobb buzgalommal fáradozott, hogy a színpadon gyökeret verjen: rengeteg a drámaterve és töredéke, de kevés színműve készült el; néhány kisebb darabján kívül csak három tragédiája: «König Roderich» 1844, «Brunhild» 1857 és «Sophonisbe» 1868 és egy vígjátéka: «Meister Andrea» (eredetileg helyesebben: «Seelenwanderung» 1847). Ez utóbbi három darabnak volt színi sikere is (ifjúságomnak legnagyobb színi hatásai közé tartozik «Brunhild» előadása a hatalmas Ziegler Klárával a cím szerepben); de tartós élethez nem jutottak. Tragédiái jambusos darabok, melyekben szép eszmékben gazdag tartalom fényes költői nyelvbe és kifogástalan versekbe van foglalva; de hiányzik a jeles lírikusnak e drámai műveiből az életteljes jellemzés, a cselekvénynek magával ragadó árája és a tragikum fönsége. Vígjátéka igen ügyes, de alapmotívuma túlságosan valószínűtlen. Cselekvénye egy ósrégi ötleten alapszik, mely a Shakespeare «Makranczos hölgy»-ének előjátékából ismeretes történetnek némileg megfordítottja: ebben elhitetik egy ittas paraszttal, hogy gazdag nagy úr lett; Geibel vígjátékában pedig a hőssel, hogy ő nem ő maga, hanem egy másik ember, a kinek szerepét kell, akarva nem akarva, vinnie. Ez annyira merész motívum, hogy a színpadnak éles megvilágításában bajosan állhat meg. De olvasmányának Geibel színművei igaz költői élvezetet nyújtanak.

Midőn a naturalizmusnak elszánt és könyörtelen hívei megindították irtó háborújukat a modern német irodalom ellen («Kritische Waffengänge» 1882 óta), szenvedélyes támadásuk első sorban Geibelnek is szólt, a kit teljesen értéktelen, üres, élet és igazság nélkül zűlkölködő versfaragónak bélyegeztek. Ez a támadás megdöbbentette és rövid néhány évre meg is tévesztette a könnyen irányítható nagy közönséget. De ez csakhamar lerázta a nagyhangzású új szölamoknak bódító tömegét és ezzel együtt a hozzá kapcsolt megsemmisítő itéleteket is. Geibel e küzdelemből sértetlenül került ki, és ma már nem kérdéses többé, hogy a múlt század második felének nagy tehetségei sorában ő a leghivatottabbak, legműveltebbek, legművészebb irányúaknak egyike, a ki a líra terén a legkiválóbbak közé tartozik. Népszerűségét Schacht kiadása, noha éppen nem kifogástalan, bizonyára még fokozni fogja, és ennek a költészetnek mint művészetnek minden igaz barátja csak őszintén örülhet.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Paul Dittrich: Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten. Diss. Leipzig, 1915. 8-r. VII + 90 l.

Igazi értékét az adja meg ennek a munkának, hogy óriási anyagot halmaz fel és a szinte beláthatatlan terjedelmű irodalom felhasználásán kívül széleskörű levéltári kutatások alapján sok ponton gazdagítja a Plautus és Terentius darabjainak sorsára és későbbi életére, hatására vonatkozó ismereteinket. E mellett megvan az a kétségbevonhatatlan érdeme, hogy a rengeteg anyaghalmozba — mely valósággal csábítja az írókat a szárazságra és a statisztikára — eleveniséget, színt tud önteni. És azt is hangsúlyoznunk kell, hogy bár a két római komédiáról darabjainak sorsát főképp a pedagógiai elméletek

s az iskolai előadások során kíséri figyelemmel, mégis mindenütt kellően kidomborítja az irodalomtörténeti szempontokat is. Így munkája a Plautus- és Terentius-darabok történetének kutatásában ezentúl egyik elsőrangú vezetőnk lesz.

Azokon a pontokon, melyeken a Plautus- és Terentius-darabok sorsa már eddig is kellőleg tisztázva van (jó részben C. von Reinhardtstöttner: Plautus und seine späteren Bearbeiter, 1886 cz. munkája, továbbá M. Herrmann alapvető munkái révén, mely utóbbiak közül elég legyen itt csak legújabb, összefoglaló művére: Forschungen zur Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Berlin, 1914 utalni), Dittrich magvas összefoglalással megy át; hiszen a Plautus- és Terentius-darabok szerepe és hatása a középkor, főképp a renaissance tudományos és szépirodalmában már annyi oldalról fel van derítve (v. ö. Steinhoff: Das Fortleben des Plautus auf der Bühne, Blankenburg, 1881; Burckhardt, Gregorovius sok sok adatát; W. Creizenach minden irányban tájékoztató művét: Gesch. des neueren Dramas. I–III, 1911², 1901, 1903 stb.), hogy e tekintetben bizvást megelégedhetünk néhány utalással. Azonban már itt is fején találja a szegyet, mikor helyesen utal arra, hogy Plautus állandóan háttérbe szorul Terentius-szal szemben (ezt a jelenséget még a XVI. században is megállapíthatjuk); míg ez az iskolában emelkedik vezető szerepre, addig amaz a tudós olvasóközönség körén túl nagyon kis mértékben tud csak népszerűsége vergődni.

Mikor a renaissance újra életre kelti a színjátékot, ezzel az egész európai színpadra nézve kultúrtörténeti jelentőségű ténnyel kapcsolatban (és nem kis mértékben Quintilianus munkájának felfedezése révén is) csakhamar megindul a vezető elméknek theoretikus foglalkozása a nevelés problémájával. Ennek során, főképp az *eloquentia*, az *ornate componere* szempontjából, először is Plautus és Terentius darabjaira utalnak, mint kiváló segédeszközökre (Batt. Guarino, Aeneas Sylvius stb.). Erasmus óta szinte pedagógiai dogmává emelkedik Terentius darabjainak alkalmazása a latin tanításban. És pedig nemcsak a sokat emlegetett «*mirifica sermonis puritas, proprietas, elegantia*» miatt, hanem azért is, mert erkölcsi szempontból is kiválóan nevelő hatásúnak tartják Terentiust («... ut, quum in moribus hominum quid deceat, quid dedeceat, viderimus, alterum amemus, alterum castigemus»). Ez a felfogás hatja át a XVI. sz. német humanistáinak elveit és működését is; sőt pl. Melanchthon odáig megy, hogy Terentius darabjait valósággal kész erkölestannak tekinti. Nem egy iskolai előadás prologusa úgy magasztalja Terentiust, mint a kinek darabjai egyenesen a keresztény erkölcsi felfogást tükrözik. Világos, hogy Terentius urbanitas-a mellett ez is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy darabjai szinte kizárólagos uralomra jussanak a német humanisták iskolai előadásainak során. Igaz, hogy pl. Plautus Trinummus-a ép így kielégített volna minden morális igényt; és mégsem vették elő, mert nyelve messze maradt a Terentius finom fordulatokban gazdag társalgási nyelve mögött. Épen az volt a német humanisták főcélja, hogy a darabos német nyelv helyett («*nimis dura*», mondja Luther) a könnyed terentiusi latint tegyék a mindennapi művelt társalgás nyelvévé.

Jellemző, hogy az iskolai előadások ellen (melyeknek történetét

D. az eddigi nagyterjedelmű részletkutatások gondos felhasználásával a legkisebb apróságekig kimerítően adja), a fent érintett általános felfogással merőben ellenkező áramlat indult meg a XVI. sz. második felében, főképp Délnémetországban és — mint D. megállapítja — papi befolyások alatt. Elvetik a Terentius erkölcsösségéről szélteben vallott tételt és frivolsága miatt kizárandónak tartják az iskolából; imitt-amott olyan hangok is hallatszanak, hogy e frivol komédiák előadása megrontja az ifjúság erkölceit és azt léhaságra csábítja. Csak természetes, hogy ennek a felfogásnak gyümölcseként hamarosan megjelenik egy Terentius castigatus (Corn. Schonäus: Terentius Christianus 1592—1595—1620). Azonban Sturm nagyszabású munkássága újra jogaiba iktatja Terentiust. Céljának (sapiens ac eloquens pietas) megfelelően a Terentius-darabok előadásában látja a legjobb eszközt arra, hogy a latin nyelvet a művelt társalgás nyelvéné tegye s hogy a tanulók a jó erkölcsökben megszilárdítva, az életben, a nyilvános szereplésben is bátran megállják helyüket. Épen ezért az előadások mind nagyobb nyilvánosság előtt folynak le és ezeknek rendezésében a régi „prodesse” mellé más cél is kerül — ezt D. emeli ki kellő hangsúlylyal első ízben : a „delectare”.

Igy hódítanak a Terentius- és kis részben a Plautus-darabok is mindig szélesebb rétegekben, így szerepelnek az előadások mind gyakrabban a városok jegyzőkönyveiben és számadásaiban is, mert az előadókat a városok elöljárói rendszeren valamiféle jutalomban részesítették. A gazdag irodalmi apparátus mellett D. könyvének egyik fő érdeme épen abban van, hogy néhány városi levéltárból (Leipzig, München, Dresden stb.) értékes adatokat ásott ki a két latin komédia-író darabjainak sorsára és hatására vonatkozólag. Az ezen adatokban olykor található rövid, odavetett megjegyzések (a mellett, hogy maguk az adatok érdekesen illusztrálják a kifejlődött gyakorlatot a theoretikusok gyakran platói követelményeivel szemben) a kor felfogására is éles fényt vetnek. Dittrich könyvének philologiai értékét a Plautus- és Terentius-kiadásokra, fordításokra, előadásokra stb. vonatkozó rengeteg anyag feltárásán és áttekinthető csoportosításán kívül (mellesleg megjegyezve: épen a sok adatban való eligazodás céljából igazán szükséges lett volna indexet csatolnia a munkához) épen abban látom, hogy Plautust és Terentiust e szellemileg forrongó kor milieujébe állítva, megérteti hatásukat, főképp Terentiusnak népszerűségét, s megmutatja, hogyan hat a régiek öröksége az irodalmi fejlődésnek ezen a gazdag területén.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

G. A. Gerhard: Der Tod des grossen Pan. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Jahrgang 1915. 5. Abhandlung.) Heidelberg, C. Winter, 1915. N. 8-r., 52 l.

A nagy Pán halálának irodalma Reviczky költeménye után minket magyarokat a szokottnál is jobban érdekel. Gyulai Ágost idevágó dolgozata óta a tárgy feldolgozásainak már valóban egész tekiutélyes irodalma van, mely — még mindig nem teljesen, de —

nagyjában felöleli a modern költői Pán-irodalmat.¹⁾ Ép azért különösen érdekelhet bennünket Gerhard csernoviczi tanár czímbeli dolgozata, mely a szinte örökéletű legenda genezisével foglalkozva régibb nyomokon jár ugyan, de szellemes fordulattal merész következtetésre jut.

Mindenekelőtt Pán származásáról megemlíti Gerhard, hogy a Plutarchos által szüleinek mondott Hermes és Penelope közül utóbbi nem Odysseus felesége, hanem egy arkadiai nimfa. A legenda egyébként Plutarchosnál epizódyszerű jelentőségű s Eusebiosnál is csak annak bizonyítékául jó, hogy az Üdvözítő eljövételével a démonok (*δαίμονα*) mind kihaltak. A keresztény felfogás volt az, mely a Pán-legendában többet: a pogány világ bukását látta s épen azért az elbeszélést eseményt a megváltás idejére tette. Ezzel két ellentétes magyarázat nyert talajt: az egyik, mely XVI. és XVII. századbéli íróknál érvényesül, Pánban és a démonokban az ördögöt látta, a kinek a megváltás tényével el kell buknia — s e nézetet az is támogatta, hogy a keresztény ördög kecskelábas ábrázolatát Pántól (vagy a szatíroktól) is kaphatta; a másik irányzat Pánban az Üdvözítőt látta s épen a Palodes körül siránkozókból a Golgotha által elbukott ördögök seregét. Ez utóbbiak a «*Πάν* = minden» szöfejtés segítségével a *Pan universae substantiae materialis dominator* Macrobius adta definíciót egyeztetették a «Krisztus: mindennek teremtetője, megváltója» fogalmával és segítségükre volt, hogy Pán is, Krisztus is,

¹⁾ V. ö. *Binder* Jenő dolgozatát EPhK. 1911, 305. ll. és megjegyzését u. o. 779. ll. Elmult tíz esztendeje, hogy e sorok írója néhány kevésbbé ismert német feldolgozásra rámutatva megemlítette, hogy nálunk elsőül Faludi Ferencz használta fel a legenda motívumait (EPhK. 1905, 897. ll.). Kissé merész következtetés, de közelálló — s már csak azért is szükséges megemlíteni, mert a Pán-legenda kapcsán e német változatról nem esett szó — hogy a gáláns-költészetből is merítő Faludi (*Trostler József*: Faludi Ferencz és a német gáláns-költészet. EPhK. 1914, 201. l.) figyelmét e tárgyra e költészet magvetőjének, Hofmann von Hofmannswaldaunak koporsója felett legnépszerűbb követője, Daniel Caspar von Lohenstein által mondott emlékbeszéd hívhatta fel. (*D. C. von Lohenstein*: Lob-Rede bey des Weiland Hoch Edelgebohrnen | Gestrengen und Hochbenahmten Herrn Christian von Hoffmannswaldau auff Arnolds-Mühle . . . den 30. April 1679. in Breslau Hoch-Adelich gehaltenen Leichbegängnisse. Az emlékbeszédet említi *Heinrich G.*: A német irodalom története. II. k. 465. l. is.) Ez az emlékbeszéd így kezdődik: «Der grosse Pan ist todt! Mit diesen Worten ruffte von dem Eylande Paxis | zur Zeit des Kaisers Tyberius | eine heftige Stimme einem vorbeyschiffenden Egyptier Thamus zu; mit Befehl: Dass er diesen Tod bey den Palodischen Ufer ferner kund machen sollte. Dem Thamus standen hierüber die Haare zu Berge; alles | was auf dem Schiffe war | bebete; sonderlich | als eine ungemeine Meerstille den Thamus nöthigte seinen Befehl bey Palodes zu vollziehen; Und ihm vom Ufer ein erbärmliches Geschrey vieler tausend Wehklagenden antwortete.» — A Plutarchos óta továbbélő e legenda még Reviczky költeményében is alig változott:

Thamus, vén hajós,
Légy tudtodon kívül ma jós.
Elérve Palodesz magaslátot
Add hírvül: a nagy Pán halott!

mint isteni pásztor szerepeltek. Mindkét felfogással szembeszállt a felvilágosodás irodalma, mely egyszerűen kétségbevonta Plutarchos és követőinek történeti hitelét s ezzel a különböző magyarázatoknak is végét próbálta vetni. A legendát így egészen a költészet vette birtokába s csak odavetett megjegyzéseként éled fel a mult században a kétféle magyarázat, többek között Goethenél (Faust, II. R 1, 5872. s.). Tudományos szempontból pedig, a szimbolikus magyarázatokat félretéve s csak a legenda — vagy ez esetben mitosz — lényegével törődve egyetlen régibb kísérlet után csak Roscher ismert műve¹⁾ foglalkozik vele részletesebben. Roscher az egyiptomi Su szélistenre utal, míg Liebrecht a szír Adonis-Tammuzra mutatta, a tél és tavasz váltakozását látja a legendában; Reinach felfogása szerint is a szír Tammuzt kell a legendában keresni, s igen szellemes megoldásnak látszik, hogy a hívó szózatban *Θαμῶς*-t nominativusnak véve, egy *Θαμῶς, Θαμῶς, Θαμῶς πανμέγας τέδνυκε* trochaikus sort talál, melyben a *πανμέγας* már csak jelző marad. Szerzőnk azonban a feltevést azzal vágja el, hogy az Adonis-Tammuz egyesítése anakronizmus, mert csak Origenes, tehát a III. század óta ismeretes.

Velük szemben Gerhard inkább W. Mannhardt²⁾ nyomán és rendkívül érdekes germán népszokások és népmesei adalékok analógiáit figyelembe véve magyarázza a Pán-legenda mibenlétét és jelentőségét. Szerinte itt tiszta görög kultuszról és nemcsak démonokról (*Πανίσχοι, Σάτυροι*, Fauni), hanem épen a velük szembeállított *Πάν*-ról, *μέγας Πάν*-ról, a nimfafiúrról van szó, az állati és növényi vegetáció szelleméről, a kinek kultusza Paxoson és Buthrotonnál, a nyugati hellén part dörgyarmatain virágzott is az első császárok idejében. Egy *πανίσχος* az, a ki Thamusnak a megbízást adja és kis pánok siratják a paxosi parton a nagy Pán halálát. (Tud erre Gerhard analógiát is Ovidiusból, Plutarchosból.) A kis pánoknak és szatíroknak, a vegetáció-kecskelábú szellemeinek évente visszatérő halálsiralma az, a melyről Plutarchos megemlékezik. A tél és tavasz váltakozása, de nem mint Liebrecht gondolta, szír, hanem Gerhard véleménye szerint eredeti görög szellemben él e legendában. Van Gerhardnak egy messzebbmenő következtetése is, az, hogy démonok szájában a természet téli halálától keményen ért emberek panasza szól. Érthető, ha a halálsiralom a démonok nevében — kecskelábú jelmezben — mint szertartás is előfordul. És ezzel a kínálkozó fordulattal Gerhard a tragédia (*τραγῶν = Σατύρων ᾠδῆ*) gyökerére vél juthatni. A Pán-legendában meg is találja elemeit: a szereplők a siránkozó, a halott rokonai, a kik kívánnak a korból; az emberi hírnök pedig, a kinek az elbeszélő szerep jut, Thamus.

Ugy véljük, hogy a legenda magyarázatában Gerhard jó nyomokon jár; valószínű, hogy tiszta görög mitoszról, a mely a nagy Pánnal függ össze, s a természet vegetációjáról van szó, melybe későbbi korok vitték bele a szimbolikus tartalmat; tagadhatatlan azonban, hogy a költészetben csak ez utóbbival együtt van multhatatlan értéke. A mi a mitosznak a tragédia keletkezésével való kapcsolatát

¹⁾ Die Legende vom Tode des grossen Pan. Fleckeisens Jahrbücher für klass. Philol. 1892, 465—477. 1

²⁾ Wald- und Feldkulte. I—II. 1901².

illeti, a megoldás érdekes, de még bizonyítékokra szorul (Gerhard maga is igéri, hogy még visszatér rá), s végre is oly hipotézis, mely minket a *legenda* kapcsán már kevésbé érdekel.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Heinrich Müller: Suetons Verhältnis zu der Denkschrift des Augustus (Monumentum Ancyranum). Würzburg, 1914. 8-r. 84 l.

Mommsen óta, ki Suetonius egyik adatára (Aug. c. 101.) támaszkodva azt állította, hogy S. ismerte és felhasználta a Mon. Ancyr. alapjául szolgáló (Augustus által Kr. e. 23 és Kr. u. 9 közt összeállított) indexet (indidem rerum a se gestarum), állandóan napirenden van az a kérdés: csakugyan forrása volt-e a Mon. Ancyr. Suetoniusnak? Nissen, Dennison, Macé határozottan igennel felelnek e kérdésre s maga Wölfflin is S. közvetlen forrásának tartja a Mon. Ancyr.-ot; sőt Nissen azt hiszi, hogy S. ennek valamiféle másolata alapján dolgozott. 1904-ben két német doktori értekezés foglalkozott ezzel a kérdéssel (mindkettő «Suetons Verhältnis zu der Denkschrift des Augustus» cz. a.), s mindkettő egyező eredményre jutott, hogy t. i. a Mon. Ancyr. közvetlen forrása volt Suetoniusnak. Fürst és Gottanka — e két értekezés szerzői — nem elégtették ki eredményeikkel Müllert s mint vizsgálódásainak áttekintése meggyőzi az embert, tényleg szükséges volt S.-nak a Mon. Ancyr.-hoz való viszonyát tüzetes elemzés alá venni. Müllernek ez úton nyert eredményei kielégítők és igazolják Suetonius módszeréről eddig vallott véleményünk helyességét.

Megállapítja, hogy Suetonius tudott az 'index' létezéséről s tudta, hogy az a campus Martiuson, Augustus mauzoleumán olvasható is, — de tényleg nem olvasta sohasem. (Érdemes ezzel összevetni egy. Liviusra rábizonyított, hasonló esetet: H. Peter, Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. Leipzig, 1897, I. 251. l.). Wölfflin ellenében sikerül azt is igazolnia, hogy S. még Augustusnak ehhez az indexhez készített kézirati fogalmazványait sem olvasta. Újból számos adattal bizonyítja, hogy S. kutat ugyan okiratokban is, de csak ott, a hol valami kuriózumot gyanít; ebből a szempontból pedig Augustus levelezése sokkal becsebb volt rá nézve, mint az 'index'. Szerzőnek sikerült a Mon. Ancyr. és Suetonius 'Aug. életrajza' közt az ellentmondó helyek egész sorát felmutatnia (így: a M. A. szerint Aug. visszautasította a regimen morum hivatalát, S. szerint elvállalta; a M. A. szerint Aug. ötször volt másodmagával tribunus, S. szerint kétszer; a M. A. szerint Aug. háromszor legit senatum, S. szerint kétszer stb.); mindezek világosan mutatják, hogy S. rosszul volt értesülve s nem ismerte az eredeti 'index'-et, melynek adatai megfelelnek a tényeknek. Ugyancsak erre mutat az egyetlen hely (c. 43 Fecisse se ludos . . . ter et viciis), mely a Mon. Ancyr.-ból vett idézetnek látszik; Müller ügyesen igazolja az ebbe az 'idézet'-be belecsúszott «qui aut abessent aut non sufficerent» alapján (mely a Mon. Ancyr.-ban nincs meg), hogy S. ezt az 'idézet'-et sem magából az index-ből, hanem egy másik historikustól vette, ki a Mon. Ancyr.-ot munkájában feldolgozta. Ennek a forrás-

nak javára kell írunk az egyéb, látszólag a Mon.-ra utaló helyeket is (a triumphusok, a Janus-templom bezárása stb.), mert nem tételezhetjük fel, hogy S. csak ezeket vette volna át az „index”-ből, holott annyi más helyen vagy független attól vagy ellentmond neki.

Tehát a Mon. Ancyr. ot S. csak valamely közvetítő forrás révén ismerte és dolgozta fel. Bizonyos, hogy ennek szerzője Aug. kortársai közt keresendő, annál inkább, mert az a 15 szerző, kiket ő Aug. életrajzában forrásai gyanánt megjelöl, mind Aug. kortársa volt. Müller valószínűnek tartja, hogy a Mon. Ancyr. közvetítő forrása nem ezek közül való lesz; S. ugyanis — főkép későbbi vitaiban — rendszeren egy főforrásból dolgozik és ezt nem szokta megnevezni. Müller munkája — mely széleskörű tárgyi készütségről és S. nyelvhasználatának kifogástalan ismeretéről tesz bizonyosságot — új eredményeivel fontos helyet biztosít magának a Suetonius-irodalomban.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Joseph Stiglmayr: Kirchenväter und Klassizismus. Stimmen der Vorzeit über humanistische Bildung. Freiburg i. Br., Herder, 1913. 8-r. 104 l. Ára 2-30 M.

Tekintettel a fenti munka megjelenésének évére, csak egészen röviden emlékezem meg róla. Régen érzett hiányt pótolta a szerző, mikor összefoglaló képbe tömörítette az egyházatyáknak a klasszikus irodalmak felől kifejezett nézeteit. Tárgyalása három főkérdés körül csoportosul: mely szempontból foglalnak állást az egyházatyák a klasszikus auktorokkal szemben, mely szempontok alapján védik a klasszikus tanulmányok szükségességét s minden aggodalmuk mellett is miként aknázzák ki a maguk céljaira a pogány írók műveit. A munka végső megállapításai, t. i. hogy az egyházatyák erkölcsi és hitbeli aggodalmaik mellett is hűséges tanítványai voltak a klasszikus íróknak, főkép forma dolgában, nem újak, de ügyesen vannak illusztrálva a műveikből vett szemelvényekkel. A tárgyalás chronologiai rendet követ és a legjobb kézikönyvekből merített anyagból épül fel. Mindenesetre egyoldalúság, hogy a szerző Bardenhewerre esküszik, Harnackot ellenben tökéletesen ignorálja. Sibi facit iniuriam. Az összegyűjtött anyag lehető teljessége mellett feltűnik philologiai iskolázatlansága: sokat elmond, a mi nem tartozik a tárgyhoz és néhány irodalmi vitás kérdésben (Minucius, Commodianus) egészen helytelenül foglal állást. A görög latin irodalmi formáknak és stílusnak az egyházatyákra gyakorolt hatását leginkább Norden nyomán regisztrálja, azonban teljesen megelégedezik a clausula-technikáról, a mire vonatkozólag már Nordenből is tájékozódhatott volna. Napról-napra fényesebben látjuk (főkép Zielinski, Zander, Löfstedt, di Capua kutatásai után), hogy milyen fontos philologiai segédeszközt nyertünk a szónoki próza e nevezetes attributumának helyes értékelésében. Am minden gyengéje mellett is érdemes a könyvet elolvasni: általában jól tájékoztat és néhány ügyes fejezete (pl. a Hieronymusról szóló) kárpótolja a szakembert a nyilvánvaló hiányok okozta elégedetlenségért.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Andreas Heusler: Die Heldenrollen im Burgundenuntergang.

(Sitzungsberichte der königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften. 1914. évf. 1113–1143. l.) Berlin, 1914.

Heusler a német mondatörténet egyik legbuzgóbb és legeredményesebb kutatója; ő írja a Hoops-féle *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* számára is a mondatörténeti czikkeket. Bizonyos, hogy ma a szakemberek többsége — a germán mondatörténet útvesztős területén — az ő felfogásához hajlik, mely lehetőleg kerüli a merész konstrukciókat és az adatok szigorúan kritikus mérlegelésére alapítja következtetéseit. Czím-beli értekezésében azt a bonyodalmas kérdést vizsgálja, hogy a burgund-mondában, mely körülbelül a Nibelungének második felének felel meg, hogyan, milyen időrendben és milyen csoportosításban lépnek fel és gyarapodnak számban a harczos személyek.

Heusler a burgund-monda fejlődésében négy fokot különböztet meg. Az első fokot egy ófrank epikus dal képviseli, mely ugyan nem maradt ránk, de nagyjában megfelelhetett az Edda régibb Atli-dalának. A második fok egy óbajor epikus dal, mely szintén nem maradt ránk, de a melynek tartalma — mint az első foknak a harmadikhoz való viszonyából megállapíthatjuk — lényegében abban állott, hogy az ófrank dal elbeszélését a gót-bajor Dietrich-hagyományokhoz alkalmazta, vagyis Attilát kedvezőbb színben tüntette fel és helyette Grimhildet tette meg a burgundok (tehát testvérei) árulójának. A harmadik fokon a mondát már nem dal, hanem eposz¹⁾ tárgyalja, mely szintén a Dunavidekén, bajor-osztrák területen jött létre 1160 körül és a mely nagyjában a norvég Niflunga-ságában maradt reánk. A negyedik fokon áll a Nibelung-ének ránk maradt alakja, melyet egy nagytehetségű költő (az előbbi feldolgozások is természetesen egyes, még pedig hivatásos költők művei!) egy emberöltővel később, 1200 körül Ausztriában teremtett meg.

Heusler már most részletekbe menő bizonyítással megállapítja, hogy az ófrank dal hősei Gunther és Hagen voltak; rajtuk kívül még a burgund királyfiak Giselher és Gernot (ill. az északi változatban Guttorm) és természetesen az áruló Attila, kit Grimhild boszúból megöl. Az óbajor dalban a Dietrich-mondából hozzájárult Blödel, Attila testvére, a ki Gunthert győzi le és maga Dietrich, ki Hagent teszi ártalmatlanná és megöli az áruló Kriemhildet. A harmadik fokon, mikor a dal eposzszá bővült, természetesen még több új személy lép fel: a Dietrich-mondából Hildebrand, Dietrich nevelője, és a bechelari őrgróf, Ruedeger; a thüringiai vazallus-mondából Iring. Mind a három a húnok oldalán; a burgundok oldalán új: Folker, a hegedős, a ki nem mondai eredetű, hanem a hegedős-költészet kedvelt alakja. A negyedik fokon a végő nagy küzdelem még jobban

¹⁾ A germán mondák első feldolgozásai tudvalevőleg dalok voltak (Edda dalok, Hildebranddal); Heusler szerint a későbbi eposzok nem több dal összekapcsolása útján (mint a kutatás régebben feltette), hanem egy-egy dalnak — az új, latin-román hatás alatt képződött epikai stílusnak követelményei szerint való — megduzzasztása (Anschwellung) által jöttek létre. V. ö. Heusler: *Lied und Epos in germanischer Sagendichtung*. Dortmund, 1905.

szélesbül és így hát a harcosz hősök száma is gazdagodik. Burgund oldalon csak Dankwart új, a ki valószínűleg a költő önálló alkotása; hún oldalon újak: Irnvrid, thüringiai tartománygróf, a régi Iring-mondából, a dán Hawart, kinek eredete nem állapítható meg, továbbá Wulfhart és Helferich a Dietrich-mondából és az ismeretlen eredetű, de — mint az előbbi kettő — Dietrich környezetéhez tartozó Sigestap. A Nibelungének költője különben gyökeresen megváltoztatta a harci szerepeket és Kriemhildet nem Dietrichhel, hanem Hildebranddal öleti meg.

Heusler feltűnőnek találja — és tényleg az — hogy a Nibelung-ének költője hogyan emeli a burgundok hősiességének fényét a húnok rovására és hogy általában mint szorúlnak a monda egész fejlődése folyamán a hún hősök harci dicsőség tekintetében mindjobban háttérbe. Kezdetben ők voltak a burgundok egyetlen, még pedig győzelmes ellenfelei; a mint aztán a mondában fellép Dietrich, Iring, Rüdeger, Hildebrand és végül Dankwart, a germán hősök lassankint magukhoz ragadják a győzelem és hősi halál koszorúját. «Die germanische Heldendichtung kennt — mondja Heusler (1137. l.) — kein in Worte gefasstes völkisches Selbstgefühl: in der hier bezeichneten Entwicklung aber wirkt unverkenbar die Anschauung, dass die Hunnen keine ebenbürtigen Gegner sind.» Heusler tehát itt kénytelen elismerni a faji és az ebből adódó történeti tudat jelentőségét a mondák fejlődésében, vagyis oly szempontot érvényesíteni, melylyel én a magyar hűnmonda konzerváló erejét magyaráztam és a melyért nekem — néhány évvel ezelőtt — szemrehányást tett.¹⁾ Itt is bebizonyul, hogy nem vizsgálható minden egy látószögből: ez a magyar hűn hagyománynál, bármennyire germán eredetű is, kétségkívül más, mint akár a német, akár a skandináv mondában.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XII. KÖZGYÜLÉSE.

1916 február 12.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt társaság!

Mai közgyűlésünk nemzeti irodalmunk egyik büszkeségének, Baksay Sándornak, társaságunk nagyrabecsült és szeretett tiszteleti tagjának van szentelve, a ki egyéniségében és munkásságában oly

¹⁾ L. Heusler: *Geschichtliches und Mythisches in der germanischen Heldsage*. Sitzungsberichte der kgl. Preuss. Akademie d. Wiss. 1909. évf. 930. l., és válaszat: *Korrespondenzblatt d. Vereins f. siebb. Landeskunde*. 1909. évf. 142—143 l.

bámulatosan egyesítette a modern nemzeti és az antik görög szellemet. Azért legyen szabad szokásos elnöki megnyitó beszédem helyett ezúttal csak egy rövidke emlékeztetésre szorítkoznom.

Most múlt negyven esztendeje, hogy társulatunk működik és tudományos közlönyét kiadja: a Budapesti Philologiai Társaság 1874 augusztus 8-án alakult meg és 1875 augusztus 6-án tartotta első közgyűlését; közlönyünk megalapítását pedig 1876 október 15-én határozták el a budapesti egyetem nyelvészatanárai, mire 1877 elején megindult.

Vannak megrögzött pesszimisták, a kik még ma is kétségbe vonják a magyarság haladását a tudomány terén és sóvárogva tekintenek Németország felé, mely a tudományoknak valóságos hazája. Igaz, hogy még mindig nem vetekezhettünk és nem versenyezhetünk a négy század óta fáradszomlyan buzgalommal kutató és dolgozó nyugattal, melyet csak akkor érhetnénk utól, ha az maga hosszabb időre megállana fejlődésében. De hogy elégedetlenségre, tétlen pesszimizmusra mennyire nincs sem okunk, sem jogunk, legjobban mutatja egy pillantás társaságunk létrejöttére és négy évtizedes multjára.

Midőn társaságunk negyven évvel ezelőtt megalakult, legjobb-jaink is hiú, sikerrel sehogys bizonyítónak tekintették megalapítását. Első pillanatra méltán! Mert nem volt közönségünk, nem voltak dolgozótársaink, teljes hiában voltunk az anyagi eszközöknek, a művelt nagy közönség pedig gyanus-ellen szemmel nézte terveinket, melyet már a philologia szó egymaga borzalmat keltett benne. Midőn közlönyünk első füzetét hosszú és kínos előkészületek után sajtó alá adtuk, sejtelmünk sem volt róla, hogy miből fogjuk a nyomdai költséget fedezni (mert előfizető alig akadt), írói tiszteletdíjról pedig még a legvérmesebbek sem mertek álmodni. Azt sem tudtuk, hogy a második és a következő füzetek számára honnan vegyünk kéziratot, hisz az első füzetet is csak nagy nehezen tudtuk megtölteni, részben úgy, hogy magunk, hárman négyen, írtuk tele a legkülönbözőbb álnevek alatt. De azért nem csüggedtünk, mert bízunk a jövő nemzedékben, melynek sorsa a mi kezünkben volt. Az egyetemnek óriási jelentősége a tudomány terén talán sehol sem tűnik föl oly meggyőző erővel, mint társulatunk történetében. Tudatosan és következetesen neveltük a hallgatóink sorába lépett tehetségesebb ifjakat képzett philologusokká és ezek az új tudományos erők lettek tanulmányaik végeztével társaságunk tagjai és közlönyünk dolgozótársai. Így volt ez negyven éven keresztül, így van ez ma is, és így fog ez maradni, ha a kegyes végzet is úgy akarja, a míg magyar szó hangzik föl Kárpátoktól Adriáig. A ki majd társaságunk és közlönyünk történetét meg fogja írni, pedig ezt meg kell írni, ha most nem, mindenesetre félszázados múltunk befejezésekor, az kézzel foghatóan ki fogja mutathatni a szerves kapcsolatot az egyetem, társaságunk és közlönyünk közt a philologiai tudományok szolgálatában; az ki fogja deríteni, hogy e fáradszomlyan törekvés munkásai majdnem kivétel nélkül az egyetem tanárai és ezeknek tanítványai; az fel fogja tüntetni, mikép lépnek a fiatal munkások a gimnázium végeztével, most már tehetséges és szorgalmas leányok is, a philologiai munkásság küzdőterére, mikép öszülnek meg e munkásságukban

és mikép csatlakozik a képzett fiatalságnak új meg új nemzedéke zászlónkhoz. Ezek a kapcsolatok és ezen fejlődésnek tényezői oly természetűek, hogy itt megállás vagy visszafejlődés nem lehetséges, mert a philologia mindig vonz új meg új erőket, és mi öregek ma-holnap azzal a nyugodt öntudattal hajthatjuk ősz fejünket nyugalomra, melyet életünkben sohasem ismertünk, hogy a mit most negyven esztendeje megalapoztunk, örök épület, melyben még számtalan nemzedék fog lakni és dolgozni, a tudománynak önzetlen szolgálatában, a hazai kultúra dicsőségére.

E biztató kilátással a jövőbe nyitom meg társaságunk XII. közgyűlését.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk második háborús évének végéhez ért. Tavalyi közgyűlésünk óta ugyan mind messzebb távolodott hazánk határaitól az ágyuk dörgése, de gyilkos tűzük talán még kitaróbban pusztította az európai műveltség értékeit, mint előbb. A merre a világháború végighömpölygött, útját romba dönt városok, felperzselt falvak jelezték, nyomában pedig megindult a vér és könny tengere s a letiprott nemzetek gyűlölete.

A dúló harc megkövetelte Társaságunktól is martalékát. Tavaly három tagtársunkat gyászoltuk, kik a csaták zajában lehelték ki lelküket: Bodola Gyula, Pécsy Béla s Ujvárosi Szabó Gyula főgimnáziumi tanárokat. Most újra hosszabb sor hiányzik Társaságunk tagjai közül, kiket hasztalan várunk haza a harczmezőkről. A világháborúnak estek áldozatul: Bartók Lóránt karánsebesi áll. főgimnáziumi tanár, Huszár György nagykovácsi ref. főgimn. tanár, D'Isoz Emil budapesti VI. ker. áll. főreálisk. tanár, Kerekes Pál nemzeti múzeumi gyakornok, Zádor Béla tanárjelölt, rendes tagok, továbbá Botka József lipótszentmiklósi áll. főgimn. tanár, Dobóczy Pál mezőkövesdi kir. kath. főgimn. tanár s Joó József kolozsvári ref. főgimn. tanár, rendkívüli tagok. Mélyen meghatva jegyezzük fel Társaságunk évkönyvébe tagtársaink nevét, kik tollal akarták hazájukat szolgálni s életüket adták érte. Bánatos szívvel temetjük azokat a szép reményeket is, melyeket egykor tudományos terveikhez fűztünk. Vajha ifjúi vérük ne hiába hullott legyen, vajha emlékük s a mi fájó bánatunk minél előbb hozná el azt a korszakot, melyben az európai nemzetek leteszik kezükből az öldöklő fegyvert s a szenvedélyek gőzkörén túl nemesebb eszményekben keresik világtörténeti hivatásukat!

Ha azonban győtrő érzésekkel állunk meg fiatal pályatársaink sírjánál, ép oly nehéz örökre megválnunk azoktól a férfaktól, kik hosszú életet töltöttek el eszméik szolgálatában, kik irodalmi munkáikkal s nemes világnézetükkel nemcsak Társaságunk életét tették tartalmassá. hanem egyúttal a magyar társadalom szélesebb köreinek is irányt adtak. Ilyen férfit veszített Társaságunk elhunyt tiszteleti tagjában, Baksay Sándorban, kinek méltó emléket állított mai közgyűlésünkön ünnepi előadónk. Fájdalmas veszteség érte a magyar philologiai irodalmat s Társaságunkat Fiók Károly debreczeni egyetemi tanárnak s Madarász Flóris egri cisztercita főgimn. tanárnak halálával is. Az előbbi ép oly szívesen merült classica philologiai

tanulmányaiba, mint a keleti irodalmak magyarázatába, vagy a hindu és perzsa költészet emlékeinek művészi fordításába; az utóbbi Társaságunknak választmányi tagja, a magyar irodalomtörténetnek éles szemű munkása volt, ki újabb irodalmi mozgalmainkat is művelt zléssel bírálta. Őszinte részvétünk kísérete el utolsó útjokra Bermüller Ferencz nyugalmazott főgimn. tanárt, Társaságunknak egykor buzgó választmányi és alapító tagját, továbbá két régi tagtársunkat: Pachér Donát soproni benedekr. főgimn. igazgatót s Olasz József nagykőrösi ref. főgimn. tanárt. Véigtekintve múlt évi gyászonkon, megdöbbenhet bennünket a halálnak dús aratása, csak az a vigasztalásunk, hogy halottaink emléke tovább él és hat Társaságunkban.

A sok gyász hír mellett mély nyomot hagytak Társaságunk életén a háború következményei is, melyek szinte teljesen átalakították a magyar társadalomnak gazdasági és művelődési viszonyait. Múlt évi működésünk valójában a háborús állapottal való folytonos küzködés volt. A tisztikar és a választmány ugyanis mind a társadalommal, mind tagtársainkkal szemben kötelességének érezte, hogy a Társaság ügyeit ép úgy vezesse tovább, mint a háború előtt.

A nyomasztó gazdasági helyzet hatása leginkább a 4553 K hátralékban mutatkozott. Mindazáltal bevételünk körülbelül a régi színvonalon maradt; a másfélezer korona külsőbség ugyanis onnan származik, hogy az állami költségvetési év rendezése miatt 1914-ben 3000 K állami segítség jutott bevételeink rovatába, míg a múlt évben csak 1000 K. Másrészt megnyugtathat bennünket, hogy tagtársaink száma növekedett, s hogy számadásainkat minden számlánk kiegyenlítése után pénztári maradvánnyal zártuk le. E szép eredményben nagy része volt nemes lelkű pártfogóinknak. Közülök Takács Menyhért jászói prépost 300 K-ás alapítványát 500 K-ra egészítette ki, továbbá Baksay Sándor református püspök 200 K-val, Burány Gergely csornai prépost 200 K-val, Giesswein Sándor apátkanonok 300 koronával léptek alapító tagjaink sorába, úgy hogy alapítványaink összege 12,487 30 K-ra emelkedett. Mély bálával köszönjük meg nagy érdemű tiszteleti tagjaink adományát s benne rokonérzésüknek fel-emelő jelét. Örömmel üdvözljük alapító tagjaink sorában Kuzsinszky Bálint egyetemi tanárt és Vargha Damján cziszlercizita főgimnáziumi tanárt is. Hasonlóképen fogadja halás köszönetünket a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az 1000 K állami segítségért, a M. Tud. Akadémia pedig vendégszeretetéért s azért a 2000 K összegért, mely-lyel Társaságunkat támogatta!

Anyagi ügyeink szilárdsága volt az az alap, mely a múlt évben is biztosította Társaságunk fejlődését. Első sortan a *Philologiai Köz-löny* szerkesztőinek jutott az a nehéz feladat, hogy folyóiratunkat azon a magas színvonalon tartsák meg, mely Társaságunk negyven éves működésének egyik legszebb eredménye. Feladatukat különösen megnehezítette, hogy dolgozótársainknak egy része, az ifjabb író-nemzedék, a harczterén rötta le kötelességét a haza iránt. Újabb akadályt idézett elő szeptemberben egyik szerkesztőnknek, Förster Aurélnak, katonai szolgálatra való bevonulása, úgy hogy a választ-mány a classica philologiai rész szerkesztésére Czebe Gyula választ-mányi tagot kérte fel. A sok zavaró körülmény ellenére szerkesz-tőink buzgalmanak sikerült a hiányokat eltüntetni s a *Philologiai*

Közlöny tartalmát ép oly változatossá, gazdaggá és tudományos értékűvé tenni, mint a nyugodtabb fejlődés idején. A *Közlönynek* 1915-iki évfolyama 52 és fél ívre terjedt; benne 84 munkatárstól 23 értekezés s 160 bírálat jelent meg, melyek 66 hazai s 94 külföldi munkára vonatkoznak. Ki kell még emelnünk a *Vegyesek* rovatában közölt kisebb becses értekezéseket is, melyek különös mozgékonyt adtak folyóiratunknak.

A gazdag tartalom láttára még jogosultabbnak tűnik fel az a terv, hogy szakszerű kivonat tájékoztassa a külföldi tudós köröket arról a komoly munkáról, mely a *Philologiai Közlönyben* foly. Új jelentőséget ad e vállalatnak az európai műveltségnek komor képe. Ma, mikor a felfegyverzett nemzetek ádáz gyűlölettel rohannak egymásra, különösen meg kell becsülnünk minden eszközt, mely elősegíti a tárgyas ítéletet s a művelt nemzetek egvüttérzését. Ily szempontból is sajnálattal gondoltunk arra, hogy a *Philologiai Közlöny* kivonata Thienemann Tivadarnak, a szerkesztőnek, katonai szolgálata miatt félben marad. Annál kedvesebb meglepetést szerzett a napokban az a nagy gonddal készült, egy ívnyi füzet, mely a *Közlöny* 1914-ik évfolyamának második feleről nyújt becses felvilágosítást az érdeklődő külföldnek. Folyóiratunk tudományos értékének tudata indította a választmányt arra az elhatározásra is, hogy a *Philologiai Közlönynek* utolsó húsz évfolyamához tárgymutatót készített s azt Hellebrant Árpád avatott kezére bízta. E fontos tudományos segédeszköz még jobban feltárja majd előttünk azt a gazdag anyagot, melyet a Philologiai Társaság tagjai két évtizeden át halmoztak fel a *Közlönyben*.

A *Görög-magyar szótár* szerkesztői is nagy kitartással folytatták munkájukat az elmúlt évben. Bár iskolai elfoglaltságuk miatt csak fél erővel dolgozhattak, mégis a szótár harmadrészét elkészítették. Hogy az első negyedkötet még idáig nem jelenhetett meg, annak egyedüli oka a háborús helyzet, mely a nyomdák munkáját is megakasztotta.

Felolvasó-üléseinken is érvényesült a tisztikarnak az az álláspontja, hogy Társaságunk a megzavart társadalmi rend ellenére igyekezzék működésének minden terét elfoglalni. Előadó tagtársaink az érdem, hogy a nyári időszak kivételével minden hónapban rendezhettünk felolvasásokat. 1915 febr. 10-én Vértessy Jenő az ál-shakespearei Oldcastle drámát ismertette, Gorzó Gellért Ráday Gedeon ifjúságáról értekezett. Márcz. 10-én Czebe Gyula *Ungrolimni Boeotidában* cz. értekezését olvasta fel, Lajti István a szatírdráma eredetét kutatta. Ápr. 21-én Fodor Gyula és Szigeti Gyula az új *Görög-magyar szótár* szerkesztéséről számoltak be, míg Huszti József egy csatatéri Catullus-ünnepélyről szóló dolgozatát olvasta fel. Okt. 13-án Gragger Róbert Konrad von Fussesbrunnen költeményének kalocsai töredékeivel foglalkozott, Fogarasi Béla az irodalomtörténetnek filozófiai problémáit világította meg. Nov. 17-én Szigetvári Iván Gyulai *Éji látogatásának* forrásait kereste, Papp Ferencz pedig b. Kemény Zsigmondot, mint a rémuralom korának politikai íróját jellemezte. Decz. 15-én Vikár Béla *Gikkés, gakkés et consortes* cz. előadását tartotta meg, s végül 1916 jan. 12-én Réthei Prikkelt Marián a régi magyar énekmondókról szóló tanulmányát mutatta be.

Társaságunk életének mozzanatai becses adatokat szolgáltathat-

nának tudományos irodalmunk jellemrajzához. Érdemes volna kutatni: vajjon tudományos törekvéseinkben több-e az egyéni szeszély, mint az összetartás és helyes munkafelosztás; vajjon értekezéseinknek nagy tömegével arányban van-e nagyobb munkáink száma, melyek hosszabb ideig tartó elmélyedést s szélesebb körű összefoglalást követelnek. Figyelembe kellene vennünk tudományos irodalmunknak túlságos központosítását is, minek következtében a kutatás munkája aránylag szűkebb írói körre nehezül. Mindezek azonban oly kérdések, melyeknek megoldása csak nyugodtabb idők feladata lehet.

Egyelőre alig lehet más célunk, mint megbecsülnünk és tovább fejlesztenünk azokat az eszközöket, melyeket Társaságunk nyújt a philologia művelésére. Társaságunk összetételénél fogva tagtársaink érdeklődését némileg korlátozni fogja a magyar középiskolai tanárság helyzete, az ifjabb tanároknak hadba vonulása s az idősebbeknek terhesebb iskolai kötelezettsége. De én tudom, hogy minden nehézséget le fog győzni kartársainknak emelkedett gondolkodása, kik idáig is önzetlenül és sokszor minden elismerés nélkül vettek részt tudományos társaságaink munkájában. Társaságunk minden ithon maradt tagjának rokonézésére számítunk, mikor kiadványainkban és felolvasásainkban minél épebben meg akarjuk őrizni Társaságunknak igazán szabad, tudományos szellemét.

Egyébiránt e közeli célokkal szükségképen kapcsolódnak távolabbiak is. A mi munkánk, mely a szellemi értékek megbecsülését jelenti, pusztá létével fogja hirdetni, hogy az emberiségnek nem igazi rendeltetése a háború, s hogy a romboláson és pusztításon túl magasztosabb erkölcsi köteleességek várnak rá. A mi tudományunk, az egyetemes philologia, megtanítja a szédelgő világpolgárokat, hogy tisztultabb nemzeti szellem nélkül egy nemzet sem alkotott nagyot, de figyelmezteti az elvakult szenvedélyeket is arra, hogy a nemzeteket közös eszmények kötik össze, hogy a műveltség az emberiségnek közös kincse, melybe évezredek gondolatai olvadnak egybe. Így dolgozik Társaságunk a tudós elmélyedésével s tárgyias világnézetével a szebb jövő számára, így készíti elő a világháború borzalmai között a béke korszakát.

PAPP FERENCZ.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt választmány! Alulírtakat az 1915-dik évi decz. hó 15-én tartott ülésében azzal bízta meg a választmány, hogy a Budapesti Philologiai Társaság 1915. évi számadásait vizsgáljuk meg és vizsgálatunk eredményéről a közgyűlésnek tegyünk jelentést.

Megbízatusunkat ez évi január hó 6-án a pénztárnok lakásán foganatósítván, vizsgálatunk és eljárásunk eredményéről a következőkben van szerencsénk a mélyen tisztelt közgyűlés előtt beszámolni.

A) alatt csatolva bemutatjuk az 1915. évi zárószámadást. A bevétel 14,946 K 86 fill., a kiadás 13,957 K 82 fill., a pénzmaradvány 989 K 04 fillér volt. Ez a pénzmaradvány, mivel minden felmerült költségünket az utolsó fillérig kifizettük, valóságos gazdálkodási felesleg s nem pusztán pénztári maradvány. Ezt a

Melléklet a pénztárvezető bizottságnak 1915. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

A) Budapesti Philológiai Társaság 1915. évi zárószámadása.

Idő: 1915. január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 362. lap 1. tételétől 377. lap 164. tételéig.

Rovat	Bevételei	Előirányzat		Eredmény		Rovat	Kiadás	Előirányzat		Eredmény	
		kor.	fill.	kor.	fill.			kor.	fill.	kor.	fill.
1	Pénztáradvány	2,376	09	2,376	09	1	A Közlöny 1915. évi nyomd. költs. (92 1/2 lv)	6,700	—	6,712	11
2	Előfizetés 1915-re	2,500	—	3,277	95	2	Szétküldési költségek	450	—	475	13
3	Rendes tagdíj 1915-re	3,000	—	3,493	14	3	Czímzsalagokért	112	—	112	—
4	Rendkívüli tagdíj 1915-re	150	—	117	70	4	Írói tiszteltetlajak	2,000	—	1,962	50
5	Rendes tagdíjhátralék	500	—	600	10	5	Szerkesztőknek	1,000	—	1,000	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	50	—	6	—	6	Pénztárosnak	1,000	—	1,022	35
7	A Közlöny eladásából	20	—	18	21	7	Szolgáknak	96	—	96	—
8	Kamatok	600	—	669	40	8	Írói költségek	500	—	291	17
9	A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	—	2,000	—	9	Egyéb nyomtatványok	200	—	218	30
10	Az államsegély	1,000	—	1,000	—	10	Különféle kiadások	150	—	412	11
11	Különféle bevételek	900	—	51	77	11	Értékpapírok vásárlása	250	40	1,428	65
12	Hitelreért	100	—	100	—	12	Külföldi Ertéktőrt dr. Thienemannnak	—	—	60	—
13	Alapítványok	—	—	1,165	—	13	Perköltés dr. Donita Károlynak	—	—	95	—
14	Idegen pénzek	—	—	71	50	14	Idegen pénzek	—	—	71	50
Összesen		12,496	09	14,946	86	Összesen		12,458	40	13,957	82

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.
Budapest, 1916. évi január hó 6-án.

A pénztárvezető bizottság:

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

Kempy József s. k.,
biz. elnök.

Székelgy István s. k.,
biz. tag.

B) A Budapesti Philológiai Társaság 1915. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőke --- ---	989	04	1	Alapítványok --- ---	12,473	80
2	b) alapítvány --- ---	—	—	2	Vagyonegyenleg --- ---	5,671	99
3	13,400 K n. é. 4%-os koronajáradék --- ---	12,098	65				
4	400 K n. é. 6%-os hadikölcsönkötvény	388	40				
5	Tagdíjhátralékok --- ---	4,559	—				
6	A Közlöny raktári készlete --- ---	100	—				
7	Az irodai felszerelés értéke --- ---	10	—				
	Összesen --- ---	18,145	09		Összesen --- ---	18,145	09

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.

Budapesten, 1915. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

Kempf József s. k.,
biz. elnök.

Székelty István s. k.,
biz. tag.

C) A Budapesti Philológiai Társaság 1916. évi költségvetése.

B e v é t e l				K i a d á s			
Rovat		kor.	fill.	Rovat		kor.	fill.
1	Pénzmaradvány --- --- ---	989	04	1	A Közlöny 1916. évi nyomdai költsége	8,900	—
2	Előfizetés 1916-ra --- --- ---	3,200	—	2	Széktudási költségek --- --- ---	475	—
3	Rendes tagdíj 1916-ra --- --- ---	3,400	—	3	Czimszalagokért --- --- ---	112	—
4	Rendkívüli tagdíj 1916-ra --- --- ---	110	—	4	Írói tisztelődíjak --- --- ---	2,000	—
5	Rendes tagdíjhátralék --- --- ---	600	—	5	Szerkesztőknek --- --- ---	1,000	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék --- --- ---	50	—	6	Penzárosnak --- --- ---	1,050	—
7	A Közlöny eladásából --- --- ---	20	—	7	Szolgáknak --- --- ---	96	—
8	Kamatok --- --- ---	600	—	8	Irodai költségek --- --- ---	400	—
9	A Magyar Tud. Akadémia segélye ---	2,000	—	9	Egyéb nyomtatványok --- --- ---	200	—
10	Az államsegély --- --- ---	2,000	—	10	Külföldi kiadások --- --- ---	50	—
11	Külföldre bérletek --- --- ---	50	—	11	Értékpapírok vásárlására --- --- ---	—	—
12	Hirdetésekért --- --- ---	100	—	12	Külföldi Értéstitőért --- --- ---	60	—
Összesen ---		13,119	04	Összesen ---		14,343	—

Budapestben, 1916. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.Kempf József s. k.,
biz. elnök.Szekely István s. k.,
biz. tag.

kedvező eredményt azáltal értük el, hogy az előfizetők, t. i. az iskolák, a háború dacára is, egytől-egyig helyt állottak köteleseiknek s az előírányzattal szemben ezen a rovaton 700 koronával több a bevétel; a rendes tagok is 490 koronával több tagdíjat róttak le, mint a mennyit előírányoztunk volt, mi annak az eredménye, hogy 1915 folyamán egyetlenegyszer a póstai megbízást is igénybe vettük. A M. Tud. Akadémiától 2000, az államtól 1000 K segélyt kaptunk. A kiadási tételek közül megemlítjük a Közlöny nyomdai költségét. 6712 K 11 fill.-re rúgott 1915-ben Közlönyünk nyomtatásának költsége, szétküldése pedig 587 K-ba került.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget. E szerint alapítványaink összege 12,473 K 80 fill.-t tesz ki, melyen 13,400 K n. é. 4 %-os koronajáradék és 400 K n. é. 6 %-os hadikölcsönkötvényt vásároltunk. A tagdíjhátralékok összege — sajnos — 330 hátralékos után 4559 K-ra rúg, míglen a legközelebbi, nem háborús esztendő — 1913 — végén a hátralékosok száma csak 100 és a tagdíjhátralékok összege csak 1253 K 64 fill. volt.

C) alatt bemutatjuk az 1916. évi költségvetést. E szerint bevételre előírányoztunk 13,119 K 04 fill.-t és kiadásra 14,343 K-t. Levonván a bevételt a kiadásból, 1224 K 04 fill. deficitünk elő. Az előírányzat tételeit jól meghánytuk-vetettük, de ennél kedvezőbb költségvetést nem sikerült összeállítanunk. Megjegyezzük, hogy az előfizetések és a rendes tagdíjak rovatán az 1915-dik évi eredményeket állítottuk be a költségvetésbe, tehát a végső határig elmentünk; az államssegélyt is 2000 K-nyi összegben vettük fel. Ámde ezeket a felemelt bevételeket elemészti, sőt fölülmulja a Közlönynek 6712 K-ról 8900 koronára (30 %-kal) történt kényszerült felemelése.

A mi a pénztárnok működését illeti, lehetetlen a legnagyobb elismeréssel nem méltányolnunk, hogy e nehéz háborús viszonyok között is fáradhatatlan buzgalommal helyt állott; az ő buzgalmának köszönhető az elért szép eredmény, melyet a mai súlyos viszonyok között a legnagyobb optimizmussal sem lehetett volna várni az ő, 30 éven át elismert pontossága, ügyszeretete és fáradhatatlansága nélkül. Mivel számadásait rendben találtuk, tisztelettel javasoljuk, hogy a felmentvényt az 1915. évre a közgyűlés neki érdemei elismerése mellett megadja.

Budapecsten, 1916 január 6-án.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

KEMPF JÓZSEF,
biz. elnök.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai társaság választmányának 1916 febr. 26-án, az évi közgyűlést megelőzően tartott üléséről.

Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők s Czebe ideigl. szerk., Alszeghy, Incze, Kempf, Kuzsinszky, Némethy, Pecz, Székely, Szigeti, Vári, Váczy, Vértesy J. vál. tagok és Vértesy D. második titkár, mint jegyző.

1. A pénztárosi jelentés szerint az alapítványok összege: 12,482 K 30 fill., 13,800 K n. é. értékpapírosokban. Bevétel jan. 1—31-ig 4634 K 15 fill., kiadás 532 K 50 fill.

2. Kuzsinszky Bálint vál. tag és Vargha Damján az alapítótagok közé lépnek.

3. A társaság tagjai közül meghalt: Nichi Lázár és Raáb Dezső.

4. Új rendes tagok: dr. Hanuy Ferencz budapesti egy. tanár (aj. Hegedüs), Flóri Oszkár pannonhalmi beneczés főisk. tanár, Pollák Dezső budapesti böcs. hallg., Schneider M. kiel. tanárj., dr. Dragany Miklós naszói főgimn. tanár (aj. Bleyer), és Sebestyén Irén nemzeti múzeumi tisztviselő (aj. Vértessy J.).

5. Ponori Thewrewk Emil tiszteletbeli elnök megleghangú, megható levelet intézett a társasághoz, hogy a 78-ik születésnapja alkalmából kifejezett jókívánságokat megköszönje: «Az engem mély tisztelettel s igaz szeretettel üdvözlő táviratot — írja — melylyel engem születésem napjának 78-ik évfordulóján meglepni kegyeskedtek, meghatott szívvel fogadom s őszinte hálával viszonzom. A mit a Budapesti Philologiai Társaság tavaszi üdvözlétére áhítatos kívánsággal feleltem, csak abban a formában teljesedett be, hogy a szűnni nem akaró háború reánk nézve valóságos diadalmenetté vált; de a béke — fájdalom! — eddigelé be nem következhetett...» Levelét így végezi: «Az irántam való kegyes jóindulat annyi alkalommal s annyi formában ismétlődik, hogy óvakodásom ellenére is pleonazmusokba botlom, mikor mélyen érzett hálámat méltókép kifejezni törekszem. E meghatottság okozta zavar legyen mentségem, ha röviden csak azt hangoztatom: Áldjon meg az Isten mindannyiunkat mind a két kezével. Maradok, amíg élek, valamennyi tagtársamnak őszinte barátja.»

6. Kempf József, mint a pénztárvizsgáló bizottság elnöke, előterjeszti a közgyűlés előtt bemutatandó jelentést. A választmány tudomásul veszi a jelentést, a legnagyobb elismeréssel adózik a pénztárosnak buzgó és lelkiismeretes működéséért s a felmentést neki megadja.

7. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1916 febr. 26-án tartott XLI. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Bleyer Jakab és Förster Aurél szerkesztők, Vértessy Dezső második titkár, Alszegehy Zsolt, Baranyai Zoltán, Baros Gyula, Binder Jenő, Bosányi Ferké, Czebe Gyula, Császár Elemér, Dittrich Vilmos, Endrei Gerzson, Ferenczi Zoltán, Finály Gábor, Fodor Gyula, Gagyí Jenő, Gragger Róbert, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, György Endre, Hamvai Ilonka, Heinlein István, Hellebrant Árpád, Huszti József, Husztiné Révhegyi Rózsa, Incze József, Kardos Lajos, Kempf József, Kéki Lajos, Király György, Kuzsinszky Bálint, Marót Károly, Marusák Pál, Melich János, Némethy Géza, Pais Dezső, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Petri Mór, Pintér Jenő, Posch Árpád, Relkovič Davorka, Székely István, Szigeti Gyula, Trócsányi Zoltán, Vargha Damján, Váczy János, Vári Rezső, Vértessy Jenő, Weigl Géza, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla. (Összesen 55.)

1. *Heinrich Gusztáv* elnök megnyitja a közgyűlést és fölolvassa a *Philologiai Közlöny* jelen áprilisi füzetében közölt elnöki beszédét.

2. *Ferenczi Zoltán* fölolvassa a *Philologiai Közlöny* jelen, áprilisi füzetében közölt, *Baksay Sándor tiszteleti tag emlékezete* című tanulmányát.

3. *Papp Ferencz* fölolvassa a *Philologiai Közlöny* jelen áprilisi füzetében közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. *Kempf József* előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését a Társaságnak 1915. évi bevételeiről, kiadásairól s vagyonomérlegéről, továbbá az 1916. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak az 1915-ik évre a felmentést megadja, egyúttal hálás köszönetét fejezi ki azért, hogy a pénztáros súlyos betegségében s a nehéz gazdasági viszonyok között is a legnagyobb lelkiismeretességgel gondoskodott a Társaságnak anyagi jólétéről.

5. *Hegedűs István* alelnök a választmány nevében azt az indítványát terjeszti elő, hogy a Társaság dr. Heisenberg Agost müncheni egyetemi tanárt s dr. Fináczy Ernő budapesti egyetemi tanárt tiszteleti tagjainak válassza meg. A közgyűlés egyhangúlag elfogadja az indítványt s a fent nevezetteket a Társaság tiszteleti tagjainak választja meg.

6. Elnök indítványára a közgyűlés Gragger Róbert s Gulyás Pál tagokat bízza meg a szavazatok összegyűjtésével s összeszámlálásával. A szavazás eredménye a következő. Összesen 45 szavazatot adtak be. Budapesti választmányi tagok lettek: Alszegehy Zsolt (39 szavazattal), Binder Jenő (45), Császár Elemér (45), Cserép József (41), Czebe Gyula (43), Ferenczi Zoltán (44), Finály Gábor (44), Fodor Gyula (40), Gragger Róbert (44), Gyomlay Gyula (43), Gyulai Ágost (44), Haraszti Gyula (43), Huszti József (39), Incze József (43), Kempf József (44), Király György (45), Kuzsinszky Bálint (45), Melich János (45), Négyesy László (45), Némethy Géza (45), Pecz Vilmos (45), Petz Gedeon (45), Pruzsinszky János (39), Schmidt József (45), Székely István (42), Thienemann Tivadar (42), Váczy János (44), Vári Rezső (45), Vértesy Jenő (45), Zlinszky Aladár (45). — Vidéki választmányi tagok lettek: Burián János (44), Csengeri János (45), Darkó Jenő (45), Dézsi Lajos (45), Dombi Márk (43), Dóczi Imre (44), Erdélyi Pál (45), Gálos Rezső (44), Gedeon Alajos (44), Gombocz Zoltán (45), Helle F. Hugó (42), Hornyánszky Gyula (45), Kristóf György (45), Kacsokovics Kálmán (45), Kardos Albert (43), Láng Nándor (45), Marót Károly (42), Pap Károly (44), Pauler Ákos (44), Pirchala Imre (44), R. Prikkel Marián (45), Pröhle Vilmos (44), Révay József (45), Schmidt Henrik (44), Szigeti Gyula (43), Trostler József (44), Vietorisz József (44), Werner Adolf (44), Zoltvány Irén (45), Zsoldos Benő (45). — Ezeken kívül szavazatokat kaptak: Horváth János (10), Kéki Lajos (7), Pintér Jenő (6), Baros Gyula (5), Zolnai Béla (3), György Lajos (3), Baranyai Zoltán (2), Bajza József (2), Kádár Jolán (2), Miklós Elemér (2), Geréb József (1), Kardos Lajos (1), Moravcsik Gyula (1), Pais Dezső (1), Vargha Damján (1).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1916 márczius 8-iki *felolvasó ülésének* tárgyai voltak:

1. *Eckhardt Sándor*: Plágiumvád Ronsard ellen.

2. *Schwartz Elemér*: A hienetz és rábalapincsközi német nyelvjáráshatárvonala.

A *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Fapp I. titkár, Bleyer szerkesztő, Czebe id. szerkesztő és Incze, Némethy, Vári vál. tagok. Jegyző: Vértessy D. másodtitkár.

1. Pénztárosi jelentés szerint jan.—febr. bevétel 5417 K 85 fill., kiadás 923 K 88 fill. Alapítványok összege: 13,800 K n. é. értékpapír és 4 K 25 fill. készpénz.

2. A társaság tagjai közül meghalt Kutrucz Rezső nyugalmazott főgimn. igazgató.

— Wendland Pál, kiváló class.-philologus, a hellenizmus legkiválóbb ismerője, göttingeni egyetemi tanár 1915 szept. 10-én 51 éves korában meghalt. Élete körülményeiről a *«Blätter für höhere Schulwesen»* a következő adatokat jegyzi fel: «Született 1861-ben Hohensteinban Kelet-Poroszországban, papi családból. Középiskolai tanulmányait a berlini Sophien-gymnasiumban végezte; class.-philologiai tanulmányokat Berlinben és Bonnban folytatott, hol különösen Diels Hermann volt rá nagy hatással. 1886-ban Berlinben doktorátust szerzett jeles értekezésével *C. Musonius Rufus*ról. Utána egy évig Itáliában végzett archæologiai tanulmányokat. Visszatérve hazájába, 1890—1902-ig egyik kölni gymnasiumban tanított s e közben a görög filozófiáról, különösen a stoáról és a zsidó-alexandriai bölcsletről írt több értekezésével tűnt fel. Ennek következménye volt, hogy Kielbe, a class.-philologia rendes tanárának hitták meg. Innen 1907-ben Breslauba ment mint Freudenthal utóda, 1909-ben pedig Göttingenbe kapott meghívást mint Schwartz E. utóda».

1907-ben jelent meg (első kiadásban) egyik főműve: *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*. Tübingen, 1907. (Alapos ismertetése Révay József tollából jelent meg e folyóirat hasábjain: 35 [1910] 55—58. lk.) E művében a hellenizmus világtörténelmi nagy jelentőségére mutat rá. A hell. új kultúrát teremtett, mely egyes nyilvánulásaiban még ma is él és hat; új műfajokat teremtett, a szaktudományokat virágzásra emelte és általa lett a görögség a kereszténység mellett mai kulturánk alapja; nagy nevelő hatását első sorban a római népre gyakorolta, ez adta a római népnek az erőt, hogy a nyugati államok kultúrájának zászlóvivője lehessen (v. ö. Wendland i. m. 3—4. l. és Révay ism.). Másik főműve a *görög prózáról* írt tanulmány, mely a Gereke—Norden-féle *Einleitung in die Altertumswissenschaft I.* kötetében (a 2. kiadás 188. és köv. lapjain) jelent meg.

Mint olyan férfiú, ki középiskolai tanárból lett egyetemi tanárrá, mindig hangoztatta, hogy a középiskolai és egyetemi tanárok között szorosabb kapcsolatra kell létesülnie, középiskolának és egyetemnek jobban kell egymáshoz közelednie. Ennek érdekében több előadást is tartott: egyet a német philologusok *hamburgi* gyűlésén 1905-ben, másikat a német philologusok *baseli* gyűlésén. (Ismertettem e folyóirat 1906. évf. 392—3. l. és 1909. 313—16. l.) Ez utóbbi beszéde az ókor egészének megértését sürgeti

(Altartumswissenschaft) s e végből új feladatokra hívja fel a figyelmet, nevezetesen a nyelvtudományra és archæológiára. A class-philologia lassan-lassan elvesztette a kontaktust a *nyelvtudománnyal*, pedig ez újabban fontos történelmi, néprajzi és vallástörténeti kérdésekre új fényt derített; azért azt ajánlja, hogy a jelöltek az egyetemen alapos nyelvészeti oktatásban részesüljenek. Nemkülömben figyelmükbe ajánlja az *archæológiát*, mely az ókor helyesebb megértését elősegíti. Avagy nem tágtultak-e ismereteink Pergamon, Magnesia, Priene, Delphi és Pompeii ásatásaival? Ezek a leletek a topografust, építésszt, archæologust, epigrafust, történésszt és philologust mind összehozzák, hogy az ókort együttesen megelevenítsék.

Az élete delén elhalt tudóstól még sokat várhattunk volna; sajnos, a végzet nem engedte meg, hogy kitűzött céljait megvalósíthassa. De a mit alkotott is, mind a legjavából való. Örizzük meg emlékét kegyelettel.

(Budapest.)

ENDREI GERZSON.

— Pontatlan idézet II. Richárdból. P. Horváth Lázár egy jótékonycélú hangversenyen ily című felolvasást tartott: «A magyar nyelvről s a magyar irodalom hátramaradásának némelly okairól» (Honderű 1843, II. 18. sz.). Ebben különösen a magyarul nem tudó nőt kordolja s megemlíti, hogy minő furcsaság volna, ha egy angol nő francziául s viszont egy francia nő angolul beszélne, a magyar főúri nőt véve mintául, ki mindig németül szeret beszélni. Aztán azt kérdi: «Vajjon egy Chateaubriand, egy Lamartine, egy Hugo, egy Byron, egy Scott mit tartának vala az érdemletlen méltóságos asszonykák felől? Vajjon a mézajkú Shakespeare — kinek emlékkövet Britania lelkes hölgyei emeltek — mondhatta volna-e — ha illy lényekkel találkozik vala — mikép Anglia hattyúfészek, egy nagy tónak közepette s mikép a tündérhattyúk keblein fejlődnek ki a világ urai?» (I. k. 555. l.)

Így, a hogy P. Horváth idézi, ez a mondás nincs meg Shakespeare-nél. De valószínű, hogy azokra a lelkes szavakra gondol, a miket John of Gaunt mond II. Richárd II. felv. 1 jelenetében. Nem azt mondja, hogy hattyúfészek egy nagy tónak közepette, hanem: «This other Eden, demi-paradise; This precious stone, set in the silver sea». (Ez a második éden, félparadiesom, Drágakő, ezüst tengerbe foglalva.) Valamint azt sem úgy mondja, hogy a tündérhattyúk keblein fejlődnek ki a világ urai, hanem: «This land of such dear souls, this dear dear land, Dear for her reputation through the world». (Ez a drága lelkek földje, ez a nagyon drága föld, Drága, világra szóló hírnevében.) Látszik mindamellett ez idézetből, hogy Horváth Shakespearenek nemcsak azon műveit ismerte, melyek sokszor megfordultak a színpadokon, hanem azokat is, melyekről az ú. n. nagy közönség mitse vagy nagyon keveset tudott. De ő csak futólag foglalkozhatott (az idézet szerint) pl. II. Richárddal s így elvetette a súlykot.

Hogy miként értelmezi az emlékkö-emelés ügyét, ezt nem tudom megérteni és témájával kapcsolatba hozni.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— A humanisztikus gimnázium hívei bécsi egyesülete 1915. évi június hó 6-án tartott IX., az 1906-iki alakulóval együtt X. közgyűlésének Berzeviczy Albert előadása adott különös jelentőséget. «A humanizmus és a világháború» kapcsolatairól szóló előkelő hangú, mélyen szántó elmélkedései azóta a Budapesti Szemlében (1915 szept.) magyar nyelven is olvashatók. Az előadásnak osztrák közönségére tett nagy hatását s megértő fogadtatását hangosan hirdeti az egyesület évkönyvének, a *Mitteilungen des Vereins der Freunde des humanistischen Gymnasiums*-nak (Redig. von S. Frankfurter. 16. Heft. Wien und Leipzig, 1915. 72 l.) krónikája, mely az előadást 18—34. lk. hozza. A magyar tudománynak illetén megbecsülése a külföldön nemzetünknek nem kicsiny öröme. Berzeviczy az ókori klasszikus

kultúrák jellemzése után az ellenük indított harcok mozgató eszméivel foglalkozik s gyönyörűen összegezi a humanista nevelés értékét a »geistiges Stammkapital« ideáljában. Fejtegetései, speciális tanulmányai szerint, az itáliai renaissance körül forognak. Abból kiindulva világítja meg az emberszeretetre nevelő, minden emberit magához ölelő igazi humanizmus jellegét. Nem a naczionalizmus ellentéte az, csak a naczionalista túlzások ellenzője: az emberies naczionalizmus fejlesztője. Tágitott értelemben veszi a humanizmust (nicht mit den Griechen und Römern abschliessen) s a klasszikus kultúrából sarjadzott e féle humanizmus eszméjét plasztikusnak formulázza ezekben a szavakban: »Das humanistische Bildungsideal erfasst jede geistige Schöpfung, deren Sinn und deren Wert der ganzen gebildeten Menschheit verständlich wurde, in ihren Geist eindrang und dadurch Gemeingut der Menschheit geworden ist«. Fájdalmasan érezzük tétele igazságát, hogy soha nagyobb szükség nem volt a klasszikus ideálok ápolására, mint a mai napokban. Reméljük és várva várjuk, hogy ezek a szálak fogják újra emberekül összefűzni a ma λείουσιν εὐκρίτους φιλοφρόνουν egymásra törő emberiséget. — Még a müncheni G. Kertschmeyer »Über den Bildungswert des altklassischen Sprachunterrichts und des naturwissenschaftlichen Unterrichts« cz. művének kivonata olvasható a füzetben. Tárgya és módszere pedagógiai megbeszélésre utalják, csak jelezni akarom, milyen dicsősége a német kultúrának, hogy matematikus az írója ennek a munkának, mely a természettudományi oktatásirányt a klasszikussal hasonlítva felemelkedik a Wilamowitz-féle metempsychosis értékeléséig s gazdagabb kincseket vár a klasszikus irányzattól, mint a mely a »Seite des Müssens« mellé a »Seite des Sollens«-t is megnyitja a lelkek előtt.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

— Adalékok a »Cena Trimalchionis« exegesiséhez és szövegkritikájához. — c. 26. *quid? uos—inquit...* — Helyesebb: *quid uos?* — *inquit...*; értelme: »hát ti mit dévankoztok itt? Nem tudjátok, hogy...»

c. 26. *horologium in triclinio habet et bucinatorem subornatum...* — Horologium azonban nem »Sonnenuhr«, mint Friedländer fordítja. Napórát zárt ebédlőben nem lehet felállítani, csakis szabadban. Egyébiránt horologium nem jelent szükségképen napórát, v. ö. olasz »orologio«. Vizi órára kell gondolnunk, a mely egy bronz kürtös-szobrocskával volt összeköttetésben, s ez a kürtös bizonyos időközökben hangot adott, még pedig nyilván úgy, hogy bucinája egy csőben folytatódott, a mely az óra víztartójával közlekedett. Mikor a víztartóból — mondjuk az óra végén — hirtelen kiömlött a víz, az említett csővön át beáramló levegő hangot adott. Ilyen vízi mechanizmusokról az alexandriai Heronnál, pl. Pneumat. II. 10. ed. W. Schmidt (bibl. Teubn.) p. 226., azonkívül u. o. I. 15. p. 88. sköv., II. 9. p. 224., II. 26. p. 280., II. 32. p. 298., II. 35. p. 316. találhatók felvilágosítás. Egyébiránt egy helyen Propertius is említett tesz egy ilyen vízijátékról, a hol egy Triton fú bele a kagylójába: Properti lib. II. 32. 15—16. Nem lehetetlen, hogy itt is Tritont jelent a bucinator subornatus, tekintve, hogy a középkori glossák a *bucina* szót »Triton kagyló«-val értelmezik.

c. 29. *ceterum ego dum omnia stupeo, paene resupinatus crura mea fregi.* — Friedländer fordítása nem ad kellő értelmet. »Resupinatus« itt nem jelentheti azt, hogy »mit hinten übergebogenem Kopf«. Ezt az értelmezést valószínűtlenné teszi a szó alakja: *resupinatus*, a mely a rokon jelentésű *resupinussal* ellentétben inkább azt fejezi ki, hogy a cselekvés mástól indul ki, és nem engedi meg az *euim*mel kötött következő mondat. A c. 72 ben elmondottakkal összevetve (qui etiam pictum timueram canem) *resupinatus* azt jelenti, hogy »ijedtemben hanyatt vágódva«.

c. 30. *multaciam* — talán multa hic iam (?).

c. 34. *aequum — inquit — Mars amat* — A Friedländertől a jegyzetben említett *aequo ac pari Marte pugnare*-hez aligha van valami köze. Nyilván olyan baklövése ez Trimalchionak, mint a c. 50¹⁵-ben és a c. 59⁴-ban olvasható történelmi és mythologiai fejtegetések. Az *aequum*-nak az *aequus* Juppiter az istene és Marstól semmi sem állott távolabb; mint az *aequum* szeretete.

c. 37. *est tamen malae linguae, pica pulvinaris.* — *Pica pulvinaris* nyilván a szelidített szarka vagy szajkó, a mely — falánk madarak szokása szerint — főképen az asztal körül szokott kotnyeleskedni, még pedig nagy lármát csapva, kivált ha még beszélni is megtanítják. Ehhez a *pica pulvinaris*hoz hasonlít Fortunata, a ki *p:ovidet omnia* és *malae linguae*. A *pica pulvinaris* egyébíránt olyan veretű kifejezés lehet, mint a magyar «piaczi légy». Az alliteratio is támogathatja azt a gyanítást, hogy állandósult szólással van dolgunk.

c. 39. *Qui me hominem inter homines uoluit esse...* — Többször ismétlődő, a *stoicus tantételre visszavezethető* szólás, a melyet a rabszolgák — úgy látszik — épen úgy felkaptak, mint ma a proletariatus a «jogot a népnek» s hasonló jelszókat. V. ö. c. 57., c. 74.

c. 38. *sociorum olla male feruet.* — Friedländer közmondása semmi kapcsolatban sincs a következőkkel, pedig ennek a szólásnak olyan jelentésűnek kell lennie, hogy kapcsolatba legyen hozható a barátok viselkedésével. Tehát vagy: «rosszul forr a fazék, ha több emberé», vagy «rosszul forr a barátok fazeka». Az első értelmezés szerint a bajba jutott embert az olyan fazékhoz hasonlítjuk, a mely alá főzés céljából több embernek kellene tüzelnie, csak hogy nyilván egyik se akar közülök a tűzre tenni, hanem a másokra hárítja a dolgot. A második szerint a barátok lelki fazékára kell gondolnunk (v. ö. kései latin «testa»), vagyis, hogy a barátok nem őszinték érzelmekben. Akármelyiket fogadjuk is el a két fordítás közül, sikerül vele a szólást a szöveg organikus részévé tennünk.

c. 39. *Purimi hoc signo scholastici nascuntur et arietilli.* — Miért kelte feltennünk az *arietillus*ról, hogy «ein Stichname für Undankbare»? Holott a *taurus*ról, *geminis*ről és az *aquarius*ról mondottakkal egybevetve a tudós és a kosbarány egy vonalba helyezése igen természetes.

c. 41. *Nonyse — inquit — liber esto...* — Minden szójáték azon alapszik, hogy két értelmezése van: egyik a valóság, másik a tréfa; még pedig a jó szójáték olyan természetű, hogy az ember első pillanatban a kifejezés tréfás értelmezésére hajlandó. Mi a valóság Friedländer szerint ebben: «non negabitis me habere Liberum patrem»? Nyilván ez: «Nem tagadhatjátok, hogy Bacchus isten az atyám». Vagyis szerinte az élcz egyedül a Liber szó kétféle értelmezésében rejlik. Ez azonban élcznek szerfelett gyöngé. A tréfa már ebben kezdődik, hogy *Nonyse liber esto*. A fiú t. i. egymásután előadja Bacchus különböző megjelenési formáit; Trimalchio vezényel neki, hogy melyiket ábrázolja, végül azt parancsolja, hogy játssza el Liber-t. A fiú — alighanem előre kicsínált terv szerint; v. ö. a fel nem bontott disznó, c. 49. — félreérti az úr szavait s a rabszolgasorból való felszabadulásra gondol. Erre megint Trimalchio csinál egy szójátékot. A valóság ez benne: nem tagadhatjátok, hogy ennek a Libernek én vagyok az atyja (*Liber*: subi.; me: obi.; patrem: obi. praed.), úgyis, mint a ki szavammal okoztam Liberré válását, úgyis, mint paterfamilias. A tréfás értelem az, a mit Friedländer is mond, hogy t. i. «szabad ember az apám» (me: subi.; liber: attrib.; patrem: obi.). A grammatikai szerkezet hasonló kétértelműségén alapszik egyébíránt ez az ismeretes oraculum is: *Aio te Aeacida Romanos vincere posse*. Ha azonban a szöveg-igazítástól nem idegenkedünk, írjunk *me* helyett *eumot*. S ekkor az élcz jóval kevésbbé csavaros lesz: a) a valóság: nem tagadhatjátok, hogy ennek a fiúnak Liber isten az atyja, vagyis az $\alpha\pi\tau\omega\rho$ rabszolgát Liber tette szabad emberré az ő pantomimicus ábrázolása útján; b) a

tréfa: nem tagadhatjátok, hogy ennek a rabszolgának szabad ember az apja.

c. 46. *ceterum iam Graeculis calcem impingit et Latinas coepit non male appetere...* — Friedländer fordítása teljesen elhibázottnak látszik. Elsősorban is nagyon valószínűtlen, hogy a «*Graeculis calcem impingit*»-tel azt akarta volna kifejezni Petronius, hogy «hat schon Griechisch angefangen», hiszen ezt sokkal egyszerűbben megmondja a latinról, nem pedig ilyen csaváros és homályos kifejezéssel. Másodszor azt kell feltételeznünk, hogy Petronius itt is úgy beszélteti a szabadost, hogy minél szembetűnőbb legyen nevetséges korlátoaltsága. A római embernek, már mint a római úrnak t. i., a képzettség kezdő fokát a latin műveltség jelentette, a magasabb fokát a görög műveltség. Ezzel ellentétben a görög származású rabszolga szemében hétköznapias az, a mi görög, s mind előkelő az, a mi latin. Hiszen ezért olvas Trimalchio latin szöveget, míg a színészek Homerost szavalják (c. 59.). Így tehát világos, hogy Primigenius már olyan tudós kölyök, a ki elrúgta magától a görögöt s nagy buzgalommal a latinra vetette magát.

c. 46. *etiam si magister eius sibi placens fit...* — A mondat szövege kétségtelenül romlott, és nem tudtak rajta segíteni se Buecheler, se Friedländer emendatioi. Ez a körülmény megengedhetővé tesz egy új kísérletet. A második tanítóról azt tudjuk, hogy nem épen tudós férfiú (*non quidem doctus*), de lelkiismeretes (*curiosus*) és kisigényű (*quicquid dederis contentus est*). Mindezt nyilván azért mondja el róla Ganymedes, mert az első nem olyan. Az első mestert t. i. aligha magasztalhatja, különben nem *etiam si*-vel vezetné be a róla mondott ítéletet a fia dícsérete után. Valószínű, hogy a romlott mondatban az ellenkezője foglaltatik mindannak, a mivel a második mestert jellemezte. Az első mester tehát képzett ember, de nem lelkiismeretes és nem szerény. Ezek után a megfontolások után így lehetne megigazítani a mondatot: «*etiamsi magister eius sibi placens fit, nec suo loco consistit, sed venit bene litteras, sed non uult laborare*». Magyar fordításban: «Ámbár a mestere elbizta magát és felejtí alacsony sorát («nem marad meg a helyén»: így egy hollandus közmondás is ebben az értelemben), a tudományát ellenben drágán méri, de dolgozni nem akar».

c. 47. *te iubebo in decuriam uiatorum conici...* — Egészen ártatlanul megrágalmazott hely (v. ö. Friedländer. Anmerk.). A szakácsok rendszerint kényelemszerető, pohos emberek szoktak lenni, tehát igen határos rájuk az a fenyegetés, hogy a gyalogpostások (hírnökök) osztályába helyezik át őket. Egyébiránt Trimalchionak egy késő lelki-rokona, a híres Józsa Gyuri, nem maradt meg a pusztá fenyegetésnél, hanem a helyi adoma szerint csakugyan kicsapta a franczia szakácsát kukorica-csésznek, minthogy a főztjével nem volt megelégedve.

c. 57. *tu autem tam laboriosus es, ut post te non respicias.* — Ez és a következő mondat ugyanegy dologra vonatkozik, t. i. hogy az ember a maga hibáját nem látja meg, csak a másét. Ennek a gondolatnak két képletes kifejezése kontaminálódott itten: egyik, hogy Juppiter két tarisznyát adott az embereknek, egyiket a hátukon hordják, a másikat elől a nyakukban, előbbiben a maguk, utóbbiban a mások hibái vannak (a jól ismert phaedrusi mesében, IV. 10); másik, hogy az ember más szemében meglátja a szálkát is, a magáéban a gerendát se leli. Az első képletes kifejezésre a «*post te non respicias*»-szal céloz, de nem magyarázza meg bővebben, hogy miért, hanem a második képletes kifejezéssel folytatja a gondolatot.

c. 59. *modo uersa modo supina gesticulatus...* — Friedländer fordítása, «hin und her fuchtelnd», nagyon szintelen. *Versa manu*-val azt akarja mondani, hogy úgy fogja a törst, hogy a keze-feje felül van, vagyis *maga felé* szurdalva; *supina man*-val pedig azt, hogy a kézfej alul van, vagyis *risszakéből* szurdalva.

c. 60. *et repente noua ludorum missio hilaritatem liquefecit.* — Friedländer értelmezése szerint *avidius*... *porreximus* után hézag van, s a kimaradt részben annak kell foglaltatnia, hogy a vendégek észreveszik a gyümölcsök hamisított voltát és elszontyolodnak. *Azonban* egy meglepetés helyreállítja a jó kedvet. Ugyanis a gyümölcsökből s egyebekből kellemetlen csipős safránylél fecskend a vendégek szeme közé. Ennek az értelmezésnek első fogyatkozása, hogy nem törődik a középfokú *avidius* jelentésbeli árnyalatával és *avidius* jelentése meg a *minima uexatione* közötti kapcsolattal, második, hogy hézagot tételez fel, harmadik, hogy erős ellentétet ettel kapcsol, negyedik, hogy a jó kedv helyreállítását a *molestus umor*nak tulajdonítja. Ha *hic refecit* helyett *liquefecit* írunk, a szöveg értelme a következő lesz: *avidius ad pompam manus porreximus*: a *kelléténél* mohóbban nyúltunk ezek után a pompás holmik után; *et* (esetleg *sed*) *repente noua ludorum missio hilaritatem liquefecit*: s egy újfajta meglepetés hűtötte le a vidámságunkat; *omnis enim placenta*... *crocum*: ugyanis valamennyi lepény és valamennyi gyümölcs már a leggyöngébb érintésre is safrányillatot lövellt ki magából; *et usque ad nos molestus humor accedere*: s a kellemetlen lé egész az arcunkig fecskendett. Vagyis e szerint a magyarázat szerint a gyümölcsöknek a kelléténél mohóbban való érintése fedezi fel hamisított voltukat, azaz nem kell hézagot feltételeznünk a hamisítás konstatálására. Egyébiránt a *liquefecit* szó szerinti jelentése is erősíti az élcz hatását.

c. 62. *homo meus coepit ad stelas facere se, eo ego cantabundus et stelas numero.* — A szöveg határozottan romlott. Hogy *facere se*, vagy pedig *facere, sed* olvasandó-e, másodrendű kérdés. Fontosabb az, hogy a dudorászás és a számolás nem fér össze egymással. Azonkívül *cantabundus* csak ezen az egyetlen helyen fordul elő, meg egy grammatikusnál például a *-bundus* képzőre (v. ö. Thesaurus). Szóval meglétének a kellő formai jogosultsága sincsen meg. Igen valószerűvé és természetessé válik a hely, ha *cantabundus* helyett *cunctabundus* írunk: A katona félre megy, a mi emberünk pedig lassacskán tovább ballag és számolgatja a { sírköveket, a mi a dolog lényegét illetőleg jóformán mindegy. Megjegyzendő, hogy *cunctabundus*nak több hasonló értelmű használata olvasható a Thesaurusban.

c. 64. *canturire belle deuerbia, adicere melicam.* — Lehet talán, hogy a szöveg nem is olyan romlott, mint első pillanatban hinné az ember; *adicere melicam* helyett írjuk ezt: *dicere melica*, s ekkor úgy foghatjuk fel a dolgot, hogy Petronius szántsándékkal tétet baklövést Trimalchioval és cserélteti össze vele a szakkifejezéseket.

c. 65. *oua anserina pilleata.* — Talán nem felesleges megjegyezni, hogy nyilván azért «*sipkás*»-ak a libatojások, hogy ki ne hüljenek. Hiszen ma is kendőben szokták feladni a lágy tojást. V. ö. c. 66. *oua pilleata*...

c. 75. *tu autem sterteia, etiamnum ploras.* — Nyilván azért mondja Fortunatanak azt, hogy *stereteia*, mert szíjog sírás közben.

(Czegléd.)

HARTYÁNI ZOLTÁN.

— Bolyai Farkas és Shakspere. Főti József János a *Toldi Szerelme* sírkövi jelenetével kapcsolatban, mely több ízben kiemelt rokonságot mutat Bolyai: *Párisi* per cz. darabjával, azt állítja, hogy: «Alig hiszem, hogy volnának adataink arra, hogy Bolyai ismerte Shaksperet, színműve ellenben... valamely XVIII. századi francia comédie larmoyante hű fordítása.» Bár Főti az Irod. Közleményekben (18:277) tartalmi kivonattát adja a *Párisi* pernek, mégsem olvasta el jól sem a szöveget, sem Bolyai előszavát, mert akkor nem kockáztathatta volna meg idézett állítását. Az előszóban ugyanis Bolyai határozottan ezt mondja: «ezeket jegyzem meg... 3-szor Hogy a' *Lenni vagy nem lenni* önként van követve a

III-ik Fel-vonás elein». És csakugyan a mondott helyen a híres monolog paródiáját találjuk: *Bernard* (egyedül). «Meg-házasodni vagy meg-nem-házasodni; ez a kérdés: melyik nemesebb az elme előtt? nyakán [!] fogva maradni-é egy-néhány buza szemért, hogy a' panaszo kalitzka a' házi cchoval a' sir' hallgatásáig tsengjenek; vagy ki-vonni egy ujjataskából azt az arany gyűrűt, mely egy örökös vas fogházhoz lántzol... stb. Stäckel Pálnak nemrég megjelent Bolyai-életrajzában (Bp., 1914, M. T. Akad. kiadása) több helyt találunk adatot Bolyai angol nyelv- és irodalomismertére. «Mint sok más kiváló matematikusnak is, Farkasnak nagy hajlandósága volt a nyelvekre; anyanyelvén kívül ura volt a latinnak, németnek, *angolnak* meg francziának és románul úgy beszélt, mint valami született oláh» (I. köt. 2.). Más helyen Pope-ot és több más angol költőt említ (I. 21.). Gauss-hoz írt levelében, 1804 szept. 16, pedig ezt idézi magára: «Tudod, hogy Hamlet mondja: „the spurns, that patient merit of th' unworthy takes“», tehát eredetiben idéz a nagy monologból, melyet a *L'iris* perben parodizál (Arany fordítása szerint: «S mind azt a rágást, melylyel méltatlanok bántalmazzák a tűrő érdemet»). Mindezekből nem valószínű, hogy Bolyai, a ki eredetiben olvassa és idézi az angol költőket és magát Shakspeare-t is, ne ösmerte volna Romeo és Juliát. Hogy aztán az ő darabjában előfordul sirbolti jelenet milyen vonatkozásban van a Shakspeare-éhez, az már nem ide tartozik.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

— A bécsi tudományos Akadémia Phonogramm-Archivja. 1899 ápr. 27-én a bécsi akadémia természettudományi és történelmi osztálya azzal a tervvel lépett az akadémia elé, hogy helyén való és kegyeletes, de tudományos szempontból is nagyon hasznos dolog lenne, ha a XIX. és XX. század fordulóján az összes európai nyelvek s egyéb e körbe vágó jelenségek Edison-fonografhengereken megőriztetnének az utókor számára. Exner Ferencz és Zsigmond, Lang, Hartel, Heinzel és Jagić voltak azok, kik rámutattak a fonograf nagy jelentőségére s kívánták a levél-, könyv- és képtár mellé a fonogrammtár, vagy a hogyan ők nevezték, a Phonogramm-Archiv felállítását. Az alapítandó új intézmény célját három pontban jelölték meg: 1. felvenni az összes európai nyelveket; 2. ének- és zenefelvételeket készíteni és 3. nagy emberek beszédeit lehallgatni s megőrizni a kései nemzedékek számára.¹⁾ A tervet kivihetőnek gondolják az Edison-fonograf segítségével, bár ennek tökéletesítését is hangsúlyozzák.

Az akadémia örömmel fogadta a tudósok e javaslatát s rögtön bizottságot jelölt ki, hogy a kérdéses ügy részleteit megállapítsa. Ezenfelül az előmunkálatokhoz megfelelő helyiséget adott és a hozzá szükséges pénzt is megszavazta.

Hauser Frigyes, az Archiv első asszisztense, foglalkozott aztán behatóan a kérdéssel s még az évben Castagna L., az egyetem mechanikusa, az ő adatai alapján megszerkesztette az ú. n. Archiv-Phonographot, mely annyiban hasonlít a grammofoonhoz, hogy lemeze van és nem hengere, s annyiban egyezik az Edison-fonograffal, hogy a «recorder» úgy írja le a hanghullámokat, hogy ordinatái függőlegesen állnak a lemezen. A lemezek ugyanolyan anyagból készülnek, mint az Edison-hengerek. A felvétel után réznegatívumokat csinálnak s ezeket megnikkelezik. Ezekből a negatívumokból lehet aztán annyi pozitívumot készíteni, a mennyire szükség van.

¹⁾ Bericht über die Arbeiten der von der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften eingesetzten Commission zur Gründung eines Phonogramm-Archivs. Beil. zum Anz. der math.-naturw. Klasse. 37. Jahrg. Wien, 1900.

Midőn használatba vették ezt az új fonografot, igen nehéznek bizonyult s e miatt alkalmatlannak is az utazásnál. Tehát segíteni kellett a bajon. Megint Hauser volt az, ki fáradszónál munkájával először a Type III.-t, majd a Type IV.-t konstruálta s ezen új konstrukcióban egy könnyen kezelhető fonografot adott át a kutatóknak.¹⁾ Ez a negyedik típusú fonograf rendkívül érzékeny minden hang iránt. Míg pl. az Edison-fonograf egyáltalán nem, vagy csak nagyon tökéletlenül adja vissza a sziszegőket, addig a mostani Archiv-Phonograph a legkisebb zörejt vagy — majdnem azt írhatom — hehezetet is reprodukálja. Ezen az új gépen a «recorder» s ezen meg a membrana érdemel különös figyelmet. Az eredeti üvegmembrana helyét most keményfából való membrának foglalták el, melyek különösen nyelvek felvételénél nagyfontosságúak. Az elefántesontmembrana még mindig jó szolgálatot tesz énekfelvételeknél.²⁾ A lemezek most is Edison-anyagból készülnek s a negatívumok is nikkelezett rézlemezek. Ezekből lehet aztán tetszés szerinti számban pozitívumokat készíteni.³⁾

Még a lemezek lehallgatásáról azt kell megjegyezni, hogy csak akkor érvényesülnek igazán, ha egyes ember hallgatja le őket két gummicső segítségével, melyeknek vége alkalmas és könnyen a fülbe akasztható kagylóval van ellátva. Ha aluminium vagy pléhtölesért alkalmazunk, sok eredeti — különösen sziszegő — hang elvész.⁴⁾ Hogy minden fonograf-felvételt értékesíthessenek, gondolkodtak azon, hogy miként lehetne a megírt Edison-hengereket az Archiv-Phonographra átíratni és viszont.⁵⁾ Mindkettő nagy nehézségbe ütközik s legolcsóbbnak, de egyszersmind legjobbnak mégis az az eljárás bizonyul, mikor magával az Archiv-Phonographfal operálunk. Különösen visszaadó készüléke (mely Bécsben villamoserőre van berendezve) elsőrangú, mert ennek segítségével egy-egy szó százszor is lehallgatható a nélkül, hogy a lemez karczólást szenvedne.

Talán helyénvaló lesz még egy-két szót magáról a Phonogramm-Archiv berendezéséről mondani, mely 1904 óta a bécsi egyetem fiziológiai intézetében kapott elhelyezést. Négy helyisége van: laboratorium, felvevő helyiség, iroda és fonogrammtár. Az utóbbiban a lemezek négy csoportra vannak osztva. Az első csoportba tartoznak a német nyelvjárások s a többi germán nyelvek lemezei. De ugyanezen osztályban vannak a francia, román, kelta (ír, skót, walesi), olasz, spanyol, szláv, magyar, ind, zsidó stb. nyelvből vett felvételek is elhelyezve. A második csoportot ének- és zenefelvételek alkotják; ezek is a világ minden részéről vannak összegyűjtve. (En pl. egy sanskrit éneket s recitációt hallgattam végig.)

¹⁾ Fr. Hauser, Über einige Verbesserungen am Archivphonographen: Wiener Sitz-Berichte, math.-naturw. Kl.; Bd. 114. Abt. IIa, 1903. — U. a., Gebrauchsanweisung für die Type III. des Archivphonographen: W. S. B., math.-naturw. Kl.; Bd. 144. Abt. IIa, 1905. — Rudolf Pösch, Beschreibung und Gebrauchsanweisung zur Type IV. des Archivphonographen: W. S. B., math.-naturw. Kl.; Bd. 121. Abt. IIa, 1912.

²⁾ Rud. Pösch, Beschreibung und Gebrauchsanweisen zur Type IV. des Archivphonographen: W. S. B. math.-naturw. Kl.; Bd. 121. Abt. IIa, 1911. S. 1.

³⁾ Sigm. Exner, II. Bericht über den Stand der Arbeiten der Phonogramm-Archivs-Comission, erstattet in der Sitzung der Gesamt-Akademie vom 11. Juli 1902. S. 11.

⁴⁾ L. Réthi: Phonographische Untersuchungen der Konsonanten. W. S. B., math.-naturw. Kl.; Bd. 121. IIa, 1912.

⁵⁾ Fr. Hauser, Ein Apparat zur Kopierung phonographischer Schrift und Platten des Archivphonographen auf Edison-Walzen: W. S. B., math.-naturw. Kl.; Akad. Anz. Nr. 24. 1908. és W. S. B., math.-naturw. Kl.; Bd. 113. Abt. IIa, 1906.

A harmadik csoportban a királyi ház egyes tagjai, kiváló államférfiak és politikusok beszédei vannak meg, azonkívül elsőrangú írók, színészek és művészek beszédei. A negyedik csoportnak neve Varia. Itt hibás beszéd, állathangok stb. vannak összegyűjtve.

Engem főként az első csoport érdekelt és ebben is különösen — tanulmányaim irányánál fogva — a német nyelvjárásokból vett felvételek. Bámulatos, hogy ezek mily gonddal készültek és a legnagyobb elismerésre méltó, hogy pontosan ellenőrizhetők, mert fonetikailag le vannak írva. Öröndetes az is, hogy oly könnyen hozzáférhetők a kutatók számára, mert a Phonogramm-Archiv nyomtatásban a nyilvánosság elé is bocsátja.¹⁾

Igen nagy vonásokban a bécsi fonogramm-archivum berendezése s hasonló intézete még Zürich-, majnai Frankfurt-, Grác- és Münchennek van. A mi fővárosunkban is van egy Archiv-Phonograph a keleti Akadémia fonetikai laboratóriumában, mely azonban — úgy látszik — csak magáncélokat szolgál, mint a lugosi román színészársulat Archiv-Phonographja is. Van azután Budapesten egy országos intézet, a Néprajzi Múzeum, hol Edison-hengereken nagyszámú népdal van megörökítve. Kár, hogy ez intézet csak a kutatás egy kis ágának, a népköltészetnek szolgáltató anyagot s még nagyobb kár, hogy berendezése nem állandó értékű. Mert az Edison-hengerek előbb-utóbb (kb. százszori lejátszás után) le fognak kopni s így az utókor számára értéktelenné válnak. Igaz, ott vannak ez esetben az ú. n. támlapok, melyekben lekótázva vannak meg a népdalok és a melyek már nincsenek a lekopás veszélyének kitéve. Azonban mégis csak más az eredeti énekfelvételnek az értéke, mert nyilvánvaló, hogy ugyanazt a dalt másként éneklie a nép fia, mint az operaénekes, s az is biztos, hogy másként ejti ki ugyanazt a szöveget pl. a született palóc, mint a palóc nyelvjárást utánzó városi ember. S különösen ez utóbbi, vagyis a kiejtés az, mit a Néprajzi Múzeum támlapjai nem őriznek meg az utókor számára. Szóval a Néprajzi Társaság Edison-hengerei csak múlt értékűek, megörökítésükre pedig vörösréz hengermotívumokat készíteni (a milyen egynehány van a Néprajzi Múzeumban) nemcsak nehéz, hanem nagyon költséges munka is.

Mikor végignéztam e kincstárt és különösen, mikor Bíró Ányos magyar nyelvű és Pfalz Antal magyarországi német nyelvű felvételeit láttam, gondolkodóba estem, miért csak az osztrákoknak van ily nagyszabású intézetük és miért idegenek veszik fel a mi hazai — magyar és nemzetiségi — nyelvjárásainkat? Minthogy a Néprajzi Társaság — úgy látszik — csak a népköltészetnek ad helyet a maga múzeumában, hitem szerint alig van sürgősebb tudományos feladatunk, mint egy országosan szervezett és a technika legmodernebb vívmányait értékesítő és fejlesztő fonogramm-laboratórium és fonogramm-archivum felállítása. Az általános tudományt úgy szolgálhatjuk legjobban és a szellem nemzetközi versenyében úgy állhatjuk meg legmóltóbban helyünket, ha azokat a problémákat oldjuk meg elsősorban, melyek — a magyar hazához, földjéhez és népéhez kapcsolódva — legsajátabbjaink.

(Szentgotthárd.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

— Válasz a Magyar Nyelvőr «rovás»-ára. A M. Nyelvőr márciusi számában (125—126. l.) id. R. Vozáry Gyula megírja Közlönyünket egyrészt idegen szavak használata, másrészt egyik-másik állítólagos magyar-

¹⁾ V. ö. Jos. Seemüller, Deutsche Mundarten I—III.: W. S. B., phil.-hist. Kl.; Bd. 158. 4. Abh.; Bd. 161. 6. Abh.; Bd. 167. 3. Abh. — Anton Pfalz, Deutsche Mundarten IV.: W. S. B., phil.-hist. Kl.; Bd. 170. 6. Abh. Az egész intézményről behatóan értekezik H. W. Pollak, Das Phonogramm-Archiv der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien: Germ.-Röm. Monatschr. VI, 257. ll.

talanság (pl. megjelenési éve) miatt. Mivel Vozáry úr eme fogyatékoságokat csak «pár év óta» tapasztalja a Közlönyben, szükségesnek tartjuk, hogy a megrovásra néhány szóval válaszoljunk.

Természetesen eszünk ágában sincs, hogy a puszta nyeglelésből hasznát idegen szavak védjük vagy a nyelvi és stílusbeli helytelenségeket mentegessük. Azonban holmi kicsinyeskedéstől és szőrszálhasogatástól munkatársainkat, mint eddig, ezentúl is meg fogjuk kimélni. Nem fogjuk az olyan idegen szavakat törölni, melyeket legjobb íróink már egy évszázad óta használnak, de olyanokat sem, a melyeknek a legfinomabb jelentésbeli árnyalatot is kifejező magyar megfelelőjük nincs. Végre is a nyelv legfőbb célja a megértetés és a tudománynak — a Közlöny ezt szolgálja — a fogalmak jelölésében a legnagyobb szabadságra kell törekednie. Vozáry úr tehát a tőle megrótt idegen szavak legnagyobb részét (filozófia, etnografia, problema, harmonikus, levéltechnika, praktikus, geniusz, disszonancia, interpolator, etikai, funkció, organum, intuíció, szimbolikus, stb., stb.) ezentúl is fogja a Közlönyben olvashatni, a mint olvasta — felháborodás nélkül — legrégibb évfolyamaiban is.

A nyelvhelyesség kérdésében is óvakodni fogunk, mint eddig is, minden egyoldalú túlzástól és türelmetlen vaskalaposságtól. Semmiképen sem helyesljük, hogy némely nyelvészünk íróinkat nemcsak komoly, megokolt esetekben, hanem úton-útfélen, szinte sportszerűen kipellengérezzi. Valóban már ott tartunk, hogy a sok tilalomfa közt már a specialista sem tud eligazodni, és jellemző az a vallomás, melyet egy nagy-tudományú pedagógusunk nemrégiben egy tanügyi értekezleten tett: azért nem ír, mert magyar nyelvérzéke nem elég biztos. De — kérjük — vajjon ki tud ma helyesen magyarul, vagy van-e egyáltalán valaki is, a ki tudna? A Nyelvőr ugyanabban a cikkben, melyben Közlönyünket rovásra veszi, megleckézteti a Magyar Nyelvet is; viszont hogy ez mit tart a Nyelvőr magyar tudományáról, arról majd minden számában olvashatunk épületes dolgokat. Tehát: melyiket szeressem, melyiket szeressem! Vagy talán ne is vegyük az egészet komolyan? Akkor — a mai szűkös viszonyok közt — kár a drága papirosért.

A szerkesztők.

— Új könyvek.

Tresp, Alois: Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, hrsgb. von R. Wünsch und L. Deubner. XV. B. 1. H.) Giessen, Töpelmann, 1914. 8-r. VIII + 236 l. Ára 10 M.

Ez a fragmentum-gyűjtemény előmunkákat akar lenni C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, Paris, 1849 cz. művének új, modern kiadásához. Magában foglalja mindazon töredékeket, melyek az istentisztelet formái részével foglalkozó görög írók műveiből ránkmaradtak. A gyarapodás Müllerhez viszonyítva 38 teljesen új fragmentum s a régiek teljesebben vannak kiadva. Az egyes fragmentumok megértését bő jegyzetek segítik, melyek a vallásrégészlet legjobb munkáira utalnak. Bevezetésül 39 oldalon a görög vallásrégiségi irodalmat ismerteti vázlatos összeállításban. Szívesen vettük volna, ha Tresp, mint ezen irodalom kitűnő ismerője, tovább ment volna statisztikai adatoknál s a szóban forgó írók mélyebb jellemzésébe, pszichológiai rajzába is belebocsátkozott volna, a mi épek-nél csábító feladat. A kötet végén hely-, név- és tárgymutató egészíti ki e hasznos munkát.

l. i.

Mensendick, O.: Die Gral-Parzivalsage und Richard Wagner's Parsifal. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1915. 50 l. 1-20 M.

Két főrésze: a Gral-Parzival monda fejlődése és a Parsifal-ideál kialakulása Wagnerben. Sok tekintetben gondolatkeltő, de kritikával olvasandó könyv szélesebb körű publikum számára. Aggályos főleg a monda őstörténete (p. 11-14).

sch. j.

Naumann, H.: Kurze historische Syntax der deutschen Sprache. Strassburg, Trübner, 1915. VI+125 l. 2 M.

A német nyelv mondattana — mondattan a szó vulgát értelmében (Satzlehre, p. 1—62) és a grammatikai alakok szintaktikai funkciójának tana (Formenlehre, p. 63—125) a régibb (mhd. ahd.) phasisok s a rokon germán (gót etc.) nyelvek bevonásával. Rövid, világos, szabatos, meg-hízható. sch. j.

Rausse, Hubert: Geschichte des deutschen Romans bis 1800. Sammlung Kézél. München und Kempten, 1914. 172 l. 1 M.

Áttekinthető vázlata a német széppróza fejlődésének, de nem teszi feleslegessé H. Mielkének különben fogvatékos kis könyvét (Götschen⁹ 1913.) s lépten-nyomon érezteti a német regény összefoglaló történetének a hiányát. Új szempontjai nem igen vannak s főleg a régi irodalomra nézve az eddigi kutatások felhasználásával taposott nyomokon jár. Értékesebbek a XVII. századi regényre vonatkozó fejezetek, melyeknél összefoglaló tanulmányok is álltak rendelkezésére, a mi aztán a kereten túllépő részletezésre is csábította, míg a későbbi fejlődésre, Weisetől Goetheig, kevesebb tér és szín jut. Bibliográfiája csak a legfontosabbra szorítkozik, de Grimmelshausennél pl. csak két munkát regisztrál. t. r.

Sandfeld-Jensen, Kr.: Die Sprachwissenschaft. (Aus Natur- und Geisteswelt, 472. sz.) Leipzig u. Berlin, Teubner, 1915. 124 l. Ára 1.25 M.

A történeti nyelvtudomány módszereinek és eredményeinek ismertetését kapjuk határozott, ha nem is polemikus ellentétben a népielaktani iránynyal. Feltűnik a kis könyvben, hogy Sajnovicsot és Gyarmathit tartja a modern nyelvvizsgálat úttörőinek, hogy a finn ugor nyelveket általában s a magyart (gazdagon fejlett kultúrnyelvnek nevezi) különösen ismerteti s példái között elég gyakran és gondosan idézi. Sandfeld-Jensen a kopenhágai egyetem tanára s a nyelvtudomány széleslátókörű, pozitív felfogású és igen világos eszű munkásának mutatkozik. (V. ö. EPhK. 1915. 440. l.) s. a.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Hamrai Ilonka: Szövetségeink [a németek]. Különlenyomat a «Nemzeti Nőnevelés» 1915. szept.—okt.-i számából. Jótékony célra ára 1 K. Budapest, 1915. 8 r., 13 l.

Könyvtár, Magyar. Szerkeszti Radó Antal. Budapest, Lampel. 16-r. Számonkint 30 fillér.

783—784. A világháború naplója. VII. Az 1915 májusi események 96 l.

785—786. Világháború naplója. VIII. Az 1915 június-juliusi események. 94 l.

801—802. Mikos Lajos: Az 1870—71-diki német-francia háború. 95 lap.

803. Radó Antal: Háborús strófák. 47 lap.

804—805. Madelung, Aage: A szív. Benedek Marcell. 82 lap.

806. Krúdy Gyula: Zenélő óra. Elbeszélések. 48 l.

Egy pár hangulatos rajz, apró couleur-localeokból összerakva, a szabadságharc utáni Pest életéből. Az első kép az írók társaságát mutatja be, ott vannak a Kisfaludy és a Vas Gereben kocsmájában Benedek Aladár, Kertbeny és a beteg Petőfi Zoltán is. Sok irodalmi célzás élénkíti a stílust. (Itt ott pontatlanságokkal is találkozunk, a «Fenn az ernyő nincsen kas» pl. nem Kisfaludy vígjátéka.) zb.

*Mitteilungen des Vereins der Freunde des humanistischen Gymnasiums. Red. von S. Frankfurter. 16. Heft. Wien und Leipzig, 1915. 72 l.

Trostler, Josef: Zur Quellengeschichte des Simplicissimus. (Különlenyomat az «Euphorion. Zeitschr. für Literaturgeschichte» 21. kötetéből, 1914., 695—702. l.)

Hivatalos nyugtázás

az 1916. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: dr. Gaál L., dr. Révay Józsefné. — **1916-ra:** dr. Henrich A., Kürschák P., Nyáry I., Sebes B. Összesen 36 K.

Rendes tagdíj 1914-re: dr. Haraszi Gy. 3 kor., Kempf J. 2 kor. 80 fill., Szigeti I. 5 kor., dr. Ozoray L. 5 kor. — **1915-re:** Linzig M., dr. Eisler M., György L., dr. Haraszi Gy. 7 kor., Kempf J., Megyesi F., Mészáros Gellért, dr. Módi M. 4 kor., dr. Netoliczka O., dr. Pásztor E., dr. Ralbovsky E. P., Schoen A., Schwarz Fr. 2 kor. 40 fill., Simay Viktor 2 kor., Szkunzevics K., dr. Tell A., id. R. Vozáry Gy. 3 kor. 45 fill., dr. Zibolen E., Zlamál A. — **1916-ra:** Alszeghy Zs. 5 kor., gr. Apponyi S., dr. Bajza J., dr. Baros Gy., Baumgartner A., Bán J., Benczik F., Bontó J., Borsodi Miklós, Bosnyák P., Buzna Viktor, dr. Cserép J., dr. Dombi Márk, Dóczi I., dr. Erdődi B., Farkas Lenke, Fekete E., dr. Gärtner Henrik, dr. Gragger R., dr. Gyomlay László, Hehelein K., Hudyma E., Incze I., Istvánfi Pál, Jándi B. J., Jánosi Boldizsár 8 kor., dr. Kapossy E., Kassai L., Kelemen Béla, Király L., dr. Komoneczy G., Kulcsár E. 15 kor., Kurbély László Vinceze, dr. Lakatos V., dr. Latzkó H., Lovas K. E., dr. Marton J., Mohr Margit, Mondik P., Moravszky F., Német Károly, Németh R., dr. Pap K., dr. Papp L., dr. Pásztor József 5 kor., Prácer A., dr. Réthei Prickel Márián 8 kor. 50 fill., dr. Ralbovsky E. P., Ranschburg V., dr. Reibner M., dr. Révay Józsefné, Révay J., Sas A. 5 kor., dr. Schack B., dr. Schilling L., Schmidt F., Schwarz Fr. 60 fill., Simay Viktor 8 kor., Sörös P., Strauch B., Szentirmay G. 9 kor., Szepessy Ilona, Szigetvári I. 4 kor., Szigetvári Iván 6 kor., Sziklay Gy. Sz., Szölgyém F., Svűcs I. Debreczen, dr. Tóth K., Vértessy D., Vértessy J. 7 kor., Wagner A., dr. Wargha S., Weber A. 2 kor., Zolnai B. 2 kor., dr. Zoltvány I. — **1917-re:** dr. Ralbovsky E. P. 5 kor. — Összesen 874 kor. 75 fill.

Előfizetés 1915-re: Bonyhádi ev. főgimnázium 3 kor., Debreczeni egyetemi class. philologiai szeminárium. — **1916-ra:** Beregszászi áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Besztercebányai ev. főgimnázium, Békéscsabai főgimnázium, Bonyhádi ev. főgimnázium 3 kor., Brassói áll. főreáliskola, Budapesti I. ker. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti Eötvös-Kollégium, Budapesti II. ker. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Budapesti III. ker. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti Kegyesrendi főgimnázium, Budapest: Városi Nyilv. Könyvtár 1. számú fiókja 13 kor., Budapesti V. ker. áll. főgimnázium ifj. könyvtára, Budapest: Képviselet háza könyvtára 13 kor. 50 fill., Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola, Budapest: VI. ker. Felsőerdősor-u. áll. tanítónőképző 13 kor. 50 fill., Budapest: Norbertinum pap- és tanárképző intézet, Budapesti áll. felsőbbleányiskola és leánygimnázium, Budapest: VIII. ker. Tavaszmező-u. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti ref. főgimnázium, Budapest: IX. ker. Mester-u. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti angolkisasszonyok polg. isk. tanítónőképző intézete 12 kor., Budapesti X. ker. tisztviselőtelepi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapest: Jászberényi-úti főgimnázium 13 kor. 50 fill., Csurgói ref. főgimnázium, Ceglédi áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Debreczeni egyetemi class. philologiai szeminárium, Debreczeni áll. főreáliskola tanári könyvtára, Debreczeni k. tanítór. román kat. főgimnázium igazgatósága, Debreczeni ref. főiskolai anyakönyvtár 13 kor. 50 fill., Debreczeni ref. leánygimnázium igazgatósága, Dési m. kir. áll. főgimnázium 6 kor. 30 fill., Dési m. kir. áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Dombóvári kir. kat. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Döme Károly 13 kor. 50 fill., Egri áll. főreáliskola igazgatósága, Erzsébetvárosi áll. főgimnázium, Esztergomi főgimnázium, Fogarasi áll. főgimnázium, Glauber J. 13 kor. 50 fill., Gödöllői gimnázium, Günsberger Lajos Pécsott 13 kor. 50 fill., Gyergyószentmiklósi m. kir. áll. főgimnázium, Gyönki áll. segélyezett gimnázium, Győri áll. főreáliskola igazgatósága, Hódmezővásárhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára, Ipolyági áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Jászberényi áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Jászóvári prem. kanonokrend 13 kor. 50 fill., Kassai áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Kassai főgimnázium Bajza-kör, Kerschner Eduárd 13 kor. 50 fill., Keszthelyi kat. főgimnázium tanári könyvtára, Késmárki ev. Lyceum, Kézdivásárhelyi román kat. főgimnázium, Kissebeni kat. főgimnázium, Kisujszállási ref. főgimnázium, Kolozsvári áll. fels. leányiskola 13 kor. 50 fill., Kolozsvári magyar irodalomtörténeti szeminárium, Kolozsvári unit. kollégium, Komáromi bencés főgimnázium, Kőszegi főgimnázium tanári könyvtára, Lévai román kat. főgimnázium, Liptó-

szentmiklósi áll. főgimnázium, Losonczyi állami főgimnázium 13 kor. 38 fill., Magyaróvári kegyesrendi főgimnázium, Marosvásárhelyi Közművelődési Ház könyvtára 10 kor. 10 fill., Máramarosszigeti kir. kat. főgimnázium igazgatósága, Máhr Árpád 40 kor. 50 fill., Mezőtúri ref. főgimnázium 6 kor. 75 fill., Mezőtúri ref. főgimnázium 6 kor. 75 fill., Miskolci kir. kat. főgimnázium, Munkácsi áll. főgimnázium, Nagybányai áll. főgimnázium 13 kor. 54 fill., Nagykanizsai kat. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Nagykikindai áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Nagykőrösi ref. főgimnázium, Nagyszebeni áll. főgimnázium, Nagyváradi áll. főreáliskola, Pancsovai áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Pannonhalmi főiskola, Pápai beneczés főgimnázium, Pápai ref. főiskola, Polatsek-féle könyvkereskedés Temesvárt 27 kor., Pozsonyi kir. kat. főgimnázium, Privigyei főgimnázium 10 kor. 80 fill., Privigyei főgimnázium 2 kor. 70 fill., Rozsnyói kat. főgimnázium 10 kor., Rozsnyói kat. főgimnázium tanári könyvtára 5 kor., Rózsahegy kat. főgimnázium, Séllei Péter, Soproni beneczés főgimnázium, Stein János 13 kor. 50 fill., Stein János 13 kor. 50 fill., Sümegi áll. reáliskola, Szakolczai kir. kat. főgimnázium, Szamosújvári áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Szatmárnémeti ref. főgimnázium, Szászvárosi ref. Kún-Kollégium, Szegedi Somogyi-könyvtár 13 kor. 50 fill., Szentesi áll. főgimnázium, Szentgotthárdi m. kir. főgimnázium igazgatósága, Székesfehérvári cisztercezi főgimnázium tanári könyvtára, Székesfehérvári áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Szilágysomlyói róm. kat. püsp. főgimnázium, Szolnoki áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Szombathelyi prem. főgimnázium, Szombathelyi áll. főreáliskola, Tatai főgimnázium, Toldi Lajos 13 kor. 50 fill., Ujpesti áll. főgimnázium, Veszprémi kat. főgimnázium, Zalaegerszegi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Zentai községi főgimnázium, Zombori áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Zsolnai áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill. — **1917-re:** Szarvasi ev. főgimnázium. — Összesen 1659 kor. 82 fillér.

Az 1916. évi február hó 1-től 29-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re: Baranyai M., Gruber J. — **1916-ra:** Baranyai M., Gruber J. 4 kor., Schmidt Fr. — Összesen 28 korona.

Rendes tagdíj 1913-ra: Bittenbinder M. 4 kor. — **1915-re:** Baranyai Z. 2 kor. 80 fill., dr. Berde M., Kovács D., Rhusopoulos Rh., Szőke A., dr. Walter J. 8 kor., dr. Zimányi J. — **1916-ra:** Baranyai Zoltán 2 kor. 20 fill., Bujár Károly, Cséfalvay Nándor, dr. Fináczy Ernő, Gréb Gyula 3 kor., dr. Gulyás József 8 kor., Gyárfás Tihamér, dr. Hanuy Ferencz 8 kor., Jánosi Boldizsár 2 kor., Kádár Jolán 3 kor., dr. Karl Lajos, dr. Kemenes Illés, Király György 3 kor., Kornis Ferencz, Kristóf György 2 kor., dr. Lányi Ernő, Liska János, dr. Madzsar Imre, Melich János, Pap János, Póloskey Kornél 8 kor., Radinovic Iván, Radlinszky József, Schneider Misch 8 kor., Szántó Kamill, dr. Szinnyi Ferencz, Trostler József 1 kor., Viglász Lajos 12 kor., dr. Wagner Lajos, dr. Walter J. 7 kor. — **1917-re:** dr. Czeke M., Tolnai V. 2 kor. — Összesen 314 korona.

Előfizetés 1916-ra: Budapesti Jézus társ. egyet. hallgatók, Budapest: Kalazantinum, Budapesti Ciszst. r. hittud. és tanárképző intézet, Debreczeni ref. főgimnázium igazgatósága, Egri kir. kat. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Eperjesi koll. főgimn. igazgatósága, Ersekújvári közs. kat. főgimnázium, Fehértéplomi áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Felsőlővői ev. főgimnázium, Gansel Lipót 13 kor. 50 fill., Gyulafehérvári erdélyi róm. kat. státus főgimnáziuma, Hajdúnánási ref. főgimnázium, Jászapáti kir. kat. főgimnázium 10 kor. 80 fill., Kaposvári áll. főgimnázium igazgatósága, Karánsebesi áll. főgimnázium igazgatósága 12 kor., Kolozsvári ref. kollégium, Kolozsvári róm. kat. főgimnázium igazgatósága, Kőrmöcbányai áll. főreáliskola, Kunszentmiklósi gimnázium, Lőcsei m. kir. áll. főreálisk. igazgatósága 13 kor. 50 fill., Marosvásárhelyi róm. kat. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Marosvásárhelyi Közművelődési Ház könyvtára 3 kor. 40 fill., Mezőtúri m. kir. áll. fels. leányiskola, Nagenyedi Bethlen Főiskola könyvtára 13 kor. 50 fill., Singer és Wolfner 13 kor. 50 fill., Singer és Wolfner 13 kor. 50 fill., Székelykeresztúri unit. főgimnázium igazgatósága, Székelyudvarhelyi ref. kollégium tanári könyvtára, csak félévre fizet 7 kor. 50 fill., Temesvári főreáliskola 13 kor. 50 fill. — **1917-re:** Szolnoki áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill. — Összesen 408 kor. 70 fillér.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Lógodi-utca 49. sz., fidsz. 1.

1916. MÁJUS.

XL. ÉVFOLYAM.

V. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB

ÉS

FÖRSTER AURÉL HELYETTESEKÉNT CZEBE GYULA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölölvadások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vörmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

BAYER JÓZSEF: Magyar színészeti kuriozum 1802-ből	289
JOSEPHUS RÉVAY: Ad Minucium Felicem	298
ECKHARDT SÁNDOR: Ramus és a Pléiade viszonyához	301
BENIGNY GYULA: A jelentésváltozás egy faja a görögben (V. közl.)	306
CZEBE GYULA: Ungria helynév Bœotiában a középkorban	315

HAZAI IRODALOM.

Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. GOMBÓCZ ZOLTÁN	324
Hollaender Rózsi: Déry Julianna (1864—1899) élete és költészete. BERDE MÁRIA	326
Paál Antal: Saint-Amant élete és művei. FOGARASI BÉLA	327
Irene Thirring—Waisbecker: Volkslieder der Heanzén. SCHWARTZ ELEMÉR	328

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Heinemann: Die klassische Dichtung der Römer. RÉVAY JÓZSEF	329
Angelo Firmani: La patria di Cornelius Nepos. U. AZ	330
Maximilianus Zelner: De Carmine Licentii ad Augustinum. U. AZ	331
M. Riba: Neuaufgefundene römische Inschriften aus einer jüdischen Katakomba an der Via Portuensis bei Rom. U. AZ	331
Franz Buecheler: Kleine Schriften. I Bd. U. AZ	332
G. L. Bisoffi: Il Contra Symmachum di Aurelio Prudenzio Clemente. U. AZ	335
Jusserand, J. J.: Ronsard. Les grands écrivains français. BIRKÁS GÉZA	337
Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. I. Bd. Niederösterreich. Bearb. von Dr. Theodor Gottlieb. GRAGGER RÓBERT	341
Paul Wiegler: Geschichte der Weltliteratur. Dichtung fremder Völker. ZOLNAI BÉLA	342

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1916 április 12-iki ülése	345
A «Tetemre hívás» filmén. VÉRTESY JENŐ	345
Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. FEST SÁNDOR	346
Trefás német receptumok és az «Igen hasznos és drága nemes receptom».	
TROSTLER JÓZSEF	347
A félkezü leány mondája és Salamon magyar király. KROFF LAJOS	350
Gyulai «Éji látogatás»-ához. SZENDREY ZSIGMOND	351
A bécsi Phonogramm-Archiv és a budapesti keleti ker. Akadémia fonétikai laboratóriuma. KÚNOS IGNÁCZ	352
Válasz. SCHWARTZ ELEMÉR	352
Helyreigazítás. VÉRTESY DEZSŐ	352
Új könyvek	352
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	355
Budapesti doktori disszertációk 1915-ben	356
Tisztelt Olvasóinkhoz	356

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

MAGYAR SZINÉSZETI KURIOZUM 1802-BŐL.

A magyar színészet multjának nem közönséges furcsaságai közé tartozik, hogy magyar és német színészek szerepet cserélnek egymással: magyarok németül s németek magyarul játszanak. A tömeges szerepcserének első nyomára 1799-ből akadunk. Midőn az erdélyi magyar szintársulat megunva báró Wesselényi Miklós szeszélyeit bevonul Magyarország felé és Debreczenben 1799 április 16-án megkezdí szereplését, azzal a föltett szándékkal cselekszi ezt meg, hogy Wesselényi szárnyai alá soha többé visszatérni nem fog. A földolog tehát az, hogy annyit keressenek, hogy az anyagiakban való fogyasztkozás erre soha ne kényszerítse őket. A debreczeni vállalkozás pompásan sikerült és november 17-ig 105 előadást rendeznek anyagi nagy haszon mellett. Átrándulnak Nagyváradra is s hogy jövedelmüket növeljék, még a német nyelvű színjátszástól sem riadnak vissza. A Magyar Hirmondó¹⁾ 1799 június 20-iki levele ezeket írja Nagyváradról: «A Nemzeti Jádzó Társaság egészen feleleveníti Városunkat, 16 Tagból áll, kik hetenkint szokták változtatni a Magyar és Német Darabokat». A társaság Debreczenben egész heteken át játszik, «de tsupán magyarul». Nagyváradon mind a főnemesség, mind a német polgárság szívesen pártfogolja őket.

Ez a tény ugyan nem válik nagy becsületére ennek a magyar szintársulatnak, de ha meggondoljuk, hogy Wesselényitől teljesen függetleníteni akarta magát és egészen magánjellegű vállalkozás volt, enyhébben fogjuk megítélni ez üzleti eljárást. Ennél súlyosabb megítélés alá esik már az az eset, mely 1818-ban szintén Nagyváradon történt. Ott ugyanis 1818 április 10-ik napján a «Nemzeti Játszó Társaság» «zum Vortheil der Anna Kántor» németül adja elő Kotzebuetól a «Die Brandschatzung» és a «Das getheilte Herz» című vígjátékokat.²⁾ Kántornénak ez a szereplése valóban méltatlanság volt mind a maga művészi egyénisége, mind a magyar színészet nemzeti hivatása tekintetéből. Ezt a szereplést közönséges koldulásnak kell bélyegeznünk, még ha figyelembe vesszük is, hogy az újból színpadra lépő Kántornénak «új élete módjához, új és költséges készülétekre volt szüksége». Ma már alig olvashatjuk arczpirulás nélkül a felében magyar, felében német színlap ezen sorát: «A bé-menetel árrát Kegyes Pártfogóim Gratziájokra bizom . . .».

¹⁾ 1799. évf. XVI., 135. l.

²⁾ A színlap közölve Náményi Lajosnak A váradi színészet tört. cz. művében (Nagyvárad, 1898) az 56-ik lapon.

A magyar színészet multjának, sajnos, volt nem egy szégyenfoltja. De hamisítatlan történetet csak akkor írunk, ha a főlemelő, lelkes esetek mellett nem feledkezünk meg azokról sem, melyek szégyenére váltak mind az egyeseknek, mind a magyar színészet nemzeti ügyének.

Viszont tudunk eseteket, hogy német színészek vállalkoztak magyar színjátszásra. Déryné¹⁾ — az 1809–14 évi időkörből — megemlíti, hogy Katzianer, «a németeknél a legügyesebb színész Pesten», három szerepet magyarul tanult meg. «Főlségesen játszott, mindig tömött házak előtt». De ennél egy sokkal régibb keletű eset is ismeretes, mely kuriozitása mellett azt bizonyítja, hogy ha a hazafias tüntetés haszonnal kecsegtetett, még német színészeink se idegenkedtek magyar színlelőadások tartásától.

Ismeretes dolog, hogy az első magyar nyelvű színlelőadást 1784 Sz. András hava 14-én német színészek rendezték Budán. Hogy minő külső sikerrel, arról az itt járt hallei könyvkereskedő, Dreyssig Frigyes Keresztély a többi közt ezeket írja: «Für einen echten Ungarn soll dies aber eine wahrhafte Comödie seyn...»²⁾ Ez első előadás rendezői a fővárosi német színházak igazgatói, Mayer János és Dietelmayer Terezia voltak, kik valószínűleg a II. József németesítő rendeletére fölbuzduló magyarságnak hizelegve, ily módon akarták bukófélben lévő német vállalatukat megmenteni.

Az első magyar színtársulat szereplése idejéből is tudunk már egy német színész szerepeltetéséről a magyar színpadon. Pest városának játékszinén 1793 november 8-án «A szolgálatból kimaradt katonatisztek vagy az állhatatosság és kétségbeesés» cz. darabban «Jóél, egy Zsidó» szerepét «Gyrzsisz Úr adta.» A prágai születésű Gyrzsisz tudvalevőleg 1791 óta a pesti német színtársulat tagja volt, de nem tartozott a német színpadon játszó magyar társaság kötelékébe. Ezt a szerepet szívességből vállalta el, melyet hihetőleg német zsidó jargonja alapján könnyen elvállalhatott egy magyarul keveset és hibásan is beszélő német színész.³⁾

Kuriozitás dolgában azonban fölülmulja mind ez eseteket az, mely 1802-ben Győrött, Komáromban s még négy más helyen, azután Pesten és Pozsonyban történt.

Schedius Lajosnak a pesti tud. egyetemen az esztétika tanárának és a magyar színtársulat első dramaturgjának nagybecsű tudományos folyóiratában 1802-ből a következő tudósítást olvassuk: «Den 18, 19 und 21-ten May d. J. zeigte sich hier in Pesth eine besondere Erscheinung. Hr. Nouzeul, Schauspieler des k. k. Hoftheaters zu Wien, ein *Ausländer*, führte hier und in Ofen mit einigen Frauenzimmern, die er in der Schauspielkunst und *ungarischen*

¹⁾ Déryné Naplója. Sajtó alá rendezte Bayer József. I. k. 135. l.

²⁾ L. ily cz. értekezésem: Az első magyar nyelvű színlelőadás a fővárosban. Irodalomtört. Közl. 1903., 129—135. l. A fent említett Dreyssig még a következőket írta ez előadásról: «da viele der Schauspieler gar nicht ungarisch sprechen können, und doch ihre Rolle herbeten, so sollen sich die grössten Missverständnisse daraus ergeben, welche die Zuschauer im traurigsten Trauerspiel lachen machen».

³⁾ A kérdéses színlap megvan magángyűjteményemben. V. ö. Szinnyei: Magyar Írók. III. köt. 1222. hasáb.

Sprache seit einiger Zeit selbst unterrichtet hatte, folgende Dramen in ungarischer Sprache mit vielem Beyfalle auf: *Ariadne auf Naxos*, ein Melodrama; *Medea und Jason*, auch ein Melodram; *Das Milchmädchen*, ein Singspiel. --- Auch in *Raab*, *Komorn* und andern Städten Ungerns hatte Hr. Nouseul bereits vorher zum Vergnügen der Einwohner jener Orte, als *Ausländer* einige solche Schauspiele in unserer Landessprache dargestellt.¹⁾ Ezek szerint tehát a bécsi Burgtheater egyik színésze magyarországi körutra vállalkozott olyan társasággal, melynek tagjait ő vezette be nemcsak a színművészet, hanem a magyar nyelv titkaiba is. Valóban elmondhatjuk, hogy se előtte, se utána többé hasonlóan merész és mulatságos vállalatba a bécsi Burgtheater egyetlen színésze se kezdett.

Tény, hogy *Nouseul János* csakugyan tagja volt a bécsi Burgtheaternek és pedig két ízben: 1. 1779-től 1781-ig és 2. 1800-tól 1814-ig; csakhogy nem a maga művészete érdeméből. Érdeme abban állott, hogy férje volt a Grácban 1750-ben született *Nouseul Rosaliának*, ki Németország nagy színésznőinek a sorában első helyen állt s *Lady Macbethjét* rézmetszetben örökítette meg Chodowiecky. Nouseul Jánosról csak annyit jegyez meg egy mult évszázadbéli színházi Lexikon, hogy az a mód, a melylyel Hannoverában mint színiigazgató viselkedett s aztán kerekét oldott, nem a legszebb világításba helyezte egyéniségét. Bécsbe kisebb szerepekre szerződötték, heroikus női szerepeivel és szépségével egyaránt kiváló neje mellett, ki 1799-től haláláig, 1804-ig állandó tagja volt a Burgtheaternek.²⁾

Mielőtt egyéniségének közelebbi jellemzésére áttérnénk, elmondjuk magyarországi szereplésének részleteit, olyan adatok alapján, melyek hitelességéhez annál kevesebb kétség férhet, mivel épen Schedius Lajosnak színészeti hagyatéka révén jutottak birtokunkba és ezzel csak egy általánosságban tartott tudósítást jellegzetesen egészítenek ki.

A legrégibb keletű, 4-rét lapnyi nyomtatvány Győrből van keltezve, és szó- és betűhíven eként hangzik:

Tudósítás.

A' Tsászári Királyi Udvari Nemzeti Theatrumnak alább meg-írt Tagja szabadságot nyert a' leg-felsőbb Ts. Kir. Udvari Theatrumi Igazgatóktól, á' mely szerint négy hétnek folyása alatt a' maga-szerzette Tettetményi munkáinak mutatásával a' Magyar Hazának kedveskedhetik.

Azokáért olly szabadsággal merészel élni, hogy a' Magyar nyelvben való igyekezetének 'sengéjit az itt való Erdemes Közönségnek bémutassa, és mindnyájokat azoknak nézésére illő becsülettel híjja, arra kérvén a' született Magyarokat, hogy kegyes meg-engedéssel viseltessenek egy külföldi Emberhez, a' ki semmivel sem dítsekednék inkább, hogy sem azzal, ha egy igaz Magyar Hazafinak nevezetére szert tehetne.

¹⁾ Zeitschrift von und für Ungern. Pesth. 1802. Zweyter Band, 255. l.

²⁾ L. Dr. E. Wlassack: Chronik des k. k. Hof-Burgtheaters. Wien, 1876, 48., 62. és 106. l., és Allg. Theater-Lexicon von R. Blum, K. Herloszohn, H. Markgraf, VII. Band. Altenburg u. Leipzig, Nachträge: 306. l. V. ö. Wurzbach Lexicon 20-ik kötetében N.-né életrajzával.

A' meg-mutattandó munkáknak mivolta a' leg-közelebb való Tső-törtökön és Szombaton, a' szokott hirdetmények által fog ki-jelentetni.

Az Erdemes Közönségnek

Győrben 7. April 1802.

Alázatos szolgálja

Nuszöl Jósef

a Ts. Kir. Udvari Theátrum' Tagja

NB. Találtatik a' Biliét ő magánál a Korona Vendég-fogadónál a Városban Nro 4 alatt.

Közelebbit nem tudunk e győri előadásról, de nagyon valószínű, hogy Nuszöl itt is ugyanazon darabokat adta elő, melyeket Pesten játszott. Ezek szerint tehát Győrrel is az a furcsaság esik meg, a mi 1784-ben a fővárossal, hogy ott is német színészek játszanak először magyarul.¹⁾ Ugyanez eshetett meg Komárommal, bár erre nézve egyéb adatunk nincs Schedius főntebb idézett jelentésénél.²⁾ Ha Nuszöl április 7-én Győrött volt és csak május 19-én játszott először Pesten, akkor a közbeeső időben Komáromon kívül más vidéki városokban is játszhatott. Melyek voltak e vidéki városok, azt ezen a nyomon könnyebb lesz ezután megállapítani.

A Pestre érkezett Nouseul itt is előbb egy 4-r. nyomtatott lapon értesítette a közönséget szándékáról. Ez iratkáról hiányzik a keltezés helye és éve, de azon frázisából, hogy a «Fő-és Közép-rendű Nemesseget és a Tiszteletre méltó Polgárokat» kéri föl partfogásra, nem mint Győrött csupán az «Erdemes Közönséget», arra következtetünk, hogy ilyesmit akkor csak két helyen értékesíthetett volna, ú. m. Pozsonyban, az országgyűlés székhelyén és a fővárosban. Pozsonyban az 5 év óta szünetelő országgyűlést 1802 május 2-ára hívták össze. Mi azt hisszük: ha Nouseul Pozsonyban már előbb megfordult volna, úgy erről a Schedius Zeitschriftje külön is említést tesz, ha már megemlítette előbbi szerepléseinek kisebb jelentőségű helyeit. De ez mellékes kérdés, melyet Čsaplovics alább idézendő adata különben is végleg tisztáz. A lényegét abban látom, a mit ő mond, hogy ő fogja megvetni az alapot, «melyre egy törvény szerint való és tisztességes Nemzeti Theatrumot lehessen építeni. A mit ő kezdett, azt született Magyarok fogják tökéletességre vinni». Ennek a mondásnak csak is a magyar fővárosban lehetett akkor (hogy úgy mondjam) üzleti sikere. Ismeretes dolog, hogy az 1802. évi országgyűlésre a legtöbb vármegye követi Utasításában a magyar Játékszín országos megalapítása volt szorgalmazandó. E mozgalom élén Pest megye állott és reményleni lehetett, hogy az első országosan dotált magyar játékszín Pesten fog fölépülni. Akkor még senki se gondolta, hogy az Udvar, hazánk népszerű Nádora útján e kérdés

¹⁾ Miért ír János keresztnév helyett Józsefet, nem tudjuk megmondani. A személyazonosság dolgában Schedius czikke alapján azonban kétség még se merülhet föl. Dr. Koltai Virgil: Győr színészete. I. Rész 1849-ig. Győr, év nélkül [1889] mitse említ Nuszöl győri szerepléséről.

²⁾ Id. Szinnyei József: A komáromi magyar színészet története. Komárom, 1881. cz. munkájában a komáromi legrégebb magyar nyelvű színelőadás évének 1811-et mondja. L. 15. és köv. l.

országos tárgyalásáról le fogja beszélni a KK. és RR.-et. A hangulat tehát kedvezett minden olyan vállalatnak, a mely a magyar játékszín érdekét látszott elősegíteni! Csakis ebből érthető meg, miért írhatta a nagyműveltségű Schedius, hogy Nouseul «nagy tetszés mellett» adta elő Pesten darabjait. Tetszett akkor — s azóta is sokszor — mindaz, a mi idegenek részéről hízelgett a magyar hiúságnak. Pedig elképzelhetjük, hogy minő magyarságú előadás lehetett az, melyről Nouseul előre is azzal kedveskedik olvasóinak, hogy «akár magára, akár az övéire nézve, ingyen sem gondolja, hogy minden hiba nélkül fog által menni a Magyar szóknak ki-mondásán, mert botorkázással tanulunk járni...» Furcsaság lehetett, nem egyéb, ez a Nouseul-féle vendégzsereplés, de hát boldogan tapsolhatott neki, az idegennek a magyar, mivel 6 év után most volt alkalmá ismét magyar szót hallani Pesten a színpad deszkáiról. E műveltségtörténetileg is jellegzetes iratka, szó- és betűhíven eként hangzik:

Tudositás.

DITSÓ MAGYAR NEMZET!

A Tsászári Királyi Udvari Theatromnak alább megírt Tagja ugyan azon Theatromnak Fő Igazgatótól Szabadságot nyert, a mely szerint a' maga szerette Magyar Theátrumi munkáit négy hétnak el-folyása alatt Magyar Országban mutathattya. E szabadsággal élván, a' Magyar Nyelvben való igyekezetinek zsenéjét az itt való Fő- és közép-rendű Nemes-ségnek, és a' Tiszteletre méltó Polgároknak merészli bé-ajánlani, mindnyájokat illő betsülettel híván, hogy az említett munkáknak mutatásakor a' Theátromban meg-jelenni méltóztassanak.

Ő, úgymint egy Kül-földi, akár magára, akár az övéire nézve, ingyen sem gondolja, hogy minden hiba nélkül fog által menni a' Magyar szóknak ki-mondásán, mert botorkázással tanulunk járni, de azonban reményli, hogy az harmintz-hat esztendőőtől fogva gyakorlott Theatromi Tudománya által ő fogja vetni a fundamentumot, melyre egy törvény szerint való, és tisztességes Nemzeti Theatromot lehessen építeni. A mit ő kezdett, azt született Magyarok fogják tökéletességre vinni; magának pediglen ez lesz a' leg-nagyobb jutalma, ha a' Magyarok azt fogják mondani: Ez a' Kül-földi az ő igyekezetével meg-érdemlette, hogy a Magyarok közzé számláltassék. Kéri azért a' született Magyarokat, hogy hozzá kegyes meg-engedéssel viseltetni, és a jó szándékát elé-mozdítani méltóztassanak.

A Ditsó Magyar Nemzetnek

alázatos szolgálja

Nuszöl József

A Ts. Kir. Theatrom' Tagja

Első olvasásra is el kell ismernünk, hogy Nouseul úr kitünően értett a magyar tömjén gyártásához és kezeléséhez. Micsoda kitünő frázis volt: legnagyobb jutalomnak azt tartja, hogy ezen törekvésért a «Magyarok közzé számláltassék». Képzelhető, hány magyar tenyér vált vérpirossá a sok tapsolástól, azon való örömeiben, hogy egy bécsi színész a maga külön társaságával lefáradt Pestre, hogy magyar komédiát játszszen a magyaroknak!

A hely, a hol Nouseul játszott, semmikép se tartozott Pest előkelő vendégfogadói közé. A mult évszázad 20-as éveiben még a másodrendű vendéglők soraiban sincs egy se, mely a Hatvani kapu mellett lett volna. A színhely: «a Hatvani kapu mellett levő Római Fő-Hertzeg». Ez valami kisszerű szálló lehetett, melynek még a neve se maradt fenn.¹⁾

A Schediustól említett előadások közül kettőnek a színlapja ránk maradt. E kekezés nélküli színlapokat — mint valódi ritkaságokat — itt közöljük.

Kegyelmes engedelemből.

Ma elől fog adattatni Nuszöl József Tsászári Királyi Udvari Theátrum' Tagja által Magyar nyelven:

M E D É A.

Egy Musikával elegyes Tettetmény két Felvonásban. Mellynek Szerzője a' nagy hírü Benda.

Tettető Személyek.

Medéa, egy Kolkisi Királynak bűvös-bájos Leánya	Huber Aszszony.
Medéának fiai	.....
Azoknak gondviselőjök	Fridl * * *
Jázon, egy Görög Dalia	Nuszöl.
Külömbféle Görögök.	.....

NB. Az első és második Fel-vonás között, egy 13 eszt. ifju fogja magát a' Flaután produkálni.

Utóljára következik:

A' TEJ-ÁROS LEÁNY ÉS A' VADÁSZ.

Egy Éneklési Játék, melly egy Fel-vonásból áll.

Játszó Személyek:

Gáspár	Nuszöl.
Miklós, az ő Vadász inassa	Nuszöl Johanna.
Ör'si	Fridl Aszszony.

A' Helyeknek ára,

I-nek az érdemes Publ. bő-kezüése határozni fogja.	
II-dik	20 kr.
III-dik	10 kr.

A játszó-hely lészen Pesten, a' Hatvani kapu mellett levő Római Fő-Hertzegnél.

A' Theatrom 7-órakor kezdődik.

¹⁾ V. ö. Volst. Beschreibung der ... Freystadt Pest, von Franz Schams. Pest 1821. L. a 336—8. lapokon.

A második színlap teljesen ugyanazon szövegű kezdettel megemlíti:

és pedig utólsodszor,

A R I A D N E N A K S U S O N.

Egy Görög éndekes Játék egy fel-vonásba. A' hozzá való Mu'sika készítettett a' hies Mu'sika Mestertől Bendatol.

Személyek.

Thézeus, egy Görög országi Vitéz	Nuszöl.
Ariadne Krétai Király leánya	Huber Asszony.
Oriáde	Fridl Asszony.
Görög Vitézek.	

Utóljára következik:

A T E J - A R O S L E A N Y É S A V A D Á S Z.

(teljesen az előbbi színlap szereposztásával.)

★

Nouseul műsorát a legjobb akarattal se lehet változtatónak mondani, mert egészben három darabból állt és azokat kettesével adva elő, épen kitelik az a három nap, a melyről Schedius megemlékezik. Társasága összesen négy tagból állott. A férfi nemet egyedül ő képviselte. A női tagok közt két asszony s egy gyermekeány szerepel. A «külömbféle görögöket» s Medea gyermekeit bizonyára ad hoc összetoborzott statiszták vállalták el. Szóval Nuszöl társasága olyan «röpülő csapat» volt, a minő a színészet berkeiben bőven termett abban az időben. Csak vezér kellett, közkatona az bőven akadt. Női többség mulhatatlanul szükséges s akkor megvolt az --- attrakció is. Nouseul 58 éves volt. Elképzelhetjük, hogy minő hanggal énekelhetett, midőn előadó szerepekre is teljesen alkalmatlanná lett rossz organuma! És ezt az organumot is már 36 éve, hogy koptatta! Fridl és Huber asszonyok bizonyára 50-en aluliak lehettek, de hihetőleg még abban a korban, midőn határozottság és vállalkozási merészség pótolják a fiatal-ságot. A vonzó erő Nuszöl Johanna lehetett: minél közelebb a gyermekkorhoz, annál több részvétet és érdeklődést keltve. Egyről még nem szabad megfedekezünk: ez Nuszöl úr őszinteségének hiánya. Ő már 1802 április 7-én Győrött azt mondja, hogy csakis négy heti szabadságot kapott Igazgatóitól és ime hat héttel ezután, május 18 19 és 21-én Pesten még mindig csak négy heti szabadságot emleget, holott ha Bécsből való el- és visszautazását számításba vesszük, legalább nyolcz hét fog kijönni. Pozsonyban pedig július 12-én játszik. Ime! az idegen szélhámosság már akkor is nagy sikert ért el, mihelyt nemzeti köntösben, nemzeti czélokot hirdetett. Még olyan kiválóságok is lépre mentek, mint a minő Schedius volt, ki tudományos folyóiratában dicsérőleg említi Nouseul kontár vállalkozását. Milyennek képzelhetjük már most azok lelkesedését, a kik örömmámorban úsztak, ha idegen ajkáról egy magyar szót is hallhattak!

Érdemes lesz még Nouseul életpályájáról is egyet-mást elmondani, hogy egyéniségéről megközelítő fogalmunk lehessen.

A színházi Lexikonok Nouseulról igen keveset beszélnek, mert mint színész a harmadrangúak közé tartozott, mint direktort azok közé számítják, kik hitelezőik elől futással térnek ki. Életéről csupán egy helyütt találtunk részletesebb följegyzéseket, melyek bár nagyon is regényes színezetűek, megérdemlik, hogy itt följegyezzük, annál inkább, mert ez adatokat egyetlen német színházi Lexikonban se találtuk értékesítve.

Bäuerle Adolf, a sokáig rettegett Wiener Theaterzeitung hírhedt szerkesztője és alapítója, több színházi regény készítője, ki adóságai miatt 1859-ben Bécsből megszököni kényszerült, egy évvel halála előtt kiadta ma már ritkaság számba menő emlékiratainak első és egyetlen kötetét, mely főleg Bécs régi színészetéről jellemző apróságokat tartalmaz. Ebben Nouseulra vonatkozólag a következő regényes adatokat találtuk följegyezve.¹⁾ Nouseul szerinte grófi származású, s családja Németország legrégibb családjainak egyike volt. Későbbi nejét, Lefevre színész leányát, Rosaliát Grácban ismerte meg, mint a hol fiatal szerelmeseket játszott. Gróf H. . . oly heves szerelemre lobbant Lefevre Rosalia iránt, hogy elhatározta nőül vételét. Midőn családja ezt megtudta, kitagadással fenyegették meg, de ő annál állhatatosabban ragaszkodott szerelme tárgyához. Végül a grófi család szövetséges társul nyerte meg Rosalia apját, s most már ő is ellenezni kezdte leánya szerelmi viszonyát. A gróf és kedvese oly szigorú fölügyelet alá kerültek, hogy csak nagy veszélyek közt találkozhattak egymással éjnek idején abban a kertben, mely Lefevre házához tartozott. Esténként a gróf nagy óvatossággal előbb átkutatta a kertet, s miután meggyőződött arról, hogy egy kém sincs a közelben, ezekkel a szavakkal csalogatta ablakához kedvesét: *Nous seul . . . De e titkos találkozások se tarthattak soká, s midőn kitudódtak, a grófi szülők elhatározták, hogy fiukat egyik rokonukhoz fogják küldeni, ki aztán vele valóságos fogolyként bánt volna el. Az ifjú Gr. H. . . megtudta szülei tervét s ekkor elhatározta, hogy megszökteti kedvesét s maga is színi pályára lép. Rastadtba szándékoztak eljutni, mint a hol ő és kedvese gondos elővigyázatból szerződést eszközöltek ki a badeni nagyherczeg udvari színházánál. Megszökésük szerencsésen sikerült s elérte Rastadtot, a hol megesküdtek. Boldogságos találkozásaik emlékére a Nouseul nevet vették föl. Ez 1770-ben történt, midőn Gr. H. . . 26 és neje 20 éves volt.²⁾ Első szerepük a Gli innamoratiban Eugenia, illetőleg Octavio volt. Nouseulné rendkívül tetszett, de férje nem. Szerencsétlen organuma sehogy se illett a szerelmes szerepekhez.³⁾ Nouseulnét innen meghívták Mannheimba.*

¹⁾ Bäuerle's Memoiren. Erster Band. Wien, 1858. Lásd a 181—2. lapokon a jegyzeteket.

²⁾ A kort illető adatot megerősíti Ludw. Eisenberg's Grosses Biographisches Lexicon. Leipzig, 1903, 732. lap, hol N.-né színésznői jelentőségéről kimerítő adatok találhatók.

³⁾ Nouseul színi tehetségét illetőleg Bäuerlénél kedvezőbb véleményen van Ch. H. Schmid: Chronologie des deutschen Theaters. Ujból kiadta P. Legband, Berlin, 1902, 220. és 227. lap.

Münchenbe, Berlinbe, Hannoverbe és végül 1780-ban Lessing ajánlatára *Bécsbe*. Férjét csak úgy mellékesen szerződtették nemcsak az előbb említett helyeken, hanem Bécsben is. Mint színész mit sem ért, még oly szerepekben sem, a melyekben különben organuma nem hatott volna zavarólag. A mily arányban kicsi volt az ő havi fizetése, abban az arányban nőtt nagy, később jelentékeny összeggé a feleségéé; főleg Bécsben, hol valósággal ünnepelték, s hol hősiei női szerep-körben sokáig nem tudták őt pótolni.

Nouseul nagy érdeméül tudták be, hogy a neje fizetéséből soha egy fillért se fogadott el; ez annyira ellenkezett becsületérzetével és büszkeségével, hogy inkább koplalt, semhogy könyörgésre szánja el magát. Uri passzióiról azonban nem tudott lemondani. Midőn Bécsben volt szerződve, minden hónap elsején az a gondolat motoszkált az agyában, hogy ő tulajdonképen mégis csak gróf. Hátaslovat bérelt, elsőrendű vendéglőben étkezett néhány benső barátja társaságában. Az ilyesmi rendesen két, legföljebb három napig tartott s azután a szükség ütött tanyát nála. Egy híres színésztársa, Koberwein egyszer ott találta őt a déli órákban a Prater fái alatt, a mint egy darab sajtot fogyasztgatott. Koberwein minden meghívását a leghatározottabban visszautasította. Azzal érvelt, hogy hiszen fényesen ebédelhetne naponkint feleségénél, de elhatározta, hogy sohse lesz vendége. Már hogyan élősködjék idegeneken! Soha, soha, ilyesmit nem fog tenni.

Az eltávozott Koberweint aztán visszaintette s így szólt hozzá: „Ne képzelje, hogy tán nincs pénzem s a szegénység kényszerít e sovány kosztra. Ide nézzen! Megmutatom, a mi véletlenül nálam van. Látja, 6 darab arany! Ugy-e ebből pompás lakomát lehetne csapni? Már most csak arra kérem: ha valakinek elmondja, hogy sajtevésen kapott rajta, ne hagyja említetlenül, hogy az én 6 darab aranyamat a saját szemeivel látta...”

Bäuerle szerint Nouseul ezt a 6 darab aranyat sohse költötte el, még ha a legnagyobb nyomorba került is.

A feleségétől külön lakott a Schottenhof negyedik emeletén egy szabónál bérelt kamarában, melyért havonként egy tallért fizetett! Szép szoba lehetett!... Mint e sorokból kitűnik: a Nouseul párnál az első nagy szerelem hamar elpárolgott. Férj és feleség, mindkettő határozott egyéniség lévén, nem soká tudtak egymással megférni, tehát különváltak a nélkül, hogy elváltak volna egymástól. Nouseul ezt okosságból tehetta. Ő szakítva családjával, már csak mint a felesége férje élhetett meg Bécsben a színi pályán s egy botrányos válópör lehetetlenné tette volna őt a Burgtheaternél. A magyarországi kirándulásokra nem volt nehéz engedélyt kapnia. s alig hiszszük, hogy a négyheti szabadságidő kitolásáért valami érzékenyen megbüntették volna. Midőn neje 1804-ben szélütés következtében hirtelen meghalt, sorsa bizonyára még rosszabbra fordult, de a Burgtheater kötelékéből nem bocsátották el, valószínűleg könyörületből, mert hisz akkor már 60 éves volt. Tagja volt egész 1814-ig. Valószínűleg ebben az évben halt meg 70 éves korában.

Egyike lehetett az élet azon különzeinek, kik egyetlen bal-lépés következményeit nem tudva többé helyrehozni a lejtőn mind alább süllyednek. Lelkükben a mult árnyai kísértének s a dantei

szebb napok emléke megbillenti lelkeik egyensúlyát. Nem tudnak urakká lenni újból, de koldusoknak se akarnak látszani. Ez okból életük folytonos hazudozás, ámtás — végül önönmagukat is már meghazudtolják és elámtítják. Az úri függetlenség szeretete olyan vállalatokba is beleviszi őket, melyek a tisztességnak csupán látszatával bírnak. Nouseul magyarországi vállalkozása ebbe a kategóriába tartozik. Hazafias dicsekedés czégére alatt biz az nem volt egyéb a legközségesebb üzleti vállalkozásnál: értéktelen és bizonyára sajnálatra hangoló, ha meggondoljuk, hogy az első énekes közel járt a 60-ik életéhez.

Vállalkozása érdekes kuriozum marad mind a mellett. Jellegzetes a korra is, mely mindenért lelkesedett, ha az magyar érdeket óhajtott előmozdítani.¹⁾

Nouseul regényes élettörténete arra enged következtetni, hogy azon emberek közé tartozott, kiknek születését és elmulása körülményeit egyaránt misztikusan ködös és regényesen homályos levegő takarja el a kíváncsi szemek elől.

E kiegészítő adatok alapján egy dolog kétségtelen, az, hogy Nouseul örületében legalább rendszer volt.

(Budapest)

BAYER JÓZSEF.

AD MINUCIUM FELICEM.

P = codex Minucii Parisinus lat. 1661. — D = ed. Bernhardi Dombart. Erlangen, 1881. — W 1903 = ed. J. P. Waltzing: M. Minuci Felicis Octavius. Louvain, 1903. — W 1912 = ed. J. P. Waltzing: M. Minucii Felicis Octavius. Lipsiæ, Teubner, 1912. — WSt = J. P. Waltzing: Studia Minuciana. Louvain, 1906. — Sch = ed. Alfr. Schöne: M. Minucii Felicis Octavius. Leipzig, Liebisch, 1913. — K = A. J. Kronenberg: Ad Minucium Felicem. Philologus LXIX (N. F. XXIII, 1910) pag. 126—140.

1. Oct. XVI 1 (W 1912) ,Nec dissimulabo principio ita Natalis mei errantem, vagam, lubricam mutasse sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrum + tua eruditio turbata sit, an vacillaverit per errorem' P. — Inepte satis ,tua eruditio' ponitur, cum ,sententia' sine

¹⁾ Csaplovics János a pozsonyi *Hírnök* 1837. évi 46-ik számában ezeket írja Nouseul vállalkozásáról »Adatok a magyarországi játékszínéről« cz. tárczacikkében: »Mint valódi kuriozum, megjegyzést érdemel itt, hogy a Pozsonyban 1802-ben tartott országgyűlés alatt, Nouseul József, a bécsi udvari színház tagja, két szindarabot játszott magyar nyelven, ámbár ezt nem értette. Ugyanezt tette már előbb Győrben, Pápán, Tatan, Komáromban, Esztergomban, Vácson, Budán, Pesten. Nyomatott tréfás jelentésében július 12-éről, mely nálam meg van, ezt mondja: »Minden felsőbbség, e 8 város minden előkelő lakosa így szólott hozzám: Jer el ismét Nouseul; de most Pozsonyba megyek: országunk legnemesebbjei ott vannak«. El lehet gondolni, mint fogadtatott keverék beszédje. Előadását lehetetlen volt nézni, beszédjét lehetetlen volt hallgatni. Az egész nézőség megszökött, de Nouseul vakmerősége csudálkozásra méltó.

dubio subiecti vice et in enuntiato disiunctivo fungi debeat; sententiam enim Cæcili Octavius primum ,errantem, vagam, lubricam', deinde ,turbatam esse atque vacillasse' dicit. Quod omnes fere viderunt editores. Quorum si cunctas perspicere vis coniecturas, editionis W 1903 paginam 100 intueri, equidem e tanto numero solas has afferam: ,sua eruditio' scripsit *Davisius*, ,tua versutia' *Vahlen Halm*, ,vafritia' *Haupt* primus eumque secuti *Bachrens Waltzing* alii proposuerunt, cum ipse in huius ephemeridis ann. XXXVI (1912) pag. 42 ,per eruditionem' coniecisset. At coniectura hæc mea hodie mihi revocanda videtur, quippe quæ chiasmum quidem Minucianæ elocutioni adeo proprium restituerit, at clausulam rhythmicam, cuius partem in ,turbata sit' (—|— ∪ —) latere nemo non videt, omnino neglexerit. Servata igitur quantum potest codicis lectione — excepto quod ,sua' pro ,tua' cum *Davisio* et ,eruditione' pro ,eruditio', quæ corruptela facillime (eruditione' < eruditioe') exsistere poterat, legere velim — scribendum censeo: ,tua eruditione turbata sit, an vacillaverit per errorem', quo et chiasmus optime restituatur (novum quod figuræ exemplum commentationi *Pauli Faider WSt* p. 85 sqq. ,Le style de M. F. Le chiasme' inserendum est) et clausula cum duplici cretico (eruditi one tur|bata sit: — ∪ —|— ∪ —) librarii errore obscurata redintegrabitur.

2. Oct. XX 3 (W 1912) ,Maioribus enim nostris tam facilis in mendaciis fides fuit, ut temere crediderint etiam alia monstruosa, mira miracula' P. — Mirum revera tantam operam viros doctos in hunc locum corrigendum impendisse, cum nihil plane habeamus, cur codicis lectionem servare recusemus. Ex dittographia nonnulli vocem ,mira' putant ortam esse, qui et eam aut omnino, ut *Halm Sch* p. 91, supprimunt, aut ,mera' pro ea, ut *Oehler Vahlen Waltzing* alii, in textum recipiunt. At iniuste quidem omnino: hæc enim duo vocabula, ,mira miracula', cum efficiunt figuram quæ dicitur etymologicam (ut ,pulehra pulchritudo', cf. *Stolz-Schmalz Lat. Gramm.* p. 575—576), tum optimam præbent clausulam (mira mi|racula: — ∪ —|— ∪ —), quæ lectione ,mera' (∪ ∪) recepta inepte destruat.

3. Oct. XX 5 (W 1912) ,Similiter + ac vero erga deos quoque maiores nostri improvidi credulis rudi simplicitate crediderunt' P. — Vocabula ,ac vero' corrupta esse multi iam viri docti monuerunt, quorum ex innumeris coniecturis has paucas tantum adferam (reliquas v. apud W 1903 p. 112): ,similiter vero heroas ac deos quoque' *Bachrens*, ,similiter vero ac deos heroas quoque' *Cornelissen*, ,simili teraturgia deos quoque' K p. 132, ,simili errore' *Heumann*, ,similiter erraverunt erga deos' *Vahlen Waltzing alii*; ,creduli' pro ,credulis' omnes scripserunt. At nulli harum coniecturarum præter solam ,creduli' indulgeri posse satis superque persuasum habebis, si sensum huius sententiæ cum prioribus sequentibusque arcte, ut par est, coniunxeris. Cum Octavius in sententiis prioribus maiores, qui «aniles fabulas» temere «monstruosa miracula» crediderint, reprehendit, in sequentibus vero in eos, quod reges defunctos religiose coluerint, invehitur, aptissime mihi priora cum sequentibus coniungi posse videntur, si, quod palæographiæ plane probetur rationibus, pro ,ac vero erga' scribamus ,ascivere reges' ordinemque verborum in ,quoque deos' mutemus. Ex quo duplicem habebimus.

accusativum, quem Cicero Suetonius alii verbo 'asciscere' adiungi testantur (cf. Georges 1913^s I p. 612). Ergo scribendum censeo: 'Similiter *ascivere reges* quoque deos maiores nostri inprovidi creduli (- - - | - - -): rudi simplicitate crediderunt'.

4. Oct. XXII 10 (W 1912), † *et despicias* Isidis ad hirundinem sistrum et adsparsis membris inanem tui Serapidis sive Osiris tumulum' P, qui hæc in c. XXI 12 habet. — Ordinem foliorum codicis in his capitibus (XXI–XXIII) turbatum esse postquam Jo. G. Lindner primus affirmavit, eum secuti Halm ceteri omnibus viribus ordini restituendo operam dederunt, quo factum est, ut vix in editionibus novissimis genuini ordinis vestigia inveniri possint. Aptissimis quidem argumentis interventionem a Joanne G. Lindner Carolo Halm propositam Guilelmus Kroll (Rh. Mus. N. F. LX p. 370 sqq.) refutavit, at transponenda esse capita quædam, ut ordo restituatur, de novo J. P. Waltzing vir doctissimus censuit [Musée Belge X (1906) p. 83–100 = WSt p. 19–36: Une intervention de deux feuillets dans l'Octavius de M. F.]. Admittendum sane mihi quoque videtur ordinem horum capitum turbatum quodam modo esse, at idem persuasum habeo nihil hucusque certi de vero ordine esse repertum vel excogitatum [cf. K p. 135 et commentationis meæ de Minucio Felice in huius ephemeridis ann. XXXV (1911) publicatæ pag. 89 adn. 4.]. Ea solum, quæ supra exscripsi (et despicias... tumulum') post XXIII 1 W 1912, Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria' aliquando locum habuisse pro certo affirmaverim, quod primus, quantum sciam, E. Rehm, cum editionem D recenseret [Bl. f. d. bayer. Gymn. XIX (1883) p. 52], docuit; inserta enim inter voces 'mysteria' et 'invenies' integrum cum ceteris efficiunt sensum. In emendando autem textu misere corrupto primum quidem D p. 62, 134 secutus [cf. eiusdem Krit. Beiträge zu M. F. Jahrbücher f. kl. Philol. XCIX (1869) p. 421] censeo vocabulum 'despicias' distinguendum in 'de' et 'spicias', restituendum deinde vocabulum, quod haplographia certe perierit, 'despice', imperativum iam ab Ausserer De clausulis Minucianis p. 114 pro 'despicias' propositum. Distinguendum mihi porro cum Oehler aliis vocabulum 'adsparsis' in 'ad' et 'sparsis' videtur referendaque ex his præpositio ad 'tumulum', 'sparsis' autem ad 'membris'. Scribendum itaque proposuerim: XXIII 1, Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria et *despice de spicis* Isidis ad hirundinem, sistrum et *ad sparsis* membris inanem tui Serapidis sive *Osiridis* tumulum: invenies exitus tristes, fata et funera et luctus atque planctus miserorum deorum'. Concinnitas sermonis Minuciani et, ut 'Osiridis' post 'Serapidis' emendetur, postulavit, quod iam P. Winterfeld [Zu M. F. Philologus N. F. LXXVII (1904) p. 316], ut clausulam (O|siridis | tumulum = - - - | - - - : creticum cum trochæo, prima longa trochæi soluta) restitueret, proposuerat.

5. Oct. XXVI 12 (W 1912), Vult enim esse substantiam inter mortalem immortalemque, id est inter corpus et spiritum mediam, terreni ponderis et cælestis levitatis admixtione concretam, ex qua monet † *etiam nos procupidinem amoris et dicit informari et labi* pectoribus humanis et sensum movere et adfectus fingere et ardorem cupiditatis infundere' P. — Explicans Octavius sententiam Platonis (Symp. 202 E sqq.) dicit ex substantia terreni ponderis et cælestis

levitatis admixtione concreta amorem formari atque pectoribus humanis inlabi. Glossatori cuidam voces ‚dicit‘ (= monet) et ‚procupidine[m]‘ (= amorem) tribuendas esse mea quidem sententia recte viri docti *Sauppe* [Goett. Gel. Anz. II (1867) p. 1999] *Sch p. 194 Baehrens alii* docuerunt neque dubitem, quin his vocibus in textum receptis facile ‚amoris‘ ex genuina lectione ‚amorem‘ exsistere potuerit, ‚nos‘ autem ad complendum verbi ‚monet‘ sensum a librario quodam receptum sit. Cum pro ‚formari et inlabi‘, ‚informari et labi‘ solita in textu Minuciano traiectione scriptum esse *Baehrens* mihi persuaserit et vocabulum ‚etiam‘ ut ex dittographia (monetamorem) manifeste ortum delendum videatur, suadeo scribendum: ‚... ex qua monet amorem et formari et inlabi pectoribus humanis ...‘.

(Késmárk.)

JOSEPHUS RÉVAY.

RAMUS ÉS A PLÉIADE VISZONYÁHOZ.

Egy olyan könyvre akarom itt a XVI. századi francia irodalom iránt érdeklődők figyelmét felhívni, a melynek irodalomtörténeti jelentőségét a modern kritikusok nem vették észre, holott a Pléiade, főleg Ronsard írói működésének igen fontos dokumentuma.

Claude Binet, Ronsard öregkori bizalmasa, irodalmi hagyatékának örököse és életírója Ronsard-életrajzának harmadik, 1597-iki kiadásában a következő megjegyzést teszi Ronsard irodalmi elterjedtségének bizonyítására: «Így a tudós Ramus sem talált Rhetorique-jában a francia ékesszólás oktatására szebb példákat másutt, mint Ronsard műveiben, melyek bő anyagot nyújtottak neki, akár-csak Vergilius Quintilianusnak». ¹⁾

Egészen hasonló módon emeli ki Guillaume Colletet, a nagy kéziratoss életrajzgyűjtemény szerzője, Remy Belleau, Ronsard híve és egyik legjobb barátja költői érdemeit: ²⁾ «A tudós Ramus Péter francia retorikájában több versét idézi, sőt szép példák gyanánt állítja elének és ha tételeinek igazságát akarja bizonyítani, ő mindig az első, kit költőink közül idéz». ³⁾

Mindeddig csupán Binet Ronsard-életrajzának kiadója, Paul Laumonier igyekezett Binet tanúsága alapján ezt a Rhetorikát felkutatni, azonban kutatása meddő volt. Sem Ramus *Rhetoricae distinc-*

¹⁾ Laumonier, *La vie de P. de Ronsard de Claude Binet*. Hachette, 1910. 43. l.

²⁾ Ez a rendkívül becses Colletet féle kéziratoss életrajzgyűjtemény a XVII. sz. elejéről való. Az eredeti kézirat a Louvre könyvtárával együtt 1871-ben elpusztult. Ujabban megkerült egy másolata (Bibl. Nat., Nouv. Acq. fr. 3073), melyet most készítenek sajtó alá. Belleau életrajzát még a Louvre égése előtt kiadta Gouverneur Belleau-kiadásában (Nogent-le-Rotrou. 1867, 3 kötet. Bibl. Elzévirienne).

³⁾ Gouverneur, I. köt. bevezetése.

tiones cz. művében (1549), sem tanítványának, Omer Talonnak *Rhetorica*-jához írt *Praelectio*-iban (négy kiadás 1544 és 1567 közt) nyomát sem találta Ronsard verseinek. Ezért — nem ismerve Colletet hasonló nyilatkozatát Belleau-ról — azt a hipotézist állítja fel, hogy Binet összetévesztette Antoine Foclin *Rhetorique françoise* (1555) cz. munkáját Ramus *Rhetorica*-jával, mert Foclin tényleg igen sűrűn és ügyszólván kizárólag a Ronsard és a köréje csoportosuló írók műveiből veszi példáit.¹⁾

Pedig ha kezébe vette volna Ramus szintén 1555 ben megjelent francziául írt *Dialectique*-jét, észrevette volna, hogy hipotézise téves, mert ez az a könyv, melyre Binet és Colletet hivatkoznak.²⁾ A két életíró utalása azonban két dologban hibás és félrevezeti a kutatót. Ők ugyanis emlékezetből írva le a könyv címét Dialektika helyett Rhetorikát írtak. Másrészt a benne levő versek nem idézetek Ronsard és Belleau műveiből, hanem egyenesen *Ramus francia nyelvű dialektikája számára készített fordítások* többnyire latin költők műveiből. Ronsard, Belleau és rajtuk kívül még egy néhány fiatal író ebben a könyvben Ramus munkatársai voltak.

Hogy méltányolni tudjuk a fiatal írók szereplését e könyvben, szükséges, hogy lássuk, mit jelentett ez a mű Ramus működése keretében.

Ramust, a ki már mint a Collège de Presles princípálisa magára vonta a konzervatív elemek haragját szabadelvű tanítási rendszere miatt, 1551-ben nevezték ki a Collège Royal, a mai Collège de France tanárává. Óriási energiával és becsvágygyal fogott programja megvalósításához. Első dolga volt a trivium: a grammatika, a retorika és a dialektika megreformálása. Mind a három tudományt raczionálisabb alapokra akarta helyezni. Különös hévvel támadta Aristotelt, kinek tekintélyén alapult akkoriban az egész logikai tudomány. Meg nem szűnő tűzzel czáfolta rettenetes haláláig, a melyet főleg épen intranzigens tudományos álláspontja idézett elő.

Első dialektikája 1543-ban jelent meg. Ez a műve már igen erős reakziót képviselt az Aristoteles nyomán megcsontosodott logika ellen. De Ramus mint vérbeli tudós sohasem volt megelégedve eredményeivel és újabb kiadásaiiban lényeges változtatásokat tett a könyv első formáján. 1549-ben jelent meg a második kiadás, majd 1554-ben könyvét teljesen átalakítva kiadta *Dialecticae institutiones* czímen. Ezt a munkát támadta meg először Charpentier, Ramus elkeseredett ellenfele, a ki később a Bertalan-éjszakán meggyilkoltatta. De Ramus egyelőre nem felelt a támadásra. Csak mikor tanártársa, Adrien Tournebu véleményének folytonos változtatásáért megtámadta egy 1554-ben kiadott pamfletben, akkor csapott vissza sértődötten tanítványa, Omer Talon neve alatt.³⁾ Az 1554-iki latin dialektikából készült a szóbanforgó 1555-iki francia *Dialectique*.

¹⁾ Laumonier, *La vie de P. de Ronsard de Cl. Binet*. 215—216 l.

²⁾ Úgy látszik, Laumonier a *Dialectique*-nak csak azt az előszavát látta, melyet Waddington Ramus-tanulmánya végén függelékben közöl, mert ott csakugyan csak három ízben és zárójelben fordul elő Ronsard neve francia versek mellett, mint a hogy Laumonier állítja. L. Waddington, *Ramus, sa vie, ses écrits et ses opinions*. Paris, 1855.

³⁾ L. mind e részleteket Waddington idézett művében.

Az 1551-től 1559-ig terjedő idő alatt nemcsak írásaival, hanem előadásaival is bámulatos sikereket aratott a trivium megművelésében. Feltehetjük, hogy bár Dorat, a Pléiade atyja, Ramusnak a korlátoltságig elkéseredett ellensége volt, Ronsard, Belleau és több fiatal társuk szintén a hallgatóság soraiban voltak, a kik a világ minden sarkából összegyűlve mindig zsufolásig töltötték meg előadó termét. Feltehetjük, mert éppen 1555-ben kiadott *Dialectique*-je bizonyítja.¹⁾

Ramus már dialektikájának első kiadása óta a latin költőkből szokta volt választani példáit a száraz logikai definíciókra és székémákra. Ez a gondolat a híres német pedagógustól, Sturmától ered, a kitől Ramus sokat tanult. Ennek a hallatlan újításnak az volt a célja, hogy könnyen, megnyerő formában és az eleven nyelvből vett példák, nem pedig erőltetett formulák képviseljék vagy igazolják az előzetesen kimondott tételt. Az 1554-iki kiadás után aztán Ramusnak az a gondolata támadt, hogy francia nyelven ír dialektikát: a tudományt profanizálja, sokakat elijesztő idegen köntöséből kivetkőzteti. De nemcsak a definíciókat és tételeket akarta francia nyelven adni, hanem a példákat is. Mutatóba idézek itt egy ilyen definíciót a hozzáfűzött példával együtt.

«*Quatriesme maniere.* — La quatriesme maniere est affirmée et generale de la seule proposition. Par ceste maniere de jugement Ovide conclud au premier des Tristes triplement en exposant l'excuse de ses vers.

D'esprit tranquille proviennent les doux vers,
Et mes jours sont tous obscurcis d'orage:
Les vers demandent antres et lieux desers,
Des vents des flots je suis tousjours la rage:
Les vers sans paour doivent estre, et je crains
Qu' à tous les coups une dague on me pose
Dedans la gorge: aussi juges humains
S'esbahissent de ceux que je compose:
Mais si leur plaist, passe droict leur feront,
Et telz qu'ilz sont, sans esgard les liront.»²⁾

Belleau.

Költőket legjobban költők fordítanak, gondolhatta Ramus, és ezért találjuk a latin klasszikusok francziára fordított szemelvényei mellett, mint a fentebbi példában, Ronsard, Belleau, Pasquier, Denisot, De Brués, továbbá Marot, Du Bellay, Pelletier és Des Masures neveit.

Ez utóbbiak már fordítottak volt latin költőkből és így Ramusnak csak át kellett vennie a megfelelő helyeket. Marot műveiből az 1530-iki *Metamorphosis*-fordítást, Du Bellay-tól az *Aeneis* IV. könyvének 1552-ben megjelent fordítását, Pelletiertől az *Oeuvres poétiques*-

¹⁾ *Dialectique de Pierre de la Ramée et Charles de Lorraine Cardinal son Mecene.* Paris, Wechel, 1555. (Privilégiuma 1555 szept. 13-án kelt.) Bibl. Nat., R. 1791—1795. A következő évben ugyanilyen címen megjelent egy utánnomása Avignonban Barthélemy Bonhomme-nál. 1576-ban Ramus halála után újra megjelent kibővített formában. V. ö. Waddington id. m.

²⁾ *Dialectique*, 96. l.

ben 1547-ben megjelent Georgika-t és Ars poetica-szemelvényeket, Des Masures-tól pedig az 1547- és 1554-ben kiadott, szintén töredékes Aeneis-fordítást használta fel.

Ezeknél érdekesebb a többi öt író: Ronsard, Belleau, Pasquier Denisot és Guy de Brués szereplése, mert a könyv szerkesztésénél aktív közreműködésüket tételezi fel. Du Bellay csak azért sem lehet köztük, mert akkor már Rómában időzött. Ramus a lefordítandó szövegek legnagyobb részét Ronsard-ra bízta. Ronsard ugyanis nem kevesebb, mint 150 verssorral szerepel a példák közt, a melyek Vergilius, Propertius, Tibullus, Catullus, Horatius, Ovidius, Juvenalis és Martialis, sőt Cicero és Empedocles műveiből vett szemelvények fordításai. Még Cicero és Empedoclest is rimes versekben fordítja. Se Blanchemain, se Marty-Laveaux nem ismerik e fordításokat és valószínűleg Laumonier sajtó alatt levő kiadásából is hiányzani fognak.¹⁾ Ronsardnak és Ramusnak közös méczénásuk van ez időben: Charles de Lorraine, a hatalmas kardinális,²⁾ a ki csak akkor hagyja el Ramust, a buzgó protestánt, mikor a vallásújítókkal kenyértörésre kerül a dolog. Belleau csak két éve volt Párisban, mikor Ramus versírói készségét igénybe vette. Ő csatlakozott utoljára Ronsardék csoportjához s csak az ő megjelenése után, 1556-ban hasonlítja először Ronsard az ókori Pléiadehoz a körüle csoportosuló írókat. 1555-ig Belleau még csak egy néhány kisebb, ú. n. himnuszt közölt Ronsard művei közt.³⁾ Mint Ronsard legjobb barátja valószínűleg vele együtt ismerkedett meg Ramus-szal. Ő neki egy Parmenides idézet, továbbá Martialisból és Ovidius Tristia-jából vett szemelvények jutottak. Gouverneur és Marty-Laveaux modern kiadásai ezeket sem vették fel. Nicolas Denisot, vagy álnévén le Conte d'Alsinois, mind Ronsard, mind Belleau régi jó barátja, egy *Noëls* és egy *Cantiques* cz. protestáns színezetű vallásos ének-gyűjtemény szerzője Catullusból és Ovidius Fasti-jából fordít. Guy de Brués 1553-ban csatlakozott a *Brigade*-hoz.⁴⁾ 1557-ig, mikor filozófiai párbeszédei megjelennek *Dialogues contre les nouveaux Académiciens* czímen, itt találjuk először nevét Vergiliusból, Horatiusból és Ovidiusból vett szemelvények fordításai mellett. Etienne Pasquier, kinek 1554-ben jelenik meg *Monophile* című, részben filozofikus, részben szerelmi tárgyú kötete, szintén ez idő tájt közeledett Ronsardékhoz. Bár egy rövid epigrammájában (icon) kissé csipősen megjegyzi, hogy Ramus sokat köszönhet annak az Aristotelesnek, kinek hírnevét tönkre akarja tenni,⁵⁾ és bár Ramusnak az ortografia egyszerűsítését czélzó törekvéseit történeti ismeretei alapján támadja,⁶⁾ szomorú sorsa után meghatottan emlékezik meg végtelen nagy tudásáról és hír-

¹⁾ A mi abból látszik, hogy Laumonier nem ismeri őket.

²⁾ L. a *Dialectique* címét és ajánlólevelét.

³⁾ de Laumonier, *Vie de Ronsard de Cl. Binet* 220. l.

⁴⁾ L. Laumonier, *Ronsard poète lyrique*. Hachette, 1909, 137. l. Pasquier 1555-ben Ronsard-hoz írt levelét l. *Lettre. Arignon*, 1590, 16. l. (Bp. Tud. Egy. Kt. Ga. 4174.)

⁵⁾ Paschasii *Icones; Delitiae Pætarum Gallorum*. 609, II. 861. (Egyet. kt. Hf. 364.)

⁶⁾ *Lettres*. Avignon, 1590. A levél 1567 után kelt; dátumát tartalmából lehet megállapítani.

nevééről s gyilkosait söpredéknek (fex populi) nevezi.¹⁾ Pasquier a *Dialectique*-ben Vergiliusból, Horatiusból és Ovidiusból fordít.

Ramus, mint előszavában mondja, hazájának át akarta adni azt, a mit a görög és latin írók tanulmányozásából merített. Ebből a szögből nézve kell méltányolnunk a fiatal írók szereplését is Ramus könyvében. Ugyanaz a szempont vezette Ramust, mint Ronsard-t és Belleaut: az a tudományt, ezek a költészetet akarták nemzeti nyelven művelni. Mindketten a *Monstre Ignorance* ellen küzdöttek, a min a tanulatlanságot és maradiságot értették. Az sem véletlen, hogy éppen Pasquier-val találkozunk a fordítók közt, mert ő az elsők közt volt, a kik felemelték szavukat a mellett, hogy a tudományokat francia nyelven műveljék. 1552-ben Tournebu ellen írt levele bőven kifejti nézeteit²⁾, a melyek hasonlóak azokhoz, melyeket Du Bellay *Défense*-ában kifejtett. A szó, a nyelv semmi, a tartalom, a tudomány minden. Lényegesen megrövidítjük a tudomány útját, ha saját nyelvünkön frunk. Ennek a levélnek a hatását Ronsardnál kétségtelenül feltehetjük és bizonyára Ramus is ismerte.³⁾ Guy de Brués is ezeket az elveket követte, mikor filozófiai dialogusait megírta. Hiszen éppen az ő könyve privilégiumában jegyzik meg magasabb helyről, hogy ily nemű kísérletektől várják a francia filozófia népszerűsítését és felvirágzását.⁴⁾

Ramus *Dialectique*-je tehát a fiatal írók és a nagy tudós közös kísérlete a nemzeti nyelv és tudomány érdekében.⁵⁾

Mikor 1567-ben Ronsard és Belleau újra megjelentek a Collège Royalban, ezúttal mint Dorat vejének vizsgáztatói, Ramus szal már nem találkoztnak, bár éppen ő követelte a királyi lektori képesítő vizsgálatot Charpentier, leggyűlöletesebb ellensége kinevezése folytán. Viszonya már ekkor annyira kiélesedett ellenségeivel, hogy el kellett hagynia egy időre Párist és állását. Dorat szintén ellensége volt s így a régi munkatársak nem találkozhattak.⁶⁾ De a tudomány népszerűsítése Ramusnak élete vége felé úgyszólván egyetlen törekvése lett, mint azt egy Zwingerhez 1571-ben írt levele bizonyítja.⁷⁾

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

¹⁾ Epitaphiorum libr. *Del. Poet. Gall.* II., 1012.

²⁾ *Lettres.* Avignon, 1590. 4. l.

³⁾ V. ö. Ronsardnak 1559-ben Amelin Livius-fordítása élére írt sorait. (Marty-Laveaux. V, 232) Pasquier levelei kiadásuk előtt közkézen forogtak.

⁴⁾ Brunot, *Hist. de la langue française.* II., 28.

⁵⁾ Brunot, ki nagy művében, az *Histoire de la langue française* II. kötetében hosszasan ismerteti a hasonnemű kísérleteket, megemlíti ugyan a *Dialectique*-ot, de csak az 1556-iki kiadást ismeri és költőink szerepléséről egy szót sem szól.

⁶⁾ Abel Lefranc, *La Pléiade au Collège de France en 1567.* Paris, Leroux, 1903.

⁷⁾ Waddington, *Ramus.* 232. és 24°. l.

A JELENTÉSVÁLTOZÁS EGY FAJA A GÖRÖGBEN.

(V. közlemény.)

11. Szárazföld, vidék, hegy, szikla stb.

Elmaradhatnak a következő szavak: γῆ (χώρα), τόπος (χώρος), χωρίον, πεδίον, νῆσος, ὄρος, ἀκρωτήριον, πέτρα.

γῆ. —

Először azon esetet kell felemlitenünk, midőn γῆ jelzője valamely tulajdonnévből képezett melléknév. Az ellipsis ilyenkor legtöbbször igen korán lett szokásos. Minthogy czéltalan lenne az összes példákat felsorolni (számuk több ezer), megelégszünk avval, hogy a legrégibb állapotot írjuk le csak, azaz azt, hogy milyen anyag található Homerosnál és Herodotosnál.

A melléknév végződése lehet -*is* (pl. Αἰολίς, Αἰτωλίς), -*ā* (Σαμία, Τυρυνθία), -*ich* (Ἀττική, Λακωνική), -*as* (Ἑλλάς, Ἰλιάς). Homerosnál az „ellipsis” használata meglehetősen gyér. Előfordulnak a következő példák: Ἀρχαδίη (sc. γῆ): Β 603 οἱ δ' ἔχον Ἀρχαδίην. Ἀσκανίη: Β 863 τῇλ' ἐξ Ἀσκανίης, Ν 793 ἐξ Ἀσκανίης ἐριβόλακος. Ἀγαίς: Γ 75, 258, 1770; de a teljes kifejezés: Α 254, Η 124 Ἀχαιῖδα γαῖαν. Λυκίη: csak főnévként fordul elő az Iliasban. Παιονίη: Ρ 350 ἐκ Παιονίης ἐριβόλακος, Φ 514. Πιερίη: Ξ 226 Πιερίην δ' ἐπιβάσα. Φρυγίη csak főnévként. Az Odysseában: Ἀγαίς, Πιερίη (ε 50), Σιδονίη (ν 285), Σικανίη (ω 307). Herodotosnál csak az ellipsis fordul elő ezeknél: Ἀχαιῖη (VIII. 36. ἐς τὴν Ἀχαιῖην διέπεμψ' αὖν), Ἐφεσίη (VI. 16. ἐσέβαλον ἐς τὴν Ἐφεσίην), Ἰταλία (VI. 127. III. 136. ἀπίκοντο τῆς Ἰταλίας ἐς Τάραντα), Ἰωνίη (I. 6. VI. 22.), Καππαδοκίη (I. 71. 73.), Κιλικίη (IX. 107. Κιλικίης πάσης ἤρξε [jelzővel!]), Κολχίς (I. 2. 104.), Λακωνική (I. 70. VI. 58.), Λυδία (I. 79. 93.), Λυκίη (III. 4. IV. 45.), Μακεδονίη (VI. 17. VI. 45.), Σαμίη (I. 70. ἐρίνετο κατὰ τὴν Σαμίην), Σικελίη (I. 24. VI. 17. VIII. 3.), Σκυθική (IV. 47. 58.), Συρία (III. 6.), Ταυρική (IV. 99. 100., jelzővel IV. 20.), Ὑλαίη (IV. 18. 54.), Φρυγίη (I. 35. κόθεν τῆς Φρυγίης ἤκων). Némely esetben az ellipsis még nem általános, mert mellette a teljes kifejezés is előfordul: Ἀσσυρίη (I. 178. 185., teljesen I. 192.), Ἀττική (I. 12. V. 81. 89. VI. 102. 139. VIII. 50. 111. IX. 99. τὴν ἄλλην Ἀττικὴν; teljesen IX. 27. 73. ἐς γῆν τὴν Ἀττικὴν, IX. 4. πάσης τῆς Ἀττικῆς χώρας), Βοιωτίη (IX. 19. ἀπίκοντο τῆς Βοιωτίης ἐς Ἐρυθράς; teljesen II. 49. IX. 87.), Ἰλιάς (V. 122. δοιοὶ τὴν Ἰλιάδα νέμονται, de VII. 42. ἦτε ἐς τὴν Ἰλιάδα γῆν), Ἰνδική (III. 106. ἐσχάτη τῶν οἰκεομένων ἡ Ἰνδική ἐστι; teljesen III. 98.), Μιλησίη (I. 46., teljesen I. 19. VI. 20.). Végül sokszor csak a teljes kifejezés található ilyeneknél: Αἰολίς (VII. 176.), Αἰτωλίς (VI. 127.), Ἀργολίς (VI. 92.), Δωρίς (VIII. 31.), Καρουσίη (IX. 105.), Κρησιωνική (VIII. 116.), Μεγαρίς (IX. 14.), Μηλῖς (VII. 198.), Μυσίη (VIII. 106.), Πακτυική (III. 102.), Περσίς (VII. 29.), Πλαταις (IX. 15.), Προποντίς (IV. 85.), Φθιώτις (I. 57.), Νίη (VI. 26.). — Külön említendő Ἑλλάς. Homeros csak főnévi hasz-

nálatát ismeri (cf. Ebeling : Lex. Hom.). Aischylosnál mint főnév szerepel: Sept. 702. Ἑλλάδος φθόγγον. Pers. 50. 758. 234. Suppl. 237. ἄφ' Ἑλλάδος τόπων; mint melléknév: Ag. 429. ἄφ' Ἑλλάδος αἶας. Pers. 2. Ἑλλάδ' ἐς αἶαν. Suppl. 243. Ἑλλάς χθών. Herodotosnál is túlsúlyban van Ἑλλάς főnévi használata: I. 27. 29. II. 91. 104. III. 6. stb.; mint melléknév: I. 152. γῆς τῆς Ἑλλάδος μηδεμίαν πόλιν σιναμωρεῖεν. Ἑλλάς tehát főnév volt eredetileg, a γῆ szóval való gyakori kapcsolata eredményezte görög földön melléknévi funkcióját, s ezen Ἑλλάς γῆ szintaktikai kapcsolat jelentéssűrűsödés folytán további fejlődésében Ἑλλάς-szá egyszerűsödött. Ezen utóbbi folyamat tehát az, a mely minket e helyen érdekel.

A γῆ szó azonban nemcsak tulajdonnévből képezett, hanem más jelzőkkel is kapcsolatba lépett. Az esetek eme részében is nagy kiterjedést ért el az ellipsis. Nézzük a helyzetet általában. Homerosnál csak ezek találhatók: νεῖός 3-szor, νεῖος ἄρουρα 1-szer (a teljes kifejezés Hesiod.-nál is, tehát az ellipsis még ekkor sem lett általános); πατρίς: teljesen πατρίς γῆ 105-ször, az ellipsis 19-szer (az Iliasban csak 3 eset; Aischylos itt 2 ellipsises s 1 teljes példát ad, Hesiodos teljes alakban ismeri, de a prózában [Herod. Thuc.] már a régi idő óta a főnévi használat lett általánossá); τραφερά: Homerosnál az ellipsis kétszer. — Aischyl. két új példát ad: διαπόντιος, ὑπεποντία. — A prózában Herodotosnál ezen új ellipsisek találhatók: ἄλλοτρίη (Hom., sőt Thuc. is teljesen mondják, tehát a kifejezés nem nagyon régi, de nem is általános ezen időben); ἄνδρος, ἐρήμη (teljesen és egyszerűsítve, de Thuc. és Plat. is még a teljes kifejezést használják); θηριώδης, μεσόγαια (így Thuc. Plat. Polyb. stb.); οἰκεομένη (Soph. azonban a teljes kifejezést ismeri); παραλίη (Thuc. teljesen); πεδιάς (Herod. után elterjedt). Részleges jelentésváltozás található ezeknél: ἀπενάντιος, ἡμετέρη, ὑμετέρη, σφετέρη.

Nézzük most az anyagot részleteiben:

ἀλλοδαπή: Homeros I. 36. ἀλλοδαπῇ γαίῃ; de Xen. Cyrop. 8. 7. βιώσασθε... οὐκ ἐν ἀλλοδαπῇ κακοπαθοῦντες. ibid. 5. 2. καὶ ἐν ἀλλοδαπῇ διατῶμενοι. Philo V. M. 1. καὶ ἔρτι πρῶτον εἰς ἀλλοδαπὴν ἀφικόμενος. Herodian. 5. 2. 13.

ἀλλοτρίη: Hom. ξ 85. γαίης ἀλλοτρίης; de már Herod. VII. 83. οἰκέει δὲ τὴν ἀλλοτρίην. Thuc.-nél 7-szer az ellipsis II. 39. IV. 85. 95. V. 16. VI. 63. 69., azonkívül egyszer jelzővel VI. 21. és ἀλλοτρίαν πᾶσαν ἀπαρτήσαντες, de nála még a teljes kifejezés is előfordul: III. 13. ἀλλοτρίας γῆς. VI. 33. ἀλλοτρίᾳ γῆ. Isocr. p. 218 A ἐπὶ τῆς ἀλλοτρίας.

ἀμπελόφυτος: Diodor. 1. 36. ἡ ἀμπελόφυτος ὁμοίως δαψίλειαν οἶνου τοῖς ἐγχωρίοις παρασκευάζει. 11. 57.; teljesen 4. 17.

ἄνυδρος: Herod. III. 4. ἀπορέοντι τὴν ἑλασιν, ὅπως τὴν ἄνυδρον διεκπερᾷ. Athen. 2. p. 44 E τοῖς τὴν ἄνυδρον διελθεῖν.

βάρβαρος: teljesen: Aesch. Pers. 187. ἡ μὲν Ἑλλάδα κλήρω λαοῦσα γαῖαν, ἡ δὲ βάρβαρον. Soph. Trach. 236. Γῆς βαρβάρου. El. 95. Βάρβαρον αἶαν; ellipsis: Thuc. II. 97. Φόρος ἐκ πάσης τῆς βαρβάρου. Hippocr. Epist. p. 1294. 49. Λοιμοῦ ρέοντος διὰ τῆς βαρβάρου. Dem. p. 118. 7. Οὐδ' ἡ Ἑλλάς οὐδ' ἡ βάρβαρος. Dionys. A. R. 1. 23. Pausan. 9. 29. τῆς βαρβάρου πάσης. Diodor. 20. 25. ἐκτίσαστο... τῆς συνοριζούσης βάρβαρον πολλήν.

διαπόντιος: Aesch. Choeph. 352. διαποντίου γὰς; de: Dionys. A. R. 1. 90. τῆς διαποντίου ὠρέχθησαν.

ἐπιθαλάττιος: Menand. De encom. p. 59. ἐπιθαλάττιον. ἐπόμβριος: Theophr. C. Pl. 3. 11. 5. διὸ δεῖ τὰ μοσχεύματα ἐς τὰς ἐπομβρίους μᾶλλον ἐμβάλλειν.

ἐργάσιμος: Theophr. H. P. 6. 3. 5. φεύγει τὴν ἐργάσιμον. ἐρῆμος, ἐρῆμη: Herod. III. 102. στέλλονται ἐς τὴν ἐρῆμον.

III. 123. 100. IV. 123. ἡ ἐρῆμος ἐοῦσα πλῆθος ἐπὶ τὰς ἡμερῶν ὁδοῦ. IV. 18.; de e mellett IX. 58. εἰδέ τε τὸν χώρον ἐρῆμον. Igy Hom. is h 250. χώρον ἐρῆμον. Thuc. I. 52. ἐν χωρίῳ ἐρήμῳ. Platonál az ellipsis: Polit. 298 B καταλείποντες ἐρήμους. (Ez esetleg masculinum gyanánt is értelmezhető; v. ö. Plat. Phaed. 112 E δι' ἐρήμων... τόπων. Leg. XI. 918 E τοὺς ἐρήμους τόπους.) A masc. és fem. található Aelian. N. A. 7. 48. προῆει ἐς τὴν ἐρήμῳ. 3. 26.

εὐγεῖος: Theophr. C. Pl. 5. 13. 2. Geopon. 2. 21. 1. εὐγεῖος οὐ δεῖται πολλῆς κόπου.

ἐψα: Aristot. De mundo 4. 1. κατὰ τὰς ἐψας. id. Probl. 26. 54. Calí. Del. 20. πρὸς ἥοιν.

θηριώδης: Herod. IV. 173. ἐν τῇ θηριώδει οἰκέουσι Γαράμαντες. ἰδία: Polyb. 3. 99. 4. τότε μὲν ἐς τὴν ἰδίαν ἀπηλλάγη. Plut. Mor. 216 A ἱκανὴ ἡμῖν... ἡ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀναστροφή. id. p. 211 A κατιέναι τοὺς φυγάδας ἅπαντας εἰς τὴν ἰδίαν.

κεραμίς: Plat. Leg. 8. p. 844 B Ὀρυττέτω μέγροι τῆς κεραμίδος. Theophr. C. Pl. 2. 4. 1.; de: Athen. 11. p. 471. Ὁ γαῖα κεραμί.

κεραμίτις: Hippocr. p. 488. 7.; de: Plut. Mor. 827 D ἡ γὰρ κεραμίτις φύσιν ἔχουσα λιπαρὰν καὶ πυκνήν.

Κινναμωφόρος: Strabo p. 63. ἵνα... ἔχωμεν καὶ τὴν Κινναμωφόρον. p. 73. ἐπεὶ τὴν Κινναμωφόρον ἐσχάτην ἴσμεν οἰκουμένην πρὸς μεσημβρίαν. p. 114.

λεπτή: Theophr. H. Pl. 8. 6. 2. Πλεῖον ἢ πλείρα καὶ ἀγαθὴ δύναται φέρειν τῆς ὑφάμμου τε καὶ λεπτῆς.

λεπτόγεος (λεπτόγειος): Theophr. C. Pl. 1. 6. 9. ἐν τῇ λεπτογείῳ ἄμεινον τὸ ἔαρ. Alciph. 3. 35. τὴν λεπτόγειων τῆς Ἀττικῆς κατοικοῦσιν. Lucian. Enc. patr. 10. (a hol előtte ἀγαπᾷσι τὴν γῆν).

λιβανωτρόφος: Plut. Mor. p. 179 E ἐνδυμιάσεις, ὅταν τῆς λιβανωτρόφου κρατήσης. Strabo p. 774. 782.

μεθορία: Thucyd. II. 27. γῆ μεθορία; de: Plut. Crass. 22. οὐ μέμνησθε τὴν Ἀραβίαν διεξιόντες καὶ Ἀσσυρίων μεθορίαν. Philo De mundo 2. 622. ἡ μεθόριος ἐπεκλύσθη.

μεσόγαια (μεσόγεια): Herod. I. 175. IX. 89. τὴν μεσόγαιαν τάμνων τῆς ὁδοῦ. II. 7. Thuc. I. 100. προελθόντες... ἐς μεσόγειαν. II. 102. VII. 80. ὅπως... ἴοιεν ἄνω διὰ μεσογείας. Plat. Phaed. 111 A τοὺς ἐν μεσογαίᾳ οἰκοῦντας. Polyb. I. 20. 6. Dionys. A. R. 1. 28. πόλιν ἐν μεσογείᾳ. Strabo 4. p. 189. τὰ εἰς τὴν μεσόγαιαν.

μητρὶς: Plat. Pol. 9. p. 575 D τὴν πάλαι φίλην μητρίδα τε Κρητὲς φασὶ καὶ πατρίδα.

νειός: Hom. Σ 54. νειὸν μαλαχὴν πείραν ἄρουραν.; de: K 353. ἐλκόμεναι νειοῖο βαδείης πηκτὸν ἄροτρον. N 703. θ 124. ἐν νειῷ. Hesiod. még a teljes kifejezést használja: Op. 461. νειὸν ἄρουραν.; de: Xen. Oec. 16. 10. νεὸν δεῖ ὑπεργάζεσθαι. Theophr. C. Pl. 3. 20. οὐδὲ τὰ χεδροπὰ συμβάλλειν ἐς τὰς νεάς. Dionys. A. R. 10. 17.

ξένη: Xen. Reip. Lac. 14. ἀρμόζοντες ἐπὶ ξένης. Plut. Mor. p. 576 C ὁ Σιμμίας πολλὸν χρόνον ἐπὶ τῆς ξένης γεροντός. p. 438 A θεοπροπίων γὰρ ἀπὸ ξένης παραγενομένων. Philostr. p. 29. Athanas. 1. p. 562. ἐπὶ ξένης. p. 571. περὶ ξένης.

ξενία: Antiph. 117. 22. Plat. Cratyl. 429 E εἴ τις ἀπαντήσας σοι ἐπὶ ξενίας.

ξηρά: Xen. Oec. 17. 2. τὸ μὴ ἐν ξηρᾷ σπείρειν. id. 19. 7. πότερον ἐν τῇ ξηρᾷ ἂν βαθὺν ὁρύττοις βόθρον. Aristot. H. A. 5. 10. ἐξέρογεται εἰς τὴν ξηράν. Ev. Matth. 23. 15. περιάρετε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν.

οἰκεία: Herod. I. 64. οἱ δὲ ... ἔφευγον ἐκ τῆς οἰκῆτης. Thuc. II. 87. πρὸς τῇ γῇ οἰκείᾳ οὕσῃ; de: II. 43. IV. 92. VI. 31. μέγιστος ἤδη διὰ πλους ἀπὸ τῆς οἰκείας. VI. 69. περὶ τῆς ἀλλοτριᾶς οἰκείαν σχεῖν καὶ τὴν οἰκείαν μὴ βλάψαι ἡσώμενοι. Demosth. p. 14. 13. ῥαδίως ἐπὶ τὴν οἰκείαν ἐλθών.

οἰκεομένη: Herod. II. 34. ῥέει γὰρ δι' οἰκεομένης. VI. 106. IV. 110. ὁδοιπόρεον ἐς τὴν οἰκεομένην. V. 52. II. 17. A kifejezés még nem volt általános, mert Soph. Phil. 221. γῆν ... οἰκουμένην. De: Demosth. p. 242. 1. Πᾶσα οἰκουμένη μεστὴ γέγονε προδοτῶν. Aeschin. p. 77. 19. τῆς οἰκουμένης ... πάσης. Plut. Alex. Athen. 1. p. 20. Herodian. 5. 25. ἡ ὑπὸ Ῥωμαίους οἰκουμένη. A szentírásban gyakori: Ev. Luc. 2. 1. Act. Heb. 17. 6. Ep. Hebr. 2. 5.

ὀργάς: Eurip. El. 1162. Ὀρεῖα τις ὡς λείαν ὀργάδων δρύοχα νεμομένα. id. Bacch. 437. Φροῦδαί γ' ἐκεῖναι λελυμένα πρὸς ὀργάδας σκιρῶσι. Xen. Cyn. 10. 19. εἰσβολαὶ δὲ εἰς τὰς ὀργάδας. Dem. 175. 15. Plut. Per. 30.

ὀρεινή: Aristot. H. A. 5. 28. ἐν τῇ ὀρεινῇ. Basil. vol. 2. p. 40. ἡ ὀρεινῇ, ἡ πεδιάσιμος ἡμῶν ἔνεκεν διακεχώσμηται.

ὁμορος: Thuc. IV. 92. ἐκ τῆς ὁμόρου ἐλθόντες.

παρθαλαττία: Xen. Hell. 4. 8. Ἄλλοσε ἀποβαίνων τῆς παρθαλαττίας; de: ibid. 11. τῆς παρθαλαττίας γῆς.

παρθαλάσσιος: Thuc. II. 26. τῆς παρθαλασσίου ἐστὶν ἃ ἐδήλωσε. IV. 56. τὴν παρθαλάσσιον δῆρουν. Későn: Diodor. Sic. 3. 55. τὴν παρθαλάττιον χώραν.

παράλιη: Herod. VII. 85. ὅσοι τῆς Θρηάκης τὴν παραλίην νέμονται. V. 91. κατὰ δὲ τῆς ἄλλης παραλίης πολλοὺς δῆμους. De: Thuc. II. 56. πρὶν ἐς τὴν παραλίαν γῆν ἐλθεῖν. Később az ell. általános: Aristot. Rhet. 3. 103. σπενσαμένων πρὸς τὴν παραλίαν. Polyb. 1. 37. 2. Strabo p. 398.

πάραλος: Thuc. II. 55. παρῆλθον ἐς τὴν Πάραλον γῆν καλουμένην.

παρωκεανίτις: Polyb. 34. 5. 6. ἐνθένδε πᾶσαν ἐπέλθου παρωκεανίτην τῆς Εὐρώπης. Strabo p. 131. 295. Athen. 2. p. 62 F ἐν τῇ ὀρεινῇ καὶ παρωκεανίτιδι πάχος μὲν μεγάλων ναοθήκων.

πατρίς: mint említettem, a teljes kifejezés, πατρίς γαῖα, Homerosnál 105-ször, az ellipsis csak 19-szer (az Iliasban csak 3-szor). Jelző nélkül: ο 272. πατρίδος, η 151. 333. θ 410. x 416 πατρίδ'. Pronomennel: E 213. πατρίδ' ἐμὴν. δ 474. σὴν ἐς πατρίδα. δ 522. ἦν π. Melléknéval: 1428. 691. M 16. δ 586. λ 359. stb. φίλῃν ἐς πατρίδα. Hesiod. Scut. 1. 12. πατρίς γαῖα. Aesch. Sept. 585. πατρίς τε γαῖα; de: Pers. 403. ἐλευθεροῦτε πατρίδα. Fr. 449. πατρίδα ρυομένους. Soph.-

nél a teljes kifejezés csak egyszer található: OR. 641. γῆς ἀπῶσαι πατρίδος; az ellipsis: OR. 825. ἐμβατεύειν πατρίδος. OC. 428. Ai. 515., jelzővel: OR. 850. νικᾶν θέλεις πατρίδα τε τὴν σὴν καὶ φίλους. Pindar. Isthm. 1. 12. καλλίνικον πατρίδι κῦδος. Theocr. 8. 4. πολλῆς πατρίδος. A prózában Herod. csak mint főnevet ismeri VI. 124. προσ-δίδωσαν τὴν πατρίδα. VI. 109. 135. V. 91., jelzővel: VIII. 57. περὶ οὐδεμῆς ἐτι πατρίδος ναυμαγήσεις. Ep úgy Thuc. II. 42. 68. IV. 41. 95. V. 69. VI. 4. 13. VII. 61. 69. VIII. 47. 92. stb. Nemkülömbben Plato Cratyl. 395 D ἡ πατρίς αὐτοῦ δλη ἀνετράπετο. Georg. 480 B ὑπὲρ πατρίδος ἀδικούσης. Leg. 9. p. 856 D εἰς τὴν αὐτῶν ἀρχαίαν ἐκπεμπέσθω πατρίδα καὶ πόλιν. Prot. 364 B. Lach. 181 B. stb. Így azután a következők is, pl. Dem. p. 324. 20., 327. 10. stb. A πατρίς γῆ-vel ellentétben van πατρώα γῆ, a mely mindvégig megőrizte teljes alakját, jelentésváltozáson nem ment keresztül. Pl. Hom. v 188. 251. Aisch. Pers. 932. Ag. 503. Soph. El. 67. Pind. Pyth. 4. 156. stb.

πεδιδάς: Herod. II. 8. τὸ μεταξὺ πεδιάς μὲν γῆ; de: IX. 122. πεδιάδα σπεύροντες ἄλλοισι δουλεύειν. Plat. Leg. 7. p. 624 D. Pind. Pyth. 5. 122. Εὐθύτομον κατέθηκε πεδιάδα πομπαῖς. Philo vol. 2. p. 249. Ἡ ἀρετώσα πεδιάς... φύσει καρπὸν φέρει πλείονα. Késdi «pleonasmus» Aelian. N. A. 14. 5. γῆν πεδιάδα.

περάτης: Apoll. Arg. 2. 1090. Περάτης εἰς οὖρεα γαίης: de: 1. 1281. Ἡὼς ἐκ περάτης ἀνιούσα. Arat. 499. Πέντε μὲν ἐνδία στρέφεται καθ' ὑπέριτερα γαίης, τὰ τρία δ' ἐν περάτῃ. Callim. Del. 169. Μέχρις οὗρου περάτῃ τε καὶ ὀππόθεν ὠκείες ἵπποι Ἥλιον φορέουσιν. Mus. 111. κατήιεν ἐς δύσιν Ἡὼς, ἐκ περάτης δ' ἀνέφαινε βαθύσκοπος ἔσπερος ἀστήρ. Manetho 3. 221. Ἦν ἀντὶ ἧς περάτης Τταν. 6. 559.

περίγεια: Procl. Paraphr. Ptolem. p. 3. Δύναμις τις διαδιδόται καὶ διαβαίνει εἰς πᾶσαν τὴν περιγείαν.

περιοικίς: Thuc. III. 116. ἡγγέλλοντο καὶ αἱ νῆες... τὴν περιοικίδα... πορθοῦσαι. II. 25. Synes. p. 67. Παρῆν ὁμιλος ἐπισκόπων ἐκ τῆς περιοικίδος ἄλλου.

περίχωρος: Ev. Luc. 3. 3. καὶ ἦλθεν εἰς πᾶσαν τὴν περιχωρον τοῦ Ἰορδάνου. Matth. 14. 35. ἀπέστειλεν εἰς ὅλην τὴν περιχωρον ἐκείνην.

πολεμία: Aeschyl. Sept. 588. πολεμίας ὑπὸ χθονός. Soph. Ai. 819. ἐν γῇ πολεμία τῇ Τρώαδι. Ellipsis: Thuc. V. 64. διελθεῖν τὴν πολεμίαν. VII. 75. VIII. 27. 102. ἡσθάνοντο τὰ πυρὰ ἐξαίφνης πολλὰ ἐν τῇ πολεμίᾳ φανέντα. I. 42. II. 11. III. 58. Xen. Cyrop. 3. 3. θρεφόμεθα ἐκ τῆς πολεμίας. Polyb. II. 49. Herodian. 7. 2. 6. Γενόμενος ἐν τῇ πολεμίᾳ.

ποταμία: Ptolem. Geogr. p. 202. 11. πόλεις μεσόγειοι ἐν ταῖς ποταμίαις.

σπιλὰς: Soph. Trach. 678. φῆ κατ' ἄκρας σπιλάδος. Theophr. C. P. 2. 4. 7.

σπορίμη: Theophr. H. Pl. 6. 5. 4. ἐν τῇ σπορίμῃ καὶ γεωργουμένη.

σπόριμος: Xen. Hell. 3. 2. 10. καὶ ἐποίησεν... πολλὴν δὲ καγαθὴν σπόριμον.

στενὴ: Thuc. II. 99. τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἄξιον ποταμόν στενὴν τινα καθήκουσαν... ἐκτῆσαντο.

στερεά: Cosm. Topogr. p. 399 C.

σταθερά: Anthol. Pal. 7. 393. *πάρκειμαι σταθερῇ μινμένω* ως ἄταφος.

συμμαχίς: Thuc. II. 80. *ναυτικὸν παρασκευάσασθαι ἐκ τῆς ξυμμαχίδος*. V. 36., *jelzővel*: I. 110. *ἐκ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς ἄλλης ξυμμαχίδος πεντήκοντα τριήρεις*. Xen. Hell. 7. 3. 11.

τραφερά: Hom. Ξ 308. v 98. h. in. Ven. 43.

ὑπερορία: Plat. Phaedr. 230 D *ἐκ τοῦ ἄστεος οὐτ' εἰς ὑπερορίαν ἀποδημίς*. Leg. 9. p. 866 D *εἰς τὴν ὑπερορίαν ἐκπεπέτω*. Xen. Anab. 7. 1. 27. *προσόδου οὐσῆς κατ' ἐνιαυτὸν ἀπὸ τε τῶν ἐνδήμων καὶ τῆς ὑπερορίας οὐ μείον χιλίων ταλάντων*. Lys. 187. 26. Plut. Mor. 508 A.

ὑπερποντία: Aeschyl. Ag. 414. *πόθω ὑπερποντίας*.

ὕφαρμος: Theophr. C. Pl. 3. 6. 3. *ἐὰν δὲ ἐν ἀλμῳδαί καὶ ὑφάρμω φυτείσῃ*.

ὕφήλιος: Joh. Chrysost. 5. p. 470. 23. *πᾶσαν ὡς εἰπεῖν τὴν ὑφήλιον κατέχουσα*. Athanas. I. p. 59 B. Phot. Ep. p. 205. 37.

φιλία: Thuc. VI. 21. Xen. Cyr. 1. 6. 9. Anab. 5. 4. 1. *διὰ φιλίας πορεύεσθαι* (v. ö. 1. 3. 14. *διὰ φιλίας χώρας*. Cyrop. 3. 58. *ἐν γῇ φιλία*). Demosth. 18. 301. *ὅπως παρὰ πᾶσαν φιλίαν κομισθήσεται*.

ψαφαρά: Theophr. 1. 18. 1. *ἐν ταῖς ψαφαραῖς καὶ ταῖς πετρῳδέσι δύνανται λαμβάνειν ἱκανὴν τροφήν* (v. ö. 8. 2. 11. *ψαφαρὰν τὴν χώραν*).

ψιλλή: Theophr. H. Pl. 3. 9. 1. *ψιλλὴν κοπρίζειν*.

Részleges jelentésváltozás forog fenn ezeknél:

ἐμή: Thuc. VI. 78. *δεινὸν ἡγεῖται ὑπὲρ γε τῆς ἐμῆς κινδυνεύειν*.

ἡμετέρα: Herod. I. 206. *διαβαῖνε ἐς τὴν ἡμετέραν*. IV. 118. VII. 9. VII. 11. *στρατεύονται ἐπὶ τὴν ἡμετέραν*. VIII. 44. Thuc. VI. 21. VII. 68. *οἳ γε ἐπὶ τὴν ἡμετέραν ἦλθον*.

ὁμετέρα: Herod. IV. 115. *τὴν γῆν τὴν ὁμετέραν δηλησαμένας*; de: IV. 98. *ἀποπλώετε ἐς τὴν ὁμετέραν*.

σφετέρα: Herod. VII. 217. *ῥυόμενοι τε τὴν σφετέραν χώραν*. IV. 140. *τῆς σφετέρας χώρας*; de: IV. 4. *κατῆλθον... ἐς τὴν σφετέραν*. VI. 100. VI. 33. *ἀπολιπόντες τὴν σφετέραν*.

πᾶσα: Thuc. VI. 4. *τῆς πάσης ἄρξαι*.

σύμπασα: Soph. Frg. 360. 1. *ἡ σύμπασα κλῆζεται*.

ἀπενάντιος: Herod. VII. 3. *ἔστιν δὲ ἐπτά σταδίων ἐξ Ἀβύδου ἐς τὴν ἀπενάντιον*. VII. 55. *αἱ νῆες ἅμα ἀνήγγοντο ἐς τὴν ἀπενάντιον*.

Meg kell emlékeznünk egyes adverbiumokról is, melyek jelentéssűrűsödés útján jöttek létre. Ilyenek: ἄλλη, τῇ, τῇδε, (ἐ)κείνη, ταύτη. Utóbbi még nem fordul elő Homerosnál.

ἄλλη «alibi»: Hom. N 49. *ἄλλη... οὐ δεῖδία χεῖρας*. θ 516. *ἄλλη αἰεὶ πόλιν κεραῖζέμεν αἰπὴν*. Soph. Phil. 23. *ἄλλη κυρεῖ*. Antig. 138. *εἶχε δ' ἄλλα τὰ μέν, ἄλλα δ' ἐπ' ἄλλοις ἐπενώμα*. Próza: Herod. IV. 28. *βρονταί, ἥμος τῇ ἄλλῃ γίνονται* (a hol ἄλλη még élő casus). II. 36. *οἱ ἱεῖες... τῇ μὲν ἄλλῃ κομῶσι*. II. 63. II. 79. *καὶ ἐν Ἀύρω καὶ ἄλλῃ*. Nem érezhető már az élő casus Thuc.-nél: VII. 71. *ἄλλος ἄλλῃ κατενεχθέντες*. A substantivizálás előrehaladott volta látható: ibid. II. 4. *ἄλλοι ἄλλῃ τῆς πόλεως... ἀπώλυντο*. II. 76. *ἄλλῃ*

τοῦ τείχους (birtokos jelzővel). Xen. Anab. 5. 2. 29., 6. 1. 7. Pausan. 4. 21. 5. Aelian. N. A. 7. 36. Dionys. A. R. 1. 22.

ἄλλη «alium ad locum»: Hom.-nál gyakori A 120. E 187. O 464. Φ 557. ρ 479. σ 288. etc. Heroi. III. 61. *κῆρουκας τῇ τε ἄλλῃ διέπεμπε* (élő eset!). III 69. *ἄλλην ἄλλῃ τάξας*. Soph. Tr. 907. *ἄλλῃ δὲ ἅλλῃ δωμάτων στρωφωμένη*. Thuc. I. 69. *παρατρέφας ἄλλῃ τὸ ὕδωρ*. Plat. Phaedr. 263 A *ἄλλος ἄλλῃ φέρεται*. Pol. 621 B. Xen. Hell. 1. 1. 8. Cyrop. 1. 2. 16. *ὥστε ἄλλῃ ποι ἀποχωρεῖν*. Dionys. A. R. 1. 39. *ἄλλῃ . . . ἀφίκετο*. Lycophr. ap. Athen. 15. p. 670 E. (ἐ)κεῖνῃ «ibi»: Thuc. III. 88. *νομίζουσιν οἱ ἐκεῖνῃ ἄνθρωποι*. IV. 7. *συλλέξας . . . τῶν ἐκεῖνῃ ξυμμάχων πλῆθος*. Ép igr: Dio. Cass. 38. 47. *οἱ τε πολέμοιοι σφῶν οἱ ἐκεῖνῃ πάντες ἦσαν*. 41. 45. *Ἄλλα τε τῶν ἐκεῖνῃ χωρίων*.

τῇ (δε) «hic»: Hom. M 345. *τάχα τῇδε τετεύξεται αἰπὺς ὀλεθρος*. Aeschyl. Ag. 1056. *οὔτοι θυραίων τῇδ' ἐμοὶ σχολή παρὰ τροίβειν*. Suppl. 201. Soph. Phil. 204. *ἢ που τῇδ' ἢ τῇδε τόπων*. Plat. Tim. 20 A *πάντες οἱ τῇδε ἴσμεν*. Leg. p. 630 C. p. 958 D.

τῇδε «ibi»: Hom. gyakran, M 124. A 149. Soph. Phil. 1331. *ὥς ἂν ἥλιος ταύτῃ μὲν αἰορῇ, τῇδε δ' ἂν δύσῃ πάλιν*.

ταύτῃ: Homerosnál még ismeretlen; Soph. Phil. 1330. (L. fönt.) Herod. III. 5. *Μούνη δὲ ταύτῃ εἰσι φανεραὶ ἐσβολαὶ ἐς Αἴγυπτον*. VIII. 30. Xen. Cyrop. 7. 1. 21. Anab. 4. 5. 36. Hell. 3. 2. 12. *Οἱ ταύτῃ Ἑλληνες*.

τόπος (v. χώρος). —

ἄδυστος: Hymn. in Merc. 247. *τρεῖς ἀδύτους ἀνέωγε*. Átvitt értelemben: Plat. Theaet. 162 A *ἐκ τοῦ ἀδύτου τῆς βίβλου*. Oppian. Hal. 1. 49.

ἀσφαλής: Herodian. 1. 15. 5. *ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀσφαλοῦς ἀκοντίζων* (v. ö. Herodian. 3. 4. 11. *ἐπ' ἀσφαλοῦς τοῦ τόπου τὰ γενόμενα θεάσονται*); természetesen az 1. 15. 5. alatt idézett helyen *ἐξ ἀσφαλοῦς* egyszerű semleges kifejezés is lehet, a mely esetben ellipsisnek helye nincs.

καλός: Aristoph. Thesm. 292. *ποῦ ποῦ καθίζω μ' ἐν καλῷ, τῶν ῥητόρων ὧ' ἐξακούω*. Xen. Hell. 2. 1. 25. *οὐκ ἐν καλῷ ἐφῆ αὐτοὺς ὀρμεῖν*.

ὑπόνομος: Thuc. II. 76. *ὑπόνομον δὲ ἐκ τῆς πόλεως ὀρούσαντες* (a hol előtte *ἢ γῆ*).

χωρίον. —

A mennyiben valamely melléknév neutruma csupán általános-ságban is felvehette valamely személy vagy tárgy fogalmát, s mivel a neutr. sing. és plur. gyakran kollektív értelemben volt használatos, nem vesszünk fel ellipsiszt ilyen kifejezéseknél: *τὰ ἀρχαῖα* «sarkvidék» (Lucian. Contempl. c. 5.), *τὸ βαρβαρικόν* «barbárföld» (Dio Cass. 56. 33.), *τὰ ἐπιθαλάσσια* «partvidék» (Thuc. II. 56. Xen. 5. 5. 23.), *τὰ ἐργάσιμα* «művelt szántóföld» (Xen. Cyr. 1. 4. 16.), *τὰ θερμὰ* «tropikus vidék» (Herod. IV. 29.), *τὰ καλαμάδῃ* «sás» (Aristot. H. A. 6. 14.), *τὰ μεσημβρινά* «délvidék» (Thuc. VI. 2.), *τὰ ὑπερόρια* «külföld» (Xen. Reip. Ath. 1. 19.) stb. Részleges jelentésváltozás észlelhető ezeknél: Herod. V. 50. *ἡλθον ἐς συγχκειμένον* (v. ö. VIII. 128. *ἐτόξευον ἐς συγχκειμένον χωρίον*).

πεδίον «egészíthető» ki ezeknél:

Ἀγγινόριον: Arrian. Anab. II. 147. Ἀθροισθέντες δὲ κατὰ τὸ Ἀγγινόριον καλούμενον.

Θριάσιον: teljesen: Herod. IX. 7. Θριάσιον πεδίον. Thuc. II. 19. Plut. Ages. 24.; de: Arat. 33. διὰ τοῦ Θριασίου φεύγων.

Λαοδικίον: Polyb. 2. 15. ἐν τοῖς Λαοδικίσις καλουμένοις τῆς Μεγαλοπολίτιδος.

Ἀγλαντον: teljesen: Hymn. in Apoll. 220. Στῆς δ' ἐπὶ Ἀγλάντῳ πεδίῳ; de: Theopr. H. Pl. 8. 8. 5. τῆς Εὐβοίας ἐν τῇ Ἀγλάντῳ.

νήσος. —

Ἀόλεος: Eustath. p. 164. 4. 30. (v. ö. Hom. x 1. 55. Ἀολίην ἐς νῆσον).

Ἀπολλωνιάς: Pind. Isthm. 1. 1. 6. εἶζον ὦ Ἀπολλωνιάς. Eustath. II. p. 274. 8. ἐκάλουν δὲ αὐτὴν καὶ Κυπαρισσοῦντα καὶ Ἀπολλωνιάδα.

Ἰερά: Thuc. III. 88. γεωργοῦσι Διδύμην καὶ Στρογγύλην καὶ Ἰεράν. Diodor. 5. 7. ἐν δὲ τῇ Στρογγύλῃ καὶ τῇ Ἰερᾷ (v. ö. Aristot. Meteor. 2. 8. Ἰερά νῆσος).

Πλωτή: Eustath. p. 1644. 47. Πλωτή (v. ö. Hom. x 3. πλωτῇ ἐν νήσῳ).

ῥος. —

Ἀροξεραύνια: Pausan. és Strabo a teljes kifejezést használják; az ellipsis előfordul Ptolem. 3. 14. p. 208. Isidor. Or. 4. 8.

Ἀρόνιον: Pind. Ol. 1. 179. παρ' ἐνδείξιν ἐλθὼν Κρόνιον. ibid. 6. 110. Xenoph. Hell. 7. 4. 14. περισταυρώσαντες τὸ Κρόνιον. Pausan. 6. 19. 1. παρήκει τὸ Κρόνιον.

Νυστήιον: Hom. Z 133. κατ' ἡγάθεον Νυστήιον (jelzővel!). Strabo p. 687. (idézet Homerosból). Eustath. p. 629. 42.

Φοινικοῦς (sc. λόφος): Strabo 14. p. 666. Ὀλυμπος, πόλις μεγάλη καὶ ὄρος ὁμώνυμον, ὃ καὶ Φοινικοῦς καλεῖται.

ἀκρωτήριον (v. ἄκρον). —

Ἀθῆναιον: Strabo p. 60. ἐπ' αὐτῷ δὲ τῷ πορθμῷ τὸ Ἀθῆναιον. id. p. 247.

Ἐρυθραῖον: Ptolem. 3. 7.

Σίπυλον: Plut. Flav. 9. 4. (de: Soph. Ant. 825. Σίπυλον . . . ἄκρον).

12. Tenger, folyam, öböl stb.

Elmaradhatnak a következő szavak: θάλασσα, πόντος, πέλαγος, ποταμός, κόλπος, λίμνη, λίμνη, χῶμα. — Homerosnál e téren csak a teljes kifejezések találhatók, Herodotos ellenben a következő «ellipsiseket» mutatja: ἐρυθρά (sc. θάλασσα), Τροχοειδής (λίμνη), Ἰκάριον (πέλαγος), Αἰγαῖον (πέλαγος).

θάλασσα. —

βορητῆ: Herod. II. 158. és 32. a teljes kifejezés.

γλαυκή: Hom. II 34. γλαυκή - θάλασσα. Eurip. Hel. 407. Ἰγλαυγὴν ἄλα. De: Hesiod. Theog. 440. Οἱ γλαυκὴν δυνσέμελλον ἐρ-

γράφονται. Philodem. 25. σύ τε γλαυκῆς μεδέουσα Λευκοθέη, πόντου δαῖμον ἀλεξίχακε.

Ἐρουθρά: Herod. II. 8. ἐς τὴν Ἐρουθρὴν καλεομένην θάλασσαν. II. 11. ἐκ τῆς Ἐρουθρῆς καλεομένης θαλάσσης; de: II. 102. παρὰ τὴν Ἐρουθρὴν θάλασσαν.

Κασπία: Strabo p. 71. καὶ ἡ ἐπὶ τὴν Κασπίαν ὑπέρβασις. p. 498. (v. ö. Herod. IV. 40. πρὸς βορέω δὲ ἡ Κασπίη τε θάλασσα. Strabo p. 506.).

νοτίη: Herodotosnál csak a teljes kifejezés (IV. 13. 17.).

παραιγαλίτις: Eustath. p. 116. 7.

σταθερά: Anth. Pal. 10. 17. ἥπιον αὔρην πέμπε κατὰ σταθερῆς.

πόντος. —

Αἰγαῖος: Thuc. I. 98. ἐν τῷ Αἰγαίῳ (esetleg semleges, akkor ἐν τῷ Αἰγαίῳ, sc. πελάγῳ). Plut. Cim. c. 8. τὸν Αἰγαῖον ἐλευθέρωσε. Lucian. Navig. 32. διαβάλλωμεν τὸν Αἰγαῖον. Hermet. c. 28. ἐπὶ ῥίπῃς... τὸν Αἰγαῖον ἢ τὸν Ἰόνιον διαπλεῦσαι.

Ἀξείνος: teljesen: Eurip. Iphig. T. 253. Apoll. Rh. 2. 984. Πόντον ἐς Ἀξείνον. Orph. Arg. 84.; az ellipsis: Pind. Pyth. 4. 203. Ἐπ' Ἀξείνου στόμα. Orph. Arg. 174. 194. 751.

Εὐξείνος: teljesen: Herod. I. 72. Eurip. Iph. T. 438. Plut. Thes. 26. stb.; az ellipsis: Pausan. 3. 16. 8. τὸν Εὐξείνον οἰκοῦντες. Strabo p. 48. οὔτε τὸν Εὐξείνον θαρρῆεν τινα πλεῖν.

πέλαγος. —

Ἀτλαντικόν: a bizánczi íróknál (Bailly).

Ἰκαρίον: Herod. VI. 95. παρὰ τε Ἰκάριον καὶ διὰ νήσων τὸν πλῆον ἐποιεῦντο (v. ö. Soph. Ai. 702. Ἰκαρίων ὑπὲρ πελαγέων).

Μυρτώον: Strabo p. 124. τὸ Μυρτώον, ὃ μετὰ τῆς Κρήτης ἐστὶ καὶ τῆς Ἀργείας καὶ τῆς Ἀττικῆς (v. ö. Pausan. 8. 14. 12. τὸ γε πέλαγος τὸ Μυρτώον).

Σικελικόν: Plut. Symp. c. 11. πλέων ἐν τῷ Σικελικῷ. Athen. p. 4 C εἶχον τὰς ἐν Σικελικῷ μυραίνας.

ποταμός. —

ἄναυρος: Apoll. Rh. 1. 9. Mosch. 2. 31. Lycophr. 1424. ἅπας δ' ἀναύρων νασμός ἀνανθήσεται (schol. ἄναυρος: κυρίως ὁ ἐν χειμῶνι ῥέων ποταμός). Etym. M. ἄναυρος: ὁ ἐξ ὑετῶν συνιστάμενος ποταμός. Teljesen: Philostr. Ep. 21. τὸν ἀναυρον διαβαίνοντος αὐτοῦ τὸν ποταμόν.

χειμάρρως: teljesen: Hom. E 88. ποταμῷ πλήθοντι εἰκῶς χειμάρρῳ. Igy még A 493. N 138. A 452. Herod. III. 81. Theogn. 348. Theocr. 22. 49. Pausan. 9. 33. 7., 10. 37. 3. Az ellipsis: Pindar. fr. 128. ὄφρα σὺν χειμάρρῳ μεθύω. Plat. Leg. 5. p. 736 A τὰ μὲν πηγῶν, τὰ δὲ χειμάρρων. Xen. Hell. 4. 4. 7. Διαδόντι διὰ χειμάρρου. Cyneg. 6. 5. Demosth. p. 278. 9. ὥσπερ χειμάρρους ἂν εἰς τὴν πόλιν κατέπεσε. Plut. Lys. c. 29. id. Pomp. 19. ἐπιέναι μυρίασι πεντεκαίδεκα... ὥσπερ χειμάρρου ἐξαίφνης πιμπλάμενον. Polyb. 4. 41. 9. θεωροῦντας... τὸν τυχόντα χειμάρρου. Julian. p. 29 D.

κόλπος. —

Ἰόνιος: Thuc. VI. 30. τὸν Ἰόνιον διαβαλοῦσιν. Plut. Anton. 7. διαπεράσας τὸν Ἰόνιον. Themist. Or. 8. p. 105. (v. ö. Herod. VI. 127. ἐκ τοῦ Ἰονίου κόλπου. Strabo p. 137. τοῦ Ἰονίου κόλπου).

λίμνη. —

Φοινικοῦς: Thuc. VIII. 34. τὸν λιμένα Φοινικοῦντα καλοῦμενον. Pausan. 4. 34. 12. Strabo p. 799. De: Xen. Hell. 4. 8. 7. ἀποπλέων ὠρμίσθη τῆς Κυθηρίας εἰς Φοινικοῦντα.

λίμνη. —

Ἀγερουσιὰς: Philostr. Her. p. 572. τὴν Ἀγερουσιάδα (v. ö. Plat. Phaed. p. 113 A εἰς τὴν λίμνην ἀφικνεῖται τὴν Ἀγερουσιάδα). *Κωπαῖς*: Athen. p. 297 C ἐγγέλεων ἀπὸ τῆς Κωπαίδος (v. ö. Strabo p. 410. εἰς τὴν Κωπαίδα λίμνην).

Τροχοσειδής: Herod. II. 170. Ἡ ἐν Δήλῳ λίμνη, ἡ Τροχοσειδὴς καλουμένη.

κῶμα. —

παλιρρόδιον: alkalmilag, csak költői kifejezés Apoll. Rh. 1. 1170. ἄλλο δὲ κλύζε παλιρρόδιοισι φέρων (v. ö. Hom. ι 485. παλιρρόδιον φέρει κῶμα).

(Folyt. köv.)

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

UNGRIA HELYNÉV BOEOTIÁBAN A KÖZÉPKORBAN.

Az egykori Kopaistól kelet felé még két tó van manapság Boeotiában: a közelebbi a régi Hylike, ma Líkeri (*Λίκερι*), a másik a régi Trepchia, egy délnyugat-északkeleti irányú hosszúkás tavacska Eubœa felé, ma hivatalos nevén Paralímni (*Παραλίμνη*).

Ez utóbbitól délkeletre emelkedik egy hegy, melynek az ókorban Hypatos volt a neve, ma Sagmatás (*Σαγματᾶς*), tetején ma is, a középkor óta, *τῆς Μεταμορφώσεως* nevű férfizárda. Mint annyi más, ez a zárda is egy görög császári oklevelet őriz kincsei között, I. Komnenos Alexios adománylevelét, a melyben az uralkodó 1106-ban megerősíti, hogy a szent kereszt egy darabját megküldötte a monostornak, valamint hogy a közeli tavat is odaajándékozta neki, s egyzsersmind adómentességét is biztosítja. Ezen oklevél 1837 óta ismeretes. Első kiadói Ross és Schmeller voltak,¹⁾ majd közölte egy görög folyóirat,²⁾ s legutóljára a Miklosich-Müller-féle gyűjtemény.³⁾

¹⁾ Dr. Ross in Athen und Dr. Schmeller: Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter. Abhandlungen der philos.-hist. Classe der kgl. bayer. Akademie der Wissenschaften. II. München, 1837, 154—156. lk.

²⁾ Εὐαγγελικὴ σάλπιγξ, 1838 ápr. 15.

³⁾ Acta et Diplomata V. köt. 253. l.

Az oklevélnek a tóra vonatkozó részlete ez :

... καὶ τὴν λίμνην κατὰ τὴν Οὐγγρίαν ... s az Ungria melletti tavat is a
 κειμένην τῇ μονῇ παραδίδωμεν ... monostornak adományoztuk ...

Dolgozatomban az ezen részlet magvát alkotó *Οὐγγρία* helység-névhez, ennek kapcsán az egész oklevélhez s bizonyos középgörög-nyugati vonatkozásokhoz kívánok egynehány adalékkal járulni.

E mondatnak *λίμνη κατὰ τὴν Οὐγγρίαν κειμένη* kifejezéséhez Ross, az első kiadó, bevezetésében, azon kívül, hogy a tavat a XIX. sz. elején közönségesen Moriki-nak hívják, azt is közölte, hogy a vidék lakói között mind az napig, a mikor ő írt, Ungrolímni (*Οὐγγρολίμνη*) neve is járatos volt, egy a tó nyugati szélén fekvő *Οὐγγρία* vagy *Οὐγγρα* nevű falu romjairól.¹⁾ Az athéni egyetem első professora között tevékeny H. N. Ulrichs-nak a tóról szóló értesítése a Rosséval teljesen egyezik. Ő ugyan az oklevelet a pár évvel azelőtti német (vagy görög) publikációból ismerte s idézte, azt az értesítést azonban nyilván saját tudomásának kell minősítenünk, hiszen a vidéket ő is bejárta, hogy a Paralímni egyebek között Ungrolímni nevet is visel.²⁾ Így az értesítés e pontjához kétség nem fér. A faluról szóló közlés azonban több szempontból tüzetesebb vizsgálatot kíván.

Először is tárgyi szempontból. Az a kijelentés pontatlannak látszik benne, hogy a falu romban hever. Tizennégy év mulva ugyanis maga Ross rajzol egy másik művéhez mellékelt térképen *Hungaro* nevű helységet a tóhoz,³⁾ sőt őt megelőzően J. A. C. Buchon, ki 1837 és 1851 között látogatta meg a helyet, szintén említést tesz egy *Houngara* nevű faluról.⁴⁾ E falu azonban nemcsak 1843-ra és 1851-re van tanúsítva — a minthogy mai részletesebb térképeken is olvasható a Paralímni délnyugati sarkánál, hol *Οὐγγρα* (*Houngra*), hol még *Houngara* alakban is⁵⁾ — hanem azt megelőzően is, úgy hogy Ross közlését e tekintetben egy második szempontból, a kronológiából kell javítani. Ő ügyet sem vetett az 1106 és 1837 közötti, több mint hét századnyi időközre, az áthidalás mindenestre hiányzik nála mindkét határdátum felől, — pedig ezt meg kell kísérelni. Én először is 1837 felől indulva legalább egyetlenegy, de ezért becses adatot ismerek a XVII. századból, a mely azon időből a helység (és a helységnév) létezését bizonyítja. Az 1676-ban Boeotiában járt angol utazó, G. Wheler említést tesz egy művében egy kis faluról: «un petit village, appellé *Hungaro*, justement proche l'ancien passage de

¹⁾ A későbbiekhez is meg kell jegyezni, hogy az ejtés számára γγ és γχ ugyanazon ng hangot jelzi.

²⁾ Reisen und Forschungen in Griechenland. I. Reise über Delphi durch Phocis und Böotien bis Theben. Bremen, 1840, 262. l. 18. j.

³⁾ Griechische Königsreisen. I. Wanderungen in Griechenland. Halle, 1851.

⁴⁾ La Grèce continentale et la Morée. Paris, 1843, 215. l.

⁵⁾ Houngara van pl. a görögországi Bædeker 1910-iki francia kiadásának a térképén is, holott a szövegben a 189. l. Houngra. (E könyv 179. és 189. lapjain a helyi viszonyok pontos közlése.) Én saját magam 1912-ben a környékről való emberektől Ογγρ-*z*-t hallottam ejteni.

la rivière Cephisus, dans le marais Hylica, selon Strabon». ¹⁾ Végül harmadszor — s ez a legfontosabb — alaki szempontból. A hagyományozott nevek nagy változatosságot mutatnak. Ross az egyetlen, a ki a XII. századeleji okleveles adat *Θύχρεια*-jához ugyanazon *Θύχρεια* szót is említi a XIX. század elején élő helységnévként; e mellett már ő maga is, a többiek pedig kizáróan csak *i*-nélküli alakokat ismernek, *Θύχρρα* Houngra-Houngara-Hungaro-t, a melyek viszont, mint látható, részben *a*-sak, részben *a*-nélküliek. Ebben kívánatos világosságot teremteni.

Az *i*-nélküliek közül időrendben a Hungaro az első (Wheler), azonban ez s vele az *a*-val bővült másik, a Houngara, azért nem primarius szükségképen. Nagyon figyelemreméltó nevezetesen az, hogy közbeeső *Θύχρρα* (Houngra) s *Θύχρρολίμνη* (Ross kiad., Ulrichs, újabbak) után, illetve mellett vannak tanúsítva (Hungaro: Ross Königr.; Houngara: Buchon, újabbak). Föltűnő az is, hogy ezek — s csak épen ezek — genus ingadozást mutatnak (*-a* fem.: *-o* neutr.). A megszilárdultnak ez esetben előbbinek kell lennie. S valóban, hogy az *i*-nélküliek csoportjában a mai *Θύχρρα*-t tegyük föl elsőlegesnek, nemcsak a XIX. sz. elejére, hanem az előtti századokra is, akár föl a XII. felé, annak van egy értékes történeti támogatója, egy XV. századi paralleladalék: Chalkondylesnél egy *Θύχρρα* alakú szó fordul elő mint phrygiai helységnév. ²⁾ Ez a szóban forgóval hangzásra teljesen egyezik, úgy hogy köztük teljes egyenlőséget lehet föltételeznünk s a boeotiai helység nevét is századokra visszamenően *Θύχρρα*-nak vitathatjuk és a Hungaro-Houngara alakokat (ha egyáltalán léteztek s nem hallás utáni hibás leírás vagy magyarázás eredményei) ebből származottnak tekinthetjük. A XII. századi *Θύχρεια* s a XIX. sz. eleji *Θύχρεια* létezéséről s az *Θύχρρα*-hoz való viszonyáról egy-két nyelvtörténeti tény s megfontolás segítségével tárgyalhatunk. Bár Ross (nyilván szóbeli) forrásán kívül semmi támogatója sincs a XIX. sz. eleji *Θύχρρεια*-nak, ezért magáért nem támadhatnánk ellene, az itteni körülmények között azonban erre föl vagyunk jogosítva. Hogy *Θύχρρα* változat mellett *Θύχρρεια* egyformán létezhessek a XII. s a XIX. században, annak nagyon kevés a valószínűsége, kizárva persze a régi fázisbeli alak mesterséges földidézése esetét, a mit tehettek pl. Ross számára a szerzetesek vagy más, az oklevélről tudó forrás, esetleg épen jóhiszeműen ő maga. Az *ia*, *ea*, *io*, *eo*, *iu* hangcsoportnak akár hangsúlyos szótag előtti, akár utáni synizesise ma (habár «nem mindig s nem mindenütt» következnek be) a legközönségesebb, egyszersmind a legrégebbek közül való hangjelenség, itt-ott oly fokon, hogy a megelőző mássalhangzót palatalizálva sem ejtik már (*ἄξιος* > *ἄξιος*, *ἄξος*—*ἄξα*). ³⁾ Egy *-ia* > *-a* fejlődés valóban nem lehetetlen sem a XVIII.—XIX. században, sem a XII.-től fogva bármely, tetszés szerinti időponttól kezdve, annak azonban, hogy illet itt is föltegyünk

¹⁾ A mű francia fordítása után: Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant. Amsterdam, 1689, 584. l.

²⁾ Ed. Bonn. p. 1541s: ἀφίετο ἐπὶ Θύχρραν τῆς Φρυγίας πόλιν. E hely ismeretét Darkó Jenő szívességének köszönöm.

³⁾ G. N. Hatzidakis: Einleitung in die neugriechische Grammatik. Leipzig, 1892, 336. és 337. s köv. lk.

Θύρρη > *Θύρρα* alakban, jelentékeny akadály van. Ehhez t. i. egy másik föltevéshez kell folyamodnunk, nevezetesen: mivel az *ι* eltűnik, az *-ia* közönséges változásától (*-ia* > *-ιά* > *-ά*: *φορεσία*, *φορεσιά*, *φορεσιά*) eltérően itt hangsúlyvisszavonást kellene fölvennünk (*-ia* > *-ί* *ia* > *-ί* *a*: *Θύρρη* > **Θύρρη* > **Θύρρη* > *Θύρρα*). Am, ha ezt *βασιλεία* — *βασιλεία* s az *-ia* végződésű fem. sing. nom. és neutr. plur. nom. hangsúlyi viszonyai alapján föltehetnők is a XII. századtól kezdve bármikorra, még az esetben is igen valószínűtlennek látszik, hogy az *Θύρρη* > *Θύρρα* átmenet a XIX. század elején fél fejlődési fokon legyen, holott 1676-ban már Hungarot mondtak. Nézetem szerint itt két lehetőség van s ezek mindegyike a két *Θύρρη* ellen szól. Vagy megindult s végbement az átváltozási folyamat mindenféle nehézségek ellenére s akkor bizonyos időponttól, mindenesetre legalább a XV. századtól kezdve csak az *Θύρρα* élő történeti fejlemény, ez esetben Ross XIX. századeleji *Θύρρη*-ja vagy helytelen információon alapuló vagy az oklevéltől szuggerált jóhiszemű tévedés eredménye; vagy egyáltalán nem történt meg, ez esetben azonban a XIX. századi mellé XII. századeleji okleveles adatunk is kompromittálódik, akkor t. i. ezt a *Θύρρη* t s a modernekből legelőbbre datált *Θύρρα*-t el kell különítenünk egymástól. Ezt az utóbbi föltevést én valóban igazolva is látom, egyrészt abban, hogy a modern nevek között a föltétlenül bizonyosak mind *ι*-nélküliek, úgy hogy sokkal valószínűbb egy eredeti *Θύρρα* folytonossága, valamint másrészt abban is, hogy a Chalkondyles közölte *Θύρρα*-val való egyezés véletlen eredménye nem lehet, mert igazán sokkal valószínűbb azon lehetőség, hogy e két szó eredettől fogva egy és ugyanaz, semmint az a másik kettő, hogy vagy csak úgy, épen, összeesik eredeti (phrygiai) *Θύρρα*-val az átváltozott (*Θύρρη*-ből lett *baetiai*) *Θύρρα*, vagy épen úgy, hogy egyformán *Θύρρη*-ből fejlődött mind a kettő.

Most már azonban azt kell fontolóra venni, mint helyezendők el egymás mellett (a XII. századi) *Θύρρη* s (a vele akár egykorú) *Θύρρα*: egymástól független képződmények-e vagy — a most már egyetlen szabad lehetőség szerint — *Θύρρα* a primarius alak.

Teljes függetlenséget semmiképen sem képzelhetünk el, összetartozásuk a gyökér tökéletes egyezése folytán kétséget nem szenved. Melléknévi leszármazásnak viszont már csak azért sem minősíthetjük az *Θύρρη*-t, mert akkor elleptikusan szerepelne s így a *λίμνη κατὰ τὴν Θύρραν χειμένη* mondatban a másik tőről volna szó (*λίμνη κατὰ τὴν Θύρραν < λίμνη > χειμένη*), a mi fölösleges körülírás volna annak igazi neve helyett. Marad tehát az a lehetőség, hogy egymás mellett létező, de mindenesetre egymást föltételező képződmény e két név. Én e lehetőség bizonyítására megkísértek egy magyarázatot a következő igen fontos körülmény alapján.

Ezen állítólag 1106-ban kelt görög császári oklevél valódiságát igen nyomatékos érvek alapján kétségbe vonták. Nem sokkal rá, hogy az oklevél az említett görög folyóiratban megjelent, A. Mustoxydes görög tudós igen erős érveket vonultatott föl azon gondolata mellett, hogy az oklevél koholt.¹⁾ Alaki, diplomatikai mozzanatokban nyomát

¹⁾ Érvelésének a menete Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V. k. 462—63. lk. olvasható. A kérdés azóta érintetlen. W. Miller, The Latins

se látja bizánczi, hanem nyugati, sőt franczia gyakorlatnak. Bizánczi császár nem mondotta magát «Isten kegyelméből» valónak, mint itt: Ἀλέξιος Κομνηνὸς θεῶν ἐλέει βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων; oklevélét nem adta *εἰς ἀναντιρροητον τῆς ἀληθείας ἐνδοξιν* (= en foi de quoi), sem *ἐν τῷ ἡμετέρῳ παλατίῳ εἰς ἐνδοξιν* (= donné en notre palais); a dátumot nem különítette el a szövegtől, mint itt van: ,*αρ-*“ *ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ*, — arról nem is szólva, hogy nem «Kr. születése óta» datál, mint itt: ,*αρ-*“, hanem konstantinápolyi év szerint. Én azt hiszem, hogy ezen teljesen meggyőző érvsorozatot kiegészíthetem az *Ὀγγρία*-val, egyszersmind hogy az oklevélkoholás körülményeit, helyét és idejét tisztázom egy gondolattal, a melyet eddig a vizsgálatból gondosan kizártam s csak most használok föl plausibilis lehetőségként, mint a melynek alaki nehézsége egyáltalán nincs, hogy t. i. az oklevélünkbeli *Ὀγγρία* szó *Ὀγγρα* szándékos átalakítása — a Magyarországot jelentő *Ὀγγρία* mására. E szerint e szó görög-magyar érintkezés emléke lehetne s egy szinten állana olyasféle nép- vagy országnévre standard-példákkal, mint *Ναρθάκι* (horvát) falu név Athén környékén s Mykenæ mellett, *Σχλαβοχωρεῖο* (szláv falu) s *Σέρβια* macedón földön. Az oklevél koholásának tényét, továbbá idejét és helyét Mustoxydes érvei s e gondolat segítségével így vélem megoldhatónak.

Ahhoz, hogy a Paralímni tavat egy mellette fekvő hely nevével jelöljék, szükséges, hogy az a helység jeles és a használat événél előbb létezett legyen, s ha nevét *Ὀγγρία*-vá alakítják, akkor e lépésnek igen erős okokra kell támaszkodnia, okot pedig a helyi s a korviszonyoknak kell adniok. Hogy a helység 1106-ban, sőt előbb is létezhetett, teljesen közömbös; hogy azonban (föltevésünk szerint) *Ὀγγρία*-nak mondhatták volna 1106-ban, az a XI. századi görög-magyar érintkezések, a Balkán északi részén folyt hadakozások mellett egyáltalán nem képzelhető el. Sőt nem képzelhető el a XII. századelejek alapján sem, mert itt 1105-ből ismerünk ugyan egy oly eseményt, a melyre talán lehetne építeni. értem azt a nászt, a mely épen Alexios Komnenos házát egyesítette a magyar uralkodóházzal, fia, Joannes és szt. László leánya házasságkötését. ám ez egyfelől 1106-hoz túlságosan közel van, másfelől Beotiához semmi köze sincs, — azt meg elég épen csak háttérként odavetnem, hogy a bizánczi udvarban nevet cseréltek maguk az idegen fejedelmi nők is, csak hogy egykori nemzetségük minden nyoma eltörölődjék s ők be-simuljanak az új környezetbe. Tehát későbbi időkben s más eseményeknél kell nyom után kutatnunk — s nyilván közelebb a színhelyhez. Kétségtelennek tartom, hogy becses ereklyedarabjának hitelességét egy a mult időkbe visszadatált oklevéllel támogatnia egyes-egyedül a monostornak állhatott érdekében: a kegyes család gondolata tehát — jogosan tehető föl — a monostorból indult ki. Sőt nyilván a munkát végző személy is innen való volt, hiszen maga a *λίμνη*

---

in the Levant. London, 1908 cz. művében nyoma sincs e kérdés létezésének. A 13. l.-on úgy beszél a Paralímniról, a monostorról, az Alexios adományozta keresztdarabról s az oklevélről, mintha ennek az utóbbinak a dolga a legteljesebb rendben volna. A hasonlíthatatlan Miller ezen az apró kis ponton, meggyőződésem, hibát követett el.

κατὰ τὴν Οὐρχοίαν κειμένη, kifejezés a helyi viszonyok közvetlen ismeretére vall. Aligha ütközik nehézségbe azon föltevés, hogy az oklevél koholásának gondolata itt termett s kivitele is itt történt, Középgörögországban, Bœotiában, a monostorban, illetve közvetlen közelében, környékén. Am másfelől Mustoxydes érvelésének az összege az, hogy az oklevél alaki és frazeologiai mozzanatai nyugati, még pedig francia hatásra vallanak. Ez a két körülmény együttesen oly időpontot követel meg, a melyben lehetséges az, hogy lent délen, Bœotiában, egy vidéki, jelentéktelen monostorban kis kincse biztosítására nyugati formulákra emlékeztető oklevél létrejöhetett. Ha pedig ebbe egy *Οὐρχοία* szó bekerülhetett, akkor ezen időnek mely Közép- és Délgörögország fontosságának az ideje kell hogy legyen, görög magyar érintkezést is kell e helyre felmutatnia. Nincs kor, mely e követelményeinket jobban kielégíthetné, mint a XIII. század. Mint oklevelünk s *Οὐρχοία* szava keletkezési helyét Bœotiába, a tó s a monostor környékére, úgy helyezem eredete időpontját a XIII. századba. Ezen eljárásomat egy vázlatos korrajzzal kívánom megokolni.¹⁾

A görög faj és föld több ezer éves multjában alig van még egy időszak, a mely az 1204.-i katasztrofális évben kezdődővel kihatásai-ban versenyezhetne. A keleti, ázsiai tartományok mit sem szenvedtek, Thrákia s a főváros a rajtuk csupán 1204—1268 tartott latin uralom nyomait úgyszólván teljesen kiheverték; ezzel szemben éppen maga a klasszikus görög föld, Thessaliától le a Peloponnesos legdélőbb csücskéig, a keleten s nyugaton környező szigetvilággal együtt, e századdal életének egy csodálatosan mozgalmas, színes, elragadó korát kezdette élni. Rajta hosszabb volt e kor, mint a birodalom egyéb részein, úgy hogy szinte észrevétlenül s a többiektől függetlenül ment át a török hódoltságba. Monumentális emlékeivel telve a föld, s a nép nyelvében és fájában, vallási és mindennemű kultur-viszonyaiban kitörölhetetlen bélyegét viseli századokon át mind máig. A frank hódítás kalandos, regényes kora ez. Északról Bonifacio di Monteferrato, délről Guillaume de Champlitte s vele és utána Geoffroy de Villehardouin megindítanak egy-egy vakmerő vállalkozást s az eredmény pár évtized múlva káprázatos: a klasszikus görög földön nagy hirtelenséggel fölvirágozott nyugat legszebb, legnemesebb korát élő lovagvilága. «Nova Francia» támadt itt, mint III. Honorius pápa mondotta 1224-ben. Arra a földre, a mely az agyonraffinált bizánczi fölszínkulturából századok hosszú során mit sem élvezett, a melynek egykori szellemi középpontjáról, Athénről a rajongó Michael Akominatos szomorúan idézte a XII.—XIII. századok fordulóján tyanaí Apollonios keserű szavait: *ἐβαρβαρώθην χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις*, visszatért a régi fény és hír, csak más alakban: Hellas egyszerre nyugat hűbéres országaival egyenrangú, versenyző, sőt azokat túlszárnyaló csodaföld lett, a legdicsőbb hírfű lovagok hazája. E kor a görög föld nyugathoz való kapcsolatának egyik legérdekesebb, a nyugati lovagvilágnak pedig legragyogóbb éveit tölti ki. A sors kegyes

¹⁾ Általánosságban elég két munkára utalnom: a pótolhatatlan K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit. Ersch u. Gruber, Allgem. Encyclopädie der Wissenschaften und Künste. I. Sect. 85. T. Leipzig, 1867-re és W. Müller i. m.-re.

volt hozzá, érdeme szerint gondoskodott megörökítéséről: túl minden krónikán s tudós földolgozáson él emléke megörökítve a művészetben, a Faust II. része csodás és rejtélyes eredetű spártai jelenetében.

Magyarságunk egy Arpádházi királyi herczegasszony személye révén e korszak kezdő évei, sőt évtizedei minden viharában érdekelve van.¹⁾ III. Béla király leánya, Margit 1204-ig Mária görög néven Isaakios Angelosnak, a latin hódoltság előtti utolsó uralkodók egyikének a neje volt; ennek halála után Bonifacio di Monteferratonak nyújtja kezét, követi őt Thessalonikébe s a marchese, majd király neje 1204—1207; ennek tragikus halála után tömérdek baj és intrika között regenszedik fia, Demetrios mellett egészen 1222-ig; majd midőn ez évben (távollevő) fia elveszti thessalonikei királyságát, egyiket sem látva többé viszont, ismét — most már harmadszor — házasságra lép. Ez alkalommal második férje egyik legelőkelőbb hűbéresének nyújtja kezét: Nicolas de St. Omer-nek.²⁾ E vlám lovag, a Falkenberg nevű, St. Omer-i châtelineak családjából, Jacques nevű testvérével s Jacques d'Avesnes nevű nagybátyjával együtt Bonifacio örgróf, illetve király vállalatáiban tevékeny részt vett s mindjárt 1204-ben, egyelőre Grávia szoros őrizetével megbízva, Thessalia déli részén ütött tanyát magának terjedelmes hűbértokokon.³⁾ Azonban már 1210-ben, a ravennikai összejövettel idején, a középgörögországi feudális urak legelejen említetik,⁴⁾ szoros barátságban az athéni megaskyr-rel, Othon de la Roche-sal.⁵⁾ Életéről részletbe vágóan, így házassága körülményeiről, az özvegy királynéval együtt éléséről s birtokviszonyairól nem sokat tudunk; az azonban bizonyosnak látszik, egyházi ügyekben, így a thebai metropolia mizeriáiban játszott szerepéből, hogy már ő boeotiai birtokos volt.⁶⁾

Az ezen házasságból eredett nemzetség történetéből elég annyit elmondani: a St. Omerek következő három generációja a feudális frank bárók színe virága volt Görögországban, s az bizonyos, hogy minden dicsőségük és fényük megalapozója őstüknek, I. Nicolasnak a magyar királyi herczegasszonnyal, egymásután özvegy császárné-, majd királynéval kötött házassága volt. Hatalmuk hihetetlen rapiditással nőtt. I. Nicolas és Margit fia, Bela de St. Omer 1240 táján Bonne de la Roche-sal kötött házassága révén Thebae birtokrészes ura lett. Ezen Bela fiai, II. Nicolas, Othon és Jean tovább folytatják a szerzést a Peloponnesoson. A két első, II. Nicolas és Othon, Thebae

¹⁾ A következőkhöz Hopf i. m. tömérdek becses adalékára utalok a 205. l.-tól kezdve. A magyar irodalomban Wertner Mór tárgyalt részletesen e kérdésről Századok 37 (1903) 593. s köv. lk.

²⁾ A továbbiakhoz a genealogiai viszonyokat illetőleg l. Ch. Hopf, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin, 1873-ban a róluk szóló nemzetségi lapot a függelékben.

³⁾ Miller i. m. 31. és 33. lk. a Livre des Conquêtes 413. l. alapján.

⁴⁾ Hopf i. m. 235. s k. l.

⁵⁾ Miller 65. s k. l.

⁶⁾ Hopf i. m. 234. l. III. Innocentius pápa levelei IX. k. 153. sz.-a (s XIII. k. 138. és 139. sz.-ai) alapján. Nicolas kell hogy legyen azon úr is, kinek a pápa 1212-ben (XV. k. 27. lev. tanúsága szerint) a davaliai püspök ellen igénybe veszi a segítségét.

birtokrészes ura, Jean pedig házasság révén passavai báró. Nicolas egyszersmind a moreai bail tisztséget viselte (1287—89), Jean pedig a passavai báróságával járó moreai maréchal tisztjét (1276—78). Végül a család utolsó sarjának, ezen Jean fiának, III. Nicolasnak a személyében, a ki nemcsak Thebae birtokrészes ura és passavai báró, hanem a mellett Morea maréchal-ja s két izben (1300 1302 és 1305 07) bail-ja is volt, a család oly hatalomra, befolyásra, fényre és tekintélyre tett szert, a milyennel az uralkodó házakon kívül egyetlen egy más hűbéres báró család sem bírt, s mintha csak az Árpádok és e kalandvágó vlám lovagok vére még a nyugatiak élitéjét alkotó válogatott nemzetségek között is legnemesebbnek bizonyult volna: ezek a St. Omer-ek egytől egyig egy tanulmányfő érdekességével bíró hatalmas egyéniségek.

E származási és birtoklási rend vázlatában egy magyar név s ezzel kapcsolatban Thebae említése a legfontosabb vizsgálatunkhoz: I. Nicolas de St. Omer és Margit fia Bela de St. Omer volt s ő Thebaenek a de la Roche-családdal együtt birtokló ura 1240 tájától kezdve. Itt azon ok, a miért az oklevelet s az *Ὁρχία* helységnév eredetét a XIII. századba datáltam. Margit családi élete két első házasságában egyáltalán nem mutat semmi kapcsolatot eredetével, családjával s régi hazájával. Mint görög császárné nevet s hitet cserél, gyermekei mind görög nevűek (Alexios, Manuel) egyház s etiquette kívánságára. Második házasságában a magyar királyi családból eredete már férjének, Bonifacionak Thessalonikére igényénél expressis verbis szerepel,¹⁾ föloldódik személyileg is a görög konvenczió s orthodoxia nyüge alól: visszatér a római egyház kebelébe s újra Margit néven szerepel a görög Maria helyett, ám fia még Demetrios nevet visel görög szívek megvesztegetésére. A harmadik házasság motívumai nem ösmertek, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a háromszorosan fejedelmi nőt nem becsvágy, hanem vonzalom vezette a hűbéres báróval kötött frigybe, s hogy viszont ez, valamint legközelebbi környezete, sőt az egész frank lovagvilág eredetének s multjának kijáró tisztelettel vette körül őt: így elhihető, hogy nem politikai tekintetekből, mint az előtt, magyarságát új környezetében tisztelettel említették s ő maga is végre nyugodt családi életben bensőségesen gondolt egykori otthonára. A St. Omer-házban uralkodó magyar szellemnek a legbeszédesebb bizonyítéka, hogy az első sarj neve, III. Béla magyar király tiszteletére, Bela de St. Omer. Ezen időtájt, valamikor 1222-től, Margit és Nicolas de St. Omer házasságkötése évétől, vagy 1240-től, azon évtől fogva, a melyben a St. Omer-ek böotiai-attikai relációi kétségtelenek — ezen évek tája mindenestre a terminus post quem — s itt Böotiaiban, a nyugati világ kisszebbített másának kellős közepén, az athéni megaskyr de la Roche-ok s a szintoly hatalmas dynasta St. Omer-ek közös thebaei birtoka környékén keletkezhettek az *Ὁρχία* helységnév s az egész oklevél. Nyugati formulák itt könnyen elsajátíthatók voltak, hiszen igazi bizánczi kancelláriák ez időtt Nikéában éltek a restitutio in

⁵⁾ Hopf i. m. 205., Miller 27. l. Villehardouin I. 182., 137. §. és Clary (Hopf, Chroniques 76. l.) nyomán.

integrum várásának évtizedeit. E kis mikrokosmosra jellemző az a naivság, a hogyan ezen áruoló formulákat alkalmazták s a hogyan a leghatalmasabb bárók iránti tiszteletből vagy ad hoc paretimologizáltak egy nevet vagy fölvettek egy már előbb megkísértettet, talán járatosat, s a hogyan előre vetítették azt egy századdal az anachronismus sejtelve nélkül.

Az *Θῶρχια* helynév nem fordul elő a frank hódítás egyetlen forrásában sem. Ezen körülmény nézetem szerint csak megerősíti azt, hogy ezen 1106-ra koholt oklevélben szereplése tisztára lokális tény. Ezzel szemben azonban nem közömbös, hogy a St. Omerek ősanijának magyar királyi házból eredetét még századok múlva is emlegetik. Ő rá viszik vissza a nemzetség nagy tekintélyét, mint a *Χρονικὸν τοῦ Μωρέως*, ed. J. Schmitt 7379—83 sorai tanusítják:

Ἐκεῖνοι γὰρ ντὲ Σαῖντ Ὁμὲρ μεγάλη
εὐγένειαν εἶχαν
ἢ μήτηρ τοὺς εὗρισκετον τοῦ ρῆγα τῆς
Θῶρχιας
αὐτοδελφῇ ὀνόμιμῃ, τὴν εἶχεν ὁ πατήρ
τοὺς
ἐκεῖνος ὁ μισὲρ Μπελᾶς διὰ ὁμόζυγον
γυναῖκα
κ' ἐποιήκασιν οἱ δύο ὁμοῦ ἐκεῖνους τοὺς
τρεις ἀφέντες.

Ezek a de St. Omerek t. i. előkelő nemzetség voltak: anyjuk Magyarországi királyának édes nővére volt, kit atyjuk, Béla úr birt hitese feleségül; nekik kettejüknek volt gyermeke a három uraság.

Legyenek itt még oly súlyos genealogiai lapsusok (Margit t. i. magyar királylány volt, Bela de St. Omernek nem neje, hanem anyja, következőleg a három *ἀφέντης*-nek, II. Nicolas, Othon és Jean-nak nagynyja), ez a hely értékéből mit sem veszít. Ha ezt a tényt a Peloponnesoson a XIV. században tudták s emlegették, mennyivel inkább magában Boeotiában a XIII. sz. első negyede s közepe táján. Hogy a St. Omerek nemzetsége milyen mély benyomást tett a népre, a hol csak birtokaik voltak, azt egy oly valóságos tény mutatja, a melyet én magyarázatomban itt megpróbáltam rekonstruálni s a melyet emelhez támogatásul még föl kell hoznom: helyeket neveztek el róluk. Thebae egy frank tornyát ma is *Σανταμέρι*-nek hívják róluk s ugyanily nevű hegy és helység van Elisben is.

Ezzel a végére értem Ross adalékai rostálásának. *Θῶρχια* a vizsgálat közben chronologiai eltolódást szenvedett, az által, hogy én az oklevél hitelességének kétségbevonói sorába léptem, eltolódást a XII. sz. elejéről a XIII. közepe felé. Ezzel az 1106 és 1837 között egykor tátongott hézag, mint emettől lefelé először 1676-ig már 1½ századdal, most az előbbtől fölfelé szintén mintegy 1½ századdal rövidült meg. Ezt a nyereség rovatába lehet, azt tartom, iktatnunk. Azt az ítéletemet, hogy ez az *Θῶρχια* név csupán egy a XIII. században megkísérelt lokális paretimologizálás véletlen maradványa, készséggel bocsájtom még döntés alá, azzal a másikkal együtt, hogy ugyanilyen paretimologizálás lehet az eredete a Hungaro, Houn-gara alakoknak is a XVIII. és XIX. században.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. köt. 3. sz.) Budapest, M. Tud. Akad., 1916. 8-r. 42 l. Ára 1 K.

Simonyi legújabb füzeté nem rendszeres jelentéstani munka, hanem, a mint a címe is sejteti, részben ismertető jellegű czikkek gyűjteménye. Az első hét (*Az indulat szerepe a jelentésváltozásban*, 5—8. *Az érzelmi velejáró*, 8—10. *A rokonértelmű szók történeti szempontból*, 10—13. *Kifejezéseinknek többértelműsége*, 13—15. *Egy szónak két ellentétes jelentése*, 16—19. *Igékötös igék ellentétes jelentése*, 20—25. *Rdértés*, 25—30.) szorosabban vett semasiológiai kérdésekkel foglalkozik, míg a nyolczadik (*A gyűjtőnevek s a többesszám*, 30—42) az alaki jelentéstani egy fejezetének meglehetősen rendszeres kidolgozása.

A rövid bevezetésben Simonyi Wundt Néplelektanáról is megemlékezik. Szerinte «se másutt, se nálunk nem volt olyan termékenyítő hatással, a milyent sokan vártak tőle». Megvallom, én is e sokak közé tartoztam s tartozom, Sperber és Morgenroth ellenére, ma is. Hogy a Brentano iskolájába tartozó A. Marty élesen bírálja Wundt pszichologizmusát, azon nincs mit csodálkoznunk; de ha arról van szó, hogy Wundt fejtegetésének veszi-e a nyelvész több hasznát, vagy pedig Marty, Martinak vagy éppen O. Dietrich munkáinak-e, akkor, azt hiszem, csakugyan könnyű a választás. Egyébként a Wundt nyomán támadt magyar jelentéstani irodalom (a melynek, mellékesen megjegyezve, három értékes termékét, Zlinszky, Csúri és Mohai dolgozatát Simonyi nem is említi), szintén nem a Wundt által inaugurált irány terméketlenségét bizonyítja.

Az első két czikkecskében Simonyi, részben Sperber (*Über den Affekt als Ursache der Sprachänderung*) és Erdmann (*Die Bedeutung des Wortes*) nyomán, azt igyekszik bizonyítani, hogy «a legtöbb szó-jelentés változása az érzelmi tényezőnek az eredménye». Úgy érzem, hogy ez a tétel ilyen fogalmazásban talán mégis kissé többet mond a kelleténél. Annyi kétségtelen, hogy igen sok szavunknak, noha fogalmi tartalmuk egyébként azonos, más-más hangulati értéke van, pl. *atya*—*apa*. Az *atya* ünnepélyesebb, az *apa* kevésbé ünnepélyes, inkább meghitt kifejezés. Ez az *érzelmi velejáró* szintén fontos eleme a szó jelentésének, s ha Herczeg német bárója így szidja a béreseit: «az *atyád istenit*», nem csoda, ha a béres a gazdája szeme közé nevet. A legtöbb esetben nem volna nehéz kimutatni az érzelmi velejáró nyelvtörténeti okát; pl. *atya* szavunk ünnepélyes mellékértelmét nyilván az imádságokban, a miatyánkban nyerte. Az érzelmi velejáró megállapítása a stilisztika szempontjából is fontos volna; hiszen tőle függ elsősorban a szavak művészi értéke. Az is valószínű, hogy a szóhelyettesítéseknél általában véve az a szó fog győzedelmeskedni, a melyiknek az érzelmi velejárója erősebb, tehát a színeesebb, nyomatékosabb, megvető, gúnyos vagy tréfás mellékértelmmel bíró a színtelenebben. Így szorította ki a vulgaris latinban az eredetileg 'bőgre' jelentésű tréfás-gúnyos *testa* a kevésbé élénk *caput*-ot.

Persze a mai olasz *la testa*, francia *la tête* már éppen olyan szintelen szó, mint a latin *caput* volt.

Sokkal nehezebb az a kérdés, hogy milyen szerepe van az indulatnak, az érzelmi tényezőnek a szorosabb értelemben vett jelentésváltozások esetében? Mondhatjuk-e azt — úgy veszem ki, Simonyi hajlandó rá — hogy az affektus a jelentésváltozás okozója, vagy pontosabban, hogy az affektus is lehet a jelentésváltozás okozója? Minden jelentésváltozás, más oldalról tekintve, névátvitel: ugyanazt a hangsort, a mely eddig *a* képzet neve volt, alkalmazom *b* képzet nevéül is. Ez a névátvitel csak úgy lehetséges, ha az *a* és *b* képzetek társulnak egymással. Más szóval: minden jelentésváltozás alapja, oka asszociáció, s az affektusnak legfeljebb az asszociációk irányításában lehet szerepe. A *kobak* eredeti jelentése 'tök'; ha már most a fejet *kobak*nak nevezzük, a névátvitel alapja lényegében ugyanolyan asszociáció (asszimiláció), mint pl. az *asztaláb* esetében: olyan a te fejed, mint egy üres tök. Legfőlebb annyi különbség van köztük, hogy a *kobak* esetében a minden lelki élményt kísérő érzelmi momentumnak nagyobb szerepe van, mint az *asztaláb* esetében.

Bővebb lélektani analízis hiányában nem mindig könnyű Simonyi gondolatát eltalálni. Nem értem pl., hogy miért említi e fejezetben *retteg* szavunkat: «A helyett, hogy *félni*, azt mondjuk *rettegni*, s ez tkp. a. m. reszketni, remegni, mint a fr. *craindre* = lat. *tremere*!» Hogy a *retteg* eleve nebb kifejezés, mint a *fél*, az kétségtelen; hogy a *tremere* ugyanezen okból szoríthatta ki a *timere* igét, az is valószínű. De hogy a 'tremulare' > 'timere' jelentésváltozásnál nem az affektus játszik szerepet, hanem ugyanaz az asszociáció, mint a *megdöbenni*, *elborzadni* stb. esetekben, abban alig kételkedhetünk (v. ö. Marty 503.). Simonyi szerint nehéz eldönteni, hogy szépitgetés vagy keserű gúny volt-e az indító oka annak, ha pl. a ném. *gift* < *geben* szót, 'mérég' jelentésben használják. Hátha egyik sem! Hátha a *gift* is a *gerben*-féle esetek csoportjába tartozik, orvosok és patikusok műszava volt, tehát a jelentésváltozás döntő faktora nem az érzelmi, hanem a kulturtörténeti tényező volt? Általában véve, a jelentésváltozások lélektani analízisét mindig a nyelvtörténeti és művelődéstörténeti adatok igen gondos összegyűjtésének kellene megelőznie.

Félrehagyva a 3—6. fejezeteket, a melyek kevésbé érdekes és termékeny semasiológiai szempontokat és jelenségeket tárgyalnak (sőt részben inkább csak érintenek), a *Ráértés* című 7. fejezetre térek. Ebben Simonyi ugyanazzal a jelentésváltozás-típussal foglalkozik, a melyet én a jelenség lélektani jellegét jobban jellemző műszóval *tapadás*nak neveztem. Simonyi az idetartozó eseteknek két nagyobb osztályát különbözteti meg. Az egyikben 'jelzős kifejezésnek vagy összetett névszónak egyik tagja veszi föl az egésznek a jelentését, pl. *tokaji bor* > *tokaji, takarékpénztár* > *takarék*; a másik osztályban egy-egy igés szólásmódból veszi fel új jelentését vagy a névszói része, vagy az igéje, pl. *tönkre megy* > *tönk*, *időt mulat* > *mulat*. Mindkét esetben a *tapadást* nyomon követi az *elvonás*. Van még egy harmadik típus is: a *tapadás származékokban*, ill. az alapszónak új jelentéssel való elvonása származék-szavakból. A *cifra* eredeti jelentése 'zero'; a *cifráz*, *cifrál* származékok eredeti jelentése 'köröcskéssel, nullák-

kal díszít', majd általában 'díszít'; ebből való elvonás a 'geschmückt' jelentésű mai *csifra* szavunk. *Góg* eredetileg a. m. 'gége'; a *gögös* 'kiülő gégejú' származék jutott komplikáció útján a 'dölyfös' jelentéshez; ebből elvonás a mai átvitt jelentésű *góg*. Az efféle esetekben az elvont alapszóhoz olyan képzeletelemek tapadtak, a melyek a származékot csak képzőjénél fogva illették meg, vagy más szóval, az alapszó olyan jelentéshez jutott, a melyre a származék csak képzett voltánál fogva tehetett szert.

Azt kívánom, hogy Simonyi Zsigmondnak sok érdekes szempontot felvető értekezése arra ösztönözze nyelvészeinket, hogy — újra ismételtem, a nyelvtörténeti és művelődéstörténeti adatok igen gondos összegyűjtése után — minél gyakrabban foglalkozzanak nyelvünk jelentésváltozásainak lélektani analizisével.

(Kolozsvár.)

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Holländer Rózsi : Déry Julianna (1864—1899) élete és költészte. (Német Philologiai Dolgozatok. XVI.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése, 1915. 8-r., 1 műlap + 64 l. Ára 2 K.

Valamely író megítélésénél főérdeinket lekötheti az író lényge és csak mintegy intésint mutatunk rá, hol és kik közt áll az mint rokonjelenségek között, vagy elmerülhetünk kapcsolataiban, viszonylagos értékét keresve. A jelen vagy közelmúlt emberénél az utóbbi a kockázatosabb földadat. Ezernyi elvnek kell kikristályosodnia, tenger mozzanatnak tisztázódnia, míg egy kor minden képviselője végleges értéket nyerve láncszemként illeszthető a történetes logikai kapcsolatába. Oly íróról szólván, a kit maga mutat be a magyar figyelemnek, érthető, hogy Holländer Rózsi a Magyarországból külföldre szakadt és ott rövid virágzás után letört Déry Julianna megítélésében az első, hálásabb módot választotta. Főerejét az író egyéniségének szenteli és csak nagyjában jelöli meg függő helyzetét.

Innen származnak dolgozatának előnyei: az aprólékosságra nem terjengő szerkezet, a szubjektív viszonyoknak, melyben az író művéhez áll. megérzése, másrészt főhibája: hogy Julianna önállóságát túlbecsüli. Mindjárt bevezetése nem az összes elkövetkezendők tárgyilagos előkészítése, hanem az író lelkébe való sokatigéző bepillantás. Julianna gyermekkorát rajzolva Holländer Rózsi rámutat azon tényezőkre, melyek a költőnő lelkét és abban jövőendő sorsát érlelték. Lényének tragikus szertelenségét a magyar pusztán való serdülése, elszegényedése, hontalanságra jutása, apjának szörnyű vége magyaráznák. Mint sajátossági előfeltételére csak később és csak szatirikus kedélyében utal a szerző Julianna zsidó származására, holott érzelmessége, a társadalom kiváltságosait támadó éle, vádjai a nők lelki elnyomorítása miatt a hitsorsosai által erősen képviselt gondolatvilágra utalnak és Juliannát inkább a kulturált zsidó nő, mint a pusztalélek típusává avatják.

Julianna első műveit a szerző részletes tartalmi elemzéssel, sok megértéssel, de az ifjúkori alkotások értékelésénél nagyon indokolt pesszimizmus nélkül tárgyalja. Bár később hangsúlyozza az orosz írók, köztük Turgenyev rendkívüli hatását e korra, nem veszi észre, hogy a szerelmében visszautasított leány, a ki öntudatra ébredve,

később maga lesz az elutasító fél; az éjjel lelkődő feltékeny szerelmes (Meine Braut), a Badenbadenben lelki hajótörést szenvedő aszszonypár (Die Einwilligung), a polgári lány kedvesét elrabló arisztokrata nő (Variatio delectat), a küzdőteret másnak átengedő győzge férfi (Am Kreuzweg), mind Puskin, Turgenyev szuggesztív erővel ható hőseinek reminisczenziái. Másfelől igaz, hogy Julianna leleménnyel fedezi föl alakjait a bécsi körökben, bár tájékozatlanul maradunk, hol volt a költőnek ez idő tájt alkalmá a bécsi arisztokrácia életébe bepillantani.

A Julianna érettebb éveit tárgyaló fejezetek — követvén öt párisi, kóburgi, müncheni és berlini élményein át élete megrázó végfordulatáig — teljes tájékozást nyújtanak a termékenyítő irodalmi életéről, melyben Julianna benyomásait nyerte. Nem látjuk azonban tisztán, min alapul a költőné exisztenciája és általában magánéletének rajza kissé vázlatos. Talán a gyöngédtelen firtatást kerülte a szerző, vagy éppen nem tudott realisabb szálakra bukkanni. Már pedig Déry Julianna, mint arra Holländer Rózi minden esetben és igen helyesen mutat rá, elbeszélő és drámai műveiben is mindig szubjektív, lírájában éppen sajátosan egyéni. Ily író élményeihez férve, azokban nagyszerű kulcsot kaphatunk műveihez. Julianna e korból való alkotásai kellően vannak értékelve. A mit a szerző a költőné természetérzékéről, jellemző erejének sajátosságáról, műveinek gazdag érzelmi tartalmáról mond, az mind megértésből fakadt valóság. Kár, hogy mindama megállapítást, a mit Holländer Rózi az egyes művekhez szétszórva fűzött, nem összegezi végül egy, Julianna világnézetét visszaadó, az egész művet betetőző összefoglalásban. Általában: az író életét illetőleg több realitást, munkásságát tekintve tartalmi részletezés helyett több általános, emelkedettebb elmélkedést adhatott volna.

Írói technikáját tekintve, a szerző szerencsés kézzel rendezí anyagát, stílusában van szín, lendület, elevenség, de néha meggon-dolás, szabatoság nélkül ír, germanizmusokkal él. Mindenesetre érdemes munkát végzett nemcsak német irodalomtörténeti, hanem magyar szempontból is, mikor elsőnek foglalkozott tudományosan azon idegenbe szakadt írók és költők egyikével, a kik ha magyar világunkból mást nem is, legalább vissza-visszasóhajtott gyermekkoruk emlékeit, magyar honvágyat vittek magukkal.

A Német Philologiai Dolgozatok e kötetét érdekes tárgyánál és tetszetős beállításánál fogva szélesebb közönség is élvezettel veheti kezébe. A művet Déry Julianna csinos arczképe és egy Petőfiről szóló találó nyilatkozatának német szövege egészíti ki.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

Paál Antal: Saint-Amant élete és művei. Budapest, 1915. 8-r. 94 l.

A francia líra fejlődésében Saint-Amant (1594—1661) jelentőségét nem annyira a grotesque költészet körébe tartozó alkotásai adják meg, melyek korában ismertté tették nevét, mint inkább az a néhány megkapó strófa, amelyben az intim poézisnek a XVII. században oly ritka megnyilatkozásait találjuk, a természetérzésnek az a közvetlensége, a mely a konvencionális ízlés korában úttörő volt.

Paál értekezése nagy gonddal s a rendelkezésre álló források alapos ismerete alapján rajzolja St.-Amant életét, a korabeli Párist, a környezetet, melyben egyénisége és művészete kialakult. Irodalomtörténeti szempontból főként a IV. fejezet («Saint-Amant elődei és kora») értékes, melyben a folytonosságnak itt különösen fontos kategóriája uralkodik. Rabelais, Ronsard s általában a Pléiade hatását, majd az endogam nemzeti hatásokon kívül a spanyol és az olasz hatást is érinti a szerző, a nélkül azonban, hogy általános megállapításait egyes átvételek felmutatásával vagy stíluskritikával erősítené. Saint-Amant művészetét három fejezet tárgyalja: a grotesque költő (VI), a précieux költő (VII) és az udvari és vallásos költő (VIII). Ez a felosztás lehetővé teszi St.-Amant költői alkotásának világosan áttekinthető ismertetését, de némileg az egység rovására. A grotesque költészetről szóló általános bevezetésnek önálló értéke is van. Az összefoglalás röviden említi, hogy mint minden igazi poéta, St.-Amant is foglalkozott esztétikai, verstani kérdésekkel, benne is élt «művészeti akarásának» (*Kunstwollen*) tudata. Erről a fontos és máig nagyon elhanyagolt összefüggésről szerettünk volna többet is hallani. Esztétikai értékeléseiben a szerző főleg a mai tekintélyekre, elsősorban azonban Faguet ítéletére támaszkodik. Dolgozata, mely mintegy átmenet az összefoglaló monografia és a kutatás között, vonzó, élvezetes olvasmány és irodalmunkban mint ilyen is figyelmet érdemel.

(Budapest)

FOGARASI BÉLA.

Irene Thirring-Waisbecker: Volkslieder der Heanzen. Mit 46 Melodien. Aus dem IV., V. und VI. Heft des XXI. Jahrgangs der «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» abgedruckt. Wien, 1916. V + 40 l.

Bünker I. R. és Schwarz Frigyes hienecz népdal-, illetőleg gyermekdalgyűjteményéhez ügyes kis folytatást kaptunk a címbeli füzettel. Thirringné ugyanis szintén hienczek ajkáról ellesett dalokat jegyzett fel és ezeket közzétette a Zeitschrift für österr. Volkskunde XXI. kötetében. A talált anyagot két csoportba osztotta, melyek közül az elsőnek tartalma: Scherzlieder, Vierzeiler, Liebes- und Abschiedslieder, a másodiké: Balladen és balladenartige Lieder, Soldatenlieder, Marienlieder, Kindersprüche és -reime. A dalcsoportokat rövid kis bevezetés előzi meg, melyben a szerző a népdalról és a jelen gyűjtemény keletkezéséről s feldolgozásáról mond el néhány üdvös dolgot s közbe-közbe a hienczek külső és belső világára vet fényt. A füzetke nem közönséges szöveggyűjtemény, hanem tudományos értékű kerek kis egész, mire a lapok vonal alatti része: nem ugyan a nyelvjárási kifejezések magyarázatai, hanem a Böckel-Vilmar, Schlossar, Pommer, Bünker, Schwarz stb. népdalgyűjteményeire való utalások mutatnak. Emeli aztán e kis dalkoszorú értékét az a melódiafüggelék, mely a szöveget követi (talán szövegközi elhelyezése szerencsésebb lett volna!) s melyet az újabb népdalgyűjteményektől feltétlenül meg kell kívánnunk. Kár, hogy e kis füzet csak anthologia, a dalos hiencz néplélek kincseiből összeválogatva. De így is köszönettel tartozunk a szerzőnek, mert rámutatott arra, hogy mily irányban indulhatnak meg hiencz területen a kutatások, gyűjtések és különösen

arra, hogy a világi népdalok mellett a vallásosakat (24-30) sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Csak a nyelvjárási dalok helyesírásával nem tudtam megbarátkozni. Feltétlenül szükségesnek tartanám, hogy még mielőtt egy újabb hienez népdalgyűjtemény megjelennék, meg kellene állapítani egy egyszerű és egyetemes, de mégis a kiejtésnek megfelelő helyesírást a nyelvjárási dalok leírásához.¹⁾

(Előszállás.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Heinemann : Die klassische Dichtung der Römer. Leipzig, Kröner, 1914. Kis 8-r. 246 l. Ára 1'30 M.

Harmadik könyve már ez H.-nak a méltán népszerű Kröner-féle zsebkönyvek sorozatában, mely a nagyközönség számára összefoglaló képet akar adni egy-egy nép költészetéről. A német és a görög költészet után most a rómaiak klasszikus költészetét ismerteti H., klasszikus költészet-en érve az Augustus koráig élt jelentékenyebb költőktől fennmaradt összefüggő költői termékeket. Ez az elhatárolása az anyagnak igen sajátos és semmiképen sem helyesírelhető, mert — hogy többet ne említsek — Persius, Juvenalis, Seneca ép úgy a klasszikus római költészethez tartoznak, mint akár Horatius; ezekre pedig — sajnos, még sokra — H. könyve egyáltalán nem terjeszkedik ki.

Tárgyalási módja szándékosan népszerű; célja az, hogy megkedveltesse s megismertesse a nagyközönséggel a római költészetet; ezt szolgálja a rendkívül sok — legtöbbször igen ügyes fordításban (lehetőleg a legjobb fordítóktól, mint Amelung, Bardt, Geibel, Leo, Norden, Wilamowitz stb.) adott — szemelvény és a bő tartalmi ismertetések is. Nyilvánvaló a szerzőnek az a törekvése, hogy a tudomány legújabb eredményeit adja könnyen élvezhető formában; sajnos azonban, hogy Ribbeck költészettörténetén és Schanz könyvén kívül mást alig használt, már pedig Ribbeck nézetein ma már több helyütt túl van a tudomány (komédia, szatíra stb.). Épen innen magyarázható munkájának legtöbb fogyatkozása. Nem adja például a római költészetnek a göröghöz való viszonyára vonatkozó legújabb felfogást — bár elszórtan mindenütt jelzi a görög befolyásokat és hatásokat — és nem emeli ki sehol, miben van és milyen fokú a római költészet eredetisége. Ezért túloz, mikor Vergiliustól megtagadja az eredetiséget, mikor tehát nem különböztet forma és szellem közt, holott — persze nem ebben az összefüggésben — az Aeneis vallásos

¹⁾ A nélkül, hogy a közlemény értékét bármi tekintetből kisebbíteni akarnók, kérdezzük, hogy az e fajta kiadványok — ha német nyelven is — nem jelenhetnének-e meg magyar égisz alatt? *A nyugatmagyarországi németiséget az osztrák kutatás már szinte teljesen kisajátította és ha — az anyagi eszközök hiánya folytán — ebben változást nem idézünk elő, előbb-utóbb hazánk többi német vidéke is hasonló sorsra jut.* Vajjon ez a magyar tudomány szempontjából kívánatos-e, sőt — egyéb tekintetben — nem fenyeget-e soha többé jóvá nem tehető kárral? A szerk.

és hazafias jellegét maga is kidomborítja. Hallgat Ovidius száműzetésének okáról, s a mi ennél nagyobb baj, a szatíra eredetéről, pedig épen itt érte el napjaink classica philológiája legszebb eredményeinek egyikét. Plantusnak egyébként igen ügyes tárgyalásában semmit sem hallunk a monolog szerepéről a drámában s a lírai canticumokról, melyeknek ismerete nélkül pedig nem kaphatunk tiszta képet a plautusi komédiáról. Ezek és egyéb ilyenmű hézagok ¹⁾ a philologus szemében sokat levonnak a könyv értékéből.

Ellenben népszerűsítő céljának — azt hiszem — jól meg fog felelni, főképp a sok szemelvény s az eleven és folyamatos előadás, legelső sorban pedig az igen sűrűn alkalmazott német irodalmi párhuzamok miatt, melyek egészen közel hozzák az antik költőt a modern olvasóhoz. Hogy azonban ezek a párhuzamok minden esetben megállják-e helyüket s hogy gyakran nem egyebek-e a német philologus optikai csalódásánál, azt ezúttal ne kutassuk. A könyv megérdemli az elolvasást.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Angelo Firmani: La patria di Cornelius Nepos. Osservazioni e note. Roma, Loescher, 1914. NS-r. 22 l. Ára 2 lira.

Mommsen egyik cikkében (Zur Lebensgesch. des jüngeren Plinius. Hermes III, 62.) mellékesen kitér Cornelius Nepos születés-helyének kérdésére és Plin. n. h. III 18, 127 (= Nepos etiam Padi adcola), Plin. Cæcilius Sec. ep. IV 28 (= Nepost úgy említi, mint T. Catius földijét, ez pedig Cic. ad fam. XV 1 szerint Insuber volt) és Ptolem. III 1, 33 (= az insuberek városai Novara, Mediolanum, Comum és Ticinum) összevetéséből megállapítja, hogy Nepos Ticinumban (= Pavia) született, mert csak ez az insuber város fekszik a Pó mellett, tehát csak ebben az esetben nevezhette Plinius «Padi adcola»-nak Nepost. Nincs módunkban többet vagy jobbat mondani Mommsennél, legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy az «Insuber» lectio helyett némely jó kézirat «insuper»-t ír és ez a körülmény némileg megingatja Mommsen következtetésének alapját. Firmani helytelennek tartja Mommsen nézetét és Hostilia (Ostiglia) városát tartja Nepos születéshelyének; Catullusra (carm. 1: Quoi dono...) és Ausoniusra (a præfatiunculæ tres egyikében: Cui dono...) való hivatkozásával azonban nem hoz új érvet a vitába és interpretációja folyamán — ez áll főképp a Catullus-versre — a romantika mezejére téved (20—21 lk.); azt hiszem, jól vettem észre, hogy Hostilia mellett való kardoskodásában a lokálpatriotizmus szempontjai vezetnek, mint pl. egy sor nápolyi tudóst, a kik Trimalchio lakomájának színhelyéül minden áron Nápolyt akarják megtenni. Még egyet: Ausonius ma már nem Julianus Floridus 1730.-i, hanem Peiper (1886) vagy Schenkl (MGH 5; 1883) kiadásai szerint idézzük.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ Pl. a Gelliusnál (XVII, 17, 1) Enniusra vonatkozólag olvasható 'tria corda' kifejezést helytelenül fordítja 'drei Herzen'-nek. Nyilvánvaló, hogy itt cor = lingua. V. ö. Commod. carm. 584. és Leo: Gesch. d. röm. Lit. 153.

Maximilianus Zelner: De carmine Licentii ad Augustinum.
Arnsberg, 1915. [Breslaui doktori értek.] 8-r., 102 l.

Augustinus barátjának és tanítványának, a IV. sz. egyik sokra becsült költőjének (August. c. Acad. II. 3.) mesteréhez intézett, meglehetősen dagályos és rhetorikai flosculusokkal telt verses levelével foglalkozik Z. ügyes disszertációja, melynek módszerén a kiváló W. Kroll kezenyoma látszik. Épen módszere az, melynek kedvéért szóba hozom Z. munkáját, mely világos és kimerítő philologiai tárgyalása az inkább irodalomtörténeti, mint költői értékű levélnek. Z. szövegkritikai megjegyzései lényegtelenek, a levél keletkezési idejének pontos megállapítása (395 husvét) csak kis részben önálló; Licentius forrásainak tárgyalása rávall a kezdőre (mert olyasmit, hogy „Europæ atque Asiæ”, „omnibus unum”, „fer opem” stb. igazán nem kellett a költőnek Vergiliusból vagy Ovidiusból vennie), ellenben a költemény interpretációja igen alapos, széles látókörű és érdekkeltő. Azok a lapjai, melyeken az *ἐκ τοῦ ἀδωνάτου* figura szerepét a klasszikus irodalmakban bemutatja, vagy a melyeken a „szférák zenéjének, klasszika és világirodalmi nyomait kutatja, fején találják a szöveget és minden dicsőretet megérdemelnek.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

M. Riba: Neu aufgefundene römische Inschriften aus einer jüdischen Katakomba an der Via Portuensis bei Rom. Wiener-Neustadt, (Progr. des k. k. Staats-Obergymnasiums), 1914. 8-r., 20 l.

A Via Portuensis mellett fekvő s már 1632-ben Bosiotól említett, de azóta meglehetősen feledésbe merült (pl. Sybel, Christliche Antike 95 előtt is ismeretlen) zsidó katakomba architektonikus pompa dolgában minden más zsidó katakombát felülmul (N. Müller: Die jüdische Katakomba am Monte Verde zu Rom. Leipzig, 1912) és a feliratos leletek szempontjából is megérdemli minden figyelmünket. Feliratai közül néhány megjelent a CIG-ban, a legtöbb azonban, főképp a latin nyelvűek, csak legújabbban kerültek a katakombából a Museo Lateranense «sala Giudaica» nevű termébe, Nik. Müller buzgó utánjárása révén (1907). Az így megmentett 119 felirat java része görög nyelvű, azonban van köztük 5 héber (Friedländer, Sitten-gesch. IV 237 e szerint helyesbítendő) és 20 latin nyelvű felirat is. Riba e latin feliratok közül ad ki ez alkalommal tizenegyet, melyek közül eddig N. Müller egyet, Bormann pedig kettőt tett közzé s így nyolcz felirat első publikáció.

Riba kiadványa mind epigrafikai, mind nyelvi tekintetben kifogástalan, gondos és alapos munka gyümölcse. A feliratokat sikerült reprodukciókban közli s ezeken ellenőrizhetjük olvasásai, megfejtései és hozzátvetései helyességét. Kellő epigrafikai készséggel magyarázza a nehézséget okozó rövidítéseket (*M* = menses, *I* = primus, *S* = sancti stb.) és az íráshibák, írásbeli különlegességek okául nem állítja oda minden további nélkül a vésők ortografiai járatlanságát, hanem élesen tud különböztetni a sculptor elnézései és olyan helyesírási különlegességek közt, melyek nyilvánvalóan a vulgaris latin kiejtés

számlájára irandók (Fortuni = Fortunæ, Stitea = Stitia, quique = quinque stb.). Tárgyi és nyelvi magyarázataiban is helyes szempon-
tok vezetik; rendkívül érdekes vázlatban mutatja be a «signum»
(= «Schlag- oder Rufname»: E. Diehl, Rh. Mus. 62, 390) szó egyik
mellékjelentésének történetét és szerencsésen egészíti ki Diehl ide-
vágó megállapításait (v. ö. Buecheler: Carm. epigr. n. 1814: Del-
matus signo, prisco de nomine Laetus; Riba n. 1: Leo nomine
et signo Leontius); tárgyalja a ritka «innox» szót (n. 3, Isid. X
125), az «ævum» = æternum jelentését (Hor. carm. IV 14, 3, Comm.
instr. I 2, 12), a participium ritka superlativusát (pl. desiderantis-
simus, v. ö. CIL III 4385), a «coniugium» = házastárs jelentését
a «Nunnus» nevet, mely eddig csak nőnemű alakjában volt ismeretes,
(CIL VI 2431) stb. — Érdekesen magyaráz néhány vulgaris nyelv-
jelenséget, mint a fut. perf. használatát fut. imperf. helyett (n. 5, v. 9:
præstiterit, v. ö. Plaut. Amph. 53, Cic. De rep. I 13, 20, Att. III
19, 1), a «secum» használatát «cum eo» értelemben, s érdekes pél-
dákkal világítja meg ezt a már eddig is megfigyelt sajátosságot. Az
«is» névmás pleonasztikus használata a 9. sz. feliratban (Stitea For-
tuni . . . posuit ei Stitius) elkerülte figyelmét; ez is vulgaris saját-
ság. Az 5. sz. felirat fordításából hiányzik a «rursus victura» kifejezés
fordítása, ugyanezen felirat 9. sorának «pudica» szavát helytelenül
olvasta «pudico»-nak,

Csak néhány érdekes adattal gazdagította ez a kis munka
eddigi ismereteinket — főképp a feliratok latin nyelvére vonatkozó-
lag —, de ezzel derekasan meg is felelt czéljának. Érdeklődéssel és
jógos várakozással nézünk az ígért folytatás elé.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Franz Buecheler: Kleine Schriften. Erster Band. Leipzig, Teubner,
1915. N8-r., V+673 l. Ára 24 M.

Elfogódott tisztelettel állunk meg a nagy bonni mester össze-
gyűjtött írásainak első, hatalmas kötete előtt. Eddig is gondos tanul-
mánynyal (nocturna, diurna manu) és páratlan élvezettel böngész-
tük a folyóiratok mélyén elrejtett cikkeit, tanulmányait, recenzióit, de
voltaképpen csak most látszik igazán, hogy mennyi kincset halmozott
fel egy egész életen át, a rendszeresen, kitartóan és páratlan tudással
végzett «kis munka» révén. Vahlen jut eszünkbe. Vahlen és Buecheler
két összetartozó nagy név: mindkettőnek nagysága nő az idővel, a
mint a tőlük ránhagyott kincseket rendszerezzük és egész nagy-
ságukat áttekinthetjük.

Ennek a vaskos kötetnek a létrejötte körül számos szorgalmas
kéz fáradozott. A szerkesztők (O. Hense és E. Lommatzsch) egész
sereg buzgó fiatal tudóst mozgósítottak (H. Hessen, F. Emmerich,
F. Klinger, A. Nusser), kiknek gyakran fárasztó feladat jutott részül;
mert találtak ugyan B. hagyatékában egy kötetet (*Cuium pecus* fel-
írással), mely néhány régi értekezését tartalmazta, (de a gyűjteményes
kiadás teljessége érdekében széleskörű nyomozást kellett indítani régi
folyóiratpéldányok, különnyomatok stb. után, sőt nem egyszer egész
cikkeket le kellett másolni a nyomda számára. Nagy segítségükre
volt a szerkesztőknek e munkájukban P. E. Sonnenburg megemléke-

zése Buechelerről s az ehhez mellékelt B.-bibliographia, B. valamennyi munkájának, cikkének jegyzéke (Biograph. Jahrb. XXXIV, 1911, 139—162 lk. V. ö. Bursian: Jahresber. Bd. 155, IV.).

A szerkesztők vezető szempontja e «kisebb munkák» összeválogatásában az volt, hogy csak azokat vették fel, melyek önállóan, könyvalakban nem jelentek meg; mellőzték azonban Buechelernek olyan értekezéseit is, melyek később nagyobb munkáinak szerves részeként megjelentek, mint pl. azokat az előmunkálatokat, melyek a Carmina Latina epigraphica két fasciculusában (Lipsiae, 1895 és 1897) változatlanul vagy átalakítva helyet kaptak. Itt azonban, úgy hiszem, nem ártott volna egy kissé élesebb megkülönböztetés; mert pl. alig helyeselhető az az eljárás, hogy az 1869-i greifswaldi téli semestert megnyitó felolvasást (Academicorum philosophorum index Herculanensis) nem vették fel, csak azért, mert annak eredményei a Mekler-féle kiadásban helyet foglalnak. Annál örvedetesebb, hogy alapvető fontosságú értekezését «De Ti. Cæsare Grammatico» viszontlátjuk a kötetben, és pedig nemcsak az első négy fejezetet (melyek mint B. doktori értekezése 1856-ban — B. akkor 19 éves volt! — külön jelentek meg), hanem a teljes munkát. Nemcsak tárgyi érdekességénél s pompás módszerénél fogva érdemi meg minden figyelmünket ez a munka, hanem azért is, mert a 19 éves ifjúnak ez az írása már minden ízében előreveti a «jövendő nagyság» fényét s igazolja Ritschl-t, ki az értekezéshez írt előszavában a legszebb reményekkel eltelve ajánlja B.-t Mommsen és Henzen különös figyelmébe.

Egyetérthetünk a szerkesztőkkel abban is, hogy a kötetben közölt cikkeket nem tartalmi vagy eidografikus szempontok szerint, hanem chronologiai rendben csoportosították. Helyesen jegyzi meg, hogy ennek a beosztásnak az az előnye is megvan, hogy szemléltető módon állítja eléink ennek a ritka kiváló embernek érését, fejlődését. Ez a chronologiai szempont hozta magával azt, hogy az első kötet anyagát B. freiburgi és greifswaldi éveinek tudományos munkássága teszi, míg a nemsokára megjelenendő II. és III. kötet a mesternek a bonni időből származó dolgozatait fogja hozni, melyek B.-t már azon a magaslaton mutatják, a hol az ő kezében a philologia való-sággal művészetté finomodott.

Tanulság és nevelő erő dolgában azonban az ebben az első kötetben közölt 61 cikk is felmérhetetlen értékeket képvisel. A görög és latin philológiának hatalmas területét ölelik fel ezek a cikkek, a görög epigrammáktól, Aristophanestól, Theokritostól kezdve a görög és latin feliratokon, az archaikus és vulgaris nyelven, Plautuson, Varrón, Cicerón át Petroniusig, Senecaig, s a legkisebb grammatikai megfigyelés, a szüksézáván, pár sorban odavetett megjegyzés vagy konjektura ép úgy magán hordja a kiválóan mély ítélőtehetség bélyegét, mint akár a Vergilius-scholionok részletes értékelése, akár a Varro-féle szatírák csodálatosan beható elemzése, akár a Seneca *Προπολοσύτης*-ához írt gyönyörű kommentár (439—507 lk.). Mondanom sem kell, hogy ez utóbbi tárgykörre, a menipposi szatírára vonatkozólag a legújabb kutatás számos értékes adatot tárt fel (R. Helm: Lucian und Menipp. 1906; J. Geffcken: Studien zur griech. Satire, Neue Jahrb. XXVII [1911] 1, 393—411 és 469—493 lk.),

melyeket B. természetesen még nem ismerhetett; de idevágó írásainak maradandó értékét mi sem bizonyítja fényesebben, mint az, hogy ezek a modern eredmények az ő, 52 évvel ezelőtt leírt megállapításait nagy egészükben érintetlenül hagyták, meg nem döntötték, hanem csak kiegészítették; így kétségtelen, hogy neki az e téren elért mai eredmények megalapozásában jelentékeny része van. Varróra, Senecára és Petroniusra — a satira Menippea római képviselőire — vonatkozó tanulmányai mutatták meg az utat az ez irányú modern kutatásnak és épen ezek az előmunkálatai segítették őt a kétségbeejtően összekuszált Petronius-szöveghagyomány olyan rendezéséhez, mely ma is, és még sokáig, alapja marad minden további munkának; igazában ő értette meg velünk első ízben Petroniust s mi, a kik az ő nyomdokain járunk, mindenünket neki köszönhetjük. Érdemes megfigyelni, hogy minden irányú cikkeit mennyire át- és átszövi a Petroniusra való hivatkozással, Petronius-idézetekkel; és hogy mi, mikor az ő idevágó eredményeit javítjuk vagy kiegészítjük, az ő szellemében cselekszünk, azt semmi sem mutatja jobban, mint az a folytonos pótlás és javítás, melylyel ő nagy Petronius-kiadását egyre tökéletesíteni igyekezett. A régi nagyok szelleme ez, a kik nem esküdtek arra, a mit egyszer leírtak, hanem tettel vallották a «sapientis est consilium mutare in melius» elvet.

Úgy látom, hogy B. épen a feliratok és a szatíra tanulmányozása révén mélyedt el annyi megértéssel az archaikus és vulgaris latinság kutatásába. Hogy itt mennyi becses adatot hozott napfényre, azt a *Carmina Latina epigraphica* két kötetén és említett nagyobb cikkein, valamint Petronius, Seneca és Varro szatíráinak kiadásán kívül lépten-nyomon mutatják a Rhein. Mus.-ban éveken keresztül megjelent «Coniectanea» cz. cikkei, melyek a latin nyelvhasználatnak olyan páratlanul pontos ismeretéről, annyi olvasottságról s oly nyugodt és biztos iudiciumról tesznek tanúságot, hogy — ép úgy, mint Vahlen «kis munkái» s Madvig *Adversaria critica*-ja — minden philologus készségének alapját kellene, hogy tegyék. A kritika nem mint önczél, hanem mint eszköz az írók s így kulturák és korok megértésére, ez a magas ideál vezeti B.-t s munkásságának ezt a nagy tanulságát érdemes megszívlelnünk s híven megőriznünk a következő nemzedékek számára.

Latin és görög nyelvi tanulmányai módszer dolgában is, nemcsak a felhalmozott és feldolgozott anyag gazdagsága tekintetében, hatalmas lendületet adtak s maradandó elvi alapot vetettek a vulgaris nyelvi kutatásnak. Maga az a tény, hogy kutatásaiban sohasem szorítkozott pusztán a latinra, hanem ép oly alapossággal merült el a görög nyelvjelenségek tanulmányozásába s hogy bőven használta ezeket a latinok illusztrálására és viszont, maga ez parancsolóan utal a két munkaterület összetartozandóságára s arra az elvre, hogy egyiket a másik nélkül nem lehet eredményesen művelni. Ezzel az eljárással B. utat mutatott, új csapásokat tört a modern kutatásnak (v. ö. W. Schultze: *Græca Latina*. Göttingen, 1901; O. Immisch: *Sprach- und stilgeschichtliche Parallelen zwischen Griechisch und Lateinisch*. Neue Jahrb. XV [1912] 27–49 lk.). De ép ily termékenyítő példával járt elől abban az irányban is, hogy az archaikus és vulgaris latinságot kutatásaiban egybefoglalta; különös

kedvvel mélyedt el Plautus nyelvébe, melynek alapos ismerete nélkül a vulgaris nyelvi kutatásban egy lépést is alig tehetünk. Erre ő tanított meg minket s a modern classica-philologia az ő hatása révén emelte a latin nyelvi kutatás vezető elvévé az archaikus nyelvnek a vulgaris nyelvvel való szoros összefüggését (v. ö. Fr. Marx kitűnő értekezését: *Die Beziehungen des Altlateins zum Spätlatein*. Neue Jahrb. XII [1909] 434—448 lk.).

Legyen elég ez alkalommal csak a főbb tanulságokra rámutatnom, hiszen ívek kellenének ahhoz, hogy valaki kimerítő képét adja ezen átfogó és sokoldalú szellem zseniális és eredményekben oly gazdag munkásságának, pedig ez az első kötet csak az 1856—70 évekre eső kisebb munkákat öleli fel. A következő kötetek, melyeknek előkészítése már javában folyik, virágjában fogják mutatni a mestert, teremő erejének teljességében. A kötetek óriási anyaga, a sok kisebb-nagyobb czikk, a témák százfésesége mellett is, szerves összefüggésben van egymással; a kölcsönös vonatkozások felkeresését és az egészben való eligazodást nagyban meg fogják könnyíteni a szerkesztőktől kilátásba helyezett regiszterek. Ezek fogják egységes keretbe foglalni azt az impozáns képet, melyet a kis munkák e gyűjteménye a nagy mester maradandó értékű munkásságáról adni fog. Ezt a munkásságot talán minden ízében híven jellemzi a Ritschl jubileumára írt (a latin vígjáték prologusainak stílusát művészien utánzó) költeményének egyik sora: «novam latinam aperuisti ac græcam scholam» s magának B.-nek Columellá-ból egyik dolgozata elé írt jelmondata: «magnæ rei, quantulacumque possederis, fuisse participem non minima est gloria».

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

G. L. Bisoffi: Il Contra Symmachum di Aurelio Prudentio Clemente. Treviso, Zoppelli, 1914. N8-r., XI+202 l. Ára 6-30 M.

Pietro Rasi-nak, a jeles paduai egyetemi tanárnak egyik kiváló tanítványa, Bisoffi, ebben a könyvben a Prudentius-féle «Contra Symmachum» philologiai és esztétikai tárgyalásával foglalkozik. A tárgy nem olyan, hogy sok újat lehetne róla mondani, nincsenek benne bonyolult problémák, és mégis rendkívül érdekes és vonzó, mert háttere a kereszténység és pogányság utolsó nagy mérkőzése, mert a költő ellenfele az utolsó nagy római, Symmachus s mert ebben a munkában szólal meg első ízben a keresztény római hazafiság, a hatalmas lépésekkel közeledő új kultúrának egyik alaphangja. A philologus ezeken kívül szükségét érzi annak, hogy Prudentiusnak ezt a költeményét összevesse Symmachus híres harmadik relatiójával s megmagyarázza, miért válaszol Prudentius 18 év elmúltával — miután Ambrosius annak idején kellő választ adott a relatióra — az «utolsó római»-nak e megragadó írására. Ezt a feladatot a philologia már el is végezte és ha munkáinkat nyelvünk elszigeteltsége nem zárná el annyi a tudományos világtól, bizonyára Bisoffi is ismerné az én idevágó értekezésemet («Symmachus és Prudentius», EPhK. 36, 219—229 és 438—446 lk.), melyben behatóan foglalkoztam Symmachus és Prudentius műveinek összefüggésével s igyekeztem minden irányban kimerítő elemzését adni Prudentius költeményének. Dolgozatomban

legnagyobbbrészt kifejtettem mindazt, a mivel Bisoffi könyve — kissé részletesebben — foglalkozik.

Erről persze Bisoffi nem tudott, a mi épen nem csodálatos, ha számbaveszszük, hogy pl. Brockhaus kitünő Prudentius-monografiáját sem ismeri s hogy ezenfelül is nem egy, a kérdésre vonatkozó fontos publikáció elkerülte figyelmét (v. ö. id. czikkem 219—220. lapjait). Sajátságos, hogy egész Itáliában hiába kereste Dressel Prudentius-kiadását (1860) s így kénytelen volt a Migne szövegét használni (Patr. lat. LX.), a mi azonban még mindig nem olyan nagy baj, mint az, hogy Obbarius igazán jó editióját (Tubingae, 1845) sem ismeri. A Lanfranchi-féle Prudentius-kiadás (Turin, 1904) csakugyan nem sokat ér s így szívesen vehetjük, hogy Bisoffi is mellőzte. Elég baj, hogy még ma sincs modern Prudentius-kiadásunk; lépten-nyomon felhangzik a philologusok panasza e miatt (F. Schuster: Studien zu Prudentius 7) és már valamennyiünknek forró vágya, hogy a régen ígért és nagy előmunkálatokat igénylő bécsi Corpus-beli kiadás minél előbb megjelenjék. A svéd Joannes Bergman már több mint két évtizede dolgozik ezen az editión és eddig megjelent részletmunkáiból s a Psychomachia különkiadásából (Uppsala, 1897) következtethetjük, hogy kiadása a legmagasabb igényeket is ki fogja elégíteni.

Azonban Bisoffi, ha nem is dolgozott teljes apparátussal, mégis derék és jó munkát végzett. Helyesen ismerte fel a kettős szempontot, melynek a Contra Symmachum megítélésében érvényesülnie kell: a történelmit és irodalmit, kellő súlyt vetett a keresztény patriotizmusnak e költeményben először és mindjárt páratlan melegséggel való megnyilatkozására s a philologiai természetű kérdések megvitatásában is többnyire kellő mérsékletet tanusít. Eleven képet ad a kereszténység és pogányság IV. sz.-beli küzdelméről; ez a milieu-rajz elengedhetetlen háttere a Contra Symmachum minden irányú megértésének és valóban szerepel is minden, Prudentiusról szóló munkában. Nem is várhattunk hát a szerzőtől itt nagyobbfokú önállóságot, de ezen a ponton nem is ez a fontos. Fontos az, hogy a kép hű s hogy a szerző kellően elmélyedt a kor lelkébe s előadásával kellőképpen bevezeti az olvasót a IV. sz. végének s az V. elejének forrongó levegőjébe. Symmachus fellépése a pogányság érdekében, nemes polémiája a nagyszerű Ambrosiusnak, a Victoria-oltár affaireje plasztikusan elevenednek meg előttünk első három fejezetében. Ebben a harcztól izzó római levegőben könnyen érthetővé válik a Rómajáró Prudentiusnak fellángolása és a Contra Symmachum keletkezése. Hogy P. költeménye csakugyan a pogányság aktuális harci vágyának és fellobbanó reményeinek ellensúlyozására íródott s hogy ezeknek köszöni létrejöttét, továbbá, hogy Symmachus a költő szemében csak mintegy a harczos pogányság szimboluma, azt sok egyében kívül az is bizonyítja, hogy a költemény első részében P. nem is foglalkozik Symmachus-szal, hanem csak általában harczol a polytheismus ellen. Örömmel látom, hogy fent idézett czikkemben kifejtett ez irányú felfogásom nagyjában kifejezésre jut Bisoffi fejtegetéseiben is.

Kevésbé érthetnek egyet vele azon a ponton, a hol a ker. apologetika mélyebb hatását Prudentiusra tagadásba veszi s csak annyit hajlandó elismerni, hogy P. ismerte az apologeták műveit. Hitem szerint itt tovább kell mennünk, mert alaposabb vizsgálat arról győző

meg bennünket, hogy Prudentius bőségesen használta az apologéták, főképp Tertullianus és Lactantius műveit és az egyenes átvételtől sem riadt vissza. Itt már Manitius (*Gesch. d. christl. lat. Poesie* 78) és Brandt (*De Lactantii apud Prud. vestigiis*. Heidelberg, 1894) kijelölték a kutatás helyes irányát és igazán kíváncsot volna, hogy valaki végre részletes vizsgálódás tárgyává tegye P.-nak az apologetikához való viszonyát. Alapos elmélyedés az apologéták műveibe meggyőzhette volna a szerzőt arról, hogy Prudentiust nem csupán «lo spirito dell' intera apologetica cristiana» ihlette meg, hanem, hogy gondolatokat és fordulatokat is bőven merített az apologéták munkáiból.

Hogy P.-nak klasszikus mintaképeire és forrásaihoz való viszonyára nem tér ki bővebben, az könnyen érthető: egyetlen munka alapján az ilyen kérdés fejtegetése amúgy is csak részleteredményre vezetne s a Vergilius-, Horatius- és Juvenalis-hatások dolgában egyébként is meglehetősen tiszta képet adtak az eddigi előmunkálatok (v. ö. Schanz *GRL* IV, 1, 231). Mindenesetre helyes volt, hogy inkább a *Contra Symmachum*-nak P. egyéb műveivel való összehasonlítására vetett súlyt; ez értékes fejezete könyvének, de talán nem ment minden túlzástól. Mert igaz ugyan, hogy P.-nak ez a költeménye kiváló költői erőről, az érzések páratlan mélységéről és őszinteségéről tesz tanúságot, de én a magam részéről mégsem merném azt mondani, hogy egyúttal a legihletettebb, legköltőibb munkája P.-nak: a *Peristephanon* himnuszai bensőség és melegség dolgában mégis csak a koronáját teszik P. költészetének: ezekbe lehelte egész rajongó lelkét, minden forró keresztény érzését. Ezekben és egyéb himnuszaiban nyilatkozik meg igazán ellenállhatatlan lírai erővel az igazi Prudentius. És a *Cathemerinon* gyönyörű himnuszainak mélységes keresztény érzelemvilágát is a legigazibb, talán még a *Peristephanon*-ban megnyilatkozóznál is gyengédebb, finomabb, melegebb költészet lengi át.

Apró tévedéseket és felületességeket, az olasz lélekhez annyira hozzánőtt kisebb-nagyobb túlzásokat felróni nincs kedvünk: Bisoffi munkájának hatása egészében annyira egységes, hangja oly meleg, P. iránti megértése oly mély, hogy ezekkel bőven kárpótol a kisebb egyenetlenségekért. A páduai egyetem tanácsa nem méltatlannak adta a Lattes-alapítvány koszorúját: Bisoffi munkája közelebb hozta hozzánk Prudentiust és számottevő alkotás marad a Prudentius-irodalomban.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Jusserand, J. J.: *Ronsard. Les Grands Écrivains Français.*

Paris, Hachette et Cie, 1913. 8-r. Arczkép + VI + 217 l. Ára 2 Fr.

Ronsard a tizenhatodik századnak legtekintélyesebb és legünnepelebb francia költője volt. Dicsősége azonban nem volt hosszú életű. Halála után három évtized múlva tekintélye teljesen aláhanyatlík s azóta két évszázadon át, míg a romantizmus nem rehabilitálja, állandóan mellőzésben, sőt kigúnyolásban van része. Spanyolországban, Németországban, Hollandiában, főleg Angliában továbbra is akadnak csudálói, saját hazájában azonban a XVII. század folyamán mindenki ellene fordul: a költők, nyelvészek s kritikusok, különösen Malherbe és Boileau, egyaránt s egyértelműleg kárhoztatják, mint egy hamis

útra tévedt s teljesen elavult költőt, a ki szerintük megérdemli, hogy műveit mindörökre a feledés pora borítsa be. A XVIII. században sem változik a helyzet. A Roman de la Rosenak, Marotnak, sőt Cré-tinnek, Coquillartnak, Martial d'Auvergnének is e században akad kiadója, Ronsard kiadására ellenben 1629-től 1857-ig senki sem hajlandó vállalkozni. Nem méltányolják sem Voltaire, sem az Encyclopédie írói, sem Marmontel, a Poétique française (1763) szerzője. Ez utóbbi Malherbet és Jean-Baptiste Rousseaut mint lírikust égig magasztalja, Ronsard-t pedig hallgatással mellőzi.

Sainte-Beuve érdeme, hogy Ronsard s vele együtt az egész XVI. századi francia költészet iránt az érdeklődést s a rokonszenvet felébresztette. Hiába tiltakozott ez ellen a konzervatív s a kizárólag a XVII. századért lelkesedő Nisard, hiába vette védelmébe Boileaut, mint a ki szerinte Ronsardról végérvényes ítéletet mondott, a romantikusok: Hugo, Lamartine, Musset stb. valamennyien pártfogásukba vették s mesterüknek vallották Ronsard-t. A formaiádó parnasssi-
nek: Gautier, Heredia, Coppée, Lafenestre stb., sőt a szimbolisták: Moréas, Rénier stb. hasonlóképpen előszeretettel tanulmányozták és utánozták.

Nemcsak a költők érdeklődése ébredt fel Ronsard iránt, hanem a tudósoké is, és pedig főkép az utóbbi évtizedben. Az újabb években kiváló philologusok egész sora (Laumonier, Longnon, Vianey, Vaganay) foglalkozott azzal, hogy Ronsard életének homályos részleteit megvilágítsa, műveinek kritikai kiadását elkészítse, azok forrásait kiderítse, irodalomtörténeti jelentőségét, hazájában s külföldön gyakorolt hatását megállapítsa. E kutatásoknak köszönhető, hogy a költő élete, egyénisége s költészete ma meglehetősen tisztán áll előttünk, ugyannyira, hogy az egyik jeles Ronsard-kutató, Jusserand el-
érkezettnek látta az időt, hogy életrajzát a Les Grands Écrivains Français című gyűjtemény számára megírja.

Jusserand, a nagyműveltségű, finom tollú francia diplomata, a ki a francia-angol irodalmi és kulturális érintkezésekről, többek közt Shakespeare franciaországi hatásáról, írt több jeles munkát, valóban hivatott volt e biográfia megírására. Ezelőtt harmincegy évvel ő alapította Gaston Paris-zal a Hachette-féle írói életrajzgyűjteményt s valószínű, hogy már akkor magának tartotta fenn kedvenc költőjét, Ronsard-t. Azóta folytonosan foglalkozott vele, a miről tanuszkodnak a Nineteenth Century-ban (1897) s a Revue d'Histoire Littéraire-ben (1912) megjelent cikkei. Könyve tehát több évtizedes elmélyedés és anyaggyűjtés értékes gyümölcse, valóban méltó Ronsard emlékéhez.

A munka hat fejezetből áll. Első fejezetében (Années de jeunesse) a szerző a költő ifjúkorának történetét beszéli el, egészen 1550-ig, mely évben Ronsard óda-kötete, első önálló versgyűjteménye megjelent. A költő származásáról és családjáról szólva Longnon nézetéhez csatlakozik, a ki kimutatta, hogy a Ronsard-család tősgyökeres francia család s oláh, vagy bolgár, esetleg magyar eredetének semmi alapja.¹⁾ Ő azonban nem oly szigorú, mint Longnon s azok a kriti-

¹⁾ E magyar vonatkozású kérdéssel Közlönyünk is három ízben (XV., XXXI. és XXXVII. évf.) foglalkozott.

kusok, a kik Ronsardnak e tekintetben hűségét és dicsekvést hánytak szemére. Az ő véleménye szerint Ronsard, mint családjának egyéb tagjai is, komolyan hitt a Keletről Franciaországba szakadt márkisben, tévedése tehát jóhiszemű volt. Másrészt pedig bizonyos, hogy e korban általános szokás volt Francia- és Olaszországban egyaránt a hírneves s igen sok esetben nem hiteles őssékkal való hivatkozás. Jó példával e téren maguk a Valois-k jártak, kik nem elégedtek meg Nagy Károlylyal és Capet Hugóval, hanem trójai Francustól és Herculestől származtatták magukat.

Ronsard gyermek-, illetve ifjúkorából Jusserand két mozzanatot emel ki. Az első az, hogy tizenkét éves koráig falun, a szabad természet közelében élt s ott egész életére kiható benyomásokat gyűjtött a falusi életről és a természetről. A másik az, hogy mint udvari ember: apród, csatlós, követségi titkár igen sokat tapasztalt, hosszabb időt töltött Skóciában és Németországban s így közvetlen tanuja volt mozgalmas kora nagy eseményeinek. Mielőtt süketsége arra kényszerítette, hogy egészen fiatalon, alig 18 éves korában, búcsút mondjon az udvari életnek, élettapasztalatokkal, benyomásokkal bőségesen meg volt rakodva.

A második fejezetben (Le poète de 1550) a szerző Ronsard-t főleg mint ódaköltőt jellemzi, fejtegeti a rhétoriqueurokhoz, Marot-hoz s antik és olasz mintaképeihez való viszonyát s fellépésének, irodalmi reformjának jelentőségét. Kimutatja, hogy mint minden nagy irodalmi reformatornak, neki is megvoltak a maga előzői s elvei és eszmái benne voltak a levegőben, de ez nem dönti meg azt a tényt, hogy nagy tehetségű, szerencsés kezű, merész újító volt, a kinek megvolt az a képessége is, hogy eszméinek lelkes híveket, mesterükért tűzbe menő tanítványokat tudott szerezni.

A harmadik fejezetben (Des «Amours» à la «Nouvelle Continuation des Amours») Jusserand Ronsard szerelmi költészetét elemzi. E fejezetben esik szó a költő szerelmi viszonyairól. Első imádottja Cassandre Salviati volt, egy olasz származású gazdag bloisi kereskedő leánya, a ki azonban az előkelő nemesi családból való, de szegény költő helyett egy vagyonos nemesnek nyujtotta kezét. Nem sok szerencséje volt másik szíve-hölgyével, Marie Dupinnal sem, a ki nem előkelő dáma volt, hanem egyszerű falusi leány. Harmadik imádottja, a kibe szürkülő fejjel szeretett bele IX. Károly udvarában, ismét előkelő leány volt: Hélène de Surgères. E három hölgyhöz írta szerelmi költeményei túlnyomó részét, rajtuk kívül azonban egész csomó nő volt, a kinek hosszabb-rövidebb ideig udvarolt s kinek szépségét versben dicsőítette. El is ismeri róla Jusserand, hogy az «égi» s a «földi» szerelemből egyformán kivette a maga részét, hogy párisi tartózkodása alatt, mint kortársai, ő sem élt valami érényes életet, hogy Les Folasteries című névtelenül kiadott verskötete botrányosan trágár verseket tartalmaz, mindamellett nem tartja valószínűnek, hogy a költő olyan érzékies, élvhajhászó, csapodár férfi lett volna, a milyennek Laumonier festi.

A negyedik fejezet (Le prince des poètes français) Ronsard-t férfikora delén, dicsősége tetőpontján mutatja be. Mint a király udvari papja s több egyházi javadalom élvezője anyagilag gondtalanul él, felváltva Párisban és vidéken, II. Henrik és IX. Károly nagyra-

becsüli, udvari költő létére a királynak s a nagyuraknak korában szokatlan őszinteséggel megmondja az igazat, mert hazájának s a népnek sorsa mindennél fontosabb előtte. Ez időben, a polgárháborúk és vallási villongások közepette, írja mély hazafiúi fájdalomtól és aggodástól áthatott politikai költeményeit, a protestánsok kíméletlen támadásai ellen védekező verses iratait, mitologikus költeményeket s a *Henriade*-t.

Az ötödik fejezetben (*Soir de vie*) a szerző befejezi Ronsard élettörténetét s műve legfontosabb, utolsó fejezetében (*Les théories, la poésie et la renommée de Ronsard*) ismerteti a költő elméletét, stilisztikai, verstani újításait, megállapítja költészetének jellemző sajátosságait s vázolja életében s halála után hazájában gyakorolt hatását. A mi Ronsard elméletét illeti, szerinte a költészet isteni hivatás, a legmagasabb rendű művészet, melynek a költőnek szívvel-lélekkel át kell adnia magát. Mintaképei főképp az ókori költők, ezeknek azonban csak akkor veszi hasznát, ha megvan benne a természet-adta tehetség, mely sokkal fontosabb, mint a tudás. Ezért a költőnek nem lehet felállítani merev szabályokat, rideg dogmákat, a hogy később Malherbe és Boileau tette. A költő mindenható, mint az istenek, inkább hágya át tehát a nyelvtan és verstan szabályait, semhogy költői hevét korlátozza, nehogy az esetleg tovaröppenjen, mint «téli éjszakákon a lidérczfény». A hogy a festőnek ecsetét, a szobrásznak vésőjét, úgy a költőnek nyelvét folyton tökéletesíteni kell. Rendszere sen kell azt gazdagítani, mely célból a legkülömbözőbb források állnak rendelkezésére: a klasszikus nyelvek, az ófrancia nyelv, a népnyelv mindmegannyi kincseshánya számára.

Ronsard költészetének jellemző sajátosságai egyrészt a gazdagság és változatosság, másrészt a megfigyelés pontossága. A dráma kivételével a költészet minden fajtát művelte. Minden emberi dolog, mindaz, a mit látott, halott, tudott, érzett: a polgárháborúk s a birodalom egyéb más eseményei, szerelmi élményei, mindennapi életének apró-cseprő dolgai, az állatok, a növények, mind ez költői téma volt számára. A *corneillei* pathos, a lírai áradozás, a Shakespeare-re emlékeztető *melancholia*, a finom, könnyed, derült francia szellemesség, a mély, komoly megihatottság: szóval az összes emberi érzések és hangulatok fellelhetők költészetében. Igen őszinte, semmitől nem riad vissza, semmit el nem titkol, túlbizalmas, akárcsak a modern költők. Nemcsak szerelmi dolgairól, személyes ambícióiról, anyagi zavarairól számol be, hanem arról is, hogy baloldalon szokott aludni, hogy jobb szereti a főzeléket, mint a húst, hogy utálja a macskákat, hogy szeret kertészkedni stb. Leírásait, jellemzéseit a megfigyelés pontossága és hűsége s az egyéni íz teszi élvezetessé.

Igen nagyok Ronsard érdemei a verselés terén. Süket létére bámulatos virtuozitással verselt, úgy hogy Sully-Prudhomme *maître des charmeurs d'oreille*-nek nevezte el őt. Nem új versalakokat talált ki, átvette a régieket Lemaire de Belgestől, Marottól, sőt a *rhétoriqueur*októl is, ezeket azonban csudálatos művészettel tudta alkalmazni és kombinálni. Kedvencz formája az alexandrin volt.

Igen tanulságos a Ronsard hatását méltató utolsó szakasz, csak azt sajnáljuk, hogy ebben a szerző a költőnek külföldön, főleg Angliában gyakorolt befolyására nem terjeszkedett ki.

Ez az új Ronsard-életrajz tehát minden tekintetben sikerült műnek tekinthető. Félreismerhetetlen a szerző ama törekvése, hogy a költő egyéniségét kissé eszményítse. Enyhébb, megbocsátóbb vele szemben, mint Longnon és Laumonier, jellem- és temperamentumbeli gyarlóságait és fogyatkozásait nem hallgatja el ugyan, de nem is színezi ki őket s legtöbb esetben a korviszonyokban keres rájuk magyarázatot és mentséget. Mai szempontból például mindenesetre furcsa, hogy, bár nem volt felszentelt pap, dús egyházi javadalmakat élvezett. Ne feledjük azonban, hogy Ronsard, minthogy a családi birtokot elsőszülött bátyja örökölte, vagyontalan volt s hogy az írói érdemeknek az egyház javaiból való jutalmazása e korban, sőt később is általánosan elterjedt szokás volt. Ilyen illetéktelen jövedelemben részesült Brantôme, a Vies des Dames Illustres kalandos életű szerzője, Larivey, a legilletlenebb francia drámaírók egyike, sőt az olasz Primaticcio is, a kinek fontainebleau freskóit obszcén-ságuk miatt utólag jónak látták megsemmisíteni. Alkalmi költeményeiben szintén korának divatja szerint elhalmozta dicséretekkel a királyokat és nagyurakat, de hogy nem volt szolgalelek, bizonyítja az, hogy egyéb költeményeiben szigorú hangon figyelmeztette őket kötelességeikre és védelmére kelt a szenvedő, sanyargatott francia népnek. A mi pedig költészetét illeti, elismeri Jusserand, hogy Ronsard verseinek jelentékeny része ódon nyelvűk, mai izlésünket sértő mitológiai «ornamentikájuk» miatt nem igen élvezhető, hogy aránylag sok köztük az értékét vesztett alkalmi költemény, hogy több általa kultivált műfaj teljesen elavult, de azért kétségtelen, hogy szerelmi költeményei, elegiái, hazafias és leíró versei között akad számos ma is üde, hervadhatatlan szépségű remekmű, melyek helyet biztosítanak neki a világirodalom legnagyobb lírikusai sorában.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. Herausgegeben von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. I. Band. Niederösterreich. Bearbeitet von *Dr. Theodor Gottlieb*. Wien, Adolf Holzhausen, 1915. N. 8-r., 615 l. Ára 16 K.

A középkori könyvtárak egykorú katalogusainak sokoldalú becsére a kultúrtörténet, philologia, művészettörténet kutatói ismételtelen rámutattak. Megközelítően hű képet adnak a középkori könyvtárak anyagáról és mindenesetre reális betekintést nyújtanak használatukba. Számos nyelvművek provenienciájának megjelölése, nem egy lappangó kodex lelőhelyének kinyomozása vált általuk lehetővé. Csaknem egyidőben azzal, hogy a berlini Porosz Kir. Tud. Akadémia a régi német kéziratok leltározását szervezni kezdte, a bécsi Cs. Tud. Akadémia elhatározta a hajdani német birodalom és Svájc területére vonatkozó középkori könyvtárjegyzékek kiadását. A német tudományos akadémiák szövetségének 1906-ban Göttingában tartott gyűlésén a német akadémiák magukra vállalták a rájuk eső kötetek kiadását s a szervezés központját részükről Münchenbe helyezték. Ezzel a nagy vállalkozás megvalósulása biztosítva volt. A kezdeményező bécsi Akadémia az ausztriai könyvtárjegyzékek feldolgozásával Theodor Gottlieb könyvtárórt bízta meg, a kit a középkori

könyvtárakról, az ambrasi gyűjteményről, I. Miksa császár könyveiről szóló munkái kiválóan ajánlottak. Gottlieb a vállalt feladatot valóban sikeresen oldotta meg. Lehető teljességre törekedve oly nagy anyagot hordott össze, a mely ki fogja tágitani az ausztriai anyagnak szánt három nagy kötet s egy tárgymutató-kötet kereteit.

Az előttünk fekvő első kötetben Gottlieb Alsó-Ausztria középkori könyvtárjegyzégeit közli diplomatikus hűséggel és teljes tudományos apparatussal. Mindegyik könyvjegyzéket megelőzi az illető könyvtár történetének rövid vázlata, a jegyzék kéziratának pontos leírása és a megfelelő bibliografia. Gottlieb nem szorítkozik csupán rendszeres lajstromok közlésére, hanem a középkori könyvek történetének teljes anyaggyűjteményét, a fata libellorum teljes diplomatariumát igyekszik adni. Munkájában iparkodik tekintetbe venni a magyarok eredményeit is, így Rómer Flóris altenburgi és göttweigi kutatásait (M. Könyvszemle 1881, 103.).

Az ismertetett könyvtárak közül különösen Heiligenkreuz (Santa Maria de S. Cruce) ciszterciarendi kolostorának, Klosterneuburg szt. Ágoston-rendi, Melk szt. Benedek rendi és Bécs szt. Domonkos-rendi kolostorának könyvtára tűnik ki különös gazdagságával. Ez utóbbinak első szerzetesei tudvalevőleg Magyarországból kerültek ki a XIII. században és a birtokából származó negyvennégy ősnymtatvány a M. Tud. Akadémia könyvtárába jutott.

Magyar szempontból Utószülött (V.) László király könyveinek kis jegyzéke érdekes, melyet az innsbrucki helytartósági levéltár őriz. Benne egy művészi kiállítású és kötésű imádságos könyv, Poggio Cyrusa, egy Terentius s egy breviarium van említve. Magyar vonatkozásukkal figyelmet érdemlő kéziratokról is történik említés, ha nem is nagy számmal. Így Heiligenkreuzban szent Erzsébet legendái, a melkiben a Statuta capituli provinciarum Ungariæ, Temesvári Pelbárt prédikációi, Magyarországi György lovag legendája, Szlavoniai Gergely Ad Isabellam virginem stb.

Gottlieb az előszóban feladatának vázolásánál kiemeli, hogy területileg Ausztriára szorítkozik «Magyarország nélkül». A hazai régi könyvtárak katalogusainak összeállítása — remélhetőleg nem-sokára — együtt fog folyni a magyarországi régi kéziratok rendszeres leltározásával.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

Paul Wiegler: Geschichte der Weltliteratur. Dichtung fremder Völker. Mit zahlreichen Abbildungen. Verlag von Ullstein u. Co., Berlin und Wien, 1914., 8-r. XII + 490 l. Ára 6 M.

Már a kiadó neve — Ullstein — mutatja, hogy ez a világirodalomtörténet nem tudományos czélból készült. De azért nem olcsó népszerűsítő munka, ha nem nyújt is új anyagot vagy új szintézist. Körülbelül talán a *Literaturen des Ostens* cz. vállalat, vagy a *Kultur der Gegenwart*, a *Műveltség Könyvtára* színvonalát közelíti meg. Anyagában a tudományos nagyközönség igényeit elégíti ki, közli a fontos tudnivalókat, sőt a legnagyobb íróknál (Molière, Shakespeare stb.) még a forrásokra is kiterjeszkedik, jó tartalmi kivonatokat ad, persze itt-ott érdekes anekdotákat is közöl és külön lapokon egypár

író arczképét hozza. Nem egységes a földolgozás — a milyen például a Lolié (*Histoire des littératures comparées*, 1903) synchronisticus áttekintése volt — hanem irodalmak szerint tagolódik.

Az első fejezet az irodalom primitív kezdeteiről, az egyiptomiakról, babyloniakról és assyrokról szól. Azután külön fejezet tárgyalja az indus, a zsidó, a görög, a latin, az ó-keresztény és a perzsarab irodalmakat, tehát abban a sorrendben, a mint az egyes kultúrák és irodalmak fölléptek a világtörténet színpadán. Innen kezdve a chronologiai szempont már erősen belevág a földrajziba. Külön fejezet jut a francia lovagkornak, az olasz renaissancenak, a francia renaissancenak, azután a spanyol-portugál irodalom ismertetése következik, majd az angol irodalom, a francia XVIII. század és az angol Shakespeare-utáni kor, — a német irodalomról, hivatkozva E. Arnoldnak ugyanazon kiadónál megjelent *Deutsche Literaturgeschichte* cz. könyvére, nem szól a szerző — az egész könyv függékére pedig a kínaiak és a japánok kerültek. Ezt megelőzőleg egy terjedelmes fejezetet hasít ki szerzőnk, «Die neue Zeit» czímmel. Ebben aztán gyökereivel együtt minden benne van, a mi a XVIII. század óta fölszínre került a világirodalomban. Itt jelentkeznek az amerikaiak, a németalföldiek, a skandinávok és a szlávok után — a «keleteurópai nem-szlávok» között első helyen — a magyar irodalom.

Valóban, irodalmunk csak a XIX. század közepe óta tölt be cselekvő szerepet a világirodalomban. Négy lapot szentelt nekünk a szerző, a mi — tekintve, hogy a cseheknek ennyi sem jutott és a délszlávokkal két, a románokkal egy lapon végez — semmiképen sem a mellőzés jele. Mert tömör fogalmazásban a legfontosabb dolgokat fölemlíti és általában jól van tájékozva. Köszönhetjük ezt azoknak a törekvéseknek, melyekkel az újabb időben irodalomtörténészeink a külföld informálását a helyes tudományos irányba terelték: első sorban a Riedl Frigyes magyar irodalomtörténetének (Kultur der Gegenwart, 1908) és a Katona Lajos—Szinnyei Ferencz könyvének (Sammlung Götschen, 1911).

Középkori irodalmunkról szólva, a szerző legegéször is a honfoglalási mondáinkról emlékezik meg melyeket «latin krónikák német és szláv mondák nyomán meséltek a magyarok eredetéről». «Az idegen hún mondát is átmagyarosítják», mondja tovább. Fölemlíti a szerző a halotti beszédet, az egész kódexirodalomból azonban csupán az első bibliafordításról olvasunk, úgylátszik kikerülte figyelmét épen a külföld előtt érdekes két mozzanat: a Hrotsvita-fordítás és a Petrarca-zsoltárok. A legrégibb magyar nyomtatványokról nem tud, ellenben ismeri a XVI. századból Heltait, Károlyit, Tinódit, Balassát és a verses elbeszéléseket. Pázmánynak, «a magyar próza mesterének», Zrínyinek és a «barokk stílusban» író Gyöngyösinek pár sor, Rákóczi-nak, a «nyers» kuruczdaloknak, Mikesnek, Rádai Pálnak és Faludinak fölemlítés jut. A följújtást Bessenyei György indítja meg: «voltairei» tragédiájával, az *Aqisszal*. A nyelvújító Kazinczyról azt állítja szerzőnk, hogy «sok szláv (!) kölcsönszót vett föl a magyar nyelvbe». Kisfaludy Károly vígjátékai szerinte Kotzebuet és Körnert — ez utóbbi tudtommal ¹⁾ még nincs kimutatva — utánózzák.

¹⁾ V. ö. Pintér Jenő, *A magyar irod. tört.* 1913. II. köt. 220. ll.

A *Bánk bánt* természetesen a Grillparzer darabjával hasonlítja össze: a tárgy ugyanaz mindkettőben, de míg Grillparzer eszméje az «alattvalói hűség heroizmusa», addig Bánk bánban a «magyarság» testesül meg. Rámutat a szerző Vörösmarty eposzainak tárgyára, a drámákat Victor Hugoval, a *Csongor és Tündét* Shakespeare-rel hozza kapcsolatba, lírájából csak a «komor» Szózatot említi. Elismerésre méltó az a 40 sor, melyet a «szabadságért elesett» Petőfinek szentel. «Petőfi neve és ifjúi lírája maradandó lett nemcsak hazájában, hanem a német népnél is, melynek kulturájától a legértékesebb aján-dékokat vette. Schiller, kinek arczképe Debreczenben a Vörösmartyé mellett függ, Matthiisson, Claudius, Heine *Dalok könyve* és Lenau vonzották Petőfit. Viszont az osztrák lírára maga is visszahat; Anastasius Grün úgy ítél róla, hogy benne a világ számára „ein Schatz von Edelsteinen“ került napfényre, a bécsiekkel együtt Hebbel csodálja őt. Az agg Uhland meg akarja tanulni a Petőfi nyelvét, csupán azért, hogy a saját nyelvén olvashassa őt. Heine óréa költi a dalt: «Wenn ich den Namen Ungar hör’, wird mir das deutsche Wams zu eng» és a fiatal Nietzsche a Petőfi verseihez komponál zenét.» Főlemlíti szerzőnk, hogy néhány év előtt megtalálták Petőfi koponyáját (?). A *János Vitéz*, Petőfi prózája és drámája még «kiforrotlan». «Nur seine Lyrik ist elementar. Sie hat den Klang der Zigeunermusik, und den Duft des roten Weines. Von Czardenwirtinnen erzählt sie mit Vagabundenkeckheit, von Rosddieben, von Betjaren und Honveds, von den Höhen der Matra, von den Ufern der Theiss, von goldenen Ähren, von der Pussta mit ihren Hirtenfeuern, ihren Kranichen und Störchen, von den Eltern, vom Vaterland, von der Geliebten und vom Tod.»

Aranynyal föltűnő röviden (7 sorban) és szárazon végez a szerző. Ennek bizonyára megvan a maga magyarázata és érdekes volna utána járni, mi az oka annak, hogy Aranyt a külföld kevésbé méltányolja, mint Petőfit. Az újabb lírikusok közül Gyulai Pál, Kiss József («a ghettó költője»), Vajda, Reviczky és Ady Endre vannak pár szóval említve könyvünkben. Jósika természetesen az «erdélyi Walter Scott», a *Karthausi* a *René* után készült, Kemény Zsigmond a magyar Balzac — és hasonló közhelyek. Jókairól elismeri a szerző, hogy minden nyelvre lefordították — Jókai és Petőfi nevei vannak egyedül vastag betűvel szedve, tehát mintegy világirodalmi írókként kiemelve a magyar részben —, de leszólja csapongó «colportage»-fantáziáját, melyet Scott, Hugo, Sue és Dumas père némely regényéhez hasonlít. Mikszáth Kálmán realista «Heimatchdichter», Benedek Elek a falusi bohémek csöndes novellistájának nevezi, Herczeg Ferencz mulattató regényei nem emelkednek a napi tárczaírodalom színvonalán fölül. Biró Lajos vázlatai a «modern pointiert» jelzót kapják. A népszínmű eredeti magyar műfaj, említi a szerző Szigligetit, Rákosi Jenőt, Tóth Edét, Csiky Gergelyt, Dóczy Lajost. Az *Ember Tragédiáját* «Piloty-stílusban» megírt munkának nevezi: szellemes megjegyzés, mert a történelmi jeleneteknek valóban a történelmi páthosz drámai fantáziájú festője lehetne kongeniális illusztrátor, de értékelésnek és jellemzésnek nagyon szegényes kitétel. 1910 óta van egy új magyar drámai iskola — fejezi be szerzőnk. Tagjai: Molnár Ferencz — «a budapesti Wilde-Sardou-Hauptmann» —, Biró Lajos, Bródy Sándor és Lengyel Menyhért.

Mindent összevéve a könyv a külföldet rólunk elég jól tájékoztató, nekünk a külföldi irodalmakra nézve használható munka, s helyenkint nem érdektelen olvasmány.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1916 április 12-én *felolvasóülést* tartott, ezzel a tárgysorral:

1. *Vértesy Dezső*: Mutatvány Theokritos költeményeinek új fordításából.

2. *Fest Sándor*: Pope és a magyar költők.

A felolvasást követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők; Alszeghy, Czebe, Ferenczi, Huszti, Incze, Némethy, Pauler, Pecz, Székely, Szigeti vál. tagok és Vértesy D. II. titkár, jegyző.

1. Pénztárosi jelentés szerint: a bevételek összege márczius 31-ig: 7054 K 55 f; kiadás 1556 K 72 f. A Közlöny 1. füzetének nyomdai költsége 879 K 37 f. Alapítványok összege: 13,800 K n. é. értékpapir és 6 K 25 f készpénz.

2. Bleyer Jakab ajánlatára új rendes taggá választatik: dr. Hajek Egon brassói főgymn. tanár.

— A «Tetemrehívás» filmen. Goncourt Edmond azt a pesszimista nyilatkozatot tette, hogy a színház s a művészet egyre jobban el fognak egymástól válni. Nem osztjuk ezt a vélekedést, de be kell vallani, hogy bizonyos nem kedvező jelenségek vannak, a melyeket nem lehet észre nem venni. E jelenségek egyike a mozgó-színházak óriási térfoglalása.

Bármennyi érvet hoznak is föl a mozgó-színház mellett, tagadhatatlan, hogy a színházakkal szemben káros konkurrencziát gyakorol s tulajdonképen idegen területre lép, mikor egész szindarabokat játszik el. Hogy közvetítőre van szüksége, azzal tanusítja, hogy az egyes képek közé néha mondatokra terjedő szöveget kénytelen iktatni. A mozgóképek maga stílusában nem lehetne több, mint egyszerű némajáték, magyarázó szöveg nélkül, szóval a dráma egyik legkezdetlegesebb faja. E kezdetleges műfajt azonban persze nem archaikus stilizálással jelenítik meg, hanem épen ellenkezően a modern technika összes vívmányaival.

A mozgóképek történetében az is érdekes szempont lesz, hogy próbálják egyesek e műfajt is megnesemíteni, ismert, klasszikus remekműveket alkalmazva mozgó színpadra. E törekvésnek nálunk is mutatkoznak jelei. Így került filmre a többi között a *Szökött katona*, a *Bánk-bán* s legújabbban a *Tetemrehívás*. A törekvés kétségtelenül dicséretes, de ez ellen is lehet azt vetni, hogy a mozgó-színház közönségét jobban érdeklik a detektiv-históriák s a szenzációs szerelmi történetek, mint a klasszikus remekművek.

A *Tetemrehívás* filnje másik érdekes kérdést is fölvet: milyen viszonyban áll Arany a színpaddal? Aranyban erős volt a tragikum iránti

érzék s műveiben sok a drámaiság. Meglévő klasszikus munkák színpadra alkalmazása ritkán igazi művészi munka s ritka az olyan kivétel, mint a Heibel *Nibelung-trilógiája*. Arany művei eddigelé — tudtommal — csak dalmű-tárgyakul szolgáltak (*Toldi szerelme, Tetemrehívás, Pázmán lovag*). Aranyról följegyezték, hogy fiatal korában a drámával is megpróbálkozott, de ebbeli kísérletei nem maradtak fenn s később csak drámafordítással foglalkozott. Pedig a tragikus iránti érzéke megkapó. Balladái drámai volta mindenkit meglep. Többször alkalmazza bennük a dráma azon formáját, melyet a görög tragikusok s a modern drámában Ibsen alkalmaznak: hogy a drámát közvetlenül a katasztrófa előtt kezdik s az előzmények a katasztrófa keretében mintegy tükörképben jelennek meg. Így van akárhányban (*Tetemrehívás, Éjjeli párba, A walesi bárdok, V. László stb.*).

Épen e forma az, a mi nem túlságosan alkalmas a mozgókép céljaira. Azonban Janovics Jenő és Garas Márton, kik a *Tetemrehívást* filmre földolgozták, nagy ügyességgel és jóízűléssel végezték munkájukat. Kellő mozgást tudtak belevinni, a mellett, hogy teljesen ragaszkodtak a ballada szövegéhez. A film három szakaszra oszlik. Az első a legmozgalmasabb és a leghatásosabb. Bárczi Benőt halva találják, a gyászhirt megviszik az apának, a halottat hazaszállítják, az öreg Bárczi pecsétet írást küld a tetemrehívásra, a mit a kikiáltó kürtszóval hirdet ki a nép élénk részvéte mellett — a képek gyorsan és hatásosan követik egymást. A tetemrehívás maga a második és harmadik szakaszt alkotja. Egyenként jönnek a megidézetek. A két ellenség — a kik közül az egyik maga is sírva fakad, míg a másik nyugodtan és daczosan lépdél el a halott mellett — az ellentét által ügyes és megkapó. A harmadik szakaszt Kund Abigél foglalja le. És itt van a mozgókép egyetlen, de körülbelül leküzdhetetlen hibája.

Mondottuk, hogy a némajáték csak akkor fogadható el, ha maga magát magyarázza. A *Tetemrehívás* nagy előnye, hogy önmagában is világos és érthető. De mikor Abigél előtt a halott vérezni kezd, a leány elmondja Benő halálának igaz történetét s itt megszakad a folytonosság. A ravatal eltűnik s az ifjú s a leány között egy, különben igen ügyesen földolgozott jelenet játszódik le, mely azzal végződik, hogy Abigél „nyelgve adja a törté”. Kétségtelen jogunk van föltenni a nézőkről, hogy ismerik a balladát, de ha nem ismernék, itt megzavarodnának, mert a filmben megakadt a folytonosság. A dolog világosabb lenne, ha e jelenettel kezdődne az egész; csakhogy akkor egyfelől nem követné a film a ballada menetét, másfelől elesnék a drámaiság, ha Bárczi Benő halála a néző előtt már világos s csak a szereplőknek földérítetlen rejtély. Azért ezen igazán bajos volna segíteni.

Ismételten megdicsérjük, hogy a mozgókép szerzői nem akarták kiegészíteni Aranyt. Azért találtak alkalmat, hogy közben egy jelenetben előre jelezzék Abigél kacérságát. Talán Abigél örült futkosása a végén kissé hosszadalmas. A mozgókép még egy művészietlenséget is kikerült, a mi a színjátszást illeti. Határozottan megrontója a művészetnek az a túlzó arczés kézfáték, a melyet egyes szereplők a képek világosabb megértése végett elkövetnek. A kolozsvári Nemzeti Színház tagjai, a kik e filmet játszzák, nem estek ebbe a hibába. a mellett, hogy kifejezők tudtak lenni. Az egész vállalkozás mégis öröndetes, mert Arany népszerűsítésének egyik módja s nagyon bántana, ha épen Arany szövegét zavarta volna bármilyen művészietlen túlzás.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

— Adalékok Mikes Törökországi Leveliéhez. Zolnai Béla több példa alapján kimutatta, hogy Addison és Steele híres *Spectator*-a Mikes Kelemennek egyik forrásul szolgált (EPH. 40. k., 97—104. l.).

Mikes francia fordításban olvasta az elterjedt és rendkívül népszerű folyóiratot és mesét, olykor egy-egy gondolatot merített belőle.

Nekem is régebbi idő óta meggyőződés, hogy sűrűn forgatta a *Le Spectateur*-t. A Levelek ezt világosan elárulják. De nagy körültekintéssel kell élnünk, mielőtt a *Spectator* hatását állapítanók meg. Több-féle változatban itt is, ott is rábukkanhatni egy-egy mesére vagy adomára abban a gazdag irodalomban, melyhez Mikes hozzáférhetett. Ez alkalommal, a midőn — Zolnai példáit kiegészítve — még több tárgyi kapcsolatot derítünk ki a *Spectator* és a Levelek között, hangsúlyozzuk, hogy két példánknál (a 4. és az 5.-nél) az eredet nyilvánvaló. Ezeket Mikes kétség-telenül a *Spectator*ból vette át, a mint onnanvalók azon mesék is, melyek-nél Zolnai még szóbeli egyezést is állapított meg.

1. A póruljárt udvarló kalandját (101. lev.) a *Spectator* is ismeri (*The Spectator* 90. — *Le Spectateur*. Amsterdam et Leipzig, 1746. II. 10—14. l.). Mikes elbeszélése egyszerű és rövid Addison kiszínezéséhez képest. *«L'Auteur Anglois a joliment paraphrasé cette Histoires»,* mondja a jegyzet az id. kiadásban (10. l.), mely egyúttal e história forrására is utal. Ez az *«Academie galante»* 1682-ik párisi kiadása (azonkívül Amsterdam, E. Roger, 1708). A Mikes-kutatók figyelmébe ajánljuk az *Academie galante*-ot is, mert csak a részletes összehasonlítás fog arra fényt deríteni, hogy ez a mese honnan került a Törökországi Levelekbe.

2. A második példa a weinsbergi nők ismeretes mondája (108. lev.). A *Spectator* 499. számában (*Le Spectateur*. Amsterdam et Leipzig, 1754. V. 230—2. l.) is olvasható. Az eltérés szembetűnő. Mikes sokkal rövidebb elbeszélésében V. Károlyt említi III. Konrád helyett. Itt is csak a részlet-kutatás fogja megállapíthatni, vajjon van-e a két elbeszélés között kapcsolat.

3. Bizonyos hasonlóság van Mikes 107. levele és a *Spectator* 120—121. száma között (*Le Spectateur*. 1746. II. 126—129. l.) is. Az állat faj-fentartási ösztönéről, fiai iránti szeretetéről, a fiak hálátlanságáról körül-belül ugyanazt mondja Mikes, a mit bővebben és részletesebben Addison fejtett ki. Ennek az apróságnak nincsen bizonyító ereje, nem kell épen *Spectator*-átvételnak lennie. De figyelemreméltó, hogy a 85., 101., 103., 104., 109. levél egy-egy adomát, egy-egy mesét a *Spectator*-ból vett át. Mikes e levelek megírásakor sűrűbben forgathatta a *Le Spectateur* köte-teit. Ezért hiszem, hogy a 107. levél és a *Spectateur* 120—121. száma némely gondolatának egyezése nem a véletlen műve.

Határozottan *Spectator*-átvétel azonban a következő két példa:

4. Mikes a 103. levélben egy «jóakarójának» levelét közli egy áll-hatatos férfi házasságáról, a ki harminczegy évig tartó udvarlás után vehette csak el megöszült kedvesét. E levelet Mikes szinte szóról-szóra a *Spectator* 89. számából (*Le Spectateur*. Amsterdam et Leipzig, 1746. II. 3—4. l.) fordította le. [Ugyancsak a 103. levélben meséli el Mikes Egin-hard és Emma történetét (200. lev. is), a melyet a *Spectator* is ismer. — 1. Zolnai érték. 101. l.).

5. Végül a *Spectator*-ból való a négyszeri ivás regulája (104. lev.), Sir William Temple (1628—99) híres mondása (*The Spectator* 195. és 205. l. — *Le Spectateur*. Amsterdam et Leipzig, 1754. II. 463. l.). Ez is szó szerinti átvétel.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

— Tréfás német receptumok és az «Igen hasznos és drága nemes receptom». A Toldy Ferencztől felfedezett (Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez, 22—26 l.) s kulturhistóriai szempontból is érdekes kis «népirodalmi emlék» eredetijét Joh. Sommer tarka kompilációjában (*Ethographia Mundi*. Magdeburg, 1609⁴. Pars Secunda: *Malus Mulier*. v. ö. Irod. Közl. XXIII. 385. ll.) találtam meg. De

Sommer tréfás receptuma sem eredeti, mert az *Ethographia Mundi* megjelenését jóval megelőző régi irodalmi hagyományra utal. A XV—XVI. század a nő-gyűlölő irodalom virágkora [l. W. Kawerau, *Die Reformation und die Ehe: Schriften des Vereins f. Reformationsgeschichte*, Nr. 39, 1892; J. Bolte, *Zschr. d. Ver. für Volkskunde* 18. (1908), 76 l.]. A női gonosz-ság — főleg a nyelvélő asszony — ellenszeréül, még mindig a középkortól örökölt verés szolgál (v. ö. Franz Brietzmann, *Die böse Frau in der deutschen Literatur des Mittelalters: Palæstra*, XLII [1912] 176. ll.). Az írók valósággal elméleti virtuózai a verésnek s kifogyhatatlanok agyafúrt módszerek és fogások ajánlgatásában. Geiler von Kaisersberg szerint (*Predigt von bösen und zornigen weibern und ihren Sitten*) a leghathatósabb remedium: das kraut, so eichenholtz heisset. Egy húsvéti játék hortulanusának a felsorolásából természetesen azok a füvek sem hiányozhatnak, a melyek a makrancos hölgyeknek való «verésnöcs» előállítására szolgálnak (l. A. Pichler, *Über das Drama des Mittelalters in Tirol. Innsbruck*, 1850, 141. l.). Az általános receptumok helyére lassanként «Prügel»receptumok lépnek. Egy még ki nem derített forrás alapján s farsangi játékaiknak naiv humorával Hans Sachs tesz első ízben kísérletet az addig csak elszórtan feltűnő gyógyító szerek verses összefoglalására. [Ein recept vur der Weiber klappersuecht... Anno Salutis 1551, am 21. tag Aprilis: Sämtliche Fabeln u. Schwänke von H. Sachs, ed. Edm. Götze, Neudrucke, Nr 110—117 (Halle, 1893), I. 368—370 l., *Meistergesangsbuch*, 12. Bl. 94.; v. ö. még Götze-Drescher, IV. 309.] Hans Sachsból merit Hans Weyttenfelder osztrák származású «Pritschmeister» (l. Godeke, 2. 327 l., v. ö. J. Fr. G. Erdmanns Versuch zu einer umständlichen Historie vom öffentlichen Armbrust und Büchschenschiessen. Leipzig, 1737, 69 l.) 1570 körül írt *Ein hüpsch neues Liedt, wie man den bösen Weybern und Meyden die Klappersucht vertreibt* cz. versében.¹⁾ Hans Sachstól való függőségét nyelvi, verstechnikai egyezések kétségtelenné teszik. Rimelési technikáját is H. Sachs preformálja, de regisztrálása bővebb, részletesebb, egyben szárazabb. A gyógyszerek számát 15-ről 30-ra akarja emelni, a nélkül azonban hogy sorukat tudná ejteni. — Joh. Sommernek ismernie kellett mindkét előzőjét: hol H. Sachshoz, hol meg Weyttenfelderhez áll közelebb. A verses formának prózává való fölbontása, a szakszerű utasítások s végül a részleteiben is pontos receptbeosztás a szatirikus hatás kimélyítése szempontjából fejlődést jelentenek, de tekintve az *Ethographia* önállótlanágát aligha származnak Sommertől. Lehetséges, hogy a formai újításokat már készen vette át egy harmadik feldolgozótól. Az eredetijéhez fűződő problémák (más helyen legközelebb bővebben foglalkozom velök) jelentősebbé teszik egyúttal a magyar *Receptomot* is, mely mint a németből való fordítások egyik legrégebb emléke nyelvi szempontból is figyelemre méltó. A fordításnak még ki nem alakult technikája a legegyszerűbb eljárásra, szó szerinti fordításra — olykor primitív nyelvjújtásra — utalja a fordítót, a ki rendszerint jól magyarul, noha a félreértéseket és tévedéseket nem tudja teljesen kikerülni (pl.: Aber recht gebraucht | so ist die Kunst probirt | voraus in der zeit | da die Cappen von Hennen schier gemeistert werden ~ Hanem mikoron igazán élsz vele, nagyot használ: es megpróbaltat ez é Tudomány mgy annak előtte, minek előtte az Kakasoc futtokban el eytettek Taraiokat). A gyógyító szerek sorrendjét is megbontja s helylyel-közzel körülírásokkal segít magán. — A három német és a magyar receptum származási viszonyát egyébként legszembevetőbben szövegük egy részének egymás mellé állítása világítja meg:

¹⁾ Újra kiadta: Fr. Haydinger, Hans Weitenfelders *Lobspruch der Weiber und Heirats Abrede zu Wien*... Mit einer Einleitung und Anmerkungen von Julius Feifalik. Wien, 1861. 42—46 l.

Hans Sachs, Ein recept :

Ein arzet pat ich eben
 Mir ein recept zu geben
 Den frawen vnd den maiden
 So haben vnpschaiden
 Die klappersuecht im mawle,
 Vnd sind doch sünst stüedfaüle.
 Her doctor Schlepper kese
 Der sprach mit Worten rese:
 •Wilt an maiden vnd weiben
 Solche krankheit vertreiben,
 So müest nemen zw samen
 Fûenf zehen stüeck mit namen:
 Scheit krawt, gerten salate
 Vnd pengel süeppen glate
 Prüegel prüelein darpeye
 Vnd auch gabel galreye
 Kolben mües, steckenpfeffer,
 Sey der kunst rechter dreffer!
 Tromel praten nit schaden,²⁾
 Darzw starcke plew fladen,
 Nem auch vest schlegel küechen,
 Fûesmilch thw darzu süechen
 Fawstâpfel 4 pfünt schwere
 Nem auch elpogen schmere,
 Vnd auch perwein mit namen.
 Diese stüeck allesamen.
 Mit fûenffinger krawt zwire
 Ir alle tag aufschmiere
 Am leib durch alle ende
 Kopf, arm, schenkel vnd lende,
 Bis der blab schwais herdringe.
 Damit die Kranckheit zwingt...

(Temesvár.)

Weyttenfelder, Ein hüpsch news Liedt: ¹⁾

- (2) Ein Artzt den bat ich eben
 Mir ein Recept zugeben
 Das die Faulheit vnd schnadern
 Vnd das unnütze dadern
 Bei jhnen aus mücht bleyben,
 Wie ich es kündt vertreiben.
 (3) Ein Artzt gieng zu mir her
 Gab mir ein trewe Lehr,
 Sprach: wilt du von den Weyben
 Die klappersucht vertreyben
 So nimb allmal zusammen
 Die dreyssig Stuck mit namen.
 (4) Scheytkraut, Garten Salat,
 Vnd Bengelsuppen spat,
 Auch Brügelbrüe darbeye
 Vnd nimb schön Gabelreye
 Vnd gelben Steckenpfeffer,
 Sey dann der Kunst ein treffer.
 (5) Nimb veste Schlegel kuchen,
 Fûss milch machst auch versuchen,
 Faustâpfel vier Phund schwere,
 Nimb Ellenbogen Schmere,
 Vnd auch Beerwein mit namen,
 Die Stück gehören zusammen.
 (6) Mit fûnf Finger an zwirs,
 Ir all tag fein auff schmirs
 Am Leyb durch alle ende,
 Am Kopff, Schenckel und Lende,
 Biss der blaw Schwaiss hertringe,
 Damit die Kranckheit zwingt...

TROSTLER JÓZSEF.

¹⁾ Sommer, *Malus Mulier: Die ingredientia aber | oder die Kreuter |*
so zur Salben gebraucht werden | sind folgende:

Scheiterkraut	Stecken Pfeffer
Gerten Salat	Gabel Galrey
Bengel Suppen	Kolben Gemües.
Brügel Brülein	

²⁾ Tremmel Braten	Pastetlein gebackn
Plewen Fladen	von Besenstielen
Schlegel Kuchen	Krefftige Fausttâfflein
Fussmilch	

Fiat vnctio. Ob gemelte Artzney eines nach dem andern | lege der
 Regiersüchtigen Frawen vber den Kopff | Lenden | Arm vnnd Schenckel
 schmirs auch damit biss dass jhr der rothe vnd blawe Schweiss kómpft |
 dann wisch das mit fûnffingerkraut ab.

Igen hasznos receptom: Először mikoron ez e betegség az fellyűl
megnevezet szemelyeket gyótórne. Vegy:

Hasab kapoztat	Dorong peczenyét.
Kert sôvény Salátat.	Sulyoc Máiat.
Bott levét.	Mosófa Lepént
Páltza faczarékot.	Czép hadarófa Fánkot
Koró borsót.	Láb Téyet
Darab fa Pépet.	Széc lábbol sûtót Pastétat
Vela Epet.	Erős ököl huppogást.

— A félkezű leány mondája és Salamon magyar király. A középkori széphistóriák közt van egy csoport, melyet a félkezű leány meséjének neveztek el. A mesét egyéb írók közt egy XIII. századbéli francia író, névszerint *Philippe de Remi* is földolgozta, még pedig versekben «*La Manekine*» cím alatt. Hermann Suchier kiadta e költő összes munkáit két kötetben, melyek a «*Société des anciens textes français*» sorozatában jelentek meg 1884—5-ben. A költő életrajzát pedig *H. L. Bordier* írta meg *Philippe de Remi, sire de Beaumanoir 1246—1296* cím alatt (Paris 1869—1873).

Az ő földolgozásában a félkezű leány apja magyar király, de néven nincsen megnevezve s nem olyan szörnyeteg, mint más változatokban. Első feleségének halála után ugyanis az ország főurai zaklatják őt, hogy nősüljön meg megint és hosszas nógatás után végre beleegyezését adja, ha sikerül nekik olyan nőt fölfödözniök, a ki hasonlít első nejehez, kinek halálos ágyán megigérte volt, hogy csak ily föltétel alatt fog ismét meg-nősülni. A főurak bejárvák a világ kerekességét, de sikertelenül; olyan nő, a ki hasonlítana az elhalt királynéhoz csak egy volt a világon, tudniillik a királynak saját édes leánya, Joie s azért arra igyekeztek őt reá beszélni, hogy vegye el ezt a római pápa engedelmével, a mit nem lesz nehéz elnyerni. A széphistoria további folyása a rendes kerékvágásban halad tovább: a félkezű leánynak bárkája kilenczed napra a nagybőjt első vasárnapján (le jour des brandons) Skócia tengerpartjához ér, hol «les gens de Beruich» meglátják és elviszik őt királynuk elébe, ki rögtön bele-szeret stb. A kétszeres levélelcserélés után a szegény asszonyt a skótok ugyanarra a bárkára helyezik fiával, melyen megérkezett volt országukba, s mely ismét kilencz napi út után a Tiber folyó torkolatához ér és az asszony esetleg Rómába kerül. Midőn a skót király hazaérkezik és meg-hallja, mi történt feleségével és fiával, az ármánykodó öreg királynét be-falaztatja. Hét év múlva azután ő is elmegy Rómába és megtalálja fele-ségét, kinek levágott balkeze csodálatos módon egy forrásból kerül elő, ámbár a mese szerint otthon magyar földön egy Yse (Tisza?) nevű folyóba esett, midőn a leány levágta. A pápa imádságot mond és a levágott kéz ismét odanő a csonka karhoz. Az asszony édesapja, a magyar király, is elvetődik Rómába és kibékül leányával.

Ezt a verses széphistoriát Jean Wauquelin a XV-ik században pró-zában dolgozta át. A prózáíró maga forrásul Philippe de *Finike* verses munkáját nevezi meg, de ez világosan tollhiba *Remi* helyett. Wauquelin azonban toldott és javított az eredeti szövegen és a magyar királyt egye-nesen Salamonnak nevezi, ki szerinte az czer és tizenötödik (így kiírva) évben «vagy akkortájt» uralkodott Magyarországon. Eleinte háborúskodott Henrik német császárral, de utóbb elvette ennek leányát, Gizellát (Gisle). Itt rögtön az a gyanú fog bennünk támadni, hogy a mi jó szerzőnk össze-téveszti Salamont Szent Istvánnal, a mint ez megesett másokkal is, példánakokáért azzal a krónikással (Ordericus Vitalissal), ki a Szent István udvaránál időzött angol királyfiúkról jegyzett föl valamit. De Wauque-lin tovább megy és megmagyarázza, hogy Salamon a harmadik keresztény uralkodó volt Magyarországon, kik közül az elsőt Istvánnak, a másodikat pedig Péternek hívták. Ez azonban csakis Aba Samura illik, csakhogy ez Szent István nővérét vette feleségül és persze nem 1015-ben uralkodott. Wauquelinél továbbá a félkezű leány neve szintén Joie ép úgy, mint Philippe de Reminél. A királynénak fiát Jánosnak hívják, kit anyjával együtt a skót anyakirályné fondorkodásából bárkára helyeznek, mely elviszi őket Rómába, hol egy gazdag és nemes szenátornak adják el őket. Eljön Rómába a magyar király is, hogy meggyónja a súlyos bűnét (t. i. leányá-nak elpusztítását) a pápának és megtalálja itt régen holtnak hitt leányát, kit skót férjével együtt elvisz magával haza Magyarországra egyik székváro-sába, «melynek nevét a történelem nem jegyezte föl». Itt egy napon szé-pen együtt lakomáztak, midőn követség érkezett Ermenie (Armenia)

báróitól, kik meghívták Joiet, hogy foglalja el trónját, mely nagyanyja után örökségben maradt reá. Joie, ki ekkor már nem volt többé félkezű, elmegy férjével, de utóbb mindketten visszatérnek Skóciába, saját városukba, Berwickbe, s elviszik magukkal a magyar királyt és János herceget is.

A szerző azt állítja, hogy munkáját «au commandement de mon seigneur Jehan de Croy devant dit» írta. A dátumok után ítélve azonban nem lehetett más, mint Jean II. de Croy, ki 1431-ben aranygyapjas vitéz lett és a kit Charles le Téméraire 1473-ban Chimai grófnak nevezett ki.

Érdekes továbbá még az is, hogy a «Manekine» meséje a színpadra is került. A darab szövegét egy XIV. századbéli kézirat nyomán először Monmerqué és Michel nyomtatták ki a *Théâtre français au Moyen âge* című sorozatban 1839-ben a 40 *Miracles de Notre Dame*-féle gyűjteményben. Utóbb (1880-ban) Gaston Paris és U. Robert újra lenyomtatták *Miracle de fille du roy de Hongrie* cím alatt a teljes kiadás V. kötetében (XXIX. Miracle). A mesének egy katalán nyelven írt változatában *Historia del rey de Hungria*, állítólag szintén a XIV. század végéről, melyet Bofarull közölt a *Documentos literarios en antigua lengua catalana* című kötetben (Barcelona 1857), a magyar király nincsen megemlítve.¹⁾ A félkezű leány pedig bárkájával Marseillebe jut és Péternek, Provence grófjának lesz a felesége.

Végül egy másik széphistoriát is fölemlíttek, melyben szintén szerepel egy magyar király, ámbár a mese nem tartozik a félkezű leány-féle csoportba. Ebben a magyar király neve Fülöp s két fia, nevükszerint Milon és Esmeré, szerepelnek benne, kik Szlavonia királyának udvarában nevelkednek, hol megtudják, hogy háború tört ki Ottó római király és az öreg Garsire görög király közt. A fiúk 20 vitézzel és 30 pajzshordóval elmennek Rómába és fölajánlják szolgálataikat. Ottó király elesik egy csatában és utolsó kívánsága, hogy Esmeré, a jó királyfiú, vegye el az ő leányát Florencet. A leány sok viszontagságon megy keresztül a gonosz királyfiú, Milon, fondorkodásai folytán, de persze az ártatlanság végre mégis győz. E mese tehát az ártatlan asszony és gonosz sógor-féle csoportba tartozik és Florence de Rome címen ugyancsak a *Société des anciens textes français* kiadványai közt jelent meg két kötetben 1907—9-ben A. Wallensköld kiadásában, ki azt egy «chanson d'aventure du premier quart du XIIIe siècle»-nek nevezi.

(London.)

KROFF LAJOS.

— Gyulai «Éji látogatás»-ához. Szigetvári Iván közleményében (EPHK. 1916. 69. l.) az a gondolat, hogy Gyulai költeményének élményi háttere is van, nem új. Megvan ez már Horváth Ferencz program-értékezésében — *Gyulai Fél lyrája* (Karczagi főgimn., 1909/10. tanév, v. ö. ism. EPHK. 1911. 284. l.) — hol a 30. lapon ezeket olvashatjuk: «elhunyt kedvese koporsója felett nem zokog panaszosan... Fájdalma előbb obiectiv formában jelentkezik; az *Éji látogatás*-ban szólal meg először, 1866-ban... E költemény... a legnagyobb fájdalom szülötte... Az *Éji látogatás* tárgyát, bár a róla szóló dän népballadának szépségét már 1860-ban magasztalja *Adalék népköltészetünkhöz* cz. értekezésében, csak akkor dolgozza föl költeménynyé, mikor lelki állapotát, helyzetét s hangulatát a gyászos végzet ép oly sötétre festé».

(Nagyszalonta.)

SZENDREY ZSIGMOND.

¹⁾ E kézirat még 1913-ban érkezett, a szerző nem ismerhette tehát Körösi Albin munkáját (Egy magyar királyleány története. Budapest, 1914), a ki ezt a kérdést nálunk újabban fölszínre hozta. V. ö. EPHK. 1915. 80. l.

— A bécsi Phonogramm-Archiv és a budapesti keleti ker. Akadémia fonetikai laboratoriuma. A Közlöny áprilisi füzetében Schwartz Elemér a bécsi Phonogramm-Archiv ismertetése közben írja, hogy «a mi fővárosunkban is van egy Archiv-Phonograph a keleti ker. Akadémia fonetikai laboratoriumában, mely azonban — ügylátszik — csak magán-czélokat szolgál». Nem tudom, miből látszik, hogy a mi laboratoriumunk vagy fonográfunk csak magán-czélokat szolgál. A keleti Akadémia fonetikai laboratoriuma egy állami intézetnek, hogy úgy mondjam, tudományos műhelye. Vezetője Balassa József s *nem magán-czélokat, hanem csakis tudományos czélokat szolgál*. A laboratorium az 1913—14. iskolai évben alakult (l. M. Nyelvőr 42: 478) s mindjárt szoros kapcsolatba lépett a bécsi Phonogramm-Archivval. A mi felvételeinket a saját gyűjteményébe iktatja és elkészíti számunkra a szükséges másolatokat; rendelkezésünkre bocsátja továbbá saját felvételei közül mindazokat, melyek bennünket érdekelnek. Ily módon megszereztük Biró L. Anyos magyar népnyelvi felvételeit, néhány német nyelvjárást és francia szöveget. Saját felvételeink közül is elkészült 12-nek a másolata, a magyar nyelvjárások, egyes balkáni és finn-ugor nyelvek köréből. A háború kitörése egyelőre megakasztotta a laboratorium fejlesztését s a szükséges fémanyag és viasz hiánya miatt a bécsi Archivum működése is szűkebb keretek közé szorult. Azonban laboratoriumunk működése még a háborús években sem szűnött el teljesen. A kenyérmezei fogolytáborban Munkácsi Bernát és a magam nyelvészeti tanulmányaival kapcsolatban votják és tatár szövegeket és dalokat vettünk fel, s e gyűjtésünk kiegészíti Pöch Rudolf bécsi egyetemi tanárnak az egeri fogolytáborban velem együtt és részben laboratoriumunk részére végzett felvételeit. Azonkívül foglalkozik a laboratorium egyes beszédhibákban szenvedő sebesült katonát fonetikai vizsgálatával is. A laboratorium működéséről a keleti Akadémia évi jelentései évről évre részletes beszámolót közölnek. Tehát ismételhetem, hogy laboratoriumunk semmiféle magán-czél nem szolgál s az ügy iránt érdeklődőket eddig is szívesen láttuk és ezentúl is szívesen látjuk.

(Budapest.)

KÚNOS IGNÁCZ.

— Válasz. A mit a Közlöny áprilisi füzetében megjelent kis cikkemben a Keleti Keresk. Akadémia Phonogramm-Archivjáról említettem, semmiképen sem áll ellentétben azzal, a mit Kúnos Ignác úr nyilatkozatában oly bőven magyaráz. Mikor azt írtam, hogy az Akadémia Phonogramm-Archivja «úgy látszik magán-czélokat szolgál», nem is gondoltam arra, hogy tudományos voltát tagadjam vagy akár csak kisebbitsem is. A «magán»-nal nem a «tudományos»-t állítottam szembe, hanem az «országos»-t és világos, hogy egy kereskedelmi szakiskola «műhelye», a hol egy-két az intézethez tartozó vagy hozzá közelálló tudós dolgozik, nem nevezhető «országos» jellegűnek. Szerény cikkekcskémét pedig ennek érdekében írtam meg.

(Előszállás.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

— Helyreigazítás. Fent, a 280. l. 17. sorában természetesen a «münchener *Kerschenscheider*» olvasandó, s utána így javítandó: «J. művének (Wesen und Wert des naturwissenschaftlichen Unterrichts) »Über den...etc.» czímen közölt kivonata'.

VÉRTESY DEZSŐ.

— Új könyvek.

Boehlich, Ernst: Goethes Propyläen. (Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. Herausgegeben von Max Koch u. Gregor Sarrazin. Neuere Folge. 44. Heft.) Stuttgart, Metzler. 1915. 8-r., VIII + 170 l. 6 M.

Goetheben olaszországi tartózkodásának és tapasztalatainak hatás

alatt egy művészeti folyóirat tervo fogamzott meg. Mintegy tovább akarta adni északon azt a rendkivüli művészi ösztönzést, melyet délen az ókori és az újabb képzőművészet alkotásainak köszönhetett. Nem teoriák nyujtása volt a célja, hanem nevelés a szó szélesebb és esztétikai értelmében: izlés és fogékonyság teremtése. Az Itália adta ösztönzést különböző körülmények, így Meyer művészettörténésszel való érintkezése, dessani és stuttgarti gyűjtemények megsemlélése, fokozzák egész a század végéig, amidőn a *Propyläen* (1798—1800) megjelentetésével valóra váltotta tervét. A folyóirat programja ekkorra megjeljesedett: hivatásául tűzte ki a szerkesztő a német művészeti élet átfarmálását, a szigorú klassziczizmus szellemében. A folyóirat rövidesen megszűnt, nem igen érdeklődtek iránta. Goethe célkitűzése meghaladta a kortársak látókörét s a politikai válságokba sodródott német társadalom valóságos szükségleteit. — Boehlich tanulmányának első része ismerteti a *Propyläen* keletkezésének történetét, második, fontosabb fele pedig sorra veszi cikkeit, melyek közül többet Goethe és Meyer a fféle szellemi közösségben alkottak. A bennük foglalt alapvető gondolatok tulajdonjogát alapos kritikai készséggel tisztázza a tanulmány. Boehlich vizsgálja Goethe Laokoon-tanulmányának viszonyát Winckelmann nézeteihez, kimutatja azt, hogy Meyer „Über die Gegenstände der bildenden Kunst”-ja Goethe képzőművészeti elveit támogatja, viszont az utóbbinak „Der Sammler und die Seinigen”-je jórészt Schiller szellemi tulajdona. Megvilágítja Goethe esztétikai felfogásának viszonyát Diderot naturalizmusához s Meyer művészettörténeti dolgozatainak elemzése közben tanulságosan utal a műtörténeti korszakok és egyéniségek értékelésének kialakulására. A különböző Propyläen-beli cikkek fejtegetéséből biztos körvonalakkal kerekedik ki a német klassziczizmus képzőművészeti hitvallása.

s. a.

Federn, K.: Dante und seine Zeit. Zweite, neubearbeitete Auflage. Mit 26 Abbildungen. Leipzig, Kröner, 1916. VIII+247 l. 6 M.

Laikus létemre sem mulaszthatom el az érdeklődők figyelmét felhívni e fényesen megírt s a szakkritika által mindenfelé kedvezően fogadott könyv második kiadására, a mely a Dante történetére nézve fontos, legújabbban feltárt tények egész sorozatát első ízben teszi megközelíthetővé szélesebb körű publikum számára.

sch. j.

Grimm, G.: Die Lehre des Buddha. München, Piper, 1915. XV+152 l. 10 M.

A könyv Buddha tanának — kizárólag páli szent textusok német fordításain alapuló — világos leírása. A szerző Buddha tanát adja (tehát nem Buddha biográfiáját vagy a buddhizmus történetét) s Buddha tanát (a tiszta, eredeti tant, nem azt, a mit belőle később csináltak); továbbá minden részletében világos leírást nyújt, nem többé-kevésbbé szellemes értekezést róla, úgyhogy az olvasó mindig szilárd talajt érez a lába alatt s minden ponton közvetlen betekintést nyer Buddha gondolatvilágába. A tárgyalás e módja által a könyv minden eddig megjelent hasonló munkától különbözik s mint ilyen a legmelegebben ajánlható.

sch. j.

Grimm, Hermann: Aufsätze zur Literatur. Herausg. von Reinhold Steig. Gütersloh, C. Bertelsmann, 1915. 8-r., 272 l. 5 M.

Grimmek hét irodalmi tanulmányát tartalmazza e kötet. Goethe-tanulmányában, összehasonlítva Goethet a többi világirodalmi nagysággal, kiemeli, hogy Goethe saját belső szükségletének és nem a közönségnek írt. Faustot és Hamletet egybevetve, úgy találja, hogy Hamlet az előbbi korok szellemi produktuma, míg Faust a modern erőkifejtés eredménye. A munka egyéb tanulmányai Curtiusról, Treitschkeről, Rankeről, Wildenbruchról, Meyerről szólnak, azonkívül emlékeztetéseket találunk a Grimm-testvérekre, Uhlandra és Rückertre. A Bismarck leveleivel foglalkozó tanulmányból kiemeljük a Bismarck és Goethe közt vont párhuzamot.

r. d.

Güntert, H.: Eine etymologische Deutung von griech. ἀνθρωπος. Heidelberg, Winter, 1915. 17 l. 0-60 M.

Új kísérlet e crux etymologorum megoldására az eddigi kísérletek kritikájával. A szerző szerint ἀνσῶπος a. m., bártiges, stachliges Gesicht; cf. ἀνσῶπος, 'Kinn', ered. 'Bartstelle, stachlige Stelle' < *ἀνσῶπο- 'Bart, Stoppel, Stachel' (cf. ἀνσῶπις, ἀνῶπι etc.). Érdekes, de problematikus, mint a többi. — De *muszój* ennek a teljesen izolált szónak görög eredetűnek lennie? Nem lehet-e a Földközi tengermelléki őslakók szava? (Az ötlethez v. ö. Meillet, *Introduit.*² 396. *Feist*, *Kultur etc. der Indogermanen*, 384. etc.) sch. j.

Schuchardt, Hugo: Deutsch gegen Französisch und Englisch. II. Aufl. Graz, Leuschner u. Lubensky, 1914. 8-r., 28 l. — U. a.: Die Schmähschrift der Akademie der Wissenschaften von Portugal. Graz, u. a. kiad. Jänner 1915. 8-r., 5 l. — U. a.: Aus dem Herzen eines Romanisten. II. Aufl. Graz, u. a. kiad. 1915. 8-r., 15 l.

A kiváló romanista sem akart elmaradni német tudós- és tanártársai mögött, a kik a háborúval összefüggő vagy a háború folytán szóba került kérdéseknek szóban és írásban való kifejtésével a német 'Kriegsliteratur'-t számára is oly gazdaggá tették. Írásaiban hangsúlyozza, hogy az ellentéteket tisztázni kell és nem, élüket eltompítva, mellőzni, de mégsem helyesli az ilyen kifejezések használatát a francziákra vonatkoztatva: 'pszichikus degeneráció', 'psychopathia gallica'. Elsőnek idézett röpiratában a németek népszerűtlenségének okát keresi. Főoka ennek szerinte a francia és angol nyelv nagyobb elterjedtsége a más nyelvet beszélő népeknél; ezt viszont nem azzal magyarázza, mint sokan mások, hogy e kultúrák egységesebbek, mint a német, hanem hogy a francia és angol államok már régóta egységes politikai hatalommal rendelkeznek, a milyenhez Németország későn jutott. A közép-kor végén az olasz nyelv a legjobb úton volt ahhoz, hogy világnyelvvé váljék, azonban központi államhatalom hiánya miatt nem lett azzá. Francia rokonszenve folyton kiviláglik: «Ein Kulturbund zwischen ihnen [Franzosen] und uns, von dem man vor langer Zeit träumte, hätte eine glückliche Ergänzung bedeutet und für ganz Europa Früchte getragen» (p. 23.); kritizálja azokat a német írókat, a kik a háború után inkább a germán angoloknak nyujtanának szívesebben békejobbot, mint a francziáknak. Szellemes megjegyzéseket olvasunk a francia és angol nyelv kedvező helyzetéről, s épen ezért buzdítja honfitársait, különösen a nőket, a német nyelv használatára, kérve őket, kerüljék az idegen nyelven való beszélgetést, hogy ezzel is hozzájáruljanak anyanyelvük általánosabbá tételéhez. — A második röpirat eredetiben s fordításban közli és kommentálja a portugál Tud. Akadémia köriratát, a melyet a német egyetemi tanárok és írók ismeretes nyilatkozatára feleletül adott ki; gyűlölködő hangját azzal magyarázza, hogy a Th. Braga alapította fiatal akadémia teljesen francia hatás alatt áll. — Végül harmadik füzetében érdekes gondolatait fejti ki a németeknek és olaszoknak háború utáni viszonyáról («Italien ohne die Italiener») s a román és germán kultúra közötti különbségről (románok: *Wortmenschen*, germánok: *Sachmenschen*), részletesebben is kitérve az olasz szókultusra. Majd a háborúnak a tudományra gyakorolt hatásáról szól. A mit itt a romanisztikára vonatkozólag mond, azt talán a szakítás friss benyomása alatt írta; azt ajánlja, hogy a germán származású romanisták engedjék át a teret a latin származású romanistáknak s keressenek más szakot működési körüknek, mert igazi szeretettel szerinte nem tudnak tárgyukkal foglalkozni. Melankolikusan tekint vissza pályájára, mely tele volt olasz szimpátiákkal, s most Metastasio e szavaival váltik el Itáliától: Spenta è la face, sciolta è già la catena, E del tuo nome io mi rammento appena (Kialudt a fáklya, eloldva a láncz, nevedre is alig emlékezem). E füzet kelte 'Mitte 1915', ez sokat magyaráz.

Sievers, E.: Abriss der angelsächsischen Grammatik. Fünfte Auflage. Halle, Niemeyer. 1915. 66. l. 2 M.

A kitűnő synopsisnak velejében változtatlan újabb kiadása. sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Darkó Jenő: Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. k., 4. sz.) Budapest, M. Tud. Akad., 1915. 8-r., 121 l. Ára 2-60 K.

Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából. Szerkeszti: Posta Béla. (Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie à Kolozsvár [Hongrie] avec un abrégé français, rédigés par Béla Posta.) VI. évf. (1915) 2. f. Kolozsvár, 1915. 8-r., IV + 141—332 l.

Gragger Róbert: Irodalomtörténeti forrástanulmányok. I. Budapest, Kilián Fr. utóda könyvkeres., 1916. 8-r., 59 l. (Különlenyomat az Irod. Közleményekből.)

A szerző czélja belekapcsolni Gvadányi *Peleskei Nótáriusát* egy világ-irodalmi téma vándorlásába. Azért dolgozatában végigkíséri a külföldieskedő divathajhászás kigúnyolásának motivumát és evvel kapcsolatban a városba fölkerülő falusi nemes alakjának történetét a németektől kiindulva, Ausztrián keresztül (Josef Richter: Briefe eines Eipeldauers, 1785 óta), irodalmunkon át (Gvadányi, Gaal György, Verseggy, Gaal József stb.) a teljes elsekélyesedésig. A tárgyalás további folyamán Kisfaludy Károly Tollagi Jónását vonja bele az elemzett tárgykörbe, rámutatva egy bécsi anekdota és Kotzebue hatására. A dolgozat érdeme, a fenti eredményeken kívül, hogy az osztrák, ill. bécsi íróknak irodalmunkra gyakorolt hatását több oldalról megvilágítja s hogy tárgyat a nálunk még eléggé figyelemre nem méltatott ponyvairodalomig követi.

Hajek, Egon und Hiemesch, K. H.: Um Heimat und Herd. Ein Krieselebuch für Schule und Haus. Herausgegeben von —. Brassó, Ed. Kerschper, 1916. 8-r., VIII + 119 l. Ára 1-30 K.

Úgyesen és finom érzékkel összeállított háborús olvasókönyv az erdélyi szász ifjúság számára. Költemények lendületes újságczikkekkel, királyi kiáltványok egyszerű tábori levelekkel váltakoznak, megilletve valamennyi a nagy idők fájdalmatól és lelkes reményétől. Sajnáljuk, hogy a magyar háborús irodalom a gyűjteményben nincsen kellőképen képviselve. Az előszót, mely bensőségesen szól «a könyv fiatal olvasóihoz», Teutsch püspök írta.

*Hegedűs István: Schesæus Ruinæ Paunonicae című epikus költeménye. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. k., 5. sz.) Budapest, M. Tud. Akad., 1916. 8-r., 31 l. Ára 60 fill.

*Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. k., 3. sz.) Budapest, M. Tud. Akad., 1916. 8-r. 42 l. Ára 1 K.

Solymossy Sándor: A vadász temetése. Egy népszerű kép származástörténete. Különny. az Ethnographia 1915. évf.-ból. Budapest, Hornyánszky V., 1916. N. 8-r. 25 l.

A szerző megállapítja, hogy egy ma is kedvelt népies kép, «A vadász temetése», visszavezethető egy XIII—XIV. századi francia Renard-mesére, sőt legvégső gyökerei is a ciklikus rókatörténetek keretén belül találhatók meg. Ennek a mesének dombormű-illusztrációja átkerült német földre. Mikor a róka temetéséből «vadász temetése» lett, ez már a német ellenreformáció támadása volt a luteránusok ellen. A Dunántúlra és a Székelyföldre Délnémetországból és Tirolból jött a kép. A szerző közli az idevonatkozó képeket, köztük a témának egyik, a közéleti humor terére alkalmazott, mellékhatását is: a Beöthy Laczi temetésmenetét (1854). *zb.*

Szekfü Gyula: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? Budapest, Dick Manó. 1916. 8 r. 143 l. Ára 2-50 K.

Trócsányi Dezső: A német idealizmus és a háború. (Különnyom. a Miskolczi Közművelődési Egyesület «Szóval s tollal a hazáért» cz. könyvéből.) Miskolcz, a szerző kiadása. 1916. 8-r., 13 l.

BUDAPESTI DOKTORI DISSZERTÁCIÓK 1915-BEN.¹⁾

Gálócsi Sándor: Molière élet- és világszemlélete. A költő viszonya Gassendihez. (Hornyánszky.) 113 l.

Gerson József: Júsuf al-Baszir al-Kitáb al-Muhtavi című munkája tizenhatodik fejezete Tobija ben Mózes héber fordításával. Első ízben kiadta, bevezető kísérettel és magyarázatokkal ellátta. (Fried és Krakauer.) 31+XIII. l.

Gorzó Gellért: Rádai Ráday Pál. (Athenæum.) 200 l. Ára 5 K.

Hankiss János: Diderot mint realista elbeszélő. (Neuwald I.) 86 l.

Hatrani János: A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései kapcsán. Magyar Nyelvőr, 1914. 81 l.

Helle Ferencz Hugó: Arany János Bolond Istókja. Kassa (Szept Erzsébet kny.), 1914. 68 l.

Hodosiu M. Margit: A román népköltészet Balázsfalva vidékén. Balázsfalva (Papnevelde ny.). 157 l.

Hollaender Rózsá: Déry Julianna (1864—1899) élete és költészete, (NPhD.²⁾ XVI.) Pfeifer. 62 l. Ára 2 K.

Káldár Jolán: A budai és pesti német színészet története 1812-ig. (NPhD. XII.) Pfeifer, 1914. 148 l. Ára 5 K.

Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (NPhD. XIV.) Pfeifer. 72 l. Ára 2-50 K.

Lajti István: A szatír-dráma eredete. (Franklin.) 32 l.

Mester János: Rogerius Baco fejlődése, jelleme és szerepe az emberi művelődés történetében. (Stephaneum.) 67 l.

Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. (NPhD. XIII.) Pfeifer, 1914. 84 l. Ára 3 K.

Motz Atandz: Oswald von Wolkenstein élete és költészete. (Élet-ny.) 91 l.

Niederman Mór: A Vulgata viszonya az Agádéhoz és a Targúmhoz. (Neuwald I.) 59 l.

Paál Antal: Saint-Amant élete és művei. (Élet-ny.) 94 l.

Patay Pál: D. dr. Székács József. (M. v. B. kny.) 1914. 105 l.

Prém Loránd: Kövér Lajos élete és drámaírói pályája. (Attila.) 76 l.

Sántay Mária: Zrinyi és Marino. (Neuwald I.) 32 l.

Schiller István: Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. (Athenæum.) 64 l.

Vnutsko Berta: Jókai Mór drámai munkássága. (Neuwald I.) 1914. 71 l.

Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. (NPhD. XVII.) Pfeifer. 121 l. Ára 4 K.

Tisztelt Olvasóinkhoz.

Dr. Förster Aurél a class. philologiai rész szerkesztését újra átvette. Tisztelt munkatársaink megfelelő kéziratokat ezentúl az ő címére küldjenek (IV., Eskü-tér 8.).

A szerkesztők.

¹⁾ 1915-ben Kolozsvárt és Debreczenben nem voltak phil. szigorlatok. — A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1915-ösöknél az év, a 8-r.-űeknél az alak megjelölését elhagytuk. A zárójelbe tett név a nyomda neve.

²⁾ = Német Philologiai Dolgozatok. Szerk.: Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik.

Hivatalos nyugtázás

az 1916. évi március hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1914-re: Gajdos J. 3 kor.

Rendes tagdíj 1913-ra: Balásy D. 5 kor. — **1914-re:** Balásy D. 5 kor., dr. Jeszenszky I. — **1915-re:** dr. Jeszenszky I., dr. Leffler B. 5 kor. — **1916-ra:** Becker Ph. A., Bossányi F., Böhm Dezső 3 kor., dr. Draganu M., Eckhardt S., dr. Garda Samu, dr. Gedeon A., Geréb József 3 kor., Glatz Ernő, dr. Kardos Gy., Kádár Jolán 4 kor. 50 fill., Kárpíss János, dr. Kéki Lajos, Papp F. 9 kor. 50 fill., dr. Pauler Ákos, Peczina Andor, Pirchala Imre, dr. Pünkösdi Mária, Sas A. 3 kor. 50 fill., Schneider M. 2 kor., Szegedi R. 5 kor., Szilágyi S., Vértesy Dezső 1 kor., dr. Viszota Gyula, Weber A. 7 kor. 60 fill., Werner A. — **1917-re:** dr. Gedeon A. — Összesen 254 kor. 10 fill.

Előfizetés 1915-re: Trencsényi áll. felsőbb leányiskola, Székelyudvarhelyi róm. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill. — **1916-ra:** Aszódi ev. főgimnázium, Besztercebányai kir. kath. főgimnázium, Budapesti angol kisasszonyok 3 kor., Budapesti IV. ker. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Budapesti VI. Munkácsy-u. áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti Erzsébet-nőiskola, Budapesti VIII. ker. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Budapesti IV. ker. felsőbb leányiskola 13 kor. 50 fill., Budapesti VI. ker. polg. leányiskola 13 kor. 50 fill., Fiumei m. kir. áll. főgimnázium, Gyöngyösi áll. főgimnázium tanári könyvtára 13 kor. 50 fill., Gyulai főgimnázium, Kecskeméti ref. főgimnázium 13 kor. 40 fill., Lugosi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Nagyvárad premontrei főgimnázium tanári könyvtára, Nyírbátori gimnázium, Oravicabányai főgimnázium 10 kor. 80 fill., Pozsonyi m. kir. áll. felsőbb leányiskola, Rakodczay Pál, Segesvári áll. polg. leányiskola igazgatósága, Sepsiszentgyörgyi ref. főgimnázium, Szekszárdi m. kir. áll. főgimnázium igazgatósága 13 kor. 50 fill., Székelyudvarhelyi róm. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Trencsényi m. kir. áll. felsőbb leányiskola igazgatósága, Ujvidéki kir. kath. magyar főgimnázium. — Összesen 372 korona 20 fillér.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok.

I. ker., Lógodi-utca 49. sz., fidsz. 1.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedűs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legtöbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozók Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homerós Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetosa. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcsner Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erköletesi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

1916. JÚNIUS—JÚLIUS. XL. ÉVFOLYAM. VI—VII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

DÖRPFELD, WILHELM: A halottak temetése Homerosnál	357
PUTNOKY MIKLÓS: Arany János Toldi-trilógiája és Densusianu Áron Negriadája	367
MÓDI, ΜΙΧΑΗΛ: Οί τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ἔμνων, καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομουχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου	374
POLLÁK DEZSŐ: Voltaire «les guèbres ou la tolérance» cz. drámájának hatása Lessing «Nathan der Weise»-jére	384

HAZAI IRODALOM.

Schröder Imre: Propertius hatása Ovidiusra. — Letics Péter: Tibullus hatása Ovidiusra. HEGEDŰS ISTVÁN	390
Szinnyei József: Magyar Nyelvhasonlítás. PÁPAY JÓZSEF	393
Szögyén Jolán: Louise Labé. HARASZTI GYULA	396
A Gyöngyösy Irodalmi Társaság évkönyve. GÁLOS REZSŐ	403

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Werner Lippert: N. D. Giseke, der Bremer Beiträger. HEINRICH GUSZTÁV	404
Axel W. Persson: Zur Textgeschichte Xenophons. GYOMLAY GYULA	405
Hermann Diels: Antike Technik. FINÁLY GÁBOR	410
Franz Schnass: Der Dramatiker Schiller. KÁDÁR JOLÁN	411
A. W. Verral: Lectures on Dryden. RÓZSA DEZSŐ	413

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1916 május 17-iki ülése	413
Othello-motivum két magyar vígjátékban. BAYER JÓZSEF	415
Lampadedromia. HORNYÁNSZKY GYULA	415
A Nibelungenlied egy XVII. századi említése. WEBER ARTHUR	417
A budai basa a német irodalomban. TROSTLER JÓZSEF	419
Az «Attila-kincs» feliratainak ügye. NÉMETH GYULA	419
Helyreigazítás	422
Új könyvek	422
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	423
A magyar philologiai irodalom 1915-ben HELLEBRANT ÁRPÁD	425

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Lógodi-u. 49.) intézendők.

A HALOTTAK TEMETÉSE HOMEROSNÁL.¹⁾

Csak nemrég ismertem meg Helle F. Hugó e folyóiratban (1913, 742—747. ll.) közzétett «A halottégetés homerosi adatai» cz. értekezésének tartalmát, még pedig fordítás útján, melyet barátom Láng Nándor tanár úr volt szíves számomra közvetíteni.²⁾ Minthogy a Budapesti Philologiai Társaság, melynek közlönye e folyóirat, tiszteleti tagságával tüntetett ki, szívesen használok fel az alkalmat, hogy Helle fejtegetéseire válaszolva részt vegyek a társaság szellemi életében. Azt hiszem, ez azért is kötelességem, mert Helle úgy vélte, hogy a homerosi temetkező eljárásról vallott felfogásomat megczáfolhatja. Fejtegetéseim során azonban nem szorítkozom a Homeros-korabeli temetkezésre, hanem kiterjeszkedem a görög temetkezésre általában, mert azt hiszem, hogy ezáltal a homerosi szokásra vonatkozó fejtegetéseim annál világosabbak lesznek.

Míg Helle szerint Homeros a görögöknél csak a halottak teljes elégetését ismeri, addig én hosszabb idő óta vallom, hogy Homeros achaiosai, s éppúgy a későbbi görögök is, halottaikat rendes körülmények között csak kevésbé égették vagy szárazasztották, hogy a tűz által megtisztítsák és a rothadástól megóvják, ennek végeztével pedig eltemették. Erősebb égetés, elhamvasztás a görögöknél csak némely esetben volt szokásban, pl. ha valaki idegenben halt meg s otthon akarták eltemetni. Ez esetben a hullát erősebben égették, úgyhogy csak néhány csontja maradt meg, melyeknek hazaszállítása azután könnyebben történhetett, mint az egész testé.

Mielőtt e nézetemet megokolnám s Helle eltérő fejtegetéseit megczáfolni próbálnám, legyen szabad röviden beszámolnom arról, hogy mikép jutottam az uralkodó felfogástól annyira eltérő elméletemhez. Az olvasó ez által nemcsak gondolatmenetemet fogja jobban megérteni, hanem a tárgyalandó kérdésnek az egész homerosi kérdésre kiható nagy fontosságát is.

Az ásatások során, melyeket egy emberöltő óta először Schliemann, majd mások társaságában Homerosból ismert vidékeken pl. Trójában, Tirynsben, Mykenában, Pylosban, Ithakában végeztem, mindinkább arra a meggyőződésre jutottam, hogy a homerosi költe-

¹⁾ Illustris tiszteleti tagunknak az EPhK. számára írt s Láng Nándor tanár úr szíves közvetítésével hozzánk juttatott cikkét a szerkesztő befolyásától független okokból csak fordításban adhatjuk. Az értekezés tehát az EPhK. eredeti cikke, melynek eredeti *szövege* azonban az Ungarische Rundschau-ban fog megjelenni. Fordítását magam végeztem.

²⁾ Helle cikkét Dr. Benigny Gyula fordította le németre. A szerk.

mények semmiesetre sem keletkezhettek a VII. vagy VIII. században Kis-Ázsiában, miként azt még most is majdnem mindenütt tanítják, hanem még a dór vándorlás előtt, tehát még a II. évezredben, énekeltek azokat az achaios királyok udvaraiban. Az ásatások eredményei a legrégibb görög történetre és földrajzra vonatkozó tanulmányaimmal kapcsolatban arról győzték meg, hogy a homerosi költemények éppen nem a VII. vagy VIII. század műveltségét mutatják be, csak mellesleg egyik-másik területen öntudatlanul vagy tudatosan a sokkal régibb mykeni kultúrát, hanem minden tekintetben a dór vándorlás előtti kor állapotait szemléltetik. Az eposzok egyes későbbi betoldásait nem tekintve mindkét költemény valamennyi leírásának alapja a II. évezred végének, kb. a XII. századnak, történelme, földrajza, műveltsége. Mindaz, a mit Homeros akár az achaiosoknak, akár más népeknek politikai és társadalmi viszonyairól, lakásairól és fegyvereiről, ruháiról és ékszereiről mond, kitűnően illik ahhoz a képhez, a melyet az ásatások és kutatások alapján a II. évezred végéről alkothatunk magunknak.

Amde — mondják a philologusok — ezzel nincs összhangban a homerosi nyelv, a mely sokkal későbbi időbe vezet bennünket. Erre azt válaszolom: már magában véve is nehéz dolog a későbbi korok számos változtatásait következtében az eposzok eredeti nyelvét megállapítani; még nehezebb feladat a görög nyelv fejlődése egyes fokait határozott időpontokhoz kötni. Ama kor nyelvének megállapítására, a melybe a költemények tartalmuk szerint tartoznak, tehát kb. a XII. századnak, semmi biztos mértékünk nincsen; mert a legrégibb görög feliratok kora, a melyek erre a célra szolgálhatnának, kétes, sőt kimutathatólag helytelenül van megállapítva. Továbbá az iránt sincs kétségem, hogy a phoinikiiai írását már a mykeni művészettel, melyet szintén phoinikiiai eredetűnek tartok, egyidőben hozták be Görögországba, tehát évszázadokkal előbb, mint a hogy most rendszerint állítják. Már egyik-másik philologus sem idegenkedik attól, hogy a homerosi eposzokat a II. évezredbe helyezze, a mint azt részben már a régiek, pl. Hellanikos, Krates és Aristarchos is tették. S valamennyi nemzet archaeologusainál mindinkább terjed az a meggyőződés, hogy ezek az eposzok abból a korból valók, a melyet megénekelnek, abból a nagy időből, mikor Mykenai, Tiryns, Sparta és Pylos várai még álltak, Priamos várát pedig nemrég pusztították volt el.

Csak egyetlen egy téren — úgy hittem magam is — nem rajzolja Homeros a mykeni kor állapotait, t. i. a halottak temetése kérdésében. A tekintélyes kupolasírokat, a melyeket Mykenai és több más homerosi vár közelében felfedeztek, Homeros egy szóval sem említi: csak sírdombokról beszél, a melyeket a máglyák fölött emeltek. Továbbá több mykeni sírban tényleg még megtalálták a halottak teljes csontvázát, holott Homeros az uralkodó nézet szerint csak a halottak tökéletes elhamvasztásáról tud. Hogyan lehetne ezt a nyilvánvaló ellentmondást megfejteni? Igazat adjunk-e azoknak a tudósoknak, a kik a költőt ez esetben anachronismussal vádolják, s azt állítják, hogy saját kora temetkezési módjának bemutatásával árulja el, hogy sokkal későbbi korban él, mint a hősök, a kiket megénekel? Ezt a megoldást meg nem engedhető kibuvónak tartottam

Helyesebbnek látszott előbb fölvetni a kérdést, vajjon a görög s különösen a homerosi temetkezésről uralkodó felfogás megállja-e helyét. Ha az eposzok keletkezése idejéről alkotott felfogásom helyes volt, akkor amaz ellentmondás számára e kibúvónál jobb megoldásnak kellett találkoznia. Itt volt az alkalom számításom próbáját megcsinálni. Ha egyszerű, világos megoldás lehetséges volt, akkor egyúttal Homerosról vallott felfogásom is értékes támasztékot kapott. Tényleg találkozott is ilyen várakozáson felül szerencsés megoldás.

A homerosi kutatók eddigelé nem vették eléggé figyelembe, hogy az achaiosoknak az eposz szerint kétféle lakásuk, fegyverük, ékszerük volt. Egy részük megtartotta régi indogermán szokásait, még egyszerű, dísz nélküli házakban élt s még régi fajta fegyvert használt, míg egy másik részük már a gazdag mykenei, keleti kultúrát tette magáévá. Csak az ithakai egyszerű királyi hajlékra és füsttől kormos mennyezetére kell rámutatnom s ezzel szemben Menelaosnak spartai, arannyal, borostyánkővel, elefántesonttal gazdagon díszített palotájára, melyet Telemachos mint valami isten lakását bámult meg, vagy az Odysseus nagy, ökörbőrökből készült pajzsát szemben Achilleusnak kicsiny, ércből s egyéb anyagokból művésziesen előállított pajzsával. A ki ezt az ellentétet felismerte, az kénytelen azzal a gondolattal is foglalkozni, hogy vajjon ez a különbség nem fordulhat e elő a síremlékeknél is, s hogy nem véletlen-e, hogy Homeros csak az egyszerű sírdombokat írja le, a kupolasírokat pedig nem említi. Mind a két kérdésre igérnem kell válaszolnunk.

Hogy a kupolasírok a mykenei művészettel jöttek Görögországba, s hogy tartalmuk fegyver és ékszer dolgában mindig értékes importált mykenei stílusú tárgyakból áll, ismeretes dolog. Ellenben a régibb mykenei királysírok még egyszerű aknasírok köréjük falazott tumulusban s bennük sok importált mykenei stílusú tárgyon kívül néhány darab fegyvert s agyagedényt találtak abból az egyszerű fajtából, a minők más egykorú thesszaliai és Leukas-szigeti sírokból is napfényre kerültek. Éppen ez utóbbi sírok, a melyeket a *Nene Jahrbücher*ben (1912. évf. 6. l.), a *Zeitschrift für Ethnologie*ban (1913. évf. 1146. l.) és a *Leukas-Ithakáról* írott 6. levélben (18. l.) írtam le, pontosan azt a képet mutatják, a melyet Homeros adatai alapján Patroklos sírdombjáról alkothatunk magunknak. Minthogy pedig Odysseus városát Homeros szerint olyan achaiosok lakták, a kik régi kultúrájukat megtartották, minthogy továbbá Homeros sem Mykenai, sem Sparta, sem más olyan helység sírjairól, a hol kupolasírokat találtak, egy szóval sem emlékezik meg, mindezeknél fogva nemcsak a kupolasírok meg nem említésében rejlő nehézséget tekinthetjük elintézetnek, hanem módunkban van a leukasi kerek dombsírok segítségével bebizonyítani, hogy Homeros a II. évezredbeli achaiosi királysír két formája közül az egyiket helyesen írja le.

De a másik aggodalom is, mely a halottaknak Homerosnál való teljes elhamvasztására vonatkozott, ellentétben a mykenei kor tűz nélkül való temetkezésével, teljesen eloszlott, mikor a görög temetési eljárást általában s a homerosi halotti szokásokat is pontosabban tanulmányoztam. Kitént, hogy a temetkezés homerosi módja megfelel a mykenei sírokban megfigyelt eljárásnak, s hogy a temetkezésnek ez a módja változatlan maradt a görögöknél a későbbi kor

ban is. Azonban ez a mód nem a halottak teljes elégetése volt, mint Helle még mindig hiszi, hanem valami kisebb mértékű égetés, melyet hol erősebben, hol gyengébben végeztek, a szerint hogy a halott külső országokban vagy odahaza halt-e meg. A homerosi görögség temetkezése módjáról táplált téves nézetünk súlyos következményekkel járt és végzetes akadály volt az egész homerosi kérdés megoldásának.

A legtöbb tudós, a ki a homerosi temetkezési szokásokkal foglalkozott, köztük Helle is, nem vette eléggé figyelembe azt a fontos körülményt, hogy valamennyi görög hős, a kinek temetését Homeros leírja, idegenben halt meg. Ilyen leírások pl. a Patroklos és más elesett achaiosok temetésének leírása Trója előtt, vagy az Elpenor temetéséé a Kirke szigetén. A későbbi irodalomból pedig tudjuk, hogy a görögöknek minden időben az volt az óhajításuk, hogy hazai földbe temessék őket, még ha külföldön haltak is meg. A holttestnek e czélra szükségessé váló hazaszállítása többféle módon történhetett. Vagy az egész testet szállították haza, miután valamely konzerváló eljárásnak vetették alá, s temették el a rendes módon: így történt ez pl. Xenophon (Hell. V. 3, 19) szerint Agesipolis spartai királlyal, kinek egész testét mézbe téve Spartába szállították s ott teljes királyi pompával, a mihez az égetés is tartozott, eltemették. Vagy pedig a holttestemet még odakünn annyira égették, hogy csak egy pár csontja maradt meg, a melyeket azután könnyebben szállíthattak haza s temethettek el, mint a hogy az egész testtel tehették volna. Így történt ez Thukydides (VI, 71) szerint a Syrakusai előtt elesett athéniakkal: a halottakat Sziciliában máglyára tették és égették, a megmaradt csontokat másnap reggel összegyűjtötték, hogy később magukkal hazavihessék. Hogy aztán otthon ünnepiesen el szokták őket temetni, nevezetesen az egy phyleből valókat együtt közös koporsóban, azt ugyancsak Thukydidesnek a peloponnesosi háború első évében elesett athéniak temetéséről adott leírásából tudjuk (II, 34). Az idegen földön elesett görögöknek e szerint két sír jutott: sírdomb az idegenben, ott a hol elégették őket, és a másik sír a hazai földben, a hol átszállított csontjaik pihentek. Ha valakinek csontjait, a ki idegenben halt meg, nem lehetett hazaszállítani, akkor legalább kenotaphiont, üres sírdombot, állítottak neki.

Minthogy valamennyi nép temetkezési szokásaiban különös szívóssággal ragaszkodik a régi hagyományhoz, föltehetjük, hogy a Thukydides említette szokások már Homerosnál is megvannak. Tényleg a Trója előtt elesett achaiosok temetésénél ugyanazokat a szokásokat találjuk, mint az V. századbeli athéniéknél. Homeros több adata világosan e mellett bizonyít. Az eposz ide vonatkozó helyeit azonban, fájdalom, régi és újabb Homeros-kutatók, köztük Helle is, nem értették meg s vagy más értelemben magyarázták vagy egészen, törölték is.

A kettős sír szokását otthon és idegenben abból ismerjük, a mit Homeros az Ilias VII. énekében mond a Trója előtt elesett achaiosokról. A 327 sk. sorokból először is azt tudjuk meg, hogy valamennyi a csatában elesett görög harczos számára egy közös nagy máglyát raknak majd a hajótábor előtt s a leégett tűz fölé később közös sírdombot fognak emelni. Hektor szavai szerint (333—335): *ἀτὰρ*

καταχόμεν αὐτοὺς | τυτθὸν ἀποπρὸ νεῶν, ὡς χ' ὅστέα παισὶν ἔκαστος | οἶκαδ' ἄγῃ a holtakat majd «légetik» vagyis erősen égetik, hogy mindegyikük csontjait összegyűjtsek, hazaszállítsák s ott az esetettek gyermekeinek a hazai földben való eltemetésre átadják. Mint-hogy *καίειν* a rendes homerosi kifejezés a halottak égetésére, az idézett mondat *κατακαίειν* szavában a *κατα-*-n van a hangsúly, mert csak így érthetjük meg a czélt kifejező mellékmondatot. Az erősebb égetés következtében nem volt szükség nagy koporsókra a halottak hazaszállításánál, hanem kis urnák is elégségesek voltak a csekély számú csontok befogadására. Ez kivüláglik a költőnek Patroklos csontjai összegyűjtésére vonatkozó szavaiból (II. XXIII, 252—254): *κλαίοντες δ' ἐτάριοιο ἐννέος ὅστέα λευκά | ἄλλεγον ἐς χροσέην φιάλην καὶ διπλάχα δημόν, | ἐν κλισίῃσι δὲ θέντες ἐάνῳ λιτὶ κάλυψαν.* Mert e szavak szerencsésen egészítik ki a harczosok együttes égetéséről szóló előbbi leírást; ott csak a máglya fölé emelt domb elkészítéséről, itt azonban a csontok összegyűjtéséről is szó van. Hogy ez a halottak együttes égetése után is megtörtént, azt kétségtelenné teszi a mellékmondat Nestor idézett szavaiban. Jellemző, hogy Helle e szavak említésénél a fontos mellékmondatot, a mely a *κατακαίειν* czélját fejezi ki, hallgatagon mellőzi, s hogy Belzner (Homerische Probleme I, 78) még tovább megy s a kifogástalan értelmű helyet, mert felfogásához nem illik, egészen törölni akarja; szerinte «egy rhapsodos interpolálta szerfölött rövidlító módon»! Ellenkezőleg: Nestor szavai kifogástalanok s arra a feltevésre jogosítanak fel bennünket, hogy valamennyi harczos csontjait vissza kellett szállítani a hazába, hogy ott is sírokat kapjanak.

Épp így kap Patroklos is Homeros szerint két sírdombot, az egyiket a Troasban azon a helyen, a hol elégették, a másikat otthon az Achilleustól a holttest elégetése után összegyűjtött csontjai számára. A Hellespontos melletti sírdombon kívánja egykor elégetését Achilleus is s a dombot akkor majd szélesebbre és magasabbra kell csinálni (II. XXIII, 247; Od. III, 109 és XXIV, 80—84). Barátja csontjait Achilleus Homeros fent idézett szavai szerint arany hamvlederbe téteti és sátrába hozatja. Nem a Hellespontos melletti sírba temetik, hanem majd később a háború után fogják Achilleus csontjaival együtt a Spercheios partján egy közös sírban eltemetni, abban a hazai «soros»-ban, a melyről Patroklos beszél (II. XXIII, 91).

Elpenor temetésekor is (Od. XI, 52 és 72; XII, 11), a ki szintén távol hazájától hal meg a Kirke szigetén, erős égetést említ Homeros (*κακχῆαι* Od. XI, 74) s egy a máglya fölé emelt sírdombot. Ámbár a csontok összegyűjtéséről s otthoni sírról nincs szó, mégis mindkét körülményt mint magától értődőt kell feltételeznünk. Hogy az elszállított csontok nem érték el a hazai földet, mert a hajó utóbb elsülyedt, ezen mit sem változtat. A költő mellőzhette a temetés egyes részleteit, mint a hogy a Trója előtt történt halottégetésnél sem említi, hogy a csontok összegyűjtése tényleg megtörtént, hanem csak azt, hogy tervbe volt véve.

E két eseten kívül, melyekben külső országokban meghalt achaiosokról van szó, csak két helyét ismerem a eposnak, a hol az achaiosok rendes temetéséről történik említés, a mint az otthon szokott végbe menni. Egyik esetben a költő a barátja máglyája mellett

kesergő Achilleust a fia halálát sirató apához hasonlítja s bizonyára a hazai viszonyokra gondol, mikor azt mondja (II. XXIII, 222): *ὥς δὲ πατὴρ οὗ παιδὸς δδύρεται δστέα καίω, | ὅστε θανὼν δεῖλοῦς ἀνάχρησε τοκῆας*. Figyelemreméltó, hogy Homeros itt nem használja a csupán a külföldön elhaltaknál szokásos *κατακαίειν* szót, hanem, a mint várunk lehetett, a halottégetés kifejezésére általában használt *καίειν*-t, a mi kétségtelenül gyenge égetést is jelenthet.

Egy másik ilyen helyet látok Hektor szavaiban, mikor az achaiosokat párbajra hívja (II. VII, 79). Miután elmondotta, hogy testével mi történjék, ha ő esnék el, kijelenti, hogy mit szándékozik az ellenfele holttestével cselekedni, ha ő öli meg a másikat. E közben saját temetésére egészen más kifejezést használ, mint az achaioséra: a trójainak holttestét szolgáltassék ki a görögök, hogy átadják a tűznek (80: *ῥφρα πυρός με; Τρώες καὶ Τρώων ἄλοχοι λελάχῃσι θανόντα*); az achaiosnak holttestéről ellenben azt mondja, hogy ki fogja adni, hogy az achaiosok kiszárazsszák (*ταρχύειν*) s neki sírdombot emeljenek (85: *ῥφρα ἔ ταρχύσωσι καρηχυμόοντες Ἀχαιοί, | σῆμῷ τέ οἱ χεῦωσιν ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ*). A kifejezés, a melyet Hektor a trójainak temetéséről használ, összhangban van az ásatások által megállapított ténnyel, hogy a trójaiak halottaikat elhamvasztották (v. ö. Troja und Ilion, 536. l.). A görögöknél azonban, mint azt történelmük minden korszakára bebizonyítottam, a gyenge égetés vagy szárazztás volt szokásban s azért a *ταρχύειν* (szárazsztani), mint *καίειν* (égetni) synonymja, teljesen helyén való s a temetés egész kérdésére a legnagyobb fontosságú. Hektor a görögök rendes szokásáról beszél s nem kellett határozottan rámutatnia arra a körülményre, hogy az égetést a külföldön rendszeren valamivel erősebben végezték, mint odahaza. A különbség a görög és trójai szokás közt tényleg fennállott s a költő a Hektor szájába adott szavakkal helyesen ki is fejezte.

Tegyük még hozzá, hogy a *ταρχύειν* szó Homerosnál még egyszer fordul elő két azonos hangzású helyen, a hol Sarpedonnak hazájában, Lykiában való temetéséről van szó, t. i. II. XVI, 456 és 675. Fájdalom, nem tudjuk, hogy a lykiaiaknak temetkezésmódja megegyezett-e a görögökével s ezért nem használhatjuk fel e helyet a *ταρχύειν* szó jelentésének meghatározásánál. Magam régebben a lykiaiakat a kariaiakkal tévesztettem össze, mikor azt hittem, hogy Lykiát illetőleg bizonyos a halottak elhamvasztása. Kariára vonatkozólag ezt az ásatások alapján már megállapították, Lykiát illetőleg tudomásom szerint még nem. A kisázsiai Thebében lakó kilikiaiaknál Homeros szerint a halotthamvasztás volt szokásban, épp úgy mint a trójaiaknál, mert Eetionnak hazájában való temetésére a költő a *κατακαίειν* szót használja (II. VI, 418). A *ταρχύειν* szó jelentésére azonnal visszatérek.

A homerosi temetkezés módjára vonatkozó e fejtegetéseimből láthatja az olvasó, hogyan jutottam mindinkább arra a meggyőződésre, hogy a költőtől megénekelt achaios hősök otthon csak gyengén égették halottaikat, azután pedig eltemették őket, az idegen földön elhaltakat azonban erősebben égették s csak néhány csontjukat vitték haza eltemetés végett. E meggyőződésemben még az a megfigyelés is megerősített, hogy homerosi tanulmányaim eredményei teljes össz-

hangban álltak a homerosi várak királysírajairól az ásatások segítségével megállapított tényállással. Ezekben ugyanis olykor nemcsak a halottak összes csontjait találták meg, hanem egy esetben, Mykenai-ban, még szárasztott húst is (Schliemann, Mykenai 341 és Helbig, Das homer. Epos, 51). Itt tényleg megtörtént a halottak szárasztása (*τραχύειν*). Ez által teljesen megszűnt a látszólagos ellentmondás Homerosnak a temetésre vonatkozó adatai és a mykenai kor sírjai között. Mint minden más kérdésben, Homeros a temetkezésnél is egészen helyesen szemlélteti a mykenai kor kulturáját.

A mikor pedig a temetési szokásokra vonatkozó tanulmányaimat kiterjesztettem a mykenai kor előtti és utáni időkre, meglepetésemre azt láttam, hogy a Homeros vázolta szokások a görög történelem összes többi korszakaiban is fennállottak. A II. évezredtől a kereszténység befogadásáig a görögök minden időben előbb égették vagy szárasztották halottaikat, azután pedig eltemették őket. Csakis a kereszténység által lett általánossá Görögországban a tűznélküli temetés; megelőzőleg csak a gyermekeknek alkalmazták a pythagoreusok között is szokásban volt; felnőtteknél általában tökéletlen temetkezés számba ment. sőt szégyennek tartották.

Természetesen nem sorolhatom fel itt az összes bizonyítékokat, a melyek e szokásoknak a görögnek való fennállását igazolják, de legalább néhány tényre hívom fel a figyelmet, a melyeket a magam részéről döntő fontosságúaknak tartottam:

1. A görögök temetkezéséről szóló eddigi tanítás már azért sem lehet helyes, mert a szokásoknak többrendbeli teljes megváltoztatását veszi fel néhány évszázadon belül. E szerint a II. ezredév végéig a görögök halottaikat mindig tűz nélkül temették; az I. évezred elején, az ú. n. homerosi korban azután ennek ellentéte, a teljes elhamvasztás, terjedt volna el általánosan; a VII. századtól kezdve pedig a görögök legnagyobb része megint visszatért volna a korábbi tűz nélkül való temetkezéshez s csak kevesen tartották meg a halotthamvasztás homerosi szokását. E sajátos elmélet megszerkesztésében az írott hagyomány ártatlan, mert ez csak a tűz által való temetést ismeri. A hiba a gyakorlati archæológiát terheli. Mert az archæologusok minden sírt, a melynek csontjai többé-kevésbbé jó állapotban voltak, tűz nélküli temetkezéssel hoztak kapcsolatba; gyenge égetésre vagy szárasztásra, a mire Homeros és más írók alapján juthatunk, senki sem gondolt. A legtöbb archæologus még most is, mikor figyelmük végzetes tévedésükre fel van hívva, változtatlanul megmarad a régi tanításnál; sőt néhányan új elméletemet, ámbár nem egy homályos pontot derít fel, megbotránkozással utasítják vissza. Az ellenmondás azonban bizonyára rövidesen el fog nemulni.

2. Körülbelül a VII. évszázadtól fogva minden görög ember állítólag ugyanazon kérdés előtt állott, mely előtt most mi állunk, hogy t. i. elégettsék-e vagy eltemetessék-e magukat. S ennek ellenére egy görög történetíró vagy filozófus se szólt volna egy szót sem erről a fontos kérdéstről! Igaz, hogy Platon egy helyéről azt hiszik, hogy legalább czélzás történik benne e kérdésre. Platon Phaidonjában (115) kevéssel halála előtt azt kérdezik Sokratestől, hogy milyen módon kívánja, hogy eltemessék. Ámbár azt feleli, hogy barátai úgy temessék el holttestét, a mint az nézetük szerint leg

inkább felel meg az általános szokásnak, mégis úgy magyarázzák szavait, hogy válaszában az égetés és elföldelés megemlítésével közvetve rámutat arra, hogy két fajtája van a temetkezésnek. Valósággal azonban nem két fajtájáról beszél, a melyek közt választani lehetne, hanem minden temetkezés két ismeretes cselekményéről t. i. az égetésről (*καίειν*) és az elföldelésről (*κατορύττειν*). Erre vonatkozó bizonyítékaimat előadtam a *Neue Jahrbücher*-ben 1912. évf. 21—24. l.

3. Különösen erős bizonyíték nézetem szerint Lukianos (*περὶ πένθους*, 21) határozott állítása a görögök temetkezése módjáról más népek szokásaival szemben. A görögök rendes szokásaként a halottak égetését (*καίειν*) említi, holott a perzsáknál a tűz nélkül való eltemetést (*κατορύττειν*) s az egyiptomiaknál a bebalzsamozást (*ταρχυεύειν*) emlegeti. Lukianos világos adatát eddigelé az író tévedésének kellett minősíteni! Figyelemreméltónak tartom különben, hogy Lukianos itt nem a *κατακαίειν* szót, hanem, miként Platon is az idézett helyen, a *καίειν*-t használja.

4. A magam személyét illetőleg még egy másik ténynek is kiváló bizonyító erőt tulajdonítok: Több antik írott tanuságból, melyeket H. Blümner (*Technologie* I, 194) állított össze, megtudjuk, hogy a görögök ásványi anyagokból szövetekeket tudtak előállítani, a melyek a tűzben nem változtak el, sőt benne meg is tisztultak. Ezeket az asbest-szövetekeket különböző czélokra használták, többek közt halotti ruhákra is. Néhány sírban, mint Blümner közli, többen akadnak is ilyen szöveteke maradványaira. Tűz nélkül való temetések-nél természetesen semmi értelme sem volt ily szöveteke használatának; épp oly kevéssé a teljes elhamvasztásnál vagy olyan elégetésnél, a mely után csak néhány csontot kellett összegyűjteni. Ellenben gyenge égetésnél vagy szárasztásnál, a minőt a görögöknek tulajdonítok, az ilyen ruhák igen ajánlatosak voltak. Minthogy nem égtek el, a holttest is csak kevéssé változott meg az égetés következtében s nem kellett azokat utólag az elföldelésnél új ruhákkal pótolni.

E bizonyítékok felsorolását e helyütt elengedőnek tartom. A ki még másokat is kíván megismerni és tanulmányozni, az megtalálja azokat a görög temetkezésről írott értekezéseimben: *Mélanges Nicole* 95—104. l. *Süddeutsche Schulblätter* 1908, 293—302. l. és *Neue Jahrbücher* 1912. 1—26. l.

Ez általános észrevételek után, áttérve Hellének e folyóiratban megjelent fejtegetéseire, elfogadhatom ugyan Helle állítását, hogy Homeros az achaiosok temetésére a három igét *καίειν*, *κατακαίειν* és *ταρχυεύειν* használja, de e szavak jelentéséről vallott nézetével szemben állást kell foglalnom.

Már az sem egészen helyes, ha Helle azt mondja, hogy Patroklos s a többi Trója előtt elesett görög hőst, a kiknek temetésére Homeros a *κατακαίειν* szót alkalmazza, teljesen elégették volna. A tökéletes elhamvasztásnál ugyanis, a minőt a mostani halottégető kemenczékben végeznek s a milyen az ókori ustrinákban is történt, a hamun kívül csak kis csontszilánkok maradnak vissza. Patroklos elégetését azonban, a mely nyílt máglyán megy végbe, nem szabad teljesnek minősíteni. Mert, jóllehet a máglya igen nagy s a szelek igen erősen fujnak, mégis több csontja megmaradt a hősnek, mint-

hogy a tűz nyílt és azonkívül teljes elégeése előtt borral eloltják. A csontokat összegyűjtik és hájba takarva egy edénybe teszik, hogy egyelőre Achilleus sátrában helyezték el. Csak a háború végeztével fogják majd a csontokat, mint azt az általános görög szokásnak megfelelően föltehetjük, hazavinni, hogy otthon temessék el. Patroklos hamvai azonban a máglya hamujával együtt a Troasban maradnak és a Hellespontos melletti sírdomb alá kerülnek.

Súlyosabb tévedésbe esik Helle, mikor azt állítja, hogy a *xaiεiv* és *xataxaiεiv* szavak Homerosnál mindig a teljes elégetést jelentik s csak abban különböznek, hogy az előbbi az elégetés tartamára vonatkozik, az utóbbi meg az elégetés tényére. Csodálatos dolog, hogy nekem, a ki nem vagyok philologus, kell a philologust az egyszerű *xaiεiv* és az összetett *xataxaiεiv* közt fennálló világos különbségre figyelmeztetnem, mint azt már másutt is, Hellének nem ismeretlen helyen tettem (Neue Jahrbücher 1912. 8. 1.). *xaiεiv* minden égetést jelent, gyengét és erőset, holott *xataxaiεiv* (leégetni) csakis az erős égetésről, elhamvasztásról használható. Nem látom be, mért nem ismeri el ezt Helle és hogyan állíthatja, hogy én a *xaiεiv* szón csak gyenge égetést, mumifikálást értek. Nézetem szerint e szó az erős égetést is jelentheti tehát rokonértelmű lehet a *xataxaiεiv*-nel oly esetben, ha az égetés fokát nem akarták külön kiemelni. Éppen ilyen értelemben fordul elő gyakran Homerosnál. A ki azonban II. VII, 333-ban is ugyanazt érti *xataxaiεiv*-en, mint *xaiεiv*-en, s ezt nemcsak Helle, de egy scholiasta is teszi, az nem érti e hely értelmét, sőt tönkre is teszi.

Epp oly kevésbé fogadhatom el Hellenek a *ταρχεiv* szóról adott magyarázatát. Magam nem tudom eldönteni s nincs is rá szükségem, hogy eldöntsem, vajjon e szó összefügg-e a későbbi *ταρχεύειν* igével. Arról azonban nézetem szerint olyan szakemberek nyilatkozatai után, mint G. Curtius és G. Meyer, nem lehet kétség, hogy *ταρχεiv*-nek a *τερσαίειν*, «torrere» «dörren» szavakkal azonos töve van. Ha egyes újabb nyelvbúvárok, mint pl. a Hellétől idézett Schmidt József is, *ταρχεiv* nek más eredetét keresik, vagy ha Leo Meyer (Griech. Etymologie II, 789) e szó etymologiai hovatartozását homályosnak tartja, akkor ezek az új magyarázatot kereső hiábavaló kísérletek elsősorban abból a téves feltevésből származnak, hogy *ταρχεiv* Homerosnál nem jelenthet szárasztást, hanem temetést vagy elégetést. E feltevés megszűntével a régibb nyelvtudósok felfogása ismét teljesen érvényesülhet.

Hasonlóképen, mint az újabb nyelvészek kísérleteit, kell néhány scholiastának Hellétől is említett próbálkozásait elbírálnunk, a kik *ταρχεiv* számára más jelentést kerestek s feltették, hogy *ταραχή*-val függ össze. Ők is ugyanabból a téves felfogásból indultak ki. Mint-hogy magyarázataikat Helle is mint értékteleneket elveti, nekem sem kell velük bővebben foglalkoznom.

A *ταρχεiv* szónak «szárasztani» értelemben való általánosan elterjedt magyarázatát nézetem szerint megerősíti a Herodotos használta *ταρχος* szó, mert kétségtelenül száritott dolgokat jelent. A régi történetíró u. i. egy csodálatos esemény elmondásánál használja, a mely a Protesilaos sírjának kirablása után történt, még pedig egyrészt a már évszázadok óta sírjában nyugvó hős holttestének jelzésére,

másrészt szárított halak megjelölésére, melyeket egy serpenyőben sütöttek meg. Minthogy a holttest a halakkal párhuzamba van állítva s ugyanazzal a szóval van megjelölve, nem lehet szó beszózt halakról, a mint rendesen gondolják, mert beszózt emberek nincsenek, legalább Görögországban nem. Herodotos tehát a *τάριχος*-on csak szárított halat érthetett, a minőt még ma is sokat sütnék és esznek a keleten, s ennél fogva Protesilaost is szárasztott alakban kellett elgondolnia. Ebből kettős következtetést vonok le, elsősorban hogy a halottak szárasztását az antik historikus jól ismerte — tényleg ez volt a görögöknek akkor rendes temetkezése —, másodsorban pedig, hogy a *τάριχος* szónak a *ταρχύνει* igével közös tövének kell lennie. Ezt Helle ugyan tagadja az előbbi szó hosszú *i*-ja miatt, de a két szó összefüggése jelentésük azonossága miatt szükségesnek látszik.

Mindenesetre nagyfontosságú a homerosi temetési szokások kérdésére nézve, melyet Helle meg akar oldani, annak megállapítása, hogy Homeros a *ταρχύνει* (szárasztani) szót *χαλιν* (égetni) synonymonjaként használja, s hogy ez utóbbi szót, nem pedig a *καταχαλιν* (elégetni) kifejezést használják a későbbi görög írók a tűzzel való temetés rendes elnevezése gyanánt, így Platon és Lukianos is a fönt idézett helyeken. Ebből azt lehet és kell is következtetnünk, hogy a gyenge égetés vagy szárasztás Homeros idejében és később is minden görög temetésnek része volt. Erősebb égés vagy elégetés az idegen országban való elhalálozásnál volt szokásban, hogy a megmaradt csontokat otthon temethessék el. Ezt az eljárást írja le Homeros a Trója előtt elesett achaiosoknál.

Azt a nézetemet, hogy a halottaknak Görögországban szokásos égetésénél a holttest nem semmisült meg, hanem csak kiszáraitották és ezáltal a romlástól megóvták, még különösen támogatja egy Ilias I, 52-höz tartozó scholion (Dindorf-féle kiad. 1875), melyet Helle is, én is idéztünk. A scholiasta azt hiszi, hogy meg tudja adni a történelmi motívumát a halottak égetésének a görögöknél s elmond egy történetet Heraklesről, a melyet Eustathios is előad s a melyből világosan láthatjuk, hogy az égetésen vagy elégetésen nem megsemmisítést, hanem ellenkezőleg megtartást vagy megóvást kell értenünk. Herakles, mielőtt Trója ellen vonult, Argeios atyjának megígérte, hogy fiát visszahozza a háborúból, s ezt az ígérteit esküvel is megerősítette. Mikor aztán Argeios Trója előtt elesett, Herakles utat-módot keresett arra, hogy a fiút atyjának visszahozhassa és fogadalmát betartsa. Ezt a megoldást abban találta meg, hogy a holttestet égette és hazaszállította. Így az apa visszakapta a fiát. Hogy ebben az esetben hogyan értsünk az egész gondolatmenetnek megfelelően a *χαλιν* szón mást, mint tűzőn való szárítást és megóvást, azt be nem láthatom. Helle persze itt is elégetésre akar gondolni.

Hiba volt, hogy a *χαλιν* és *καταχαλιν* közti különbséget se Homerosnál se a későbbi irodalomban a mai tudósok nem vették figyelembe. Súlyosabb hiba, hogy Helle és mások a végül felfedezett különbséget nem akariák elismerni. E hiba súlyos következményekkel járt az archaeológiára nézve. Mert az archaeologusok antik sírok vizsgálatánál csak tűzzel és tűz nélkül temetettek sírjait különböztették meg s csak az elhamvasztás vagy tűz nélkül való temetés két lehetőségére gondoltak. A gyenge égetés vagy szárasztás lehetőségét senki sem

vette figyelembe. Ha valamely sírban a csontok még valamennyire épségben voltak, tűznélküli temetést vagy elföldelést vélték megállapíthatni; esetleg található faszénmaradványokat s egyéb nyomait a tűznek ez esetben áldozati tűz maradékainak magyarázták. Csak ha a sírban egy kisebb edényt találtak csonthamuval vagy csontok csekély maradványaival, akkor beszéltek tűzsírról s halotthamvasztásról. Hogy az ilyen helytelen eljárás téves nézetekhez vezetett nemcsak a görögök, de a többi népek temetési szertartásaira nézve is, az kézzelfogható. Különösen áll ez a németországi sírokra s egyéb északi országokéra, a hol — sajnos — hiányzik a sírokra vonatkozó irodalom.

Görögországot illetőleg a régi irodalom és különösen a homerosi epos már rég megtaníthatott volna bennünket arra, hogy a temetkezésről való jelenleg uralkodó felfogás nem lehet helyes. Ha ennek ellenére még most is azt tanítják, hogy a görögök halottaikat a mykenei korban tűz nélkül temették, a homerosi korban egészen elhamvasztották, a későbbi időben pedig hol tűz nélkül temették, hol elégették, akkor ez ellentmond a régi irodalomnak, az ásatások eredményeinek s annak a mindenfelé megfigyelhető szívósságnak is, a melylyel a népszokás a temetkezés szertartásaihoz ragaszkodik. Mindezek a tényezők ellenkezőleg azt bizonyítják, hogy a görögök minden időben ősi temetkezési szokásaikat lényegükben változtatlanul megőrizték. A II. évezredtől a római korig halottaikat előbb égették s erre eltemették. Az égetés rendszeren csak gyenge volt, úgy hogy a holttestet csak kiszáraitotta. Különös esetekben, pl. idegen földön történt halálesetnél, az égetés olyan erős volt, hogy csak néhány csont maradt meg. A holttestek teljes elhamvasztása és tűzben való megsemmisítése sohasem volt görög szokás. Azonban, úgy látszik, szokás volt a trójaiaknál, kariaiaknál, tyrsenusoknál és Görögországnak más, a görög kor előtti lakóinál.

A homerosi költemények, a mint végezetül Helle fejtegetéseivel szemben újra röviden ismételni akarom, a Trója előtt táborozó görögöknél ugyanazt a módját írják le a temetkezésnek, a mely Thukydides szerint az V. századbeli athénieknél divott: az elesettek holttestét annyira égetik, hogy néhány csontjuk megmarad; a máglya fölé sírdombot emelnek; az összegyűjtött csontokat pedig hamvvederben hazaszállítják s ott egy másik sírdomb alá temetik.

(Berlin-Friedenau.)

WILHELM DÖRFFELD.

ARANY JÁNOS TOLDI-TRILOGIÁJA ÉS DENSUSIANU ÁRON NEGRIADÁJA.

A román irodalomnak egyik nagy méltánylásban részesülő terméke a Negriada, Densusianu hősi éposza. Ma ugyan már inkább csak irodalomtörténeti értékkel bíró mű, de a maga idejében általános elismerés fogadta; megjelenését irodalmi eseménynek tekintették. Kevésbbé ismeretes, hogy a Negriada a magyar irodalomnak egyik

büszkeségével, a Toldi-trilógiával hozható kapcsolatba, helyesebben, hogy Densusianu hőskölteményén a Toldi-trilogia hatását lehet felismerni. Az alább következő egybevetések ezt a hatást félreismerhetetlenül kimutatják.

A mennyire hízoló ez Arany költői nagyságára nézve, a körülmények ismerete nélkül ép olyan meglepő is lehet. Hiszen Arany tösgyökeres magyarságának idegen irodalomra tett hatását hogyan is várhatnók? Mindenesetre magyarázatát kell keresnünk ennek a váratlan dolognak, s a magyarázatot Densusianu származásában és a Negriada keletkezésének körülményeiben találjuk meg.

Densusianu Pop Áron ¹⁾ magyarországi származású volt. 1837 nov. 19-én született a hunyadmegyei Densus községben, a hol atyja, Pop Vizante de Macsó gör.-kath. lelkész volt. Pop fiai később vették fel születési helyük nevéből a Densusianu (= densusi) nevet. Középiskolai és bölcsészeti tanulmányait Balázsfalván végezte. Jogi tanulmányainak befejezése után ügyvédi pályára lépett és 1874-ben Fogarason ügyvédi irodát nyitott. Úgy látszik, hogy Densusianu szívesebben foglalkozott a román irodalommal, mint a törvényekkel, mert alig három év múlva Romániába költözik, hogy irodalmi tanulmányainak éljen. Itt nemsokára az a kitüntetés éri, hogy meghívást kap Jassiba, a román irodalmi tanszékre, a hol 1903. évben (?) bekövetkezett haláláig működött.

Irodalmi tevékenysége széleskörű és sokoldalú. Ő írta meg mint úttörő a románok első irodalomtörténetét. Számos irodalmi, nyelvészeti és politikai irányú értekezést is írt, többek közt egy ilyent: «Romanii si Maghiarii» (Románok és magyarok), politikai-történeti tanulmány. A Negriada cz. hősköltemény egyetlen nagyobb szabású költői terméke.

A magyarországi román intelligencia a múlt század hatvanas éveiben tudatában volt annak, hogy százados magyar kultúra van mögötte. A román nyelvészet és történetírás terén ők voltak a zászlóvivők. Sűrűn tapasztalták, hogy a diplomás erdélyi román ifjakat Romániában szívesen látják hivatalokban, tanári székben stb. Ennek a kedvező körülménynek köszönte Densusianu az egyetemi tanszéket és gyors emelkedését. Mint a román irodalom tanára abban a tudatban veszi a lantot kezébe, hogy a megirandó hősköltemény nemzeti szükségletet elégít ki és 42 éves korában 1879-ben kiadta Jassiban a Negriada című hősköltemény első hat énekét. A hősköltemény második fele később jelent meg (1884).

A Negriada hőse történeti alak, a XIII. század közepén élt és Havasalföld (Munténia) ura volt. Teljes neve: Radu Voda Negrul. Fogarásról származik. Cantemir Demeter a Negrul melléknevet így magyarázza: ²⁾ «Negrul Voda, Domnul Muntenesc, pentru căci toți Muntenii sunt mai negri la față. (Negrul Voda, Havasalföld ura, mivel a havasalföldiek igen *fekete* arcszínűek.)

Densusianu Áronnak a román eposzirodalomban nem volt mestere, a kitől tanulhatott volna. Hiszen a román irodalom abban az

¹⁾ Az életrajzi adatokat a költő Lugoson élő bátyja, Densusianu Benjamin, gör.-kath. kanonok úr volt szíves velem közölni.

²⁾ Operale principelui Cantemir D. pag. 307.

időben fejlődése bimbókorát élte. Rădulescu Eliade Mihaida című eposztörredékét 1820-ban írta, a mikor a román költők nyelvtani ismeret, finom izlés és irodalmi tájékozottság nélkül írtak. Rădulescu eposza nyelv, stílus és forma tekintetében kezdetleges műnek két énekes töredéke. Bolintinean Demeternek Trajanidă című hősköltéménye, bár haladást mutat, szintén csak megkezdett mű. Ilyen mostoha viszonyok közt lép fel Densusianu Aron a Negriadával, mely Negru vajda honalapítását tárgyalja (Epoieia nationala). Annyira át van hatva a román föld imádatától, a román ősök és hagyományok kultuszától, hogy fanatikus rajongással csüng ezeken. A román nemzeti hagyományok, az ősi szokások, tánczok, dalok, ünnepek és multságok, a népviselet, a néphit- és babona mesteri belefűzésével, a román jellem kidomborításával akarta a Negriadát nemzeti eposzszá tenni és e tekintetben csakugyan új és eredeti nyomokon jár. Az ókori olimpuszi istenek helyett Decebal és Traján alakjai újulnak meg az eposzban. Elsősorban ennek tulajdonítandó, hogy az eposz nagy sikert ért el. A román sajtó olyan hangos tetszésnyilvánítással fogadta, hogy tartalmánál és alakjánál fogva a klasszikus eposzok sorába vélte sorozhatónak.¹⁾ Az elragadtatásnak ezek a hangjai talán túlzottak, de azért kétségtelen, hogy a Negriada, főképp az akkori román irodalmi viszonyok közepette, kiváló alkotás.

Ámde a sovány népköltészeti és hézagos történeti forrásból 12 énekes hősköltéményt teremteni olyan feladat, a melynek megvalósítása a költői erőn kívül mintákat is követel. Homeros is, Vergilius is hatott Densusianu költeményére, de hatásuk nagyobb részt külsőségekben nyilvánul. Magyarországi származása és a magyar nyelvnek s a viszonyoknak ismerete teszi érthetővé, hogy Densusianura Arany János gyönyörű eposza amazoknál nagyobb hatást gyakorolt. Arany János Toldi-trilógiájának olvasása Densusianu költői lelkét megacélozta, sőt megaranyozta. Olyan hatással lehetett, mint Shakespeare Katona Józsefre, a ki mély intuícióval megérezte Shakespeare lelkét. Densusianu Aron felismerte, hogy Arany János költészetének erejével és fényével azt az eszmét szolgálja, a mely a magyar nemzeti összeforrás, a nemzeti egység öregbítésére kíváncs; látta, hogy a Toldiban egy szent láng, a nemzeti érzés melegíti az olvasót; átérezte, hogy ez az eposz a magyar bajnoknak dicsőítő himnusza, s hogy az olvasó Toldi életében a haza levegőjét szíjja. Kieérezte, hogy a Toldinak faji zamatja van. Költői lelkülete felismerte, hogy Arany János Toldija színben, érzésben, tartalomban, gondolkodásban színmagyar, s biztosítva látta a megirandó nagyszabású hősköltémény sikerét, ha ezeket a karakterisztikus nemzeti vonásokat átplántálja.

A mint az Arany Toldi-trilógiájában jártas olvasó a Negriada olvasásába mélyed, lépten-nyomon reminiszcenziák lepik meg, melyek

¹⁾ V. ö. *Renascerea*, 1879. Románul, 1879. VI. 27: «A Negriada irodalmi esemény; olyan munka, mely megérdemli, hogy a román irodalomban az első helyek egyikét foglalja el. Ha ez az eposz derék fordítóra akadna, a világ klasszikus eposzai közé jutna.» *Magazin für die Literatur d. Auslandes*, 1879. 47: «A román Parnasszus hamarosan egy nevezetes művel, Densusianu Negriadájával gyarapodott, a szerző mint Vergilius szerencsés utánzója mutatkozik be s ezt az eposzt hazájának minden történeti és népies hagyományával ékesíti.»

nagy költőnk említett trilogiájában gyökereznek. A trilogiának plasztikus jelenetei, a fényes lakomák leírása, a kobzos vig éneke, a Lajos király budavári fényes palotájában rendezett harci játékok és torna-bajvívás remek leírása, a sok gyönyörű hasonlat és díszjelző, a rím alkalmazása hőskölteményben: mind olyan dolog, a melynek Densusiánunál mására lelünk. A hős Toldi sötét gyűlölete a cseh lovag ellen (Toldi Szerelme, III. 62.), valamint az olasz bajnok ellen fellobbanó haragja (Toldi Estéje) önkéntelenül is eszünkbe jut, ha a Negriada hőseit, különösen pedig Marcu vitézt eltöltő ádáz gyűlölködés leírását olvassuk (Negriada, VI. é.).

Mindez azonban inkább csak olyan általánosságban maradó egyezés, a melyet esetleg a véletlennek is tulajdoníthatnánk. Ha azonban ezen a nyomon indulva részletesen összevetjük a Densusiánu költeményét a Toldi-trilogiával, mindinkább kitűnik, hogy semmi esetre sem véletlen találkozásról van itt szó, hanem világosan megállapítható hatásról. Arany János művészetének a Negriadára gyakorolt hatásait, melyeket a részletes egybevetéssel megállapíthatunk, két csoportra lehet osztani: 1. a hősök jellemének és testi erejének rajzolásában megállapítható hatásokra, és 2. olyan hatásokra, a melyek külsőségekben nyilvánulnak.

Közös vonása Toldinak és a Negriada hőseinek, hogy egyik sem aktív jellem. Mindegyiket folyton valamely külső körülmény indítja tetterre, küzdésre. Toldi Miklós lelkét testvérbátyja, György keseríti, a Negruét Dochia és Ventosa.

Arany János nem egyszer érzékelteti Miklós roppant erejét (I. 10):

Azzal a nehéz fát könnyedén forgatja,
Mint csekély botocskát véginél ragadja . . .

— — — — —
S mintha vassá volna karja maga válva,
Még csak meg se rezzen a kinyújtott szálfá.

Másutt pedig (XI. 16):

Összeszedte Toldi roppant erejét . . .
Elszörnyedt a bajnok Toldi erősségén.

Negriada VI.:

Si am admirat statura-i si taria,
Caci peste toti ca bradul el se inaltia inverdind.

Mind a két éposz hősei félelmetesek, mindenfelé halált osztanak:

Sok bajnok kiment már életre, halálra,
Özvegyet, árvát és jajszót hagyni hátra. Toldi, VII. 11

Si multi au mers, se lupte,
Dar cati s'au dus, nici unul mai multu n'a mai venit.

Negr. VI.

Toldi Miklós feldúlt lelki állapotát és megingott lelki egyensúlyát Arany híres hasonlata így jellemzi:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a barna éjfél, szeme pillantása. Toldi, I. 14.

Ezt a hasonlatot Densusianu *csaknem szösz szerint* veszi át, a mi annak bizonyossága, hogy a találkozás közte és Arany között nem a véletlen, hanem közvetlen hatás következménye:

Si calcă ca un tauru, cu pasulu greu de feru,
Ca noptea 'nnourata cautandu pe sub sprancene,
Catu lumea 'n giuru se teme si toti din cale-i peru.

Negriada, VI. é.¹⁾

Egyébként a Negriadának az a része, a melybe ez a hasonlat bele van illesztve, más tekintetben is Arany hatására vall, csakhogy a Toldi-trilogiának másik részéhez, a Toldi Estéjéhez kell a rokonság megállapításaért fordulnunk. A trilogia harmadik részének második énekében Arany a Lajos király udvarában rendezett játékot írja le, melyben egy olasz bajnok fenhéjazva és elbizakodva követeli a harczy játékon elnyert magyar czímet. A harcz több áldozatot követel. Végre is az öreg Toldi rozsdás fegyvereivel menti meg a magyar becsületet:

Nagy is volt az olasz, sok erő fért belé,
Fekete mén lova nehezen czipelé,
Sokat nyomott rajta pánczéla, fegyvere,
De csontos teste volt a legsúlyosb tereh.
Hetykén járt alá s fel ország czímerével,
Faggatá a népet gúnyoló beszéddel,
Szíve a szerencsén hólyaggá fuvódott,
S gyakran éles szókkal ígyen csúfolódott...

Ugyanazt a képet tárja elének a Negriada a VI. énekben (204. l.):

Daru spune-mi te rogu, cine-i acelu-ce vine alene,
Si calca ca unu tauru, cu pasulu greu de feru
Ca noptea 'nnourata cautandu pe sub sprancene,
Catu lumea 'ngiuru se teme si toti din cale-i peru?!
«Acela-i, Negre, Marcu, unu fetu alu carui nume
L'audu si cei din leganu in doine resunandu,
Caci si l'a scrisu cu spada pe unde a fostu in lume,
El de eurendu se 'ntorse greu incarcat venindu
Cu arme lucitoare, mirate de multime,
Dela cetatea Buda, caci, i-a tramisu cuventu
Unu unguru, fala mare, că-lu face mici farime,
Si-lu dă la volturi prada, la cani de nutrementu.²⁾

Toldi VI. é. 12. a következő hasonlatot olvassuk:

S mint mikor két hegyről összefut a patak,
A kétféle könnyek egybe szakadtanak.

Precum din doue laturi s'arunca sus din munte,
Candu nuori mari si negri luptându s'au sfarimatu.

Negr. II. é. 50.

Mígnem a sötét éj szárnya alá vette,
S fekete ponyvából sátort vont felette.

Toldi, IV. é. 3.

¹⁾ Úgy lépdél, mint egy bika, vasnehézségű léptekkel; mint a sötét éjféli, jár szempillája. Fél tőle az egész világ, mindenki kitér útjából.

²⁾ Az a félelmetes Marcu bajnok, kinek nevét a bölcsődal is emlegeti, ragyogó fegyvereket öltve érkezik meg; mert egy fenhéjazó magyar vitéz Budavárából (!) izenetet küldött s azzal fenyegetőzik, hogy a román vitézt elevenen fölapritja és a sasoknak martalékul, a kutya'knak konczul dobja

Ugyanezt a perszonifikációt találjuk Negr. IV. é. :

Nóptea intinde a sale aripi cu negre pene,
Si ceriulu si pamentulu d'odata le-a invelitu.

Arany János a holdat így személyesíti :

Fejének párnája a szín ágasa volt,
Lepedőt sugárból terített rá a hold.

Toldi, XI. 11.

Diori trag velu întunecosu de pe-a fatia.

Negr. V. é.

De, mint említettem, vannak külsőségekben és epizódokban nyilvánuló hatások is. Toldi Szerelmében (I. ének) Rozgonyi pünkösdi napján harczy játékot rendez, mely alkalommal kobzos víg éneke gyönyörködteti a vendégeket.

Harczy játékot tart piros pünkösdi napján,
S ki legbajnokabb lesz, azé legyen a lyány.

Negru (VI. é.) szintén harczy játékot (turnir) rendez, mialatt az öreg Tatin lantos éneke szól. Toldi Szer. VII. é. Visegrádon vagyunk. A költő felsorolja azokat a vitézeket, a kik magukat a harczban ki-tüntették. Ezek mind mai nap is élő és virágzó nemesi családok ősei. Traján a Negriada III. énekében feltárja a román nemzet jövőjét és felsorolja Dragostól kezdve a legnevezetesebb hősök neveit, ú. m. piosul Neagu, Raresiu, Sierbanu, Finta, Sioplea, Mareta, Udrea, Sinonua Tudoru, Jancu, Cuza stb., a kik mai nap is élő bojárok ősei. Toldi. Szer. IX. é. 84. Károly császár szarvasvadászatot rendez, melyre Toldi is hivatalos. Negru (VII. é.) kíséretével letelepszik. Szarvasvadászatot rendeznek, bőséges, gazdag zsákmány kínálkozik.

Természetes, hogy ezek a kevésbbé frappáns, inkább csak külsőségekben nyilvánuló találkozások a véletlenségnek is tulajdoníthatók; azonban az első csoportba foglalt egyezések szembetűnő volta és kétségtelenül Arany Jánosra utalása valószínűvé teszi, hogy ezekben is a Toldi-trilogia hatása rejlik.

Ezzel azonban egy külön megoldásra váró kérdésre bukkanunk. A trilogia első részét Toldit, melyre a szembetűnő egyezések utalnak, valamint a Toldi Estjét is Densusianu ismerhette, és a mint láttuk, kétségtelenül ismerte is. Hiszen Toldi t 1847-ben, a Toldi Estjét pedig 1854-ben adta ki Arany; ezek már régóta általánosan ismeretesek voltak, mikor a Negriada első része megjelent (1879). Amde a középső rész, Toldi Szerelme ugyancsak 1879-ben jelent meg, egy időben a Negriada I—VI. énekével. E szerint tehát a Toldi Szerelme hatásának nyomait legfeljebb csak a Negriadának jóval később (1884.) adott VII—XII. énekeiben kereshetnők.

Azokban ismeretes, hogy Arany János a Toldi Szerelme egyes részeit már előzőleg közre bocsátotta Daliás Idők czímen. A töredékek a Losonczy Phoenixben (1852.), a Szépirodalmi Figyelőben (1861—62.) s a Koszorúban (1863. I. 373., 400., 423., 446. II.) jelentek meg. És ezek a töredékek a Toldi Szerelmének éppen azok a részei, a melyekre a főntebb megjelölt reminisczenziák mutatnak, t. i. az

I–III. és a VII. ének.¹⁾ Bajos feltenni, hogy ez csak véletlenség lenne. Valószínűnek látszik, hogy a Negriada költője a Daliás Idők töredékeit is ismerte. Az a körülmény, hogy ezeknek a töredékeknek a megjelenésekor még Magyarországon tartózkodott — csak 1877-ben költözött Romániába — szintén feltevésünk valószínűsége mellett szól.

Ha Arany János és Densusianu Áron művészete közt meg-egyezések vannak, úgy vannak jellemző különbségek is, melyek a költő eredetiségére vallanak. Ezek közül csak a legfeltűnőbbet emeljük itt ki. A Negriada tele van csodás elemmel. A II. é. az Ister egy nádszálat nyújt át Negrúnak, s ez a hős kezében karddá változik. Hogy a dákok istenei is (II. é.) harczba vegyülnek, ez már homerosi harczmódor. A X. énekben az óriások legiója vegyül a harczba. Ott találjuk az Odysseiabeli egyszemű óriást is. A XII. énekben Dan megöleti Negru feleségét. Cozinzeana azonban eltűnteti a holttestet. Csak árnyéka maradt ott; a nő életben marad. Dochia az égő város fölött sas alakjában száll fel és megmenti Mihneát, Dan egyetlen fiát. Míg Arany János személyei Toldiban vérből és húsból való emberek: Densusianu személyei istenek, természeti erők personifikációi és óriások, ú. m. Álom, Vihar, Hír, Gyógyír stb.

Szembetűnő különbséget találunk a két költői alkotás között a későbbi siker és hatás tekintetében is. Hogy Arany Toldija nemzeti olvasmánygyűjteményévé vált, az eposz remek nyelve pedig iskolai tantárgy, mindenki előtt ismeretes. Densusianu hőskölteménye két nyomós oknál fogva maradt hatásban messze Arany Toldija mögött. A nagyobb nemzetek irodalmának egyik legnagyobb ereje, hogy a nagy írók mellett mindig ott dolgozik a kitűnő kritikusok csapata, a kik a közönségnek megmutatják íróinak nagyságát, bevezetik szépségeikbe, elvégzik a megértetés és közvetítés feladatát az irodalmi termelés és a közönség között és fentartják az eleven kapcsolatot az irodalmi fejlődés két nagy tényezője, a termelés és a fogyasztás között. A románoknál ilyen, a tömegekre is ható irodalmi kritika nincsen. A román írók ezért avulnak el gyorsan s még aktuális irodalmuk is jóformán teljesen visszhang nélkül dolgozik. Még nyomósabb a második ok hogy miért ment Densusianu Áron hőskölteménye érdemetlenül olyan gyorsan feledésbe vagy talán jobban mondva, miért nem vált nemzeti hőskölteménnyé, mint azt a költő szerette volna. Densusianu Áron mint erdélyi román és a Balázsfalván székelő latinizáló nyelvi iránynak lelkes híve erősen latinos nyelvezettel és etimologikus ortográfiával írta meg hőskölteményét. Romániának pedig nincsen ilyen nyelven beszélő közönsége,²⁾ sőt a «Junimea» irodalmi szövetkezet az irónia és kritika minden kigondolható fegyverével küzdött ezen nyelv térhódítása ellen, és a nép részéről megközelíthetetlen tudományos ortografiai rendszer kiirtása sikerült is.

¹⁾ I. a pontos összehasonlítást Arany János összes munkáinak (Ráth-féle kiadás) V. kötetében, Függelék XIX. 1.

²⁾ Állításom igazolására álljon itt néhány latin eredetű kifejezés, mely a népies irányt követő román nyelvben idegenszerű, sőt ismeretlen és különleges ortográfiájánál fogva nehezen betűzhető ki: Contenesc, potere, dorere, potintia, fremetosu, portatoriu, instelatu, rumpendu tacerea, fre-metu, dieii au descinsu, inamutindu, congiona, apare dieulu la dien, tridintu, tramitea vediuse, nareza, sub arbori panditore, cu inselaminte stb. stb.

A román a Negriada nyelvezetét csak speciális, etimologikus alapon készült szótár használata mellett érthetné meg. Ilyenről pedig Densusianu nem gondoskodott. Ennek tulajdonítható tehát elsősorban, hogy a Negriada nem tartotta meg azt a nagy sikerét, melyet kezdetben aratott és hogy ma már csak irodalomtörténeti értéke van. Irodalomtörténeti jelentősége azonban mindenesetre szükségessé teszi, hogy a nagy magyar költőnek reá gyakorolt hatását kellőképpen kiemeljük.

(Lugos.)

PUTNOKY MIKLÓS.

Οἱ τρόποι

τᾶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατρα-
χομυομαχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου

ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν καὶ
παραβαλλόμενοι πρὸς ἀλλήλους καὶ τοὺς τρόπους τῆς Ἰλιάδος καὶ
Ὀδυσσεΐας, τοῦ Πινδάρου, Βαχχυλίδου, Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐρι-
πίδου καὶ Ἀριστοφάνους.¹⁾

Παρὰ τοῖς Ὀμηρικοῖς ὕμνοις καὶ ἐπιγράμμασι, τῇ Βατραχομυο-
μαχίᾳ καὶ τῷ Ἡσιόδῳ ἀπαντῶσι τρόποι ἐκ τῶν ἐπομένων κατη-
γοριῶν.

Παρὰ τῇ συνεκδοχῇ ὁ ἄνθρωπος, ἡ μυθολογία, ἡ ἵπποτροφία
καὶ ἡ ἵπποδρομία καὶ ἡ κτηνοτροφία.

Παρὰ τῇ μετωνυμίᾳ ὁ ἄνθρωπος, ἡ ποίησις, ἡ ἵπποτροφία καὶ
ἡ ἵπποδρομία καὶ ἡ φύσις σὺν ταῖς ἐπομέναις ὑποδιαίρεσιν τὸ πῦρ
καὶ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

Παρὰ τοῖς τρόποις τῆς ἀναλογίας ὁ ἄνθρωπος, ἡ οἰκία, ἡ μα-
γειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτὶν, αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει,
ἡ μυθολογία, ἡ ἱερουργία, οἱ ἀγῶνες, ἡ ἀνδριαντοποιία, ἡ σιδηρουρ-

¹⁾ Ὡς βᾶσιν τῆς ἐργασίας μου εἶχα τὰς ἑξῆς ἐκδόσεις: Hymni Homerici
accedentibus epigrammatis et Batrachomyomachia Homero vulgo attributis.
Ex recensione Augusti Baumeister. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.
MDCCCLXXIV. Hesiodi carmina recensuit Aloisius Rzach. Editio tertia,
Accedit certamen quod dicitur Homeri et Hesiodi. Lipsiae in aedibus B.
G. Teubneri. MCMXIII. Παρὰ τῷ Ἡσιόδῳ δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὸν Ὀμήρου καὶ
Ἡσιόδου ἀγῶνα.

γική, ἡ ἱατρική, ὁ πολιτικὸς βίος, ὁ πόλεμος, ἡ θήρα, ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία, ἡ κτηνοτροφία, ἡ μελισσοურγία, ἡ κηπουργική, ἡ γεωργία, ἡ ἐμπορία, ἡ ναυτιλία καὶ ἡ φύσις σὺν ταῖς ἐπομέναις ὑποδιαίρεσεσιν· αἱ γενικαὶ ιδιότητες τῆς φύσεως, τὰ ζῶα, τὰ φυτά, τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ καὶ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

Οἱ Ὀμηρικοὶ ὕμνοι, τὰ ἐπιγράμματα καὶ ἡ Βατραχομουμαχία.

A) Ἡ συνεκδοχή.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ὁ χρόταφος ἀντὶ τῆς κεφαλῆς. πολιορκοτάφοισι γέρουσιν. Ἐπιγρ. XII, 3.

2. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. ὥς κε δυναίμην σεύασθαι κακότητα πικρὴν ἀπ' ἐμοῖο καρήνου. Ὑμν. VIII, 11—12.

3. Ἡ κόρη ἀντὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ. πολλὰ δὲ χερσὶν αὐγὰς ὠμόργαζε δολοφροσύνην ἀλεγύνων. Ὑμν. III, 360—361.

II. Ἡ μυθολογία.

1. Ἡ χεὶρ ἀντὶ τοῦ Ἡρακλέους. οἷ δ' Ἡρακλῆος χεῖρας φύγον. Ἐπιγρ. XIV, 18.

2. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ Ἑρμοῦ. Κυλλήνας δ' αἶψ' αὐτὶς ἀφίκετο διὰ κάρηνα. Ὑμν. III, 142.

III. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία.

Ἡ σιαγὼν ἀντὶ τοῦ ὀδόντος τοῦ ἵππου. γνάθος ἱππεΐῃ βρύκει. Ἐπιγρ. XIV, 13.

IV. Ἡ κτηνοτροφία.

Αἱ κεφαλαὶ ἀντὶ τῶν βοῶν. 1. ὅππῃ δ' αὐτ' ἀπέκρυψε βοῶν ἴφθιμα κάρηνα. Ὑμν. III, 394. 2. εἰς ψῶς ἐξήλαυνε βοῶν ἴφθιμα κάρηνα. Ὑμν. III, 402. 3. εὐρήσω καὶ ἔπειτα βοῶν ἴφθιμα κάρηνα. Ὑμν. III, 302.

B) Ἡ μειωνυμία.

Ἡ ποίησις.

Ἡ Μοῦσα ἀντὶ τοῦ ἄσματος. δονάκων ὕπο μοῦσαν ἀθύρων
ἤδυμον. Ὑμν. XIX, 15—16.

Γ) Οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Οἱ ὁμόφρονες ἄνθρωποι. χαροποι δὲ κύνες κατόπισθεν ἔποντο
τέσσαρες, ἥτε φῶτες, ὁμόφρονες. Ὑμν. III, 194—195. Παραβολή.

2. Τὸ νόημα. 1. ἔνθεν δὲ πρὸς Ὀλυμπον ἀπὸ χθονός, ὥστε
νόημα, εἴσι Διὸς πρὸς δῶμα. Ὑμν. II, 8—9. Παραβολή. 2. ἔνθεν
δ' αὖτ' ἐπὶ νῆα νόημ' ὥς ἄλτο πέτεσθαι. Ὑμν. II, 270. Παραβολή.

3. Τὸ τὸ στέρνον τοῦ ἀνδρὸς διαπερῶν ὡκὺ νόημα, αἱ ἀθρόαι
μέριμναι καὶ ἡ περιστροφὴ τῶν λαμπόντων ὀφθαλμῶν. ὥς δ' ὅπῳτ'
ὡκὺ νόημα διὰ στέρνοιου περήσει ἀνέρος, ὅντε θαμειαὶ ἐπιστροφῶσι μέ-
ριμναι, αἱ δέ τε δινηθῶσιν ἀπ' ὀφθαλμῶν ἀμαρυγαί, ὥς ἅμ' ἔπος τε
καὶ ἔργον ἐμῆδετο κύδιμος Ἑρμῆς. Ὑμν. III, 43—46. Παραβολή.

4. Οἱ διὰ ἀστείων βλεμμάτων ἐρεθίζοντες νεανία (καὶ τὰ
συμπόσια). θεὸς δ' ὑπὸ καλὸν ἄειδεν ἐξ αὐτοτχεδίνης πειρώμενος, ἥτε
κούροι ἡβηταὶ θαλίῃσι παραιβόλα κερτομέουσιν. Ὑμν. III, 54—56.
Πολυχρωμικὴ παραβολή.

5. Ἡ ἀνάνευσις. ἄμπνυτο (ἡ μετεώρισις) δὲ θερμὸς αὐτμή.
Ὑμν. III, 110.

6. Ἡ μήτηρ. 1. Ἰδὴν δ' ἵκανεν πολυπίδακα, μητέρα (ἡ τροφός)
θηρῶν. Ὑμν. IV, 68. 2. ἐς Ἀρκαδίην πολυπίδακα, μητέρα (ἡ τροφός)
μήλων. Ὑμν. XIX, 30.

7. Ἡ ὄρασις. σὺ γὰρ δὴ πᾶσαν ἐπὶ χθόνα καὶ κατὰ πόντον
αἰθέρος ἐκ δίης καταδέρκεσαι (ἡ λάμψις) ἀκτίνεσσι. Ὑμν. V, 69—70.

8. Ὁ ὀφθαλμός. ἔχει δὲ θεὸς ἑκδίκιον ὄμμα (ἡ ἐκδίκησις). Βα-
τραχ. 97.

9. Ἡ κόρη. οἱ πόλιν αἰπεινήν, Κύμης ἐριώπιδα κούρην (τὸ
καύχημα) ναίετε. Ἐπιγρ. I, 2—3.

10. Ἡ τίττειν μὴ δυναμένη καὶ τῶν ἀφροδισίων ἄμοιρος γραῖα, αἱ τροφοὶ τῶν παίδων (οἱ δικασταὶ βασιλεῖς, αἱ ταμίαι καὶ αἱ θορυβῶδεις οἰκίαι). Ἔζετο.... γρη῏ παλαιγενεῖ ἐναλίγκιος, ἥ τε τόκοιο εἴργηται δώρων τε φιλοστεφάνου Ἀφροδίτης, οἷάι τε τροφοὶ εἰσι θεμιστοπόλων βασιλῆων παίδων καὶ ταμίαι κατὰ δώματα ἡχῆεντα. Ὑμν. V, 98—104. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

II. Ἡ οἰκία.

1. Αἱ ταμίαι καὶ αἱ θορυβῶδεις οἰκίαι. Ἰδὲ Γ, I, 10.
2. Τὸ ἔρκος. Ἄρες.... ἔρκος (ὁ ἀμυντήρ) Ὀλύμπου. Ὑμν. VIII, 1—3.
3. Τὸ ραχῶδες ἔνδυμα. λαῖφος (τὸ δέριμα) δ' ἐπὶ νῶτα διαφορὸν λυγρὸς ἔχει. Ὑμν. XIX, 23—24.
4. Ἡ καλύπτρα. 1. ἡ πάσης Κύπρου κρήδεμνα (τὸ τεῖχος) λέλογχεν. Ὑμν. VI, 2. 2. κρήδεμνα (τὸ τεῖχος) πόλῃος εἰρύεται βουλήσι. Ὑμν. V, 151—152.

III. Ἡ μαγειρικὴ, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν.

Τὰ συμπόσια. Ἰδὲ Γ, I, 4.

IV. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει.

1. Ὁ ἑταῖρος. 1. δαιτὸς ἑταῖρε (ὁ φίλος). Ὑμν. III, 436.
2. εὐμολπον μετὰ χερσὶν ἔχων λιγύφωνον ἑταίρην (ἡ λύρα). Ὑμν. III, 478.
3. ἐκ λίκνου κατὰβαινε, μελαίνης νυκτὸς ἑταῖρε (ὁ φίλος). Ὑμν. III, 290.
2. Οἱ λησταὶ (καὶ ἡ σκοτεινὴ νύξ). ὀρμαίνων δόλον αἰπὸν ἐνὶ φρεσὶν οἷά τε φῶτες φηληταὶ διέπουσι μελαίνης νυκτὸς ἐν ὥρῃ. Ὑμν. III, 66—67. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

V. Ἡ μυθολογία.

1. Ὁ θεός. ὁ δ' ἀέξετο δαίμονι ἴσος. Ὑμν. V, 235. *Παραβολή.*
2. Ἡ τρομερὰ Ἀτῆ. Ναῦται ποντοπόροι, στουγερεῖ ἐναλίγκιοι ἄτῃ. Ἐπιγρ. VIII, 1. *Παραβολή.*

3. Ἡ μάχη τῶν κενταύρων καὶ τῶν Γιγάντων. πολέμου πληθὺν δείξας κρατεροὺς τε μαχητάς, πολλοὺς καὶ μεγάλους ἡδ' ἔγχεα μακρὰ φέροντας, οἷος Κενταύρων στρατὸς ἔρχεται ἡδὲ Γιγάντων. Βατραχ. 169—171. *Παραβολή.*

VI. Ἡ ἱερουργία.

Ἡ βάχχη (τὸ σκιερὸν ὄρος καὶ τὸ δάσος). ἡ δὲ ἰδοῦσα ἤϊξ', ἡῶτε μαινὰς ὄρος κάτα δάσκιον ὕλη. Ὑμν. V, 385—386. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

VII. Οἱ ἀγῶνες.

Ὁ στέφανος. 1. στίλβει δὲ τ' ἀλάμπετος ἀήρ χρυσοῦ ἀπὸ στεφάνου (ἡ πανσέληνος). Ὑμν. XXXII, 5—6. 2. Ἄνδρὸς μὲν στέφανοι (ἀμυντῆρες) παῖδες, πύργοι δὲ πόληος. Ἐπιγρ. XIII, 1.

VIII. Ἡ ἀνδριαντοποιία.

Ἡ τρύπησις. γλυφάνῳ πολιοῖο σιδήρου αἰῶν' ἐξετόρησεν (ἐξεμῆδένισεν) ὀρεσκόφιοι χελώνης. Ὑμν. III, 41—42.

IX. Ὁ πολιτικὸς βίος.

1. Οἱ δικασταὶ βασιλεῖς. Ἰδὲ Γ, I, 10.

2. Ὁ σκηπτοῦχος. ἡγορέης σκηπτοῦχε (ὁ ἰδιοκτήτης). Ὑμν. VIII, 6.

X. Ὁ πόλεμος.

Ἡ λεία. Φοῖβε, πόθεν ταύτην μενοεικέα ληΐδ' (τὸν Ἑρμῆν) ἐλαύνεις, παῖδα νέον γεγαῶτα. Ὑμν. III, 330—331.

XI. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία.

Ὁ τοὺς ὀδόντας τρίζων ἵππος. ὡς γνάθος (ἡ σιαγὼν ὡς συνεχοδοχὴ ἀντὶ τοῦ ὀδόντος) ἵππεϊ βρύκει, βρύκοι δὲ κάμινος. Ἐπιγρ. XIV, 13. *Παραβολή.*

XII. Ἡ κτηνοτροφία.

Ὁ ζυγός. ἐπὶ γὰρ ζυγὸς (ἡ ἀνάγκη) ἀδχένι κεῖται. Ὑμν. V, 217.

XIII. Ἡ κηπουρικὴ.

1. Ἡ ἄνθησις. 1. εὐφροσύνη τεθαλοῦσα (εὐφροαίνουσα). Ἐπιγρ. XV, 4. 2. ἐς δαῖτα θάλειαν (εὐθυμον). Ὑμν. III, 480. 3. μολπὴ τεθαλοῦσα (εὐθυμος). Ὑμν. III, 452.

2. Ἡ ἄνθησις, τὰ ἄνθη (τὰ δάσος καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους). χρυσῷ δ' ἄρα Δῆλος ἅπασα ἦνθησ' (ἐκοσμήθη), ὥς ὅτε τι ῥιον ὄρεος ἄνθεσιν ὄλης. Ὑμν. I, 135—139. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς μεταφορᾶς καὶ μιᾶς παραβολῆς.

3. Τὸ ἄνθος. 1. ὁ μὲν τέρεν ἄνθος (ἡ ὠραιότης) ἔχει φιλοκυδέος ἥβης. Ὑμν. III, 375. 2. ἄνθεμ' (τὸ καλλάπισμα) ὀρειχάλκου χρυσοῖό τε τιμήντος. Ὑμν. VI, 9. 3. ἐφ' ἱμερτῷ δὲ προσώπῳ αἰεὶ μειδίαι· καὶ ἐφ' ἱμερτὸν φέρει ἄνθος (ἡ ὠραιότης). Ὑμν. X, 2—3.

4. Τὸ χίτρινον ἄνθος. Ἰδὲ Γ, XV, β, 5.

5. Ἡ φύτευσις. μεγάλην σε πατὴρ ἐφύτευσε (ἐγέννησε) μέριμναν θνητοῖς ἀνθρώποισι καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι. Ὑμν. III, 160—161.

XIV. Ἡ ναυτιλία.

1. Ἡ κώπη. οὐρὴν μὲν προπέτασσαν ἐφ' ὕδασι, ἥντε κώπην σύρων. Βατραχ. 74—75. Παραβολή.

2. Οἱ κατὰ θάλασσαν περιπλανώμενοι, τὸν βίον των ῥιψοκινδυνουῦντες καὶ τοῖς ξένοις κακὰ προξενοῦντες πειραταί. ἢ τι κατὰ πρῆξιν, ἢ μαφιδίως ἀλάλησθε, οἷά τε ληϊστῆρες ὑπεῖρ ἄλλα, τοί τ' ἀλδώνται ψυχὰς παρθέμενοι, κακὸν ἀλλοδαποῖσι φέροντες. Ὑμν. II, 275—277. Παραβολή.

3. Ὁ ναυαγός. Ἰ Γ, VX, α, 4.

XV. Ἡ φύσις.

α) Αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως.

1. Ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους. Ἰδὲ Γ, XIII, 2.

2. Τὸ σκιερὸν ὄρος. Ἰ Γ, VI.

3. Ὁ λειμών. Ἰ Γ, XV, β, 5.

4. Ἡ πέτρα (καὶ ὁ ναυαγός). ναυηγὸν (πνιγόμενον) ῥίψας ἀπὸ σώματος, ὥς ἀπὸ πέτρης. Βατραχ. 94. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

β) Τὰ ζῷα.

1. Ἡ χελιδών. ὥστε χελιδὼν ἔσσηκ' ἐν προθύροις φιλή πόδας.
Ἐπιγρ. XV, 11—12. *Παραβολή.*

2. Αἱ δειλαὶ περιστέραί. βάν δὲ ποσὶ τρήρωσι πελειάσιν ἴθμαθ' ὁμοῖαι. Ὑμν. I, 114. *Παραβολή.*

3. Τὰ ὠκύπτερα πτηνά. Ὡς εἰπὼν ἵπποισιν ἐκέκλετο· τοῖ δ' ὑπ' ὁμοκλής ῥίμφ' ἔφερον θοὸν ἄρμα, τανύπτεροι ὥστ' οἰωνοί. Ὑμν. V, 88—89. *Παραβολή.*

4. Τὸ πτηνόν. κυάνεον δὲ κάλυμμα κατ' ἀμφοτέρων βάλετ' ὦμων, σεύατο δ' ὥστ' οἰωνός. Ὑμν. V, 42—43. *Παραβολή.*

5. Οἱ βοτάνη χορταζόμενοι καὶ σκιρτῶντες ἔλαφοι καὶ νεβροί (ἢ ἐαρινὴ ὄρα, ὁ λειμὼν καὶ τὸ χίτρινον ἄνθος). αἱ δ' ὥστ' ἢ ἔλαφοι ἢ πόρτιες εἶαρος ὥρη ἄλλοντ' ἂν λειμῶνα κορρυσσάμεναι φρένα φορβῇ, ὥς αἱ ἐπισχόμεναι ἐάνων πτύχας ἱμεροέντων ἤτεαν κοίλην κατ' ἀμαξίτον· ἀμφὶ δὲ χαίται ὦμοις ἀΐσσοντο κροκῆϊφ ἄνθει ὁμοῖαι. Ὑμν. V, 174—178. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

6. Τὰ θηρία. ἀνθρώπους ἐδίδαξεν ἐπὶ χθονός, οἳ τὸ πάρος περ ἄντροις ναιετάσκον ἐν οὖρεσιν, ἥρτε θήρες. Ὑμν. XX, 3—4. *Παραβολή.*

γ) Τὰ φυτά.

1. Τὸ δάσος. 1. Ἰδὲ Γ, XIII, 2. 2. Ἰδὲ Γ, VI.

2. Ὁ βλαστός. 1. παῖδ' ὑπὸ κόλπῳ ἔχουσα, νέον θάλος. Ὑμν. V, 187. 2. τὸν μὲν ἐπὶν δὴ πρῶτον ἔδης θάλος (ὁ παῖς) ὀφθαλμοῖσι, γηθήσεις ὀρόων. Ὑμν. IV, 278—279. 3. κούρην, τὴν ἔτεκον, γλυκερὸν θάλος. Ὑμν. V, 66.

δ) Τὸ πῦρ.

1. Ὁ πρέμων πολὺν ἄνθρακα καλύπτων πυκνὸς σποδός. ἥρτε πολλὴν πρέμων ἄνθρακιν οὔλη σποδός ἀμφικαλύπτει, ὥς Ἑρμῆς Ἐκάεργον ἰδὼν ἀλέεινεν ἑαυτόν. Ὑμν. III, 237—239. *Παραβολή.*

2. Τὸ ἡμίκαυστον ξύλον. νύκτας δὲ κρύπτεσκε πυρὸς μένει, ἥρτε δαλόν. Ὑμν. V, 239. *Παραβολή.*

ε) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

1. Ἡ ἐαρινὴ ὄρα. Ἰδὲ Γ. XV, β, 5.

2. Ἡ σχοτεινὴ νύξ. 1. Ἰ. Γ. IV, 2. 2. ἐν λίκνῳ κατέκειτο μελαίνῃ νυκτὶ εὐκίως. Ὑμν. III, 358. *Παραβολή.*

3. Ὁ φθινοπωρινὸς ἀήρ καὶ ἡ ὀμίχλη. Διὸς δ' ἐριούνιος Ἑρμῆς δοχμῶθεϊς μεγάρου διὰ κλήϊθρον ἔδυνεν, αὔρη ὀπωρινῇ ἐναλίγκιος, ἦδ' ὀμίχλῃ. Ὑμν. III, 145—147. *Παραβολή.*

4. Ὁ ἀστὴρ. ἐνθ' ἐκ νηὸς ὄρουσεν ἄναξ ἐκάεργος Ἀπόλλων, ἀστέρι· εἰδόμενος μέσφ' ἡματι. Ὑμν. II, 262—263. *Παραβολή.*

5. Ἡ σελήνη. ὄρμοι δ' ἀμφ' ἀπαλῇ δειρῇ περικαλλέες ἦσαν, καλοί, χρύσειοι παμπούκιλοι· ὥς δὲ σελήνη στήθεσιν ἀμφ' ἀπαλοῖσιν ἐλάμπετο. Ὑμν. IV, 88—90. *Παραβολή.*

6. Ἡ ἀστραπή. αὐγῆς δ' ἐπλήσθη πυκινὸς δόμος, ἀστεροπῆς ὥς. Ὑμν. V, 280. *Παραβολή.*

7. Ὁ ἄνεμος. περὶ τ' ἀμφὶ τε κάλλος ἄητο (ἡ στίλβη). Ὑμν. V, 276.

Ἡσίοδος.

A) Ἡ συνεκδοχή.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. 1. ἡ μάλα δὴ τι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε τιμᾷ σὶν κεφαλῇ. Ἀσπ. 103—104. 2. παμπόλλας Αἰδῆ κεφαλᾶς ἀπὸ χαλκὸν ἰάψειν ἀνδρῶν ἡρώων ἐν δημοτῇτι πεσόντων. Ἀποσπ. 96, 80—81.

2. Ἡ γαστήρ ἀντὶ τοῦ ἀσώτου. ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον. Θεογ. 26.

B) Ἡ μετωνυμία.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. 1. ἐκ Κρήτης δ' ἐμνάτο μέγα σθένος Ἰδομενῆος. Ἀποσπ. 96, 16. 2. γείνατο Χαίρωνος κρατερὸν μένος ἱπποδάμοιο. Ἀποσπ. 142, 6.

2. Ἡ κλίνη ἀντὶ τοῦ ἔρωτος. Ἀρίσβαντος φίλον υἷον κτείνας ἐν μεγάρους ἐδνῆς ἔνεχ' ἥς ἀλόχοιο. Ἀποσπ. 144, 1—2.

II. Ἡ ἱπποτροφία καὶ ἡ ἱπποδρομία.

Ἡ δύναμις ἀντὶ τῶν ἵππων. 1. ἰθὺς ἔχειν θοὸν ἄρμα καὶ ὠκυπόδων σθένος ἵππων. Ἀσπ. 97. 2. ὠκυπόδων σθένος ἵππων ἐσθλά τέ οἱ δῶσω κειμήλια. Ἀποσπ. 21, b, 22—23.

III. Ἡ φύσις.

α) Τὸ πῦρ.

Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ πυρός. οὐκ ἐδίδου μελίησι πυρὸς μένος ἀκαμάτοις θνητοῖς ἀνθρώποις. Θεογ. 563—564.

β) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

Τὸ σθένος ἀντὶ τοῦ Ὠρίωνος. 1. εὐτ' ἂν πρῶτα φανῇ σθένος Ὠαρίωνος. Ἔργ. 598. 2. Ὑάδες τε τό τε σθένος Ὠαρίωνος δύνωσιν. Ἔργ. 615—616. 3. εὐτ' ἂν Πληιάδες σθένος ὄβριμον Ὠαρίωνος φεύγουσαι πίπτουσιν ἐς ἡεροειδέα πόντον. Ἔργ. 619—620.

Γ) Οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ὁ ἀνὴρ, ὅστις χαίρει, ὅτι ἔφυγε τὸ κακόν (ἡ βαρεῖα νόσος καὶ ἡ κρατερὰ φυλακή). ὥς δ' ὅτ' ἀνὴρ ἀσπαστὸν ὑπεκπροφύγη κακότητα νοῦσου ὑπ' ἀργαλέης ἡ καὶ κρατεροῦ ὑπὸ δαρμοῦ, ὥς ῥα τότε Ἀμφιτρώων χαλεπὸν πόνον ἐκτολυπέυσας ἀσπασίως τε φίλως τε ἐδὼν δόμον εἰσαφίκανε. Ἀσπ. 42—45. Πολυχρωμικὴ παραβολή.

2. Οἱ τὸν θάνατον ἐκφυγόντες ἄνθρωποι, οἵτινες τοῖς παισὶ των τέρπονται. ἀλλ' οὐ πω τότε πατὴρ ἐπησθάνετο φρενὸς ὀρμὴν οἶά τε κῆρ' ἄλσεινοντες σφετέροισι τέκεσσι τέρποντ' ἄνθρωποι, πραπίδων ἐπετέρπετ' ἐρωῇ πατὴρ ἐρισθενέος μεγάλ' ἀνδράσι μηδομένοιο. Ἀποσπ. 96, 82—85. Παραβολή.

3. Ἡ μήτηρ. 1. γῇ πάντων μήτηρ (ἡ τρέφουσα). Ἔργ. 563. 2. Φθίην ἐξίκετο, μητέρα (ἡ τρέφουσα) μήλων. Ἀποσπ. 81, 1. 3. προλιπὼν χθόνα, μητέρα (ἡ τρέφουσα) μήλων. Θεογ. 284.

4. Ἡ βαδίζουσα ἀραία κόρη. Ὡς ἀκαλὰ προρέων ὥς ἀβρὴ παρθένος εἰσιν. Ἀποσπ. 218. Παραβολή.

5. Ἡ ὄρασις. 1. Ἀέλιος φαέθων ἐπιδέρεται (ὁ φωτισμός) ἀκτινεσσιν. Θεογ. 760. 2. Ἀρκτοῦρον δὲ ἴδῃ (φωτίζει) ῥοδοδάκτυλος Ἥως. Ἔργ. 610.

6. Τὸ νόημα. ὃ δ' ὥς τε νόημ' ἐποτάτο. Ἀσπ. 222. Παραβολή.

7. Ὁ στεναγμός. 1. περιστονάχῃσε (ὁ κλονισμός) δὲ γαῖα. Ἀσπ. 344. 2. ἐπέστενε (ὁ τάραχος) δ' οὐρανὸς εὐρύς. Θεογ. 679. 3. ἐπεστενάχῃζε (ὁ τάραχος) δὲ γαῖα. Θεογ. 843. 4. στενάχῃζε (ὁ τάραχος) δὲ γαῖα πελώρη. Θεογ. 858. 5. στεναχίζετο (ὁ τάραχος) Γαῖα πελώρη. Θεογ. 159.

8. Ἡ ἐπιθυμία. Ἰδὲ Γ, XIV, β, 2.

II. Ἡ οἰκία.

Ἡ καλύπτρα. δς Θήβης κρήδεμνον (τὸ τεῖχος) ἔχει. Ἀσπ. 105.

III. Ἡ μαγειρική, τὸ φαγητὸν καὶ τὸ ποτόν.

Τὸ συμπόσιον. Αἰακίδας πολέμῳ κεχαρηότας ἦῤτε δαιτί. Ἀποσπ. 77. Παραβολή.

IV. Ἡ μυθολογία.

1. Ὁ θεός. ἐρχόμενον δ' ἀν' ἀγῶνα θεὸν ὧς ἱλάσκονται. Θεογ. 91. Παραβολή.

2. Ὁ Ζεὺς. Ἰδὲ Γ, XIV, γ, 3.

3. Ὁ αἰγίοχος Ζεὺς. Ἰδὲ Γ, XIV, ζ, 6.

4. Ἡ σύρρηξις τῆς Γαίας καὶ τοῦ Οὐρανοῦ. εἴσατο δ' ἄντα ὀφθαλμοῖσι ἰδεῖν ἡδ' οὖρασι ὄσσαν ἀκοῦσαι αὐτῶς, ὡς εἰ Γαῖα καὶ Οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθε πλίνατο· τοῖος γάρ κε μέγας ὑπὸ δοῦπος ὀρώρει τῆς μὲν ἐρειπομένης, τοῦ δ' ὑψόθεν ἐξεριπόντος· τόσσος δοῦπος ἔγεντο θεῶν ἔριδι ξυνιόντων. Θεογ. 700—705. Παραβολή.

5. Ἡ Ἀρπυία. ἥ δ' αἰψ' ὧς θ' ἄρπυια μεταίτῃσα μάλ' ὦκα ἔμμαρψ'. Ἀποσπ. 21, b, 43—44. Παραβολή.

6. Ὁ Ἥφαιστος. Ἰ. Γ, VI, 1.

V. Οἱ ἀγῶνες.

Ὁ καταρραγεὶς τρίπους. τότε δὴ τρίποσι βροτοὶ ἴσοι, οὐ τ' ἐπὶ νῶτα ἔαγε, κάρη δ' εἰς οὐδας ὀράται, τῷ ἔκλειο φοιτῶσιν, ἀλευόμενοι νίφα λευκῇν. Ἔργ. 533—535. Παραβολή.

VI. Ἡ σιδηρουργική.

1. Ὁ κασσίτερος, ὅστις ἐν εὐρὺ στόμιον ἔχουσι χοάνοις τήκεται, ὁ κρατεράτατος σίδηρος, ὅστις φλέγοντι πυρὶ τήκεται (αἱ φάραγγες τοῦ ὄρου, ἡ γῆ καὶ ὁ Ἥφαιστος). πολλὴ δὲ πελώρη καίετο γαῖα ἀτμῇ θεσπεσίῃ καὶ ἐτήκετο κασσίτερος ὡς τέχνη ὑπ'

αἰζηῶν ἐν εὐτρήτοις χαράνοισι θαλφθεῖς, ἤε σίδηρος, ὃ περ κρατερῶ-
τατός ἐστιν, ὄρεος ἐν βήσσησι δαμαζόμενος πυρὶ κηλέφ τήκεται ἐν
χθονὶ δίῃ ὅφ' Ἠφαίστου παλάμῃσιν. ὥς ἄρα τήκετο γαῖα σέλαι πυ-
ρὸς αἰθομένοιο. Θεογ. 861—867. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα
δύο παραβολῶν.*

2. Ὁ χάλυψ. Εὐρυβίην τ' ἀδάμαντος (ἡ σκληρότης) ἐνὶ φρεσὶ
δυμὸν ἔχουσιν. Θεογ. 239.

(Ev Máramarosziget.)

Μιχαήλ Μόδι.

Ἐκ τοῦ αὐγγρικοῦ ὑπό

Γουλιέλμου Ρεecz.

(Vége következik.)

VOLTAIRE „LES GUÈBRES OU LA TOLÉRANCE“ CZÍMŰ DRÁMÁJÁNAK HATÁSA LESSING „NATHAN DER WEISE“-JÉRE.

Azt a sokoldalú hatást, melyet Voltaire Lessingre gyakorolt, Lessing munkásságának első buvárói alig érintik. Úgy látom, Mayr «Beiträge zur Beurteilung Lessings» (Wien, 1880) című műve az első Lessing-tanulmány, mely a «Les Guèbres»-t a «Nathan»-nal kapcsolatban említi (107. l.). Mint minden Lessinget illető kérdésben, Voltaire és Lessing viszonyának tárgyalásában is alapvető Erich Schmidt híres biográfiája,¹⁾ a mely, mintán egy egész fejezetet szentelt Voltaire és Bayle az ifjú Lessingre gyakorolt hatásának, a «Nathan»-ról szólóban elég részletesen megemlékszik a «Mahomet ou le fanatisme» és a «Nathan» közös vonásairól (II, 357), majd fel-
említi a «Zaire» hatását (II, 359), végül érinti a Geber-dráma és «Nathan» alapeszméjének és a testvérek közti szerelem motivumának közösségét (II, 360).

Az Erich Schmidtől a «Nathan»-nal kapcsolatban említett három voltairei dráma közül kétségkívül a «Les Guèbres» a legigénytelenebb, mégis e dráma még a «Zaire»-nál és «Mahomet»-nél is mélyebb hatást gyakorolt a «Nathan» szerzőjére. Ezt akarom a következőkben — bővebben kifejtve és kiegészítve Erich Schmidt rövid és hézagoss utalását — bebizonyítani.

Voltaire e drámát 1769-ben ferney-i tartózkodása alatt írta. Noha a címlap a «Tragédie» feliratot viseli, a Préface a darabot, a mint azt már Erich Schmidt is említi (II, 360. l.), «poème dramatique»-nak, azaz drámai költeménynek nevezi, a mely műfajhoz

¹⁾ E. Schmidt: Lessing. Sein Leben u. seine Schriften. 2 köt. III. kiad. Berlin, 1909.

Lessing «Nathan»-ja is tartozik. Az előszó büszkén mutat rá a darab nemes tendenciájára: «Il a voulu employer — mondja Voltaire önmagáról — un faible talent à inspirer, autant qu'il est en lui, le respect pour les lois, la charité universelle, l'humanité, l'indulgence, la tolérance». Ez a nemes alapeszme rokonítja a két, esztétikai becsre nézve oly különböző értékű művet. Lessing drámájának is hármass jelszava: «charité universelle, humanité et tolérance», azaz az általános, tiszta emberszeretet, humanitás és vallási türelem. A tanács, a melyet a három gyűrű meséjének bölcs bírāja, a valódi gyűrű bírásáért civódó testvéreknek ad, nem egyéb mint az előítéletektől ment, általános emberszeretet parancsa:

Es eifre jeder seiner unbestochnen
Von Vorurteilen freien Liebe nach. (III, 7.)

De nemcsak az alapeszme, hanem számos motívum közössége is a két dráma rokonságára mutat.

Iradan — így szól a voltairei darab tartalma — Apamée nevű szíriai várnak, a római császártól kinevezett katonai parancsnoka; öccse, Césène, ugyane vár egyik főtisztje. Ez az Iradan, ki a voltairei darab főhőse, sokszor emlékeztet bennünk a bölcs jeruzsálemi zsidóra, a nélkül, hogy viselkedésében sok volna Nathan méltóságából, életfelfogásában annak mély filozofijából. Sorsukban is van egy közös vonás. Egykor ő is, valamint öccse is, boldogan élt családjá körében, míg a rómaiak vallási türelmetlensége családi boldogságát fel nem dúlta. Ő maga következőkép mondja el Césénének a végzetes nap történetét:

Le feu consuma tout; je vis notre maison,
Nos foyers enterrés dans la perte commune,
Je ne regrette point une faible fortune;
Mais nos femmes, hélas! nos enfants au berceau!
Ma fille, votre fils sans vie et sans tombeau! (I, 1.)

Nathan is hasonlóképp siratja el a jószívű Bonafides barát előtt családjá pusztulását:

Ihr wisst wohl aber nicht, dass, wenig Tage
Zuvor, in Gath die Christen alle Juden
Mit Weib und Kind ermordet hatten; wisst
Wohl nicht, dass unter diesen meine Frau
Mit sieben hoffnungsvollen Söhnen sich
Befunden, die in meines Bruders Hause,
Zu dem ich sie geflüchtet, insgesamt
Verbrennen müssen. (IV, 7.)

Azame, a darab hősnője, egy ifjú tűzímádó leány, kit Pluto papjai azzal vádolnak, hogy a rómaiak határozott tilalma ellenére vallása előírásához híven a napnak áldozatot mutatott be. Pluto fanatikus papjai az ártatlan leányt halálra akarják ítélni.

Pluto vallásának szószólója, a voltaire-i darab türelmetlen grand-prêtre-je, erősen emlékeztet a «Nathan» ravasz, fanatikus patriarchájára. Mindketten vallásuk ideálját a másvallásúak üldözésében látják.

Iradan kéréseit az ifjú rajongóért Pluto főpapja épúgy e hajthatatlan, könyörületet nem ismerő felelettel szakítja félbe: «Elle mourra vous dis-je» (I, 2), mint a hogy a patriarcha a templomos lovag problémáját «Der Jude wird verbrannt» (IV, 2) ítélettel oldja meg.

Arzame vallása iránt tanusított ragaszkodásával mind jobban megnyeri a római tribunus szívét. Mintha nemcsak Recha, hanem ő is Nathan tanítványa volna, midőn vallását mint a jóékonyság és emberszeretet szektáját jellemzi:

«Que l'on tremble surtout d'opprimer l'innocence;
Qu'on garde la justice, et qu'on soit indulgent;
Que le coeur et la main s'ouvrent à l'indigent;
De la haine à ce coeur il défendit l'entrée,
Il veut que parmi nous l'amitié soit sacrée,
Ce sont là les devoirs qui nous sont imposés. (I, 5.)

Nem csoda, ha Nathan barátja, Al Hafi, a dervis, e vallás követői közé a Ganges partjára kívánczik:

Unter meinen Gebern — — — —
— — — — — Am Ganges,
Am Ganges nur gib'ts Menschen. Hier seid Ihr,

(így szól Nathanhoz:)

Der Einzige, der noch so würdig wäre,
Dass er am Ganges lebte. (II, 9.)

S valóban ama fenséges tanok, a melyek Arzame vallását és hazáját a derék dervis előtt oly vonzóvá teszik, nem egyebek, mint a lessing-nathani vallás alapelvei. A három gyűrű meséjének böles bírása körülbelül ugyanezen parancsokat köti a czivódó testvérek szívére:

«Komme jeder dieser Kraft mit Sanftmut,
Mit herzlicher *Verträglichkeit*, mit *Wohltun*,
Mit innigster *Ergebenheit* in Gott,
Zu Hilfe! (III, 7.)

Arzame hitvallása nem indítja meg Pluto sötét papjait. Iradan őrizetére bízzák mindaddig, míg a császári rendelet végkép el nem dönti sorsát. A fiatal leány elmondja nemes pártfogójának, hogy atyja, kit Arzemon-nak hívnak, egyszerű földműves, anyját pedig, ki korán meghalt, sohasem ismerte; atyja nevelte őt fel saját vallásában:

Mon père m'éleva dans sa religion
Je n'en connus point d'autre; elle est simple, elle est pure;
C'est un présent divin des mains de la nature. (I, 5.)

Nathan is ép így saját vallásában neveli fel Rechát.

Iradan, kinek lelkében a leány iránt érzett rokonszeny lassan-ként szerelemmé változik, elhatározza, hogy Arzame-t feleségül veszi, azt vélvén, hogy így Pluto papjainak boszú tervét megghiusíthatja. Arzame azonban kénytelen Iradan kérését visszautasítani, minthogy

ő már a tűzimádók vallási előírásához híven bátyjával van eljegyezve, kit őszintén szeret.

A testvérek közötti szerelem motivuma, melylyel itt találkozunk, Voltaire drámaiban nem új jelenség. E motivumot Voltaire, mint azt Erich Schmidt (II, 361) kiemeli, már a «Mahomet»-ben Seide és Palmire, valamint a «Zaire»-ban Nerestan és Zaire szerelmének rajzában felhasználja. Kétséggkívül a «Mahomet» és «Zaire» e motivumot illetőleg közelebb áll a «Nathan»-hoz, mint a Geberdráma. Míg ugyanis Seide és Palmire, Nerestan és Zaire a templomoslovag- és Rechával egyezően a vérségi kötelékről, mely szerelmüket csakhamar testvéri szeretetté változtatja, mit sem tud, Arzémon és Arzame ép ellenkezőleg tudatosan mint testvérek szeretik egymást s csak később, midőn kitudódik, hogy nem rokonok, lesz szerelmük, a mi felfogásunk szerint is, jogosulttá.

Iradan annak daczára, hogy reményében csalódott, nem szűnik meg Arzamet Pluto főpapjával szemben védelmezni. Egy pokoli szekta eme pokoli képviselőjére Calas nagy védője a vallási türelmetlenség ellen érzett egész gyűlöletét önti ki, alakját a legvisszataszítóbb vonásokból alkotja meg, hogy a fanatizmus szószólóját minél hatóságosabban bélyegezze meg.

A főpap már csak a császári döntést várja, hogy Zarathrustra naiv rajongóját megsemmisíthesse. Nem a vallás és annak előírásai irányítják tetteit, az állami büntető törvényekre hivatkozik és a bálványain esett sérelmet, valamint a sértő védelmét a császári hatalom megsértésének tünteti fel, hogy azt is megnyerje a boszú művének:

Est-ce ainsi qu'on insulte à nos lois vengeresses,
Qu'on trahit hautement la foi de ses promesses,
Qu'on ose se jouer avec impunité
Du pouvoir souverain par vous même attesté! (II, 5.)

Lessing patriarchája hasonlókép a császári és pápai tekintélyre hivatkozik, hogy az állítólagos bűnöst megbüntethesse:

Dann wäre an dem Juden fördersamt
Die Strafe zu vollziehn, die päpstliches
Und kaiserliches Recht zu einem Frevel,
Zu einer Lastertat bestimmen.

Majd így folytatja:

Ich geh' sogleich zum Sultan — — —
Auch mach' ich ihm gar leicht begreiflich, wie
Gefährlich selber für den Staat es ist,
Nichts glauben! (IV, 2.)

Az ifjú Arzémon, kinek nővére iránt érzett «vallásos» szerelme Iradan tervét meghiusította, megjelenik most már személyesen, hogy ismét bajt és szerencsétlenséget okozzon. Mégatise, Iradan egyik katonája, az ifjú szeleburdi előtt azzal az alaptalan váddal illeti Iradant és Césène-t, hogy a főpappal egyetértően Arzame vesztére törnek. Mikép a «Nathan» templomos lovagja, a fiatal tűzimádó is felindulásának első hevében oly tette ragadtatja magát, melyet épen úgy

megebán, mint a «Nathan»-beli keresztény képmása. Míg azonban a templomos lovag megáll ama út közepén, mely a bölcs jeruzsálemi zsidót a máglyához vezetné, az ifjú parszi messzebb megy s ha eredeti terve, hogy a nemes tribunust megöli, szerencséje nem sikerül is, mégis súlyosan megsebzí törével a türelmes római.

Már-már megérdemelt büntetésének esnék áldozatul, midőn az öreg Arzémon megjelenik és elbeszélésével a dráma bonyodalmának megoldását sietteti. Az öreg földmíves elbeszélése régi sebeket tép fel, de új reményeket is éleszt Iradan és Césène szívében. Mikép Nathan a jószívű szerzetes előtt, akép tárja fel Arzémon a testvérek előtt ama rettenetes nap képét, a mely Emesse városának lángjaiban családi boldogságukat megsemmisíté. Elmondja, hogy Césène felesége elpusztult, Iradan feleségének azonban sikerült két kis gyermekkel elmenekülnie. Ő könyörült meg a szerencsétleneken és fogadta házába őket, a hol az asszony csakhamar meghalt. Az árván maradt két kis gyermeket, egy fiút és egy leányt, ő nevelte fel Zarathrustra tanai-ban, melyeket különben anyjuk is magáénak vallott.

Ezen egyszerű földmíves gondolkozásmódja a Nathanhoz és Saladinhoz méltó. Nem azért, mert a vallás előírja — hangsúlyozza Arzémon — hanem mert az emberszeretet követeli, vette magához a gyermekeket:

Ma loi me le commande et mon sensible zèle,
Seigneurs, pour être humain n'avait pas besoin d'elle. (IV, 6.)

Az ily vallási felfogás hiányát kifogásolja Sittah Palestina keresztényeinél:

Denn selbst das, was noch von ihrem Stifter her
Mit *Menschlichkeit* den Aberglauben würrt,
Das lieben sie, nicht weil es menschlich ist;
Weil's Christus lehrt, weil's Christus hat getan. (II, 1.)

Césène nem lévén többé ura kíváncsiságának, kérdésével Arzémon beszédébe vág:

Pourrais-tu nous donner après de tels récits
Quelque éclaircissement sur ma fille et son fils?
N'as-tu point conservé quelque heureux témoignage,
Quelque indice du moins? (IV, 6.)

Mire az öreg tűzimádó egy levelet nyújt át neki:

Vous en croirez les traits qu'une mère expirante
A tracés devant moi d'une main défaillante. (IV, 6.)

Így találja meg Iradan az ifjú Arzémonban oly sokszor megsiratott fiát és Césène Arzameben elveszettnek hitt leányát. Mindkét tűzimádó tehát római vallású katonák gyermekeinek bizonyul.

Ezen imént vázolt jelenet a lessingi dráma két momentumára emlékeztet: Nathan IV. felvonásbeli dialogusára a szerzetessel és a Saladin palotájában lejátszódó végjelenetre. A szerzetes, ki 18 évvel azelőtt mint a nemes Wolf v. Filnek csatlósa, ki később Askalonnál

hősi halál halt, az akkor alig pár hetes Rechát ura megbízásából Nathannak átadta, visszaemlékezik egy imakönyvre, a melybe Recha atyja a családtagok neveit beleírta:

Doch halt, da fällt mir ein
Dass ich vom seligen Herrn ein Büchelchen
Noch habe.
In diesem Büchelchen stehn vorn und hinten,
Wie ich mir sagen lassen, mit des Herrn
Selbsteigener Hand, die Angehörigen
Von ihm und ihr geschrieben.

(IV, 7.)

Saladin, miután az imakönyvre egy pillantást vet, felismeri azonnal festvére írását s fájdalommal vegyes öröm hangján felkiált:

Ach seine Hand, auch die erkenn' ich wieder.

Césène és Iradan hasonló módon ismerik fel a szeretett kéz vonásait:

Oui, c'est ta tendre épouse ô sacré caractère. (IV, 6.)

Az *ἀναγνώρισις* eme motivuma tekintetében, mely a kézírást használja fel a felismerés eszközéül, a három voltairei dráma közül, melyek a «Nathan»-ra hatással voltak, a Geberdráma áll Lessing művéhez a legközelebb. A «Zaire»-ban egy kereszt, melyet az ősz Lusignan egykor leányának adott, tárja fel «Zaire» kilétét, a «Mahomet»-ben a haldokló Hercide végső szavai fedik fel Seide és Palmire viszonyát, csak a «Les Guébres»-ben adja egy kézírás a felismerés kulcsát a szereplők kezébe.

A felfedezés daczára sem szűnik meg Iradan és hozzátartozóinak helyzete veszélyes lenni. Őt magát elmozdítják állásából és a praetorium máf ki is mondta a szerencsétlenek halálítéletét. Césène Caesar nagylelkűségébe veti utolsó reményét. Elindul az ifjú Arzémonnal, hogy Caesar lábai elé vesse magát, de útközben Pluto papjainak zsoldosai feltartóztatják őket. Az ifjú Arzémon kardot ránt, Césène követi példáját és a gyűlölt főpap a felbőszült tömeg és a két üldözött dúhének esik áldozatául. Kétségbeesve várják a szerencsétlenek a halálítéletek végrehajtását, midőn a nagylelkű imperator megjelenik, a főpap halálában részeseknek megbocsát és az elnyomottakat felszabadítja.

A vallási türelem eme koronás képviselője élénken emlékeztet a «Nathan» felséges szultánjára, kinek alakját Lessing Voltaire «Essai sur les moeurs» cz. történeti művében pillantotta meg legelőször és kinek jellemrajzához új vonásokat nem csak a «Zaire»-ban, hanem a «Les Guébres»-ben is találhatott.

Kétségtelen, hogy Saladin Lessing drámájának sokkal jelentősebb alakja, mint az imperator Voltaire darabjának. Saladin húsból és vérből való ember és nem bizonyos eszmék meglehetősen elvont képviselője, mint a voltairei dráma Caesarja, ki csak a darab legvégén jelenik meg, hogy az iránydráma alapeszméjét diadalra vigye. De bármily jelentéktelen legyen is szerepe, mégis magasröptű tirádáival, melyek különbben cselekedeteivel összhangzók, Saladinhoz méltó. Mikiép Saladin a templomos lovag szemére veti, hogy mielőtt őt fel-

kereste, bajával a patriarchához fordult, a római imperator is mindenekelőtt azért korholja alattvalóit, hogy bizalmukat nem helyezték rögtön az ő jóindulatába, hisz mint mindenki, ők is meghallgatásra találtak volna nála.

Saladin büszke önérzettel említi Nathannak azt a czímét, a mivel őt a nép igazságossága elismerésekép felruházta:

Verbesserer der Welt und des Gesetzes. (III, 7.)

A francia dráma imperatora is jogos büszkeséggel mondja magáról:

*La voix de l'innocence
Parle à mon tribunal avec sécurité,
Et l'appui de mon trône et la seule équité.* (V, 6.)

S a római tribunus bizonyára a nép ítéletét ismétli, midőn ily uralkodót magasztal:

*Je crois entendre un Dieu du haut d'un trône auguste
Qui parle au genre humain pour le rendre plus juste.* (V, 6.)

Ez az uralkodó sem kívánta soha, hogy «minden fának ugyanazon hánca nőjjön» (IV, 4.) s mikép Saladin a templomosok fehér köpenyében, akár a mohammedánok turbánjában jöjjön is udvarába, a római Imperator is mindig kegyelmesen meghallgatta az ősz tűzimádó Arzémont, s most is elhalmozza Zarathustra követőjét jóakarata minden jelével; hitsorsosainak pedig teljes vallásszabadságot adományoz.

(Budapest.)

POLLÁK DEZSŐ.

HAZAI IRODALOM.

Schröder Imre: Propertius hatása Ovidiusra. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1916. 46 l. — **Letics Péter: Tibullus hatása Ovidiusra.** Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1916. 57 l.

Eme két doktori értekezés a Némethy Géza által inaugurált módszert követi. Mind a kettő az «originaler Nachahmer» költői műhelyébe tekint bele és főképp a motívumok rokonságát sőt eredetét igyekszik Ovidiusnál kimutatni mintaképeiből: Propertiusból és Tibullusból. Motívumok és frazeologia, néha centoszerű visszhang tüzetes és nagy szorgalommal, mondhatni leltárszerű pontossággal vannak egybeállítva mind a Schröder, mind a Letics értekezésében oly teljességgel, mely nemhogy kívánnivalót hagyna hátra, sőt inkább azt az önkéntelen fölkiáltást provokálja, hogy *abunde sat.* Érdemes e két értekezéssel bővebben foglalkozni, mert egy módszertani traditio kialakulásának első termékei. A philológiai kutatás terén a hagyomány, egy szerencsésen föltalált módszer szempontjainak alkalmazása és az írók gondolatvilágának leszármaztatása, termékeny talaj,

mely szép gyümölcsöket termel. A fiatalos «trop de zèle» természetes és azért is jó, mert gazdag anyagkészletet gyűjt egybe, mely a további kutatásra többeket is csábít, miben csak haszna lesz a philologiai munkásságnak. De lássuk a két értekezést:

Schröder kiindul az elegia nagy mesterének, Propertiusnak Ovidiusra gyakorolt mélységes hatására vonatkozó ovidiusi nyilatkozatokból, melyekben Propertius maga is mintegy forrásul nevezi meg. Azután rátér a hatás kimutatására. Igen helyesen előbb a hasonló motívumokat tünteti föl, hiszen ez a fontosabb. Így Ovidius Am. I. 8. és Propertius IV. 5. a gonosz kerítő rajzát, azután Ov. Am. II. 11. és Prop. I. 8. *προπεμπτικόν*-ját, Am. I. 10 Prop. I. 3. Am. I. 11. és Prop. III. 23., Am. II. 4. és Prop. II. és 25. Am. I. 5. és Prop. II. 15. Végre Propertiusnak Ponticushoz intézett levelét és Ov. Am. II. 18. Macerhez intézett elegiáját, melyek a Venus békés harczeit állítják szembe Mars véres harcaival, de a szív sebeinek fájdalmát, a kegyetlen szerelem gyötrelmeit rajzolják. A fenzelzett elegiák a reminiscentiáknak és kölcsönvételeknek látszó közös frazeológiát meglepő és találó idézetekkel igazolják.

E ponton tér rá a szerző a közös eszmekörnek megfelelő közös frazeológiájának párhuzamos feltüntetésére: a lena, a «vir», a költő és a kapzsi lány, az egyik halhatatlanságot ígér, a másik kincseket. Azután a *Ständchen* és alakja: a *παρὰ λανσιδύπον*, mely a népköltészetben gyökerezik és Theokritosnál is viszhangzik mind a két római költőnél majdnem ugyanazt a formát ölti magára. Jön a varázslat, melyet Némethy oly széles tanulmánynyal állított egybe, a babona, Amor és Venus hatalma, a szerelmi eskü semmibe vétele, az esküszegés játszi, pajzán felfogása.

Schröder ezután rátér Propertius római elegiájára és az Ovidius «Fasti»-jának megfelelő helyeivel veti egybe. A Heroidák prioritásának kérdését a Prop. IV. 3. elegiájába foglalt költői levél tárgyalásával úgy oldja meg, hogy Ovidius *előbb* írta az Am. II. 18. elegiájában felsorolt Heroidákat, Propertius azután írta az Arethusa-levelét. De Ovidius a többi Heroidákban már utánozza Propertiuszt. Megszólalásig hasonló sorokat idéz. E pontról megjegyzem, hogy az Ovidius Heroidáinak forrása részben a görög tragédiák. E kérdés tovább kutatása termékeny eredményeket ígér. Ezt szerző meg sem említi. Azután szinte hihetetlen, hogy egy Ovidius által magának vindikált műfaj, hogy folytatódhatik *utánzással*. Mennyivel természetesebb az a felfogás, hogy Ovidius a levélformát, melyet megtalált Propertiusnál a maga retorikai hajlamaitól ösztönözöttetve műfajjá fejleszté ki. Egy oly leleményes fő, a milyen Ovidiusé, a legkisebb impulzusra is rájöhetett e műformára, mely annyira megfelelt retorikai iskolázottságának, mint a hogy többi műveiben, így a Metamorphosesban is megtaláljuk. Az eszmekör rokonságának rajzában Schröder eltérő felfogást is kimutat, különösen a mythosok kezelésére nézve. Propertius eszményit, Ovidius racionális parodiát csinál a kultuszból. Egy néhány sajátos szintaktikai jelenséget, centoszerű átvételeket gazdag választékban mutat be. Ezután táblázatban állítja össze a megfelelő helyeket és pedig előbb a Propertius, azután az Ovidius műveinek sorrendjében. Érdekes megjegyeznünk, hogy Propertius 152 helyét Ovidius 174 helyen utánozta. Az értekezés végén

mégis csak Ovidius nagy költői tehetségét, bámulatos rhetorikai ügyességét, verselő művészetét, elbeszélésének báját rajzolja meg és halhatatlanságát hódolattal fogadja el.

Ellentétet találok a végső összefoglalás és az értekezés egész menete közt, mert Ovidius önállóságáról nehéz képet alkotni azok után, mikor az egész frazeológiában oly számos szószerinti egyezést mutatott föl. A rokon hely csik a frazeologia *stílszerű* használatában szószerinti egyezés, de e frazeologia az alexandriai szerelmi költészet és az Anthologia frazeológiája, mint a hogy a Shakespeare szonettjeinek frazeológiája is a renaissance-költészet közös frazeológiája, mint a hogy mi a Balassink Marullust írja át. Ovidius önállósága ép a rokon motívumok egészen egyéni felhasználásában nyilatkozik meg. Hiszen csak a mythos kezelésében való különbség is rendkívül nagy. Az egész értekezés értékes munka, komoly buvárlat eredménye, melyet a szerző fiatal korára való tekintettel érett gyümölcsként lehet élvezni.

Letics Péter ugyanazon módszerben, mestere nyomdokain haladva dolgozta fel Tibullus hatását Ovidiusra. A római elegia fejlődésének rövid ismertetése után siet áttérni kitűzött feladatára, kijelenti, hogy Zingerle csak a hasonló helyeket állította egybe: az ő külön feladatánál tekinti azon motívumok és műkifejezések kutatását, melyeket Ovidius Tibullusból merített. Ő is Ovidius vallomásain kezdi, melyekben Ovidiusnak Tibullus iránt érzett rajongása nyilatkozik meg. Először Tibullusnak kizárólag Ovidius erotikus műveire tett hatását állítja egybe a rokon, néha szószerint egyező helyek gazdag idézésével, azután Ovidius egyes műveiben, főként a természeti képek átvételére, a kultuszra és Róma helyi mondájára vonatkozó helyeket állítja párhuzamba. Kimondja határozottan, hogy egyetlen egy esetben sem fordul elő, hogy Ovidius a tartalom folyásában teljesen megegyeznék Tibullusnak teljes elegiájával, de arra van már eset, hogy egy motívum egy teljes elegia írására serkentette Ovidiust. Így Ov. Am. I. 4. írására Tib. I. 2, 21–22. és I. 6. 17–20. adta a lökést. Tib. I. 10, 52–56. ihlette a költőt Am. I. 7. írására. A szerelemnek a katonáskodással való összehasonlítása, a hetæra kapzsisága, a lena elleni kifakadás indítékai szerepelnek mindkét költőnél. Érdekes az Ov. Trist. II. 447–50. összevetése Tib. I. 6, 7–10; Ov. Trist. II, 453–4 = Tib. I. 6, 19–20; Trist. II, 455–456 = Tib. I. 6, 13–14. Az erotikus kifejezéseket is egybeállítja, melyeket Zingerle figyelmen kívül hagyott. Szerinte ezeknek is Tibullus volna a forrása.

Ezután a dolgozatnak némi önállóságra törekvő része következik. Hét külön cím alatt a rokon helyeknek megfelelő kifejezésekben kimutatható hasonlósága van bő idézetekkel megvilágítva a következő motívumokban: a költő nem tud betelni a szerelemmel, a Beranger-féle beaucoup d'amour, egyébként anakreoni gondolat; a Venus és Amor segítő és büntető, boldogító és gyöttrő hatalma; a hetæra (társadalmi helyzete, szenvedélye, szeszélye és kapzsisága) a költő és hetæra viszonya. A költő küzdelme, az ő nemes szenvedélye és a hetæra nemtelen jelleme közti küzdelem; a lena kapzsisága, a kuruzslóval való szövetsége, félelmetes hatalma, a «vir» (e név mindig a gazdag vetélytársat illeti). E szakaszban kétségtelennek tartja, hogy Ovidius Corinnája nem élő alak, de Tibullus Deliajának és Propertius

Cynthiájának költői művészettel alakított képmása. Schröder a Corinna-kérdést nem tárgyalja. Letics a bonyolult kérdés megoldására még erőtlén. Az Amorum libri szerelmi epizódjának melegsége, sokszor égető, perzselő heve tiltakozik e felfogás ellen. Ha frazeologia, ha még indíték is átvehető, egy élő szerelmi valóság két költő szerelmi életének összeelegyítésével létre nem hozható. A Wagner lombikjából kiugrott Homunculus nem élő valóság.

Az értekezés II. főrészében a szerző Tibullus természeti képeinek Ovidiusra tett hatását rajzolja. Ovidiusnak a Tibullus költeményeiben található helyekre való célzásait külön fejezetben állítja egybe; különös figyelmet érdemel az Am. III, 9. és Tibullus I. 3. egyező helyeinek párhuzamba állítása. Itt már alkalom nyílt volna belemenni a műszerkezet pszichológiai elemzésébe, melytől tartózkodik. Természetesen fejtegetéseinek végén mégis csak Ovidius nagy költői tehetségét kénytelen elismerni. Ovidius a kölcsönzött anyagot szabadon átgúrja. A szerelmi frazeológiát maga is újabbal gazdagítja. Az értekezés végén következik egy pontos Index és pedig előbb a Tibullus elegiáinak forrásul szolgáló és megfordítva Ovidius műveinek kölcsönvételen nyugvó helyeinek jegyzéke. Van pedig az Amoresben 55 kölcsönzött notivum, az Arsban 22, Heroidesben 2, Remediában 2, Fastiban 3, Metamorphosesben 3, Tristiában 16, Epistulæ ex Pontoban 1.

Ez értekezés szorgalmas és gondos kutatás eredménye. A szerkesztésben egy kissé ügyetlen, stílusa még gyakorlatlan. Legértékesebb része művének a célzásokra vonatkozó fejezet; de ép itt tűnik ki a módszer modorosságából eredő hiány. Elfelelte megjegyezni, hogy itt a szó szerinti egyezést oly elegia szerkezete kívánta, mely épen a költőt siratja meg és így hatásosan céloz a Tibullus aggodalmaira, a halál gondolatával foglalkozó költő lelki állapotára vonatkozó ki-fejezésekre. Itt készakarva majdnem az idézet formájával él, hogy jobban fokozza a hatást. — Mindkét értekezést nyereségnek tekintem.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Szinnyei József: Magyar Nyelvhasznítás (I. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító hang- és alaktan. III. Összehasonlító szójegyzék). Előadásai alapján összeállította —. Ötödik, javított és bővített kiadás. (Finnugor kézikönyvek, 3.) Budapest, Hornyánszky Viktor, 1915. 8-r. VIII + 160 l. Ára 8 K.

Szinnyei könyvének mindenegyes új kiadása a finnugor nyelvtudomány nagy haladásáról tesz tanuságot. Csak nemrég maga Szinnyei adott számot a legutóbbi két évtized munkásságáról «Visszatekintés» czímen a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1914. január 20-án tartott közgyűlésén mondott elnöki megnyitójában (MNy. X : 49—56). Az újabb kutatások eredményeit, melyek megállapításában neki magának is tekintélyes része volt, ebben a kiadásban is lelkiismeretes gondnal figyelembe vette. Minthogy egyetemi előadásai alapjául adta ki ezt is, mint az előző kiadásokat, kapitális rövidséggel jelzi az újabb változásokat. Ma már mintha kissé közelebb jutottunk volna a fontosabb problémák megoldásához is. Ilyen pl. a finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyának pontosabb megállapítása.

Az újabb kutatások szerint mindinkább bebizonyosodik a finn-ugor és szamojéd nyelvek közelebbi rokonsága is. Ma még ugyan nem ismeretes az a nyelvi anyag, melyet a helsingforsi Finnugor-Társaság stipendiatusai (Donner K. és Lehtisalo T.) hoztak a szamojéd nyelvterületről, de Paasonen és Setälä értekezéseiből már látjuk, hogy itt is nemsokára meglepő eredményeket várhatunk. Csak egyet említek. A fokváltakozás, úgy látszik, hogy nemcsak a finnugor, hanem már az uráli alapnyelvben is megvolt. Az ú. n. urál-altaji nyelvek és nyelvcsaládok közül tehát legközelebbi rokonságban van a finnugor a szamojéddal, ezt nevezhetjük *uráli nyelvcsoporthoz*; «másrészről — mint Szinnyei mondja — összetartozónak tekintik a török-tatár nyelvcsaládot, a mongolt és a mandzsú-tunguzt (= *altaji nyelvcsoporthoz*), de ezeknek a viszonya még nincs tisztázva. Az uráli és az altaji nyelvcsoporthoz a rokonsága *csak föltevés*».

Az urál-altaji ősrakonságot Budenz idejében szinte megdöntetlennek tartották, míg az újabban megint fölvetett finnugor vagy helyesebben: uráli-indogermán ősrakonság problémáját, melyet Wiklund kezdeményezésére (Le Monde Oriental I.) elég tekintélyes nyelvészek (mint pl. Paasonen) is támogatnak, Budenz (Anderson N. «Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen. Dorpat 1879» cz. munkájáról a NyK. XV. kötetében írt bírálatában) a liminę visszautasította. Úgy látszik azonban, hogy mindkét ősrakonság kérdésében egyelőre csak valószínűségekkel operálhatunk. Amazt nem lehet határozottan tagadni, emezt pedig most még kissé korai állítani.

Szinnyei könyvének a beosztása most is olyan, mint az előbbi kiadásoké. A hang- és alaktani részben következetesen keresztülvitte a Setälä-féle fgr. fokváltakozás elméletét, «mely gyümölcsözőnek bizonyult a mi nyelvünkre való alkalmazásában is.» A fokváltakozás (t. i. az erős és gyenge fok váltakozása) a fgr. alapnyelvben kiterjedt mind a mássalhangzókra, mind pedig a magánhangzókra, amazt a Verner-féle törvénnyel szokás egybevetni, emezt pedig az idg. Ablauttal. A fgr. fokváltakozás főképen a szóbelsei és szóvégi mássalhangzókra vonatkozik, de úgy látszik, hogy bizonyos esetekben kiterjedt ez a szókezdő mássalhangzóra is. Szinnyei pl. a fgr. szókezdő *s és *š mellett az újabb kutatások alapján fölveszi már az ugor *s ~ *z és š ~ ž váltakozást is.

Az alaktani részt is alaposan átdolgozta a szerző, kivált a «Szóképzés» cz. szakaszban találunk sok javítást, pótlást. Ezt most is nagy részletességgel, mindenre kiterjedő figyelemmel tárgyalja. Az egyszerű finnugor eredetű gyakorító képzők közül elhagyja a m. *-i (fgr. *-j vagy *-i) képzőt s az -ál, -él, -ász, -ész stb. képzők hosszú magánhangzóját a megfelelő rövid -al, -el, -asz, -esz alakokból a tövégi magánzó megnyúlásával magyarázza, ezeket pedig az egyszerű képzők közé sorozza. Így aztán természetesen megfogynak az összetett képzők száma is, mert ezen principium alapján több képzőbokrót összefoglalhatott. Ugyanígy lett most már a mozzanatos -am (> *ám*), -em is egyszerű képző ezekben: *futamik* (*villámik*), *félemik*. Hasonló ok miatt hagyta el az egyszerű denominális igeképzők közül a -j-t is.

A névszóképzés terén nevezetes újítása, hogy a magyarban két-féle eredetű deverbális -ó, -ő képzőt vesz föl, az egyiket (*iarov*, *uolov*

HB. *akazthow*, *fereden* stb.) a fgr. $\star-p \sim \star\beta$, a másikat pedig a fgr. $\star-k \sim \star\gamma$ vagy $\star-\eta \sim \star\gamma$ megfelelőjének tartja.¹⁾ Ez utóbbinak a magashangú párja eredetileg *-é* volt (a régi nyelvben: *meneh* 'menő', *Fedeh* (villa) 'fedő'), ebből lett később labialis ejtéssel *-ó*. Idetartoznak az ilyenek is, mint *szüle*, *kerge*, *pörge* stb., aztán a *bírák* s a GyulGl.-ban előforduló *walaknok*, *walacnok*, továbbá ugyancsak a régi nyelvben található a *meltaak*, *meltakat*-féle alakok. Sőt külön képzőnek is fölveszi a m. *-é*, *-át* s ezt a fgr. $\star-j$ ($\sim \star-i$)-ből származtatja. Ez tulajdonképpen egybeesik az előbbivel, úgy hogy az ott fölhozott példák egy részét ezzel is meglehet magyarázni. Ilyen egybeesések az első két csoportban is vannak. Ebből már most az következik, hogy a magyar nomen agentisnek, mely *-ó*, *-ő* és *-ó*, *-é* ($> -ő$), továbbá *-é*, *-á* alakban fordul elő, három finnugor előzménye is volt. A három csoportban az egybeesések szinte elkerülhetetlenek.

A pronominalis képzők között a rokonnyelvi megfelelések alapján kétféle eredetű *-v* képzőt vesz föl, az egyik a fgr. $\star-m \sim \star-\beta$ -ből (pl. m. *tora* $\sim$ osztj. *támz* 'ez, emez' | *tómz* 'az amaz' stb.), a másik a fgr. $\star-\gamma$ -ból való (pl. *öré* $\sim$ vog. *tüß*, *taß* | osztj. *lou*, *to*, *lo*, *io* 'ő').

A mód- és időjelekre vonatkozó rész nagyjában változatlanul maradt. Az *-sz-* és *-gy-* präsensképzőket Setä-ával szemben, a ki ezekre vonatkozólag új magyarázatot kísérelt meg (Nyr. XL 29—33) Szinnyeie továbbra is frequ. continuativ képzőknek tartja, s nem is ok nélkül, mert hiszen ilyenféle képzőket találunk a vogul és votják präsensekben is. Másképp magyarázta Setälä (u. o.) az imperativus *-j* módjelét is: szerinte a *vár-jon*, *kér-jen* alakokban nincsen egyéb, mint igető és személyrag (v. ö. mordvin *vano-zo* 'nézzen'), tehát a magyar fől szólító mód *-j*-je eredetileg nem módjel, hanem a 3. személy ragjának hangtestéhez tartozott. Szinnyeie ezzel az elmés föltevessel szemben is nyomós okokkal megvédi a régi álláspontját (L. Nyk. XLI. 237).

A 'Ragozás' cz. szakaszban is nevezetes változtatás történt. A magyar tárgyas igeragozás problémáját ugyanis Thomsen egy rendkívül érdekes cikkben (Nyr. XLI.) fölvetette, s úgy látszik, ennek a hatása alatt a mieink közül hárman is foglalkoztak vele, ú. m. Simonyi egy rövidebb cikkében (Nyr. XLII.), Melich pedig egy nagyobb, rendkívül sok új adatra támaszkodó értekezésében (MNY. IX.) és végül maga Szinnyeie is (MNY. XI. évf.), a ki az egyes alakoknak Simonyitól és Melichtől sok tekintetben eltérően világos és könnyen áttekinthető magyarázatát adja. A fődologban mindnyájan egyetértenek, abban t. i. hogy a *j*, melyről eddig azt tanítottuk, hogy a 3. személyű tárgynak a jele, nem eredeti, hanem másodlagos elem; továbbá, hogy a tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás azonos eredetű. A tárgyas igeragozás legújabb magyarázatában főképpen a lélektani elv érvényesült, a mennyiben az egyes alakok keletkezését többnyire analógiai hatásoknak tulajdonítják.

¹⁾ Világosan utal erre a Fgr. Sprachw. cz. művében is (96 l.): «Das fgr. *-r* ist nämlich in diesen Sprachen (t. i. a finnben és a magyarban) in gewissen Fällen durch *r* vertreten (S. 43), und so ist es möglich, dass es unter den finn. Ableitungen auf *-ra*, *-vā* und den ung. auf *-ő*, *-ö* ($< -ou$, $-eü <$ Stammaslaut $+ r$) (S. 90, 91) auch solche gibt, deren Bildungssuffix auf fgr. *-r* zurückgeht.»

A határozó ragokat is minutiosus gonddal s éles kritikai érzéssel tárgyalja Szinnyei ebben az új kiadásban. A másodlagos fejlődésű névragjaink körül elhagyta a *-ként* ragot, melynek, úgy látszik, eddigi magyarázata (**kényt* vagyis a *kény* főnév *-t* ragos alakja) nem tartja teljesen elfogadhatónak. E helyett azonban fölvette a *-képpen* ragot, melyre nézve Szarvas magyarázata (Nyr. XXI. 148) tartja helyesnek s a kialakulását így képzei: *-képpen* < **képvén* < **képöven* (v. ö. *minēmnen* 'milyen módon, miképpen' R. < *minēmūen* u. a. R. A *-stul*, *-stül* ragot pedig Révai (Elab. Gramm. III. 268) és Beke (Nyr. XXXIX. 194) magyarázataira hivatkozva az *-st* és *-ul*, *-ül* állapot-határozói ragok összetételének tartja. Ez helyes is, mert hiszen a régi nyelvben és népnyelvben előforduló *fenekest*, *tövest*-féle társ-határozók ugyanolyan állapot-határozói alakok, mint *örömet*, *vegyest*, *egyenest* stb. s könnyen lehetséges, hogy az egységesnek tetsző *-st* rag fölvette később az *-ul*, *-ül* állapot-határozói ragot is. Ezzel természetesen a nagyon elterjedt Budenz-féle magyarázatot, mely ragunk keletkezését a vog. *iōsān-tār* 'hótalpastul' (= *iōsān* 'hótalpas'; *tār* 'tele')-féle kifejezésekkel hozza kapcsolatba, mint nem teljesen elégtőt föl is adta.

A könyv harmadik részét az «Összehasonlító szójegyzék» foglalja el. Ez is az újabb kutatások szerint alakult át, a régi szójegyzetek közül több kimaradt (mint *ajang*, *bámul*, *csina*, *ég* (v.) *ék*, *ester*, *gyermek*, *juh*, *lak*, *langyos*, *lok*, *nyes*, *rossz*, *sas*, *sirály*, *szapoly*, *szed*, *szösz*, *szunyik*, *szűz*, *tapló*, *vejsz* (*vész*), *zug*. Kihagyta az *apa*, *anya*, *anya* szókat is, mert ezek mint «lallwort»-ok az urál-altaji nyelvek körén kívül is el vannak terjedve, tehát bizonyító erejük alig van), s újakat vett föl helyettük (ilyenek: *ár* (fluctus), *buzog*, *csér*, *csikland*, *csillapít*, *csira*, *csurog*, *írt*, *kúszik*, *para*, *paraj*, *por*, *süpped*, *szeg* (szög)-angulus, *tép*, *tönk*, *túr*. Ezek között különösen föltűnők a *p*- kezdetűek.)

Ismertetésemben csak a főbb változtatásokat jelöltem meg, mert hiszen az egész munkán végig vonul az a mindenre kiterjedő kritikai gondosság, mely Szinnyei tudományos műveit olyannyira jellemzi. Könyve mostani alakjában is rendkívül nagy hatással van a magyar nyelvtudomány további fejlődésére, mert hiszen ma már a szakembereknek is teljesen nélkülözhetetlen «Grundriss»-évé lett, még sem tudom elhallgatni azt a szerény óhajtasomat, vajha a tudós szerző ezt a derék munkáját, melynek anyagát oly nagy tudással és szinte rendkívüli kritikai érzékkel állította össze, tudományos módszerének s az egyes nyelvi jelenségek magyarázataiban követett elveinek rövid ismertetésével is kibővítené, így még nagyobb hatása lenne, mert sokkal szélesebb körben keltene érdeklődést nyelvtudományunk iránt. Hogy ezt joggal várhatjuk, arról fényesen tanuszkodik a Sammlung Götschen «Bibliothek zur Sprachwissenschaft» cz. sorozatában megjelent kitűnő «Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft»-ja.

(Debráczen.)

PÁPAY JÓZSEF.

Szögyén Jolán: Louise Labé. Adalékok a költőné életéhez és műveihez. Doktori értekezés. Budapest, 1916. 8-r. 144 l.

E sok tudással és szorgalommal írt dolgozat egy fontos pontban előbbre viszi a tárgyra vonatkozó ismereteinket, tehát van tudományos

értéke. De meglátszik rajta a kezdő írónak gyakorlatlansága, kezdve a stíluson, mely nehézkes, erőltetett, sőt magyartalan is, és végezve ama fogyatkozásokon, melyeket a helyes feldolgozási módszer alkalmazása körül többször tanusít.

A felhasznált művek terjedelmes kimutatásában akad elég fölösleges és avultas; máskülömben széleskörű tájékozottságra vall. A gyűjteményes természetű munkák illető fejezetének szabatos megjelölésével és L. Labé kötete összes kiadásainak felsorolásával a L. Labé-irodalomnak olyan könyvészeti jegyzékét állíthatta volna egybe a szerző ebből a felette elegyes listából, minő ez idő szerint sehol sem található.

A tartalomjegyzékben *Bevezetés*nek minősített legelső pont (egy lap) a XVI. századbeli francia irodalom búvárlásának megindulását vázolja 1826-ban. Főlöszleg volt ezzel kezdeni. Többet ért volna a L. Labé-ról szóló nézetek felsorolását adni egészen Morfig, ki már *Überschätzung*-ről beszél. (Az előszóból azt vehetni ki, hogy Vianey is Morf nézetén van; de Vianey szavait nem szabatosan, mert csonkán és téves beállításban közli a szerző.)

Igazi bevezetést a könyv *Első Része* nyújt (3—22. l.), mely a kor főáramlatainak érintése után «az olasz és a francia renaissance közötti kapcsolat»-ról szól, majd a XVI. századbeli Lyont és a lyoni költőiskolát tárgyalja: az utóbbi két pont aránylag jobban sikerült. Tanulságos lett volna itt közelebből megismertetni velünk amaz onesta cortigiana-kat, donna di piacere-ket, kiket a 46. l. odavetőleg említ és kikkel L. Labé nincs minden rokon-vonás nélkül. Mindenekfelett pedig ismertetni kellett volna annak a Gaspara di Starnpanak költészetét, ki a 47. l. szerint «bizonyos fokú hasonlatosságot tüntet fel» L. Labé-vel, és kinek verseit (a Veronica Gambarra szonettjeivel együtt) idézi is a *Függelék*. Szintúgy nem lett volna szabad csak névszerinti felsorolásával érni be azoknak a Marot-tól aranytollukért magasztalt francia költőnőknek, kik ekkortájt Lyonban nagy szerepet játsztak. Még a L. Labé mellett legérdekesebbnek, egy Pernette du Guilletnek egyéniségéről sem hallunk semmit; költészetének jellemzésével csak pár sorban és általánosságokban végez a 21. l. Szerzőnknek multhatatlan kötelessége lett volna megvilágítani a francia irodalom történetének e fejezetét, mert L. Labé lyoni kor- és kortársnői felől még mindig nem vagyunk eléggé tájékozódva, míg ellenben mársok becses dolgot irtak magáról a lyoni költőiskola főmesteréről, Scëveről, kivel e könyv is előszeretettel foglalkozik. Meglepőnek találok, hogy a szerző azt egyáltalán nem találta szükségesnek elénk tárni, bár a jegyzékben idézi Feugère könyvét (*Femmes poètes au XVI-e siècle*), mennyi költőnővel dicsekedhettek ez időtájt a francia vidéki városok, így pl. Toulouse is.

A *Második Rész* első fele e két fejezethez áll: «Adalékok L. Labé életéhez» és «L. Labé szerelméről» (23—45. l.). A felkutatott életrajzi adatoknak szorgalmas összeállítása, fölülbírálása és némi pótlása. Főleg e három ponttal foglalkozik bővebben: L. Labé részvétele Perpignan ostrománál, erkölcei és Olivier de Magnyhoz való viszonya. Megállapításaiban annyi az ingadozás, a határozatlanság, hogy már ezért sem körvonalozódik szabatosabban a hősnőnek egyénisége. A szerző hangoztatja, hogy L. Labé a renaissancenak tipikus

nőalakja, de nincs ereje hozzá, hogy ezt láttassa is: nála szétfolynak és elmosódnak azok az érdekes vonások és élénk színek, melyek rendelkezésére állottak és melyek egy Taine-féle írótehetség művészetére is méltók volnának. Hiszen, mint külföldben könyvünkben is jórészt olvashatni, ez a «szép kötélverőné», ez a bizonyos fényűzésben élt szellemes polgárnő, kit neves írók és nagy urak udvarlásukkal környeztek, remekül hímzett, elragadón dalolt, zenélt és tánczolt, — gazdag könyvtárral rendelkezett, görög és latin képzettségben részesült. tudott spanyolul, jól ismerte az olasz irodalmat, verselt is olaszul, — arra buzdította kortársnőit, hogy ne csak munkás háziasszonyok legyenek, de szellemileg is iparkodjanak felemelkedni a férfiakhoz, — megragadó szerelmi verseket és a szerelemről egy nagyon szellemes, Voltairétól is magasztalandó elmefuttatást írt, — pompás befőttekkel vendégelte meg remek parkjában látogatóit, télen madarainak énekében gyönyörködött velük madárlházában, — szeretett vadászni és lovagi tornákon férfi-pánczélaban győztesen ki tudta férfi-ellenfeleit nyergükből vetni, sőt egyszer csatában is részt vett.

Az utóbbi pontot illetőleg szerzőnk inkább hajlandó L. Labé tudós, de nem mindenben megbízható életrajzírójával, Boy-val azt hinni, hogy L. Labé nem Perpignan ostromában, de egy, ezt az ostromot mímelő lovagi játékban vett részt. Noha a L. Labé híres elnevezése, a Capitaine Loys című csak Du Verdiernél (1585) fordul elő legelőször (Du V. szerint azért nevezték volna el így a kortársak hősnőnket, mert «a lovaglásban kitűnt»!), biztosra vehetjük, hogy a melyik nő akkortájt oly szívesen tört lándzsát lovagi tornán, az az igazi csatától sem riadt vissza és «az olasz renaissance asszonyainak példáját» ebben is követte. Aubert egész határozottan állítja ezt Perpignan ostroma alkalmából ama versében, melyet *L. Labé maga csatolt verses kötetéhez* és így maga szentesítette a szóban levő állítás hitelességét: főlöszleges tehát minden kételkedés vagy éppen kalandos föltevés. Semiramishoz, a ki az ellenséget szilajon kaszabolta kardjával, az Achillesért harczoló Penthesileához stb. hasonlítja Aubert L. Labét, ki, úgy mond, a lágy női ruhát levetve, «*furieuse... et envieuse de bruit, par les Espagnols* (a spanyol sereg sorain át) *souvent courut...* a legmerészebb támadókat is leverte, senki se mondtá volna, hogy más mint un chevalier vaillant: Chacun (Chaque) Prince la louait... Ell' sembloit parmi l'armée Un Achille» stb. Aubert korántsem mond önmagának ellen, mint szerzőnk véli 29. l. «Ainsi cette belliqueuse — Ne fut jamais *orgueilleuse* — *Telle au camp elle n'alla.* Ains (= mais) *ce fut à la prière de Venus* Qui un soir lui en parla...» Tehát igenis táborba szállt, bár nem döllyfős harczvágyból, de szerelemből. Tán célzás arra az ifjú víztéhez való szerelmére, kiről az egyik elegia szól. — Hadd említem meg itt azt is, a mit könyvünk mellőzött és a mi érdekesen bizonyítja, miként élt később a köztudatban L. Labé emléke: a nagy forradalom idejében ugyanis arczképét zászlóra tűzték mint egy új orléansi szüzét. (Aubert e kifejezése: *deux vaillants frères* és a mit ehhez csatol, Castorra és Polluxra, nem pedig Labé fivéreire vonatkozik; szintűgy téves azt hinni, hogy ugyanott «ton frère» «bár Amorra utal, Labé bátyjáról szól». Csakis Amorról beszél ott Aubert. 29. l.)

L. Labé erkölceséről szólóban azt hangoztatja a szerző, hogy ő

nem akar hősnője «védőjének tűnni» (!), egy ilyen, «csábításoknak kitett szép asszonynál» kockázatos levén az efféle vállalkozás. Ő csak az ellen akar tiltakozni, úgymond, hogy egyes rágalmazó kortársakkal «courtisane impudique»-et, Calvinnal «plebeia meretrix»-et lássunk L. Labé-ben. (A ki olvasta verseit, az így ma nem vélekedhetik!) Mégis az igazság az, hogy a szerző, Boy példájától csábítatva, lépten-nyomon védi és vitatja hősnőjének erényességét, noha másfelől elég tájékozott és elég józanul tárgyilagos bevallani, hogy L. Labé «mint sok más asszony, nem tudott ellenállni a szerelem hatalmának» és egyáltalán nem volt erkölcsösebb kortársnőinél. Hogy e védelem hevében minő következtelenségekbe esik, mint megtagadja máskülömben helyes ítélőképességét, meglepetvé tapasztaljuk néhol.

Igy nála szokatlannak mondható elevenséggel tárja elénk, mennyire szabados erkölcsiük voltak az akkori udvarhölgyek, minden platói szenvelgésük mellett is, és mennyire hathattak ez erkölcsi-cseikkel a jómódú polgári osztályra Lyonban, hol az udvar gyakran és húzamosan tartózkodott. De aztán mit következtet ebből? Labé «könnyen sajtáthatta el az udvarhölgyek könnyed társalgási modorát (!?) és hamarosan vágyódhatott egy *Marguerite de Navarre példáját követni*, maga köré gyűjtve korának egyes kiválóságait» (mondjuk inkább: a lyoni és a Lyonban megfordult kiválóságokat), úgy hogy ez által Mme de Staël és George Sand, Mme Récamier és Mme Lebrun elődje lett. (Mástutt e névsorhoz Ninon de Lenclos nevét is csatolja.)

Lényegesebb ennél az, hogy nemcsak az udvarló, dicsérő ú. n. *blason*-féle verseknek, ezeknek a L. Labé testi bájait «libertin kiszólásokkal» magasztaló «szenvedélyes (?) dithyrambusoknak» életrajzi értékét nyilvánítja semmisnek, lévén azok pusztán divatos írói csinálmányok, de magának L. Labé költészetének őszinteségét is tagadja — Feugèrerrel, kit feled megnevezni. «Nem lehetetlen, írja Sainte-Beuveöt visszhangozva, hogy L. Labé bel esprit minőségében megengedhette önmagának, még házassága ellenére is, a maga szenvedélyvel és kesergéssel telt költeményeit, *a melyek azonban csak költői fikciók voltak és a való életben semmi komoly alappal nem bírtak.*» Pedig hányszor hangsúlyozza szerzőnk e költemények vallomásainak igazságát! Mi több, ő nem csak «egy rajongó lélek mély szenvedélyét» olvassa ki belőlük, hanem egyenesen az írói temperamentumának «érzékiességét» is.

Nem csudálhatni ezek után, ha L. Labé szerelmi viszonyai közül a legkényesebbiket, Magnyhoz való viszonyát nem fogadja el. Ha van kettejük költészetében «bizonyos fokú megfelelés», ezt csakis Petrarca közös utánzásának tudja be. (Közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy Magny költeményei közül a hősnőjére vonatkozókat szintén tárgyalhatta volna szerzőnk.)

«Ugy látszik, írja másutt, Magny volt Labé legfiatalabb hódolója (imádója) s valószínűleg ennek a körülménynek köszönhető a Labé szerelmére vonatkozó *irodalmi viták* (?), *a melyeknek* alapjául csak múltó féltékenységgel szolgált.» (Szerencsére nem igen akad a könyvben sok ilyen, talányszerűen fogalmazott állítás.) Bár azt sem tartja kizártnak, hogy L. Labé egyáltalán nem is «szerzett tudomást» a Magny verseiről, mégis ezt a kérdést veti fel: «Feltételezhető-e, hogy Labé

hitt oly szerelem őszinteségében, mely, hogy kifejezésre jusson, más költőhöz folyamodik, ennek kifejezései és gondolatai segítségére szorúl? Pedig senki sem tudja jobban, mennyire irodalmi reminisczenciákkal telített a kornak összes szerelmi költészete, éppen nem véve ki a L. Labé verseit sem. — Még csak azt a helyet kívánom érinteni, hol arról beszél, hogy Magny később «nem vonakodott költészetének esprit gaillard vonását Labé ellen alkalmazni», t. i. egy gúnyos versében, mely L. Labé és férje ellen van intézve. Ez alkalmából szerzőnk Ronsardnak következő verseit idézi annak bizonyítékául, hogy «a hódolatnak gúnynya való ilynemű átváltozása gyakori lehetett» akkor: «Chaste, divine, sainte — Aussi (= ainsi) l'amoureux doit ¹⁾ — Célébrer la beauté dont plaisir il reçoit : — Car celui qui la blâme après la jouissance stb.» Az általam aláhúzott szavak egyúttal azt is bizonyítják, a mi tulajdonképpen érdekelhet itt bennünket, t. i. mennyi hazugság lappangott a platóiságot szenvedő epedezésekben,²⁾ melyek tehát éppen oly kevésbé vehetők betűszerinti értelemben az erkölcsiség megítélésénél, mint akár fentebb említett ellentétek, a női bájokat frivolságig indiszkrét módon magasztaló, «libertin kiszólásokat» tartalmazó bókversek.

Akár itt, az élettrajzi vonatkozásoknak, akár pedig maguknak a műveknek megbeszélésénél ki kellett volna térni oly kérdések tisztázására, melyek különösebben világot vethetnek L. Labé szerelmi költészetére, noha tagadhatatlan, hogy e kérdések többjének megoldása ma még igen nagy nehézségekbe ütközik... L. Labé Boy szerint 1515 és 1525 közt született, tehát kötetének kiadásakor (1555) harmincz és néhány éves és már férjes asszony volt (házasságának első bizonyítéka már egy 1551-iki okiratban található), noha a kötet leányneve alatt jelent meg. Azt vallja magáról, hogy 16-ik évében (szerzőnk kimutatása szerint ez a szám petrarcai reminisczencia) került Amor hatalmába; addig (olyan fiatalon?) Marsnak hódolt: immár 13 éve tart nála a szerelem hatalma. Vagyis szerelmi versei 30-ik éve előtt keltek. Ő maga ily kifejezést használ róluk egyik elegiájában: *jeune erreur de ma folle jeunesse*. Mégis vajjon nem antedatálás ez, tán férjes nő voltára való tekintetből? (Ugyanazon elegiájában úgy beszél magáról, mint a kinek híre neve már Olasz- és Spanyolországban ismeretes, és a ki így nagy dicsőséget áraszt kedvesére.) Mikor ment férjhez? Anachronisztikus felfogás-e azt hinni, hogy az ezen elegiákban és sonnet-kben megénekelt szerelmi gyötrődések, melyek oka a nem eléggé viszonzott szenvedély, és melyeket perczre a boldog bírásra emlékeztetés vagy éppen az önfeledt mámor ujjongása szakít félbe, inkább férnek össze egy férjes nőnek lelkületével, ahogyan szer-

¹⁾ 36. l. hibásan «*ton doit*». — 29. l. Qui un áll Qu'un helyett. A könyvben egyáltalán sok a sajtóhiba, még a magyar szövegben is. Így 65. és 88. ll. egy-egy egész sor maradt ki; viszont 65. és 87. ll. egy-egy sor kétszer szedve.

²⁾ «A platonizmus, jegyzi meg szerzőnk is az udvarhölgyekről szólóban, könnyen tünteti fel az *erény leple alatt az érzelmek jérdeségeit és hibáit*» (Facsaros és kissé prude kifejezés.) V. ö. még 78. l. a petrarkizmus meghatározását, mely egyébiránt erős ellentmondásokat is tartalmaz, alkalmasint a fogalmazás gyarlósága miatt.

zónk is véli, semmint egy ifjú leányéval, a hogyan régebben képzeltek e versek íróját? Noha a kötet maga egy fiatal leánynak, a szintén költő Clémence de Bourges-nak, van ajánlva, mégis e versekben, az olvasónökhöz intézett apostrophékban tényleg asszony szól mély megindultsággal asszonyokhoz, elnézésüket és együttérzésüket kérve.

Boy itt is egy merész feltevést kockáztat meg: szerinte ugyanis az e versekben megénekelt élmények a házasságelőtti idő emlékei, de a verseket magukat közvetlen házassága után írta L. Labé, visszaemlékezve a mult szenvedéseire. E feltevést két elegia igazolni látszik részben. Így az elsőben L. Labé azt mondja, hogy a mikor szenvedte e szerelmi gyötrelmeket, még nem tudta azokat megénekelni, és most, sok-sok idő múlva, après long temps, még mindig nincs meggyógyulva. sőt most kényszerülve érzi magát «de rafreschir d'une nouvelle pleinte mes maus passez». De vajjon szószerint kell-e vennünk e valómást? — (Szorosan véve a három elegia közül a második, melyet Magnyhoz intézettnek szokás vélni, közvetlen szubjektív költemény, az érzések első uralmakor kelt és a kedveshez szól; a másik kettő visszaemlékezés, az olvasóhoz intézett önvallomás és egyúttal előljáró beszéd L. Labé szerelmi költészetéhez, itt-ott líraibb lendülettel.) Az imént arra céloztam, hogy az elegiák és a sonnet-k csoportjában rokon az érzelmek indítóoka és egész alaphangulata. Vajjon nem jogos-e mégis két külön szerelem ihletését keresni e két csoportban? Vagy épen, legalább a sonnet-k csoportján belül is több imádothoz intézetteknek tételezni fel a verseket? Más szóval: vajjon nem a szerelmi költők amaz ismeretes fogásával állunk-e itt is szemben, mely arra törekedett, hogy oly költeményekből, melyek más meg más szerelmi viszonyoknak voltak emlékei, egyetlen egy szerelemtől inspirálnak látszó regényt alakítson, a különféle imádothakért lángolás közben nyert hangulatokat zavartalan harmoniájú, lélektanilag egységes egészbe olvasztván egybe?...

De már kifogtam a térből és így csak néhány megjegyzést a könyvnek hátralevő részéről, mely az egyes művekkel foglalkozik.

A *Débat de Folie et d'Amour* tartalmának elmondása igenis terjedelmes. (Az elegiáknak és a sonnet-knak magyar prózába feloldása még gyöngébb.) E műnél a színiköltészettel keresni analógiákat, kivált a hogyan a szerző teszi (még nem is az egyes jellemképek alapján!), czéltévesztett szellemeskedés. Ellenben nagyon tanulságos lett volna az elbeszélő irodalomra utalni itt, kivált az érzelmek elemzése kapcsán. És miután egy précieuse hajlamú írónőtől erednek ez elemzések, különösen tanulságos lett volna a párhuzam egy Marguerite de Navarre ral, vagy akár, korábbi időkg visszamenve, egy Christine de Pisan-nal is.

Az elegiáknál és a sonnet-knál megkísérti szerzőnk pótolni abbéli mulasztását, hogy a XVI. századbeli franczia lírának állapota felől részletesebben tájékoztasson, de elég hiányosan végez e feladattal. Az elegiánál inkább költészettani szabályokat feszeget, néhol kissé naivakat. (Az elegia művelői közt azért voluának kevesen a nők, mert «ezeknek szemérme tiltja, hogy minden érzelmük emlékezetet kifejezésre jusszon».) Az a hosszú, szerzőnk helytelen szokása szerint franczia eredetiben közölt idézet Millevoyéból elmaradhatott volna, mert korántsem foglaltatik abban L. Labé költészetének jellemzése,

mint szerzőnk véli. A sonnet fejlődésének vázolója (Vianey nyomán) már aránylag kielégítőbb, de mégis az olasz petrarkizmus általános jellemzésére fordítja a főgondot. Párhuzamot legfőlebb Ronsard-nál kockáztat a L. Labé költészetével, de nincs benne sok köszönet. Ronsard sonnet-i ugyanis, a szerző szerint, a L. Labé-ivel szemben «a kifejezés szempontjából egyhangúaknak és nyújtottaknak tűnnek» (t. i. fel): feledi, hogy L. Labé csak két tuczatot írt, míg Ronsard több nagy czikiust. Képzelet és stíl tekintetében hasonlítani őket egybe nem is jut eszébe: e két fontos momentumot egyáltalán egészen mellőzi a költőnőnél. Ha nem csalódom, arra sem utal, hogy prózáját honfítarsai ma verseinél művészebbnek ítélik.

A mi majdnem kizárólag érdeklí szerzőnket, az az invenczió kérdése. A kül- és belföldi, főleg az olasz hatásoknak, részben hasonlóságoknak egy külön *Függelék* van szentelve: a könyvnek majdnem kétharmada (46--141 l.). E kimutatás természetesen rászorul a helyreigazításokra és pótlásokra, de úgy is, a mint van, igen becses és tulajdonképen ez teszi értékesé a könyvet. A maga nemében első ilyenmű kísérlet, mely anyagát nagy szorgalommal és nagy tájékozottsággal állítja össze: több helyt magának szerzőnknek «felfedezéseit» nyújtja; néhol Scève tudós bűvárának, E. Parturier-nek kutatásait bővült, ki e még kiadatlan eredményeit az igazi tudós önzetlenségével és előzékenységével bocsátotta szerzőnknek rendelkezésére. Ezt a *Függelék*et érdemes lesz a külföldnek is tudomására juttatni. --- Mégis részemről nagyon sajnálom, hogy a szerző nem fogadta meg tanácsomat és ilyen *függelék*et adott, a helyett, hogy ezt a nyers anyagot könyvének illető fejezeteiben, az egyes művek tárgyalásánál használta volna fel és feldolgozta volna. Eljárásának ugyanis az lett következménye, hogy ama fejezetekben fejtegetései sokszor épen azért nem válnak behatóbbakká, mert az adatokat, a mikre támaszkodhatnak, a *Függelék* számára tartotta fent: a mennyiben a lapok alján, jegyzetekben utal rájuk mint bizonyítékokra, csak futtában végzi ez utalásokat és mentegetőzve, hogy már itt előlegez későbbre tartogatott dolgokat. Viszont a *Függelék*-ben, a mennyiben a száraz statisztikai kimutatásokat mégis néhol kommentárral kísérli meg ellátni, rendesen csak már elmondott dolgokat ismételi, a nélkül, hogy azok ez ismétlés révén részletesebb felfejtésekké bővülnének. Így aztán szerzőnk legfőlebb ha kivételesen éri el itt-ott abbéli kijelentett czélját, hogy az egyes tények megvilágítása alapján igazolja az irodalomtörténetnek egyetemes közvéleményét, ne pedig szintén csak általánosságokban visszhangoztassa ő is ama dicséreteket, melyekkel — Morf tiltakozása ellenére — még mindig el szokás halmozni L. Labé munkásságát.

Hogy szerzőnk a maga részéről egyáltalán nem fukarkodik a dicsérettel, gondolhatni. A kornak összes többi szerelmi költészetét írói csinálmánynak nyilvánítja és úgy állítja oda hősnőjét, mint a ki akkortájt egyedül képviseli az igazságot és őszinteséget, a ki «századokkal előzve meg» a romantika nagy lírikusait, először szólaltatta meg a valóban szubjektív lírát, a lélek titkos rezdülleteit feltáró *poésie intime*-et. Az kétségtelen, hogy a Tristan és Iseult nagy énekese, Thomas de Bretagne óta L. Labé-nál jut először ismét szóhoz francia nyelven megragadó erővel a szerelemtől gyötört szív. De nála is kedvencz költőinek segítségével fejeződik ki az indulat, azonfelül hogy,

az elegiákban találtató elég hűvös fajtájú elmélkedésekről nem is szólva, a sonnet-kben sok a précieux módon szellemeskedő elmejáték. Mi több: vele egyidőtájt vagy még korábban, kortársai nem egyszer megtudták szolgáltatóni a szerelmet, ha nem is oly szilajon, de mégis elég mélységgel. Aztán elvégre nem szabad felednünk, hogy Ronsardból — nem is számítva szerelmi verseit — mily gyakran és mily hévvel tör ki egész pályája alatt a szubjektív költő, és különösen, hogy Du Bellaynél milyen hatalmas erővel árad a líraiság az *Antiquités de Rome* és a *Regrets* című sonnet-ciklusokban, nem is szólva az *Olive*-ciklus szerelmi költészetéről. A *poésie intime*-nek bizonyára legfeneklebb szárnyalásai ezek, tehát a L. Labé lelkes méltatása közben sem szabad háttérbe szorítnunk és úgy árnyalnunk, hogy e nagy, Labénál jóval nagyobb szabású tehetségek rovására akarjuk tündököltetni a lyoni költőnőnek e nélkül is eléggé jelentékeny érdemeit.

(Budapest.)

HARASZTI GYULA.

A Gyöngyösy Irodalmi Társaság évkönyve. III. kötet. 1912—1915.
Ungvár, 1915. 8-r. 212 l.

A világháború borzalmi közepette, melyekből Ung vármegye tudvalevően külön is kivette részét, mintha csak tüntetően akarná megmutatni, hogy a kurucz idők megszentelte kulturáját az átszenvedett orosz invázió még csak nem is érinthette, szokott pontosságával, harmadízben jelenik meg az északkeleti vármegyék eleven életet élő irodalmi körének, a Gyöngyösy-Társaságnak évkönyve, mely az utolsó három esztendő tevékenységéről számol be. Van is miről szólnia. Maga elé tűzött feladatait e három évben is minden tekintetben méltó módon oldotta meg. Nemcsak a vidéki irodalmi társaságok közül válik ki mindig céltudatos munkájával, a helyi vonatkozású irodalom kutatásával és istápolásával, nemcsak számontartja Ung vármegye kiváló szülötteinek alkotásait, hanem a mód, a mellel ezt teszi, írók és munkák megválogatása is dicséretére válik, s hozzátehetni, hogy évkönyveinek egymásutánja is haladásra vall.

A most megjelent, szépen kiállított évkönyvet történeti és alkalmi műveken kívül versek, novellák és egy művészettörténeti irányú dolgozat (Szamovolszky Ödönről) tarkítják; de az irodalomtörténetet is hat dolgozat képviseli. Négy szorosabban véve is ungi vonatkozású, kettő — általánosabb érdekű — csak szerzőjénél fogva az. Az egyik, *Berzeviczy István* munkája («Nemzeti egyéniség az irodalomban»), rövid lélegzetű, de igen tartalmas felolvasás, mely az irodalomnak új meghatározását adva, a kozmopolita és a nemzeti irányzat kiegyenlítését abban látja, hogy az emberi nem nagy érzéseit örökítve meg, abban is érezhető legyen a magyar génusz: adja a költői mű az egyetemes nagy érzések magyar felfogását. A másik, *dr. Mauks Ernő* «Irodalmi témákról és irányzatokról» szóló dolgozata itt-ott kissé föllengőssé váló csevegés, vázlatokat ad, melyek nézete szerint feldolgozásra várnak, s a neoromanticizmust vizsgálja.

A négy ungi tárgyú dolgozatból *Császár Elemér* nagybecsű értekezése «Bárd Miklós lírája»-ról már a Budapesti Szemlében napvilágot látott; ám csak helyeselhető, hogy megállapításait a Társaság Bárd vármegyéjében is népszerűvé óhajtja tenni; hasonló elv

vezérelhetette a kötet szerkesztőjét *Mazuch Edé*-nek «Dayka Gábor ungvári tanársága» cz., a költő élete utolsó évére fényt derítő, értékes adatainak — mik az Irodalomtörténet-ben jelentek meg — új lenyomatásával. *Minay Lajos*, Erdélyi János életrajzírója «Erdélyi János első szerelme» cz. kis részletet közöl Ung vármegye nagy szülöttének életéből. S utolsónak említjük azt a dolgozatot, mely a kötetet megnyitja: *Gyöngyösy László*-nak «Az Andrássyak és Gyöngyösy István» cz. értekezését. Színes rajza az annak a kapcsolatnak, mely a poétát az Andrássyakhoz, jelesen Miklóshoz és Péterhez fűzi. Különösen érdekes a Gyöngyösy házasságáról szóló részlet, a minthogy az egész rajz nem annyira új adatok feltárására, mint inkább népszerű és vonzó előadásra törekszik.

A kötetet a Társaság belső ügyeiről és szerepléséről beszámoló adatok egészítik ki.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Werner Lippert: N. D. Giseke, der Bremer Beiträger. Sein Leben und Wirken. Greifswald, 1915. 8-r., 83 l.

E sikerült doktori disszertáció hőse csak annyiban érdekel minket közelebből, hogy német költő létére hazánkban született (1724), melyet azonban már röviddel születése után elhagyott, hogy soha többé ne lássa és tősgyökeres német ember, a mi különben származásánál fogva is volt, és rokonszenves német költő legyen belőle. Ép származásának és születésének körülményei voltak egy századon keresztül (megh. 1765) igen homályosak és részben érthetetlenek, míg én ezeket a kérdéseket végleg nem tisztáztam (EPhK. XVIII, 1894, 817—822. l. és Ungarische Rundschau I, 1912, 224—226. l.). Azóta ezen megállapításaim a német irodalomtörténet biztos tényeivé váltak és természetesen szerzőnk is (4. l.) ismétli őket. Egyebekben a teletseges költőnek és rokonszenves embernek rövid (csak 40 éves lett) és rendkívül egyszerű élete magában véve nem igen alkalmas arra, hogy nagyobb (83 lapra terjedő) tudományos dolgozat tárgyát képezze; pedig szerzőnk a 3. lapon meglepetésünkre kijelenti, hogy ezen tanulmánya csupán az életrajzi anyagot tartalmazza; a Giseke költészetét egy második önálló dolgozatban fogja tárgyalni. Elismerést érdemel, hogy a szerzőnek ily kedvezőtlen körülmények közt is sikerült becses és nem is érdektelen dolgozatot írnia, a mit elsősorban két körülménynek köszönhet.

Először kétségtelen, a mit nem hangsúlyoznak mindig eléggé, hogy a «Bremer Beiträge» cz. folyóirat dolgozótársait nemcsak az irodalom érdeke és rokon esztétikai álláspontjuk kapcsolta egymáshoz, hanem a legbensőbb, legtisztább barátság is, mely néha a kor szellemében kissé túlzott érzékenységgel nyilvánul, de alapjában mindig igaz és egészséges volt. E baráti viszonyuk bizonyítékai elsősorban

leveleik, melyekben megnyerő őszinteséggel értesítik egymást élményeikről, dolgozataikról és terveikről; másodsorban pedig költői műveik, melyek tele vannak életökre és barátságukra vonatkozó adatokkal és célzásokkal. E prózai és verses nyilatkozatokból kiszedett szerzőnk minden legparányibb adatot vagy célzást, melyet 'életrajza' számára fölhasználhatott és ezzel e baráti kör tagjainak és viszonyainak, a mennyiben Gisekét érintik, teljes és rokonszenves képét adja. Minthogy ez a történeti anyag, főleg a verses művekből meríthető, néha nem elég világos, illetve különböző magyarázatot vagy beállítást enged meg, akad elégséges alkalom és ok ellentétes vélemények fejtegetésére, a mi a különben kissé egyhangú életrajzi tárgyalást élénkebbé és tartalmasabbá teszi.

Másodsor: a szerző nem tárgyalja Giseke költészetét esztétikai szempontból, de az életrajz fonalán pontosan felsorolja egyes költeményeit, melyek többé-kevésbé életrajzi jellegűek vagy vonatkozásúak. Ezek a következő három vállalatban jelentek meg, melyeknek Giseke egyik főtényezője volt: 1. «Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes» (ez az ú. n. «Bremer Beiträge»), 1744—1747, négy évfolyam; — 2. «Sammlung vermischter Schriften von den Verfassern der Bremischen neuen Beiträge», 1748—1752, három kötet; — 3. «Der Jüngling», 1747, egy kötet (szerkesztője Johann Andreas Cramer volt). — Minthogy e vállalatokban a szerzők dolgozatai névtelenül jelentek meg, eltérnek a vélemények az egyes darabok szerzőségét illetőleg és ezzel disszertációnk szerzőjének bőséges anyaga és alkalmá nyílik az övével ellentétes felfogások (pl. Erich Schmidt) ellen polemizálnia. Sőt Giseke munkáinak gyűjteménye (1767, kiadta Karl Christian Gärtner) sem egészen kifogástalan ezen szempontból és szintén kihívja a kritikát. Innen van, hogy ez az életrajz mégsem száraz biográfiai adatok egymásutánja, hanem elég gazdag irodalomtörténeti anyagban és megállapításokban, melyek kezdettől végig komoly és módszeres vizsgálaton alapulnak.

De a részletekbe nem akarok bocsátkozni, mert a dolgozat hőse, noha életének első három hónapjában honfitársunk volt, egyebekben mégsem elég jelentős arra, hogy rövid pályájával és épen nem termékeny vagy kimagasló költői munkásságával tüzetesebben foglalkozzunk. Talán elég, ha csak tudomást veszünk e röviden jellemzett dolgozatról, mely szerzőjének körültekintő, módszeres és óvatos tárgyalásánál fogva is figyelmet érdemel.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Axel W. Persson: Zur Textgeschichte Xenophons. Lunds Universitets Årsskrift N. F. Bd. 10. Nr. 2. Lund, 1915. Nagy 8-r. 174 l.

A recensio azon modern eljárásának, mely főleg Lachmann és Bekker I. nevéhez fűződik, jelszava a kézirati hagyomány osztályozása alapján a hagyomány egyszerűsítése volt. Ez a törekvés a kiadó eljárásában sokszor arra vezetett, hogy számos kézirat a konstruált családfában elfoglalt helyzete szerint, mint «deterior» elhanyagoltott, s a tudós kiadás szövege kizárólag egy-két, a konstruált vagy feltételezett archetypushoz legközelebb állónak látszó, ú. n. «melior» kéziraton alapult. (Homerosnál a Villosion-féle Venetusokon, Platon-

nál a Clarkianuson, Sophoklesnél a Laurentianuson, Xenophon Anabasisában a Parisinus 1640. C. kéziraton és ennek rokonain, Demosthenesnél a Parisinus Σ codexen, stb.).

A régi kéziratok értékelésében s általában a régi szövegek történetének rekonstruálásában valóságos forradalmat okoztak a múlt század utolsó negyedétől kezdve az egyiptomi papyrus leletek. A papyrustöredékek maguk ugyan legtöbb esetben kéziratainknál hibásabb, sokszor valósággal «vad» — verwildert, verlottert, — (*Ludwich*) szövegeket adtak, de collatiójuk és módszeres vizsgálatuk először Homerosra, aztán Platonra, majd a szónokokra, drámaírókra vonatkozólag különféle fontos szövegkritikai tanulságokkal járt.

Egy ilyen fontos tanulságra, melyet kivált Usener, Wilamowitz és Leo Fr. fejtettek ki, a papyrusoknak a kéziratokkal megegyező variánsai vezettek,¹⁾ nevezetesen: az a feltűnő tény, hogy a papyrusok szöveghelyei sokszor nem valamely, addig melior-nak, hanem deterior-nak minősített kéziratéival egyeztek. Ez a megegyezés sokszor nyilvánvalóvá tette, hogy némely, addig elhanyagolt kéziratok az eredeti szöveget helyenkint pontosabban őrizték meg, mint a simább, olvashatóbb szöveget nyújtó «jobb» kéziratok, s ez a tanulság egyrészt a családfák felállításában s az archetypus megállapításában óvatosságra intette a kiadókat, másrészt a recensióban az *egész* kézirati anyagnak lehetőleg pontos figyelembevételére. Az ú. n. «jobb» kéziratok többször az eredeti (többnyire alexandriai) hagyománytól messzebb állóknak, conjiciáló tudósmunkásság alkotásainak bizonyultak, s bár a ránk maradt kéziratok viszonylagos kora szerint régiek, az illető auctor szövegtörténetében aránylag fiatalok lehetnek; tetszetős, könnyen érthető variánsaikkal szemben sokszor a deterior kéziratok nehezebben magyarázható helyei (*loci difficiliores*) bizonyultak eredetieknek, annyira, hogy most már sok variáns «difficilior» voltát épen az eredetiség mellékbizonyítékának szokás tekinteni.²⁾ A szövegtörténetre vonatkozó tanulság tehát az volt, hogy a byzantiumi korban számos kéziraatra nézve *tudatos* — jóllehet nem modern értelemben tudományos — átalakító, simító munkásságot kellett feltételezni. Ugyanis, míg a modern kiadó célja Lachmann óta az, hogy lehetőleg közel férközzék az illető auctor eredeti szövegéhez, azaz — legtöbb esetben — alexandriai kiadásához, addig a byzantiumi kor nagytudású, de módszertelen kiadói elsősorban könnyen olvasható szövegeket akartak nyújtani, melyek sokszor nem megkönnyítik, hanem megnehezítik a kéziratok családfájának megállapítását.

Ilyenformán legújabbán minden auctorra nézve, melyhez papyruslelet, vagy általában indirekt hagyomány is van, a kiadás előmunkálataképen azt a kérdést kell eldönteni,³⁾ van-e az illető szöveg hagyományában nyoma ilyen, késői emendáló-munkásságnak, s ha van, a rendelkezésre álló összes anyag alapján a meglévő teljes kézirati apparatus *új értékelését* kell elvégezni. Ez az új értékelés

¹⁾ L. Gercke: Gercke és Norden, *Einleitung*, I¹. 51.; Persson, 2.

²⁾ Gercke: Gercke és Norden, I. 23. 55.

³⁾ Gercke, u. o. I. 24.

némely írónál (pl. Platonnál, Isokratesnél, Demosthenesnél, Thukydidesnél¹⁾) családja felállításának teljes lehetetlenségére, s e szerint eklektikus eljárásra vezet; más esetekben a meglévő kéziratok vagy egyes kéziratcsoportok magasabbra értékelésére, eddig elhanyagolt kéziratok módszeres értékesítésére (pl. Homerosnál, itt kivált a két angol kiadó *Leaf* és *Allen* munkássága következtében, mely utóbbi tudós az Ilias-szöveg megállapításában addig értékteleneknek tartott 79 olasz kéziratot is felhasználta, s köztük kivált a *h*-val jelölt csoportban sok értékes, régi lectiót talált); mindkétféle esetben azonban, mint már említettem, a meglévő kézirati hagyomány pontosabb kiaknázását kívánta, még a legfélreesebb és legfiatalabb kéziratoknak is új átvizsgálását. Ez az oka, hogy a philologiai szövegkritika az utóbbi évtizedekben, mikor pedig a philologia és a történettudomány határvonalai mindinkább elmosódnak, a maga formális kutatásaiban is történeti utat követ, s így ismét a philologiai munkásság középpontjába lép. A szövegtörténeti vizsgálódások főleg Németországon, az új philologia igazi hazájában, a philologia legkorszerűbb teendői között foglaltak helyet, jöllehet az az eredmény, melyhez a philologia legnevezetesebb képviselői egyes szerzőkre vagy műfajokra nézve eljutottak²⁾ (*Ludwich* és *Allen* Homerosra, *Wilamowitz* a tragikusokra, lyrikusokra, *Leo* Plautusra, *Usener* Platonra, *Diels* az ó-ioni bölcselőkre nézve) inkább negatív, mint pozitív természetű: nem magasabbra, hanem alacsonyabbra tűzi ki a szövegkritika elérhető céljait, nem egyszerűsíti, hanem bonyolítja a kiadó munkáját, nem emendáló lángeszeket, hanem higgadt óvatossággal és történeti módszerrel dolgozó átlagkutatókat buzdít a sok fontos auctor-nál még csak ezentúl végrehajtandó recensiónak előmunkálataira.

Ezzel a reactióval persze velejárhat az a régi veszedelem, hogy a szöveghelyeket hozzá nem értő kiadó nem mérlegeli, hanem számlálja. (Efféle kifogás még *Ludwich* Homerosával szemben is felhangzott.) De először is tudnivaló, hogy a fennebb mondottak nem annyira magára a recensióra, mint inkább a recensio előmunkálataira vonatkoznak, s főképen, hogy a recensens (editor) munkája még az előmunkálatok végrehajtása mellett sem lehet pusztán mechanikus, hanem magukhoz az előmunkálatokhoz is *esetről-esetre* széleskörű tárgyi és nyelvi tudás és kivált az illető auctor pontos ismerete szükséges a döntéshez. E nélkül a szövegkritikai munkálkodás épen úgy pusztá játék marad, mint az emendatiós-korszakban volt.

Amaz régi adatok között, a melyek a szövegrecensio előmunkálataihoz nélkülözhetetlenek, a papyrusleteken kívül, és azok előtt is volt indirekt anyaga a philológiának: az ú. n. testimoniumok, azaz a régi írónál, scholiastáknál, lexikonszerzőknél található *idézetek*, *paraphrasisok*, régi *fordítások*.³⁾ Csakhogy, a mi az idézeteket

¹⁾ Gercke, u. o. I. 51. Wendland u. o. I. 419.

²⁾ Gercke Krollnál (die A. im letzten Vierteljahrhundert) 499. l.

³⁾ Az idézetek felhasználására a szövegtörténet érdekében a legismeretesebb példát eddig tudvalevőleg *Ludwich* adta Über die Zitate aus der Zeit von Aristarch bis Didymos 1897. cz. programmértékezésében és die Homervulgata etc. 1895. cz. művében, melyekben az alexandriákat meg-

illeti, míg a papyrusleletek nyilvánvalóvá nem tették az efféle vizsgálódások fontosságát, addig ezeket sem mindig gyűjtötték és használták fel a recensió céljaira nézve módszeresen; aztán meg az idézetek terén bizonyos circulus vitiosus is kísértet, mert egyrészt az idézetek maguk is megint csak recenseálandó, esetleg hibás szövegű ókori forrásokból meríthetők, másrészt felhasználásuk függ az idézeteket tartalmazó auctor műfajától és általában az ókori irodalmi technikának részleteiben még nem mindig tisztázott kérdéseitől (pl. az idézés módjának, a plágiumnak, stb. kérdéseitől). Mindenesetre igaz marad azonban, hogy legmódszeresebbnek és legeredményesebbnek olyan szövegtörténeti vizsgálódást kell tartanunk, mely az egész direkt és indirekt ókori hagyományt (tehát az idézeteket, feliratokat, papyrusolat is) egyaránt felhasználja.

Ezt a feladatot tűzte ki Xenophonra nézve maga elé a svéd Persson most szóban lévő munkájában, melyhez hasonló apparatusú tudtommal egy ókori auctorra nézve sem jelent meg eddig.

Xenophonra nézve különösen szükségesnek mutatkozott ez a vállalkozás. Xenophon nagyon rosszul és csak fiatal kéziratokban ránk maradt szövegének eddigi kiadásait épen efféle előmunkálatok hiányában általában ki nem elégtőknek jelezték a tudósok, sőt *Gercke* és *Wendland*¹⁾ egyenesen felhívták a philologusokat az Athenaiosnál lévő idézetek összegyűjtésére és collatiójára. Előmunkálatul *Wendland* csak *Thalheim*-nak értekezését²⁾ említi, mely azonban csak néhány kisebb munkára (*Hieron*, *Agésilao*s, *Apologia*) vonatkozik. Maga Persson ismeri még *Schenkl* Xenophontische Studien-jeit, melyek az *Anabasis*t és *Memorabiliát* is felölelik (a bécsi Akadémia jelentései közt), de még hiányos Athenaios- és Stobaios-kiadásokon alapulnak; továbbá *Kewes*-nek a *Suidas*nál lévő *Anabasis*-töredékekre vonatkozó értekezését (*Diss.*, Halle, 1908), végül *Charanon* tanulmányát a *Memorabilia* Stobaios-féle szöveghelyeire vonatkozólag (Paris, 1903). Ez minden. A papyrusok tehát eddig egyáltalában nem voltak felhasználva, az idézetek és testimoniumok pedig csak egyes auctorokból és csak egyes Xenophon féle munkák szövegeire vonatkozólag. A kiadások e szerint csak a kisebb munkákra nézve tűrhetők, melyeknél a kézirati anyag is egyszerűbb; a nagyobb munkák recensiójában eddig teljes volt a bizonytalanság, s kivált az *Anabasis*-ében és *Kyropaideiá*-ében, melyekről épen ezért kissé bővebben szövegek ez ismertetésben, mert ezekre nézve Persson eredményeit is ismertetni szándékozom.

Az *Anabasis* kézíratait *Dindorf* óta a hagyományos két csoportra — meliores és deteriores — osztják, a *Parisinus C.*-t vévén a meliores főképviseelőjéül, a *Bodleianus D.*-t és rokonait emezekéül. — A *Kyropaideiá*nál három csoportba osztották a kéziratokat. Az *x* csoportra (megint a *Parisinus C.*-vel az élén) az *y* csoportra (*Erlangen*-

---

előző Homérvulgata képviselőiül a *Platon*nál, *Aristoteles*nél, *Aischines*nél lévő idézeteket, az alexandriai kor utáni vulgata képviselőiül programmértekezésében hat író homéridézeteit, munkájában *Apollonios Sophistes* lexikonából való idézeteket vett ismeretes következtetése alapjául.

¹⁾ *Gercke* és *Norden*, Einl. I. 50., I. 424.

²⁾ *Hermes*, XLIII. 1908. 477.

sis 88, F., és a már említett Bodleianus); s a z csoportra (melynek élén egy Parisinus A áll). Dindorfnál inkább a z csoport, Hug-nál és Marchant-nál inkább az x csoport alapvető. Csak Gemoll (1912-ben megjelent Teubner kiadásában) adott több szerepet az y csoportnak.

Az előmunkálatok ilyen stádiumában fogott hozzá Persson a maga munkájához, előszava szerint eleinte csak a Wendlandtól ajánlott Athenaios-idézetek feldolgozásához, később azonban az egész problémának az összes papyrusok és az összes indirekt hagyomány segítségével való megoldásához. Papyrustöredéket 16-ot kutatott fel (holott Wessely csak 13-at regisztrál), melyek közül legkiadósabb és legtanulságosabb volt kivált Oxyrrh. Pap. IV. 697. (a részben Stobaiosnál is meglévő Kyrup. részlet); továbbá a Rainer flh.-féle VI. 81. (Kyrup.) és u. o. VI. 97. (Hellen.). A citatumok és lexikoni anyag tekintetében, jóllehet teljességre itt természetesen nem tarthat igényt (51. l.), végigkutatatta Athenaioson kívül az *összes forrásokat* (!), kiadósabb eredménnyel kivált Plutarchost, Ps.-Demetrios Phalereust, Aristeides rhetort, Polluxot, Eusebiost, Stobaiost, Photiost, Suidast.

A papyrusokat a Xenophon-féle munkák sorrendjében tárgyalja (az Anabasis-szal kezdve); a citatumok kutatásánál azonban időrendben halad, s ezzel egyúttal felvilágosítást ad *Xenophonnak a görög utókorra való hatásáról*. (Innen is kitetszik, hogy X. inkább mint philossophus, Sokrates tanítványa hatott a stoikusokon keresztül; mint történetíró csakhamar elfeledték!) Szóba kerül továbbá a X.-féle munkák czíme és beosztása a hagyomány tanusága szerint (Összefoglalás, 160. l.). — A munkának ez a része irodalomtörténeti szempontból is érdekes; s a szerző tudatában volt ennek a mellékezelnek, mert ámbár a legtöbb auctorra nézve negatív eredménnyel járt a kutatás, mégis szövésteszti az összes számoltató auctorokat X. szempontjából. A szerző elmeélének és görög nyelvi tudásának is itt van legtöbb szerepe az idézetek módjához fűződő (fennebb említett) bizonytalanságok miatt.¹⁾

Módszeres eljárása tekintetében Leo tanítványának vallja magát (2. l.). Mind a papyrusok, mind az indirekt hagyomány collatiójában először az illető szöveget jellemző új lectiókat regisztrálja és értékeli, aztán összeállítja a *megjegyzéseket* a kéziratok egy-egy csoportjával (a hol korrigált, vagy variánsos papyrus szerepel, a javításra és variánsra is tekintettel, a hol több indirekt testimonium megegyezik, azokat is egymással összehasonlítva²⁾ s végül levonja a collatióból következő szövegkritikai és szövegtörténeti eredményeket.

A mi magukat az *eredményeket* illeti, ezek kivált az Anabasisra és Kyrupaideiára nézve meglepők.

Xenophon szövegének alexandriai recensióját a két rendbeli, variánsokat is tartalmazó papyrus is valószínűvé teszi. Az Anabasisről illetőleg azonban csakugyan igazolta a kutatás, hogy a byzantiumi korban simító, kiegyenlítő átdolgozáson ment keresztül a hagyományos szöveg, s az *indirekt hagyomány nem az ú. n. «meliores» kéziratoktól, hanem épen a «deteriores»-ektől képviselt hagyományt támo-*

¹⁾ L. pl. a 74. lapon Aristeides, a 110. és kk. lapokon Athenaios idézőmódjára vonatkozó fejtegetéseket.

²⁾ L. pl. Stobaios és Euseb., 137. l.

gatja. A kézirati hagyomány megoszlása még a X. századnál is fiatalabb. E szerint a kiadók álláspontja az Anabasis szövegében eddig hibás volt, s ezentúl eklektikus eljárás lesz szükséges a deterioriores csoport alapján. Kíváncsinos nevezetesen a Venetus 511. és Vaticanus 1335 kéziratok részletes collatioja, melyből eddig *Laundström* csak próbákat adott. — A Kyrupaideiában az indirekt hagyomány az *y* kéziratcsoport fontosságát bizonyítja; e szerint az *x* csoport ezentúl másodrangú fontosságú lesz a *z* és *y* csoportok mellett. — A többi munkák közül még a Hellenikára vonatkozó eredményt említtem, mely szerint Harpokration még más könyvbeosztásban ismerte és használta.

A kisebb munkákra nézve magára P. munkájára kell utalnom az olvasót, melyet különben sem annyira eredményei, mind inkább *módszere* miatt ismertettem. Fényes bizonyítéka ez a mű annak, hogyan lehet ezen a téren szigorú módszerrel és bibliografiai tájékozottsággal még a tudomány nagy centrumaitól kissé félrebbeső helyen is eredményes és maradandó munkát végezni. Megeshetik ugyan, hogy — kivéve az egyes variánsok értékelésénél itt-ott¹⁾ olvasható fejtegetéseket — a tartalom, vagy finom nyelvi és formai distinctiók iránt érdeklődő (Bentley—Hermann—Cobet—Nauck—Müller L—Némethy iskolájú) philologus olvasót bizony nem igen elégítik ki az efféle munkák. Hogy őket kellően méltányolhassuk, el kell telve lennie az olvasónak azzal a történeti érzékkel, mely tudományunkat az utolsó évtizedekben annyira áthatotta, s mely a szövegek terén is a történeti igazság felé törő módszeres kutatást még arra az esetre is lelki gyönyörűséggel fogadja, hogy az eredmények maguk csak keveset vagy semmit sem változtatnak a szövegből meríthető tárgyi tudásunkon. Szomorúan kell felsóhajtanom, ha arra gondolok, hogy a boldog semleges nép fia a rettenetes mult esztendőben ráért ilyen, nyugodalmas időkbe való, minutiosus kutatások végzésére és közzétételére, s hálával tartozom neki azért, hogy a bennünket körülvevő rémségeket «tantisper certe», míg témájával magamnak is foglalkoznom kellett, velem is felejtette.

(Budapest.)

GYOMLAY GYULA.

Hermann Diels: Antike Technik. Sechs Vorträge von —. Mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln. Leipzig und Berlin. Teubner. 1914. Ára 3.60 márka.

Az ókori technika fejlettségéről rendszeren csak a görög-római építészettel kapcsolatban szoktunk hallani, meg a geometria és fizika tanulása ismertet meg görög tudósok neveivel, de ez utóbbiaktól a jövőndő philologus a középiskolában el is búcsúzik s Heron és Pythagoras emlékezetünkben valahol Newton és Gauss mellé sorakozik, talán csak Archimedes áll külön helyre s a fizikából már elfelejtett törvénye helyébe a durva római katonától széttaposott köreinek halvány képe lép. Pedig a megismert dolgok megismerésére törekvő tudományban méltán kér helyet magának az ókori technikai ismeretek megismerése is s tudvalevő, hogy terjedelmes kötetek és mélyre-

¹⁾ L. pl. 35., 39., 81., 94—5., 97., 98., 145. ll.

ható kutatásokról beszámoló dolgozatok jelennek meg külföldön, a melyek nemcsak hogy bővítik ez irányú tudásunkat, hanem egyúttal a humanisztikus irány híveinek állásait is erősítik annak a kimutatásával, hogy a görög és latin nyelvből nemcsak grammatikát és poétikát, hanem praktikus tudást is lehet meríteni.

Az a hat előadás, a melyet Diels könyvében olvasunk, sorban a görög tudomány és technika viszonyáról (I.), az ókori ajtókról és zárazokról (II.), a gőzgépről, automatáról és taxaméterről (III.), az ókori telegrafiáról (IV.), az ókori artilleriáról (V., a magyar «tüzérség» szót nem lehet ez értelemben használni) és az ókori chemiáról (VI.) szól.

Aránylag legismertebb dolgokat az I. előadás mond el. A többi öt oly tudományos kutatások eredményeivel ismerteti meg, a melyek részben a legújabb időben történtek, részben pedig nekünk nem könnyen hozzáférhető helyeken láttak napvilágot. Bár előadásmódja — előszava szerint is — népszerű, vonal alatti jegyzeteiben bő irodalmi utalást ad, úgy, hogy az érdeklődő könnyen találhat útbaigazítást további tanulmányozásra.

Az ókori forrásokra visszamenni akaró kutatót — a mint a 26. lapon olvassuk — az fogja meglepni, hogy mily kevésbé őrizte meg az irodalmi hagyomány az ókori technikusok és feltalálók emlékét. Mint jellemző példákat említi Diels, hogy Herodotos a Hellepontoson fenécziai és egyiptomi mérnököktől épített rossz hajóhídról beszélve egy szóval sem említi, hogy e rossz hídat egy Harpalos nevű görög mérnök tette megbízhatóan használhatóvá, úgy, hogy ezt a körülményt csak egy egyiptomi papyrustöredékből ismertük meg. S ugyane papyrusdarab értesít arról, hogy Diades nemcsak írt gépekről s nemcsak szerkesztett ostromgépeket, hanem hogy Tyros ostromát s Alexandros többi várostromait tényleg vezette, pedig Tyros ostromáról Arrianos olyan részletes leírást adott, hogy még a falakra elsőül fellépett katona nevét is megírta, de Diadesnek még csak a nevét sem említi.

Részleteket Diels könyvéből idézni nem akarok, csak azt említem meg, hogy képei a bonyolultabb leírásokat is könnyen érthetővé teszik. Előadásain e képek helyett sokszor az antik leírások alapján újra elkészített gépeket és eszközöket mutatta volt be.

Noha a márka és korona viszonya ma inkább arra ösztönöz, hogy márkával fizetendő könyvet ne vásároljunk, mégis bátran ajánlhatom minden philologusnak, hogy Diels e kis könyvét már most szerezzze meg.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

Franz Schnass : Der Dramatiker Schiller. Aufzeigung seines Werdens und Wesens durch einheitlich-vergleichende Betrachtung und ästhetische Erklärung seiner Dramen.
Leipzig, Ernst Wunderlich. 1914. 8-r., 779 l. Ára 8 M.

A Schiller rajongás műve ez a könyv : sok tekintetben Schiller-apologia. Forradalmi hangú bevezetése után azt várjuk tőle, hogy merőben új eredményeket adjon. De már mikor az ötödik oldalnál tartunk, a hol Raabe *Dräumling*-jának háromoldalas ismertetését adja

és ezzel akarja illusztrálni a német Schiller-rajongást; majd a mikor a Schillert támadó írókat úgy czáfolja meg, hogy egyes, nem is túlságosan merész állításaikat felkiáltójellel közli, — hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ennek a vaskos könyvnek az elolvasásával egyáltalán nem gyarapszik majd Schillerre vonatkozó tudásunk. A könyv középfelé mind a két ítéletünk megváltozik.

Sok mélyenjáró gondolatot, sok érdekes fejtegetést talál az olvasó ebben a könyvben; csak nem annyit, mint a mennyit terjedelménél fogva vár tőle. Az író genetikus módszerrel vizsgálja, hogy miképen alakultak ki Schiller lelkében azok a problémák, a melyek drámaiban testet öltöttek; nyomon követi a schilleri dráma formai evolúcióját a naturalisztikus típustól a stilizált drámaig; megmutatja, hogy hogyan nőtt ki az új tárgyból az új forma. Finoman elemzi Schiller drámáinak technikai virtuozitását és nagy szeretettel tárja elének legelrejtettebb szépségeiket is. De a magvas gondolatokat és a Schiller mély megértésére valló fejtegetéseket sok felesleges és oda nem tartozó anyag elolvasása árán kapjuk meg olyan fáradsággal, mint az aranymosó a fővényből az aranyport.

Ennek két oka van. Egyrészt az író nem szánta egységes közönségnek. Bevezetése szerint a tanulni vágyó ifjúság számára állította össze mindazt, a mit Schiller drámáira vonatkozólag tudni kell; vele akarja megértetni Schiller lelkét drámái megtestesülésében; de szól a tanárokhöz is és mintát akar nekik adni a schilleri dráma didaktikai feldolgozására. A tanuló ifjúság szempontjából talán szükséges pl. a német színházat történetének vázlatos összeállítása és a trilogia fogalmának hosszadalmas magyarázgatása. De a kinek ezekre még szüksége van, hogy fogja majd megérteni a szakkifejezésekkel túlhalmozott, elvont fejtegetéseket Schiller és Kant világnézetének kapcsolatáról, vagy Schiller esztétikájáról? Közönségének hol egyik, hol másik részét veszti el szeme elől a szerző. Másrészt leszedett minden virágot, a mit útközben talált. Sok mindent elmond, a mire munkájával kapcsolatban jutott rá, ha nagyon laza szál fűzi is Schiller drámái munkásságához. Így pl. hatoldalas fejtegetést olvasunk Hebbel *Maria Magdaléná*-járól csak azért, mert épúgy polgári dráma, mint a *Kabale und Liebe*; mert arról, hogy *Meister Anton* a *Musikus Miller* típusának továbbfejlődése, egy szót sem szól.

Schillerért való rajongása sok helyütt elfogultságba csap át és félrevezeti az író. A drámák kialakulására ható tényezők közül kihagyja az irodalmi hatást. Schiller szerinte teljesen eredeti író. A Schiller korabeli drámairodalmat mintha kizárólag a xeniak gúnyverseiből ismerné és drámairodalom jellemzése helyett a *Shakespeares Schattent* közli le. Egyáltalában le se száll a schilleri magaslatokról és nem vizsgálja: hátha mégis ebből az irodalomból nőtt ki Schiller és hátha mégis kapott valamit tőle? Így különösen az ifjúkori drámák tárgyalásánál veti el a súlykot sok állításával, például mikor azt állítja, hogy a *Räubernak* semmi köze a *Sturm und Dranghoz*. A *Kabale und Liebe* motivumait szerinte kizárólag az életből vette Schiller; legfeljebb az *Emilie Galotti* hatását hajlandó elfogadni, mert ez eléggé előkelő irodalmi minta. Holott a *Kabale und Liebe* tárgya, alakjai, tendenciája jó ismerősei annak, a ki az akkori polgári drámának csak egy-két termékét is elolvasta. Csak Gemmingen

drámájának, a *Der deutsche Hausvater*nek, és Wagner *Kindesmörderin*-jének hatására utalok; *Miller* muzsikusként *Humbrecht* mészárosnak egyenes leszármazottja.¹⁾ Olyasforma naivságok ezek, mintha valaki azt akarná bizonygatni, hogy az oroszán nem macskafajta állat. Naivságnak tetszik az is, a mikor a *Brant von Messina* meséjéről büszkén jegyzi meg, hogy még eddig nem találták meg a forrását. Mintha bizony Schiller nem volna elég nagy ahhoz, hogy maga találja ki drámájának a meséjét! — mondja. Ilyesformán mindaz, a mit a szerző Schiller drámáinak irodalomtörténeti és színészettörténeti jelentőségéről mond, üres szó marad.

Több kritika kellett volna és kevesebb rajongás; vagy legalább is kevesebb az ilyen helytelen rajongásból, a mely az elfogultsággal határos. Akkor az író ennyi szerető elmélyedéssel, ilyen filozófiai iskolázottsággal és esztétikai érzékkel, ezzel a fordultatos stílussal és gazdag, kifejező nyelvvel bár kisebb terjedelmű, de igazabb és formásabb könyvet írhatott volna Schillerről.

(Budapest.)

KÁDÁR JOLÁN.

A. W. Verral: Lectures on Dryden. Cambridge, University Press. 1914. 8-r. 271 l. Ára 7 sh 6 d.

E mű tizenkét, Cambridgeben tartott egyetemi előadásból keletkezett. Scott és Sainstbury nagy életrajzi munkái alapján ismerteti, de kritikailag, Dryden életét. Az előadások közt legnagyobb figyelmet érdemel az, a mely a Dryden-korabeli irodalmi kritikával foglalkozik. Dryden Angliának újszólván — időben — első kritikusa. E nemű főműve, az *Essay of Dramatic Poesy*, négy barát beszélgetésébe öltöztetett kritikai munka, melyben — bár a francia forma híve — nem szolgailag akarja a hármas egységet követni; nagyobb szabadságot követel, de Shakespearét francia formák közé szeretné szorítani. Jellemzőnek tartja a szerző Drydenre, hogy Jonsont és Fletchert dicséri, míg Heywood-ot és Shirley-t megveti. Nem találjuk eléggé kidomborítva azt a tényt, hogy Dryden csak kora erejének és gyengeségének megtestesítője, sem azt, hogy a gyengéd érzelmek iránt nem volt érzéke. Újat mond a Dryden ódáiról szóló előadás is, bár a korabeli vonatkozások megállapításában nem mindig ad elfogadhatót. Egyébként a sok apró részleten nem képes uralkodni s nem is mindig következetes az eredményeknek az előzményekkel való összefüggésének bizonyításában.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philológiai Társaság 1916 május 17-én *felolvasó ülést* tartott. Tárgyai voltak:

1. *Vári Rezső*: Ungrolimni Beócziában.
2. *Husztai József*: Lucretius a nyelv eredetéről.

¹⁾ V. ö. A. Eloesser: *Das bürgerliche Drama*. Berlin, 1898.

3. *Zolnai Béla*: Mátyás-mondáink eredetéhez.

A felolvasást követő *választmányi ülés*en Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp I. titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Alszeghy, Binder, Császár, Gyomlay, Huszti, Incze, Király, Kuzsinszky, Némethy, Székely, Szigeti, Vári és Zlinszky vál. tagok. Jegyző: Vértesy D. II. titkár.

1. Bevétel ápr. 30-ig 7859 K 20 fill., kiadás 2123 K 58 fill., pénzmaradvány 5735 K 62 fill. Alapítványok összege: 13,800 K. n. é. érték-papír és 15 K 25 fill. készpénz.

2. Új rendes tagok 1916-tól: Szombach Gotthárd jászói prémontrei tanár (aj. Karsai) és Szűts Ferencz rózsahegyí kegyesrendi tanár (aj. Bán J.).

3. A folyó évi közgyűlésen tiszteleti tagokul választott Heisenberg Ágost és Fináczy Ernő az Elnökhöz intézett levélben mondtak köszönetet megválasztásukért.

Heisenberg levele így szól: „... Sie haben die grosse Güte gehabt, mir durch Ihr liebenswürdiges Schreiben vom 15. April mitzuteilen, dass die Budapester Philologische Gesellschaft in ihrer diesjährigen Jahresversammlung mich zu ihrem Ehrenmitglied erwählt hat; gleichzeitig haben Sie mir eine kostbare Urkunde über die Wahl zugestellt. Gestatten Sie gütigst, hochverehrter Herr Präsident, dass ich für die mir erwiesene hohe Auszeichnung meinen tief empfundenen herzlichen Dank ausspreche. Ich schätze es als eine ganz besondere Ehre, der hochangesehenen Budapester Philologischen Gesellschaft anzugehören, die sich in jahrzehntelanger Tätigkeit so hervorragende und mannigfaltige Verdienste um die philologische Wissenschaft erworben hat. Mir ist es immer eine besondere Freude gewesen zu sehen, dass die byzantinischen Studien, denen ich meine bescheidene Arbeit widme, gerade von seiten der Philologen Ungarns seit langem eine so starke Förderung erfahren haben, und immer aufs neue bewundere ich die raschen und vielfältigen Fortschritte, die ihnen durch die Arbeit der ungarischen philologischen Forscher beschieden gewesen sind. Um so lebhafter empfinde ich die Ehre, jetzt selbst der Budapester Philologischen Gesellschaft angehören zu dürfen, die so viele ausgezeichnete Gelehrte umschliesst. Indem ich Sie bitte, hochverehrter Herr Präsident, den Mitgliedern der Budapester Philologischen Gesellschaft meinen tiefgefühlten Dank für die hohe Auszeichnung aussprechen zu wollen, bleibe ich mit dem Ausdruck wiederholten Dankes für die gütige Mitteilung...“

Fináczy Ernő ezt írja: «Az Egyetemes Philologiai Közlöny f. évi április havi számából, úgyszintén a f. évi április 17-én hozzám érkezett oklevélből arról értesültem, hogy a Budapesti Philologiai Társaság a f. évi február hó 21-én tartott közgyűlésében engem tiszteleti tagjává megválasztott. Az utolsó évtizedek alatt, más területeken és munkakörökben kifejtett tevékenységeből csak nagyon kevés jogcímet meríthetek ugyan arra, hogy ezt a nagy kitüntetést részemről kiérdemeltnek tekintsem, de úgy érzem, hogy a Méltóságod vezetése alatt álló tudós társaság e választással nem is annyira szoros értelemben vett, rég elmúlt időkre vissza-

menő philologiai munkásságomat, mint inkább a humanisztikus nevelés eszményeieért való állandó hevülésemet, az irodalmi műveimből netán megállapítható tudományos módszert (mely — mint mindenkor hálásan elismerhetem — philologiai tanulmányaimban gyökerezik) s a közoktatás különböző jelentős ügyköreiben tölem telhetőleg érvényesített, a klasszikus tanulmányok méltányos érdekeinek megóvására irányuló őszinte törekvéseimet kívánta méltatni. Fogadja a Tisztelt Társaság mélyen érzett hálám kifejezését, s azt a biztosítást, hogy azok az érzelmek, melyek immár közel négy évtizeden át a Budapesti Philologiai Társasághoz s a tőle képviselt philologiai tudományokhoz fűznek, e kitüntető választás következtében lehetőleg még fokozottabb mértékben fognak engem arra sarkalni, hogy fiatalkori, és soha meg nem tagadott eszményeimet ezentúl is hűséggel szolgáljam. Arra kérem Méltóságodat, hogy a Budapesti Philologiai Társaságnak hálámat és köszönetemet tolmácsolni kegyeskedjék . . . »

— Othello-motivum két magyar vígjátékban. 1859 június 30-án került színre először a Nemzeti Színházban *György Vilmostól*: Gyula szerelme és *Kísértől*: Egy frakk kevés.

A Napkeletben a színi kritikus (hihetőleg Vahot Imre) ezeket írta a két 1—1 felvonásos vígjátékról: «Mindkettőnek féltékenység az alapja, csak hogy míg az elsőben egy igen is jámbor Othellóval ismerkedünk meg, ki igen is együgyű dolgok miatt féltékenykedik — mi már magában véve unalmas história; az utóbbiban kissé túlságosan karrikizott alakok nem annyira vígjátéki, mint bohózatos elembe mozognak, az igaz, hogy sok könnyűség — még több eleveenséggel, a mi természetesen nem unalmas história. Kiséri darabja sok mulatságos helyzettel bír, de jövőre jó lesz az obsitos kézzelfogható túlságoskodásait mérsekelni. 'Gyula szerelme' nagyon is ártatlan kis darab, mely hosszadalmas periodusaival elfáraszt, mely sem alakjaival, sem meséjével nem bír érdeket ébresztetni. Egyébiránt dicsérendő, hogy e két tehetségesebb fiatal írónk, a színműírás nehezebb terén is megkísérlették erejüket.» (Napkelet, 1859 évf. 447 oldal, 1 hasáb.)

A kéziratban maradt két kis vígjátékot fiatalabb író társaim valamelyikének érdemes volna föl kutatni s az Othello-motivum szempontjából behatósabb vizsgálat tárgyává tenni.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF

— Lampadedromia. Egyik népszerű felolvasásomban (megjelent a kolozsvári tanárok Háborús beszédei közt, 1913.) az ellenségtől ostromlott görög város képét iparkodtam megrajzolni Aineias alapján (de obsidione toleranda comm. ed. R. Schoene, Teubner, 1911), s itt szóba hoztam a katonai *fénnyelzést* is, mint a hogy Diels is szentel e tárgynak egy-két lapot az antik technikát ismertető dolgozatában (Antike Technik, 1914), s miután azt Wolfgang Riepl kimerítő módon fejtegette az ókori hírszolgálatról szóló nagy monographiájában (Das Nachrichtenwesen des Altertums, 1913, 46. k. l.). De sem magam nem hoztam, sem a nevezett szerzők nem hozták a katonai fénnyelzést a lampadedromia vallási szokásával bizonyos összefüggésbe, bármennyire közelfekvő is lett volna ez. A *fáklya futás* ünnepi versenyt főleg athéni emlékekből ismerjük, s manapság legkitünőbb leírását a Daremberg—Saglio—Pottier-féle szótár nyújtja (Lampadedromia Alb. Martin-tól) Paul Foucart alapvető fejtegetéseire hivatkozással (Revue de Phil. XXIII. 1899). Eredetileg úgynevezett staffettafutásról volt itt szó: az egy sorba, némi távolságra felállított résztvevők

egymásnak adták az égő fáklját tovább; tulajdonképeni versenyző és esetleges győztes maga a *φάκλ*. Csak később szorította ki e gyakorlatot a személyes versenyzés, hogy ki-ki a maga fáklájával iparkodjék a pálya végső céljához, az oltáron a tüzet meggyújtani. A mi e gymnikus agon eredetét illeti, a magyarázók tisztán a szent tűz élesztésének primitív szertartásaira gondolnak (így Martin is), s nem veszik észre, hogy a verseny a maga külső feltételeiben és lefolyásában annyira megegyezik a háborúskodás körén belül kialakult *fáklajelzéssel*, ennek egyik vagy másik módjával, hogy a *lampadedromiát egyenesen a vallás szolgálatában megismételt harci gyakorlatnak tekinthetjük*.

A taktikus Aineias előírja, hogy — a mennyiben nem lehet a városba közvetlenül jelzést adni — állítsanak fel embereket, a kik majd átveszik és továbbadják a fényjelt (208, *ἄλλους ἐπ' ἄλλοις τόποις διαδεκτῆρας εἶναι: τῶν αἰρουμένων σημείων, ὅτι σημαίνουσιν εἰς τὴν πόλιν*). Kétségtől van dolgunk, a mely mellékállomásokat told a két végső állomás közé; a vonalat alkotó fáklások helyben maradnak, helyből továbbítják az átvett üzenetet (ugyanígy 965: *ἐὼν <δὲ> μὴ φαίνεται πρὸς τὸν στρατηγὸν ὁ λαμπτήρ τοῦ πωλῶντος, ἄλλος διαδεκτὴρ ὑπολαμβάνων λαμπτήρι φαίνεται τῷ στρατηγῷ*). De ilyen egyhelyt-maradás lehetetlenné válik, ha valamely mellékállomás fáklája kialudt; és egyenesen staffetta-futás jó létre, ha megfelelő számú fákla hiányában (s ez a hosszas háború következményeképp sokszor megeshetett) és kisebb távolságok esetében nem minden állomás rendelkezett külön fényjelzővel. Tényleg Aineias szövege egyik helyen oly összefüggésben beszél *διαδεκτῆρες*-ről, hogy jelt felfogó személyek fix állására nem gondolhatunk. Az ellenség a város közelében tartózkodik; a lakosok mindazonáltal a város falán kívül kerti munkával vannak elfoglalva; este napnyugtakor a városba kell őket visszatérlelni, még pedig, ha távolabb vannak szétszórva, *διαδεκτῆρες* segítségével (231). Itt előre kijelölt relais-vonalról már alig lehet szó, s az egész processust nem tudom másképp elképzelni, mint úgy, hogy az értesítő az értesítettnek adja a fáklját tovább. Hiszem, hogy az efféle továbbításnak egyéb más példáját is könnyen meg lehetne a görög taktikus irodalomban találni. Még a fix állomások között is fullajtárok — lehetőleg lovasok — tartották fenn az összeköttetést szóbeli közlések czéljából (210. kőv. a *ἡμεροκόπου*-ról; a 215. sorban az eddigi conjecturák helyett *συ-εν-εισεν-τ* kell olvasni: «közjők betold» értelmében). Hogy a *lampadedromia* régebbi módja nem a személyes verseny, hanem — most már azt mondhatjuk — a relaiszerű, ez — véleményem szerint — jó bizonyíték az általunk feltételezett kapcsolat mellett: a fáklajfutás csak abban a viszonylag késői időben került a vallás körébe, a midőn a legegyszerűbb katonai fényjelzés, a magaslapon gyújtott máglya, már az ismertetett szívényesebb jelzési módokhoz vezetett.

A *lampadedromia vallási* vonatkozásai is egészen más világításba kerülnek, ha vele kapcsolatban a *katonai* tűzjelzésre gondolunk. Mindenekelőtt megértjük, hogy miért főleg a katonasorba lépő ifjaknak, az *ἐφηβοῦ*-nak versenyküzdelmé a *lampadedromia* (balkezekben pajzsot hordó ifjak ábrázolását római korból l. Martin cikkében). Természetesnek fogjuk találni, hogy a thrák lovasok lóháton mutatták be a *λαμπάς*-t Bendideia ünnepükön. Nem fogunk csodálkozni, hogy az 5. század folyamán *Pan* is azon istenek sorába került, kiket fáklaversenynyel tiszteltek meg. Herodotos elbeszélése (6, 105) már rég figyelmeztetett volna a kérdéses összefüggésre; *Pan* Pheidippides, az athéni *ἡμεροδόμος* előtt jelent meg, s mint a szövetséges görögök harczosa, mint segítő és biztató hangok hírnöke kap a perzsa háborúk idején kultuszt az athéni akropolis alatt. Végül a *Panathenaia* szertartását sem August Mommsen zavaros feltevésével fogjuk magyarázni (a semmikép ki nem elégítő *Feste der Stadt Athen* 104. l.). Kit illetne meg a fáklaverseny inkább mint *Athena Polias*t, ki fenn az akropolis bástyáin őrködik népe fölött, az ellenséget jelző

φρουράν vagy πρῶτον védett helyén? Hogy e mellett a tűz isteneinek, Hephaistosnak és Prometheusnak oltárai is szerepet játszanak itt, az csak természetes.

(Kolozsvár.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

— A Nibelungenlied egy XVII. századi említése. Köztudomású, hogy a Nibelungenlied Bodmer kiadása ¹⁾ óta terjedt el. A XIV.—XV. században még igen népszerű költemény hosszú időn keresztül úgyszólván ismeretlen maradt. A XVI. századból két említésén kívül ²⁾ Lazius az egyetlen, a ki belőle szemelvényeket is közöl *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis ac dialectis libri XII.* cz. 1555-ben megjelent művében. ³⁾ Valamely Nibelung-idézet más előfordulásáról a tudománynak nincs tudomása. ⁴⁾

Fr. H. v. d. Hagen ⁵⁾ még azt hitte, hogy Lazius a Bécsben lévő ambrasi kézirat eredetijét használta. Bartsch összeállításából ⁶⁾ azonban különállásuk kétségtelenné vált. Lazius előtt valószínűleg a költeménynek egy ma ismeretlen kézírata feküdt.

Lazius Nibelungen-idézete azonban nem maradt egészen észrevétlen. Azokon az idézeteken kívül, a melyek belőle Martin Opitz *Annoliedjébe* (1639), Schottel *Teutsche Sprachkunst-jába* (1631) és H. I. Wagner v. Wagenfels *Ehren-Ruff Deutschlands* (Wienn 1691, 20. l.) cz. művébe kerültek, ⁷⁾

¹⁾ *Chriemhilden Rache, und die Klage, zwey Heldengedichte aus dem schwäbischen Zeiupuncte. Samt Fragmenten aus dem Gedichte von der Nibelungen und aus dem Josaphat. Zyrich, 1757.*

²⁾ Bruschius és Wiguleus Hund. V. ö. Zarncke cikkét a Peiffer-féle *Germania I. 202. l.*

³⁾ Idézeteit összeállítja: Abeling: *Das Nibelungenlied und seine Literatur. Leipzig. 1907. 183—186 ll. V. ö. még: Dümmler: Pilgrim v. Passau und das Erzbisthum Lorch. Leipzig 1854. 95. l.* — Laziusnak nagyszámú kézírati műve van a bécsi cs. és k. udvari könyvtár tulajdonában. Ezekben is vannak vonatkozások a Nibelungenliedre, a mint egy-két kodex átnézésénél láttam. Pontos utánjárással, azt hiszem, megállapítható volna, hogy Laziusnak a középkori költészetről sokkal nagyobb ismeretei voltak, mint a hogy azt feltételezték.

⁴⁾ Hormayr 1828 febr. 27. írja b. Mednyánszky Alajosnak: „Das alte Gedicht, vermeintlich von Passauer Bischof Pilgrim, dem Apostel der Ungarn, ist nichts mehr noch weniger, als das *Lied der Nibelungen*, welches Hund zu Brünn [recte: Prunn] an der Altmühl und Lazius in Passau fast zu gleicher Zeit entdeckten, Kaiser Maximilian aber schon früher durch Sundheim besass und das späterhin durch Erzherzog Ferdinand aus der Insbrucker Schatzregistratur nach Ambras kam, von wo es 1665 Lambecius in die Wiener Hofbibliothek brachte.“ (Nemzeti Múzeum kéziratára.) — Hormayr téved, a mikor Suntheimra vezeti vissza az ambrasi kéziratot, mert ennek másolója kétségtelenül Joh. Ried. V. ö. a Pfeiffer-féle *Germania IX. 381. l.* és *Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen des Kaiserhauses. II. Regg. Nr. 734, Nr. 1195.*

⁵⁾ *Der Nibelungen Lied zum erstenmal in der ältesten Gestalt aus der St. Galler Urschrift mit Vergleichung aller übrigen Handschriften herausgegeben. 1820.³ XXXIX. l.*

⁶⁾ *Der Nibelunge Nôt mit den Abweichungen von der Nibelunge Liet, den Lesarten sämtlicher Handschriften und einem Wörterbuche. herausg. von Karl Bartsch. I—III. k. 1870—1880.*

⁷⁾ Opitzot említi Hagen i. h. (Abeling nem ismeri), Schottelt Mone (*Einleitung in das Nibelungenlied. Heidelb. 1818. 5. l.*) után Abeling i. m. 142. l., Wagnert A. Walheim (*zur Kenntnis des Nib.-liedes im XVII. Jh.: Zeitschrift f. d. deutschen Unterricht 1913, 676—678 ll.*).

egy másik XVII. századi említésére óhajtok rámutatni, a mely szerint majdnem nyolczvan évvel megelőzve Obereit felfedezését és Bodmer kiadását, Lazius idézete egy erdélyi ember figyelmét költötte fel. Ez az erdélyi ember Martinus Kelpius volt, a ki 1684-ben a lipcei egyetemen tartott doktori disputájában,¹⁾ a melyben az erdélyi szászok ősrégi (dák-gót) származását bizonyíttatja, a Laziusból ismert Nibelungen- idézetet is felhasználja eruditiója feltüntetésére.

A XIX. fejezetben a gepidákról szólva következőket mondja: «Sed à cognatis Ostro-Gotthis, quos lacessiàrant, cladem accepère. Propagati tamen fines ad Daciam. Cedit Attilà florenti famosus Ardaricus, eique spontè, an invitus nescio locat filiam *Chrimihildem*. In hujus nuptiis feralis sanguinis meatus fauces Attilà profocat. Generosior Ardaricus, quam qui alius, præter Attilam dicto obsecundet, se in libertatem, alios in exempli confidentiam, vindicat. Pelluntur Hunni. *Ardaricus Daciam* occupat, fines quàm latissimè per Pannoniam producit.» A «Chrimihild» említése előtt azonban következő magyarázó jegyzetet fűzi mondandóihoz: «Jornandes sanè maximà fidelitate hunc Ardar. erga Attilam fuisse tradit c. 38. R. G. Ast ipsas has nuptias fœdavit prælum filiorum Attilà cum Gepidarum ac Gothorum Principibus ob Chrimihildem, ut docent versiculi à Lazio adducti p. 603.

Da schlûg Ortlieben das Chynt Hagen der Held gût |
Da im gegen der Hand am Swert floss das Plût.
Und das der Khünigin das Haupt sprang in di Schos |
Da hub sich under daigen ain mord grym und has.
Darnach schlûg er den Mainzogen ain swinden slag |
Das im das haupt nider vor dem Tisch lag.
Es waz ain jamerlicher Lohn, den er dem Mainzogen gab |
Er sach vor Etzeln Tische ainen spielman etc.»

Lazius szövegétől csak jelentéktelen eltérések észlelhetők. Laziusnál az általam használt kiadás 757. lapján található a megfelelő idézet, a hol a Kempiusnál nagy kezdőbetűs szavak (*Mainzogen* és *Etzeln* kivételével) kis betűvel kezdődnek. Az idézet Bartsch szövegében az 1961—1963 versszaknak felel meg,²⁾ az 1962-iknek második sora (Laziusnál is!) hiányzik, a nyolczadik sort tehát a következő (1963.) versszak első sora alkotja.

Ez az adat, a mely eddig tudtommal ismeretlen volt,³⁾ szintén bizonyítja, hogy a Nibelungenlied egyetlen XVI. századi idézete több helyen is figyelmet keltett és hogy annak a közönségnek, mely előtt Kelpius disputáját tartotta, szintén kellett egy ily régi költemény létezéséről értesülnie. Nem lehetetlen, hogy ha valaki abban az időben fedezte volna fel a Nibelungenlied kéziratát, a mikor a német nyelv régi emlékeinek a kiadása napirenden volt és a mikor Leibniz szélesebb körök érdeklődését keltette fel a német nyelv története iránt, ily esemény nagyobb hatást tett volna, mint Bodmer kiadása a XVIII. századi francziás világban.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

¹⁾ *Natales Saxonum Transsylvaniæ, Aposciasmate Historico collustratos, consensu et auctoritate incluti philosophorum ordinis in Academia Lipsensî, publicæ Eruditorum disquisitioni submittent, Praeses M. Martinus Kelpius Holdvilagensis Saxo Transsylvanus, et respondens Joachinus Christianus Westphal, Neo-Ruppinus Marchicus. Die XXII. Martii Anni 1684. Lipsiæ.*

²⁾ Bartsch i. m. I. 326.

³⁾ Schullerus több ízben foglalkozott M. Kelpiussal (I. *Korrespondenzblatt d. V. f. s. L. VIII. 1885. 89. l.; Programm des ev. Landeskirchen-seminars zu Hermannstadt 1895. 6. l.;* valamint erd. szász szótárának 1898-ban kelt bevezetését), de Nibelungen-idézetét sehol sem említi.

— A budai basa a német irodalomban. E tárgy német feldolgozásait (l. György L., EPhK. 1915:237. l. és Tolnai V. u. o. 1916: 68 l.) összeállítottam már egyízben, persze oly helyen, a hol igen könnyen elkerülhetette a figyelmet (Karl M. Kertbeny im Briefwechsel mit deutschen Schriftstellern: Ung. Rundschau, II. 2, 976. l.). H. Zschokke elbeszélését és C. Pichler regényét időrendben megelőzi Varnhagen von Ense novellája (Kriegsabentheuer, Deutsche Erzählungen von K. A. Varnhagen von Ense. Stuttgart und Tübingen, 1815, 267—297 l.). A *Kriegsabentheuer* korai kísérletei közé tartozik a sima és sokoldalú irodalompolitikusnak. Hiába keressük benne későbbi történeti arcképeinek és jellemrajzainak goethei plaszticitását, s így inkább csak tárgytörténeti jelentősége van. Forrása az ismeretlen szerzőjű, francia «Le Bacha de Bude» (1765?) vagy valamilyen német származéka lehetett. A fő történet előzményeit az Elbe partjára lokalizálja. (Varnhagennek Magyarországhoz való viszonyáról egyébként l. Levelek a magyar emigrációból cz. cikkemet, Magyar Figyelő, 1913. III. 357. II. és Ung. Rundschau, 948. l.)

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

— Az «Attila-kincs» feliratainak ügye. Az Ethnographia legújabb számában (26: 220—7) Mészáros Gyula felel az EPhK.-ben (39: 495—7) megjelent apró közleményemre, melyben kimutattam, hogy Mészárosnak az a czikke, melyben az ú. u. Attila-kincs feliratait akarja törökül elolvasni (Ethn. 26: 1—21), módszer és szaktudás nélkül megírt kísérlet.

Mészáros méltatlankodik, hogy felfedezése iránt magyar turkologus körökben komoly érdeklődés nem mutatkozott. Pedig vannak turkologusaink, a kik ezekhez a dolgokhoz igen jól értenek (Gombocz Zoltán, Munkácsi Bernát). A hiba nem ezekben van. Sőt megesett Mészárossal az a méltatlanság, hogy mindössze én írtam róla két oldalt, az is tele van személyeskedéssel. Hát azok a hibák valóban elég súlyosak ahhoz, hogy a kinek a fejére olvassák, személyes sértésnek vegye.

Mészáros azonban ebben az újabb cikkében megczáfolja minden állításomat. Először az a baj, hogy kritikámban elhallgattam dolgozata egy-egy főrészét, az írástörténeti és történeti elmékedéseket. De hiszen Mészárosra az irigység sem foghatja rá, hogy külömb írástörténész és historikus, mint a milyen turkologus. Ha munkájának a turkologiai része ilyen módszerrel és ilyen tudással készült, milyen akkor a többi! Egyébként a feliratok 24 jegye közül 8-nak az egyezése körülbelül világos (v. ö. Nagy Géza!), egy pár többé-kevésbé hasonlít, a többi azonban oly tág teret enged a kombináczióknak, hogy a mit az egyik «megfejtő» (Mészáros) úgy fordít, hogy «a víz kevésbé megbízható, hagyd ott», azt a másik (Supka Géza, Arch. Ért. 35: 54) így fordítja: «kalapáld meg, fenekén nem illik össze».

Van a jenisszei török feliratokban egy jegy: 𐰇; ezt Mészáros azonosítja a szentmiklósi edényeken talált 𐰇 jeggyel, azon az alapon, hogy a két jegy «alkotó elemeire nézve teljesen megegyezik». A nagy-szentmiklósi edényeken van egy jegy: 𐰇; ennek a hasonmását meg az orkhoni feliratok jegyei közt leli meg Mészáros és pedig a 𐰇 jegyben, mert hiszen «az alkotó elemek azonossága szembeszökő s a külömbség csak a két alkotó elem helyeseréből áll». (Ezeket kívül még külömbnél külömb példákat idézhetnék.) Lehet, hogy ezek nagyon zseniális ötletek. De azért bocssáson meg Sebestyén Gyula, az Ethnographia szerkesztője, a ki védelmére kel Mészárosnak, addig, míg ezekkel a zseniális ötletekkel VI. századbéli ujgur feliratokról olyanokat lehet leolvasni, hogy «termeljünk zöldséget», addig én ebben az epigrafikában nem hiszek. (Erről a kérdésről külömben egyéb vonatkozásban lesz szó nem sokára ugyanezen a helyen.)

Nehéz volna megérteni, hogy miféle nyelven is vannak írva a Mészáros feliratai. Az ujjurhoz hasonlít, de vannak benne altaji (*kuj-*), kojbál (*ys-*) és teleut (*őj*) alakok is. (V. ö.: Valaki talál egy Kr. e. IV. sz.-ból való latin feliratot; az írásjegyekben nem biztos, de kombinálni annál jobban tud; úgy látja, hogy a latin szókincs segítségével nem tud értelmes mondatokat leolvasni a feliratról, beleolvas tehát egy-egy modern olasz, francia és spanyol alakot. A végén védekezésül azt mondja, hogy a latinhoz csak hasonlít — de igazán hasonlít, mert a Kr. e. IV. századból való — ellenben vannak benne olasz, francia és spanyol alakok is. Szóról-szóra ezzel az esettel állunk szemben.)

A dolog így van:

őstörök	ujgur, orkhoni	kojbál	oszm., altaji	jakut
*-d-	-d-	-z-	-j-	-t-
*kud-		kus-	kuj-	kut-
*id-	id-	ys-	i (<yj-)	ĩ-t
				'önteni'
				'küldeni'

Ezek az őstörök intervokalikus *-d- képviselői. Ha Mészáros *j*-vel találja a *kuj*-t, jó, de akkor mért nem találja *j* vel az *ys*-alakot is? Vagy megfordítva. S ha akár így, akár úgy találja, mi köze ennek a dialektusnak az ujjurhoz? Ilyen vaskos tévedéseket nem lehet elmagyarázni.

Mészáros több mint három lapon át bizonyítja, hogy «hangtörténeti szempontból a *j* hangok jelenléte mindenben igazolható». Nem kell ezt annyira bizonyítani, tudja mindenki, hogy van *-j-* az ujjurban és köktörökben, csakhogy ez a *-j-* őstörök *-*j*-re, nem *-*d*-re megy vissza. (V. ö. Ősjakut hangtanom 116. s köv. szakaszait.) Milyen tudatlan vagyok én, hogy azt hiszem, «hogy a nagyszentmiklósi kincs nyelvében seholsem szabad előfordulni szóközüpi *-j*-hangoknak, hanem e helyett mindenütt *-d*-hangoknak kellene fellépni» (222. l.). Dehogyan hiszek én ilyet. De mit tud az 1. általában nyelvtörténetről, 2. specziálisan török nyelvtörténetről, a ki azt az idézett mondatot képes volt leírni s három lapon át komolyan bizonyítani, hogy nem úgy van ám a dolog.

Nem volnék igazságos, ha meg nem engedném, hogy ebben a három lapos bizonyításban van egy kis rész, mely az iskolázatlan embert könnyen félrevezetheti. Mindenki tudja, a ki germanisztikával egy kicsit is foglalkozott, hogy pl. az angol szókezdő *t*-nek a felnémetben *z*- felel meg: a. *tong* ~ n. *zunge*, a. *town* ~ n. *zaun*, a. *tide* ~ n. *zeit* és így tovább számtalan példában. (Ezt nem Mészárosnak mondom; ő láthatólag nem foglalkozott germanisztikával; megfajtési kísérletében, 14. l., az egyik edényről leolvasott török *soz* alakot, mely a Radloff-szótár szerint németül azt teszi: «dehne aus», így fordítja magyarra: «nyujtsd ide».) Az is köz tudomású azonban, hogy ezzel a szabályos *t* ~ *z*- megfeleléssel szemben akad egy pár ilyen példa, mint angol *tar* ~ német *teer*. Az ilyen kivételes eseteknek megvan a természetes magyarázata s ezek épen nem rontják le a hangtörvény érvényességét. Az őstörök *-*d*-nek az ujjurban és köktörökben *d*- a szabályos megfelelője; egy-két példában előfordul *-j*- is (pl. *ajjyr*; nem sok van, még akkor sem, ha az ember kritika nélkül ismételi a Radloff tévedéseit, mint a hogy Mészáros teszi, a helyett, hogy megnézné a Thomsen kiadását), de ezeknek ugyanaz a nyelvtörténeti értéke, mint a német *teer*-nek. De Mészáros ezt a védekezést nem is gondolhatta komolyan. Mert hiszen még lehetne magyarázgatni a dologot, ha csak az a baj esett volna meg, hogy az őstörök *-*d* szabályos ujjur *-d*- képviselője helyett oszmánli (stb.) *-j*-t talált volna az egyik szóban; a kétségbeejtő az, hogy egy másik szóban meg kojbál *-s*-et talált az ujjur *-d*- helyett. Ez meglehetősen bizonyossá teszi, hogy Mészáros az egész őstörök *-*d* ről csak az én bírálatom után vett tudomást; hogy aztán a Gombocz erről szóló cikkét elolvasva mindjárt sokkal jobban tudta az egészet, mint Gombocz, azon nála, Mészárosnál, igazán nem csodálkozom. Ez az őstörök *-*d*- szomorú története!

Jönnek a «kopott alakok». Bírálatomban «komolyságot mímelve» azt állítottam, hogy egy VI. századbéli «ujgurhoz hasonló» nyelvemlékben az ujur (!) *ögi-* «mondani», *jayy* «ellenség» szók nem fordulhatnak elő modern *új és jau* alakokban, a hogy Mészáros találja őket. Ez így igaz, a hogy megírtam. Ezzel szemben Mészáros példákat hoz fel arra, hogy a köktörökben és ujurban egészen gyakoriak a «kopott alakok». Tudjuk azonban, hogy «kopott alakok» semmiféle nyelvben nincsenek, csak különböző alakok vannak. Ezek előállhatnak 1. hangváltozás, 2. továbbképzés következtében. A mi a hangállapotot illeti, a köktörök és ujur sokkal eredetibb állapotokat tüntet fel, mint a mai dialektusok. Ebben senki, bizonyára Mészáros sem kételkedik. Mészáros mégis talál «kopott alakokat». De milyeneket! Az oszmánli (stb.) *rur-* «ütni» igével szemben talál egy «kopott» köktörök *ur-* alakot. Azt azonban feleslegesnek tartja az Ethnographia olvasóinak (a kik tudvalevőleg nem turkológusok) megmondani, hogy az oszmánliban ma is *ur-*-nak írják a szót s kétségtelen, hogy a *v*-je újabb, tehát nem a köktörök alak «kopott», hanem az oszmánli «bővült». Az oszmánli *jyka-* «mosni» alakkal szembeállítja az ujur *ju-* «mosni» alakot, megint elhallgatva, hogy az oszmánliban megvan a *ju-* «mosni» ige és a *jyka-* egészen más képzés. (Az első példa illusztrálja a hangváltozás, a másik a képzés következtében megváltozott alakokat.) Nem lopom több példával a helyet, hiszen az egész «kopott alakok»-kal való operálás egy nagyon primitív elvi félreértésen alapszik.

Hátra vannak még az apróságok. Hogy a Mészáros cikkében ott volt a források közt az OT «keletturkesztáni» jelentése, az előttem nem titok. Azt róttam meg, mért rövidíti németül. (Mikor egy másik bírálatomban az AT = altürkisch-re — sikerrel — figyelmeztettem, ott is ott volt a rövidítések jegyzékében az AT után: = ötörök.) Mellesleg megkérdeztem Mészárostól, miért javítja ki a Radloff *a-i* vokálistípusú szavait *a-i*-ra (tehát csagatáj *arik* recte: *arık*). Ezen a kérdésen Mészáros nagyon megbotráncozik, okossá tesz egy «világos, de annál elemibb magyarázattal» (a magyarázat valóban nagyon elemi) s ajánlja, hogy tanuljam meg az arab írásjegyek helyes olvasását, attól talán kedvem kerekedik majd törökök tanulni is. Az arab írásjegyekkel igen régen megismerkedtem, az oszmánli megtanulásához sem kell már hozzáfognom. Nagyon jól tudom, hogy az oszmánliban az arab *kaf* betű melletti *je* betűt adott esetben *ǧ*-val kell olvasni, de nem látom be, hogy mért kellene ugyanezt tenni egy olyan dialektusban, melyet az oszmánli nyelvterülettől kerek kétezer kilométerre beszélnek. Az egyik helyen azt mondják: *szēm*, a másikon *szōm*, a harmadikon *szem*; írni azonban csak *szem*-et írunk. Dehát ez módszertani kérdés s ezt Mészáros még gorombáskodásnak veheti. Menjünk tovább: «A Radloff-szótár *a-i* vokálistípusú szavai Vámbéry Cagataische Sprachstudien-jéből vannak idézve. Vámbéry tudvalevőleg mindig csak nagyolt átirással írja a csagatáj szókát s a török nyelvek vaskövetkezetességi hangzókülönbségére seholsem ügyel.» Ezzel szemben: 1. Mészáros nem ismeri a középázsiai török nyelvterület egy jó részét, a melyen az illeszkedés nemcsak hogy nem «vaskövetkezetességi», hanem igen szerény formákban van meg, v. ö. tarancsi *aldı*, *aldılar*, keletturkesztáni *barsā*, *organmak* stb. 2. Vámbéry a NYK. I. kötetében, 1862-ben közölt oszmánli közmondásgyűjteményében már megkülönbözteti a két *i*-t. A Cag. Sprachst. öt évvel később jelent meg. 3. Vámbéry maga mondja a Cag. Sprachst. 13. lapján, hogy a hátulképzett *i* a keleti törökben nem különbözik úgy az előlékpezettől, mint az oszmánliban. 4. Ramstedt (a ki pedig igen jó fonétikus) egy csagatáj *kija* után ezt teszi zárójelben: *o: kijā*. Tehát *kijā*-nek olvassa azt, a mit Mészáros (a ki nem tud erről a kérdésről többet, mint hogy hogyan kell olvasni a *kaf*-ot) *kija*-ra javított volna. (Keleti Szemle XV. a j-hangokról írott cikkben.) A miből az a tanúság, hogy az *arik*-ot nem szabad *arık*-ra kijavítani. Hogy mire kellene, azt nem tudom; azt hittem, Mészáros tudja, mért teszi, hogy olyan vígan kijavítja.

Hogy pedig ne «mímeljek tovább komolyságot», ne adhassak több tanubizonyosságot arról, hogy «frivol», «könnyelmű», «felületes», «tudatosan tendenciózus», tudatlan vagyok, ezzel az ügyet a magam részéről egyelőre befejezem.

(Budapest.)

NÉMETH GYULA

— Helyreigazítás. A Közlöny múlt számában (340. l., 7. sor) «a Henriade-ot» helyett «a Franciade-ot» olvasandó.

— Új könyvek.

Betzinger, B. A.: Kleine Parallel-Wörterbücher. I. Germanische Sprachen. 135 l. II. Romanische Sprachen. 180 l. III. Slawische Sprachen. 119 l. Heidelberg. Groos, 1915. 6 M.

E kis szótárakban modern nyelvfázisok megfelelő értelmű szavai vannak egymás mellé állítva. Ha tehát bizonyos esetekben természetszerűleg etymologiai anyag is van bennük, nem etymologiai szótárak s nem is akarnak azok lenni, bár a II. rész berendezésénél fogva úgy használható, mint a francia nyelv etymologiai szótára. A művecskék laikusok (kezdők, tanuló) számára valók s elsősorban csak az idegen nyelvek praktikus elsajátítását, az emlékezet támogatását czélozzák s mint ilyenek — a felhasználott források megbízhatósága folytán — czéljuknak megfelelők. *sch. j.*

Horwitz, Hugo: Das Ich-Problem der Romantik. Die historische Stellung Friedrich Schlegels innerhalb der modernen Geistesgeschichte. München-Leipzig, Duncker und Humblot, 1916. 8-r. 111 l. 3 M.

Az értekezés czélja kettős: meg akarja állapítani, vajjon van-e egységes fejlődés Fr Schlegel látszólag poláris ellentétek között mozgó életében és alkotásában és ezt az egységet összefüggésbe akarja hozni a romantikus szubjektivizmus én-fogalmával. Fr. Schlegel filozófiai gondolatvilágából, melyet a sokféle kölesőnzés, az ötletszerű forma és a belső következetesség teljes hiánya rejtélyessé és megfoghatatlanná tesz, a szerző egy új, organikus világfelfogást olvas ki, a melyben az egész a rész felett, a végtelen én az egyéni én felett áll. Sok érdekes megjegyzés és sok Schlegel-idézet követi egymást, de az ígért történeti beállítás helyett csak Goethe és a romantika általános szembeállítását, Fichte, Schelling és Schlegel viszonyának hiányos és a problematikus elemet mindenütt kikerülő ismertetését kapjuk. *f—i.*

Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte. Mitbegr. von Erich Schmidt, herausg. von Jul. Elias, M. Osborn, Wilh. Fabian, K. Jahn (+), F. Deibel, C. Enders, F. Leppmann, R. Schacht. XXIV. Band (1913). I. Bibliographie. Bearb. von Oscar Arnstein. II. Text und Register. Berlin-Steglitz, B. Behrs-Verlag. 1915. 4-r. XXIII+367 és 12+368—855. l. Ára 13 M. + 36 M.

Az Erich Schmidt megindította vállalat («JBL») új kötete a régi szellemben halad tovább (v. ö. EPhK. 1915. 438. l.). A báború nem akasztotta meg ennek a nagy szaktudást és rengeteg munkát igénylő vállalkozásnak működését, bár érzékenyen sújtotta egyik szerkesztőjének Kurt Jahnnak elvesztésével. Az Ypernnél elesett, vaskereszttel kitüntetett, tartalékos százados tudománya érdemeit meglehangú nekrológ méltatja. Rajta kívül még Ludwig Krähe halt el a munkatársak közül, a kiknek különben nagy része — maga az idős Max Morris is — harcztéri szolgálatot teljesít. Az egyes fejezetek földolgozóiban ennél fogva nagy változások történtek. Említésre méltó egy új fejezet «Mundartenforschung» czímmel. A kötetek végén külön összegyűjtésben szerepelnek a jubileumi cikkek, melyek Hebbel, Otto Ludwig és Richard Wagner születésének évfordulója alkalmából íródtak. A magyar kutatást az Ungarische Rundschau és a Német Philologiai Dolgozatok («ADPh») a Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenb. Landeskunde és a Forschungen zur Volkskunde der Deutschen in Siebenbürgen képviselik. Hosszabb ismertetéseket találunk Bayer József-

nek, Bleyer Jakabnak (Schlegel) és Thienemann Tivadarnak (Briefe aus der Goethezeit) az Ung. Rundschauban megj. munkáiról, a Német Phil. Dolg. közül Szentirmay Gizella értekezéséről (Mörke), valamint Bothár Dániel közleményéről (Soproni német kézirat, Zeitschr. d. V. f. Volksk.). A bibliografiai részből megemlíthetjük R. F. Kaindl cikkét: Lessings Einfluss auf das Drama Siebenbürgens (Leipz. Ztg. Beilage). A «Stoffgeschichte» cz. fejezetben sok nálunk is előforduló motívum irodalma van összeállítva. Az Előszóban felhívás olvasható a német irodalmi vonatkozású könyvek és értekezések szerzőihez, hogy ismertetés céljából küldjék be munkáikat a JBL. szerkesztőségébe. zb.

Kluge, Fr.: Altddeutsches Sprachgut im Mittellatein. Heidelberg Winter. 1915. 16 l. 0.50 M.

Tizenhét mutató egy Ducangius theodiscus-ból: egy új Ducange programjának e'fútára és mintája. sch. j

Kock, E. A.: Altgermanische Paradigmen. Lund, Blom és Leipzig Harrassowitz. 1915. 80 l. 3.50 M.

Ó-germán (gót, ó-nord, ó-angol, ó-almémet, ó- és közép-felnémet) flexiós paradigmák összehasonlító tabellái rövid magyarázatokkal. sch. j.

Sainéan, L.: L'Argot des Tranchées d'après les lettres des poilus et les journaux du front. Paris, E. de Boccard. 1915. 8-r. 163 l. Ára 2 Fr.

A csoportnyelvek történetének s szókészletének, valamint a francia renaissance nyelvének szorgalmas kutatója a harcztéren levő francia katonák argot-ját veszi vizsgálat alá. Az általános részben az újabb szó- és jelentésképződéseket tárgyalja (részletesebben a hírhedt *boche* szót, szerinte < *caboche*, jelentése a mult század közepe táján 'mauvais sujet', majd, 1874 körül, német származású nyomdai munkás', míg mai jelentése később általánossá, s használata — kikerülve a nyomdai s egyéb munkások csoportnyelvéből — köznyelvvé lett), majd csoportnyelvi szövegként harcztéri levelekből és a fronton megjelent újságokból közöl bő szemelvényeket. Részletes szójegyzék, mely az illető szók etimológiáját s történetét adja, zárja be a könyvet. bz.

Schrader, O.: Die Indogermanen. Zweite verbesserte Ausgabe. Leipzig, Quelle u. Meyer. 1916. 157 l. 1.25 M.

Az idg. régiségstudomány eredményeinek e populáris összefoglalásában a szerző gondosan számba vette az újabb jelenségeket. Józanságát dicséri, hogy még mindig nem hajlandó a 'tochárok' kedvéért az európai óshaza hypothesisét feladni (10. l.; v. ö. Nyt. II. 264—266). Óvatossága azonban túlzásba megy, mikor az újabban felfedezett árja nyelvről ma is azt mondja, hogy ez nem volt sem ind, sem iráni (10. l.), mert ez a nyelv feltétlenül iráni (l. Nyt. IV. 241—259. La Revue des Meis, XIV. 149—150. Idg. Jahrb. I. 20—36). — Egyébként a linguistikai palaeontologia legnagyobb jelenkori művelőjét fölösleges volna ajánlatni. sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Die deutsche Sprache in Ungarn. Briefwechsel zwischen Maurus Révai und Geheimrat Prof. Dr. Rudolf Eucken Jena. (Különnyomat a «Nord und Süd» cz. folyóirat 40. évf.-ából.) Breslau, 1916. N. 8-r., 10 l.

* Gombocz Zoltán és Melich János: Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungaricae. V. füzet. Magyar Etymologiai Szótár. Cenk-Csajta. Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása. 1915. Lex. 8-r., 641—800 hasáb. Egy füzet előfizetési ára 5 K.

Könyvtár, Magyar. Szerkeszti Radó Antal. Budapest, Lampel. 16-r. Számonkint 30 fillér.

787—788. *A világháború* naplója. IX. Az 1915 augusztus-szeptemberi események. 92 l.

789—790. *A világháború* naplója. X. Az 1915 október-november-decemberi események. 93 l.

807—808. *Roda-Roda*: A szimuláns és egyéb elbeszélések. Ford. Benedek Marcell. 80 l.

809. *Kenedi Géza*: Naiv emlékiratok. 47 l.

810—811. *Ganghofer*, Ludwig: A zarándokút. Fordította Benedek Marcell. 87 l.

813. *Castell*, Alexander: A hadipilóta. Ford. Benedek Marcell 52 l.

814. *Heltai*, Jenő és *Makai*, Emil: A királyné apródja. *Heltai* Jenő: A kik itthon maradtak. 43 l.

815. *Pásztor*, József: Emberkék. Vidám történetek. 50 l.

816—817. *Bahner* és *Harg*: Trant, a psychologus detektív. Ford. Benedek Marcell. 83 l.

818—819. *Gyulai* Pál válogatott költeményei. Kiadta Császár Ernő. 80 l.

Könyvtár, Olcsó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-Társ. 16-r. Számonkint 20 f.

1806—1810. sz. *Rózsa* Dezső: A máltai zsidó. Marlowe Kristóf tragédiája. 129 l.

Könyvszemle, Magyar. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának Közlönye. Szerk. Dr. Gulyás Pál. Új folyam. XXIV. k. (1916), 1—2. füzet. Előfiz. ára 6 K.

Rózsa Dezső: Shakespeare látomása. Drámai költemény. Budapest, Franklin-Társulat, 1916. 8-r., 46 l.

A szerző, a ki mint régebbi angol drámák fordítója és az angol irodalom ismertetője szerzett jó nevet, e hárommives munkában mint eredeti költő mutatkozik be. Shakespeare-t lépteti föl, a mint körötte felvonulnak színműveinek ösmertebb alakjai, egyfelől a jóság, másfelől a gonoszság képviselőiként; a mű alapeszméje az, hogy bár Lucifer elpusztítaná az egész világot, Shakespeare képzeletének nemes szülöttei megint «betölthetik a holt világot», és hogyha «megsemmisül a föld, Shakespeare művében ujjászületik». E gondolat kissé merésznek tetszhetik, de el kell ismerni, hogy a szerző a brit költő alapos ismeretéről tanuskodó, jellemzetes és sok helyütt igen meleg és lendületes sorokban birta személyeit megszólaltatni.

*Shakespeare Összes Színművei. Átvizsgált vagy új fordításokban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. XIII.: A velencei kalmár, ford. Radó Antal; XVI.: A hogy tetszik, újból ford. Rákosi Jenő; XXIX.: Coriolanus, ford. Petőfi Sándor. Budapest, Franklin-Társulat, 1916. 8-r., XXVIII + 158 l., 169 l., XLI + 230 l. Ára 3, ill. 4 K.

Schwartz, Elemér: Der Name «Hienz». (Különnyomat az «Ungar. Rundschau» IV. évf.-ából, 1915, 946—952. l.)

Trostler József: Goethe mint természettudós. (Különnyomat a Természettudományi Füzetek 1915. évfolyamából.) Temesvár, 1916. 38 l.

Nem Goethe természettudományi törekvéseinek összefüggő, genetikus elemzése, hanem inkább az idevágó kutatások eredményeinek gondos összefoglalása. A dolgozat főképen a «Metamorphose der Pflanzen» és a megfelelő leszármazástani hipotézissel, Goethe színelméletével foglalkozik, majd röviden beállítja Goethe egész természettudományi munkásságát életé és műve egységes szintézisébe. «Nem egy természettudományi tanulmánya leghensőbb énjének egy-egy pillanatnyi állapotát rögzíti meg» (38. l.). Értékes gondolat, a melynek keresztülvitelét azonban nélkülözzük a részletes, ismertető jellegű fejtegetések során. Pedig éppen ennek az összefüggésnek kimutatása volna irodalomtörténeti és ideatörténeti szempontból a legérdekesebb s hálásak volnának a szerzőnek, ha programmatikus tételét konkrét formában is megalapozná.

Ukránia. Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje. Szerkeszti dr. Sztripszky Hiador. I. évf. Budapest, Kókai Lajos bizománya. 1916. Előfizetési ára 16 K.

*Új Nyelvemléktár. Bécsi codex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. I. füzet. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1916. N. 8-r., 272 l. 8 K.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1915-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításnál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnografia.*
- II. *Esztétika és műtörténet.* 1. Esztétika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek. (Nyelvtanításról, olvasásról, írásról.) — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Művészeti oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Indo-európai nyelvek.*
- VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliografia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Tankönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Tankönyv. — 6. Új görög. — 7. Római történet s régiségek. — 8. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 9. Nyelvészet. — 10. Tankönyv. — 11. Magyarországi régészet.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland. — 5. Angol.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz-spanyol. — 4. Oláh.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnografia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Alexander Bernát.* Világirodalom és világháború. Bud. Szemle 161. köt. 347—371. l.
2. *Baldensperger, F.* La littérature, 1913. — Ism. Sas Andor. Irod. tört. Közlem. 380. l.
3. *Beöthy Zsolt.* Háború és cultura. Bud. Szemle 161. köt. 26—34. l.

4. *Ferenczi Zoltán*. A háború és a tudomány. Bud. Szemle 161. köt. 258—278. 1.
5. *Fogarasi Béla*. Az irodalomtörténet filozófiai problémái. EPhK. 712—724. 1. (Külön is. 8 r. 15 l.)
6. *Gyulai Ágost*. A háború és az irodalom. Bud. Szemle 163. köt. 97—116. 1. (Külön is megjelent.) — Ism. Tolnai Vilmos. Nemz. Nevelés. 389. 1.
7. *Heinrich Gusztáv*. Elnöki megnyitó. (Bp. Phil. Társ. 40. Közgyűlés.) EPhK. 140—143. 1.
8. *Horger Antal*. A nyelvtudomány alapelvei. 1914. — Ism. Trócsányi Zoltán. EPhK. 649—652. 1. — Gombocz Zoltán. M. Nyelv 100 108. 1. — Németh Gyula. Nyelvt. Közlem. 106—110. 1. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 214—217. 1. — Szemkő Aladár. Irodalomtört. 154. 1. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 503. 1. — Nemz. Nevelés 62. 1.
9. *László Zsigmond*. Nyelvmelódia és hangminőség. (Sievers és Rutz módszerei.) EPhK. 7—19. 1.
- 9a. *Péterfy, Eugen*. Essais critiques. (Aristophane, La Tragédie, Dante, Kémény, Eötvös. Les philosophes classiques du XIX. siècle en France. Traduit de Hongrois par René Bichet et Robert Stiegel-már. Paris, Fontesmoing. (8-r. VIII, 285 1 l.) 3 fr. 50 c. — Ism. Zolnai Béla. Nyugat I. 631. 1.
10. *Petersen, Julius*. Literaturgeschichte als Wissenschaft. 1914. — Ism. Sas Andor. Irod. tört. Közlem. 243—245. 1.
11. *Rubinyi Mózes*. A nyelvfilozófia mai állása és jövő feladatai. Athenæum 264—282. 1.
12. *Sandfeld-Jensen, K.* Die Sprachwissenschaft. 1915. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtud. V. 235. 1. [469—477. 1.
13. *Schmidt József*. A glottogonia jogosultsága. (Kivonat.) Akad. Értes. 1914. — Ism. Schmidt József. EPhK. 222—224. 1.
14. *Sperber, II.* Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. 1914. — Ism. Schmidt József. EPhK. 222—224. 1.
- 14a. *Varga Zsigmond*. Az előzásiai nyelvprobléma újabb megvilágításban. Válasz Zolnai Gyulának a Magyar Nyelvőrben «Tudománytalan nyelvhasonlítások» c. alatt megjelent bírálatára. Debrecen, 1915. Hegedüs Sándor. (8-r. 50 l.) 50 f.
15. *Vézner Károly*. Háború és irodalom. Szegedi városi főgimn. 1914/15. Értes. 77—87. 1.
- 15a. *Zolnai Gyula*. Tudománytalan nyelvhasonlítások. U. o. 151—162. 194 206. 1. (Pröhle V. Mi az a turáni? Varga Zs. A sumir kérdés. Vargha Zs. Írás és nyelvtört. adalékok.) — Pröhle V. Varga Zs. válasza. U. o. 262—268. 1. — Zolnai Gyula felelete. U. o. 268—271. 1.

b) Ethnografia.

16. *Ács Lipót*. A pártá és a főkötő. Új Idők 31. sz.
17. *Alapi Gyula*. Bűbájosok... Komárom vármegyében 1914. — Ism. Szentiványi Gyula. Múz. Kvt. Értes. 181. 1.
18. Az «Attila-Kincs» feliratainak ügye. 1. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi feliratokhoz. — 2. Sebestyén Gyula. Šaum cuique. 3. Mészáros Gyula. Válasz Németh Gyulának. 4. Sebestyén Gyula. «A nagyszentmiklósi kincs revíziója.» Ethnogr. 216—229. 1.

19. *Bán Aladár*. A kincskeresés a néphitben. Ethnogr. 28—40. 86—93 l.
20. *Banner Benedek*. Adatok a nyitramegyei Ság község tótjainak tárgyi ethnografiájához. 1912. — Ism. Győrffy István. Néprajz. Értes. XV. 302. l. [47. sz.]
21. *Baranyai József*. A nagymenyéri boszorkányok. Komáromi Hirl.
22. *Bartók Béla*. Căntece populare românești din comitatul Bihor. 1913. — Ism. Schmidt Tibolt. Néprajz. Értes. XV. 304—306. l.
23. *Bartucz Lajos*. Az obercasseli ősemler. Term. tud. Közl. 197/8. pótfüz. 66—70. l.
24. *Bojničić, Ivan*. Novi prilozi za povijest progona vjéštica. Vjesnik hrv. Zemaljskog Arkiva XVII. 155—172. l. [237. l.]
25. *P. F. Communications* no 13. 16. 1914. — Ism. *Sch. f. EPhK.*
26. *Czirbusz Géza*. Albánia és az albánok. A Cél 553—565. l.
27. *Dalmady Zoltán*. A szemmelverés babonája és a pillantás meg-
érzése. Term. tud. Közl. 473—493. f. (Külön is 8-r. 23 l.)
28. *Dékány Kálmán*. Az erdélyi patakmalom részeinek nevei. Ethnogr. 57—59. l.
29. *Divald Kornél*. Régi magyar csipke. Uj Idők 6. sz.
30. *E. K.* A karácsony megünneplésének eredete. Debreczeni Protest. Lap 52. sz.
31. *Elek Oszkár*. Népballadánk skót-angol megvilágításban. Ethnogr. 115—125. 229—231. l. [283—285. l.]
32. *Fehérvári Dezső*. Lucza-nap a bajai bunyevácoknál. U. o.
33. *Fürst Aladár*. Szombat és szombatosság. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 145—179. l.
34. *Gane, G.* Harta ethnografică a Europei Centrale. 1914. — Ism. Schmidt Tibolt. Néprajz. Értes. 308. l.
35. *Gönczi Ferencz*. Göcsej. 1914. — Ism. *ly. Uránia* 74. l.
36. *Győrffy István*. A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. Budapest, 1914. — Ism. Gagyai Jenő. Századok. 546—549. l. — Slov. Pohľady 615. l.
37. *Győrffy István*. Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Budapest, 1915. (8-r. 37 l.) — Ism. Gagyai Jenő. U. o. 546—549. l. — Slov. Pohľady 615. l.
38. Gyűjtemény, magyar népköltési —. XIII. Ipolyi A. népmese-gyűjteménye. 1913. — Ism. *n. Bud. Szemle* 162. köt. 317—319. l. Sebestyén Gyula. Ethnogr. 21—28. l. — Solymossy Sándor. Irodalomtört. 190—194. l. — Tolnai Vilmos. Irodalomtört. Közlem. 372. l.
39. *Hajnal Ignác*. Adalék a Kyffhäuser-mondájához. Ethnogr. 329. l.
40. *Halász Ignác*. «Egy bagoly asszonyka». U. o. 160. l.
41. *Hankó Vilmos*. A magyarság ereje. Budap. II. ker. főreálisk. 1914 15. értes. 3—31. l.
42. Harcztéri nóták. Írták Gerenday László, őrmester és Takács László, tizedes. Az Ujság 50. sz. [Ethnogr. 129. l.]
43. *Harsányi István*. Adalékok a magyar népszokások történetéhez.
44. *Harsányi István*. Két koldus-ének forrása. U. o. 138. l.
45. *Herezegh Mihály*. A magyarok és kisoroszok fajrokonsága. Bud. Hirl. 65. sz.
46. *Herman Ottó*. A magyar pásztorok nyelvkincese. 1914. — Ism. Lambrecht Kálmán. Ethnogr. 313—316. l.

47. *Horváth Ida*. A háromszéki medencze. Budapest, 1915. Hornyánszky V. ny. (8-r. 92 l.)
48. *Heller Bernát*. Dähnhardt Oszkár halála. Ethnogr. 332—334. l.
49. *Jakubovich Emil*. «Éjjeli vigyázók éneke» a XVIII. századból. U. o. 131. l. [Revue 9. sz.]
50. *Kaindl, Raimund Friedrich*. Die Deutschen in Ungarn. Deutsche
51. *Kálmány Lajos*. Hagyományok, mesék és rokonművek. Vác, 1914. — Ism. V. M. Irodalomtört. 154. l. — Berze Nagy János. Ethnogr. 93—115. l.
52. Katona-versek. Bud. Hirl. 38. sz. [59. l.]
53. *Kemény Lajos*. Egy régi Lucza-kalendárium töredéke. Ethnogr.
54. *Kemény Lajos*. A hetes szám jelentősége. U. o. 59. l.
55. *Kemény Lajos*. Pásztortörténeti adalék. U. o. 59. l. [329. l.]
56. *Kemény Lajos*. Mézeskalácsos czéheink multjához. U. o. 327—
57. *Kézdy Vásárhelyi Géza*. A buda-esztergom vidéki magyarság. 1914. — Ism. m. l. U. o. 316. l.
58. *M. Kiss Lajos*. A magyar nyelvhatar. Földr. Közlem. 443—451. l.
59. *Kiss Lajos*. A hódmezővásárhelyi tálasság. Néprajz. Értes. XV. 248—269. l.
60. *Kj. Uj katonanóták*. Bud. Hirl. 197. sz. [359. l.]
61. *Kleinpaul, R.* Volkspsychologie. 1914. — Ism. Sch. j. EPhK.
62. *Kodály Zoltán*. A hitetlen férj. Ethnogr. 304—309. l.
63. *Kovács Lydia*. Ósmagyar fajrokonok az orosz hadifoglyok között. Munkácsi Bernát megtalálta a Káma-vidéki «nagymagyarok» utódait. Magyarország 251. sz.
64. *Kúnos Ignác*. A török zsidó. Mult és Jövő 43—45. l.
65. *Lambrecht Kálmán*. A magyar malmok könyve. Történeti anyag. (Iparosok olvasótára. 21. köt. 8—9. sz.) Budapest, 1915. Lampel R. (8-r. 99 l.) 1 K 20 f.
66. *Lambrecht Kálmán*. Herman Ottó ethnographiai dolgozatainak jegyzéke. Ethnogr. 279—283. l. [215. l.]
67. *Lenhossék Mihály*. Teendőink az anthropologia terén. U. o. 185—
68. *Lenhossék Mihály*. Az embertan munkaköre és feladatai. Term. tud. Közl. 609—633. l. [757—783. l.]
69. *Lenhossék Mihály*. A magyarság anthropológiai vizsgálata. U. o.
70. *Madarassy László*. A «Köblös nótá»-hoz. Ethnogr. 143—146. l.
71. *Magyar Kázmér*. A békó. Néprajz. Értes. XV. 192—217. l.
72. *Marót Károly*. A «vasharczos» őseiről. Urania 311—315. l.
73. *Mészáros Gyula*. A Nagy-Szent-Miklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. Ethnogr. 1—21. l.
74. *Mészáros Gyula*. A csók. U. o. 125—129. l. [235—248. l.]
75. *Mészáros Gyula*. A magyar kerek tükör. Néprajz. Értes. XV.
76. *Moldován Gergely*. A magyarországi románok. 1913. — Ism. Schmidt Tibolt. Néprajz. Értes. XV. 303. l.
77. *Nagy Sándor*. A göcseji házakhoz. Művészet 255—261. l.
78. *Négyesy László*. Coniectura a konstantinápolyi rovásírással emlékez. Ethnogr. 159. l. [XV. 217—235. l.]
79. *Novák József Lajos*. Rákospalota néprajzi leírása. Néprajz. Értes.
80. *Nyáry Albert br.* XVII. századi ráolvasások és kuruzsló szokások. U. o. 40—44. l.
81. *Nyáry Albert br.* Pintér Sándor halála. U. o. 161—165. l.

82. *Oláh Gábor*. Katona-nóták. Uj Nemzedék 35. sz.
83. *Pamfile, Tudor*. Agricultura la Români. 1913. — Ism. Schmidt Tibolt. Néprajz. Értes. XV. 306—308. l.
84. *Payr Hugó*. A szerb nép és erkölcesei. Bud. Hirl. 314. sz.
85. *Répay Dániel*. Rutén honfitársainkról. Népművelés 47—51. l.
86. *Róheim Géza*. Adalékok a finnugorság varázserő-fogalmához. Ethnogr. 255—278. l.
87. *Róheim Géza*. A külső lélek és synonymái a népmesében. U. o. 299—301. l.
88. *Roska Márton*. A magyarköblösi oláhság juh- és kecsketulajdonjegyekről. Dolgozatok Erd. Múz. rég. tár. VI. 1. sz.
- 88a. *Roska Márton*. A magyar köblösioláhság fogadalmi és babonás napjairól. U. o. VI. 1. sz.
89. *Rudnickij*. Ukrajna és az ukrainaiak. Ford. K. Zámái Gergely. 1914. — Ism. Munkácsy Mihály. Bud. Szemle 162. köt. 463—466. l. és Ethnogr. 146—148. l. — *dl.* Irodalomtört. 154. l.
90. *Schiff Péter*. Orosz népszokások. Uránia 315—319. l. és Zalai Közl. 84—86. 89. sz.
91. *Schmoeckel, Hermann*. Das Siegerländer Bauernhaus nach seinem Wortschatze dargestellt. 1912. — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesh. 56. l.
92. *Schmidt Tibolt*. A katona a hazai oláh népköltészetben. Ethnogr. 288—299. l.
- 92a. *Roska Márton*. *Schroeder, L.* Arische Religion. 1914. — Ism. Schmidt József. EPhK. 413—419. l.
93. *Schullerus, Adolf*. Volkstümliche Heiligenverehrung in Luxemburg und in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Frage der Herkunft der Siebenbürger Sachsen. Kirchl. Blätter VII. 38. 39. sz.
94. *Schwartz, Elemér*. Der Name «Hienz». Ung. Rundschau 946—952. l.
95. *Sebestyén Gyula*. A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest, 1915. Akadémia. (4 r. 473 l.) 30 kor.
96. *Sebestyén Gyula*. Északi tanulmányút. Ethnogr. 65—78. l.
97. *Sebestyén Gyula*. Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben? U. o. 325—327. l.
98. *Cs. Sebestyén Károly*. Oprek és Katrincza. Néprajz. Értes. XV. 289—300. l.
99. *Seprődi János*. Magyar hatások a kisorosz zenében. Ethnogr. 46—55. l.
100. *Solymossy Sándor*. «A vadász temetése». (Egy népszerű kép származástörténete. U. o. 232—255. l. (Külön is megjelent.)
101. *Stumme János*. A berber népekről. Bud. Szemle 164. köt. 368—383. l.
102. *S. Teendők* a magyar ember néptan terén. Népr. Értes. XV. 185—192. l.
103. *Szabó Orest*. Nemzetiségi ismertető könyvtár. II. rész. 1. 2. köt. 1913. — Ism. Schmidt Henrik. EPhK. 401—404. l.
104. *Szegh Dezső*. A macedonok. Élet 1. sz.
105. *Sztripszky Hiador*. A tűzgerjesztés hazai két új adaléka. Néprajz. Értes. XV. 300. l. [162—174. l.
106. *Tarcsay Erzsébet*. Boszorkányüldözés Horvátországban. Századok

107. *Tarczai, Elisabeth.* Hexenprozesse in Kroatien. Ung. Rundschau 193—203. l.
108. *Téglás István.* A kőből kinövő kétélű kard, — a vassí — és más babonák Torda vidékén. Ethnogr. 285—287. l.
109. *Teutsch, Fr.* Sächsische Hexenprocesse. Arch. d. Ver. Siebenb. Landesk. 39. Bd. 709—803. l. — *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk.* 110. l.
110. *Tóth Vilmos.* Székely házassító dalok. Ethnogr. 139—142. l.
111. *Tóth Vilmos.* Régi székely énekek. U. o. 309—312. l.
- 111a. *Trócsányi Zoltán.* Niemi dalelmélete. Ethnogr. 79—85. l.
112. *Valentényi Gáspár.* A céhesmester. (Iparosok olvasótára. XXI. évf. 6. 7. sz. 19—35. l.)
113. *Vámbéry Ármán.* A magyarság bölcsőjénél. 1914. — *Ism. Á. L. Irodalomtört.* 352—354. l.
114. *Varga Zsigmond.* Új adatok az ural-altai népek ősvallásához. Protest. Szemle 191—204. l.
115. *Varjú Elemér.* Balázs-járó 1650. tájáról. Ethnogr. 44. l.
- 115a. *R. Vozáry Gyula.* Dávid. (Régi beregvármegyei ballada.) Ethnogr. 142. l.
116. *Wigand Ede.* A magyar csillagos ég. Néprajz. Értes. XV. 270—285. l. (Külön is 8-r. 36 l.) — *Ism. Hét* 33. sz.
117. Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Urednik Dr. D. Boranić. Knjiga XX. Svezak I. U Zagrebu, 1915. Akad. (8-r. 160 l.) 2 kor. 50.
118. *Zilahy Lajos.* Katona-nóták. M. Figyelő II. 393—398. l. — Mikor a katonák dalolnak. U. o. III. 233—236. l. — Gyűjtsük a katonánótákat. U. o. 396—400. l. — Dalolnak a katonák. U. o. IV. 75—80. 233—240. 475—480. l.
119. *Zilahy Lajos.* Adácsi magyar nóták. M. Figyelő 150—153. l.
120. *Zoltai Lajos.* Magyar néprajzi gyűjtés 75 év előtt. Néprajz. Értes. XV. 285—289. l.
121. Zur Volkskunde. 1. «Eine sächsische Jungfer in der Klag». 2. Himmelsbrief a. d. Jahre 1914. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 35—37. l.

II. Esztétika és műtörténet.

1. Esztétika.

122. *B. K.* A nyugatosok életkultusza. M. Kultura. II. 490—492. l.
123. *Beöthy Zolt.* Az esztétikai érzés-átvitel tanához. Athenæum 66—75. l.
124. *Blaskó Mária.* A néplélek költészete. Népmvelő 9. sz.
125. *Boros Rudolf.* Az esztétikai érzet. Magy. Iparoktatás 19. évf. 490—504. 527—539. l.
126. *Croce B.* Esztétika. Ford. Kiss Ernő. 1914. — *Ism. Sas Andor.* Athenæum 156—161. l. — Kgy. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 136. l. — Kristóf György. EPhK. 406—408. l. — L. Művészet 369—374. l. — Irod. tört. Közlem. 382. l.
127. *Csizmadia Sándor.* A költészetről és a költőkről. Világ 324.

128. *Dauzat, Albert.* Le Sentiment de la nature stb. 1914. — *Ism.* s. a. EPhK. 237. l. [297. l.]
129. *Dénes Lajos.* Az első esztétikai kongresszus. Athenæum 283—
130. *Dénes Lajos.* Esztétika és általános művészettudomány. Athenæum 442—451. l.
131. *Elek Oszkár.* Költőink képzelete és a népmesék. Irodalomtört. 306—314. l.
132. *Faguet, Emile.* L'art de lire. 1912. — *Ism.* Várdai Béla. M. Kultura II. 412—417. l.
133. *Halasi Andor.* Karácsonyi gondolatok egy gyermek szeméről és a költészet értékéről. Hét 52. sz.
134. *Harsányi Lajos.* A vallásos költészet. Élet 25. 26. sz.
135. *Hevesi Sándor.* A háború és a dráma. P. Napló 240. sz.
136. *Horváth Cyrill.* A magyar ősi ritmus. Irod. tört. Közlem. 276—290. l.
137. *Kapossy Lucidn.* Irodalmi érték. Dunántúli Protest. Lap 29. 30. sz. (Nyugat, Kritikusairól, Bodor cikkéről.)
138. *Kelecsényi János.* Az esztétika alapvető elvei. 1913. — *Ism.* Havadi Barnabás. Népművelés 250—252. l.
139. *Kiss Menyhért.* A háború költészete. Kath. Szemle 402—408. l.
140. *Klein Gyula.* A képes beszédéről. 1914. — *Ism.* Zlinszky Aladár. EPhK. 424. l.
141. *Knight William.* Az esztétika története. Ford. Husztiné Révhegyi Rózsi. A magyar esztétika történetével kiegészítette Jánosi Béla. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1915. Franklin-T. (8-r. 515 l.) 8 k. — *Ism.* Alszeghy Zsolt. M. Kultura II. 883. l. — S. A. Athenæum. 482—484. l. — Várdai Béla. Kath. Szemle 968—970. l. — S. E. Alkotmány 293. sz.
142. *Kostyleff, N.* Le mécanisme cérébral de la pensée. 1914. — *Ism.* Sas Andor. EPhK. 419. l.
143. *Lampérth Géza.* Háború és költészet. Élet 9. sz.
144. *Lothmeyer, Walther.* Die Dramaturgie der Massen. 1913. — *Ism.* Rózsa Dezső. Bud. Szemle 163. köt. 156—159. l.
145. *Muraközy Gyula.* Keresztyén szépirodalom. Prot. Egyh. Isk. Lap 35. sz.
146. *Neugeboren, Emil.* Der Krieg und die moderne Dichtung. P. Lloyd 8. sz.
147. *Oláh Gábor.* Háború és háborús költészet. Uj Nemzedék 5—7. sz.
- 147a. *Pasteiner Gyula, Riedl Frigyes, Beöthy Zsolt.* Jelentés a Gorovapályázatról. Akad. Értes. 384—397. l. (A stylus a művészetben és az irodalomban.)
148. I poeti futuristi. 1912. — *Ism.* L—n. Alkotm. 224. sz.
149. *Rákosi Jenő.* A háború és az esztétika. (Hadi beszédek. 7.) Budapest, 1915. (8 r. 11 l.) 10 fill.
150. *Schiller Otto.* A szépség lényege és értéke. — *Ism.* Dr. E—r. Művészet 94. l.
151. *Sebestyén Károly.* A háború és a költészet. Uránia 81—84. l.
152. *Szidor.* Herosztratosz-irodalom. Bud. Hirl. 319. sz. (Nyugatosokról.)
153. *Szigetvári Iván.* A komikum elmélete. 1911. — *Ism.* Rác Lajos. Deutsche Lit. Ztg. 23. sz.

154. *Szirbik Antal*. A legmodernebb esztétika. A régi és az újmódi költészet. Rákosi Jenő, Ady Endre és táboraik a fiziológia szögéből nézve. Budapest, 1915. Kókai. (8-r. 24 l.) 1 kor.
155. *Szittnyai Zoltán*. Írók és irodalom. Élet 39. sz.
156. *Váradi Antal*. A háború költészete. Az Ujság 43. sz.
157. *Vikár Béla*. A versközi hangképletekről. (Kivonat.) Akad. Értes. 585—598. l.
158. *Voinovich Géza*. Jelentés a Lévy-jutalomról. Akad. Értes. 381—383. l. (A jellemrajz a magy. szépirodalomban.)
159. *Volkelt, Joh.* System der Aesthetik. 1—3. 1905—14. Ism. Jánosi Béla. EPhK. 58—61. l.
160. *Wlassics Gyula ifj.* A színház és a háború. Bud. Szemle 163. köt. 143—152. l.
161. *Wolff, Dr. J.* Kriegsdichtung, Siebenb. Deutsch. Tagbl. 12593—96. sz.
162. *F. Zagyray Arthur*. Színházaink irányváltozása. Élet 4. sz.

2. Képzőművészet.

163. *Abádi Imre*. Zsidó művészek a Szentföldön. (Abel Pann.) Mult és Jövő 50—54. l. [334. 430. l.]
164. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 91—94. 144. 240.
165. *Ambrózy Agoston*. Nemzeti művészet. Élet 27. sz.
166. *Antal Frigyes*. Gaudenzio Ferrari két rajza. Művészet 323—332. l.
167. *Antal Frigyes*. Két XVIII. századbéli francia rajz. Oudry és Fragonard U. o. 423—427. l.
168. *Avin, Josef*. Wilhelm Wachtel. Mult és Jövő 365—367. l. — Wachtel levele a szerkesztőhöz. U. o. 372. l.
169. *b. ny.* Pásztor János. A Cél 275. l.
170. *Bálint Aladár*. A Szépművészeti Múzeum Barabás-kiállítása. Nyugat II. 1368. l. [1369. l.]
171. *Bálint Aladár*. Az Ernst-muzeum csoportos kiállítása. U. o. II.
172. *Báthory Nándorné özv.* Madarassy Erzsébet. Művészet 117. l.
173. Bayros Ferencz rajzai a Vasárnapi Ujság számára. Vasár. Ujs. 37. 38. sz.
174. *Bende János*. Művészet és háború. Orsz.-Világ 47. sz.
175. *Bende Lajos*. A magyar képzőművésznők egyesületének kiállítása. Orsz.-Világ 9. sz.
176. *Berzeviczy Albert*. A háború a képzőművészetekben. Bud. Szemle 161. köt. 321—346. l.
177. *Csányi Károly*. A kehely-kiállítás tanulságai. — Ism. Roth Victor. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk. 21. l.
178. *Csermelyi Sándor*. Az Iparművészeti Múzeum textil és keramikai gyűjteménye. Magy. Iparművészet 221—225. l. [400. l.]
179. *Csitáry Béláné*. A csataképfestés. Kath. Szemle 236—246. 387—
180. *Csizik Gyula*. A Biedermeier és az újabb stílusfejlődés. (Iparosok olvasótára. 21. évf. 4. 5.) Budapest, 1915. Lampel R. (8-r. 99 l.) 1 kor. 20. — Ism. Feleky Géza. Nyugat II. 1305. l. — Művészet 380. l.
181. *Csók István*. Garay Ákos. Művészet 97—100. l.

182. *D. Műkiállítások a Szépművészeti Múzeumban.* Bud. Szemle 162. köt. 299—306. l.
183. *Diamant, Paul.* Zsidó portrék. Mult és Jövő 410—421. l.
184. *Dimitrino.* Budapesti építészet. Művészet 210—217. l.
185. *Dimitrino.* Architektúra. U. o. 293—296. l.
186. *Divald Kornél.* A bártfai Szent Egyed-templom. Arch. Értes. 105—114. l.
187. *Divald Kornél.* Újabb adatok Rombauer János festőről. Művészet 414—418. l.
188. *Divald Kornél.* Tünedező világ. Budapest régi művészete. Magy. Iparművészet 1—7. l.
189. *Duschinsky Mihály.* Ortolana Fiumi grófnő: Emma Dessau-Goitein. (Perugia.) Mult és Jövő 166—168. l.
190. *Elek Artúr.* Schickedanz Albert. Nyugat II. 1117 l.
191. *Elek Artúr.* Hikisch Rezső művészete. Magy. Iparművészet 295—297. l.
192. *Fabó Bertalan.* Kép és képes dísz a magyar zsidó múzeumban. Mult és Jövő 298—301. l.
193. *Fabriczy Kornél* kisebb dolgozatai. Fordította Rózsaffy Dezső. Atnézte Eber László. Berzeviczy Albert bevezetésével. Budapest, 1915. Akademia. (8-r. 439 l.)
194. *Fallenbüchl Ferenc.* A Scheyern-i bencések magyar kápolnája. Élet 19. sz.
195. *Fieber Henrik.* A beuroni bencések művészete. Alkotmány 121. sz.
196. *Fónagy Béla.* Művészet a had- és népegészségügyi kiállításon. Művészet 245—254. l.
197. *Forster Gyula.* Magyarország műemlékei. — Ism. Janicsek József. Eperjesi Lapok 33. sz.
198. *Galimberti Sándor.* G. Dénes Valéria. Művészet 320—322. l.
199. *Gerevich Tibor.* A krakói Czartoryski-képtár olasz képei. Arch. Értes. 80. 104. l.
200. *Gonda Béla* *íj.* A magyar képpiac. Művészet 156—164. l.
201. *Gonda Béla* *íj.* A Nemzeti Szalon kiállítása. M. Kultura II. 244. l.
202. *Gonda Béla* *íj.* Déry Béla kiállítása. U. o. II. 392. l.
203. *Gonda Béla* *íj.* A modern művészet és a háború. U. o. II. 455—459. l.
204. *Gonda Béla* *íj.* A modern művészet és — a magyar csatakép-festés. Magyarország 247. sz.
205. *Gonda Béla* *íj.* A magyar biedermeier és a háború. U. o. 268. sz.
206. *Gonda Béla* *íj.* Művészeti kulturánk és az iparművészet. Magy. Iparművészet 56—60. l.
207. *Gróh István.* Ismerjük meg műemlékeinket! U. o. 31. l.
208. Háborús műkiállítások. x. Kath. Szemle 599—607. l.
209. *Halaváts Gyula.* A nagydisznódi ág. ev. templom. — Ism. Roth Victor. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 22. l.
210. *Halaváts Gy.* Az alezsinai, holczmányi, ... templomok. Ism. Roth V. U. o. 23. l.
211. *Hekler Antal.* A szobrászati stílus problémái. Budapest, 1915. Hornyánszky V. ny. (8-r. 163 l.) 6 kor. 50 f.
212. *Hekler Antal.* Antik terrakottagyűjtemény. Művészet 83—87. l.

213. *Hoffmann Edith.* Az iparművészeti múzeum brüsszeli kárpitja. Budapest, 1915. Franklin ny. (2-r.)
214. *Hollós Károly.* Jelképek átalakulása. Rajzoktatás 8—11. 22—25. 39—42. 59—63. 78—81. l.
215. *Kauszer József.* A magyar építőművészeti stílus eszméje. (Visszaemlékezés Feszl Frigyesre és a fővárosi vigadó építésére. 1859—1865.) P. Hirl. 66. sz.
216. *Kemény Lajos.* Hefele Menyhért. 1716—1798. Életrajzi adatok. Pozsony, 1915. Angermayer ny. (8-r. 36 l.) — *Ism. Művészet* 259. l.
217. *Kemény Lajos.* Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából. Arch. Értes. 147—153. l.
218. *Kenczler, Hugo.* Zwei Altarflügel aus der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts in der kais. Gemäldegalerie zu Wien und im Rákóczi-Museum zu Kaschau. Wien, F. Tempsky. Leipzig, G. Freitag, 1915. — *Ism. Művészet* 285. l.
219. *Kenczler Hugó.* Modern művészet. Művészet 67—76. l.
220. A képrombolók. U. o. 121—138. l.
221. A «Kéve» hadiérme. Művészet 119. l.
222. *Kimakowicz, M. v.* Studien z. Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt. — *Ism. Roth V. Korrr. Bl. Ver. sieb. Landesk.* 25—29. l.
223. *Koch, Günther.* Kunstwerke und Bücher am Markte. 1915. — *Ism. Bibliophil. Arch. Értes.* 179—181. l.
224. *Komoczy Gáspár.* Képek előtt. Kőszegi kath. főgimn. 1914 15. értes. 3—36. l.
225. *Kőszegi László.* Az esztergomi dóm. Művészet 397—408. l.
226. *Kovács Lydia.* A Kárpátok festője. Magyarország 1. sz. (Katona Nándor.)
227. *Kühár Flóris.* Szent Benedek és a művészetek. Szent Benedek a festőművészetben. Pápa és vid. 1. sz.
228. *Kühár Flóris.* Karácsony a festőművészetben. U. o. 52. sz.
229. *Kühár Flóris.* A tiroliak festője. (Albin Egger-Lienz.) Alkotmány 158. sz.
230. *Kühár Flóris.* Defregger alkonya. U. o. 189. sz.
231. *Kuntz Fritz.* A Fioretti modern művésze. Alkotm. 315. sz.
232. *Layer Károly.* Az O. M. Iparművészeti Múzeum gyűjteményei. M. Iparművészet 168—174. l.
233. *Lázár Béla.* A karikaturáról. Művészet 201—208. l.
234. *Lázár Béla.* A művészeti kritikáról. U. o. 345—357. l.
235. *Lechner Jenő.* Szemelvények a reneszánsz építés Magyarországon és határai körül című művészettörténeti tanulmányból. Budapest, 1914. Pátria. (4-r. 33 l.)
236. *Lechner Jenő.* A pártázatos reneszánsz építés és Magyarország határai körül. Budapest, 1915. Pátria. (2-r. 45 l.)
237. *Luttor Ferenc.* A passió az őskeresztény művészetben. Havi Közl. 209—214. l.
238. *Lyka Károly.* Az aktról. Művészet 145—151. l.
239. *Malaguzzi Valeri, Francesco.* La corte di Lodovico il Moro. Milano, 1913—15. — *Ism. Gerevich Tibor. Arch. Értes.* 181—192. l.

240. *Malonyay Dezső*. Magyar művészek a csatatéren. 1. Mednyánszky László br. Művészet 1—25. l. — 2. *Dömötör István*. Zádor István a fronton. U. o. 25—30. l. — 3. *Erdey Aladár*. Vadász Miklós. U. o. 33—37. l. — 4. *Dömötör István*. Vaszary János háborús rajzai. U. o. 37—43. l. — 5. *Vészi Margit*. Baló József. U. o. 43—46. l. — 6. *Lázár Béla*. Herman Lipót. U. o. 46—48. l.
241. *Márffy Oszkár*. A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása. M. Kultura I. 426. l.
242. *Margitay Dezső*. Három kiállítás. Élet 9. 10. sz.
243. *Margitay Dezső*. A Képzőművészeti Társulat kiállítása. U. o. 12—14. sz.
244. *Margitay Jenő*. Dal a művészetről. U. o. 2. sz.
245. *Markó Miklós*. Markó Károly. Orsz.-Világ 25. sz.
246. *Meller Simon*. Az Eszterházy-képtár története. Budapest, 1915. Katz. (8-r. LXXII, 272 l.) 12 K. — Ism. Elek Artur. Az Ujs. 266. sz. — Szentiványi Gyula. Muz. Könyvt. Ertes. 175—178. l. — F. Takács Zoltán. Nyugat II. 1180. l.
247. *Meller Simon*. Majovszky Pál modern metszetgyűjteménye. Művészet 140. l.
248. *Meller Simon*. Daumier könyomatai. U. o. 230—234. l.
249. *Meller Simon*. Madonna a félholdon állva. XV. századi éremetszet. U. o. 282. l.
250. *Munkácsy. Petrovich Elek*. Munkácsy ujonnan szerzett festményei. U. o. 420—423. l.
251. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Az «isaszegi csatátér» Munkácsy Mihálytól. Művészet 278—282. l. — Lásd 406. sz. a. is.
252. *Nádai Pál*. Háborús művészeti irodalom. U. o. 264—468. l.
253. *Nádai Pál*. Háborús gyermekrajzok. U. o. 364—368. l.
254. *Nádai Pál*. Sámuel Kornél. Magy. Iparművészet 95. l.
255. *Nyáry Albert br.* A képzőművészek a háborúban. A Cél 780—784. l.
256. *P. E. Székely B.* Leda-képe. Művészet 276—278. l.
257. *Putai Edith*. Samuel Kornél. Mult és Jövő. 91. l.
258. *Putai Edith*. Oppenheim-képek. U. o. 331. l.
259. *Putai József*. Galíciai z-ido művészek. U. o. 246—249. l.
260. *Pater Walter*. Görög tanulmányok. Ford. Kőszegi L. 1914. — Ism. Czeke Marianne. EPhK. 747—751. l. — Morvay Győző. Magy. Középiskola 109—111. l.
261. *Petrik Albert*. A budavári Nagyboldogasszony-templom. Élet 33. sz.
262. *Pruzsinszky Ferenc*. Művészet 182. l.
263. *Radisics Jenő*. Az orsz. magy. iparművészeti Múzeum és magyar gyűjteménye. Magyar Iparművészet. 117—136. l.
264. *Rádnai Oszkár*. Képzőművészek nemzetközi kiállítása Velencében. A Cél 146—148. l.
265. *Rippl-Rónai. Dömötör István*. Rippl-Rónai új munkái. Művészet 389—396. l.
266. *Márkus László*. Rippl-Rónai. Alkotm. 266. sz.
267. *F. Takács Zoltán*. Rippl-Rónai József és a háború. Nyugat II. 1114—1116. l.
268. *Törös*. Rippl-Rónai háborús kiállítása. Hét 39. sz.
269. *Roskovics Ignác (1854—1915.)* (képpel). Vasár. Ujs. 49. sz.

270. *Roth, Victor.* Die siebenbürgisch-sächsische Kunst in der magyarischen Forschung. Archiv. d. Ver. siebenb. Landeskunde 39. Bd. 511—628. l.
271. *Roth, Victor.* Das Heltaner Vortragekreuz. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 1. 6. l.
272. *Roth, Victor.* Das Stolzenburger Kreuz. U. o. 14—17. l.
273. *Roth, Victor.* Abendmahlskelch der Gemeinde Hetzeldorf. U. o. 17—19. l.
274. *Schoen Arnold.* Frisato. Ism. Lázár Béla. Művészet 375. l.
275. *Schwarcz Karl.* Berliini művészek és műgyűjtők. Mult és Jövő 13—15. l.
276. *Somogyi Miklós.* Palinay György. Művészet 300—312. l.
277. *Spiegel Frigyes.* Régi művészi alkotások és új vonatkozások. Magy. Iparművészet 8—26. l.
278. Szamovolszky Ödön. 1878—1914. (Képpel.) Művészet 53—55. l.
279. *Szendrei János és Szentiványi Gyula.* Magyar képzőművészek lexikona. Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a 17. századtól napjainkig. I. köt. Abádi-Günther. Budapest, 1915. (8-r. XXI, 616 l.) 24 K. — Ism. L. K. Művészet 238. l. — M. Iparművészet 40. l. — Csánki Dezső. Századok 418—422. l. — F. Takács Zoltán. Nyugat I. 162—165. l. — Mihalik József. Múz. Könyvt. Értes. 141. l. — Numizm. Közl. 18. l. — Schoen Arnold. Könyvtári Szemle 105—109. l.
280. *Szinyey-Merse. Andrásy Gyula gr.* Szinyey-Merse Pál. Művészet 193—199. l. Alkotmány 105. sz. és M. Hirl. 106. sz.
281. *Ignotus.* Magyar művészet. Szinyei körül. Világ 107. sz.
282. *Margitay Ernő.* Szinyei-Merse Pál (képpel). Élet 17. sz. — Alexander Bernát. P. Lloyd 104. sz.
283. *Petrovics Elek.* Egy ismeretlen Szinyei-vázlat. Művészet 49—52. l.
284. *Törös.* A jubiláns Szinyei. Hét 16. sz.
285. Szinyei-Merse Pál jubileuma. Művészet 218—223. l.
286. Sztrakoniczky Károly. *Di.* Művészet 270—272. l. — Halasi Andor. Hét 24. sz. — Meller Simon. Erdélyi Jenő. Lengyel Menyhért. Nyugat I. 692. l. — *aj.* Élet 24. sz. — Csathó Kálmán. M. Figyelő II. 461. l.
287. *Tafner Vidor.* Az ornamentum. Magy. Iparművészet 208—221. l.
288. *Takács Zoltán (Felvinczi).* A belső ázsiai népek művészetének alapformáihoz. Arch. Értes. 65. 79. l.
289. *F. T. Z.* Egy új Kupetzki. Művészet 87—89. l.
290. *Takács Zoltán (Felvinczi).* A távol kelet művészete nálunk. U. o. 101—116. 168—181. l. [U. o. 375—378. l.]
291. *Takács Zoltán (Felvinczi).* Alessandro Magnasco két festménye.
292. *F. Takács Zoltán.* Bató József csataképei. Nyugat I. 331. l.
293. *F. Takács Zoltán.* Daumier a művészeti múzeumban 1915. U. o. 626. l.
294. *F. Takács Zoltán.* Uitz Béla. U. o. 515. l.
295. *F. Takács Zoltán.* Kitüntetett művészekről. (Iványi-Grünwald Béla. Hatvany Ferenc.) U. o. 577. l.
296. *Tavaszi tárlat. b—ny.* A tavaszi kiállításról. A Cél 208—212. l.
297. *Bálint Lajos.* Két kiállítás. (Tavaszi tárlat. — A Brocky-gyűjtemény.) M. Hirl. 73. sz.

298. Brocky. *Elek Artúr*. Brocky Károly vázlatai. Nyugat. I. 335. l.
299. Hoffmann Edith. Brocky Károly vízfestményei és rajzai. Művészet 188—192. l. Lásd 297. sz. a. is.
300. *Elek Artúr*. Tavaszi tárlat. Az Ujság 72. sz. — Kézdi. P. Hirl. 72., 73. sz. — Malonyay Dezső. Bud. Hirl. 72. sz. — Művészet 153—155. l. [72. sz.]
301. f. r. Frühjahrsausstellung der bildenden Künstler. Pest. Journ.
302. Végh Gyula. Csendőlet és intérieur a tavaszi tárlaton. Bud. Szemle 162. köt. 306—308. l.
303. Téli tárlat. *Elek Artúr*. A téli tárlat. Az Ujság 323. sz. — Kézdi-Kovács László. P. Hirl. 323., 329. sz. — Magyar Elek. Magyarország 323. sz. — Malonyay Dezső. Bud. Hirl. 323. sz. — F. Takács Zoltán. Nyugat II. 1366. l.
304. Gonda Béla. Téli kiállítások. M. Kultúra II. 533. l.
305. Tövis. Kacziány Ödön. Hét 15. sz.
306. Tövis. Katona Nándor a Szalonban. Hét 17. sz.
307. U. J. A festészeti eljárások a különböző korokban. J. G. Vibert) «La science de la peinture» c. művéből.) Rajzoktatás 44—46. l.
308. V... J... olajfestéshez útmutatás elméletileg és gyakorlatilag. 1915. — Ism. H. Rajzoktatás 47. l.
309. Végh Gyula. A képrombolók. Kulturtörténeti tanulmány. Budapest, 1915. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 3 K. — Ism. d. i. M. Figyelő II. 234—236. l. — r. i. Protest. Szemle 147—149. l.
310. Végh, Julius v. Die Bilderstürmer. Eine Kulturgeschichtliche Studie. Strassburg, 1915. J. H. Ed. Heitz. (8-r. XVI, 140 l.)
311. Velics László. Világháború és művészet. Religio 630—639. l.
312. Vida Arpád. (Képpel.) Művészet 165. l.
313. Wildner Ödön. A műemlékek gondozása és a háború. Magy. Iparművészet 275—279. l.
314. Zoltán Vilmos. Tiziano Vecellio szülővárosa ágyútűzben. Élet 38. sz.

3. Zene.

315. Bayer József. Rossini Othello-zenéjének és előadásának magyar nyomai. EPhK. 672. l.
316. Beethoven. Járosy Dezső. Beethoven : Missa Solemnis. Élet 20. sz.
317. Kern Aurél. Beethoven ismeretlen művei. Bud. Hirl. 75. sz. és Orsz.-Világ 15. sz.
318. Révész Béla. Beethoven. Világ 10. sz.
319. Sereghy Elemér. Beethoven : Missa Solemnis. Alkotm. 118. sz.
320. Bogisich Mihály. A keresztény egyház ősi zenéje. Budapest. Rózsa K. és neje. (8-r. 600 l.) 8 K. — Ism. Népművelő 10. sz.
321. Conan D'Or. Az operett. Orsz.-Világ 6. sz.
322. Fodor Gyula. Ilka. Hét 48. sz. (Pauliné Markovics Ilka.)
323. Goldmark. Goldmark Károly. (1830—1915.) Bálint Aladár. Nyugat I. 111. l. — Fodor Gyula. Hét 2. sz. Molnár Ernő. Mult és Jövő 61. l. — Járosy Dezső. Élet 3. sz. — Molnár Géza. Bud. Szemle 161. köt. 294—297. l.
324. Dóczy, Ludwig. Persönliches über Goldmark. N. Pest. Journ. 10. sz.
325. Hubayné, gr. Czebrían Mária. Visszaemlékezés Goldmark Károlyra. P. Napló 31. sz. (Goldmark levelei.)

326. *Harsányi Lajos*. Kern Aurél. Élet 8. sz.
 327. *Hollitzer, Julius*. Liszt Ferencz. 1913. — Ism. Heinrich Arnold. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 59. l. — Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 479. l. [94. sz.]
 328. *Járosy Dezső*. A nemzetközi zenei kultúra alkonya. Alkotmány
 329. *Járosy Dezső*. A magyar zene-dramaturgia és a háború. U. o. 3. sz.
 330. *Járosy Dezső*. P. Hartmann Pál. Kath. Szemle 175—182. l.
 331. *Járosy Dezső*. A magyar zenei tudományosság kérdése. Élet 7. sz.
 332. *K. G.* Emlékezés Paulinéra. P. Napló 328. sz.
 333. *Kabay Kálmán*. A szinfónikus zeneköltemény esztétikai tényezői és a programzene története általában. 2. kiad. Budapest, 1915. Németh. (8 r. 35 l.) 1 K.
 334. *Kálmán Imre*. Zsuzsi kisasszony. Operett 3 felv. Irtá Martos Ferenc és Bródy Miksa. Zenéjét szerzette —. Először adták a Vígyszínházban febr. 27.
 335. Könyvtár, Zenetudomány —. Szerk. Sereghy Elemér. 18. Kabay Kálmán: A szinfónikus költemény esztétikai tényezői és története. Budapest, 1915. Németh J. (16-r. 39 l.) 60 fill.
 336. *Lichtenberg Emil*. Mendelssohn Eliás oratorium. Tanulmány. Budapest, Rózsavölgyi (1915.) (8-r. 32 l.) 60 fill.
 337. *Molnár Antal*. A zene és a háború. Nyugat I. 580—582. l.
 338. *Molnár Antal*. Debussy. Nyugat II. 1178—1180. l. [273. sz.]
 339. *Mozart, Samassa Désy Annie*. Mozart szülőházában. M. Hirl.
 340. *Strunz, Franz*. Der sterbende Mozart. P. Lloyd 191. sz.
 341. *Rényi Aladár*. Tiszavirág. Eredeti operette 3 felv. Irták Bródy István és Vajda László. Zenéjét —. Először adták a Király-színházban márcz. 27.
 342. *Sereghy Elemér*. A «Wacht am Rhein». Élet 37. sz.
 343. *Sereghy Elemér*. Háború és Zene. U. o. 31. sz.
 344. *Siklós Albert*. Volkmann Róbert. Bud. Szemle. 162. köt. 295—299. l. — Siró György. Az Ujs. 96. sz.
 345. *Strauss Oszkár*. A bájos ismeretlen. Operette 3 felv. Irták Jakobson és Stein. Zenéjét —. Először adták a Király-színházban máj. 29.
 346. *Strauss Oszkár*. Legénybucsu. Operette 3 felv. Szövegét írták Bodanszky és Thelen. Ford. Gábor Andor. Zenéjét írta —. Először adták a Király-színházban szept. 22.
 347. *Sztojanovics Jenő*. Karika gyűrű. Operette 3 felv. Irták Zsoldos László és Urai Dezső. Zenéjét szerzette —. Először adták a Király-színházban nov. 18. [308. sz.]
 348. *Wagner József*. Magyar népdalok és magyar zene. Aradi Közl.

4. Színészet.

349. *B. L. Gabányi Árpád*. P. Napló 297. sz. — Kosztolányi Dezső. Nyugat II. 1239. l.
 350. *Császár Elemér* és *Kemény Lajos*. A magyar színészet történetéhez Kassán és Miskolczon. Irod. tört. Közlem. 94—105. l.
 351. *Czobor Alfréd*. A kassai színészet története. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából V. 1—16. l.
 352. *Deréki Antal*. Színész-dinasztiák. (Emlékeimből.) P. Napló 297. sz.

353. Drámabíráló-bizottság. *Ambrus Zoltán*. A drámabíráló-bizottság. Nyugat I. 404—206. l. — A drámabíráló-bizottság — még egyszer és utoljára. U. o. I. 508—512. l.
354. *B. L.* A drámabíráló-bizottság. Hét 7. sz.
355. *(io.)* A drámabíráló-bizottságról. Uj Nemzedék 7. sz.
356. *Ignotus*. Reinhardt. Nyugat II. 1294—1296. l.
357. *(J.)* Unser Theater vor 87. Jahren. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 12777. sz.
358. *(J.)* Aus vergielbten Theaterpapieren. U. o. 12792. sz.
359. *Kacziány Géza*. Három bonvivant. P. Napló 149. sz. (Szerdahelyi Kálmán, Halmi Ferencz, Dezső József.)
360. *Kádár Jolán*. A budai és pesti német színészet története 1812-ig. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 124. l. — Klima Lajos. M. Középiskola 39. l. — V. Irodalomtört. 153. l. — Zolnai Béla. EPhK. 475—477. l. és Bud. Szemle 164. köt. 476. l. — Peisner Ignaz. Literar. Echo. 17. sz.
361. *Lengyel Menyhért*. Jászai Mari. Nyugat I. 503. l.
362. *Litzmann, Berthold*. Theatergeschichtliche Forschungen. 2—28. 1914. — Ism. Kádár Jolán. EPhK. 761. l.
363. *m. gy.* A negyvenéves népszínház. Alkotmány 287. sz.
364. *Magyary Béla*. Komjáthy és Társulata. Orsz.-Világ 30. sz.
365. *Márkus László*. Egy magyar színész. Uj Nemzedék 40. sz. (Papp Miksa.)
366. *Pataki József*. Kántorné. P. Napló 269. sz.
367. *Pataki József*. Pest-Buda régi játékszineiről. P. Napló 276. sz.
368. *Peisner, Ignaz*. Das deutsche Theater in Budapest. (bis 1812.) Ung. Rundschau 214—218. l.
369. Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte. 21. 22. Bd. — Ism. Kádár Jolán. EPhK. 420. l.
370. *Somló Sándor*. A magyar színészoktatás multjából. Budap. Színművész. Akad. 1914/15. értes. 3—14. l. és Bud. Szemle 161. köt. 297—307. l.
371. *Szász Károly*. Színházi levél. Uránia 351—356. l. (Nemzeti Színházról) — U. o. 402—407. l. (Ujházi Ede-, Hegedüs Gyuláról.)
372. *Ujházi. Rajna, Franz*. Der «Meister». N. Pest. Journ. 308. sz.
373. *Somlay Artur*. Bucsú Ujházi Edétől. Bud. Hirlap. 310. sz.
374. *Somló Sándor*. Ujházi Ede. (1844—1915.) Bud. Szemle 164. köt. 460—467. l. — Ambrus Zoltán. Nyugat II. 1252—1260. l. — Alexander Bernát. P. Lloyd 309. sz. — P. Napló 309. sz. — Bud. Hirl. 308. sz. — Az Újság 308. sz. — Világ 308. sz.
375. *Sz. Z. Koszorú*. P. Hirl. 310. sz. (Ujházi.)
376. Ujházi népszerűsége. M. Figyelő. IV. 312. l.
377. *Váradai Antal*. Emlékezem a mesterre. Az Ujs. 340. sz.
378. *Várdai Béla*. Az őszi színházi évad. Kath. Szemle. 1038—1046. l.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

379. *Potoczky Lajos*. A nyelvtanítás élnékitésének kérdéséhez. Tanár-egyl. Közl. 48. évf. 337—339. l.

2. Magyar nyelv.

380. *Bodor Dénes*. Nyelvtan. A birtokos jelző. (IV. osztály.) Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola. 102—107. l.
381. *Cavalloni József*. Megjegyzések a magyar nyelv és irodalom új tanítástervére. Keresk. szakoktatás 23. évf. 20—23. 109—112. l.
382. *Harmos Sándor*. Költemény tárgyalás. V—VI. osztály. (Gyulai P.: Hadnagy Uram.) Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola 36—41. l.
- 382a *I. M. Stilustanítás*. M. Nyelv 170—172. l.
383. *Koller István*. A «Toldi» lélektani tárgyalása. Polgárisk. Közl. 11. sz.
384. *Maurer Mihály*. Nyelvtani magyarázatok. A határozói mellékmondatok. (V. o.) Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola 91—96. l.
385. *Réger Béla*. A magyar nyelvi olvasmányok 1914. — Ism. Szabó Ignác. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 297—299. l.
386. *Schön József*. A «Himnusz» tárgyalása a népiskola IV. osztályában. Népművelés 577—583. l.
387. *Tettamanti Béla*. Adatok a magyar irodalomtörténeti tanítás gyakorlásához. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 288—291. l.
388. *Urhegyi Alajos*. Költemény-tárgyalás. (III. o.) (Petőfi S. Füstbement terv.) Néptanít. Lapja 51. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

389. *Acsay István*. Latin szöveggyűjtemény az iskolai auktorokból rögtönzött fordítások gyakorlására. 1914. — Ism. Vajda György. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 94. l.
390. *Bitter Illés*. Tanítsuk-e a latint? Magy. Középiskola 159—165. l.
391. *Dobai János*. A latin nyelvi tanítás reformkérdései. (Aradi főgimn. 1914/15. értes. 7—13. l. (Külön is megjelent. Arad, 1915. 8-r. 29. l.) — Ism. Karsai Ervin. Magy. Középisk. 286. l.
392. *Horváth Dezső*. A latin régiségtan és irodalomtörténet tanításának módszere. 1914. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 430. l.
393. *Kaszap Gyula*. Pár szó a latin fő- és melléknévek declinatiójának tanításáról. 1914. — Ism. Reibner Márton. EPhK. 669. l.
394. *Kelemen Béla*. Milyen legyen Pirchala könyvének új kiadása? (Székesfehérv. tanker. IV. igazgatói értekezlet jegyzőkönyve.)
395. *Kis Albert*. A görög nyelv és irodalom tanítása a középiskolában. 1914. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 429. l.
396. *Komenczy Gáspár*. A görög nyelvtanítás gerebenezése. Magy. Középiskola 79—90. l.
397. *Lippay György*. A latin nyelvi tanítás eredménytelensége. 1914. — Ism. Reibner Márton. EPhK. 425—429. l.
398. *Schmidt Márton*. Római irodalomtörténeti adatok értékesítése Horatius olvasásánál. Budap. I. ker. áll. főgim. 1914/15. értes. 6—11. l.
399. *Vekerdi Béla*. Tanítsuk-e a latin nyelvet? 1914. — Ism. Szóts Gyula. M. Pædag. 626. l.

4. Német nyelv.

400. *Gooss, Hans.* Die deutsche Sprachlehre in den vier Unterklassen der Mittelschule. (A brassói Honterus gym. 1914/15. ért. melléklete 8-r. 68 l.)
401. *Levy, Paul.* Die Verwertung der Mundarten im Deutschunterrichte. 1913. — *Ism.* Erdélyi Lajos. *Nyelvőr* 434—436. l.
402. *Szöllősi István.* Német Nyelvkönyv tanító- és tanítónőképzők számára. 1914. — *Bir. Radnai Oszkár. Hiv. Közl.* 1. sz.

5. Művészeti oktatás.

403. *Czizik Gyula.* Műremekek ismertetése a középiskolában. Rajzoktatás 142—147., 157—163. l.
404. *Szobolovszky István.* A művészeti nevelésről. *Magy. Iparoktatás* 19. évf. 486—489. l.
405. *Szobolovszky István.* A természeti szép, mint a művészeti nevelés alapja. Rajzoktatás 185. l.
406. *Urhegyi Alajos.* Művészi kép tárgyalása. Honfoglalás. (Festette Munkácsy Mihály.) *Magy. Tanítóképző. Gyakorlóiskola* 97—103. l.

IV. Finn-ugor.

407. *Finn. Beke Ödön.* Finnugor mondattani adalékok. *Nyelvt. Közlem.* 1—34. l.
408. *Beke Ödön.* Finnugor határozós szerkezetek. 1914. — *Ism.* Fuchs, R. *Keleti Szemle* 316—318. l. — *Fokos Dávid. Nyelvőr* 130. l.
409. *Beke, Ö.* Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen. *Keleti Szemle* 1—77. l.
410. *Gulyás Pál.* A finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány történetéhez. *M. Nyelv* 225. l. (Rumy, Rischel Á. tudósáról 1830-ban.)
- 410a *Kertész Manó.* Finnugor jelzős szerkezetek. 1914. — *Ism.* Fokos Dávid. *Nyelvőr* 129. l.
411. *Paasonen, H.* Beiträge zur finnischugrischsamojedischen Lautgeschichte. *Keleti Szemle* 78—134. l.
412. *Zürjén. Fokos Dávid.* Zürjén szövegek. *Nyelvt. Közlem.* 67—105. l.

V. Indogermán nyelvek.

413. *Benigny Gyula.* Az ó- és új-iráni nyelvek szórendje, tekintettel a rokon indog. nyelvek szórendjére. *Nyelvtud. V.* 198—222., 289—295. l.
414. *Gauthiot, R.* La fin de mot en indo-européen. 1913. — *Ism.* Benigny Gyula. *Nyelvtud. V.* 239. l.
415. *Schmidt József.* Az idg. flexio genesisének problémája. *Nyelvtud. V.* 166—184., 247—270. l.
416. *Ind. Rabindranath Tagore.* The crescent moonchild-poems. 1913. — *Ism. I. L. M. Pædag.* 372. l.
417. *Rabindranath Tagore.* Szerelem. («Nővé hold» cz. verses könyvéből.) — *Ford. Bors László. Hét* 45. sz.

418. **Perzsa.** *Heller Bernát.* A zsidók Firdúzi Sah-Náméjában. Izr. m. irod. Társ. Évkönyv. 216—225. l.
419. **Sanskrit.** *Kálidásza.* Urvaszi. Ford. Pitroff Pál. 1914. — Ism. Schmidt József. EPhK. 124—126. l.
420. *Manu* törvényei. *Mānava Dharmasāstra.* Szanszkritből ford. Büchler Pál. Budapest, 1915. Benkő. (8-r. 252 + 2 l.) 4 K. — Ism. Schmidt József. EPhK. 738—743. l. [EPhK. 605. l.]
421. *Schmidt, Richard.* Sakasaptati. 1913. — Ism. Schwarz Frigyes.

VI. Keleti nyelvek.

422. *Balogh Benedek (Barátosi)* a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társasághoz intézett jelentése az 1914. évben végzett keletázsiai tanulmányútjáról. Keleti Szemle 333—345. l.
423. **Balkar.** *Pröhle, Wilhelm.* Balkarische Studien. Keleti Szemle 165—276. l.
424. **Héber.** *Abeles Ottó.* Ez a mi üdvösségünk. Ford. Molnár Ernő. Mult és Jövő 217. l.
425. *Bató Lajos.* A zsidók a bécsi szellemi életben. U. o. 218—222. l.
426. *Blau Lajos.* Az írás történetéhez. Magy. Zsidó Szemle 105—121. l.
427. *Edelstein Bertalan.* Rúth könyve az Agádában. Izr. m. irod. társ. Évkönyv. 81—115. l.
428. *Gabirol.* Boros korsóhoz. Ford. Patai. Mult és Jövő 303. l.
429. *Holder József.* Boáz levele a Moabita Ruthoz. Ford. Molnár Ernő. Mult és Jövő 428. l.
430. *Kálmán Ödön.* Steinschneider Mór. 1816—1907. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 225—237. l.
431. *Levias, C.* Wörterbuch d. hebr. philologischen Terminologie. I. 1914. — Ism. Blau Lajos. Magy. Zsidó Szemle 145. l.
432. Monumenta Hebraica. I. 2. 1914. — Ism. Blau Lajos. EPhK. 340—344. l.
433. *Mózes ibn Ezra.* Fészke vagyok ezer madárnak. Ford. Patai. Mult és Jövő 355. l. — Világra szakadt szent nagy férfiak. U. o. 410. l.
434. *Niedermann Mór.* A vulgata viszonya az agádához és targú-mokhoz. Budapest, 1915. Neuwald ny. (8-r. 59 l.)
435. *Patai József.* Bibliai csataköltészet. Izr. m. irod. Társ. Évkönyv 1—28. l.
436. *Patai József.* Délarábiai héber népdalok. Mult és Jövő 48. 54.
437. *Perez, Dal.* Ford. Patai József. Mult és Jövő 425. l.
438. *Szabolcsi Lajos.* Sába királynője. Izr. m. irod. társ. Évkönyve 1915. 56—80. l.
439. **Jakut.** *Németh, Julius.* Die langen Vokale im Jakutischen. Keleti Szemle 150—164. l.
440. **Mongol.** *Ramstedt, G. J.* Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. Keleti Szemle 134—150. l.
441. **Török.** *Ali Riza Sztifi.* Az ébredő török. Ford. Vikár Béla. Török-magyar Almanach 33. l.
442. *Bang, W.* Osttürkische Dialektstudien und der Komanische Marienpsalter. Ism. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 318—330. l.
443. *Dávid László.* Török költők. Bars. 7—11. sz.

444. *Mehemmed Emin*. Hareczra indulóban. Ford. Mészáros Gyula. Magy.-Török Almanach. 153. l.
 445. *Mezey István*. Magyar-török almanach. — Ism. Földi Mihály. Nyugat I. 512—514. l.
 446. *Mezey István*. Török poézis. Hét 19. sz.
 447. *Munkácsi, Bernhard*. Das türkische wort für «Faust». Keleti Szemle 348. l.
 448. *Schriebl, Karl*. Bemerkungen zur Sprache von Kašgar und Jar-kend. Keleti Szemle 277—303. l.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

449. A M. T. Akadémia beltagjainak irodalmi munkássága 1915-ben. Akad. Értes. 697—746. l.
 450. *Alszegehly Zsolt*. Énekeskönyveink bibliographiájához. Irodalom-tört. 117. l.
 451. *Alszegehly Zsolt*. Az Apollonius históriájának bibliographiájához. U. o. 315. l.
 452. *Baranyai József*. A komáromi nyomdászat. 1914. — Ism. Szentiványi Gyula. Múz. kv. Értes. 182. l. — Gulyás Pál. Könyvszemle 113—115. l. — t-s. Nőnevelés 261. l. — Zsigovits Béla. Kath. Szemle 784. l. — Új Idők 11. sz.
 453. Bericht (erster) über die Verwaltung der deutschen Bücherei des Börsenvereins. d. deutschen Buchhändler zu Leipzig. 1913. — Ism. Sárváry Dezső. Könyvtári Szemle 93. l.
 454. *Bernheimer, C.* Catalogue des Manuscrits et livres rares hébraïques de la Bibliot. du Talmud Tora de Livourne. 1915. — Ism. Blau Lajos. Magy. Zsidó Szemle 227—232. l.
 455. *Bostwick, A. E.* The relationship between the library and the public schools. N. York, 1914. — Ism. Könyvtári Szemle 109. l.
 456. A csiksomlyói kolostor könyvtára. Déva és vid. 29. sz.
 457. *Csiürös Ferenc*. A városi könyvtár. Előterjesztés a Tanácshoz. Debreceni Közl. jul. 10. [23—25. l.
 458. *D. L.* A Königliche Bibliothek történetéhez. Könyvtári Szemle
 459. Deutscher Bibliophilen-Kalender f. d. Jahr 1915. — Ism. k. b. U. o. 32. sz.
 460. *Dienes László*. A Dürerband két új röpirata. U. o. 32. l.
 461. *Dienes László*. Egy gyermekolvasó-szoba története. (A Fort Wayne Public library gyermekkönyvtára.) U. o. 30—32. l.
 462. *Dienes László*. A budapesti könyvtárak orvosi és természettudományi folyóiratának együttes katalógusa és egyéb kooperációs kérdések. U. o. 89—92. l.
 463. *Dienes László*. A könyvtárak és a békemozgalom. U. o. 95. l.
 464. *Dienes László*. Walter Hofmann könyvtári törekvései. U. o. 129—166. l. Függelék: A könyvkölcsönzés hét parancsolata W. Hofmann szerint. U. o. 167—170. l.
 465. *Eckhardt Ferencz*. A magyar kamarai levéltár szervezése a XVIII. században. Könyvszemle 151—169. l.
 466. Egy bibliofil a Bugrán. Könyvtári Szemle 43—45. l.

467. Évkönyve, magyar könyvkereskedők —. 25. évf. I. Magyar Könyvészet. 1914. II. Könyvkereskedelmi üzleti címtár. Szerkesztette Kőhalmi Béla és Pikler Blanka. Budapest. M. Könyvkeresk. Egyt. 1915. (8-r. LXV, 230 l.)
468. *Farkas József*. Arad . . . Közművelődési intézete könyvtárának címjegyzéke. 1914. — Ism. Harsányi István. Múz. Kvt. Értes. 132—136. l. — Farkas J. válasza. U. o. 136—139. l. — Harsányi I. viszonzválasza. U. o. 139—141. l.
469. *Fraknói Vilmos*. Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. Könyvszemle 1—4. l.
470. *Fraknói Vilmos*. Visegrádon 1367-ben írt kódex a klosterneuburgi könyvtárban. U. o. 148—150. l.
471. *Fraknói Vilmos*. Kérvény a budai Corvin-könyvtárba való beocsátás végett, az 1629-ik évből. U. o. 218. l.
472. *Fumagalli, G.* L'arte della legatura alla corte degli Estensi. a Ferrara stb. — Ism. *H. R.* U. o. 228—232. l.
473. *G. P.* A Korvina két maradványa Amerikában. U. o. 127. l.
474. *Gárdonyi Albert*. Könyvcenzura és ritka könyvek. Könyvtári Szemle 49—57. l.
475. Gesamt-Zeitschriftenverzeichniss. (Berlin. Kön. Bibliothek.) — Ism. U. o. 35. l.
476. Grangerizált könyvek. U. o. 46. l.
477. *Gulyás Pál*. Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum Könyvtárában. VI. Könyvszemle 29—45, 173—213. l.
478. *Gulyás Pál*. Könyvtárak sorsa a háborúban. U. o. 120—127. l.
479. *Gulyás Pál*. Mátyás király könyvtára. Bud. Szemle 164. köt. 262—274. 427—447. l.
480. *Haraszi Károly*. A pesti nyomdák a 19. század első felében. Könyvtári Szemle 70—85. l.
481. *Harsányi István*. A Rákóczi-Könyvtár és Katalogusa. Könyvszemle 102—105. 214—217. l.
482. *Hellebrant Árpád*. Mátyás király törvénykönyvének nyomtatási helye. Akad. Értes. 222. l.
483. *Hellebrant Árpád*. A magyar nyelvtudományi irodalom 1914-ben. M. Nyelv 273—275. l.
484. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1914-ben. EPhK. 499—600. l.
485. *Hellebrant Árpád*. A magyar történeti irodalom 1914-ben. Budapest. 1915. (8-r. 76 l.) (Századok melléklete és külön is. 1 K.)
486. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1913-ról. Ethnogr. 155—159. 318—325. l.
487. *Holub József*. Az országos Széchenyi-könyvtár háborús gyűjteménye. Könyvszemle 99—101. l.
488. *Kaczidny Géza*. Könyvtáraink károsodása 1849-ben. Könyvtári Szemle 20. l.
489. *Koester, H. L.* Geschichte der deutschen Jugendlitteratur. 2. Aufl. Hamburg, 1915. — Ism. Ehrenhaftné Heller Margit. U. o. 202—206. l.
490. *Kőhalmi Béla*. Glück Frigyes könyvtára. U. o. 207—214. l.
491. *Kont, I.* Bibliographie française de la Hongrie. — Ism. Dienes L. Österr. Ztschr. f. Bibliothekswesen. 2. 3. Jahrg. 67—72, 1.

492. Könyvjegyzéke, A központi statisztikai hivatal nyilvános könyvtárának —. 1 kötet. Budapest, 1915. Athenæum. (8-r. 138 l.) 4 K. — Ism. Könyvtári Szemle 102—105. l.
493. Könyvtárak a háborúban. (A louvaini könyvtár sorsa.) U. o. 192—194. l.
494. *Kőrösy Kornél*. A budapesti könyvtárak folyóiratainak ügyében. Budapest, 1915. Pápai E. ny. (8-r. 14 l.) (Megjelent az Orvosi Hetilapban is.)
495. *Krasznay István*. A nyomdászat 1914-ben. — Ism. Zolnai Béla. Könyvtári Szemle 109. l.
- 495a *Kremmer Dezső*. Könyvtári séták. IV. Horánszky Lajos könyvtára. U. o. 36—43. 111—119. l.
496. *Kremmer Dezső*. Ujságszelvények gyűjtése. U. o. 58—70. l.
497. *Lyg.* A lipcei nemzetközi könyvkiállítás. Bud. Szemle 161. köt. 145—150. l.
498. Minerva, magyar —. A magyarországi muzeumok és könyvtárak címkönyve. Kiadja a Múzeumok és Könyvtárak orsz. főfelügyelősége. V. köt. 1912—13. Budapest, 1915. Athenæum (8-r. VI, 1127 l.) — Ism. *gy. á.* Orsz. Pæd. Könyvtár Értes. 7. 8. sz. — Könyvtári Szemle 101. l. — Ötvös Gábor Numizm. Közl. 144. l.
499. *Mitrovits Gyula*. A főiskolai könyvtár jövője. Debreceni Protest. Lap 39. sz.
500. Az Országos Széchenyi-Könyvtár az 1914-ik évben. Könyvszemle 129—147. l. [21. lap.]
501. *Papp Viktor*. Régi magyar gazdasági könyvek. Bud. Hirl. aug. 1.
502. *Petrík G.* Magyar könyvészet 1901—1910. — Az 1901—1910. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval I—IV. füz. Budapest, 1915. (8-r. 320 l.) Egy füzet 3 K. — Ism. Századok 551. l.
503. *Pitroff Pál*. A győri sajtó története. (1728—1850.) Győr, 1915. Nitsmann-ny. (8-r. 150 l.) 6 K. [Szemle 170—181. l.]
504. *Rexa Dezső*. A pápai főiskola könyvtára 1843-ban. Könyvtári
505. *Roth, Paul*. Leipzig, der Mittelpunkt des Buchhandels. 1914. — Ism. Dienes László. U. o. 28—30. l.
506. *S. M.* A lipcei városi könyvtárak szervezete. Népművelés 231. l.
507. *S. M.* Oroszország könyvtárai. Népművelés 471. l.
508. *Schein Józsefné*. A könyvtár helye a városigazgatásban. Könyvtári Szemle 421—424. l.
509. *Sipos, Kálmilló (Lécfalvi)*. A nemzetiségi kérdés könyvészetéhez. I. köt. Kolozsvár, 1915. Emke. (8-r.)
510. *Steinhofér Károly*. A könyv története. 1. rész. A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégibb időktől napjainkig. (Iparosok olvasótára XXI. 1—3.) Budapest, 1915. Lampel R. (8-r. 124 l.) 1 K 80 fill. — Ism. Gulyás Pál. Tört. Szemle 435—437. l. — Gyalus István. Könyvszemle 111—113. l. — *V. Gy.* Irod. tört. Közlem. 255. l. — *T. V.* Irodalomtört. 64. l.
511. *Szabó Ervin*. Tíz év. (A budapesti városi nyilvános könyvtár történetének rövid összefoglalása.) Budapesti városi könyvtár értesítője 1—46. l.

512. *Szabó Ervin*. Debreceni könyvtári feladatok. Debreceni Közl. dec. 26.
513. A szellemi termelés nemzetközi statisztikája. (A berni Le Droit d'Auteur nyomán.) Könyvtári Szemle 21. l.
514. A társadalomgazdaságtani bibliográfia. Közgazdasági Szemle 1915. melléklete.
515. Tiltott könyvek. Könyvtári Szemle 122—124. l.
516. Új városi könyvtár Debreczenben. (Szabó Ervin levele.) U. o. 188—191. l.
517. *V. J.* Nyílt pole a városi nyilvános könyvtárban. U. o. 25. l.
518. Vidéki könyvtáraink 1913-ban. Könyvszemle 46—98. l.
519. A világháború újabb irodalma a Városi Könyvtárban. Budapest, 1915. (8 r. 23 l.) 20 fill.
520. *Vogelstein, Julie*. Von französischer Buchmalerei. 1914. — *Ism.* N. Könyvszemle 227. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

521. *Ábrányi Emil*. Történeti drámák. (Jelentés a Nemzeti Színház pályázatáról.) Bud. Szemle 160. köt. 276—281. l.
522. *Ábrányi Emil*. Pour les couronnes. (Jelentés az ötezer koronás színműpályázatról.) Nyugat I. 548—558. l.
523. *Alszegehy Zsolt*. Az «actio curiosa» ismeretlen kézírata. Irod. tört. Közlem. 476—478. l.
524. *Ambrus Zoltán*. A tóparti gyilkosság. — *Ism. dn.* Az Ujság 114. sz. — *a. j.* Élet 21. sz. — *Carpaccio*. Új Nemzedék 19. sz. — *Laczkó Géza*. Nyugat I. 457. l. — *Pest. Journ.* 108. sz. — *B. L.* Világ 170. sz.
525. *Asbothné Ferenczy Sári*. Mary. — *Ism. K. K.* Egyh. Közl. 6. sz.
526. *b. j.* Újabb regényeink. Kath. Szemle 54—66. és 1026—1035. l.
527. *Balogh György (Vasadi)*. A hol az ágyú szól. — *Ism. Kárpáti Aurél*. Bud. Szemle. 164. köt. 294. l.
- 527a *Balogh György (Vasadi)*. Kék vizek mellett. — *Ism. S. I.* Pest. Journ. 363. sz.
528. *Barabás Abel*. Harci szonettek 1915. — *Ism. b. f.* Kereszt. Magvető 373. l. — *Hét* 29. sz.
529. *Barabás Artur*. Kis mesék a csüggedőknek. — *Ism. N.* Pest. Journ. 168. sz.
530. *Bárczy István*. Irodalom és főváros. M. Figy. I. 275—281. l.
531. *Bárd költeményei*. — *Ism. Schöpflin Aladár*. Nyugat II. 1393—1400. l. — *Várdai Béla*. Kath. Szemle 970—972. l. — *Bud. Hirl.* 233. sz. «A költő és kritikusa». (Vezércikk.)
532. *Bartu Lajos*. Egyszerű szívek. B. Csaba. — *Ism.* Az Ujság 271. sz. — *Hét* 37. sz.
533. *Berczellőné Gajdary Böske*. Mardocheus. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 164. köt. 158. l.
534. *Berta Ilona*. Isten áldd meg... verses könyv. — *Ism.* Szász Károly. Nemz. Nőnevelés 440. l.
535. *Berzeviczy Albert*. Az Akadémia palotájának félszázados fennállása. Bud. Szemle 162. köt. 321—328. l. és Akad. Értes. 361—367. l.

536. *Bíró Lajos*. A Serpolette. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 58. l. — *K. K. Egyh. Közl.* 20. sz. — *r. r. Budap. Szemle* 162. köt. 477—480. l.
537. *Bíró Lajos*. A szentlélek lovagja. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 59. l.
538. *Bolyai Farkas és Bolyai János* geometriai vizsgálatai. Kiadta Stäckel Pál. 1914. — *Ism. Mikola Sándor. Irod. tört. Közlem.* 373—375. l.
539. *Bónyi Adorján*. A modell. Szinmű 3 felv. Először adták a budai szinkörben szept. 1.
540. *Boross Mihály*. A kék hattyú. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1030 l.
541. *Boross Mihály*. Noé barlangja. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1030. l. — *p. g. Az Ujság* 227. sz.
542. *Böszörményi Géza*. Popular Hungarian Melodies in american verses and words. — *Ism. Móricz Pál «Nótahangok a tengerentúlról.» A Cél* 6. sz.
543. *Brisits Frigyes*. Szent Ágoston és Rákóczi Ferencz vallomásai. 1914. — *Ism. Király György. Irod. tört. Közlem.* 252. l. — *Dolyáni Gyula. Irodalomtört.* 152. l.
544. *Bródy Sándor*. Árnyékok. — *Ism. Bus Iván. Egyh. Közl.* 9. sz.
545. *Bródy Sándor*. Lyon Lea: Regényes színjáték 3 felv. Először adták a Magyar Színházban szept. 4.
546. *Császár Elemér*. A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéke. Prónai Antal hagyatékából. *Irod. tört. Közlem.* 114—122. 206—219. l.
547. *Császár Elemér*. Jelentés az 1914. évi Vojnits-jutalomról. *Akad. Értes.* 132—137. l.
548. *Császár Elemér*. A német költészet hatása a magyarra. 1913. — *Ism. Rác Lajos. Deutsche Lit. Ztg.* 37. sz.
549. *Csathó Kálmán*. Varjú a toronyórán. — *Ism. Lengyel Menyhért «Egy új regényíró» czímmel. Nyugat* II. 920. l.
550. *Csongor*. Koszorúk. *Uj Nemzedék* 24. sz. (Kuszkó Dezső, Bányai Elemér, Sztrakoniczky Károly.)
551. *Czebe Gyula*. A «Halotti beszéd és könyörgés» s a görög és latin szertartás. *EPhK.* 34—42. l.
552. *Dánielné*. Edith. 1914. — *Ism. K. K. Egyh. Közl.* 9. sz.
553. *Deli*. Tudákos levelek. 1914. — *Ism. Mikszáth Kálmán. Bud. Hirl.* 105. sz. — *Halasi József. Uránia* 148. l. — *L. L. Magy. Hirl.* 17. sz. — *Schöppflin Aladár. Nyugat* I. 278. l.
554. *Dézsi Lajos*. A Lugossy-kodex és kiadatlan versei. (Magyar irodalomtörténeti értekezések 11. sz.) Budapest, 1915. Ráth M. — *Ism. V. M. Irodalomtört.* 182. l.
555. *Dézsi Lajos*. Régi magyar verseskönyvek ismertetése. IV. Mihály deák codexe. *Irod. tört. Közlem.* 431—444. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
556. *Domonkos István*. Atyámfiái. — *Ism. a. j. Élet* 28. sz.
557. *Dugonics A.* Etelkája. Összeállította Prónai Antal. — *Ism. Prohászka János. Nyelvőr* 315. l.
558. *Dunántúli*. Levelek. *Bud. Hirl.* 286. sz. (Gyóni Gézáról. Benne Ady Endre levele is.) — *Móricz Zsigmond levele. Világ* 287. sz. — *Dunántúli Levelek. Bud. Hirl.* 288., 292., 312. sz. — *Mariay Odön.* Tiszántúli levele Dunántúlinak. *Világ* 291. sz.

- (Felel a Bud. Hirl. okt. 14. levelére.) (Babitsról.) Bud. Hirl. 307., 308. sz. (Uj Herkulesek, Ady E.-ről, és felelet a Tanáregyl. Közl. szerk.-nek.) — Magyarország 314. sz. (Egy vers körül.) (Babits, Nagy Lajos, Ady Endre és Gyóni Géza.) (Dunántúli figyelmébe.) — Világ 314. sz. — Dunántúli Levelek. Bud. Hirl. 315. sz. — Abonyi. Világ 316. sz. — Ligeti Jenő. Tanlevél. 317. sz. — Adler Artur. Miről van szó. Világ 331. sz. — *bk.* Babits-ügyhöz. M. Kultura II. 446. l.
559. *Dutka Ákos* versei. — *Ism. Matko. Temesv. Hirl.* 278. sz.
560. *Eötvös Károly*. Röthök uram szerencséje. Színmű 4 felv. Először adták a Budai Színkörben aug. 27.
561. *Erdős Renée*. Az új sarj. — *Ism. Magy. Hirl.* 331. sz. Piklerné Freund Edit. Az Újság 338. sz. [311. l.
562. *Erdősi Dezső*. Emberi írások. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 164. köt.
563. Évkönyve, Az Izs. magy. Irodalmi Társulat 1915. — *Ism. Ágner Lajos. Irodalomtört.* 256—258. l.
564. Évlapjai, A Kisfaludy-Társaság. 48 köt. 1914. — *Ism. Király György. EPhK.* 337. l.
565. *Falu Tamás*. Padok zenéje. — *Ism. Hét* 38. sz.
566. *Fáy András*. Attila. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1034. l.
567. *Fehéri Armand*. A nyugati harctérről. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1027. l. — Kárpáti Aurél. Bud. Szemle 164. köt. 290. l.
568. *Fényes László*. A szerb harctérről. — *Ism. Kárpáti Aurél. Bud. Szemle* 164. köt. 289. l. — Lengyel Menyhért. Nyugat I. 48. l.
569. *Fenyő Miksa*. Irodalmi vita. Nyugat II. 1302. l. (Ady, Babits, Móricz-ról Bud. Hirl. Dunántúli —) U. o. 1313—17. l.
570. *Ferentzi Magda*. Fehér árnyékok. 1914. — *Ism. v. g. Bud. Szemle* 162. köt. 154—158. l.
571. *Ferenczi Zoltán*. Jelentés a Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 185—204. l.
572. *Ferenczi Zoltán*. Vitéz Kádár István éneke. EPhK. 775—779. l.
573. A Festetics c. pálos eredete. M. Nyelv 119. l.
574. *Finta Sándor és Kárpáti Endre*. Szegény napok futása. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 66. l.
575. *Franyó Zoltán*. A kárpáti harcokról. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1027. l. — Barta Lajos. Nyugat II. 868. l. — *H. A. Hét* 31. sz. — *K. A. Uj Nemzedék* 37. sz. — Kárpáti Aurél. Bud. Szemle 164. köt. 294. l. — *f. gy. Egyenlőség* 32. sz.
576. *Füzesséry Istv. J.* Világégés. — *Ism. s. j. Pest. Journ.* 363. sz.
577. *Gábor Andor*. A kozák. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1028. l.
578. *Gábor Andor*. Van-e babája? Bohózat 3 felv. Először adták a Víg-színházban jun. 19.
579. *Gábor Andor*. Palika. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban okt. 16.
580. *Gábor Andor*. Ciklámén. Színjáték 3 felv. Először adták a Víg-színházban decz. 18.
581. *Gajáry István*. Az utolsó Drághfy. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 164. köt. 159. l.
582. *Gonda Béla ifj.* A magyar írók és a háború. M. Kultura 19. sz.
583. *Göndör Ferencz*. A háború nyomában. — *Ism. S. I. Pest. Journ.* 363. sz.

584. *Gubányi Károly*. Tengerentúli történetek. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 164. köt. 309—311. l.
585. *György Lajos*. Adatok regényirodalmunk történetéhez. *EPhK.* 234—237. és 787. l. (Czövek István, Ajtay Sámuel.)
586. *Gyulai Pál*. Birálatok. Bevezetéssel ellátta Benedek Marcell. (Magyar Könyvtár 800.) Budapest, 1915. *Lampel R.* (16-r. 57 l.) 30 fill.
587. *Hajó Sándor*. Délibáb-utca 7. Vigj. 3 felv. Először adták a Vígyszínházban jan. 30.
588. *Hangay Sándor*. A zengő Golgotha. — *Ism. Alkotmány* 209. sz.
589. *Harsányi István*. Cantus ad honestam animi recreationem. Irod. tört. Közlem. 113. l.
590. *Harsányi Kálmán*. A kristálynézők. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 62. l.
591. *Harsányi Lajos*. A halálfejú pille. — *Ism. szj. Kath. Szemle* 1083. l.
592. *Heinrich Gusztáv*. Főtitkári jelentés. *Akad. Értes.* 367—371. l.
593. *Heltai Jenő*. Jaguár. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 57. l. — *Végh Ferencz*. Egyh. Közl. 5. sz.
594. *Heltai Jenő*. A tündérlaki leányok. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 57. l.
595. *Heltai Jenő*. A hamisított férj. Vigj. 3 felv. Magyar színre alkalmazta —. Először adták a Vígyszínházban máj. 8.
596. *Herczeg Ferencz*. Az ezredes. 1914. — *Ism. K. K. Egyh. Közl.* 20. sz.
597. *Herczeg Géza*. Sarajevótól Lodzig. — *Ism. Faragó Jenő. M. Hirl.* 132. sz. — *Kárpáti Aurél*. Bud. Szemle 164. köt. 291. l. — *N. Pest. Journ.* 168. sz.
598. *Hevesi József*. Vér. — *Ism. Hét* 35. sz.
599. *Hevesi József*. A Hesperidák kertje. — *Ism. Hét* 51. sz.
600. *Hevesi Sándor*. A Madonna rózsája. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban nov. 13.
601. *Hevesi Sándor*. Se be, se ki. Amerikai komédia 3 felv. Magyar színre alkalmazta —. Először adták a Magyar színházban nov. 20.
602. *Holozsnyay Tivadar*. Ismeretlenek. Színmű 3 felv. 1914. — *Ism. Alszegehy Zsolt. M. Kultura* I. 91. l.
603. *Horváth Cyrill*. Három «középkori» verzeset. Bdp. VIII. ker. főreálisk. 1914/15. értes. 5—14. l.
604. *Horváth György*. Széljegyzetek háborús költészetünkről. Keszthelyi főgimn. 1914/15. értes. 1—32. l.
605. *Ivánfi Jenő* és *Horváth Jenő*. Idegen földön. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 26.
606. Jelentés a Halmos Izor-pályázatról. *Heinrich Gusztáv, Császár Elemér, Horváth Cyrill*. *Akad. Értes.* 397—401. l. (A magyar kritika története.)
607. Jézus. Költemény. 1914. — *Ism. Hajdu Margit. M. Kultura* I. 233—235. l.
608. *Jókai Mór*. Börtön-virága. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 55. l.
609. *Jókai Mór*. A hol a pénz nem isten. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 55. l.
610. *Jókai Mór*. Félistenek bolondságai. Sírkő-album. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 55. l.

611. *Jókai Mór*. A forradalom alatt írt művek. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 55. l.
612. *Juhász Gyula*. Új versek. — *Ism. Kosztolányi Dezső. Hét* 2. sz. — *O. G. Új Nemzedék* 20. sz.
613. *Kacziány Géza*. A magyar memoire-irodalomhoz. Könyvtári Szemle 181—185. l.
614. *Kallós Berta*. A jobbagyság a magyar szépirodalomban. — *Ism. Dittrich Vilmos. Irodalomtört.* 122—124. l. — *Z. B. Tanár-egyl. Közl.* 48. évf. 504. l.
615. *Karinthy Frigyes*. Két hajó. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1029. l. — *B. L. Hét* 8. sz. — *Kosztolányi Dezső. Nyugat* I. 459. l.
616. *Karinthy Frigyes*. A repülő ember. — *Ism. Havas Gyula. Nyugat* I. 803. l. — *Halasi Andor. Hét* 34. sz.
617. *Karinthy Frigyes*. Írások írókról. 1914. — *Ism. Velezdi Mihály, Irodalomtört.* 286—288. l.
618. *Kárpáti Aurél*. Budai képes könyv. — *Ism. yi. Új Nemzedék* 39. sz. — *sbl. Hét* 19. sz.
619. *Kassák Lajos*. Ének a néma mankókról. — *Ism. Csongor. Új Nemzedék* 23. sz.
620. *Kassák Lajos*. Éposz. Wagner maszkjában. 1915. — *Ism. Szalay László. M. Kultura* I. 378. l. — *H. A. Hét* 22. sz. — *Kosztolányi Dezső. Nyugat* I. 625. l.
621. *Kazinczy Ferencz*. Az amerikai Podocz. Bessenyei György német eredetijével. Kiadta Weber A. — *Ism. Zolnai Béla. EPhK.* 218. l.
622. *Kéki Lajos*. Titkári jelentés. (M. Irod. Tört. Társ.) *Irodalomtört.* 80—86. l.
623. *Kéki Lajos*. A szabadságharc verses krónikája. *Irodalomtört.* 167—174. l.
624. *Kelemen Krizosztom*. Hogyan szólt régen és hogyan szól ma a harci nóta? Pápa és vid. 14. sz.
625. *Kersék János*. A lévai Reviczky-Társaság első esztendeje. Titkári jelentés. Bars. 24. 25. sz.
626. *Kertbeny, K. M.* Ein ungedruckter Brief, s aus dem Jahre 1848. — Mitgeteilt von Adolph Kohut. *Üng. Rundschau* 526. l.
627. *Király György*. A Margit-legenda és rokonai. *Irod. tört. Közlem.* 1—25. l.
628. *Kiss József* háborus versei. — *Ism. Szilágyi Béla. Az Ujság* 348. sz. — *ő. Budap. Hirl.* 344. sz. — *Hét* 50. sz.
629. *Kisbán Miklós*. A haldokló oroszlán. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 65. l.
630. A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára 4. (sh. 14 helyett) 23. 1914. — *Ism. Zlinszky Aladár. EPhK.* 211—215. l.
631. *Komáromi János*. Mit busulsz Kenyeres? — *Ism. S. J. Pest. Journ.* 363. sz. — *Kádár Lehel. Új Nemzedék* 46. sz. — *Kiss Géza. Eperjesi Lapok* 48. sz. — *tb. Alkotmány* 324. sz.
632. Korteszóták a Kubinszky-Pecsovics-világból. Közli Tolnai Vilmos. *Irod. tört. Közlem.* 471—476. l.
633. *Kósa Rezső*. Ég felé. — *Ism. sz. Kath. Szemle* 672. l. — *Kiss Menyhért. Egyh. Közl.* 30—31. sz. — *Farkas Emőd. Orsz.-Világ* 16. sz.

634. *Kosztolányi Dezső*. Öcsém. — *Ism. H. A. Hét* 23. sz. — *án. Az Ujság* 187. sz. — *Csongor. Uj Nemzedék* 23. sz. — *h. f. Magyarország* 170. sz. — *Havas Gyula. Nyugat* I. 691. l. — *Szén. Élet* 28. sz.
635. *Kosztolányi Dezső*. Rémkovács. *Nyugat* I. 690. l. (Kováts József versei. 1817.)
636. *Kovácsnay Erzsike*. Leánydalok. — *Ism. Dr. Bignió Béláné (Krizantém). Nagyvárad* Napló 273. sz.
637. *Kozma Andor*. A katona a magyar költészetben. *Bud. Szemle* 161. köt. 217—239. l. (Külön is. *Magy. Könyvtár* 766. sz.) — *Ism. t—s. Nemz. Nőnevelés* 262. sz.
638. *Krúdy Gyula*. Pest 1915-ben. — *Ism. S. I. Pest. Journ.* 363. sz. — *Hét* 50. sz.
639. *Krúdy Gyula*. Puder. — *Ism. Bus Iván. Egyh. Közl.* 8. sz.
640. *Krúdy Gyula*. 42-es mozsarak. — *Ism. Erdélyi Jenő. «Tábori gondolatok Mária Teréziáról. Nyugat* I. 267—269. l. [56. l.
641. *Krúdy Gyula*. A vörös postakocsi. — *Ism. b. j. Kath. Szemle*
642. *Krúdy Gyula*. Palotai álmok. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 56. l.
643. *Krúdy Gyula*. Mákvirágok kertje. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 57. l.
644. *Kurucz-költészet. Harsányi István és Gulyás József. A kurucz-költészet forrásai. Ethnogr.* 132—137. 301—303. l.
645. *Harsányi I., Gulyás J., Simonfi János. A kuruc balladák hitelessége. 1914.* — *Ism. Rimóczy Elek. Irodalomtört.* 32. l.
646. *Király István. A kurucz balladák hitelességének kérdése. Bud. Szemle* 162. köt. 136—144. l.
647. *Prikkel Marián (Réthei). A kurucz balladák vitájához. EPhK.* 71. l.
648. *Weber Arthur. A kurucz balladák kérdéséhez. EPhK.* 436—438 l.
649. *Weber Arthur. Kuruczgúnyoló német költemény 1705-ből. Tört. Szemle* 582—585. l.
650. *Lakatos László. Érzelmes könyv. Békéscsaba.* — *Ism. Szabó Dezső. Nyugat* I. 746. l. — *Liptai Imre. P. Napló* 156. sz. — *(bl.) Hét* 24. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 1030. l. — *Ignotus. Nyugat* II. 746. l. és *P. Napló* 184. sz. — *Faragó Jenő. M. Hirl.* 151. sz. — *K. Gy. Magyarország* 156. sz. — *K. D. Világ* 170. sz.
651. *Lakatos László. «Búvirágok». P. Napló* 107. sz. (Emilia.)
652. *Lakatos László. Halhatatlan hercegnő. — Ism. Faragó Jenő. M. Hirl.* 151. sz.
653. *Lakatos László. Egy pesti leány története. — Ism. Faragó Jenő. M. Hirl.* 151. sz.
654. *Lampérth Géza. Az én rózsáim. Elbeszélések. — Ism. Anka János. Alkotm.* 329. sz. — *Élet* 37. sz.
655. *Landauer Béla. A nagy esztendő. — Ism. b. j. Kath. Szemle* 1026. l. — *szj. U. o.* 668. l. — *Faragó Jenő. M. Hirl.* 132. sz. — *Kárpáti Aurél. Bud. Szemle* 164. köt. 291. l. — *r. f. Élet* 18. sz. — *Z. M. Kultura* I. 566. l.
656. *Lángné Lehoczký Ida. Hulló csillagok. — Ism. Kacziány Géza. Alkotmány* 94. sz.
657. *Lányi Sarolta. A Távozó. Versek. Gyoma. — Ism. Klein István I. Pest. Lloyd* 21. sz. 10. l. — *Várnai Zseni Népszava* 171. sz.
658. *Lázár István. Eszter. — Ism. Szén. Élet* 39. sz.

659. *Lázár Miklós*. A fronton. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1027. l. — *Csongor. Uj Nemzedék* 27. sz. — *Faragó Jenő*. *M. Hirl.* 132. sz. — *Kárpáti Aurél*. *Bud. Szemle* 164. köt. 292. l. — *Krúdy Gyula*. *P. Napló* 128. sz.
660. *Lázár Zoltán*. A vérvád átka alatt. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 65. l.
661. *Lengyel Ernő*. A reform-kor külföldi írói. *M. Figyelő* I. 297—303. l.
662. *Lengyel Menyhért*. A tánczosnő. *Szinmű* 3 felv. Először adták a Vigszinházban decz. 3.
663. *Lovik Károly*. Egy elkésett lovag. *Ism. Szilágyi Géza. Az Ujság* 139. sz. — *N. Pest. Journ.* 168. sz. — *Halasi Andor. A Hét* 20. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 1032. l. — *G. J. P. Napló* 163. sz. — *ly. Uránia* 259. l. — *Balla Ignác. Uj Idők* 22. sz.
664. *Lovik Károly*. A Keresztúton. — *Ism. ly. Uránia* 259. l.
665. *Lux Terka*. Küzdelem az étellel. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 61. l.
666. *Lynkeusz*. Háborús versek könyve. *Az Ujság* 351. sz.
667. *Magyar Bálint*. Fehér köntös a vérmezőn. Ungvár, 1915. — *Ism. Alszegehy Zsolt. M. Kultura* I. 428. l. — *Szén. Élet* 16. sz. — *Tóth Tihamér. Kath. Szemle* 778—780. l.
668. *Magyar Bálint*. Kiborosz hajnal. — *Ism. szj. Kath. Szemle* 226. l.
669. A magyar codexirodalom forrásaihoz. *M. Nyelv* 76. l.
670. *Malonyay Dezső*. A virtus. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1033. l. — *Hét* 18. sz. — *N. Pest. Journ.* 168. sz.
671. *Marco*. A Vojnich-díj. *Uj Nemzedék* 5. sz.
672. *Marco*. A Marcibányi-díj. *Uj Nemzedék* 15. sz.
673. *Marton Lajos*. I. Rákóczi György bibliája. — *Ism. A. L. Irodalomtört.* 221. l.
674. *Martos Ferencz*. Helén. *Vigj.* 5 felv. Először adták a Magyar Színházban jan. 15.
675. *Mednyánszky László* tudósításai. — *Ism. ö. Bud. Hirl.* 344. sz.
676. *Melegdi J.* A Gömöry C. egyik írója. *M. Nyelv* 119. l.
677. *Méray-Horváth Károly*. Amerika Césárja. — *Ism. Kacziány Géza. Magyarország.* 184. sz. — *Kutasi Elemér. Husz. Század* 32. köt. 325—328. l. — *Kárpáti Aurél. Uj Nemzedék* 25. sz. — *H. A. Hét* 26. sz. — *R. Magy. Kultura* 63—65. l. — *Várdai Béla. Kath. Szemle* 780—782. l.
678. *Mészöly Gedeon*. A Döbrentei codex és az Apoc codex második keze. *Irod. tört. Közlem.* 40—49. l.
679. *Molnár Ferencz*. Huszárnóták. *Az Est* 264. sz. (Huszár Aladártól kapott háborús nótákat közli.)
680. *Molnár Ferencz*. Egy haditudósító levelei. — *Ism. ö. Bud. Hirl.* 344. sz. — *S. F. Pest. Journ.* 363. sz. — *Bálint Lajos. Világ* 358. sz. — *t. b. Alkotmány* 350. sz. — *Vulpes. Az Ujs.* 345. sz. — *Hét* 50. sz.
681. *Moór Elemér*. A Toldimonda és német kapcsolatai. (Német philologiai dolgozatok. XIII.) Budapest, 1914. Pfeifer F. (8-r. 84 l.) 3 kor. — *Ism. Bartha József. M. Középiskola* 240—243. l. — *Berze Nagy János. Irod. tört. Közlem.* 489—492. l. — *Heinrich Gusztáv. EPhK.* 395—401. l. — *Szegedy Rezső. Bud. Szemle* 163. köt. 310—317. l. — *Weber Arthur. Irodalomtört.* 319—322. l.

682. *Moravcsik Gyula*. A csodaszarvas mondája a byzanczi írónál. — *Ism.* Heinrich Károly. *Ung. Rundschau* 204—206. l. — Király György. *Irod. tört. Közlem.* 123. l.
683. *Móricz Zsigmond*. Mesék a zöld fűvön. — *Ism.* Lengyel Menyhért. *Nyugat* I. 401. l. — *án.* *Az Ujság* 114. sz. — *a. j.* *Élet* 16. sz. — *b. j.* *Kath. Szemle* 59. l. — *Hét* 14. sz. — *x. y. z.* *Neues Pest. Journ.* 168. sz.
684. *Móricz Zsigmond*. Szerelem. Egyfelvonásos. Először adták a Magyar Színházban márcz. 27.
685. *Négyesy László*. Szerzelék középkori verses emlékeinkhez. *Irodalomtört.* 175—179. l.
686. *Nyáry Andor*. Sírnak a hősök. — *Ism.* *b. j.* *Kath. Szemle* 1028. l. — Kárpáti Aurél. *Bud. Szemle* 164. köt. 291. l. — *Hét* 31. sz.
687. *Nyáry Andor*. Mundérban. — *Ism.* *Hét* 38. sz.
688. *Oláh Gábor*. Szegény magyarok. 1914. — *Ism.* Velezdi Mihály. *Irodalomtört.* 347—349. l.
689. *Pajzs Elemér*. Cirkusz. — *Ism.* Kázmér Ernő. *Tolnavárm.* 89. sz. — Szabó Dezső. *Nyugat* II. 1369. l. — *Hét* 44. sz.
690. *Pakots József*. Sok asszony, egy férfi. — *Ism.* *b. j.* *Kath. Szemle* 60 l.
691. *Pásztor József*. A muszka vendég. 1915. — *Ism.* ifj. Gonda Béla. *M. Kultura* II. 438 l.
692. *Péchi Simon*, szombatos imádságos könyve. Közzéteszik Guttmann M. és Harmos S. 1914. — *Ism.* Patai József. *Irod. tört. Közlem.* 254. l. — Harsányi István. *Sárosp. Ref. Lapok* 6. 7. sz.
693. *Pekár Gyula*. A kölcsönkért kastély. — *Ism.* *K. K. Egyh. Közl.* 20. sz. [171. sz.]
694. *Peterdi Andor*. Katonák. — *Ism.* *Hét* 19. sz. — *ky.* *Népszava*
695. *Petrőczy Kata Szidónia* versei. Közl. Harsányi István és Gulyás József. *Irod. tört. Közl.* 190—206., 311—327., 445—457. l.
696. *Pfeiffer Izsák*. Adat a Visio Philiberti forrásához. *EPHK.* 678. l.
697. *Prikkel Marián (Réthei)*. «Fakó lovam a Murza». *EPHK.* 434—436. l.
698. *Pulszky Ferencz* kisebb dolgozatai. 1914. — *Ism.* Sas Andor. *Irod. tört. Közlem.* 375—379. l. — Váczy János. *EPHK.* 743—747. l. — Morvay Győző. *Irodalomtört.* 187—190. l.
699. *Putnoky Imre*. Nátly József. *M. Nyelv* 20—22. l.
700. *Rácz, Ludwig*. Philosophie in Ungarn. (Ueberweg, Fr. Grundr. d. Gesch. d. Philos. IV. Teil. 718—726. l.)
701. *Rácz Mária*. A göcseji Helikon költőnői. — *Ism.* Király György. *Irod. tört. Közlem.* 125. l. — Dittrich Vilmos. *Irodalomtört.* 152. l.
702. *Rajka László*. A «Sebes agynak késő sisak» c. verses mű a M. N. Múzeum kéziratárában. *Irodalomtört.* 102—114. l. (Külön is. 8 r. 15 l.)
703. *Reichard Piroska*. Telamon historiája. 1909. — *Ism.* Prohászka János. *Nyelvőr* 317. l.
704. *Richter M. J.* A németprónai származású papok. 1914. — *Ism.* Vargha Damján. *Egyh. Közl.* 18. sz. — Potyondy Imre. *Religio* 292. l.

705. *Rudnyánszky Gyula*. Mária-dalok. — *Ism. S. B. M. Magy. Középisk.* 43. l.
706. *S. I. Bél Mátyás* a magyar és német nyelvről. *M. Pædag.* 82. l.
707. *Schmittelyné Feer Eliz.* Asszonyok. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 65. l.
708. *Sebők Zsigmond*. Szinfoltok. — *Ism. Lorisz. Bud. Hirl.* 299. sz. — *k. Magy. Kultura* II. 539. l. — *m. Élet* 34. sz.
709. *Sermones dominicales*. Kiadta Szilády Áron. 1910. — *Ism. Tower Vilmos. Religio.* 49—52. l.
710. *Somlyó Zoltán*. Hadak a hóban. — *Ism. Havas Gyula. Nyugat* I. 691. l. — *án. Az Ujs.* 187. sz. — *B. L. Világ* 184. sz.
711. *Stockinger Gyula*. Éljen! Háborús versek. 1914—15. — *Ism. Kiss Menyhért. Egyh. Közl.* 48. sz.
712. *U. Szabó Gyula*. Trencsényi Csák Máté a magyar drámai és epikus költészetben. 1914. — *Ism. Váczy János. EPhK.* 667. l. — *Agner Lajos. EPhK.* 63. l.
713. *Szalay Mátyás*. Hunnia nagyhete. 1914. — *Ism. Tordai Ányos. Kath. Szemle* 443—446. l.
714. *Szász Menyhért*. Ének a néma mankókról. — *Ism. II. A. Hét* 24. sz. — *án. Az Ujság* 187. sz. — *Csongor. Új Nemzedék* 23. sz. — *Kosztolányi Dezső. Nyugat* II. 867. l. — *Világ* 184. sz.
715. *Szederkényi Anna*. A nagy nő. — *Ism. r. r. Budap. Szemle* 162. köt. 477—480. l.
716. *Szegedy Miklós*. Virágok egy honvédsirra. 1915. — *Ism. Alszeghy Zsolt. M. Kultura* I. 428. l. — *Bud. Hirl.* 38. sz. «Katon versek» cízzel. — *N. n. Új Idők.* 13. sz.
717. *Szegedy Rezső*. A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai. *Irod. tört. Közlem.* 26—39. l. [14. sz.]
718. *Szemere György*. Komédiák. — *Ism. Végh Ferencz. Egy. Közl.*
719. *Szendrói József*. Legendás Idők. 1915. — *Ism. Alszeghy Zsolt. M. Kultura* II. 395. l.
720. *Szepessy László*. Hit és haza. — *Ism. Alkotmány* 228. sz.
721. *Szikra*. Ez az. Regény. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1032. l.
722. *Szilágyi Géza*. A háború mellől. — *Ism. án. Az Ujság* 114. sz. — *Havas Gyula. Nyugat* I. 691. l. — *Hét* 17. sz.
723. *Szilárd Leó*. Szent László a régi magyar irodalomban. 1914. — *Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK.* 768. l. — *Agner Lajos. Irodalom-tört.* 60. l.
724. *Szini Gyula*. Profán szerelem. — *Ism. r. r. Budap. Szemle* 163. köt. 317—320. l. — *R. M. Kultura* I. 519. l.
725. *Szinnyei József*. Magyar írók élete. XIV. 12. — *Ism. Király György. EPhK.* 70. l.
726. Szíveket újító bokréta. Kiadta Versényi György. 1914. — *Ism. Gulyás József. EPhK.* 408. l. — *Harsányi István. Ethnogr.* 148—155. l.
727. *Szomaházy István*. A kém. — *Ism. Cs. E. Bud. Szemle* 164. köt. 316. l. — *Hét* 18. sz. — *N. Pest. Journ.* 168. sz.
728. *Szomaházy István*. Prof. Villányi. — *Ism. Ágoston Ignác. Egyh. Közl.* 10. sz.
729. *Szomaházy István*. VIII. Henrik Vilmos. (1. Hellerné. 2. A kar-mester úr.) — *Ism. Cs. E. Bud. Szemle* 164. köt. 315—317. l.

730. *Szomaházy István*. A nagyszínjáték. 1. Az elvált asszony. 2. Mariska. — *Ism. Cs. E. Bud. Szemle* 164. köt. 316—319. l.
731. *Szombati-Szabó István*. A halál parkja. — *Versei*. — *Ism. Hét* 43. sz. — *Tóth Árpád*. Nyugat II. 1236. l. — *G. Sárosp. Reform. Lapok* 25. 26. sz. [Egyh. Közl. 23. sz.]
732. *Szomoró Dezső*. Mária Antónia. Szinmű. 1914. — *Ism. K. K.*
733. *Szomoró Emil*. Sárossy municiót. — *Ism. Kárpáti Aurél*. Bud. Szemle 164. köt. 293. l.
734. *Szomoró Emil*. Havasi gyopár. — *Ism. S. I. Pest. Journ.* 363. sz. — *Kárpáti Aurél*. Bud. Szemle 164. köt. 293. l. — *án. Az Ujság* 264. sz.
735. *Szomoró Emil*. A függöny előtt. — *Ism. K. K. Egyh. Közl.* 6. sz.
736. *Sztripszky Híador*. Protestáns iskolai dráma a XVII. századból. Irod. tört. Közl. 327—353. l.
737. *Takács Erzsike* daloskönyve. — *Ism. cs. i. Alkotm.* 163. sz.
738. *Tarczai György*. Felvidéki históriák. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 64. l.
739. *Tarczai György*. Magyar Legendák. — *Ism. a. j. Élet* 31. sz.
740. *Thienemann Tivadar*. A szentgalleni Margit-legenda. 1914. — *Ism. Bleyer Jakab*. EPhK. 773. l. — *Ágner Lajos*. Irodalom-tört. 59. l.
741. *Toma István*. Tábori levelek. — *Ism. Zsigovits Béla*. Kath. Szemle 111. l. — II. sor. U. az. U. o. 974. l.
742. *Tormay Cécile*. A régi ház. — *Ism. b. j. Kath. Szemle* 63. l.
743. *Trostler József*. A «Magyar Simplicissimus» s a «török kalandor» forrásai. EPhK. 104—112. 181—193. 291—300. l. (Külön is megjelent. 8-r. 34 l.) [363. sz.]
744. *Turi Béla*. A háború belülről nézve. — *Ism. S. I. Pest. Journ.*
745. *Ujhelyi Nándor*. 1914. — *Ism. Kosztolányi Dezső*. Nyugat I. 334. l. — *Brisits Frigyes*. Élet 23. sz.
746. *Útő Lajos*. Az Ur igy akarta. Regény. — *Ism. Halmágyi Samu*. Vármegy. Hirl. 13. sz.
747. *Váczy János*. Irodalmi és közállapotaink a XIX. század elején. (Kivonat.) Akad. Értes. 113—116. l.
748. *Vajda Gyula*. A háború költészete. Szemelvények. Budapest, 1915. — *Ism. K. Népművelés* 738. l. — *Hét* 43. sz.
749. *Vargha Damján*. Újabb forrástani megállapítások a magyar kódex-irodalomban. *Ism. Élet* 7. sz.
750. *Vargha, Damianus*. Synopsis legendarum prædicationumque ex codicibus Hungaricis ratione habita catalogi Sanctorum Petri de Natalibus composita. Budapest, 1914. Élet. (4-r. 12 l.) — *Ism. Alszegehy Zsolt*. M. Kultura I. 327. l.
751. *Vargha, Damján*. H. A. Seuse in der ungarischen Codex-Literatur. Ung. Rundschau 924—934. l.
752. *Vargha Gyula* költeményei. — *Ism. d. Bud. Szemle* 164. köt. 117—131. l. — *Várdai Béla*. Kath. Szemle 873—875. l. — *Alexander B.* «In reiner Höhenluft» czímmel. P. Lloyd 202. sz. — *ö. Bud. Hirl.* 94. sz. — *Magyar Ferencz*. M. Kultura II. 202. l. — *Marco*. Uj Nemzedék 15. sz. — *Nagy József*. Uránia 305. l. — *S. Szabó József*. Debrec. Prot. Lap 47. sz. — *Hét* 21. sz. — *Kampis János*. Orsz. Világ 20. sz. — *Lásd* 858. sz. alatt is.

753. *Váth János*. Magyar katolikus szépirodalom. Zalaszentő, 1915. (8 r.) 1 K 20 f.
754. *Vécseyné-Jankovich Lujza*. Keressük a boldogságot. — *Ism. szj.* Kath. Szemle 223. l. — Kiss Menyhért. Egyh. Közl. 24. sz.
755. *Verő György*. Az ellenség. Színmű 3 felv. Először adták a Vighszínházban jan. 9.
756. *Vértessy Gyula*. A vér s egyéb történetek. — *Ism.* Kapossy Lúcián. Dunántúli Protest. Lap 35. 37. sz.
757. *Vértessy Jenő*. A magyar romantikus dráma. 1914. — *Ism.* Császár Ernő. M. Kultura I. 231. l.
758. *Vérsi Margit*. Az égő Európa. — *Ism.* S. I. Pest. Journ. 363. sz. — Faragó Jenő. M. Hirl. 345. sz.
759. *Vikár Béla*. Jelentés a Farkas-Raskó pályázatról. Akad. Értes. 204. l.
760. *Walter Gyula*. A Radvánszky-kódex és a Vásárhelyi Daloskönyv. EPhK. 157. l.
761. *Wlassics Tibor*. Világok tusáján. — *Ism.* Bud. Hirl. 358. sz.
762. *Závory Sándor*. Emlékeim. 1914. — *Ism.* V. M. Irodalomtört. 155. l.
763. *Zoványi Jenő*. Adatok a magyar protestantizmus multjából. 1. Melius Péter énekeskönyve. 2. Mikor halt meg Sztárai Mihály? 3. Milyen vallású volt Petrőczy Katalin Szidónia? 4. Szathmári Paksi Dániel Balmazújvároson. Protest. Szemle 278—290. l.
764. *Zsigmond Ferenc*. A magyar irodalomtörténetírás munkája 1914-ben. Irodalomtört. 19—27. l.

3. Egyes írók.

765. *Abonyi L. Györe János*. Abonyi Lajos pályája. — *Ism.* Király György. Irod. tört. Közlem. 253. l.
766. *Ábrányi K. Lakatos László*. Cornet. Nyugat I. 506—508. l.
767. *Ady*. Ady költészete és magyarsága. (Kolozsvári írók és esztétikusok nyilatkozatai.) Kolozsv. Hirl. 358. sz.
768. *Nagy Lajos*. Ady Endre és Gyóni Géza. Dunántúli ur figyelmebe. Világ 314. sz. — Lásd 154. 558. 569. sz. a. is.
769. *Ányos*. *Ányos Fál* kiadatlan prédikációja. Közli Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 105—111. l.
770. *Gulyás József*. Ányos egy költeményének forrásáról. EPhK. 788. l.
771. *Arany J. Arany, John*. Toldi, Toldi's Eve. Ballads. Translations by W. N. Loew. — *Ism.* Rózsa Dezső. Bud. Szemle 162. köt. 158—160. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat I. 161. l. — *l. h.* EPhK. 360. l. — Kiss Ernő. Irodalomtört. 351. l. — Uj Idők 6. sz.
772. *Arany János* levele Jovanovics Jánoshoz. Közli Osztojics Tihamér. Irod. tört. Közlem. 242. l.
773. *H. Fekete Péter*. Arany János bécsi utja. Nagyszalontai polg. leányisk. 1914 15. értes. 3—8. l.
774. *Fráter Aladár*. Arany János — uj köntösben. (A Tetemrehívás filmen.) Bud. Hirl. 301. sz.
775. *Gróf István*. Arany János Bolond Istókja. — *Ism.* Pap Károly. EPhK. 329—334. l. — Vértessy Jenő. Irodalomtört. 35. l.

776. *Helle Ferencz Hugó*. Arany János Bolond Istókja. 1914. — Ism. Király György. EPhK. 769. l. — Ágner Lajos. Irodalomtört. 61. l.
777. *Heller Bernádt*. Arany János «A hegedű» című víg legendájának tárgyahoz. Ethnogr. 329. l.
778. *Hetteszheimern Ernő*. Arany uralomra jutása az irodalomban. 1914. — Ism. Medveczky Károly. Debreczeni Protest. Lap. 10. sz. — *B. Gy.* Irodalomtört. 285. l.
779. *Illés István*. Fejezetek Arany J. mondattanából. 1914. — Ism. Trócsányi Zoltán. EPhK. 771—773. l. — Ágner L. Irodalomtört. 62. l. [96—101. l.]
780. *Kardos Lajos*. Arany János novella-fordításai. Irodalomtört.
781. *Mitrovics Gyula*. A Buda Halálának csodás eleme az æsthetika és lélektan szempontjából. Irod. tört. Közlem. 257—275. l.
782. *Szendrey Zsigmond*. Adatok Arany életéhez és költészetéhez. Irodalomtört. 146—151. l.
783. *Tolnai Vilmos*. Arany János. A tetétleni halmon. Irodalomtört. 1—9. l. — Lásd 383. 874. 1569. sz. a. is.
784. *Babits M.* — Lásd 558. 569. sz. alatt.
785. *Bacsányi. Schuy Gilbert*. Bacsányi János és I. Napoleon 1809-ki proclamatiója a magyarokhoz. — Ism. Szinnyi Ferencz. Irodalomtört. 34. l. — Király György. Irod. tört. Közlem. 125. l.
786. *Badics F. Császár Elemér*. Badics Ferenc, a gyakorló-főgimnázium igazgatója 1898—1914. (Tanárképző gyakorló főgimn. 1914 I. ért. 28—48. l.)
787. *Bajza. Szűcsi József*. Bajza József. — Ism. Császár Elemér. Századok 315—318. l. — Alszeghy Zsolt. EPhK. 472—474. l. — Császár Ernő. M. Kultúra I. 231. l. — Sas Andor. Népművelés 426—428. l. — Váczy János. Irod. tört. Közlem. 246—251. l. — Vértess Jenő. Bud. Szemle 161. köt. 478—480. l. — Vízota Gyula. Irodalomtört. 124—126. l. — M. Hirl. 10. sz.
788. *Baksay. Baksay Sándor* levele Kovács Albert bdp. theol. tanárhoz. (Kunszentmiklós 1899. jun. 30.) Prot. Egyh. Isk. Lap 35. sz.
789. Apróságok dr. Baksay Sándor püspök életéből. Prot. Egyh. Isk. Lap. 40. sz. (Baksay 8 levele Vargha Gyulához 1895. decz. 30.; 1896. febr. 19.; 1901. decz. 26.; 1904. aug. 21.; 1908. jan. 10.; 1909. decz. 20.; 1910. márc. 22.; 1912. decz. 29.)
790. *Barta Lajos*. Baksay szülőföldje. Nyugat I. 748—750. l.
791. *Beöthy Zsolt* beszéde Baksay Sándor ravatalánál. Akad. Ért. 584. l. és Dunántúli Protest. Lap 43. sz.
792. *György Endre*. Apróságok dr. Baksay Sándor életéből. Prot. Egyh. Isk. Lap 31. sz. (Baksay 5 levele György E.-hez.)
793. *K. H.* Baksay Sándor 1832—1915. Néptanít. Lapja 25. sz. (Baksaynak Kovács Alberthez írt s 1899. jun. 30-án kelt levelének facsimiléjével.)
794. *Kálmán Gyula*. Apróságok Baksay Sándor életéből. Prot. Egyh. Isk. Lap 33. sz.
795. *Lampérth Géza*. Baksay Sándor. M. Figyelő III. 65—67. l.
796. *Marjay Károly*. Apróságok Baksay Sándor életéből. Prot. Egyh. Isk. Lap 28. sz.

797. *Révész Kálmán*. Baksay Sándor abauji őseiről. Pro. Egyh. Isk. Lap 29. sz.
798. *Vásárhelyi József*. Vázlatok Baksay Sándor írói arcképéhez. Prot. Szemle 473–489. l.
799. Baksay Sándor. (1832–1915.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 26. sz. — Debrecz. Prot. Lap 26. sz. — Bud. Hirl. 169. sz. — Borsos István. Dunántúli Protest. Lap 26. sz. — Madarász Flóris. M. Kultura II. 56–59. l. — Marjay Károly. Prot. egyh. Isk. Lap 25. sz. — Schöpplin Aladár. Nyugat I. 695–698. l. — Szilágyi Géza. Az Ujság 169. sz. — Vértessy Jenő. EPhK. 670–672. l. — Zsigmond Ferencz Irodalomtört. 223–237. l.
800. Barabás Á. *Kiss Sándor*. Dr. Barabás Abel. (1877–1915.) Unió. Egyh. 8. sz. — Szentmártoni Kálmán. U. o. 6. sz.
801. Barcsay Á. *Kristóf György*. Barcsay Ábrahám költészete. Irodalomtört. 161–166. l. [köt. 227–262. l.]
802. Bárd. *Császár Elemér*. Bárd Miklós lyrája. Budap. Szemle 163.
803. Bartók. *Koroda Pál*. Bartók Lajosról. Magyarország 38. sz.
804. Batizi A. *Thury Etele*. Batizi Andrásról és a szántói iskoláról. Prot. Szemle 681–696. l.
805. Benedek A. Benedek Aladár. Világ 336. sz.
806. Benyovszky M. *Fest Sándor*. Wraxall angol követ Benyovszky Móric grófról. Irodalomtört. 179. l.
807. Beöthy Zs. S. A. Beöthy Zsolt, a budapesti egyetem rektora. (Képpel.) Vasár. Ujs. 40. sz.
808. Bessenyei Gy. *Bessenyei György* gúnyverse Teleki József gróf ellen. Közli Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 478–481. l. — Lásd 621. sz. a. is.
809. Bessenyei S. *Ferenczi Zoltán*. Bessenyei Sándor Milton-fordítása. Irod. tört. Közlem. 129–138. l.
810. Bogáthi Fazekas M. *Schiller István*. Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. Bölcsészlet-doktori értekezés. Budapest, 1915. Athenæum. (8-r. 64 l.)
811. Böhm K. Böhm Károly élete és munkássága. 1913. — Ism. Hadadi Barnabás. Népművelés 625–628. l.
812. *Kajlós (Keller) Imre*. Böhm Károly, a drámaíró. Ösvény 173–182. l.
813. Bolyai. *Kürschák József*. Bolyai Farkas és Bolyai János. Akad. Értes. 84–103. l.
814. *Stäckel Pál*. Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. 1914. — Ism. Veró Leó. EPhK. 654. l.
815. Bródy S. *Deák Viktor*. Bródy Sándor drámái. M. Kultura I. 445–451. l.
816. *Hatvany Lajos*. Bródy, a színműíró. (Lyon Lea alkalmából.) Nyugat II. 1027–1032. l.
817. Bugát. *Bugát Pál* levelei Toldy Ferenczhez. Közli Hellebrant Árpád. Akad. Értes. 561–577. l.
818. *Entz Géza id.* Megemlékezés Bugát Pálról. Term. tud. Közl. 410–422. l.
819. Bulla. *Pukots József*. Egy csöndes íróról. Magy. Figyelő IV. 386–390. l. (Bulla János.)
820. Bulla János. Irodalomtört. 345. l.

821. Cholnoky V. *Kárpáti Aurél*. Cholnoky Viktor. Zólyomvárm. Hirl. 29. s kv. sz.
822. Csáktornyai. *Csáktornyai* «Erős Ajax és bölcös Ulisses» cz. műve. Közli Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 71—94. l.
823. Csepreghy F. *Kéki Lajos*. Csepreghy «Sárga csikó»-jának forrása. Irodalomtört. 253. l.
824. Csokonai. *Csokonai* egy kiadatlan verse. Közli Simai Ödön. Irod. tört. Közlem. 111—113. l.
825. *Csokonai* búcsúdala. Közli Noszlopy Tivadar. U. o. 481. l.
826. *Csokonai* ismeretlen levele. Közli Noszlopy Tivadar. U. o. 482. l. (Veres Izraelhez. Felsók. 1799. aug. 22.)
827. *Alszegehy Zsolt*. Csokonai és Hubay. EPhK. 152—154. l.
828. *Kardos Albert*. Csokonai és a háború. Debreczeni képes kalendar. 1915. 69—74. l.
829. *Tolnai Vilmos*. Jegyzetek Csokonaihoz. Irodalomtört. 315—317. l.
830. Dávid F. kl. Dávid Ferencz és Heltai Gáspár plébániájának könyvtára. Kereszt. Magvető 58. l.
831. *Trocsányi Zoltán*. Dávid István nevééről. M. Nyelv 223—225. l.
832. Decsi (Baranyai). *Barts Gyula*. Mikor halt meg Baranyai Decsi János? Irodalomtört. 146. l.
833. Desericzky. *Juhász Vincze*. Desericzky Imre élete és művei. (Művelődéstörténeti értekezések. 69. sz.) Budapest, 1915. Pesti-ny. (8-r. 54 l.)
834. Dévay Biró. *Révész Imre*. Dévay Biró Mátyás tanításai. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkozás kezdeteiből. Kolozsvár, 1915. (Bdp. Kókai.) (8-r. 183 l.) 5 K. — Ism. K. A. Kereszt. Magvető 369. l. — Thury Etele. Dunántúli Prot. Lap 36. sz. — Zoványi Jenő. Irod. tört. Közlem. 488. l.
835. Dóczi. *Lakatos László*. Dóczi Lajos. Magy. Hirl. 329. sz. — ő. Bud. Hirl. 336. sz.
836. Epizódok Dóczy Lajos életéből. P. Napló 80. sz.
837. Ember P. (Debreczeni). *Harsányi István*. Debreczeni Ember Pál ismeretlen kéziratai. Prot. Szemle 128—140. l.
838. Engel Chr. *Thallóczy, Ludwig* v. Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814. Zur hundertsten Wiederkehr seines Todestages. Ung. Rundschau 247—385. l. (Külön is megjelent.)
839. Eötvös J. *Ágner Lajos*. Eötvös emlékezete a középiskolában. M. Pædag. 216—218. l.
840. *Andrássy Gyula gr.* Eötvös József báróról. Az Ujság 34. sz.
841. *Andrássy Gyula gr.* Báró Eötvös József és a német szövetség politikája. Tört. Szemle 406—416. l.
842. *Bodor Aladár*. Eötvös. 1914. — Ism. Király György. EPhK. 770. l.
843. *Kardeván Károly*. Eötvös és Madách. 1914. — Ism. Király György. U. o. 770. l.
844. *Lovesányi Gyula*. Emlékezés br. Eötvös Józsefre. Áll. polg. isk. tanítóképző 1913/14. almanachja 9—17. l. — Lásd 9a sz. a. is.
845. Fáy A. Fáy András és Vörösmarty Mihály menekülése a pesti nagy árvíz elől. P. Hirl. 80. sz. (Szemere Pál levele Bártfay Lászlóhoz. 1838. ápr. 2.)

846. Fessler. *Koszó János*. Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Német philologiai dolgozatok. XIV.) Budapest, 1915. Pfeifer F. (8-r. 72 l.) 2 K 50 f. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 737. l. — Klima Lajos. M. Középiskola 293—295. l. — Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 476. l.
847. Forgách F. B. Sz. L. Forgách Ferencz évkönyveinek pécsi codexe. Századok 105. l.
848. Srs. Forgách Ferencz kortörténetének pécsi kézirata. Száz. 222. l.
849. Gaal J. *Lábán Antal*. A Peleskei Nótárius és a bécsi Polizei Hofstelle. Irodalomtört. 250—252. l.
850. Garay. *Pitroff Pál*. Garay «Obsitos»-ához. EPhK. 789—791. l.
851. Guzmics. *Sörös Pongrácz*. Guzmics Izidor az 1832—1836-i országgyűlésen. Pannonhalmi főisk. 1914 15. évkönyve 90—107. l.
852. *Strommer Viktorin*. Guzmics Izidor mint theologus. Pannonhalmi főisk. 1914 15. évkönyve 161—228. l.
853. *Gvadányi. Poczsa István*. Gvadányi mint történetíró. Kalazantinum 6. sz.
854. *Sas Andor*. Gvadányi és az oroszok. Népművelés 211—216. l.
855. Gyóni G. *Gyóni (Achim) Géza*. Lengyel mezőkön. Versek. Przemysl. 1914. — Ism. M. Hirl. 66. sz. — Nagy Lajos. Bud. Hirl. 104. sz. — Mikszáth Kálmán. Vasár. Ujs. 18. sz. — Bir-kás Géza. Kath. Szemle 776—778. l. — Fenyő Miksa. Nyugat II. 1234—1236. l. — M. S. Protest. Szemle 445—447. l. — O. G. Uj Nemzedék 20. sz. — Scherer Lajos. Losonczy Ujság 17. sz. — Remenyik Sándor. Dobsina és vid. 24. sz. — Az Ujs. 52. sz. — N. n. Uj Idők 11. sz. — Anka János. Élet 43. sz. — Nagy Lajos. Vészek sirálya. Kalazantinum 10. sz.
856. B. K. Fenyő Miksa — a magyar Helikonon. M. Kultura II. 443—445. l. (Gyóni verseiről.)
857. *Kéki Lajos*. A háború magyar énekese. (Gyóni Géza.) Bud. Szemle 163. köt. 134—142. l.
858. *Kristóf György*. Két új verskötet. 1. Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni (Achim) Géza, 2. Vargha Gyula költeményei. Sárosp. Ref. Lapok 31—33. 35. sz. — (Külön is megjelent. 8-r. 16 l.)
859. *Mehring, Sigmar*. Der Dichterheld von Przemysl. Die Grenzboten 35. sz. (Gyóni költeményeiről.)
860. *Nyári Albert br.* Lantos Gyóni Géza. Hadügy-Külügy nov. 24. és Sopronvm. 102. sz.
861. Przemysl költője. Beszterczei Magy. Hirl. 14. 15. sz. (Gyóni G.)
862. *Zsinka Ferenc*. Przemysl költője. Prot. Egyh. Isk. Lap 14. sz. — Lásd 558. 768. sz. a. is.
863. *Gyulai P. Gyulai, Paulus*. De probitate et falsitate. Latine reddidit Josephus Irsik. Juventus 6. sz. — Lásd 382. sz. a. is.
864. *Hajnóczy J. Molnár Imre*. Hajnóczy és a «Pol.-Kirchl. Manch Hermæon». Könyvszemle 244. l.
865. *Halász I. Schöpfán Aladár*. Halász Imre. Nyugat II. 809—813. l.
866. *Szekula Gyula*. Halász Imréről. (Levél Ignotushoz.) Nyugat II. 924. l.
867. *Heltai G. Heltai Gáspár*. Háló. Kolozsvár 1570. Kiadta Trócsányi Zoltán. (Régi magyar könyvtár 35.) Budapest, 1915.

- Akadémia. (8 r. 192 l.) 5 K. — Ism. Gulyás Pál. Könyvszemle 225. l. — Harsányi István. Muz. Könyvt. Értes. 182. l. — Tolnai Vilmos. M. Nyelv 443—445. l. [302—304. l.]
868. *Borbély István*. Heltai Gáspár költeményei. Kereszt. Magvető
869. *Kelemen Lajos*. Heltai Gáspár egy könyvéről. U. o. 316. l.
870. *Melich János*. Heltai fabuláinak egy helyéhez. M. Nyelv 78. l.
871. *Trócsányi Zoltán*. Heltai Gáspár nevééről. U. o. 76. l.
872. *Trócsányi Zoltán*. A könyvske. Az igaz Keresztyéni Kereszt-ségről. (Kolozsvár, 1570.) U. o. 227. l. — Lásd 830. sz. a. is.
873. *Henszlmann I. Henszlmann Imre* levelei Toldy Ferenczhez. Közli Hellebrant Árpád. Akad. Értes. 615—625. l.
874. *Herman O. Herman Ottó* posthumus könyve. Hét 4. sz. (Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága.)
875. *Kardos Albert*. Herman Ottó és Debrecen. Debrec. Protest. Lap 3. sz.
876. *Keller Oszkár*. Megemlékezés Herman Ottóról. Uránia 28—30. l.
877. *Méhely Lajos*. Herman Ottó emlékezete. Term. tud. Közl. 73—90. l.
878. *Terray Lajos*. Hol született Herman Ottó? U. o. 276. l.
879. *Vass Béla gr.* Visszaemlékezés Herman Ottóra. M. Hirl. 36. sz.
880. Herman Ottó. Bátky Zsigmond. Földr. Közlem. 39. l. — Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 34—36. l. — Szily Kálmán. M. Nyelv 29. l. — Lasz Samu. Izr. Tanügyi Értes. 9. sz. (Külön is 13 l.) — Makay Béla. Földr. Közlem. 97—99. l. — Máday Izidor. Állatvédelem 1 2. sz. — Chernel István. Aquila 1914. — Lambrecht Károly. Barlangkutatás 1. sz. — Lásd 66. sz. a. is.
881. *Horvát I. Réza Dezső*. Horvát István irodalmi munkásságához. Akad. Értes. 608—614. l.
882. *Ipolyi A. Ipolyi Arnold* levelei öcséséhez és Szontagh Dánielhez. Közli Réxa Dezső. Akad. Értes. 223—248. l.
883. *Jókai M. Alapi Gyula*. Ki volt az «Aranyember»? Komáromi Ujs. 36. sz.
884. *Herczeg, Franz*. Zu Maurus Jókais Gedächtnis. Ung. Rundschau 27—39. l.
885. *R. L.* A szegény gazdagok. Jókai Mór regénye filmen. Pesti Napló 318. sz.
886. *Jósika M. Szinnyei Ferenc*. Jósika Miklós. (Székfoglaló.) Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. 2.) Budapest, 1915. Akadémia. (8-r. 117 l.) 2 K 40 f. — Ism. Weber Artur. Irod. tört. Közlem. 492—494. l. — Gálos Rezső. Kath. Szemle 1071—74. l. — Zsigmond Ferencz. Irodalomtört. 185—187. l. (Az Értekezés kivonata Akad. Értes. 14—24. l.)
887. *Justh Zs Kárpáti Aurél*. Justh Zsigmond. Zólyomvm. Hirl. 44. sz.
888. *Kájoni Jéndki Ferencz*. Kájoni János énekes könyve. 1914. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 251. l. — Vargha Damján. Irodalomtört. 120—122. l. — Alszeghy Zsolt. Magyar Kultúra I. 328. l.
889. *Kármán J. Erczbrücker Aladár*. Kármán József esztétikai törekvései. Kalazantinum 7. sz.
890. *Katona J. Tolnai Vilmos*. Bárány Boldizsár, Katona Bánkbánjáról. Irodalomtört. 180. l.

891. *Zolnai Béla.* Katona József egy elveszett fordításáról. Irodalomtört. 28. l.
892. *Zolnai Béla.* A Bánkbán filmen. Nyugat I. 504. l.
893. *Kazinczy F. Kazinczy két ismeretlen levele.* Közli Kristóf György. Irod. tört. Közlem. 466—471. l.
894. *Kazinczy Ferenc* levelei vármegyénk archivumában. Közli Spirovsky Imre. Adal. Zemplén vm. tört. kez. 87. 140. l.
895. *Emődy László.* Kazinczy Ferencz estéje. Akad. Értes. 549—552. l.
896. *Simai Ödön.* Kazinczy Ferencz nyelvújítása. M. Nyelv 25—29., 65—71. l.
897. *Váczy János.* Kazinczy Ferencz és kora. I. köt. Budapest, 1915. Akadémia. (8-r. IV, 639 l.) 12 K. — Kazinczy Ferencz két ismeretlen levele. (Kölcseyhez. Széphalom, 1915. mártcz. 4. ápr. 9.) Nyelvőr 417—424. l. (Apokrif levelek Váci J. Kazinczy Ferencz és koráról.) [EPHK. 775. l.]
898. *Kazinczy G. Bayer József.* Nő mint zöldszemű szörnyeteg.
899. *Kemény Zs. B. Kemény Zsigmond* levelei Pusztakamaráson. Közli Papp Ferencz. Irod. tört. Közlem. 229—241., 359—371., 458—466. l.
900. *Agárdi László.* Kemény Zsigmond és az olvasók. 1914. — Ism. Papp Ferencz. EPhK. 668. l. — Aigner Lajos. Irodalomtört. 601. l.
901. *Ébel József.* A tragikum hatása Kemény Zsigmond «Rajongók» c. regényében. Kalazantinum 1. sz.
902. *Harmos Sándor.* A Rajongók. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 291—310. l.
903. *Ligeti Sámuel.* Kemény Zsigmond báró. 1814—1914. és 1875—1915. Temesv. Hirl. 298. sz. — Lásd 9a sz. a. is.
904. *Kéry J. Bathó István.* Kéry János élete. 1911. — Ism. Juhász Kálmán. Religio 668—670. l.
905. *Kiss J. Elek Oszkár.* Kiss József. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 1915. 28—40. l.
906. *Kiss, Josef.* Der Trompeter! Übers. von Karl Somlo. Budap. Tagblatt 127. sz.
907. *Kis (Misztótfalusi). Pruzsinszky Pál.* Emlékezés Misztótfalusi Kis Miklósról. Prot. Egyh. Isk. Lap 11—14. sz.
908. *Kisfaludy K. Vértessy Jenő.* Kisfaludy Károly drámaköltészete. Irod. tört. Közlem. 385—405. l.
909. *Zoltvány Irén.* Szülőföldi és környezeti elemek Kisfaludy Károly költészetében. 1914. — Ism. Viszota Gyula. EPhK. 667. l. — Ágner Lajos. Irodalomtört. 60. l.
910. *Koháry I. Kis Lőrinc.* Gróf Koháry István költészete. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1914. Attila-ny. (8-r. 52 l.) — Ism. B. Gy. Irodalomtört. 151. l. Király György. Irod. tört. Közlem. 123. l.
911. *Vékony István.* Koháry István gr. élete, tekintettel a Kecskeméti Kegyesrendi Társház és gimnázium alapítására. (1715—1915.) Kecskeméti kegyr. gimn. 1914 15. értes. 3—64. l. (Külön is megjelent 8-r. 64 l.)
912. *Kölcsey. Weber Arthur.* Kölcsey «Kárpáti kincstár» című novellájának lokális elemei. Irodalomtört. 238—249. l. — Lásd 386., 1012., 1574. sz. a. is.

913. Kossuth L. *Moesz Gusztáv*. Kossuth Lajos és a botanika. Term. Tud. Közl. 197/18. pótfüzet 1—26. l.
914. Sch., S. Ludwig Kossuth der Naturforscher. P. Lloyd 315. sz. (Moesz G.-nak Természettud. Közönyben megjelent cikkét ismerteti.)
915. Kresznerics. *Márki Sándor*. Kresznerics Ferenc leveleskönyve. 1914. — Ism. *B. Gy. Irodalomtört.* 350. l.
916. Küküllei J. R. *Kiss István*. Küküllei János munkájának kritikájához. Századok 515—534. l.
917. Lázár gr. *Barth Rezső*. Gróf Lázár élete és művei. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 124. l.
918. Lengyel Menyhért. *Hatvany Lajos*. Lengyel, a drámaíró. Nyugat II. 1419—1427. l.
919. Lovik. *Lovik Károly* önéletrajza. Nyugat I. 517. l.
920. Lovik Károly. 1874—1915. Az Ujság 109. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz. (Képpel.) — M. Figyelő. II. 190. l. — Kárpáti Aurél. Uj Nemzedék 17. sz. — Szini Gyula. Nyugat I. 516. l. — Szász Zoltán. P. Hirl. 109. sz. — Lakatos László. P. Napló 109. sz.
921. Madách I. *Madách*. Az Ember Tragédiája. Kiadta Császár Ernő. — Ism. t—s. Nemzeti Nénevelés 262. l.
922. Madách und der Weltkrieg. (Gefügte Worte aus der «Tragödie des Menschen. *Der Alte vom Berge*. P. Lloyd 168. sz.
923. *Kürthy György*. Az Ember Tragédiájának egy új képzőművészeti megoldása. Művészet 409—413. l.
924. *Marót Károly*. Egy pillantás Madách költői műhelyébe. EPhK. 783—787. l.
925. *Szücsi József*. Madách Imre könyvtára. Könyvszemle 5—28. l.
926. *Voinovich Géza*. Madách Imre és Az ember tragédiája. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1914. Franklin-t. (8-r. 594 l.) S K. — Ism. Jakab Ödön. Bud. Hirl. 330. sz. — *K. A. Hét* 28. sz. — *ly. Uránia* 344. l. — Sebestyén Károly. Athenæum 340—348. l. — Lásd 843. sz. a. is.
927. Majthényi Fl. *Alszegehy Zsolt*. Majthényi Flóra. Irodalomtört. 283. l. — *N. n. P. Hirl.* 142. sz. — Thury Lajos. P. Napló 142. sz. — *v. s.* «Hazahívó sirok P. Hirl. 177. sz. — Kozma Andor. Az Ujság 141. sz. — Lampérth Géza. M. Figyelő II. 375—381. l.
- 927a. Mélius P. — Lásd 763. sz. a.
928. Móricz Zs. *Schöppflin Aladár*. Móricz Zsigmond kis darabjai. Nyugat I. 363—365. l. — Lásd 558. 569. sz. a. is.
929. Palma. *Tóth László*. Palma K. F. élete. 1914. — Ism. Váczy János. EPhK. 666. l.
930. Pázmány. *Novák Lajos*. Pázmány Péter. 1570—1637. Budapest, 1915. Szt. Istv. Társ. (16-r. 48 l.) 24 fill.
931. Péczeli (Király) I. *Vasáry Dániel*. Péczeli Király Imre élete. 1907. — Ism. Prohászka János. Nyelvőr 318. l.
932. Péczeli J. *Id. Péczeli József* francia levelezése. Közli Baranyai Zoltán. Irod. tört. Közlem. 219—228. l.
933. Petelei. a—a. Petelei István. Élet 2. sz.
934. Petőfi. S. *Petőfi, Alexander*. Temetésre szól az ének. Latine convertit Guilelmus Lehmann. Juventus. 13—14. sz.

935. *Alszeghy Zsolt*. Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája: — Ism. Váczy János. Irodalomtört. 322—326. l.
936. *Barabás Ábel*. A világháború költője. M. Figyelő I. 292—296. l. (Petőfi.)
937. *Bodola Gyula*. Miért hagyta el Petőfi Pápát? — Ism. Ágner Lajos. Irodalomtört. 61. l.
938. *Ferenczi Zoltán*. Petőfinek egy ismeretlen költeménytöredéke. Akad. Értes. 477—479. l.
939. *Gedő, A.* Petőfi. N. Pest. Journ. 213. sz. (A «Berl. Loc. Anzeiger»-ből.)
940. *Huttkay Lipót*. Megtalált Petőfi-kézirat. Orsz.-Világ 33. sz.
941. *K. D.* Szellemidézés. Hét 7. sz. (Petőfiről, hogy a segesvári csatában egy finn katona ölte meg.)
942. *Kardos Lajos*. Petőfi kapitánya. Uránia 345. l.
943. *Kovács Antal*. Petőfi, a filozófus. N.-Kanizsai r. k. főgimn. 1914—15. értes. 1—22. l.
944. *Kristóf György*. Petőfi a világháborúról. Prot. Szemle 425—434. l.
945. *Marót Károly*. Petőfi és a kinéma. Uránia. 362—365. l.
946. *Nagy Albert*. Mikor Petőfi Tordán járt. Aranyosvidék 32. sz.
947. *Osváth Gedeon*. Petőfi és az aszódi gimnázium. Aszódi ág. ev. főgim. 1914. 15. értes. 3—14. l.
948. *Pakots József*. Petőfi harci költeményei. M. Figyelő III. 67. l.
949. *Szigetvári Iván*. Petőfi Apostola forrásaihoz. Irodalomtört. 119. l.
950. *Tiszántúli*. Petőfi és az akkori Dunántúliak. Világ 339. sz.
951. *Versényi György*. Petőfi háborús költészete. Irodalomtört. 10—18. l.
952. *Petőfi Z. Biró László*. Petőfi Zoltánt kicsapják. Orsz.-Világ 50. sz. és Eperjesi Lapok 6. sz.
953. *Petrőczy Kata*. — Lásd 763. sz. a.
954. *Podmaniczky Fr. Lakatos László*. Esti út. Magy. Hirl. 128. sz. (Podmaniczky Frigyesről.)
955. *Pompéry J. Ferenczi Zoltán*. Ki volt Dardanus? EPhK. 672. l.
956. *Pósa L. Báthory Andor*. Pósa Lajosról. 1914. — Ism. Papp Ferencz. EPhK. 424. l.
957. *Kovács Zsigmond (Hamvai)*. Apróságok Pósról. Orsz.-Világ 7. sz.
958. *Pulszky F. Berzeviczy Albert, Marczali Henrik és Nagy Géza*. Pulszky Ferencz százados emlékünnepe. (Emlékbeszédék A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött XVI. 16.) Budapest, 1915. Akadémia (8-r. 86 l.) 2 kor.
959. *Marczali, Heinrich*. Franz von Pulszky 1814—1897. Ung. Rundschau 630—673. l.
960. *Sas Andor*. Pulszky Ferencz és az irodalom. EPhK. 357. l.
961. *Ráday P. Ráday Pál* virágénekei. Közli Gorzó Gellért. Irod. tört. Közlem. 307—311. l.
962. *Gorzó Gellért*. Rádai Ráday Pál. Budapest. Athenæum. 1915. (8-r. 200 l.) — Ism. Bán Aladár. M. Középisk. 287. l. — Baros Gyula. Irodalomtört. 318. l. — Vértessy Jenő. Századok 657—659. l.
963. *Gorzó Gellért*. Ráday Pál imádságai. Irod. tört. Közlem. 151—172. l.
964. *Gorzó Gellért*. Ráday Pál virágénekei. U. o. 300—306. l.
965. *Reviczky Gy. Rozsondai Győző*. Reviczky vallássósága. Fogarasi Hirl. 32. 33. sz.

966. Riedl Fr. *Oláh Gábor*. Riedl Frigyes. Új Nemzedék 21. sz.
967. Sándor I. *Simai Ödön*. Faludi hatása Sándor Istvánra. Magyar. Nyelv 157 162. 212—223. 262—271. 300—308. 348—355. l.
968. *Szily Kálmán*. A «Sokféle» történetéhez. Könyvszemle 120. l.
969. Schesäus. I. Schesäus Lobgedicht auf Davidis. Korr Bl. Ver. siebenb. Landesk. 107. l.
970. *Schwartner M. Lukcsics Pál*. Schwartner Márton élete. — Ism. Szentpétery Imre. Irodalomtört. 254. l. — P. Századok 549. l.
971. *Széchenyi I. Széchenyi István* két levele Desseffy Aurél haláláról. Közli Vizsota Gyula. Akad. Értes. 137—143. l.
972. *Friedreich István*. Gróf Széchenyi István élete. I. köt. 1791—1840. 2. köt. 1840—1860. Budapest, 1915. Szt. Ist.-t. (8-r. VIII, 440 l., VII, 282 l.) 20 kor. — I. köt. ism. Turi Béla. Alkotmány 6. sz. — Morvay Győző. M. Kultúra I. 277—280. l. — Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 485—488. l. — Imre Sándor. Irodalomtört. 183—185. l. — II. köt. t. b. «Széchenyi tragikuma» címmel. Alkotmány 280. sz. — Morvay Gy. Magyar. Kultúra II. 480—482. l. — 1. 2. köt. ism. Turi Béla. Kath. Szemle 864—870. l. — Fs. Népoktatás 39. l. — *Ballagi Aladár, Réz Mihály, Gadl Jenő*. Jelentések Friedreich István Széchenyi-művéről. Akad. Értes. 209—221. l.
973. *Andrássy Gyula gr.* Széchenyi emlékezete. Az Ujság 39. sz.
974. *Turi Béla*. Széchenyi, a reformátor. Élet 3. sz.
975. *Vizsota Gyula*. Pest városnak üdvözlő irata Széchenyihez. 1845. Akad. Értes. 104—106. l.
976. *Vizsota Gyula*. Széchenyi félbenmaradt javaslata a selyemtenyészésről. Akad. Értes. 598—602. l. [Szemle 423—425. l.]
977. *Weber Artur*. Adalékok gróf Széchenyi István életéhez. Tört.
978. *Székács J. Patay Pál*. D. Dr. Székács József. Budapest. 1914. Baptist-ny. (8-r. 107 l.) — Ism. ri. Prot. Szemle 635. l.
979. *Szemere B. Szemere Bertalan* ismeretlen levelei. Közli Pásztor Árpád. M. Figyelő I. 131 140. l.
980. *Szentmiklóssy. Szücsi József*. Szentmiklóssy Alajos és a nyelvújítás. M. Nyelv 202—207. l. [Élet 33. sz.]
981. *Szepessy L. y—l.* Szepessy László. Népközelítő 17. sz. — a. j.
982. *Szigeti J. Perényi József*. Szigeti József. Irodalomtört. 289—305. l.
983. *Szigligeti. Csengeri János*. Szigligeti és Szentgyörgyi. Kolozsv. Hirl. 358. sz.
984. *Kádár Jolán*. Szigligeti «Szökött katoná»-jának forrásaihoz. EPhK. 355—357. l. [425. l.]
985. *Csukovits Sándor*. Szigligeti Ede. — Ism. Vértessy Jenő. EPhK.
986. *Rakodczay Pál*. Szigligeti «Cigány»-a. Irodalomtört. 29. l.
987. *Rakodczay Pál*. Szigligeti forrásaihoz. Irod. tört. Közl. 68—70. l.
988. *Z. B.* A Szökött katona — filmen. Irodalomtört. 144—146. l.
989. *Zolnai Béla*. Szigligeti «Szökött katoná»-jának külföldi elemei. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 125. l.
990. *Szilasi M. Eisler Mátvás*. In memoriam. Szilasi Mór halálának tizedik évfordulójára. (máj. 15.) Mult és Jövő 192—194. l.
991. *Szini Gy. Strobl, Karl Hans*. Die gelbe Kalesche. Die Zeit 4547. sz. (Szini Gyula novelláiról.)
992. *Sztáray M.* Lásd 763. sz. a.

993. **Tarczai. Várdai Béla.** Tarczai György. Kath. Szemle 801—816. l.
994. **Tinódi. Dézsi Lajos.** Tinódi Sebestyén. — Ism. Gyulai Agost. Századok 180—184. l. [tán. EPhK. 773. l.
995. **Pesti Balázs.** Tinódi-magyarázat. 1914. — Ism. Trócsányi Zolt.
996. **Toma I. Toma István.** (Képpel.) Élet 20. sz.
997. **Tompa M. Elek Oszkár.** Tompa M. «Basa kútja» című költeményeiről. Irodalomtört. 30. l.
998. **Gorzó Gellért.** Észrevételek Tompa «Temetés» és «Az öreg szolgál» című költeményeire. EPhK. 791—793. l.
999. **Marót Károly.** A bábúcsel Tompa «Árokháti Lőrincz»-ében. EPhK. 674—678. l.
1000. **Veress Samu.** Adatok a rimaszombati Tompa-szobor felállításának történetéhez. Gömöri Ujs. 42. 43. 45. 47. sz.
1001. **Tóth K. Alszegegy Zsolt.** Tóth Kálmán lírájának fejlődése. Irod. tört. Közlem. 50—68. 138—150. l. (Külön is. 8-r. 31 l.)
1002. **Császár Elemér.** Tóth Kálmán. Akad. Értes. 49. 77. l. (Külön is. 8-r. 31 l.)
1003. **Dömötör Pál.** Tóth Kálmán életrajza. (Olcso Könyvtár 182—183). Budapest, 1915. Franklin-t. (16 r. 67 l.) 40 fill. — Ism. Vértessy Jenő. Irodalomtört. 255. l.
1004. **Viszota Gyula.** Tóth Kálmán akadémiai tagsága. Akad. Értes. 558—561. l.
1005. **Vajda J. Kacziány Géza.** Vajda Jánosról. Magyarors. 170. sz.
1006. **S. A. Vajda János** síremléke. Vasár. Ujs. 23. sz.
1007. **Szilágyi Géza.** Vajda János. Az Ujság 151. sz.
1008. **Vámbéry. Goldziher Ignác.** Vámbéry Ármin tiszt. tag emlékezte. (M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XVII. 6.) Budapest, 1915. Akadémia (8-r. 18 l.) 60 f.
1009. **Munkácsi Bernát.** Vámbéry Ármin tudományos munkássága. Bud. Szemle 162. köt. 87—112. 243—274. l.
1010. **Munkácsi, Bernhard.** Professor Hermann Vámbéry. 1832—1913. Ung. Rundschau 88—113. 386—409. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1011. **Vargha Gy. Kámpis János.** Vargha Gyula. Orsz.-Világ 20. sz.
1012. **Vörösmarty M. Vörösmarty Mihály** levelei Kölcsey Ferenczhez. Közli Zsinka Ferencz. Irod. tört. Közlem. 353—358. l.
1013. **Anka János.** A szózat költője. Alkotmány 335. sz.
1014. **Galamb Sándor.** Vörösmarty novellái. Irod. tört. Közlem. 173—189. l.
1015. **Gyulai Agost.** Képek Vörösmarty életéből. («Uránia» m. tud. egyll. Népszerű tudományos felolvasások. 6.) Budapest, 1915. Hornyánszky V. (8-r. 20 l.)
1016. **Ivánfi Jenő.** Vörösmarty Mihály. Az Ujság 334. sz.
1017. **Király György.** Vörösmarty volt tanítványaimhoz című költeménye. Irodalomtört. 87—95. l.
1018. **Rexa Dezső.** Vörösmarty stipendiuma. Akad. Értes. 553—557. l.
1019. **Vörösmarty Mihály.** Élet 50. sz.
1020. **Zrinyi M. Beöthy Zsolt.** Zrinyi Miklós emléke. Bud. Szemle 161. köt. 445—449. l.
1021. **Beöthy Zsolt.** A Zrinyiász és irodalomtörténet-írásunk. Irodalomtört. 65—70. l.

1022. *Gyulay Agost.* Zrinyi, a költő. («Uránia» m. tud. egyll. népszerű tudom. felolvasások. 3.) Budapest, 1915. Hornyánszky-ny. (8-r. 14 l.)
1023. *Horvát, Rudolf.* Kako je Nikola Zrinski postao vitezom reda zlatnoga runa? Novotti 109. sz.
1024. *Sántay Mária.* Zrinyi és Marino. Budapest, 1915. Neuwald-ny. (8-r. 32 l.)
1025. *Szegedy Rezső.* Zrinyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben. Irod. tört. Közlem. 290—299. 406—430. l.
1026. *Takáts Sándor.* Zrinyi Miklós ismeretlen levelei. Bud. Szemle 164. köt. 49. 81. 201—228. l.
1027. *Tolnai Vilmos.* Zrinyi munkáinak ismeretlen kiadása. Irodalom-tört. 115. l. [tört. 116. l.]
1028. *Tolnai Vilmos.* A Szigeti Veszedelem alapeszméjéről. Irodalom-
1029. *Weber Artur.* Cornides Dániel a Zrinyiászról. U. o. 118. l.

3. Magyar nyelvészet.

1030. Adatok a magyar etymologiai szótárhoz. M. Nyelv 39—41. 85—87. 373. l.
1031. *Antibarbarus.* Fölösleges idegen szók. Nyelvőr 366. l.
1032. *Balassa József.* A magyar és német nyelv zsebszótára I. r. (Toussaint-Langenscheidt módszer.) 1915. — Ism. Asboth Oszkár. Nyelvtud. V. 318—320. l.
1033. *Barla-Szabó Titus.* A Halotti Beszéd a román philologia világitásában. 1914. — Ism. Melich János. EPhK. 766. l. — Ágner Lajos. Irodalomtört. 59. l.
1034. *N. Bartha Károly.* Udvarhely vármegye nyelvjárásának alak-tana. 1914. — Ism. Erdélyi Lajos. Nyelvőr 272. l.
1035. *Beke Ödön.* Az ablativusi-rag eredetéhez. U. o. 138. l.
1036. *Dénes Szilárd.* Pestiességek. U. o. 366. l.
1037. *Dongó Gy. Géza.* Zempléni magyar nyelvemlék. (Adalék az ungi magyar nyelvjárásnak XVI. századbéli történetéhez). Adalék. Zemplén vm. Tört.-hez 274—276. l.
1038. *Erdélyi Lajos.* A háború mondattanából. M. Nyelv 206—211. l.
1039. *Fürst Aladár.* A háború szavai. Nyelvőr 235. l.
1040. *Gábrriel P. Gottfried.* A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kéz-irata. M. Nyelv 439—443. l.
1041. *Galambos Dezső.* Száz magyar szólásmód. Nyelvőr 313—315. l.
1042. *Gesztesi Gyula.* Irodalmi nyelvünk szótárához. U. o. 424—431. lap. — Kéki Lajos. U. o. 431—433. l. — Öreg tanító. U. o. 433. l.
1043. *Gombocz Zoltán.* Árpádkori török személynveink. M. Nyelv 145—152. 245—252. 341—346. 433—439. l. — Eleje a múlt évi folyamban. (Külön is megjelent. 8-r. 49 l.) 1 kor.
1044. *Gombocz Zoltán és Melich János.* Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae. Magyar etymologiai szótár. 4. 5. füz. Budapest, 1915. Akadémia. (4-r. 481—800 hasáb.) — Ism. Tolnai Vilmos. Ung. Rundschau 492—499. l. — K. P. megjegyzése M. Nyelv 416. l. — Lásd 1030. 1076. 1123. sz. a. is.
1045. *Györffy István.* Nyelvtörténeti adatok. Nyelvőr 122—128. l.

1046. **Gyulafehérvári glosszák.** *Erdélyi Lajos.* Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári glosszákat? Nyelvjárástörténeti tanulmány az irodalomtörténet szolgálatában. Kolozsvár, 1914. Stiefny. (4-r. 24 l. 2 kor.)
1047. **Melich János.** A gyulafehérvári glosszák egy helyéről. U. o. 346—348. l.
1048. **Négyesy László.** A gyulafehérvári nyelvemlék olvasásához. M. Nyelv 226. l. — Erdélyi Lajos. U. o. 383. l.
1049. **Halász Péter.** Magyar nyelvtant kérünk. M. Nyelv 400—405. l.
1050. **Horger Antal.** Jegyzetek a MT. sz. hoz. Nyelvőr 133. l. — Simonyi Zs. U. o. 134—136. l.
1051. **Jakubovich Emil.** Harmadszor az 1517. évi magyar levélzáradékról. U. o. 360. l. — Zolnai Gyula megjegyzése. U. o. 417. l.
1052. **Jelentés a Lukács Krisztina pályázatról.** Szinnyei József, Tolnai Vilmos és Négyesy László. Akad. Értes. 371—381. l. (Magyar mondattan.)
1053. **K. P.** Adatok a 3. személyű birtokos személyragra. M. Nyelv 121. l.
1054. **K. P.** Az -ó, -ő igenévképzőről. U. o. 416. l.
1055. **Kalmár Elek.** A háboru és a magyar nyelv. Nyelvőr 164—166. l.
1056. **Kapossi János.** Régi nyelvemlékeink. M. Nyelv 120. l.
1057. **Kelemen Béla.** Hogyan írjunk? 1914. — Ism. Kristóf György. Tanáregyl. Közl. 48. évf. 188. l.
1058. **Kelemen Béla.** Magyar-német zsebszótár. 1. 2. 1914. — Ism. Rácz Lajos. Deutsche Lit. Ztg. 44. sz.
1059. **Kelemen Béla.** A magyar-német kéziszótár. 1. 2. — 1912—14. — Ism. Rácz Lajos. Deutsche Lit. Ztg. 44. sz.
1060. **Kemenes Péter.** A középfok használatához. Nyelvőr 185. l.
1061. **Kemenes Péter.** A tárgyas ragozás. U. o. 443. l.
1062. **Kertész Manó.** Szólásmagyarazatok. U. o. 97—99. l. — Mariánovics Milán. U. o. 99—101. l.
1063. **Kis-Erős Ferenc.** A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva, a nyelvfilozófia, a finnugor összehasonlító, a magyar történeti nyelvtan és a magyar nyelvjárástan alapjairól. Budapest, 1915. Hornyánszky-ny. (Szerzőnél Kalocsán kapható.) (8-r. XVI, 605 l.) 10 kor. — Ism. Halász Péter. M. Nyelv 401—404. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 364—366. l.
1064. **Lehr Albert.** Hírlapjaink magyarsága. M. Nyelv 41—43. 87—90. 136—137. 183—185. 235—237. 284. 330—332. 375. 426—428. l.
1065. **Losonczi Zoltán.** A moldvai csángók eredetéről. Nyelvőr 13—20. 60—66. l.
1066. **Losonczi Zoltán.** Egy német krónika magyar szavai. U. o. 255—262. l.
1067. **Losonczi Zoltán.** Kerekes Ferenc nyelvészeti tanulmányáról. U. o. 409—416. l.
1068. **Löte József.** Néhány szó a magyar orvosi nyelvről. Budapest, 1915. Lloyd T. ny. (8-r. 8 l.) Megjelent a Budap. Orvosi Ujs. 24. sz.-ban és Értesítő az erdélyi Muz.-egyl. orvostud. szakosztályából I. füz. 49—55. l. (Külön is 8 r. 9 l.) (Rövidítve Nyelvőr 301—305. l.)
1069. **M. J.** Alaktani adalékok. M. Nyelv 417. l.

1070. Magyar-francia német szótár az utlevelet kiállító hatóságok részére. Budapest, 1915. M. k. áll. nyomda. (8-r. 39 l.)
1071. Magyar háborús szavak. Világ 3. sz. Simonyi Zs. észrevétele Cramernek a Berl. Tagbl.-ban megjelent cikkére.
1072. *Melegdi J.* Magyar-német szótárak. M. Nyelv 77. l.
1073. *Melegdi János.* Újabb adat a szóvégi magy. -ó <-och fejlődésre U. o. 36. l.
1074. *Melich János.* Czirill betűs magyar szöveg. Akad. Értes. 649—661. l.
1075. *Melich János.* Hang- és alaktani adalékok. (Kivonat.) U. o. 603—608. l.
1076. *Melich János.* Az Etymologiai szótárról. M. Nyelv 138—140. l.
1077. *Melich János.* A -li végű szavak. U. o. 384. l. — Putnoky Imre. U. o. 463. l.
1078. *Mészöly Gedeon.* Az -ól, -öl > -ul, -ül rag eredete. U. o. 61—65. l.
1079. *Mészöly Gedeon.* Az óta névutó eredete. U. o. 193—200. l.
1080. Műveltető igék névszókából? A szerkesztőség. Nyelvőr 447. l.
1081. *Németh Gyula.* Bolgár-török jövevényszavainkhoz. (Zerge, Tünik.) U. o. 316—318. l.
1082. *Népnyelv.* 1. Tárkányi tájszók. Szendrey Zsigmond. 2. Tájszók. (Különféle helyekről.) Versényi György. M. Nyelv 90—93. l. — Tájszók. R. Vozáry Gyula. 140—142. l. — Tájszók Dunántulról. Palkovics Sándor. U. o. 185—188. l. — Tájszók. (Kisküküllő.) Parászka Gábor. U. o. 237. 286. l. — Többjelentésű tájszók a háromszéki székely nyelvjárásban. Bodor Dénes. U. o. 285. l. — Tájszók. (Sepsiszentgyörgy.) Bodor Dénes. U. o. 333. l. — Gyermekjátékok. Parászka Gábor. U. o. 333. l. — Népnyelvi pótlások. Id. R. Vozáry Gyula. U. o. 378—383. 428—430. l. — Hódmezővásárhelyi szólások. Csokán Pál. U. o. 460—463. l.
1083. Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1915. Nyelvőr kiadása.
70. szám. *Molecz Béla.* Szórendi tanulmányok. (8-r. 50 l.) 1 kor.
71. szám. *Erdélyi Lajos.* A halotti beszéd mint nyelvjárási emlék. Adatok nyelvelméleink és nyelvjárásaink ismeretéhez. (8-r. 74, 5 l.) 1 K. 50 f.
72. szám. *Hatrani János.* A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezés kapcsán. Nyelvtörténeti tanulmány. (8-r. 81 l.) — Ism. Melich János. M. Nyelv 376. l. — Zolnai Gyula megjegyzése. U. o. 432. l.
1084. Nyelvtörténeti adatok. 1. Két természetrajzi szójegyzék. Közli Ernyey József és Jakubovich Emil. M. Nyelv 37—39. 80—83. 131—135. l. Alapi Pál. Helyreigazítás. U. o. 416. l. — 2. Különféle levéltárakból. Iványi Béla. U. o. 83—85. l. — 3. Zsinka Ferencz. U. o. 129—131. l. — 4. Verőmalaczka. Mészöly Gedeon. U. o. 181—51. l. — Székes-Fehérvár városa levéltárából. Moenich Károly. U. o. 182. 233—235. 369—372. l. — Régi magyar női nevek. Jakubovich Emil. U. o. 280—283. 327—330. 365—369. 423—426. 457. l. — A körmenyi levéltárból. Ödöngő Abel. Sz. K. U. o. 458—460. l.

1085. *Pais Dezső*. A szövelei a elhagyása. M. Nyelv 271—273. l.
1086. *Putnoky Imre*. Néhány szállóigénkről. 1. A nemzet csalóánya. 2. Budapest, az ország szíve. 3. Kárpátoktól Ádriáig. 4. Párduczos Árpád. 5. Vad rácz. 6. Vörös ördögök. U. o. 259—262. l.
1087. *Nagy József*. Heves megye nyelvjárásai. Tanulmányutról szóló jelentés. Nyelvőr 441. l.
1088. *Nyericzkey Antal*. A mi hivatalos nyelvünk. U. o. 66—71. l.
1089. Nyelvtörténeti adatok. 1. Székely István krónikájából. Dékáni Kálmán. Nyelvőr 308—311. l. — 2. Parászka Gábor. U. o. 311. l. — 3. Feljegyzése... szerszámoknak. Kemény Lajos. U. o. 312. l.
1090. A Nyelvtörténeti szótárhoz. Wertner Mór. Nyelvőr 79—81. l. — Simonyi Zs. U. o. 82. l.
1091. *Oltyán Sándor*. Hiányos mondatok. U. o. 447. l.
1092. *Parászka Gábor*. Helynevekről. U. o. 448. l. — Új helységnevek. Lakatos Juszti. U. o. 448. l. [452. l.]
1093. *Parászka Gábor*. Fogarasi nyelvjárásai sajátságok. U. o. 450—
1094. *Prohászka János*. A -só -só-képzős melléknevek fokozásához. U. o. 328. l.
1095. *Rexa Dezső*. Szólások. M. Nyelv 325. l.
1096. *Simai Ödön*. A nyelvújítás történetéhez. Nyelvőr 106—116. l. — Pázmándiság. U. o. 207—211. l.
1097. *Simai Ödön*. Nyelvújítási adatok. M. Nyelv 372. l.
1098. *Simonyi Zsigmond*. A jelzők mondattana. 1914. — Ism. Beke Ö. Keleti Szemle 303—316. l. (Eleje a 14. köt.-ben.)
1099. *Simonyi Zsigmond*. A szövegkritika módszeréhez. Akad. Értes. 5—14. l.
1100. *Simonyi Zsigmond*. Történeti vagy elemi rokonság? Nyelvőr 1—5. 49—59. l.
1101. *Simonyi Zsigmond*. Az *l* hang eltűnése. U. o. 42—44. l.
1102. *Simonyi Zsigmond*. Népetimologia. U. o. 324—326. l.
1103. *Simonyi Zsigmond*. Az *y* képző. U. o. 330. l. [385. l.]
1104. *Simonyi Zsigmond*. Kármán Mór s a magyar nyelvtan. U. o.
1105. *Simonyi Zsigmond*. Német nyelvhibák a magyarban. U. o. 436. l.
1106. *Simonyi Zsigmond*. Hibásan használt tárgyas igealakok. U. o. 443—445. l.
1107. *Simonyi Zsigmond*. Nyelvünk térfoglalása. U. o. 449. l.
1108. *Somogyi Géza*. Idegen köntösben. U. o. 31—34. l.
1109. *Somogyi Géza*. A hivatalos nyelv. U. o. 273. l.
1110. *Spitzer Leó*. Francia jövevényszavainkról. U. o. 371. l.
1111. *Székely Károly ifj.* Szarvas Gábor nyelvhelyességi elvei. U. o. 337—346. l.
1112. *Szendrey Zsigmond*. Szalontai ragadványnevek. U. o. 5—13. l.
1113. *Szendrey Zsigmond*. A szalontai nyelvjáráshoz. Pótlások és helyreigazítások Viski K. szógyűjteményéhez. U. o. 402—408. l.
1114. *Szigma*. Hadinyelv. U. o. 368. l.
1115. *Szily Kálmán*. Két igeképzőnk történetéhez. M. Nyelv 97—100. l. [168—170. l.]
1116. *Szily Kálmán*. Az idegen helynevek a magyar nyelvben. U. o.
1117. *Szily Kálmán*. A helyesírás hatása az irodalmi nyelv fejlődésére. U. o. 450. l.

1118. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasználtás. 1. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. 2. Vázlatos összehasonlító hang- és alaktan. 3. Összehasonlító szójegyzék. 5. jav. és bőv. kiadás. (Finnugor kézikönyvek 3.) Budapest. 1915. Hornyánszky V. (8-r. VIII, 160 l.) 8 K.
1119. *Szinnyei József*. A Halotti Beszéd olvasásához. 1. Hazoa. 2. Néhány o betű hangértéke. Nyelvt. Közlem. 111—116. l.
1120. *Szinnyei József*. A magyar tárgyas igeragozás. M. Nyelv 1—15. l.
1121. *Szinnyei József*. A magyar Tájszótárhoz. U. o. 395—399. l.
1122. A szófejtés főladatai. Nyelvőr 354—357. 398—402. l. (Mayer-Lübke a Germ. roman. Monatschrift 1909. évf.-ban megjelent cikkének fordítása.)
1123. A szófejtő szótárhoz. 1. A magyar etymologiai szótár latin-román szófejtéseihez. Spitzer Leó. Nyelvőr 21. l. — 2. A b-kezdetű szavakról. Simonyi Zsigmondtól. 22—31. 116—122. 170—175. l. — Kovács Márton. U. o. 219—223. l. Viski Károly, Csefkó Gyula. Somogyi Géza. Parászka Gábor. U. o. 222—227. l.
1124. *Szücsi József*. A színpad nyelve és a «Kritikai Lapok». Magy. Nyelv 308—312. l.
1125. *Szücsi József*. A német és magyar színpadi nyelvről. U. o. 326. l.
1126. *Takáts Sándor*. Török szófejtések. U. o. 387—395. l.
1127. *Tolnai Vilmos*. Adatok a magyar hangfejtéshez. U. o. 51—59. 108—116. 152—156. l.
1128. *Viski Károly*. Székely határozók. Nyelvőr 75—77. l.
1129. *Viski Károly*. A szalontai nyelvjáráshoz. U. o. 360—364. l.
1130. *R. Vozáry Gyula*. Gárdonyi Géza szókincséből. U. o. 71—75. l.
1131. *Wertner Mór*. Névmagyarázatok. 1. Ákos nem Achatius. 2. Aladár. 3. Alibánfa. 4. Aybas. 5. Cseklész-Landschütz. 6. Eber összetételei. U. o. 289—300. l. 7. Fakó. 8. Fakos. 9. Filemeng. 10. Fiú. Puer. 11. Gegus = Gegő. U. o. 346—354. l. 12. Hecceser, Hetes. 13. Hernád és összetételei. 14. Hogel, Hugel. 15. Konya. 16. Köröspén. 17. Ladány. 18. Locsmánd. 19. Mercurinus. 20. Óbér. 21. Obulgan. U. o. 387—397. l.
1132. *Wertner Mór*. Az oklevélszótár néhány kérdéséhez. (Balata? Bó. Cudar? szudar? Csépános. Csergő. Ebéd. Endös. Forgács. Kék. Lábatlan. Vas = szar.) U. o. 245—255. l.
1133. *Zoltány Irén*. Harcz nemzeti nyelvünk tisztaságáért. Pannonthalmi főisk. 1914/15. évkönyve 3—20. l. és Irodalomtört. 71—79. l.

Egyes szók.

1134. *Abézel*. Csefkó Gyula. M. Nyelv 72. l.
1135. *Ablak-Tölgy*. Horger Antal. U. o. 121. és 191. l.
1136. Az *Ády* név. Historikus. Nyelvőr 446. l.
1137. *Agyafurt*. Simonyi Zsigmond. U. o. 230. l.
1138. *Agyagos*. Putnoky Imre. M. Nyelv 74. l.
1139. *Ajtony*. Jakubovich Emil. U. o. 34. l.
1140. *Amelyik*. Radó Antal. Nyelvőr 181. l.
1141. *Amén*. Zolnai Gyula. U. o. 41. l. — R. Vozáry Gy. Somogyi B. Parászka G. U. o. 139. l.
1142. *Át, által és -ól, -ől*. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 293—300. l.

1143. *Atvesz.* Zolnai Gyula. Rovás. Nyelvőr 437. l.
1144. *Bacson.* K. P. M. Nyelv 176. l.
1145. *Badár.* N. Gy. U. o. 362. l.
1146. *Baksaméta.* R. Prikkel Marián. Nyelvőr 323. l.
1147. *Bankár.* Simai Ödön. M. Nyelv 128. l.
1148. *Baradla.* Szemkő Aladár. U. o. 177. l.
1149. *Barcza, Barczaság, Bárcza.* Melich Jánostól. U. o. 241—245. l.
1150. *Barkó.* Komoróczy Miklós. Nyelvőr 279. l.
1151. *Barlangnevek.* Parászka Gábor. U. o. 131. l.
1152. *Bécs—Wien.* U. o. 166—170. 440. l.
1153. *A béka és a dëka.* Váró Gedeon. U. o. 186. l. — Horger Antal. U. o. 280. l.
1154. *Beteg.* Asbóth Oszkár. Nyelvtud. V. 222. l.
1155. *Bofána, bufán.* Putnoky Miklós. M. Nyelv 126. l.
1156. *Böge, Csege.* Bogdánfy Ödön. U. o. 452. l.
1157. *Boldog.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 182. l. — Zlinszky Aladár. M. Nyelv 191.
1158. *Bord, boret, hord.* Melegdi J. M. Nyelv 124. l.
1159. *Borgáta.* H. J. U. o. 319. l.
1160. *Borravaló.* Simai Ödön. U. o. 74. l.
1161. *Borz, ungarisch —.* Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 347. l.
1162. *Bűnöz és uzsoráz.* Buzás Dezső. Nyelvőr 38. l. *Bűnözni.* Vámbéry Rusztem. U. o. 77. l. — Szerk. U. o. 133. l.
1163. *A büntet ige történetéhez.* Szily Kálmán. M. Nyelv 278—280. l. Szily K. U. o. 318. l.
1164. *Búvárhajó.* Okolicsányi L. Nyelvőr 39. l. — Kelemen Béla. U. o. 78. l.
1165. *Cellén.* Melegdi J. M. Nyelv 125. l.
1166. *Ciklér.* Kemény Lajos. Nyelvőr 229. l.
1167. *Csémpe.* Horger Antal. M. Nyelv 230. l.
1168. *Csetnek, őstör ∞ éstér.* Melich János. U. o. 289—292. l.
1169. *Csibe.* Csefkő Gyula. U. o. 72. l.
1170. *Csiga, csigolya, csiglamező.* Pais Dezső. U. o. 312—315. l.
1171. *Czappolódik, czapolódás.* Melegdi J. U. o. 33. l.
1172. *Czement.* Melich János. U. o. 162—168. l.
1173. *Czémp.* Melegdi J. U. o. 71. l.
1174. *Czérna.* Horger Antal. U. o. 123. l.
1175. *Czika, cziha.* Horger Antal. U. o. 122. l.
1176. *Czinadóf.* Kemenes Pál. U. o. 321. l.
1177. *A «czo ki» indulatszó.* Jakubovics Emil. U. o. 320. l.
1178. *Czötkény, szettyén.* Melich János. U. o. 454—456. l.
1179. *Czövek* Melich Jánostól. U. o. 275. l.
1180. *Czucza.* K. P. U. o. 79. l.
1181. *Czümpő: czémp.* Pais Dezső. U. o. 277. l.
1182. *Dasztikóc.* Germanista. Nyelvőr 445. l.
1183. *Décbunda.* Kovács Márton. U. o. 185. l.
1184. *Deczember.* Putnoky Imre. M. Nyelv 231. l.
1185. *Disznó-orja.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 85. l. Wallentinyi Dezső. U. o. 85. l. — Parászka Gábor. U. o. 187. l.
1186. *Eben gubát cserél.* Kertész Manó. U. o. 442. l.
1187. *Egyink, másink, melyitek.* Simonyi Zsigmond. U. o. 306. l.

1188. *Elefánt*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 364. l.
1189. *Elmél*. Tolnai Vilmos. U. o. 179. l.
1190. *Epe, vese*. Zolnai Gyula. U. o. 422. l.
1191. *Es, még*. Horger Antal. U. o. 175. l.
1192. *Fakutya*. Réthei Prikkel Márián. U. o. 22—24. l.
1193. *Fakószekér, kenderhám*. R. Prikkel Márián. Nyelvőr 242—245. l.
1194. *Faló*. Szemkő Aladár. M. Nyelv 178. l.
1195. *Fapap, fajankó, fapénz és társaik*. R. Prikkel Márián. Nyelvőr 101—106. l.
1196. *Felelet*. Kertész Manó. M. Nyelv 453. l.
1197. *Fértát*. Trócsányi Zoltán. U. o. 71. l.
1198. *A fitúl, finta* szócsalád. Pais Dezső. U. o. 357—360. 405—409. l.
1199. *Fogásellő sarló*. Csefkó Gyula. Nyelvőr 276. l.
1200. *A föl* eredete. Parády Arzén. M. Nyelv 417—419. l.
1201. *Fölmerül, kimerül*. Szily Kálmán. U. o. 178. l.
1202. *Föltett szándék*. Kertész Manó. U. o. 59—61. l.
1203. *Forgolány*. Wertner Mór. Nyelvőr 41. l.
1204. *Formaruha*. Radó Antal. U. o. 180. l.
1205. *Fűhegy. Máczás*. Paal Gyula. U. o. 231. l.
1206. *Fűriszté*. Újabb adatok a fűriszté-féle alakokra. Melich János. M. Nyelv 34. l.
1207. *Gólélok*. Zlinszky Aladár. U. o. 191. l. [280. l.
1208. *Grapsa*. Wertner Mór. Nyelvőr 229. l. — Ádám Imre. U. o.
1209. *Grodno elesett*. Riedl Frigyes. M. Nyelv 355—357. l. — Marót Károly. Torkos László. Riedl Frigyes. U. o. 445—450. l.
1210. *Gyüszmékölni*. Erdélyi József. Nyelvőr 187. l.
1211. *Gyüvejde*. Simonyi Zsigmond. U. o. 233. l.
1212. *A ha* kötőszó használatához. Beke Ödön. U. o. 186. l.
1213. *Hadlaur, terumtere*. Szinnyi József. M. Nyelv 49—51. l.
1214. *Háztűznézni*. Tolnai Vilmos. U. o. 180. l.
1215. *Hester*. Szinnyi József. U. o. 172. l.
1216. *Höel*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 187. l.
1217. *Hon és hony*. Simai Ödön. U. o. 277—279. l.
1218. *Ilosva és társai*. Simonyi Zsigmond. U. o. 241. l.
1219. *Iszkol, iszkódik*. Klemm Antal. U. o. 187. l.
1220. *Jegelés, jegelni*. Ódöngő Ábel. M. Nyelv 456. l. [319. l.
1221. *A jobbágy* szó ismeretlen alakváltozata. Jakubovics Emil. U. o.
1222. *Jól vasalt kocsi?* Nagy Gyula. U. o. 276. l.
1223. *A Kárpátok* neve. Barsi Frigyes. U. o. 32. l.
1224. *-kép, -képen*. Beke Ödön. Keleti Szemle 350—352. l.
1225. *Keszegel*. Simonyi Zs. Nyelvőr 282. l.
1226. *Koltságos*. Szigetvári Iván. M. Nyelv 35. l.
1227. *Kontár*. Dénes Szilárd. Nyelvőr 137. l.
1228. *Köntös*. A. O. Nyelvtudom. V. 330. l.
1229. *A köpü* szó eredete. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 15—20. l. — N. Gy. U. o. 144. l.
1230. *Kóta*. Szily Kálmán. U. o. 228. l.
1231. *Kuvasz*. Nyelvőr 139. l.
1232. *Lant*. Melich János. M. Nyelv 200—202. l.
1233. *Látogató-levél*. R. Prikkel Márián. Nyelvőr 127. l.
1234. *Legény*. Horger Antal. U. o. 280. l.

1235. *Lehota* mint köznév. Brenndörfer János. M. Nyelv 36. l.
 1236. *Lemes*. Simonyi Zs. Nyelvőr 187. l. [U. o. 363. l.
 1237. *Leveling*. Kemenes Pál. M. Nyelv 322. l. — Szily Kálmán.
 1238. *Levente*. R. Prikkel Marián. U. o. 456. l.
 1239. *Lóhere, sulyom*. Kemenes Pál. U. o. 321. l.
 1240. *Löveg, löszer és lövedék*. Sz. K. U. o. 30. l.
 1241. *Lukna, Korec*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 184. 282. l.
 1242. *Megannyi*. Szilágyi Ádám. U. o. 282. l.
 1243. *Méhser-dió*. Jakubovich Emil. M. Nyelv 421. l.
 1244. *Mennel — annál*. Simonyi Zs. Nyelvőr 327. l. [231. l.
 1245. *Menyez (mennyez), menyezet*. R. Prikkel Marián. M. Nyelv
 1246. *Miklós asszony*. Wertner Mór. Nyelvőr 227—229. l.
 1247. *Mindenki*. Simai Ödön. M. Nyelv 74—76. l. — Mindenik, nem
     pedig mindenki. Szily Kálmán. U. o. 172. l.
 1248. *Mögöttes ország*. P. J. U. o. 230. l. — Rexa Dezső. U. o. 323. l.
 1249. *A mond* ige régi szerkezete. Váró Gedeon. Nyelvőr 327. l.
 1250. *Moz*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 323. l.
 1251. *Nándorfejérvár*. A. G. Nyelvtud. V. 295. l.
 1252. *Nehezék*. Kovács Márton. Nyelvőr 138. l.
 1253. *Népész*. Wertner Mór. U. o. 136. l.
 1254. *Neste*. Jakubovich Emil. M. Nyelv 385—387. l.
 1255. *Ökrömdederunt*. Gesztesi Gyula. Nyelvőr 231. l.
 1256. *Ötegyháza?* Gulyás Pál. M. Nyelv 225. l.
 1257. *Ort híján*. R. Prikkel Marián. U. o. 232. l.
 1258. *Osztrák*. Simai Ödön. U. o. 410—412. l.
 1259. *Ott, oda, onnan*. Antibarbarus. Nyelvőr 181. l.
 1260. *A magyar paraszt*. Ujlaki Antal. U. o. 373. l. — Rákosi Jenő.
     Szabó István. Quintus. U. o. 374—377. l. — Oltyán Sándor
     és a Szerkesztőség. U. o. 377. l.
 1261. *Pelbárt—Privárt*. Wertner Mór. U. o. 145—151. l.
 1262. *Rácsel*. Kemenes Pál. M. Nyelv 320. l.
 1263. *Rákosnak* hívták-e magyarul az országgyűlést! K. P. U. o.
     32. l. — A. D. U. o. 96. l. — — K. P. U. o. 144. l.
 1264. *Ramasz*. Szinnyei Zs. Nyelvőr 233. l.
 1265. *Rendes*. Simonyi Zs. U. o. 372. l.
 1266. *Rest-dereyle*. M. Hamvai Erzsébet. U. o. 233. l.
 1267. *Romma* rokkant. Simonyi Zs. U. o. 233. l.
 1268. *Sajog*. Prohászka János. U. o. 357—359. l.
 1269. *Samba*. Váró Gedeon. U. o. 230. l.
 1270. *Sáp*. Vudász Ede. M. Nyelv 180. l. — Melegdi János. U. o. 422. l.
 1271. *Sarkantyú*. Beke Ödön. Nyelvőr 42. l.
 1272. *Sarkantyú-serkentő*. G. T. M. Nyelv 80. l.
 1273. *Sérény*. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 349. l.
 1274. *Síkság*. R. Prikkel Marián. M. Nyelv 232. l.
 1275. *Sóléntoz*. Trencsény Károly. Nyelvőr. 232. l.
 1276. *Suhanczár*. Trócsányi Zoltán. M. Nyelv 233. l.
 1277. *Sulyom*. Tolnai Vilmos. U. o. 419—421. l.
 1278. *Sykora?* K. P. U. o. 78. l.
 1279. *Száj-gyüre*. Lehr Albert. U. o. 319. l.
 1280. *Szarka-ló*. R. Prikkel Marián. U. o. 176. l.
 1281. *Székeltő*. Horger Antal. U. o. 174. 230. l.

1282. *Szekfü.* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 275. l.
1283. *Szelence, zelnice.* Mariánovics Iván. U. o. 84. l.
1284. A *személy* szó eredete. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 337—341. l.
1285. *Szépíke.* Simai Ödön. Nyelvőr 327. l.
1286. *Szijat rágni.* Putnoky Imre. M. Nyelv 177. l.
1287. *Szive-szakadás.* Kovács Márton. Nyelvőr 276. l.
1288. *Szomék.* Philofennus. U. o. 84. l.
1289. *Szörén-szálán elveszett.* Kertész Manó. U. o. 442. l.
1290. *Szőrek.* «cirok». Kemenes Pál. M. Nyelv 322. l.
1291. *Szulák, czulák.* Melich János. U. o. 412—415. l.
1292. *Szülesség.* Mariánovics Milán. Nyelvőr 326. l.
1293. *Szürléző papiros.* Fehér Jenő. U. o. 132. l.
1294. *Szürpróba.* M. Hamvai Erzsébet. U. o. 322. l.
1295. *Táp.* Simai Ödön. M. Nyelv 128. l. [Szemle 346. l.]
1296. *Tapló.* Das ungarische Wort —. Munkácsi Bernát. Keleti
1297. A *testrészek* neveiről. Melich János. M. Nyelv 361. l.
1298. *Tintuk.* Tolnai Vilmos. U. o. 180. l.
1299. *Toborzók, toborzó, toborzás.* R. Prikkel Marián. Nyelvőr 211-214. l.
1300. *Tomvad.* Kovács Márton. Nyelvőr 40. l. — Lehr Albert. Magy. Nyelv 424. l. — Romanista. U. o. 231. l.
1301. A *tör* magánhangzójához. *N. Gy.* U. o. 176. l.
1302. *Történetíró.* Csefkó Gyula. U. o. 35. l.
1303. *Unoka.* Kovács Márton. Nyelvőr 373. és 447. l.
1304. *Urasága.* Loisch János. M. Nyelv 362. l.
1305. *Zánk.* Mariánovics Milán. Nyelvőr 193. l.
1306. *Valaki.* Melich János. M. Nyelv 116—119. l.
1307. *Valamennyi.* Filológus. Nyelvőr 281. l.
1308. *Vall és vádol.* Asboth Oszkár. Nyelvtud. V. 277—282. l.
1309. *Várdán.* Csefkó Gyula. M. Nyelv 73. l.
1310. *Verő malaczka.* Mészöly Gedeon. U. o. 181. 276. l.
1311. *Vidám.* R. Prikkel Marián. Nyelvőr 82—84. l.
1312. *Viganó.* Putnoky Imre. M. Nyelv 34. l.
1313. *Visszanyelni.* Rexa Dezső. U. o. 322. l.

5. Tankönyvek.

1314. *Gulyás István és Mitrovics Gyula.* Magyar olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. 3. átdolg. kiad. Debrecen, Hegedüs és Sándor. (8-r. VII, 234 l.) 3 K 20 f.
1315. *Zlinszky Aladár.* Stilisztika és Verstan. 1914. — Ism. Bán Aladár. M. Középisk. 115. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

1316. *Cumont, F.* Astrology and religion among the Greeks and Romans. 1912. — Ism. Blau Lajos. Magy. Zsidó Szemle 143. l.
1317. *Kromayer, J. u. Veith, G.* Antike Schlachtfelder in Italien u. Afrika. 1. 2. 1913. — Ism. Téglás Gábor. Tört. Szemle 271—273. l.
1318. *Hegedüs István.* Az önfeláldozás az antik irodalomban. Debre-

- zeni Protest. Lap 27—29. sz. (Külön is megjelent. Debreczen, 1915. 8-r. 20 l.)
1319. *Wyss, K.* Die Milch im Kultus der Griechen u. Römer. 1914. — Ism. Blau Lajos. Magy. Zsidó Szemle 303. l.

2. Görög történet és régiségek.

1320. *Crusius, Otto.* Mannhaftigkeit u. Bürgersinn. Stimmen der Alten. 1915. — Ism. Geréb József. EPhK. 757. l.
1321. *Csermelyi Sándor.* Két görög magánlevél. EPhK. 779. l.
1322. *Dussaud, René.* Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la Mer Egée. 1914. — Ism. Láng Nándor. EPhK. 755—757. l.
1323. *Hornyánszky Gyula.* Ostromlott görög városban. (Háborús előadások a kolozsvári egyetemen 239—257. l. Aineias műve nyomán.)
1324. *Nachmanson, Ernst,* Historische griechische Inschriften bis auf Alexander den Grossen. 1913. — Ism. Heinlein István. EPhK. 224—227. l.
1325. A pharsallusi csata. Vasár. Ujs. 48. sz.
1326. *Samter, Ernst.* Die Religion der Griechen. 1914. — Ism. Lajti István. EPhK. 763—765. l.
1327. *Studniczka, Franz.* Die griechische Kunst an Kriegergräbern 1915. — Ism. Téglás Gábor. Bud. Szemle 163 köt. 475—480. l.
1328. *Thomopoulos, J.* Πελασγικά ήτοι περί της γλώσσης των Πελασγών. 1912. — Ism. Benigny Gyula. EPhK. 348—353. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1329. *Hornyánszky Gyula.* Az «igazi» Sokrates. Athenæum. 57—65. 258—263. l. (Maier, Heinr. Sokrates. Tübingen, 1913. mű ismertetése.)
1330. *Lajti István.* A szatírdráma eredete. EPhK. 629—646. 725—736. l. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)
1331. *Mitteis, L.* u. *Wilcken, U.* Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde 1912. — Ism. Endrei Gerzson. EPhK. 61—64. l.
1332. *Rhode, E.* Der griechische Roman. 3. Aufl. — Ism. t—r. EPhK. 497. l.
1333. *Vári Rezső.* Corpus Tacticorum Græcorum. Akad. Ért. 479-482. l.
1334. *Achilleus Tatios.* *Czebe Gyula.* A «hazatérő férj» és a «rezervát-eskü» tisztasági próba» motivumai Achilleus Tatiosnál. EPhK. 452—463. 605—617. l.
1335. *Aischylos.* *Aeschyli tragœdiæ.* Ed. U. de Wilamowitz-Moellendorff. 1914. — Ism. Csengeri János. EPhK. 480—485. l.
1336. *Wilamowitz-Moellendorff, U. v.* Aischylos. 1914. — Ism. Csengeri János. EPhK. 485—487. l.
1337. *Apollonios.* *Révész J. A.* Apollonios Rhodios és Vergilius. 1914. — Ism. Módi Mihály. EPhK. 217. l.
1338. *Aristophanes.* — Lásd 9a sz. alatt.
1339. *Aristoteles.* *Aristoteles.* A lélekről. Fordította s bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Förster Aurél. (Filozófiai Írók Tára. 28.) Budapest, 1915. Franklin-t. (8-r. 110 l.) 3 K.

1340. *Boroviczeny Nándor*. Az ember végeztélja Aristoteles és Aquinói szent Tamás szerint. Egyh. Közl. 19. 20. sz. — Lásd 1487. szám alatt is.
1341. *Euripides*. Euripides drámái. II. köt. Kyklops, Heraklidák, Hekabe, Andromache, ótalomkeresők, trójai nők. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. Budapest, 1915. Akadémia. (8-r. 365, 1 l.)
1342. *Csengeri János*. Euripides Elektrája. EPhK. 1—7. l.
1343. *Herodotos*. *Gyomlay László*. Herodotos mondatszerkesztéséről iskolai olvastatás szempontjából. 1914. — Ism. Geréb József. EPhK. 767. l.
1344. *Homerós*. *Homerós* Iliasa. Ford. Vértessy Jenő. — Ism. *ly*. Uránia 75. l.
1345. *Homerós*. Andromache keserve. Ford. Osváth József. Eperjesi Lapok 50. sz.
1346. *Bichigean, Vasile*. Viață privată și socială a poporului grec în lumina epopeelor homerice. Naszódai főgim. 1914 15. értes. 1—32. l.
1347. *Hornvánszky Gyula*. A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. (Rhetorica Homérica.) (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. 10. sz.) Budapest, 1915. Akadémia (8-r. 92 l.) 2 K.
1348. *Hornvánszky Gyula*. A homerosi agorának közjogi jellege. Akad. Értes. 122—131. l.
1349. *Marót Károly*. *Homerus comparatus* III. EPhK. 194—203. 301—316. 371—385. l.
1350. *Rothe, Carl*. Die Odyssee als Dichtung u. ihr Verhältnis zur Ilias. 1914. — Ism. Marót Károly. EPhK. 658—661. l.
1351. *Josephus Fl.* *Josephus Flavius*. Jeruzsalem pusztulása. Fordította és kiadja Szentessy Alfonz. 2. kiad. Budapest, 1915. Wodianer-ny. (8-r. 175 l.) 3 kor.
1352. *Leo, Darkó Jenő*. Bölcs Leó taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. köt. 4. sz.) Budapest, 1915. Akadémia. (8-r. 121 l.) 2 kor. 60 f.
1353. *Platon*. *Geréb József*. Plátó és a mai háború. Bud. Hirl. 222. sz.
1354. *Romanus*. *Horváth Endre*. Romanus. 1913. — Ism. Czebe Gyula. EPhK. 404. l.
1355. *Theophrastos*. *Kántor Lajos*. Theophrastos *Χαρακτῆρες*-e. Budapest, 1914. Német J. (8-r. 60, 1 l.) — Ism. Huszti József. EPhK. 405. l.

4. Nyelvészet.

1356. *Benigny Gyula*. A jelentésváltozás egy faja a görögben. EPhK. 91—103. l.
1357. *Benigny Gyula*. A görög -δτ- aoristos eredetéhez. EPhK. 708—712. l.
1358. *D.* ἔ φίλον és ὁ φίλον. EPhK. 70. l.
1359. *Szigeti Gyula*. A Fodor-Szigeti-féle görög-magyar szótár. EPhK. 441—447. l.

5. Tankönyv.

1360. *Erdős Tivadar*. Görög olvasókönyv. II. rész. 1914. — Bir. Láng Nándor. Hivat. Közl. 3. sz.

6. Ujgörög.

1361. *Karthaïos K.* A harczos halála. Ujgörögből ford. Hegedüs István. Vasár. Ujs. 17. sz. [c. g. EPhK. 795. l.]
 1362. *Kalitsunakis, Joh.* Neugriechisches Lesebuch. 1914. — Ism.

7. Római történet és régiségek.

1363. *Árokharcz Julius* Cæsar korában. Vasár. Ujs. 47. sz.
 1364. *Borsos István.* A nők helyzete Rómában a kereszténység első százada alatt. Dunántuli Protest. Lap 44. sz.
 1365. *Cserép József.* Róma kora, népe s királyai. EPhK. 281—290. 365—371. l.
 1366. *Láng Margit.* A római nő jogi és társadalmi helyzete az ókorban. Tört. Szemle 321—333. l.
 1367. *Révay József.* Nero fáklái. Tanulmányok a kereszténység első századaival. Budapest, 1915. Eggenberger. (8-r. 169 l.) 3 K. — Ism. Vigilius. Havi Közl. 157. l. — Magyar Győző. Theol. szaklap 152—155. l.
 1368. *Röder E. Ákos.* Milyen szemmel nézték a rómaiak a világmindenséget. — Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 67. l.
 1369. (*Z. V.*) Tacitus a germánokról. Bud. Hirl. 99. sz.

8. Latin irodalomtörténet.

1370. *Apuleius (Pseudo).* *Braun Soma.* «Fit Deorum ab Hominibus dolenda secessio...». (Ps. Apuleius, Asclepius XXV, 14.) EPhK. 112—122. l.
 1371. *Cicero. Gál Jenő.* Cicero IV. Verrina-ja művészettörténeti szempontból. 1914. — Ism. Láng Nándor. EPhK. 665. l.
 1372. *Hantos, Franciscus.* *Disciplina Ciceronis de finibus bonorum et malorum secundum summa eius principia et respectu philosophiae scholasticæ.* Budapest, 1915. Élet-ny. (8-r. 16 l.)
 1373. *Horatius. Horatius.* 1. Téli dal. Ford. Osváth József. Eperjesi Lapok 48. sz. — 2. Lydiához. U. o. 50. sz. — Versengés. U. o. 52. sz.
 1374. *Husztai József.* Horatius Carm. III. 2. EPhK. 681—688. l.
 1375. *Schmidt Márton.* Notante populo... EPhK. 232—234. l. — Lásd 398. sz. a. is. [78. EPhK. 674. l.]
 1376. *Martialis. Schmidt Márton.* Martialis. Epigrammaton lib. VI.
 1377. *Minucius. M. Minucii Felicis Octavius.* Herausg. v. A. Schöne. 1913. — Ism. Révay József. EPhK. 128—136. l.
 1378. *Ovidius. Némethy, Géza.* Commentarius exegeticus ad Ovidii Epistulas ex Ponto. Budapestini, Acad. Hung. 1915. (8-r. 86 l.) 3 K. — Ism. Hegedüs István. EPhK. 646—649. l.

1379. *Schröder Imre*. Propertius hatása Ovidiusra. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1915. Hornyánszky-ny. (8-r. 46 l.)
1380. *Propertius*. — Lásd 1379. sz. a.
1381. *Quintilianus. M. F. Quintilianus* szónoklattana. Ford. Prácser Albert. 1913. — Ism. Székely István. M. Pædag. 85—87. l.
1382. *Tacitus. Bódiss J.* A kereszténység legrégebbi nyomai a római íróknál. 1914. — Ism. Révay József. EPhK. 334—337. l. — Bódiss J. nyilatkozata. U. o. 431—434. l. — Révay válasza. U. o. 434. l. [EPhK. 19—34. l.]
1383. *Terentius. Huszti József.* A Terentius-kritika az ókorban.
1384. *Huszti József.* Terentius és az olasz renaissance-dráma. (Kivonat.) Akad. Értes. 500—516. l.
1385. *Vergilius*. — Lásd 1337. sz. a.

9. Latin nyelvészet.

1386. *Helle F. Hugó.* A latin szóelválasztás problémája. EPhK. 161—180. l.
1387. *Helle F. Hugó.* Caius vagy Gaius? U. o. 494. l.
1388. *Margalits, Eduardus.* Deus in universa Latinitate. 1914. — Ism. Mihalovics Zsigmond. Egyh. Közl. 36. sz.
1389. *Sommer F.* Kritische Erläuterungen zur Lat. Laut. u. Formenlehre. 1914. — Ism. sch. j. EPhK. 360. l.
1390. *Zimmermann, A.* Etymolog. Wörterbuch d. latein. Sprache. 1915. — Ism. Schmidt József. Nyelvtud. V. 311—318. l. — sch. j. EPhK. 235. l.

10. Tankönyv.

1391. *Kisparti János és Vass Bertalan.* Latin nyelvtan gimnáziumok III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1915. Franklin-t. (8-r. 112 l.) 1 K 80 f. — Bir. Láng Nándor. Hivat. Közl. 29. sz.
1392. *Láng, Aemilius.* Gallus. Ad fabulam W. A. Beckeri in usum studiosæ inventutis ad privatam Romanorum vitam cognoscendam. Budapest, 1914. Szt. Istv.-T. (8-r. 132 l.) 2 K. — Ism. Bódiss Jusztn. M. Középiskola 25—38. l. és Tanáregy. Közl. 48. évf. 299. l.

Uj latin.

1393. *Piso, Jakob.* Fünf Gedichte. Mitgetheilt v. Dr. Herm. Hienz. 1914. — Ism. Hegedüs István. EPhK. 43—45. l.

11. Magyarországi régészet.

1394. *Alapi Gyula.* Brigetio. Komárom 1—9. l.
1395. *Bossányi József.* Díszelőadás a vindonissai amphitheatrumban 298. évben Kr. u. Privigyei kegyr. főgim. 1914/15. értes. 3—13. l.
1396. *Buday Árpád.* Porolissumból. Dolg. Erd. Muz. rég. tár. VI. 1. sz.
1397. *Caliani, Augustin.* Urmele domniei romane în Ardeal. Balázsfalvi gör. kath. főisk. 1914/15. értes. 3—68. l. és Unirea 80—84. sz. [221—225. l.]
1398. *Findály Gábor (Kendi).* Római utak a Dunán túl. Uránia

1399. *Hetcou György*. Columna lui Traian. 1914. — Ism. Finály Gábor. EPhK. 767. l.
 1400. *Kemény Lajos*. Újkeresztény cserépedények. Arch. Értes. 155. l.
 1401. *Marosi Arnold*. Verebi régiségek. U. o. 156. l.
 1402. *Paulovics István*. Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban. Budapest, 1915. Heisler és Kószol-ny. (8-r. 57 l.)
 1403. *Roska Márton*. Római kori villa Ajton (Kolozsm.) határában. Dolgozatok Erd. Múz. rég. tár VI. 1. sz. [44—49. l.
 1404. *Téglás István*. Potaissai feliratok és domborművek. Arch. Értes.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1405. *Altaner, Bruno*. Dietrich von Bern in der neueren Literatur. 1912. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 655—658. l.
 1406. *Bayer József*. Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. 1912. — Ism. Rácz Lajos. Deutsche. Lit. Ztg. 10. sz. — Lásd 1442. sz. a. is.
 1407. *Bernstein Miksa*. Már jövőnk. Ford. F. J. M. Hirl. 45. sz.
 1408. *Blumenthal és Kadelburg*. A korzó szépe. Énekes bohózat 3 felv. Ford. Gábor Andor. Először adták a Vígszínházban szept. 4.
 1409. *Bodenstedt* verseiből. 1. Te ékited fel szívemet. 2. Érzem lehelleted. Ford. Kolosváry Aladár. P. Napló 350. sz.
 1410. *Bolte-Polivka*. Anmerkungen zu den Kinder. u. Hausmärchen der Brüder Grimm. II. Bd. 1915. — Ism. *sch. f.* EPhK. 497. l.
 1411. *Both, Samuel*. Bilder aus der deutschen Literaturgeschichte. Segesvár, 1915. Teutsch Fr. (8-r. 40 l.) [Világ 5. sz.
 1412. *Busse-Palma Georg*. Idegen lángok. Ford. Bíró László. Orsz.-
 1413. *Csaki, Richárd*. Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtungen. (Festschrift d. Hermannst. Oberrealschule 127—161. l.) — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 109. l.
 1414. *Csaki, Richárd*. Honterus János német iratai forráskritikai szempontból. 1912. — Ism. Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 475. l.
 1415. *Czinkotszky Jenő*. Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. 1914. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 328. l. és Ung. Rundschau 524—526. l. — Zolnai Béla. EPhK. 475. l. — a—s. Magy Középisk. 38. l.
 1416. *Dehmel, Richard*. Ragyogó nap. Ford. Juhász Gyula. Komáromi Hirl. 46. sz.
 1417. *Dehmel Richárd*. A Gitár. Ford. Kacsovich Tibor Béla. Nagyszombat és vid. 29. sz.
 1418. Dolgozatok, német philologiai —. 1912—15. — Ism. Schwartz Elemér. Kath. Szemle 879. l. — Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 473—480. l.
 1419. *Engel és Horst*. A kék egér. Bohózat 3 felv. Ford. Mihály József. (Fővárosi színházak mősora. 338—40.) Budapest, 1915. Lampel R. (8-r. 118 l.) 90 fill. — Először adták a Vígszínházban apr. 10.

1420. *Exers Ferenc*. Hárman voltak járőrök. Ford. Wlassics Tibor. M. Hirl. 87. sz.
1421. *Findeis, Rich.* Geschichte der deutschen Lyrik. 1914. — *Ism. s. a.* EPhK. 794. l.
1422. *Finger, Richard*. Heinrich v. Kleists Geheimniss. 1913. — *Ism.* Kleinmayr Hugó. U. o. 64. l.
1423. *Fischer, Hermann*. Über die Entstehung des Nibelungenliedes. 1914. — *Ism. b—b.* U. o. 794. l.
1424. *Fortunatus*. Nach dem Augsburger Druck v. 1509. Herausg. v. H. Günther. 1914. — *Ism. t—r.* U. o. 679. l.
1425. *Frederic-Friedmann Fritz*. A két jó madár. Bohózat 3 felv. Ford. Adorján László. Először adták a Vígszínházban máj. 22.
1426. *Friedemann Adolf*. Berlini tudósok. Mult és Jövő 11. l.
1427. *Glatzel, Max*. J. L. Klein als Dramatiker. 1914. — *Ism.* Gragger Róbert. EPhK. 345. l.
1428. *Goethe, Goethe* Faustjából Kozma Andor fordítása. Előjáték a színházban. Az Ujs. 335. sz.
1429. *Goethe*. Ajánlás. (Faust.) Ford. Kozma Andor. Hét 49. sz.
1430. *Goethe*. Uryvky z Goetheho Fausta. Prekladá Martin Sládkovičov. Slov. Pohľady 1—17. 129—146. 193—221. 365—389. 497—510. 591—600. l.
1431. *Boyesen H. Hjorth*. Goethe Faustja. Ford. Csiky Gergely. (Olcsó könyvtár 1780—84.) Budapest, 1915. Franklin-t. (16-r. 184 l.) 1 kor.
1432. *G. D. Goethe és Herbart*. Népművelés II. 765—767. l.
1433. *Gragger, Robert*. Ungarisches zu Goethes Legende vom Hufeisen. U. o. 938—942. l.
1434. *Heinrich G.* Faust. 1914. — *Ism.* Gragger Róbert. Bud. Szemle 161. köt. 467—470. l. — Sas Andor. EPhK. 122—124. l.
1435. Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft. I. Bd. — *Ism. v. l.* EPhK. 359. l.
1436. *Koroda Pál*. Göthe mint háborúszerző. Alkotmány 177. sz.
1437. *Reza Dezső*. Faust a magyar színpadon. (Kivonat.) Akad. Ért. 516—520. l.
1438. *Rexa, Desider*. Faust auf der ungarischen Bühne. Ung. Rundschau. 952—953. l.
1439. *Rotten, Elisabeth*. Goethes Urphänomen. 1914. — *Ism. f—i.* EPhK. 680. l.
1440. *Thienemann, Theodor*. Goethes ungarischer Schüler Ung. Rundschau 814—847. l. (Külön is megjelent.)
1441. *Traumann, Ernst*. Goethes Faust. 1913—14. — *Ism.* Sas Andor. EPhK. 661—664. l.
1442. *Weiszer Róbert*. A Schiller-Goethe-féle Xenienharcz és egy állítólagos paródia. 1914. — *Ism.* Gragger Róbert. U. o. 769. l.
1443. *Wundt, Max*. Goethes Wilhelm Meister. stb. 1913. — *Ism.* Sas Andor. U. o. 661—664. l.
1444. *Ziegler, Theobald*. Goethes Welt u. Lebensanschauung. 1914. — *Ism.* Hanvai Ilona. U. o. 346—348. l.
1445. *Goldstein Moritz*. Berlini irodalom. Mult és Jövő 7. l.
1446. *Gragger, Robert*. Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Ung. Rundschau 714—745. l.

1447. *Gragger, Robert*. Lilla von Bulyovszky und der Münchener Dichterkreis. Mit ungedruckten Briefe. München u. Leipzig, 1914. (8-r. 31 l.) — *Ism. Feldkeller P. Liter. Echo*. 1915. 1526. hasáb.
1448. *Gragger, Robert*. Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn von Maria Theresia bis zur Gegenwart. 1. Vormärz (Aus Deutsch-östrerr. Literaturgeschichte.) Wien, 1915. Fromme. (8-r. 38 l.) 1 K 50 f. — *Ism. Gálos Rezső. Bud. Szemle* 164. köt. 314. l. — *Király György. Irod. tört. Közlem.* 379. l. — *Weber Artur. Századok* 429—432. l. — *Z. B. Irodalomtört.* 155—157. l. [184. l.]
1449. *Grube, Max*. Halottaink. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle
1450. *Gundolf, Fr.* Stefan George in unserer Zeit. 1914. — *Ism. t—r. EPhK*. 795. l. [Hirl. 104. sz.]
1451. *Hadina Emil*. A Derckak esnek. Ford. Wlassics Tibor. Magy.
1452. *Hajek, Egon*. Az erdélyi szász regényirodalom. 1913. — *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 57. l. — *Zolnai Béla. Bud. Szemle* 164. köt. 477. l.
1453. *Handel Mazetti E.* Játsszótársak. Ford. Auer I. *Ism. Filó Károly. Kath. Nevelés* 185. l. — *Várdai Béla. M. Kultura* II. 293. l. — *sz. j. Kath. Szemle* 224. l.
1454. *Harms Pál*. Határsánc. Ford. Wlassics Tibor. M. Hirl. 102. sz.
1455. *Hauff*. Lovas reggeli dala. Ford. Lesskó Béla. Orsz.-Világ 2. sz.
1456. *Hauptmann, Gerhard*. Csatadal. Ford. Vikár Béla. Az Újság 106. sz. [Trostler József. EPhK. 759. l.]
1457. *Haym, Rudolf*. Die romantische Schule. 3. Aufl. 1914. — *Ism.*
1458. *Heine, Heines, Heinrich*. Briefwechsel. Gesammelt v. Friedr. Hirt. 1914. — *Ism. Sas Andor. U. o.* 227. l.
1459. *Heine Henrik*. Dal. (Fönn az égen ezer csillag . . .) Ford. Kiss Gyula. P. Napló 330. sz. [52. sz.]
1460. *Heine*. A Rajna tündére. Ford. Osváth József. Eperjesi Lapok
1461. *Heinrich Gusztáv*. Tannhäuser. EPhK. 241—281. l. (Külön is.) Budapest, 1915. Franklin-t. (8 r. 43 l.)
1462. *Hofmannsthal* verseiből. 1. Vándorének. 2. Dal. 3. Ketten. Ford. Franyó Zoltán. Hét 43. sz. — 4. A külső élet balladája. 5. A rab hajószakács dala. U. o. 48. sz.
1463. *Hollaender Rózi*. Déri Julianna (1864—99.) élete és költészete. (Német filológiai dolgozatok. 16.) Budapest, 1915. Pfeifer F. (8-r. 62 l.) 2 K. — *Ism. Zolnai Béla. Nyugat* II. 1116. l.
1464. *Hörler, Rudolf*. Die mundartliche Kunstdichtung der Siebenbürger Sachsen. Archiv. d. Ver. siebenb. Landeskunde 39. Bd. 629—708. l. (Külön is. 79 l.)
1465. *Huch. Huch Ricarda*. 1. Te! 2. Sóvárgás. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 164. köt. 458. l. [438. l.]
1466. *Gottlieb, Elfriede*. Ricarda Huch. 1914. — *Ism. t—r. EPhK*.
1467. *Lantos Helén*. Ricarda Huch. Nyugat I. 578—580. l.
1468. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. 21—23. Jahrg. 1912. — *Ism. Hankiss János. EPhK*. 229—231. l.
1469. Jahresberichte f. neuere deutsche Literaturgeschichte. 22. 23. Bd. 1914. — *Ism. zb. U. o.* 438. l. [pteda.) Hét 44. sz.]
1470. *Kázmér Ernő*. A német Maupassant. (Georg Freiherr v. Om-

1471. *Kohut, Adolph.* Emanuel Geibel in Ungarn. Ung. Rundschau 212—214. 1.
1472. *Körner.* Ein Brief Theodor Körners. (Wien, 10. März. 1914.) Kirchh. Blätter VII. 2. sz.
- 1472a *Weber, Arthur.* Quellenuntersuchungen zu Körners Dramen. Ztsch. Öst. Gym. 688—700. 1. [köt. 459. 1.]
1473. *Kurz Isolde.* Az első éj. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 164.
1474. *Lakatos László.* Grillparzer. M. Figyelő II. 462—464. 1.
1475. *Lenau.* Lenau költeményeiből. 1. Délre. 2. Tekints a folyóba. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 946. 1.
1476. *Alexander, Wilh.* Die Entwicklungslinien der Weltanschauung Nikolaus Lenaus. 1914. — Ism. Szentirmay Gizella. EPhK. 762. 1. [136—142. 1.]
1477. *Bischoff, Heinrich.* Lenau und Lamartine. Ung. Rundschau
1478. *Bischoff, Heinrich.* Nikolaus Lenau in Amerika. U. o. 509—515. 1.
1479. *Bischoff, H.* Nikolaus Lenaus «Waldlieder». U. o. 517—524. 1.
1480. *Bischoff, H.* Nikolaus Lenaus Kriegsdichtung. P. Lloyd 43. sz.
1481. *Liliencron, Detlev v.* Ki tudja, hol? Ford. Juhász Gyula. Temesv. Hirl. 49. sz.
1482. *Liliencron, Detlev v.* Halál a kalászkok közt. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 164. köt. 458. 1.
1483. *Liliencron, Detlev v.* Cincinnatus. Ford. Vajthó László. Hét 45. sz.
1484. *Lindau Pál.* Egy test, egy lélek. Szinmű 4 felv. Ford. Barta Lajos. Először adták a Vígszínházban szept. 18.
1485. *Löhner Fritz és Hardt Brunó.* Az élet királya. Szinmű 5 képen. Ford. Márkus László. Először adták a Magyar színházban febr. 5. [Orsz.-Világ 40. sz.]
1486. *Luther.* «Erős vár a mi Istenünk». Ford. Naményi László.
1487. *Mittler Ferencz.* Lessing és Aristoteles. 1914. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 765. 1.
1488. *Motz Atandz.* Oswald von Wolkenstein élete és költészete, tekintettel magyar vonatkozásaira. Budapest, 1915. Élet-ny. (8-r. 91, 1 l.) [80. sz.]
1489. *Oestéren Fr. W.* Csak egy... Ford. Wlassics Tibor. M. Hirl.
1490. *Panzer Friyges.* Német katonadalok. A verseket fordította Kubán Endre. Temesv. Hirl. 33. sz.
1491. *Pichler, Caroline.* Denkwürdigkeiten meines Lebens. Herausg. v. E. K. Blümme. 1914. — Ism. Bosányi Francziska. EPhK. 138—140. 1.
1492. *Reynaud, L.* Histoire générale de l'influence française en Allemagne. 1914. — Ism. Sas Andor. Irod. tört. Közlem. 483—485. 1.
1493. *Riesenfeld, Paul.* Heinrich v. Ofterdingen in der deutschen Literatur. 1912. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 477—480. 1.
1494. *Rilke.* A végítélet. Ford. Benedek Károly. Világ 121. sz.
1495. *Roth, Alfréd.* Tanulmányok Róth Dánielről. 1913. — Ism. Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 478. 1.
- 1495a *Rummelt, Fr. A. H. J.* Lafontaine. 1914. — Ism. zö. EPhK. 497. 1. [Hét 36. sz.]
1496. *Salten, Felix.* Die klingende Schelle. — Ism. Kázmér Ernő.
1497. *Schauckal Richard.* Bismark feltámadása. Ford. Ambrus Balázs. U. o. 37. sz.

1498. *Scheffel J. V.* Ekkehard. Ford. Antal Géza. 1914. — Ism. Berde Mária. EPhK. 754. l. — Carpaccio. Hét 22. sz. és Uj Nemzedék 22. sz. [8. sz.]
1499. *Schickele René.* Távoli muzsika. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét
1500. *Schröder, Rudolf Alexander.* Csata dal. Ford. Barabás Ábel. Elet 9. sz.
1501. *Schwarz Frigyes.* Soproni gyermekdal. 1913. — Ism. Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 474. l.
1502. *Stein, J.* Fünfundzwanzig Jahre deutschen Schrifttums im Banate. Ein Beitrag zur deutschbanater Geistesgeschichte der Jahre 1890—1915. (Deutschbanater Volksbücher 22.) Temesvár, Súdung. Buchdr. (8-r. 139 l.) 1 kor.
1503. *Stern, Bernhard.* Der reiche Dichter (Erinnerung an Gr. Schack zu seinem 100. Geburtstag.) N. Pest. Journ. 214. l.
1504. *Szentirmai Gizella.* Mörike Eduard «Maler Nolten» c. regénye. 1913. — Ism. Heinrich Arnold. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 38. l. — Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 479. l.
1505. *Terramare Georg.* Odysseus öröksége. Tragédia 3 felv. A szinpad részére átdolgozta Sebestyén Károly. Budapest, 1915. Singer és Wolfner. (8-r. 111 l.) 2 K. — Először adták a Nemzeti Színházban márc. 27.
- 1505a *Thienemann Tivadar.* Német és magyar nyelvújító törekvések. 1912. — Ism. Zolnai Béla. Bud. Szemle 164. köt. 478. l.
1506. *Trostler József.* Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. 1914. — Ism. Thienemann Tivadar. EPhK. 771. l. — Ágner Lajos. Irodalomtört. 63. l.
1507. *Trostler, Josef.* Ungarische Stoffe in der deutschen Literatur des XVII. Jahrhunderts. Ung. Rundschau 157—179. l.
1508. *Trostler József.* Két német elbeszélés Széchy Máriáról. EPhK. 154—157. l.
1509. *Trostler József.* R. M. Meyer. EPhK. 69. l.
1510. *Trostler, Josef.* Boeners «Rennbahn der Ehren» (1688). Ung. Rundschau 207—212. l.
1511. *Uhland.* Dobry kamarát. Prel. Horat. Slovensky Dennik 172. sz.
1512. *Unger, Rudolf.* Vom Werden und Wesen der neueren deutschen Literaturwissenschaft. — Ism. Bleyer Jakab. EPhK. 75—77. l.
1513. *Wagner József.* A Wagner-operák magyar fordításairól. U. o. 385—472. 618—629. 689—708. l. [204—214. l.]
1514. *Wagner József.* A németek nemzeti dalairól. M. Figyelő. IV.
1515. *Weber Arthur.* Zur politischen Lyrik des Kriegsjahres 1809. Ung. Rundschau 218—246. l.
1516. *Werner E.* Szent Mihály. Regény. 3 köt. 1914. — Ism. K. K. Egyh. Közl. 12. sz. [EPhK. 680. l.]
1517. *Werner, Kilian.* Herwegh als Übersetzer. 1914. — Ism. s. a.
1518. *Wieland.* Nemes Geron. Költői elbeszélés. Ford. Pitroff Pál. (Olcsó Könyvtár 1776—77.) Budapest. 1915. Franklin-T. (16-r. 48 l.) 40 f. [sch. f. EPhK. 358. l.]
1519. *Wiener, Oskar.* Arien und Bänkel aus Alt Wien. 1914. — Ism.
1520. *Zuber Marianne.* A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német Philologiai Dolgozatok. 17.) Budapest, 1915. Pfeifer F. (8-r. 121 l.) 4 K.

1521. *Zuckermann. Zuckermann Hugo.* Lovasdal. Ford. Molnár Ernő. *Múlt és Jövő* 230. l. [Múlt és Jövő 233.]
 1522. *Molnár Ernő.* Egy elesett bécsi költő. (Hugo Zuckermann.)
 1523. *Ullmann, Ludwig.* Hugo Zuckermann. P. Lloyd 345. sz.

2. Nyelvészet.

1524. *Franke, Karl.* Reinheit und Reichtum der deutschen Schriftsprache. 1890. — Ism. Erdélyi Lajos. *Nyelvőr* 434—436. l.
 1525. *Gréb Gyula.* A szepesi német tájszótár. *EPHk.* 601—604. l.
 1526. *Gréb, Julius.* Das Wörterbuch der Zipser deutschen Mundart. *Karpathen Post* 50. sz.
 1527. *Happ József.* Bél község német nyelvjárásának hangtana. (Német Philologiai Dolgozatok XVIII.) Budapest. 1915. Pfeiffer F. (8-r. 104 l.) 3 K 50 f.
 1528. *Husz Richard.* Az erdélyi német nyelvjárástanulmányozás mai állása. 1913. — Ism. Zolnai Béla. *Bud. Szemle* 164. köt. 474. l.
 1529. *Kluge, Fr.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 8. Aufl. 1915. — Ism. K. P. M. *Nyelv* 31. l.
 1530. *Mornau József.* A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. (Német Philologiai Dolgozatok. XV.) Budapest. 1915. Pfeiffer. (8-r. 73 l.) 2 K 50 f. — Ism. Klima Lajos. *Magy. Középiskola* 174. l. — Schwartz Elemér. *M. Középiskola* 248—250. l. — Zolnai Béla. *Bud. Szemle* 164. köt. 474. l.
 1531. *Scheiner, A.* Das Einheitsmoment unserer rheinischen Mundarten. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 61—107. l.
 1532. *Schmidt, Heinrich.* Die deutschen Mundarten in Südungarn. 1914. — Ism. Gréb Gyula. *EPHk.* 474. l.
 1533. *Schwartz Elemér.* A német helyesírás reformja. *Magy. Középiskola* 76—78. l.
 1534. *Schwartz Elemér.* A rábalapincsközi cigánynémet nyelvjárás hangtana. *Nyelvtud.* V. 185—147. l. Zolnai Béla. *Bud. Szemle* 164. köt. 474. l.
 1535. *Trócsányi Dezső.* Humboldt Vilmos nyelvbölcselete. (Német Philologiai Dolgozatok. 11. füz.) Budapest. 1915. Pfeiffer F. (8-r. 62 l.) 2 K. — Ism. S. A. *Athenæum* 486. l. — Zolnai Béla. *Bud. Szemle* 164. köt. 479. l.

3. Tankönyvek.

1536. *Baumann János.* Német nyelv- és olvasókönyv. II. köt. Budapest. — Ism. Herrmann Antal. *Nemz. Nevelés* 443—445. l.
 1537. *Kaiblinger Fülöp.* Rövid német nyelvtan számos gyakorlattal. A gimn. V—VIII. és a reáliskolák III—VI. oszt. számára. Budapest. 1915. Franklin-T. (8-r.) 80 f. — Bir. Kelemen Béla. *Hivat. Közl.* 3. sz.
 1538. *Oswald Karolina.* Német tankönyv. A tanítónőképző 1. 2. oszt. számára. Budapest. *é. n.* — Bir. Fuchsné Ritner Milla. *Hivat. Közl.* 26. sz.

4. Svéd-norvég-dán-holland-izland.

1539. *Buber, Martin.* Die vier Zweige der Mabinogi. Ein keltisches Sagenbuch. 1914. — Ism. *sch. f.* EPhK. 794. l.
1540. *Edda-dalok.* Ó-izlandból ford. Gábor Ignác. 1911. — Ism. Rácz Lajos. Deutsch. Lit. Ztg. 29. sz.
1541. *Haukland Andreas.* Szűz Északon. Ford. Telekes Béla. 1915. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 48. sz.
1542. *Heijermann H.* A vörös kalóz. Regény. Ford. Balla Mihály. — Ism. k. M. Kultura I. 89. l.
1543. *Heusler, Andreas.* Die Anfänge der isländischen Saga. 1914. — Ism. Petz Gedeon. EPhK. 410—412. l.
1544. *Ibsen, Ibsen Henrik.* Havasi pusztákon. Ford. Görögné Beke Margit. Bud. Szemle 163. köt. 287—300. l.
1545. *Ibsen Henrik.* Terje Vigen. Ford. Hajdu Henrik. Nyugat II. 991—1000. l. [EPhK. 773. l.]
1546. *Pápay Géza.* Ibsen az iskolában. 1914. — Ism. Weber Artur.
1547. *Kázmér Ernő.* Einar Hjörleifsson. Hét 39. sz.
1548. *Ott O. Evike. Vigj.* 3 felv. Ford. Hajó Sándor. Először adták a Magyar Színházban okt. 30.
1549. *Walden, A. von.* Ha Flandriában... Ford. Vikár Béla. Az Ujság 127. sz.

5. Angol.

1550. Angol háborús költészet. Temesv. Hirl. 210. sz.
1551. *Benrimo-Hazelton.* A sárga kabát. Kínai színmű 3 felv. Ford. Kosztolányi Dezső. (Fővárosi színházak műsora 19.) Budapest, (1915) Lampel R. (8-r. 75 l.) 30 f.
1552. *Ferenczi Zoltán.* A százéves Waverley. (Scott Walter regénye.) Bud. Szemle 164. köt. 82—105. l.
1553. *Fernals.* Igen! Nem! Vigj. 3 felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora. 336—337. sz.) Budapest. 1915. Lampel R. (8-r. 83 l.) 60 f. — Először adták 1914. decz. 16. a Víg-színházban.
1554. *Karinthy Frigyes.* Swift Gulliverjéről. Bud. Hirl. 103. sz.
1555. *Knoblauch Edwárd.* Önagsága ruhája. Játék 3 felv. Ford. Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora. 341—34.) Budapest. 1915. Lampel R. (8-r. 108 l.) 90 f. — Először adták a Víg-színházban okt. 23.
1556. *Kún Mária.* A Robin Hoad ballade-cyklus. Doktori értekezés. Budapest. 1915. Pátria ny. (8-r. 80, 1 l.)
1557. *Laurence, W. J.* The Elisabethan Playhouse. 1914. — Ism. l. h. EPhK. 439. l. [77. sz.]
1558. *Lovik Károly.* Dickens. M. Figyelő II. 191—194. l. és P. Lloyd
1559. *Reinhardt és Hopwood.* Se ki, se be! Amerikai komédia 3 felv. Magyar színpadra alkalmazta Hevesi S. Először adták a Magyar Színházban nov. 20.
1560. *Shakespeare.* Shakespeare összes művei. 5. 14. 24. Budapest. 1914. — Ism. Fest Sándor. EPhK. 46—56. l. — *ly.* Uránia 34. l.

1561. Al-Shakespearei drámák. Szerk. Heinrich Gusztáv. 4. Merlin születése. 1662. Ford. Vértesy Jenő. Budapest. 1915. Akademia. (8-r. 137 l.) 2 K 60 f. 1—4. köt. Ism. Fest Sándor. EPhK. 652. l.
1562. Ackermann, August. Der Seelenglaube bei Shakespeare. 1914. — Ism. Elek Oszkár. Shakespeare Tár VIII. 275—279. l.
1563. Angyal Pál. Lady Macbeth mint felbujtó. U. o. VIII. 41—59. l.
1564. Bayer József. Egy magyar beszély «Romeo és Julia» motivuma. U. o. VIII. 110—118. l.
1565. Bayer József. Téves idézet VI. Henrikből. EPhK. 232. l.
1566. Bayer József. Egy Julius Cæsar-előadás a Nemzetiben. U. o. 353—355. l.
1567. Bayer József. Romeo és Julia Borhátón. U. o. 361—364. l. (Gaal J. «Gyűlölség és Szerelem» cz. novellájáról.)
1568. Bayer József. Az első fordítás Shakespeare Lucretiájából. U. o. 493. l. [12—25. l.]
1569. Beöthy Zsolt. Shakespeare és Arany. Shakespeare Tár VIII.
1570. Berzeviczy Albert. Shakespeare és a magyar nemzeti lélek. U. o. VIII. 1—11. l.
1571. Bodrogi Lajos. Contra librum et pro domo. (Vitatzkozás és védekezés.) U. o. VIII. 215—254. l. (Ismerteti Albrecht Louis: Neue Untersuchungen zu Shakespeare Mass für Mass.)
1572. Czeke Marianne. Lemonton Emilia Shakespeare-fordítása. U. o. VIII. 157—214. l.
1573. Ferenczi Zoltán. Shakespeare-émlékünnepek. U. o. VIII. 255—274. l. [285. l.]
1574. Ferenczi Zoltán. Kölcsey Shakespeare-ről. U. o. VIII. 282—
1575. Ferenczi Zoltán. Döbrentei első Macbeth-fordításáról. U. o. VIII. 286—291. l.
1576. Ferenczi Zoltán. Az aprosdokéton egy példája Shakespearenél és Petőfinél. VIII. 291—294. l.
1577. Ferenczi Zoltán. A szonettek kérdéséhez. U. o. VIII. 295—298. l.
1578. Ferenczi Zoltán. Gr. Dessewffy József idézetei Shakespeare-ből. U. o. VIII. 294—300. l. [355. l.]
1579. Fest Sándor. Mikor írta meg Shakespeare Hamlet-jét? EPhK.
1580. Fischen R. Shakespeares Quellen in der Originalsprache stb. 914. — Ism. l. h. U. o. 440. l.
1581. Heinrich Gusztáv. Ayrrer és Shakespeare. Shakespeare Tár VIII. 26—40. l.
1582. Hellebrant Árpád. A magyar Shakespeare-irodalom az 1914. évben. U. o. VIII. 311—315. l.
1583. Hoós Ferencz. A shakespearei drámák szerzőségi kérdése. 1914. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 422—424. l.
1584. Latzkó Hugó. Írók harcza Shakespeare korában. Shakespeare Tár VIII. 60—71. l.
1585. Law, Ernest. More about Shakespeare «Forgeries». 1913. — Ism. Rózsa Dezső. U. o. VIII. 281. l.
1586. Magyar Shakespeare Tár VII. köt. — Ism. Czeke Marianne. Ung. Rundschau. 515—517. l. — K. Gy. Irod. tört. Közlem. 383. l. — Morvay Győző. M. Középisk. 170—172. l. — Rózsa Dezső. EPhK. 338—340. l. — V. M. Irodalomtört. 126. l. — A VI. köt. ism. ly. Uránia 35. l.

1587. *Pellissier, Georges*. Shakespeare et la superstition. 1914. — *Ism.* Hevesi Sándor. P. Napló 262. sz.
1588. *Perott, Joseph de*. Über eine Anno 1587 erschienene, ... Nouvelle als Quelle von Massingers A very woman. 1914. — *Ism.* Cz. M. Shakespeare Tár VIII. 275. l.
1589. *Perott, Joseph de*. A Téli éjszakák hetedik fejezetéről. U. o. VIII. 300—303. l.
1590. *Rexa Dezső*. Nyomozás első Othello-fordításunk ügyében. U. o. VIII. 303—307. l.
1591. *Rexa Dezső*. Shakespeare-paródiák a magyar irodalomban és színpadon. Hamlet monologjának paródiája. U. o. VIII. 307—310. l.
1592. *Rózsa Dezső*. Shakespeare előzői III. U. o. VIII. 119—156. l.
1593. *Spearing, E. M.* The Elisabethan translation of Seneca's tragedies. 1912. — *Ism.* Rózsa Dezső. U. o. VIII. 280. l.
1594. *Vértesy Jenő*. Az ál-shakespearei Oldcastle-dráma. EPhK. 447—452. l.
1595. *Weber Arthur*. Shakespeare és a legújabb német irodalom. Shakespeare Tár VIII. 72—109. l.
1596. *Wodick, Wilibald*. Jakob Ayrers Dramen in ihrem Verhältnis zur einheimischen Literatur stb. 1912. — *Ism.* Rózsa Dezső. U. o. VIII. 279. l. [286—290. l.]
1597. *Tennyson*. A Lótusz-evők. Ford. Babits Mihály. Nyugat I.
1598. *Whitmann Walt* költeményeiből. Szilágyi Géza átírása. 1. A titokzatos trombitás. 2. A levél. 3. A legyőzötteknek. Az Ujság 83. sz. — 4. Egy haldoklónak. 5. Katonák szellemei. 6. Halottam a mindenek anyját. 7. Peregetek, peregetek dobok, ti! U. o. 277. sz.
1599. *Williamson C. N.* és *A. M.* Az erdők fia. — *Ism. szj. Kath.* Szemle 225. l. — *k. Magy.* Kultura I. 185. l.
1600. *Zangwill Israel*. Mary Ann (Merely Mary Ann). Vígjáték 4 felv. (Olcso Könyvtár. 1772—75.) Budapest. 1915. Franklin-T. (16-r. 160 l.) 80 f.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

1601. *Armout és Nancey*. Az éjjeli őr. Bohózat 3 felv. Ford. Mérei Adolf. Először adták a Magyar Színházban máj. 22.
1602. *Bathóné Ertl Viola*. Bernardin de Saint-Pierre hatása Lamar-tine-ra. Budapest. 1915. Franklin-ny. (8-r. 79 l.)
1603. *Bédier, Joseph*. Les légendes épiques. 1913. — *Ism.* Birkás Géza. Tört. Szemle 445—448. l.
1604. *Béranger*. 1. hadifogoly. Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 642. l. — 2. A fecskék. U. o. 644. l.
1605. *Bourget, Paul* Le Démon de Midi. — *Ism.* Lendvai István. Nyugat I. 635—637. l. [157. l.]
1606. *Curtius, E. R.* Ferdinand Brunetiere. 1914. — *Ism. f. -i.* EPhK.
1607. *Déroulède, Paul*. A jó kvártély. Ford. Kocsán János. Hét 50. sz.
1608. *France. Ignotus*. A nationalista Anatole France. Világ 275. sz.

1609. *Michaut, G.* Anatole France. 1913. — Ism. Elek Oszkár. Bud. Szemle 162. köt. 312—317. l. — Petrich Béla. Kath. Szemle 1067—1071. l.
1610. *Halász Gyula.* A Marseillaise és költője. P. Hirl. 80. sz.
1611. *Halász Gyula.* A béke Marseilles e. (Becker, Lamartine és Musset.) Uránia 180—182. l.
1612. *Hankiss János.* Diderot mint realista elbeszélő. Budapest, 1915. Neuwald-ny. (8-r. 68 l.)
1613. *Hannenheim, Stefan.* Franz Villon. (Festschrift d. Hermannst. Oberrealschule 77—100. l.)
1614. *Hartog, W. G.* Guilbert de Pixérécourt. Sa vie. 1913. — Ism. Gulyás Pál. EPhK. 487—491. l.
1615. *Kozári Gy.* Pascal. 1914. — Ism. Némethy Gyula. Religio 197—200. l.
1616. *Kuncz Aladár.* Thököly a francia irodalomban. — Ism. Baranyai Zoltán. EPhK. 66. l.
1617. *Lefranc, A.* Grands écrivains français de la renaissance. 1914. — Ism. f—i. U. o. 79. l.
1618. *Molière. Molière, Jean Baptiste.* L'avare. Comédie en 5 actes. Magyarázta Bartos Fülöp. (Francia könyvtár 31—32.) Budapest, 1915. Lampel R. (16-r. XIV, 120 l.) 1 K.
1619. *Gálócsi Sándor.* Molière élet- és világszemlélete. A költő viszonya Gassendihez. Budapest, Hornyánszky V.-ny. 1915. (8-r. 113 l.)
1620. *Montesquieu. Montesquieu.* Correspondance, Publiée p. Fr. Gébélín. — Ism. Rácz Lajos. EPhK. 136—138. l.
1621. *Rácz, Ludwig.* Montesquieu in Ungarn. Ungar. Rundschau 499—509. l.
1622. *Nordau, Max.* Ein Lied-Dichter. P.-Lloyd 233. sz. (Rouget de L'Isle.)
1623. *Padl Antal.* Saint-Amant élete és művei. Budapest, 1915. Élet-ny. (8-r. 94, 1 l.) 2 K.
1624. *Renard J.* A smokk. Regény. Kosztolányi D. fordítása. 1914. — Nyelvileg bir. Gulyás Pál. M. Nyelv 43—47. l.
1625. *Rolland. Dénes Zsófia.* Romain Rolland. Világ 319. sz.
1626. *Vészi Margit.* Der preisgekrönte Romain Rolland. P. Lloyd 331. sz.
1627. *Rousseau J. J.* Szent Iván ünnepén. Ford. Máthé Miklós. Görög kath. Szemle 18. sz.
1628. *Samain, Albert.* 1. Meghitt muzsika. 2. Az infánsnő kertjében. Ford. Tóth Árpád. Nyugat I. 343—346. l. — 3. Tavaszi est. 4. Bacchánusnő. U. o. I. 595—598. l.
1629. ss—s. Viktor Hugo politikai eszméi. P. Napló 52. sz.
1630. *Verlaine Paul* verseiből. 1. Spleen. 2. Az asszony meg a macska. 3. Pásztoróra. Ford. Bardócz Árpád. Hét 44. sz.
1631. *Vigny, Alfred de.* Wanda. (Orosz történet.) Ford. Hegedüs István. Bud. Szemle 163. köt. 452—458. l. [100. sz.]
1632. *Werhaeren Émile.* A hódítás. Ford. Peterdi Andor. P. Napló
1633. *Zenker, Rudolf.* Zur Mabinogionfrage. 1912. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 219—222. l.
1634. *Zolnai Béla.* Adalékok Chateaubriand hatásához. U. o. 780—783. l. (Perczell Imre: Atala, vagy a két indus szerelme.)

Nyelvészet.

1635. *Brunot, Ferd.* Histoire de la langue française. IV. 1913. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 758. l.
 1636. *Schmidt, W. Fritz.* Die spanischen Elemente im französischen Wortschatz. 1914. — Ism. Karl Lajos. Nyelvtud. V. 237—239. l.

2. Tankönyv.

1637. *Kemény Ferenc.* Francia nyelv. Honvéd nevelő és képzőint. számára. VI. rész. 1914. Ism. Hegedüs Izidor. Keresk. Szakoktatás 23. évf. 263—265. l.

3. Olasz—Spanyol.

1638. *Calderon.* A zalameai bíró. Ford. Győry Vilmos. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban okt. 27.
 1639. *Conradi, Enrico.* Giulio Cesare. Dráma 5 felv. — Ism. Pethő Sándor. Alkotm. 210. sz.
 1640. *D'Annunzio. Elek Artur.* Gabriele D'Annunzio. (Az olasz háború előkészítői.) Az Ujság 188. sz.
 1641. *Szöllősi Zsigmond.* A gyűjtogató költő. Vasár. Ujság 20. sz. (d'Annunzio.) [Ujság 172. sz.
 1642. *Wallesz Jenő.* D'Annunzio. (Foscarina naplójegyzeteiből.) Az
 1643. «Il Poeta.» M. Figyelő II. 321—323. l. (d'Annunzio.)
 1644. *Dante. Dante.* Az árulók köre. Pótlék — Poklának utolsó énekéhez. Ford. Radó Antal. Vasár. Ujs. 50. sz.
 1645. *Cavallier József.* Dante és XV. Benedek. Élet 1. sz.
 1646. *Mándy Gyula.* Dante. (Születésének 650-ik évfordulóján.) Alkotmány 149. sz. — Lásd 9a sz. a. is.
 1647. *Elek Artur.* Domenico Gnoli. (1838—1915.) Az Ujság 112. sz.
 1648. *Elek Oszkár.* Magyar vonatkozás egy portugál néprománban. Irodalomtört. 30. l.
 1649. *Grazia Deledda.* A mi Urunk. Regény. 1914. — Ism. Kemenes Károly. M. Kultura I. 88. l. — b. j. Kath. Szemle 111. l.
 1650. *Gröber, Gustav.* Über die Quellen von Boccaccios Dekameron. 1913. — Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 161. köt. 308—312. l.
 1651. *Kárffy Ödön.* Petrarca és a magyarok. Uránia 360—362. l.
 1652. *Kőrösi Albin.* Egy magyar királyleány története. 1914. — Ism. Karl Lajos. Kath. Szemle 438—440. l. — kgy. EPhK. 80. l.
 1653. *Zambra Lajos.* A Zichy-kódex és az olasz lira a XV. század második felében. U. o. 203—210. 317—328. l.
 1654. *Zambra, L.* Versi inediti del Tebaldeo nel codice Zichy della Biblioteca comunale di Budapest. La Bibliofilia 1914. okt.-nov.

4. Oláh.

1655. *Alexi György.* Román nyelvtan és gyakorlókönyv. 3. bőv. kiadás Budapest, 1915. Lampel R. (8-r. IV, 190 l.) 4 K 20 f.
 1656. *Al-George Flórián.* A felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása. 1914. — Ism. Schmidt Tibolt. Ethnogr. 317. l.

1657. *Banciu, Axente*. Material pentru studiarea dialectelor limbii române. Transilvania 33—60. l.
1658. *Bologa, Vasile*. Notiuni de poetica și literatura română. Nagyszeben, 1914. — Bir. Siegescu József. Hivat. Közl. 20. sz.
1659. *Bornemisa Sándor*. Három hazai román költő a XIX. század elejéről. 1914. — Ism. Dittrich Vilmos. Irodalomtört. 222. l.
1660. *Coșbuc György*. Hajnalban. Ford. Osváth József. Eperjesi Lapok 50. sz. [52. sz.]
1661. *Eminescu Mihály*. Magamban . . . Ford. Osváth József. U. o.
1662. *Hodosiu M. Margit*. A román népköltészet Balázsfalva vidékén. (Balázsfalva, 1915. Gör. kath. semin.-ny. (8-r. 167 l.)
1663. *Lacea, Const.* Cercetări filologice. (Brassói gör. kel. román gimn. 1914/15. értes. XXV—XXX. l.)
1664. *Lupaș János*. Barițiu György az erdélyi román hirlapirodalom megalapítója. Tört. Szemle 382—405. l. (Külön is 8-r.) — Ism. M. I. Transilvania 93. l.
1665. *Maier, Gh.* Insenătatea cărților bisericesti din primele trei veacuri ale literaturii românești. Telegraf. Roman. 116—118. 120—123. 126. sz.
1666. *Moldován Gergely*. «Frunză verde . . .» EPhK. 81—91. l.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1667. *Asbóth Oszkár*. Magyar hatás horvát-szerb kutyanevekben? Nyelvtudomány V. 161—165. l.
1668. *Asbóth Oszkár*. A molb. czikk Berneker szótárában. U. o. V. 165. l.
1669. *Asbóth Oszkár*. Ritka hangjelenség. (Zöngés mássalhangzó zöngétlen előtt.) U. o. V. 241—246. l.
1670. *Benedek Károly*. Orosz irodalom a háború alatt. Világ 277. sz.
1671. *Benigny Gyula*. A reflexív névmás az óporoszbán. Nyelvtud. V. 296—298. l.
1672. *Bonkáló Sándor*. A szlávok. — Ism. Munkácsy Mihály. Bud. Szemle 164. köt. 305—309. l.
1673. *Csehov Antal*. Dráma a vadászaton. Ford. Balla Mihály. — Ism. k. M. Kultura I. 44. l.
1674. *Czambel, S.* Rukovät spisovnej reči slovenskej. 2. vyd. Turčiansky sv. Martin, Knihtl. učast. spol. 1915. (8-r. XII, 376 l.) 4 korona.
1675. *Dukat, Vladoje*. Pater Gregur kapucin (Juraj Malevac), kajkavski književnik XVIII. vijeka. Rad jugosl. Akad. 207. krj. 137—261 l.
1676. Emlékirat, a szóban forgó írásjel megváltoztatásának kérdéséhez a magyarországi ukrainaiak írási használatában. Sopron, 1915. Röttig-ny. (8-r. 8 l.)
1677. *Fligl József*. Az orosz sajtóról. Orsz.-Világ 5. sz.
1678. *Gogoly Miklós*. A revizor. Vigjáték 5 felv. Ford. Hevesi Sándor. Új betanulással először adták a Nemzeti Színházban dec. 4.
1679. *Gombocz Zoltán*. A szlávág török elemeiről. Nyelvtud. V. 271—276. l. (Eleje a IV. köt.-ben.)
1680. *Język polski i jego historia*. 1915. — Ism. Asbóth Oszkár. U. o. V. 299—310. l.

1681. *k. g.* Rigómező a költészetben. Alkotm. 360. sz.
1682. *Kasumović, Ivan.* M. A. Reljkovića Basne Esopove. Rad jugosl. Akad. 207. knj. 1—93. l.
1683. *Kasumović, Ivan.* Dva originalna naša fabulista. U. o. 206. knj. 1—24. l.
1684. *Körbler, Djuro.* Iz mladik dana triju humanista Dubrovčan a 15. vijeka. (Karlo Pavlov Pucić, Ilija Lampričin Crijević i Damjan Paskojev Benešić.) U. o. 206. knj. 218—252. l.
1685. *Leskien, A.* Grammatik der serbs-kroatischen Sprache. 1. Teil. Heidelberg. 1914. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány V. 233—235. l.
1686. Prispevky a doplnky k Životopisom slovenských spisovateľov. Opravy textov literárnych diel. — Pôvodný text Kráľovej básne. «Pieseň bez mena». Slov. Pohľady 263—267. l. — veľká nehoda Jána Hollého roku 1843. U. o. 44. l.
1687. *Rosenberg, Max.* Die neuesten russischen Soldatenlieder. Pest. Lloyd 218. sz.
1688. *Sevcenko* költeményei 1—3. — Ism. *k. g.* Alkotm. 212. sz.
1689. *Sienkiewicz Henrik.* Tűzzel-vassal. Ford. Bányai Károly. — Ism. szj. Kath. Szemle 1082. l.
1690. *Somoličky.* Slovenský jazyk, Živa starina. Slov. Pohľady 187. l. — Ako Slovák porovnáva. U. o. 357—359. l.
1691. *Strohol R.* Grad Senj prvo kulturno ognjište novatskog naroda. Hrvatska Prosvjete 1—4. sz.
1692. *Szabó Endre.* Orosz katonadalok. Az Ujs. 314. sz.
1693. *Szegedy Rezső.* Adalékok a horvát kaj-nyelvjárás hungarizmusainak történetéhez. (Petretics Péter evangéliumos könyve.) Nyelvtud. Közlem. 35—66. l.
1694. *Szecceraniin.* Vihar. Ford. Juhász Árpád. Mult és Jövő 422. l.
1695. *Tolsztoj. (tb.)* Háborus irodalmunk. Alkotm. 219. és 275. sz. (Tolsztoj. Háború és béke.)
1696. Tolsztoj gróf és a háború. Unit. Egyh. 7—9. sz.
1697. *Vallesz, Eugen.* Tolstoj's Witwe. P. Lloyd 341. sz.
1698. *Turóczi-Trostler József,* Orosz népmesék. M. Figyelő II. 355-366. l.
1699. *Zechenter, Gustáv K. Z.* vlastného Životopisu. Slov. Pohľady 116—124. 222—236. 349—357. 404—412. 610—613. l.
1700. *Zsukovszkij.* Franciaország négy fia. Ford. Máthé Miklós. Gör. Kath. Szemle 35. sz.

XII. Vegyes.

1701. *Andor József.* Kulturánk válsága. Élet 34. 35. 42. 47. sz.
1702. *Japán.* Kelet költészetéből. Japán. 1. Kotuku. Az emberről. 2. Hokatawa. A virágról. Ford. Zombory Gyula. Zalai Közl. 20 sz.
1703. *Japán versek.* 1. Akahito. Felhők. 2. Onono Komachi. Visszapillantás. Ford. Bardócz Árpád. Hét 13. sz. — 3. Ohotsuno ozi. Vadászat után. U. o. 17. sz. — Nukada. Kék éjszaka. Ise. Hazafelé. Abeno Muneo. Egy gazdag nagyurhoz. Hét 36. sz. (Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

A

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal Jeuő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.*
Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök.
Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöpfung Aladár.*
Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, ford. *dr. Polgár Gyula.*
Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich Lhotzky*, fordította *Schöpfung Aladár.*
Kötve K 1.20
7. A vagyon tudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.*
Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata.
Irta *G. Palante*, ford. *dr. Mikes Lajos.*
Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal.* Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegejtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán.* Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán.*
Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Akos, Zsilinszky Mihály, Márki Sándor, Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai.
Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula.*
Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben.
Irta *Lenhossék Mihály dr.* Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöpfung Aladár.* Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története.
Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor*
Kötve K 2.—

Megrendelhetők :

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Cato bölcs mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20	Platon állama. (Simon József Sándor) — — — — —	5.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.) — — — — —	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetosza. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. 1. kötet: I—VI. könyv. (Präcsér Albert.) — — — — —	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institutiói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

1916. OKT.—NOV.

XL. ÉVFOLYAM.

VIII—IX. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

CSENGERI JÁNOS: Euripides töredékei és Hypsipyle	493
BINDER JENŐ: Stendhal-hatás Jókaira	511
HORNÁNSZKY GYULA: Demotionidai	514
FEST SÁNDOR: Pope és a magyar költők	535
MÓDI, Μιχαήλ: Οἱ τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομομαχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου	547
SCHWARTZ ELEMÉR: Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és -mondák egyöntetű eljegyzésére	553

HAZAI IRODALOM.

Wertner Mór dr.: Névmagyarázatok. I. Férfi és helységnevek. MELICH JÁNOS	557
Berzeviczy Albert: Fabriczy Kornél emlékezete stb. CSERMELYI SÁNDOR	559
Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. NÉMETH GYULA	560
Pitroff Pál: A győri sajtó története (1728—1850).	570
Seraphin Vilmos: Euripides trimeteralkotása. FÖRSTER AURÉL	572

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Champion Pierre: François Villon. Sa vie et son temps. BIRKÁS GÉZA	573
Ida Kapp: Callimachi Hecale fragmenta. VÉRTESY JENŐ	575
Emil Berger: Das Problem der Erkenntniss in der Religionsphilosophie Jehuda Hallewis. VENETIANER LAJOS	578
Rudolf Schlösser: August Graf von Platen sth. GRAGGER RÓBERT	580
P. Vergili Maronis Bucolica ed. Corotus Hosius. HUSZTI JÓZSEF	584
Max Morris: Goethes und Herders Anteil an dem Jahrgang 1772 der Frankfurter Gelehrten Anzeigen. TROSTLER JÓZSEF	585
Carl Wessely: Aus der Welt der Papyri. ENDREI GERZSON	589
Heinrich Rickert: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. KOSZÓ JÁNOS	590

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1915,16.

Réthei Prikkel Marián: A süveg őseink életében és gondolatvilágában. TOLNAI VILMOS	592
Osváth Gedeon: Petőfi és az aszódi gimnázium. TOLNAI VILMOS	593
Caliani Augustin: Urmele domniei romane în Ardeal. FINÁLY GÁBOR	594
Tarczay Erzsébet: Gundulic «Osman»-ja és a magyarok. SZEGEDY REZSŐ	596
Fejér Lajos: Quintus Cicero levele bátyjához, Marcus T. Cicerohoz a consul-választásról. CZEBE GYULA	596
Horváth Cyrill: Három «középkori» verszet. KIRÁLY GYÖRGY	597
Vékony István: Koháry István gr. élete, tekintettel a kecskeméti kegyesrendi társház és gimnázium alapítására (1715—1915). KIRÁLY GYÖRGY	598
H. Fekete Péter: Arany János bécsi útja. GÁLOS REZSŐ	598
Kováts Antal: Petőfi a filozófus. KRISTÓF GYÖRGY	599
Vezér Mór: Háborús költészetünkről. — Vézner Károly: Háború és irodalom. — H. Gy. Szélgjegyzetek háborús költészetünkről. ZOLNAI BÉLA	599
Dr. Const. Iacea: Cercetări filologice. DRÁGANU MIKLÓS	602
Dobai János: A latin nyelvi tanítás reformkérdései. BODÓ JUSZTIN	602

VEGYESEK.

Vértesy Jenő: Szűcsi JÓZSEF	604
Grillparzer egy ismeretlen levele. WEBER ARTHUR	605
Magyarbarát német drámák és a bécsi «Polizeihofstelle». BLEYER JAKAB	606
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	612

EURIPIDES TÖREDÉKEI ÉS HYPsipyle.¹⁾

I. Bevezetés.

Annak a tetemes örökségnek, melyet Euripidestől 18 teljes drámájában bírnak, nem megvetendő járuléka a *töredékek*, melyek 56 elveszett darabjából fennmaradtak s így a nagy veszteségnek némi kárpótlásai. Ezeknek köszönjük, hogy csak 14 olyan darabról van tudomásunk, melyből semmi sem maradt. Ahhoz a képhez, melyet ma Euripidesről alkothatunk, nagyon fontos, sőt nélkülözhetetlen körvonalakat és új színeket szolgáltatnak ezek a töredékek, először azért, mert mélyítik és jobban kiaknáztatják velünk a «szinpad bölcs» gondolatvilágának gazdag kincsesbányáját, annyira, hogy náluk nélkül Euripides lelki világának sok homályos rejteke maradna; másodszer azért, mert ezek a töredékek az illető drámákra vonatkozó régi tudósításokkal együtt kitűnő alkalmat adnak nekünk arra, hogy Euripides költészetének csaknem összes tárgyait, nem ritkán a tárgy költői alakítását s a bennük fölvetett problémákat is számba vehessük. Vagy nem érdekes-e legalább töredékeiben megismernünk *Antioptét*, melyért az antik világ annyira lelkesedett, s mely — Goethe Tassóját századok sorával megelőzve — tudtunkkal először veti föl a praktikus és a szemlélődő élet ellentétének motivumát? Nem érdekes-e megismernünk a *Bölcs Melannippét*, mely egyebek közt a csoda lehetőségét fejtegette? Az, a mit a töredékek és elszórt tudósítások *Alexandrosra* és *Palamedesre*, a *Trójai nők* trilogiás társaira nézve tudtunkra adnak, egészen más szemmel láttatja velünk a trójai trilogia fennmaradt közbülső darabját, a *Trójai nőket*. *Bellerophon*es töredékei bepillantást engednek a költőt foglalkoztató legnagyobb problémák fejtegetésébe s elengedhetetlen adalékokat szolgáltatnak Euripides világnézetének megrajzolásához. A *Philoktetes*-töredékek Dio Chrysostomos összehasonlító fejtegetéseivel együtt lehetővé teszik, hogy a három nagy tragikus Philoktetesét összehasonlítva méltassuk. *Andromeda* vagy *Telephos* maradványai éppen azokat a darabokat ismertetik meg velünk bővebben, melyek Aristophanest leginkább foglalkoztatták: a mi csak népszerűségük bizonyítéka.

Ha pedig magukban tekintjük e töredékeket, melyeknek nagy részét régi anthológiák, florilegiumok tartották fenn számunkra, akkor azt látjuk, hogy a bennük kifejezett hiánytalan gondolat igen sokszor

¹⁾ Mutatvány Csengeri Jánosnak az Akadémia class. phil. bizottságának kiadásában megjelenendő bilinguis kötetéből, mely Euripides összes töredékeit magában foglalja.

megszünteti töredékes voltukat s Euripides lelkének, eszmevilágának jellemző darabjaivá válnak, melyek tartalmi becsléskor fogva is megérdemlik a gyöngysorba fűzést. Ezek a gondolatok, melyek részben már az ókorban szállóigékké lettek, melyek a keresztény egyházatyák kezébe is fegyvert adtak a polytheismus ellen, művelődéstörténelmi hivatást teljesítettek a múltban s így, míg egyrészt kulturánk dokumentumai, másrészt ma is aktuálisoknak, szinte «modern»-eknek látszanak. A rég letűnt világ szellemi omladékai közt, a gondolatok euripidesi harszterén hány «modern» gondolatunkat megtaláljuk!

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a tudós világ már régen gyűjteni kezdte e szétszórt töredékeket s *Valckenaer*¹⁾ óta avval is megpróbálkozott, hogy e töredékek segítségével az elveszett drámák épületét rekonstruálja. Ez — *H. Weil* szerint — nem kevésbé érdekes és semmivel sem ábrándosabb vállalkozás, mint egy antik templom szétszórt romjaiból a régi épület ensemble-ját megrajzolni. Mindenesetre érdekes, de veszedelmes is, mint *Hartung Euripides restitutus*a óvó intő példaként mutatja. Hiába, a szó sokkal egyénibb és így kényesebb anyag, mint a kő vagy a márvány, s bár a görög drámának is megvannak a maga általános törvényei, egyik dráma mégis sokkal inkább elűt a másiktól, mint egyik dór templom a másik dór templomtól. A dór templom méreteit, párkányzatának hézagait olykor teljes biztossággal meg lehet állapítani; a görög dráma elveszett részeinek tartalmát és alakját három tudós valószínűleg háromféle módon fogja megállapítani,²⁾ s ha véletlenül egyet-értenek, kérdés, nem *invita Minerva* vagy *invito poeta* története megegyezésük. Minthogy az ismert töredékek legnagyobb része nem cselekvényt, hanem *gondolatot* fejez ki, nagyon kevés és nagyon kétes útmutatást nyújthat a drámai cselekvény rekonstruálására. A legtöbb esetben be kell érünk azzal, ha a dráma cselekvényét a fennmaradt indiciumok alapján a valószínűség határai közt megállapíthatjuk s a fennmaradt töredékeket a cselekvény keretében valahogy elhelyezhetjük, vagy legalább megjelölhetjük azt a személyt, a kinek a töredék tulajdonítható. Ez kíváncsi is, mert így bepillantást nyerünk a dráma egyéneinek jellemébe, intentióiba, s jobban meg tudjuk ítélni, vajjon igazi *euripidesi* gondolatot lássunk-e az illető töredékben, vagy csak olyan *idegen* gondolatot, melyet a drámaíró, bár ő maga nem vallja, az ellenkező álláspontot képviselő személyek szájába adni kénytelen. Itt van a nyitja annak, miért találunk a töredékek tárházában néha egymással ellentétes elveket és felfogásokat. A költő az övével ellenkező világnézetet is kifejezésre juttatja s az általa rosszal álláspont képviselőit is meggyőződéssel beszélgeti. Hogy ő maga melyik féllel tart, azt olykor inkább csak érezzük, semhogy kétségtelenül kimutatható.

Azok közt, a kik a töredékeket a rekonstruált drámai cselekvény menete szerint elrendezni s így egy szerves egész részeként szerepeltetni megpróbálták, józan mérsékletével, éles iudiciumával és

¹⁾ *Diatrise in Euripidis perditorum dramatum reliquias*. Lugduni Batavorum 1767.

²⁾ *L. Nauck* fejtegetéseit az 1908-iki *Euripidis perditorum trag. fragmenta* VII—XV. lapjain.

zseniális «Nachempfindung»-jával ma is kitűnik *Fr. G. Welcker* (*Die griechischen Tragödien*. Bonn, 1839.). Az ő véleményét mindenütt figyelembe vettem, mert fejtegetéseinek és megállapításainak nagy érdemét kétségtelenül bebizonyult tévedései sem ronthatják le.

A társai mellett sokáig háttérbe szorult Euripidesnek nemcsak abban kedvezett korunkban a szerencse, hogy napja végre földerült s e nap világossága és melegsége nélkül most már el sem lehetnénk, hanem abban is, hogy félig-meddig nyomban valóra vált az, a mit *Nauck* az 1908-ban megjelent töredékek bevezetésében nem mert remélni («*nec sperare ausim redditum nobis iri ullam earum tragoediarum quas amissas esse nunc dolemus*»), s még ugyanabban az évben napvilágot láttak az *Oxyrhynchus Papyri* VI. kötetében *Hypsipylé*nek töredékei, melyeknek terjedelmét a Codex Claromontanusból régebben ismeretessé vált *Phaëthon*-töredékek ¹⁾ meg sem közelítik. Általában a philológiában ma vezető szerepre jutott papyrusleletek egy tragikusnak sem kedveztek annyira, mint Euripidesnek. A *Flin-ders-Petrie* papyrusok *Antiope*nek végső jelenetét tették közkincsé, a *Berliner Klassikertexte* a *Kréta*iból, a *Fogoly Melanippé*ből nyújtottak érdekes jelenetet s egyúttal a *Phaëthon* ismert töredékeit is kiegészítik és szaporítják. Ugyancsak 1908-ban tette közzé *H. Rabe* a *Hermes*ben *Johannes Logothetes* diakonusnak *Hermogenes*hez írt kommentárából a *Bölcs Melanippe*, *Peirithoos*²⁾ és *Stheneboia* eddig ismeretlen töredékeit. Az euripidesi hagyatéknak ezt a váratlan gyarapodását tette nemrég közzé *H. v. Arnim* egy nagyon értékes kis füzetben («*Kleine Texte*», Bonn 1913), mely beláthatatlan perspektívát nyújt az euripidesi tanulmányok jövőjére nézve.

Ezeket az újabb fölfedezéseknek köszönhető nagyobb darabokat először én is külön akartam választani a régebbi töredékektől, de később helyesebbnek láttam, ha alkalmas helyen amazok közé iktatom őket s így az eddig ismert euripidesi örökséget egységes corpusba foglalom. Hiszen egyes újabb töredékek kiegészítik s érintkező pontjaikkal helyesbítik a régieket, mint ez különösen *Phaëthon*nál tapasztalható.

A mi az itt nyújtott görög szövegeket illeti, a könyvemben egybeolvasztott kétféle hagyományról külön kell szólnom. A régebben ismert töredékekre nézve a legmegbízhatóbb kalauzt, *Nauck* kiadását vettem alapul, nev. a *Tragicorum Graecorum fragmenta* 1856. és 1889-iki kiadása mellett főkép 1908-iki Euripides-kiadásának 3. kötetét (*Euripidis perditarum tragoediarum fragmenta*, Lipsiae, Teubner 1908.). Mindamellet az ő szavára sem esküdtem, hanem egyfelől megnéztem az idézetek forrásainak más, újabb kiadásait (így kül. *Stobaios* legjobb kiadását, a *Wachsmuth-Hense*-félét; *Plutarchos Moralia*jának *Bernardakis* féle kiadását stb.) s a jobbat átvettem tőlük, egyes helyeken más lectiót követtem, s a hol lehetett, az újabb leletek olvasásának adtam elsőséget. *Nauck* szövegétől való eltéréseim a szöveg alatt jelezve vannak.

Mínthogy továbbá nem az volt a célom, hogy Euripides töredékeiből itt egy szó se hiányozzék, hanem az, hogy Euripides *gondo-*

¹⁾ Ezeknek zseniális «Wiederherstellung»-ját Goethének köszönjük.

²⁾ Ennek Euripidestől való származása kétes.

latait fűzzem *koszorúba*, egészen elhagytam azokat az egy-két szóból álló töredékeket, melyek csak lexikographiai szempontból érdemelnek figyelmet. E mellett megtartottam Nauck (1908) számozását, úgyhogy az értelem és gondolat híjával levő töredékeket éppen a hiányzó számok jelzik. Hasonlókép elhagytam a papyrustöredékeknek olyan csonka sorait, melyekből értelmet kihüvelyezni még nem sikerült.

A papyrusleletek útján napfényre került újabb töredékekre nézve első sorban az eredeti publicatiókhöz folyamodtam, így kül. *Hypsipylé*re nézve a Grenfell-Hunt-féle *The Oxyrhynchus Papyri*hez (VI. köt. London 1908), valamint Huntnek 1912-ben a Bibliotheca Oxoniensisben megjelent *Tragicorum Graecorum fragmenta papyracea nuper reperta* cz. kis könyvéhez; de tekintettel voltam Herwerden *Hypsipyle*-kiadására is (Traiecti ad Rhenum 1909) s különösen *H. v. Arnim* nagybecsű könyvecskéjére: *Supplementum Euripideum* (Bonn, 1913), mely a hiányos sorok értelmes és talpraesett kitöltésében valódi virtuozitást fejt ki.

A jegyzetek szerkesztésében a legszükségesebbekre szorítkoztam. Szükségesnek láttam mindenekelőtt a források jelzésével rövid tájékoztatást adni a darab megállapítható cselekvényéről, vagyis arról a történetről, melyből a költő a drámai cselekvényt alakíthatta. Magának a drámailag alakított cselekvény menetének, szerkezetének újja építésére — a fentebb érintett okoknál fogva — nem vállalkoztam. Az egyes töredékekre nézve megjegyeztem, honnan vannak véve, de rendszeren csak azt az író-t és azt a helyet idéztem, a hol a töredék teljesen megtalálható, mert Nauck kiadását fölöslegessé tenni e tekintetben sem volt czélom. Az egyes töredékekről iparkodtam megállapítani, hogy a darabnak melyik személye, mily körülmények közt, kinek mondhatta, mivel ez sokszor megkönnyíti a hely megértését és méltatását. Legtöbbször hivatkoztam *Welekerre*, de rajta voltam, hogy távedéseit elkerüljem, a hol lehet, megjavítsam. A dolog természete kívánta, hogy a papyrustöredékekhez való magyarázatokat, szin-padi felvilágosításokat ne válaszszam el magától a szövegtől.

Magáról a fordításról, mely a maga egészében tudtommal a külföldet is megelőző, első kísérlet, én magam nem szólhatok: *aliorum sit iudicium*. Csak azt kell kötelességszerűen megemlítenem, hogy azokat a helyeket, a melyeket Aristophanes idézeteiből ismerünk, nemcsak kegyeletből, hanem a reménytelen verseny elől hódolattal kitérve: *Arany János* fordításában nyujtom, igaz lelki örömmel ékesítve szerény munkámat annak a Nagynak szellemi hagyatékával, ki összes íróink és költőink között legavatottabb fölkenntje a görög szellemnek.

Az Erechtheusból való 362. sz. hosszabb töredéket *Finczy Ernő* kedves barátom szép fordításában adom, e helyen is köszönetet mondva szíves engedelméért.

S most, miután Euripides teljes darabjainak átültetése után, a legmodernebb görög költőnek ma számba vehető minden gondolatát tolmácsolni iparkodtam: hadd búcsúzzam tőle, életemnek jó tizenkét esztendején át hű kíséző társamtól, kinek szellemével társalognom mindig élvezet és öröm, okulás és vigasz forrása volt. Talán nem örökre búcsuzom: talán lesz még alkalmam — ha Isten engedi — hozzá visszatérnem, róla még szólanom. Őt magát csak akkor beszél-

tethetném, ha a szerencsés véletlenség még valami lappangó kincsének birtokához juttatná az emberiséget. Eddigi birtokunkat most görögül nem tudó hazánkiai is megismerhetik. Ha tiszteletük növekedni fog a görög szellem alkotásai iránt, ha élvezetet találnak ennek a rég' letűnt világnak örök-emberi dolgaiban, akkor lelkem belső vágya szerint nagyon tetézni fogják azt a jutalmat, melyben engem a költő vele való társalgásomban olyan bőkezűleg részesített.

Könyvemnek e tájékoztató bevezetése után Euripidesnek azt a darabját kívánom bemutatni, melynek legjelentékenyebb s az egész darabról leginkább tájékoztató töredékei kerültek nemrég' napvilágra, t. i. Hypsipylét.

II. Hypsipyle.¹⁾

Hypsipyle Thoas, lemnosi király leánya, Dionysos unokája volt. Mikor a lemnosi nők a rájuk haragvó Aphroditétől elvakítva minden férfit leöltek a szigeten, Hypsipyle megmentette atyját: egy szekrénybe zárta és azt mondta, hogy megölte. Ekkor történt, hogy az argonauták Kolchis felé való útjukban Lemnos szigetén kikötöttek s mint a lemnosi özvegyek szívesen látott vendégei, hosszabb időt töltöttek a szigeten. Maga Hypsipyle Jason neje lett s két ikerfiút szült tőle, Euneost és Thoast. Mikor tovább indultak, Jason magával vitte fiait, Hypsipyle azonban honn maradt. A lemnosi nők, megtudván, hogy Hypsipyle megmentette atyját, a monda szerint megölték Thoast; Euripides szerint azonban Dionysos megmentette az életét, de Hypsipylének menekülnie kellett a nők haragja elől; a tengerparton kalózok kezébe került, kik magukkal vitték s az argolisi Nemeiában Lykurgos királynak eladták. Így lett Hypsipyle Lykurgos és Eurydike fiának, a kis Opheltesnek dajkájává. A monda szerint, melyen Euripides drámája fölépült, — úgy látszik — Jason Kolchisban meghalt, két fiát Orpheus Thrákiába vitte s Euneosból kiváló lantost, Thoasból derék fegyverforgatót nevelt. Mikor ifjakká serdültek, nagyatyjuk, Thoas, visszavitte őket Lemnosba. Onnan indulnak ki anyjuk fölkeresésére s eljutnak Nemeiába. Ugyanekkor érkezik oda a Thebai ellen indult hét vezér, élükön Adrastos, Argos királya; Nemeia völgyében megpihelve forrásvizet keresnek s Hypsipylét kéri, hogy mutasson nekik forrást, melynek vizével — mielőtt a határt átlépnék — áldozhassanak. Hypsipyle tudta, hogy a forrást egy retentő sárkány őrzi, azért nem merte magával vinni a gyermeket; mivel pedig egy jóslat szívére kötötte volt, hogy le ne tegye a földre, míg jární nem tud, a magasra nőtt, sűrű zellere tette, míg a forrást megleli. Ezalatt azonban a sárkány mégis megölte a gyermeket.

¹⁾ A Kr. u. II. század végén írt papyrust 1906-ban találták Egyiptomban. A görög tragédia maradványainak legjelentékenyebb gazdagítása. Először kiadták Grenfell és Hunt *The Oxyrhynchus Papyri VI.* kötetében (p. 19—106), London 1908. Azután Hunt a *Tragicorum Graecorum fragmenta papyracea nuper reperta* cz. kis könyvében (Oxonii, 1912). Egészen külön *H. van Herwerden: Euripidis Hypsipylæ fragmenta*, Utrecht, 1909. A többi papyrustöredékekkel együtt *H. v. Arnim* említett *Supplementum Euripideum*-ában.

A szülők ki akarták végeztetni a gondatlan cselédet, de Tydeus fegyverrel lépett közbe, Adrastos és Amphiaraos pedig békéltetőleg. Végre is Dionysos mentette meg Hypsipylét, mint nemzetségének őse. A vezérek megölték a kígyót, eltemették a gyermeket, kinek *Archemoros* nevet adtak (= balsors kezdete) és emlékére rendezték a nemeiai játékot, melynek versenyein a győzteseket zeller-koszorúval jutalmazták. (V. ö. Schol. Clemens Alex. p. 424, 19. Apollod. III, 6, 4. Hyginus fab. 74.)

Személyek:

HYPsipYLE. Thoas leánya, Opheltés (*Archemoros*) dajkája.

THOAS, EUNEOS, Hypsipyle fiai.

AMPHIARAOS, argosi jós, a hét vezér egyike.

EURYDIKE, Lykurgos király felesége.

OPHELTES (*Archemoros*), Lykurgos és Eurydike fiacskája (néma személy).

Nemeai nők kara.

Szintér: Lykurgos mezei laka előtt, Nemeában. — Színre került kb. 409-ben Kr. e. a nagy Dionysos-ünnepen.

A *prologost* Hypsipyle mondja: tudunkra adja származását, régi és jelen helyzetét, azután bemegy a palotába. Ebből a prologusból való a 752. töredék. — Megérkezik Euneos és Thoas, kik anyjuk keresésére indultak volt, beszélgetnek (innen való a 764. töredék) és zörgetnek a palota ajtaján. Hypsipyle kilép, karján a király gyermeke, és a befogadást kérő idegeneket bebocsátja a házba; maga künn marad és a gyermeket mulattatva énekel (körülbelül 1—200 vers).

Ezzel szemben nagyon figyelemre méltó *Herwerden* felfogása (melyet különben *Wilamowitz-Moellendorf* sugalmazott), hogy a prologost nem Hypsipyle mondta, hanem fiainak egyike (mondjuk: Thoas). Ellenkező esetben ugyanis nemcsak Hypsipyle, hanem a nézők sem tudták volna, hogy ki az a két ifjú, a ki a palota ajtaján bezörget. A cselekvény érdekessége pedig főleg abban áll, hogy a néző tudja, kik az idegenek, csak maga Hypsipyle nem sejtí, hogy azok az ő saját fiai. (Ezt legmeggyőzőbben igazolja az 5. vers ismert *εἰσὸς αἰών*-ja.)

I. tör. HYPsipYLE (az idegenek zörgetésére elősiet, közben a karján levő gyermeket csitítgatja).

— — — — —
Megjő apuska, hoz játékszert, jó-sokat!
Enyhülnek akkor kis szived siralmai.

(Az idegen ifjakhoz:)

Oh ifjak, a kapunkon ti zörgettetek?
5 Be boldog a szülő anyátok, bárki volt.¹⁾
Hát mit kívántok, hogy házunkhoz jöttetek?
THOAS. Födél alá szeretnénk jutni, asszonyom,
A hol nyugodtan tölthetnénk egy éjtszakát.
Van mindenünk mi kell; terhére nem leszünk
10 A háznak és nem nyúlunk benne semmihez.

¹⁾ Hypsipyle nem sejtí, hogy saját fiaihoz beszél; a nézőnek ezt tudni kell.

Hyps. Bár férfi nélkül áll a ház, gazdátlanul...

II. tör. Maga Lykurgos most éppen távol vagyok

S addig Nemeán Eurydiké uralkodik.

TH. Vendégül akkor házában nem lakhatunk;

5 Más házba vesszük innen utunkat tehát.

(Indulni akar.)

Hyps. A világért sem... (nem akarja elbocsátani; biztosítja őket a ház vendégszeretetéről.¹⁾ El nem döntött kérdés tárgya, bemennek-e az ifjak s éneke-e a ház vendégszeretetével vagy eltávoznak s másutt keresnek szállást. Dramaturgiai szempontból az első föltevést kell valószínűnek tartanunk. — Hypsipyle a gyermekkel mindenképp magára marad s énekel neki).

I. tör. 2. kolumna. HYPsipYLE.

Első strophá.

— — — — — látni óhajtvá szemed,
— Mely, valamint a tükör,
5 Oly ragyogó, — futottam:
És ringatlak drága fiam,
— Attól fogsz növekedni jól,²⁾ —
S ápollak szeretettel.
Csörgettyű csörög, nosza halld!

— — — — —
Most a szövetnél, most a vetéllő
10 Vigaszadó zaja közt, nem akar velem
Elmulatozni a Múza; csak az, mivel
Kisedemet mulattatom, édesen
Altatom, egyre csak azt
Zengedezem dalolva.

(Felvonúl a nemeai nők kara.)

KAR.

Második strophá.

15 Mit téssz a kapuban, szívem?
Söpröd tán a ház elejét,
Vagy talajára vizet locsolsz,
Mint az tiszte cselédnek?
Avvagy az Argót énekeled³⁾

¹⁾ Mint Admetos mondja (Alkestis 566): «Én házam vendégeit megbántani, elűzni nem tudtam soha.»

²⁾ Platon is azt tartja (Nomoi VII. p. 789 c—e), hogy az ölben hordás, ringatás a gyermek növekedésére szolgál.

³⁾ Az Argo hajót, melyen Jason és társai Kolchisba hajóztak az arany gyapjuért.

- 20 — A mely az ajkadon annyiszor
 Hangzik, — az ötvenevedzést?
 Vagy tán azt az aranygyapjas
 Szent bőrt, melyet éberén őriz
 A cserágon a sárkány,
 25 S emlékeztet a habölelt
 Lemnos szigetére,¹⁾ melyet
 Aigaios tengere vesz
 Zúgó árjaival körül,
 Most, midőn Argost oda hagyva
 30 Tündöklő ércz fegyverivel
 A nemeiai réten át
 Száll Adrastos erős hadával
 A várhoz, a melynek a falait
 Lantja emelte Amphionnak?²⁾
 35 Összehívá erejét . . . . .
 Sokféle pajzszzsal . . . . .
 És aranyos tegezék . . . . .
 És egyedül haladók . . . . .
 Fölverve a port . . . . .

40 — — — — —
 (A töredékes, homályos értelmű sorok kétségkívül Adrastos hadra
 készülődését rajzolták.)

3. kolumna.

HYPsipyle.

Első antistropa.³⁾

- — — — — Péleus, a kit
 5 A folyamnak a lánya,
 Aigina szült, beleugrott
 — Kikötni a tatkötelet —
 A síma tenger habjaiba;
 Míg az árbo cz alatt a thrák
 10 Orpheus adta lanttal a jelt
 Zengve a lyd dallam panaszát,
 S adta a hosszunyelű evezőknek
 A parancsokat, egyszer gyors evezést,
 Máskor szünetet rendelt a lapátnak.
 15 Ezt dallani vágyik a szívem!
 A danaok⁴⁾ bajait
 Másnak az ajka zengje!

¹⁾ Tudjuk, hogy Hypsipyle Lemnos szigetén lakott volt s ott kötött szerelmi viszonyt Jasonnal.

²⁾ Adrastos öt más vezérrel együtt indította a Theba elleni hadjáratot a trónjáról elűzött Polyneikes érdekében, kit vejévé fogadott. (•Hetén Thebai ellen•.) Thebai falai Amphion lantjának szavára emelkedtek.

³⁾ Hypsipyle az Argónak Lemnosra érkezését rajzolja. Peleus ugrik ki a hullámtörésbe, hogy a hajót kikösse a parton; Orpheus lantja adja a jelt az evezősöknek.

⁴⁾ A Thebai ellen vonuló görög hadak.

KAR.

Második antistropa.

- Böles ajkról hallám valaha,
 Hogy Európa, a tyrosi
 20 Lány, elhagyva szülőhonát,
 Phoinikét, el az ősi
 Hazát, elszállt a habokon
 Kréta-szigetre, a Zeus-nevelő,
 Kures-lakta vidékre; ¹⁾
 25 Ó ott gyermeki hármass
 Termésére ²⁾ hagyá a trónt,
 A föld boldog uralmát.
 S egy más lányt, az argosi Jót,
 Bögöly üzé tova, mint tehenet;
 30 Ott idegenbe' nyéré
 Vissza emberalakját. ³⁾
 Fordítsa az isten ezekre az elméd,
 Úgy közepes sorssal megelégszel
 S el nem hágy a reménység:
 35 Egykor atyádnak az atyja ⁴⁾ talán
 Megvéd, mert ő nem feledett el.
 És váratlanul itt terem egyszer

4. kolumna.

HYPsipYLE.

- S a vadász Prokrist, kit a férje megölt,
 Szomorú dalba' kesergé meg a férje;
 De az én kinom' elkeseregni vajon
 5 Mely múzsa jöhetne a dal vagy a lant
 Szava közt siralomra fakadva velem
 S Kalliopéval
 Részt ki venne búmban? ⁵⁾
 KAR. Oh, Zeus, Nemea berkének ura,
 10 Vajjon mi okért közelegnek amott

¹⁾ Kuresek az idai Zeus papjai. Európát, Agenor tyrosi király leányát, Zeus bikaalakban ragadta el s vitte a hátán Kréta szigetére.

²⁾ T. i. Minosra, Rhadamanthysra és Sarpedonra.

³⁾ Inachos argosi király lányát, Iót, a féltékeny Hera haragja elől tehénne változtatta Zeus. Hera bögölyt küldött reá, mely az egész földön áthajszolta. Egyiptomban nyerte vissza emberi alakját s ott szülte meg fiát, Epaphost.

⁴⁾ Dionysos isten.

⁵⁾ Hypsipyle vigasztalhatatlan. Még Prokris sorsát is, kit hűtlen érje, Tereus, megölt, elviselhetőbbnek mondja a magáénál. A dalban találna vigaszt, ha ihletet adnának a múz�ák.

Amaz idegenek, kiknek a testét
Dór ruha leple takarja s e házhoz
Lépdelnek a puszta berekben?

(Amphiaraos kevés számú kísérettel megjelenik.) *Első epeisodion.*

15 AMPHIARAOS. Külföldet járni az embernek mily teher!

Hiszen az útast annyi szükség környezi:

Csak pusztaságot lát, magános földeket;

Gyámoltalan, s bizonytalanság tölti el,

Kihez forduljon. Ily nehéz a helyzetem

20 Én nekem is most. Mint örültem látva Zeus

Rétjén a nemeai földnek házait!

(Észreveszi Hypsipylét.)

Te ott, akár cselédként állsz a ház előtt,

Akár szabad vagy, kérdésemre válaszolj:

Phleius ¹⁾ földjén vajjon miféle emberé

25 E juhtenyésztő udvarház itt, oh leány?

HYPS. A dús Lykurgos gazdag majorháza ez,

A kit egész Asopiából egymagát

Tett kulcstartó papjává a belföldi Zeus.

AMPH. Szeretnék kapni korsókban forrásvizet,

30 Hogy isteninknek áldozhassunk szent italt.

Alló vizeknek nem tiszták a habjai,

Mert felzavarja a nagyszámu hadsereg.

HYPS. Kik vagytok és mily országból érkeztetek?

AMPH. Mykénéből való argosiak vagyunk;

35 Hogy idegenbe léptünk a határon át,

Aldozni vágyunk danaosok sergeért.

Kadmos kapui ²⁾ ellen indulánk, oh bár

Szerencsét adna oda jutni istenünk!

HYPS. S mért hadakoztok, hogyha kérdenem szabad?

40 AMPH. Honába vinni Polyneikest, a hontalant.

III. tör. HYPS. Ki vagy te, a ki más bajában osztozol?

AMPH. A jós Amphiaraos, Oikleus fia.

HYPS. Oh nagy. . . . .

AMPH. Hogyan? . . . . .

IV. tör. AMPH. Ki vagy te?

HYPS. Thoas leánya, Hypsipyle a nevem.

AMPH. Neved tudom, most mondd meg szülőfölded is.

HYPS. Lemnos szigetje táplált, míg gyermek valék.

I. tör. 5. kolumna. (Hypsipyle nyilván a hadjárat megindításának körülményeit tudakolta s nev. hogy Amphiaraos jós létére miért vállalt benne vezéri tisztet.)

AMPH. Nem akartam hadra kelni, nóm beszélt reá.³⁾

HYPS. Kegyes szándékból vagy nyereség kedvéért?

¹⁾ Phleiasia fővárosa.

²⁾ A hétkapus Thebai.

³⁾ Eriphyle. Amphiaraos mint jós tudta, hogy a hadjáratban elvész.

- AMPH. Polyneikestől drága nyaklánczot kapott.
 HYPs. Miféle lánczot? S a ki adta, hol vevé?
 5 AMPH. A híres Kadmos Harmoniát¹⁾ vette el.
 HYPs. S az istenek is részt vettek lakodalmukon.
 AMPH. E lánczot akkor kapta Kypristól²⁾ a nő.
 HYPs. Kegyes az isten istenek szülöttihez.
 AMPH. Polydoros kapta aztán, annak³⁾ magzata.
 10 HYPs. Természetes, ha istenasszony sarja volt.
 AMPH. Ennek dédunokájától kapá a nőm.
 HYPs. Megegyezését Adrastossal — ismerem.⁴⁾
 AMPH. Én gyakran intém,⁵⁾ hogy ne indíts on hadat.
 HYPs. Istenigére hívatkoztál, úgy hiszem.
 15 AMPH. Mert gyászos véget kell e hadnak érné.
 HYPs. Hát elfogadta s győztes Adrastos leve?⁶⁾
 AMPH. El, és, mint látod, jönni voltam kénytelen.
 HYPs. Bölcsen tudván jövőd, el is kerülheted.
 AMPH. Hogy visszatérjek, az meg nem történhetik.
 20 HYPs. Az isteneknek mért akarsz áldozni hát?

(6 vers hiányzik. Amphiaraoz ismétli kívánságát, hogy Hypsipyle mutassa meg az áldozáshoz szükséges forrás-vizet.)

- 27 AMPH. Megmondod-e vagy nem mondod meg, hol vagyon?
 HYPs. Rajtam kívül nem kérhetsz erre senki mást?
 AMPH. Azért beszélsz így, mert a vízhez nem vezetsz?
 HYPs. Mert nem lehet elhagynom ezt a gyermekeket.

(Azt itt következő 5 sorból alig maradt valami. Hypsipyle bizonyára hivatkozott a rá rótt kötelességre s elmulasztásának veszedelmére; ezt a veszedelmet concrete rajzolja a következőkben.)

- XVIII. tör.⁷⁾ HYPs. Van ott egy árnyas forrás, annak sűrűjén
 Tanyáz egy sárkány: vérben forgó két szeme
 Irtózatot kelt, a fején arany taréj
 Rezeg; ha látják, szörnyet halnak a szegény
 5 Juhászok; azt beszélük, oly kegyetlenül
 Támad reájuk, nem menekszik egy se meg.

¹⁾ Harmonia Aphrodite leánya volt.

²⁾ Tehát anyjától.

³⁾ Harmoniának.

⁴⁾ Mely szerint megígérte, hogy férjét rá fogja bírni a hadban való részvételre. Arról is szól a hagyomány, hogy férje rejtkehelyét elárulta.

⁵⁾ Adrastos, Argos királyát.

⁶⁾ Amphiaraoz — mint Apollodoros mondja (III, 6, 2) — viszálykodott Adrastossal, majd kibékült és megfogadta, hogy újabb visszavonás esetén neje Eriphyle lesz köztük a bíró. Mikor aztán a thebai hadjárat dolgában összetűztek, Eriphyle a nyaklánczozal megvesztegetve Adrastost ítélte győztesnek s így férje kénytelen volt hadra kelni.

⁷⁾ Ez a töredék Wilamowitz-Moellendorff szerint ide tartozik. Grenfell és Hunt a XX. töredék elé helyezik, valamint Robert is, csak hogy azok — bár „dubitanter” — Hypsipyle szájába adják, Robert egy hírmondóéba.

AMPH. Oh, jaj, be könnyű nőt megfélemlíteni!

•Egy kigyó az csak! Van védőd, nem látod-é?

(Hypsipyle rááll, hogy megmutatja a forrást. Erre az elhatározásra vonatkozik a 753. töredék: «Achelóost Argos sergének megmutatom».)

VIII. és IX. tör. Karének (*első Stasimon*), mely a hadjárat előzményeiről szól, nevezetesen arról, mikép jutott a két száműzött, Polyneikes és Tydeus éjnek idején Adrastos házához, hogy keltek bírokra a fekhely miatt s hogy találtak Adrastosnál szíves fogadtatást, úgyhogy az leányait is hozzájuk adta. [V. ö. Phoenikiai nők 409. skk. v.]

5

Éjjel . . . . . összeveszve a fekhely

Miatt a királyi csarnok előtt

Lándzsát emelt s dühösen

Egymásra támadt

10

A nemes vérből eredett,

Száműzött két dalia:

Melyikük legyen úr amaz éji tanyán.

Ébren vala Phoibos igéje miatt

A király: hogyan adja

15

Leányait vadakhoz? ¹⁾

. . . . . házát

. . . . . kinyitotta nekik.

(E kardalból való a 754. töredék, melyet Plutarchos tartott fenn:

Szedegette vidáman, gyermekesen,

Tépdesd mohón az illatozó,

Virágokat, egyet a másik után.

X. tör. (*Második epeisodion.*) A forrástól visszatérő Hypsipyle a karral együtt keresi a gyermeket és csak holttestét találja meg.

KAR. Hol van a gyermek . . . ?

Hol lehet? . . .

HYPS. Azt hiszem, itt látom közel,

Nem messze, de te . . .

5 KAR. Társaim, oh mily . . .

HYPS. Jaj nekem! . . .

KAR. Mi az, mit beszélsz? . .

HYPS. Végem van! . . .

KAR. — — — — —

XX. XXI. tör. HYPS. Oh drága asszonyok, borotva élin áll

Üggem, vajjon mit szenvedek, mert azt hiszem,

Sok méltatlanság vár reám. Úgy rettegek!

KARVEZETŐ. Ki jó reménnyel van, menekvést az talál.²⁾

5 HYPS. Futnék e házból, csak tudnám az utakat.

¹⁾ Adrastos azt a jóslatot kapta, hogy két leányát egy vakandhoz és egy oroszlánhoz fogja nőül adni. A jóslatot aztán úgy magyarázta, hogy a fekhely miatt birkozó hősök a vadállatokat reprezentálják.

²⁾ Bizonytalan értelmű sor.

- KARV. Hová is gondolsz? Mit használna a futás?
 HYPs. Meghalt a gyermek! Rám ki tudja, hogy mi vár?
 KARV. Szegény! a bajban volt részed már eddig is.
 HYPs. Tudom nagyon jól, ép ezért őrizkedem.
 10 KARV. Hát hova fordulsz? Mely város fogad be most?
 HYPs. Ezt majd a lábam gyorsasága szabja meg.
 KARV. Őrségek őrzik körben a határokat.
 HYPs. Igazad van, ezt hagyom; majd más tervet szövök.
 KARV. Csak szólj, hiszen mi jó tanácsadók vagyunk.
 15 HYPs. A ki magával vinne, nem lennék olyat?
 KARV. Rabszolgákat magával vajh ki vinne el?

Karének (a második *Stasimon*) után, melyből semmi sem maradt, következik a *harmadik Epeisodion*, melyben a hazaérkező úrnő, Eurydike felelősségre vonja Hypsipylét.

XXII. tör. HYPs. (Eurydikéhez).

- — — — —
 Ne nézd haraggal s ne ítélj meg hirtelen,
 Lassan, nyugodtan vizsgálj a történeteket.
 5 Hiszed, a nők nem szeretik a gyermeket,
 S jobban megőrzi az erősebb férfiak?
 Bizony haja szálát is számon tartják, tudom,
 S ha vétenek, nem vétenek szándékosan.
 KARV. Szavad nemes volt, én okosnak tartalak:
 10 A józanoktól téged semmi gáncs nem ér.
 EURYDIKE. Mit kérkedel te?...

XXIII. tör. EUR. Mit mondasz?...

HYPs. Ott...

EUR. Oh rosszak rossza!...

HYPs. — — — — —

(Körülbelül innen való a 758. töredék: «Nyereség a rossznak minden jognál fontosabb», melyet Eurydike mondhatott Hypsipylének; és a 760: «Ha nem haragszik, minden ember okosabb» — mit Eurydike haragjára vonatkozólag talán a karvezető mondott.

(A XXIV., XXVII., XXXII., XXXIV., XXXV., LVII., LVIII. töredékeket, melyeknek fennmaradt hézagosszavai az értelem kihüvelyezésére elégtelenek, egészen elhagyjuk.) Ide tartozik a 3. *Stasimon* és a 4. *epeisodion*, melynek cselekvényében valószínűleg Euneos és Thoas is részt vesznek; nev. megtudják Hypsipyle szorongatott helyzetét és iránta való rokonszenvből és nagylelkűségből megígérik, hogy Amphiaraoznál érdekében közbenjárnak.

A 4. *Stasimon*ban a kar Dionysost dicsőítette és tőle esdekelt segítséget.

Következik az 5. *epeisodion*.)

LX. tör. HYPs. (Eurydikéhez).

- — — — —
 5 A vak haragnak engedsz, úgy látom, csupán,
 Mielőtt a történeteknek útját értenéd.
 Hallgatsz? Semmit se válaszolsz? Oh higgy nekem,
 Hogy a halálnak ámbár én valék oka,

- De mégsem én ölém meg a te gyermeked,
 10 Kicsiny jószágom, a kit karjaim között
 • Sajátomként szeretve, bár nem én szülém,
 Táplálgaték, mint éltem legfőbb örömet.
 Jaj, Argo, tajtékzó fehér habok között
 Szálló, jaj, gyermekim, mily gonoszul veszek!
 15 Oh Oikleusnak jós fia, lásd, meghalok.
 Oh jöjj, segíts, meghalni ily rút ok miatt
 Ne hagyj te engem! Hisz miattad veszttem el.
 Jöjj, dolgomat te ismered, legbiztosabb
 Tanúja nagy bajomnak éppen te lehetsz.
 20 Vigyetek! Egy jó emberem sincsen közel,
 Hogy megmentsen; hiába' esdeklék tehát!
 AMPH. (megjelenik). Várj, asszonyom, ne küldd halálra még e nőt,
 Mert látva díszes külső mezben tégedet,
 Feltéshem rólad a nemes gondolkodást.
- 25 HYPH. (Amphiaraos elé borul). Amphiaraos, térded esdve illetem
 S Apollon jósművészetére kérlek én,
 — Hisz' nagy bajomban éppen jókor érkezél —
 Ments meg! — Im' a neked tett szívesség miatt
 Kell tönkre jutnom! Megkötözve látsz, imé,
 30 Térdednél engem, a te kalaúzodat!
 Kegyes sziveddel légy kegyes! Ha cserbe' hagysz,
 Szégyen jutalmad Argos és Hellas előtt.
 Ki szent lángokból látod a danaosok
 Sorsát, oh mondd el néki, hogy járt gyermeke.
 35 Tudod, ott voltál. Én öltem meg, azt hiszi,
 Szándékosan, mert háza vesztét forralom.
- AMPH. Ezt tudva, jöttem; sejtém az a nagy veszélyt,
 Mely rád szakadt a meghalt kis gyermek miatt.
 Jövök tehát segítni gyászos sorsodon,
 40 S nem az erőszak: igazság a fegyverem.
 Rút ahhoz tudni csak, hogy a jót elvegyük,
 S ne viszonzozzuk a jót, mit velünk tevél.
- (Eurydikéhez, ki az idegen férfi előtt arcát elleplezte volt.)
- Először is leplezd le arcod, asszonyom!
 Az én szemem, mint Hellas-szerte híre van,
 45 Szemérmes és oly jellem is jutott nekem,
 Hogy fékezem magam, s külömbséget teszek.
 Hallgass tehát rám és légy engedékenyebb;
 Mert mindenkben elkövethetünk hibát,
 De férfi vagy nő élte ellen nem szabad.
- 50 EUR. (arcát leleplezi). Oh idegen, Argoshoz én közel lakom
 És hallva mindent, józan elméd ismerem:
 Nem is mutatnám másképp arcomat neked.
 Nos hát, ha szólasz, meghallgatni kész vagyok
 És válaszolni; méltatlan nem vagy reá.
- 55 AMPH. Oh-asszonyom, ki e szegény nőnek baját
 Zord szívvel nézed, hagyd, hogy engeszteljelek,
 Inkább tekintve a jogot, mint őt magát.

Phoibos előtt, kinek jósló művészetét
 Űzöm, szégyelnék nem-igazat mondani.
 60 Én bírtam őt rá, hogy mutassa meg nekünk
 A forrás enyhe árját, légyen szent vizem
 Az áldozathoz, a sereg jólléteért . . .

Hiányzik 3 vers (63—65).

LX. tör. 2. kol. — — — — —

Mi meg . . .
 70 Megmenteni vágyva . . .
 Egy sárkány hirtelen . . .
 Vadúl pillantva véres szemmel, felszökött
 És karikázva utolérván a futót,
 Körülsavarta . . .
 75 A mint ezt láttuk, felkiáltánk hangosan.
 Én ekkor ekkép szólék: «A kimult fiút,
 Mivelhogy ő lett balsorsunknak kezdete.
Archemoros néven nevezzük ezután». ¹⁾
 Mert míg te elvesztetted édes magzatod,
 80 Sorsában jóslatot nyert Argosnak hada.
 Tudd meg, hogy nemcsak kárba vész e vállalat,
 Hanem magunk is szörnyű sorsot szenvedünk.
 Sokat ledőfnek Kadmosnak vitézei
 Éles gerelylyel; annyiak közül kevés
 85 Fog haza jutni. Adrastos frigyesseit
 Elvesztve tér Argosba vissza, hét vezér
 Közül a romlást ő kerüli el csupán.
 Im' a mi történt, most világosan tudod.
 És most fogadd meg jó tanácsom asszonyom.
 90 Nincs ember, a ki nem szenvedne; mindenik
 Gyermekeket temet, kap aztán újakat
 S maga is meghal. S azt olyan zokon veszik,
 Ha földnek adják, a mi föld. Az életet
 Le kell aratni épp úgy, mint az ért kalászt,
 95 Egyiknek élni, másnak halni kell. Miért
 Azon busúlni, mit a természet kíván?
 [Ne szörnyűködjünk a szükség szerint valón] ²⁾
 Argos hadától halld, mi jóban részesülsz.
 Add eltemetni nekünk elhunyt gyermeked.
 98a Mert a te gyászod útján — nemcsak egy napig,
 Hanem örök időre, véges-végtelen' —
 100 Az emberek nemére áldás háramol.
 Mert sirja híres lesz a férfiak között,
 Kik emlékére itt versenyt állítanak ³⁾
 S megkoszorúzzák a győztesnek homlokát.

¹⁾ Az *Archemoros* névvel való szójáték (ἀρχή . . . τοῦ μῦθου «a balsors kezdete») lefordíthatatlan.

²⁾ A 89—96. verseket már a 757. töredékből ismertük, s így a házagokat biztosan ki lehet tölteni. A 97. verset csak az említett töredék ismeri, a papyruson nincs nyoma.

³⁾ A nemeai versenyjátékokat.

- Irigykedésnek tárgya lesz Hellasban ez.
 105 A nép, a mely itt egybegyűl, e réteken,
 Megemlékszik fiadról, ki Archemoros
 Nevet nyert, mert jelzé a *balsors kezdetét*
 Már Nemeában. — Ezt a nőt pedig bocsásd,
 Hisz' büntelen; s a tieid hasznát veszik.
 110 Ha szépen szól a gyászesetről a jövő,
 Az gyermekeddel megdicsőít téged is.
 EUR. Oh gyermekem, mi rád dicsőség, engem is
 Boldoggá tesz. Hát engedünk, mert szent igaz:
 Főkép a jellemekre és tettekre nézz
 115 S a rosszak és a jók életmódjára is;
 Az igazakkal kívánj egyetérteni,
 A gonoszoknak társaságát elkerüld.¹⁾

Karének (ötödik stasimon) után következett az *exodos*, a dráma befejező dialogus-részlete. — Amphiarao megismerteti Hypsipylével a fiait.²⁾

LXI. tör. Hrs. (kihez beszél nem tudjuk).

- Remény sugára villant a szívembe' föl.
 Nem hívhatnád-e én hozzám ez ifjakat? ³⁾
 Hogy ide jöttek, bárha nincsenek jelen,
 5 S nem tudva azt sem, élnek vagy meghaltak-e,
 Reménykedém, hogy életem sok bánatát
 S keserves szolgaságom ők megszüntetik.
 De hajh! hiú beszédre tértem. Ég veled
 Opheltes!⁴⁾ Megsiratlak, méltó vagy reá.
 10 Hiszen ha élnél, azzá tennél, a mi rég'
 Valék, tudom, szabaddá engemet megint;
 De minthogy már kimultál, drága gyermekem,
 Hálát nem adsz a te dajkádnak soha,
 És én az élet rabigáját kénytelen
 15 Vagyok tovább is hordani...

¹⁾ E négy verset (114—117) ismerjük a 759. töredékből.

²⁾ Hypsipyle fiainak szerepével nem vagyunk tisztában. Nem valószínű, hogy csak a darab legelején és legvégén szerepeltek volna. Hiszen az Anth. Pal. III, 10 epigrammája éppen nekik tulajdonítja Hypsipyle megmentését. Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy Euripides darabjában sem voltak a tulajdonképeni cselekvényre nézve közömbös személyek. Mivel a LX. töredék előtt mintegy 200 vers hiányzik, valószínű, hogy ott volt már szerepük s — mint jeleztük — ők bírták rá Amphiaraozt, hogy a halálos veszedelembé jutott Hypsipylén, kiről még nem tudták, hogy anyjuk, de a kinek szíves vendégszeretetét tapasztalták, közbenjárásával segítsen. Figyelemre méltó *Wecklein* és *Busche* föltevése, mely szerint Eurydike kérésére éppen Hypsipyle fiai vállalkoznak ismeretlen anyjuk megbüntetésére, s mikor halálra akarják hűrczolni, akkor lép föl Amphiarao: ő engeszteli ki Eurydikét s ugyancsak ő az, a ki mint jós az anyát fiaival megismerteti.

³⁾ Euneost és Thoast.

⁴⁾ A meghalt kis gyermek eredeti neve.

LXII. tör. HYPs. — — — — —

Ez régi törvény Lemnos asszonynépe közt

— — — — —

LXIII. tör. HYPs. Menedéket a szabadnak ad a jó barát.

A szolgál merre futhat? Ura kényitől
Függ sorsa mindenben; ha baj van azt maga
Hordozza, nincsen sehol szövetségese.
5 Amphiarao volt megmentőm; biztosan
Meg tudna ismét menteni, ha a habok
Közt hánykodó hajónak kormányát megint
Kézébe venné...

Ide tartozhatik a Stobaios idézte 761. töredék:

Mindent lehet remélni; hát mindig remélj!

és a 756. töredék:

Ölelj körül hát, gyermekem!

Sajnos, éppen e jelenetből, melyben az anya fiait felismeri, a papyrus nem tartott fenn számunkra semmit. — Ide iktatja be *Hunt* a Lydosnál (de mensibus IV, 7) található négy soros idézetet, melynek 3. és 4. sora Nauck Adespotái közt is előfordul (169):

Be balgák vagytok, oh halandók, a kik azt
Mondjátok, hogy van sors és vannak istenek.
Hiszen ha van sors, szükség istenekre nincs,
S az istenek ha erősek, a sors semmi se.

Nilván Hypsipyle mondja fiai megismerése után.

LXIV. tör. HYPs. [Engem az isten]¹⁾

S gyermekim' újra egy
Utra térített
Félelem és öröm
Útvesztőjén!

Derült napsugár ragyog végre ránk!

AMPH. Ez a mi hálánk, oh nő, melyet adhatunk,

S mivel jó szívvel voltál, hogy találkozánk,
Fiaidnak rovám le tartozásomat.

10 Tartson meg isten, és ti is — anyátokat;
Eg veletek! Mi, a mely célra indulánk,
Thebe alá vezetjük sergünket tovább.

HYPsipYLE fiai. a) Oh jó uram, légy boldog érdemed szerint!

b) Élj boldogul! — Szegény anyánk, sok volt a baj,

Valamely isten ebbe' nem ismert határt.

15 HYPs. Oh jaj, ha tudnátok, fiaim,

Lemnosról mikép s hogy menekültem én,

Mert öreg, ősz atyám gyilkosa nem levék!

EUNEOS. Hát azt kívánták, hogy megöld saját atyád?

¹⁾ Kiegészítés.

- Hyps. Úgy remeg a szívem, arra ha gondolok,
 20 Gyermeğim, ah mikép Gorgonok, úgy ölék
 Ágyba' le férjüket.
 Eun. S te hogy futál el, a vést hogy kerültél el?
 Hyps. A zúgó tengerpartra futék,
 A habok közelébe, a vízi sirály
 25 Pusztá tanyáihoz.
 Eun. S e földre onnan, millyen úton juthatál?
 Hyps. Zord hajósnép
 Nauplia partira szállita engemet
 Idegen habokon, hogy eladjanak árucikk gyanánt
 30 Gyermeğim, ah szegény, megkötözött rabot.
 Eun. Szegény anyám te!
 Hyps. Oh ne kesergj a szerencsén!
 Ám te kinek keze közt növekedtél
 Ily nagyra, fiam, fiam?
 Mondd el anyádnak, oh mond!
 35 Eun. Öcsém az Argo Kolchis¹⁾ városába vitt.
 Hyps. Letépvé anyád kebeléről!
 Eun. Aztán midőn kimúlt Jason, az én atyám...
 Hyps. Jaj nekem, oh miért emlited ezt a gyászt?
 Megrikatál, fiam!
 40 Eun. Orpheus öcsémrel együtt Thrákiába vitt.
 Hyps. S mint adott hálát szegény atyád
 Jótettéért, mond, fiam?
 Eun. Lyd lanton engem megtanított játszani;
 Öcsémet harcezi mesterségre oktató.
 45 Hyps. Aigaios vizén lemnosi partra mily
 Módon jutottatok?
 Eun. Két unokáját elvivé Thoas, atyád.
 Hyps. Hát megmenekvék?
 Eun. Megsegíté Bakhios.
 50 Hyps. — — — — —
 Thoas. A bor gerezdjét embereknek ő adá...²⁾

(Negyven vers után, melyek hézagosságuk miatt érthetetlenek, Dionysos lép fel mint *deus ex machina*, kiről az imént éppen szó volt, s mint a család őse, elrendezi annak dolgait, Euneost pedig Athénbe küldi, hol hivatása, hogy az *Euneidáknak* nevezett zenészesaládot megalapítsa.³⁾)

(Koloszvár.)

OSENGERI JÁNOS.

¹⁾ Hunt az első kiadásban Ἰωλκὸν πόλιν-t írt, melyet Herwerden elfogadott. Wilamowitz azonban a köv. sor miatt ragaszkodik a Κόλχων olvasáshoz. E szerint Jason, ki Ovidius (Her. 6, 56) szerint két évet töltött Lemnos szigetén, tovább hajóztakor magával vitte Hypsipylétől született fiait.

²⁾ Ide tartozik a 765. töredék is.

³⁾ Az Euneidákról szól Hesychios és Photios (Oxyrh. Pap. VI. p. 28.).

STENDHAL-HATÁS JÓKAIRA.

Jókai «Az én kortársaim» című emlékezéseiben magáról s a negyvenes évek fiatal íróiról azt mondja, hogy szinte kivétel nélkül a francia romantikus iskola hatása alatt állottak. «Valamennyien francziák voltunk! — írja — Nem olvastunk mást, mint Lamartinet, Michelet-t, Louis Blancot, Suet, Hugo Victort, Bérangert.» Petőfi így mutatta be Monsieur Rayének Jókait: «Ez valóságos francia regényeket ír magyarul», s ehhez nagy regényírónk megjegyzi: «Valóban azt tettem. Nekem is tetszett a csodálatos, a meglepő, a rendkívüli.» (Jókai Nemzeti Díszkiadása, XCVI. k. 184. l.) Kritikusaink is, ha Jókai külföldi mintaképeiről van szó, a francia romantikusok közt kereskednek s — bár e tekintetben részletes megállapítások nem történtek — az öregebb Dumasra utalnak. Így pl. Péterfy Jenő kitűnő Jókai-tanulmányában, a regényíró mesés hőseiről szólva, megjegyzi, hogy ezeket leginkább az öregebb Dumas alakjaival lehetne egybe-hasonlítani (Péterfy Jenő, Összegyűjtött munkái. I. k. 65. l.). E tanulmány egy másik helyén azután még — némi malicziával — Sue és Ponson du Terrailra utal jeles esztétikusunk, mint a kikkel Jókai jellemző módja bizonyos rokonságra mutat (u. o. 73. l.). Stendhalra — tudtommal — senki sem gondolt s ezen nincs mit csodálkozni. A két író t mélységes örvények választják el egymástól a regényírói szellemnek mindennemű megnyilatkozásában. Amott a gyötrelmig analizáló lélekbúvár, kinek alakjai fanatikus önkínzással forognak saját tengelyük körül, itt a ragyogó szintézis mestere, kinek hősei a legtöbb-ször nem is emberek, hanem naivul átlátszó félistenek, egy sereg «Majd megmutatom-Iván» (Péterfy), vagy titokzatos démonok, kik a lelki fejlődés útján, előre, hátra vagy oldalvást haladjanak bár, mindig a költő által kijelölt légvonalban száguldanak, mintegy az események fölött. A mi a cselekvést illeti: amott az érdekesítés teljes elhanyagolása, itt lépten-nyomon meglepetések, bámulatba ejtő fordulatok; Stendhal regényeiben a cselekvés egy-egy vérfolttól itatott szürke vászondarab, Jókainál a szivárvány minden színéből összefont csillogó, sokszor rikító szövet, melynek arabeszkjein csupán éber figyelemmel lehet eligazodni. Végül, a nyelvbeli előadás a francia mes-ternél szinte algebrai formulákba tömörül, míg a magyar költő a mesemondó mézédés nyelvén, a magakelletés természetes bájával adja elő az eseményeket. A költői alakítás nagy körvonalaiban tehát hiába keresnők a francia szerző hatását a mi költőnkre. Van azonban egy pont a két író szellemi működésében, mely találkozásukat lehetővé teszi. Ez a szertelennek, a bizarrnak, a romantika ez ismeretes rekvizitumának, kedvelése, mely Stendhal realizmusának is oly félelmes színt kölcsönöz. Stendhal írói egyéniségének minden jellegzetes vonása között ez ragadja meg Jókai figyelmét. Akkortájt, mikor a «Szerelem bolondjai»-t írja, kezébe kerülhetett a «Le rouge et le noir», de újat nem tanul belőle — a költői génuszt alapjából kiforgatni egykönnyen nem lehet — hanem átvészes tőle néhány szem-szedett — jókaiadát készülő regényébe. Lássuk, mily módon.

A «Le rouge et le noir» hőse, Sorel Julien, parasztszármazású

ifjú, kit esze és ambíciója kiragad alacsony környezetéből s előbb nevelő lesz egy vidéki nemes házában, majd de la Mole marquis titkára Párisban. Első helyén elcsábítja a ház urának feleségét, a másodikon szerelmi rabságba ejti őt a marquis leánya; de szerelménél is erősebb, démonibb szenvedély lelkében: a plebejus lázongó büszkesége. Alárendelt helyzetével, mely tehetségének nem felel meg, folyton elégedetlen, nagyúri léha környezetét mélységesen megveti s ambíciózus előretörtetése végre is vesztét okozza. Ebből a Sorel Julienből van valami a «Szerelem bolondjai» Angyaldyában. Ő is titkár, szintén titkos szerelmi viszonya van gazdája (elvált) feleségével s lelkének kígyója szintén a becsvágy, mint Sorelé; őt is kínozza a gondolat, hogy annyi silány kretin, annyi félemler áll fölötte s viseli a tőle irigylett címeket». Mindez azonban csak halvány reminisczenzia Jókainál: alapján a két ember teljesen elüt egymástól; csak néhány részlet, néhány helyzet kapcsán van némi megegyezés közöttük. Ilyen részlet Sorel második találkája kedvesével. Julien éjjelenként a leány ablakához támasztott létrán hatol be ennek szobájába szerelmi találkozárra. Második ilyenén látogatása alkalmával a nő, érzelmei paroxizmusában, le akarja vágni gyönyörű hajának féldoldalát, hogy szerelme zálogául adja kedvesének. «Emlékezni akarok arra — mondja neki — hogy szolgálód vagyok: ha kárhozasat gőgöm valaha elvenné eszemet, mutasd nekem a haját s szólj így: „Itt többé nincs szó szerelemtől, nincs szó arról az indulatról, melyet az Ön lelke e pillanatban érezhet; megesküdött, hogy engedelmeskedni fog nekem, engedelmeskedjék hát a becsület parancsának.”» Julien csak nehezen tudja kedvesét elhatározásában megakadályozni. Mikor azonban az ifjú távozik s lenn az ablak alatt, a park sötétjében, azzal fáradozik, hogy a létrája okozta nyomokat eltüntesse a puha földön, egyszerre valami ráesik a kezére: Mathilde hajának a fele volt, melyet levágott s utána dobott.

A «Szerelem bolondjai»-ban Angyaldy és Malvina találkozóhelye a budai Farkasvölgy egy rejtett házikója. Egy tikkasztó szerelmi jelenetben, mely a regény legszebb részei közé tartozik, a szerelmes férfi gyönyörtől ittasan suttogja kedvesének: «Kértem-e tőled valaha, hogy egy fűrtöt hajadból vágj le nekem emlékül? Úgy-e soha? Mert gyilkolásnak tartanám hajadnak csak egy szálát is levágni: e gyönyörtől selyemhullámnak, melynek árnyékában annyiszor elrejtém arcomat stb.» A nő akkor valamely alkalmas ürügyvel kiküldi a házból lovagját s mikor ez visszatér, a meglepetés és ijedtség megállítja az ajtóban. A szép hölgy hajfürtei rövidre le voltak vágva... «Most tudod már, szolt a szerelmében őrjöngő asszony, hogy olyan varázserővel bírsz, a minőt a regetündér adott pártfogoltjának; hogy a mi kívánságot kiszalaszt ajkán, az mind teljesül. — Azért vigyázz magadra! Vigyázz, hogy mit szólsz hozzám! mert nem mondhatok neked oly nagyot, oly rettenetést, hogy azt meg ne tegyem. Mondtad — és megtörténik!»

E szembeállítás ellen azt vethetné valaki, hogy csupán az «amour des loirs studieux» készítheti az embert arra a hiábavaló philologiai játékra, hogy Jókai regényének e mozzanatában Stendhalhatást hajszoljon. Hogy egy exaltált néember szerelmi lázában levágja hajdíszét s odadobja zálogul kedvesének, olyan gondolat, mely tel-

jesen függetlenül is megszülethetik két, egymástól távol álló regény-író agyában. — Bár az egész jelenet beállításában oly másodlagos vonások is egyeznek (a férfi távollétének felhasználása az örvöngő aktus végrehajtására; a levágott haj, mint a nő teljes rabságának jelképe és záloga), melyek a hasonlóságot még teljesebbé teszik, mégis belenyugodnám magam is a fennebbi ítéletbe, ha ez a hasonlóság a két regény motívumai között elszigetelten állana. De akadunk ezenkívül még néhány egyező vonásra a két költő művében, melyek az esetlegességet, nézetem szerint, teljesen kizárják. Itt mindjárt feltűnik az a jelenség, hogy mindkét költő gondot fordít arra a körülményre, hogyan fogják hősnők a világ előtt palástolni hajuk hiányát. Stendhalnál Mathilde másnap úgy rendezi el haját, hogy mikor a reggelinél megjelenik, Julien első szempillantásra észreveszi az áldozat nagyságát, melyet ez a leány érte hozott. Ezt a meggondolatlanságot még több is követi a büszke leány részéről, ki ádáz gyönyörét látszik találni abban, hogy mindenki észrevegye őrült szenvedélyét, melyvel Julienhez viseltetik. A reá következő nap azonban a szeszélyes teremtés már csudás mesterkedéssel rejtette el levágott hajának helyét, úgy hogy Julien alig tudott lélekzethez jutni a csudálkozástól. — Jókainál, ki szereti a színpadias csattanókat, egyszerűbben megy a dolog. A szerelmi légyott után két óra múlva a színházban találkoznak a szerelmesek. Angyaldy a földszinten várja kedvese megjelenését. «A harmadik felvonás táján nyílt a páholyajtó s belépett rajta a várva-várt s még valami nőismerőse. Angyaldy csak elbámult. A féltett nőnek olyan szépen omlottak a sötét csigás hajfürtök fehér vállaira, mint két órával azelőtt...» Stendhal egyenien jellemző művészi vonása Jókainál hatásos *coup de théâtre*-rá változott, melynek tanulsága: «Nem asszony az, a ki el hagyja fogni magát!»

Később Malvina végtelennek látszó szerelme nagyon is végesnek mutatkozik. A hölgy — ki tudja, miért, miért nem, az ilyesmi megokolása nem nagyon aggasztja Jókait — elhidegül Angyaldy iránt s volt férjének, Harternak, első házasságból származott fiát, Elemért, óhajtaná szerelmével boldogítani. Hogy a titkártól szabaduljon, ráveszi Hartert, szerezzon ennek számára valami állomást a bécsi kancelláriánál. — Ilyen fölfelé való buktatás éri a «Le rouge et le noir» hősét is. Mikor ugyanis de la Mole marquis megtudja leánya s Sorel viszonyát, huszártiszti rangot s nemességet szerez titkára számára, kinek huszonnégy óra alatt be kell vonulnia strassburgi ezredéhez.

Ennél fontosabb azonban a teljesen elűtő cselekvés mellett is a két regény kifejlésének hasonlósága. Angyaldy megöli kedvesét és Julien gyilkossági kísérletet követ el első szerelmének tárgya, az említett vidéki nemes felesége ellen; sőt mi több, mind a két nő katasztrófáját egy-egy diffamáló levél okozza, melyet a végből írnak, hogy kedvesük házasságát megakadályozzák. Stendhal regényében Mme de Rênal, levelét de la Mole marquishoz intézi s feltárva benne a bűnös viszonyt, mely Julienhez fűzte, óva inti őt, hogy leányát, ki az ifjú titkárhoz való viszonyát időközben atyja előtt fölfedezte, annak feleségül adja. Jókainál Malvina levele újabb szerelméhez, az ifjú Harter Elemérhez szól, azzal a czélzattal, hogy előtte megrágalmazza az ifjú jegyesét, Világosi Ilonkát s ezzel házasságukat lehetetlenné

tegye. Így lesz de Rénalné asszony Julien, s Malvina az őt még mindig örülten szerető Angyaldy bosszújának áldozata.

De hátra van még egy mozzanat. Malvinát mindenki öngyilkosnak tartja, mert a szerelmi mámor perceiben, ott a farkasvölgyi házikóban, a halál gondolatával játszva, a következő sorokat írta egy fehér lapra: «Meguntam az életet; — utálom a világot; — gyűlölöm enmagamat; — meghalok önként. Isten legyen nekem irgalmas.» Átnyujtva e lapot kedvesének, így szólt hozzá: «Ha egyszer meg fogsz ölni, ezt a papírszeletkét rejtse csipkém közé keblemen.» Angyaldy azután e sorok védelme alatt hajtja végre a féltékenysége által sugallt bosszú művét. — Itt a regény hősnőjére van átvive, a mi a francia regényben a hőssel történik. Ugyanis hasonló salvus conductus-félét szolgáltat Sorel Julien is első kétségbeesésében a marquis kezébe, midőn ez megtudja leányától a titkárral való szerelmi viszonyának végzetes következményét. Mikor az apa keserű szemrehányásokkal halmozza el, Julien az asztalhoz lép s egy papírlapra a következőket írja: «Az élet már régen elviselhetetlen számomra; most végét vetem. A marquis urat arra kérem határtalan hálám kifejezése mellett: kegyeskedjék megbocsájtani a halálom által palotájában okozott kellemetlenséget.» Majd így szólt a marquishoz fordulva: «Méltóztassék elolvasni ezt a papirost... Öljön meg, vagy öltesse meg komornyikjával. Most reggeli egy óra van, lemegyek a kertbe sétálni, ott találhatnak a park hátulsó falánál.» A marquis azonban emberségesebb ember Angyaldynál; a pokolba küldi titkárát írásával együtt.

Mindez így együttvéve, azt hiszem, mindenkit meggyőzhet, hogy Jókai csakugyan ismerte és felhasználta Stendhal regényét a «Szerelmem bolondjai»-ban. Plágiumról természetesen szó sem lehet. Költőnk képzelete annyira saját képére alakította át a kölcsönvett motívumokat s annyira elütő cselekvésnek tette azokat szerves részeivé, hogy kissé felszínesebb olvasó, talán a hajlevágás jelenetét kivéve, észre sem venné az imént feltüntetett hasonlóságokat. A Stendhal-féle regény-részletek csak oly nyersanyagot alkotnak az ő kezében, mintha valamely, a való életben megtörtént eset szolgált volna neki kiinduló pont gyanánt. De mint az utóbbi esetben kötelességünk lett volna a költő forrására rámutatni, nem mulaszthattuk el azt az irodalmi modellel szemben sem. Az a kis nyílás, melyet a fönnebbiekben feltártunk, talán nem egészen érdektelen bepillantást enged regényírónk alkotószellemének műhelyébe.

(Budapest.)

BINDER JENŐ.

DEMOTIONIDAI.

(Az athéni phatriák történetéből.)

Mintha csak bocsánatot kellene kérnem, hogy az oly sokszorosan megvitatott Demotionidai-feliratot újból szóba hozom. De többen azok közül is, kik a rendkívül szövevényes tartalomnak egyébként legjobb magyarázatát adták (Schöll, Tarbell, Schoeffer, Francotte), egy

nehezen elfogadható feltevéshez kötik magyarázatukat. Nézetök szerint a Demotionidai ítéletétől a Demotionidaihoz lehetett appellálni. Már e perjogi nehézség maga megokolná a szöveg újolagos megbeszélését.¹⁾

Athéni *phratriá*val van dolgunk — nevét a feliratról ismertük meg — a Kleisthenes által érintetlenül meghagyott 12 *phratría* egyikeivel (Aristot. pol. Ath. 21). Nem annyit jelentett a törvényhozói tartózkodás, hogy az új helyi beosztásokkal szemben a vérségi kapcsolatoknak immár jelentéktelen magántényezőkké kellett süllyedniök. Ha a törvény még nagyon késői időkben is megkövetelte azt, hogy az állampolgárrá vált idegent *phylen* és *demoson* kívül *phratriába* is osszák, akkor bizonynyal ezt a hovatartozást — még írott intézkedés hiányában is — a született polgároktól hallgatagon ép úgy megkívánta. Ősi szokásjog, az Aristoteles által említett *τὰ πάτρια* maradt itt a törvényhozó. Ugyan dokimasiák alkalmával nem tudakozódtak azontúl az illetőnek *phratriája* után (*μη φυλοκρινεῖν*!); de csak amennyiben egyenes kérdéssé nem tették meg azt, a mi a többi kérdésben úgyis benne foglaltatott. A maga *Ἀπόλλων πατροφῶς*-át — szorosabb gentilikus kapcsolat hiján — legfőlebb a közös *phratría* tagjaival tudta a megvizsgált igazolni (Dittenberger, Syll.² 442); atyjának kiléte mellett tán ugyancsak a *φράτερες* tettek döntő tanuvallomást (v. ö. Demosth. 57, 67: a thesmothetaihoz intézett kérdések utánzatát). Mindenesetre, görög törvénykezési anyagunkban nem találunk rá esetet, hogy valakit az állam azért büntetett, mert törvényeseknek elismert gyermekeit a *phratriába* bevezetni elmulasztotta: de viszont a jogaiban sértett a felvételt utólag is kikényszeríthette az állam jogvédelme alatt (l. Boiotos szövevényes esetét; Demosth. 40, 11 az atyáról: *εἰς δὲ τοὺς φράτερας ἦν ἁ γὰρ ὁ θῆ εἰσαγαγεῖν*). A törvény hovatovább polgári kiváltságnak tekintette a vérségi csatlakozást, a törvényes származásnak e természetes corollariumát; de ép ez okból érvényesítését a magánkezdeményezésre bízta. A törvényes származásból folyó jogok természetesen függetlenek a tényről, hogy valaki *phratriához* tartozik-e vagy sem; hiszen azon jogokat nem e tény teremti meg, hanem ép megfordítva: a törvényes származás tényében a vérségi hovatartozás joga annyira bennfoglaltatik, hogy ennek bárki bármikor érvényt szerezhet. De a ki nem akarta, hogy saját és generációjának polgári jellege a külső bizonyítékok támasza nélkül maradjon (pedig ezekre lépten-nyomon rászorul): az mint athéni ember kénytelen volt a *phratriához* való született jogának tényleges érvényt szerezni. Itt a kivétel egész jelentéktelen, s míg Athénben a régi rend fennállott, alig érinthette annak közjogi természetét és a polgárság tagozódását.²⁾

¹⁾ A feliratra vonatkozó irodalmat 1905-ig l. PWRE Demotionidai v. Schoeffertől. H. Francotte, La polis grecque (1907), 57 k. l. Daremberg—Saglio—Pottier (1905): *Phratría Lécrivaintól* (445. l.). A *phratriákról* általában: Ferguson, The Athen. (phr. Class. Phil. 1910.) Beloch, Gr. G.² I. (1912) 81 k. l. Hermann-Svoboda, Staatsaltertümer (1913) passim. Lübker—Geffcken—Ziebarth, Reall. (1914) *Phratrien*. A felirat szövegét Dittenberger, Syll.² 439 szerint olvasom.

²⁾ Kifejezett czélom azon atomizáló felfogás ellen állást foglalni melyet az athéni *phratriákról* tán Wilamowitz vallott elsőnek (Aristoteles

Tehát a Kleisthenes-féle reform nemcsak hogy a phratriák halálát nem jelentette, hanem azoknak valóságos renaissance-ához vezetett az V. század folyamán; ép mert az ősi intézmény — lényeges értelmének változása nélkül — simulékonyan alkalmazkodott az új demokratikus szellemhez. A régi, Kleisthenes előtti phylék, melyeknek a phratriák egykor alkotó részei voltak, úgy látszik, teljesen elvesztették jelentőségüket az utóbbiak szempontjából; a Demotionidai-felirat jellemző módon semmit sem tud a kapcsolatról. Viszont a genosokat, melyeket a phratriák zártak körül, lehetőség szerint magokba is olvasztották ezen phratriák egyrészt az által, hogy azok külön isteneit és kultuszait kiközösítették, másrészt meg Zeus Phratris és Athena Phratris uniformizáló istentiszteletét helyezvén fölébök. Nem szüntették meg ugyan ilyformán a genosok külön életét, s talán a phratriák körében játszó külön testületi szerepét sem. Az Eteobutadainak bizonyynyal megvolt a maguk zártkörű testületi vallása is, s csak aischinesi dicsekvés tünteti úgy fel a dolgot, mintha az ő phratriája avval az előkelő nemzetséggel ipso facto közös oltárokon áldoznék (2, 147). A mi meg a genosok szerepét illeti a phratriákban, a Brytidai nemzetségének tényleg nagy fontossága lehetett egy olyanban, ha valaki — a hirhedt Neaira-pörben — hogy fiát a phratriába felvétesse, előbb a nemzetségbe való becsempészését kénytelen megkísérelni (Ps. Dem. 59). Persze ez esetben sem tudjuk, s másutt is legfőlebb fejlődési feltevéseken nyugvó kombináció, hogy a genos mint testület, s nem csupán egyes személyeiben jutott-e szóhoz a későbbi phratriák ügyeinél; a Demotionidai a maguk körén belül

und Athen II. 275 k. l. Die Phratris der Demotioniden cz. kitérésében), s melyet Körte 20 tagú phratriája (Hermes, 1902, 582 k. l.) látszott támogatni. Manapság egész általános a nézet, hogy a phratriák már a IV. században egyszerű kultusz-társaságokká zsugorodtak össze, s hogy megfogható érdek hiányában az athéniek mind nagyobb számmal ἀφρίτορες maradtak (l. Kroll, Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrh. 244. l., hol a görög államrégiségek ismeretét Svoboda összegezi; hasonlóképen a lexikonok: pl. *Lécrivain* id. h. «Mais en fait il est probable que beaucoup d'Athéniens ne se font pas inscrire dans les phratries, par indifférence et pour éviter les frais des sacrifices;» és *Lübker—Geffcken—Ziebarth*, id. h.: «So wurden die Phr. bedeutungslos u. lebten als Kultgenossenschaften weiter, die sich selbst ihre Gesetze geben, zu denen zu gehören aber nicht mehr gesetzlich erforderlich war»). *Francotte* id. m. 82. l. megengedi ugyan (a mit Wilamowitz sem tagad), hogy jog szerint minden athéninek phratriába kellett tartoznia; de: «c'était le droit; en fait, il y avait des exceptions dont le nombre alla croissant». Bizonyítékai azonban helyt nem állanak. Sőt csodálkoznunk kell, hogy Lys. 30, 2-re hivatkozik, a hol egy δημόσιος fiáról a megvetés hangján mondja az ellenfél: ὅσα εἴη γειγώνος εἰς τοὺς φράτορας εἰσέχθη, πολὺ ἂν ἔργον εἴη λέγειν; hisz ebből legföllebb azt olvashatjuk ki, hogy még a szolgának született is, ha szerit tehetta, ha valahogy polgári jogot kapott, sietett a phratriába. Felirataink szerint mindvégig törvény parancsolta meg polgárosítások esetében a phratriába való belépést (a szokásos formula szerint: φρατρίας ἕς ἂν βούληται κατὰ τὸν νόμον v. φυλῆς καὶ δήμου καὶ φρατρίας... ὧν οἱ νόμοι κελεύουσιν v. ὧν οἱ νόμοι λέγουσιν). Polgároknak tömeges kimaradását a phratriákból azoknak kellene bizonyítaniok, kik azt elméleti okokból feltételezik; de a bizonyítással adósak maradnak.

már nem ismernek genosokat. Sőt a sokszor citált philochorosi törvény is csak az egyes genos-tagok felvételéről intézkedik.¹⁾

Rugékonyságát, fejlődési képességét első sorban felemás természetének köszönhetette az athéni phratría. Láttuk, hogy részben köztületnek maradt meg (az államból elválasztott egyház analogiája nem igen találó). Ősi szokásjog követelte fennmaradását, s a tagok qualificatiójáról is törvény intézkedett. Miként nem vehetett fel idegent, úgy viszont köteles volt tagjai közé iktatni, a ki a törvényes származás feltételeinek megfelelt (Isaios 6, 25: *τις γὰρ ὢν γνησίους ὄντας οἴος τε ἦν καλῶσαι εἰσαγαγεῖν*). Semmi kétség, hogy szükség esetén bírói úton is kieroszakolhatta valaki a phatriával szemben a felvételt, hiszen a sokkal kisebb jelentőségű genosoknál példával tudjuk az esetet igazolni (Ps. Dem. id. h.). Más részről meg — élénken kialakult egyesületi élet alapján, s már a soloni törvényhozásban megnyilatkozó szabad felfogás következményeképp (Justin., Dig. 47, 22, 4) — a szabad egyesület messze menő autonóm jogaival rendelkezett az athéni phratría ügyeinek intézésében. Hogy a tagfelvételt miként eszközöljék, a szavazást minő formások között ejtsék meg, kikhez forduljanak istentiszteletökkel, kik legyenek vezetőik és hivatalnokaik, egyszóval hogy minő legyen a testület szervezete és házi rendje: minderről az egyes phatriák külön statutumai intézkedtek. A Demotionidai-felirat jól mutatja, hogy ez autonóm jogokat egy-némely phratría mily széles alapon és gyorsan változó egymásutánban vette igénybe, s ugyancsak az utal a gondolatra, hogy a Kr. e.

¹⁾ A genosok *testületi* szerepét a phatrián belül nagyon problematikusnak tartom. A Philochoros idézte törvény, mely *egyes* genos-tagok felvételét rendeli el (τοὺς δὲ φράτεραις ἐπ' ἀναγκαίαις δεχέσθαι... τοὺς ὁμολακτας, ὡς γεννήτας καλοῦμεν), ellene mond az ilyen szerepnek; legföllebb ha az egyes geunetai a phatrián belül ismét tömörültek. Aischines dicsekvése, ki atyjáról mondja: εἶναι δ' ἐκ φρατρίας τὸ γένος, ἢ τῶν αὐτῶν βωμῶν Ἑταροβουλάδαις μετέγει, ὅθεν ἢ τῆς Ἀθηναίης τῆς Πολιάδος ἐστὶν ἱέρεια (2, 147), egyáltalán nem alkalmas oly messze menő alkotmánytörténeti következtetésekre, mint ezt Buermann teszi, kihez Francotte is csatlakozik (id. m. 67). Aischinest Sauppe is alaposan félreértette, midőn azt állítja róla, hogy tanta cum cautione et modestia loquitur (Index. schol. Gott. 1886—7, de phatriis atticis, 7). Már többet jelentene a patmosi Demosthenes-lexikonban található állítás (s. v. γεννῆται BCH I, 152), a mely szerint a geunetai tiszte volt a phatriába való felvételnél a döntő szót kimondani (τοὺς ἐγγραφομένους εἰς τοὺς φράτεραις διακρίνοντες καὶ δοκιμάζοντας εἰ πολῖται εἶναι ἢ ξένοι; ἐδεχόντο ἢ ἀπέβαλλον), ha az egész nem lenne Dem. 57-ből vont hamis következtetés. Persze Wilamowitz azt gondolja, de ok nélkül, hogy a szegénysorsú Enbulides nem lehetett γεννήτης (id. m. II. 272), s a szöveg világos szavai ellenére is úgy képzei, hogy az illetőt idegen genosbeliek vették fel a phatriába (pedig, 23: καλεῖ δὲ μοι καὶ τοὺς φράτεραις, εἰπεῖτα τοὺς γεννήτας és 67: εἶτα φράτεραις, εἶτ' Ἀπόλλωνος πατρῶν καὶ διὸς ἐρκεῖον γεννῆται, εἰς stb.). — Mintha azon kombinációknál, melyek a genosnak nagy szerepet juttatnak a phatrián belül, még mindig közrejátszanék a philochorosi törvénynek egykor dívó hamis magyarázata, a mely szerint tudmílik a genos társak voltak kötelezve a phratereket bevenni és nem megfordítva. A delphoi Labyadainál a πατρίαι tagjai — a πατριῶται — mindenesetre közreműködtek bizonyos szerényebb formában a phratría választási actusainál (l. alább).

IV. század elején egymástól már mennyire eltérő szervezetűek lehettek az athéni phratriák.

De a főfeladat mindig egynek maradt meg: ünnepélyes áldozatok után és titkos szavazással befogadni az új «honfitársakat», a polgárok gyermekeit (*ἡ εἰσαγωγή τῶν παίδων καὶ ἡ διαδίκασια*: a felirat terminológiája szerint). Lényegében a mi okmányunk is a szavazás rendjével foglalkozik. Az alaptörvényt (*ὁ νόμος ὁ Δημοσιονιδῶν*) és már előbb hozott határozatokat nem tekintve (*τὰ πρότερα ψηφίσματα*), melyeket mindenütt oda kell gondolnunk, Hierokles novellája, a látszólag közvetlenül ahhoz csatlakozó nikodemosi módosítás, s végül Menexenosnak évtizedekkel utóbb elfogadott indítványa rendelkezik az itt követendő eljárásról. Egymást helyesbítik vagy egészítik ki, de végeredményben ellenmondás nélküli egységes szavazó módnak alapjait kell alkotniuk.

Hierokles indítványa bekezdőnek egy már előbb elrendelt *διαδίκασια* perfektuálását követeli. A kikről még eddig nem döntötték el, hogy jogosan tagjai-e a phratriának, azok fölött a *φράτερες* azonnal szavazzanak, s elvetés esetén töröljék nevüket a jegyzékből (*α γραμματεῖον τὸ ἐν Δημοσιονιδῶν*-ból és ennek másodpéldányából, az *ἀντίγραφον*-ból). Ez utóbbi határozat nyilvánvalóvá teszi -- már lajstromozott személyekről lévén szó -- hogy itt a *διαδίκασια*-kifejezést nem a feliratban utóbb használatos értelemben kell vennünk; hogy itt az nem a rendes, évenként visszatérő vizsgálatot és szavazást jelenti a felvételek kérdésében, hanem már felvett tagok kivételes és egyetemes revízióját. Megfelel tehát annak, a mit a demosok időközönként végzett «tisztogatásánál» *διαψήφισις*-nek hívott az athéni hivatalos nyelv, s a minek történeti példáit *διαψήφισμός* néven kapjuk Aristotelestdől. Mert az athéni demokratia gyakran rendezett vizsgálatot a betolakodók kirekesztésére a kleisthenesi alkotmányváltozásokkal kapcsolatban, de nyilvános adományok idejében is (445/4). Minthogy a mi okmányunk Phormion évéből, 396/5-ből való, legtermészetesebbnek kínálkozik a restauratio nagy munkájának keretében 403/2-re, Eukleides esztendejére gondolni. A demosok és phratriák lajstromai között ugyan nincsen összefüggés, s az előbbiekre történő felvétel alkalmával nem is intéztek az illetőhöz egyenes kérdést phratriája felől (Aristot. pol. Ath. 42, 1); de mintegy önként következik, hogy midőn a demosok a törvényes származás ellenőrző munkáját végezték, ezt utánozva és támogatva a vérségi egyesületek is szemlélt tartottak tagjaik fölött. 403/2-re egy állami *διαψήφισις* tényleg megállapítható (Kirchner, Prosop. Att. 2108), s így minden okkal a Demotionidai első intézkedését evvel hozhatjuk kapcsolatba. Legfeljebb az kelt feltűnést, hogy a viszonylagosan hosszú idő, a közben elmúlt 7—8 év még mindig nem rendezte az ügyet. De mint láttuk, előbb hozott és nagyjában végre is hajtott határozatnak perfektuálásáról van itt szó, tán csak formális kezességéről annak, hogy vizsgálatlanul csakugyan senki sem marad, mielőtt a Phormion archonsága évétől számítandó új választási rend az ujonnan érkezők számára érvénybe lép.

Mert 396. 5-től kezdődően másképp, más eljárásnak formái között fogják a Demotionidai a *φράτερες* gyermekeit a maguk sorai közé iktatni. Miért? Miféle külső ok magyarázza a változást? Itt a felirat

interpretálói az *Aristophon* által javasolt, s *Nikomenes* által módosított törvényre utalnak, ugyancsak Eukleides évéből, a mely törvény szerint: *ὅς ἂν μὴ ἐξ ἀστῆς γένηται νόθον εἶναι*. Azaz ezentúl Athénben mindkét ágon, atya és anya részéről polgári származást követelnek a közelmultnak lazább gyakorlatával szemben, régibb törvényes intézkedések felelevenítésével (Arist. pol. Athen. 26, 4: a periklesi *ἐξ ἀμφοῖν ἀστροῖν*). Kétségtelenül, ilyen irányú szigorítás alkalmas volt, hogy a phratriák szervezetére is kihasson. Azok körén belül fokozottabb ellenőrzésre lesz szükség, hogy oda nem való, mert tisztátalan származású egyének ne élvezzék a polgári születésnek kiváltságát. S a szigorított ellenőrzésnek külsőképen a bevásztás módjának megváltoztatásában, nagyobb biztosítókat nyújtó és nehézségeket támasztó átformálásában kellett megnyilatkoznia. De mintha chronologiai okok szólanának az ellen, hogy phratriánk új szervezetét *Aristophon* törvényével hozzuk közelebbi kapcsolatba. Miért gondolnak a Demotionidai csak 7—8 év elteltével az Eukleides óta érvényben lévő új állapotnak következményeire? Miért nem hoztak azonnal olyan statumokat, a melyek a megváltozott viszonyokat kielégítik? A «peloponnesosi háború zavaival» itt már nem operálhatunk; a viszonylag békés időben módjában lett volna minden athéni testületnek, hogy hamarosan illeszkedjék az új rendnek keretei közé. A phratriába való felvétel egy sokat vitatott problémájával összefüggésben akarok a kérdésre feleletet adni.

Hány éves korában vezették be a gyermekeket a phratriába; mikor ülte meg a kis athéni a *χορραῖς*-t, az «első hajnyírás ünnepét?» A grammatikusok egymásnak ellentmondó állításai, a sokfélekép magyarázható és még többfélekép magyarázott szöveghelyek meglehetősen összekuszálták a kérdést. Némely modern kutató szerint nem is egy alkalommal, hanem két ízben történt a bemutatás. De ezen feltevés semmi bizonyítékra nem támaszkodik, csak egyeztetést erőszakoló kísérlet és magábanvéve is valószínűtlen (helyesen itél Lipsius: Schoemann, Griech. Altert. I. 385). Ujabbán az áldozás kettősségét, a *μεῖον*-t és *χορραῖον*-t is ilyen irányú argumentumul használják fel (többek közt Wilamowitz, Aristoteles und Athen II. 271, 16); *μεῖον* mint «kisebb» áldozat, az újszülötteknek, *χορραῖον* meg a felnőtt gyermekek bevételénél szerepelt volna. De a két áldozat feliratunk tanúsága szerint is összetartozik, mint céljában egyetlen műveletnek kettős, egymást követő és egymást feltételező kelléke és actusa; különben nem hallanók együttes emlegetésüket (l. a bevezetés sorait és 50 k. s.). A Delphoiban talált Labyadai-felirat is emellett bizonyít; itt meg a *δαρδάται*-t és *ἀπελλαῖα*-t nem lehet külön választani (Dittenberger, Syll.² II. 438, 46 k. s.). Bár más-más ünnepnapra esnek, bemutatásuk és szavazás (*ἐπιχρῖσις*) nem útján történő elfogadásuk alapja a phratriába való föl vételnek. Ilyen kettős szavazást az athéni szokás ugyan nem ismer; a *διαδικασία* a *χορραῖον*-hoz és egyedül ahhoz csatlakozik (l. feliratunk 27 k. s. és Isaios, 6, 21); a mondott okokból mégis az athéni *μεῖον*-t a delphoi kenyeráldozattal, a *δαρδάται*-jal, a *χορραῖον*-t az *ἀπελλαῖα*-val fogjuk párhuzamba hozni.¹⁾

¹⁾ Főnt adott magyarázatommal eltérek a Labyadai-emlék szokásos értelmezésétől, melyet már az első kiadó, *Homolle* adott, s melyhez többek

Mai tudásunk segítségével nehéz megmondani, hogy mi lehetett eredeti oka a kettősségnek és hogy miféle különböző gondolatokat fűztek az egyes szertartásokhoz (a *χοῦρειον*-t a phrateres bevonásával megült és communio jellegével bíró lakomának sejteti Demosth. 43, 82); de hogy nincs okunk rá, hogy ez alapon a tagok kétszeri initiálását tételezzük fel az athéni phratriákban, az kétségtelennek látszik.

Tehát tegyük fel újból a kérdést: mikor, a gyermek minő korában történt meg a felvétel? A kik a születést közvetlenül követő időre gondolnak, a grammatikusok bizonytalan állításaitól eltekintve csak nagyon kérdéses, mert másképp is magyarázható irodalmi forrásokra tudnak hivatkozni (Andok. 1, 125; Isaios, 8, 19). Mintha a család körében lefolyó születési ünnepélyek, az *ἀμφοδρόμια* és a névadás (a *δεξάτη*) is a mellett szólanának, hogy most már egy időre véget ért az újszülöttel való foglalkozás. Feliratunk sem azt a láttszatot kelti, mintha a felvétellel nagyon siettek volna; az új szabályok szerint a szavazás egy évvel később történik, mint a *χοῦρειον* bemutatása (a mi, megengedem, a Demotionidai egészen kivételes intézkedése lehetett). Az év egyetlen napjához, a *Κουρσεῶτις*-hoz kötött cselekedetekről lévén szó, ha valaki kevéssel ama nap után született, legjobb esetben is harmadik esztendejének küszöbén állott, a míg a phratriájába felvették; tehát a Demotionidai alapszabályai szerint eleget sem lehetett tenni a követelménynek, ha ilyen követelmény létezett,

közt Dittenberger, *Lécrivain* és Nilsson csatlakoztak (utóbbi: Griechische Feste, 464). Szerintök *δαρὰ* (az élesztő nélkül készített kenyér-áldozat) a *παιδίον*-nak és *γάμελα*-nak nevezett ünnepi alkalmakra egyformán vonatkozik. De ennek ellentmond a 95. köv. s.-ban olvasható szétválasztás: *αἱ δὲ κα δέξωνται τοὶ ταγοὶ ἢ γάμελα ἢ παιδίῃα πᾶρ τὰ γράμματα* és alább: *καὶ ὅ κα δέξωνται ἢ δαράταν ἢ ἀπελλαῖα πᾶρ τὰ γράμματα, μὴ ἔστω Λαβύδας* stb. Ez alapon nem 3, hanem 4 ünnepi (áldozási) alkalmat tételeznek fel, s közülök a *δαράτη*-t és az *ἀπελλαῖα*-t a 45. köv. sorok alapján egymással közelebbi kapcsolatban látom azon intézkedés miatt, hogy az érdekeltek mindkettőt a jelentkezés évének tartamán belül kell bemutatnia (*ἄγεω δὲ τὰπελλαῖα ἀντὶ φέτους καὶ τὰς δαράτας φέρον* és alább: *τῷ δὲ ὑστέρῳ φέτει ἄγεω τὰπελλαῖα καὶ τὰν δαράταν φερέτω*, hol mindenütt *καὶ*-t olvasunk ἢ helyett). A *γάμελα* bizonyynyal a fiatal asszony praesentálására vonatkozott, a *παιδίον* tán az újszülött gyermek első, legfeljebb praëjudiciális bejelentésére, míg a *δαράτη* és *ἀπελλαῖα* a felvétel vallási kísérői és követelményei voltak. Ezért hallottuk ép velők összefüggésben a büntető határozatot: *μὴ ἔστω Λαβύδας*; a nőnél és újszülöttnél ilyesminek nem lenne semmi értelme; ők nem lettek *Λαβύδα*i, itt törvénytelenység esetén csak a phratria tisztviselőit érheti büntetés. A felvételt az összes Labyadai szavazása döntötte el. Hogy mindkét áldozási aktus külön *ἐπίκρισις*; tárgya, nem feltűnő; az athéni polgárosítások is több javaslat és szavazás keretei közt mentek végbe (l. Wilhelm, Ath. Mitt. 39, 1894, 257 k. l.). Az érdekelt *πατρίαν*-ját a véleményezés joga illette meg, még pedig nemcsak a felvételnél, hanem a *γάμελα* és *παιδίῃα* elfogadásánál is (25. s.: *τοὺς ταγοὺς μὴ δέκεσθαι μήτε δαράταν γάμελα μήτε παιδίῃα μήτ' ἀπελλαῖα, αἱ μὴ τὰς πατρίας ἐπαίνεοῦσας καὶ πλεονεχίας, ἅς κα ἦ*; itt *δαράταν* és *γάμελα* között egy *μήτε* egészítendő ki!). Mintha a *παιδίῃα* és *γάμελα* esetében a *πατρία* ajánlása után külön *ἐπίκρισις*-nek nem lett volna helye, tán értelme sem. Különös figyelmet érdemel, hogy a delphoi phratria az athéni *γένος*-oknak megfelelő *πατρίαι*-ba tagozódott. A Labyadai-kó újabb irodalmát l. *Ziehen*, *Leges Græcorum sacræ*, 217. l.

hogy a gyermek születése után hamarosan kerüljön a phratría tagjai közé. És csakugyan a harmadik és negyedik életév között ingadozik egy platoni scholiasta (schol. Plat. Tim. 21 B); Pollux meg egyenesen elért fiatakorokról beszél (8, 107: *εἰς ἡλικίαν προελθόντων*).¹⁾

Ennyi bizonytalansággal szemben megeggedett dolog, hogy a feliratunkból vonható következtetéseket hívjuk segítségül. Tegyük fel, hogy a Demotionidait valóban az Aristophon-Nikomenes-féle törvény indította szabályainak megváltoztatására; az a minden phratriának életébe vágó határozat, hogy ezentúl idegen nőtől származott egyén nem számít polgárnak, hanem csakis polgárnak és polgárnőnek ivadéka. Ezentúl; Eukleides évétől kezdődően; mert természetes, hogy a törvénynek nem volt visszaható ereje (v. ö. Isaios, 8, 43: *μετ' Εὐκλείδην γὰρ ἄρχοντα γηγόναμεν* és Demosth. 57, 30: *γέγονε γὰρ πρὸ Εὐκλείδου*). Tegyük továbbá fel, hogy a phratriába való belépésnek a születés után lehetőleg hamarosan meg kellett volna történnie. Akkor a Demotionidai és minden egyéb phratría részéről is rögtöni intézkedés vált volna szükségessé; mert az Eukleides évétől született polgártársakat azonnal az új törvény értelmében kellett volna befogadniok és lajstromozniok. De a Demotionidai nem rögtön intézkedtek; Eukleides és Phormion archonsága közé teljes 6 archon-év ékelődik. Nincs jogunk ebből arra a következtetésre jutni, hogy a Demotionidai ráérték a cselekvésre, s hogy ép annyi ideig értek rá, a míg az új rend alá tartozók jelentkezése elérkezett? Amennyiben ez Phormion évében következett be, az új egyesületi szabályok első esztendejében, Eukleidestől számítva betöltött hét esztendő után lettek az új rend szülöttei, hogy úgy mondjam, esedékesek s járultak a Demotionidai urnái elé. Azaz általánosságban kifejezve: *hét-nyolcz éves korukban lettek az athéni gyermekek a phratriák tagjai*.

Itt nyomban Solon elegiájára fogunk gondolni, mely bizonyítéka annak, hogy a hetes számot elméletben az életkorok valószínű mértékének tekintették az athéniek. Ha úgy hiszszük, hogy az első hajnyírás ünnepére kissé késői idő a hét év (mert a *χοῦ-*

¹⁾ A phratriába való bevezetés néhány esetét l. Busolt, Gr. Gesch. II.² 119, 1. Demosth. 57, 54: *ἀλλὰ πατρίον ὄντα με εὐθὺς ἦγον εἰς τοὺς φράτερας*, Pollux ellen vall. Demosth. 43, 11: *ἐπειδὴ δ' οὐτοσὶ ὁ παῖς ἐγένετο καὶ ἐδόκει καὶ ῥὸς εἶναι...* εἰσήγαγον εἰς τοὺς φράτερας τοὺς τοῦ Ἀγνίου Εὐβουλίδου τὸν παῖδα τουτονί, azt bizonyítaná, hogy egy bizonyos idő elteltett a bevezetés *καιρός*-áig, de itt nem egész rendes esetről van szó. Isaios 8, 19: *ὅτε πατὴρ ἡμῶν, ἐπειδὴ ἐγενόμεθα, εἰς τοὺς φράτερας ἡμᾶς εἰσήγαγεν*, nem követeli szükségkép, hogy nyomban a születés után bekövetkező felvételre gondoljunk; tán csak az elbeszélő stílus részletezésével van dolgunk. Már Andok. 1, 125-nél az egész helyzet inkább utalna azt feltételezni, hogy a bejelentés hamarosan történt; de nem tudjuk, hogy sürgős esetekben tényleg nem volt-e mód rá, hogy a gyermek felvételét már előbb, a szokásos terminust be nem várva kérelmezzék. Hogy valakit előbb vezessenek be a demotai közé, s csak azután a phratriába (mint Leostates fiát Leocharest, Dem. 44, 41), természetesen egész kivételes eljárás, a melyből semmi következtetést nem vonhatunk a rendes esetekre. Ilyesmire ép oly kevés alkalmas Platon törvénye (Nomoi, 785), a mely a születési évek pontos jegyzékét követeli meg a phratriáktól (*βῶ μὲν ἀρχὴ τοῦ παντὸς ἐκάστου ὁ πρῶτος ἐνιαυτός* stb.).

ρσιον eredetileg bizonyára azt az alkalmat jelentette);¹⁾ ne felejtjük, hogy az efféle eltolódás nem tartozik az ethnographai ritkaságok közé. A régibb időben nagykorúságát, a ῥῆθ-*t* sem érte el az athéni ifjú 18, hanem már 16 éves korában, mint a hogy erről a törvényszéki nyelv megmaradt ἐπὶ διατὲς ῥῆθσαι kifejezése tanuskodik. Számításomnak mindazonáltal nem tulajdonítanék nagyobb jelentőséget, hisz csak azon hypothesisen nyugszik, hogy Aristophon és a Demotionidai törvényhozása között szorosabb kapcsolat van; de szerencsés módon támogatja azt egy aristophanesi hely, melyet már az ókorban előszeretettel kommentáltak. Archedemosról halljuk: ὅς ἐπ' ἐτ' ἔτης ὧν οὐκ ἔφρασε φράτερας (Batr. 418); azaz: «hét éves lett, de azért nem növesztette ki (nem a csikófogait: φραστήρες-*t*, hanem) — φράτηρ-jeit. A költő nem azt mondja, hogy még hét éves korában sem volt a phratría tagja, tehát recipiált polgár; ezzel igazán nem mondott volna nagyot, mert a ránk maradt törvényszéki beszédek lépten-nyomon tüntetnek fel esetet, midőn felnőtt személyek küzdenek az itt szóba jövő jogukért. Aristophanes egyszerűen azt állítja (a folytatás, a: οὐν δὲ θυμαγωγῶν is arra utal), hogy Archedemos egyáltalán nem volt polgári származású, mert a phraterek akkor nem fogadták maguk közé, midőn ennek rendes ideje, a hét éves kor, elérkezett.

A Demotionidai új szabályzata, mely feliratunkban a 26. sor-nál kezdődik (τῇν δὲ διαδixασίαν τὸ λοιπὸν εἶναι), s minden közbetoldás nélkül folytatódik (v. ö. 45. s. ταῦτα δ' εἶναι ἀπὸ Φορμίανος ἄρχοντος. ἐπιψηφίσεν δὲ stb.), rögtön a legnagyobb nehézség elé állítja a magyarázót. «Ha pedig valaki azok közül, kiket a szavazását elutasítottak, fellebbezni akar a Demotionidaihoz, legyen meg hozzá a joga». Kiknek itéletéről, ἀποψήφισις-éről van itt szó, minő fajta itéletéről, s hogyan kell a fellebbezést (az ἐφεσις-*t*) értelmeznünk: ez egymással összefüggő kérdésekben rejlik a crux interpretationis, feleletükön fordul meg az egész felirat megértése. Az egész testület, a Demotionidai szavazására nem szabad gondolnunk; hisz hozzájuk történik apellatio. Bármily éleselméjűséggel kísérelték is meg egyesek ez irányban a megfejtést, az út nem járható; ilyesmit, fellebbezést az ítélő forumtól ugyanazon forumhoz, az athéni perrendtartás sem ismerhetett. Tehát a phratríának valamely alosztálya ítélkezett. Minthogy folytatólag egy ilyennek, a Δεξελεῖων οἶκος-nak nagy szerepe van a fellebbezési eljárásban, mert őt ügyész (συνήγορος-*t*) állít a maga köréből az ítélet védelmére, Wilamowitz ezen alosztály szavazására gondol. A feltevés tetszetős, annyival inkább, mert itt a Demotionidai nyilvánvalóan «államosdit» játszanak. A θυμῶται felvételénél is volt fellebbezésnek helye, s ilyen esetekben ugyancsak őt taggal képviseltette magát a fellebbezési forum, a heliasta-bíróság előtt az elutasítást kimondó demos (Aristot. pol. Ath. 42, 1). Kényszerűnek ugyan nem állithatjuk a megoldást; a Δεξε-

¹⁾ A kínálkozó ethnographai analógiák közül az illyrek leszármazottjai, a mai albánok közt divó szokásra utalok (M. Edith Durham, High Albania, 23). Az első hajnyírás nagy ünnepek közt történik meg, midőn a gyermek körülbelül két éves, s a háznak ez alkoholmal segédkező barátja a legszorosabb viszonyba kerül a gyermekkel és egész családjával.

λειῶν οἶκος mellett, a melyről csak ép az appellatióval kapcsolatban hallunk valamit feliratunkból, más οἶκος-ok is lehettek a phratría körén belül, s így nem lehetetlen, hogy minden felveendő tag a maga, helyesebben atyja οἶκος-ától függött (mint majd később Nikodemos javaslata értelmében διασώτης-einek szavazatától fog függeni). De magam is azt hiszem, hogy a Demotionidai alaprendelkezése szerint a tagfelvételeknél a leghatalmasabb, legbefolyásosabb, mert bizonyynyal legnépesebb οἶκος-t, a Δεκελειῶν-t illette meg — az első szó.

De csupán az első szó. Wilamowitz úgy képzei a dolgot, hogy a Demotionidai alaptörvénye szerint a Δεκελειῶν οἶκος végérvényesen döntött a jelöltnék felvétele vagy elutasítása felett, s hogy Hierokles javaslata ép a «háznak» ezen exorbitans befolyását volt hivatva megszorítani a fellebbezés joga által. Ez a felfogás teljesen lehetetlen; ellene szól mindaz, a mit az athéni phratriákról egyébként tudunk és minden számbavehető analogia. Természetesen nem fogok hivatkozni magának feliratunknak a kivételes διαδικασία t szabályozó rendelkezésére (διαδικάσαι περὶ αὐτῶν τὸς φράτερας αὐτίκα μάλα); kivételből nem lehet rendes eljárásra következtetni. Olyan eseteket sem hangsúlyozok, midőn az athéni ügyvéd külön kiemeli, hogy valamennyi φράττη leadta szavazatát (pl. Isaios 7, 15: ψηφισάμενοι πάντες); ép ilyen kifejezés ébreszthetné a látszatot, hogy másutt tán nem valamennyien szavaztak. De a törvényszéki beszédek egész általánosságban a phratereknek (tehát valamennyinek) szokták tulajdonítani valamely kérdéses egyén bevételét vagy elutasítását; a döntő szót kivétel nélkül és a logika természetességével magának a testületnek állásfoglalásával hozzák kapcsolatba. Delphoiban a Labyadai még azon minimális számot is meghatározták (101), melyben a tagoknak jelenlévőeknek kell lenniök, midőn πάντες τοὶ Λαβυάδαι döntenek szavazatukkal. Hagyatékunkban sehol még csak nyoma sem található annak, hogy valamely phratría-törédék határozatába a jelentkezőnek kényszerű módon bele kellett volna törődnie; a testületi szellemmel ilyenféle gyakorlatot nem is lehetne összhangba hozni. De hát akkor minő szerepet játszott a Δεκελειῶν οἶκος a Demotionidai szavazásánál? Bizonyára csak véleményezőt és nem végérvényesen ítélőt. A Dekeleieis csak javaslatot tettek, s akár igennek, akár nemnek hangzott is ez, szükségkép a plenum döntése alá került az alaptörvény intézkedései szerint. Ezen az új rend, Hierokles indítványa csak annyiban akar módosítani, hogy a véleményező οἶκος elutasításánál ne magától, ne automatikusan kerüljön az ügy az összesség elé, hanem csupán akkor, ha az elutasított az ügyet fellebbezi. Azaz (hogy a Dekeleieis szempontjából állapítsuk meg a változást): Hierokles azt indítványozza, hogy a véleményező forumból visszautasítások esetén első fokú ítélő forum legyen, a melynek végzését csak a fellebbezés formái közt változtathatja meg a phraterek testülete.

E magyarázat után is teljes joggal mondhatja valaki, hogy a felirat nem a kellő világossággal beszél, midőn «elutasításról» szólva (ὡν ἂν ἀποψηφισονται) nem mondja meg, hogy milyen forum részéről történt az elutasítás; hisz a testület plenumától elutasítottakra ép úgy lehetne gondolni. Mindenesetre lehetne, s a magyarázóknak többnyire ép az volt a hibájuk, hogy tényleg gondoltak is; de ugy-e bár, a szövegezés

e hiányossága a görög való életben alig járhatott avval a veszélylyel, hogy ismét a Demotionidaihoz fellebbezenek, a kiket a Demotionidai már egyszer elutasítottak? A szavazási rend ugyanaz, mint a melyet Nikodemosz módosítása részletez, avval a különbséggel, hogy utóbbi esetben a *Δεκελειῶν οἶκος* helyébe a *διασῶται* lépnek: a magyarázókat a felirat ama szakasza is útba igazíthatta volna. Nikodemosz ép a módosítás, a *διασῶται* újszerű bevonása miatt volt kénytelen a szavazási rend egyes pontjaival és eshetőségeivel kifejezetten foglalkozni; Hieroklesnél a szükség nem forgott fenn, mert a *Δεκελειῶν οἶκος* szerepét meghagyván, novumként csak a fellebbezés intézményét hozta javaslatba. Egyébként magyarázatunk alapján nem nehéz a felirat bizonytalan hangjának mélyebb okát megtalálni. A *hieroklesi javaslat sohasem lett a maga teljességében törvény*, mert a nyomban utána következő módosítás, mint imént mondtunk, a Dekeleieis helyett a *διασῶται*-t tette meg véleményezőkké, első szavazókká; így hát a fellebbezés is ez utóbbiak ítéletével szemben történik majd meg. Azaz már a Hierokles javaslatában említett *ἀποψήφισις*-t is tulajdonképp a *διασῶται*-ra vonatkoztatva kell értenünk, ha a törvény végleges állapotára gondolunk; s a szöveg látható igyekezetében: csupán azt ölelni fel, a mi törvénynek marad meg, ép ez okból homályos, határozatlan. Ha majd a fellebbezés a *διασῶται* ítéletét támadja is meg, azért természetesen a Dekeleieis szerepe a fellebbezési tárgyalásnál, az 5 *συνήγορος* állítása, érvényben marad.

Mi indította Hieroklest a felebbezés gondolatára? Bizonyynyal nem az, hogy ily módon a *Δεκελειῶν οἶκος* befolyását növelje. Egyáltalán rossz szolgálatot tesznek feliratunk magyarázatának, kik itt mindenáron a régibb Athén történetére emlékeztető vérségi vagy helyi érdekelletteket akarják felfedezni. Itt nem arról volt szó, hogy a *Δεκελειῶν οἶκος* vagy a phratriának valamely más alosztálya nyerjen-e több-kevesebb hatalmat az összesség irányítására; itt csak az lehetett a feladat. — mint ezt történeti megállapításaink alapján szükségképp várjuk is — hogy a phratría szabályai mentől jobban alkalmazkodjanak az új eukleidesi rendhez, közelebbről az Aristophon-Nikomenes-féle törvényhez. Tehát a felvételt szigorúbban szabályozó, helyességét jobban biztosító intézkedésekkel lehet csak dolgunk. S tényleg az első pillanatra világos, hogy a fellebbezés elrendelése jól illeszkedik egy olyan cél szolgálatába. Először a véleményezők, az első szavazók körültekintőbbek lesznek ítéletökben, ha tudják, hogy votumuk avval a súlyos következménnyel jár, hogy az a fellebbezés elmaradása esetében végérvényes. De a mi még fontosabb, a kétes jogú okvetetlenkedők alaposan meg fogják gondolni, hogy elutasítva a fellebbezés jogát igénybe vegyék-e, midőn majd annyi gunddal és ünnepélyességgel fogják követelésüket megvizsgálni, s a mennyiben pörvesztések lesznek, 1000 drachmával fognak Zeus Phratriosnak tartozni. Hogy ezt az összeget minő jogi alapon hajtja majd be tőlük a *Δεκελειῶν οἶκος* papja, ki természetesen nem egy személy a phratría papjával, azt most ne kutassuk; de hogy a feltűnően nagy pénzbüntetést az a szándék szabta ki, hogy minden illetéktelen jogigényt elriasztanak, az biztosra vehető.

A *Δεκελειῶν οἶκος*-áról szólva eddig még mindig nem vetettük fel a kérdést, hogy miféle társas alakulattal is állunk szemközt az *οἶκος*-

nál. Phratriájának alosztálya lévén, bizonyos értelemben közjogi területnek kellett lennie; de valami nagy múlttal és elterjedéssel Athénben alig dicsekedhetett, tekintve, hogy itt csak feliratunkból ismeretes; hacsak valaki Demosthenes τῶν φρατέρων οἱ οἰκεῖοι kifejezéséből (57, 43) nem következteti a phratriának hasonló tagozódását.¹⁾ Másutt — igaz, ritka esetekben — mint tényleges néposztály fordul elő az οἶκος. Keos szigetén Karthaiában a III. század közepén a φυλή mellett szerepel (Francotte, La polis grecque, 143), s Thebaiban is politikai osztályozási mód volt a Kr. u. I. században, ha a kérdéses felirat kiegészítése helyt áll (καὶ εἶναι αὐτῇ μετοχὴν τῶν τῆς πόλεως φιλανθρωπῶν καθ' ἃ καὶ τοῖς ἐν οἴχοις; v. ö. Szanto, Das griech. Bürgerrecht, 158). A synoikizált Keosban a IV. század közepén τριπτύς-t találunk a φυλή mellett (Dittenberger, Sylloge³ 172); de οἶκος-t τριπτύς-szel annnyival kevésbé azonosíthatunk, mert az utóbbi kétségtelenül helyi beosztás, holott a keosi οἶκος-nál minden okunk van a gentilikus elvre gondolni. Látszat szerint Athénben az οἶκος kialakulása a phatriák szabad egyesületi életéhez volt kapcsolva, ennek változatosságához és elkülönüléseihez, a rendszerezésnek minden következetessége nélkül, sőt tán a direkt közjogi elismerésnek hijával.

Belső jellegét kutatva természetesen a családi közösség alapján szeretnénk az ember az athéni οἶκος-t megérteni. Az individualizált Görögországban οἶκος a «ház» élő és élettelen vagyonán kívül csak a szűkebb értelemben vett családot foglalja magában a nagykorúságig atyai hatalom alatt maradó ifjabb generációval; ilyenekből építi föl mint alapelemekből Aristoteles az államot (οἷος καλοῦσι τινες ὁμογάλακτος παῖδας τε καὶ παίδων παῖδας: interpolatio a Politika ismert helyén). De a legrégibb időkben és a későbbi történeti fejlődésben is megvoltak feltételei az οἶκος tágabb értelmezésének. Ennek valamikor a nagycsaládot kellett jelentenie, a mikor még nemzedékek éltek közösen együtt, mert az οἶκος szó alapértelmével ép ezt az együttélést volt hivatva kifejezni (Schmidt, Synonymik d. gr. Spr. II. 508). Hogy az V. század historikusai (Her. 5, 31; Thukyd. 1, 137) a perzsa királyi házat nevezik οἶκος-nak, azt csak ép felemlítem; keleti nyelvhasználaton nyugodhatik, mely majd a római domus divina-ban él tovább (egy Bulgáriában talált görög felirat dativusban οἶκω θείω-t említ; l. Poland, Gesch. d. gr. Vereinswesens 177). A görög nemzeti élet lovagkorában magának a nemzetségnek, a dór πάτρα-nak jelentéséhez közeledik az οἶκος-é; Pindaros a bizonyíték, midőn a korinthusi Xenophon τρισολυμπιονίκας οἶκος-át éneklí meg (Ol. 13), vagy a Ψαλυχιαδῶν πάτρα val együtt az aiginai Themistiosnak, a nagyapának «házát» dicsőíti (Isthm. 6, 90 köv.). A demokratikus Athénben az örö-

¹⁾ Az egész demosthenesi hely így hangzik: ὥς οὖν ταῦτ' ἀληθεῖ λέγω, καλεῖ μοι πρῶτον μὲν... ἐπειτα τοὺς ἐγγυωμένω παρόντας τῷ πατρὶ καὶ τῶν φρατέρων τοὺς οἰκεῖους, οἷς τὴν γαμηλίαν εἰσήμεγκεν ὑπὲρ τῆς μητρὸς ὁ πατήρ. Csak az οἰκεῖοι τῶν φρατέρων előtt mutatták itt a γαμηλία-t be, nem a phraterek összessége előtt? S azután mit jelent οἰκεῖοι? A mit rendesen, egyébként ebben a demosthenesi beszédben is (pl. 69: καὶ φρατέρες τῶν οἰκείων αὐτῆς), a rokont, avagy tán a phraterek alosztályaira, az οἶκος-okra, s ennek tagjaira lehetne itt gondolni?

kösödési jog körén belül tágul az *οἶκος* fogalma. Az állam a «házat» adóforrásnak tekintette (pl. Isaios 7, 32: *οἶκον ἐκ τοῦ φανεροῦ τριηραρχοῦντα*), s különösen a bővebben csörgedezőik megmaradását tartotta kívánatosnak (u. o. 30). Finanziális szempont alá került tehát az *οἶκος* eszméje, s ennek indirekt hatásakép terjedt ki lehetőleg mindazokra, a kik származás alapján örökösödési igényt támaszthattak valamely magánvagyonnal szemben; mint ilyen várományosok, a «házhoz» tartoztak. Főleg Demosthenes *πρὸς Μακάρτατον* beszéde alkalmas, hogy benne a minket érdeklő, bár semmikép meg nem állapodott jogi nyelvhasználatot tanulmányozzuk. Itt Makartatos atyja, a ki a közös ösre — Buselosra — vonatkoztatva a negyedik nemzedék, az örökhagyó Hagnias *οἶκος*-ához tartozónak vallja magát, a mit Demosthenes kliense kereken tagad (43, 29). Két származási elv küzd itt egymással az *οἶκος* fogalmáért: a közelebbi, de leányági és a távolabbi, de tisztán fiúági származásnak elve. Az előbbit Demosthenes képviseli; a másíknak védelmét ugyanezen jogesettel kapcsolatban Isaios 11. beszédében (*περὶ τοῦ Ἀγνίου κλήρου*) olvashatjuk.

Mindez érdekes, sőt talán külön értekezésre is érdemes anyagot szolgáltatna; de mint látjuk, nem segíti elő a *Δεκελειῶν οἶκος* megértését. Szó és fogalom nem oly fejlődést nyert az athén demokrátiában, hogy valamiféle családi szövethkezésnek magyarázhatnók. A tágabb gentilikus együvértartozásra sem gondolhatunk; a kifejezés ennek is ellentmond. Mert *οἶκος* nem *γένος*, s a kutatók csak a fogalmak összezavarásához nyújtanak segédkezet, midőn — az érdemes, korán elhunyt genealogust, *Toepffer*-t követve — az azonosítás valamely formájában hozzák össze azt, a mi széttartandó.

Nem akarom kétségbe vonni, hogy genosok, sőt tán főnemesi eredetűek is, léteztek és külön életet éltek Dekeleióban a IV. század elején; de a felirat szerint a Demotionidai korában legalább testületeileg szerepet nem játszottak. Szívesen megengedem, hogy újabban — főleg Eduard Meyer hatására — a demokratizált Athénnek gentilikus maradványait, mint közintézményeket, kelleténél kevesebbre szokás értékelni, mert tulságos egyoldalúsággal az eupatridaság pusztulása felé irányul a figyelem. A míg egy olyan szegény ördög, mint a demosthenesi kor Euxitheosa, a szállagárus, az ő Apollon patroosának és Zeus herkeiosának tiszteletében osztozó vérrokonaira (*γεννηταί*) és családi sírboltjára (*ῥοία*) hivatkozhatik (Dem. 57, 67), addig az ősi intézmények elmúlásáról egyáltalán nem beszélhetünk. De emellett a phratriáknak megvolt a magok külön demokratikus fejlődése, nem szükségkép kapcsolatban a genosok váltakozásaival, saját történeti alakulásaival. Ép mert a genosok az athéni történet folyamán megmaradtak és valamelyes jelentőséggel mindig bírtak, módosulásaíknak is a maguk neve alatt kellett végbemenniök; nem *οἶκος* nak, hanem *γένος*-nak hívnák a Dekeleieis társaságát, ha itt csakugyan vérrokoní együvértartozásról lenne szó (Busolt, Griech. Gesch. II.² 121, 2). Egyébként az egész kérdést kifejezésünk másik tagja, a *Δεκελειῆς*, végérvényesen eldönti. A dekeleia-beliéket jelenti, tán nem csak vagy részben nem is a demos tagjait, hanem mindazokat, a kik Dekeleióban laknak; természetesen a phratría tagjai közül; s így *οἶκος*-unk az összes helyben lakó *φράτριες* egyesülése. Jól látták ezt már mások is (Schöll, Wilamowitz, Milchhöfer), s az egész problémát

elintézettnek tekintettem volna, ha Schoeffer a philologiai okulásnak annyira nyilvános helyén nem tért volna vissza a gentilikus magyarázási módra, mint a Pauly-Wissowa-szótár.

Egymást kizáró elvek a vérségi és a helyi, a gentilikus és a lokális; de csak elvben zárják ki egymást, a sokformájú gyakorlatban szükségkép találkoznak. A Demotionidai-feliratnak is egy ilyen találkozás kölcsönöz különös érdekességet. Kezdetben a vérségi testületek az összetartozás természetes következményeképp együtt települnek le, egy helyt élnek, mint a családok. Csodálatos szívóssággal maradhat ez meg századokon keresztül; a ki a mai Albániában utazik, nem községek, hanem együttélő törzsek határait lépi át. De további fejlődés alaposan megbonthatja ezt a helyi közösséget; hogy az athéni phratriáknál mennyire tette meg, arra jó indirekt bizonyítékunk van a *κατὰ Νεαίρας* tartott beszédnek egyik okmányában (61). A Brytidai nemzetségének 5 tagjáról van benne szó, s mind az öt más-más demoszhoz tartozik, tehát valószínűleg másutt is lakik; pedig a Brytidai, mint egyetlen genos, természetesen ugyanazon phratriának alkotórésze. Ilyen nagy diasporában az összes phratriák bizonynyal nem élhettek; magának az intézménynek jogosultsága és lehetősége szűnt volna meg vele. A szétválasztó okok mellett az összeterelek sem hiányoznak a történeti tényezők között; újabb néposztályok fölvétele, idegenek honosítása, egyesek örökbefogadása stb. mind a helyi tartózkodás alapján megy végbe, s így végső eredményben a szétbomlást ellensúlyozza. Nem ismerjük ugyan sem az ősi, sem a későbbi Attikára vetítve a phratriák térképét (egy pár, részben kétes bizonyosságú és nehezen lokalizálható phratria-név maradt mindössze reánk); de tekintve az itt szóba jövő intézmények és helyi tradíciók szívósságát, a két térkép talán nem is különbözött egymástól annyira, mint azt az esetben gondolnók, ha megtévesztő kizárólagossággal csak Athén nagyvárosi, vidéket felszívó fejlődését látjuk szemünk előtt. Mindenesetre jellemzőnek kell találnunk, hogy egy IV. századbéli felirat ép azt a helyet — Dekeleiat — jelöli meg egy phratria közép-pontjának, melyet az *Ἀρδής*-hagyomány (Philochoros) a synoikismos előtti 12 polis egyikének tartott. A Demotionidai, úgy látszik, mindenkoron a mai Tatoi vidékén laktak, s a magok részéről is alkalmazkodtak az ottani település változó viszonyaihoz. A IV. század elején Dekeleia, ez a jelentékeny vidéki város, erősen centralizált formában fővárosa a phratriának; nem az utolsó fontosságú tanulság ez mindazok közül, melyeket feliratunkból levonhatunk. Ide, Zeus Phratrios oltára elé kell az áldozati állatokat terelni, mert ezentúl minden áldozás itt megy majd végbe, hacsak — kényszerítő körülmények miatt — a pap más helyet nem jelöl ki, melyet azután öt nappal a Dorpia előtt legalább is tenyérszélességű fehér táblán ad tudtul a piacon sétáló dekeleiabelieknek (*δπο ἂν Δεκελειῆς προσφοιτῶσιν ἐν ἄστει*). Háborús időkben és kevésbé cenzuralizált helyeken mintha nem is lett volna elengedhetetlen követelmény, hogy az Apaturia áldozatait magának a phratriának oltárán mutassák be; a büntetési pénzzel erősített tilalom legalább is ilyen lazább gyakorlatra enged következtetni. Ugyancsak Dekeleia nyilvánossága előtt, sétahelyükön kell majd — Menexenos javaslata szerint — az az évben áldozó phratria-jelöltek pontos névjegyzékét kifüggeszteni.

A mily természetesen idomult a phratría szervezete a település körülményeihez, lett szükség esetén városivá, ép oly magától értetődőnek fogjuk találni, hogy az együttlakó phraterék maguk közt a szorosabb érintkezést keresték. Az Apatúria, a phatriának egyedül számottevő ünnepe, végül is csak egy-két napra hozta a tagokat valósi cselekedetek és hangulatok körében együvé; holott a phatriában kifejezést nyerő közösség, már csak államjogi értelménél fogva is, gyakoribb találkozást, bensőbb kölcsönösséget tett kívánatossá. A phraterék helyi szövetkezésére nem is egyedüli emlékünknél a *Δεκελειῶν οἶκος*-név. Egy felirat, melyet a Hymettos vidékén, a mai Liopesi mellett találtak (*Ἐφημ. ἀρχ.* 1901), a IV. század elejéről 20 személynevet tartalmaz a *οἶδε φράτερες* fejcím alatt; hordozóik közül 9-et a tulajdonneveknek *Μνησι*-vel, 6-ot azoknak *Σωσι*-vel kezdődő formája egy-egy család tagjainak árul el. Valóban csodálkoznunk kell, hogy a ki a felirattal behatóbban foglalkozott (Körte, Hermes, 1902, 582 k. l.), hogyan képzelhette azt, hogy itt egy phatriának teljes listájával van dolgunk. Hisz akkor egész Attikának 12 phatriája egy pár száz embernél többet alig foglalt volna magában, s ez az egész társas szervezkedés egy-két athéni családnak szórakozása lett volna, teljes ellentétképp annak a képnek, melyet a phatriák minivoltáról és szerepéről a IV. század törvényszéki beszédei rajzolnak elénk. Bizonyításra nem szorul, hogy itt csakis egy egyes telepnek, még pedig *egy kisebb községnek phraterjeivel* ismerkedünk meg (a demotikon hiánya is közös lakóhelyre utal), kik valamely okból jónak látták, hogy listájukat elkészítsék, s olyan ponton állítsák fel, hol a phratría nevének közelebbi megjelölése nélkül is nyilvánvaló volt, hogy kikről van szó. Nem merném a következtetést levonni, hogy saját egyesületi helyiségekben állították fel a stele-t; de a mire a kis számú és jövedelmű hymettosiaknak nem tellett, azt könnyedén megtehette az *οἶκος Δεκελειῶν*.

A görög egyesületi életben nagy szerepet játszottak a klub-épületek (Poland, id. m. 459 k. l.); itt ünnepeltek, étkeztek, mulattak együtt azok, kiket valamely közös érdek fűzött szorosabban össze. Hogy a dekeleiai *φράτερες* külön helyiséggel rendelkeztek, arra már az a körülmény is rámutat, hogy külön papjuk volt; mert mint mondtam, a *ἱερεὺς τοῦ Δεκελειῶν οἴκου*-t, ki feliratunkban a fellebbezési birságok behajtásánál, de csakis itt szerepel, nem szabad a Demotionidai papjával, a Zeus Phratrios hivatalos áldozásával egy személynek venni. Az ilyen egyesületi pap meg alig vehette volna funkciói számára más szentélyek vendégbarátságát igénybe, a mennyiben saját tulajdonában nem áll mindaz rendelkezésére, a mire szüksége van. Az egyesülés neve is így nyer legtermészetesebb magyarázatot, mert szokásos terminussal *οἶκος*-nak hívták a görögök az egyesületi czélokra fönntartott épületet. Helyiség gyakran ad a benn-tartózkodóknak nevet; s a mire az öreg Sauppe csak tapogatódzva utalt (Ind. schol., Gottingæ 1886—7, 13), azt most közelebbi analógiákkal tudjuk igazolni. Alexandriai kereskedő-házak képviselői ilyen módon állottak *ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων*-ná össze a távoli Tomoiban (Poland, id. m. 82), s ezért találkozunk a Feketetenger partvidékén (Tomoiban, Nikomedeiában, Amastrisban) a hajótulajdonosok «házaival» (pl. *ὁ οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων*, Poland, id. m. 108).

A dekeleiai háznak annál nagyobb jelentősége lehetett, mert mintha az anya-phratriát is kisegítette volna. Ugyanis feliratunkból semmikép sem látom bizonyított ténynek, hogy a Demotionidai ebben az időben, a IV. század elején külön phratría-háznak (*φρατρίον*, Poll. 3, 52) voltak birtokában. Zeus Phratrios oltára, az áldozások és szavazások helye, bizonyynyal nyílt oltár volt (87 s.: *ἐν τῇ ἀγορᾷ* is erre utal); az archivum (v. ö. 23. s.: *ἐκ τῶ γραμματεῖο τῷ ἐν Δημοτειονιδῶν καὶ τῷ ἀντιγράφῳ*) még nem sokat jelent: ezt másutt is tarthatták; s hogy idegen szentélyben, a Letoéban függesztenek ki egy hivatalos közleményt (a steleket Zeus oltára elé szokták állítani), az legalább is gyanus. Ha csakugyan akként volt, mint mondom, akkor az *οἶκος Δεκελειῶν* előzőkényebbnek mutatkozott, mint Chiosban a Klytidai szűkkeblű nemzetsége, mely annyira megörült az ő ujonnan épült külön «szent házának» (*οἶκος τεμένιος ἱερός*), hol immár együtt tarthatja azt, mi előbb magánosoknál volt szétszórva, hogy szigorú büntetéssel tilt el mindenkit, phratriát (tehát saját phratriáját) is a ház használatától (Dittenberger, Syll.² 571).

Nikodemos módosítása látszólag a *Δεκελειῶν οἶκος* befolyását érinti, midőn annak tagjai helyett a *διασωτᾶν*-t teszi meg az első szavazókká; csak látszólag, mert nevezett «ház» alig tekintett hatalmi kérdésnek olyasvalamit, a mi — mint hallani fogjuk — csupán a főlvetel helyességéről akart gondoskodni. Az új szavazási mód formális szempontból semmi nehézséget sem támaszt a magyarázásnak; itt minden rendén van. Az elővizsgálatnál (*ἀνάκρισις*) megkivánt 3 tanút ezentúl saját thiasotesei közül (*ἐκ τῶν ἐαυτοῦ διασωτῶν*) állítsa, ki gyermekét bevezeti; csak a mennyiben abban a thiasosban nem lennének annyian szám szerint (*ἐὰν δὲ μὴ ᾧσι ἐν ταῖς διασωταῖς τότε τοσῶτοι τὸν ἀριθμὸν*), állíthassa a többi phrater közül. A titkos szavazást a bevezetőnek thiasos-társai (*οἱ αὐτῷ τῷ εἰσαγομένο διασωτᾷ*) kezdi meg, kik azután nem is fognak a többi phrater szavazásában részt venni. A mi a szavazás eredményét illeti: ha a thiasotai elfogadják a gyermeket, a többi phrater meg visszautasítja, ez esetben 100 drachma büntetéspénzt fizet minden thiasotes, azokat kivéve, kik protestáló szavukat már előzetesen felemelték. Viszont: a thiasos-társaktól elutasítottnak fellebbezési joga van az összességhez; siker esetében a gyermek természetesen a jegyzékbe kerül, míg az itt is elutasított 100 drachmát fizet Zeus Phratrios pénztárába. Hierokles javaslatában úgy olvastuk, hogy a fellebbezés pörvesztését 1000 drachma büntetéspénz sújtja. Ez az egyetlen pont, hol szövegünk ellentmond magának; a különböző javaslatokat kiegyenlítő redactor kifejejtette törölni vagy szándékosan bennhagyta Hierokles drakói indítványát, mely immár érvényét veszítette. Egyébként a két összeg közti nagy különbséget a változott körülmények teljesen magyarázzák. Midőn Hierokles javaslatát megtette, még a *Δεκελειῶν οἶκος* ítéletével szemben bejelentett fellebbezésre gondolt; Nikodemosnál már csak a thiasotai szavazatának megfellebbezéséről van szó. A büntetésösszeg nagysága arányban van a szavazók számával, s az így az ítélet jelentőségével is (l. alább). Hogy a Nikodemos törvényét folytassuk, a fellebbezés módozatairól itt nem hallunk semmit, mert rólok már Hierokles javaslata intézkedett. A mennyiben az elutasított nem fellebbez, természetesen a thiasotai mondták ki az utolsó szót. A törvény nem

beszél apellatióról az összesség határozatával szemben. Nem mintha ilyenhez az athéni polgárnak joga nem lett volna; de ez már a phratría önkormányzatának körén kívül eső eljárás, melyet az ilyenformán tekintetbe sem vesz.

Formális nehézség tehát a szöveg megértésénél nincsen. De a mi az itt szereplő *θιασοι*-t, *θιασῶται*-t illeti, ezek jellegéről semmiképen sem tudom azt a nézetet vallani, melyet róla a tudós közfelfogás minden ellentmondó hang nélkül alkotott. A mióta Sauppe kijelentette: ante omnia igitur notandum est... omnes, qui ad phratriam pertinent, in thiasos divisos esse» (Ind. schol. Gott. 1890—1891, de phratris atticis II. 5), a dogma erejével hirdetik összes philologusaink, hogy «a phatriák kétségtelenül *θιασοι*-ba oszlottak szét, úgyhogy minden phrater egyszersmind thiasotes is» (Wilamowitz, id. m. 263). Sőt Gilbert (Handbuch d. gr. Staatsalt. I.² 164) egészen fantasztikus alkotmánytörténeti elméletet épített föl feliratunk thiasosaira egy közismert, de sokszor félreértett aristotelesi hely segítségével (Pol. 1319b. 19): szerinte már Kleisthenes ilyen thiasosokban csoportosította az új polgárjoggal megajándékozott egyéneket, s efféle csoportok összevonása által új phatriákat alkotott.¹⁾ De még a kik nem használják is fel inscriptionkat a képzeldés szabad játékára, annak alapján bebizonyítottanak veszik, hogy voltak Athénben thiasosok, a melyek — mint a phatriák alosztályai — köztisztületek jellegével bírtak. Ennek a felfogásnak ad legújabbban pl. Lécrivain is lexikálisan tömör kifejezést: «À Athènes, les premiers thiasos ont été les petits groupes formés à l'intérieur des phratRIES sur le modèle des orgéons primitifs et qui, sans avoir de culte particulier, ont été utilisés par le pouvoir central pour le contrôle de l'état civil et du droit de cité» (Daremberg—Saglio—Pottier, Dict. Thiasos, 257). Mint látjuk a kérdés a szerencsétlen philochorosi törvényidézzel van összekötve, az *ὄργεῶνες* közjogi szerepeltetésével.

Mindenek előtt állapítsuk meg azt, hogy — feliratunktól eltekintve — thiasos phatriával kapcsolatban sehol a ránk maradt hagyatékbán elő nem fordul: ilyen összeköttetésről még a grammatikusok sem emlékeznek meg. A mit erről modern kutatók tudni vélnek, a Demotionidai-felirat befolyására, irányítására keletkezett. Így Lipsius (Leipz. Studien f. kl. Phil. XVI., 168 k. 1.), kihez Poland is csatlakozik (id. m. 17 k. 1.), *IG. II. 986*-ban szeretne phatriabeli thiasosokat felfedezni. Aláírási lajstromok ezek a IV. századból egyének által elnevezett 5 thiasos szerint csoportosítva (pl. *Ἀντιφάνους θιασος*). Az efféle elnevezés Athénben ritka, de másutt, magánegyesületeknél használatos, sőt újabban athéni *ὄργεῶνες*-nél is találunk rá példát (Ziebarth, Rh. Mus. 55, 502: *ὄργεῶνες οἱ μετ[α]*); nem igen lehetne következetesen mindez eseteknél magánjellegű társula-

¹⁾ Ugyanígy Wilamowitz, Staat u. Gesellschaft der Griechen, 50: Schon die Phratrie Altathens umfasst neben den Geschlechtern solche Kultgenossenschaften (*θιασοι*): die Zugehörigkeit zu ihnen ersetzt den Adel. Der Thiasos des Gottes Dionysos stb. *Br. Keil* kritikájának becsületére válik, hogy a *Gercke—Norden* III. kötetében megjelent Griech. Staatsalt.-jében, e kitűnő összefoglalásban (2. kiad. 1914), a thiasoi—orgeones közjogi szerepét, melyről némelyek annyit tudnak mondani, egy szóval sem érinti.

toktól eltérő alakulásra gondolni. A mi lajstromaink, mintegy 90 aláíró nevével, első látszatra sem keltik a phratría-jegyzék képét. Mert a Liopesi mellett talált felirat alapján van fogalmunk erről; a phratría jellegének megfelelően pontos következetességgel teszi ki a név mellé a patronymikont, a hogy ezt a még csak felveendőké számára a Demotionidai törvénye is megköveteli (120: τὸ ὄνομα πατρίδης καὶ τοῦ δήμου stb.). Évvel szemben subscriptionkban csak a szeszély határozatlanságával vagy előttünk többé nem ismeretes okokból fordul elő az atya neve (mintha a testvéri viszonyt látható igyekezettel tüntetné fel a jegyzék). Poland szerint az egyszer előforduló παῖς gentilikus összetartozásra utal. De gyermekeket nemcsak a későbbi időben, kivételkép már a IV. században is bevezettek vallási társulatokba. (Isaios, 9, 30: εἰς τοῖνυν τὰ ἱερὰ ὁ πατήρ ὁ ἐμὸς τὸν Ἀστούφιλον παῖδ' αἰδ' αἴρε μεθ' ἐαυτοῦ ὥσπερ καὶ ἐμὲ πανταχῇ stb.; felvétel εἰς τοὺς θιάσους τοὺς Ἡρακλέους); míg viszont, ha csakugyan phratriáról lenne szó, 90 phrater között feltűnően kevés lenne az egyetlen kiskorú. De döntő bizonyítékunk a demotikonokból vonható következtetést tartom.

Magam is azt hiszem, hogy jegyzékünkben az illetőségnek megjelölése azért hiányzik majdnem kivétel nélkül, mert helyben lakó egy demosbelieknek szövetekezésével van dolgunk; tehát csak a demotikon kivételes feljegyzése árul el idegen illetőséget. Ilyen kivétel 8 esetben állapítható meg; megint rendkívül kis szám, ha phratriára volna szabad gondolnunk, mert minden látszat szerint ebben az időben sokkal szétszórtabban éltek az ősrégi phratriák tagjai, hogy sem 90 eset közül csak 8-ban ne találkozott volna a phratriához való tartozás a helyi illetőséggel. De a kivételek magok is rendkívül jellemzők; 6 a 8 közül Agryle-ből való (Ἀγρυλλῆθεν) személyre vonatkozik. Ez az Agryle az athén-városi Agrai-jal szomszédos demos; maga is, azt mondhatnók, egyik külvárosa Athénnek. Athénben (a phaleroni-út mellett) talált kőről lévén szó, mi természetesebb mint városi egyesületre gondolni, melynek tagjai között a közelségtől meghatározottan agrylebeliek is találkoztak, akár úgy, hogy ezek tényleg a kérdéses athéni demosban laktak, akár hogy a szomszédságból jöttek el az ünnepi alkalmakra? Egyszóval, semmi okunk nincs a felirat magyarázatánál túllépni azon körön, a melybe a szokott nyelvhasználat szerint a thiasosok valamennyien tartoznak, a magántársaságok körén; egy, általános czímében és kultuszában ismeretlen athéni magántársaság alosztályainak kell az itt emlegetett θιάσους-okat tartanunk.¹⁾

Bizonyos általánosabb természetű kételyek is útjában vannak annak, hogy a Demotionidai thiasosainál magának a phratriának alosztályaira gondoljunk. Efféle alosztályt ismerünk phratriáknak keretén belül, de ennek οἶκος a neve. Nem tudjuk ugyan, hogy mennyi rendszerezéssel ment végbe az οἶκος-ok szerint való tagozódás (lehet, hogy a Δεξελαίων mellett nem is volt több, bár maga a phratriarchos εἰς Οἶον illetőségű volt); de οἶκος is, θιάσος is mintha kissé sok volna az osztályozási módokból és elnevezésekből. Azután miféle

¹⁾ Csak itt a jegyzetben említtem meg, hogy a peiraiensi demos határozata: μηδὲς . . . μηδὲ διδ[ου]ς συνάγει . . . ἄνευ τῆς ἱερέας (IG. II. 1, 573 6) époly kevésbé tartozik a mi körünkbe.

viszonyban képzeljük a *θίασος*-t az *οἶκος*-hoz? A priori tán a *θίασος*-t venné az ember nagyobb egységnek, s az *οἶκος*-t annak részévé tenné meg. De a mit a *Δεξιέων οἶκος*-ról hallunk, az ellenkező felfogásra utal, s ez alapon az *οἶκος*-t kellene a *θίασος*-ok foglalatának tartani. Így hát minden képzelhető *οἶκος* eo ipso thiasosokból állott, s ilyenek az *οἶκος*-on kívül nem is léteztek? Nem kevés kételety támaszt annak elgondolása is, hogy miféle elven nyugodott a thiasosokba történő tömörülés; mert hisz valamely principiumának ennek is kellett lennie. A helyit az *οἶκος* foglalta le, a tágabb gentilikusat maga a *φρατρία* képviselte, a szűkebbet, a családit meg a *γένος* (ha ilyenek tán még mindig voltak a phatrián belül); a *θίασος* számára így alig marad más hátra az önkénynél vagy holmi vallási, közös kultuszban megnyilatkozó összeköttetésekénél. Ha ez utóbbiak az aristokrata genosokkal szemben kialakult társulások emlékei lettek volna (sokan így képzelik a dolgot), akkor nevökben és szertartásaikban is megőriztek volna valamit a régiből, a demokrata fejlődést megelőző időkből. De *διασωται* már Solon törvényében a szabad egyesülés tagjait jelenti, kiknek nem volt semmi szükségük, hogy a phatriába szoríttassák magukat (mint polgárok úgyis benne voltak), s holmi thiasos istenekről és ilyenek kultuszáról sem hallunk a phatrián belül semmit.

De hát az *ὀργεῶνες*? A mennyiben ezek csakugyan közjogi testületek lettek volna valamikor, minden okunk volna a thiasosok illetén jellegét tagadni, már csak azért is, hogy azt a nehezen megoldható kérdést elimináljuk, hogy minő közelebbi viszonyban vannak már most az egyaránt közjogi *ὀργεῶνες* és *θίασοι*? Tényleg azonban az orgeones ép oly kevéssé voltak bármikor is közjogi tagozódás csoportja, mint a thiasotai. A helyes útra Körte lépett rá (Ath. Mitt. XXI. 1896), midőn meggyőző módon igazolta, hogy magántermészetű és nem valamely állami gentilikus kultusz tagjai az *ὀργεῶνες*. Hogy mennyire tisztázó hatással jártak fejtegetései, arra nézve tanulságos, ha valaki Poland nagy munkájának megfelelő részét (8 k. l.) Ziebarth-nak bizonytalan hangú szavaival veti egybe, melyek még javarészt Schöll nézeteire támaszkodtak (Das gr. Vereinwesen, 1896, 133 k. l.). De mintha a Philochoros idézte törvény: *τοὺς δὲ φράτορας ἐπ' ἀναρχεὶς δέχεσθαι καὶ τοὺς ὀργεῶνας καὶ τοὺς ὁμογύλακτας*, még mindig útjában állana a teljes világosságnak. Mert általánosságban még mindig úgy fogják fel a törvényt, hogy a phatriáknak vagy legalább is bizonyos phatriáknak okvetlenül és minden további formalitás nélkül tagjaik közé kellett emelniök az *ὀργεῶνες*-t (v. ö. Lübker—Geffcken—Ziebarth, Reall. s. v.). Már pedig ez, ha úgy is fogjuk fel a dolgot, hogy az *ὀργεῶνες* folytatólag csak mint egyes személyek és nem mint testület játszottak szerepet a phatriákban, némi közjogi jelleget kölcsönözne ama kultusz-szövetkezeteknek; állami kényszer a phatriákkal szemben emellett tanuskodnék. Véleményem szerint azonban nem arról van szó a philochorosi törvényben, hanem ez phratereknek és orgeonesnek egyformán azt parancsolja meg, hogy jelentkezés esetén a *ὁμογύλακτες*-t, azaz a genosok tagjait rövid úton és ellentmondás nélkül fel kell venniök. Tehát a *τοὺς ὀργεῶνας* előtt álló *καὶ* a *τοὺς δὲ φράτορας*-szal kötendő össze és a *τοὺς ὁμογύλακτας* előtt álló

vagy magyarázási kísérletnek későbbi betoldása, vagy pedig úgy értendő, hogy egyéb tagokon kívül a genneteseket is, még pedig kényszerű módon iktassák lajstromaikba. Hogy együttesen történik itt intézkedés közjogi (φράτορες) és magán-testületről (ὀρχεῶνες), az jól megfelel a régi törvénykezés szellemének; Solon törvénye is egyfolytában sorolja elő a δῆμος-t, a φράτορες-t, a οἱ τῶν ἱερῶν ὀρχίων-t, a σύσσιτοι-t, ὁμοσφριοι-t, διασῶται-t stb. A philochorosi idézetet már az ókorban alaposan félreértették, első sorban Pollux, a ki a ὁμογάλακτες-t és ὀρχεῶνες-t egyszerűen azonosaknak veszi (3, 52; ő tehát már biztosan καί-t olvasott a τοὺς ὀρχεῶνας és a τοὺς ὁμογάλακτας között). De a jobban informáltak soha sem zavar-ták össze a fogalmakat, s az orgeones-t mindenkor, mint pl. Seleukos, a soloni axones magyarázója, herosok és istenek tiszteletére alakult magántársaságoknak jellemezték (Suidas és Phot. s. v.). A minővel többek közt Isaios egyik beszédében is találkozunk (2, 14: εἰσάγει με εἰς τοὺς φράτερας... καὶ εἰς τοὺς δημότας με ἐγγράφει καὶ εἰς τοὺς ὀρχεῶνας); mert itt egymástól teljesen független két cselekedet a phratriába és az orgeones közé való bevezetés, s az utóbbit a pörösködő fél nem saját polgár-voltának igazolására, hanem csak az örökbefogadó iránta érzett nagy jóakarátának bizonyítására említi fel. Természetesen szeretnők tudni, hogy a Philochoros idézte régi törvényt, a ὁμογάλακτες védelmét miféle történeti körülmények javasolták; de a kérdésekre, melyeket az ősiség és demokrácia átmeneti korszakra felad, sajnos, csak feltevésekkel felelhetünk.

A mondottak alapján immár nem lesz nehéz megmondanunk, hogy a Demotionidai-feliratban emlegetett θιάσοι-t és διασῶται-t hogy is kell tulajdonképen érteni. Maga az egyszerű szöveg is rávezethetett volna. A törvény ugyanis számol a körülménnyel, hogy az érdekelt nem találja meg a szükséges 3 tanút a saját thiasos-társai között. De miként képzelték az eddigi magyarázók lehetségesnek, hogy phratriáknak olyan alosztályai is vannak, melyek mind-össze 4 tagot sem foglalnak magokban? Hisz itt nyilván csak a phratrián kívül álló thiasosokról lehet szó, s ezt feltéve csakugyan megeshetik, hogy egy phrater történetesen olyan vallási szövetkezés (thiasos) tagja, a melyben nincs még három egyén, kik — mint ő — ezenfelül és egyszersmind a Demotionidai phratriájának is tagjai lennének. Ezt maga a szöveg is egész világosan megmondja; mert e szavaknál: εἰς δὲ μὴ ὡς ἐν τῷ διάσωι τότῳ τοσοῦτοι τὸν ἀριθμὸν, ἐκ τῶν ἄλλων φρατέρων παρεχέσθω, a τοσοῦτοι mellé a φράτερες-t kell kiegészítésképp odagondolni, mint ezt a következő ἐκ τῶν ἄλλων φρατέρων is mutatja, nem pedig a διασῶται-t, a hogy a magyarázók nagy egyöntetűséggel, de hibásan teszik. S akkor, mint láttuk, rögtön érthetővé lesz az eddig érthetetlen. Négy tagra vagy még kevesebbre leolvadt, tehát egyáltalán tagok nélkül létező thiasosokat époly kevéssé tudok elképzelni, mint 20 tagot számláló athéni phratriát; s ha már a haldoklásnak ehhez a korszakához érkezett el az athéni gentilikus élet (a feliratunkban megnyilatkozó kodifikátori elevenség ugyan épen nem e mellett bizonyít), a legelszenyvedtebb részekről, az egy vagy két emberrel tengődő alosztályoktól akkor is legutóljára fog a törvényhozó segítséget remélhetni.

Már pedig Nikodemos a thiasosok, de természetesen a phratrián

kívül álló idegen thiasosok felhasználásával akár biztosítékot nyerni a phratriába történő helyes bevásárlás számára. Úgy kell gondolnunk a dolgot, hogy abban az időben a polgárok nagy része önkéntes tagja volt ama vallási *magánszövetkezők* egyikének-másikának, melyekről felirataink olykor oly színes képet rajzolnak, s melyekre vonatkozó ismeretünk újabb és újabb felfedezések által még szünetlenül bővül. Ha e magántársaságok nagy elterjedéséről nem lennének egyéb bizonyítékaink, már maga a Demotionidai-kő is beszédes tanúságot tenne róla azon intézkedése által, hogy a phraterok thiasos-társai adják le először votumukat az illetők családi viszonyairól. Azt kell feltételeznünk, hogy Nikodemos javaslata egészen konkrét, előttünk persze közelebből ismeretlen társadalmi állapotokon nyugodott; hogy Dekeleióának lakossága abban az időben csakugyan egy pár jelentékeny társaság köré csoportosult. Az ilyen társaságok tagjai a legjobban ismerték egymást az egyesületi élet sűrű és bizalmas érintkezése következtében; ha tehát egyszersmind ugyanazon phratriának tagjai is voltak, egymásról a legmegbízhatóbb felvilágosításokat ők tudták megadni a phratria körén belül. Ez volt Nikodemos törvényének értelme, természetes határa is. Mert mindenestre megeshetett, hogy a phrater egyáltalán nem tartozott valamely magán-egyesülethez vagy pedig idegenben olyanhoz csatlakozott, amelynek tagjai között nem talált akár egyet is phrater-társai közül. Ez esetben megszűnt annak lehetősége, hogy első sorban a *θιασῶται* tanuskodjanak és szavazzanak; tehát elmaradt — szavazók hiányában — az egész véleményező szavazás is, s a felveendő azonnal az összesség urnái elé került. Megjegyzem, hogy ez esetet azoknak is szükségképp számba kell venniük, a kik a thiasosokat a szokott módon magyarázzák; mert a hol nincsen 3 társ a tanuskodásra, ott a szavazásra sincsen. Akadékoskodók legfőlegbe azt kifogásolhatják a törvényben, hogy nem állapítja meg a véleményező *θιασῶται* számának elengedhetetlen minimumát; de az ilyen aprólékos számításra, ezt kell feltételeznünk, ritkán került a sor.

A lexikonok és kézikönyvek pedig törölgék a közjogi thiasos fogalmát: de strigis vero, quæ non sunt, ne ulla quæstio fiat.

★

Minthogy tanulmányunk folyamán néhány általánosabb érdekű eredményhez is jutottunk, talán helyén való lesz, ha azokat most az értekezés végén néhány pontban összefoglalom:

1. Phratriához tartozni az athéni polgár természetes joga és kötelessége, melynek érvényesítését nemcsak a magánérdek, hanem a társadalmi helyzet is kényszerítő módon követelte meg tőle.

2. Az atya gyermekeit hét éves korukban vezette be a phratriájába.

3. Ilyen bevezetés csak egyszer történt; a *μῆλον* és *χοῦρειον* egyazon jogi aktusnak egymást követő és feltételező áldozatai.

4. A felvétel mindenütt az egész testület titkos szavazatától függött; de ezt néhol (a Demotionidainál is) phratria-töredék véleményező szavazása előzte meg.

5. A véleményezők szavazatától mindenkor fellebbezni lehetett az összességhez. Apellatiót az összesség ítéletétől az összesség ítéletéhez természetesen a phratriák perjoga sem ismert.

6. *Oĩxos* helyi kapcsolatot jelent a phratriák körén belül. A *Δεκελείων οĩxος* a Dekeleióban lakó Demotionidai helyi szövetezése külön társházzal.

7. Sem a thiasosok, sem az orgeones nem voltak soha közjogi testületek. A Demotionidai nem tagozódtak thiasosokba, hanem azok a véleményező szavazásnál éltek a körülménnyel, hogy az egyes phraterek a phratrián kívül más-más magántársaságoknak (thiasosoknak) tagjai voltak.

(Kolozsvár.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

POPE ÉS A MAGYAR KÖLTŐK.

Pope Sándor (1688—1744) mind kritikai felfogásával, mind költészetével kora irodalmi törekvéseinek tudatos tolmácsa. Folytatója Dryden klasszikai irányának, ennek az iránynak egyúttal legnagyobb költője. Hatása mély és még a következő írói nemzedékre is kiterjedő. E hatás nem szűnt meg még akkor sem, a mikor Pope kritikai elvei feledésbe merültek, a mikor az új irodalmi irány műveinek még költői értékét is kétségbevonja. Habár a szabatos, szép kifejezés a költői fantázia hiányát nem pótolhatta többé, Pope klaszszikus, epigrammaszerűen tömör stílusa, művésziesen kicsiszolt verselése, a ritmushoz csodálatos könnyedséggel simuló nyelvezete mégis határozott vonásokat kölcsönöz az angol költészetnek egészen a romantizizmus koráig.

Lényegileg más volt költészetének az idegen irodalmakra tett hatása. Nem keltett itt visszhangot csengő verselése, dallamos szava, nem a formai szépségnek köszönhette ott költői hírnevét. Műveinek inkább tartalma, iránya érteti meg velünk Pope szokatlan népszerűségét idegen földön. Abban a korban a felébredt bölcselkedő szellem semmiben sem tudott annyira gyönyörködni, mint a filozófiai gondolatban, az erkölcsi tanításban, mely a költői köntös külső szépségeivel annál megkapóbb volt. Csakugyan könnyen érthető, hogy Popeban a külföld leginkább a bölcselkedő erkölcsitanítót látta, hogy gondolatait, eszméit elfogadta, ismételtette, tovább adta nem azért, mert e gondolatok, eszmék újak voltak, hanem főleg azért, mert ily világos tömörséggel, a példák, hasonlatok, ellentétek oly megkapó szabatoságával költő még nem gondolkodott. Pope sajátjaként hat az, a mit «sokszor gondoltak már el, de soha oly jól nem fejezték ki», mint ő.

A francia költészet mohón szívta magába Pope tanait. És lehetetlen volt már akkor is fel nem ismerni az angol költő rendkívüli hatásának okát. Bármint tiltakozott is a deizmus vádja ellen, mégis deista felfogásának volt tulajdonítható legnépszerűbb költeményének, az *Essay on Man*-nek gyors elterjedése Franciaországban.¹⁾ Nemcsak

¹⁾ L. L. Racine megjegyzését: «After the letter he wrote me, I am far from suspecting him of designing to preach deism, but I am obliged to confess that we seem to detect it in the midst of all his abstract

e művének, hanem összes költeményeinek csakhamar akadt fordítója,¹⁾ magyarázója és sokszor követője is.

De leghűségesebb követője, a ki készségesen tanítványának vallja magát,²⁾ mégis Voltaire. Ő neki magának is — úgy látszik — sok része van Resnel fordításában. Thibouville marquisnak legalább azt írja 1769. február 20-án: «A l'égard de l'abbé du Resnel, il n'a jamais écrit dans le siècle du Louis XIV, et d'ailleurs, comme j'ai fait la moitié de ses vers, j'ai en trop de modestie pour en parler.» (Oeuvres Complètes. Paris 1880. XLVI. köt. 260. l.) A legelegánsabb és a legszabatosabb angol költőnek tartja,³⁾ úgy véli, hogy gondolatai rendkívüli világossága mellett bármely nyelvre könnyen fordítható, a mint költeményeinek tárgya is általános és minden nemzetet érdeklő.⁴⁾ Különösen az Essay on Man gyakorolt rá mély hatást. A legszebb, leghasznosabb és legfenségesebb tankölteménynek mondja, a melyet valaha írtak.⁵⁾ Elragadtatásának jellemző kifejezést ad La loi naturelle cz. költeményének előszavában:

«Nos premiers entretiens, notre étude première,
Étaient, je m'en souviens, Horace avec Boileau.
Vous y cherchiez le vrai, vous y goûtiez le beau:
Quelques traits échappés d'une utile morale,
Dans leurs piquans écrits brillent par intervalle;
Mais Pope approfondit ce qu'ils ont effleuré.
D'un esprit plus hardi, d'un pas plus assuré,
Il porta le flambeau dans l'abysse de l'être,
Et l'homme avec lui seul apprit à se connaître.
L'art quelquefois frivole, et quelquefois divin,
L'art des vers est dans Pope utile au genre humain...
(Oeuvres Complètes. IX. köt. 441—2. l.)

Mestere gondolatait követi. Önállóságát vele szemben feladja, eltérni tőle nem akar. A Poème sur le désastre de Lisbonne előszavában tiltakozik az ellen, mintha ő Pope sokat vitatott «tout est bien» jelszavát kétségbevonta volna. Ő — folytatja — mindig szeretett és csodálta Pope-ot, majdnem minden kérdésben úgy gondolkodik, mint az angol költő.⁶⁾ Csakugyan Pope eszméinek terjesztéseért, népszerűsítéseért senki annyit nem tett, mint a nagy befolyású francia költő.

Szándékosan emeltem ki Popenak a francia írókra, de különösen Voltairere tett hatását. Mert Voltaire volt az, a ki a magyar költők figyelmét és érdeklődését Popera irányította, az ő ítélete sze-

---

reasonings, and that it even presents itself so naturally that we may attribute to it the rapid spread of the poem in France.» The Works of Alexander Pope. London, J. Murray, 1871. II. köt. 292. l.

¹⁾ A fordításokat ill. l. Gustave Lanson: Manuel Bibliographique de la Littérature Française moderne. 1500—1900. Paris 1909. 578. l.

²⁾ A. Pope: The Works. Id. kiad. X. köt. 132. l.

³⁾ Id. kiad. XVII. köt. 176. l.

⁴⁾ Id. kiad. u. o.

⁵⁾ U. o. 177. l.

⁶⁾ U. o. 468. l.

rint értékeltek nálunk az angol klasszikus költeményeit.¹⁾ Nevük eleinte elválaszthatatlan egymástól. Bölcselkedő költészetük ugyanazon vonása kapta meg a magyar olvasót, mindkettő egy irány képviselőjének látszott. Francia író ismertette meg költőinket Pope-al, a kinek műveit is francia fordításban olvassatták. A francia közvetítés túlnyomó volt még akkor is, a mikor az angol irodalom közvetlen hatásának korszaka kezdődik. A német közvetítésnek alig van egy-két halvány nyoma.

Költőink közül Orczy Lőrincz lehetett az első, a ki — verseiben tett vallomása szerint — Pope műveit ismerte. Úgy látszik, szívesen olvassgatta, mert sűrűn említi. «Richvaldszki prépost úrnak. Egerbenn, 15. Octoberb. 1761.» (1)²⁾ cz. versében mondja:

„játszi Vóltairból mondok néha verset,
Es *Pope* vagy *Racine* ragadja elmémet.»

Megemlíti «Ezen munkához» cz. költeményében is.³⁾ Gyakran találkozunk nevével Orczy és Barcsay költői levelezésében is.⁴⁾ Pl.:

„Azt véled, Kenyeres! hogy én e szegletbenn,
Gyáva henyélésnek ülven az ölébenn,
Montesquieut, *Pópet* vezetvén kertembenn,
Vélek mulatozok ősz öregségemben.»

(Két jó barát között való levelezésből szedett versek két részekben.)⁵⁾
Vagy:

„Megvetvén hívságos Várasak lármáját,
Honnjábann tsendesesen várja vég óráját.
Félre tesz tehát Aroüet írását,
Buffon *Póp* Bolinbrock tzifra mázolását.»

(Panasz az öregségről.) Nevét olvassuk «A menyynykő hárító dárdák-ból»⁶⁾ cz. levélben is. Egy másik versben pedig (Két barátnak hosszszú útra való vándorlása)⁷⁾ ezeket írja Orczy:

„Láttuk Tudományok jeles változásit,
Országról Országra tsodás vándorlásit.
Solontól le jöttünk szinte Kalmár Györgyig

Horáztól Kónnyihozz, Voltértől Ortzihozz,
Sviffittől Bartsaihoz, *Póptól* Bárótzihoz.»

Ez idézetekből kétségtelen, hogy Pope Orczynak egyik kedves költője volt. Izlésük, műveltségük, filozofiájuk sokban különbözött,

¹⁾ A további részletkutatás fogja kimutatni, hogy az angol irodalom, mely termékeivel ismerkedtek meg íróink Bécsben. 1761-ben Pope műveinek egy *francia* kiadása jelent meg Bécsben!

²⁾ Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől. Közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1787. 76. l.

³⁾ U. o. 14. l.

⁴⁾ Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Közrehocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1789.

⁵⁾ 149. l. E verset Orczy írta.

⁶⁾ 209. l.

⁷⁾ 195. l.

mélyebb hatást aligha lehetne keresnünk. De a magyar költő visszavisszatér egy gondolathoz, mely Pope tömör fogalmazásában sokszor ismételt szállóigévé lett. Az embernek Istenhez való viszonyát Pope a következőképen határozza meg:

«Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of mankind is man.»
(Essay on Man. Epistle II. 1—2. s.)

E híres soroknak visszhangját hallom a magyar költő felkiáltásában: «Be kitsiny az Ember mély Tudományával!», abban a valószínűségében:

«Én is ifonta olyly úton indúltam,
Mint te, mindeneket meg fogni akartam,
De látván, hogy sok van, mit Isten embertől
El rejtett, el húztam magam a veszélytől.

Valaki az Istent meg fogni akarta,
Azt nagy ditsósége le verte s alázza.»¹⁾

Egyébként azonban legfeljebb egy-egy fordulat, egy-egy reminiscencia emlékeztet az angol költőre, a ki filozofiai irányának első öntudatos magyar követőjét csak Bessenyei Györgyben találta meg.

Az ifjú testőr fordítása alapozta meg Pope hírének minálunk. E fordításból ismerte meg a legtöbb magyar költő a híres angol tankölteményt, ez irányította a figyelmet Pope egyéb munkáira is.

Bessenyei rajongással, elfogultsággal szól az angol költőről, akárcsak «filozófus» mestere, Voltaire.

«Isteni Póp! hol vett az Ég karjaira?
Melly, törvényét benned osztja fíjaira.
Mi vitte Lelkedet az Úr trónusához?
Hogy oly közel férhes nagy Igazsághoz:
A mély természetnek titkaiba süllyedsz,
Örökös rendinek Kis-Bírája lehetsz.

Örök Igazságot hirdetsz Verseiddel;
E Világ Istenét követed Lelkoddal.»²⁾

Igaz, hogy Pope tanai sem elégitették ki Bessenyei töprenkedő szellemét, de 1771-iki fordítása, melyet 32 év múlva egy még szabadabb fordítás követett, Pope eszméinek saját tankölteményeiben való fejtegetése, vitatása azt bizonyítja, hogy az angol költő gondolatai, aforizmai termékenyítő hatással voltak Bessenyei bölcselkedésére.

¹⁾ «Bessenyei Györgynek, midőn jó barátja vissza küldené a vallás iránt habozó írásait.» Két nagys. elmenek . . . id. kiad. 242. l.

²⁾ Bessenyei György: Az embernek próbája. Kiadta Harsányi István. Régi Magyar Könyvtár 30. 23—24. l. — Lukács Móricz (A műbírálatról. Tanköltemény. Írta Pope Sándor. Angolból ford. . . . Olcsó könyvtár 20. Bevezetés 6. l.) és Ballagi Aladár (A magyar királyi testőrség története. Pest 1872. 101. l. 1. jegyz.) szerint Bessenyei hibásan fordította a címet. — E nézet helytelen. «Essay» itt nem «értekezést», hanem «próbát», «kísérletet» jelent. L. id. Pope-kiadást. II. köt. 9—10. l.

seire. A tanköltemény formájában mindenesetre nemcsak Voltaire-nek hanem Pope-nak is tanítványa.

«Az ember próbája»-t 1771-ben fordította és 1772-ben adta ki. 1803-ban átdolgozza fordítását még nagyobb szabadsággal, még nagyobb terjedelemben. Jegyzésében ő maga mondja: «E munkát Póp Sándor anglus író atta ki Poémában. Mely frantziára fordíttatván, én frantziából tettem által magyar versekre. A franczia fordítás czíme volt: Essai sur l'Homme.»¹⁾ Hogy bizonyos önállósággal járt el munkájában, arról szintén nyilatkozik: «épen nem fordítás, hanem tsak az Anglus Póp Sándor gondolatainak magam módja szerént való követése, hol magam gondolatya sokkal több van, mint Poptól vettem.»²⁾

A második átdolgozás³⁾ még önállóbb. Itt-ott még jegyzetben is rámutat egy-egy gondolatra, mely a sajátja. Az eredeti szövegtől való eltérésének, bőbeszédűségének, hosszas magyarázatásainak okát ő maga említi. «Vannak oly versek (t. i. az eredetiben), hogy értelmek egész könyvre is kiterjedhetne. Ha oly rövid értelemmel, szóval adnék mindent elő, mint az anglus író, némely gondolkozáshoz nem szokott tsupa magyar olvasó tellyességgel azt se tudhatná, mit olvas, nem értvén egyebet a szónál. De én falusi olvasóimat ismervén, a verseket szüntelen világosítom, százanként rakván közéjé azokat, melyek Popéban nintsenek. Ő sebesen, röviden szokik egy tárgyról másra, azt kívánván, hogy értsük a többit. Nem lehet. Poémájából a tetszik ki, hogy kevés olvasásu Embernek és együgyűnek írni egy betűt sem akart.»⁴⁾

Bessenyei filozófiája, költészete nem egyszer vall Pope követőjére. Tankölteményei szélesre eresztett fejtegetéseiben akárhánszor ráismerünk az angol költőnek egy-egy epigrammaszerűen kielezett gondolatára, melyen az «Essay on Man» fordítója, illetőleg átdolgozója hosszasán elmélkedhetett. Például vehetjük «A természet világa vagy józan okosság» (1801) cz. költeményének⁵⁾ néhány sorát:⁶⁾

*«Az embert fedezd fel s erkölcséről ítélj!
Hogy az ördög mennyi számmal táborozik,
Istennel, angyallal, hol, hogy hadakozik,
Anglus észnek való;⁷⁾ reánk nem tartozik!
Ezekkel az író, lásd! csak bolondozik.
Te az embert vizsgálj.»*

E sorokban világosan felismerhető Popenak előbb idézett jelszava. Az angol költő nyomdokain halad máskor is (pl. Uralkodó indulat cz. fejezetben, 357—65. s., elfogadja Pope lélektanilag nem igazolható elméletét. V. ö. Essay on Man. II. 123. és kk. sorok), a tudatos követés nyilvánvaló, bár Bessenyei kortársai is tudták, hogy Pope «sem tett eleget» eszméin töprenkedő tanítványának. Az angol

¹⁾ Id. kiad. 8. l.

²⁾ 9. l.

³⁾ Az ember poémában az anglus Pópnek elméje szerint. 1803.

⁴⁾ Id. kiad. 179. l.

⁵⁾ Kiadta Bokor János. Régi Magyar Könyvtár 7.

⁶⁾ Világosítás vagy intéző beszéd a geniusomhoz cz. fejezetben. 36. l.

⁷⁾ Miltont érti, a kit előbb (35. l.) meg is nevezett.

költő fejtegetéseit ugyanazon filozófiai kételylyel vizsgálgatta, mint Voltaire és a német gondolkodók bölcselkedését. (V. ö. az előbb id. verset: Bessenyei Györgynek, midőn jó barátja vissza küldené a vallás iránt habozó írásait.)

Orczy és Bessenyei is Voltaire közvetítésével ismerkedtek meg Pope nevével, majd pedig költeményeivel.¹⁾ Mindketten az ő hatása alatt elsősorban az «Essay on Man» költőjét látták benne. Természetes tehát, hogy Pope nálunk elsősorban híres tankölteményével, annak filozófiai és morális irányával hatott. Mint bölcselkedő költő és mint erkölctanító azonban nagy tiszteletben állott a magyar költő előtt. A leghíresebb angol nevekkal együtt szokták emlegetni,²⁾ mint tekintélyre hivatkoztak rá még akkor is, a mikor a tanköltemény rég divatját multa. Fordították később is, francziából, angolból egyaránt, olvasták ugyanabban az időben, a midőn Angliában egy Byron-nak kellett Pope-ot és költészetének etikai irányát védelmébe vennie. (Controversy between Byron and Bowles as to the poverty and character of Pope. The Works of Lord Byron: Letters and Journals. John Murray. London, 1904. V. köt. 522—92. s.)³⁾

A magyar fordítások közül jó sokáig Bessenyei volt a legelterjedtebb és a legolvasottabb. Ebből ismerték meg költőink elsősorban Pope-ot. Anyos Pál bizonyára olvasta Bessenyei Ember próbáját. «Igaz hazafi» (1778.) című versében⁴⁾ említi:

«Ne véld, hogy itt lássad Tytirust nyájával,
Vagy Híblát zajogni méheknek zajjával,
Sem Miltont lantozni Ádám almájáról
S Pópét elmélnedni ember próbájáról.»

Érdekes a felfogása e műről. A «Költői levelek Kreskay Imrénének»⁵⁾ néhány sorát idézzük:

«Kérlek: ki már unszol Pope mélségében
S gyönyörködöl esze elevenségében,
Fogd író tolladat s állj ellent mérgének,
Bötsöt tehetsz magyar Musák seregének.» (1778. jul. 5.)

Kreskay Imre pálos költőben «Bessenyei munkáinak olvasása gerjesztette fel az elmének szunnyadozó tűzét». (Bacsányi.) Hogy Pope tankölteménye mennyire kapta meg lelkét, arról költői leveleiben⁶⁾ ő maga nyilatkozik «Anyos Pálhoz»⁷⁾ (1778) cz. levelében.

¹⁾ Az ember poémában az anglus Pópnak elméje szerint (id. kiad.), a IV. szakasz, 2276. sorhoz fűzött jegyzetében Bessenyei Pope egy kihagyására utal, «mit Voltaire hibának vett».

²⁾ A bétsi Magyar Musa. E. Szatsvay Sándor: 1787. évf. Ápr. 21. Barátságos Levél a Poétákhoz. — Magyar Museum. I. köt. Bev. — Péczeli Minden Gyűjteménye. II. stb.

³⁾ Byronnak e védő írása ismeretes volt nálunk. L. alább.

⁴⁾ Anyos Pál versei ... Kiadta Császár Elemér. Régi Magyar Könyvtár 23. 251. l.

⁵⁾ 132. l.

⁶⁾ Költői levelezések Kreskay Imre hátrahagyott irataiból ... Közli Hattyuffy Dezső. Régi Magyar Könyvtár. 22.

⁷⁾ 37—38. l.

mely Ányos előbb idézett felszólítására adott válaszát tartalmazza. A könyvtárban levő könyveket nézegetve

• Véletlenül egyre vetem szemeimet,
'S hogy tudgyam ki légyen nyujtám kezeimet.
Ez volt Anglus Pope, ki haza nyelvében
Nemzetét mulattya megírott versében.
Az Emberi állat főbb tekintetében
Mi légyen, foglalá szép s tudós könyvében.
Alig napfényt látott, máris Anglus nyelvből
Lettek fordítottí külömbféle Nemből.
Olvashattuk Popet már francia Nyelvben,
Deákban, Olaszban fordítva s Németben,
Sajnálottam, hogy még Hazánk értelmére
Nem ébredett senki által tevésére:
Ügy hittem magamban...¹⁾

A következő sorokból megtudjuk, hogy hozzáfogott Pope tan-költeményének fordításához. Le is fordította az első levelet és csak a másodiknál látta, hogy «e könyvet» már lefordította Bessenyei György. Kreskay fordítása abbamaradt, de azért akad Pope költeményének több későbbi fordítója.²⁾ Pápai István, nagyenyedi ref. lelkes fordítása (1798) az első. Utána Bolyai Farkas ültette át az angol eredetiből magyar prózába (1819). Héczei Pál, peeri ref. pap ismét francziából fordította³⁾ (1829). Szilasi József főispánhoz írott ajánló soraiból tudjuk, hogy Bessenyei «Ember próbáját» még akkor is olvasták. Az «Eldőjáró beszéd» szerint Pope neve «sok Tudósoknak nyelvén forog», úgy hogy Héczei fordítása nem látszott feleslegesnek. Ismerte ő Voltaire ítéletét is a költeményről.⁴⁾ Francia közvetítést állapíthatunk tehát meg az Essay on Man-nél még 1829-ben is Héczei szövegét azonban összehasonlítottatta az angol eredetivel. Göböl Gáspár, kecskeméti esperes végezte el ezt a munkát.⁵⁾

A negyedik fordítás: Az emberről való Elmélkedésben tett Próba (Koszorú, Szépliteraturai Ajándék a Tud. Gyűjt.-hez. 1837. 81—128 l.). Lehet, hogy e verses fordítás angoltól való.⁶⁾ Ime, a híres költemény, melynek gyengéire Angliában már a kíméletlen Johnson utalt,⁷⁾ nálunk még mindig számíthat olvasóra olyan korban, a mikor az angol irodalom legjelesebb termékei már közvetlen úton jutnak el hozzánk.

¹⁾ Bizonyára: Essay sur l'homme, poëme philosophique en cinq langues, savoir: Anglois, Latin, Italien, François et Allemand. Strasbourg, 1762. — Egy példánya megvan a M. Nemz. Múzeum Könyvtárában.

²⁾ L. Bessenyei György: Az embernek próbája. Kiadta Harsányi István. Régi Magyar Könyvtár 30. Bev. 13. l. A többi Pope-fordítást is Harsányi állította össze.

³⁾ Próbátétel az emberről... Héczei Pál, Peer Ref. pap és Esperest. Budapest, 1829. IX. l.

⁴⁾ XIII—XIV. l.

⁵⁾ XVI. l.

⁶⁾ L. a 124. l. a következő jegyzetet: «Grajpös Angolúl mondvá, de írva Gripus»

⁷⁾ «Never was penury of Knowledge, and vulgarity of sentiment so happily disguised.» Id. Pope-kiadás. II. 268. l.

Az *Essay on Man* mellett nagyon hamar vált híressé nálunk Pope költői levele: *Eloisa to Abelard*. E költemény páthoszával, retorikai szépségeivel hatott francia utánozóira,¹⁾ a kik közül benünket leginkább Colardeau érdekelt. «Lettre amoureuse d'Héloïse à Abailard (1758) című szabad átdolgozásának inkább akad magyar fordítója, mint Pope költeményének. Czirjék Mihály fordította le elsőnek (Érzékeny levelek. Bécs, 1785.), hét évvel később pedig Dayka Gábor (Heloiz Abelárdhoz. Abelárd Heloizhoz. Francziából. 1792.). Kazinczy leveleiből tudjuk, hogy ő bízta Daykát e fordításra,²⁾ mely a cenzura miatt más címet is kapott: *Clelia, Vestának leánynapja, kedveséhez Aulushoz.*³⁾

Popeban igazi lírai tehetség nincsen. Az érzés mélysége helyett páthosz uralkodik e költeményében is, a hang közvetlenségét a művészi kicsiszolt kifejezés pótolja. Joggal mondja költői leveléről Bensly: «the feeling has been fondled for a literary purpose».⁴⁾ De épen a csillogó költői dikció, a paracleti szerelmes szenvedélyes áradozása hatott megtévesztő szépségeivel a francia költőkre és a mi lírikusainkra is, a kik nagyobb részt vagy francia fordításból, vagy pedig Colardeau szabad átdolgozásából ismerték meg Eloisa és Abelard szerelmének szomorú történetét. Sűrűn olvashatták. Nevük oly ismerős, akárcsak Sappho és Phaon vagy Laura és Petrarca neve.

Ányos Pál⁵⁾ «Érzékeny gondolatai» között olvassuk a következő sorokat:

«Boldog Héloïze, híved szerelmével,
Ki tsudálatosan hevített tűzével;
Mert, ha voltaképpen szívét megvizsgálom,
Ott igaz szerelem képét feltalálom.»

(Héloïze és Abelard igaz szerelem példája.
Érzékeny gondolatok. XXXV. Id. kiad.)

Hogy mennyire elterjedt olvasmány volt Eloisa és Abelard szerelmének története, arról Csokonainak Kazinczyhoz 1803. febr. 20-án írott levele tesz tanubizonyságot.⁶⁾ E szerint Fazekastól hallott egy oly gyűjteményről, melyben «Abelard és Heloiz szerelméről írott Poémák mind ki vannak adva francziául, az angol és olasz versekkel együtt.» Idézi is a kiadást, bár nem ismeri.⁷⁾ Dayka fordítását Czirjék Mihályéval szeretné összehasonlítani. Majd így folytatja:

¹⁾ L. Lanson id. művét. 578. l.

²⁾ Lev. II. 189.

³⁾ Dayka költeményei. Olesó Könyvtár. 90—95. l. és Kaz. lev. III. 435. l.

⁴⁾ The Cambridge Hist. of Engl. Lit. IX. köt. 71. l.

⁵⁾ Pope-ot máskor is említi. Bessenyeinek, Pestre. 1779. jun. 9. cz. versben.

⁶⁾ Kaz. lev. III. 18—19. l. E levele Dayka verseire tett észrevételeit tartalmazza.

⁷⁾ Collection d'Heroides et pièces fugitives en vers de Mrs. Dorat, Pezay, Blin de Sain, More, Colardeau, de la Harpe et Autres. Liège 1769. VI. Vol. — A. M. Nemz. Muzeum könyvtárában található Bussy-Rabutin gyűjteménye: Les lettres et épitres amoureuses d'Héloïse et d'Abeillard traduites librement en vers et en prose par Mm. de Beauchamps, Pope, Colardeau, Dorat, Feutry, Mercier, C**, Dourxigné, Saurin etc. Paraclet 1787.

«A mi a Pope két kis takaros Levelét illeti, azt a Dayka manuscriptumába hijába kerestem. Lefordította azt mind a kettőt Cseppán István Úr, a Festeticsek fiscalisa, Somogyban, s ki is nyomtatódott az Orpheusban: de le van é az is fordítva Dayka által?» Csokonai tévedett. Cséppán István két levele (I. Abelárd utolsó szavai Heloizához, A német Original után. II. Viszont a Heloize Abelárdhoz. Ford. Gy. Tsépany István. Orpheus. II. 1790. 133—134. l.) egy német utánzat után készült. Külömben is, Pope költeménye csak Eloisa levelét tartalmazza. Az utánzók (így Colardeau is) egészítették ki Abelard válaszával. Csokonai egy versében is (Szerelmes kívánság) említi Pope szerelmeseit:

•A hol kevesebb bánattal
Néz Abelard hírére,
Heloizt jobb foganattal
Tanítja szerelmére . . .•

Kisfaludy Sándorra — úgy látszik — mélyebb hatást tett a szerelmesek sorsa. Költeményeiben többször érinti:

•Szerelmei Petrarchának,
Abeilardnak, s Didónak,
Szerelmei Júliának,
Saint Preuxnek, és Sapphónak,
Mély szerelmek, nagy sérelmek . . .»
(Kesergő Szerelem, 160. dal.)

Vagy:

•Itten sírom patakokban
Orpheus vérkönnyeit;
Itt zokogom bús hangokban
Abeilard keserveit . . .»
(Kesergő Szerelem, 8. dal.)

A «Külömböző töredékek és gondolatok» közül az 53-dikat idézzük:

•Ha megriadna is fejem felett
A Végítélet trombitája,
Ha bár körültem minden elszórtt
Embertetem felkelne is
Halottiból, — nem hagyhatom.«
(Heloiza a klastromban.)

Kisfaludy bizonyára francziául olvasta Pope költői levelét vagy annak utánzatait is. Az eredeti költeményt — természetesen francia fordításban — ismerhette. Hogy Pope híres tankölteményét szerette olvasgatni, azt ő tőle magától tudjuk:

•Szeretem én Pope isteni Lanttya lelkes hangjában Megismerni: az itteni Napalatti laktában, Az ember ő portestével, És mennyei elméjével, Melly kétesen tenyészett Csudálatos természet!	Mint lehet föld királyává Égből eredtt eszével; S meg mint lehet föld barmává Földből forró vérével; Valójának ingerei Életének milly szelei: Istenhez fel nem kapják, — Férgekhez le mint csapják.» (A boldog szerelem. VI. ének.)
---	---

Később lesz arról szó, hogy Kisfaludy Pope egyéb munkáit is ismerte. Valószínűleg olvasta tehát költői levelét és nemcsak annak francia utánzatait. Bajos annak megállapítása, hogy Eloisa és Abelard szerelmi tragédiája volt-e valamilyen hatással a kesergő szerelem költőjére. Még a hol a gondolat és a hangulat bizonyos rokonságot árul is el (pl. a 33. dalban), ott a hasonlóság oly általános, szinte ki nem kerülhető motivumokra szorítkozik, hogy bensőbb kapcsolatot Kisfaludy stanzái és Eloisa keservei között kimutatni nem lehet. Hogy azonban a szerelmi történet Kisfaludy fogékony lelkét megkapta, azt az előbbi idézetek eléggé bizonyítják.

Eloisa levele sokáig lehetett kedves olvasmánya költőinknek. Bölöni Farkas Sándor (ki később Angliába is eljutott) Kazinczyhoz írott levelében említi 1815-ben.¹⁾ Kölcsény még 1816. ápr. 8-án írja Kállay Ferencznek: «A levelezést nemcsak a szerelmes ifjú és leánya számára találta fel valamely istenség, mint Heloize mondja, sőt inkább a barátok számára.»²⁾ Pope műveit abban az időben már jól ismerte. Kazinczyhoz még 1815. ápr. 8-án írott levelében a következőket olvassuk: «Cervantes, Swift, Pope és Sterne nekem rendkívül kedvesek; s óhajtanám, hogy minden a kivel beszélek, ezt a négyet, és még Homért és Göthét ismerné, s így életem örökre magas érzemények és vidám launa közt oszlana föl.»³⁾ Abban az időben még nem értette az angol nyelvet, csak későbből van adatunk, hogy megtanulta. Bizonyára francia fordításban olvasta Pope műveit.⁴⁾

Íme, az angol klasszikus második költeménye, melyet a francia irodalom közvetített a mi költőinkkel.

A nyolczvanas években észlelhetjük először azt a törekvést, mely hazai műveltségünket közvetlen érintkezésbe akarja hozni Anglia szellemi életével. Nem fejtegethetjük e helyen ennek a törekvésnek okait és eredményét. Csak arra utalhatunk itt, hogy ugyanakkor, a mikor egy Széchenyi Ferencz, egy Teleki László figyelme irányul Anglia politikai és társadalmi életére, műveltségére, tudományos- és szépirodalmára, ugyanakkor kezdődik nálunk az angol irodalom közvetlen hatásának korszaka. Szórványosan és szerényen mutatkozik eleinte ez a hatás, inkább csak angol műveknek az eredetiből való fordítására szorítkozik. Papok, a kik vagy Angliában jártak, vagy valamely református iskolában (Debreczen) tanultak meg angolul, voltak az első közvetítői a közvetlen szellemi érintkezésnek. Hogy az angol műveltség és irodalom — támogatva politikai életünk fejlődése által — mint termékenyítette meg azután magyar kulturánkat, annak kimutatása az irodalomtörténeti kutatásnak még megoldandó feladata.

¹⁾ Kaz. lev. XIII. 263. l.

²⁾ Kölcsény Minden munkái. X. 27. l. — V. ö.

Heav'n first taught letters for some wretch's aid,
Some banished lover, or some captive maid.

Pope: Eloisa to Abelard. 51—52. s. és Colardeau sorait:

L'art d'écrire, Abailard, fut sans doute inventé
Par l'amante captive et l'amant agité.

³⁾ Kaz. lev. XII. 488—9. l.

⁴⁾ Ezt a feltevést alább fogjuk igazolni.

Péczei József és Kis János első költőink, a kik angolul értettek. Ők — a mennyire az akkori viszonyok megengedték — az angol irodalom termékeit lehetőleg eredetiben iparkodtak olvasni, bár mindkettőnek fordításában tapasztalható még francia, illetőleg német közvetítés is. Pope költeményeit már angolul olvasták. A Minden Gyűjtemény IV. kötetében (A nagy embereknek temető helyek Westminster templomában Londonban. 114—119.) található Popenak Newtonra írott epigrammája angol eredetiben, utána pedig annak magyar fordítása. Ugyan e sírfeliratot fordította le angolból Szilágyi szuperintendens is (a harmadik pap!) az Orpheus I. kötetében.¹⁾ Dayka Gábor fordítása valószínűleg francziából való. Csokonai szerint²⁾ Pope epigrammája «nem talált még eddig nyelvünkön szerencsés fordításra... A 'fiat Newton et facta est lux' szűkölködik epigrammai élesség nélkül.»³⁾

Pope költeményeivel azonban még a 90-es években is legnagyobb részt francia fordításból ismerkednek meg íróink. A pesti magyar társaság kiadásainak I. darabja (Pest, 1792) prózai fordításban közli Pope költeményét a műbírálatról. (Elmélkedés a kritikáról. 115—149. l.) A 149. lapon található «jelentés» szerint a magyarázó jegyzeteket a francia kiadás szerint Petravits Ignác és Peláty Anzelmus fordították.⁴⁾ Egy névtelen fordította le prózában Pope Windsor forest című leíró költeményét az Urania III. kötetében. (A windsori erdő. Mylord Lansdownhoz. Popé szerint — szabadon. 112—135. l.) A magyar szöveg kissé módosult. A fordító itt-ott változtatott a sorrenden, egy-egy rövidebb részletet, angol történeti, földrajzi vonatkozást elhagyott, egyébként azonban hűen ragaszkodik a francia szöveghez. Mert hogy a fordítás francziából való, azt a magyar szövegből állapíthatjuk meg. A szószerinti egyezések, itt-ott elkövetett hibák elárulják még a kiadást is, a melyet a fordító használt. Ez az ismeretes amsterdam-leipzigzi francia kiadás. (Oeuvres diverses de Pope, traduites de l'Anglais. Nouvelle Edition. Tome I—VII. A Amsterdam et à Leipzig, 1763.) Ez állítás igazolására hadd álljon itt néhány jellemző példa. V. ő.

magyar: Anna uralkodik ez Helyeken

francia: Anne règne dans les lieux

angol: a Stuart reigns ... (id. kiad. 42. sor.)

Vagy:

magyar: a madár felemelkedvén a fellegek felé győzedelmes Szárnyaival
boszszontja a maga Ellenségének keresését...

¹⁾ Orpheus. Kiadta Széphalmy Vintze. I. 1790. Jan. Febr. Mart. 28. l. Póp Newtonra. Szilágyi is közli az epigrammát *angol* nyelven.

²⁾ Kaz.-hoz írt és feljebb id. lev.

³⁾ Héczei is említi id. munkájában mint «nevezetes epitaphiumot» és le is fordítja (25.). Közöl egy latin fordítást is:

Naturam legesque suas nox atra tegebat,

Sit Neutonus ait Deus et lux cuncta fuere.

Nem tudom megállapítani, honnan vette Csokonai a maga idézetét.

⁴⁾ A kiadás csonka, mert a magyarázó jegyzetek elmaradtak.

francia: l'oiseau s'élève vers les nues d'une aile triomphante, et semble insulter à la vaine poursuite de son ennemi...

angol: See! from the brake the whirring pheasant springs,
And mounts exulting on triumphant wings... (111—112. s.)

Egy másik példa:

magyar: Ha Arkádia ditsérte a maga Térségeit, hogy a *Látóna* Leánya azokat szerette látogatni...

francia: Si l'ancienne Arcadia pouvait vanter ses plaines que la fille de *Latone* aimoit à parcourir...

angol: Let old Arcadia boast her ample plain,
Th' immortal huntress, and her virgin-train...

A magyar szövegben elmaradtak az angol folyók nevei, csakúgy mint a francziában stb. stb. A fordító rövidsége, itt-ott a leírás tömörítésére törekedett. Ebből azután különös hiba ered. A leírt fázán leírása Pope költeményének egyik legnagyobb szépsége. Nem hagyta el a magyar fordító, csakhogy a leírást a fogolyra alkalmazza (118—119. l.), a melyre természetesen nem állhatnak a festői jelzők «tündöklő és különböző színekről», «biborszín taréjról», «szép karikáról, mely nyakát kerítette», «tollainak fénylő zöld színéről», a «megfestett szárnyakról» és «az ő aranyos melléről». Néhány sorral e leírás előtt az angol eredetiben és a francia fordításban is a fogolyról van szó. A magyar fordító — elég helytelenül — összevonta a leírást.

Hogy a fordítás az amsterdam-leipzig kiadásból való, azt a következőkből következtethetjük. A magyar fordításban III-ik Eduard cselekedeteiről van szó (129. l.), a francia és az angol eredeti csak Edouardról, illetőleg Edwardról szól. Az idézett francia kiadásban azonban jegyzetben olvasható, hogy III-ik Edouardot kell itt érteni. A magyar fordítás ugyanazon lapján olvassuk II-ik Henrik nevét. Az angol szöveg «ill-fated Henry»-ről tud, a francia pedig (az id. kiadásban) így hangzik: «le trist sort (2) de Henri. A jegyzet magyarázatot fűz hozzá: (2) Henri IV. A magyar fordító összetévesztette a két számot és tévedéséből nyilvánvaló, hogy az amsterdam-leipzig francia prózai szöveget használta. (Az 1761-iki bécsi kiad. u. a. helyen 3 De Henri] Henri VI.)

Aránylag hosszasan szóltunk az Urania Pope-fordításáról, de mivel a fordítás még nem volt összehasonlítás tárgya, nem tartottuk feleslegesnek e kitérést.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

(Vége következik.)

Οἱ τρόποι

τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατρα-
χομυομαχίας καὶ τοῦ Ἑσιόδου

ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν καὶ
παραβαλλόμενοι πρὸς ἀλλήλους καὶ τοὺς τρόπους τῆς Ἰλιάδος καὶ
Ὀδυσσεΐας, τοῦ Πηνδάρου, Βαχρυλίδου, Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐρι-
πίδου καὶ Ἀριστοφάνους.

(Συνέχεια καὶ τέλος.)

VII. Ἡ ἱατρική.

Ἡ βαρεῖα νόσος. Ἰ. Γ, I, 1.

VIII. Ὁ πολιτικὸς βίος.

1. Ἡ διαρπαγὴ τῆς καλῶς ἰδρυθείσης πόλεως. ὥς τε πόλιν ἀλά-
παξεν εὐκτιτον ὥς τ' ἐτέλεσεν ἱμερόεντα γάμον. Ἀποσπ. 815—816.
Παραβολή.

2. Ἡ κρατερὰ φυλακή. Ἰδὲ Γ, I, 1.

IX. Ἡ θήρα.

1. Ὁ ἄγριος χαυλιόδους κάπρος, ὅστις θέλων νὰ μάχηται,
ἀνδράσι θηρευταῖς ὀρμώμενος ἀκονίζει τὸν λευκὸν ὀδόντα του
στάζει δὲ αὐτῷ τοὺς ὀδόντας τρίζοντι ὁ ἀφρὸς περὶ τὸ στόμα καὶ
φρίσσουναι αἱ ὀρθαὶ τρίχες ἐπὶ τοῦ νώτου καὶ τοῦ αὐχῆνος (αἱ φά-
ραγγες τοῦ ὄρους καὶ τὸ φλεγόμενον πῦρ). οἷος δ' ἐν βήρσης ὄρεος
χαλεπὸς προῖδέσθαι κάπρος χαυλιόδων φρονέει θυμῷ μαχέσασθαι
ἀνδράσι θηρευτῆς, θήγει δέ τε λευκὸν ὀδόντα δοχμωθεὶς, ἀφρὸς δὲ
περὶ στόμα μαστιχῶντι λείβεται, ὅσσε δέ οἱ πυρὶ λαμπετόωντι ἔικτον,
ὀρθὰς δ' ἐν λοφιῇ φρίσσει τρίχας ἀμφὶ τε δειρήν' τῷ ἔκελος Διὸς
υἱὸς ἄφ' ἱππείου θόρε δίφρου. Ἀσπ. 386—392. Πολυχρωμικὸν
σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.

2. Ὁ νεανικὸς κυνηγός, τὸ βέλος καὶ τὸ νεῦρον τοῦ τόξου.
Ἰ. Γ, XIV, β, 1.

X. Ἡ κτηνοτροφία.

1. Ὁ ποιμὴν. 1. Ἰήσωνι, ποιμένι (ὁ βασιλεὺς) λαῶν. Θεογ.
1000. 2. υἱὸν Ἰήσονα, ποιμένα (ὁ ἀρχηγός) λαῶν. Ἀποσπ. 19, 1.
3. Ἀλκμάονα ποιμένα (ὁ ἀρχηγός) λαῶν. Ἀποσπ. 245, b, 1.

2. Ἡ μόσχον θηλάζουσα δάμαλις. χαλεπή δ' ὑπόπορτις (ἡ
θηλάζουσα μήτηρ) ἔριθρος. Ἔργ. 603.

XI. Ἡ μελισσοουργία.

1. Οἱ ἀδύνατοι κηφῆνες, οὔτινες τὰ ἔργα τῶν μελισσῶν ἀεργοί κατεσθίουσιν. ὃς μὲν ἀεργὸς ζῶη, κηφῆνεσσι κοθοῦροις εἵκελος ὀργήν, οἷ τε μελισσῶν κάματον τρύχουσιν ἀεργοὶ ἔσθοντες. Ἔργ. 303—306. *Παραβολή.*

2. Αἱ μέλισσαι, αἵτινες ἐν σκεπασμένοις σμήνοισι τρέφουσι τοὺς κηφῆνας τοὺς κοινωνοὺς τῶν χαλεπῶν ἔργων των καὶ πᾶσαν τὴν ἡμέραν σπεύδουσιν ἐτοιμάζουσαι τὰ κηρία λευκά, ἐνῷ οἱ κηφῆνες μένοντες ἐν τοῖς σκεπασμένοις σμήνοισι συναθροίζουσιν ἐν τῇ γαστέρι των τὰ ἔργα ἄλλων (ἡ ἡμέρα, ὃ καταδύων ἥλιος καὶ ὃ θερισμός). ὥς δ' ὅπου ἐν σμήνεσσι κατηρεφέεσσι μέλισσαι κηφῆνας βόσκωσι, κακῶν ξυνήοντας ἔργων· αἱ μὲν τε πρόπαν ἡμαρ ἐς ἡέλιον καταδύντα ἡμάταιι σπεύδουσι τιθεῖσιν τε κηρία λευκά, οἱ δ' ἔντοσθε μένοντες ἐπηρεφέας κατὰ σίμβλους ἀλλότριον κάματον σφετέρην ἐς γαστέρ' ἀμῶνται (ὃ θερισμός ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς συναθροίσεως). ὥς δ' αὕτως ἄνδρεςσι κακὸν θνητοῖσι γυναῖκας Ζεὺς ὑψιβρεμέτης θῆκεν, ξυνήοντας ἔργων ἀργαλέων· ἕτερον δὲ πόρεν κακὸν ἀντ' ἀγαθοῖο. Θεογ. 594—602. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

XII. Ἡ κηπουρικὴ.

1. Ἡ ἀνθισις. 1. τέθηλε (ὃ πλοῦτος) πόλις, λαοὶ δ' ἀνθεῦσιν (ἡ εὐτυχία). Ἔργ. 277. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.* 2. θάλλουσιν (ἡ ἀφθονία) δ' ἀγαθοῖσι διαμπερές. Ἔργ. 236. 3. Εἰρήνην τεθαλυῖαν (χαρὰν παρέχουσαν). Θεογ. 902.

2. Τὸ ἄνθος. 1. Εὔνεκα μαχλοσύνης στυγερῆς τέρεν ὤλεσαν ἄνθος (ἡ ὠραιότης). Ἀποσπ. 28. 2. τέρεν ἄνθος (ἡ ὠραιότης) ἔχοντ' ἐρικυδέος ἥβης. Θεογ. 988.

3. Ἡ φύτευσις. 1. ἀρῆς ἀλκτῆρα φυτεύσαι (ἡ δημιουργία). Ἀσπ. 29. 2. αὐτὰρ ὑπαὶ Κεφάλῳ φυτύσατο (ἐγέννησεν) παίδιμον υἱόν. Θεογ. 986. 3. ἐσθλὴ μὲν γάρ θ' ἥ γε φυτευέμεν (ἡ γέννησις) ἥδὲ γενέσθαι ἀνέρι τ' ἥδὲ γυναικί. Ἔργ. 812—813.

XIII. Ἡ γεωργία.

1. Ἡ κακὴ σπορὰ καὶ ὃ κακὸς θερισμός. Εἰ κακὰ τις σπείρει, κακὰ κέρδεα κ' ἀμήσειεν (ὃ κακὰ ποιῶν κερδίζει κακά). Ἀποσπ. 174. *Ἀλληγορία*

2. Ὁ θερισμός. Ἰ. Γ, XI, 2.

XIV. Ἡ φύσις.

α) Αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως.

1. Ἡ πέτρα, ἥτις ἀπὸ μεγάλης κορυφῆς ὄρους ὀρρωμένη μακρὰ πηδῶσα κυλίεται καὶ ἡχοῦσα ταχέως ἔρχεται, ἀντιτασσομένην δὲ ὑψηλῷ βράχῳ συγκρούεται. Ἰ. Γ, XIV, β, 2.

2. Ἡ ὑψηλὴ πέτρα. Ἰδὲ Γ, XIV, β, 1.

3. Αἱ ἀφ' ὑψηλῆς κορυφῆς μεγάλου ὄρους πηδῶσαι, ἐπ' ἀλλήλας πεσοῦσαι καὶ ταχέως κυλιόμεναι πέτραι· τὸ πεδίον (αἱ ὑφίκομοι¹⁾ δρύες, αἱ πεῦκαι καὶ αἱ τανύρριζοι²⁾ αἰγαιοί). ὥς δ' ὅτ' ὑψηλῆς κορυφῆς ὄρεος μεγάλοι πέτραι ἀποθρόσκωσιν, ἐπ' ἀλλήλας δὲ πέσωσι, πολλὰ δὲ δρύες ὑφίκομοι, πολλὰ δὲ τε πεῦκαι αἰγαιοὶ τε τανύρριζοι ῥίγνυνται ὑπ' αὐτῶν ῥίμφα κυλινδομένων, ἥος πεδίονδ' ἀφίκωνται, ὥς οἱ ἐπ' ἀλλήλοισι πέσον μέγα κεκλήγοντες. Ἀσπ. 374—379.

Πολυχρωμικὴ παραβολή.

4. Αἱ φάραγγες τοῦ ὄρους. Ἰδὲ Γ, IX, 1.

5. Αἱ φάραγγες τοῦ ὄρους καὶ ἡ γῆ. Ἰ. Γ, VI, 1.

β) Τὰ ζῷα.

1. Οἱ διὰ φονευθεῖσαν ἔλαφον κατ' ἀλλήλων ὀρρωμένοι καὶ τοὺς ὀδόντας δεινῶς τρίζοντες δύο θυμούμενοι λέοντες, οἱ διὰ ὀρεινόμον αἶγα ἢ ἀγρίαν καὶ πιμελῆ ἔλαφον ἀλλήλοισι μαχώμενοι καὶ δεινῶς φωνάζοντες γαμφώνυχοι καὶ ἀγκυλοχῆλαι³⁾ αἰγυπιοί (ἡ ὑψηλὴ πέτρα, ὁ νεανικὸς κυνηγός, τὸ βέλος καὶ τὸ νεῦρον τοῦ τόξου). ὥς δὲ λέοντες δύο ἀμφὶ κταμένης ἐλάφοιο ἀλλήλοισι κοτέοντες ἐπὶ σφέας ὀρμήσωσι, δεινὴ δὲ σφ' ἱαχὴ ἄραβος θ' ἅμα γίγνεται ὀδόντων· οἱ δ' ὥς τ' αἰγυπιοὶ γαμφώνυχες, ἀγκυλοχῆλαι, πέτρῃ ἔφ' ὑψηλῇ μεγάλα κλάζοντες μάχωνται αἰγὸς ὀρεσσινόμου ἢ ἀγροτέρης ἐλάφοιο πίονος, ἦντ' ἐδάμασσε βαλὼν αἰζήσιος ἀνὴρ ἰὼ ἀπὸ νευρῆς, αὐτὸς δ' ἀπαλήσεται ἄλλῃ χώρου ἄιδρις ἑών· οἱ δ' ὀτραλέως ἐνόησαν, ἐσσυμένως δὲ οἱ ἀμφὶ μάχην δριμεῖαν ἔθεντο· ὥς οἱ κεκλήγοντες ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν. Ἀσπ. 402—412. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*

¹⁾ ὑψηλαὶ καὶ πολύφυλλοι.

²⁾ ἔχουσαι μακρὰς ῥίζας.

³⁾ ὀρεπανοειδεῖς πόδας ἔχοντες.

2. Ὁ λέων, ὅστις συναντῶν νεκρὸν σῶμα λαιμάργως σχίζει τὸ δέρμα του κρατεροῖς ὄνυξιν, πληροῦται ὀργῆς ἢ σκληρὰ καρδίᾳ του, φοβερῶς δὲ καὶ τρομερῶς προσβλέπων τοῖς ὄμμασι μαστίζει τῇ οὐρᾷ τὰς πλευράς καὶ τοὺς ὤμους του καὶ ἀνασκαλεῖται τοῖς ποσὶ τὴν γῆν, οὐδεὶς δὲ τολμᾷ ἰδὼν αὐτὸν ἐνώπιον νὰ προσεγγίσῃ ἢ νὰ μάχῃται αὐτῷ· (ἡ πέτρα, ἣτις ἀπὸ μεγάλης κρουφῆς ὁρους ὀρυωμένη μακρὰ πηδῶσα κυλίνεται καὶ ἰχθυῶσα ταχέως ἔρχεται, ἀντατασσομένη δὲ ὑψηλῷ βράχῳ συγχροῦνται ἢ ἐπιθυμία). τὸν μὲν ἔπειτ' εἶπας Διὸς ταλακάρδιος υἱός, αὐτὸς δὲ βροτολογιγὸν Ἄρην προσιόντα δοκεύσας, δεινὸν ὄρων ὅσσοισι, λέων ὡς σῶματι κύρσας, ὃς τε μάλ' ἐνδυκέως ῥινὸν κρατεροῖς ὀνύχεσσι σχίσσας ὅτι τάχιστα μελίφρονα θυμὸν ἀπήρᾳ· ἐμ. μένεος δ' ἄρα τοῦ γε κελαινὸν πίμπλαται ἦτορ· γλαυκιδίων δ' ὅσσοις δεινὸν πλευράς τε καὶ ὤμους οὐρῇ μαστιγῶν ποσσὶν γλάφει, οὐδὲ τις αὐτὸν ἔτλη ἐς ἄντα ἰδὼν σχεδὸν ἐλθέμεν οὐδὲ μάχεσθαι τοῖος ἄρ' Ἀμφιτρωϊάδης, ἀκόρητος αὐτῆς, ἀντίος ἔττη Ἄρης, ἐνὶ φρεσὶ θάρσος ἀέξων, ἐσσυμένως· ὁ δὲ οἱ σχεδὸν ἤλυθεν ἀχνύμενος κῆρ· ἀμφοτέρω δ' ἱάχοντες ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν. ὡς δ' ὅτ' ἀπὸ μεγάλου πέτρη πρηῶνος ὀρούσῃ μακρὰ δ' ἐπιθρῆσκουσα κυλίνδεται, ἡ δὲ τε ἡχῇ ἔρχεται ἐμμεμαυῖα (ἢ ἐπιθυμία ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ταχύτητος), πάγος δὲ οἱ ἀντεβόλησεν ὕψηλός· τῷ δὲ συνενεῖκεται, ἔνθα μιν ἵαχε· τόσσῃ ὁ μὲν ἱαχῇ βριζάρματος οὐλῖος Ἄρης κεκληγγὼς ἐπόρουσεν. Ἀσπ. 424—442. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

3. Ἡ ὄφεις. Ὅς τε παρὲκ Πανοπῆα διὰ Γλήχωνά τ' ἐρυμνὴν καὶ τε δι' Ἐρχομενοῦ εἰλιγμένος εἶσι δράκων ὥς. Ἀποσπ. 38. *Παραβολή.*

4. Ἡ δῆξις. 1. κραδίην δ' ἔδακ' (ἡ λύπη) ἀνδρὸς ἀβρούτεω. Εργ. 451. 2. δάκην (ὁ ἐρεθισμός) δὲ ἐ νειόθι θυμὸν. Θεογ. 567.

γ) Τὰ φυτά.

1. Αἱ ὑψίχομοι δρύες, αἱ πεῦκαι καὶ αἱ τανύρριζοι αἰγειροί. Ἰ. Γ, XIV, α, 3.

2. Ὁ βλαστός. 1. Ἰφίτος, ὅζος (ὁ γόνος) Ἄρης. Ἀποσπ. 110, 4. 2. Νικόστρατον, ὅζον (ὁ γόνος) Ἄρης. Ἀποσπ. 99, 2. 3. Ἰππόστρατος, ὅζος (ὁ παῖς) Ἄρης. Ἀποσπ. 73. 4. Τιταρήσιον, ὅζον (ὁ παῖς) Ἄρης. Ἀσπ. 181.

3. Ἡ δρυς ἢ ὑψηλὴ πεύκη (ὁ Ζεὺς καὶ ὁ καπνώδης κεραυνός). ὡς ὅτε τις δρυς ἤριπεν ἢ ὅτε πεύκη ἡλίβατος, πληγείσα Διὸς φολόεντι κεραυνῷ· ὡς ἔριπ'. Ἀσπ. 421—423. *Πολυχρωμικὴ παραβολή.*

δ) Τὸ πῦρ.

1. Τὸ φλεγόμενον πῦρ. Ἰ. Γ, IX, 1.
2. Τὸ φῶς τοῦ φλεγομένου πυρός. τεύχεσι λαμπομένους σέλας ὥς πυρὸς αἰθομένοιοι. Ἀσπ. 60. *Παραβολή*.
3. Τὸ πῦρ (καὶ ἡ θύελλα). τοὶ δ' ἄμυδις προγένοντ' ἔκελοι πυρὶ ἢ θυέλλῃ. Ἀσπ. 345. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.
4. Ἡ φλόξ. μέγα ἰάχων φλογὶ εἴκελά τ' ἔγχεα πάλλων. Ἀσπ. 451. *Παραβολή*.

ε) Τὸ ὕδωρ.

Ἡ ῥέων ποταμός. Ποταμῷ ῥέοντι εὐικώς. Ἀποσπ. 263. *Παραβολή*.

ζ) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

1. Ἡ ἡμέρα καὶ ὁ καταδύων ἥλιος. Ἰ. Γ, XI, 2.
2. Τὸ φῶς τῆς σελήνης. Θηρώ τ' εὐειδέα ἱκέλην φαέεσσι σελήνης. Ἀποσπ. 142, 4. *Παραβολή*.
3. Τὸ φῶς. Τελαμῶν ἀκόρητος αὐτῆς ἡμετέροις ἐτάροισι φῶς (τὸ κλέος) πρῶτιστος ἔθηκε κτείνας ἀνδρολέτειραν ἀμώμητον Μελανίπην. Ἀποσπ. 278, 1—3.
4. Ἡ λάμψις. χάρις δ' ἀπελάμπετο (τὸ καλλώπισμα) πολλή. Θεογ. 583.
5. Ὁ καπνώδης κεραυνός. Ἰ. Γ, XIV, γ, 3.
6. Ὁ κεραυνός (καὶ ὁ αἰγίοχος Ζεὺς). Διὸς ἄλκιμος υἱὸς.... ἱππείου θόρε δίφρου, εἴκελος ἀστεροπῇ πατρὸς Διὸς αἰγίοχοιο. Ἀσπ. 320—322. *Πολυχρωμικὴ παραβολή*.
7. Ἡ δοσός. τῷ μὲν ἐπὶ γλώσση γλυκερὴν χεῖουσιν ἐέρσην (ἡ χάρις). Θεογ. 83.
8. Ἡ θύελλα. Ἰδὲ Γ, XIV, δ, 3.
9. Ἡ πνοή. 1. τῆς καὶ ἀπὸ κρήθεν βλεφάρων τ' ἄπο κυανέων τοῖον ἄηθ' (ἡ ὠραιότης) οἷόν τε πολυχρύσου Ἀφροδίτης. Ἀσπ. 7—8. 2. ἀπὸ εἶδος ἄητο (ἡ ὠραιότης). Ἀποσπ. 245, 7.

Ἐξετάζοντες νῦν τοὺς τρόπους τῶν Ὀμηρικῶν καὶ Ἡσιοδείων σωζομένων καὶ παραβάλλοντες αὐτοὺς πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς τρόπους τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας, τοῦ Πινδάρου, Βακχυλίδου καὶ

εἰδὼν τσάρων μεγάλων ἀττικῶν δραματικῶν καταντῶμεν εἰς τὰ ἐξῆς διδάγματα.¹⁾

Ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς καὶ Ἡσιοδεῖσις σωζομένοις ἀποτελοῦσιν αἱ ἐκ τῆς φύσεως παρελημμέναι εἰκόνες ἐν τρίτον, ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσεΐᾳ τὸ ἥμισυ, καὶ παρὰ τοῖς μεγάλοις ἑλληνικοῖς ποιηταῖς τῆς πέμπτης π. χ. ἑκατονταετηρίδος ἐν τέταρτον συμπάντων τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παραβολῶν καὶ μεταφορῶν, καθὼς καὶ τὸν τῶν βραχειῶν καὶ ἀνεπτυγμένων παραβολῶν ἐπικρατεῖ ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς καὶ Ἡσιοδεῖσις σωζομένοις περίπου ἰσορροπία· ἐν τῇ Ἰλιάδι ἀποτελοῦσιν αἱ παραβολαὶ τὸ τετραπλάσιον τῶν μεταφορῶν καὶ αἱ διεξοδικαὶ παραβολαὶ τὸ διπλάσιον τῶν συντόμων παραβολῶν· ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ δεικνύουσιν αἱ παραβολαὶ τὸ διπλάσιον τῶν μεταφορῶν καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν διεξοδικῶν καὶ συντόμων παραβολῶν ἐπικρατεῖ ἐκεῖ ἰσορροπία· παρὰ τοῖς μεγάλοις ἑλληνικοῖς ποιηταῖς τῆς πέμπτης π. χ. ἑκατονταετηρίδος ὑπερβάλλουσιν αἱ μεταφοραὶ καὶ αἱ βραχεῖαι παραβολαί. Τὰ ἀνωτέρω τεκμηριοῦσιν, ὅτι τὰ Ὀμηρικὰ καὶ Ἡσιόδεια σωζόμενα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς χρόνους τοὺς μεταξὺ τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς λαμπρᾶς ἀττικῆς ἐποχῆς ἀφ' ἑτέρου κειμένων. Ἀλλὰ παραβάλλοντες χωριστὰ τὰ ποιήματα τὰ φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Ὀμήρου πρὸς τὰ τοῦ Ἡσιόδου ὁρῶμεν, ὅτι αἱ ἐκ τῆς φύσεως τρόποι καθὼς καὶ αἱ διεξοδικαὶ παραβολαὶ καὶ ἡ πολυχρωμία εἶναι ἐν τοῖς Ἡσιοδεῖσις συχνότερα ἢ ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς, ἐκ τούτου δὲ συνάγεται, ὅτι τὰ Ὀμηρικὰ σωζόμενα προήλθον ἐξ ἐποχῆς μεταξὺ Ἡσιόδου καὶ Πινδάρου κειμένης.

Ἢ ἀλληγορία ἄπαξ,²⁾ ὁ διπλοῦς τρόπος τρις ἀπαντᾷ.³⁾

¹⁾ Πρέπει ὅμως τὴν σύγκρισιν κατ' ἀναλογίαν νὰ ποιήσωμεν, δηλ. νὰ ἔχωμεν πρὸ ὁρθαλμῶν, ὅτι ἡ μὲν Ἰλιάς ἐκ 15693, ἡ δὲ Ὀδύσσεια ἐκ 12110 στίχων ἀποτελοῦνται, καὶ ὅτι ἐκ τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων, ἐπιγραμμάτων καὶ τῆς Βατραχομομαχίας 2737 (% ἔστιν) ἐκ τῶν ὕμνων 2325, ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων 109 καὶ ἐκ τῆς Βατραχομομαχίας 303, ἐκ τοῦ Ἡσιόδου 2993 (δρλ. ἐκ τῆς Θεογονίας 1022, ἐκ τῶν Ἔργων καὶ Ἡμερῶν 828, ἐκ τῆς Ἀσπίδος 480 καὶ ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων 505), ἐκ τοῦ Πινδάρου 3489, ἐκ τοῦ Βακχυλίδου 1390, ἐκ τοῦ Λισχύλου 7715, ἐκ τοῦ Σοφοκλέους 10341, ἐκ τοῦ Εὐριπίδου 26037 καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους 15290 στίχοι περίπου εἰς ἡμᾶς παρελείφθησαν.

²⁾ Δηλ. παρὰ τῷ Ἡσιόδῳ Ἀπόσπ. 174 (Γ. XIII. 1.).

³⁾ Ὁ ἔστιν· Ἐπιγρ. XIV, 13 (Γ. XI)· ἡ „σιαγὼν“ (γνάθος) ὡς συνεκδοχῇ σημαίνει „δόδοντα“, καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Θεογ. 599 (Γ. XI. 2)· ὁ „θερισμός“ (ἀμύνεται) ὡς μεταφορὰ σημαίνει „συνάθροισιν“, καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Ἀσπ. 439 (Γ. XIV. β. 2)· ἡ „ἐπιθυμία“ ὡς μεταφορὰ σημαίνει „ταχύτητα“, καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς.

Συλλήβδην δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ τρόποι τῶν Ὅμηρικῶν καὶ Ἑριοδείων ποιητικῶν προϊόντων εἶναι ἐν γένει μιμήσεις τῶν τρόπων τῆς Ἰλιάδος, κατ' ἐξοχὴν ὡς πρὸς τὴν διεξοδικότητα τῶν παραβολῶν, τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων καὶ τὴν πολυχρωμίαν, ἐν τούτοις δὲ τοῖς χαρακτηριστικοῖς πρωταγωνιστεῖ ἡ Ἀσπίς.

(Ἐν Máramarosziget.)

Μιχαὴλ Μόδι.

Ἐκ τοῦ οὐγγρικοῦ ὑπο
Γουλιέλμου Pecsz.

KÍSÉRLET FELNÉMET NYELVJÁRÁSÚ NÉPDALOK ÉS -MONDÁK EGYÖNTETŰ LEJEGYZÉSÉRE.

Felnémet népköltési gyűjtemények újabban szép számmal jelennek meg. S jóllehet a feldolgozásban egyöntetűsége való törekvést veszünk észre, a leírásban ezt mégis teljesen nélkülözzük. Pedig ez is szükséges volna, ha a transcriptionnak az a célja — más nem is lehet! — hogy a hangképek a nyelvjárási kiejtést fedjék. Ezért persze első pillanatra az tűnik fel leghelyesebb eljárásnak: használjuk a fonétikus írást. Pedig nem volna szerencsés gondolat, még pedig azért nem, mert népköltési gyűjteményeink nemcsak nyelvészeknek, germanistáknak készülnek, hanem általában annak a művelt közönségnek, mely szereti a népet. De még más ok is ellene szól a rendes fonétikus írás használatának: nyomdáink berendezése. Nagyobb nyomdáink közül is csak egy-kettő van felszerelve fonetikai betűkkel s ezért fonétikus írású művek nyomtatásánál a legtöbb nyomda betűbeszerzési költséget, vagy ha ezt nem is, mégis — mivel nehezebb és figyelmesebb munkáról van szó — nagyobb szedődíjat számít fel. Ezek az anyagi kérdések is azt javasolják, *használjuk minél inkább a rendes abécének megfelelő írásjeleket*. Igen ám, de nyelvjárási dalok és mondák lejegyzéséről van szó, s ezért a kiejtésnek megfelelően is kell írni. Schwarz Frigyes érezte e nehézséget s ezért panaszkolja (A soproni német gyermekdal. NPhD. VII. k. 9. l.): «Nehéz feladat volt a daloknak fonétikus megjelölése. Minthogy a gyűjtemény elsősorban néprajzi czélokat szolgál, nem használhattam a nehezen olvasható fonétikus írást: ebből csak a legszükségesebbet tartottam meg, úgy hogy a szöveg bárkitől is olvasható legyen. Hogy ilyenformán a jelölés nem következetes, jól tudom, de nem is lehetett az, ha középutat akartam tartani a rendes és fonétikus írás között.» Nekünk is középutat, de következetes középutat kell keresnünk, melyet sem Pommer lapjában (Das deutsche Volkslied), sem Bünkernél és Thirringnénél (v. ö. EPhK. 1916. évf. 328. l.), de Schwarz Frigyesnél sem találunk, sőt még a Zeitschrift für deutsche Mundartenban — ez is közöl népköltési termékeket — is hiába keresünk. A Belehrung für die Sammler des bayrisch-österreichischen Wortschatzes (Wien, 1913) és Das

Volkslied in Österreich (Anleitung zur Sammlung und Aufzeichnung. Fragebogen. Wien, 1906) is ad helyesírási útmutatásokat a nyelvjárási szavak leírásához, de ezek is oly körülményesek, hogy a mi céljainknak nem felelnek meg. Melyik lehetne tehát a helyes középút? Az, mely a nyomdai berendezéseknek és a kiejtésnek megfelelő hangjegyekből áll. Ezt úgy érhetjük el legkönnyebben, ha a latin betűket használó kulturnépek abécéjából keressük ki a kiejtésnek megfelelő hangjegyeket s csak a legvégső esetben folyamodunk a fonetikus írás jegyeihez. Így aztán nem fogunk *ou*-t írni *ou* (*o* + *u*), *e*-t *ē* helyén, stb., mert az elsónél a kiejtést pontosan fogja jelezni a megfordított *e*, a másodiknál pedig a lengyel *ę* fogja kifejezni a jelzendő nyílt *e* hangot stb.

Az említett okokat mind figyelembe véve, a következő írásjeleket lehetne talán használni:

Magánhangzók:

- a* = a rendes tiszta német *a*.
o = nyílt *o* vagy zárt *a*, azaz középhang *o* és *a* közt, mint a magyar *a*. Ezt rendszeren *ä*-val jelzik.
e = zárt *e*.
ē = nyílt *e*. Megvan a lengyel abécé közt.
o = rendes, zárt *o*.
i = rendes *i*
u = rendes *u*
ū = rendes *ū*
ö = rendes *ö*
ø = megfordított *e* betű, mely az ú. n. *svä* jelölésére való. Ez redukált hang, melynek fonetikai értéke nehezen állapítható meg, mert sem a nyelv, sem az ajkak, sem a szájnnyílás, sem a gégefeő határozott helyzetet nem foglalnak el. «Murmellaut», melynek különböző színezete lehet ugyan, de határozott értéke nincs. Ez az egyes nyelvjárásokban minden színezetben meglehet, de rendszeren mégis csak egy színezetben fordul elő. Így pl. a vas megyei hienczben *e*, a sopron megyeiben *a* a színezete. Ha többféle ily hang van egy nyelvjárásban, pl. *a* és *e* színezetű *svä*, felhasználható az *e* színezet jelölésére a megfordított *e*, az *a* színezet feltüntetésére a megfordított *a*. Így van ez nyelvészeti munkákban is akárhányszor. A vonal fölötti kis *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, valamint a vonalalatti *a*, *e*, *i*, *o*, *u* nehézségeket támaszt a szedőnek, különösen ha ez gyakori jelenség. Tehát a *svä* jelzése *ø* vagy *z* lenne. Ha mégis több színezete lenne a *svän*nek, meg kell mondani a szöveg elején, hogy rendes színezete *e* vagy *a*, de *l* előtt pl. *ö* a színezete s így tovább.

Félgangzók:

- w* = rendes *w* (zöngés és zöngétlen). Minőségét legfeljebb a szöveg elején kellene megjelölni.
j = rendes *j*.

Diftongusok:

- ai* = rendes német *ei*, mert az írásbeli *ei*-t rendszeren *a* + *i*, még jobban *a* + *e*-nek ejtjük. Az olvasót nem fogja zavarni, mert az *ai*-t amúgy is megszokta az írásban s úgy szokta olvasni mint az *ei*-t.

au = rendes német *au*.

eu = rendes német *eu* (ritka!).

ei = jelenti a fonétikus *ae* + *i*-t, pl. a hiencz *wei*, *eis*, vagy má vidéken, hol a diftongus első komponense nagyon éles, a jelzés *ēi* lenne. Ha többféle diftongus fordulna elő, a fentebbi magánhangzókból kell őket összetenni.

Mássalhangzók:

n, *m* = rendes *n*, *m*.

A *nazális* megjelölésére a következőket ajánlanám: Magára az orrhangra nazális jelet tenni nem szabad, pl. így *maun̄*. Mert ez csak azt jelentheti, hogy az előtte való vokális vagy diftongus nazált hang, tehát a jelölés téveszthet is. Tévedés elkerülése végett inkább a nazált vokális vagy diftongusra kellene a jelet tenni. A felhozott szóban tehát az *a-ra*: *maun̄*. Minthogy azonban *m* és *n* előtt rendesen úgyis, már a dolog természeténél fogva, nazáljuk az előtte való hangzókat, azt tartom, ne jelöljük ily esetben a nazálást. Néha azonban előfordul, hogy az *m* és *n* teljes nazálásba megy át és ilyenkor már jelölni is kell. Ebben az esetben két lehetőség kínálkozik: az egyik, hogy *~*-val, másik, hogy kis *n*-nel jelöljük a nazálást. Talán szerencsésebb volna *n*-nel jelölni, már a szedés könnyebbége miatt is. Ez esetben így kellene jelölni: *maun̄*, *laun̄*, *stan̄* stb. A gutturális és palatális képzésű nazális, mely különbözően szokott megjelenni az írásban, jelöljük görög *η*-val, mint szokták is. Pl. *laun̄ηg*.

l = rendes *l*.

l̄ = a magyar *ly*-nek megfelelő *l*. A jel a lengyel abécéből való. Bedi e hangot egyáltalán nem jelöli, a jegyet azonban használja, még pedig az egyoldalú (cetrebr. coron.) *l̄* jelzésére. Én is megfelelőbbnek tartanám az *l̄* jelzést e helyen, de ez már komplikálttá tenné az írást. Minthogy megállapodásról van szó, megállapodhatunk abban, hogy a fonétikus *l̄*-t nem jelöljük, hanem e jelet az *l̄* jelzésére használjuk.

r = jelölné a Zungen- és Zäpfchen-*r*-t. Legfeljebb a szöveg elején kellene megjelölni, hogy hol szokott a nyelvjárás Zäpfchen-, uvuláris-*r*-t ejteni. (Ritka jelenség nálunk!)

Az eddig tárgyalt négy mássalhangzó szótagképző is lehet. Ezt *o*-val (*g*, *ḡ*, *z̄*, *l̄*) szokták jelölni. Minthogy a liquidák szótagképző volta magán *a* szó alakján úgyis (az előtte álló hangsúlytalan vokális kiesése miatt) meglátszik, szükségtelennek tartom a szótagképző elemek megjelölését a szövegben.

p, *t*, *k* zöngétlen (aspirálás nélküli) tenuisok. Ha aspiráltak, jelöljük az aspirációt *h*-val. Tehát a jelek ezek lennének: *ph*, *th*, *kh*.

b, *d*, *g* zöngés médiák.

f = rendes *f* (dento-labiális *f* jelzésére).

s = rendes német zöngétlen *s*.

z = rendes német zöngés *s*.

š = rendes német *sch*. A jel a szláv abécé-ben van meg *s* használata lehetővé teszi majd a *ch*-jegy alkalmazását minden félreértés elkerülésével.

ž = zöngés német *sch*. Szintén szláv abc-kben van meg.

ts = újfelnémet *z*, magyar *c* (*cz*).

ch = német *ch* az *ach*- és *ich*-hang jelzésére. Itt is legfeljebb a szöveg elején kell megjelölni, hogy hol fordul elő az *ich*- és hol az *ach*-hang. De talán ez is felesleges, mert úgyis a *ch* előtti hangzó befolyásolja a *ch* minőségét.

h = rendes hehezet.

A magánhangzók rövidségét egyáltalán nem kellene megjelölni, a hosszúságot azonban egy vonással (ˉ) a hangzó felett. Erre minden nyomda be van rendezve. A mássalhangzók hosszúságát kettőzéssel kell jelölni.

Az írásnál és nyomtatásnál feltétlenül a latin betűket használjuk, mert ezek mindenütt (Németországban is!) megvannak. A nagy kezdőbetűket talán csak pont után tartjuk meg és tulajdonnevekben.

Ezek után láthatjuk, hogy egyedül a nyílt *o* az a hang, melynek jelzésére a fonetikához kell alkalmas jegyért fordulunk. De ez sem fogja nagyon emelni költségeinket, ha jelzésére a szokott *â*-t használjuk, mely egyrészt nyomdákban könnyen kombinálható betű, másrészt meg annyira használatban van, hogy biztosan készen kapható betűöntőműhelyekben.

Ha már most elfogadjuk egy egyetemes írásmódot a felnémet nyelvjárású népdalok és -mondák lejegyzésére, feltétlenül szükséges lenne, minden gyűjtemény elejére a használt hangjelek értékét röviden feltüntetni. Schwarz Frigyes említett gyermekdal-gyűjteménye elejére pl. ezt írnám.

A gyűjtemény helyesírása.

Magánhangzók :

<i>a</i> tiszta német <i>a</i> .	<i>u</i> rendes német <i>u</i> .
<i>ä</i> középhang <i>a</i> és <i>o</i> közt (dunkles <i>a</i>).	<i>ü</i> rendes német <i>ü</i> .
<i>e</i> zárt <i>e</i> .	<i>ö</i> rendes német <i>ö</i> .
<i>ê</i> nyílt <i>e</i> .	<i>ø</i> redukált hang, melynek
<i>o</i> zárt <i>o</i> .	<i>a</i> színezete van. Hang-
<i>i</i> rendes német <i>i</i> .	súlytalan. (Murmellaut).

Félhangzók :

<i>w</i> zöngétlen <i>w</i> .	<i>j</i> rendes <i>j</i> .
-------------------------------	----------------------------

Diftongusok :

<i>ai</i> rendes német <i>ei</i> .	<i>ei</i> zárt <i>e</i> és <i>i</i> összetétele. (Tehát
<i>au</i> rendes német <i>au</i> .	nem <i>ai</i> !)
<i>ou</i> a redukált hang és <i>u</i> össze-	<i>uo</i> rendes <i>u</i> és <i>ø</i> összetétele.
tétele.	

Mássalhangzók :

m, *n* rendes *m*, *n*.
m és *n* megmaradása esetén a nazálás nincs külön megjelölve. Ha *m* és *n* nazálásban elvész, ezt a jelenséget a monoftongus vagy diftongus utáni kis vonalfeletti *n* jelzi.

η körülbelül a magyar *ny*-nek megfelelő palatális és gutturális képzésű nazális.

l rendes *l*.

l magyar *ly* nek felel meg.

r rendes *r* (Zungen-*r*).

A szótagképző liquidák nincsenek jelölve.

p, *t*, *k* zöngétlen teniusok.

b, *d*, *g* zöngés médiák.

Az aspiráció *h*-val van jelölve.

f rendes zöngétlen *f*.

s zöngétlen *s*.

z zöngés német *s*.

š német zöngétlen *sch*.

ž német zöngés *sch*.

ts úfn. *z*, magyar *c* (cz.).

ch a német *ch* (*ach*- és *ich*-hang jele).

h hehezet.

A magánhangzók rövidsége nincs, hosszúságuk pedig a hangzók feletti nyújtási jellel van föltüntetve. A mássalhangzók hosszúsága kettőzéssel van jelezve.

Nagy kezdőbetűt csak pent után és tulajdonnevekben használtam.

Ez az írás (annyira, a mennyire kívánatos ily munkákban) pontos, egyszerű, könnyű, nem feltűnő és a nyomdák berendezésének is megfelelő lenne.

Mindaz, a mit írtam, persze csak kísérlet, mely nagyon is a kritika tárgya lehet. De foglalkozunk már egyszer e kritikus kérdéssel s állapítsuk meg az egyöntetűen feldolgozott népdal- és monda-gyűjteményekhez az egyöntetű írásmódot is!

(Előszállás.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

HAZAI IRODALOM.

Wertner Mór dr. : Névmagyarázatok. I. Férfi- és helységnevek.

(Nyelvészeti füzetek 73. Különnyomat a Magyar Nyelvörből.) Budapest, 1916.

A magyar nyelvtudomány csak a legújabb időben kezdi a tulajdonnevekben: a személy- és helynevekben rejlő nyelvtörténeti tanulságokat figyelembe venni. Még ezelőtt tíz évvel is magyar nyelvtudománnyal foglalkozó tudós dehogy is kutatott volna tulajdonnevekben hangtani bizonyítékok után. Ma e tekintetben is nagyot haladtunk. Különösen a Magyar Nyelv cz. folyóirat hasábjain sok személy- és helynév megfejtése látott napvilágot, a mely mind azt bizonyítja, hogy amagyar tulajdonnevek ugyanazoknak a hangtani törvényszerűségeknek vannak alávetve, a melyeknek a magyar közszavak.

Wertner Mór elsősorban genealogus. Most megjelent füzete is e mellett szól; a személynevekből származó helynevek eredete vizsgálátánál főként az érdekli, ki volt az, a kitől a hely nevét vette s aztán az — ha a személynév idegen eredetű — hol van a külföldön hasonló személynév, esetleg helynév. Wertner ez irányból következik, hogy jelen dolgozatának azok a részletei jók, a melyek a genealogia körébe vágnak, míg ellenben azok, a melyek megfejtéséhez egyúttal nyelvészeti: nyelvtörténeti ismeretek is szükségesek, aránylag kevésbé sikerültek, sőt akadnak határozottan téves és hibás állítások is.

A jelességekre felhozzuk a következőt. A midőn Bonfini elbeszéli, hogy Mátyás király holttestét Bécsből Budán keresztül Székesfehérré szállították, a többi közt ezeket mondja: »datoque *Primario Aladario Bodoque Gaspari* negotio . . . » Heltai e részt így adja vissza: « . . . mellé adák a *Fő Aladárt* és *Bodó Gáspárt* . . . » Heltai hibás fordítása sok félreértésre adott alkalmat, a melyről l. az EtSzót.-t *Aladár* alatt. A genealogus Wertner Bonfini a helyét így oldja meg: Bonfini a két főúr közül csak Bodó Gáspárnak tudta a vezetéknevét, míg a másíkról csak annyit tudott, hogy főúr és Aladár a keresztnéve. *Primarius* nála am. *főúr*. Ez az *Aladár* nevű főúr pedig nem más, mint Gutkeled nembeli III. Várdai Aladár.

A dolgozat hibái, sőt tévedései közül pedig, a melyek a magyar nyelvtörténet hiányos ismeretéből fakadnak, szolgáljon például a *Hernád és összetételei* című rész. Wertner elmondja, hogy a mai nyelvben *Hernád* nemcsak folyó, hanem helységnév is. *Hernád* nevű puszta van Pest megyében, *Hernádfa* helység Baranya megyében, *Hernád* összetételű helységek vannak Abauj megyében. A mai Vas megyei *Mesteri*-t egykor *Hernád-Mesteri*-nek (alakv.: *Herándmesteri*, *Hernátmesteri*, *Hernáltfalva*, *Hernált mesteri*, l. Csánki II, 755) nevezték. Kimutatható, hogy ez a *Hernádmesteri* helynév személynévi eredetű, az az *Hernád* egykori birtokosának neve. Kimutatja már most Wertner, hogy a XIII.—XIV. században okleveleinkben *Herrand*, *Hernard*, *Herrant* többször előforduló személynév. «Hogy *Herrand* régi német személynév — mondja Wertner — kétségkívüli dolog. 879-ben az emmerai apátság részére kiállított adománylevélben egy *Herrant* is tanu; Stájerországban 1259-ben, „von Wildon hern *Herrant*“, Ottokár rimés krónikájában ... *Herrant* is szerepel.» Ha Wertner csak annyit állított volna, hogy a régi *Hernádmesteri* (Vas m., l. feljebb)-ben levő *Hernád*, továbbá a mai *Hernádfa* (Baranya m. Lipszky, R.; alakv.: *Hernátfalva*, *Hernádfalva*, Csánki II, 490) és *Hernád* (puszták, Pest m.-ben; alakv.: *Harnad*, *Hernad*, Csánki I, 29) az általa kimutatott *Herrant* személynévből valók, teljesen helyeselnők állítását. Ő azonban idevonja *Hernád* folyót is s azokat a helyneveket, a hol e folyónév a helynév jelzője. Ha a mai *Hernád* folyónév régi alakváltozatait egybegyűjtjük, azt látjuk, hogy ez alakváltozatok a *Hernádfalva* ~ *Hernádmesteri*, *Hernád* helynevekben előforduló *Hernád* alakváltozataival nem egyeznek. A folyó legrégibb alakját Anonymus őrizte meg, a kinél ez van: 22. §. a Thyscia usque ad fluvium *Honrat*, u. o. 31. §. ubi fons *Honrad*. Ebből azt látjuk, hogy a mai *Hernád* folyó nevében az *e* magyar fejlemény s hogy a mai *-rn-* eredetibb *-nr-*ből való. Ezzel szemben a *Hernádfalva* helynevekben a *Hernád* szónak a magyarban mindenkor *ë* hangja volt az első szótagban s az *r* az *n* előtt állt. A hangalakok nyelvészeti mérlegelése tehát azt mutatja, hogy *Hernád* folyónév és *Hernád* helynevek homonym szavak. Ha a genealogus Wertnert okfejtésében a nyelvész Wertner is vezethette volna, sok tévedéstől menthette volna meg értekezését.

Tévedésekkel van tele az a kis bevezetés is, a mit Wertner a családnevek, személynévek, helynevek keletkezéséről mond. Ugy, a mint ő elképzei magának, a magyar családnevek, személynévek s főleg helynevek nem keletkeztek. A magyar helynevek pl. egy *Tas*, *Tétény*, *Alap*, *Alattyán*, *Majtény* keletkezése és pl. a német vagy szláv helynevek alakulása közt lényeges különbségek vannak. Itt a német vagy szláv onomatologiai kutatások eredményei a magyar helynevekre szolgálailag nem alkalmazhatók. S e tekintetben is sok megjegyzést tehetnék Wertner dolgozatára.

De végzem ismertetésemet. Nekünk nyelvészeknek Wertner dolgozata genealogiai tekintetben jó és érdemes munkának látszik. Kár azonban, hogy a genealogiai ismeretekhez nem járultak magyar nyelvtörténetiek is.

(Budapest.)

MELICH JÁNOS.

Berzeviczy Albert: Fabriczy Kornél emlékezete. (Felolvasta a M. T. Akadémia 1911 okt. 5-én tartott ülésén.) Függelék. Fabriczy Kornél dolgozatai. Időrendben összeállította: dr. Rózsaffy Dezső. Arczképpel. Budapest, 1914. 8-r., arczkép + 41 l., ára 1 K. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédék, XVII. köt., 1. sz.) — **Fabriczy Kornél** kisebb dolgozatai. Ford. Rózsaffy Dezső, átnézte Éber László. Berzeviczy Albert bevezetésével, 16 képes melléklettel és 5 szövegképpel. Budapest, 1915. 8-r. 4 sz. n. + 439 l., 16 sz. n. melléklet. (A M. T. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam 1914—16. cyclus. 1915. évi III. kötet.)

Magyarország klasszikus hazája a külföldre szakadó tehetségeknek, melyeknek világából azután egy-egy fényugár is alig hatol el hozzánk. Mennyi díszes név, — valóságos szellemi vesztességajstrom! Fabriczy Kornél egyike volt a legértékesebbeknek. A múlt század hetvenes éveiben kitelepedvén Németországba, főként az olasz művészet történetével foglalkozott, s nem a tudomány szorgos, de jelentéktelen munkásaihoz tartozott, hanem azok közé küzdötte föl magát, kiknek neve tekintély, bár csak egy-két könyvet írt s munkásságának nagyobb része százfelé szórva szakfolyóiratoknak többnyire rövidebb lélekzetű cikkeiben van lerakva. Itthon kevesen tudtak róla — e sorok írója talán nem az egyetlen, ki egyik könyvét elolvasta a nélkül, hogy írójában magyar embert sejtett volna. Persze, nem írt magyarul, soha, még csak egy cikkecskét sem, pedig tárgyalt magyarországi műemlékeket is. Berzeviczy Albert szép emlékbeszéde, mely tartalmi és formai előkelőségével oly kitűnően illik Fabriczynak minden ízében nobilis egyéniségéhez, helyesen emeli ki, hogy Fabriczyt tárgyköre — egy idegen nemzet művészetének története, melynek külföldön óriási irodalma van — szinte szükségképpen idegen íróvá tette. De hiszen hány idegen író cikkével találkozunk tudományos folyóirataink hasábjain! Fabriczyt, ki magyar voltát életében mindig büszkén vallotta, halála után pedig fejedelmi módon — egész vagyónának a magyar kultúra oltárára való áldozásával — pecsételte meg, aligha lett volna nehéz efféle rábírní.

Életén bámulatos energia uralkodott, a minő csak a kiválasztottaké lehet: a technikus, ki itthon az államvasutaknál vezető állásba került, egyszerre csak, már nem egészen fiatalon, itt hagyja mindazt, a mit elért s a mit a legtöbben egy élet kielégítő eredményének tartanának, s évek során át vasszorgalommal folytat fáradságos tanulmányokat, hogy új pályáján helyét megállhassa. E hatalmas akaraterő Fabriczy lényének legtisztelőparancsolóbb vonása, bár természetesen, hogy tudományos sikerei ily körülmények között veleszületett kiváló tehetség nélkül nem volnának elképzelhetők.

Az akadémia csak önmagát tisztelte meg, midőn emlékének minden tőle telhető módon áldozni iparkodott. Elnökének emlékbeszédéhez hozzászította Fabriczy dolgozatainak jegyzékét; ennek összeállítása — több száz cikkről van szó — tekintélyes munkát követelt, melynek kifogástalan elvégzéséért dr. Rózsaffy Dezsőnek minden szakember hálával tartozik. A cikkek között van néhány ókori vonatkozású is, ásatásokról, Róma ókori emlékeiről stb., me-

lyeket a *Kunstchronik*, *Repertorium für Kunstwissenschaft*, *Archivio Storico dell' arte* és egyéb folyóiratok régibb évfolyamai közölték. A könyvkiadó vállalat kötetében Fabriczynak 22 nagyobb dolgozatát találjuk együtt. Kár, hogy e szép kötet képanyaga még a legszerényebb igényeket sem elégítheti ki. Az emlékbeszédben (egy latin idézetben) egypár kellemetlen sajtóhiba akad. E szépséghibákat leszámítva mindkét publicatióban egészen zavartalan örömrünk telhetik.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei.

Budapest. Magy. Tud. Akadémia, 1915. Nagy 4-r. 173 l. + 18 műmell. Ára 30 K.

Tudományos problémáknak, a kutatás tárgyául szolgáló anyagnak mindig ott ül a háta megett a sötét gond, hogy hirtelen jön valami, s aztán egyszerre szét van fujva minden régi igazság, sőt sokszor maga az anyag is sírbaszáll a ráépített igazságokkal együtt. Kevés probléma van, a melyet annyira gyötörne ez az atra cura, mint a régi magyar írás problémáját. Talán e könyv szerzője, a ki különben a régi magyar írás leglelkesebb barátja, ugyanezt érezte, mikor az «emlékei» szóhoz odatette a «hiteles» jelzőt.

Azt hiszem, hogy a kik ezt a könyvet elolvassák, nem kételkednek tovább az ügy igazságában. Feltétlen dicséret és köszönet illeti meg ezért a gyönyörűen kiállított könyvért a Magyar Tudományos Akadémiát, mely páratlan bőkezűséggel, fakszimilében közli az összes emlékeket. A kiadó, Sebestyén Gyula, óriási apparátussal fogott munkájához; elmondja a régi magyar írás irodalmának érdekes történetét (I. rész), bőséges magyarázatokkal ismerteti az összes emlékeket (II. rész) s végül az egyetemes írástörténetbe igyekszik beilleszteni régi írásunkat (III. rész).

Nagy kár, hogy a könyvet írójának nehézkes, sokszor nem is logikus gondolatfűzése, túltömött s még hozzá nagyon sokszor nem szabatos stílusa csaknem olvashatatlaná teszi.

A mi tudományos megbízhatóságát illeti, az I. és II. részről ez alkalommal csak annyit mondhatok, hogy nem philologus-munka, a mi rendkívül nagy kárára van a kiadványnak.

Részletesen csak a III. részszel, Sebestyén írástörténeti kutatásaival akarok foglalkozni, mely a költörök (orkhoni és jenisszei) feliratok kapesán különösen közel esik tanulmányaimhoz.

Ez a III. rész két fejezetből áll: I. A magyar rovásírás rendszere. II. A magyar rovásírás és a középtengermelléki írásrendszer kapcsolata.

Az I. fejezet I. szakasza «Az írás eszközei» czímen azt bizonyítja, hogy a régi magyar írást rótták. Rovott emlék ugyan egyetlen egy sem maradt reánk, de ezt azért el lehet hinni. Bizonyítja a betűk nagyobb részének alakja, a történeti feljegyzések s a pompás Marsigli féle emlék, mely világosan fára rótt középkori naptár másolata. Nagyon valószínű azonban, hogy ez az írás az előző századokban egyéb írástechnikán is tengődhetett. Erre a feltevésre, a melyre még más helyen visszatérek, feltétlenül nyomós bizonyítékaim vannak. Itt csak ennyit.

Hogy a régi magyar írás eredetileg rovásan élt, azt Sebestyén szerint bizonyítja a *betű* és *bicsak* szónk is. Valójában azonban ez a két szó nem bizonyít semmit, hacsak nem a Sebestyén rováselméletének az ellenkezőjét. Először is élesen elválasztandó a *betű* szó a *bicsak* szótól. (A *bicskáról* beszélni sem szabad; ez újabb délszláv jövevény.) A *betű* a török *bit-*, *biti-* 'írni' (nem 'vágni'!), igének, a *bicsak* a török *byç-* 'vágni' igének a nomen deverbaleja. Ezeknek tehát semmi közük egymáshoz. Sebestyén bizonyító anyagában felhossa a török 'könyv' jelentésű *biçig* szót, mely a *biti-* és *byç-* családokat valahogyan összekötné. Ennek az az egyszerű története, hogy a *biçig* 'könyv' a *biti-* 'írni' származéka; *biçig*-alakban átkerült a mongolba, ott *biçigge* lett s aztán megint visszakerült egyes török dialektusokba. (Mindezt nagyon szépen megírta Gombocz Zoltán «Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsingfors, 1912» cz. munkájában, a melyet Sebestyén nem nézett meg, holott munkája semmi más, mint a régi török-magyar vonatkozások egy másik fejezete, az íráskölszönzés. Mint később is látni fogjuk, Sebestyén sokszor az egyes kérdések szakirodalmának legértékesebb részeit is figyelmen kívül hagyja.) Hogy az *ír* szóval voltaképpen mit bizonyít Sebestyén, azzal nem tudtam tisztába jönni. Az *ír* vallomása különben igen világos: a török-mongol nyelvekben 'írni, rajzolni, festeni' jelentésben fordul elő. (Itt van egy hajmeresztő hiba: a magyar *ír* csuvas *šir-* 'ír' megfelelőjével össze van vetve a j-török *šür-* 'kerget, dörzsöl, vonalat húz' ige, holott a csuvas *šir*-nak a j-török *jaz-* 'ír' a hangról-hangra való megfelelője. Ez is megtalálható a Gombocz könyvében. Sebestyén azonban a Vámbéry 1877-ben megjelent etymologiai szótárát használja, melyet még kutatástörténeti szempontból sem szokás idézni.)

Az *ír* és *betű* tehát inkább azt bizonyítanak, hogy a régi magyar írás nem volt rovásírás és a *bicsak* szóban semmi esetben sem szabad a régi magyar írószert látni. (Hogy az *ír* és *betű* szókat az írással együtt vettük át attól a bizonyos török néptől, azt nagyon valószínűnek tarthatjuk.)

Sebestyénnek azért van szüksége minden olyan kis momentumra, mely a rovásra utal, mert őszinte az összes írástörténeti problémák, a melyeket művében tárgyal, az ő kedvencz ötlete, a busztrófédon keletkezésének elmélete körül forognak, ennek pedig a rovás az egyedüli feltétele.

A következő szakaszban (II. Rovás, sorvezetés, bustomphedon.) először megismerkedünk a fára való rovás technikájának körülményeivel: vízszintes és görbe vonalak nehezen, függőlegesen és megtört egyenesen könnyen róhatók. (Bredsdorff, Kirchhoff.) A sorvezetésre vonatkozólag Révainak ötlött az eszébe, hogy az ember metszés közben jobbkezebe fogja a bicskát, balba a fát s a metszésben jobbról balra halad.

Most jön a busztrófédon.

A legkülömbözőbb műveltségi körökhöz tartozó (latin, görög, germán, költörök) feliratokon előfordul, hogy pl. minden második sor ellenkező irányban halad, mint az előző s a betűk minden ilyen második sorban fejjel lefelé állnak. Az ilyen sorvezetést busztrófédonnak nevezik. Ezt az érdekes jelenséget nem tudják teljesen kielégítő

módon megmagyarázni. Sebestyénnek van a megfejtésre egy ötlete, mely a következő: Képzeljünk el pl. egy négyoldalú rovásfát. Jobb kezembe veszem a bicskát, balba a fát és — a Révai ötlete szerint — haladok a rovásban jobbról balra. Rovok, rovok. Egyszer csak elérek a bot végére, a hol a bal kezem hüvelykujjától nem tudom bemetszeni az utolsó pár betűt. Mit csináljak? Megfordítom a fát, azaz hogy a másik végét fogom meg a bal kezemmel s mivel ilyenformán a rótt sor fejjel lefelé kerül hozzám, azt a hiányzó pár betűt fejjel lefelé rovom még hozzá. Jön a második oldal rovása. A bot, a melyet az első sor vége miatt megfordítottam, úgyszólván fordítva van a kezemben s ha ebben az állapotban fogok hozzá a második sor rovásához, akkor ennek az iránya ellenkezőleg fog haladni s betűi fejjel lefelé fognak állni az első sorhoz viszonyítva. Ugyanez az eset megismétlődik minden következő sornál. (Már pedig a rovás valóban így történik. Ezt látta Sebestyén egy székely számrovás készítése közben s ez adta neki az ötletet.) Ha már most ezt a négyoldalú rovást valamely írástudatlan ember kőbe vési, világos, hogy így másolja:

hősvértől
 ʎnsorɪd
 gyászter
 ʎaʎʃeʋos

Így keletkezik Sebestyén szerint a busztrófédon. A gondolat tehát igen egyszerű; a tudományos irodalomban senki sem reflektált rá: értékéről ez alkalommal elég ennyit tudnunk. (Az elmélet németül is megjelent a Zeitschrift für Ethnologie 1903. évfolyamában.) Larfeld, a «Griechische Epigraphik» szerzője (3. kiadás 1914) Sebestyén szerint még mindig «téveteget elmeftuttatásokat» közöl a busztrófédon keletkezéséről illetőleg.

Annyi bizonyos, hogy a busztrófédonnak kevesebb a jelentősége, mint a hogyan Sebestyén gondolja. Mindjárt meglátjuk.

Bennünket a busztrófédon különösen azért is érdekel, mert a mi Marsigli-féle rovásnaptárunk a másolás tanúsága szerint busztrófédon volt. Hogy ennek az emléknek milyen nagy az egyetemes írástörténeti jelentősége, azt csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy ennek az eredetije az egyetlen, fára rovott, szöveget tartalmazó busztrófédon, melynek emléke maradt. (A köveken fennmaradt busztrófédonok fa-eredetije nem maradt meg, elpusztult.)

A következő szakaszban (III.) megismerkedünk többek közt azzal, hogy a régi magyar írás a magánhangzókat minden szabály nélkül egyszer jelöli, másszor elhagyja s az egyes jegyeket a technikai lehetőség szerint — szintén minden szabály nélkül — gyakran összerója.

A második fejezet címe: A magyar rovásírás és a közép-tengermelléki írásrendszer kapcsolata. I. szakasz: A rokonsági kapcsolat kérdése. Ebben a szakaszban van kimondva az az elv, a melyen Sebestyénnek az egész írástörténeti elmélete felépül. Ez az elv körülbelül a következő: «Ha két írásrendszernek bustrophedonos emlékei maradtak fenn, akkor az a két írásrendszer azonos eredetű. Igaz ugyan, hogy bustrophedon a rovás technikájából következőleg egymással össze nem függő esetekben is létrejöhet, de akkor azt is

fel kellene tenni, hogy a rovás és a vele járó betűsor is önállóan keletkezett.» Nem nehéz belátni, hogy ez az elv elfogadhatatlan. Senki sem fogja tagadni, hogy a rovás, mint írástechnika, egymástól teljesen függetlenül a legkülömbözőbb népeknél előállhat. Ehhez semmiféle rokonsági kapcsolat nem kell, csak megfelelő természeti körülmények. Ez világos, de csak akkor, ha nem kapcsoljuk vele össze, mint a hogy Sebestyén teszi, a jegyek történetének kérdését. Mert ez az írás technikájától teljesen független, önálló valami. Sebestyén, a helyett, hogy bonczolna, igyekszik valami közös homályt vetni a dolgokra, mint a hogyan később is látni fogjuk. Ilyenformán állhat a következő kikezdésben (144. l.) ez a mondat: «És elkészülhetünk arra is, hogy a hol a bustrophedon bennünket ilyen kapcsolatoknak nyomára vezetett, ott nemcsak a sorvezetésben és a betűformákban találunk természetes hasonlatosságot, hanem találunk olyan csodálatos jelenségeket is, a melyek a betűk azonos formáival együtt azonos hangtani jelentésüket szintén megőrizték.» Az írástörténeti kutatás legelső elve az, hogy két írásrendszert csak akkor lehet egymással egyeztetni, ha az összes szóbanforgó jegyek mind alakra, mind jelentésre megegyeznek s az eltérő jegyeknek természetes magyarázatát tudjuk adni. És Sebestyén «csodálatos jelenségnek» nevezi azt, a mikor két, általa rokoni kapcsolatba hozott írásrendszerben vannak alakban, jelentésben egyező jelek is!

A II. szakaszban (A középtengermelléki írásrendszer rováson történt ókori elterjedése.) annak a fejtegetése következik, hogy a busztrofédon előfordulása a görög feliratokban, továbbá a *ῥοδάω* ige tanubizonyossága (v. ö. a vele rokon német *Kerbe* 'rovás' szót) a mellett szól, hogy a főnécziaiaktól átvett görög írás bizonyos korban rovásírás volt. Ez világos, bár lehetne egyet-mást megjegyezni. A görög írást tudvalevőleg átvették az etruszkok és a rómaiak is. Ezek Sebestyén szerint mind rováson vették át az írást, ezt bizonyítják a busztrofédonos feliratok. A főnécziai írás a sémi népek között is elterjedt s mivel «ezeknek primitív emlékein is előfordulnak a busztrofédon ismérvei», ezek is a főnécziai írás rovás voltát bizonyítják. Érdekes azonban, hogy ezeknek a busztrofédonos rovásírásoknak éppen az őse, a főnécziai az, a melyen sem busztrofédon nem maradt fenn, sem egyéb közvetlen bizonyosságunk nincs arra, hogy rovásírás lett volna. Ezért és a fentebb elmondottak után világos, hogy «a középtengermelléki írásrendszer rováson történt ókori elterjedését» ha akarom, hiszem, ha akarom, nem hiszem. A rovástechnika a jegyek kölcsönvétele mellett önállóan is kifejlődhetett; lehet azonban, hogy nem önállóan fejlődött. — Ezeknél az írásoknál a busztrofédonnak különben sincs semmi bizonyító szerepe; ezeknek a rokonságát más, — az egyedül helyes írástörténeti módszerrel már régen bebizonyították.

A III. szakaszban, melynek címe «A germán rúna és az ótörök rovásírás», egy igen nehéz lépéssel haladunk előre. Ennek a szakasznak a kezdetét érdemes lesz idézve ismertetni.

«Az újabbkori írástörténet legnagyobb és legterhesebb tudományos feladatai közé tartozott annak megállapítása, hogy a germán rúnát és a középpásziai ótörök írást milyen rokoni kapcsolatok fűzik a náluk régibb merevbetűs középtengermelléki írásrendszerekhez. — A rúna legrégebb emlékei (a bukaresti múzeumban őrzött petroassai

gótfeliratos gyűrű, az ugyanilyen feliratos koweli és münchebergi lándzsa-vég, a charnayı-i ezüst csat, a vadstenai brakteata stb.) azt igazolják, hogy a gótoknak Ulfilas (+ 381)¹⁾ előtt már volt közhasználatban levő írásrendszerük. Ezt egyébként maga Ulfilas püspök is bebizonyította, midőn gót bibliafordításának a latin uncziális írásjegyekből alakított eredeti betűsorába két olyan rúnát is fölvelt, a mely latin forrásában nem volt meg.» A szövegben egy ábra: «46. A vadstenai brakteata jobbról kezdődő rúna-sora».

Erre a pár mondatra a következőket kell megjegyezni:

1. Az első mondat összezavar két, tökéletesen más természetű kérdést. A germán rúnák eredetét az újabb kutatás csaknem tisztázta. A köktörök írás eredetéről sejtelmünk sincs. (Sebestyén a rúnák eredetének kérdését levonja abba a homályba, a melyben a köktörök írás eredete van s aztán majd a busztrófédonnal vet világosságot mindkettőre.) 2. A következő mondatban zavar van a «gót» és «germán» fogalmak között. A charnayı csat burgund emlék (v. ö. Sievers, Grdr. d. germ. Phil.² I. 255), tehát a gótok mellett nem bizonyít; különben is ebben a vonatkozásban a germánokról általában szokás beszélni. 3. Ulfilasnak a gót abécze alkotásánál nem a latin, hanem a görög uncziális írás volt a mintája s a latinból csupán hat jegyet vett át. Ez benne van minden jó kézikönyvben. 4. Sebestyén, a kinek a rovás kedvéért mindenütt jobbról balra haladó sorvezetésre van szüksége, közli a vadstenai brakteatán található rúna-abéczt s külön aláírja, hogy jobbról kezdődik. Az ábrát Wimmernek Die Runenschrift cz. könyvéből veszi, a 76. lapról, a hol azonban az abécze alatt a következők olvashatók: «Die runen stehen also umgekehrt und laufen von rechts nach links. Sie sind folglich im stempel richtig eingeschnitten gewesen, und wir müssen sie also umwenden um die formen zu erhalten, die der stempelschneider dargestellt hat (die richtig gewendeten formen werden sich natürlich auf der rückseite des brakteaten zeigen etc.).»

A szakasz első része tehát a rúnákkal, különösen a rúnák eredetével foglalkozik. Ez a kérdés *germanista szakemberek* szerint ma a következőképpen áll. Sievers, Grdr. d. germ. Phil.² I. 257: «Der zuerst von Kirchhoff ausgesprochene Satz, dass das lateinische Alphabet die Quelle des Runenalphabets sei, hat durch die abschliessenden Untersuchungen von Wimmer volle Bestätigung erhalten und darf jetzt für sicher gelten.» G. Neckel, Zur Einführung in die Runenforschung, Germ.-Rom. Monatsschrift (nem Monatshefte, a hogyan Sebestyén idézi) I. 10: «Es kann jetzt keinem Zweifel mehr unterliegen, dass das Hauptvorbild der Runenschrift die lateinische Majuskelschrift is. Nachdem schon Kirchhoff und Munch diesen Zusammenhang richtig erkannt hatten, hat Wimmer ihn auf breiter Basis untersucht und vollends gesichert. Nur darüber ist noch keine völlige Einigkeit erzielt, ob neben den evident lateinischen Elementen auch griechische anzunehmen sind oder ob die Runenschrift nichts anderes ist als eine aus technischen Gründen erfolgte Umgestaltung des unvermischten lateinischen Alphabets.»

¹⁾ Helyesen 383; v. ö. Streitberg, Got. Elem.-buch³, 15. l.

Hogy Sebestyén a tárgyhöz illő készséggel hozzáfogjon a rúnák eredetéről szóló elmélet megczáfolásához, arra mégsem vállalkozhatik. Viszont emellett az elmélet mellett a busztrofédon elmélete nem érvényesülhet. Úgy tesz tehát, mintha a rúnák eredetének elméletét ő is képes volna megdönteni s ettől függetlenül, — mintha ezt úgyis rég megdöntötték volna.

«Midőn Wimmer az emlékkövek (= rúnaemlékek) sorvezetését tanulmányozta, arra az eredményre jutott, hogy a feliratok túlnyomó (Sebestyén nem teszi hozzá: és legrégibb) részének sorvezetése — a latin írással és epigraphiai emlékekkel egyezőleg — balról jobbra irányul. Mivel pedig vannak fordított irányú epigraphiai jelenségek is, a kettőből alakultak ki szerinte a bustrophedonos szövegek. E tévedés következménye lett aztán, hogy ő nem a germán rovásírás forrását kereste, hanem a Kr. u. II.—III. századnak vélt rúnasort egyszerűen az újlatin nagybetűk átírásának tekintette» (148. l.). Ezzel azt akarja mondani a szerző, hogy Wimmernek a busztrofédont kellett volna tekinteni a rokonsági kapcsolatot bizonyosságának s azt kellett volna kutatni (a mit különben Wimmer igen jól tudott), hogy hol van még olyan abécze, melynek busztrofédonos emlékei vannak, nem pedig keresni azt az abéczét, mely a rúnaabéczéhez alakban, jelentésben legközelebb áll. (Wimmer azonban ezt az *egyedül* helyes utat választotta.)

Sebestyén szerint nem lehet elképzelni, hogy a viaszos deszkákra kényelmesen felkarczolt latin betűket a germánok — az írástechnikát visszafejlesztve — fára rótták volna. Ennél a lényegtelen pontnál nem időzöm; azt hiszem, igen kevesen lesznek, a kik ezt nem tudják elképzelni.

«Megczáfoltuk Wimmer tanításait», olvassuk a következő kikezésben; «utaltunk arra, hogy a jelzett kései kölcsönzéssel szemben az *l* rúnajegyét maga Wimmer is tisztán ógörög jellegűnek tartja». Ehhez azt kell megjegyezni, hogy Wimmer az *l* jegyét azok közt a jegyek közt tárgyalja, a melyek szerinte kétségkívül latin eredetűek. I. m. 105. l.: «Zwei lateinische (én itkítom) buchstaben werden in der runenschrift umgedreht, nämlich die zeichen für *l* und *u*». Ezt tartja Wimmer az *l* jegyről. A dolog lényegéhez nem szölok; mint fent olvastuk, nincs teljesen tisztázva, nem kell-e néhány betűnél görög befolyásra gondolni. Ez a Wimmer elméletét lényegében nem érinti.

Menjünk tovább egy lépéssel. A germánoknak már a Kr. u. I. században voltak jóslásnál használt rúnáik, melyekről Tacitus tudósít bennünket. Megvan! (már t. i. az ősrégi rúnaabécze) mondja Sebestyén. Nincs meg, mondja a némi kritikával dolgozó kutató, mert hiszen a Tacitus titokzatos rúnáinak sem alakjáról, sem jelentéséről sejtelmünk sincs. A mi pedig ismeretlen, azt nem lehet a tudományos kutatásban reális láncszem gyanánt a jelenségek sorozatába beilleszteni. — Sebestyén szerint az emberek félrevezettették magukat Tacitusnak ettől a mondatától: litterarum secreta viri pariter ac feminæ ignorant — Germ. c. 19 — s ebből azt következtették, hogy a germánok az írást nem ismerték. Sebestyén ezt úgy magyarázza, hogy Tacitusnak csak a római módra való írás számított írásnak, a germánok rovásírása nem. A dolog igazi magyarázata az, hogy ez a

mondat ott fordul elő, a hol Tacitus a germánok tiszta erkölceit állítja szembe a rómaiakéval s úgy fordítandó, hogy a «levelek titkait (a titkos levelezést) sem a férfiak, sem a nők nem ismerik». Ezt is régen megírták (l. Wimmer, i. m. 65. skk. lapokon). Ezzel még mindig nincs megdöntve a Wimmer elmélete.

Pedig már csak egy kikezdés van hátra, mert az azután következőben kezdődik a busztrofédon szerepe. Nem lehet megállani, hogy ezt a kikezdést eredetiben ne idézzem (150. l.):

«Ujabbán a rováson kialakult rúnasor forrását már nem a latin-germán érintkezés első történelmi időpontjánál, hanem az ókor titokzatos századaiban keresik. S. Bugge már kis-ázsiai, különösen galatai és örmény hatást is hangoztat. G. Gundermann pedig a rúnák ősi neveiből, minden mástól elütő sorrendjéből, hármass csoportosításából a történelem előtti időkre vont merész következtetéseket. Mások nyelvtörténeti alapon vitatják, hogy némelyik emlék ősgermán nyelve még a gótnál is régibb. Larfeld pedig a gyakori epigraphus szemével látja meg, hogy vannak rúnák, amelyeknek nemcsak formái egyeznek ízről-ízre az arabiai sabeus írás rovott, tehát balra irányodó phöníciai eredetű jegyeivel, hanem egyeznek hangtani értékeik is.»

Ez az utolsó kikezdés ugyancsak sok súlyos bizonyosságot tartalmaz.

Voltaképen ez a sok súlyos bizonyosság köd és pára, mely csak arra jó, hogy az olvasó tiszta látását elvegye s a busztrofédon a maga munkáját «az ókor titokzatos (!) századaiban» annál biztosabban végezhesse.

Ugyebár a rúnák eredetének elméletéről van szó? Gundermannnak, a «mások»-nak, Larfeldnek tehát számbavehetően nincsen köze a dologhoz. (Ez igen világos; ha szükséges, bővebben kifejtem.) Komolyan csak a zseniális Sophus Buggeről, Wimmer mellett a legnagyobb rúnakutatóról lehetne szó.

Csak «lehetne», mondom, mert a valóságban nem komolyan van szó róla. Sebestyén Bugge-nek csak egy 1898-ban tartott előadását ismeri, azt sem máshonnan, mint a Schrader Real-lexikonjából (!), holott Bugge Runenskriftens Oprindelse (a rúnafírás eredete) címen 1905-ben megírta elméletét. Buggevel egy irányban halad egy másik északi kutató, Otto von Friesen, a ki «Om runenskriftens härkomst» (a rúnafírás eredete) címen 1904-ben adott ki egy hatalmas munkát. Sebestyén előtt ez ismeretlen.

A régi és az új elmélet közt az az ellentét, hogy míg Wimmer kizárólag a latin ábécét tekintette a rúnák forrásának, addig az új elmélet azt mondja, hogy a rúnabécze latin és görög betűkből áll. (V. ö. fent a Neckel véleményét.) Feltették például, hogy a rúnák a gótoknál keletkeztek és pedig néhány évvel 267-iki, kisázsiai hadjáratuk után; ez alkalommal ismerkedtek volna meg a gótok írásuk forrásával.

Hol vannak itt az ókor titokzatos századai Wimmerrel ellentétben, a ki a II—III. századba teszi a rúnák keletkezését? Erre egyelőre nem érdemes több szót vesztegetni.

Miután így hosszasan bizonyígtatta Sebestyén, hogy a rúnák régebbiek, mint gondolják (valóban ezt bizonyította), kezdi a követ-

kező kikezdést ilyenformán: «Mi az időbeliség szempontját mellőzve (miért?, maga sem hitte el, a mit bizonyított?, hogyan lehet történeti kérdésnél épp az «időbeliség» szempontját mellőzni?), a rúnák eredetének kérdésébe azt kívánjuk mindennek felett számításba vétetni, hogy a bustrophedon jelenléte a rúnák történetében is minden kétségen felül megállapít két dolgot: a) azt, hogy a rúnák forrása a minden hangot megjelölő középtengermelléki phónícziai-görög rovásírás volt, b) azt, hogy a délről kölcsönzött betűsor a jegyek alakítása, germán nevekkal való ellátása, új sorrendbe való állítása és három csoportra való tagolása után is olyan rovásírás maradt, mely a kölcsönzött jegyek eredeti hangértékét szintén megtartotta.»

Az első megállapítás teljesen értéktelen; fönícziai-görög írás csak a Sebestyén-csinálta homályban van; van fönícziai írás és van ebből keletkezett görög írás. Lehet (l. fent), hogy némely rúnajegynek az utóbbihoz van valami köze, de ennek a megállapításához magukat a jegyeket kell megvizsgálni, nem a sorvezetést.

A mi a b) megállapítást illeti, kérem az olvasót, olvassa el még egyszer figyelmesen. Ugy-e nem érti? Hogy hogyan állapítja azt meg minden kétségen felül a busztrofédon, hogy a kölcsönzött jegyek hangértéke a rúnafírásban megmaradt, azt igazán nem lehet megérteni. (Nagyon együgyű dolog volna arra gondolni, hogy Sebestyén így érti: «a rokonsági kapcsolat bizonyossága a busztrofédon, ennél fogva a jegyek hangértékének egyezni kell», mert hiszen ha az a) megállapítás szerint a rúnák a «phónícziai-görög» ábécze átvételei, akkor természetes, hogy hangértékben is egyeznek azzal a «phónícziai-görög» ábéczével.)

Sebestyén, a ki az «időbeliség» szempontját mellőzi, most megkockáztat még egy megjegyzést: «Az a körülmény, hogy a legrégebb emlékeken már pontosan kialakult és a déli és nyugati germánság minden nyelvterületén elterjedt egységes betűsor jelentkezik, arra enged következtetni, hogy a kölcsönzés korának csakugyan mélyen bele kell nyúlni azokba az ókori századokba, a melyekben a kölcsönzők is még használták a rovást és rovásírást.»

Vajjon mit gondolhat Sebestyén? Mikor volt az, mikor a *fönícziaiak és görögök* még a rovásírást használták. Vessen hozzá az olvasó, ha tanult valaha görög művelődéstörténetet. Hol voltak akkor a *germánok*?

Ezzel végeztünk is a rúnákkal. Jön a köktörök írásról szóló rész. Mivel a régi magyar írás kétségkívül vonatkozásban van a köktörök írással, kapcsoljuk ide a Sebestyén következő, «A magyar rovásírás helye az egyetemes írástörténetben» cz. szakaszát is, mely a nagy mű utolsó része.

Sebestyén szerint a köktörök írás három helyen jelentkezik: Közép-Ázsiában a köktörököknél (orkhoni és jenisszei feliratok), Magyarországon és az állítólag VI. századi, állítólag török nyelvű nagyszentmiklósi edényfeliratokon. Ebben a folyóiratban (39: 495—497, 40: 419—22) mutattam ki, hogy Mészáros Gyulának az a kísérlete, hogy e feliratokat a köktörök betűk segítségével törökök elolvassa, philologiai szempontból elfogadhatatlan; az a nyelvtan, a melyet Mészáros e feliratokról leolvas, a Radloff-szótár segítségével összeházt, a legkülönbözőbb dialektusok modern fejleményeit tartalmazó zagyvalék. Tudományosan gondolkozó embernek elég volt ennek a

bemutatása, ezért a Mészáros írástörténeti fejtegetéseiről csak annyit mondtam, hogy naivak. Az Ethnographia 36. k. 218—20. lapjain aztán maga Sebestyén — a ki a Mészáros írástörténeti tudományában talán mégsem bízott — foglalkozott újra a dologgal: kijelentette, hogy sejtelmem sincs arról, hogy mit csinált Mészáros, frivolnak mondott, a ki «ügyesen leplezett kicsinyléssel» tépem «turkista kolégám» babérait.

«Mészáros eredményeit (a mi az írástörténeti részt illeti) — mondja Sebestyén — nyomról-nyomra ellenőrizhettem s, megvallom, «nagy lelkesedéssel» fogadtam. A nála található táblázatos kimutatás összehasonlító kritikai úton megállapított adalékai alapján epigraphikailag végleg eldöntöttnek tartom azt, hogy az Attila-kincs rovás-írásos feliratai a jenísszei ó-török feliratok VII. századi jegyeivel vannak az arany edényekre ráróva és trébelve.»

Nos hát nézzük ezeket a «kritikai» úton megállapított adalékokat. Más helyen (EPHK. 40: 419), már mondtam, hogy a nagyszentmiklósi betűk közül nyolcz azonos a köktörök betűkkel. De vigyázzunk ezekre az azonos betűkre: | > } } √ D B † tehát csupa primitív íráselemek, egy-két vonásból álló betűk, melyeknek egyezése egész bátran lehet véletlen is. Ha még ehhez meggondoljuk, hogy pl. az első jel, a függőleges vonás, a mely a köktörökben sz hangot jelöl, a szentmiklósi feliratokon akár b-t is jelenthet — ki tudja? — továbbá, hogy a 24 szentmiklósi betűt Mészáros körülbelül 211 köktörök betűváltozathoz hasonlíthatta, akkor úgyebár semmi körülmények közt sem tarthatjuk e nyolcz egyezést alapján «eldöntöttnek», hogy itt a köktörök ábécéjével van dolgunk.

De most következik a «kritikai adalékok» érdekesebbik része.

Mészáros, Ethnographia 26: 5: «A d (gutturalis — sic! —) jele a jenísszei és orkhoni változatokban: §. A NSzMK. (= kincs) rovásjegyei közül összefügg ezzel a > jegy, mely alkotó elemeire nézve tulajdonképpen nem egyéb, mint a duplikált ótörök § jegy egyik felének tükörképe». Ilyenformán felel meg a köktörök } jelnek a nszm. §, a köktörök)(jelnek a nszm. O, a köktörök §-nek a nszm. X (a négy-szög kikerekítve fent van, a felső rész alul kerül) és így tovább.

Ez voltaképpen játék, nem tudományos kutatás.

Nem arról van szó, hogy nem szabad eltérő alakokat egyeztetni. Az arany és a gold igen-igen eltérnek egymástól, mégis mindenki tudja, hogy történetileg ugyanabba a családba tartoznak; a mi kis s betűnk se túlságosan hasonlít főnécziai elődjéhez az √-hez de azért ezt is bátran egyeztetjük, mert minden kis változásáról számot tudunk adni; tudjuk, milyen hangot jelölt a főnécziaiban, hogy került át a görögbe, hogy alakult ott, hogy került onnan a latinba s hogy fejlődött tovább, hogyan van az, hogy a magyarban ma s-hangot jelöl.

Ellenben a legnagyobb módszertani hiba, a mit írástörténeti kutatás közben valaki elkövethet, hogy egy ismeretlen nyelvű és ábécéjű felirat megfajtésánél tökéletlen, vagy naív módon kigondolt egyezések alapján állapítja meg a betűk hangértékét. Még ha biztosan tudnánk is, hogy az a X betű a nagyszentmiklósi feliratokban csakugyan t-t jelöl, még akkor is csak a legnagyobb kételkedéssel lehetne az illető köktörök jeggyel egyeztetni.

Sebestyén a nagyszentmiklósi betűkben a köktörök ábéczésnek bizonyos primitívebb fejlődési fokát látja. Hogy milyen joggal, azt most láttuk.

Sebestyén elmélete szerint a régi magyar írás genealogiája a következő: Volt egy görög ábécze, a mely alapja volt bizonyos török ábéczésnek; ez a török ábécze később aramæus befolyás alá került s ebből a görög-aramæus ábéczésből vált ki: 1. a magyar írás török őse, mikor még az aramæus befolyás nem volt nagyon erős, 2. az ismeretes köktörök ábécze, mikor az aramæus befolyás már igen erős volt.

Ez az egész nagyszerű történeti folyamat nincs meg sehol máshol, csak a Sebestyén képzeletében, a valóságban nincs belőle semmi más, mint a köktörök ábéczéek és a magyar ábécze.

De hát hogy jut ezekhez a csodálatos eredményekhez Sebestyén, ha a szükséges történeti láncszemek hiányzanak a rekonstrukció-jához? Fejtegetésének ez a része visszaélés azzal az írástörténeti elvvel, hogy az írásalkotó — ha az írás csinálása közben két jegy valahogyan azonos vagy igen hasonló lett — akkor az egyik jegyen önkényes változtatásokat végez. Módszeresen gondolkozó ember előtt azonnal világos, hogy ezt az elvet kutatás közben csak a legnagyobb óvatossággal s csak abban az esetben szabad alkalmazni, ha feltétlenül meggyőző érvek szólnak mellette, különben az önkényes változtatásokat nem az írás alkotója, hanem a kutató fantáziája végzi. Mint a jelen esetben (158. l.):

„... a magyar és az ótörök rovásírásnak éppen magánhangzói azok, a melyek a legfeltűnőbb módon magukon viselik a phöniciziai-görög (a mi nincs N. Gy.) eredet félreismerhetetlen bélyegét. (V. ö. Thomsen Inscr. de l'Orkhon 51. l.: «Ainsi il est hors de doute que les trois caractères voyelles sont composés d'après un plan commun, soit qu'ils résultent tous d'une invention libre, soit que [i] égale [héber jöd].» N. Gy.) A magyar betűsor q a jegye (Sebestyén összekeveri a két ábéczt) tisztán megőrizte a középtengermelléki a jegyek legrégibb formáját. Az o jegye (O) pedig egyenesen megjelöli, hogy a feleződés útján keletkezett görög jegy volt a forrása. Kétségkívül ez volt az ótöröké (O) is; csakhogy itt az n jegy hasonlósága miatt szögletesre rótták. A magyar viszont ugyane találkozás miatt a szár végeit megkülömböztető vonalakkal (a rováson szúrásokkal) látta el. Az ótörök betűsor a középtengermelléki e jegyet az a , e jegyek egyesítése következtében mellőzni tudta. A magyar betűsorban megmaradt (O), de a p jegy (P) hasonlósága miatt befoglaló szárait görbére rótták, két járulék vonalát pedig a rová könnyebbégére a görbe szárba ékelték... A görögben o jegy nincs, ezért a kölcsönzésben csakis ü szerepelhetett. Az átvételnél azonban az u jegy egyenes szárának v -forma járulékát az ótörökök nem a szár folytatásául, hanem felső végén oldalt rótták. E kényszer az l és cs jegyek hasonlóságában leli magyarázatát.»

Lássunk egy másik példát.

A magyar b -jegy: X , a köktörökben (jenisszei betűk!): $\text{X}^1 \text{X}^2 \text{X}^3 \text{X}^4 \text{X}^5 \text{X}^6$; ha már most tudjuk, hogy az m jegye ugyanezen ábéczésben $\text{X} \text{X} \text{X}$, könnyen rekonstruálhatjuk a köktörök betű fejlődését. Régi alak X , ebből levezethetők a többiek. A magyar b -jegy

szintén nem lehet más, mint a jenisszei alakok egy változata, v. ö. 1, 2 és 5 alakokat. — Ez igen egyszerű és világos dolog; Sebestyén azonban az ő görög teóriája érdekében úgy magyarázza a dolgot (159. l.), hogy a magyar *b* jegye a görög χ átvétele; a görög *b* jegyét ugyanis nem vehették át, mert az *m* jegyét olyanra találták csinálni, a milyen a *b* volt. Az egyik *k*-t meg épen olyanra csinálták — igen együgyű ember lehetett az íráscsináló — mint a milyen a görög *d* volt. Ezért aztán a *d* számára is új jegyet kellett kitalálni. Ezt pedig — Sebestyén szerint igen ötletesen — úgy végezték el, hogy a χ jegyét a köktörökben megtették *d*-nek. A *b* jegyét pedig úgy alkották, hogy ugyanerre a χ jelre rátettek egy járulékot: ζ . A magyarban azután még azt csinálták meg, hogy a *b* jegyét derék-szögben rótták (+) s ezt tették meg *d*-nek.

Czáfolni ezeket az állításokat teljesen felesleges. Módszertelen kombinációk ezek, minden szilárd kiindulópont nélkül.

«Feltűnő görög kölcsön gyanánt máig megmaradt az a magyar *f*-jegy (ϕ), a melyre az ó-török nyelvnek szüksége nem volt» 159. l.

Ez a bökkenő. Abban ugyanis józan ember nem kételkedhetik, hogy ezt az írást törököktől vettük át. Már pedig (eredeti) *f*-hang semmiféle török nyelvben nincsen s nyelvtörténeti korban nem is volt, ennél fogva az *f*-hang jegyét sem vehettük át a törököktől. Egészen bizonyos, hogy az *f*-hang jele vagy úgy került át a magyarba, hogy mikor a török ábécét átvettük, kiegészítettük ezzel a görög betűvel, vagy esetleg később vettük fel ábécénkbe ezt a betűt. Akár így, akár úgy van a dolog, *magyar területen végbement görög hatással* van dolgunk. Ez az a tény, mely a magyar írás eredetét illetőleg helyes útra vezet bennünket. Hogy hogyan gondolom a dolgot, nemsokára egy másik helyen bővebben ki fogom fejteni. Az az elmélet, melyet Sebestyén ebben a munkájában a régi magyar írás eredetére vonatkozólag kifejt, komoly tudományos megbeszélésnek tárgya sem lehet.

Sebestyén azt mondja módszeréről műve utolsó szakaszában (155. l.), hogy «ezt a biztos (!) módszert eddig egy tudományos kutató sem alkalmazta»; «... az adatok értékét és történeti elhelyezkedésük törvényszerűségét még a legéleseműbb (sic) német, dán és svéd kutatók sem tudták helyesen megállapítani». A fentiek után azonban világos, hogy sem Sebestyén, sem a magyar tudomány érdekében nem kívánatos, hogy azok a német, dán és svéd kutatók erről a módszerről tudomást szerezzenek.

(Budapest.)

NÉMETH GYULA.

Pitroff Pál: A győri sajtó története (1728—1850). Győr, 1915. 4-r. 150 l. Ára 6 K.

Győr sz. kir. város kiadásában jelent meg Pitroff könyve, melynek gerinczét a Streibig nyomdász-család története alkotja; ezzel kapcsolatban szól a szerző a nyomda termékeiről, kiadványairól s végül a «Vaterland» — a későbbi «Hazánk» — cz. lap külső és belső történetét adja. A tartalomnak e rövid vázlatából is kitűnik, hogy Pitroff sok irányban folytatott kutatásokat. Azonban a nagyszorgalmú munkáról meg kell állapítanunk, hogy sem művelődéstörténeti, sem nyomda-történeti, sem irodalomtörténeti szempontból nem eléggé kimerítő.

Az első győri nyomdatulajdonos a Streibig-család volt, melynek pörökkel nyugtalanított történetét Pitroff számos levéltári adat alapján állította össze, érdekes korképet nyújtva főkép a XVIII. századbeli nyomdai állapotokról. Streibigék kiadványai között elsősorban a latin-, magyar- és németnyelvű kalendáriumok (1730—1750) foglalnak helyet. Érdekes lett volna, ha Pitroff legalább rövid jellemzésben összefoglalta volna a magyar és német kalendáriumokban közölt «mulatságos történeteket» s ilyenformán jelezte volna azt is, hogy mily összefüggés van a hazai naptárak szépirodalmi termékei és a külföldi (német, osztrák) kalendáriumok között és, hogy van-e az előbbieken magyar irodalmi vonatkozás. A későbbi évfolyamok némely darabját már részletesebben tárgyalja; itt azonban az egyéni impressziót veszi irányelvül (l. pl. ezt a nyilatkozatot a 17. lapon: «A többi évfolyamokban *feltűntek* a következő közlemények»). Míg egyrészt helyes rövidséggel szól az Arany János-philologia szempontjából igen érdekes «Tzigányok végső romlása» cz. versről, majd, később egy a Werther-Fanny kategóriába tartozó regényről, néhány népdalról, addig másrészt túlságosan részletesen tárgyalja a Garay-féle «Obsitos» forrásának kérdését, holott ezt a becses irodalomtörténeti felfedezését már egy ízben közölte az EPHK.-ben (1915, évf. 789—791. l.).

A kalendáriumok tárgyalása közben a kronologiai rend megtartásával szól a nyomda egyéb kiadványairól, melyeknek sorában a magyar irodalomnak nem egy nevezetes terméke (Bod Péter: Sz. Irás Ertelmére vezérlő Magyar Lexikona; Péczeli néhány fordítása; Horváth Ádám Hunniász-a stb.) szerepel. 1786-ban nyomtatja Révai Miklós Streibignél «A' Magyar Költeményes Gyűjtemény»-t és Faludi munkáit; a mint levéltári adatokból kitűnik, az ügy pörrel végződik, mert a nyomdász csak ilyen úton tudta pénzét az anyagi zavarokkal küzdő Révaitól behajtani.

Végül a könyv legjobban sikerült fejezete a «Vaterland» (1843—46) — a későbbi «Hazánk» (1846—48) — története következik. Erre a lapra jellemző, hogy míg egyrészt átvette az «Österreichischer Beobachter» hivatalos czikkeit, addig közölte egyebek közt Vörösmarty «Hymnus»-át is. Mint «Hazánk» mindinkább pártolja a magyar irodalmat; szerkesztője, Kovács Pál, pályadíjat tűz ki szépirodalmi közleményekre s ily alapon levelez Lisznyaival, Tompával, Aranyval, Petőfivel; utóbbinak nem egy híres verse (Kutyakaparó, Kőszent) a «Hazánk»-ban látott először napvilágot. Pitroff tehát itt is érdekes adatokkal gazdagította a magyar irodalomtörténetírást és épen ezért méltán sajnálhatjuk, hogy e tartalmas győri lappal ugyanoly elszigetelten foglalkozik, mint azt a kalendáriumokkal tette.

A munka azonban, bár kidolgozása nem elég egyenletes és nem eléggé a részletekbe menő, így is igen érdemes és nevezetesen a philologust ösztönözheti további kutatásokra.

A függelékben okmánytárat ad; kár, hogy nem kapjuk az 1728—1850 közt megjelent összes ismert győri nyomtatványok jegyzékét. A fejlécek és a külön mellékletként közölt illusztrációk a még ma is meglévő eredeti klisék alapján készültek.

(Késmárk.)

RÉVAYNÉ ZUBER MARIANNE.

Seraphin Vilmos: Euripides trimeteralkotása. (Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz-József tudományegyetem classica-philologiai seminariumából). Kolozsvár, 1914. Stief J. és tsa könyvnyomdája.

Ez a figyelemreméltó értekezés mást és többet ad, mint a mennyit a címben ígér; metrikai fejtegetést váránk és irodalomtörténeti, chronologiai megállapításokat kapunk Euripides darabjaira vonatkozólag. Igaz, hogy e megállapításokhoz verstani megfigyelések adják az alapot. Lényegében ugyanazt a törekvést látjuk tehát itt is érvényesülni, a mely a platoi dialogusok keletkezése sorrendjének megállapításánál vezette Campbell-Dittenberger-Lutoslawskiékat: az egyéni, subjectiv felfogás önkényétől mentes tárgyi (stilisztikai, ill. metrikai) sajátságokban keresni a fejlődés kriteriumát. Nem szándékom itt általánosságban ítélkezni e módszer fölött. Annyi bizonyos, hogy a stilisztikai vagy metrikai fejlődésben is van irrationalis tényező, van ingadozás, visszaesés stb., a mi a módszer sikeres alkalmazását sokszor kétségessé teheti. S. tehát helyesen cselekedett, hogy a verstani megfigyeléseket lehetőleg sokféle szempontból végezte s tizenkét «fejlődési táblázatot» állított össze, melyek kölcsönösen korrigálhatják egymást. Nem mindegyik táblázatnak van azonban egyforma bizonyító ereje; a hol sporadikus jelenségekkel állunk szemben, ott az arányszám igen könnyen a véletlen munkája lehet. Külömben is pontosabb eljárás lett volna arányszámok helyett százalékokkal dolgozni. A «szándékos anapæstusoknak» se elnevezését, se fogalmát nem tartom szerencsésnek. A szerző különbséget tesz a «feloldott trimeterek száma» és a «feloldások» száma közt, de csakhamar ellentmondásba keveredik. Ugyanis a 7—35. l.-kon közölt részletes statisztika szerint Aischylos trimetereiben 279 *feloldás* van, Sophokleséiben 453, ugyanezek a számok azonban később (37., 51. lk.) mint a *feloldott versek* számai szerepelnek, a *feloldások* száma pedig (39. l.) Aischylosnál 283, Sophoklesnél 361! E szerint Sophoklesnél több volna a feloldott vers, mint a feloldás, a mi természetesen lehetetlenség. A Helena feloldásainak száma nem 235, mint azt kétszer is olvassuk (39., 49. lk.), hanem 335; ennek következtében a II. és IX. táblázatban feltüntetett arányszámok is változnak (1 : 8 helyett 1 : 12, és 1 : 39 helyett 1 : 56). — Sajtóhiba is elég akad, különösen a görög szövegekben.

Bár a részletekre vonatkozólag lehetnek is kifogásaink, mégis készséggel el kell ismernünk a szerző komoly törekvését és hivatottságát. Hogy nemcsak a metrikai statisztikával tud dolgozni, hanem irodalomtörténeti combinációval is, azt bizonyítják a Hekabéről és a Heraklesről szóló fejtegetései.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Champion Pierre: François Villon. Sa vie et son temps. Bibliothèque du XVe siècle, tome XX. Paris, Champion, 1913, 8-r. I. t. VIII, 332 p., 24 planches hors texte, II. t. 450 p. 25 pl. h. t.

Villon költészete életével igen szoros kapcsolatban van. Valóságos önéletrajz ez s mivel a költő viszontagságos életéről a legújabb időkig aránylag keveset tudtunk, tele volt homályos részletekkel és érthetetlen célzásokkal. Ezért adták rá magukat az újabb kutatók Villon életének búvárlására; az a meggyőződés vezette őket, hogy ha Villon életét sikerül megvilágítaniok, akkor eloszlik majd a költészetét körülvevő homály is. Legnagyobb érdemei vannak e téren a nemrég elhunyt két kiváló Villon-kutatonak: Longnonnak és Schwobnak. Az előbbi több mint három évtizeden át foglalkozott Villonnal, két izben kiadta költeményeit s e kiadások közül a második, mely a *Les Classiques Français du Moyen-âge* egyik kötete (1911), szinte tökéletesnek mondható a maga nemében. Az utóbbi szintén szenvedélyes Villon-speczialista volt, a ki kisebb cikkeknek egész sorát adta ki, őt azonban a halál megakadályozta abban, hogy a Villonról tervezett nagy, összefoglaló monográfiáját megírja.

Champion kétkötetes műve Schwob jegyzeteinek s másolatainak felhasználásával készült, melyeket a szerző, a ki egyébként is a XV. századi francia irodalomtörténetnek buzgó buvára s többek közt egy kiváló Charles d'Orléans-életrajznak szerzője, szintén évtizedek óta folytatott saját kutatásaival kiegészített és ellenőrzött. Munkája nem egyszorú életrajz, hiszen Villon életéről tulajdonképen olyan keveset tudunk, hogy pár lapon végezhetünk vele, hanem terjedelmes korrajz, mely minden elképzelhető részletre kiterjedő pontossággal festi azt az időszakot, melyben a költő élt, leírja azokat a milieu-ket, melyekből pártfogói, jóbarátai, valamint ellenségei kikerültek s megrajzolja szülővárosának, a tizenötödik századi Párisnak képét, hol életének nagy része lezajlott.

A munka tizenhat fejezetre oszlik. Az első kötet Villon életét huszonöt éves koráig tárgyalja. Egy-egy külön fejezet foglalkozik a költő nevelőatyjával, Guillaume de Villon mesterrel, a ki tekintélyes egyházi férfiú volt s a ki unokaöccséből is magához hasonló józan, istenfélő, vagyonszerző papot akart nevelni, azután a költő gyermekkorával, mely a balparti Párisban folyt le anyjának és nagybátyjának védőszárnyai alatt, egyetemi tanulmányaival, melyek folyamán «Dominus Franciscus de Montcorbier» körülbelül tizenöt éves korában letette a baccalaureatust, huszonegyéves korában pedig magister artium lett. Önálló fejezet szól a Szent-Benedek-kolostorról, melyben Villon nagybátyjánál lakott s ama, egyháziakból és pénzügyi emberekből álló környezetről, melynek tagjai «végrendeletében» szerepelnek. Művelődéstörténeti tekintetben igen érdekes e kötetnek ötödik fejezete, melyben Champion a Villon-korabeli párisi diákleletet festi.

Elbeszéli, hogy e században a diákság erkölcesi milyen züllöttek voltak; lármás, zabolátlan, tivornyázó, verekedő, a közbiztonságot állandóan veszélyeztető társaság volt ez s a Szent-Genovéva-hegy körül elterülő latin negyedben, sőt a Citében is a helyzet ura. A reverenda s a tonzura bizonyos fokig védelmet nyújtott nekik a polgári hatóságokkal szemben, azért merészségük és féktelenségük nem ismert határt. Nagy részüknek, a kik közé Villon is tartozott, nem a tanulás, hanem a csapszékekben való dőzsölés és kártyázás, az utcákon való ödöngés s a jámbor polgároknak mindenképen való bosszantása és bántalmazása volt a kedvencz foglalkozása s csavargók, tolvajok, hamiskártyások, orgyilkosok kerültek ki közülök, sőt némelyek akasztófán fejezték be életüket. Hasonlókép igen tanulságos a nyolczadik fejezet, melyben a szerző részletesen megrajzolja Páris képét. E fejezetnek kiválóan érdekes Páris legnagyobb temetőjére, az Aprószentek-temetőjére vonatkozó része, melynek híres «haláltáncza» éppen Villon korában készült. Champion behatóan fejtegeti, hogy ezt a festmény s ez a temető, mely a párisi népnek nemcsak temetkező, hanem egyúttal sétáló, sőt szórakozó helye is volt, minő kapcsolatban van költészetével.

A második kötet a költő vidéki bolyongásai közben mutatja be. Villon ugyanis egy papnak önvédelemből történt meggyilkolása s a párisi collége de Navarreban elkövetett betöréses rablás miatt kénytelen kedves szülővárosát elhagyni s éveken át vidéken bujdosni, miközben tagjává lesz egy veszedelmes rablóbandának, két ízben is ül börtönben s csak a véletlen menti meg a bitófától. Mikor börtönéből kiszabadul s engedélyt kap, hogy Párisban ismét letelepedjék, ott csakhamar megint meggyűlik a baja a hatósággal, ismét börtönbe kerül, míg végre is a javíthatatlan ficzkót száműzik a fővárosból s ez időtől fogva teljesen nyoma vész.

Irodalomtörténeti tekintetben becses a második kötetnek tizedik, tizennegyedik és tizenhatodik fejezete, melyekben a szerző Villon költészetével foglalkozik. Tüzetesen fejtegeti, hogy miben nyilatkozik meg eredetisége s az őt megelőző s a korabeli francia költőkkel szemben való fölénye, hogy minő hatások érvényesülnek költészetében, minő szálak fűzik a középkorhoz s mennyiben tekinthető az első modern francia lírikusnak. Új műfajokat nem teremtett, átvette a hagyományos, középkori formákat: a «végrendeletet» s a balladát, azonban felfrissítette, új, eredeti tartalommal telítette azokat. Az ő «végrendelete», a mely, mint Champion kimutatja, külső formában híven utánozza a valóságos végrendeleteket, önéletrajzzá, gyónássá bővül. Ebben nem ritkán cinizmusig menő nyíltsággal feltárja bűnös lelkét, ellenmondásokkal telt érzésvilágát, melyben a jó és rossz érzések és indulatok a legbizarrabb módon vegyültek. A balladát is olyan művészettel kezelte, hogy e téren azóta sem érte utól egy francia költő sem. Az allegória és moralizálás, a XIV. és XV. századi francia költészet e két főeleme költészetében csekély szerepet játszik s ezek helyét nála a valóság hű leírása, az őszinte, tiszta líra s a szellemes szatíra foglalja el. Könyvekből merített tudása igen felületes volt. Verseiben gyakran emlegeti ugyan a korában tekintélynek örvendő theológusokat, jogtudósokat stb. (Donatus, Macrobius, Valerius Maximus, Gratianus, Averroès, stb.), de ezt majdnem mindig csak

azért teszi, hogy gúnyolja vagy parodizálja őket. A görög-római mithologiai neveket nem az antik írókból, hanem a «nemes» Roman de la Roseból meríti, melyről a legnagyobb tisztelettel emlékezik meg. Alaposan Villon tulajdonképpen csak egy könyvet ismert: a bibliát. Hogy ez minő hatással volt költészetére, ezt a szerző a gyermekkoráról szóló fejezetben részletesen tárgyalja.

A régebbi francia költők közül Rutebeuf mutat vele feltűnő szellemi rokonságot, de nem valószínű, hogy ennek költeményeit olvasta volna. Feltétlenül ismerte azonban s egyben-másban utánozta is Eustache Deschamps, a ki szintén hagyott hátra «végrendeletet». A nyelves párisi asszonyokról szóló híres balladája is, a melyben a magyar nőkről is esik szó, Deschamps hasonló tárgyú költeményének utánzata. Olvasta természetesen kora legtekintélyesebb költőjének, Alain Chartiernek verseit is, veleszületett, erős költői érzéke azonban megóvta attól, hogy annak mesterkélt modorát utánozza, sőt egy helyen parodizálni merte a «mestert».

A második kötet utolsó fejezete (La légende de François Villon) érdekesen fejtegeti, hogy halála után Villon milyen legendás alakká fejlődött, az agyafűrt szélhámosok s nagyivók, betörők típusává, a hogy Patelin a ravasz, lelkiismeretlen, körmönfont ügyvéd megszemélyesítője volt. Nagyban elősegítette ezt az 1500 táján megjelent Les Repues franchises című népkönyvecske, a mely Villon állítólagos csínytevéseit meséli el. Az, hogy ő egyúttal nagy költő volt, a ki az élet s a lélek legnagyobb kérdéseiről megható verseket írt, a köz tudatban egészen háttérbe szorult. Sajnáljuk, hogy a szerző effajta vizsgálódásait az újabb korig nem terjesztette ki. Villon saját hazájában s külföldön négyszáz éven át gyakorolt hatásáról, illetve népszerűségéről igen érdekes dolgokat mondhatott volna s ezzel valóban teljessé tette volna művét.

Champion érdemes munkáját, melyet melegen ajánlunk a «szegény kis diák» költészetét kedvelőknek figyelmébe, körülbelül száz lapnyi függelék, index és analitikus tartalomjegyzék fejezi be. A függelék a költő «végrendeletében» előforduló személyek életrajzi adatait tartalmazza, melyeket párisi levéltárakban rengeteg fáradsággal jobára Schwob gyűjtött össze. A mű díszességét és érthetőségét nagy mértékben előmozdítja a negyvenkilencz kép, melyeknek nagy része a régi Párist ábrázolja.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Ida Kapp : Callimachi Hecalæ fragmenta. Dissertatio inauguralis. Scriptis — 93. l. Berlin. Mayer és Müller 1915.

A marathoni bika ellen induló Theseust Hekale fogadta hajlékába. Plutarchos Theseusában olvassuk (c. 14.): τὸ περὶ αὐτὴν μυθολόγημα . . . εἶοιχε μὴ πάσης ἀμοιρεῖν ἀληθείας. Ἐθνοὺν γὰρ Ἑκαλήσιον οἱ πέριξ δῆμοι συνιόντες . . . Ἐκάλῳ αὖ καὶ τὴν Ἑκάλην ἐτίμων . . . Az áldozat még Theseus votuma. Győzelme után visszatérőben halva találja vendéglátóját, a jó öreg Hekalet. Ezt a mythost tárgyazta Kallimachos epyllionja «ein idyllisches Gedicht, voll ruhrender Treuherzigkeit» (Christ Gr. L.). Az Anth. 545. epigrammája

tömör foglalatát adja *Καλλιμάχου τὸ τερευτὸν ἔπος*-ának. Krinagoras ítélete szerint a költő

τοὺς Μουσέων πάντας ἔσειε κάλως.
ἀεῖδει δ' Ἐκάλῃς τε φιλοξείνοιο καλὴν,
καὶ Θησεὶ Μαραθῶν οὐς ἐπέστηκε πόνους.

Ismeretes, hogy Ovidius Baucis és Philemon genreképében az alexandriai költő nyomában jár. Mekkora e függés, a fragmentumok hagyatéka nem sok biztos alapot nyújt a megítélésére.

E töredékeket a Rainer főherczeg-féle gyűjtemény egyik fatáblája maga több mint 60 verssel gyarapította, s az egyéb, papyrus-leletekből is megnövekedett anyagnak a kritikai rendezését tűzte céljául Kapp Ida inaugurális dissertatiója. Vállalkozása a legkomolyabb philologiai feladatok közül való, nagy szorgalmat és gondos akribiát kívánó. S bár inventiót és szellemet jóformán nélkülöző és nélkülözhető, a doctori értekezések között határozottan előkelő polcz illeti meg ezt az editiót. Inkább rendező és kommentáló, mint kritizáló eljárásban látja feladatát, s ezen múlik, hogy a *xar' ἐξοχῆν* szövegkritikai feladatnak kínálkozó munkában a szövegek kritikáját teljesen nélkülözzük. Céljának megfelelően értékelendő érdeme: az összes fragmentumoknak a tartalmi valószínűség sorrendjébe állított összegyűjtése. A töredékek első Næke-féle régi gyűjteménye (*Opuscula II.*) és az új leletek így együtt jelennek meg tárgyi sorrendben, új számozással.

A latin nyelvű dolgozat 1—13. l. a Hekale-kritika történeti specimenjét nyújtja, 3 lap a testimoniumokat, a 17—85. l. a 154 fragmentumot. Index verborum s az új és a régi Schneider-féle számozás összehasonlító táblázata zárja a füzetet. Wilamowitz (és Diels) ægise alatt készült a munka. Hisz Wilamowitz maga összegezte 1893-ban *Über die Hekale des Kallimachos* (*Nachr. d. Gött. Ges.*) a kérdés akkori állását a Rainer-féle fatábla publicatiója (Gomperztől 1893) után. Azóta a Papiri della società Italiana 1913-iki kiadványa növelte a hagyatékokat. Mindezt az anyagot együttesen nyújtja Kapp I. értekezése. Ép a Schneider editiója Hekale fragmentumainak s a felsorolt dolgozatoknak nélkülözhetővé tételét czélozza vele.

E töredékek, az új leletek leszámításával, scholionokban és lexikonokban hagyományozvák. A grammatikusok érdeklődése a hymnuszokon kívül úgyszólván kizárólag a Hekale felé irányult Kallimachos epikus költeményei között. Suidas is különösen sokat őrzött meg belőle, de mint ujabban kiderítették (Reitzenstein) nem a maga választásából, hanem Sallustius kommentárjából merítette idézeteit.

A Hekale-kérdés ma sincs lezárva; a fragmentumok további gyarapodása sem lehetetlen. A költemény tagolása a lehető legegységesebb találgatásoknak a melegágya. Næke Plutarchos testimoniuma alapján ugyancsak bátran próbálkozott meg vele. Pedig a részletezés lehetetlenség. A tárgy maga bizonyos. Kapp I. hármas tagolása, igen helyesen, csak a gravissima narrationis momenta-ra mer rámutatni: Theseus megszállása H.-nál; a marathoni bika leverése; H. halála és megtisztelése. Az elbeszélés sorrendjébe be nem illeszthető töredékek, a mennyiben mégis tárgyi alapot nyújtanak az osztályozásra, *De Thesei fatis* és *Geographica* csoportokba vannak sorozva. 103—

154. számokból kerül ki a *Reliqua* és *Incerta* csoportja. A tárgyi folytonosság szerint csoportosított töredékek közé több kevésbbé meghatározható töredéket is felvett a kiadó. «Propter veri desperationem» a *Reliqua* közé is bizvást beoszthatta volna.

A dolgozat nagy részében kivonat jellegű Næke, Schneider, Wilamowitz s a többiek gazdag anyagából. De ezt maga a szerző is bevallja és mindenütt jelöli. Marad tehát, mint jeleztük, a töredékek plausibilis elrendezésének és egybegyűjtésének a nem kicsinylendő érdeme. A szövegrész berendezése philologiai gondnal és körültekintéssel nyújtja a testimoniumok után a kritikai jegyzeteket, majd a tárgyi megvilágítást, a sorrendi egybetartozás kijelölését, végül a loci parallelit és az imitationest, sok helyütt nagy gazdagságban. Az egyes helyekre vonatkozó megjegyzéseim itt következnek:

ad fr. 4. (a Kapp I. számozása szerint), Schneider olvasása $\xi\pi\rho\epsilon\pi\acute{\epsilon}\ \omicron\iota\ \text{pro}\ \xi\pi\rho\epsilon\pi\acute{\epsilon}\ \tau\omicron\iota$: bátran a szövegbe vehető, de mi legyen az oka a $\chi\alpha\rho\eta\varsigma$ (pro $\chi\acute{\alpha}\rho\eta\varsigma$) gen. formának? V. ö. Moschos id. IV. v. 74 $\xi\phi\upsilon\pi\epsilon\rho\theta\epsilon\ \chi\alpha\rho\eta\varsigma$. Ezt a fem. gen.-t, úgylátszik, Kallimachos használja először, a $\chi\alpha\rho\eta$ dat.-t már Theognis, de a neutr. gen.-hoz. A fr. 9. és a 10. első sora, úgy hinném, egybe tartoznak. Teljes hexametert adnak: $\eta\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\lambda\acute{\upsilon}\sigma\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma\ |\ \epsilon\pi\iota\pi\rho\acute{o}\ \delta\grave{\epsilon}\ \mu\grave{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu\ \epsilon\pi'\ \acute{\alpha}\chi\rho\upsilon$. Sőt közvetlen előzőjét a fr. 8 b.-ben látom; ha így kapcsoljuk a fr. 10. beli $\epsilon\sigma\tau\eta$ állítmány is megkapja a maga alanyát. A három vers együtt: $\dots\ \pi\acute{\epsilon}\pi\tau\alpha\tau\omicron\ \delta'\ \alpha\iota\theta\eta\rho\ |\ \eta\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\lambda\acute{\upsilon}\sigma\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma\ \epsilon\pi\iota\pi\rho\acute{o}\ \delta\grave{\epsilon}\ \mu\grave{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu\ \epsilon\pi'\ \acute{\alpha}\chi\rho\upsilon\ |\ \text{A}\gamma\acute{\alpha}\lambda\epsilon\omega\ \theta\upsilon\mu\acute{o}\nu\omicron\tau\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\gamma\omega\nu\ \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\nu\ \upsilon\epsilon\tau\omicron\nu\ \epsilon\sigma\tau\eta$. Rendkívül ügyes dolog a fr. 17-nek Ovidius párhuzamos helyével való megvédelmezése. A Baucis-Philemon metamorphosis sorainak a Hekale fragmentumokkal való összevetése, egyáltalán, igen öröndetes eredményeket biztosít. Nemcsak a görög epyllion tartalmi restructiója, hanem a római költészetnek az alexandriaihoz való viszonya szempontjából is. Ovidius egész története a legszorosabb egyezéseket mutatja Kallimachos elbeszélésével. Igaz, hogy az efféle összevetésekben ajánlatos a legóvatosabb mérséklet, mert egyes, esetleg felsornyi töredékek egybevetéséből bátor következtetéseket levonni felette kockázatos dolog. Szerzőnknel ez óvatosság másban sem hiányzik. Példa rá a 24. fr. józan megítélése. A Pap. ital. II. 133-ból közölt fr. 37. az előző töredékek sorrendjének a megállapítását teszi lehetővé, s különösen fontos Theseus és H. beszélgetésének a bizonyosságául. fr. 38-ban $\beta\acute{\alpha}\lambda\epsilon\ \tau\acute{o}\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\nu\ \epsilon\iota\eta$ nem hogy «intelligi non potest», hanem inkább maga a kiadó is helyesen gyanítja az értelmét. Suidas glossája $\beta\acute{\alpha}\lambda\epsilon\ \dots\ \acute{\alpha}\nu\tau\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \epsilon\iota\theta\epsilon\ |\ \mu\omicron\iota$ világosan mutatja, hogy így értelmezendő: «vel tertia parte eorum, quæ possederat, se contentam fore». A fr. 40. magyarázásában nehézséget okozna $\omicron\mu\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\omicron\varsigma$ -nak Suidas $\gamma\alpha\mu\epsilon\tau\iota\varsigma$ glossájával való értelmezése, ha Ov. testimoniuma (Rem. am. 747.: cur nemo Hecalen... cepert.) erősebb a Zenobios-féle (cod. Athen. 1073. Crusius Parœmiogr. Sitzungs. d. bayer. Ak. d. W. 1910 p. 82) adaléknál: $\beta\omicron\upsilon\lambda\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \acute{\epsilon}\acute{\alpha}\lambda\epsilon\varsigma\ \upsilon\acute{\iota}\acute{o}\varsigma$. Elvégre a mythikus hagyomány változatainak a lehetősége sincs kizárva, s H. lehet Ov. testimoniuma ellenére is, Zenobios szerint, anya, v. esetleg, valami más változat szerint is, legalább asszony. Mert $\omicron\mu\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\omicron\varsigma$ jelző mindenkép ellene mondana Ov. testimoniumának. Nem változtatna a dologon s így teljesen felesleges coniectura volna, bár homerosi analogon

létére könnyen lehetséges: *όμεστιον ἦγαγε δαίμων* pr. *δήμου*. *Όμέστιος* mégis csak feltétlenül házastársat jelentene. Legfeljebb, ha a mythosban is házagot tételezünk fel. Mert fr. 37 *ἐ[ρο]μαίη ἐν νεαίεσι* jelenthetné a mostani állapotot. A testimoniumok és fragmentumok különben is *γυνή*, *γρῆς*, *μαῖα*, *ἡρώς*, *ανυς* megjelöléseket használnak, s ezek egyike sem zárja ki a *όμεστιος* = *γαμετής* értelmezését. Valamennyi jelenthet ugyan hajadont is. Mert nem általános külömbiségtétel bizonyítéka pl. *γυναῖκας καὶ χώρας* Xen. An. IV. 5. 9-ben s hogy alexandriai példát idézzek Theokr. 27. 64.: *παρθένος ἐνθα βέβηκα*, *γυνή δ' εἰς οἶκον ἀφέρπω*. Lehetséges hiányos összefüggésben hagyományozott mythosra gondolnunk. Csak egy szakaszát világítja a Hekale-epyllion anyaga. Fr. 53. után sorolva leghelyesebb volna fr. 54-ben minden apostrophálás feltevése helyett *βόσχετο* coniectura Hecker olvasása szerint. Hiszen az előzmények és az utána következők elbeszélésre mutatnak. A bécsi fatábláról közölt fr. 60. 7 8. v.-re merész, de nem megvédelmezhetetlen correctio kínálkoznék: *Φῆμη δὲ κατ' ὠρυγίους ἔχε ν[α]ύτας | οἰωνούς* pr. *εφεν[α]υται*. Az *ὠρυγίους* jelzőt támogatja számos kapcsolata. Hes. Theog. 805 6. *Στυγὸς ἀφ' ὅτου ὕδαρ | ὠρύγιον*, s. Nic. Ther. 343. *ὠρύγιος δ' ἄρα μῦθος*. Mindkettejüknel a tiszteletreméltó régiség jelölésére. A képbeli *ναύτας*-nak pedig jogos erősséget Soph. Ant. jól ismert kifejezése nyújthatna v. 1000: *παντὸς οἰωνοῦ λεμήν*. A «légi hajósok» metaphorája éppen nem elképzelhetetlen. Fr. 85-re Diels coniecturális kiegészítése igen tetszetős és szellemes, s föltétlenül a szövegbe irandó: *ἀνδρες ἔλατ <ολόγ>οι* pro *ἀ. *ἔλατοι*. A hexametert is teljessé tenné. Fr. 120. bátran Hekale sirámába volna illeszthető a fr. 39. után.

A görög szövegekben kevés a sajtóhiba, s a dolgozat latin nyelve is élvezhetően tiszta és szabályos.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Emil Berger: Das Problem der Erkenntniss in der Religionsphilosophie Jehuda Hallewis. Berlin, Mayer u. Müller 1916. 8-r. 107 l.

E tanulmány, mely a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums kiadványai IV. kötetének 3. és 4. füzeté, sok megértéssel azt a középponti gondolatot kutatja és igyekszik megállapítani, mely körül a zsidó irodalom egyik legkimagaslóbb alakjának, a tizenegyedik század utolsó negyedében Kasztliában született költő-philosophusnak vallásbölcseleti rendszere forog. Jehuda Halléwi, a Sión utáni vágyódás mélyérzésű megéneklője, ki a verőfényes Spanyolhonból sóhajtott a sóvárgását a Szentföld felé, vallásbölcseleti könyvében, a Kuzáriban is ugyanaz a romantikus, az érzelmek mystikumába merülő költő. Ebből a szémszögletből ítélte meg eddig az irodalomtörténet, mely vallásos költeményeinek világításában a nemzeti zsidóság lángoló szeretetének talaján fakadt izzó gyűlöletet látott minden tudományos törekvés s bölcseleti megismerés ellen a Kuzári-ban.

Berger igen érdekes munkát végzett, midőn újabb vizsgálat alá véve a félreismerett költő-philosophus vallásbölcseleti rendszerét, meggyőző erővel bizonyította be azt, hogy az általános vallásbölcselet történetében legelőször Jehuda Halléwinél jutott határozott kifejezésre

s lett egész rendszerének középpontjává az a gondolat, hogy a vallás-philosophiában nincs helye a speculativ módszernek. Nem a tudomány ellen küzdött Jehuda Halléwi, hiszen ő maga nemcsak alapos ismerője volt kora természettudományának s az arab-görög philosophiának, de épp ezeknek fegyverzetében szállott is síkra, hogy érvényt szerezzen azon megismerésnek, hogy vallás és tudomány, hitbéli szemlélődés és philosophiai elmélyedés két teljesen különálló terület, mely egymást nem helyettesítheti. Amint a mai vallástudományban már háttérbe szorult a speculativ módszer s uralkodóvá vált a kutatásban az empiristikus irány, úgy tagadta már Jehuda Halléwi a philosophiai elmélkedés competentiáját ott, a hol az eleven hit felébresztésének és ható erejének kérdése kerül szóba. A hitet nem helyettesítheti a legmélyebbre ható s a legszilárdabb bizonyítékkal rendelkező philosophia sem. Vallásos embernek nincs is szüksége az általa hittigazságok külön philosophiai bizonyítására, valamint a hívő lélek sokkal boldogabb megelégteltségben él, mint az, a ki — ha a legnagyobb odaadással is — észbeli bizonyítékokkal keresi az igazságok megismerését. A philosophiai és a jámbor hívő istenismerete közti különbség akkora, mint egy költészettan szerzője és a költő közt; amaz is ismeri tárgya, formája, hatása törvényeit annak, a mi kifejezésre juttatja a szív érzelmvilágát, de magából a költőből elevenen buzog a gyönyörködtető forrás; semmiféle költészeti tankönyv nem adhat jobb fogalmat a költőnek arról, a mit istenadta képességével meg is alkotott. A philosophusnak Isten, halhatatlanság stb. nem egyéb, mint metaphysikai, vagy physikai elmélkedés objectuma, melynek megismerése kielégíti a kutató értelmet, de maga a természettudományi megismerés még nem elégíti ki a vallásos kedélyt, nem tölti be az ethikai szemlélődés vágyát; hívő lélek számára nem fontos, hogy Isten a mozgás ősoka, minek tudása nála csak annyi értékkel bír, mint ha tudomást szerez a föld alakjáról, holott ő teljes életközösségben akar lenni Istennel, kinek gondviselésébe vetett hitéből boldogságot merit s kinek kinyilatkoztatott akarata által vezetetni engedi magát.

De azért a vallás keretében is talál helyet a philosophiai megértés olyanoknál, kik ingadoznak, hitükben letörtek, vagy akiknél a sajátjuktól eltérő vallás iránt, mint pl. a zsidóság iránt a rajta kívül álló körökben megértést és méltánylást óhajtunk kelteni. Hitetlen szív megnyerhető philosophiai érveléssel s a hol hiányzik a hitszilárdság, ott az ész világossága deríthet fényt az életre és a böleselet kitűnő eszköz arra, hogy általa a meglevő hit tartalmához közelebb jusson a megértés. Ennél a pontnál érintkezik a hit és a tudomány, de csak érintkezik, hogy némi pótlást eszközöljön, ám a hit helyét nem foglalhatja el egészen a tudás s nem is ébreszthető fel úgy, hogy teljes életközösséget váltson ki az emberből Istennel. Erre csak a tapasztalat, a hit által megszentelt életgyakorlat képes, úgy a mint a zsidóság maga átélte Isten gondviselő hatalmát az egyiptomi kiszabadulástól kezdve a szinájai kinyilatkoztatáson át saját történetében, s amint Jehuda Halléwi tartózkodva a zsidó vallás igazságainak bölcsesleti bizonyításától, gyakorlati képet ad a hitében Istennel közösségben lévő zsidó életének szépségéről.

Nem a tudomány elleni gyűlölet és nem a particularis érzésbe olvadó nemzeti önteltség volt a két kerékagy, melyekben Jehuda

Halléwi bölcséleti rendszerének tengelye forgott, redszerének középonti gondolatát annak megismerése alkotta, hogy ellentétben azon arab és zsidó vallásbölcselőkkel, kik egyrészt a tudományt a vallás járószallagjához kötötték, másrészt azokat egymás föltételül szabták, először hirdette a két terület egymástól való elkülönítését. Jehuda Halléwi vallásbölcséleti rendszerének ezen helyes világításban való bemutatásával rászolgált szerző, hogy munkáját igaz elismerésre méltassuk.

(Ujpest.)

VENETIANER LAJOS.

- 1. Rudolf Schlösser : August Graf von Platen.** Ein Bild seines geistigen Entwicklungsganges und seines dichterischen Schaffens. München. R. Piper & Co. N. 8.-r. I. köt. (1796—1826.) 1910. 765 l. II. köt. (1826—1835.) 1913. 572 l. Ára 28. — **2. Der Briefwechsel des Grafen August von Platen.** Herausgegeben von Ludwig von Scheffler und Paul Bornstein. München und Leipzig. Georg Müller. N. 8.-r. I. köt. 1911. 544 l. II. köt. 1914. 432 l. Ára 15. — **3. August Graf von Platens sämtliche Werke** in 12 Bänden. Historisch-kritische Ausgabe mit Einschluss des handschriftlichen Nachlasses. Herausgegeben von Max Koch und Erich Petzet. Leipzig. Hesse. É. n. (1910.) (Max Hesses Neue Klassiker-Ausgaben.) 8.-r. I—III., IV—VI., VII—IX. és X—XII. köt. — **4. Die Gedichte des Grafen August von Platen.** (Herausgegeben von Rudolf Schlösser.) Leipzig, Insel-Verlag. 1910. 8.-r. két kötet. — **5. Die Gedichte des Grafen August von Platen** Ausgewählt und herausgegeben von Albert H. Rausch. Frankfurt a. M., Schirmer & Mahlau. 1910. 8.-r., 192 l. Ára 5. — **6. August Graf von Platen : Venetianische Sonette.** Leipzig. E. Rowolth. 1911. 8.-r. Ára 2. — **7. August Graf von Platen : Gaselen aus Neapel.** Zum erstenmal im Zusammenhang und unter Wahrung der ursprünglichen Folge abgedruckt. Jena. Gottfr. Pätz. 1913. 8.-r., 16 l. — **8. Heinrich Renck : Platens politisches Denken und Dichten.** (Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte. 19. Heft.) Breslau, Ferdinand Hirt. 1910. 8.-r., 122 l.

A fájdalomszerző szépség költőjének helyesebb megértésére az 1896. jubileumi év hozta az első fontos forrásokat 1813-tól élete végéig írt naplójának közlésével, melyhez fogható őszinte, és lélek-tani valamint művészi szempontból értékes konfesszió talán csak a Szt. Ágostoné, kousseaué és Rákóczié.¹⁾ Tizenöt évvel utóbb pedig ennek az épen nem népszerű költőnek valóságos feltámadását lehetett észlelni. Egyszerre nagyszámú alapvető munkát jelent meg róla s ettől kezdve bőségesen buzognak a Platen-kutatás erei.

1. A munkások közül mint Platen legjobb ismerője és működésének legodaadóbb kutatója Schlösser jenai tanár tűnik ki. Szokatlan terjedelmű monográfiája alapul fog szolgálni ezentúl minden idevágó

¹⁾ *Die Tagebücher des Grafen August von Platen.* Aus der Handschrift des Dichters herausgegeben von G. von Laubmann und L. von Scheffler. Stuttgart, J. G. Cottas Nachf. I. 1896. II. 1900.

munkának. Nem életrajz a szokásos értelemben, hanem «Darstellung von Platens Gedankenwelt und Platens Kunst in ihrem allmählichen Entstehen und in ihren Wandlungen.» Az újabb német irodalomtörténetre szinte szimptomatikusan jellemző idealisztikus irányhoz képest a költő külső életének eseményei csak fonál gyanánt szolgálnak szellemi fejlődésének tárgyalásához. Schlösser valóságos mozaikmunkát végzett, a mennyiben minden személyi és irodalmi dokumentumot arra használt fel, hogy e szellemi fejlődés bemutatásához jellemző vonásokat nyerjen. Szigorúan módszeres pontossággal és finom megértéssel követte Platen a sokféle tartományba, a hová az ideges költőt megismerésre vágyó lelke vitte: ifjúkorának politikai viszonyaiba, a hol Platen a bonapartista többséggel helyezkedik szembe; az egyetemre, a hol J. J. Wagner mindent egybefoglaló ideálfilozófiájától Schellinghez menekül; sokféle ágazó nyelvészeti, természettudományi, zenei és különösen művészettörténeti tanulmányaiba, esztétikai törekvéseibe, erkölcsi kétségeibe és pathologikus lelkének egyéb útjaira. Mondhatni teljesen adja a fejlődéstörténeti momentumokat, melyek Platen életében előfordultak. Minden lelki mozdulatot, minden szellemi csírárt, minden kívülről jövő ösztönzést, minden belső kételyt összefüggésbe tud hozni előzményeivel és következményeivel. S ha ez az eljárás az akribia túlságba vitelének látszik is, viszont a munkának szinte lezáró jelentőséget biztosít. Hogy mennyire bele tud hatolni a szerző tárgyába, arra jellemző az első olaszországi útról szóló velencei fejezet. Itt meg tudja éreztetni az olvasóval a művészetnek hatalmas befolyását; keresztül vezet mindazon művészeti termékeken és problémákon, melyek Platen szemé elé kerültek s a melyek a költőt foglalkoztatták. Schlösser, a néha nagyon is kimerítő, de feltétlenül megbízható, eleven és finoman megfigyelő kalauz Platen változatos szellemi világában természetesen sok egészen újat tud mutatni. A francia irodalomtól az olaszhoz való fordulásának motivumait s fejlődésére való döntő befolyását; történetirői törekvéseit (Fessler is hatott rá); Calderonnak hatását nemcsak esztétikai, hanem vallásos felfogására is; Goethe *Divan*-jának a perzsa hitről szóló versében Platen felemelő és tisztító gondolatokat milyen mélyen megszívvel; erősebben megnyilvánuló törekvése tökéletes művészi forma elérésére mennyire közvetlen kapcsolatban áll velencei élményeivel; Schelling befolyása alatt kifejlődő saját gondolatvilágának első önálló vonásai hogyan nyilatkoznak meg. Nincs terünk arra, hogy a sok új eredményre csak nagyjában is egyenkint rámutassunk.

Ha valamit nélkülöztem e monumentális munka olvasásánál, úgy az a korpéknak teljesebb rajza volt, mert Schlösser ezt csak annyiban vette figyelembe, a mennyiben a költő törekvéseivel közvetlen összefüggésben állott.

2. Az említett naplón kívül Schlösser legfontosabb forrása Platen levelezése volt. Scheffler és Bornstein kiadása bőségesen feltárja ezt a forrást. Az első kötet a fontosabbik. Majdnem minden levél jelentős okmány. A nyolczéves gyermek első soraitól kezdve szólnak a kis kadét szenvedéseiről Münchenben, a királyi apród élményeiről az udvarnál, a fiatal tiszt csalódásáról, utazásairól, az egyetemi hallgató tanulmányairól és lelki világáról. Feltűnnek bennük a költő ifjúkori barátainak alakjai, kik közül Gustav Jacobs emelkedik ki finom iro-

dalmi izlésről tanuskodó leveleivel. Ezek nemcsak korukra jellemzőek, a mennyiben a bécsi kongresszusról, Goethe összes műveinek megjelentéséről, az újabb színházi és irodalmi eseményekről tesznek jelentést, hanem még inkább azért érdekesek, mert megismertetnek irójuk egyéniségével, a ki Platen bevezette a művészet és a költészet nagyjainak megértésébe. A második kötetben is túlnyomó része van Platen szülei-vel, különösen anyjával való többnyire francia nyelvű levelezésének. De spanyol és olasz nyelvű részek is vannak benne és meglepő nyelvi készségről tanuskodik a Schlichtegroll Náthánhoz 1818-ban intézett angolul írt verses epistola. Kár, hogy a kiadás végéről hiányzik az alig nélkülözhető név- és tárgymutató.

3. Platen maga nem rendezte sajtó alá összes műveit. Csak 1839-ben adta ki barátja Fugger Frigyes gróf összegyűjtött munkáit egy negyedréti kötetben. Az azóta megjelent kiadások is mind rendkívül fogyatékosak voltak s az a kötetre való dráma, a mit Petzet az irodalmi hagyatéknak müncheni kézírataiból kiadott,¹⁾ mutatta mennyire szükség volt egy kritikai kiadásra. Koch és Petzet munkája olyan sok újat hoz, mennyit talán egy német költőnek kritikai kiadása sem állíthatott szembe előzőivel. A szöveg alapjául a munkák végső redakcióját vették. Hozzá a régibb változatok eltérő olvasatait, vagy ha az eltérés igen nagy, az egész régibb szövegezést közlik. Az egyes munkák keletkezésének adatait is adják a naplóból és a levelezésből. Petzet munkája szembetűnően jobb a Kochénál. Az ifjúkori költeményeket nagy pontossággal, időrendben adja, de mégis úgy, hogy az egyes műfajok, a balladák, heroidák, elégiaák lehetőleg egy-egy csoportot alkossanak. Igen sok kiadatlan anyagot sikerült napfényre hoznia, túlnyomóan epikus kísérleteket. Koch munkáját, a drámák kiadását, már jelentékenyen megkönnyítette Petzet idézett publikációja. De a két szöveg összehasonlítása azt mutatja, hogy a kiadó nem vette elég gonddal figyelembe ezen új anyag eredményeit s így egyes szövegei, pl. a *Hochzeitsgast* közlése ellen igen komoly philológiai kifogásokat lehet emelni. Hiba volt az is, hogy Koch nem adja az eltérő szövegváltozatokat sem, pedig ezek úgyszólván készen állottak Petzet 1902-iki kötetében, valamint az is, hogy a drámákat nem a kéziratok korának sorrendjében adta, hanem a nagyobb közönségre való tekintettel igyekezett kerekében összeállítani. Kochnak a kiadás bevezetéséül írt terjedős életrajza (280 l.) Schlösser műve után annyiban bír értékkel, hogy eleven előadásban a költő külső életét épen olyan részletességgel mondja el, a mennyire tartózkodott Schlösser a pusztán anekdotikus anyagtól.

4. Hogy egyébként ezt a kiadást nem lehet véglegesnek minősíteni, mutatja az a két kötet, melyet Schlösser Platen költeményeiből az Insel-Verlagban kiadott. Ebben együtt találhatók mindazon költemények, melyeket Platen első komolyabb közleményeitől, 1821-től kezdve, kiadott vagy kiadásra szánt s csak különös okokból nem bocsátott nyilvánosságra. A két kiadás összevetéséből kitűnik, hogy

¹⁾ *August Graf von Platens dramatischer Nachlass. Aus den Handschriften der Münchener Hof- und Staatsbibliothek herausgegeben von Erich Petzet. Berlin, Behr. 1902. (Deutsche Literaturdenkmale des 18. u. 19. Jahrhunderts. 124. sz.)*

Schlösser szövegei megbízhatóbbak: azokon a helyeken, ahol eltérnek az előbbi kiadástól a kéziratok alapján, vagy a költő végleges szövegezésére való tekintettel megállapított olvasatai jobbak és az 1834-iki, Platen-től annyi gondnal rendezett kiadáshoz alkalmazkodó sorrendje a leghelyesebb.

5. Schlösser e kiadásával egyidőben Rausch a nagyközönség igényeit tartva szem előtt Platen költeményeinek legjavát igyekezett nyújtani. Szabatos, rövid bevezetésben igen jól összegezi Platen szellemi életét és jellemvonásait. Erotikumának magyarázatában finoman megértő: «Er umkleidete flüchtig geschaute Gestalten mit allem Zauber, mit aller Zartheit und allem Adel seiner eigenen Seele. Er bangte vor einem wirklichen Zusammenschluss mit diesen Idealbildern, denn er ahnte, dass sie nur in nichts zerfliessen und ihn mit einem Gefühl der Beschämung und Leere zurücklassen würden.» Rausch meg tudja értetni Platen szerencsétlen természeti ösztönének egész tragikumát, a költő szenvedéseit, türelését és jól jellemzi a győzelmet, melyet alkotó ereje természetének szenvedélyei fölött kivívott. A költemények összeválogatásában szabad kézzel, de művészi ízléssel járt el, azonban túlságosan kiszorította a dalokat s a balladák szebbjeit is a szonettek javára.

6. A *Velencei szonettek* szép Drugulin-betűkkel nyomtatott kiadása stílusos köntösben adja a német irodalomnak ezen legszebb szonettjeit.

7. A *nápolyi ghaserek* kiadója, Schlösser, a müncheni kéziratokból és a kiadásokból (*Gedichte* 1834 és a *Vesta* cz. bécsi évkönyv) Platen intentiói szerint először állította össze a tizennégy ghaselt, melyekről már nagy művében (II. 439.) megállapította, hogy 1832. május 15—18-ig (1—13. sz.) illetve június 6-án (14. sz.) keletkeztek. Így együtt úgy tűnik fel ez a ciklus, mint valami élmény költői csapadéka, mint májusi szép napok szerelmi boldogságának Platenre jellemzően keresett kifejezései és a hasztalan várakozás a hamar hűlenné vált kedvesre. De minden jel szerint az egész tisztán költői képzelet szülötte.

8. A részletkutatások közül, melyek Platenről megjelentek Renck munkája tűnik ki. Platen politikai nézetváltozásait világosan és érdekesen mutatja ki élete folyásában és költészetében. Politikai érzékének ébredésekor nemzetközi vonás jellemzi, a szabadságharcok idején pedig Napoleon ellen intézett támadásainak mértéktelensége. Ebből a korszakból ifjú radikalizmusba fejlődik, melynek alapvonása, a schilleri «in tyrannos» jelszó, költészetében erősen, bár zavarosan tükröződik. Történelmi érzékének fejlődésével mindjobban elfordul a kortól, míg 1825-ben újra felébred politikai érdeklődése s egy órájában Napoleont már mint a zsarnokok ellenségét dicsőíti. Radikális elvei a júliusi forradalomtól kezdve ismét szenvedélyes politikussá teszik. Liberális világpolgárságot követel, lelkesen izgat a lengyelek szabadságáért s a németbirodalom ujjaáteremtéséért. Ennek a sokszor önmagának ellentmondó, szervetlen fejlődésnek a változások közepette maradandó és jellemző vonása Platen ideális liberalizmusa, mely arisztokratikus büszkeséggel lázad fel a betolakodó idegenek, a zsarnokság ellen és a szabadság lényegét igyekszik felfogni és kifejezni.

Platen nagy kéziratok hagyatékának közzétételével most olyan

bő és közvetlen forrásanyag áll az irodalomtörténész rendelkezésére, mint kevés költőnél, Schlösser munkájában pedig olyan alapvető monografia, amely alig hagy felderítetlen zúgot a költő psychéjében. Ezen források alapján egy főnkelt gondolkozású, de bogaras és szerencsétlen egyéniség áll előttünk. A művészetet nagyon komoly feladatnak tekintette, igen magasra tartotta és korán leírt «Életszabálya»-iban hipochondrikus pedanteriával tűzte ki munkásságának és élete folyásának útját. Embergyűlölő és visszataszító vonásai mind erősebben kifejlődnek, de a művészetek mellett való szigorú kitartása enyhíti emberi gyöngéit. A költői nyelvnek nagy művésze és fejlesztője volt s a német versnek gondosabb művelése tőle indul ki. Nemes esztétikai gondolkozásában a művészet örök céljainak keresése és hirdetése, hivatottságának tudatossága és emelkedett kötelességérzete tűnik ki. Legjobban Goethe jellemezte, mikor Heineval való, mindkét részről oly méltatlan hangú polemiájáról értesült: kár, hogy egy talentum s egy tehetséges ember ilyen harcra keveredett. «Ein Begabter», ez Platen s ez a szó illik rá legjobban a «Talent» Heineval szemben. Eckermannhoz szólva pedig így ítélte róla: «Es ist nicht zu leugnen, er besitzt manche glänzenden Eigenschaften; allein ihm fehlt — die Liebe. Er liebt so wenig seine Leser und seine Mitpoeten, als sich selbst, und so kommt man in den Fall, auch auf ihn den Spruch des Apostels anzuwenden: und wenn ich mit Menschen- und mit Engelzungen redete und hätte der Liebe nicht, so wäre ich ein tönendes Erz oder eine klingende Schelle.» Verseinek márványszerűsége mellett az igazi szeretet hiányának márványhidegsége érzik ki önfegyelmező, szépséget kereső lénye minden megnyilatkozásából.

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT.

P. Vergilii Maronis Bucolica cum auctoribus et imitatoribus in usum cholarum ed. **Carolus Hosius**. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 134.) Bonn, A. Marcus und E. Webers Verlag, 1915. 8-r. 64 l. Ára 1 M.

A közismert Lietzmann-féle szövegek eddigi kiadásai mellé méltán sorakozik a jelen füzet. A vállalat tudvalevőleg a főiskolai hallgatók érdekeit tartja elsősorban szem előtt, amennyiben olvasó és a tudományos kiképzés szempontjait mérlegelő kézi példányokkal látja el őket. A füzet beosztását és anyagát e szerint kell megítélnünk. A gondos szöveg alatt lehetőleg szűkre szabott, de éppen azért jól áttekinthető apparatus criticust találunk, a magyarázatok helyén csak a legfontosabb anyagot: az igazi magyarázatot a tanárnak kell adnia. A források közt a legtekintélyesebb helyet Theokritos foglalja el, az utánpótlók közt ott találjuk a V. utáni latin költészetnek legtöbb képviselőjét. Hosius bizonyos határok közt mind a források, mind az utánpótlók összeállításánál láthatólag teljességre törekszik — ámbár az utóbbiak közül a cento-írókat eleve kizárja. Mindkét irányú gyűjtés már az ó-korban megkezdődött, így a kiadó feladata inkább az eddigi eredmények áttekinthető csoportosítása volt. Fontosnak tartom, hogy a szerző nem ragaszkodik szorosan a kétségtelen forrásokhoz és utánpótlásokhoz, hanem alkalmilag a V.-tól teljesen független párhuzamos helyeket is szívesen idézi. Ez mind kitűnő anyag a modern értelem-

ben vett interpretációhoz. Így a híres IV. eclogával kapcsolatban ott találjuk Isaias prófétát is.

A sikerült füzetet névmutató és bő metrikai index zárja be. Ez az utóbbi pontos és aprólékos statisztika a bukolikákban előforduló caesurákról, elisiókról, hiatusról, prosodiai sajátságokról stb. s mint ilyen kitűnő anyaggyűjtemény, melynek segítségével a tanár bevezetheti hallgatóit a vergiliusi hexameter ismeretébe.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Max Morris: Goethes und Herders Anteil an dem Jahrgang 1772 der Frankfurter Gelehrten Anzeigen. Dritte veränderte Auflage. Mit sechs Lichtdrucken. Stuttgart und Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1915. 8-r. + 952 l.

A XVII. század német kritikai folyóiratai közül a Lessing-kör *Literaturbriefe*-i mellett elsősorban a Sturm und Drang organuma, a *Frankfurter Gelehrte Anzeigen* 1772-iki évfolyama emelkedik hosszabb időre kiható irodalomtörténeti jelentőségre, még pedig nem is annyira önmagában való értéke miatt, mint inkább az ifjú Goethevel való kapcsolata révén. A folyóirat kiadója J. K. Deinet, főszerkesztője pedig Goethe mephistopheleszi barátja, Joh. H. Merck (l. EPhK. 1912:519 ll.). Munkatársai a kor jelentősebb írói és tudósai közül kerülnek ki, de a Sturm und Dranggal való kapcsolatát csak Herder és Goethe teszi teljessé és organikussá. S épen Goethe névtelen közleményeinek a többi munkatárs recenzióitól való pontos különválasztása régóta izgató problémája a Goethe-philológiának. Mert a mellett, hogy a legkisebb szilánk is megbecsülhetetlen értékűvé válik, mihelyt csak egy vonással járulhat hozzá az ifjú Goetheről alkotott képünk teljességéhez, a különválasztás maga a hozzá fűződő módszertani problémák folytán tág teret nyitott a többé-kevésbé merész feltevéseknek és spekulációknak. S valóban a fejlődés hosszú útja vezet az első kezdetleges tapogatózástól Morris könyvének harmadik kiadásáig.

Goethe közleményeinek összeállítására — Goethe utalásai nyomán — Eckermann tett első ízben kísérletet. Ez a kiválogatás azonban több esetben tévesnek bizonyult. Nehány recenzióról kétségtelenül megállapítható, hogy Goethehez semmi közük. Sőt az *Ausgabe letzter Hand* 33. kötetébe nyolcz recenzió került bele az 1773-iki évfolyamból, noha Goethe 1772-ön túl nem is volt munkatársra a folyóiratnak. A kritikai rostálás munkája azonban csak jóval később W. von Biedermann Goethe tanulmányaival (1879, 1886, 1899) indul meg. Legnagyobb jelentősége Scherer programmatikus tanulmányának van (*Frankfurter Gelehrte Anzeigen vom Jahr 1772. Deutsche Literaturdenkmale* Nr. 7—8. 1882—1883. — Textrevision von B. Seuffert, Einleitung von W. Scherer. v. ö. még. W. Scherer, *Der junge Goethe als Journalist*. Berlin 1886, 47 ll.). A későbbi kutatás (R. M. Werner, F. F. Cornish, R. Steig, Eduard von der Hellen, Hermann Dechent, C. Ritter, Otto P. Triefloff stb.) alapján véve csak Scherer egy-egy gondolatát fejleszti tovább, csak feltevéseihez keres újabb bizonyítékokat vagy eredményeit csáfolja újabban előkerült adatok alapján.

A Scherer-féle hagyomány örökösét kell látnunk M. Morrisban

is, ki azonban a Scherertől kölcsönvett (lényegében classica-philologiai) módszert a közel három évtizednyi irodalom eredményeinek s főleg a gazdag levéltanyagnak a kiaknázásával szilárdabb alapra helyezi. A közvetetlen bizonyítékok hiányossága folytán az első kiadás (1909) megállapításai nem mehetek át teljes egészükben módosítás nélkül a feltevéseiben óvatosabb s éppen ezért eredményeiben biztosabb másodikba (1912). A második s az előttünk levő harmadik kiadás közé esik H. Bräuning-Oktavio (Beiträge zur Geschichte und Frage nach den Mitarbeitern der Frankfurter Gelehrten Anzeigen vom Jahre 1772. Darmstadt 1912) és O. Modick (Goethes Beiträge zu den Frankfurter Gelehrten Anzeigen von 1772. Zugleich Beitrag zur Kenntnis der Sprache des jungen Goethe. Borna-Leipzig 1913) részlettanulmánya, mely nem egy még homályos pontra derít világosságot s több észre nem vett kapcsolatra mutat rá. Morris a szakadatlanul fejlődő philologus fogékonyságával használja fel saját szempontjainak igazolására vagy helyreigazítására a bennük feldolgozott anyagot.

Morris eljárása nemcsak általánosabb módszertani tekintetben, hanem néhány problémájának hasonlósága miatt (v. ö. pl. kisebb körben Kármán közleményeit az *Uraniában*) a magyar irodalomtörténet szempontjából is figyelemre méltó.

Az egyes cikkek szerzőségének a megállapításánál Morris a philologiai segédeszközöknek következő hét (részben a classica-philológiától s a germanisztikától is ismert) egymás mellett álló vagy egymást kiegészítő csoportjára támaszkodik. Az első csoport az írók levelekben vagy beszélgetésekben ránkmaradt s közvetlen bizonyítékul felhasználható nyilatkozatait foglalja magába. Teljesen meggyőző és feltétlenül bizonyító ereje azonban csak a cikkek vagy időkben vagy nem sokkal később keletkezett feljegyzésnek van. A második csoport a kortársak bizonyítékait, a harmadik az író személyére utaló tudatos vagy öntudatlan vonatkozásokat, a negyedik a kettős recenziókat értékesíti. A Frankfurter Gelehrte Anzeigen munkatársai közül Höpfner, Petersen és Merck egyúttal a Nicolai-féle *Allg. Deutsche Bibliothek*ba is dolgoznak, sőt Merck — legalább egy ideig — sűrűn keresi fel ismertetéseivel Wieland *Teutscher Merkur*ját is. A sokszor egy azon könyvről írt recenziók szószerinti egyezései már most szinte kényszerítő szükségszerűséggel vezetnek rá a közös szerző nevére. Az ötödik csoportba a szerző tanulmányaira, tudományos álláspontjára vonatkozó indicziumok tartoznak, míg a hatodik a recenziók egymásutánjából vonja le következtetéseit. A leggazdagabb anyaggal rendelkezik, egyúttal azonban legkönnyebben siklik át feltevéseiben és következtetéseiben az egyéni ötletszerűségek területére a nyelvi bizonyítékok csoportja. Morris itt taposott úton jár (Scherer, R. Haym, Burdach, E. von der Hellen, Ritter). Az író egyénisége s a nyelvbeli kifejezés formái között megállapítható összefüggés külvilágban is kedvelt problémája a philologiai alapon fölépülő stilisztikának (R. M. Meyer, E. Elster), a B. Croce nevében megindult nyelvészettikai kísérleteknek s a Sievers-féle melódiaelméletnek. Morris «nyelv-diagnosztiká»-ja inkább nyelvi statisztikának mondható. Csak futólag s mintegy távlatból érintvén az egyéniséget meghatározó nyelvi jelenségek lélektani forrásait, az asszociációk nagy szerepét,

szótárszerű pontossággal regisztrálja s állítja egymás mellé az írók egyéb műveiben is visszatérő kifejezéseket, megmerevedett fordulatokat, a recenziókat bevezető és befejező tipikus formulákat, a helyesírásban, sőt olykor az írásjelek használatában megnyilatkozó sajátosságokat is. Az egyéni nyelvre vonatkozó kutatások kétségtelenné tették (s erre Morris is rá mutat), hogy a leggazdagabb s a legönállóbb egyéniségnél is föltűnik, — noha fejlődésének különböző korzakaiban újabb elemekkel bővül — a tipikus nyelvi megmerevedés. Az előadó művész minden szerepében hű marad gesztusaihoz, az író pedig szinte törvényszerű egyformasággal választja meg jelzőit, a rokonértelmű szavak közül a megszokottat, s legbonyolultabb mondatait is néhány egyszerű séma szerint építi fel (Lessing, Herder, Goethe, Gottfried Keller). Másfelől azonban megállapítható, hogy minden írói nemzedéknek, szellemi iránynak (Sturm und Drang, romanticizmus, ifjú Németország, a modernek) egymáshoz közel álló vagy egy-egy folyóirat körül csoportosuló képviselői (Athenäum, újabban: Insel, Neue Rundschau, Blätter für die Kunst, Nyugat) nemcsak világnézetökben, értéktételeikben, de nyelvökben is egymáshoz formálódnak. Morris könyvének harmadik kiadása a két előbbivel szemben e részben is nagyobb óvatosságról tanuskodik.

A kevésbbé termékeny munkatársak — Höpfner, Petersen, Merck, Schlosser — közleményeinek a bevezetésben kifejtett elvek szerint és glosszariumok alapján való kiválogatása után a könyv második, nagyobb részében Herder és Goethe kerül sorra. A Herdernek — felesége följegyzései alapján — tulajdonított kilencz recenziót (Werke zur Lit. und Kunst 1830, XX. 313. ll.) R. Steig a Suphan-féle kiadásban 14-re, utóbb 15-re egészítette ki, míg Morris két Merck-recenzió kiküszöbölésével harminczháromban állapítja meg a számukat. A megmaradó recenzió-állományra nézve e szerint föl kell tennünk Goethe szerzőségét. Nincs Goethe vagy kortársai levelezésének, följegyzéseinek olyan elrejtett adata, nincsen olvasmányaira, élményeire utaló s egyebünne is ismert, vagy szülővárosára czélzó olyan vonás, melyet Morris ne tenne megfontolás tárgyává. A czélzások és utalások útvesztője ezúttal csak nagy ritkán homályosítja el látásának tisztaságát, pedig olykor szinte lehetetlenné válik az eligazodás. Csattanó példa erre Schlosser négy recenziója, melyet egyéb bizonyítékok híján vonatkozásai és nyelvi sajátosságai alapján Goethének kellene tulajdonítanunk. Morris stílus-kritikai eljárása is valójában itt állja meg a tűzpróbát. Glosszariuma fontos adalék az ifjú Goethe nyelvéhez. Legnagyobb jelentősége azoknak a szavaknak vagy kifejezéseknek van, a melyek a hozzá közel álló Mercktől megkülönböztetik. Ilyenek az Acerra, Alletags (-gedanken, -maske-, -sprache, -gebäude), Beruf, Bestimmung, bestreiten, brav, durchaus, ernstlich, fühlbar, Fülle, gaffen, gaukeln, gesellschaftlich, gestoppelt, ein gewisser, glühen, Grille, höchst, holpern, Kameral (-zeit, -anschlag stb.), Kennerschaft, Marionetten, nagen, paradiesisch, prostituieren, schlimm, sinnlich, spannen, ungenialisch, wunderbar, wallen, Zeug, zwar. Ilyen a Mercknél is föltűnő allgemein, deutlich, fein unbestimmt, wichtig szavaknak irónikus használata stb. Ilyen az érzéki vagy elvont szépet kísérő jelzők csoportja (paradiesisch, glühend, lieb, herrlich, heilig, warm, innig, edel) s az u. d. gl. formulaszerű megismét-

lése, a Merck u. s. w.-jével szemben. Olykor szinte jelentékteleneknek látszó nyelvi jelenségek vezetnek nyomra: a folyóirat munkatársai közül csak Goethenél akadunk az imperfectum kötőmódja *e*-jének vagy a névszó végzetének elhagyására a hozzá und-dal kapcsolt névszó előtt (pl. dem Feig' und Matten) s végül a *das*-nak relativ névmással való használatára akkor, a mikor a névmás az előző mondat egészére vonatkozik. Ide tartoznak az ilyen Umlaut nélküli alakok mint pl. burgerlich, berauchert stb., a mi arra vezetendő vissza, hogy Goethe kézírataiban igen sokszor megfélekedzett az Umlaut megjelöléséről. Más esetekben helyesírási sajátosságok szolgálnak kritériumok gyanánt: Imagination helyett az ifjú Goethe rendszerint Imaginationt ír. Shakespeare nevének goethei formájára már Witkowski utalt (Weim. kiad. 38, 323). Merck és Herder Shakespeare-, Shakespeare-jával szemben az ifjú Goethe a kiejtésnek megfelelően a legkülönbözőbb változatokban is Sch. kezdőbetűkkel írja az angol költő nevét (Schäkespear, Schäckespear, Schäckespeare). A formai bizonyítékok sora a visszatérő recenzió-kezdetek és befejezések összeállításával zárul. A felsorolt nyolcz típus közül azonban kettő, a második és negyedik, annyira általános, hogy a szerzőség megállapításánál számba sem jöhet.

A Goethenek tulajdonított recenziók Morris könyvében mintegy 100 lapot foglalnak el. Ehhez járul egy Schlosserrel közösen írt jogi ismertetés s néhány elmetszeteleírás. Egy ismertetés kétesnek bizonyult. De szigorúbb rostálás mellett még szaporíthatnák a kétes esetek számát különösen ott, a hol csak nyelvi bizonyítékok állanak rendelkezésünkre. Nem látjuk eldöntöttnek és bebizonyítottnak az idevágó irodalomnak Morristól is vitatott azt a feltevését sem, a mely szerint az *Über den Wert einiger deutscher Dichter und andre Gegenstände den Geschmack und die schöne Litteratur betreffend* cz. munkának Mercktől származó ismertetésében Goethenek tulajdonítandó a Gellerttről szóló részlet (l. Biedermann, Goethe-Forschungen, 331 l., Neudruck, LXXX l., Morris 135, 175., EPK. 1912:520 ll.). Merck és Goethe szorosabb érintkezéséről csak Goethenek darmstadti látogatása, azaz 1772 márcziusa után lehet szó, holott a recenzió februárban már meg is jelent. Ilyenformán nem is gondolhatunk az ismertetés megbeszélésének arra a módjára, a melyről Goethe értesít (*Dichtung und Wahrheit* 3, 12). Azt is bajos elhinni, hogy Goethe Merck tudta nélkül toldott volna be mondatokat a szövegbe. A föltevés főtámaszának, hogy t. i. Merck 1772 előtt nem járt Lipcsében s így nem is ismerhette Gellertet, szintén meg kell dőlnie: Bräuning kimutatta (*Archiv f. d. Stud. d. neueren Sprachen*, 25, 308. ll.), hogy Merck 1762–64-ig a drezdai akadémia hallgatója volt s ez alatt az idő alatt több ízben Lipcsében is megfordult.

A Morristól fölvetett cikkek legnagyobb részére nézve azonban mai tudásunk alapján bebizonyítottnak kell vennünk Goethe szerzőségét, s időrendi egymásutánjukban valóban sokkal élesebb megvilágításba helyezik a huszonhárom éves költő szellemi arczképét, mint a leg részletezőbb életrajz fárasztó rekonstrukciója. Értékeket keresve lázas türelmetlenséggel halmozza maga elé s intézi el a felvilágosodás irodalmának száraz és lapos termékeit, a moralizációk, észszerű és józan életre oktató kompendiumok végeérhetetlen sorát, az álrenais-

sance és az álidealizmus, az elkésett társadalmi és esztétikai előítéletek irodalmi megnyilatkozását. Könnyed, olykor megvető gestussal siklik el a megmerevedett dráma, líra, szép próza, népszerű filozofia és theologia sivár területe fölött, de mély, áhitatos lelkesedéssel fordul az igazi nagyság felé s fedezi fel a maga számára a művészi értéket és szépséget. Még a legjelentéktelenebb versfaragóra vagy kompilátorra is fény árad, ha hozzá nyul. Zachariä *Zwei schöne neue Mährlein*-jének élettelen finomkodásában kedvező alkalmat lát arra, hogy felidézze a népköltészetet és Shakespearet, a lengyel zsidó verseinek megbeszélése közben öntudatlanul veti papírra saját jövőendő költői nagyságának a képét s Sonnenfels egy munkája kapcsán megformulázza politikai hitvallását. Még az egykorú folyóiratok futólagos regisztrálásában is nyomára akadunk mindent átfogó, minden iránt fogékony egyéniségének, s a belső megértés hangja váltja fel a gúnyt s a lekicsinylést, ha a jelentéktelen közészerűségek között hirtelen Wielanddal, Voltairerrel, Goldonival, Gessnerrel vagy Shakespearel kerül szembe.

Morris tanulmánya, noha nem egy részletében még kiegészítésre vagy helyreigazításra szorul, az újabb Goethe-philologia legbecesebb és legtanulságosabb művei közé tartozik. S ismerve Morrist bízárt föltehetjük, hogy a legközelebbi kiadás eredményei a legszigorúbb kritikával szemben is megállják majd a helyüket.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

Carl Wessely: Aus der Welt der Papyri. Leipzig, C. Haessel, 1914.
106 l. 2 Mk.

W., bécsi archæologus, ki a papyrusok kiadása körül nagy érdemeket szerzett magának (*Studien zur Palæographie u. Papyruskunde* 13 füzet, továbbá: *Papyrorum scripturæ Græcæ specimina isagogica*), e könyvben népszerű modorban foglalja össze a papyruskutatás eddigi eredményeit. Rámutat röviden arra, hogy mit köszönhet a jog, közgazdaság, irodalom és művelődéstörténet a papyrusleleteknek, közben ügyesen szövi bele művébe saját kutatásainak eredményeit a papyrus-leletek terén. Így részletesen ismerteti a legrégibb görög dallam megfejtése körüli munkáját (52—58. l.); Euripides Orestesének egy kardala ez, melynek dallamát egy Bécsben őrzött papyruson megfejtette. Hosszasabban (70—76. l.) szól Diocletianus császárnak azon rendeletéről, melyet egy nagy drágaság idején az árak *maximálása* érdekében kibocsátott. Ismerteti egész terjedelmében *Herakleides*nek, Apolloniou Parembolē útbiztosának kimutatását a zsidóadóról (40—44. l.).

Előadása mindenütt érdekkeltő, akár az egyiptomi papságról szól, részletesen *Soknopaion Nēsos* papi kollegiumáról, templomáról, ennek bevételeiről és kiadásairól, akár egy papyrusról, hol először találkozunk a *bolgár* névvel (48—50. l.). Érdekesen fejtett meg egy újtestamentumi maradványt a III. század elejéről, melyet 1884-ben talált egy papyrusra írt bérleti szerződés hátsó oldalán (60—62. l.).

Szól még egy külön fejezetben az alexandriai *Museum*ról (62. s. kk. l.), melyet a Ptolemæusok alapítottak és fejlesztettek, nagy könyvtárral gazdagítottak, hogy abban neves tudósok gondtalanul dolgoz-

hassanak. Itt működött *Kallimachos*, *Eratosthenes*, *Zenodotos*, a byzantiumi *Aristophanes*, *Aristarchos* stb. A Museum több évszázadon át virágzott; később hanyatlásnak indult, mert a római császárok mindenféle kegyencz-szolgálatokért is osztogattak állásokat a Museumban.

A könyvet több illusztráció is díszíti. Bezárja a nevezetesebb papyrus-kiadványok jegyzéke; külön sorolja fel azokat a közleményeket, melyek jogi szempontból dolgozták fel a papyrusokat. Egy külön jegyzék az irodalmi szempontból fontos papyrus-publikációkat adja. Hiányzik azonban egy tartalomjegyzék, név- és tárgymutató, mely a mű használatát megkönnyítené. Sajnosan nélkülözzük az egyes fejezetek czímiratát is. Mindez azonban nem von le semmit a könyv értékéből, mely érdekes kivonata és népszerű ismertetése több évtizedes munkásságnak és éleselméjű kutatásnak.

(Budapest.)

ENDREI GERZSON.

Heinrich Rickert: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft.

Tübingen, J. C. B. Mohr. 1915³. 8-r. VII + 163. l. Ára 2/75 M.

A rövid időn belül harmadik kiadást ért munkában a szerző csak rövid, összefoglaló tájékoztatást óhajtott adni. Egyes itt kifejtett gondolatoknak behatóbb tárgyalása «Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften» (1913²) művében lelhető.

Rickert a tudományok felosztásában a lélektan szerepének jelentőségét kétségbe vonja. Szerinte nem itt rejlik a főkülömbőség a természettudományok és a szemben álló szellemi tudományok (Geisteswissenschaften) közt. Ép ezért választja a tudományok ezen utóbbi csoportja számára a kulturtudományok nevet (Kulturwissenschaften). Az ezekben alkalmazott tudományos módszer sem a lélektani, hanem a történeti módszer (historische Methode). Az összes tudományokat természetesen nem lehet e két csoportba beleszorítani, fel kell vennünk egy köztük álló harmadik csoportot is, mely ezen kettőnek érintkezéséből áll elő (Mittelgebiet). Ide tartalmilag kulturtudományi, de természettudományi módszerű vagy tartalmilag természettudományi, de történeti módszerrel dolgozó tudományok tartoznak.

A kulturtudományok olyan tárgyakkal vagy jelenségekkel foglalkoznak, melyekhez valamilyen emberi értékelés tapadt. A természettudományokban viszont ilyen értékeléstől általában el szoktunk tekinteni. Olyan tudományoknál, hol ez a beosztás némi zavart látszik okozni, tulajdonképp a szempontok kétfélsége az, a mi e zavart előidéz. Pl. a földrajzot tekinthetjük egyszerűen a föld mint természeti tárgy leírásának, de a föld olyan szempontból is érdekelt bennünket, hogy ez minden kulturfejlődés szintere.

A szerző sikra száll azon felfogás ellen, hogy a megismerés a valóság lemintázásában állna.¹⁾ Abból indul ki, hogy abszolút egyen-

¹⁾ Ezt a nézetet főleg a pozitivisták vallják, pl. a nálunk is sokat olvasott Ernst Mach («Beiträge zur Analyse der Empfindungen», «Erkenntnis und Irrtum»): «Alle Wissenschaft ist eine Nachbildung von Tatsachen in Gedanken».

lőség a reális világban csak a kvantitásban lelhető, de tisztán quantitative nem határozhatunk meg realitást. Minden, ami létezik, más és más. A világ heterogen kontinuum. A tudomány csak úgy férhet hozzá, ha helyenként bevágásokat eszközöl. Ekkor persze mindig az a veszély forog fenn, hogy a realitás örökké mozgó, változó tömege részben elcsúszlik mellettünk. Rickert ezen megfigyelése élénken emlékeztet a pragmatista lélektan azon megállapítására, hogy a lelki tünetmények folyton változó folyamából nem szabad erőszakos gátakat emelve egyes jelenségeket elszigetelten kiragadni (v. ö. W. James: the stream of consciousness). Minden tudomány tehát csak megközelítő pontossággal figyelheti meg az élő, ezer változásnak alávetett világot s lehetőleg a maga élő, változó alakjában kell azt megfigyelnie. A természettudományokban ugyan a generalizálás a fő, mert ép ennek segítségével uralkodunk a természetben, de annak tudatában kell maradnunk, hogy ez nem meríti ki a valóság individualitását. Módszert tekintve szembenáll a történet. Ez a valóságot a maga individualitásában akarja megérteni. Csakhogy nem minden individualitás érdemes megkülönböztetett figyelemre s ép itt jut az értékelésnek szerepe. E szempontból az individualitásokat két csoportba osztjuk: egyszerű eltérés az általánostól (Andersartigkeit) és szorosabban vett individualitás. Csak ez utóbbi tartozik a tudományba. Ha itt értékelést említünk, a kifejezés ne téveszsen meg bennünket — figyelmeztet Rickert. Itt nem arról van szó, hogy a történettudományok értékkitevételeket hozhatnának. Az ő számukra egy érték érvényessége már nem lehet kétes. Egyszerűen megállapítják létezését. Így pl. a történetész nem döntheti el, hogy a francia forradalom használt-e vagy ártott Franciaország és Európa fejlődésének, de semmi kétsége sem lesz az iránt, hogy lényeges és jelentős mozzanat volt történetükben. Ezt az eljárást a szerző értékekre való vonatkoztatásnak nevezi (wertbeziehendes Verfahren) s szembeállítja a szubjektív értékeléssel (wertendes Verfahren).

A rendkívül érdekes és gondolatkelto könyvnek néhány könnyen támadható helye van. Ilyen a lélektan túlságos lebecsülése. A szerző szerint pl. édes-keves szerepe van a nagy történeti alakok jellemzésénél, ép az individuális sajátosságokat kevésbé magyarázza, természet-tudomány, mely még nem ért el elég jelentős generalizálásokat olyan téren, hol a kulturtudományok közvetlenül felhasználhatnák. E szigorú bírálat csak részben jogosult. A modern lélektan munkássága nem merül ki nagyon elvont vagy nagyon speciális törvények formulálásában, hanem behatol az egyéniségbe, a sajátos vonások kiderítésébe is; sőt pl. a pszichoanalízis, S. Freud tanai bizonyosságot szolgáltatnak arra is, hogy igen egyszerű és nagy horderejű összefüggések felismerését is megkísérli. A műnek egy másik érzékeny pontja az «értékekre való vonatkoztatás» teoriájának kifejtése. Itt behatóbb tárgyalást várnánk, mert a vezetó princípium túlságosan tágan van fogalmazva. Látszólag meglehetősen a szubjektív önkénytől függ bárminek kulturértékként való kiválasztása, ha az dönt, hogy valamit általánosan annak tartanak vagy a tudós, az író *fölteszi*, hogy annak tartják.

(Arad.)

Koszó János

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1915 16.

1. Réthei Prikkel Marián: A süveg őseink életében és gondolatvilágában. (Esztergomi szentbenedekrendi kath. főgimnázium értesítője 9—36. l.) --- A szerző már régi, avatott munkása a nyelvtudomány azon ágának, mely a nyelv maradványaiban nemzetünk műveltségének történetét nyomozza. Czimbeli értekezése ugyanezt a czélt szolgálja; összegyűjti mindazokat az adatokat, melyek a *süveg* szóra vonatkoznak s ekképen igen érdekes és értékes adalékokat nyújt a magyar régiségtanhoz. A mai köznyelvből szinte egészen kiszorult szó valamikor a férfi fejfödőjének legáltalánosabb neve volt. Majdnem félszáznyi süvegfajtának elnevezése maradt ránk történeti és nyelvi emlékekben; nem csoda ezért, hogy köznapí jelentésén kívül sokféle átvitt, képes értelme is fejlődött, szólások kapcsolódtak hozzá, jelképe lett közéleti és társadalmi viszonyoknak. A szerző bő nyelvtörténeti anyaggal igazolja, hogy a *süveg* a magyar nemzet jelképe s a nemzeti érzés kifejezője volt a török-tatár *kalpaggal* s a német *kalappal* ellentétben; jelvénye volt a fejedelmi hatalomnak; nagysága arányban állott az uraság nagyságával; példázta a legényélet szabadságát; viselés módja kifejezte gazdájának jó vagy rossz kedvét; a *süvegemelés*, *süvegvetés* a tiszteletadás jele volt; a süvegelvétel s a süveg tollának leszedése megalázást jelentett; a süveg továbbá a férfi hatalom kifejezője a konttyal szemben; társaságban nagy szerepe volt táncz alkalmával; úgylátszik, hogy mértékül is szolgált.

A fejtegetéshez hadd szolgáljak én is egy-két adalékkal. Hogy a régiek süvegestül temetkeztek, annak bizonyítéka a néprajzi múzeum süveggyűjteménye, melynek legjellemzőbb példányai kibontott régi sírokból kerültek. — A Thaly Vitézi Enekeiben (II. 316) közlött ének: «Siralom a szabadságnak elvesztéseért» nem más, mint Amade Lászlónak híres szatirikus-humoros költeménye, Négyesy kiadásában (Olcso Ktár) CXLIV. szám alatt. — Az «Esztergom megvételéről» szóló énekben előforduló jellemző indíték: a fejedelmi dombnak süveggel való összehordása föltétlenül folklorisztikus elem, ebben azt hiszem nem kételkedett senki s újabb erős bizonyítást talált a bereg-megyei «Szép asszony dombja»-ról szóló mondában (Ethnogr. 1915. 132); de ez nem igazolja még a Thaly-féle közlemény hitelességét.

Különösen értékesek a szerzőnek szólásmagyarázatai. A Zvonarics-ból való idézet (28. l.) megdönti Tóth Béla véleményét, hogy a *titulus sine vitulo* szálló ige Apor Péter tulajdona (Szájruj-szájra 2. kiad. 335—336. l.). — Legszebb azonban a *föltette az Orbán süvegét* (= részeg) szólás magyarázata, melyet Szirmay Antal, Dugonics András, és velük Tóth Béla is Dóczy Orbán egri püspökhöz, majd pedig egy Méhész Orbán nevű falusi bíróhoz fűz. Ez utólag, a szólás magyarázataira kitalált meséket teljesen megdönti a szerző világos megfejtése, mely szerint a kifejezés Orbán napiához (máj. 25) és Orbán vértanuhoz, mint a szállók védőszentjéhez tartozik. A meggyőző fejtegetést még a következő adatokkal toldhatom meg. Megvan a szólás Baranyai Decsi János Adagiumaiban is: «Keresztül tenni az Orbán süvegét. Indulgere genio» (= szabadjára ereszti jó kedvét;

Chil. V. Cent. I. Decas X.). — Kisviczayban: «Feltette az orbán sűnegét (kedvére lakik).» (231. l.) — Wander Sprichwörterlexikonjában pedig félszáz német szólás van, mely Orbánt az italos emberek védőszentjének mondja s a bor barátját Szent Orbán tanítványának: «Ein St. Urbans Jünger»-nek nevezi. Ide tartoznak e középlelatin szólások is: a «Sanctus Urbanus largitor vini» és «Urbani plaga est ebrietas.» A francia is ideváll: «À la Saint-Urbain Ce qui est en la vigne est au villain.» Érdekes, hogy a magyar szólásban előforduló *sűveg* a külföldön nincs meg, csak egyetlenegy szólás említ ilyesfélét; «Urbanus dominus mit dem blechern Hut», de ehhez Wander hozzáteszi: «Anwendung und Sinn ist mir nicht bekannt.» — Hogy itt másról, mint Szent Orbánról egyáltalán nem is lehet szó, bizonyítja az a sok parasztmondás, mely az év napjaihoz, mint a szentek névünnepeihez fűződik. Más vonatkozásokban is szentek gyakran szerepelnek a magyar nép szóláskincsében (v. ö. Trócsányi Zoltán. Magy. Nyelv. VI. 214, 350).

Legvégül még egy-két szót az értekezés bevezető szavaihoz. Bizony igaza van a szerzőnek, mikor fölpanaszolja, hogy iskoláinkban tanulnak kimerítően görög és latin (meg más) régiségtant, de magyar régiségtanról nincsen szó. A történelem tanára, ha ejt itt-ott egy-egy szót nemzetünk régi művelődéséről, már az is nagy dolog. Sokat tehetne az irodalom tanára, hisz a régibb szövegek tárgyalása nagy részben nem is lehet egyéb, mint művelődéstörténet és régiségtan; milyen gyönyörűséggel és kíváncsisággal hallgatják a növendékek, hogy ne is említsek ritkább példát, Gvadányi nótáriusának magyarázatát, mely a XVIII. századi falusi, pusztai és városi élet feledésbe ment emlékeinek valóságos tárháza. Hát még a régebbiek! De az egész magyar műveltségtörténetet majd csak akkor lehet megírni, ha a részletkutatás elvégzi fáradságos, de gyönyörű munkáját, melynek mintaszerű példája az ismertetett értekezés. Ha még hozzáteszem, hogy tudományos alaposságon kívül a tanulók felfogásához mérve könnyen és élvezetesen is van megírva, akkor még csak azt az óhajítás kell kifejeznem, hogy bár mások is minél sűrűbben követnék a szerző példáját.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

2. Osváth Gedeon: Petőfi és az aszódi gimnázium. (Aszódi ág. h. ev. Petőfi főg. ért. 1–9. l.) — «Meg van szentelve az a hely, a melyre kiváló ember lábát tette; száz év múlva újra fölhangzik szava s tette az utód előtt» — e mélyértelmű szavakat mondja Goethe Tasso-jának első felvonásában. Ez azonban nemcsak annyit jelent, hogy a nagy ember lába nyomán hír és dicsőség fakad és a halhatatlanságnak egy-egy sugara jut azoknak a helyeknek is, melyeket bejárt, hanem azt is jelenti, hogy az utódnak szent kötelessége a kegyeletnek tiszta lángját folyton óvni és táplálni. Ez nagy szellemi és erkölcsi töke, hagyománya a multnak a jövő számára, mely gazonon gyümölcsözik. Kétszerte becses az ilyen örökség, ha iskolának jut s ha ez az iskola méltóan tud bánni vele a reábizott ifjúság lelkenek javára. Ennek a nemes kötelességnek érzete bírta rá az aszódi főgimnáziumot, hogy intézetének nevét Petőfi nevével díszítve. Tudjuk, hogy Aszód össze van forrva a költő életével. Az a három esztendő, melyet itt töltött (1835. szept. 1-től 1838. jún. 30-ig), fejlőd-

désére mély hatással volt. Itt veti meg műveltségének alapját, itt ébred először öntudatra, s példátlanul gyors kifejlődésének első jelenségeit ez időben mutatja fel.

Osváth Gedeonnak programmértekezése rövid, de éles vonásokban rámutat Petőfi aszódi tanuló életének főbb pontjaira; igazolja annak jogosságát, hogy az intézet Petőfi nevét tűzte homlokzatára, és fogadalmat tesz, hogy e nagy névhez méltóan fogja folytatni a dásos munkásságát. Irodalomtörténeti érdekességet ad cikkének az is, hogy újra közli teljes szöveg szerint Gyulai Pálnak gyönyörű pohárköszöntőjét, melyet a gimnázium alapításának 1888. május 26-án tartott századik évfordulói ünnepén mondott. Ebben a maga világos és velős módján fejtegeti az iskola és az irodalom viszonyát és külön foglalkozik az aszódi gimnáziumnak Petőfire tett hatásával. — Remélem és hiszem is, hogy az aszódi főgimnázium nemcsak épülete homlokán és nevében fogja viselni Petőfi nevét, hanem működésének egész szellemében is.

Evvel kapcsolatban önkéntelenül is eszembe jut, hogy fővárosunkban hány épület, köztük két iskola is van, mely mellett közönbösen elsi a járókelő, nem tudván, hogy Petőfi-émlék fűződik hozzája, mert feledékenység vagy közömbösség nem tartotta érdemesnek megjelölni akár csak egy kis táblácskával is. De hát nemcsak Petőfi járt így, osztoznak ebben mások is vele!

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

3. Caliani, Augustin: *Urmele domniei romane in Ardeal.* (Balázsfalvi g. kath. főgimnázium értesítője 1914/5.). — A 66 lapra terjedő értekezésben a szerző tanítványai figyelmét akarja ráirányítani Dácia tanulmányozására, a mely munkában eddig épen a Szent István koronája országaiban élő románok vettek legkevesebb részt. Tudjuk, hogy szerzőnek ez a panasza nem alaptalan. Dáciának magyar földre eső részéről valóban érdemleges munkát maga a szerző sem tud más, mint magyar és német nyelven idézni (66—67. lap) az egy — előttem ismeretlen — G. Popa-Lisseanu: *Tablele cerate cz. munkán kívül, s a Dáciával foglalkozó folyóiratok közt is négy román nyelvű mellett egy német és hat magyar nyelvűt említ. E könyv- és folyóiratszímeket a szerző nem mint forrásait, hanem mint tájékoztatást adja olvasóinak. Tényleg észrevehető, hogy munkája benne meg nem nevezett könyvek tanulmányán is alapszik, a mit nem gáncs, hanem dicséretképen kell megemlítenem. Kár azonban, hogy ez értekezés kidolgozásánál nem volt nagyobb figyelemmel a Corpus Inscriptionum Latinarumban foglalt tanulmányokra, a melyeket szerencsésen ki egészíthetett volna Kuzsinszky, Buday, Ornstein és Martian műveinek felhasználásával s ott, a hol a római útakról és helyekről beszél, Magyarország római-kori térképe is adhatott volna egy-két útmutatást.*

Dácia határait Caliani a következőképen írja le: kelet felől a Fekete tenger a Duna torkolatától a Dnyeszterig, dél felől a Duna Belgrádtól a torkolatáig, nyugat felől a Tisza, észak felől az Erdős Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása. Ezek a Ptolemaeus-féle határok. Tény azonban az, hogy Dácia az Iazyges beköltözése előtt nyugaton a Dunáig (Plinius szerint a balparton egészen a Vágig vagy a Morvágig) terjedt, keleti határa pedig földrajzilag pontosan aligha határoz-

ható meg. Hogy a nyugati határ a Duna volt, azt Caliani mint későbbi terjeszkedést említi. Nem igen kétes, hogy csakugyan terjeszkedés volt, de egy előttünk ismeretlen állapotból, mert legrégibb forrásaink (Plinius, a ki Agrippa adataira támaszkodik) a Dunát ismerik nyugati határnak s a Tisza mögé viaszorított Dácia már a második stádiuma a független Dácia területi fejlődésének.

Ezzel a Dáciával s Trajanus hadjárataival szerző szándékosan röviden végez s a 16. lapon már áttér tulajdonképeni tárgyára, a római Dáciára. E fejezet Dácia szervezetéről, közigazgatásáról, az utakról és erődvonalakról szól. Itt hiányzik a római-kori Dácia határainak megemlézése. Ahhoz, a mit Caliani Dacia Porolissensisről és Apulensisről említ, hogy Porolissensis déli határa a Maros és Aranyos, Apulensis innen a (déli) Kárpátokig terjed, s a mai «Bánság»-ot is magába foglalja, hozzá kellett volna tennie a keleti és nyugati határok fel- emléítését is, mert az eddig elmondottakból olvasója Dacia Porolissen- sist a Tisza—Erdős Kárpátok—Fekete tenger közé képzelheti, pedig a provincia határa ezek egyikét sem érte el.

A provinciában levő coloniák megemlézése után a közigazgatást ismerteti, inkább általánosságban a provincia kormányzását, mint különösen Dáciáét. Az utakról szóló részben előbb a Tabula Peutingeriana útvonalait írja le, majd áttér a régészeti kutatásokból meg- ismert vagy sejtett útvonalakra, olyanokra is, a melyeket igazolni bajos (például Sebesváralja—Topánfalva) vagy még nem sikerült (Kolo- zsvár—Szamosújvár). A római utak építéséről a kézikönyvek ismert leírásait ismétli Caliani, holott Dáciában aligha lehet olyan utat ki- mutatni, a melyen a szabályszerű rétegeket mind megtalálná az ember. Elég annyit említenem, hogy pl. a Napoca—Porolissum út, legalább egy szakaszában, poligonkövezetű, ellenben pl. Bethlen mellett tisztán csak folyamkaviczból rakott római úttest található.

A Dácia erődösorairól szóló leírás csupa félreértés. Caliani abba a hibába esik, hogy minden római helyet táborhelynek («castru») gondol. Így persze egész Dácia tele van római táborokkal, még azok a helyek is, ahol római csapatok tartózkodásának semmi nyoma sincs. Hogy Koppánd, Várfalva vagy éppen Nagyszeben római táborhelyeit igazolni lehetne, azon ma még szabad kételkednünk, nem is szólva pl. Napocáról vagy Brucláról, a melyeknek nem katonai volta kétség- telen. — Vajjon a 34. lapon említett csufudi feliratos kő nem azonos-e a CIL III 7725. számú nagyekemezei feliratával? — Dácia két híres római-kori katonai épületéről, a krivádiai őrtoronyról és a karánsebesi «Ovidius tornya»-ról ma már tudjuk, hogy közép- ille- tőleg újkori épületek. Kár volt itt ismét rómainak hirdetni (35. lap). A táborhelyek mellett keletkezett cānabae nevét aligha lehet a görög *καλύβη* szóval összehozni (40. lap).

A köz- és magánéletéről szóló fejezet példáit szerző mindenütt Dáciából veszi, úgy hogy olvasói a kézikönyvekből ismert s tájé- kozásul itt több helyen el is mondott dolgokat mintegy megeleve- nedve láthatják maguk előtt. Kár, hogy a közölt feliratok közül csak némelyiknek közli olvasását is, s ezek közül is csak keveset ad for- dításban is, mert tudvalevő, hogy más dolog latin író, s ismét más római feliratot olvasni és megérteni.

A Trajanus utódairól szóló utolsó, rövid fejezetet a hazai román

intelligentiához szóló, egy 1870-ben megjelent cikkből idézett felhívás fejezi be, a balázsfalvi «nemzeti múzeum» gyarapítására. Ha a románok-lakta területen napfényre kerülő római régiségek megmentéséről van szó, megnyugvással vehetjük tudomásul, hogy a rómaiak magyarországi emlékei még egy belföldi múzeumban találnak helyet, bár Balázsfalva inkább helyi múzeumot tarthatna fenn, mint nagyobb területről gyűjtött. De aztán reméljük, hogy az ott összegyűlendő régiségek nem maradnak úgy zárva a kutatók előtt, mint a viasz-táblák a Cipariu fiókjában Mommsen előtt!

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

4. Tarczay Erzsébet: Gundulić «Osman»-ja és a magyarok. [A nagy. kir. államvasutak zagrebi (-zágrábi) felső nép- (polgári iskolájának 1914/5. tanévi értesítője, 1—15. l.] A M. Á. V. Horvát-Szlavonország néhány nagyobb városában a mi polgári iskoláinknak megfelelő «felső népiskolát» nyitottak, melyekben az arra jelentkező tanulók a latin nyelvet is tanulják; az intézeteknél nagyrészt középiskolai tanárok vannak alkalmazva. Örömmel kell fogadnunk azt, hogy ezek felhasználják az alkalmat a magyar és horvát művelődés kapcsolatainak feltüntetésére. Programmértekezésünkben is ily törekvés jelentkezik: összeállítva és méltatva találjuk benne a raguzai horvát irodalom legkimagaslóbb eposzának azon helyeit, a melyek a magyarságra vonatkoznak s lelkesedéssel és szeretettel említik nagyjainkat: Nagy Lajost, Hunyadi Jánost, Mátyás királyt, Szilágyi Mihályt és a magyar hősiességet. Az iskola ifjúságának és a szülőknek írva, a szerző megelőgszik az egyszerű összeállítással és méltatással, pedig a raguzai viszonyok és az ezekből folyó politikai gondolkodás, az antireformáció hatása alatt ott fejlődött és maitól lényegesen eltérő panszlavizmus ismertetése tudományos szempontból hálás feladat lenne. Komolyabb tévedésektől mentes a dolgozat. Mátyás király dicső hadvezéré, a Brankovics-család sarját, helyesebb lenne «Vuk despotá»-nak neveznünk, nem pedig «Brankovics Vuk»-nak (7. l.), mert így nevezi a horvát-szerb népköltészet a rigómezei árulót (1389.).

(Budapest.)

SZEGEDY REZSŐ.

5. Fejér Lajos: Quintus Cicero levele bátyjához, Marcus T. Cicerohoz a consul-választásról. Fordítás. (Mezőtúri ref. főgimnázium 5—17. lk.). — Q. Cicero Commentarium consulatus petitionis műfajilag az irodalomtörténet, tárgyilag a történelem számára nem csekély érdekességű darab, művészi tulajdonságok tekintetében azonban rendkívül alacsonyan áll. «Pedantisch in der Disposition. . . steril im Ausdruck und vor allem . . . bar jeder feineren Bildung», mondja róla Norden (Gercke-Norden, Einleitung I² 356. l.), s ezen ítélettel teljesen egyetérthetünk. Az említett szempontok közül a másodikból tekintve helyeselni lehet, hogy egy programmértekezés a nagy Cicerónak 64. ben consulságra pályázásához készült testvéri «emlékirat»-ot adja, azonban e darab nem csupán az iskolának, hanem egyszerűen, sőt nyilván egyenesen, szélesebb köröknek van szánva, a mennyiben mutatvány a szerzőnek sajtóra váró «Cicero válogatott levelei» cz. gyűjteményéből: ily körülmények közt csak az első s még inkább természetesen a harmadik szempont alkalmazásának van egyedül helye

s így az eredeti belső értéktelensége s a fordítás czélozta művészi bemutatkozás ellentétének eligazítása a legelső teendő. Egészen örvedetes, hogy a szerző javára dönthetünk. Fordítása kitűnő. Teljes latin nyelvi tudás s a magyar nyelv finomságainak és erőteljes fordulatainak mély érzése s művészi alkalmazó képessége teljes mértékben ragyog e gyöngye latin műre vetett hímes magyar paláston. Az eredeti levélcorpus gyöngyeit ennyire jól fordítani, hozzá megfelelő kiadót találni (a mi viszonyaink mellett!) őszinte jó kívánságunk. Részletekben csupán egy pár megjegyzésre szorítkozom. Alapúl ily vállalkozáshoz alig elégséges a Csengeri-féle szemelvény. Ezt a 2, 8—3, 12 vel tett tapasztalat is igazolja: e részt a Teubneriana-ból kellett pótolni. Egy-séges, széles és biztosított alapot a fordításhoz! Az aprólékos, rend-kivül gondos interpunctio az értelem árnyalatait külső jelekkel is kívánja feltüntetni. Attól tartok, hogy az ilyen szöveg olvasása nehezebb egy csupaszbabbnál; a mellett persze, ha már egyszer erre is fel van hívva a figyelem, számos helyen kritikát is hív ki maga ellen. Van azon-ban egy nagyon fontos szempont még. E fordításon nemes módon jut kifejezésre az irodalmi continuitás. Friss, új, önálló és közvetlen, a haladott magyar próza legjobb tulajdonságaival, azonban a Fábíán Gábor-féle fordítás sok értékét is magába olvasztotta. Ez saját érté-kének egyik biztosítéka s megállapítása elismerés. Fábíán Gábor „Cicero összes levelei” fordításának 7. kötetében a XIX. l-on munkája felől azon reményének adott kifejezést, hogy „az utánnam jövők,” úgymond, „ha azt a kor haladása szerint szebben s jobban adandják is, benne nem keveset fognak olyat javukra készen találni, mit nekem bizonnal meg fognak köszönni”. Munkájának egy kis darabját ime már is „a kor haladása szerint szebben és jobban” adták s az, a kitől a jobb ered, „nem keveset” talált „javára készen”: ezt követője s mi is bizony megköszönjük neki.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

6. Horváth Cyrill: Három «középkori» versezet. (Budapesti VIII. ker. főreáliskola, 14 l.)

Vannak irodalmi emlékeink, melyek hiteles voltát már régen kétségbevonták egyes kutatóink, de a döntő vélemény kimondásától érthető okokból huzódoztak. Kivált, ha olyan verses emlékről volt szó, melynek régisége átment a köztudatba; ha bármi csekély adattal meg lehetett támogatni az emlékhöz való bizalmunkat, halogattuk a végleges ítélet kimondását. Pedig az eféle szentimentalizmusnak a tudományos kutatásban nincs helye s előbb vagy utóbb mégis csak szembe kell néznünk a kérdéssel. Ezúttal Horváth Cyrillre, a R. M. K. T. új kiadójára, hárult a feladat, hogy alapos revízió alá vegye három, eddig középkorinak tartott versezetünk ügyét. Széleskörű kutatásai, beható kritikája után bele kell nyugodnunk abba, hogy három emlékek kevesbedett középkori irodalmunk. Reméljük azon-ban, az említett gyűjtemény I. kötetének új kiadása nem egy új adalékkal fog bennünket kárpótolni.

1. A *Pesti gyermekek utczai énekéről* már Riedl sejtette, hogy a Turóczi-féle Krónikából származik. Horvát C. részletesen összehason-lítva a két szöveget valószínűvé teszi, hogy a vers szövegét keretestül Székes Estván fordította le az említett krónikából.

2. A *Szent Jobbról* szóló strófát Bartalis Antal mondotta közép-korinak («Norinbergæ anno 1484 editam»), de már Kazinczy kétségbevonta hitelességét. Újabban Harsányi István állította össze az érveket, melyek ellene szólnak (Magyar Könyvszemle, 1912.), Horváth C. pedig magából az 1771-ben kiadott *Rövid tudósításból* kimutatta, hogy csak az előtte álló imádság latin szövege való a Nürnbergben, 1484-ben nyomtatott esztergomi miséskönyvből, míg maga a vers ezt a fölíratot viseli: *Új Ének*. (Szerzője talán Faludi.)

3. A *Keszthelyi kódex* 437–38. és 451. lapján található zsoltár-parafraízisról (90—91. zsoltár, Az Khy Wethy Seghedelmet...) már Szilády Áron és Volf György kimutatta, hogy toldás és XVII. századi kéztől ered. Újabban azonban Boros Alán és Vargha Damján vitatták régiségét. Horváth C. végképen eldönti, hogy a zsoltár se írás, se tartalom tekintetében nem illeszkedik a kódex szövegei közé; a mi pedig a benne megnyilatkozó felfogást illeti, az egyáltalában nem mondható katolikusként, hanem éppen ellenkezőleg jellemző példája a protestáns verses zsoltárparafraízisoknak s már a Váradi énekeskönyvben (1566) is megtalálható.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

7. Vékony István; Koháry István gr. élete, tekintettel a kecskeméti kegyesrendi társház és gimnázium alapítására (1715—1915). (Kecskeméti piarista főimn., VIII + 64. l.)

A mint a cím is mutatja, tulajdonképpen alkalmi értekezéssel van dolgunk, mely a kecskeméti piarista társház és gimnázium alapításának kétszázéves jubileumára készült. A munka súlypontja a gimnázium alapításának történetére esik s beható levéltári kutatásokon nyugszik. Röviden áttekinti az iskola fejlődését, kiter nevezetesebb tanárainak és tanítványainak méltatására. Az előbbieket közül kiemeli a tudós latin költőt, Halápy Konstantint, az életrajzíró Horányi Eleket és a drámaíró Simai Kristófot, az utóbbiak között az intézet büszkesége Katona József, a ki 1805—1807 járt oda s állandóan az «eminens»-ek között szerepelt. — A munka javarésze (1—38 l.) azonban Kohárynak van szentelve. Életét elég behatóan, alapos forráskutatások után tárgyalja egyéniségének és költészetének rövid, áttekintő méltatásával. Teljesen tájékozott az irodalomban (bár a legújabbat, Kis Lőrincz tanulmányát, 1914-ből nem ismeri), oklevelekből és levelekből is merít, csak az kár, hogy forrásait nem igen tudja megválogatni. Egyforma buzgalommal idézi Andrássy Gyula grófot és Szalay Lászlót, Bangha Bélát és Angyal Dávidot. Sajnos ez az idézetes egyre túlteng, az önállóságnak nem kis rovására: a hol csak kisebb jellemzésre, összefoglaló ítéletre kerül a sor, rögtön egy-két soros citátumhoz menekül. Végül Koháry összefoglaló, általános jellemzését is Bajzától veszi át.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

8. H. Fekete Péter: Arany János bécsi útja. (Nagyszalontai közs. polg. leányiskola értesítője, 3—8. l.) — E dolgozat, mint a Nagyszalontai Arany Emlékegyesületben tartott felolvasás, 1914. márczius 1-én került a nyilvánosság elé s ez alkalomból adatait egyik esti-lapunk részletesen ismertette. Az Arany-kutatás céljainak megfelelően azonban most jelen meg először. Aranynak önéletrajzában említett

egy, 1843 nyarán tett utazásáról való ismereteinket egészíti ki abból a Szabó Károly derecskei jegyző fölfedezte füzetből, mely «Költségjegyzék Po'sonyba és Bétsbe aug: 19.-tól szept. 8.-ig 1843. Ügyvéd t. Váry Lajos és szalontai jegyző Arany János Urak» czímmel voltaképen útinapló, Arany János kezeírása; a füzetke újabb adalékot szolgáltat a költő lelkiismeretességéhez, pontosságához, de természetesen az akkori viszonyokhoz is. Szerzőjét tehát köszönet illeti az érdekes ismertetésért; a dolgozat Arany életrajzát — épen születése centenáriumának közeledtekor — újabb adatokkal bővíti; szívesebben vettük volna azonban, ha a «Költségjegyzék»-et nem a szövegbe olvasztva, hanem az ismertetés befejezéseül, teljes egészében közli.

(Északi harcztér.)

GÁLOS REZSŐ.

9. Kovács Antal: Petőfi a filozófus. (Nagykanizsai r. kath. főg. ért., 6—21. l.) — A dolgozat felolvasásul szolgált az ottani Irodalmi és Művészeti Körben; így inkább népszerűsítő, mint tudományos kutatáson alapuló. Petőfi filozófál is, mert sürűn bukkannak arra a törekvésre, hogy egy-egy megfigyelését, egy-egy meglepő gondolatát, mint általános igazságot hirdesse s így joggal sorozható a filozófáló elmék közé. Filozófiája a szellemi élet kérdéseire vonatkozik s érdekes megtudni, mint vélekedett róluk ez a tüneményes lángelme. Petőfi filozófiai gondolatainak megtestesítőjéül a dalt választotta, filozófiai dalokat írt, melyekben a maga gondolatait fejezi ki. Ebben is újtó volt. A filozófiai dalok szülője pedig a — pesszimizmus. Pesszimizmusát műveinek kedvezőtlen fogadtatása, viszonzatlan szerelme, csalódása barátaiban s a sorscsapások okozták. Ezek hatása alatt írja Szalk-Szentmártonban a *Felhők*-et. Ismerteti a *Felhők* főbb gondolatait az emberi természetről, a világról, az életről. Majd a Szendrei Julia iránti szerelem hatása alatt optimistává alakul át: az életet értékesnek érzi a szerelem és barátság által. Hiszi, hogy a boldogság az emberi életnek el nem maradható járuléka. Hisz egy bizonyos fajta lélekvandorlásban. Ezek a Kovács előadásának főbb tételei, melyeket a különböző költeményekből vett idézetekkel támogat. Ezek alapján jut arra a következtetésre, hogy Petőfi bölcselkedni szerető és tudó tehetség volt, de nem kiforrott filozófus.

Szívesen és készséggel elismerjük, hogy a Kovács dolgozata mint előadás a közönség teljes meglegedését kivívta. Így kinyomatva azonban a tételek nem suhannak el oly gyorsan. Ezért is sok állítását naivnak, fejtegetéseit több helyen vázlatosnak érezzük. A költészet és filozófia összefüggésének mélyebb tanulmánya alapján lehet helyes képet adni Petőfi élet- és világnézetéről. Mert Petőfi nem volt *filozófus* (mint a dolgozat cízme mondja), hanem költő, kinek műveiben egy eudaimonistikus társadalom és állambölcseleti életfelfogás is nyomonzható.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

10. Vezér Mór: Háborús költészetünkről. (Pécsi áll. főreálisk. 3—36. l.) — **11. Vézner Károly:** Háború és irodalom. (Szegedi kegyesrendi főgimn. 77—88. l.) — **12. H. Gy.:** Széljegyzetek háborús költészetünkről. (Keszthelyi kath. főgimn. 11—31. l.) — A fegyverek háborúja a szellemek háborúját is fölidézte. A háború tettei a fronton, lelkiélete idehaza játszódik le, beszédekben és versekben, ujságok lap-

jain és kötetekben. Az irodalmi érdeklődés középpontjában ma a világháború áll. Ez a téma önti napról-napra piacra a könyveket, nyomukban a kritika is figyelmessé lett s a bibliografia is részen van, hogy megbirkózzék az óriási hazai és külföldi anyaggal, hogy rendezze és elraktározza ezt a dús tömegtermelést az utókor számára. A kritika helyzete nem a legkönnyebb ezzel a szépirodalommal szemben. Egyrészt a háborús költészetnek hazafias érzelmi tartalma már eleve feszélyezte a szigorúbb kritikai szempontok alkalmazását s a közös lelkesedés témája sokszor magával ragadta a különben objektív bírálót is. Másrészt viszont az irodalmi irányok megoszlása a kritikát is két elfogult pártra szakította, a hagyományos költészet és a nyugatosok híveire. Innen van, hogy a már-már elült pártközi harcok a háború folyamán új szenvedélyvel törtek ki a kritikában. Voltak lelkes rajongói, kritikátlan utánaérzői és prózába fölhígítói a költeményeknek, de sajnos hallottuk a másik végletnek hangját is, a hagyományokat meg nem értő cinizmusét, ízetlen és ócsárló szavakat az elfajuló vitában. Az említett körülmények hatása a háborús irodalmunkkal foglalkozó három programmértékezésen is érezhető.

Vezér Mór tanulmánya nem a mai háborús líráról szól. Bevezetésül a magyar hadviselés multját vázolja. Célja a magyar háborús költészet történeti áttekintését és ismertetését nyújtani. Szól a *Szabács viadalától* kezdve főként Balassiról, a kurucz költészetről — köztük a gyanus balladákról is — és részletesen Petőfiről, ki «a háborús költészet legnagyobb magyar mestere és bizonyára minden idők legihletettebb Tyrtaiosa volt». Petőfi harci dalait ma mindenestre másképp tudjuk értékelni, mint a világháború előtt. A szerző bő idézetekben engedi át a helyet maguknak a költeményeknek, különben józan mérséklettel állapítja meg a háborús költészetről, hogy általában — mint minden alkalmi termék — nem ment az egyoldalúságtól. A mi a háborús költészetünk érzelmi tartalmát illeti, a XVII. századig a törökgyűlölet adja az alaphangot, ettől fogva aztán «izzó németgyűlölet» nyilatkozik meg költészetünkben.

Vézner Károly essayje — ha nem értheték is mindenben egyet vele — egypár megfontolásra méltó és érdekes gondolatot vet föl. Abból a kérdésből indul ki, szabad-e a halálveszedelem idejében irodalomra, művészetre, esztétikára gondolni. Ez a kérdés nem olyan fölösleges, mint a milyennek talán látszik. Mert a háború kitörésének zűrzavarában sokan estek kétségbe kishitűen a kultura veszedelme fölött és már a nemes értelemben vett intellektualizmus elmúlásától féltek. És mi történt? Kitűnt, hogy a kulturember a harcok közepett is kulturember maradt, hogy soha annyi lelki kulturával teltett könyv nem jelent meg, mint a háborúnak főleg második évében, hogy éppen a fronton mohón olvasták, sőt írták a verseket és a lírától kezdve a műiparig minden művészet fölszívta magába a háború élményét. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a szerző — úgy látszik csak az első háborús hónapokat tartva szeme előtt — ép az ellenkező eredményre jut. Igen helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy a háború nem jelentheti az irodalom halálát, mert «az irodalom élet-szükséglet s a legtehetősebb Maecenas ott ül a lelkekben: a lelki igény.» Még tovább is megy szerzőnk és rámutat a háborúk ihlető szerepére nagy műalkotások létrejötténél, fölhozva az *Iliász*, Tyrtaios

a görög tragédiák, Shakespeare és Petőfi példáját. Ezek után csalódva jelenti ki, hogy irodalmunk elnémult a háború zajára, a «költészet zengő ligeteiben» halálos csend lett. Ez így kimondva már 1915 tavaszán sem volt igaz. Tény, hogy az aktuális színdarabok mellett továbbhaladt az idő, hangulatos újságcikkek és újságversek egy napnál nem voltak hosszabb életűek, de akadt köztük, a mi maradandó erővel emelkedett ki az áradatból. Ott van például Gyóni Géza, a ki nemcsak élénk irodalmat támasztott maga körül, hanem további költői fejlődésére nézve is érdeklődést és reményeket keltett. Aztán a szerző is elismeri, hogy a nemzet szellemi vezetői maguk siettek komoly tanulmányaikat a háborúról és kulturáról közrebocsátani. A nyugatosokkal is foglalkozik az értekezés, a melynek végén a szerző jóslatokat kísérel meg. A háború hatása szerinte az erkölcsi idealizmus megtisztult világnézetében fog nyilatkozni és a magyarság öntudata megerősödik az irodalomban. «A művészetnek vannak magasabb czéljai is, mint maga a művészet.» Mihelyt meglesz a távolság, mely az eseményeknek költői motivumokká földolgozását lehetővé teszi, a világháború is meggazdagítja irodalmunk tartalmát. Ez az irodalom nemcsak egy esztéta csoporté lesz majd, hanem demokratikus és az egész nemzeté. Hozzátehetjük, hogy az a lélektani fölkészültség, melylyel az irodalom ma már rendelkezik, a világháború élményét az előbbi háborúkénál intenzívebbé fogja tenni és bizonyára gazdag lelki tapasztalatokat és megfigyeléseket ment meg a költészet és az elmélkedés számára. Kár, hogy a szerző tanulságos elmefuttatása csupán egy iskolai értesítő lapjain jelent meg és így szélesebb körökben visszhangot nem keltetett.

Horváth György dolgozatában a háborús költészet ösmertetésében elfogulatlanságra és szókimondó őszinteségre törekszik. A népdalokról konstatálja, hogy tartalmuk a politikai korviszonyokhoz alakult és sok bennük a modern elem. Valóban ezek a dalok nemcsak hogy modernek, hanem van egy speciálisan nagyvárosi, sőt kültekki ízű rétegük is. Ott van például a «Megállj, megállj kutyá Szerbia, Nem lesz tiéd a Monarchia» kezdetű dal, mely két, épen nem közkeletű, sem népies szónak idegenszerű rimeltetésével tűnik ki. A háborús műköltészetet két csoportban tárgyalja a szerző. A *Nyugat* köréből megjegyzi, hogy «mintha szordinót kapott volna» a hangjuk. Ady nem volt nemzeti költőnk a háború előtt és nem lett azzá a háború alatt sem. De Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza és Babits Mihály versei között talált a szerző megszívlelésre méltót. A régi hagyomány költői közül az öreg Lévay Józsefet, Kozma Andort, Szabolcskát, Jakab Ödönt és Kiss Józsefet említi, megjegyezve, hogy ők se tudják méltó kifejezését adni a világháborúnak. Mellettük sokan vannak, a kik csak hírlapi kötelességből nyilatkoznak költőileg, sem érzéskörük, sem hangjuk nem őszinte. Kiemeli azonban Szepessy Lászlót és természetesen Gyóni Gézát, a ki «ennek a nagy világháborúnak legnagyobb magyar meglepetése». Hogy miért nincs a háború világraszóló jelentőségének megfelelő költészetünk, annak okát a szerző nem az irodalmi fejlődésben keresi — hisz a kínálkozó téma nagyszerűsége még nem jelentheti az irodalom fénykorát, — hanem abban látja, hogy ez a háború «nem nemzeti harczunk» (?). Ezt irodalmunkra alkalmazva bizonyára úgy érti szerzőnk, hogy ennek a háborúnak nem lehet kifejezője a negyvennyolcas politika hazafias

költészete, a hatvanhetes politika hazafias költészete pedig kevés irodalmi hagyománnyal rendelkezik és a tömeg lelkében gyöngye gyöke-
rekkel bír. A háború hatásakép a szerző is a nemzeti idealizmus iro-
dalmának eljöttét reméli.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

13. Dr. Const. Lacea: Cercetări filologice (= Philologiai kutatások). (Brassói román főgimn. XXV—XXX. l.) — A szerző, a ki a román akadémia szótárának egyik szerkesztője, e kis czikkében egy pár sikerült szőfejtést ad. Legnagyobb részük annyira világos, hogy bővebb fejtegetésre szükségem volt. Csakis *scăloiru* «Schalotte», «kleine Zwiebel» < (*allium*) *ascallonium hangtani fejlődésének magyarázata okozott a szerzőnek több fejtörést. Azonban ez is elfogadható megoldást kapott. Magyar eredetűek e szerint: *căptuși* < *kettősíteni*, melyet a népetimologia (Lacea nem fejtegeti és így nem érthetjük, miképen) *cap*-pal hozott kapcsolatba; *cebălu* (*a se* ∞) < *csabulni*; *chel* < *kel* (káposzta); *chelfăni*, ebből *chelfăneală*, *chelfănu*, *chelfăni*, *călfăni* < (*ki*- v. *el*) *kefelni*, mely így első három alakjában egészen szokatlanul magyar infinitivusból maradt volna fenn (-*ăn*- t. i. nincs megmagyarázva),¹⁾ ebben az esetben pedig felesleges a szerző feltevése, hogy népetimologia útján (nincs megmondva miféle hang- vagy képzettársulás alapján) *chel*hez kapcsolódott volna, mert meta-
tézis által is megmagyarázható;²⁾ *chimuluita* nem annyira *kímélet*, mint inkább *chimului < *kímélni* származéka; *dorgatoriu* < *dorgatorium*, *dorgálni*-ből. Németből, illetőleg szászból származnak: *caț!* < sz. *kôez*, a Mosel mellett frank nyelvjárásban *kâz*; *chil* < sz. *Kil* (< ném. *Kohlkraut*, v. ö. *chel*); *licof* < sz. *Liewkôchn* (< ném. *Lebkuchen*); *molfăi* < sz. *maufeln*; *perjă*, v. ö. sz. *Pierš* (< ném. *Pfirsich*); *roabă* < sz. *Raber*; *șaf* «cseber» < sz. *Schaf*; *șoață*, v. ö. sz. *schăckes* «bal», «ferde»; *tai!* (a gyermekek nyelvében), a *merge tai* < sz. *tai gôn*; *tâp* < sz. *Zip*, *Zup*. Bolgár eredetű *răgace* «*Lucanus cervus*» < bolg. *rogači*. Végül török eredetűek: *burechiu* < tör. *burec*; *carabașă* (*oaie* ∞) < tör. *kara* «fekete» + *baș* «fej» és *hartan*, v. ö. tör. *artan* «felesleg».

A dolgozat végén a szerző szép számú párhuzamos kifejezést, konstrukciót és analogikus jelenséget sorol fel, pl. *Beciū* (= «Viena», «Wien»), tör. *Beği*, magy. *Bécs*; ugyanígy a déli szláv nyelvekben, stb. Kár, hogy a román nyelv önálló fejlődéseit nem különbözteti meg a fordításoktól («*Lehnübersetzungen*», «*calques linguistiques*») és nem mutatja ki az utóbbiaknak kölcsönzési útját és módját, mert ez által a dolgozat sokkal értékesebb lett volna.

(Naszód.)

DRĂGANU MIKLÓS.

14. Dobai János: A latin nyelvi tanítás reformkérdései (Didaktikai értekezés. Aradi kir. főgimnázium.) — A bejelentett középiskolai reform küszöbén egy rég és sokat vitatott kérdést igyekszik Dobai ez értekezésében tisztázni. A hivatásért lelkesedő tanár

¹⁾ Megjegyzendő, hogy némely vidéken *kefelni* szabályszerűen fejlődött *chefeui* vagy *chefeui* és *chefeui* alakját *periă* helyett használják.

²⁾ A jelentésre vonatkozólag említhető a némely vidéken használatos fordítás is: *periă* «megverni».

ügyszeretével, de mentesen mégis az elfogultság rövidlátásától tárgyalja a klasszikus s főleg a latin nyelv tanításának kérdését és háttérbe szorításának, illetőleg az erre irányuló törekvéseknek okait a támadások kezdetétől a kibékíthetetlen ellenségek (Dobai szerint a *túlzó támadók*) ostromáig. Nem a *látsszatra csattanós* argumentumok sokaságát sorakoztatja mindjárt kezdetben meggyőződése védelmezésére, hanem ügyes és világos okfejtéssel domborítja ki a gimnázium hivatását hirdető tételt, hogy t. i. a gimnáziumi tanítás elsősorban *nevelő oktatás*, melynek célja «az értelem kiművelése s a léleknek az idealizmus jegyében való kialakítása». E bölcsellettörténeti háttérű, a kérdés genesisét megvilágító bevezetés után élénk lendülettel, a történelemre, az idők e nagy tanújára is hivatkozva mutatja ki a latin nyelvnek e cél elérésére elsőrangú hivatottságát. A klasszikus s jelesül a latin nyelv és irodalom nagy nevelő értéke és szellemi készséget fakasztó hatása a legnyomósabb érv — sok más mellett — arra nézve, hogy a gimnáziumi oktatásban tovább is megtartsa vezérlő szerepét.

Nem marad adós a felelettel Dobai azoknak az ellenvetésére sem, a kik mint mérsékelt támadók a latin nyelv hathatós ész- és szívképző szerepének betöltésére, de különösen a hasznossági elv s a gyakorlati szempont érvényesítésére a német nyelvet tartják alapvető eszköznek s ennek nyolcz évig tartó tanítását sürgetik. Itt szinten belső és külső érvekre hivatkozik: az eredményesség akadályainak s nehézségeinek azonosságára és «jeles képzettségű német tanárok»-ra, a kik szerint «a mostani keretet megbolygatni nem szabad».

A mit az utolsó fejezetben a latin tanítás eredménytelenségének az okairól mond, az mind külső körülményekben leli a magyarázatát, s szinte azt látszik bizonyítani, hogy *hasznoló körülmények között* bármely más nyelv tanításában az eredménytelenségnek ugyanazon foka mutatkoznék, mint most a latinban, sőt talán nagyobb. S hozzá az a bizonyos szellemi készség és rugékonyság, a mit a latin nyelv tanítása nyújtott és nyújt s a mit súlyokban vagy rőfökben kimérni nem, de érezni lehet, alighanem megcsappanna.

Az eredménytelenség okaival kapcsolatosan tárgyalja a reformokat is. Ezek mind közismertek s a mai rendszerhez tapadt hibák gyökeres kiirtására igen hatásosak és fontosak; de a legfontosabb talán mégis az, a mit a tanárokról mond. Már a dolgozat elején is hangsúlyozza, hogy «az igazi nevelés és tanítás sikere nem a külső formákon, hanem elsősorban a tanár egyéniségén fordul meg». (7. old.) Ez okból alapos tanárképzést sürget, mert — sajnos — a mai képzésben igen nagy része van az időpazarló kapkodásnak. E mellett a numerus clausus alakjában felveti a *vocatio* nagyjelentőségű kérdését is, mert az alapos szakképzettség mellett csak ez biztosíthat nagyobb számú tanáregyéniségeket, a kiknek tárgyszerep-ete és lelkesedése különös módon, varázsszerűen fogja megkedveltetni a tárgyat a tanulókkal.

Végül *conclusió*képpen kimondja, hogy «a mostani rendszert nem kell felforgatni, hanem az *esetleges hibákat* kell a tanítás eredményessége érdekében eltüntetni».

(Budapest.)

BUDÓ JUSZTIN.

VEGYESEK.

VÉRTESY JENŐ.

„Gyógyulni megyek, de nem felejteni. Nem akarok felejteni», mondta nekem Tátrafüredre való utazása előtt, mikor a felesége halála által lelkiileg összetört, testileg amúgy is rég beteg férfit vigasztalni próbáltam. Pár hét múltán követte nejét. Nem is lehetett ez másként. Annyira harmonikus, egymást mindenben megértő családi életet éltek, hogy egymás nélkül ők már nem lehettek.

A nem egészen négy évtizednek, melyet neki élnie adatott, több mint fele tisztára az irodalmi életnek volt szentelve. Már kis diák korában költői tervek foglalkoztatták. Teljesen irodalmi körben nőtt fel a magyar irodalom egy örökké emlékezetes kedves elbeszélője fiaként, az természetesnek látszik, de hogy az írói pályához később is ugyanazzal a szent lelkesedéssel ragaszkodott mint hajdanán, ez a hivatás jele.

Egészen más természetű író lett, mint apja, még sem nehéz a novellairó Vértesi Arnold és az irodalomtörténész Vértesy Jenő között egyező vonásokat találni. Ilyen egyező vonások az élet realitásai elől a családi élet idealizmusába való menekülés, az irodalmi munka fáradhatatlan szeretete, a nőnek lovagi tisztelete, a stilus csiszoltsága, a kifejezés finom tartózkodása. A magyar irodalom első realistája, szívében mindig idealista maradt, a tudós Vértesy kritikáját mindig színezi költői képzelete.

Írói pályáját költőként kezdte és a Múzsának sohasem mondott búcsút. Az epikát és a drámát művelte. Néhány történeti novella mellett sok kisebb költői elbeszélést írt, melyekből egy kötetnyit összegyűjtve is kiadott (*Versek* 1905). Arany János iskolájához csatlakozott. Drámákat is írt kora ifjúságától fogva, de nyomtatásban nem adta ki csak Shakespeare-tanulmányai gyűjtemését, *Macbeth liómban* cz. drámai költeményét (1914). Két történeti drámája a Nemzeti, illetőleg a Magyar Színházban vár előadásra.

Költői formakészsége és finom ízlése egyaránt hivatott műfordítóvá tették. Görög, német, francia és angol nyelvekből fordított. Kisebbségi műfordításairól nem szólva, lefordította Homeros két eposzát (1909 és 1913). *Maupassant* három kis regényét, *Hugo* egy költői elbeszélését (*A kard*, 1910), lefordított még három ál-shakespearei drámát (*III. Edvard*, *Merlin*, *Old-castle*), egy kiadatlan görög (*Agamemnon*) meg egy nyomtatásban meg nem jelent, de előadott német drámát (*Wildenbruch: Rabenstein Bersabe* 1907). E fordítások mindegyike műfordítási irodalmunk javához tartozik s ha Homerosának rimtelen alexandrinjeit nem fogadta is osztatlan tetőzés, mindenesetre Vértesy fordítása ép oly jelentékeny a hazai görög philologia történetében, mint ál-shakespearei drámái a magyar Shakespeare-kultusz historiájában.

Írói működésének főtere mégis az irodalomtörténetírás volt. *Czakó Zsigmond*ról szóló disszertációja óta (1899) nem múlt el esztendő, mely meg ne hozta volna a maga irodalomtörténeti termését. Közlönyünk minden évfolyamában találkozunk értekezéseivel, bírálataival, egyéb közleményeivel s a többi irodalmi szakfolyóiratoknak is szorgalmas munkatársa volt. Legszívesebben drámákkal, drámaírókkal és a színeszet történetével foglalkozott. Közben-közben ugyan elkalandozott másfelé is, mint mikor az új adatok egész özönével világította meg az utolsó magyar trubadur *Amadé László* életét, vagy mikor megírta a hazafiai érzés hangulatos elégiáját *Kölcsey Ferencz* életrajzában (1906), de mindig újra visszatért a dramaturgiához. A hazai színeszet és dráma-

írás hervadhatatlan érdemű krónikása, Bayer József, után ő lett e téren a magyar irodalomtörténetírás legkiválóbb képviselője. Azt hiszem, még ezután írta volna igazi nagy műveit, de töredékben maradt pályájának így is örök becsű alkotása: *A magyar romantikus dráma* (1913) cz. munkája a maga finom esztétikai elemzéseivel. Ez a munka rászóigált arra az osztatlan elismerésre, melylyel az irodalom fogadta. Ugyancsak e térről valók még meg nem jelent, a Kisfaludy-Társaság *Nemzeti Könyvtára* számára sajtó alá rendezett kötetei és *Szigligeti* életrajzának az a töredéke, melylyel a Kisfaludy-Társaság pályadíját nyerte meg, a mi életének utolsó öröme és dicsősége volt.

Irodalmi érdemeiről meg fog emlékezni a jövőendő tudományos nemzedék. A mi nemzedékünk emlékezetében azonban mindvégig elevenen fog élni az ő kedves egyénisége is. A zöld asztal Vértessyének férfinak korrektségét, minden szépért rajongó idealizmusát mindig ott találtuk a fehér asztal Vértessyében is, de egyesülten a kedély színes derűjével, a szellem szikrázó játékával. Egyike volt a legfájdalmasabb látványoknak figyelemmel kísérni, miként komorult el az utóbbi évek szenvedéseinek súlya alatt ez a nemes bohémi kedély. Amadé könnyed derűltsége, Kölcsey lelki emelkedettsége és sorvasztó hazafias érzése mellé az utolsó években sokat magába olvasztott legkedveltebb hőse, Czákó Zsigmond keserű meghasonlásából.

(Budapest.)

SZÜCSI JÓZSEF.

— Grillparzer egy ismeretlen levele. Grillparzer rossz levélíró volt. Szemérmes lelke nem szívesen tárta idegenek elé gondolatait, érzéseit, egyéni titkait. Fennmaradt leveleinek legnagyobb része rövid, száraz érdeklődés vagy tudósítás. Szerelmes levél egyetlen egy sincs közöttük. Hosszú nyolczvanegy éves életpályájából nem egészen 300 levelét tudta a legszorgosabb irodalomtörténeti kutatás napvilágra hozni.¹⁾ Annál nagyobb értéke van minden egyes előkerülő Grillparzer-levélnak.

A klosterneuburgi ágostonrendi kolostor levéltárában kutatva, Ruttenstock prépost rendezetlen levelezése között Grillparzer egy rövid levélkéjére akadtam, a melyet dr. Berthold Cernik rendi levéltáros úr szívességéből alkalmam van közölni. A levél következőképen hangzik:

Hochwürdigster Herr Prälat!

Ich bin so frei, Sie auf Ihr gütig gegebenes Versprechen zu erinnern, und das beiliegende Gesuch Ihrer wohlwollenden Berücksichtigung zu empfehlen. Es gilt fürwahr eine gute Handlung: und der Prälat von Klosterneuburg ist gewissermassen schuldig die gute Meinung zu rechtfertigen, die der erste Anblick des Professors Ruttenstock in mir erweckt hatte.

Mit ausgezeichnete Hochachtung und Ergebenheit

Grillparzer.

A levél dátuma hiányzik és ez magyarázásában némi nehézséget okoz. Mindamellettt talán sikerülni fog a levél iratásának körülményeit megfejtetni.

A címzett Ruttenstock Jakab, a klosterneuburgi ágostonrendi kolostor prépostja volt. 1776-ban született, 1844-ben halt meg. A Vormärz iro-

¹⁾ Glossy és Sauer kiadása (Grillparzers Briefe und Tagebücher. I. Cotta, Stuttgart und Berlin) 284 levelet tartalmaz; az azóta előkerültek a Sauer által szerkesztett nagy kritikai kiadásban (a levelezés II. k. sajtó alatt) lesznek hozzáférhetők. Stephan Hock kiadása (Bong u. Comp.) is hoz néhány addig ismeretlen autogrammot. E levelek között sok a hivatalos folyamodvány.

dalmi köreivel érintkezésben állott. Jóban volt Hormayrrel, a történész Kurz-szal, a kóbor Baldamus-szal, a fiatal Seidl pedig egyenesen atyai bizalmasává avatta. 1813 óta a bécsi egyetem theologiai fakultásán az egyháztörténelem tanára volt, 1830-ban szerzetes társai préposttá választották. 1832-ben Ferencz császár kinevezte valóságos kormánytanácsossá, a tanulmányi bizottság (Studienhofkommission) tagjává és a gimnáziumi ügyek referensévé. Mint egyháztörténész és egyházi szónok szintén jelentékeny volt.¹⁾

Ehhez a Ruttenstockhoz fordult Grillparzer valami folyamodvány-nyal. A levél már prelátusnak szólítja, így az 1830 és 1844 közötti időre teendő. Ebben az időszakban viszont két ízben foglalkoztatták a költőt oly tervek, a melyeknél mások segítségét igénybe szándékozott venni. Az első az egyetemi könyvtár igazgatói állásának elnyerésére irányuló fáradozása, a másik fivéréért való gondoskodása. Vizsgáljuk meg előbb ez utóbbi lehetőséget.

Grillparzer fivére, Karl, a ki kis állami hivatalnok volt, 1836-ban elsikkasztva a hivatalnoki pénztárban lévő összeget, Bécsbe jött és gyilkossággal vádolta saját magát. Nyilvánvaló volt, hogy betegsége okozta ez eltévelyedést. A költő mindent megtett, hogy öcsét megmentse és a törvényszéket betegségről meggyőzze.²⁾ Fáradozásai eredménye volt, hogy öccse kicsiny nyugdíjjal zavartalanul nyugalomba vonulhatott. Azt lehetne hinni, hogy Grillparzer ebben az ügyben kérte fel Ruttenstock pártfogását, a kinek azonban a büntetőbírótság dolgaiba semmi beleszólása sem lehetett. Fel lehet tenni, hogy a költő öccse számára annak felmentése után valami állást szeretett volna a klosterneuburgi kolostorban vagy a rend birtokain szerezni, ilyfajta kérésnek azonban a rend könyveiben semmi nyomát sem sikerült találnom. Kénytelenek vagyunk ezt a hipotézist egyszerűen félretenni.

A másik magyarázattal sokkal közelebb jutunk a valószínűséghez. Grillparzer 1834 máj. 21-én folyamodott a tanulmányi bizottsághoz az egyetemi könyvtár megüresedett igazgatói állásáért. Folyamodványa két változatban maradt fenn, az elsőt még a pályázat kiírása előtt írta, de nem adta be, a másodikat a pályázat kiírása után, és ezt főnökének, gróf Klebelsberg udv. kam. elnöknek kísérő ajánlásával együtt juttatta el a bizottsághoz.³⁾ A pályázat eredménye volt, hogy a bizottság Grillparzert nem ajánlta és hogy folyamodványát kedvezőtlen elintézással 1838 február 1. visszaküldték.

Valószínűnek tartom, hogy Grillparzer ebben az ügyben kereste fel Ruttenstockot, a ki mint a bizottság egyik referense és befolyásos tagja tényleg tehetett volna valamit az érdekében. Lehet, hogy folyamodványának egy másolatát juttatta hozzá tájékoztatás végett, de az sem lehetetlen, hogy folyamodványa nem hivatalból küldetett az udv. kamarától a bizottsághoz. Kételyek itt is lehetségesek, végleges bizonyosságot nehéz lesz e kérdésbe hozni, a legnagyobb valószínűség azonban mégis ezen magyarázat mellett szól.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

— Magyarbarát német drámák és a bécsi «Polizeihofstelle». A *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft* utolsó kötete ⁴⁾ a szerkesztő, Karl Glossy, tollából *Zur Geschichte der Theater Wiens* czímmel egy terjedel-

¹⁾ Wurzbach: Biographisches Lexikon. XXVII. 311—312. l.

²⁾ Folyamodványát lásd Glossy—Sauer i. m. 99. sz. 126. l.

³⁾ A két folyamodványt, valamint a Klebelsberghez intézett kérelmét lásd Glossy—Sauer i. m. 86—88. sz. Az ügy magyarázatát ugyanott II. k. 206. ll.

⁴⁾ 25. évf., Bécs, 1915.

mes és tartalmában fontos közlemény első részét adja. Glossy az egykori bécsi «Polizei- und Zensurhofstelle» 1800-tól 1820-ig terjedő színházi aktáit közli, majd szóról-szóra, majd tartalmi kivonatban. A gazdag anyag — közvetve és közvetlenül — magyar szempontból is igen érdekes, hisz a bécsi színházak éppen ezekben az évtizedekben rendkívüli hatással voltak a fejlődő hazai játékszinre. Ép azért Glossy kiadványából addig is, a míg a második, 1820-tól 1848-ig terjedő rész is megjelenik¹⁾, kiemelek és tovább követek néhány magyar vonatkozást, mint a melyek részben egy régebbi cikkem adatait kiegészítik, ill. e cikk következtetéseit aktaszerűen megerősítik.

E cikkemben, mely *Kotzebue és a pesti német színház megnyitása 1812-ben* címmel a *Heinrich-émlékkönyvben*²⁾ jelent meg, elmondom, hogy a pesti színház bérlői, Szentiványi Márk és Gyürky Pál, a mai Haaspalota helyén épült nagyszerű német színházat nagyszerű fényvel is akarták megnyitni.³⁾ Ezért a monarchiának legtekintélyesebb drámaíróját, Heinrich Collint, körték fel, hogy a színház ünnepélyes megnyitásához szükséges alkalmi — magyar vonatkozású — darabokat megírja.⁴⁾ Collin azonban kitért a megfizető megbízás elől, mire a bérlők még nagyobbra törtek és az azokban az évtizedekben leghíresebb német drámaíróhoz, a népszerűségben soha utól nem ért Kotzebuehez, folyamodtak. Kotzebue — illő honorárium fejében — vállalta a megbízást és a bérlők kívánságához képest pontosan szállította a magyar történelmi tárgyú trilogiát: egy előjátékot karral (*Ungarns erster Wohltäter*), drámát (*Béla's Flucht*) és egy utójátékot éneketételekkel (*Die Ruinen von Athen*). 1812 febr. 9-én — I. Ferencz királyt születésnapja alkalmából alattvalói hódolattal ünnepeve — meg is nyitották a színházat, azonban Kotzebue darabjai közül csak az elő- és utójátékot adták elő (Beethoven megzenésítésében). A középső darab, a tulajdonképeni dráma helyett — hogy, hogy nem — egy ismeretlen szerzőtől származó alkalmi csinálmány (*Die Erhebung von Pest zur königlichen Freystadt*) került színre.

A műsorváltozás okáról az egykori tudósításokban más felvilágosítást nem találtam, mint a bécsi *Sammler* (1812 február 18-iki szám) azon orákulnszerű kijelentését, hogy Kotzebue drámája «konnte aus verschiedenen Rücksichten nicht gegeben werden». Adatok híján tehát a mellőzés okát illetőleg következtetésre voltam utalva. «Nem valószínű ugyan — így okoskodtam (id. h. 167. l.) — hogy a darabnak a magyarsággal lelkesülő hangja keltett volna megütközést... Az a mód azonban, a hogy Béla király a szívében lázongó Kálmánnal szembekeverül, gondolkodóban ejthette a színházigazgatóságot.»⁵⁾ A kegyetlenül megbántott főúr a veszedelemben

¹⁾ A XVIII. századra vonatkozókat Glossy *Zur Geschichte der Wiener Theaterzensur* címmel már *Grillparzer-Jahrbuch* VII. kötetében (1897) közölte (l. különösen 297—340. l., a hol Franz K. Hägelin bécsi cenzor emlékirata van közölve, melyet hivatalos megbízásból 1795-ben a magyarországi színházi cenzúra számára vezérforalul készített, még pedig «mit Verwerthung aller Grundsätze, die bis dahin für die Wiener Bühne massgebend waren»).

²⁾ *Philologiai Dolgozatok*. Szerk. Gragger Róbert. Budapest, 1912. 156—170. l.

³⁾ A cikkemben idézett forrásokon kívül olv. még: *Vaterländische Blätter*. 1811. évf., 45—47. l.

⁴⁾ A cikkemben felhasznált forrásokon kívül v. ö. még: *Vaterländ. Blätter*. 1811. évf., 331. l.

⁵⁾ A darab meséje költött: Béla király Kálmán magyar főúr egyetlen fiát összeesküvés miatt *kihalgatás nélkül* kivégezteti, ill. — mint kiderül — öngyilkosságra űzi. Kálmán boszúért liheg, de midőn később a király, családjával egyetemben, a mongolok üldözése elől várába menekül,

megbocsát koronás királyának és a veseszületett királyhűséggel kel trónjának és családjának védelmére: ez Kotzebue darabjának egészen világos alapeszméje. Ezzel azonban a német író tudatosan vagy öntudatlanul nemzeti költészetünk alapérzését fejezte ki, még pedig több helyütt *Bánk-bán-szerű akcentussal*. Hozzá ez az érzés ritkán volt elevebb a magyarság szívében, mint épen 1812 táján, mikor alig mult két éve annak, hogy Napoleon csábító szózatát a Bécsből megfutott dinasztától való elszakadásra gondolkodás nélkül visszautasította... Az ilyen, a dinasztia menekülésére és a nemzet nagylelkűségére való illojális emlékeztetés természetesen nem illett bele a megnyitó előadásba, mely a király előtt való dolatnak volt tervezve.»

Ezt a következtetésemet mindenképen megerősíti most a bécsi «Polizeihofstelle» egy 1812 jún. 13-ikán kelt végzése, melynek tartalmát Glossy (152. l.) így kivonatolja: «Die Aufführung des Schauspiels, *Bela's Flucht* im Hoftheater (ezt és a következő helyeket én emelem ki) wird untersagt, da es die Hof- und Staatskanzlei nicht für rätlich hielt, die in diesem Schauspieler vorkommenden Schmähungen auf den König die Klagen über dessen Ungerechtigkeit, die häufigen *Berührungen des konstitutionellen Rechtes, keinen Ungar vor geschehener Ladung verhaften zu lassen*, endlich mehrere bemerkbare *Anspielungen oder sonst auf die gegenwärtigen Zeiten anzuwendende Phrasen*, im gegenwärtigen Augenblicke der Bühne oder Presse zu übergeben, und zwar umso weniger, da die Vorstellung dieses ursprünglich zu Eröffnung des neuen Pester Theaters bestimmt gewesenen Stückes, dem Vernehmen nach *selbst in Ungarn nicht für schicklich erachtet worden sei*».

Pálffy Ferdinánd gróf, az udvari színházak bérlője és igazgatója, ebbe a végzésbe nem tudott belenyugodni és egy panaszos beadványában (Glossy id. h. 173–175. l.), melyet a bécsi kongresszus idején, 1814. szept. 25-én Hager Ferencz báróhoz, a «Polizeihofstelle» akkori elnökéhez intézett, az udvari színházak anyagi bajainak egyik okául azt jelöli meg, hogy a bécsi cenzúra szigorúsága miatt állandóan hiány van jó darabokban. Így szerinte olyan darabokat — egyebek közt Kotzebue *Bela's Todját* (hibásan «Bela's Flucht» helyett) — melyeket még az osztrák tartományokban is (alább több osztrák városon kívül Pestet is említi — mint látni fogjuk — tévesen) előadnak, Bécsben nem szabad színre hozni. Hager báró néhány napra rá Pálffy panaszairól jóindulatú jelentést tesz Ferencz császárnak (Glossy id. h. 176–178. l.) és egyebek között Kotzebue darabját is előadhatónak véli. A császár erre elrendeli, hogy Hager a szóbanforgó darabokat részletes jelentés kíséretében terjeszsze eléje. Ezt okt. 30-án meg is teszi és Kotzebue darabjára nézve ama véleményének ad kifejezést (Glossy 179–180. l.), hogy *Colomanns Rache* (így választották meg lojálisan a dráma eredeti címét) ein Schauspiel von Kotzebue, sei in den damals (1812-ben!), als das Stück zum erstenmal eingereicht wurde, obwaltenden Zeitumständen nicht sowohl verboten, als vielmehr zur Aufführung noch verschoben worden. Nach den gegenwärtig so glücklich und glorreich herbeigeführten Ereignissen (Napoleon le volt győzve!) falle jede ungünstige Beziehung hinweg, und das kleine Stück dürfte seine Absicht, stolze Liebe für König und Vaterland auch den abgeneigt gewesenen Gemüthern einzuflüstern, mit gutem Erfolg erfüllen.» Erre a császár megengedi a darab előadását «nach Weglassung der gestrichenen Stellen».

1815. január közepe táján tényleg színre került *Colomanns Rache*, nem ugyan az udvari színházak egyikében, hanem a szintén Pálffy gróf

---

az apa boszúvágyán győz a főúr királyhű magyarsága. Nemcsak nem bántja a királyt és családját, hanem a *kiadatásukat követelő mongolok ellenében meg is védelmezi*.

igazgatósága alatt álló «Theater an der Wien»-ben (v. ö. Glossy 301. l.)¹⁾. A hatás általános volt és különösen a magyarokat ragadta el. «Die Lob-sprüche — jelenti január 18-ikán egy színházi felügyelő-biztos a «Polizeihofstelle»-nek (Glossy 186—187. l. — die darin vorkommen, über die Festigkeit des hungarischen Charakters und über die Treue dieser Nation für ihren König und Vaterland, erfüllten die anwesenden Ungarn mit Enthusiasmus». Egyébként a biztosnak csak az ellen volt kifogása, hogy a darabban fellépő és Schmidtmann színésztől alakított johannita-lovag «am Hinterteile des schwarzen Unterkleides» nagy fehér keresztet visel. «Es mag zwar dieses Kostüm dem Zeitalter von 1242 getreu sein» — folytatja — mégis úgy vette észre, hogy ez a viselet a közönséget meglehetősen keltette és majdnem nevetésre fakasztotta. A felügyelő biztos azért elrendelte, hogy a további előadásokban azt a keresztet a kosztümről távolítsák el. A «Polizeihofstelle» engedélye után a darabot természetesen nálunk is adták, először 1815. február 28-ikán (németül Pesten).²⁾

A «Polizeihofstelle» természetesen nemcsak Kotzebue «Bela's Flucht»-jának előadásánál akadékoskodott, hanem általában minden történeti drámánál gyanakvó szemmel vizsgálta, vajjon nincs-e benne a béklyóba vert jelenre való vonatkozás vagy a vonatkoztatás lehetősége,³⁾ a mi által a szabadságra törekvő nemzeti érzés a monarchia népeiben izgató módon felbresztetnék (v. ö. Glossy i. h. XXIV—VI. l.). Hogy a bécsi kormány ebben a tekintetben a magyarságot különösen fogékonnak és ép azért veszedelmesnek tartotta, magától értetődik. A várható magyarországi hatásra nézve mindig igen jó tájékoztatásul szolgált neki a bécsi magyarság viselkedése, melynek a császárváros színészetében való szerepe egyébként is egyik legérdekesebb, de még mindig megiratlan fejezete az osztrák-magyar kulturkapcsolatoknak. Glossy közleménye ebben a tekintetben a Kotzebue darabjára vonatkozó aktákon kívül még néhány más, igen jellemző adatot tartalmaz.

1807-ben pl. a bécsi lipótvárosi színház a «Polizeihofstelle»-től engedélyt kér, hogy egy *Iotina* című darabot, melyet *Die Macht des Gewissens* címmel már Brünnben játszottak, színre hozhasson. Sumerau József báró, a «Polizeihofstelle» akkori elnöke, nemcsak nem engedte meg az említett darab előadását, mely különben nem magyar tárgyú, hanem szemrehányólag írja Brünn kormányzójának: «Ich gestehe, dass ich dieses Stück dermal, wo die ständische Verfassung in Deutschland starken Erschütterungen ausgesetzt ist, wo *Hungarns Stände auf dem Landtage der souveränen Macht Einstreuungen machen*, auf keine Art hier (t. i. Bécsben) dem Publikum zur Schau preisgeben will» (Glossy 101. l.). Még Körner Zriny-jénél is aggodalmi voltak a «Polizeihofstelle»-nek és azért a már említett Hager báró szükségesnek tartja, hogy (1812 aug. 19-én) az udvari és állami kanczelláriának véleményét kikérje, vajjon ezen színmű, «worin die Ungarn in Beziehung auf ihren damaligen König, den Kaiser Maximilian, auf eine Weise dargestellt werden, die bei gegenwärtigen Verhältnissen Deutungen und unangenehmen Eindruck erregen dürfte» (Glossy 154—5. l.), előadható-e. Hager kérdésére maga Metternich, ki az itt tekintetbe jövő kormányférfiak közül — mint a Glossytól közölt ada-

¹⁾ 1815. márcz. 6-ikán azonban már a «Burgtheater»-ben is adták. V. ö. O. Rub, *Das Burgtheater*. Wien, 1913. 45. l.

²⁾ Olv. id. cikkemet 168/9. l.

³⁾ Ebben a tekintetben a cenzura már régebben is és nálunk is — mint ismeretes — igen bizalmatlan volt (v. ö. Bayer József, *A nemzeti játékszín története*. II. k., 305. ll.; és Kádár Jolán, *A budai és pesti színház története 1812-ig*. NPhD. XII. sz. 72. ll.); Katona Bánk-bánja is tudvalevőleg csak miatta nem juthatott színpadra (v. ö. Gyulai, *Katona József és Bánk-bánja*. 1907², 153. ll.)

tok mutatják — még a legszabadelvűbb volt (a legridegebb álláspontot maga a mindenre ügyelő császár foglalta el), aug. 25-ikén azt felelt, hogy neki Körner szomorújátékának előadása ellen, persze «unter dem teils durch die gewöhnlichen Zensurvorschriften, teils durch die besonderen Zeitverhältnisse nötig gewordenen Abänderungen», semmi kifogása sincsen. Több mint egy negyedév múlva, decz. 30-án, tényleg elő is adták a «Theater an der Wien»-ben, Pálffy gróf színházában; a közönség el volt ragadtatva tőle és különösen a magyar mágnások fogadták tomboló lelkesedéssel.¹⁾ Humboldt Vilmos neje joggal várhatta, hogy a darab «wird in Pest Furore machen»: a pesti német színpadon mégis csak 1814 márcz. 3-ikán adták először,²⁾ magyar színen meg csak 1819-ben jelent meg, először Kolozsvárt márcz. 19-én (Petrichovich Horváth fordításában?)³⁾ és nem sokára rá — ápr. 12-én — Székesfehérvárt (Szencere Pál fordításában).⁴⁾

Legjellemzőbb a következő eset, mely Franz Karl Weidmann bécsi udvari színész *Matthias Corvinus, König von Ungarn. Historisch-romantisches Schauspiel* című darabjához fűződik.⁵⁾ A darabot a szerző — úgy látszik — egyenesen a pesti német színpad számára írta, a gróf Ráday Pál-féle új igazgatóság kértére, mely 1815 márcz. 27-én adatta elő először «am Eröffnungstage nach der Charwoche»,⁶⁾ még pedig *Sieg der Treue* címmel a szerző jelenlétében. Nyomatásban, a mennyire meg tudtam állapítani, nem jelent meg, tárgyára és tartalmára nézve azonban tájékoztat két színi kritika, melyek közül az egyik az 1815 márcz. 27-iki pesti, a másik az 1818 ápr. 16-iki bécsi előadásról szól.⁷⁾ A darab cselekvényének vázlata: I. István moldvai vajda fellázadt Mátyás magyar király ellen, a ki azonban a vajdát legyőzi és fővárosa ellen indul. A vajda neje a végső kétségbeesésben azt a gonosz tanácsot adja férjének, hogy látszólag hódoljon meg a királynak, csalja be a városba és aztán álnokul ölisse meg. A gyanutlan király lépre megy és már közeledik az óra, a mikor álmában rá fognak támadni. Ekkor azonban a vajda leánya, a ki Mátyás egyik híve iránt szerelemmel viseltetik, elárulja az orgyilkos szándékot és így formán a merénylet a nemes Zápolya Imre segítségével, a ki nagylelkűen megbocsátja, hogy a király őt röviddel azelőtt férfias szókimondásáért megsértette, meghiusul. Weidmann a darabban a magyarság erényeit a legszebb színekben ragyogtatta, a mi a *Theaterzeitung* pesti tudósítójának nem igen van inyére. Elismeri ugyan, hogy a közönség egy részét elragadta, a másik része azonban «schien zu sagen, plumpe Schmeicheleien gefallen eben so wenig einem klugen Manne, als einer ganzen Nation, die Kopf und Herz auf dem rechten Fleck hat». Szerinte a szerző hatásvadászó fogásokkal dolgozott: «Die Freiheit der Ungarn glaubte er z. B. dadurch geschildert zu haben, dass er durch Zapolya dem König derbe Grobheiten sagen lässt, welche Freiheit Zapolya auf die Reichskonstitution und auf den Krönungseid des Königs gründet. Wir sind auch

¹⁾ V. ö. Arth. Weber, *Theodor Körner und seine Beziehungen zu Ungarn: Ungar. Rundschau*. 1914. évf. 229. l.

²⁾ V. ö. Kádár Jolán, *A budai és pesti német színészet története* cz. művének megjelenendő II. részét.

³⁾ V. ö. Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*. 1897. 251. és 527. l.

⁴⁾ L. Bayer József, *A nemzeti játékszín története*. II., 462. l.

⁵⁾ Ez nem tévesztendő össze Wentzel-Schuster hasonló című darabjával, melyet Bécsben és a pesti német színpadon már 1813-ban adtak. L. Glossy id. m. 317. l. és Kádár megjelenendő művét.

⁶⁾ Így a Bäuerle-féle *Theaterzeitung*nak még említendő jelentése. Glossy (317. l.) azon állítása, hogy a pesti nagy német színpadot — első ízben — evvel a darabbal nyitották meg, természetesen téves.

⁷⁾ Mindkettő az említett *Theaterzeitung* 1815 ápr. 52-iki, illetve 1818 ápr. 21-iki számában jelent meg.

Ungarn und wissen weder ein Gesetz, noch einen Eid, noch eine Gewohnheit, die dem Unterthan etwas anders als Gehorsam und strenge Ergebenheit in des Königs Wille lehrte». A tudósító felvilágosítja a szerzõt, hogy «aus dem Werken unserer vaterländischen Dichter Kisfaludy, Kazinczy u. s. w. athmet ein ganz anderer Genius».

Három év múlva, 1818 ápr. 16-ikán, Weidmann darabját Bécsben, a «Theater an der Wien»-ben is előadták Gottdank színésznő javára *Matthias Corvinus, König von Ungarn* címmel. Hatása igen nagy volt, nagyobb mint Pesten, azonban vesztére. Ápr. 18-ikán jelenti egy titkos rendőr (l. Glossy 237—238. l.), hogy a darab a közönség hangulatát igen felizgatta és «man finde es in hohem Grade unbegreiflich, dass die Zensur dieses Stück zugelassen habe, in welchem dem Könige die bittersten Vorwürfe über das Aufgeben der Konstitution, selbst mit Drohungen gemacht werden. Der Jubel der hier anwesenden Ungarn über die Bewilligung der Aufführung sei so auffallend, dass es sich empfehle, die Darstellung noch zu untersagen. Besonders stark, wider alle Klugheit und Anstand verstossend, soll die Unterredung zwischen dem König und dem Grafen Szopaja (így sein). A titkos rendőr véleménye szerint a szerzõt kötelezni kellene, hogy a darabot csak a szükséges változtatások után engedje át más színpadoknak, mert különben «dürfte dieses Stück in Ungarn zu bedenkliche Sensationen verursachen». Ápr. 20-ikán ugyanaz a titkos rendőr jelenti: a közönség körében azt beszélük, hogy az előadás alkalmából egy magyar néző a darabon annyira megbotráncozott, hogy játék közben felszólította Braun Péter bárót (Bécs színházi ügyeiben nagy szerepet játszott bankárt), hogy az előadást valami ürügy alatt szüntesse be, mert egyik-másik helye «magát a császárt kompromittálja». Braun báró magyarunk kívánságát természetesen visszautasította, mert — úgymond — ha a cenzúra ostobaságokat enged át, azért nem ő felelős. A titkos rendőr az esetből azt a tanulságot vonja le, «dass dramatische Werke, welche auf die ungarische Geschichte oder auf die politischen Verhältnisse Ungarns Beziehung nehmen, nicht von solchen Zensoren geprüft werden dürfen, welchen die Staatsverhältnisse des Augenblicks ganz unbekannt seien». De a titkos rendőr, a ki nyilván nem tudja, hogy Weidmann darabját már három évvel ezelőtt adták Pesten, nemcsak Ausztriában, hanem Magyarországon is el akarja tiltatni, mert «wenn *Matthias Corvinus* so im Urtexte, im welchem derselbe hier zu Wien zum ersten Male gegeben wurde, auch in Ungarn aufgeführt und mehrere ähnliche Stücke auf die ungarischen Theater gebracht werden sollten, so sei bei der gegenwärtig herrschenden, ohnehin sehr ungünstigen Stimmung nichts geeigneter, den gesamten Adel, besonders aber die adelige Jugend zu alarmieren, als solche Schauspiele». Sedlnitzky gróf, ki 1817-ben került a «Polizeihofstelle» élére, erre tényleg betiltotta Weidmann darabjának további előadását és utasította az összes tartományfőnököket, hogy másutt és mindenütt akadályozzák meg — valami alkalmas ürüggyel és feltűnés nélkül — színpadra való hozatalát. A tilalomnak nálunk is megvolt a hatása: 1817. aug. 26-ikán még adták a pesti német színházban, de azután megint csak 1827. május 16-ikán *Matthias Corvinus* címmel,¹⁾ magyarul pedig — Czövek István fordításában²⁾ — *Corvinus Mátyás vagy a hűség győzedelme*, majd meg *Mátyás király Moldovában* címmel 1834 óta többször Budán és Pesten.³⁾

A «Polizeihofstelle» egyébként is gondosan ügyelt hazánkra, a hol természetszerűen könnyebben történhetek «visszaélések» és a hol ép

¹⁾ L. Kádár Jolán megjelenendő művét.

²⁾ Nyomtatásban nem jelent meg; kézírata a Nemz. Színház levéltárában. V. ö. Abafi-féle *Figyelő*, XVII. k. (1884), 150. l.

³⁾ L. Szinnyei József, *Magyar Írók Élete*. II. k. 545. l. és Bayer József id. m. II. k. 422. l., v. ö. még 469. l.

azért egy császári rendelet 1815-ben a cenzurát szigorúbban szervezte Glossy erre nézve csak egy-két adatot közöl (XXVI. l., 203. és 206. l.)¹⁾, de kétségtelen, hogy a »Polizei- und Zensurhofstelle« levéltárának a hazai játékszín szempontjából való tüzetes átvizsgálása sok érdekes anyagot hozna napfényre.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

A *Monarchia*. Félhavi szemle. Főszerkesztő Lukács György b. t. t., orsz. képviselő. Budapest, »A Monarchia« kiadvállalat; Wien, Hubert Friedl. 1. szám, 1916. július. Előfizetési ára egész évre 24 K.

* *Czebe Gyula*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. (Akad. Ért. II. o. XXIV, 3) Budapest, 1916. Ára 3 K.

Czebe Gyula: Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez. (Kny. a m. kir. tanárképző int. gyak. főgimn. 1915/16. évi értesítőjéből) Budapest, 1916. Franklin T. nyomdája.

* *Euripides drámai* II. kötet. Ford. Csengeri János. Budapest, Akadémia 1915.

Háborús előadások. A Sárospataki Irodalmi Kör kiadványai. Értekezések I. Sárospatak, Ref. főiskola nyomdája, 1916. 8-r. 115 l. Ára 2 K.

A füzet a hadi jótékonyaság célját szolgálja. Tartalmát Rácz Lajos, Buza László és Elekes Imre tanulmányai teszik. »A világháború és a magyar költészet« címmel Gulyás József cikkét olvassuk. A nagyszámú háborús versek nyomán fölburjánzott a háborús kritika is. Gulyás cikkének is csak ismertető értéke van, lírai modorban tájékoztat a költemények tartalmáról. Csatlakozik ahhoz a már leszűrődött nézethez, hogy Gyóni Géza a legkiválóbb háborús költőnk, elismeri azt is, hogy Ady Endre hatott rá. De a mit megállapít költészetéről, hogy »összintesség, erő és egyszerűség« az összetevői, ezek olyan általános közhelyek, a melyekkel egy költői irányt nem lehet jellemezni. Értékeléséből hiányzanak a formai szempontok, ítélete legtöbbször csak annyi, hogy: »szép«, »jobb«, »jól sikerült« a vers. Érdemes a cikknek a háborús versek és a rávonatköző irodalomnak philologus összegyűjtése és számbavétele. zb.

Leffler Béla: A nyirbátori templom. Három táblamelléklettel és három szövegképpel. Különny. az Archaeologiai Értesítő 1915. 3—5. számából. Budapest, 1916. Lex. 8-r., 27 l.

Mácza János: A modern magyar dráma. Tanulmányok, jegyzetek. Ungvár, Ungmegyei könyvnyomda, 1916. 8-r. 56 l. Ára 2 K.

A nagyhangú cím mögött csak folszínes kéreghántás rejlik. Egy- pár impresszionista, vázlatos megjegyzéssel nem lehet a modern magyar drámába behatolni. A szerző merész szavakkal dobálózik s a füzet eredményeképpen nem szűrődik le semmi tanulság. Ahhoz történeti elmélyítés és tanulmány kellett volna. Egyetlen állítása komoly, de ez sem új, hogy t. i. mai drámánk nem támaszkodik valamely hazai hagyomány folytonosságára. De ez nem azért van, mert — szerinte — »drámairodalmunknak multja úgyszólván egyáltalán nincs«. zb.

* *Lévay József*: A gimnázimi latin olvasmány. (Kritika és program). Budapest, 1916. Eggenberger. Ára 50 f.

Weber Arthur: Shakespeare és a legújabb német irodalom. Különny. a Magyar Shakespeare-Tár VIII. (1916.) évf.-ából. 72—109. l.

¹⁾ V. ö. Glossy id. m. XII. l. és Bayer József i. m. II. 314. l.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára : 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Azelőfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás

1) az 1916. évi április hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1914-re : dr. Bittenbinder M. — **1915-re :** Czeglédy I 3 kor., Erdős T. 12 kor., Gálos R. 6 kor. 50 fill., Hartyáni Z., Panyik-Tóth L. 2 kor., Cz. Tóperczér V. 4 kor., Trócsányi Z. 6 kor., id. R. Vozáry Gy. 5 kor. 55 fill., Összesen 59 kor. 05 fill. — **1916-ra :** Bálint K., Danczer B., Endrei G. 2 kor., Ferenczi Z. 7 kor., dr. Hanuy F. 2 kor., dr. Horger A., Király Gy. 3 kor. 50 fill., Kiss Albert, dr. Kocsis L., dr. Koszó J., Kristóf Gy. 7 kor., Marton L., dr. Nagy Zs., dr. Niszter T., Pais D., Panyik-Tóth L. 8 kor., Schwartz Elemér 7 kor. 50 fill., dr. Unger B., Vajdady G., Vayer L., Zander L. — **1917-re :** dr. Hanny T. 8 kor. Összesen 185 korona.

Előfizetés 1915-re : Kolozsvár középiskolai tanárképző intézet, Temesvári kegy. rendi főgimnázium 13 kor. 50 fill. — **1916-ra :** Aradi gör. keleti román szeminarium 13 kor. 50 fill., Aradi áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Balászfalvai gör. kath. főgimnázium, Belényesi gör. kath. főgimnázium, Békési ref. főgimnázium, Budapesti class. philol. seminarium 13 kor. 50 fill., Budapesti V. ker. főreáliskola, Budapesti gyakorló főgimnázium, Hajduböszörményi ref. főgimnázium, Jászapáti főgimnázium 2 kor. 70 fill., Karánsebesi áll. főgimnázium 3 kor., Karcagi ref. főgimnázium, Kassai főgimnáziumi Bajza önképzőkör 5 kor., Kiskunfélegyházai főgimnázium, Kisvárdai főgimnázium, Kolozsvári Egyetemi Német Philologiai Seminarium, Kolozsvári középiskolai tanárképző, Kolozsvári Egyetemi Magyar Nyelvészti Seminarium 13 kor. 50 fill., Marosvásárhelyi ref. kollégium, Máramaroszigeti ref. lyceum, Naszódi alapítv. főgimnázium, Noszeda Tivadar 54 kor., Nyitrai főgimnázium, Pécsi főgimnázium, Pozsonyi főreáliskola, Rimaszombati prot. főgimnázium, Rozsnyói ev. főgimnázium, Sátoraljaújhegyi főgimnázium, Selmeczbányai kir. kath. főgimnázium 16 kor. 20 fill., Stark Ferenc 13 kor. 50 fill., Szabadkai kereskedelmi iskola, Szegedi kegyesrendi főgimnázium 13 kor. 50 fill., Szentgyörgyi r. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Váczi főgimnázium, Verseci főreáliskola 13 kor. 50 fill., Weisz Félix 2 kor. 70 fill. — Összesen 550 korona 10 fillér.

2) az 1916. évi május hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1914-re : dr. György L. 1 kor. — **1915-re :** Birkás G. 8 kor., Gergye I. 10 kor., Gombocz Z. 7 kor., Hankiss J. 3 kor., id. R. Vozáry Gy. 1 kor., Wiese Gy. — **1916-ra :** Baranyai Z., 3 kor., dr. Bán A., Berde Mária 4 kor. 50 fill., Birkás G. 3 kor., Engel Mária, dr. Erdődi A., Fest S. 3 kor., Flóri O., Gergye Ipoly 2 kor., Göbl A., György L. 5 kor., dr. Hankiss J., Mutschenbacher Gy., Schwarz E. 1 kor. 50 fill., Szűts F., Trostler J. 4 kor., Vértessy J. 3 kor., id. R. Vozáry Gy. 2 kor. 33 fill., R. Vozáry Gy. 3 kor. 33 fill., Wiese Gy., dr. Zambra A. — **1917-re :** dr. Hankiss J. 7 kor., Szűts F. 5 kor., Trostler J. 2 kor., Vértessy J. 1 kor., Wagner J. Összesen 199 korona 66 fillér.

Előfizetés 1915-re : Ranschburg Gusztáv 13 kor. 50 fill. — **1916-ra :** Brassói román. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Budapesti István-uti VII. ker. főgimnázium, Csikszerdai polg. leányiskola 10 kor., Egri főgimnázium, Kecs-keméti áll. főreáliskola 13 kor. 50 fill., Kecs-kemét város könyvtára 5 kor., Mezőkövesdi kir. kath. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Podolini főgimnázium, Ranschburg Gusztáv 13 kor. 50 fill., Szegedi főreáliskola, Székelyudvarhelyi főreáliskola, Ungvári kir. kat. főgimnázium. — **1917-re :** Kassai főgimnázium Bajza Önképzőkör 5 kor. — Összesen 177 korona 50 fillér.

3) az 1916. évi június hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1915-re : dr. Heppner A. 3 korona.

Rendes tagdíj 1915-re : Finály G. 3 kor., Gálos R. 3 kor., Haraszti Gy. 3 kor., Hornyánszky Gy. 4 kor., dr. Horváth J., Radó A. 1 kor., Rózsa D. 1 kor., Szentkirályi Gy. — **1916-ra :** Baranyai Z. 1 kor., Bleyer J. 8 kor. 50 fill., Gerencsér István, Haraszti Gy., Hellebrant A., Kronberger M., Pápay J. 9 kor., Pollák D., Papinszky N., Szalay G., Szombach Gotthard. — Összesen 133 korona 50 fillér.

Előfizetés 1916-ra : Nagykállói áll. főgimnázium 13 kor. 50 fill., Sárospataki főiskola könyvtár, Szabadkai főgimnázium. — Összesen 43 kor. 50 fill.

4) az 1916. évi július hó 1-től augusztus 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1916-ra : Lang R. — Összesen 6 korona.

Rendes tagdíj 1915-re : Szabó A., Dr. Travnik J. — **1916-ra :** Dr. Endrei G. 8 k., Dr. Hittrich Ö., László Zs., Dr. Losonczy L., serki Szabó J., Dr. Travnik J., — **1917-re :** Baumgartner A., Dr. Endrei G. 2 k., Pollák D. 5 korona. Összesen 95 korona.

Előfizetés 1916-ra : Marosvásárhelyi közművelődési ház könyvtára 7 kor. 50 fill., Székelyudvarhelyi ref. kollégium tanári könyvtára 7 kor. 50 fill. Összesen 15 korona.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok.

I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

Új füzetek :

551—552. **Gulyás Pál :** Mátyás király könyvtára.

997—998. **Illés József :** A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor.

1799—1805. **Cesare Beccaria :** Büntett és büntetés. Fordította és bevezette *Tarnai János dr.* 2-ik átdolgozott kiadás.

1806—1810. **Marlowe Kristóf :** A máltai zsidó. Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső.*

1811—1813. **Sebestyén Károly :** Napnyugati séták.

1814—1816. **Gróf Andrássy Gyula :** A magyarság és németiség érdekszolidaritása.

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkeresk. (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21 és minden könyvkereskedésben.

1916. DECEMBER.

XL. ÉVFOLYAM.

X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1916.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratait **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

VÁRI REZSŐ: Ungrolimni és Ungra Beócziában	613
GRAGGER RÓBERT: Gyulai Pál hatása Holteira	618
FEST SÁNDOR: Pope és a magyar költők	623
BENIGNY GYULA: A jelentésváltozás egy faja a görögben	631

HAZAI IRODALOM.

Révay József: A gimnáziumi latin olvasmány. GERÉB JÓZSEF	644
A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553—1589. ERDÉLYI LAJOS	646
Jánosi Béla: Schedius Lajos æsthetikai elmélete. HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSI	648
Magyar Shakespeare-Tár. RÓZSA DEZSŐ	650

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Kochalsky Artur: Das Leben und die Lehre Epikurs. HUSZTI JÓZSEF	651
Ernst Moritz Arndt: Wien. WEBER ARTHUR	652
Gertrud Richert: Die Anfänge der romanischen Philologie und die deutsche Romantik. ECKHARDT SÁNDOR	654
Max Hermann: Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance. ZOLNAI BÉLA	655

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülései	659
Émile Faguet † ECKHARDT SÁNDOR	660
Egy magyar novella Macbeth-idézete. BAYER JÓZSEF	661
Janus Pannonius egy német-anekdota-gyűjteményben. TROSTLER JÓZSEF	661
Addenda ad «Homerus Comparatus I.» MARÓT KÁROLY	663
A Stilfrid- és Brunczvikról szóló magyar népkönyv mondai eredete. BLEYER JAKAB	666
Deutsche Studien in Ungarn.	667
Válasz Németh Gyulának. SEBESTYÉN GYULA	668
A bíráló felelete. NÉMETH GYULA	675
Új könyvek	680
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	682
Név- és Tárgymutató	684
A Budapesti Philologiai Társaság 1916-ban	695

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

UNGROLIMNI ÉS UNGRA BEÓCZIÁBAN.

A Közlöny ez évi májusi füzetében *Czebe Gyula* «Ungria hely-név Boeotiában a középkorban» cz. alatt egy értekezést közölt, melyben a következőket fejtette ki:

Beóczyában van egy tó, melynek hivatalos neve Paralimni, népies neve — legalább a múlt század első felében — Ugrolimni volt. A tó nyugati szélén egy *Θύγγρα* ill. *Θύγγρια* nevű faluról tudnak a közismert utazási könyvek, sőt *Θύγγαρα* alakban is notifikálják. Egy 1837-ben ismeretessé vált, 1106-ból keletezett oklevélben az *Θύγγρια* melletti tóról történik említés s az 1676-ban Beóczyában megfordult angol utazó Wheler is említ egy *Ilungaro* nevű falut. A különböző alakok közül nyilván az *Θύγγρα* a helyes; — támogatja, hogy Chalkondylesnél (p. 154, 18, ed. Bonn.) van egy *Θύγγρα*, phryg városnév. Az oklevélben előforduló *Θύγγρια* szó *Θύγγρα*-nak szándékos átalakítása a Magyarországot jelentő *Θύγγρια* szemmeltartásával. Egyébként az oklevél hamisítvány, — a múlt időkbe van visszadatálva s eredete időpontja a XIII. századba tehető, abba az időbe, midőn III. Béla király leánya, Margit, a St-Omerek nemzetségébe házasodik s az ezen házasságból született fiú, Béla, Bonne de la Roche-sal kötött házassága révén Thebæ birtokrészes ura lett. Ekkor keletkezhettek az *Θύγγρια* helységnév a St-Omerek közös thebæi birtoka környékén s az egész oklevél.

Ennek a fejtegetésnek jobbra minden tételét elfogadom, csak azt tartom, hogy a helységnévet a St-Omerek nemzetségével vonatkozásba hozni fölösleges.

A helységnévnek s a tónévnek a vizsgálata t. i. arra a jogos föltevésre vezet, hogy itt régi elnevezésekkel van dolgunk, melyek persze a századok folyamán némiképpen alakot változtattak.

Ha Czebe Gyula azt hiszi, hogy a helységnév nem annyira történeti faktornak, mint inkább történeti accidensnek köszöni létét, én abban térek el tőle, hogy geographiai és nyelvi alapon próbálom magyarázni létrejövetelét.

Vegyük mindenekelőtt fontolóra, hogy Beóczyáról, jelesen a Kopais-tó mellékeiről van szó, arról a vidékről, melyet *Στράβων* p. 406. következőkép jellemez: *Τῶν δὲ πεδίων τούτων τὰ μὲν λιμνάζει ποταμῶν ἀναχουμένων εἰς αὐτά, τῶν δ' ἐμπίπτοντων, εἰτα ἐκρύσεις λαμβανόντων τὰ δ' ἀνέφυκται καὶ γεωργεῖται παντοδαπῶς διὰ τὴν εὐκαρίαν . . . τοὺς αὐτοὺς τόπους ποτὲ μὲν πλεῖσθαι, ποτὲ δὲ περθεύεσθαι καὶ τὰς αὐτὰς πόλεις ποτὲ μὲν ἐπὶ τῇ λίμνῃ, ποτὲ δὲ ἄπωθεν κεῖσθαι.* Ilyenformán bizonyos «úszó szigetek» keletkeztek s tavak, melyek időnkint kiszáradtak. Az ilyen tónak bizonyára meg-

volt a maga neve; hogyan is hívhatták másképpen, mint *ξηρολίμνη*-nek, mely szó az újjörögben is még megvan s *Petraris* szótára szerint «trockner, zeitweise austrocknender See»-t jelent; a minthogy a *Ξηροβάτης*, *Ξηρόφυος*, *Ξηροπόταμος* folyónevek arról tanuskodnak, hogy medrök időnkint teljességgel kiszáradt, a mi persze Görögországban másnevű folyókkal is megtörtént s megtörténik továbbra is.

Ha azoknak a tavaknak, melyek időnkint kiszáradtak, volt valami köznevek, kétségkívül volt azoknak is, melyekből a víz sohasem tűnt el. Ilyen volt a Paralimni tó, melyet Aelianus (Var. Hist. III 45) *Ἄρμα*-nak, Strabo *Τρεφία*-nak nevez, ma a köznép nyelvén Moriki-nak hívják, — s a Likéri-tó, melynek a régieknél *Γλική* volt a neve. Ezek a Kopais-tótól Keletre, ill. Délkeletre fekvő tavak a maguk állandó vizeivel viselhették a *ξηρολίμναι* nevet.

Mert, hogy a *ξηρός*-nak ellentéte a *ὕγρος*, azt ha máshonnan nem, úgy a görög elem-theoriából tudjuk. Nincs tehát semmi akadálya annak, hogy föltegyük, hogy a görög, ha a közbeszédben *ξηρολίμνη*-t mondott — s ezt mondta, — *ξηρολίμνη*-t is mondott az ellentét kiélézése czéljából.¹⁾

De ha így az Ugrolimni mögött egy eredeti *ξηρολίμνη*-t kell keresni, hogy áll a dolog a *Ὀγγρα* szóval?

Természetes, hogy itt is egy eredeti *Ἰγρό*-ra kell gondolni. Mármost ilyen helységnevet, igaz, nem ismerünk, de ismerünk egy *Ἰγρεῖς* nevű városnevet (Ptolem. III, 5, 13) a Palus Mæotis déli partvidékéről. Hogy e nevet megmagyarázzuk, hadd utaljunk a *Πάλη* kephal-leniai városnévre: e város lakosait *οἱ Παλεῖς* s *οἱ Παλαιεῖς* («quasi ex *Παλαιά* sc. *πόλις*») nek nevezték; de Strabónál (p. 406) a városnak magának a neve is *Παλεῖς*. A (ἡ) *Ἰγρὰ* (*χώμη* v. *πόλις*) helyett a *Ἰγρεὺς*-ből képezett többes szám szorította ki az eredeti városnevet. A képzés (*Ἰγρεὺς*) talán az *Ἀμάρα*—*Ἀμαρεῖς*, *Ἄμυρος*—*Ἀμυρεὺς*, *Ἀντικύρα*—*Ἀντικυρεὺς*, *Ἀντισάρα*—*Ἀντισαρεὺς*, *Ἀπτέρα*—*Ἀπτερεὺς*, *Δία*—*Διεὺς* stb. város, ill. lakosnevek analogiája szerint ment végbe, a demosznév (*Ἰγρεῖς*) pedig a *Παλεῖς* mellett az attikai *Λαμπρεῖς* (most Lamvrika) *Πειραιεὺς* v. *Πειραεὺς* (Pireusz) és *Γεφυρεῖς* demosnevekben leli a maga analogiáit, kivált, ha fontolóra vesszük Athén nagy szerepét a krimi félsziget hellenisatiója terén.²⁾

A mikor sikerült így valószínűvé tenni, hogy az ókorba nyulhat vissza a *Ἰξηρολίμνη* és a *Ἰγρὰ* nevek eredete, még mindig további kérdések várnak megoldásra.

Nevezetesen, hogyan lett *Ἰξηρολίμνη*-ből Ungrolimni, végéles *Ἰγρὰ*-ból másodéles *Ὀγγρα*?

¹⁾ Athénben az *ἐν Ἀλμναις* a «mocsarak vidéke». Bizonyos, hogy Beóctziában, ha a kétféle tó, ill. mocsárvidéket egymástól meg akarták különböztetni, az *ἐν ξηρολίμναις* s az *ἐν ὕγρολίμναις* distinctiójához folyamodtak.

²⁾ V. ö. *A. Jardé*-t a *L'hellénisation du monde antique* (Alcan) cz. mű (Páris, 1914) 163. l.-ján: «Les tombes de Crimée nous rendent un riche mobilier funéraire, qui provient en majeure partie d'Athènes; au IIIe siècle elles ont la même décoration peinte, que les maisons d'Alexandrie ou de Délos. De proche en proche les Scythes sont gagnés à la culture grecque; Athènes continue l'œuvre d'hellénisation commencée au VIe siècle par Milet».

Ha helységnevek körén belül hangtani változatokról van szó, mindig figyelemmel kell lenni annak a dialektusnak a sajátosságaira, a mely dialektus geographiai köréből való a vizsgálatba vett szó. Itt beót területen keletkezett nevekről van szó, helyénvaló tehát megvizsgálni, vajjon 'Υγρολίμνη-ből beót területen lehetett-e Ungrolimni, 'Υγρὰ-ból Οὔγγρα?

E célra nem idézem itt szószerint *Thumbot* (Handbuch der griech. Dialekte [Heidelberg 1909] p. 222), csak *Meistert* (Die griech. Dialekte I [Göttingen 1882] p. 232), mert tömörebb: Die Böoter sprachen *u* statt *ü*, und wählten deshalb zur besseren Bezeichnung ihres Lautes die Zeichengruppe OY, — unbekümmert darum, dass dadurch die ursprünglich verschiedenen Laute in *oṽ* und *Πουθίων* denselben schriftlichen Ausdruck erhielten». Beóczyában tehát Οὔγρολίμνη-t és Οὔγρὰ-t írtak *s* (mivel a spiritus asper «ist, soweit wir sehen können, in allen Dialekten seit ziemlich früher Zeit im Schwinden begriffen» *G. Meyer*, Griech. Grammatik. 2e Aufl. [Leipzig, 1886] p. 241 s «wenn aber in allen Dialekten der Hauch frühzeitig zu erlöschen begann» *Blass* Aussprache des Griechischen 2. Aufl. [Berlin, 1882], s *Pecz A* görög nyelv dialectusai. EPhK. XXXI (1907) p. 308) Οὔγρολίμνη-t és Οὔγρὰ-t ejtettek 'Υγρολίμνη és 'Υγρὰ helyett *s* hogy még az *υ* is az úgörgögöknél nem kellett, hogy átmenjen *i*-hangba *Dieterich* Untersuchungen zur Geschichte der griech. Sprache (Leipzig 1898) cz. műve 23. lapjának példái is luculenter bizonyítják.

De lehetett-e a végéles Οὔγρὰ-ból másodéles Οὔγγρα?

Mivel helységnévről van szó, mely esetleg régi időkbe nyúlik vissza, tekintettel arra, hogy a beótok aelok helyére jöttek s úgy a beót, mint a lesbosi dialektus az ael dialektushoz tartoznak,¹⁾ megkockáztatható volna az az állítás, hogy «βάρυνσις»-szel, hangsúlyvisszavonással van dolgunk, mint a hogy a lesbosiak gyakorolták, — ha be lehetne bizonyítani, hogy a βάρυνσις ős-ael jelenség volt.

Így más érvel próbálom a hangsúlyvisszavonást magyarázni. *Hatzidakis* Einleitung in die neugriechische Grammatik cz. munkája (Leipzig, 1892) X. excursusában, melyben a hangsúlyváltozásokat tárgyalja az úgörgögben, a 436. s k. lapon számos példát sorol fel arra vonatkozólag, hogy egyes helységnevek hangsúlyozása terén milyen ingadozások észlelhetők s valószínűvé teszi, hogy ez már az ókorban így lehetett, míg *Dieterich* az Akzent- und Bedeutungsverschiebung im Mittel- und Neugriechischen (Indogerm. Forschungen XVI [1904] 1--26) p. 5 melléknevekből képezett helyneveken mutatja be a hangsúlyvisszavonásnak egyes jelenségeit. Föltételezni tehát, hogy a másodéles Οὔγγρα azért keletkezett, hogy megkülömböztessék a ἡ οὔγρὰ t. i. θάλασσα-tól (így nemcsak Homerosnál, Aristophanesnél, Kallimachosnál, Apollonius Rhodiusnál, de még Kinnamosnál is), nem absurdum.²⁾

¹⁾ Mi persze még némelyeknél, mint pl. *Hoffmann*nál, Die griech. Dialekte II (Göttingen 1893) p. 6 kétség tárgya. De l. *Thumb* i. m. 52. lapját.

²⁾ Οὔγγρα tehát azt jelentené *vízfalv*, *víziváros* (v. ö. e helységneveket *Vizvár*, *Nassendorf*) s a Οὔγρολίμνη-től függetlenül keletkezhetett, ámbár ősmertetes az elnevezéseknek bizonyos kapcsolata egy-egy tó s a partján

Csakhogyn ott van még a nasalis γ !

Nasalisatióról torokhang előtt van ugyan néhány példánk *Krumbachernél* (Ein irrationaler Spirant im Griechischen [Sitzungsberichte der bayr. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Klasse 1886, p. 359–444] p. 419), tud egyről az új-testamentumi grammatika, bizonyítaná az *ἐπιχέρων*s alapján fejlődött és nasalizált *πυχέρων*s szó, tanuszkodhatnék a Phrantzés *μύρωμυχες*-e (p. 139, ed. Bonn.), igazolhatná, ha itt még nem tapogatóznánk,¹⁾ a *τῆζάγρα*—*τῆζάγγρα*—*τῆζάγχα*—*τῆζαγαρά*—

elterülő főhelység között. Példákkal Strabo szolgál p. 406 s 407 (Ἐλός, Ἐλεὼν, Εἰλεσίον; Ἀρχή [•Springborn• *Pape-Benseler*], Ὑλαί). A lejobb említendő Ἀγκυρα mellett tónak ma is *Engirie* a neve. Egyéb példák *Oströbus* (és aligha *Oströbus*, l. *Glycas* bonni kiadása indexét s az ott indikált helyet), *Stymphalus*, a pontusi *Stephanis*.

¹⁾ A *τῆζάγρα* szó (a nasalizálatlan formát nyújtja *P*, azaz az ed. Parisina, mely egy XII. századbeli codex olvasásainak szemmeltartásával készült s melyet ú. sz. mindenütt követett egyik kiadója, *Schopen* s a kitűnő *F*, melyet Reifferscheid követ, — a *τῆζάγγρα* alakot *A*, vagyis az *Epitome Augustana*) Anna Komnena-nál fordul elő először (ed. Reifferscheidii II, 83 s k.), ki a fegyvernek ezt a leírását adja: «βάλλει δὲ τις τοῦτον τῶν Λατίνων διὰ τῆς τῆζάγρας κατὰ τῆς κόρυθος. ἡ δὲ τῆζάγρα τόσον μὲν ἔστι βαρβαρικὸν καὶ Ἕλλησι παντελῶς ἀγνοούμενον· τίνεταί δὲ οὐχὶ τῆς μὲν δεξιᾶς ἑλκούσης τὴν νευράν, τῆς δὲ λαίᾳς ἀνελκούσης τὸ τόξον, ἀλλὰ δεῖ τὸν διατεινόμεν τὸ ὄργανον τοῦτὶ τὸ πολεμικὸν καὶ ἐκτεβολώτατον, ὥς ἂν τις εἴποι, ὕπτιον κείμενον ἐκάτερον μὲν τῶν ῥαβδῶν ἐνερεῖσαι τοῖς ἡμικυκλίοις τοῦ τόξου, ἀμφοτέραις δὲ ταῖς χερσὶ τὴν νευράν πολεμικῶς ἀνελκύναι. ἡς κατὰ τὸ μέσον σωλὴν ἔστι κυλινδρικὸν ἡμικυκλίου ἐξημικύβιον αὐτῆς τῆς νευρᾶς καὶ ὥσπερ τι βέλος ἀξιόλογον μέγεθος ἀπολαμβάνον διήκει ῥπ' αὐτῆς τῆς νευρᾶς ἐς τὸ τοῦ τόξου μεσαίτατον. ἀφ' οὗ βέλη παντοδαπὰ διεκπίπτουσιν. ἐν τούτῳ τοίνυν τὰ βέλη τισμένα βραχύτατα μὲν τῷ μήκει, παχύτατα δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀξινόμαχον βάρος σιδηροῦ λαμβάνοντα. καὶ τῇ ἀφίσει τῆς νευρᾶς μετὰ σφοδρότητος καὶ ῥύμης ἀπάσης ἀφίεισθαι τὰ βέλεμα οὗ ἂν τύχη ἐπεισπεσόντα οὐκ εἰς τοῦμπαλιν ἀποπίπτει, ἀλλὰ καὶ ἀσπίδα διέρρησε καὶ θώρακα βαρυσίδηρον διατεμνόμενα ἐκείθεν διὰ τετάρτου μέρους ἐξεπετάσθη. Du Cange szerint (Glossarium II. p. 1558) *arcus balearis*, a francziák *arbaleste*-je, következőleg a németek *Armbrustja*, de hogy honnét vették a byzánckiak a szót, nem tudja. *Gretser* Codinus Curopalateshez (ed. Bonn. p. 246) írt egyik jegyzetében ezt írja: «Tzangratorum, a tzangris, arcus cuiusdam genere, ut ex Cantacuzeno [Hist. I. 36, p. 174 ed. Bonn.] liquet. Male ergo Junius... nomen ipsum deducit a voce orientali *saga*, quae, ut inquit, significat *copiam*, *densum* et *confertum esse*... quanto verisimilius deducere ab Germanico *zang* en? «Mivel a Narratio Ms. de Belissario (ed. Bonn. Annæ Comnenæ II. p. 605) *τῆζάγγρας* καὶ *μπαληστρερίδας*-ról beszél, nem azonosítom teljesen az *arbalestet*el, miként *Demmin* (Die Kriegswaffen [3. Aufl. Gera-Untermhaus 1891]) teszi (p. 100), hanem támaszkodva későbbi byzáncki írók (Niketas Akominatos [ed. Bonn. 104, 16: *φραζάμενοι τὰ τεῖχη τοξόταις καὶ τζαγκράτορσι*] és Ephraïmus [De Alexio Angelo vs. 6731 et 6833: *τζαγκατοξόταις*]) adataira azt tartom, hogy a *τζαγκατοξόταις*-ek a VII—XI. század σφενδονήται-inak helyébe lépnek. A mondottam évszázadok hadügye a τοξόταις-ek oldalán a σφενδονήται-eket ösmeri (Ps.-Mauricius p. 309, Leo IX, 78, Niceph. Ph. De velit. bell. p. 190, 17, Inc. scr. Byz. sœc. X. p. 36, 15, 23, Præc. Niceph. 4, 32; 18, 12; 19, 15, Ined. Tact. Leonis c. XLV.); az időrendben legkésőbbi görög hadi író Cecaumenus az első, ki (p. 30, 33) ösmeri a *τῆζάγρα*-t (ilyen alakban!) mondván: ἐπίστησον μαγγανικά τοῖς τεῖχεσι καὶ τῆζάγρας. De természetesen nem a kézi parittyára kell gondolni, hanem parittyagépre, melyet *Rhodos* Περὶ πολεμικῆς τέχνης etc. (Athén 1868) a régiek γαστραφέτης-ében (leírását és képét l. *László Béla*

πορς (Phrantzes 183, 13) változat stb., ehhez a Deus ex machina-hoz azonban még sem szeretnék folyamodni.

A magyarokat, mint azt *Darkó* (A magyarokra vonatkozó népevek stb. p. 7 s kk.) kimutatta, a XI. sz.-tól kezdődőleg már általánosan *Ὀῤῥροι*-nak nevezi a görög hagyomány, országukat *Ὀῤῥρία*-nak, s «főként a népies irányt követő írók ragaszkodnak hozzá következtesen». Tudjuk (l. *Foy*, Lautsystem der griech. Vulgärsprache [Leipzig 1879] p. 130), hogy a népetymologia főképp a tulajdonnevekre vetette magát az újjörögben s kivált a Komnénéknak a magyarok ellen folytatott győzelmes háborúi után, tehát a XII. sz.-ban alig lehetett akadályá annak, hogy *Ὀῤῥρα*-ból *Ὀῤῥρα*, sőt *Ὀῤῥρία* (későbbi anaptyxis útján *Ὀῤῥρα*) keletkezzék.

Végre ott van még a Chalkondyles *Ὀῤῥρα*-ja. Hogy ez a város hogyan jutott ehhez a névhez, Czebének e tekintetben igen óvatos, hogy ne mondjam homályos formulázása a kérdésnek (annyit kiveszek belőle, hogy az egyezést a véletlen eredményének nem tartja [p. 318]) nem világosít fel. Pedig tudjuk (Ducas [XVI, p. 62]-ból s egyebünnen, l. *Hammer* Gesch. des osman. Reiches [Pest 1834] I, p. 250; *Hertzberg* Gesch. der Byzantiner und des Osmanischen Reiches [Berlin, 1883, p. 529]. hogy a hadtörténelemnek egyik legkijutóbb jelentőségű csatája színhelyéről van szó Chalkondylesnél, arról a csatáról, melyben Timur Lenk legyőzte Bajazet szultánt 1402 júl. 20 án, — tehát az angorai (ankyrai) csatáról. Chalkondylesnél *Ὀῤῥραν* kézirati romlás lesz *Ἀγχαν* helyett s aligha *Ἀγχαν*-nak ¹⁾ vulgarizált neve.

Igy azt gondolom, több alapot realizáltam a két tulajdonnévnek, mintha azt bizonyítanám, hogy quasi csak magyar hatásokra vetődtek volna annak idején felszínre.

(Budapest.)

Vári Rezső

ezikkében «Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában» [Egy. Phil. K. XXXIV, 1910] 398. s k. l.) vél már föllelni; ebben az esetben a *ῥάγχα* szóban a *ῥάστρα* metathetikus alakját lehetne látni (v. ö. *μίσγω* és *ούγω*, *χοῦτρα* és *ποῦτρα*). Hogy az umlautlos slauder (= Schleuder)-ből lett volna, döntsek el hivatottabbak, mert, hogy a föltevés, esetleg germánból (főképp latinon és olaszon át) származtatni a szót, nem képtelenség, mutatja az anyag, melyet *Thumb* a Germ. Abhandlungen Herm. Paul... dargebracht (Strassburg 1902) cz. könyvben p. 225–258, *D. C. Hesselung* a Byz. Zs. XII (1903) 595–600. lapjain, igaz inkább az újjörögöt tekintve, de különösen *R. Loewe* a Zs. für vergl. Sprachforschung XXXIX. (1904) évf.-a 266–297. lapjain összehordtak.

¹⁾ Tulajdonképp a galatai *Ἀγχαν*-ról van szó, melyet Hierocles Syneudemusa 696, 5 (ed. Burekhardt) említ s mely valamikor Nagy-Phrygiához tartozott; tán ezért mondja Chalkondyles phryg városnak. A lyd határszélén fekvő voltaképeni phryg *Ἀγχαν* t (így Hierocles 668, 12) már Strabo p. 567 különbözteti meg tőle.

GYULAI PÁL HATÁSA HOLTEIRA.

Újabban egyre több adat tanuskodik arról, hogy a tizenkilencedik században szórványosan már a magyar irodalom is hat a németre. Becses ebben az irányban minden egyes eset megállapítása annál inkább, mert kitűnik, hogy a német irodalom jelesei (Brentano, Fontane, Nestroy, Hammer) legjobb íróinktól vagy velük közös forrásból vettek mintát, tárgyat.

Az EPhK. 35. köt. 506. s. k. lapján Bayer József figyelmeztetett Rosner Lipót hazánkfiának könyvében (*Schatten aus dem alten Wien*, Berlin, 1910. 87. l.) Holtei soraira,¹⁾ melyekben azt írja, hogy olyan témával foglalkozik, a milyen Rosnernek a *Wanderer*ben megjelent magyar novellája. Bayer megállapította, hogy az illető novella Gyulai Pál *Vén színész*-e s azt a nézetét fejezte ki, hogy a fordítás valószínűleg egy a Reclam-féle Universalbibliothekban Rosner Lipóttól megjelent kiadással. Bayer feltevése valóban bizonyult a két szöveg összehasonlítása által. Robert Sturm fordítása *Der Wanderer* «Abend-Nebenblatt»-jának tárczájaként jelent meg 1859 okt. 1-től kezdve, a 225. számtól a 243.-ig. Címe itt «Ein alter Komödiant». Mikor tehát Rosner Holtei levelében «Ein alter Schauspieler»-t idéz, pontatlan, illetve már a Reclam-beli kiadásra gondolt, mely egyébként a szövegben csak igen kevés stílusbeli változtatást tüntet fel. Robert Sturm tehát valóban Rosner Lipót ifjúkori álneve.

Holtei megkérte Rosnert, hogy küldje el neki a novellát elolvasásra. «Vielleicht wäre Herr Bruno Bucher, dem Sie mich freundlichst empfehlen wollen, so grossmütig, mir die Nummern, welche Ihre Arbeit enthalten, zu leihen? Machen Sie ein Paketchen daraus und schicken Sie mir's unfrankiert. Ich sende es ehrlich zurück», írja Rosnernek (i. h. 88. l.). Természetes, hogy *A vén színész* története nagyon érdekelte Holteit, a ki két emberöltőn át járta be Németországot és Ausztriát mint színész, sugó, színházigazgató, előadó, felolvasó és író. Érthető, hogy Dávidnak, a magyar Shakespeare-színésznek tragédiája különösen lekötötte figyelmét, hiszen sokszor ő maga is Shakespeare-darabok felolvasásával kereste meg kenyerét és kóborolt Magyarországon is. Természetes, hogy a termékeny író foglalkozott ennek a hálás tárgynak feldolgozásával, mert saját életéből kitűnően ismerte, s mert ez a tárgy akkoriban igen kedves téma volt.

Gyulai egy nagyratörő vándorszínész szomorú történetét mondja el, a ki Shakespeare jellemeit tanulmányozza, a költészet legmagasabb csúcsait járja s a kit a női hűtlenség megtör, a züllés útjára juttat. Ideális lelkű vándorszínészeket rajzolni, történetüket meghatóan előadni nem volt újság a német irodalomban; ott mindig kedvelték a «fahrende Leute» változatos élettörténetét. Mind a színházi levegő közvetlen éreztetésével, mind a főalak jellemével és történetével mintául szolgált a *Wilhelm Meister*, melynek hőse azonban végül kiemenekül a deszkák csillogó ál-világból a vita activa termékeny talajára. Goethe műve az első fogalmazásban tudvalevően színházi regény

¹⁾ Először *Neue Freie Presse* 1900. 12,857. sz. 28. l.

volt, szintén áthatva Shakespeare-kultusztól s csak később, a költő saját fejlődésével együtt nőtt «a művelődés Odysseiájává», melyben a színház már csak átmenet, csak híd a határozott, tevékeny élethez, az emberhez mint *πολιτικὸν ζῶον*-hoz.

A színházi élet rajza és egy nagy színész fejlődése Goethe nyomán számos regény és dráma tárgyává lett. Igen sok esetben valamely híres színész életrajza szolgál keret gyanánt a tulajdonképeni színházi történethez. Így Emilie von Binzer, a ki Ernst Ritter álneven írta műveit, Neubernét szerepelteti, Otto Müller, a ki Bürgernek nagyon is érdekes életét regényalakba foglalta (1845.), Charlotte Ackermannról, a tizennyolczéves korában meghalt hamburgi színésznőről írt regényt (*Ch. A. Ein Hamburger Theaterroman*, 1854.). Ugyanő Ekhof pályáját is megírta kétkötetes regényben (*E. und seine Schüler*, 1863.). Ekhof a hőse Hiltl novellájának (*Des Theaterkönigs Einzug*, 1868.) és Fischer színdarabjának (*Ekhofs Totenfeier*) is. Ekhof megjelenik Gutzkow *Zopf und Schwert*-jében, és őt tette meg egyik novellája főalakjának Joh. Peter Lyser is, a ki egy más novellájában Ifflandot is megrajzolta élete három különböző állomásán. Iffland életéből harminczegy év történetét mondja el Charlotte Birch-Pfeiffer *Iffland, Ein dramatisches Bild* cz. művében. Devrient, a ki Tieck *Phantasia*-ában is feltűnik, a hőse H. Schmidt több novellájának és Wilhelm Kläger vígjátékának (*Ludwig Devrient, oder die Macht des Genies*, 1869.). Különösen sokszor feldolgozott színészpálya az Emanuel Schikanederé. Szerepel Bäuerle regényében (*Die Dame mit dem Totenkopfe*), Eduard Breierében (*Die Zauberflöte*, 1859.), J. P. Lyser novellájában (*Johann Schenk*), röviden Hermann Kurz híres regényében (*Schillers Heimatsjahre*, 1843.) és még más regényekben, novellákban és színdarabokban. Bécsben, a «színház városában», különösen szerették a színésztörténeteket. Haffner, Bäuerle és más bécsi írók gyakran szerepeltetik Raimund, Nestroy, Therese Krones alakját és pályáját, Carl színházigazgatót és a színvilág többi tagját regényben és drámában egyaránt.

Ha a közönség szívesen tekintett be a regényírók szemüvegén át nagy színészek életébe, nem kevésbé kedvelte a komédiásvilág névtelen hőseinek küzdelmét, a bohém művész alakját, a mint Grillparzer *Armer Spielmann*-jában vagy Storm novelláiban (*Ein stiller Musikant* és a frissebb *Pole Poppenspüler*) megható módon megjelenik. Ez utóbbiban a bábjátékos sírja felett még a pap is részvétől reszkető hangon mond beszédet. Legnagyobb hatással Henry Murger vitte be az irodalomba *Scènes de la vie de Bohème* cz. művével a bohém-művészeket, kiket azóta Zola *L'oeuvre*-jében rajzolt a legnagyobb erővel. Az újabb német irodalomban Hauptmann *College Crampton*, Sudermann *Sodoms Ende*, Arno Holz *Sozialaristokraten*, Otto Ernst *Jugend von heute* cz. munkái fejezik ki legsikerültebben ennek a milieunek hangulatát és törekvéseit.

Holtei maga is ilyen bohém volt s élete tökéletes bohém-regény. Szeretettel írta meg tehát csavargó színészek, kóbor művészek történetét s bennük saját életét. Legsikerültebben *Die Vagabunden* cz. regényében, mely egy évben jelent meg Murger híres könyvével (1851.). — Az a munkája, melyben a vén színész történetét írja meg s melyet még halála előtt mindenképen be akart fejezni («die ich

vor meinem Tode gerne noch ausführen möchte», Rosnerhez, i. m. 88. l.), «*Der letzte Komödiant*» cz. regénye, melyet így zár be: «Vielleicht ist es auch meine letzte Erzählung. Möge sie euch nicht missfallen.» Ez a háromkötetes regény 1863-ban jelent meg (Breslau, Eduard Trewendt kiadásában) s hamarosan három kiadást ért (1866², 1868³), majd 1899-ben megjelent a Reclam-féle Universalbibliothek-ban (I. 4009—10; II. 4011—12; III. 4021—22. sz.) és 1909-ben Paul Barschtól átnézett és rövidített kiadásban [Schweidnitz, L. Heege (Oscar Güntzel), 1909. L. Goedeke, Grundriss² IX. (1910) 540. l. 172. sz.]. Az öt kiadás mutatja, hogy Holtei könyve, ha nem tartozik is legismertebb regényei közé, mint sziléziai történetei *Christian Lammfell* és *Die Eselsfresser*, mégis mindmáig eleven hatású s önéletrajzán kívül (*Vierzig Jahre*) legszemélyesebb vonatkozású munkája. Benne mutatkozik legjobban a «Vagabund», a mint magát nevezte, a nyugtalan bohém élete és érzelemlvilága.

Holtei regénye egy vén színész életét kíséri pályája kezdetétől sírjáig. Azt írja le benne, milyen körülmények között s milyen hatások alatt fejlődik egy iparosinas kiváló színművészszé, hogyan zúzza össze akaraterejét egy nő hűtlensége s miképen züllik el a vándorszínésztársaságok között, mégis mindig fentartva idealizmusát s folytonosan dolgozva önképzésén.

A regény meséje három forrásból ered: elejének milieuje a *Wilhelm Meister* mintájára jött létre, az egész regénynek kerete, meséjének magva és fővonásai Gyulai *Vén színész*-ét követik, az epizódok és a kitérések pedig Holtei saját élményeiből s olvasmányaiából vannak merítve.

Tauern-Kauzburg birodalmi báró kastélyában tűnik fel Holtei regényének hőse, mint kárpitosinas. A kastélyba színjátszó társulat érkezik, melyet a báró kedveseinek téli mulattatására szerződött. A társulat igazgatója, Bäcker, és ennek felesége gondolkodó, elég jó színészek és sok tekintetben Melina és neje vonásait viselik. A báró és környezetének több tagja is a Wilhelm Meister mecénásaira emlékeztet. Wulf, a kárpitosinas, is kap kisebb szerepeket. Szobájában, mely, mint a Gyulai Dávidjáé, kertre nyílik, sokat tanul s gondolkozik szerepein. Shakespeare, Schiller műveit parkodik teljesen átértetni. Komolyan veszi új hivatását és rendszeresen képezi magát, miután felismerte, hogy az ég is színésznek teremtette. Fejleszti hangját, rájön, hogy tragikus hősszerelmesnek való s elmélyed nagy jellemsszerepekbe, lélektani titkaikba, tanulmányozza az emberi természet titokzatos ellentmondásait, hogy aztán a klasszikus szerepeket élethű képpé alakítsa. Tehetsége különösen a *Räuber* egy előadásánál tűnik ki, mikor mindkét testvért, Karl-t is, Franzot is neki kell játszania. Leginkább női nézői vannak elragadtatva, de egyikük sem jobban, mint a báró elhanyagolt leánya. Ez Wulf kedvéért szintén színésznő akar lenni s végül utána szökik.

A következő részben mind erősebben érezhető Gyulai hatása. Wulf és kedvese együtt színészkednek. Vándorszínészekkel eljutnak Erdélybe, Zágrábba, Krajnába. A leánynak kellemes hangja, szép alakja van, de csekély a színészi tehetsége. Wulf, mint Dávid, fárad, tanítja, de Ludmillában nincs törekvés; csak tetszeni akar, de tanulni nem. Hiú szerepeire, s féltékenységre lesz Wulf sikereire; attól tart,

hogy Wulfot jobban szeretik s tehetsége elnyomja az övét. Mivel a lány csak énekszerepekben érvényesül, Wulf elfogadja a kismartoni hercegi színházhoz való meghívást, hogy Ludmillát operai szerepekhez juttassa, míg ő maga más működési kör híján Haydn felolvasójává lesz. Belekerülnek Kismarton társadalmi és színházi forgatagába, nagyszerű fényűzésbe. Ludmillát Haydn taníttatja és egyelőre mint karénekesnőt szerepelteti. Eszterházy Miklós, a nagy mágnes, azokkal a jellemvonásokkal van felruházva, melyeket Gyulai az ő színésze grófi mecénásának tulajdonított s Ludmilla a karban is hamarosan feltűnik a nőkre éhes herczegnek. De magára vonja a többi arisztokrata gavallérnak figyelmét is. Ezek — mint Gyulainál — közelednek a színészhez, barátkoznak vele, hogy a feleségének tartott Ludmillához férkőzhessenek. «Magyar nemes urak voltak azok, a kik Ludmillát figyelmükre érdemesítették, a kik nem szoktak ahhoz, hogy kóristanók vagy tánczosnók részéről ellenállást tapasztaljanak, s így esetleges kivételtől fogalmuk sem volt, a mi részben menti eljárásukat.» Wulf azonban nem enged meg közeledést, a barátságos hang nem vesztegeti meg. Csak a színészvér győz féltékenységén. Kismartonban nem nyílik tér működésre s így elfogadja mágnes-barátainak ajánlatát s vendégszereplésre megy Pozsonyba. Itt nagy diadalokat arat s a magyar vendégszeretet nagyon is ránehezedik, mikor Marquis Posa, Faust, Fiesko, Götz, Egmont előadása után együtt kell mulatnia az urakkal. Ezek, ha Wulf az előadás után netalán pihenni tért, hajdúval veretik fel ágyából e lizelgő meghívással: «Verfluchtes Komödiant soll kummen saufen mit gnädigen Herrn!» Wulf kénytelen-kelletlen részt vett a vigasságokban, de szíve Ludmillánál volt. Mikor a roppant félelem és izzó féltés visszaűzi őt a lányhoz Kismartonba, az mosolyogva fogadja, vidáman felel ijedt kérdéseire, s alapjában már közönyös, érzéketlen iránta. Wulf mégis elfogadja a pesti vendégszereplést is. Pesten nagy lelkesedés fogadja, különösen a jurátusok részéről, a kikhez pozsonyi barátai beajánlották s a kik most hűséges claquejává lettek. Egész pesti szereplése olyan, mint Gyulai Dávidjának sikere Kolozsvárt. Egy P—y gróf közeledik hozzá barátságával s egy Almássy grófné szerelmével. Ekkor levél útján értesül arról, hogy kedvese elhagyta, visszatért családjához s egy grófhöz ment feleségül. Kétségbeesés környékezi, győtri az elhagyatottság, a lány hűtlensége, végül mintegy halottnak tekinti kedvesét, özvegynek önmagát. A szerencsétlen színész sokáig bolyong egy színtársulatától a másikig, egyre mélyebbre süllyedve, majd már csak a sűgő szerepére alkalmas, végül pedig mint kiérdemesült vén színész járja az országot. Egyszer Kauzburgha kerül s itt felkeresi egykori kedvesét. Unokái között találja, a kik egyúttal az ő unokái is. Ott marad Kauzburg falvában, első diadalainak színhelyén. Utolsó fellépése a színpadon — úgy mint Gyulai Dávidjáé — az *Othello* volt. De itt nem végződik tragikusan a történet. Csendes, szentimentális melancholiával cseng ki a vén színész története, a ki mint Cyrano, utolsó napjait Roxe-laneja közelében töltheti. Sírját az unokák tiszteletben tartják, mert Ludmilla megtanította őket arra, hogy sokat köszönhetnek neki, a falubeliek vénei pedig örömmel emlékeznek az *utolsó színészre* abból a társaságból, mely évtizedekkel azelőtt járt Kauzburg kastélyában.

Ebből a rövid tartalmi ismertetéstől is látnivaló, hogy Holtei

regényének tárgyához, feldolgozásához, s mindenekelőtt a történet egész levegőjéhez, milieujéhez Gyulai elbeszélése szolgált mintául és forrásul. A téma itt is egy igen tehetséges színész életének, különösen lelki életének rajza a régi «Prinzipschaft»-szerű színházi körülmények között. Nagy előadó és jellemző tehetségét elmélyedéssel, tanulmányokkal fejleszti, kitűnő színészsze lesz s végül mégsem fejlődik nagy emberré, elzüllik, nevetséges kóborrá lesz, mert kedvese, kit nejeként vitt magával, megcsalta, elhagyta. Öngyilkosság gondolatával foglalkozik, de természete erősebb s túléli fájdalmát. Mint lerongyolódott vén komédiás járja a világot. De mi lett Gyulai erős szerkezetű novellájának hatása alatt Holteinel? Három kötet! Itt is kifejezésre jut Holtei költői tehetségének minden erénye és minden gyengéje. Hazaszeretete, természetesen csevegő elbeszélése, bohém humora és érzelmessége, vándorkedve. Ez a regény is telve élményekkel, akár egy önéletrajz. A szerző maga így jellemzi regényeit: «Mögen meine Erzählungen noch so unvollkommen befunden werden, immer sind sie auf Erlebnis basirt.»¹⁾ «In jedem meiner Bücher treten Persönlichkeiten auf, die mir teuer und wert, oder wichtig und merkwürdig waren, sei es als Hauptfiguren, sei es als vorübergehende Gestalten,» írja egyik könyvének bevezetésében,²⁾ és «Man muss ein Leben, und zwar ein bewegtes hinter sich haben, bevor man lebendig erzählt», mondja a *Vierzig Jahre* hatodik könyvében. — Mint Wulf, Holtei maga is szerepelt kis színtársulatoknál. Volt színlaposztó (*Vierzig Jahre*, III. 62. V. ö. *Letzter Komödiant*, II. 142. l.), fellépett a drezdai színházban s mint Körner *Zrinyi*-jének Juranicsa megbukott (*Vierzig Jahre*, III. 30—39.). Berliin, bécsi, pozsonyi, pesti vendégszerepléseinek egyes részleteit szintén átvette a *Vierzig Jahre*-ből regényünkbe.

Holteinál tehát nem csupán a vén színész lelki életének rajza, vergődése, küzdelme, lelki tépelődése adja a regény tartalmát, noha nála is ez a fölötté szétfoszló cselekvény magja és összefogó kapcsa. Wulf szellemi munkája, önkritikája, tökéletesedése és összeroppanása még nem töltött volna ki három kötetet. Ő is, mint Dávid, azt mondja magának a közönség tapsai közepette, hogy ma nem jól játszott, és ha Schiller látta volna, bizonyára azt mondja neki: «Fiam, menj inkább kapálni!» Holtei folytatja a Gyulaitól átvett történetet, kitölti sok epizóddal, okoskodással, igen szubjektív reflexiókkal, Jean Paul módjára egész irodalomtörténeti értekezésekkel, színészettörténeti és dramaturgiai fejtegetésekkel. Ezenkívül Holtei időhöz is, helyhez is, személyekhez is határozottan odakapcsolja, lokalizálja a történetet. Tudjuk hogy a cselekvény 1804 és 1825 között történik Thüringia, Kismarton, Pozsony, Pest, Bécs, Csehország és Szilézia között. Mindamellett határozatlanabb, szétfolyóbb Gyulai kevésbé adatolt elbeszélésénél. De pompásan megvan benne a színházi élet képe s az egészet betölti a kulisszák levegője.

Mint a fentebb említett színházi regények szerzői, Holtei is szerepelteti a kor híres irodalmi és színpadi nagyságait. Wulf meglátogatja Goethet Weimarban s beszélget vele a kerti ház lugasánál, felolvas Kismartonban Haydnnak, a kit már George Sand is szerepeltetett

¹⁾ Olv. Paul Landau, Karl von Holteis Romane. (Breslauer Beitr. z. Lit.-Gesch. I.) Leipzig, 1904. 147. l.

²⁾ Bilder aus dem häuslichen Leben.

Consuelo-jában, vándorútjain összehozza a sors vagy a saját akarata K. M. v. Weber, Tieck, Iffland, Schröder, Immermann, Schadow, Böttiger, Schreyvogellal s a háttérből elővillan a francia háború egy-egy jelene.

Igen érdekesek a regény magyar vonatkozásai. Holtei friss színekkal ecseteli a kismartoni életet s összehasonlítja a weimari udvarral az Eszterházyaknak «több mint hercegi pompában csillogó» udvarát. A mit a mulatós, jószívű, kevés műveltségű magyar gentryről ír, azt részben saját élményeiből, részben Gyulai novellájából, részben Aug. Ellrich könyvéből (*Die Ungarn wie sie sind*, Berlin 1831) veszi. Ebből a könyvből sok érdekes megfigyelést használt fel hazánkra vonatkozólag. (Ellrichről olv. Adorján Andor *Utazások Magyarországon a XIX. század első felében*. Magyar Figyelő II. 60. ll. Adorján tévesen azt hiszi, hogy német festő a szerzője.) Holtei regényében idézi is e forrását, Ellrich művét s egyúttal megállapítja, hogy szerzője Meddlhammer drezdai, majd berlini nyelvtanító, a ki Albini és Flet álneveken is irogatott mindenről, a mit nála megrendeltek. De Holtei maga is érintkezett főurainkkal, kiknek körében gyakran tartott felolvasásokat. Ilyen előadásra vonatkozik egy Jósikának kiadatlan levele a berlini kir. könyvtár Radowitz gyűjteményében (8091. sz.), mely Jósika Miklósének van ott feltüntetve, de valószínűleg a Bécsben tanuló Jósika Kálmántól származik s így szól: Ich danke Ihnen im Namen der Fürstin Schönburg für Ihre freundliche Zustimmung. -- Morgen d. i. Montag den 22-ten sind Sie um halb neun Uhr Abends in der Josephstadt Fr. Auerspergschen Hause erwartet. -- Wünschen Sie es, hole ich Sie an einem durch Sie zu bestimmenden Orte ab -- in diesem Falle sehe ich Ihrer weitem Antwort entgegen -- wo nicht -- auf freundliches Wiedersehen auf dem Kampfplatze.

Jósika.

Kívül: M. Charles de Holtei.

B. Jósika.

Magyarországi élményeiről Holtai még több helyen megemlékezett, de sehol olyan részletesen és közvetlenül mint az utolsó színészléről szóló regényében.

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT.

POPE ÉS A MAGYAR KÖLTŐK.

(Vége.)

Költőink közül Pope-ot tán senki sem ismerte oly jól, mint Csokonai. Költeményeiben,¹⁾ levelezésében, prózai munkáiban gyakran

¹⁾ «Szerelmeskedni is Póppal vagy Gesznerrel
Jobb szeretek mint ott sok kotyfity stutzerrel.» (A tél.)
«Bolingbrocke s Lyttleton baráti valának
A Lopott buklinak s elmés írójának.» (Epistola.)

Megemlíti a «nagy-lelkű» Pope-ot és a «gyenge» Geszner Komárom, febr. 16. 1798. cz. versében is.

említi. Fordítgat műveiből, idézi, átvesz tőle nemcsak költői mozzanatot, hanem gondolatot, eszmét is. Költőink közül ő érezteti a legjobban Pope költészetének hatását, bár önállóságát vele szemben is megőrizte. Az angol költő követése szembetűnő Csokonai «A lélek halhatatlanságáról» írt tankölteményében és «Dorottyában». Azonkívül ismételtén fordított Pope műveiből. Megmaradt fordításai közül a legismertebb: «Daphne. Egy idyllium a Popéi közül.»¹⁾ Az «előbeszéd» szerint «a versezetet ott a hol illő volt, hazánk és a törtenethez alkalmazta». Valójában csak a Thames nevét cseréli fel a Duna nevével. Egyébként szorosan ragaszkodik a francia prózához, a melyet a magyar idillel együtt közöl.²⁾ Valószínűleg már említett amsterdam-leipzigi (1763) kiadást használta,³⁾ akár csak a Windsori erdő fordítója. Nemcsak a francia szöveget vette át belőle, hanem előbeszédének összes tájékoztató adatait is a francia fordítás bevezetéséből közölhette. Onnan idézi, hogy Mrs. Tempest «megholt 1703. azon éjszakán, melyen az akkorban oly híres nagy szélvész történt, melyre czéloz Pope is ebben a munkájában»,⁴⁾ bár az angol költeményben ilyenféle czélzás seholsem található. (Warton megjegyzése; l. az id. Pope-kiad. I. 292. l.) Nem olvashatjuk ezt a czélzást sem a francia, sem pedig a magyar fordításban, ha csak Thyris szavát: «Mordon fű Boreas» nem vesszük annak.

Csokonai elfogult Pope-pal, a «mennyei lelkű énekessel» szemben.⁵⁾ Lefordított költeményéről azt tartja, «ha Pope soha többet ennél az egy idylliumnál nem írt volna is, örök életet nyert volna magának a poeták Paradicsomában». Az angol költő ez ifjúkori versének túlzásait, a leírás irreális vonásait ép oly kevésbé vette észre, mint Pope francia csodálói.

Csokonai — mint ismeretes — öntudatosan követi angol meszerét komikus eposzában, a Dorottyában. E költemény mintája Pope sokat utánzott⁶⁾ költeménye, The Rape of the Lock. Csokonai «Az epopeáról» szóló értekezésében szól róla.⁷⁾ «Nincs ehez hasonló a comicus világban, ha saját ítéletemet magyarán kimondanom szabad: dos — bánt ez sem szemérmetességet, sem vallást, sem nemzetet, vagy akármit is, a mi szentnek tartatik, mégis tele van tréfával, csipősséggel és furcsasággal...» «Láttam én ennek egy folyóbeszédi fordítását, ily cím alatt: Az ellopott Bukli, fordította anglus nyelvből egy valaki az Ipoly mellett: egy darabja nálam meg is van, és az előbeszédjében azt jelenti a fordító, hogy e versezetet az anglus nyelvben való gyakorlás kedvéért fordítgatta; abban tehát szerencsésebb nálam, hogy az eredetiből egyenesen tehette által nyelvünkre,

¹⁾ Ford. francziából, a nádorispánné halálára, 1801.

²⁾ L. a francia szöveget Schedel Ferencz kiadásában: Csokonai Mihály minden munkái. Nemzeti könyvtár. Pest. 1844. 122—7. l.

³⁾ Oeuvres diverses de Pope I. 35—40. l. — Használhatta azonban a bécsi kiadást is. (Oeuvres diverses de Pope. Vienne, 1761. I. köt.)

⁴⁾ «Elle mourut la nuit du grand orage de 1703, et le tour général de cette Eglogue fait allusion à cette particularité.» (id. kiad. 35. l.)

⁵⁾ Annak nevezi az idill «előbeszédében».

⁶⁾ Egy ilyen német utánzatot, Zacharias «Kezkenő»-jét, Csokonai is fordított. V. ö. id. Csokonai-kiad. LXXXIX. l.

⁷⁾ 5. §. A furesa epopeáról.

a midőn én csak a francia folyóbeszédből boldogulhattam.¹⁾ Ki legyen ez a fordító, ki nem tanulhattam, annyit mondhatok, hogy jó magyar, de nem kellemetes.» Csokonai saját fordítása, az ipolyvidékié is elveszett.

Az «Elrabolt hajfűrt» hatása alatt írta meg Csokonai a maga Dorottyá-ját. A két mű egymáshoz való viszonyát megvilágította Salamon Ferencz «Csokonai Dorottyá»-ja (1861.) című tanulmányában. Részletesebb összehasonlításukat Versényi György adta.²⁾ Versényi a részletek pontos egybevetése után a hasonló vonásokat leginkább a következőkben látja:

1. Mindkét eposz hőse nő, a ki — hiúságában megsértve — harezra vezeti társait a férfiak ellen és a felsőbb hatalmak segítségével győzelmet arat. 2. A szellemi lények szerepeltetésében és a csomó természetfeletti módon való megoldásában is feltűnő a hasonlatosság, bár Csokonai itt is eltért mintájától, a mint lényegesen módosított az első pontban foglalt költői motívumokon. 3. Egyes sorok, epizódok is közelebbi hasonlóságot tüntetnek fel.

A hasonló mozzanatok egybevetése után Versényi arra az eredményre jut, hogy «Csokonai Pope fürtrablásának olvasása után jutott Dorottyá-jának gondolatára, ama költeményt tanulmányozta is, de azért a magáét önállólag dolgozta fel, sőt mesterét sok tekintetben túlszárnyalta». Salamon Ferencz is Csokonai eposzát az angol költemény fölé helyezte.

Az összehasonlítás eredményét el kell fogadnunk. Csokonai önállóságát — a nem kisebbíthető Pope-hatás mellett is — kétségbevonni nem lehet. Költői ereje, eredetisége eposzának főleg realiztikus rajzában nyilvánvaló. Költői motívumok, sőt az egész mese átvétele sem jelent még mély hatást. A mese hasonlósága mellett Pope klasszikus kis költeményének etherikus légkörében más szellem nyilvánul, egészen más alakok teremnek és mozognak, mint Csokonai-nak valószerűbb, itt-ott vaskos humorral megrajzolt világában. A magyar költő ihletet, mesét, költői motívumokat nyert Pope-tól — ennyiben tanítványa a Dorottyában.

A hajfűrt rablása — Csokonai eposzát nem tekintve — nem keltett visszhangot a magyar költészetben. Sajátos szépségei iránt, — a melyek természetesen csak az eredetiben érvényesülhetnek, hiányzik költőinkben az érzék. Népszerűségben, elterjedtségben nem is hasonlítható az Essay on Manhez, vagy Eloisa költői leveléhez. Nem volt nálunk nagy híre később sem. Arany János írósvajhoz hasonló classicum quid»

¹⁾ Nem állhat meg Ferenczi Zoltán nézete, hogy Csokonai «elkezdte Marmontel után prózába lefordítani Pope Elrabolt hajfűrtjét» (Ferenczi Z.: Csokonai, Budapest, 1907. 81. l.), mert a költő saját állítása szerint «francia folyóbeszédből» fordított. Marmontel ellenben versben fordította Pope eposzát. — Csokonai francia mintájának címe: La Boucle de cheveux enlevée (l. Márton Józsefhez 1801. márcz. havában írott levelét; id. kiad. 863. l.). Lehet hogy az 1763-iki (amsterdam-leipzigi) vagy az 1761-iki bécsi kiadást használta ez esetben is. Pope eposzát ily cím alatt lelhetett ott francia prózában.

²⁾ Versényi György: Csokonai «Dorottyá»-ja s Pope «Fürtrablás»-a. Ir. Közl. 1898. 401—427. l.

nek nevezte el,¹⁾ irodalomtörténeti kritikánk pedig Salamon Ferencz ítélete óta benne Csokonai Dorottájának túlszárnyalt mintáját látja.

Csokonai egy másik műve, a mely Pope hatását elárulja, bölcselkedő költeménye: A lélek halhatatlanságáról. Teveli Mihály pontosan kimutatta²⁾ azon vonásokat és gondolatokat, a melyeket Csokonai az angol költőtől kölcsönzött. Megállapította, hogy az «Essay on Man» hatott e költeményre;³⁾ idézetekkel és példákkal bőségesen igazolta ezt az állítást. Azonkívül kimutatta,⁴⁾ hogy Csokonai tan-költeményének V. részébe olvasztotta azt a fordítást. melynek eredetije Pope «The Dying Christian to his Soul» című költeménye.⁵⁾ Csokonai bölcselkedő költeményének viszonyát az Essay on Manhez tehát pontosan ismerjük.

Kevésbé ismeretes Pope-nek Csokonai egyéb költeményeire tett hatása. E hatás csak szórványos és legfeljebb egy-egy gondolat, egy-egy költői mozzanatot átvételében nyilvánul. Hadd álljon itt néhány feltűnő példa. Pope-nek sokat idézett jelszava:

«Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of mankind is man»

visszhangra talált Csokonai költészetében is. «Az ember, a poesis első tárgya» cz. vers megírásakor nyilván Pope gondolata élt költőnk lelkében, a mikor így okoskodott:

«A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim,
Mint a habok felfogtak s úsztam
Gondolatim csuda tengerében.
«Merész halandó! lelkesedett iszap!»
Így zenge hozzám egy levegői hang,
«Szentségtelen létedre nem félsz
Angyali pitvarokat tapodni?
Ki vagy? miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?
Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
Por vagy, az is leszel.»

Hogy Pope gondolatát öntudatosan követi, azt Csokonainak Széchényi Ferenczhez 1802. szept. 16-án írott levele bizonyítja:⁶⁾

¹⁾ Szilágyi Istvánhoz írt levelében. 1847 jan. 9. — Arany János összes munkái. Budapest 1900. XI. 26. l.

²⁾ Csokonainak «A lélek halhatatlanságáról» írt tanítókölteménye. Írta Teveli Mihály. Kőrmöczbánya 1900.

³⁾ 17—19. l.

⁴⁾ 15. l.

⁵⁾ Gálos szerint (Szentjóni Szabó László költeményei. Régi Magyar Könyvtár. 231. l.) Szentjóni Szabó «A haldokló keresztény» cz. verse vagy Bürde Pope-fordításának hatása alatt készült (Der sterbende Christ an seine Seele. Voss, Musen-Alm. 1793.) «vagy Szabó a Pope-féle költeményt ismerte.» Ez a nézet nem maradhat meg. A címet kivéve Pope és Szabó költeménye semmiféle hasonlóságot nem mutat. Közvetlen hatásról tehát szó sem lehet. — Csokonai Pope e költeményét is, mint egyéb költeményeit általában, hihetőleg francia fordításban olvasta. — L. Császár Elemér ellenkező feltevését: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1913. 135. l.

⁶⁾ Id. kiad. 874. l.

«Elsőben láttam azt, hogy én ember vagyok, s emberek közt lakom ebben a planetában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erkölcsi, társasági dolgaikban esmérnem, illendő sőt szükséges; első tanúságnak vettem fel az anthropológiát, és Poppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az ember...»

Költeményeiben általában azonban inkább csak egy-egy motívumot kölcsönzött Pope-tól. Ilyen reminiszcencia olvasható «Az MDCCXLI-kí Diéta» VIII. énekben, a hol «az öreg Duna a habok közül feljön» és szózatot mond. V. ö. a «Windsor forest» sorait:

«In that blest moment, from his oozy bed
Old father Thames advanced his rev'rend head.» (329—330. s.)

A következő sorokban szintén megszólal és a békét dicsőíti. Feltűnőbb Pope «The Temple of Fame» cz. allegorikus költeményének hatása. Hasonló címe van Csokonai egy alkalmi versének: «A haza templomának örömnapja». (1798, Széchényi Ferencz főispáni beiktatására.) A két költeményben a külső keret sok hasonlóságot mutat. Pope vízió alakjában látja a hír templomát, mely meredek kősziklán épült, Csokonainál is a haza templomának «fundamentuma» a «legmagasabbik tetőn, sziklán állott». A templom leírásának nem egy apró vonása emlékeztet az angol költeményre. A trombiták harsogása tölti be a hír templomát, Csokonai viszont, a templomhoz közeledvén, felkiált: «Harsogjon nevekkel a hír trombitája» és a templomban csakugyan «kétfelől a kürtök, trombiták harsognak...» Az angol költő a sziklába vésett, de azután elmosódott neveket említi. Csokonai is tud «bémothódzott sirkövekről», «vörös márványba bévésett írásokról» stb. stb. Költeményének allegorikus keretét, a leírás több vonását Csokonai kétségtelenül Pope-tól kölcsönözte.¹⁾ Előfordul e motívumok egyike-másika Csokonainak más költeményeiben is. «A korán megtisztelt virtus»-ban (1794) is van szó «a dicsőség fényes templomáról, mely a hegytetőn áll, az ég szomszédjába» és «a templom falába metszett dicső nevekről». «A jóhír örök templomát» említi «Az MDCCXLI-kí Diéta» III. énekében is. «Serkentés a Musához» cz. verséből pedig a következő sorokat idézhetjük:

«A halhatatlanság felette
Öröm templomát építette,
A melyben megholt a halál.
Itt, ki szerette a Músákat,
Nevével kérkedő táblákat
Merő gyémántokból talál.
— — — — —
A dicsőségnek trombitája
Érdemét harsogva fúkalja
Mindenütt a nemzeteknek...»

¹⁾ E két költeményt — pontos részletezéssel — Petz Gedeon hasonlította össze az EPhK. X. kötetében (355—6. l.). De szerinte inkább Pyra «Der Tempel der wahren Dichtkunst» cz. allegorikns verse, vagy ennek valamely utánezata szolgált a magyar költő mintájául. Popenak Csokonai költészetére gyakorolt általános hatásából azonban talán inkább azt következtethetjük, hogy az angol költeményben kell a magyar vers mintaképet keresnünk.

Ez apróságok a legfeltűnőbb példák arra, hogy Pope némely gondolata mint tudatos hatás (Az ember, a poesis első tárgya), vagy pedig mint reminisczencia itt-ott visszhangot keltett Csokonai egyéb költeményeiben is.

Bessenyei György óta tehát Csokonai az egyedüli követője Popenak. Az angol költő hatása nála nem olyan egyoldalú, mint a milyen volt Bessenyei bölcselkedő költészetében. Csokonai — a mint láttuk — fordított Pope költeményeiből, komikus eposzának eszméjét tőle nyerte, tanító költeményében sok oly gondolatot ismétel, melynek formát Pope aforisztikus stílusa adott, végül egy-egy fordulatot, itt-ott egy-egy költői képet kölcsönöz tőle. Tudatosan követi, fogékony lelke magáévá teszi nem egy eszméjét, bár költői egyéniségét angol mesterével szemben is megőrizte. Ezekben vázolhatjuk Pope hatásának körvonalaait. A magyar költőnek Popehoz való viszonyát csak elmélyedő részletkutatás után lehet majd megrajzolni.

Költőink Csokonai után is sokáig olvasták Pope műveit. Nemcsak tankölteményeit, hanem kritikai és satirikus műveit is. Irodalmi viszonyaink adnak talán választ arra a kérdésre, hogy miért ismerik most költőink a kritikus és satirikus Pope-ot elsősorban, holott Orczy és Bessenyei óta inkább a bölcselkedő erkölcstanítót látták benne. A felébredt kritikai szellemnek, az irodalmi és nyelvújítási vitáknak és harczoknak kell tulajdonítanunk, hogy Pope kritikai és satirikus munkáinak nálunk még a XIX. század első évtizedeiben is akad — ügylátszik — nagyszámú olvasója.

Kisfaludy Sándor a «Regék» előszavában hivatkozik egy gondolatára: «Póp azt mondgya: „Az a Poéta, ki szívemet ezer fájdalomra tudgya birni; ki velem minden indulatot, mellyet költ, és ír, éreztetni tud; ki engem több mint búbjajos mesterséggel fellobbant és szívemet izgalommal és ijedelemmel szaggattya; ki engem a földről felkapván, a levegőn által, valamikor s valahová tetszik, kénye szerint elragad’. Póp’, úgy vélem, jól mondgya . . .»¹⁾ Bacsányi Párisban szerezte meg Pope költeményét a műbírálatról.²⁾ Hogy alaposan áttanulmányozta, azt a könyvében látható megjegyzett részletek bőségesen igazolják. Horváth Ádám is érdeklődött Pope iránt. Kazinczyhoz írott levelében (1818)³⁾ említi «Hajfürjtét», és az «Essay on Man» (sic!) két kritikusat: «Cruzas»-t (Crousaz) és Warburton-t.

Kölcsey előbb idézett vallomása szerint jól ismerte Pope-ot. Ő, a ki «1810-ben még egészen francia vala»,⁴⁾ ki a kritikusok közül elsőnek Boileau-t és Voltaire-t ismerte,⁵⁾ később szívesen foglalkozhatott Pope kritikáival és satíráival is. Csokonai költeményeiről

¹⁾ Kisfaludy Sándor: összes művei. II. 72. l. Ez idézet az «Imitations of Horace»-ból való. (The first Epistle of the Second Book. Book. II. Epistle I. 340 --6. s.)

²⁾ Essai sur la critique de Pope, Poëme en trois chants avec le texte en regard et des notes, suivie d'un essai sur la poésie, par le duc de Buckingham, et d'un essai sur les traductions en vers, par Milord Roscommon; traduits en vers français par A. de Charbonnières, Paris 1812.

³⁾ Bacsányi példánya a M. Nemz. Múzeumban van meg. Benne a neve: Batsányi à Paris 1812.

⁴⁾ Kaz. lev. XV. 490. l.

⁵⁾ és ⁶⁾ Kölcsey levele Szemere Pálhoz (1813 márcz. 20. — Minden munkái. IX. 387. l.)

szólván kérdi: «Mi teszi geniálissá . . . a Spectateurt? Dunciadot?»¹⁾ Vajjon ismerte-e már a híres szatírárt akkor, a mikor Szemere Pállal megszerkesztette a feleletet a Mondolat-ra (1815)? Az elrendezés, a «Högyészi Högyész Máté Bohógyi Gedeonhoz» cz. versben található egy-egy gondolat²⁾ távolról a Dunciad-re emlékeztet, de ez a halvány hasonlóság tán inkább a véletlen műve. Szemerének írott leveleiben (1823. szept. 19.) így szól: «Horacz igen sokszor s elmésen bántja a rossz írókat, s ő töle fogva a Scribler Biographusáig ezeken szedtek pálmát e mezőn.»³⁾ A Scriblerus-típus ismeretes Pope költeményeiből (Dunciad, *περί βადους*). De van még egy, tévesen Pope-nak tulajdonított mű: The Memoirs of Martinus Scriblerus,⁴⁾ a melyet mint Pope prózai munkáját közölt az 1741-iki kiadás. A francia fordítók átvették és Scriblerus emlékiratai, mint Pope műve jelent meg francia nyelven, a már ismételtlen említett 1763-iki amsterdami leipzig-i és az 1761-iki bécsi (IV. köt.) kiadásban is. (Mémoires de Martin Scriblerus. Oeuvres diverses de Pope. Tome Quatrième 13—124. l.) Alighanem e híres munka «Scriblerus»-át érte Kölcsy, a ki alkalmasint szintén francziául olvasta emlékiratait.⁵⁾

Az angol nyelv- és irodalmi ismereteire oly büszke Döbrentei Gábor is meg kell említenünk, a ki angolul idézett Pope-ból is. (Barcsay Ábrahámról szóló cikkében idéz Pope-nak Gay emlékeztére írott epigrammájából, Erd. Múz. 1814, I.; Berzsényinek 1814 ápr. 20-án írott levelében pedig Pope-nak az új szavak használatáról szóló nézetét magyarázza. Berzsényi Dániel összes műve. Közre bocsátá Döbrentei Gábor. III. 73. l. stb.) Döbrentei azon kevesek egyike, a kik Pope műveit eredetiben olvasták.

Kis Jánosnak számos fordítása között van Pope-fordítás is. Ő is, ép úgy, mint Szilágyi, Péczeli, Döbrentei és Bolyai eredetiben olvasta Pope költeményeit. Fordítása is angolból való. Az 1825-ben kiadott Klioban⁶⁾ Pope-nak a könyvek ajánlásáról írott sorait fordította le, a Felsőmagyarországi Minervában (1829. II. köt. 403—9. l.) «A híres Anglus költőnek Pópenak külömbféle jeles gondolatjait»-t, a Sas-ban (I. 1831. 101—120.) «Pope próbájá»-t a kritikáról. Ugyanezen fordítás jelent meg az 1833-iki Muzáronban⁷⁾ is. (Új folyam, Első füzet. 1833. 156—183. Címe: Essay . . .) A 184—189. lapokon olvasható cikkben ráismerhetünk lord Byronnak Pope költészetét

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1817. III. 117. l.

²⁾ Felelet a Mondolat-ra. Kiadta Balassa József. Régi Magyar Könyvtár 11. — Az alkalmi költők szatirikus megítélése Pope modorára emlékeztet. De bizonyítéknak nem hozható fel, mintha Kölcsy már 1815-ben a Dunciad-et ismerte volna.

³⁾ Minden munkái. IX. 300. l.

⁴⁾ Legnagyobb részét, vagy a teljes művet Arbuthnot írta. L. Cambridge Hist. of Engl. Lit. IX. 137. l.

⁵⁾ Kölcsy ép úgy, mint Csokonai (I. id. levelét Széchenyi Ferenczhez) jól ismerte Pope-nak Bolingbrocke-hoz való viszonyát (I. bírálatát Csokonairól). — Pope életét még 1799-ben ismertette a fáradhatatlan Kis János. (Pope Sándor életéről s írásairól. 'Sebbe való könyv. 1799. II. köt. 97—134. l. Jegyzete szerint Johnson és Lichtenburg után írta meg.)

⁶⁾ Klio, vagy lélek-nemesítő, részint eredeti, részint fordított darabok kötött és kötetlen beszédben. Kiadta Kis János. Győr, 1825.

⁷⁾ Harsányi nem említi. Id. kiad. Bevezetés.

védelmesítő írásának egy részletére.¹⁾ Kis János is szeret az angol klasszikus műveiből idézgetni, pl. Emlékezéseiben (110. l.) az Essay on Criticism négy híres sorát idézi, Nagyajtai Cserey Farkashoz írott levelében (Toldy Ferencz kiadása, 1865. 136—137. l.) megemlíti Dunsz (Dunce) ítéletét, Scriblerust, Pope-nak egy-egy gondolatát ismétli, a melyet a Dunciad-ben olvasott (pl. az éhes költő, a halhatatlanság) stb. Más fordítások²⁾: Levelek Popeból (Kedveskedő. I. köt. 55., 68., 73. l.), Dal a magánosságról (Koszorú. Széplít. ajándék a Tud. Gyűjt.-hez. D. Cs. J.-tól), «Elmés mondások» cím alatt az Essay on Criticism Kis János Emlékezéseiben is idézett néhány sora (Szép-literatúrai ajándék a Tud. Gyűjt.-hez. Pest I. 1821. T. K.-tól) és végül Lukács Mórincz fordítása «A műbírálatról». (Kisfaludy-Társ. Évlapjai. IV. köt. 1842—3. 60—95. l.)

*

Adatainkat összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

1. Pope világirodalmi híre megalapozta népszerűségét a magyar költőknél is. Voltaire és a francia írók irányították Orczy és a testőrök figyelmét az angol költőnek először is híres tankölteményére, azután egyéb munkáira. Főleg francia műveltségű költőink olvassák (Orczy, Bessenyei, a Teleki-ek, Ányos, Kisfaludy Sándor stb.), Pope-fordításaink túlnyomólag francziából valók, németből készült fordításnak, német irodalmi közvetítésnek alig van egy-két nyoma.³⁾ Eredetiben költőink közül az első időben (a 18-dik század vége és a XIX. század első két évtizede) Péczeli, Kis János, Döbrentei és Bolyai F. olvassák Pope munkáit.

2. Pope költészetének bölcselkedő irányával hatott nálunk először. E hatás a XIX. század elején mindinkább gyengül; ezentúl főleg kritikai és satirikus művei iránt mutatkozik nálunk érdeklődés. A romantikus mozgalom lassanként elfeledteti Pope-ot és valamikor oly sűrűn ismételt gondolatait. «Le gloire de son siècle est ennuyeux pour le notre». Taine mondása (Hist. de la Litt. Angl. IV.) a mi irodalmi viszonyainkra is illik.

3. Pope nagy népszerűsége mellett igazi termékenyítő hatást csak két költőnkre gyakorolt: Bessenyeire filozofiai gondolataival, Csokonaira pedig filozofiai eszméin kívül költői munkásságának sokat csodált alkotásával, a «Hajfűrt rablásá»-val.⁴⁾

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

¹⁾ Controversy between Byron and Bowles as to the poverty and character of Pope. The Works of Lord Bryon: Letters and Journals. Vol. V. 522—92. A magyarra fordított részlet az 559—60. l. található. John Murray kiadása, London 1904.

²⁾ L. Harsányi id. kiad. Bevezetés.

³⁾ Cséppán István említett fordításán kívül Hagedorn «Allgemeines Gebet» cz. versét idézhetjük, melyet Kovács Ferencz fordított magyarra «Reggeli ének 1791» czímmel. (Császár El.: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 135. l.) Legnagyobb könyvtárainkban (az Egyetem, a Múzeum és az Akadémia könyvtárában) a kevésszámú német fordítás mellett feltűnően sok a franczia.

⁴⁾ E cikk egyik önálló része egy összefoglaló dolgozatnak, melynek tárgya az angol irodalomnak a magyarra tett hatása 1825-ig. Természetesen jelen cikkem is csak ezen korszakra vonatkozik. Pope rendkívüli népszerűségét tekintve bizonyosra vehető, hogy adataim itt is, ott is bővülni fognak.

A JELENTÉSVÁLTOZÁS EGY FAJA A GÖRÖGBEN.

(VI. közlemény.)

13. Út.

Elmaradhatnak a következő szavak: ὁδός, κέλευθος.

ὁδός. —

Homerosnál csak a teljes kifejezések találhatók, kivéve ἀμαξιτός és egynehány «ellipsis» útján keletkezett adverbiumot, mint τῇ, κείνῃ. Herodotosnál ellenben már a következő elliptikus kifejezések fordulnak elő: ἀμαξιτός (utána általánosan elterjedt), κοίλῃ (Thuc. is), πεζῇ (utána általános), σύντομος, ἰδέῃ; adverbiumok: μακρὰν, ταχίστην, ἐκείνῃ, ταύτῃ és a Hom.-nál is használatos κείνῃ, τῇ.

Nézzük a részletes anyagot.

Ἀλυσίη: Hesych. ὁδός.

ἀμαξήλατος: Poll. 1. 220., 3. 96., 9. 19.

ἀμαξιτός: Herod. VII. 176. εὐῶσα ἀμαξιτὸς μούνη s közvetlenül utána: ἀμαξιτὸς μούνη. Xen. Hell. 2. 4. 10. ἐχώρουν κατὰ τὴν ἐς τὸν Πειραιᾶ ἀμαξιτὸν ἀναφέρουσιν. A költészetben már Hom. X 146. ... ὑπὲκ κατ' ἀμαξιτὸν ἐσσεύοντο. Hymn. in Cer. 177. Ἦῖξαν κοίλῃν κατ' ἀμαξιτόν. Soph. OR. 717. 730. πρὸς τριπλαῖς ἀμαξιτοῖς. Eurip. El. 775. Δίχροτον εἰς ἀμαξιτόν. Pindar. Py. 4. 247. νείσθαι κατ' ἀμαξιτόν. Theogn. 599. Theocr. 2. 76. Apoll. Rhod. 3. 1238. εὐρεῖαν καθ' ἀμαξιτόν. E kifejezés régi voltát bizonyítja az is, hogy már Soph. melléknévi jelzővel használja (l. fönt).

ἐναυλίη (ἐναύλιος): Hippocr. de morb. mul. p. 645. ὅταν δὲ κλυσθῇ τὸ στόμα καὶ ἡ ἐναυλίη. Plut. Mor. p. 1098.

ἐπίτομος: Dio Chrys. 1. p. 474. ἐπίτομον δειξας ἢ λεωφόρον (v. ö. Philo. V. M. 1. ἐπίτομον ἐκτραπόμενοι ὁδόν. Synes. Ep. 35. Ἐπιτομωτάτην ὁδόν).

εὐθεία: Herod. 1. ἰδέα. Thuc. a teljes kifejezést használja: II. 100. ὁδοὺς εὐθείας. v. ö. II. 162. V. 10. Plat. Leg. IV. p. 716 A εὐθεία περαίνει. Aristotelesnél többször olvassuk e szót, s kétséges, vajjon γραμμή vagy ὁδός «egészítendő» ki melléje (l. Bonitz: Ind. Arist.). Lucian. Hermot. c. 15. τὴν εὐθεῖαν ἐπιδεικνυούσης. Greg. Nyss. I. p. 170 A οἱ ἐν πελάγει τῆς εὐθείας τοῦ λυμένου παρενεχθέντες. Oribas. p. 101. (Mai) A költők közül Aeschyl. fr. 195. εὐθεῖαν ἔρπε τήνδε (a hol az ige jelentése járul hozzá az ellipsis keletkezéséhez). Eurip. Med. 384. κράτιστα τὴν εὐθεῖαν, ἢ πεφύκαμεν σοφαὶ μάλιστα, φαρμάκοις αὐτοὺς ἐλεῖν. — Adverbiális kifejezések, a hol ὁδός (esetleg γραμμή) «egészítendő ki»: ἀπ' εὐθείας: Plut. Fab. 3. ἄγγελος ἀπ' εὐθείας ἔφρασεν. id. Mor. 818 F Πολλὰ γὰρ ἀπ' εὐθείας οὐκ ἔστιν ἐξῶσαι; δι' εὐθείας: Plut. Mor. p. 408 E δι' εὐθείας τὰ πλεῖστα φράζουσιν. Greg. Nyss. I. p. 136 B Εἰ δι' εὐθείας ἡ τῶν τριχοποιῶν ἀτμῶν γένοιτο πρόοδος; ἐξ εὐθείας: Galen. 8. p. 164 B. Clem. Al. Str. 3. p. 528. ὁ ἐξ εὐθείας ἀγών. ἐπ' εὐθείας: Polyb. 3. 113. 3. τοὺς πεζοὺς... ἐπὶ τῆς

αὐτῆς εὐθείας ἐξέτεινε. *ibid.* 8., 16. 78. 6. Diodor. 19. 38. *Τὸ ἐπ' εὐθείας προάγειν.* Geopon. 5. 11. 3. οὐκέτι ἐπ' εὐθείας χωρεῖ. 7. 15. 2. *Κάλαμον ἐπ' εὐθείας τρήσαντες.*

εὐθεώρητος: Diodor. 19. 37.

ἰθέα: Herod. VII. 93. ἰθεῖαν ἔπλεον ἐς τὸν κόλπον. II. 17. ἡ δὲ ἰθέα τῶν ὁδῶν. III. 134. ἐκ μὲν τῆς ἰθέης... πέμπειν. II. 161. ἀπέστησαν ἐκ τῆς ἰθέης. IX. 37. *Καθεστήκει ἐκ τῆς ἰθέης.*

Κοίλη: Herod. VI. 103. πέρην τῆς διὰ Κοίλης καλεομένης ὁδοῦ.

λεωφόρος: Plat. Leg. VI. p. 763 C τῶν ἐκ τῆς χώρας λεωφόρων εἰς τὴν πόλιν αἰεὶ τεταμένων. Aristot. Frg. 192. τὰς λεωφόρους μὴ βαδίζειν. Pausan. 9. 2. 2. ἐπανελθοῦσι δὲ εἰς τὴν λεωφόρον. Herodian. 8. 8. 16. καταλιπόντες τὰ σώματα... ἐπὶ τῆς λεωφόρου. id. 3. 12. 5. *Átvitt értelemben: Isidor. Pelus. Epist. 5. 485. πᾶσαν ὡς εἰπεῖν λεωφόρον ψυχαγωγίας καὶ τέρφews ἀνατέμνων.*

μέση: csak a késői görög nyelvben: Cedren. p. 318 D κατὰ μέσσην. Leo Gram. p. 462. τῇ μέσῃ stb.

ὁρεινή: Xenoph. Cyrop. 2. 4. 22. id. Hell. 6. 4. 3. De: Xen. Cyrop. 1. 6. 43. *Ἡ ὁρεινὰς ἢ πεδινὰς ὁδοὺς.*

ὁρθή: teljesen: Pind. Ol. 7. 46. *Πραγμάτων ὁρθὰν ὁδόν.* Py. 11. 39. *ὁρθὰν κέλευθον.* Theogn. 939. *Εἰμι... ὁρθὴν ὁδόν.* Az ellipsis: Soph. Ant. 994. *Τοιγὰρ δι' ὁρθῆς τῆνδε ναυκληρεῖς πόλιν.* Aristoph. Av. 1. ὁρθὴν κελύεις (sc. με ἵεναι). Thesm. 1223. ὁρθὴν ἄνω δίωκε. Anth. Pal. 236. 7. *Δι' ὁρθῆς ὕπαγε, ὦ ὁδοιπόρε.*

πεζή: mint adverb. kifejezés peζῆ (sc. ὁδῶ). Herod. VII. 115. *πεζῆ ἐπεσθαι.* Thuc. IV. 132. *στρατιὰν μέλλων πεζῇ πορεύσειν.* Xen. An. 5. 6. 1. οὔτε πεζῇ, οὔτε κατὰ θάλασσαν. Arist. Fr. 713. *παῦσαι μελωδοῦσ' ἀλλὰ πεζῇ μοι φράσον.*

πέμπτη: Polyb. 6. 30. 6. ἐπικύρσιον μὲν πρὸς τὰς ρύμας, παράλληλον δὲ ταῖς τῶν χιλιάρχων σκηναῖς, ἣν καλοῦσι πέμπτην.

πλατεῖα: különösen az új. szón.-ben: Luc. 14. 21. *ἐξελθε ταχέως εἰς τὰς πλατείας.* Mar. c. 13. 26. *ἐν ταῖς πλατεῖαις ἡμῶν ἐδίδασκας.* Apoc. 11. 8. Azonkívil: Joseph. B. Jud. 1. 21. 11. τὴν δὲ Ἰντιοχέων... πλατεῖαν. Poll. 9. 38.

πομπική: 5. 15. 2. τῶν ἐσόδων πεποιήται τῶν ἐς τὴν Ἱλτιν κατὰ τὴν πομπικὴν, ἣ μόνῃ τοῖς πομπέουσιν ἐστὶν ὁδός.

Πυθιάς: Aelian. V. H. 3. 1. τὴν ὁδὸν ἐκείνην ἔρχονται, ἣ καλεῖται μὲν Πυθιάς.

στενωπός: Soph. (ap. Plut. Mor. 17 C) *Στενωπὸς Αἰδου.* Plut. Mor. p. 811 B *περὶ τοὺς στενωποὺς ἐκβολῆς.* Arrian. Anab. 6. 22. Diodor. Sic. 12. 10. Pausan. 5. 15. 2.

σύντομος: Herod. V. 17. ἔστι δὲ ἐκ τῆς Πρασιῆδος λίμνης σύντομος κάρτα ἐς τὴν Μακεδονίην. Xen. Hell. 7. 2. 13. *Ὅστε τὴν σύντομον... ἀφικέσθαι.* Cyr. 8. 5. 13. *τὴν συντομωτάτην... ἔδμεν.* Aristot. De gen. anim. 4. 4. *περιέναι παρέντας τὴν σύντομον.* Polyb. 18. 7. 1. *σύντομον ποιούμενος.* Költőknél, pl. Aristoph. Ran. 123. *ἀλλ' ἐστὶν ἀτραπὸς ζύντομος τετριμμένη.*

χαλεπή: Thuc. 5. 58. *ἄλλην ἐχώρησε χαλεπήν.*

Részleges, a helyzetből folyó jelentésváltozás észlelhető ezen:

ἐτέρα: Soph. Fr. 272. *τότ' ἄλλος... θάτέρῳ δέ... OC. 1444. καὶ τῇδε φῦναι γάτέρῳ.* Aristoph. Nub. 812. *ἐτέρῳ τρέ-*

πεσθαι. Eq. 35. Prózában: Thuc. V. 58. *Φλειάσιοι ὄρθιον ἐτέραν ἐπορεύοντο.* Lucian. Tim. 5. *ἐτέραν ἐκτρέπεσθαι.*

Egynehány adverbiumról külön kell megemlékeznünk nagy elterjedtségüknel fogva.

ταχίστην: Herodotosnál már teljesen kifejlődött adverbialis használata. Eleinte csak mozgást, menést jelentő igék mellett állhatott be az «ellipsis», s eme használatnak még Herod.-nál is bő nyoma található: I. 210. *τὴν ταχίστην πορεύει.* IX. 41 *τὴν ταχί. στην... ἔναι.* III. 129. *ὁ δὲ ἄγειν μιν τὴν ταχίστην... ἐκέλευσε* IV. 134. *ὀπίσω τὴν ταχίστην ἡπείροντο.* IV. 125. *ἐλαύνων δὲ τὴν ταχίστην τὸν στρατόν.* VII. 162. *τὴν ταχίστην ὀπίσω ἀπαλλασσόμενον.* III. 67. *ἐν νόῳ ἔχων τὴν ταχίστην ἐς Σούσα στρατεύεσθαι.* A jelentéssűrűsödést tehát az ige megfelelő jelentése segítette elő. Az ily kifejezések gyakori volta eredményezte később azt, hogy az adverbium és a mozgást jelentő ige közötti összefüggés meglazult s *ταχίστην* jelentése is izolálódott, *ταχίστην* tehát mozgást, menést jelentő ige nélkül is azt jelenthette: «leggyorsabban». Ez már Herodotosnál is előfordul. II. 121. *καὶ κελεύειν τὴν ταχίστην ἐσθύντα ἀποταμεῖν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν.* I. 86. *σβεννύναι τὴν ταχίστην τὸ καίόμενον πῦρ.* Thuc. ez adverbium helyett inkább *διὰ ταχέως* és *ταχύ* kifejezéseket használja. Nemkülömben a költők is idegenkednek tőle; Homerosnál csak *τάχιστα* használatos, ép így jár el Aisch. Soph. Pind. Theocr. De: Aristoph. Vesp. 990. *φέρει νῦν σε τηδὶ ταχίστην περιάγω.* Herodian. 3. 12. 14., 2. 7. 5. *βοηθεῖν τε αὐτὸν τὴν ταχίστην ἡξίου.* Minthogy a jelentésváltozás már Herod.-nál általánosan bekövetkezett, «pleonasmus»-nak vehető Xen. Anab. 1. 2. 20. *τὴν Κίλισσαν εἰς τὴν Κιλικίαν ἀποπέμπει τὴν ταχίστην ὁδόν.*

μακράν: Hom. O 358. *μακρὰ κέλευθος.* II. in Cerer. 380. *γεφύρωσεν δὲ κέλευθον μακρὴν.* Adverbiumok: *μακρόν* és *μακρὰ* (acc. pl. n.). A *μακράν* (sc. ὁδόν), miként *ταχίστην*, először mozgást, menést jelentő igék mellett fordulhatott elő, s azt jelenthette «nagy utat megtenni». Csakhamar képies értelmet vett fel, midőn hosszú beszédre, körülményes magyarázatok jellemzésére használták, tehát mintegy «szóval, beszéddel hosszú utat megtenni». Az ige és adv. közötti kapcsolat újra meglazulhatott, *μακράν* magában is azt jelenthette «nagy távolságnyira, messze». A localis és temporalis adverbiumok rokonságánál fogva a *μακράν*-t is átvitték idői viszony jelölésére, s így azt jelenti a történeti görögsejben, hogy «sokáig». Homerosnál mindebből semmi sem fordul elő. A most vázolt jelentésváltozás azért régi időre mehet vissza, mert Herodotos *μακρὴν*-t már átvitt értelemben használja. V. 108. *Ἴωνες δὲ οὐκ ἐς μακρὴν βουλευσάμενοι.* II. 121. *οὐκ ἐς μακρὴν ἔργου ἔχεσθαι.* Aeschyl. e szónak localis értelmét ismeri csak: Pers. 312. *μακράν ἀνωτέρω θακῶν.* ibid. 857. *Κίρκοι πελειῶν οὐ μακράν λελειμμένοι* (igé és adv. között már nincs kapcsolat); átvitt értelemben: Agam. 916. *μακράν γὰρ ἐξέτεινας.* Sept. 713. *λέγοι' ἂν ὦν ἄνη τις. οὐδὲ χορὴ μακράν.* *Μακράν* fejlődésének összes fokozatai jól láthatók Soph.-nél. OR. 16. *οὐδέπω μακράν πτέσθαι σθένοντες.* Phil. 42. *πῶς γὰρ ἂν νοσῶν ἄνθρωπος βαιή μακράν.* Ige és adv. között nincs kapcsolat: OR. 998. *ἡ Κόρινθος ἐξ ἐμοῦ πάλα; μακράν ἀπωκεῖτο.* OR. 220. *οὐ γὰρ ἂν μακράν ἔγνευον αὐτός.* Átvitt értelemben: Phil. 26. *τοῦργον οὐ μακράν*

λέγεις. Tr. 962. Idóhat. értelemben: El. 323. οὐ μακρὰν ἔζων ἐγὼ
ibid. 1389. Eurip. Hel. 1017. Ὅς οὖν περαίνω μὴ μακράν. Tro. 460.
οὐ μακρὰν δέξουσέ με. Or. 850. (idői ért.) Thuc. III. 13. ᾧ δοκεῖ
μακρὰν ἀπείναι ἢ Λέσβος. III. 55. Plat. Leg. III. p. 683 C μακράν.
ἀν ἔλθοιμι ἐγῶγε. ibid. p. 753 A Epist. VIII. p. 352 D. Aristoph.
Ran. 434. μὴ μακρὰν ἀπέλθης. Av. 1184. οὐ μακρὰν ἀποθὲν ἐστί.
Vesp. 454. οὐκ ἐς μακράν (idő). V. ö. még Xen. An. 3. 4. ἄνω ἰόντες
μακράν. Cyrop. 5. 4. 21. Polyb. 3. 45. 2., 5. 59. 10. Lucian. De
morte Peregr. 5. Dionys. A. R. 6. 35. 36. stb.

μακροτέραν: Plato Polit. p. 263 A μακροτέραν τοῦ δέον-
τος ... πεπλανήμεθα.

Egyéb idevaló adverbiumok:

ἄλλην: Plat. Euthyd. 273 B ἄλλην καὶ ἄλλην ἀποβλέποντες
εἰς ἡμᾶς.

ἄλλῃ: már a legrégibb idő óta képletes értelemben használa-
tos (v. ö. magy. «más úton», «más módon», «másképen»). Herod.
VI. 21. Ἀθηναῖοι μὲν γὰρ δῆλον ἐποίησαν ὑπεραχθεσθέντες τῇ
Μιλήτου ἀλώσει τῇ τε ἄλλῃ πολλαχῇ. Thuc. VI. 96. οὐ γὰρ ἂν ἄλλῃ
γε αὐτοὺς δυνήσθηναι. Plat. Pol. p. 540 D. οὐκ ἄλλῃ ἢ εἰρητον.
Theaet. 183 A. Conv. 189. Plut. Rom. 8. Aelian. N. A. 9. 59. Köl-
tőknél: már Hom. O 51. μῖλα βούλεται ἄλλῃ. τ 556. ὄνειρον ἄλλῃ
ἀποκλίναντα. Aesch. Eum. 534. ἄλλ' ἄλλα γ' ἐφορεῖται.

(ἐ)κείνη: Hom. ν 111.: οὐδέτι κείνη ἄνδρες ἐσέρχονται.
μ 69. οἷη δὲ κείνη γε παρέπλω ποντοπόρος ναῦς. Plato. Soph.
259 D. ἐκείνη καὶ κατ' ἐκείνο ὁ φησι τούτων πεπονθέναι πότερον
(képies ért.) Polit. 263 B. ταύτῃ με ἢ ἐκείνῃ μᾶλλον ... ἀεὶ φαθὲ
λέγειν. Resp. 606 A.

ταύτῃ: Aesch.-nál már átvitt értelemben: Prom. 511. οὐ
ταῦτα ταύτῃ Μοῖρᾷ πῶ τελεσφόρος κρᾶναι πέπρωται. ibid. 189.
Soph. OC. 1300. ἀπὸ μάντεων ταύτῃ κλύων. Próza: Herod. I. 75.
VII. 21. ταύτῃ γὰρ ἐπυνθάνετο. I. 120. οἱ τὸ ἐνύπνιον οἱ ταύτῃ
ἔκριναν. Plato: eredeti ért. Pol. p. 365 B. ταύτῃ ἱτέον. Phaedr.
238 B. ταύτῃ ἄρουσα, átvitt ért.: Parm. 128 E. ταύτῃ ... σε λαν-
θάνει. Phaed. 78 C. διαιρεθῆναι ταύτῃ, ἥπερ συνετέθη. Pol. 338 D.
Xenoph. Cyrop. 8. 3. 2. Ὅπῃ κάλλιστον ταύτῃ καταστήσασθαι.
Anab. 3. 2. 32. Aristoph. Vesp. 635. ἐγὼ ταύτῃ κράτιστός εἰμι. Eq.
843. 272. Pl. 572.

τῇ(δε): Aeschyl. Pers. 521. τῇδ' ἐκύρωσεν φάτις. Choe.
307. τῇδε τελευτᾷ. Soph. OC. 1547. τῇδ' ὦδε, τῇδε βᾶτε, τῇδε
γάρ μ' ἄγει Ἑρμῆς. Aristoph. Ach. 204. Τῇδε πᾶς ἐπου. Plat.
Prot. 352 A. Phaedr. 261 E. Soph. 219 A. stb. Xenoph. Cyrop. 8. 6.
31. Ages. 1. 4.

κέλευθος. —

ὕγρη: Aristoph. Vesp. 678. Πολλὰ δ' ἐφ' ὕγρᾳ πιτυλεύσας.
Plut. Mor. 476 E. ὕγρᾳς καὶ τραφερᾳς βασιλεύς. Callim. Epigr. 23.
ἐν ὕγρῃ νεκρός. Apoll. Rh. 4. 280. πειρατ' ... ὕγρῃς τε τραφερῇς
τε. Joseph. Syn. 4. 3. p. 525. ἐκ τῆς ὕγρᾳς ... λίνον ἀνέσπασε.

14. Szelek.

Elmaradhatnak: ἄνεμος, αὔρα (πνοή), πνεῦμα.

ἄνεμος. —

ἀπόγειος: Aristot. de mund. 4. 10. οἱ μὲν ἐκ νενοτισμένης γῆς πνέοντες ἀπόμενοι λέγονται. Dio Chrys. p. 424 B: ὥσπερ οἱ τοῖς ἀπογείοις πλέοντες.

βόρειος: Aristoph. Vesp. 265. κάπιπνεῦσαι βόρειον αὐτοῖς.

ἐτήσιος: Polyb. 5. 5. 3. τῶν ἐτήσιων ἡδὴ στάσιν ἐχόντων. 4. 44. 6. Theophr. De vent. frg. 5. 11. Strabo. p. 690. ἐκ τῶν ἐτήσιων. Etym. M. ἐτήσιος: λέγονται ἐτήσιοι καὶ οἱ ἀπὸ βορέου ψυχροῦ πνέοντες ἄνεμοι. (ἐτήσιος sc. ἄνεμος mellett van ó ἐτήσιος.)

Ζεφυρίος: Aristot. H. A. 6. 18. 7. ἕτεροι σκάπες τοῖς ζεφυρίοις φαίνονται.

οὐρίος: Arat. 279. ὀρνιθὶ εὐκλῶς οὐρίος εἰς ἐτέρην φέρεται.

πελάγιος: Polyb. 1. 29. 2. Ἄχρα προτείνει πελάγιος: Plut. Cæs. 38. πολλὰς πνεύσας πελάγιος.

αὔρα v. πνοή. —

ἀπογεία: Aristot. Probl. 26. 5. ἡ ὅτι ἐναντίον ἐστὶ τῇ ἀπογείᾳ ἡ τροπαία... ἡ δὲ ἀπογεία τὸ ἐκ τῆς γῆς πρὸς τὴν θάλατταν πνεῦμα γινόμενον. Theophr. fr. 5. 24., 3. 53.

Ζεφυρίη: Hom. η 119. Ζεφυρίη πνείουσα.

Νοτία: Hom. Θ 307. καρπῷ βριθομένη νοτίῃ τε εἰαρινῇσι.

οὐρία: Plat. Protag. 338 A: Πρωταγόραν χρὴ πάντα κίων ἐχτείναντα οὐρία ἐφέντα φεύγειν. Gyakori abverbium: ἐξ οὐρίας (sc. αὔρας) πλεῖν. Polyb. 1. 47. 2. ἐξ οὐρίας πλέουσι. Synes. Ep. 89. Agath. Hist. 1. 11. Eustath. p. 1452. ἐξ οὐρίας πλοῦς.

τροπαία: Aeschyl. Ag. 220. πνέων δυσσεβῇ τροπαίαν ἄναγνον ἀνίσρον (3 jelző); Sept. 706. δαίμων λήματος ἐν τροπαίᾳ χροονία μεταλλαχτός. Cho. 775. Aristot. Probl. 26. 5. (1. fönt.) Plut. Ōtho. 26. ἐμβالόντος δὲ εἰς τὴν ἀγοράν, ὥσπερ τροπαία, πνεύματος. id. Mar. 45. τροπαίας τινὸς ἀμειβούσης. Theophr. frg. 5. 31. καὶ τὴν τροπαίαν πνεῖν.

πνεῦμα. —

ζεφυρικά: Aristot. Meteor. 2. 6. προστίθεται δὲ τὰ μὲν ζεφυρικά τῷ βορέᾳ.

οὐρίον: Pausan. 9. 19. 7. φανέντος ἐξαίφνης σφίσιν οὐρίου. ἐν οὐρίῳ: Lucian. Lexiph. 15. ἐν οὐρίῳ πλέουσιν. ἐξ οὐρίων: Dio Chrys. többször (πλεῖν, φέρεσθαι).

15. Csillagok.

Elmaradhatnak: ἀστήρ és ἄστρον.

ἀστήρ. —

ἀχρόνουχος: Paul. Alex. Apotel. p. 46. Ἀχρόνουχος λέγεται, ὅταν ὁ ἥλιος δύνῃ. Procl. in Hypoth. Ptol. p. 59 B.

ἀπλανής: Aristot. Meteor. p. 343b 9. p. 344a 36. Plut. Mor. 604 A: τοῦ κόσμου τριχῇ νενεμημένου πρώτην μὲν εἶναι τὴν τῶν ἀπλανῶν μερίδα. Arat. 461. ἀπλανέων τά τε κύχλα... ἐνισπεῖν. Philo 1. p. 331. 14. τῇ τῶν ἀπλανῶν ἐξωτάτῳ σφαίρῳ. Greg. Naz. Arcan. 5. 67. ἀλλ' οἱ μὲν περὶ ὧν ἀπλανέες τε πλάνοι. Mint látjuk, egyes esetekben, nem lehet eldönteni, vajjon him-, v. semlegesnemű meilékknével van dolgunk. Utóbbi esetben ἄστρον lenne «kiegészítendő».

αὐλιος: Eustath. ad Il. p. 162. αὐλιος, ὃ ἐστὶν ἐσπέριος, πρὸς ὃν αὐλίζεται τὰ ζῷα.

διδύμοι: Aristot. Meteor. p. 343b 31. ἐωράκαμεν τὸν ἄστέρα τὸν τοῦ Διὸς τῶν ἐν διδύμοις συνελθόντα. Geopon. 18. 13.

ἐπίκεντρος: Sext. Emp. adv. Astr. 40. p. 344. Ἐπίκεντροι δὲ λέγονται οἱ ἐπὶ τίνος τῶν κέντρων θεωρούμενοι ἦτοι ὑπὸ ὠροσκόπου... Manetho 1. 34, 279. stb.

ἐπιφάντιος: Hesych. ἐπιφάντιος· φωσφόρος ἀστήρ.

όφιοῦχος: Arat. 83. 577. Manetho. 2. 77. Poll. 4. 159.

πρόπους: Eratosth. Catast. p. 8, 18. Ptolem. Almag. 2. p. 52. 48. ἐπὶ τοῦ πρόποδος τοῦ ἡγρουμένου διδύμου.

πυρόεις: Aristot. De mund. c. 6. 18. εἰδ' ὃ πυρόεις ὁ Ἡρακλέους τε καὶ Ἄρεος προσαγορευόμενος. Plut. Mor. p. 889 B: τρίτον πυρόεντα τὸν τοῦ Ἄρεος. p. 1029 B. Greg. Nyss. I. p. 904 D. Manetho: gyakran. (Thes.) Philo. 1. 154.

σειριος: Hesiod. op. 585. ἐπεὶ κεφαλὴν καὶ γούνατα σειριος ἄξει. id. 607. εὖτ' ἂν δ' Ὀρίων καὶ Σείριος ἐς μέσον ἔλθῃ οὐρανόν. id. Scut. 397. ὅποτε χροά σειριος ἄξει. id. 153. ὁστέα δέ σφι περὶ ῥινοῖτο σαπίσης Σειρίου ἀζαλέοιο κελαινῇ πύθεται αἶψα. Eurip. Hec. 1104. Σείριος ἔνθα πυρὸς φλογέας ἀφίησιν ὅσων αὐγὰς. Apoll. Rhod. 2. 517. Ἥμος δ' οὐρανόθεν Μινωίδας ἔφλεγε νήσους Σείριος. 3. 957. Arat. 331. 339. Nicand. Ther. 205. 368. Ἄ Σείριος szónal a napot is jelölték: Plut. Mor. p. 658 B: ἔλπομαι πολλοὺς μὲν αὐτῶν Σείριος κατανανεῖ ὁ ζῆς ἐλλάμπων. Orph. Arg. 118. ὅτε τρισσὴν μὲν ἐλείπετο Σείριος αἶγλην ἡέλιος.

σποράδες: Aristot. Meteor. 1. c. 8. τοὺς σποράδας καλοῦμενους ἀστέρας. Polyb. 3. 65. 11. ἐτρόπησαν οἱ μὲν σποράδες.

στίλβων: (part. praes.) Aristot. De mund. 2. 8. Στίλβων, ὃν ἱερὸν Ἑρμοῦ καλοῦσιν ἐνιοι. Plut. Mor. p. 430 A: ἡλίου καὶ φωσφόρου καὶ στίλβοντος ὁμοδρομούντων. Manetho. 1. 308. Jo. Laurent. De mens. p. 21. τὴν δὲ τετάρτην ἡμέραν Στίλβοντι, ἐνὶ τῶν πλανήτων κατ' Αἰγυπτίους οὕτω καλουμένῳ ἀπέθεντο.

φωσφόρος: teljesen: Aristoph. Ran. 346. φωσφόρος ἀστήρ. Cramer. Anecd. Oxon. 3. p. 306. 17. Az ellipsis: Manetho 4. 55. Phil. 1. 504. Hes. φωσφόρος· λαμπρὸς ἀστήρ. Suid. φωσφόρος· ὁ τὸ φῶς ἀνατέλλων, ὁ ἡλῖος.

ἄστρον. —

ἀμφιφανῆ: Gemin. Elem. astron. p. 49 B. Stob. Ecl. phys. I. p. 588: ἀμφιφανῆ κλήζουσιν ὅσα περὶ πρῶτα τῆς νυκτὸς φανέντα πρὸς δύσει ἐπειτα ἐν τῇ νυκτὸς πρὶν ἡμέραν ἐπιλαβεῖν, ἔφθῃ ἀνασχόντα. Hesych. ἀμφιφανέα· ἄστρον. Etym. M. p. 95. 13. ἀμφιφανέα· ἄστρον δις φαινόμενα.

16. Pénz- és adóügy.

Elmaradhatnak a következő szavak: ἀργύριον (v. χρῆμα), μερίς, τέλος, στατήρ, νόμισμα, δραχμή.

ἀργύριον. —

δερματικόν: Lyeurg. (ap. Harpocr.) δερματικόν ἀργύριον.

ἐξεταστικόν: Demosth. p. 167. λαμβάνειν ὑμᾶς φημι χρῆναι . . . τοὺς δ' ὑπὲρ τὸν κατάλογον ἐξεταστικόν.

ἐτερόπλοια: Demosth. p. 909. 25. τὰ ἐτερόπλοια δανείσαντες.

θεωρικά: Demosth. p. 31. 13. οἱ μὲν τὰ στρατιωτικὰ τοῖς οἴκοι μένουσι διανέμουσι θεωρικά. Plut. Mor. p. 194 D: ὥσπερ οἱ τὰ θεωρικά ποιοῦντες. Lucian. Tim. c. 49. διανέμειν τὸ θεωρικόν.

ναυτικόν: Xen. Vect. 3. 9. ᾧ μὲν γὰρ ἂν δέκα μναὶ εἰσφορά γένηται ὥσπερ ναυτικόν. Demosth. p. 893. Lys. p. 895. ναυτικὸν ἐκδιδόναι.

στρατιωτικόν: Demosth. p. 167. λαμβάνειν ὑμᾶς φημι χρῆναι . . . τοὺς ἐν ἡλικίᾳ στρατιωτικόν.

μερίς. —

ἐκατοστή: Xenoph. Resp. Athen. 1. 17. Πρῶτον μὲν γὰρ ἡ ἐκατοστή τῇ πόλει πλείων. Plut. Lucull. 20. ἐκατοστήν ἐκέλευσε καὶ μὴ πλέον ἐς τοὺς τόκους λογίζεσθαι. Aristoph. Vesp. 658. καὶ ζῶ τοῦτου τὰ τέλη χωρὶς καὶ τὰς πολλοὺς ἐκατοστάς.

ἡμιολία: Phot. p. 69. 24. ἡμιολία τὸ ἥμισυ τοῦ κεφαλαίου. Concil. Laodic. can. 4. καὶ τὰς λεγομένας ἡμιολίας λαμβάνειν. (Thes.)

τεσσαρακοστή: Thuc. VIII. 101. λαβόντες παρὰ τῶν Χίων τρεῖς τεσσαρακοστὰς ἑκαστοι Χίας.

τοπική: a késői görögségben. (Thes.)

τέλος. —

βασιλικά: Sept. Macc. 1. 10. 34. ὀφείλοντες βασιλικά.

ἐκκλησιαστικόν: Schol. Aristoph. Eccl. 102. Ἀγύρριος πρῶτος ἐκκλησιαστικὸν δέδωκεν. id. Eq. 634. Ἴν' ἔχ τε τοῦ δικαστικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ τρέφοντο.

ἐνδοματικά: Justin. Edict. 13. c. 7. τὰ καλούμενα ἐνδοματικά κομίζεσθαι.

ἐξιτήρια: Gl. «quæ pro mercibus, quæ exportantur, penduntur».

ζευγῆσιον: Suid. ζευγῆσιον τὸ τοῦ ζευγίτου τέλος.

ἡμερήσιον: Suid. ἡμερήσιον τὸ καθ' ἡμέραν διδόμενον.

συνηγορικόν: Aristoph. Vesp. 691. αὐτὸς δὲ φέρει τὸ συνηγορικόν.

στατήρ. —

ἀργυροῦς: Hero (ap. Gronov. Pec. vet. 91. 435.) Μέγα δὲ ἐστὶν ἀργύριον, ὃ ἐκλήθη ἀργυροῦς. Epiphan. (ibid.) Π' δὲ δηναρίων ὑπῆρχεν ὁ ἀργυροῦς.

Δαρεικός: teljesen: Herod. VII. 28. μυριάδας στατήρων

Δαρεικῶν. Thuc. VII. 28. Az ellipsis: Xen. Anab. 1. 3. 21. ἀντὶ Δαρεικοῦ τρία ἡμιδαρεικά. 1. 7. 18. τρισχίλιοι Δαρεικοί. Plut. Mor. p. 211; Cimon. 10. Φιάλας δύο τὴν μὲν ἀργυρεῖαν ἐμπλησάμενον Δαρεικῶν, τὴν δὲ χρυσῶν. Arrian. Exp. 4 18. 1. τριακοσίους Δαρεικοῦς. Alciph. 1. 5. ὁ βόλος ἤνεγκε πρόωγν χρυσοῦ κόμματα Δαρεικοῦ. Aelian. V. H. 1. 22. χιλίων Δαρεικῶν ἄξια ταῦτα. Pollux. 3. 87. οἱ Δαρεικοὶ ὑπὸ Δαρείου, ὡς ὑπ' ἐκείνου ἀκριβευθέντες εἰς κάθαρσιν τοῦ χρυσοῦ. Költőknél: Aristoph. Eccl. 602. Πῶς οὖν ὅστις μὴ κέκτῃται γῆν ἡμῶν, ἀργύριον δὲ καὶ Δαρεικοῦς.

Φιλίππειος: Plut. Tit. 14. Φιλίππειους χρυσοῦς μυρίους. Diodor. 16. 8.

χαλκοῦς: Demosth. p. 543. ἀλλ' οὐδὲ χαλκοῦν ἐκτέτικεν. p. 1045. p. 1283. Plut. Sympos. 4. 2. Ζώνην χαλκοῦς ἔχουσαν ὑπεξωσμένους διετήξε. Nicarch. Epigr. Δι' ἐξ χαλκοῦς δύσμορος οὐκ ἔθανεν.

χρυσοῦς: Plut. Galb. 20. ἐκάστω χρυσοῦς διανέμων. id. Pericl. 25. ἀπέστειλεν αὐτῷ μυρίους χρυσοῦς. Polyb. 1. 66. 6. λαβόντας... χρυσοῦν ἕκαστον. Athen. p. 78. F. Poll. 9. 4. 105. καὶ, εἰ μὲν χρυσοῦς εἴποις, προσακούεται στατήρ. Hesych. χρυσοῦς. Πολέμαρχος φησι δύνασθαι τὸν χρυσοῦν παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς δραχμὰς δύο.

χρυσίνος: Alciph. 3. 3. χρυσίνους τέσσαρας. Synes. Epist. 129. ἐδεξάμην χρυσίνους ἐξήχοντα. Theodor. A. E. 2. 13. Moschop. Diet. Att. τὸ δὲ χρυσίνος μόνον αἰεὶ λέγεται, καὶ δῆλον, ὅτι νόμισμα.

νόμισμα. —

Λιγείναιον: Hesych. νόμισμα ἀργυροῦν.

δεκάβοιον: Plut. Thes. 25. ἔκοψε δὲ καὶ νόμισμα, βοῦν ἐγχαράξας... ἀπ' ἐκείνου δὲ φασὶ τὸ ἐκατόμβοιον καὶ τὸ δεκάβοιον ὀνομασθῆναι. Poll. 9. 61. ἀποτίνειν δεκάβοιον.

Ἰαλύσια: Hesych. τὰ ἐν Ἰαλύσῳ νομίσματα.

λεπτόν: Ev. Luc. 21. 2. εἶδεν δὲ τινα χήραν πενιχρὰν βάλουσαν ἐκεῖ λεπτὰ δύο.

τετρώβολον: Plut. Mor. p. 233 C: τὸ παρὰ σου τετρώβολον Λάκωνα ἤξειν. id. Alc. 35. Λυσάνδρου... τετρώβολον διδόντος. Poll. 9. 63.

τριώβολον: Thuc. VIII. 45. τριώβολον... δίδοσθαι. Xen. Hell. 1. 5. 7. δώσειν τὸ τριώβολον. Aristoph. Eq. 51. 800. ὅποθεν τὸ τριώβολον ἔξει.

δραχμή. —

μύριαι: Lucian. Eunuch. 1. 16. καὶ πρόποντα ταῖς μυρίαις... χορὴ παρὰ βασιλείας ἀποφέρεισθαι. (v. δ. Lucian. Tox. 55. δραχμαῖς μὲν μυρίαις.)

χίλιαι: Dem. p. 601. ἐν χιλίαις ὁ κίνδυνος. p. 701. χιλίας ὀφλεῖν, χιλίας ἀποτίνειν. Lucian. D. meretr. 11. 3. χιλίας αἰτεῖν. A δραχμὴ más számnevek mellől is elmaradhat, ha adás-venésről van szó.

17. Időszámítás.

Elmaradhatnak a következő szavak: *ἡμέρα, νύξ, μῆν, περίοδος, χρόνος, ὥρα, ἡλικία.*

ἡμέρα. —

Ez ellipsis már Homerosnál meglehetősen gyakori számnevek mellett. Előfordúl: δεκάτη (4-szer), δωδεκάτη (2), ἐβδομάτη (2), ἐνδεκάτη (3), ὀκτωκαιδεκάτη (3), τρισκαιδεκάτη (1), προτέρα (2). Ezen számok mellett ἡμέρα egyébiránt soha sincs kitéve Homerosnál. Hesiodosnál a következők fordulnak elő: ἐβδομάτη, ἐβδόμη, ἔκτη, ἐνδεκάτη, πέμπτη, τετάρτη, τρισεινάς, τρισκαιδεκάτη. A legrégibb próza sokkal tartózkodóbb; Herodotosnál olvassuk ezeket: IV. 113. τῇ γὰρ δευτεραίῃ ἦλθε ἐς τὸ χωρίον. (v. ö. I. 82. 23. ἡμέρῃ δὲ δευτέρῃ παρήσαν); VI. 106. ἦν γὰρ ἵσταμένου μηνὸς εἰνάτη, εἰνάτη δὲ οὐκ ἐξελεύσεσθαι ἔφασαν. Azonkívül: προτεραίῃ 4-szer (II. 63., I. 126. 84. VII. 212.), (v. ö. azonban I. 12. προτέρῃν ἡμέραν. IX. 57. προτέρῃσι ἡμέρῃσι). II. 151. ἡ ὑστία τῆς ὀρθῆς ὑστέρῃ. (l. lent.) A következő «teljes» kifejezéseket találtam: III. 14. ἡμέρῃ δὲ δεκάτῃ. I. 1. πέμπτῃ δὲ ἡ ἔκτη ἡμέρῃ. I. 84. ἐπειδὴ δὲ τессερεσκαιδεκάτῃ ἐγένετο ἡμέρῃ. IX. 41. ὥς δὲ ἐνδεκάτῃ ἐγένονε ἡμέρῃ. VI. 129. ἡ κυρία τῶν ἡμερῶν. V. 50. ἡ κυρία ἡμέρῃ.

Thuc. még kevesebb ellipsist nyújt. IV. 119. μηνὸς ... δωδεκάτῃ. I. 54. τῇ προτεραίᾳ πρύμναν χρουόμενοι. (v. ö. V. 75. τῇ προτέρᾳ ἡμέρῃ.) ὑστέρᾳ 41-szer, pl. I. 52. II. 22. III. 36. IV. 13. stb. E mellett a teljes kifejezések egész sora: IV. 101. ἐβδόμη καὶ δεκάτῃ ἡμέρα. II. 19. ἡμέρα ὀγδοηκοστῇ. VII. 42. τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ. III. 76. τετάρτῃ ἢ πέμπτῃ ἡμέρᾳ. I. 60. τессαρακοστῇ ἡμέρᾳ. I. 108. δευτέρᾳ καὶ ἐξηκοστῇ ἡμέρᾳ. VIII. 23. τρίτῃν ἡμέραν αὐτοῦ ἦκοντος.

Nézzük a részletes anyagot:

ἀγόραιος: Act. Ap. 19. 38. ἀγόραιοι ἄγονται. Joseph. A. J. 14. 10. 21. προσελθὼν μοι ... ἄγοντι τὴν ἀγόραιον. Suid. ἀγόραιος. ἡ ἡμέρα, ἣ ἡ ἀγορὰ τελεῖται.

ἀρτία: Hippocr. p. 122 G: οἱ τριταιοφύες ἐς ἀρτίας μεταπεσόντες δύσκολοι. p. 964 B: τὰ δὲ παροξυνόμενα ἐν ἀρτίῃσι κρίνεται. p. 1012 C.

γενέθλιος: Plut. Mor. 717 B: τὴν Σωκράτους ἀγαγόντες γενέθλιον. id. Pomp. 79. Philo. V. M. 1. Ζητούντες γὰρ ἐκ πολλοῦ τίς ἄρα ἡ τοῦ κόσμου γενέθλιος.

δεκάτη: Hom. A 54, Q 665, K 29 ἐννῆμαρ — | τῇ δεκάτῃ. 183 ἐννῆμαρ — αὐτὰρ δεκάτῃ. Aristoph. Av. 494. δεκάτῃν γὰρ ποτε παιδαρίου κληθεὶς ὑπέπινον. Demosth. p. 1016. δεκάτῃν ὑπὲρ τοῦ παιδὸς ἐστύσαι. p. 1001. οὐδ' ἂν ἐπόνῃσε δεκάτῃν οὐδεὶς παιδίου. διχομηνία: Sept. Sirac. 39. 15. ὥς διχομηνία ἐπληρώθη.

δευτεραῖα: Herod. l. fönt.

δυοκαιδεκάτῃ: Hippocr. p. 493. 46. μέχρι δυοκαιδεκάτης.

δωδεκάτῃ: Hom. A 425 δωδεκάτῃ ... ἐλεύσεται. δ 747 δωδεκάτῃν γε γενέσθαι.

ἐβδομάτῃ: Hom. x 81, ξ 252. Hesiod. Op. 41. Μέσση δ' ἐβδομάτῃ.

ἐβδόμη: Hesiod. Op. 6. ἐβδόμη, ἱερὸν ἡμαρ. Aristot. H. A. 7. 12. πρὸ τῆς ἐβδόμης. id. Pol. 5. 3. Lucian. Pseudol. 16. Athen. p. 522 C.

ἐβδομηχοστή: Hippocr. Epid. 7. p. 1211 E: Ἐβδομηχοστῇ ὁ πυρετός ... ἐφύγεν.

ἔκτῃ: Hesiod. Op. 18. Ἐκτῇ δ' ἡ μέση. Demosth. p. 1039. 5.
τῇ γ' ἔκτῃ τοῦ ... μηνός.

εἰνάτῃ: Herod. VI. 106. (l. fönt.) Hesiod. Op. 772. ὀγδοάτῃ
τ' ἐκάτῃ τε. δῶν γε μὲν ἤματα μηνός ... ἔργα πένεσθαι.

ἐνδεκάτῃ: Hom. β 374, δ 588, Ω 666. Hesiod. Op. 774.

ἔνῃ: Antiphon. p. 143. 43. Μελλόντων ἔσσεσθαι μοι ἀγώνων
... τῇ ἔνῃ. Aristoph. Ach. 772. τοὺς θρόικας ... παρῆναι δ' εἰς ἔνῃ.
id. Eccl. 776. καὶ ἔνῃς ἔλθῃς. Dio Cass. 47. 41. ὅτι τε εἰς ἔνῃς μάχῃ
γενήσοιτο. ἔνῃ καὶ νέα: Aristoph. Nub. 1131: Ἐδῶς μετὰ ταύτην
ἔσθ' ἔνῃ καὶ νέα, Lys. p. 167. 8. τῇ ἔνῃ καὶ νέα. Dem. p. 96. Ἐκα-
τομβαιῶνος ἔνῃ καὶ νέα. Plut. Sol. 25. αὐτὴν μὲν ἔταξε ταύτην ἔνῃ
καὶ νέαν καλεῖσθαι. Diog. L. 1. 57. Etym. M. p. 582. 49.

ἐτέρᾳ: csak részleges jelentésváltozás: Rhés. 449. θατέρᾳ
δ' ἀπ' Ἰλίου οἶκον εἶμι. Xen. Cyr. 4. 6. 10. Ἄν αὐρίον ἔῃς πρῶ, τῇ
ἐτέρῃ ἂν ἀλλίξοιο παρ' ἡμῖν.

κρίσιμος: Menand. (ap. Poll. 4. 178.) Κρίσιμος γὰρ αὐτὴ
γίγνεται.

κυρία: Herod. l. fönt. Demosth. p. 544. 19. ἐπεὶ ἤκεν ἡ
κυρία τοῦ νόμου. Synes. p. 215 D: καὶ ἡ κυρία παρῆναι δοκεῖ. Suid.
ἡ κυρία. ἡ ὠρισμένη καὶ ἐμπρόθεσμος ἡμέρα.

νέα: Plat. Leg. p. 849 B: τῇ νέᾳ ... μηνός. ἔνῃ καὶ νέα ...

l. s. v. ἔνῃ.

ὀγδόῃ: Plut. Thes. 36. ὀγδόῃ Πυανεψιδῶνος.

ὀκτωκαιδεκάτῃ: Hom. ε 279, η 268, ω 65 ὀκτωκαιδεκάτῃ.

πέμπτῃ: Hesiod. Op. 798. πέμπτας δ' ἐξάλευσθαι. Aristoph.
Nub. 1131. πέμπτῃ. A keresztény íróknál: Niceph. Patr. Cpol. τὰς
πέμπτας φυλάττειν.

προθεσμία: Aeschin. p. 6. 14. Plat. Leg. p. 954 D, E:
Μηδεμίαν εἶναι προθεσμίαν τῆς ἐπιλήψεως. Demosth. p. 952. 19.
λαβέ ... τὸν τῆς προθεσμίας νόμον. Lucian. Nigr. c. 26. ἐπειδὴν ἡ
προθεσμία παρέλθῃ. id. Pisc. 52. Diosc. 7. 4. οὐδ' ὠρισμένην ἔχει
προθεσμίαν. Basil. p. 95. 19. τὴν προθεσμίαν τῆς καταβολῆς.

προτέλεια: Suid. προτέλεια ἡμέραν οὕτως ὀνομάζουσιν, ἥ
εἰς τὴν ἀκρόπολιν τὴν γαμουμένην παρθένον ἄγουσιν οἱ γονεῖς.

προτέρα: Herod. l. fönt. Aristot. H. A. 6. 2. τῇ προτέρᾳ ἡ
ἐκλείπεται. A költségzetben már Hom. óta, v. ö. π 50 ἄρα τῇ προ-
τέρῃ ὑπέλειπον.

προτεραιά: Herod. VII. 212. IX. 9. l. fönt. Plat. Charm.
p. 153 A, Charm. 176 D. Phæd. 58 A: τῇ προτεραιᾷ τῆς δίχης. Plut.
Mor. 127 A: Τιμόθεος εἶπε τῇ προτεραιᾷ. Dem. p. 553. 10. Lys. p.
153. τῇ προτεραιᾷ ἢ ἀνῆγγετο. Polyb. 3. 83. 7.

τελευταία: Xen. Hell. 6. 4. 16. γυμνοπαιδιῶν τε οὐσης τῆς
τελευταίας. (Soph. OR. 1528. τὴν τελευταίαν ἰδεῖν ἡμέραν.)

τετάρτῃ: Xen. Anab. 4. 8. 21. τρίτῃ δὲ καὶ τετάρτῃ
ἀνίσταντο.

τρισεινάς: Hesiod. Op. 812. Παῦροι δ' αὐτε ἴσασι τρις-
εινάδα μηνός ἀρίστην.

τρισκαιδεκάτῃ: Homer. τ 202 τρισκαιδεκάτῃ δ' ἄνεμος
πέσει. Hesiod. Op. 778. Μηνός δ' ἱσταμένου τρισκαιδεκάτῃν ἀλέασθαι.
Hippocr. p. 48. Lucian. Fugit. 23.

τριταία: Hippocr. p. 156 A: ἐς τὴν τριταίαν.

τρίτη: Eurip. Alc. 321: ἐς τρίτην μηνός. Xen. Cyr. 6. 3. 11. teljesen, éppígy Aristoph. Lys. 612. τῇ τρίτῃ: Xen. Hell. 3. 1. 1. διὰ τρίτης: Aelian. N. A. 4. 57. Hippocr. p. 779 F.

ὀστάτη: Herod. II. 151. (I. fönt.) Plut. Cic. 7. τὴν δίκην ὑπερδέσσει... εἰς τὴν ὑστάτην ἐκβαλλόντων.

ὕστεραία: Herod. II. 141. ὥστε τῇ ὑστεραίῃ... πεσεῖν πολλούς. IV. 113. ἐς ὑστερατὴν ἐλθεῖν IX. 8. v. ö. még VII. 119. 212. I. 77. 126. 133. (de VIII. 22. τῇ ὑστεραίῃ ἡμέρῃ.) Thuc. 41-szer használja. (I. Bétant: Lex. Thuc.) Plat. Protag. 318 A. Leg. 756 C. Epist. 7. p. 346 D. Men. p. 240 C: τῇ ὑστεραίᾳ τῆς μάχης. Crit. p. 44 A. Hippocr. p. 339. 43. Xen. Cyrop. 8. 3. 9. ἡνίκα ἡ ὑστεραία ἦκε. Demosth. p. 54. 125. ἔπειτα εἰς τὴν ὑστεραίαν ἀναβάλλεσθαι. p. 708. 12. εὐθὺς τῇ ὑστεραίᾳ. Alciph. 3. 72. εἰς τὴν ὑστεραίαν δὲ παρὰ τὸν ἑαυτῆς ἦγαγε πατέρα. Diodor. 20. 30. ἄλλοι... εἰς τὴν ὑστεραίαν ἡθροίσθησαν. Synes. Ep. 108. ὁ δὲ ἀγὼν τῆς ὑστεραίας.

νύξ. —

ἀμφιλύχη: Oppian. Cyneg. 3. 306. πρώτη ὑπ' ἀμφιλύχῃ. Apoll. Rhod. 2. 672. ὅτ' ἀμφιλύχῃν καλέουσιν. Anth. Pal. 7. 583. τρισσὴ δ' ἀμφιλύχῃ δρόμον ἦνυσε. (v. ö. Hom. H 433 ἀμφιλύχῃ νύξ.)

ὀρφναία: Apoll. Rhod. 2. 671. οὗτ' ἔτι λίγην ὀρφναίῃ πέλεται.

μήν. —

μητροφῶς: Ptolem. Math. comp. 7. 3.

προστατήριος: Plut. Mor. p. 655 E: παρ' ἡμῖν ὁ μὲν μὴν καλεῖται Προστατήριος.

περίοδος. —

ἑξάμηνος: Herod. IV. 25. τὴν ἑξάμηνον καθεύδουσι.

ἡλιαχῇ: Plut. Cæs. 59. Περὶ τὴν τότε οὖσαν ἡλιαχῇ.

ὀλίγη: Pausan. 8. 16. 5. συνεχλείσθη δι' ὀλίγης.

τριετηρίς: Aristot. Pol. 5. 8. 10.

τρίμηνος: Herod. II. 124. ἐργάζοιτο τὴν τρίμηνον ἐκάστην.

χρόνος. —

ἐν ἀκαρεῖ: (Aristoph. Pl. 244. ἐν ἀκαρεῖ χρόνῳ.) Lucian. Asin. 37. ὥστε ἐν ἀκαρεῖ πάντα πεπλησθαι αἵματος. Philop. 21. ἐν ἀκαρεῖ τῆς νυκτὸς οὐσης. Természetesen ἐν ἀκαρεῖ lehet semleges kifejezés is, ekkor az ellipsis esik.

ἀκαρη: (masc. sing. acc.) Aristoph. Nub. 496. αὐθις ἀκαρῇ διαλιπὼν δικάζομαι. Alciph. 3. 7. ἐβρόσαστό με ἀκαρῇ μέλλοντα παρὰ τοὺς πλείονας ἵεναι.

δειπνηστός: Hom. ρ 170 ὅτε δὴ δειπνηστός ἔην. Nic. Th. 761.

δείελος: Hom. Φ 232 εἰς ὅθεν ἔλθῃ δείελος ὀφεί δύνων.

ἐκμήνος: Plat. Leg. 916 B: ἐντὸς ἐκμήνου. Dio Cass. 59. 6.

ἑξάμηνος: Xen. Hell. 2. 3. 9. ἐς δ' ὁ ἑξάμηνος... ἐτελεύτα.

ἐσπερίος: Aristot. H. A. 9. 34. ἄχρι ἐσπερίου (esetleg neutr.).

μακρός: διὰ μακροῦ: teljesen: Aesch. Pers. 741. διὰ μακροῦ χρόνου. De Eurip. Hec. 320. διὰ μακροῦ γὰρ ἡ χάρις. Phoen.

1069. διὰ μακροῦ μὲν . . . ἄκουσον. Thuc. VI. 15. οὐ διὰ μακροῦ ἔσφηλαν τὴν πόλιν.

μικρός: ἐν μικρῷ: teljesen: Pind. Ol. 12. 12. ἐν μικρῷ χρόνῳ. De: Eurip. Tr. 1040. Πόνους τ' Ἀχαιῶν ἀπόδος ἐν μικρῷ μακροῦς θανούσα. Xen. Eq. 7. 15. κάμπτειν ἐν μικρῷ. Veet. 5. 32. ἐν μικρῷ πολὺ καταλιπὼν τὸ ἐπιφερόμενον.

ὀλίγος: Thuc. II. 85. ἡ δὲ ὀλίγου μελέτη. V. 66. ὁρῶσι δὲ ὀλίγου τοὺς ἐναντίους ἐν τάξει ἡδὴ πάντας.

πολλός: πολλοῦ: Aristoph. Nub. 915. θρασὺς εἰ πολλοῦ. ἐκ πολλοῦ: Polyb. 10. 4. 2. ἐκ πολλοῦ μὲν οὐκ ἐτόλμα μεταπορεύεσθαι. (de 2. 3. 3. ἐκ πολλοῦ χρόνου.) Dionys. A. R. 7. οὐκ ἐκ πολλοῦ προείδοντο τὴν ἐσομένην τοῦ σίτου σπάνιν.

ῥα. —

ἐσπερία: Oppian. Cyn. 1. 138. 'Εσπερίησιν δὲ ἡέλιος ζυγὰ κλίνει. Manetho. 2. 422.

ἔφα (ἡοίη): Hom. δ 447 πᾶσαν ἡοίην μένομεν τετληότε θυμῷ. Synes. Ep. 51. ἔφας ἀρχομένης.

ἑωθενή: Polyb. 1. 53. 4. ποιησαμένου τὸν ἐπίπλουν ὑπὸ τὴν ἑωθενήν. 1. 60. 6. Sept. Macc. 5. 30.

θερεία: Herod. I. 189. τὴν θερείην πᾶσαν αὐτοῦ ταύτη διέτριψαν.

ὀφία: Ev. Joann. 6. 16. 'Ὡς δὲ ὀφία ἐγένετο. Marc. 1. 32. ὀφίας δὲ γενομένης. Más kiegészítéssel: Thuc. III. 74. περὶ δειλὴν ὀφίαν. VIII. 26.

πανσέληνος: Herod. VI. 106. ἔμενον τὴν πανσέληνον. VI. 20. Plat. Epin. 990 B: ἄρουσα μῆνα καὶ πανσέληνον πρώτην.

πρωία: Matth. 27. 1. πρωίας γενομένης. Joann. 18. 28. ἡν δὲ πρωία. Joseph. A. J. 7. 8. 1. καθ' ἐκάστην πρωίαν. Phot. p. 468. 22. πρωίαν οὐ λέγουσι καθ' αὐτὸν, ἀλλ' ἐν συντάξει δειλὴν πρωίαν. Az adverbium azonban már Hom. óta ismeretes; πρόφην: Hom. Ω 500: τὸν σὺ πρόφην κτείνας. Thuc. III. 113. οὐδενὶ ἐμαχόμεθα χθές, ἀλλὰ πρόφην ἐν τῇ ἀναχωρήσει.

ὑετία: Ptolem. De app. p. 71 A. Gemin. El. Astr. p. 66 D.

ὕστατίη: Quint. Smyrn. 14. 315. τὴν . . . λίπεν . . . ἀνοιμώξασαν ἐφ' ὕστατὴν βιότοιο.

χειμερινή: Herod. I. 102. καὶ τούτους σιτέεσθαι τὴν χειμερινῶν. (v. ö. II. 24. τὴν χειμερινὴν χώραν.)

ώραία: Herod. IV. 28. ἐν τῷ χειμῶνι τὴν μὲν ὥραιην οὐκ ὕει. Dem. p. 1292. τὴν ὥραιαν περιμένειν. Polyb. 3. 16. 7. Pausan. 4. 10. 7. Apoll. Rh. 3. 1390. μίμνει ἐς ὥραιην. Phrynich. (Bekker: Anecd. p. 73. 31.) ὥραιαν τὴν ὥρην. ἡ δὲ τοιαύτη τροπὴ Ἀττικοῖς ἰδία.

Itt említendő meg: ἐξ αὐτῆς (sc. ὥρας). Theogn. 231. ἄτη δ' ἐξ αὐτῆς ἀναφαίνεται. Arat. 641.

ἡλικία. —

νέα: Plat. Polit. 409 A: ἐκ νέας ἐν πονηραῖς ψυχαῖς τεθράφθαι. Synes. Ep. 68. ἀρετὴν ἐκ νέας ἄσκει.

18. Törvényhozás, kormányzás.

Elmaradhatnak a következő szavak: ἀρχή, βουλή, δίκη, ψῆφος.

ἀρχή. —

δικτατωρία: Plut. Mor. p. 318 C: Κορονήλιον δὲ Σύλλαν
... ἐπιτίθησι μοναρχίαις καὶ δικτατωρίαις. Dio Cass. 43. 14. ὅσοις
τῇ πρώτῃ δικτατωρείᾳ ἐκέχρητο.

ἐκμηνοσ: Polyb. 6. 34. 3. διελόντες ἀνὰ μέρος τῆς ἐκμήνου
τὴν δέμνηον ἄρχουσι.

ὑπατος: Dio Cass. 62. 63. ὥστε καὶ τὸν γαμβρὸν καὶ πρὶν
στρατηγῆσαι τὴν ὑπατον λαβεῖν. (v. ö. 44. 22. τὴν ὑπατον ἀρχήν.)

βουλή. —

σύγκλητος: Diod. Sic. 4. 83. ἡ σύγκλητος τῶν Ῥωμαίων.

ψῆφος. —

ἴση: Aristoph. Ran. 685. κελαδεῖ δ' ἐπὶ κλαυτον ἀγθόνιον νόμον,
ἕως ἀπολεῖται, καὶν ἴσαι γένωνται. (v. ö. Plat. Leg. 946 A.)

λευκή: Lucian. Harm. 3. ὅσῳ τὴν λευκὴν ἀεὶ καὶ σώζουσιν
φέρεις.

δίκη v. τίμη. —

ἀξία: Herod. IV. 196. ἡ ἀξίη τῶν φορτίων. IV. 201. VII.
39. Thuc. VII. 77. ταῖς παρὰ τὴν ἀξίαν νῦν κακοπαθείαις. VI. 68.
τῆς ὑμετέρας αὐτῶν ἀξίας μνησθέντες. Plat. Polit. 257 B: τῶν ἀν-
δρῶν ἕκαστον θέντος τῆς ἴσης ἀξίας. Leg. p. 865 C. 936 D: διπλασίαν
τῆς ἀξίας ... κομίζεσθω. κατ' ἀξίαν: Phædr. 247 C: οὔτε ποδ'
ὕμνήσει κατ' ἀξίαν. Pol. 496 A: ὅταν αὐτῇ πλησιάζοντος ὀμιλῶσι
μὴ κατ' ἀξίαν. Aeschin. p. 13. 40. τῆς ἀξίας. Xen. Mem. 1. 6. 11. ἀλλ'
οὐδ' ἔλαττον τῆς ἀξίας λαβών. Cyrop. 4. 1. 2. τὴν ἀξίαν ἐκάστω ...
ἀποδιδόναι. Anab. 6. 6. 33. τὴν ἀξίαν ἐκάστοις νεῖμαι. Aristot. Eth.
9. 1. τὴν ἀξίαν τάττειν (és többször). Polyb. 1. 68. 8. τῶν ἱππῶν
ἀπῆτουν τὰς ἀξίας. Dionys. A. R. 5. 31. Lucian. De mort. 30. 1.
ἀποτίνειν τὴν ἀξίαν.

διπλασία: Plat. Leg. 762 D: τὴν διπλασίαν πραττέσθω.
Demosth. p. 733. τὴν διπλασίαν καταδικάζειν. (v. ö. Thuc. I. 86.
διπλασίας ζημίας.)

δεκαπλασία: Demosth. p. 726. Polyb. 22. 5. 15. δεκαπλα-
σίαν αὐτὴν δύναται ποιεῖν τῆς νῦν ὑπαρχούσης.

ἐρήμη: Thuc. VI. 61. ἐρήμη δίκη. De: Plat. Apol. 18 C:
ἀτεχνῶς ἐρήμην κατηγοροῦντες. Demosth. p. 542. τὴν ἐρημον δε-
δωκότα.

ἡμολία: Plat. Leg. 965 D: τὴν ἡμολίαν τοῦ τιμήματος
ἀποτινέτω.

ἴση: Soph. OR. 810. οὐ μὲν ἴσην γ' ἔτισεν. Demosth. p. 179.
Dio. Cass. 47. 1.

κενή: Aristot. De respir. c. 1. ἀπόντων κενὴν κατηγορεῖν.

Ez ellipsisnek eredetileg csak oly igék mellett lehetett helye, a
melyek azt jelentették «valamit megfizetni, büntetésből megtéríteni». Így

találjuk ezt: Homerosnál is: A 128 Ἀχαιοὶ τριπλῇ τετραπλῇ τ' ἀποτίσσομεν. v. ö. Plato: Leg. 982 B: ζημιούτω διπλῇ. 868 A: διπλῇ τὸ βλάβος ἐκτίσῃτω. 878 C: τετραπλασίαν ἐκτίνειν Polit. 257 A: τάχα ... ὀφειλήσεις ταύτης τριπλασίαν.

(Folyt. köv.)

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Révay József: A gimnáziumi latin olvasmány. (Kritika és program.) Budapest, 1916. Eggenberger. 22 lap. Ára 50 f.

E tanulmányban, mely különben a késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum 1915/16. tanévi értesítőjében is megjelent, a szerző a latin tanítás legfontosabb elemét, a gimnáziumi latin olvasmány kérdését akarja a tanterv-változás előtt vizsgálat tárgyává tenni. Előbb azonban védi a latin nyelv tanárait, a kiknek munkáját a közvélemény eredménytelennek vallja, pedig más tárgyak tanárai sem tudnak nagyobb eredményt elérni. Révay teljesen kielégítőnek tartja az eredményt a mai tanterv és utasítások keretén belül. Ha baj van, ennek forrását az utasításokban kell keresni, mert nincs szilárd elvi alapjuk és «intemperantia» jellemzi őket. Sok fölöslegest követelnek a nyelvtanból, holott egy iskolai év alatt jól és alaposan elvégezhető az egész alaktan. Ép így elvégezhető a következő év alatt az egész mondattan. Ki kell küszöbölni az iskolából egyszer s mindenkorra a magyarról latinra való fordítást, a stílusgyakorlatokat, minden latin tanítás igazi eredményességének megölőjét. Helyettük minél több latin auctort kell olvastatni, ezt megelőzőleg minél nagyobb szókincset sajátíttasson el a tanár a tanulókkal.

Igazi eredményt tehát Révay szerint csak sok olvastatással lehet elérni, csak így lehet megismertetni a római kultúrát. Nem helyesli Kármán nézetét, hogy csak olyat olvastassunk, a minek tartalma örökbecsű és erkölcsileg kiaknázható; nem elégszik meg azzal, hogy főleg az állampolgári nevelés szempontjából válaszszzák ki az olvasmányokat; a latin tanítás egyetlen célja legyen az olvastatás, a latin kultúrának minél nagyobb arányú megismertetése, a mit a helyes kiszemelés valósíthat meg csupán.

Itt pedig csak egy szempont a helyes: a változatos és érdekes olvasmány, minél nagyobb kör, minél több műfaj, sok író élvezetes szemelvényekben. Révay merevnek tartja Kármán tantervét, mely csak négy nagy íróat kíván tárgyaltatni (és nem veszi figyelembe, hogy az 1879-i tanterv megalkotója más írókat is felvett a kánonba); szűkmarkúnak tartja az én javaslatomat is (pedig az V. osztályban Livius mellett szükségesnek tartok egy latin anthológiát, ép úgy a VI. osztályban Vergilius mellett egy történetfrókból álló chrestomathiát) és egészen alaptalanul azt a népszerű vádat hangoztatja, hogy a latin

tanterv, nemcsak az utolsó, hanem valamennyi előző hivatalos tanterv nem egyéb, mint a porosz tanterv szolgálai utánzata.

Révay szerint a latin olvasmányok öt tárgykörre vonatkozzanak. Ismertessék meg 1. Róma politikai történetének nagy eseményeit (Livius, Tacitus, Valerius Maximusból való anekdoták); 2. ismertessék meg Róma művelődéstörténetét (Phædrus, Ovidius, Plautus, Terentius, Plinius és Cicero levelei, Plinius Nat. Hist-ja, Martialis, Catullus, Tibullus, Propertius, Cato, Vergilius, Gellius, továbbá feliratok, közmondások és anekdoták); 3. világnézetét (Cicero, Horatius, Seneca, Tacitus Agricolája); 4. vallási életét, beleértve a fejlődő kereszténységet (Cicero, Minucius Felix, Tertullianus, Lactantius, esetleg Augustinus is); végre 5. ismertessék meg a magyarországi latin irodalmat (a Gellért-legenda, Rogerius, Kézay, Anonymus, Galeotti, Bonfini, Katona, esetleg Janus Pannonius, egy-két fejezet sz. István és Kálmán törvényeiből). Természetesen csak chrestomathiák útján lehetne ily változatos olvasmánysorozatot a tanulók kezébe adni. Révay úgy képzei a dolgot, hogy minden osztálynak legyen egy latin olvasókönyve az összes ódával auctorokkal. E hat kötetet egy hivatalos bizottság megállapodásai értelmében a kormány megbízásából egy tanár szerkesztsze meg és imperative vezessék be az ország minden gimnáziumába, «a minek minden irányban csak jó hatása lenne».

Nem szükséges itt bővebben ismertetnem Révay tantervét, melyet az egyes osztályokra vonatkozólag részletez és megokolni igyekszik. Az eddigiekből is kiviláglik, hogy ezúttal egy buzgó szakember «intemperantia»-ja túlságosan elvetette a sulykot. Hasonló jelenség más tárgynál is előfordult; Cholnoky Jenő minden iskolaosztályba be akarja vinni a földrajzt, Zemplén Jenő a fizikát, de javaslatukban megfelelő óraszámot is követelnek. Révay, úgy látszik, elégtelnek tart a III—VIII. osztályban 32 órát, és ebbe a kis óraszámba egy nagy és változatos latin irodalmat akar beszorítani. Súlyosbítja e túlzást, hogy az olvasmányokhoz vezető nyelvtani tudás elsajátítását könnyűnek tartja, hogy csak úgy röptében két évet szán rá, mert hiszen ebben a két évben igen sokat akar olvastatni is, mindjárt a második évben Livius eredeti szövegében. Germanistáink a német grammatikát négy évre osztják fel és ellenőrzésül német szövegű írásbeli dolgozatokat iratnak. Hogyan is tudhatná másképp a tanár ellenőrizni a tanulók nyelvi és nyelvtani tudását? Azonkívül a latin grammatikának megbecsülhetetlenül fontos szerepe van a gimnáziumban egyáltalán, melyet nem pótolhat semmi más; ezt itt szintén fölösleges fejtegetnem. Kis számú osztályban, csupa zseniális fiúkkal bizonyára sokkal többet lehetne olvastatni, de úgy látom, Késmárkon is a közepes és gyenge tanulók vannak a többségben és ezeknek agya igen egészséges ellenállást tud kifejteni túlzott követelményekkel szemben. Mert Révay széles terjedelemben és alaposan is kívánja olvastatni a nagy írókat; így pl. az Aeneis VI. énekét Norden nagyszabású kiadása nyomán kívánja magyaráztatni. Honnan vegyük ehhez a biztos nyelvtani alapot, ha csak úgy röptében végzünk a latin grammatikával, és honnan vegyük az időt? Bizonyára adósságot fog leróni a gimnázium, ha egy chrestomathiával hazai latin irodalmunkba is bevezeti növendékeit; de ezt a segédkönyvet a magyar irodalom és a történelem tanárának is bele kellene vonni tárgyalásaiba. Mert a gim-

náziumban, ha igazán meg akar felelni eredeti rendeltetésének, a tudós szellem fejlesztésének, másképp kellene tanítani az egyes tantárgyakat, másképp kellene szerkeszteni tankönyveit is, mint más középfokú iskolában. A fizikusnak itt Newton tantételét eredeti szövegében kellene bemutatni, a keresztény hittanárnak kellene olvasatni az egyházatyákat, az önképzőkör egyik szakosztályában latin olvasókörnek kellene alakulni, a hol Plautus, Terentius és más kedves író is szórakoztathatná az ifjúságot stb. De közös latin tanításban, a szűkre szabott időben igazán csak azt lehet tárgyalni, a mi a modern kultúrának jelentős római eleme, a mi hatott eddig is és hason ezután is, mert különben hazai kultúránk elveszíti történeti alapját és beáll egy modern barbarizmus korszaka.

Eltekintve attól, hogy Révay változatos tanterve alapján nagyon tarka lenne a tanítás, a mi Wolf Frigyes Ágost szerint minden komoly iskolai munkának megölelje, feltűnő, hogy szerzőnk oly könnyűnek hiszi annak a sok írónak iskolai magyarázatát. E fölött még keveset gondolkodott, s ha ezt nekem nem akarja elhinni, higgye el annak a kiváló tudósnek, a kiről halálakor folyóiratunkban lelkes odaadással emlékezett meg, Leo Frigyesnek. Pár év előtt a német Gymnasialverein felkérésére előadást tartott Göttingában gimnáziumi tanárok előtt e czímen: «Über die römische Litteratur und die Schullektüre.»¹⁾ E nagy mester szintén nagyon szűkre szabja a latin iskolai olvasmányok körét, s ha Révay el fogja olvasni nyomós érveit, meg fogja lepni, hogy mily sok pontban megegyezik Leo, a nagy philologus, és Kármán, a nagy pedagógus. De valamint az előadást követő vitának elszomorító jelensége az volt, hogy a hallgatóság nagy része nem igen tudta méltányolni Leo érveit, melyeket kétszer iparkodott megvilágítani Wendland Pál is, ép oly különösnek tűnt fel nekem, hogy Révay Kármánt felületességgel vádolja Tacitust illetőleg, a helyett, hogy álláspontját megérteni és kellőleg értékelni iparkodott volna, a mi még nem jelenti azt, hogy ezt az álláspontot helyesnek is tartja.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

A budai basák magyar nyelvű levelezése 1. 1553—1589. A. M.

Tud. Akadémia nyelvtud. bizottsága megbízásából szerk. Takáts S., Eckhart F., Szekfü Gy., a Feridun-alapítványból. Budapest, 1915. N.8-r., VI + 546 l. Ára 12 K.

Hasznos szolgálatot tettek a kiadók e kötettel a magyar történelemnek, a műveltség- és irodalomtörténetnek s a magyar nyelv-tudományak egyaránt. A török hódoltság igazi történetét, a basák gazdasági, vallási és nemzetiségi politikáját egyfelől e levelekből ismerhetjük meg²⁾; a műveltség- és irodalomtörténetnek is számos

¹⁾ Megjelent «Das humanistische Gymnasium» 1910. évi folyamának 166. és következő lapjain. (Érdemes volna lefordítani.)

²⁾ V. ö. ezek alapján Takáts S.-tól: A budai basákról, Tört. Szemle 1912. 40—73.

adatot szolgáltatnak ¹⁾; de különösen fontosak a magyar nyelvtörténet szempontjából. A nyelvtudományi célznak megfelelően a kiadók «egyedül az eredeti és az egykori másolati darabokat» vették figyelembe. A hol eredeti és egykorú másolat közt lehetett választani, az eredetit közölték «híven» — az eredeti helyesírással (v. ö. az Előszót). Ma ez is a természetes követelmény.

E kötet mintegy kiegészíti Szalay Ágoston Négy száz magyar levelét a XVI. századból és Deák Farkas Magyar hölgyek leveleit (M. Leveles-Tár I—II. Pest, 1861, 1879) s azoknál, különösen a Deáknál, tökéletesebb és mintaszerű, minthogy nem átírt közlésű s így nyelvtudományi célra mindenként használható. Kerek 35 év levelezését foglalja magában e kötet, túlnyomó részben maguknak a basáknak magyar nyelvű leveleit, melyeket egykorú magyar íródeákjaik írtak; e mellett vannak benne más levelek is, melyek a budai basákeihez kapcsolódnak. Mindezek egykori érdekes magyarságukkal, nyelvtörténeti, különösen nyelvjárástörténeti sajátágaikkal és stílustörténeti adataikkal méltán megérdemlik a behatóbb tanulmányozást minden irányban.

A magyar nyelv használata szempontjából nevezetes, hogy a budai basák a bécsi udvarral csak magyarul leveleznek és arra kényszerítik, hogy magyarul válaszoljon. E célból magyar íródeákat tartanak, kik hazafias munkát is végeznek s nem érdemlik meg, hogy «renegát» névvel illessék a kiadók ²⁾, ha a török szokás szerint magyar vallásukat el is kellett hagyniok,

E többnyire jó magyarsággal írt levelek — melyek mindenikénél megvan a kiadásban, hogy honnan közöltetett s így ellenőrizhetők is — év szerint és helyileg is meg levén jelölve, sok értékes adattal szolgálnak a történeti magyar nyelvtannak és nyelvjárástannak. A sokféle hang-, szó- és mondattani sajátágon kívül igen érdekesek a magyar helyesírás XVI. századi fejlődése szempontjából is; *ö-ző, ö-ző* és egyéb nyelvjárási sajátágaikkal meg más, e korbéli irodalmi emlékek nyelvjárási megállapítása céljából is felhasználhatók, mint ezt majd alkalmilag gyakorlatilag is igazolni fogom. Érdekesek bennük a különféle árnyalatú, igeidő-alakok és igemódok is. A jó magyaros szólások és közmondások meg, melyek gyakran fordulnak elő e levelekben, magyar irodalmi nyelvünk fejlődésére szolgáltatnak adatokat.

A kötet elején hasonmásban Musztafa basa egyik levelének egy részlete van, a mely mellett még több ilyen melléklet is elfért volna az eredeti egybevetésére. A kötet végén meg részletes tartalomjegyzék van, mely megkönnyíti az áttekintést a levelek tartalmára vonatkozólag.

Sajtóhiba kevés van a műben (pl. Előszó VI. l. megtisztelő szíves e h. megtisztelő szíves; 31. l. smegh e h. esmegh, stb.), melyet mindenképen értékesnek s nyelvészeti szempontból nagyon fontosnak tartok; folytatását s készülő név- és szómutatóját is örömmel várnök.

(Budapest.)

ERDÉLYI LAJOS.

¹⁾ V. ö. u. o. 50. és Szondy két énekes apródjára az itt ism. mű 8—9, Ali basa levele Krusith Jánoshoz.

²⁾ V. ö. az Előszót V. és pl. Görög Antal, Szólimán deák levelét ism. mű 15. l.

Jánosi Béla: Schedius Lajos æsthetikai elmélete. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. XXIII. k. 6. szám 1916. 8-r., 57 l. Ára 1-50 K.

Irodalomtörténetírásunknak egyik nagy hiánya, hogy bölcselőink és esztétikusaink munkásságáról javarészből megelégedezik. A magyar bölcsélet története még történetírójára vár. Legnagyobb bölcselőink életével és rendszerével kimerítőleg foglalkozó monografiáink nincsenek. A XVIII. és XIX. századi bölcséleti harcainknak lefolyásáról még mindig csak az aktualitás-szülte polemikus iratokból értesülhetünk. Költőink közül csupán a legnagyobbak esztétikai álláspontjára derítettek némi fényt.

Schedius Lajos a pesti egyetemen a magyar tudományos élet fellendülésének korában az esztétikát tanította. Kantnak, Schellingnek rendszerei, a populárfilozófusoknak műelméletei majdnem egy időben jutottak el hazánkba s itt hivatott mesterek feladata lett volna a spekulatív esztétikát nemzeti törekvéseink belső körébe vonni, irodalmi életünkkel összekapcsolni. Az esztétikai tudomány nemzeti talajba való átültetésének és a származás magyar bölcséleti nyelv kiművelésének feladata azonban hivatott megoldóra nem talált. Képzett, derék tudósaink sajátságosan, ma érthetetlenül közönyösek nemzeti egyéniségünk esztétikai érvényesítésével s irodalmunk és művészetünk rejtett kincseivel szemben. Schediusnak, tudománya képzett, de terméketlenül egyoldalú munkásának elméletét tárgyalja szokott elemző, pragmatikus módszerével Jánosi. Esztétikájának minden pontját sorra veszi s a történeti és elméleti szempont érvényesítésével fejtegeti jelentőségüket, forrásait, számot ad hatásukról és rámutat arra, hogyan ítélték meg mások az eklektikus író rendszerét.

Schedius helyéről a műbölcséletben eddig csak annyit tudtunk, hogy a Schellingre támaszkodó eklektikus írók körébe tartozik; Jánosi kimutatja, hogy Schedius esztétikája nem csupán Schelling visszhangja, hanem a német műbölcsélet több ellentétes irányának eredményeit szerencsés kézzel egyesíti és így ment marad a Schellingiskola túlzásaitól. Természetesen a schediusi rendszer alapszínét az eleven képzeletű Schelling bölcséletének általános iránya adja meg, de ezt az alapszínt némileg módosítja a szárazon okoskodó Schedius egyénisége, továbbá Winckelmann, Lessing, Sulzer, néhány francia műbölcselő és Goethe szembetűnő hatása.

Schedius eszméinek egyik legfontosabb forrása még a görög bölcsélet. A peripatetikusok kozmologiai elvét az esztétika alapelveinek tekinti és saját nézeteinek helyességét szereti antik reminiszccenciákkal igazolni. Egész rendszerét áthatja az identitás-elmélet szelleme, de szépség-meghatározásában és a művészetek tanában már erősen kidomborodik Schedius egyénisége. A populáris bölcselők tanulmányozásáról a Philocaliában számos idézet tanuskodik, de különben az esztétika praktikus irodalmi hasznát szem előtt tartó német műbölcselő és Schedius, a szürke elmélet embere közt mélyebb kapcsolatot hiába keresünk.

Jánosi Schedius elméletében és az elméletnek forrásaihoz való viszonyában felmerülhet minden problémát nagy éleslátással, igazi tudományos alapon világít meg. Tanulmánya befejezésében eredményét

összefoglalva Schediustól eklektikus volta ellenére sem tagadja meg az eredetiséget. E megállapításban Jánosit az író iránti rokonszenv kissé elnézővé és jóindulatúvá teszi, mert Schedius rendszerében János alapos kutatásai után sem láthatunk mást, mint az átültetett, meglehetősen terjedelmes forrásterületről táplálkozó régebbi magyar esztétikának jellegzetes példáját.

(Budapest.)

HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSI.

Magyar Shakespeare-Tár. A vallás- és közoktatástügyi m. kir. miniszter támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-Bizottsága. Szerkeszti Ferenczi Zoltán. VIII. k. Budapest, Kilián Frigyes, 1916. 8-r., 320 l. Ára kötve 6 K.

Shakespeare halálának háromszázadik évfordulója alkalmából a magyar Shakespeare-irodalom is jelentékenyen megnövekedett. A Magyar Shakespeare-Tár VIII. kötete is a költő halhatatlansága eme jubileumának van szentelve.

Berzeviczy Albertnek Shakespeare és a magyar nemzetlélek viszonyáról szóló tanulmánya nyitja meg a cikkek sorát. Utal arra a tényre, hogy nálunk először a színpad hódította meg Shakespearet s csak azután keletkezett Shakespeare-irodalom. Kiemeli Shakespeare közelségét a magyar nemzetlélekhez: Shakespeare gyakran merít a népköltés oly motívumaiból, melyek a mi népköltésünkben is ott-honosak. Történeti drámáinak kora rokon vonásokat tüntet fel az Árpád- és vegyesházi uralkodók korának vonásaival. Közösek a bátorság, férfiaság, a kevélységgel vegyült makacsság, a haza- és szabadságszeretet, szónoki képesség és dialektikai ügyesség. *Beöthy* Zoltán Shakespeare és Arany közt von párhuzamot mélyreható tanulmányában: három korszakot különböztet meg mindkettőnél: az ifjú optimizmus korát, a tragédiák korát és a búcsúkort. Aranynak a forradalom előtti korszakát Shakespeare éhez hasonló optimizmus jellemzi s a forradalom után hasonló borongás nehezedik reá is. Bár nem teszi le a lantot, az a mit zeng, ép oly búcsú a világtól, mint Shakespeare utolsó darabja. *Heinrich* Gusztáv Ayser és Shakespeare viszonyát fejtegetve kimutatja, hogy Ayser két drámája Shakespeare-nek két darabjához hasonló tárgyú. Alapos vizsgálatok után arra az eredményre jut, hogy a két darab (Vihar, Sok zaj semmiért) cselekménye regyszerű és való elemekből alakult, melyek egymásba olvadtak; a régi őstípushoz módosító történeti alakok és események kerültek. A két költő az ismerten kívül egyéb forrásokat is használt. *Heinrich* méltán tiltakozik az ellen, hogy minden kis változtatásnak vagy eltérésnek külön forrásra kell visszamennie. *Bayer* József P. Szathmáry Károly Julia cz. gyermekes novellájáról szól (1857); kimutatja, hogy Shakespeare lelkétől idegen, mert csak érzelmes frázisokat tanult tőle. *Ferenczi* Zoltán több cikkel gazdagította a kötetet. Kimutatja Kölcseyről, hogy már ifjúkorában ismerte Shakespearet; ismerteti Döbrentei fordító munkásságát: a *Macbethet* először prózában, azután versekben fordította. Szól az aprosdokéton egy példájáról Shakespeare-nél és Petőfinél; a szonettek kérdésében Ferenczi sem tekinti szenzáció-hajhászásnál egyébnek azt, hogy bennök különös személyi vonatkozásokat keresnek. Hosszabb cikkben

számol be a Shakespeare-emlékünnepekről. *Angyal* Pál Lady Macbeth-ről mint felbujtóról ír s büntetőjogi szempontból vizsgálja a hatást, melyet a nő férjére mint felbujtó gyakorol: mindkettőnél a bűncselekmény forrása az akarat, mely a visszatartó motívumokkal nagyobb harczot vív. *Latzkó* Hugo az írók harczáról értekezik Shakespeare korában, Ben Jonson és ellenfelei közt. Ismerteti a kiindulást és azokat a drámákat, melyekben egymást pellengérre állították. *Weber* Arthur Shakespeare hatását mutatja ki az újabb német irodalomra. *Czeke* Marianne Lemouton Emilia Shakespeare-fordításáról részletes összehasonlítás útján bebizonyítja, hogy angol eredetiből van fordítva, de idegen fordítások ellenőrzésével. *Bodrogi* Lajos «*Contra librum et pro domo*» cz. tanulmányában *Albreit* L.: «*Neue Untersuchungen zu Shakespeare's Mass für Mass*» cz. művével polemizál, melyben *Albreit* a költő személyes világnézetének megnyilatkozását akarja látni. *Reza* Dezső az első Othello-fordításainkról ír, továbbá a Shakespeare-paródiákról a magyar irodalomban és a színpadon. E sorok írója folytatólag közli Shakespeare előzői közül *Greene* regényírói munkásságának ismertetését.

Kisebb czikkeket írtak még *Perott* és *Elek* Oszkár. A gazdag «*Irodalom*» és «*Vegyes*» rovaton kívül találjuk még *Hellebrant* bibliografiai összeállítását és a hivatalos közleményeket, melyek betekintést engednek a Shakespeare-Bizottság munkásságába.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Kochalsky, Artur: Das Leben und die Lehre Epikurs. Diogenes Laertius Buch X. übersetzt und mit kritischen Bemerkungen versehen von —, Leipzig-Berlin, Teubner, 1914. VIII + 78 l. 8-r. Ára 2.40 M.

Kochalsky fordítása, mint az előszóból megtudjuk, Diels tanácsainak sokat köszön. Már ez a körülmény eleve bizalmat ébreszt iránta. A bizalmat fokozza az a lépten-nyomon szembeötlő gond, melylyel K. nemcsak a fordítást végzi, hanem egyuttal Usener szövegét kb. 143 helyen sokszor igen jelentékenyen módosítja. Munkáját még sem tarthatom kifogástalannak.

Diogenes Laertius szövegének recensiója a maga egészében még a jövő feladata. Usenernek teljesen igaza volt, mikor a különben nagy érdemű Cobet kiadásáról (Paris, Firmin-Didot) a következőket írta: de Cobeti exemplo tantum viro egregio debemus ut taceamus. A többi régebb kiadás még kevesebbet ér. Nagyszerű haladást jelent az Epikurosról szóló X. könyv, melyet Usener Epicurea (Lipsiae, 1887) cz. gyűjteményében teljesen kiadott. Akármilyen hálával fogadta is a tudományos közvélemény ezt a maga nemében páratlan alkotást, az aggodalmak még a X. k. szövegével szemben sem némultak teljesen el. Az újabb munkák (pl. W. Arndt, *Emendationes Epicureae*, Berlin 1913.) további haladást jelentenek ugyan, mégis az a meggyőződés, hogy

ezen a területen — a kézirati anyag várható gyarapodásától egészen eltekintve — még a tennivalók java hátra van. K. tehát teljes joggal kísérli meg az Usenerféle szöveg javítását. Más kérdés az, mennyiben adhatunk neki igazat?

Usener apparatus criticusának egyik legnagyobb érdeme pontos-sága mellett a bősége. K. ugyan megrovólag állítja, hogy sok benne a haszontalan teher, de nincs igaza. Én Usener részéről előrelátó szándékosságot látok ebben: szövegét Usener maga is bizonyos fokig ideiglenesnek tekintette és a későbbi kísérletekhez a lehető teljes anyagot akarta adni. Az apparatus criticus sok megjegyzéséből kitűnik, hogy a döntést a jövőnek tartotta fenn, talán olyan szövegkritikusokra gondolt, kik az epikurosi bonyolult rendszer minden részletében teljesen otthon vannak. Ő maga — mélyreható tárgyismeretei ellenére — kétes esetekben nem mindig fogadta el a tárgyi szempontot döntő kriteriumnak. Sejthető ez az Epicurea előszavából: Epicuro ut operam darem, non philosophiae Epicureae me admiratio commovit, sed ut accidit homini grammatico, librorum a Laertio Diogene servatorum obscuritas et difficultas.

Nézetem szerint Usener művének folytatása és helyesbítése csak egy úton történhetik eredményesen: a coniecturáktól zsufolt régibb kiadásokat és fordításokat mellőzve a képzelhető legaprólékosabb tárgyismerettel lehetőleg a hagyományhoz ragaszkodva kell dolgozni. A megértés akarása a legbiztosabb álláspont. Mindenesetre messzebb jutunk, ha a hagyományt az egész vonalon a legnagyobb apparatussal védelmezzük, mintha a nehézségeket szellemes javításokkal megkerüljük. A megértéshez — itt talán jobban, mint másutt — szükséges ismeretek gyarapodásával sok, jelenleg forgalomban levő emendatio korainak fog feltűnni. Ez ráillik K. módosításainak kb. a felére. Külömben hasznos és értékes, sőt úttörő fordítását azért kell a legnagyobb óvatossággal használni, mert a szerző tárgyi szempontoktól kevésbé korlátozva nagyon hamar készen van egy-egy emendatióval.

Nem vehetem sorba az összes eseteket, csak egyetlen jellemző példát hozok fel. A Pythokleshez írt levél 100. pontjában (Usener 44. l.) a mennydörgés különféle magyarázatait találjuk: «Βροντὰς ἐνδέχεται γίνεσθαι καὶ κατὰ πνεύματος ἐν τοῖς κοιλώμασι τῶν νεφῶν ἀνέλκην. καθάπερ ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀγγείοις, καὶ παρὰ πυρὸς πεπνευματωμένου βόμβον ἐν αὐτοῖς, καὶ κατὰ ῥήξεϊς δὲ νεφῶν καὶ διασπάσεις, καὶ κατὰ παρατρίψεις νεφῶν καὶ τῶσεις (?) πῆξιν εἰληφόντων χροσταλλοειδῆ.» A szöveg a kérdőjeltől eltekintve Useneré. A meglehetősen nehéz hely hevenyészett fordítása kb. így hangzanék: «Szerinte a dörgés keletkezhetik a felhők üregeiben lévő levegő szél-szorulásától, akárcsak a mi altestünkben, továbbá a tüztől felfújt levegő morgásától azokban, vagy a felhők szétszakadása és szét-húzóódása által, vagy a kristályszerűen megmerevült felhők surlódása és feszültsége (?) következtében.»

K. fordításában itt két hiba van. Az egyik helyen Usener jegyzete vezeti félre. Usener szerint a πῦρ πεπνευματωμένον = ignis in spiritum solutus (386. l.) Ennek hatása alatt K. a szóban forgó helyet így fordította (38. l.): «... und infolge Tosens des zu Gas gewordenen Feuers in ihnen.» Csakhogy ez tárgyi szempontból lehetetlen. Giussani, az epikurosi rendszer egyik legalaposabb ismerője hang-

súlyozza ezt. (Lucr. kiadásának IV. k. 187. l.): «Una trasformazione vera di fuoco in vento non è possibile nel sistema epicureo; sarò da intendere: ignis spiritu inflatus.» S hogy Giussaninak igaza van, azt nemsokára látjuk ugyanezen levél 103. pontjából: «... καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν τοῦ πυρὸς ἐκπτώσιν ἀνελιγμένον, καθὰ καὶ βροντὴν ἐνδέχεται γίνεσθαι...» (Usener 44. l.) Ezt már K. is helyesen fordítja: «... sodann auch infolge Herausfallens des zusammengepressten Feuers selbst — auf welche Weise auch der Donner entstehen kann.» (39. l.) Ebből már világosabb, mit kell értenünk előzőleg a πῦρ πεπνευματωμένον alatt. Szóval, ha a fordító tárgyismerete kifogástalan, ezt a hibát elkerülhette volna.

A másik tévedés már összefügg a szövegkritikával és K. emendáló hajlamával. Az idézett és lefordított mondatban Giussanit követve kérdőjelet tettem *τάσεις* mellé. Ez t. i. Usener coniecturája. A hagyomány a következő: *τάξεις* BHPQ *διαστάσεις* F *κατάξεις* f. K. megütközik teljes joggal Usener coniecturáján (72. l.): «Useners Änderung ist doch wohl zu modern gedacht, eher dürfte die editio Frobeniana (= f) das Richtige treffen, wenn nicht etwa *κατὰ παρατάξεις νεφῶν* καὶ <π>*ατάξεις* zu schreiben ist.» Itt K. kellő tárgyismeret hiányában megáll a féluton. Lucr. VI. 156 s. köv. olvassuk:

denique saepe geli multus fragor atque ruina
grandinis in magnis sonitum dat nubibus alte:
ventus enim confereit, *franguntur*, in artum
concreti montes nimborum et grandine mixti.

Lucretiusból világos, hogy a sokszor kitünő ed. Frob. *κατάξεις* lectiója lehet tárgyi szempontból az egyetlen helyes, tehát nincs szükség sem Usener, sem K. emendatiójára. Ha K. ez esetben gondol Lucretiusra, bizonyára megmarad az első jó ötletnél.

A mondottakból szembe ötlük, hogy minden szövegkritikai törekvésnek a biztos nyelvtudás mellett a legmélyebbre ható tárgyismeret az első feltétele. Eppen ezért sajnosan nélkülözöm K.-nál Munro és különösen Giussani Lucretius-kiadásának felhasználását. Az utóbbi közvetlenebbül is jó szolgálatokat tehetett volna. Giussani nemcsak szorosan Lucretius magyarázatával foglalkozik, hanem az egykötetes bevezetésben, jegyzeteiben és bő excursusaiban Diog. L. X. könyvének úgyszólván minden homályosabb helyéhez hozzászól.

A fordítás külömben jó. Megvitatásra alkalmas helyek természetesen bőven akadnak. — Egy más természetű apróbb tévedésre még fel kell hívnom a figyelmet: Diog. L. X. 26 vége, továbbá X. 27—28 Usenernél 85—86 lk., nem pedig 367. s. köv., illetőleg 370. l.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Ernst Moritz Arndt: Wien. Eingeleitet und erläutert von R. F. Arnold. Wien, Wiener Bibliophilen-Gesellschaft. 1913. 8-r., 204 l.

Nemcsak Magyarország, de Ausztria is az ismeretlenség birodalma volt a vallási elszakadás óta a protestáns Németország számára. A Habsburgok örökös tartományai a XVIII. század közepéig hathatósan védekeztek sorompókkal minden nyugatról jövő áramlat ellen. Ez elkülönültség eredményei voltak egyrészt azon ellenszenves

bizalmatlanság és lekicsinylés, melylyel általánosságban Ausztriáról ítékeztek, másrészt ama magasröptű remények és tervek, a melyekkel egyes nagy német elmék, mint Leibniz, Gottsched, Klopstock és Lessing Ausztria felé közeledtek, hogy aztán közelebbi megismerés után bizonyos hátramaradó keserűséggel ismét szélnek ereszték. A kölcsönös szellemi érintkezés és megismerés már Mária Terézia korában megindul, II. József alatt pedig még fokozódik is. Csakhogy a nyolczvanas évek német látogatói, a kik bécsi élményeiről írtak, protestánsok és raczionalisták, úgy hogy Nicolai vagy Sander tudósításai sok találó megfigyelés mellett sem nyújthattak igazságos képet a katolikus Ausztriáról. Az első, a ki megértéssel és mélyebb szimpatihával fordult Bécs felé, Arndt, a későbbi német szabadságharczok dalnoka volt. Egy nagyobb utazás keretében 1798 folyamán két hónapig tartózkodott Bécsben. Úti emlékeit «Reisen durch einen Theil Deutschlands, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1798 und 1799» (Leipzig 1801—1803 I—VI) cz. alatt adta ki, de már 1804-ben bővített kiadásra volt szükség, és ebben aug. 17-től aug. végéig tartó magyarországi kirándulásáról is beszámol. Arndt ma már igen ritka művének Bécsre vonatkozó részeit adta ki R. F. Arnold kritikai apparátus kíséretében: bevezetéssel, magyarázó és helyesbítő jegyzetekkel, indexszel.

Arndt bécsi útleírásának különösen két nagyobb érdeme van: 1. megértő elmélyedéssel igazságosabban itéli meg a bécsieket és kulturájukat, mint az előtte ott járt németek, és ezáltal mintegy átmenetet alkot a német romantizmus Bécs-rajongásához; 2. mint igazi turista elsőnek fedezi fel a németországi látogatók közül Bécs környékének természeti szépségeit, a melyek az ő útleírása óta többé nem kerülhették el az utazók figyelmét. Leírásának egyébiránt egykorú szokások, vidékek, a nevezetesebb látnivalók feltüntetésével, a viszonyok és emberek rajzával kulturhistóriai, sok egyéni megfigyelésével és megjegyzésével pszichológiai értéke is van.

Útleírásának magyarországi részét a kiadó egészen helyesen mellőzte. A Magyarországra vonatkozó idegen tudósítások feltárása a magyar tudomány feladata volna. Folyóiratokban lappangó ismertetéseknek csak ephemer értékük van és így Arndt ezen útirajzának Gedeon Alajostól származó felelevenítése (Uránia 1907, 210—213. ll.) sem jelent tulajdonképen nyereséget. Németországban már a háború előtt is nagyobb érdeklődés kezdett mutatkozni a monarchia jelenje és szellemi multja iránt. Egyes németországi könyvkiadók (Müller, München; Insel-Verlag, Leipzig) nagy buzgalommal és nem kis eredménnyel fogtak hozzá régi osztrák emlékiratok, osztrák írók és költők, valamint egyéb kulturhistóriai dokumentumok kiadásához is, míg magában Ausztriában a tudományos társulatok kiadványain kívül egyetlen vidéki czég (Prochaska, Teschen) mozdult meg ilyen irányban. A háború alatt a németiség érdeklődése fokozottabb mértékben irányult Magyarország felé is. Érdeklődését egyelőre még nem lehet a mi nyelvünkön kielégíteni, de meg kellene találnunk a módokat, a melyek segítségével némileg közelebb juthatnánk egymáshoz. Szellemi multunk megismeréséhez pedig nem kis mértékben tennének szolgálatot az egykori külföldi útleírások magyarországi részének újonnan való tetszetős kiadása. Nicolai, Sander, Sternberg, Arndt, Jul. Wilh.

Fischer, Glatz, Laube, Schönholtz stb. stb., az angol és francia utazók a magyar tudomány szempontjából is megérdemelnék, hogy hozzáférhetőbbekké váljanak.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

Gertrud Richert: Die Anfänge der romanischen Philologie und die deutsche Romantik. (Beiträge zur Geschichte der roman. Sprachen und Literaturen, herausg. v. M. F. Mann, X.) Halle, Niemeyer, 1914. 8-r., XI+100 l.

A román philologia mint rendszeresen művelt tudomány Németországban keletkezett. A romantika új értékelései kellettek ahhoz, hogy a román nyelvek és irodalmak a tudományos érdeklődés közepontjába kerüljenek. A német romantikus írók a középkorban lelték meg az egyéni és nemzeti szabadság érvényesülését; saját középkoruk és nyelvük megbecsülése természetesen a velük szorosan összefüggő és eredetibb régi román. egyelőre csak francia, provençal, spanyol és olasz irodalom felé fordította figyelmüket. Így lettek a német romantikus írók tisztán irodalmi érdeklődésből a román philologia megteremtői. Az irodalmi érdeklődést a szövegek pontos kiadása s ezt a már virágzó germanisztika hatása alatt a nyelvtörténeti vizsgálat követte. További fejlődése folyamán a román philologia mind jobban távolodott a romantikus írók felfogásától, a kik saját filozófiájukat és ideáljait is belemagyarázták a román irodalmakba.

A román philologia romantikus születését és tisztulási folyamatának első időszakát vette Richert szemügyre értekezésében. Tárgyalása részletező és a mélyebb összefüggéseket elhanyagolja a pontos chronologikus sorrend miatt. Különösen ne keressük itt a román philologia szerepét a romantikus írók (a Schlegelek, Tieck, Uhland) írói esetleg filozófiai fejlődésében.

Richert három időszakot különböztet meg a román philologia kialakulásában. Az elsőnek előkészítő jellege van: a romantikus írók felfedezik a régi román irodalmat, hogy saját irodalmuknak új utakat mutassanak. Schlegel Ágost Vilmos volt az úttörő, ő értékelte először Dantét, Petrarcat, Tieck ösztönzésére Calderont és végül Camoensot (1795—1804); e két utóbbit már saját hazájukban is elfeledték. Ugyancsak ő keres először, de már jóval később a *Berliner Vorlesungen*-ben, az Artus-mondában mély szimbolikus jelentőséget, a spanyol és angol románczokban pedig korábbi nagy eposzok töredékeit. A fabliaukat és a *Flor és Blancheflor* szépségeit is ő fedezi fel. Tieck ír először az ófrancia irodalomról (Les quatre fils Heymon, Magelone) és modern ironiát vegyít bele. Schlegel Frigyes már Párisba utazik a provençal szövegek tanulmányozására, a melyeket ki akar adni. A Grimm-testvérek hasonlóképen másoltak és ismertettek ó-francia és provençal szövegeket. Grimm Jakab *Silva de romances viejos* cz. könyve (1815) rendkívüli hatást ért el az ó-spanyol románczok közlésével. Uhland, kinek költészetére a román irodalmak oly nagy hatással voltak, lett az első román philologus, ő írta az első tudományos értekezést az ó-francia irodalomról (*Aufsatz über das altfranzösische Epos*, 1812).

Új időszak nyílik meg egy francia mű megjelenésével. Már

Schlegel Frigyes, a Grimm testvérek és Uhland is érintkeztek Roquefort-ral, az 1808-ban megjelent *Glossaire de la langue romane* szerzőjével és Raynouard-ral, egy provençe-i tudóssal, a ki már régóta, Schlegel Ágost Vilmostal egyidejűleg vagy talán annak hatása alatt foglalkozott az ó-provençal irodalommal. 1816-ban aztán Raynouard is kinyomatta 13 évi munkája eredményét a *Choix de poésies originales des troubadours* első két kötetét. Ez a mű döntő fontosságú a román philologia történetében. Megkísérelte benne megírni — téves alapon — a román nyelvek történetét és először tette közzé a troubadour költők eredeti szövegeit. De a talaj csak német földön volt előkészítve ahhoz, hogy e mű kellő hatást keltsen és ez az első időszak munkásainak, a romantikus íróknak érdeme. A nagytekintélyű Schlegel A. V. kritikája tette Raynouard-t népszerűvé Németországban. Schmidt és a francia Fauriel is Schlegel hatása alatt adnak elő és írnak a román irodalmakról. Az ő tanítványa volt Diez is, a ki bonni tanszékén kizárólag román irodalommal és nyelvészettel foglalkozva átvette a vezetés szerepét a romanisztikában. Grimm germán összehasonlító nyelvtana mintájára megírta alapvető román összehasonlító nyelvtanát, mely biztosabb alapon áll mint mestere, Grimm könyve. Ezzel a romantikus írók szereplése másodrangú fontosságú lett, az új tudomány megtanult a maga lábán járni. Richert még egy harmadik részben tovább kíséri a romantikus írók romanisztikai érdeklődését, de ez az időszak már nem oly érdekes mint az első. Több kiadatlan levél közlése emeli a könyv forrásértékét. Azóta Richert e közléseit megszerezte újakkal a *Zeitschrift f. franz. Sprache u. Lit.* XLIV. 1 3. számában (Briefe romanischer Philologen aus der Sammlung Varnhagen von Ense).

Megoldásra vár még az a kérdés, mi maradt meg a romanisztikában a romantikus örökségből? Bizonyos irodalmak, irodalmi művek, műfajok kultusza, sőt egyes irodalmi elméletek (a francia epika és líra eredete, az Artus-monda értékelése) mint Bédier rámutatott, egyenesen a romantikus írók öröksége. Bédier törekvései Gaston Paris simulékonyságával szemben arra vallanak, hogy a francziák teljesen le akarják rázni magukról a német romantikából eredő elméleteket és ezt a tudományt is nemzeti, autochthon szellemben igyekezzenek művelni.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Max Herrmann: Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Mit 129 Abbildungen.

Herausgegeben mit Unterstützung der Generalintendatur der königlichen Schauspiele. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1914. N. 8-r. XIV + 541 l.

A színház-történet irodalma az utóbbi években nagy lendületet vett a németeknél. Van külön társulatuk, melynek czélja a színház-történet kutatása, és van két vállalatuk is (*Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte*, *Theatergeschichtliche Forschungen*), melynek kötetei ezt a célt szolgálják. Maga a tudomány csak újabb keletű. Módszere általában a történeti tudományokéval azonos, tárgya mindaz, a mi a színházra mint művészeti intézményre vonatkozik. A színház

kulturális szerepe a művelődéstörténetnek fontos ágává avatja a színháztörténetet, mely a dráma révén az irodalomtörténetnek is gyökeres támogatója. E tudomány sajátos tárgyát nehéz körülhatárolni. Itt még kialakulatlan az elmélet és nem is mindig tudatos a kutatás. Színház és dráma két olyan kör, melynek van közös területe, de egymást nem fedik. A dráma mint tisztán költői termék a színháztörténetet nem érdekli. Lehet egy «színdarab» minden költőiség híján, a színháztörténet számára mégis értékkel bírhat. A színházművészet (Theaterkunst) térbeli és szociális művészet, melynek célja előadással a publikumra hatni, tényezői maga a publikum, a színmű, a színpad, a színjátszás, a kosztümök és az előadások — saját külön művészi céljainak megfelelő — vezetése. A színháztörténet tudománya egyelőre még az anyaggyűjtés fokán van. Az első cél az adatokból rekonstruálni a színházművészet egyes eseményeit és állapotait. Ezek összefüggő megírása csak azután következhetik. Így lesz a színháztörténet drámai előadások sorozatos összeállítását helyett egy külön művészet belső szétágazó életének szerves folyamatává.

Ilyen gondolatokkal indítja útnak könyvét Max Herrmann. A nagyméretű anyaghalmaz összegyűjtésével és földolgozásával egyzersmind mintát is akar nyújtani a színháztörténeti kutatásoknak. Hozzávehetjük, hogy ő volt az első, a ki «Theatergeschichte» címmel előadást hirdetett a berlini egyetemen (1912 3. téli félév) s végigtekintve a színház európai történetén, kereste mindenütt azt a fénykorszakot, a hol dráma és színpadi hatás egyesülve lépnek föl és mindkét művészet számára remekműveket hoznak létre. Ilyen fénykorszakot csak kettőt talált. Az egyiket a görögöknél, a másikat Shakespeare-nél. Ezek a művek ma is élnek, míg a francia klasszicizmusról hallgatói nagy tetszése mellett állapította meg, hogy: halott. Schiller ellenben azon a szerencsés úton volt már, hogy megteremtí a világirodalomnak az új drámai fénykort, de kidőlt az út közepén.

Herrmann könyve két részre oszlik. Az elsőben föladatul tűzi ki maga elé, hogy rekonstruáljon a legapróbb részletekig egy XVI. századi színházat. Erre a célra a *nürnbergi mesterdalnokok* színjátzását választja, mely Hans Sachs vezetése révén az irodalomban is a legkiválóbb helyet foglalja el.

Az előadások a Mártha-templom szentélyében, az oltár előtti emelvényen folytak le, a nézők a főhajó padjain ültek. Herrmann a helyszínen végzett vizsgálódások és Hans Sachs szövege — főleg a *Hürnen Seyfried* (1557) színpadi utasításai nyomán — pontos alaprajzát készíti el a mesterdalnokok színpadának, meghatározva a függönyök és bejáratok, az állandó színpadi ülőhely és a mögötte levő sülyesztő-féle lyuk helyét; a személyek mozgásának irányát és elhelyezkedésüket a cselekvény minden pontján. Ez a rekonstruáló eljárás minden színháztörténeti kutatásnak mintája lehet. Hasonló élelműjű következtetések útján állapítja meg Herrmann a Hans Sachs színpadról, hogy a mai értelemben vett festett díszleteket még nem alkalmaztak rajta. Tudósítás híján itt is elsősorban a drámák szövegére támaszkodik. A hol ugyanis a színpad nem épületet, vagy belső helyiséget, hanem valamilyen természeti helyet akar ábrázolni, ott H. Sachs külön a személyeinek szájába adja a szintér leírását, hogy így — díszletek nélkül is — támaszpontokat nyújtson

a közönség képzeletének. Ez a különbség — mely a színhely mivolta szerint a H. Sachs személyeinek beszédjében észlelhető és a díszletek hiányát bizonyítja — a drámaíró tudatos eljárására vall. A drámák forrásaiban ugyanis nincs nyoma ilyen kettősségnek és ugyanazon tárgyak epikai földolgozásaiban maga H. Sachs is egyformán leírja és jellemzi mind a természeti, mind a házonbeli színterét a cselekvénynek. A drámai és epikus szövegek szembesítése mellett tanulságos az egybevetés az egykori német festészettel és fametszéssel. Itt is azt az analógiát találja Herrmann, hogy még virágzik az a középkori hagyomány, mely emberi alakokat (pl. küzdő lovagokat) természetes milieu nélkül ábrázolt és a többit a néző képzeletére bízta. A háromdimenziós requisitumokra megint csak a dialogus és a színpadi utasítások alapján következett a szerző. Ilyen requisitumok gyanánt részben valóságos tárgyakat (fegyver stb.), részben utánzatokat (pl. lefejezésnél, megkövezésnél) használtak. Volt egy hajó-alkotmányuk is, melynek aztán — hogy kárba ne vesszen — több darabjában juttatott szerepet H. Sachs.

A kosztümökre vonatkozólag értékes forrásul szolgálnak az egykorú viseleteket megörökítő könyvek (pl. a Heldt-kodex, 1560 tájából), melyekből — a színjáték illusztrálására — Herrmann sok rajzot közöl. Annyi bizonyos, hogy meg volt az érzék az eredeti, sőt exotikus kosztümök iránt is és a kosztümök általában az előadások ünnepi jellegére való tekintettel készültek. A mellékszemélyek ugyan köznapi ruhában léptek föl, de a bibliai és allegorikus alakok ruházata egy erősen stilizáló hagyományhoz igazodott, a főszemélyek messziről föltűnő hagyományos öltözetben, tipikus viseletben léptek föl.

A következő fejezet a cselekvény és színpad viszonyával foglalkozik. Tömegjelenetek természetesen csak stilizálva kerülhettek színre, a csatákat párharczokká föoldva ábrázolták. Az életműködések, az emberi test ábrázolása (alvás, halál a színpadon) szintén a naturalizmus kerülését mutatja H. Sachsnál. A színészi ábrázolást illetőleg főképen a szomorú érzelmek mozdulataira találunk utasításokat a szerző részéről. Herrmann sorra veszi a színpadi mozdulatokat és vizsgálja őket jelentés és forma szempontjából. Az előadások ünnepi és szertartásos színezete, a mozdulatok konzervatív és hagyományos jellege a drámának liturgikus eredetével függ össze. Kifejlődtek, főleg a passziójátéknál, bizonyos állandó, «stabilis» gesztusok.

Herrmann itt ismét a középkori művészetek egyéb területeiről keres analógiákat. A német újszövetségi epikában szintén archaikus és minden egyéni újítást kerülő mozdulatokat talált. A festészet és a szobrászat azonban a maguk útjain járnak, bár a színpadi jelenetek kétségkívül befolyásolták a vallásos festők képzeletét. A színjátszás különben legnagyobb mértékben a szavalásban, a szerepek előadásában merült ki és nem emelkedett a szerep tökéletes testi ábrázolásáig. Ehhez járul a középkori színháznál az a körülmény, hogy az előadás a piacon folyt le; körülbelül mint a hasonló méretű görög színháznál, itt sem lehetett szó hangárnyalatok és arczjáték érvényesüléséről, úgy hogy az előadók rá voltak utalva a kiabálásra, a test és végtagok föltűnő mozgatására. A hagyományos mozdulatok megkötöttsége a XV. század vége felé mindinkább lazult és élénkült,

különösen a Mária-síralmak jeleneiben. Általában több szabadság nyilvánult meg természetesen a profán elemet képviselő szereplők — az ördög, a zsidók — mozgulataiban. — Az első rész utolsó fejezetében az iskoladráma színjátszásával foglalkozik a szerző.

A könyv második része a XV. és XVI. századi *drámaillusztációkról* szól. Ezek az illusztrációk természetesen csak úgy értékesíthetők a színháztörténet számára, ha — a mint Herrmann teszi — eltekintünk bennük azoktól az elemektől, a melyek specziálisan a képzőművészetek számlájára tartoznak. Ez a gondolati kiküszöbölés azonban nem volt könnyű munka. Mert a színházi rendezők sokszor maguk is festők voltak és festői ábrázolások után indultak s így az illusztrációkba már a priori festészeti fölfogás kerülhetett bele. Elsősorban a Terentius-kéziratok illusztrációit veszi tekintetbe Herrmann, minthogy Terentius volt Németországban a XVI. század legkedveltebb klasszikusa. A míg a renaissance a római klasszikusokat életre nem keltette, Seneca, Plautus és Terentius drámáit körülbelül úgy olvasták, mintha epikus művek lettek volna. A középkori Terentius-illusztrációk meg sem kísérik a jelenetek színpadias ábrázolását, egészen epikus szemléletre és fölfogásra vallanak. A lyoni Terentius-kiadás (1493) az első, a melynek illusztrációi már nem epikus jeleneteket, hanem valóságos egykorú színpadot és színjátszást ábrázolnak. A XV. század végi olasz Plautus- és Terentius-előadások nyilván a középkori színház keretei között folytak le, erre mutatnak az illusztrációk anachronisztikus színházrajzai. A drámaillusztációk bevonása a színháztörténet körébe sok haszonnal járt. Világos ábrázolásban magunk előtt látjuk ezeken a középkori élet típusait, köztük magukat az alakoskodó histriákat és ioculatorokat is. Az illusztrációk tanúsága szerint a Fastnachtspiel-ek előadásánál a publikum és a szereplők különválása még nem történt meg, a nézők körülveszik a színjátszókat. A Fastnachtspiel még nem ismer kosztümöket, a színészek polgári ruhában léptek föl s az ábrázolt személy mivoltát jelvényekkel, életkorát pláne zászlókra írt számokkal jelezték. A Terentius-illusztrációkon kívül Herrmann a svájci dráma-illusztrációkat veszi részletesebb vizsgálat alá, főleg a baseli Pamphilus Gengenbach nyomtatásban megjelent színjátékai alapján.

A könyv végén egy összefoglaló és visszatekintő fejezet tárgyalja a végeredményeket. A XVI. században hármias irányú művelését találjuk a «színházművészet»-nek. A középkori színpad tovább él, főleg Tirolban és Svájcban. Ezekről a vallásos jellegű előadásokról egyes illusztrációk bő fölvilágosítást nyújtanak. Az iskoladráma a franczia és olasz Terentius-színpad hagyományát veszi át. A polgári drámát főleg a nürnbergi mesterdalnokok művelik. A középkori hagyományt és az új humanista elemeket Hans Sachs a polgárság igényeihez alkalmazza. Ez a renaissance-színpad a legnagyobb egyszerűségre szorítkozott és a természetű ábrázolásról már eleve lemondott. A színpad nem kelti a valóság illúzióját, a háttéri ábrázolások is csak dekoratív jellegűek, minden részlet a néző képzeletére van bízva. A dráma és színjátszás összhangja meg lett volna H. Sachs idejében, minthogy azonban a drámaírás még nem állott művészi fokon s a színészet is csak dilettáns volt, ez a «színházművészet» nem érte el a klasszikus magaslatozt.

Herrmann terjedelmes könyvének főérdeme a módszeres eljárásban, ereje a részletekben van, azért is nyúlt ilyen hosszúra ez az ismertetés. Nagy erudícióval és éles elmével megírt — egyébként nehezen áttekinthető és megemészthető — munkájából két elvi tanulság szűrődik le: az egyik az ő páratlan rekonstruáló módszere, a másik a képzőművészetek értékesítése a színháztörténet számára. Ezek a tanulságok a hazai kutatás előtt is perspektívát nyitnak. Bizonyára sikerrel lehetne alkalmazni az ő módszerét a mi analog viszonyainkra, a XVI. század drámairodalmának — a felvidéki német színiézet, a *Theophania* stb. — történetében és rekonstrukciójában.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1916 október 11-én felolvasó-ülést tartott. Tárgyai voltak:

1. *Szigetvári Iván*: Gvadányi Helikoni Köre.

2. *Weber Artur*: Germanistikai törekvések a XVIII. sz. Bécsben.

A választmányi ülésen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Czebe, Császá, Finály, Fodor, Incze, Kempf, Király, Négyesy, Székely, Szigeti, Vári, Zlinszky vál. tagok és Vértesy II. titkár, mint jegyző.

1. Hegedüs alelnök a választmány mély részvétét tolmácsolja az Elnököt ért nagy gyász alkalmából.

2. Pénztárosi jelentés szerint: bevétel szept. 30-ig: 11,375 K 08 fill., kiadás 3766 K 85 fill. Alapítványok összege: 12,836 K 30 fill. 14,400 K n. é. kötvényekben és 154 K 25 fill. takarékbetétben, Horváth János 200 és Vargha Damján 100 K alapítványt fizetett be.

3. Papp első titkár kegyeletes szavakkal emlékezik meg Vértesy Jenő választmányi tag haláláról.

4. Hősi halált haltak: bethlenfalvi Paál Antal és Jákó Károly.

5. Új rendes tagok 1916-tól: Kluska József stud. phil. Prágában, dr. Philipp Kálmán tanár és Tresz Márton kegyesr. tanárj. (aj. Bleyer), 1917-től: Szigeti Ilona tanárj. (aj. Bleyer), dr. Schröder Imre szakolcizai és dr. Letics Péter újvidéki tanárok (aj. Förster); rendkívüli tagok: 1916-tól Pető Lajos tanárjelölt (aj. Förster) és 1917-től: Stamberger Erzsébet bölcsészeth. (aj. Hegedüs).

6. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

* * *

1916 november 11-ikén *felolvasó ülést* tartottunk, melynek tárgyai voltak:

1. *Czebe Gyula*: Eumathios regényének datálása.

2. *Szentirmay Gizella*: Arany *Toldi szerelme* és a Frithjof-rege.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Alszegehy, Czebe, Finály, Incze, Kempf, Láng, Marót, Pap K., Pauler, Pecz, Székely, Szigeti, Vári és Zlinszky vál. tagok. Jegyző: Vértessy második titkár.

A gyűlés fontosabb tárgyai:

1. Bevétel okt. 31-ig 11,450 K 58 fill. Kiadás 9860 K 82 fill. Pénzmaradvány 1589 K 76 fill. Alapítványok összege: 12,836 K 30 fill. 14,000 K n. é. kötvényekben és 154 K 24 fill. készpénzben.

2. Új rendes tagok 1917-től, Bleyer J. ajánlatára: Kürschák Piroska eddigi rendkívüli tag, Kerényi Irén, Pető Gizella, Szabó Etelka, Tauszky Etel, Nemes Margit bpesti bölcsészethallgatónők és König József czeglédi főgymn. tanár.

3. A jelölő-bizottság tagjai Hegedüs elnöklete alatt: az első titkár, a két szerkesztő, s Császár és Vári vál. tagok.

4. A pénztárvizsgáló-bizottság tagjai: Gyulai, Kempf és Székely vál. tagok.

5. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

— Émile Faguet † (1847—1916). — La-Roche-sur-Yonban (Vendée) született. Az École Normale tagja volt; tanári pályáját Bordeaux-ban kezdte, aztán Párisba került a Lycée Charlemagnehoz. 1883-ban, 36 éves korában tett doktorátust a XVI. századi francia tragédiáról írt tanulmányával. 1890-ben *suppléant*, 1897-ben rendes tanár lett a Sorbonne-on, előadásait azonban már a háború előtt néhány évvel abba hagyta. 1900 óta az Académie Française tagja volt. Munkatársa volt a *Revue des Deux Mondes*-, a *Revue Bleue*-, a *Revue Encyclopédique*- és az *Annales pol. et litt.*-nek, kritikákat írt a *Soleil*, a *Débats* és a *Gaulois* cz. napilapokba.

Műveinek sora beláthatatlan. Hiressé a négy modern évszázad francia irodalmáról írt tanulmányai tették. Könyvet írt Corneillerről, Lafontaine-ről (kettőt), Voltaire-ről, Zola-ról, Flaubert-ről, Chénier-ről, Rousseau-ról, írt egy kétkötetes irodalomtörténetet, egy egész sor reactionarius irányú politico-polemikus művet. Termékenységeinek oka 1. nagyfokú intuíciója, melylyel mindenféle író és költő, de legjobban a gondolkodókat át tudta élni, 2. kritikai módszere: kerülte a rendszerbe foglalásokat, mert nem bízott bennük; az írókkal mint egyénekkel foglalkozott vagyis inkább társalgott velük, gyakorolta rajtuk izlését, nagy intelligenciáját és ragyogó, a nyerseségig őszinte, vitatkozó, vagdalkozó dialektikáját. Az írói arczképből indult ki (*Études littéraires*) s a kommentárral végezte, mely az általánosítás minimumát követeli meg, mindig közelebb hozva olvasóját a szöveghez (*En lisant Nietzsche, En lisant les beaux vieux livres, Pour qu'on lise Platon, Discours des Passions de l'Amour attr. à Pascal*). Tudatos ellentétben állt Lanson történeti módszerével s elismerte, hogy az övé impressionista, melyet csak genie-k művelhetnek (*La crise du français et l'enseignement littéraire à la Sorbonne*. Rev. d. Deux Mondes, 1910 szept. 15.). Az ő kidőltével a Sorbonne-ról a nagymultú impresszionizmus gyökerestül kiveszett, a conférence-okba és a lapokba szorult.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

— Egy magyar novella Macbeth-idézete. Novelláiróink a negyvenes években főleg a Romeo és Julia- meg az Othello-motivumokat szeretik alkalmazni, de szeretik a Hamlet-idézeteket is, azonban a többi

Shakespeare-dráma alig szerepel egy-egy idézettel. Ime egy novella, melyben Macbethből vett idézet fordul elő. Garay János ily című novellájában: *Ne ábrándozzatok*, egy pozsonyi színielőadásról esik szó. A színház előcsarnoka tele van fiatal emberekkel, kik az érkezőket, főleg a hölgyeket kritizálgatják. Egyszerre megjelenik Pozsony legszebb s leggazdagabb leánya is «fehér béléses megyszínű kabátjában» és «mint mikor az esti égen egy csillag surran át, oly gyorsan sikamlík keresztül a szemletartó tömegben, a földszinti páholyok egyikébe...» Ezt természetesen szellemeskedő megjegyzésekkel kíséri az ifjúság.

«A földnek, mond egy harmadik Shakespeareből szavalva :

A földnek is van, mondják buboréka
Ez olly, mint volt tán ...»

«Sem tündér, pajtás, sem buborék, hanem

Körtvélyes Irén ...»

A kérdéses hely Macbeth I. felv. 3. jel. 79—80-ik sorában így hangzik eredetiben :

The earth hath bubbles as the water has,
And these are of them ...

Ezt Banquo mondja Macbethnek, midőn a boszorkányok eltűnnek előle.

Döbrentének könyvalakban is megjelent fordításában ez a hely így szól:

A földnek is van buborékja, mint
A víznek, olyak itt ezek.

Garay idézete tehát nem pontos. Tán valami más fordításból idéz, mely könyvalakban nem jelent meg? Vagy talán emlékezetből idéz és ezért pontatlan? Mindegy, mert mégis jele annak, hogy Macbeth-t is forgatta és Shakespeare befolyással lehetett a — drámaíró Garayra is. (L. Emlény, MDCCCLX Pesten, a 201. l.)

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF

— Janus Pannonius egy német anekdota-gyűjteményben A legnagyobb magyar humanista költő nemcsak halálával, hanem életével is anyagot nyújtott a mondaalkotó képzeletnek. Piero Valeriano kis elbeszélése (De literatorum infelicitate, v. ö. Hegedüs István, Janus Pannonius: A Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Új Foly. XXVIII. 113 l. és Beöthy-Badies, Képes Irod. 1906³, 132 l.), mely Mátyással temetteti el J. Pannoniusnak a pécsi templomban rejtetett bebalzsamozott holttestét, nem áll magában.¹⁾ Egy kései párjára akadtam Jakob Dan. Ernst XVII. századi német kompilátornál (Die Neu-aufgerichtete Schatz-Kammer | vieler hundert anmuthiger und sonderbarer Erfindungen | Gedanken und Erzählungen | welches also eingerichtet | dass darinne in grosser Menge fürkommenden lieblichen | nachdenckliche Reden und Sprüche fürnehmer Leute | denckwürdige Sinnen-Bilder und Wahlsprüche ... zu des Lesers sonder

¹⁾ A történetet Bonfini is elbeszéli, v. ö. Karácson Imre, Janus Pannonius élete és művei: Kath. Szemle, 1893, VII. 202 l.

barer Vergnügung und Nutzen | mit Fleisse angewendet werden | Ausgefertiget von M. Jacob Daniel Ernten. Altenburg | ... Im Jahr. 1696. Nr. LXX. 819—820 l.: *Der hoch-erhöhet | sich selbst aber erniedrigende Poet.*) *A Schatz-Kammer* vázlata, mely a kor divatjának megfelelően erkölcsantató tendenciát szolgál, rövidsége ellenére is merő tévedés és fordítás: Janus Pannonius előbb váradi, majd olmützi püspök lesz, hogy végül Mátyás halála után (!) magába szállva egy boroszlói kolostorban fejezze be életét. «Wer die Ehre und Reichthümer dieser Welt noch nicht geschmecket | hält dieselbe vor etwas sonderliches und grosses; wer sie aber versucht | und ihre Eitelkeit wirklich empfunden | der verschmäheth sie | ja manche trachten | wie sie sich selbiger gäntzlich entschütten mögen. Unter diese letztern gehöret Johannes Pannonius, ein Poet | welcher bey König Matthia in Ungarn | durch seine Poeterey in Kundschaft gekommen | und endlich in ein solch Ansehen | dass er Bischoff zu Waradein | und darnach auch zu Olmütz worden. Des Königs Hertz stund in seinen Händen | und hielt dieser Pannonius so stattlichen Hof | als irgend ein mächtiger Fürst. Diesem aber kam nach Matthiae Tode (im Jahr 1492!) eine solche Veränderung des Sinnes an | dass er seinen Stand verliess | und zu Bresslau ein Bernhardiner-Mönch ward | ... Ein Welt-Kind wird sagen | dieser Bischoff habe als ein Narr gehandelt | er wird aber sonder Zweifel wahrgenommen haben | wie schwer es ihm fiele bey der Bischöflichen Würde die Seeligkeit zu erlangen | hat derowegen solche lieber in dem Closter suchen wollen | ob er sie aber auch darinne gefunden | wird ihm am besten bewusst seyn.» — Janus Pannonius halála (1472) tudvalevőleg jóval megelőzte a Mátyásét (1490), de a XVII. század önállótlan kompilátorai ép oly kevésbé gondolnak az időrenddel, mint a régi monda. A váradi püspökségnek Vitéz Jánossal való rokonsága lehetett az alapja.²⁾ Olmützre talán Mátyás olmützi békéje miatt (1478) gondolt a kompilátor, míg a boroszlói remeteségre Jan. Pannonius horvátországi bujdosása mellett ugyancsak Mátyás hadjárata adhatott okot. Ernst tévedései különben, úgylátszik, elsősorban forrásának, Schickfussnak (Schlesische Chronik, I. lap. 38, 168 l.) a rovására irandók.

A Janus Pannonius-anekdota azonban nem egyetlen magyar vonatkozású Ernst könyvének. Attila olaszországi hadjáratára utal (Bonfinius, Dec. I. lib. 3, 58. l. alapján) a *Die warnende Stimme* (175 l.), hogy aztán hirtelen fordulattal a magyarsággal való divatos együttérzésnek adjon hangot: ... «Es lebet noch mancher Attila itzo in der Welt | welcher dem vorigen ein Blutdurst und Grimmigkeit nichts nachgiebet | und wenn man in sonderheit die Kriegs-Rüstungen | so in Türckey und Frankreich geschehen | ansehet | was sind solche anders als eine ruffende Stimme: *Cave tibi Hungaria*, *Cave tibi Germania*! Siehe dich für Ungerland! Siehe dich für Teutschland!» — Erdélybe vezet a *Das Siebenbürgische Goldbergwerck* (549—550 l., forrása Zeiller), a kassai evangélikus templom elvételét regisztrálja a *Traurige Predigt* (Forrása: Mercurius Gall.-Belgicus. Tom. V. Lib. 2., p. 123), Perényi Imre 1515-iki végrendeletéről szól (Istvánffy alapján) a *Des Ehrsuchtige Testament* (1027—29 l.) és Draskovich János gróf temetését (1648) írja le a *Das kostbare Leichenbegängnuss* (Forrása, Gradenus kronikája, 539 l.; Draskovich h. Darschkovich). A magyar-török világból merít a *Der Lieblose Christ und barmhertziqe Türck* (393 l.; forrása: M. Andreas Beyer, Information des Gewissens, Caput 7, par. 23, 222. l.): Egy városi szabónak két leánya van; felesége az egyik lányt eladja egy töröknek 200 talléron; a szabó meghal, s a török várórség parancsnoka visszaváltja az eladott lányt (Gáláns drámatárgy).

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

²⁾ J. P. egyébként váradi kanonok is volt, v. ö. Békési Emil, Magyar írók Hunyadi Mátyás korából: Kath. Szemle, 1902, XVI., 243 l.

— Addenda ad «Homerus Comparatus I.» (EPhK. 1913, 23—31. és 91—103. l.) — Sorozatom dolgozatainak jelen kiegészítéseinél több év munkáját használtam fel; mindamellett tervszerűségről már a folklorisztikus kutatások természete miatt se lehet szó. A jegyzeteimben heverő gyarapodást további pótlások szükségének tudatában adom napvilágra, részben egy, a bizonytalan jövőben remélendő összkiadás útját egyengetve, részben további terveim számára teremtve hivatkozható nyomokat. Első problémámmal anyagom gazdagságához képest röviden végzek, mert a gyűrűs-kötős (házasság-) szimbolumokat illető adatokat ezen évekről készülő külön dolgozat számára tartom fel (l. már EPhK. 1913, 95.) és a görög archaologia szorosabb területével is — a mai könyvvizonyok mellett — jobbnak láttam ezen összefüggésre várni. Így addendáim, értekezéseim törzsét mellőzve (II. III. és V. fej.), főleg csak a keretek körére szorultak. A pótlásokat lapszám szerint adom.

24. l.: A κρηδεύμα a. m. τείχη, λυεῖν a. m. evertére egyenlősítésénél nem sokkal jobb ókori megoldás az Aristoné (Ven. A), mely II 97—100 sorokat athetálja, διότι κατὰ διασκευὴν ἐμφαίνουσι γεγραφεῖσιν ὑπὸ τίνος τῶν νομιζόντων ἔρξιν τὸν Ἀχιλλεὺς τοῦ Πατρόκλου (τοιοῦτοι γὰρ οἱ λόγοι πάντες ἀπόλουντο πλὴν ἡμῶν). A T, mely nekünk a καὶ τὸ λυεῖν τὰ τείχη οἰκοδόμων ἔστιν klaszszikus kifogásában delel (v. ö. Roemer, Aristarchs Athetesen 1912, 62), hosszasan okolja meg az athetesiszt. (A kavarodás okozása alól Roemer, 61 k. mindenesetre tisztázni akarja Aristarchost.)

25. l.: Hogy a κρηδεύμων eredetileg fejkendő, nem προσώπου περίσλημα, l. schol. ad α 334, mely ε 184-et idézi (κρηδεύμω δ' ἐφ' ὅπερ δε καθύλατο δία σεάων).

27. l.: (Héra és Salammbo nászraöltözésének párja a Holoferneshez készülő Judité (X. 3 kk.). Csak neki a fátyolról kellett czélzatosan lemondania. V. ö. H. Weiss, Kostümkunde 1860, I. 1. 337.

28. l.: A François-váza korának Evans a 7. századot, Walters az 570—550. körül éveket tartja (Walters, History of Ancient Pottery, II. 270.).

29. l.: Városok faloromzatának letépése a. m. a haj (sörény) lenyírása (v. ö. C. Weinhold, Die deutschen Frauen... II. 255.) Plutarchosnál, N. Sándor gyászában Hephaistion felett.

29a: A hajviselet változásához házasságkötéskor l. többek közt Weinhold, i. h. I. 385, M. Schlesinger, Geschichte des Symbols 1912, 445 k., H. Dragendorff, Die Amtstracht der Vestalinnen, Rhein. Mus. NF. 51 (1896) 290. stb.

30a: A λυσιζωνος melléknévhez l. J. Heckenbach, De nuditate sacra stb. 1911. (Rlggsh. Vers. u. Vorarb. IX. 3.) 78 k. Lucina solvizonáról s keresztény survivaljéről l. Schlesinger, i. h. 440 k.

31. l.: Az ind házasságkötés övmegoldásáról szól Haas is a Weber-féle Indische Studien V. 389. lapján.

93. l.: Mellborító μίτρηéről szól Anth. Pal. VI. 272a is: μίτραν μαστοῖς σφιγκτὰ περιπλομένην (= τὰ περὶ στέρνοις ἀγλαὰ μαστόδετα u. o. VI. 201a.)

96. l.: A primitív vadásznépek, kivéve a sarkiakat, gazdagabban és gondosabban ékítvék mint ruházvák: Grosse, Anfänge d. Kunst 1894, 51. kk.

96a: L. még R. Schmidt, Liebe u. Ehe in alten u. mod. Indien, 1904, 150. és E. Grosse, i. h., 90 kk.

96a: V. ö. G. Semper, Über die formelle Gesetzmässigkeit des Schmuckes u. dessen Bedeutung als Kunstsymbol, Kl. Schriften 1884, 318 k.

96 k. l.: Fr. Rumpf, Der Mensch u. seine Tracht 1905 (?) 108. mindenesetre helyesen vallja, hogy az alsó testnyílásokat elzáró «kötők» nem az illem czélját szolgálják; de az ok, hogy a földön guggolókat védene a csúszó-mászó férgek ellen, aligha általánosítható. A felhozott japán eset nem szól e mellett, mert a több réteg ruha alól épen nem látszik ki a kötő ilyen szerepe.

97. l.: A ruházkodás (Verhüllung) és a családi élet (monogamia) kezdeteinek egybeeséséről l. Fr. Ratzel, Völkerkunde I² (1894) 87 kk.

981: A férjes nő hajának befedése — általános indg. szokás: E. Wüschel-Becchi, Die Kopftracht der Vestalinnen etc., Röm. Quartalschrift, XVI. (1902), 314.

(97) 98 és 101 (101₂). l.: Hogy a primitívebb díszsymbolum hogyan marad meg survivanceként a fejlettebb ruhasymbolumon, arra érdekes példát hoz fel a délkarinthiai Lesachvölgyből C. Weinhold, I. 336. l.

100. l.: Az elfátyolozás szokásának ősiségéről Weinhold, I. 339.; egyéb, fel nem hozott okairól v. ö. Crawley, The mystic Rose, 331. és S. Reinach, Le voile de l'oblation (C. M. & R. L.) 299—311. stb.

102. l.: A vár- és (meny)asszony-hódítás képzeletének összeköttségével jogosan és sokszor számol a modern lélektan. Goethe Faustjának a psychoanalistáktól idézgetett sorai (Burgen mit hohen Mauern und Zinnen. Mädchen mit stolzen, Höhnenden Sinnen, Möcht ich gewinnen) mindenesetre a népek lelkében fogamzott associatiót fejeznek ki. S. Fr. Krauss, Sitte u. Brauch der Südslaven, 1885, 511. idéz egy délszláv mondást, mely a szép asszony és a gyenge vár közt vont párhuzamot épül (Lepu ženu kao i slab grad lasno je dobiti al mučno sačuvati), ugyanígy E. Fuchs, Ill. Sittengeschichte, Renaiss. 1909, 222. egy kifejtett német paralléllont H. Bebel egy facetiájából stb. A vár teljesen a. m. hajadon az Arnim-féle Des Knaben Wunderhorn II. (1808) 345. l. olvasható «Galantes dreissigjähriges Kriegslied»-ben: «... Ihr Leib von Gott gar schön bereit Die Festung ist, darum ich streit', Frisch auf! Ihr zarte Brüstelein Zwei mächtige Basteien sein, Worauf sie sich verlässt», stb. Az «Um Städte werben» irodalmát kiegészítettem: Auszug aus d. Monatschr. EPhK. 1914. I. 1. és M. Nyelv, 1915, 445 k.; némileg továbbvittem EPhK. 1915, 379₁₂₃/380.

E kép általános terjedését és kedveltségét kétségkívül elősegítette az érintkező képzetektől kínált könnyű összeolvadás. A nő = zár, férfi = kulcs gondolatnak a Schnaderhüpfel egész területéről igen sok variánsát közli G. Meyer, Essays und Studien 1885, 343 kk. Pl.: Mei Herz ist verschlossen, sie a Doppelschloss dra, Mei Schatz hat an Schlüssel, Der'sch aufschliessen kann (Vogtland) stb. (Csak egy steiermarki kéziratos formát közöl, melyben a «Herz» annyira elhomályosult, hogy — a férfié és a kulcs a nőnél van.) — A férjtől Rómában és a középkorban az új menyecskének átadott kulcs aligha pusztán gazdasági metafora (l. Ferrero, Les lois psychologiques du Symbolisme 1895, 59 k.); Frazer, Taboo 1911³, 296. sz. Rómában az «easy delivery» symboluma (v. ö. Festus p. 56 M) volna, a mihez W. Köhlert az Archiv f. Rlgswissensch. VIII. k. 2. f. 229. lapján a κλῆδας γάμου φιλῶντες jelentéséről. Talán követhetjük a különben sokszor önkényes és hirtelen Freudot, hogy álmokképekben «das Eindringen in enge Räume, das Öffnen verschlossener Türen zur gebräuchlichsten sexuellen Symbolik gehört» (Traumdeutung 1911₃, 206. l.). (Az álombeli és általános nemi symbolumokról, főleg Stekellel külön kellene vitáznunk. A mit Freud már Bleuler, Abraham, Mæder s Kleinpaul nyomán hangsúlyoz, hogy t. i. az álom symbolikája tulajdonképp a tudattalan képzeteké, a népe s kincseit csak a folklore, mythos, monda és közbeszéd teljesebb kincsei szolgáltatathatják, azt ez esetben azzal is igazolhatnám, hogy a görög nyelv szelleme szerint a kívájt, szűk dolgok, végzódéseik ellenére is, nőneműek. Világos tehát, hogy egyfelől a szűk-zárt várnak üregessége is közrejátszott nőszerepének kialakulásához, másfelől megvan az egység, melyben a vár és zár teljesen egyet jelentenek: a német Schloss szó mindkét fogalmat képviseli és Uhland «Graf Eberstein»-jében Freud értelmezése szerint, a veszélyeztetett «Schlösslein» kétértelműségével is játszik. Másfelől jó átmenetet adnak a zártól a várhoz amaz esetek is, hol a vár bezárt kapuját veszi meg a hős (das Tor der Festung brechen' obscén értelemben pl. E. Fuchs, i. h. 219.), mint az Aranykapu-mondákban, holott is az ostrom és elfoglalás megállapított symbolistikája (a kapu hajadon szerepe), — a későbbi elhomályosulás daczára is — világosan felismerhető. (L. Marczali H., A Botond-monda történeti kap-

csolatai, Akad. Értesítő 1916, 93. 95 k.) Részemről a Prünhild-mondában szereplő *Waberlohe*-t csakúgy, mint a «Märchen vom Brautwerber» *vaskerítését* is a szűz «várát» védő *ővpánczél* kihelyezett æquivalensének tartom; «sie möge sich nicht länger sperren, seinen Zaren zu heiraten» izeni Nikita, Afanaszef egy meséjében, a királynénak (Panzer, Zur germ. Sagen-geschichte II. 155). A mesék — nevezetesen a Bärensohntipus — hasonló akadályai annál világosabban ide tartoznak, minthogy a vasajtó is sokszor szerepel bennök.

A kép speciális (görög-latin) elfogadottságát elősegíthette egy H. Dragendorfftól, i. h. 288. és 294 kk. leírt fejlődésfejlődési folyamat. E szerint a férfiaknak s nőknek közös, legősibb, cylindrikus fejlődését úgy a herosok, mint legnagyobb ünnepükön (házasság) a nők (menyasszony) viselete = a régi női viselet!) s velők a matronális istennők is soká megtartották. Ebből D. szerint a forma „Umdentung”-jának s egyes istenségek városvédő jellemének hatására — nem az V. sz. vége előtt — «falkoszorú» fejlődött: a városvédő Kybele és Aristaios heros valóságos «városhordozók» lettek. Így a falkoszorú, csakúgy mint a fejkendő, a legrégebbi görög házasságsymbolum volna, persze elmódosulva. De hogy a későbbi *πολυύχως* istennőknek (Τύχαι) nagy szerepük van e várfalat utánzó fejlődés közéleti elterjesztésében (295. l.), — az már szerintem csak a hajadon-vár associatio közelfekvése mellett magyarázható, a minek mindenesetre van nyoma a görögségben (v. ö. Pindaros, Pythia XII. elejét stb.), mert különben miért kezdődött volna meg azon fejlődés kiczakkozása és bástyasodása is, melyet a romanizált Afrika menyasszonya visel — *πυργόφορος καβάπερ ἡ Κυβέλη* (Synesius ep. 3.) — vagy az Arndt-féle vestalis? (Dragendorff, 288. l.) Egyszerűen: a néplélek kész volt a játékra, hogy a hajadon menyasszony bástyás vár legyen.

De a várral való egyesítés lehetősége felé a szűz oldaláról nézve is van közeledés a gondolatban «dass die Jungfrau erst im Kampfe überwunden sein muss, ehe sie sich dem Manne zur Ehe hingibt.» (E. Aust, Die Religion d. Römer, 1899, 148.) Ide tartozik Prünhild meghódításának felfogása: Panzer, II. 183. kk. és a szüzességhez fűződött erő gondolata, u. o. 186. (idézve E. Fehrle, kül. 54. kk.) Az ezt symbolizáló *ővpánczél* — az ókori (főnicizai?) nodus Hercules egy változata — a germán mondákban már formálisan várrá tette (l. fentebb) a zona virginalist, (Prünhilda *ővéről*, melyben a szüzességi *őv* a mondák győzelmi övével olvad össze, l. Panzer. II. 109., 117. stb. és C. Weinhold, II. 267. k.). Hogy viszont e gondolat összefügg-e a menyasszonynak elverésével, a miben sokan termékenységgeltő célzatot látnak (Weinhold, I. 362. stb.), nem dönthetjük el. Mindenesetre az esetet külön tartanók attól, melyben mind a menyasszony, mind a vőlegény (Mykonosban; C. Wachsmuth, Das alte Griechenland im neuen 1864., 91.) vagy kivált csak a vőlegény kap ki az — anyósától (u. o. 105^{sz.}).

102. k. l.: A metafora magyar életét a komáromi vár «fügét» mutató szűze is tanúsítja.

103. l.: Kränzchen a közönséges szóhasználatban a. m. virginitas, (pl. Fr. S. Krauss, i. h. 462. l.).

103. l.: Hogy Homeros kora mennyire érezte a vár-hajadon azonnosságot, az *ἔρρ' οἷον... λώμεν* mindenesetre jellemzi. Achilles valami oligogamikus szerelemféléttel mindenkinek halálát kívánja, csak legjobb barátjával osztozkodni. Az *εὐχὴ* tehát csakugyan *ἐρωτικὴ*, de a szerelem a várnak szól. Diomedest és Sthenelost nem vádolják *ἀρσενικός ἐρως*-szal, s Diomedes is Agamemnon nélkül, egyedül barátjával reméli és óhajtja Tróját bevehetni. Mikor Al Motamid elfoglalja a szép Cordovát, fokozza örömet, hogy «a többi kérék dühökben elpusztulnak». (Enekét idézi A. F. Schack, Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien 1865, 118 k.) Ezt az örömet kívánja csak Achilles szertelensége magának és Patroklosnak.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

— A Stilfrid- és Brunczvikról szóló magyar népkönyv mondai eredete. A német mondaköltészet egyik érdekes terméke «Von dem edeln hern von Brunczewigk, als er über mer fure» cz. 98 versszakos költemény, melyet *Michel Wyssenherre* 1474 előtt írt és a mely a braunschweigi hercegről, azaz Oroszlán Henrikről (1129–1195) szóló mondát beszéli el (v. ö. Heinrich Gusztáv, A német irodalom története. I. k. 469. l.). A költeményt újabban *Walther Seehausen* adta ki egy nagyobb tanulmány kíséretében,¹⁾ melyben igen behatóan tárgyalja Wyssenherre költeményét nyelvi, metrikai és tartalmi tekintetben. Azonkívül tüzetesen fejtegeti az Oroszlán Henrik-mondának — általános mondatörténeti szempontból fölötte tanulságos — keletkezését is, valamint részletesen ismerteti a monda különböző feldolgozásait. Ezeknek egyik származéka a címűl írt magyar népkönyv.

Wyssenherre költeményét természetesen — közvetve vagy közvetlenül — mondai hagyomány alapján írta, mely sokféle messze elterjedt mesemotívumok felvételével alakult ki. A monda kerete a «hazatérő férj» mondája (Heimkehrsage), mely a német irodalomban leginkább a Heinrich von Morungen híres minnesingerről szóló népdalból ismeretes. A meseszerűen csodás kalandok, melyeken a szentföldre igyekvő Oroszlán Henrik tengeri útján átmegy, Ernő herceg ismert mondájából (Herzog Ernst-Sage) vannak átvéve. A hű oroszlánról szóló motívum pedig minden valószínűség szerint Hartmann von Aue-nak Chrestien de Troyes után készült «Jwein» cz. udvari eposzából való, a honnan az a Wolfdietrich-mondába is került. A hazatérő férjről szóló monda, valamint az Ernő herceg-féle kalandok kétségkívül azon történeti tény révén kapcsolódtak Oroszlán Henrikhez, hogy ez 1772-ben fényes, de nem minden viszontagság nélkül való zarándoklatot vezetett a szentföldre. A hű oroszlán motívumának felvételét pedig többféle körülmény mozdította elő, elsősorban a Braunschweigban még ma is látható oroszlán-ércszobor, melyet maga Henrik herceg állíttatott 1166-ban.

Wyssenherre nem első feldolgozója a mondának. Már a XIII. század végén versebe szedte egy alemann költő, kinek műve («Reinfried von Braunschweig») befejezetlenül jutott ránk, de így is közel harmincezer verssort tölt meg. A későbbi feldolgozások száma — e mellett a monda állandóan a nép ajkán is élt — igen nagy: egy elbeszélő költemény Thym Györgytől («Thedel von Walmoden», 1558), egy másik, mely népkönyvvé lett, Göding Henriktől (1585), egy németalföldi és több dán-svéd népdal, két mesterdal és egy Spruch Hans Sachstól, egy olasz opera, melyet németre is fordítottak, és végül egy cseh népkönyv «Dvě kroniky, o knížatech českých, první o Štylfridovi, druhá o Brunczvikovi» címmel.

Ez a cseh népkönyv az egész cseh-től nyelvterületen igen elterjedt, a mit kétségkívül annak köszönhet, hogy a monda az átdolgozásban valósággal cseh nemzeti jelleget kapott. Ránk maradt alakjában a XVI. századból való és nem közvetlenül a németből van fordítva, hanem — mint a prózából ki-kicsendülő rímek mutatják — egy cseh költeményből van átalakítva, mely valószínűleg a XIV. század második felében keletkezett. Ez a cseh költemény kétségkívül valamely német költeménynek közvetlen fordítása: azonban sem a cseh, sem a német költemény nem jutott reánk. A monda valamennyi ismert feldolgozása közül legközelebb áll a «Reinfried von Braunschweig»-hoz és úgy lehet, hogy ez és a német-cseh költemény egyazon — elveszett — verses elbeszélés származéka, még pedig olyanformán, hogy a német-cseh szerkezet a hívebbik származék.

A cseh népkönyvvel legbehatóbban *Julius Feifalik* foglalkozott (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss., Phil.-hist. Cl. 29. k.,

¹⁾ Michel Wyssenherres Gedicht «Von dem edeln hern von Brunczewigk, als er über mer fure» und die Sage von Heinrich dem Löwen: Germ. Abhandlungen, hg. von Fr. Vogt. 43 füz. Boroszló, 1913.

Bécs 1858, 83—97. és 32. k., 1859, 322—331. l.). Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy a cseh népkönyvet oroszra is lefordították, sőt németre visszafordították és hogy — erre nézve az adatokat *Toldy Ferencztől* kapta ¹⁾ — magyarra fordítva *Két Krónika. Az első: Stülfrid Cseh-Országi királyról. A Másik: Brunczvik Stülfrid Főúró, Csehok királyáról* címmel magyar népkönyvvé is lett. A népkönyv számos kiadásban terjedt el (a ponyván talán még ma is él), melyek közül a legrégebb 1730-ból ismeretes (Nemz. Múzeum: L. eleg. m. 653 x, jelenleg nem található); azonban kétségtelen, hogy jóval korábbi eredetű. Irodalomtörténészeink közül csak *Katona Lajos* foglalkozott vele (Katona Lajos irodalmi tanulmányai. Budapest, 1912. I. k. 330—344. l., v. ö. még u. o. 273—274. l.), de őt inkább a népkönyvhöz kapcsolódó «Akastyánhegy» problémája érdekli, mint maga a népkönyv. Ennek külső és belső története — mint sajnos, a legtöbb népkönyvünké — még kiderítetlen és megíratlan.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— Deutsche Studien in Ungarn címmel *Eucken Rudolf* a «Vossische Zeitung» 1916. június 24-iki mellékletében rövid cikket írt, mely mind a szerző személyénél, mind a tartalomban nyilatkozó érületnél, de a helynél fogva is, a hol megjelent, bizonyára hozzá fog járulni a rólunk táplált balvélemények eloszlatásához. De a magyar tudomány figyelmére is méltó a mai németiség egyik legkimagaslóbb képviselőjének ezen spontán megnyilatkozása, mely — a részletekbe bocsátkozó helyek elhagyásával — ekként szól: «Wie die Waffenbrüderschaft mit Ungarn uns alles wertvoll macht, was eine innere Gemeinschaft mit Ungarn und uns zu stärken vermag, so werden wir mit lebhafter Freude das rege Studium der deutschen Sprache und Literatur begrüßen, das an der Universität Budapest ²⁾ getrieben wird. Zeugnis davon legt eine Sammlung von Schriften ab, die unter dem Titel: *Német Philológiai Dolgozatok* (Arbeiten zur deutschen Philologie)... herausgegeben wird. Die Arbeiten sind meist aus Dissertationen oder Preisschriften der Universität hervorgegangen, in magyarischer Sprache geschrieben, aber jeder Arbeit ist ein deutscher Auszug beigelegt, so dass man sich über den Charakter des Ganzen zur Genüge orientieren kann. Es liegen 18 derartige Schriften vor..., zum Teil von recht stattlichem Umfange, sie beschäftigen sich mit den verschiedensten Gebieten der deutschen Philologie; dass sie dabei meist irgendwelche Beziehung zu Ungarn wahren, das eben macht sie beobachtenswert und schätzbar. Mehrere Arbeiten befassen sich mit Studien über die deutsche Sprache in Ungarn... Andere Arbeiten befassen sich mit der Entwicklung deutschen Lebens und deutscher Literatur in Ungarn... Auch

¹⁾ Feilaliknak ebben az ügyben Toldyhoz intézett két levele (Bécs) 1859 febr. 25-ikéről és márcz. 29-ikéről) megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában. Második levele végén — Grimmék és a német romantikusok módjára — egy magyar Attila-népkönyv után tudakozódik: «hat das volk bei Ihnen kein volksbuch? Was mich darauf bringt irt der umstand, dass die Russen einen solchen volksroman von „Attila König der Ungarn“ besitzen, der doch nur eine übersetzung und nach meiner meinung ein durch die polnische literatur vermittelte übersetzung aus dem magyarischen sein kann: denn andere völker kennen diesen sagenstoff nicht — an eine bearbeitung der deutschen Nibelungensage ist nicht zu denken, ich beabsichtige auch dieses russische Attilabuch zum gegenstande einer akademischen untersuchung zu machen, sobald ich mir das handschriftliche material aus Russland verschafft habe.» Feilalik ezt az ígérte — tudtommal — nemsokára rá bekövetkezett halála miatt nem váltotta be.

²⁾ Az említett gyűjtemény a kolozsvári német szemináriumtól kikerült dolgozatokat is tartalmaz.

manche biographische Beiträge finden sich, namentlich solche Persönlichkeiten betreffend, welche aus Ungarn gebürtig, eine nähere Beziehung zum deutschen Leben gewonnen haben... Alles zusammen ergibt einen starken Eindruck von dem Ernst und dem Eifer, womit das Studium der deutschen Sprache und Kultur in Ungarn betrieben wird, im besonderen muss es uns Deutsche wohlthuend berühren, dass auch das deutsche Leben innerhalb Ungarns volle Beachtung findet. Dass so viele geistige Fäden von altersher die beiden Länder verbinden, das muss auch den politischen Zusammenhalt fördern und ihn dauerhaft gestalten.»

— Válasz Németh Gyulának. Mindennek ízről-végre való megértése végett tudni kell, hogy nem most van először dolgom Németh Gyula naiv és mégis vakmerően támadó, sértő modorban, szinte fitymáló hangon megírt kritikáival. Tavaly e folyóirat hasábjain (E. Phil. Közl. VI—VII. kettős füz. 495—7. l.) közölt egy kis mérges cikket abból az alkalomból, hogy fiatal orientalista társa, Dr. Mészáros Gyula, a nagyszentmiklósi «Attila-kincs» titokzatos felirataiban ó-török nyelvű epigraphiai emlékeket fedezett fel. Mivel N. Gy. dolgozata az Ethnographiában jelent meg, a megsemmisítőnek tervezett kritikát ugyanott egész terjedelmében lenyomattam s nyomban utána rámutattam arra, hogy «Németh Gyulának tulajdonképpen sejtelve sincs arról, hogy Mészáros Gyula csakugyan megfejtette-e az Attila-kincsek feliratait, vagy nem» (Ethn. 1915. 218. l.). Időközben a M. Tud. Akadémia megíratta és kiadta «A magyar rovásírás hiteles emlékei» cz. kötetemet, N. Gy. pedig összerázkódott, mint a mese táltosa és a tehetetlen fiatal török nyelvészből lett egy mindentudó írástörténész és tudós epigraphus.

Ez az előzménye s egyben titka is annak a maga nemében pártatlanul álló irodalmi támadásnak, a melyet N. Gy. e folyóirat előző füzetében ellenem elkövetett.

Mivel minden rendelkezésére álló ártalmat reám és könyvemre kívánt zúdítani: kezdte a címlapon. A «hiteles» szó árnyékában szerinte a szerzőnek az a sejtelve lapulhatott meg, hogy hátha jön valaha valami, a mi elsőpör majd minden mai igazságot, tehát minden hitelesnek tartott holmit is. Balga beszéd. A cím azt jelzi, hogy a könyvben csak a hiteles emlékek vannak kiadva — a hitelnélküliek (hamisítványok stb.) nélkül. Utána nagy általánosságban és minden bizonyítás nélkül elítéli gondolkodásmódomat és stílusomat; a mi pedig *«tudományos megbízhatóságomat illeti»*, az I. könyv (A magyar rovásírás irodalma) és a II. könyv (A magyar rovásírás hiteles emlékei) tartalmáról ez alkalommal csak annyit mond, hogy — rem philologus-munka. Az ítélet első része ellen — ha tud — a könyv maga védekezzék; de a megbízhatóságom meggyanúsítására vonatkozólag már van néhány súlyos szavam. A «philologus» jelző az irodalmi részre vonatkozólag, mivel benne egyszerű tudománytörténeti referenciák vannak, semmitmondólag van alkalmazva. A hiteles emlékek könyvére, a *nagy mű tulajdonképeni tartalmára* vonatkozólag pedig azt válaszolom kritikusomnak, hogy tudományos megbízhatóságomat és tudományos módszerem értékét a philologus olvasók előtt nem a megmételtyezésre szánt rosszindulatú üres szóbeszéd, hanem a felfedezett és tudományos úton hozzáférhetővé is tett új kincsek tömege fogja megállapítani. Ha N. Gy. illetékes kritikát tudott volna könyvemről írni, mindenekelőtt azt kellett volna megállapítania, hogy köszönhet-e az én 15 éves munkásságomnak a magyar rovásírás emlékeivel foglalkozó tudomány valamit. Meg kellett volna állapítani, hogy lehetett-e az én beavatkozásom előtt a három ismert hazai emlék (a csikszentmiklósi felirat, a Telegdi-féle Rudimenta s az énlakai-felirat) hitelességéről tudományos biztonsággal beszélni. Szólni kellett volna egész Európára kiterjesztett ama kutatásaimról, a melyeknek eredményei a bolognai, giesseni, ham-

burgi, wolfenbütteli és prágai kútfők lettek; sőt azon munkásság elől sem lehetett volna kitérni, a mely itthon Szamosközy István és Kájoni János rovásírások emlékeinek fölfedezését eredményezte, vagy a melylyel az 1515-ki konstantinápolyi emlék felfedezése alkalmával Thomsen magyar megfejtési kísérletét a nagy dán tudós kívánságára befejezni szerencsém volt. Mikor aztán kiderült volna, hogy a hiteles emlékek túlnyomó részét én ajándékoztam a magyar irodalomnak, s hogy az összes hiteles emlékek szövegét végérvényesen én fejtettem meg, ám elkövetkezhetett volna N. Gy. díztelen vállalkozása: «tudományos megbízhatlanságom» és «philologia» hiányában szenvedő néprajzi és epigraphiai munkásságom kiczélgérezése is.

Könyvem tulajdonképeni tartalmának mellőzése után, N. Gy. az «írástörténeti eligazodás» című befejező részt fogja tüzetes tárgyalás alá. A rovásírás magyar emlékeiről lévén szó, nekem a fára rovott írás rendszerének mibenlétét kellett megállapítanom és az egyetemes írástörténetben elhelyeznem. E részben a német Bredsdorff és Kirchhoff s a magyar Révai Miklós eredményeit kellett a számrovás és a fára rovott fogalomjegyes, runás naptárak tanulmányozásával kiegészítenem. Kutatásaim eredményeit a bustrophedon (kigyózó írás) eredetének megállapítása, a megmérhetlen értékű rovásírások kincsek felbukkanása és a Marsigli-féle rovásírásos másolat bustrophedonának felfedezése igazolta és tetőzte be.

N. Gy. most arra vállalkozott, hogy ezeket az egyetemes írástörténeti érdekű magyar eredményeket — az Ethnographia kellemetlen támogatását viszonzva — alaposan, sőt megdöbbenő alapossággal megtépázza. Megfelelő tudományos tájékozottság nélkül támadja művem évszázados előmunkálatok eredményeire fölépített rendszerét; csufondáros módon tárgyalja állítólagos tévedéseimet és kicsúfolja ismereteim állítólagos fogyatékoságát; könyörtelenül kipellengérezí alaptalanul megvádolt adalékaim hitelet és idézeteim megbízhatóságát.

Először, mint török nyelvész, nagy garral avat be engem Gombocz Zoltán 1912-ben Helsingforsban megjelent német nyelvű füzetének titkaiba. Végig kell hallgatnom, hogy én ezt a füzetet azért nem idéztem, mert «sokszor egyes kérdések szakirodalmának legértékesebb részeit is figyelmen kívül hagytam». Tudomásul kell vennem, hogy téves török adataimat Vámbérynak etymologiai szótárából, tehát egyik gyarló művéből merítettem. Elámulok. N. Gy.-nak diák korából megmaradt egy füzetkéje és annak birtokában, magát boldogan begubóztatva, tudomást sem vesz arról, hogy a fejemre olvasott adatokat Gombocz 1914-ben, módosult magyarázatok kíséretében újra közölte a M. Etym. Szótár III. füzetében. Sőt N. Gy.-nak illő volna azt is tudni és tanítani, hogy Gombocz szóban forgó adatai s velük a helsingforsi német füzet egész szótári anyaga előzőleg már kétszer megjelent magyarul: a Magyar Nyelv 1907. évi III. folyamában és ennek különnyomata gyanánt 1908-ban, mint a M. Nyelvtud. Társ. 7. sz. kiadványa «Honfoglalás előtti török jövevényszavaink» czímen. Hihetetlenül hangzik, de bizonyos, hogy N. Gy. e közkézen forgó kiadványokat nem ismeri. Mert különben nem kényszeredett volna arra, hogy Gombocz idézett füzetének német szövegét félreértse. «A *bicská*-ról beszélni sem szabad; ez újabb délszláv jövevény» — tanítja N. Gy. «Bieski, bicskia, bizsgia (wahrscheinlich auch *bicska*, bieske) sind ohne Zweifel neuere osmanisch-türkische Lehnwörter, teils durch südslawische Vermittlung ins ungarische aufgenommen» — tanítja Gombocz Zoltán. A *bicska* valószínűleg hódoltságkorabeli török jövevény, esetleg délszláv közvetítéssel» — szól a M. Etym. Szótár szövege.

Hivatásos nyelvésznek természetesen azzal is tisztában kell lennie, hogy miért nem idéztem Gomboczot és miért idéztem Vámbéryt. Szinte kellemetlen, hogy N. Gy. ebben a kérdésben ismét tájékozatlanságával lett terhemre. Nagyfennem megbélyegez azért, hogy Vámbérynak etymo-

logiai szótárát használok, a melyet még kutatástörténeti szempontból sem szokás idézni. Én persze nem e szótárt használtam, hanem Vámbéry-nak egy másik művét, a melylyel illő volna N. Gy.-nak is utólag megismerkedni. „Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes» cz. Lipcsében 1879-ben megjelent kötete végén található meg az a minden tekintetben érdekes művelődéstörténeti fejtegetés, a mely szerint a *bit*-, *bet*-, *bič*-, *bet*- metszést, bevágást jelentő tövek török-tatár szócsoportja írást jelent: uigur *bičik* schrift; altáji *pičik* schrift, buch; csagatáj *bitmek* schreiben, *peček* zeichnen, *petek* brief; jakut *bit* anzeichnen, *bičik* verzierung stb. Mivel a magyar *betű* rokonsági körébe sorozott ó-török *betik*, *bitik* schnitzerei, gravirung nyelvtörténetileg szintén írást jelent, szerinte a mi nyelvcsaládunknál ép úgy meg van az ősi rovott írás nyoma, mint a régi görögök, latinok és germánok nyelvtörténetében. Megjegyzem, hogy itt szerepel a tévedésből nekem tulajdonított »hajmeresztő hiba»: is: az altáji (és nem ó-török és Németh-féle j-török) *sür*, a minek itt csakugyan zeichnen, schreiben és nem kerget és dörgöl stb. jelentése van. Vámbéry e szónak és rokonsága körének (csuvas *sjür*; magyar *ír*; koibal-karagaz *sirben* striche ziehen; csagataj *jar-läk* das schreiben; osmanli *jaz* schreiben stb.) színtén vágás, bemetszés jelentést tulajdonít. A magyarok eredetéről szóló művében ezt kiigazítja ugyan, de a nyelvtörténeti kutatás az eligazodás fölmerült nehézségei miatt később nem bocsátkozott a *betű* és *ír* szavaink jelentéstani fejtegetésébe. Ez az oka, hogy Gombocz is mellőzte összehasonlító nyelvészeti fejtegetéseiben a *betű* szó fogalmi vándorlásának kérdését és vele együtt Vámbéry kísérleteit is. Viszont ez az oka, hogy a rovásírás történetében én nem mellőzhettem Vámbéryt és mellőznöm kellett Gomboczot.

— «Most jön a bustrophedon!»

Igen, következik a titokzatos kigyózó sorvezetés keletkezésének mókázó hangon való bemutatása. Magam is jót mulattam rajta, mert a »hősvértől pirosult gyásztér...» typographiai nehézségekkel bemutatott bustrophedonja *épen megfordítottja* lett a szabályos bustrophedonnak. Szóval N. Gy. már az elítélő kritikát is megírta, mikor még mindig nem volt tisztában azzal, a miről szó van. Ezért aztán nem is csodálkozom azon, hogy N. Gy. a bustrophedon írástörténeti jelentőségét sem értette meg. Mentségére legyen mondvá: létrejöttét schemáimon, a Marsigli-féle magyar másolaton és a rendszerint primitív görög, római, etruszk, germán, ó-török stb. epigraphiai emlékeken fölismerni nem könnyű dolog. Ezért panaszkodik lépten-nyomon, hogy valahányszor a bustrophedon szóba kerül, szemei előtt homály keletkezik. No meg zavart csinál (a mint tapasztalni tetszik) az én gondolkozásom és stílusom nehézkessége is. A lesújtó kritika természetesen mégis elkészült, de egyben annyira zavaros is lett, hogy többször végig kellett olvasnom, míg megértettem. Így jöttem rá, hogy az a fölöttébb értelmetlen »írástörténeti elmélet», a melyet idéző jelek közé foglalva N. Gy. nekem tulajdonít és a melyet ugyanő elfogadhatlannak minősít, nem az én tulajdonom, hanem N. Gy. tákolmánya. Az én elméletem nagyon egyszerű: a rovás telerött lapjain a sorvezetés technikai okok miatt kigyózó vonalat eredményez; ha pedig a telerött lapokat lemásolták vagy epigraphiailag alkalmazták, technikai okok miatt létrejött a bustrophedon. A bustrophedon tehát azt bizonyítja, hogy a kigyózva felvett szöveg eredetije fára rovott írás volt. Es ez nem írástörténeti meglepetés, mert hiszen ott, a hol a bustrophedon előfordul, mindig megtalálható az a nyelvtörténeti nyom is, hogy a betürovást nevezték írásnak. E jelentékeny írástörténeti adalék birtokában okvetlen el kell jutnunk a rováson szereplő írásrendszerek rokonsági kapcsolatának kérdéseiig. Midőn eddig eljutottam, N. Gy. már újra homályosan látott. Pedig tőlem telhető világossággal írtam le ezt a félreértett és félremagyarázott fontos mondanivalót:

«Mielőtt azonban a bustrophedont a rokonsági kapcsolat próba-

kövénék elfogadnók, arról sem szabad megfeledkezünk, hogy ha a számvás és betűrovás bustrophedont eredményez, akkor a rovásos létrejöhet több írásrendszer, a melynek velejárói közt a bustrophedon mindig ott szerepel. Csakhogy nyomban hozzátesszük, hogy ez írástörténeti szempontból már *nem lehet komoly föltevés*. Hiszen ha különféle rovásírásról beszélünk, akkor azt is igazolnunk kellene, hogy minden egyes esetben a rovásírást feltalálták s minden feltalálás alkalmával külön betűsorokat is eszeltek ki.» (Közbensőleg megjegyzem: N. Gy. itt ismét fölpanaszol «valami közös homályt», a melyben csakugyan annyira eltévedt, hogy épen a nem komoly föltevést vette komolyan.) «Bátran elkészülhetünk arra, hogy a hol bustrophedonokat találunk, ott a keresett írástörténeti kapcsolat csakugyan megvan. És elkészülhetünk arra is, hogy a hol a bustrophedon bennünket ilyen kapcsolatoknak nyomára vezetett, ott nemcsak a szervezésben és a betűformákban találunk természetes hasonlatosságot, hanem találunk olyan csodálatos jelenségeket is, a melyek a betűk azonos formáival együtt azonos hangtani jelentésüket szintén megőrizték. Szóval megfelelő módszerrel az egyetemes írástörténet kincseivé lesznek azok a formai és jelentésbeli magyar hasonlatosságok, a melyeket a fentebb (t. i. az irodalomtörténeti részben) említett derék előmunkások már régen felismertek (t. i. a mit phöniciái, zsidó, ó-görög, etruszk stb. elemeknek gondoltak), de értékesíteni nem tudtak, vagy a melyeket a szigorú, de tájékozatlan kritika félreismeret és a magyar rovásírás hitelének megostromlására használt fel».

Az évezredes írástörténeti űrt áthidaló bustrophedonok szerepét N. Gy. ismét nem értette meg. Ezért tudományos tájékozottságot mímelve, ezt a nagyhangú értelmetlen ellenvetést koczkáztatta meg: «Az írástörténeti kutatás legelső elve (!) az, hogy két írásrendszer csak akkor lehet egymással egyeztetni, ha az összes szóbanforgó jegyek mind alakra, mind jelentésre megegyeznek s az eltérő jegyeknek természetes magyarázatát tudjuk adni». Be kell vallanom, hogy ekkora homályban már én sem tudok eligazodni. Mert ha két írásrendszerben minden jegy egyezik, akkor én már nem találok, sőt nem is keresek eltérő jegyeket.

A germán runa és ó-török rovásírás fejezetének tárgyalásánál néhány adatom ellen intéz tételes támadást. Kifogásolja, hogy Uliflas halála évét 381-re teszem, holott ő Streitberg kézikönyvében 383-at talált. Minden germanista, sőt minden más «philologus» is tudja, hogy W. Bessel (Über das Leben des Uliflas, 1860) általánosan elfogadott 381-es évszámával szemben A. von Gutschmid kezdeményezésére E. Sievers kísérletre meg a 383-as évszámot érvényesíteni (H. Paul: Grundriss, I. kiad. 1893. II: 1. köt. 68. l. és Beiträge zur Gesch. d. deutschen Sprache u. Lit. 1895. XX. köt. 302. l., 1896. XXI. köt. 247. l.). Rögtön állást foglalt mellette F. Jostes (U. o. XXII. köt. 158. és 571. l.) és W. Streitberg (U. o. XXII. köt. 567. l. és H. Paul: Grundriss, II. kiad. II: 1. köt. 8. l.). Viszont hevesen megtámadták R. Koegel (Gesch. d. deutschen Lit. 1894. I. köt. 182. l.), E. Martin (Zeitschr. f. deutsches Altertum u. deutsche Litt. 1896. XL. köt. 223. l.) és W. Lüft (U. o. XLII. köt. 303. l.); egyháztörténeti szempontból sem tartják elfogadhatónak G. Kauffmann (Zeitschr. f. deutsche Phil. 1898. XXX. köt. 93. l.), G. Rauschen (Jahrbücher d. christl. Kirche, 1897. 118. l.) és E. Nestle (Einführung in das griech. Neue Testament, 1901. II. kiad. 110. l.). Ezért az újabb encyklopedisták a kérdést még nem tartják eldöntöttnek (pl. Kaulen a Wetzer's Kirchenlexikonban). Én korábbi műveimben mindig 381-et szerepelttettem és ezen évszámtól N. Gy. tévétel megczóválása után sem vagyok hajlandó eltérni. — Az ó-török írásról Thomsen és Donner nyomozási kísérletei óta nem lehet azt állítani, hogy eredete iránt teljesen tájékozatlanok vagyunk. A charnay-i ezüst csat runáit én sem mondom gótnak, de vele a gót runa korai megjelenését két okon igazolhatom: 1. mert a góttal azonos, 2. mert a burgundok a gótoknak testvérnépei voltak. Uliflas a gót

ABCz-t csakugyan nem a latin, hanem a görög és latin unciális betűkből csinálta; tollhibám azért keletkezett, mert a szóbanforgó két runát már a latin kölcsönzés pótlására alkalmazta. A vadstenai brakteata ABCz-jének jobbról-balra irányodó sorvezetését kár Wimmer idézetével balról-jobbra visszafordítani. Ha Wimmer ismerte volna a primitív lemez-pénzek ötvösségét, aligha hozta volna szóba a fordítva metszett *bélyegtőkkel* való betűkészítést. E brakteáteken az egyenetlen méretű betűket hegyes eszközökkel trébelték ki. Hisz ha minden runának meg lett volna a külön bélyegítőve, a IV- V. századi gót ötvösöket már csak egy lépés választotta volna el Gutenberg XV. századi mozgó betűitől.

A dán Wimmer runa-kutatásait a germanisták igen nagyra tartják (pl. Sievers még a vadstenai runákat is visszafelé forgatta a kedvéért), noha a runa újabb irodalma már avulttá kezd tenni monografiáját. Azon tehát senki ne ütközzön meg, ha a bustrophedont illetőleg én is megállapítom elmaradottságát. Szerinte a kigyózó írás azért jött létre, mert runás feliratok sorvezetése hol jobbról-balra, hol meg balról-jobbra irányul. Ez azonban már a megjelenés idején is képtelen állítás volt. Wimmer nem vette számításba azt, hogy a hasonlóan bemutatott tökéletes bustrophedonok (pl. a helnaesi, glavendrupi, rönningeni feliratok visszafelé forduló páros sorainak betűi az előző páratlan sorok betűihez viszonyítva már fejtetőn állanak. A sorok ilyen megfordításához (bustrophedonná alakulásához) pedig az ő elméletének nincsen köze. N. Gy. tehát sem Wimmert nem értette meg, sem engem. E konfuzus állapotban lelem magyarázatát annak a szánalomra méltó buzgólkodásnak is, a melylyel éppen ellenkezőjét akarja idézni annak, a mit én Wimmer könyvéből kiolvastam. «Az *l* runajegyét maga Wimmer is tisztán *ó-görög jellegűnek* tartja» — állítom én; és hogy igazam van, szószerint idézem Wimmer 110. lapját: «... unter den hier behandelten 17 Runenzeichen ist ... nur ein einziges, das eher auf das griechische als auf das lateinische hinzuweisen scheinen könnte. Dieses eine Zeichen ist die *l*-rune [» Mivel az ó-ítál s minden későbbi latin betűsor *l*-jegyének kampója az ó-görög és germán runa *l*-jegyétől eltérőleg *alul* van, Wimmer azzal a magyarázattal segít magán, hogy a runa-készítő a latin *l*-jegyet ép úgy fejtetőre állította (?), mint a hogy fejtetőre állította a latin *u*-, *v*-jegyet. Így jött aztán létre az a mondat, a melyet N. Gy. tévesen idézett ellenem.

A runologia terén alkalmilag szerzett selejtes ismereteivel egyébként annyira nagyra van, hogy az én tájékozatlanságom megbélyegzésére és pótlására is vállalkozni mer. Idézi S. Buggera vonatkozó egyetlen soromat és kicsufol, hogy Bugge eredményeit Schrader Reallexikonából ismerem s nincs tudomásom arról, hogy Bugge könyve 1905-től fogva már a világon van; sőt nincs tudomásom arról sem, hogy O. von Friesen is adott ki 1904-ben «egy hatalmas munkát». Hát bizony nagyon furcsa az, hogy könyvem megírása előtt runás feliratokért és fára rovott runa-naptárakért sorra felkerestem Dánia, Norvégia, Svédország és Finnország minden jelentékenyebb múzeumát és runa-kutatóját, itthon pedig N. Gy., a ki ezt a tudományt az én könyvem megjelenése előtt talán még hírből sem ismerte, kénytelen fejemhez röpiteni a fenti súlyos megrovásokat. Mivel a mi állapotainkat nagyon jellemzi, röviden elmondom, hogy miben áll az újabb megrovás. N. Gy. könyvében Bugge neve után egy utalást talált: «l. Sebestyén: Rovás és rovásírás, 155». Megnézte és azt találta, hogy Bugge új elméletét az északi philologusok 1898. évi kristiániai ülésén tartott nyilvános előadása nyomán én az 1901-ben megjelent Schrader-féle Reallexikonból ismertem meg. Ez tehát nem N. Gy. felfedezése. Neki része csak abban van, hogy utalásomat illetlen módon elhallgatta. Része van továbbá egy szánalmasan naiv tévedésben is. Nem tudja, hogy az én idézett szövegem 1904-ben (az Ethnographia júniusi füzetében) jelent meg s így Schrader közvetítésével elég szép volt tudnom azt, a mi Bugge könyvében csak a rákövetkező 1905. évben került nyilvános-

ság elé. N. Gy.-nak természetesen sejtelme sincs arról, hogy mi van Bugge norvég könyvében. Tudományos tájékozottságot mímelve Bugget ugyan zseniálisnak nevezi, de nem tudja, hogy ez a mástól kölcsönzött és rosszul alkalmazott bók nem a runologust, hanem az északi néphagyományok tudományos kutatóját illeti meg. Nem ismeri O. von Friesen idézett svéd értekezésének különnyomatát sem, mert ha ismerné, nem mondaná tévesen hatalmas műnek.

Mivel «Sebestyén előtt ez ismeretlen», a vakmerő játékot űző kritikus abba a kellemetlen helyzetbe jut, hogy neki kell megmondani azt, a mi ismeretlen. N. Gy. nem az az ember, a ki ilyen esetben zavarba jön. Az én egyik jegyzetem alapján megismerkedett G. Neckel «Zur Einführung in die Runenforschung» cz. tájékoztató czikkével. Mivel e czikk S. Bugge és O. von Friesen «hatalmas» művei után, 1909-ben jelent meg, szerinte benne kell lenni annak, a mit a két északi tudós hirdet, én meg nem ismerek. Ezért ismétlődik meg tehát az a naiv utalás, a mely szerint «az új elmélet azt mondja, hogy a runaábécze latin és görög betűkből áll.» Csakhogy tévedni tetszik. A «zseniális» S. Bugge helyett a svéd Salin adott nagy lökést a görög forrásokat kereső kutatásnak azzal, hogy gazdag archaológiai bizonyítékai szerint a Kr. u. első századokban az észak-európai népek igen erős kulturbefolyása alá jutottak a feketetengermelléki görög gyarmatoknak. Ez a biztosíték bátorította aztán O. von Friesen upsalai egyetemi magántanárt arra, hogy a runa betűsorát a görög papyrusok cursíváival egybevesse. Így állapította aztán meg, hogy 24 runa közül 15 egészen görög, 5 görög jellegű, 4 pedig latin eredetű. Az utóbbi írásjegyek forrásával a gótok szerint Dáciaában, vagyis Erdélyben s a vele szomszédos területeken ismerkedhettek meg.

N. Gy.-t megnyugtatom azzal, hogy ismerek még egy tuczatra való olyan értekezést, a mely Wimmer nyomán eltévedve, szintén festékekkel írott, vagy viaszba karczott classicus cursiv írásokból kívánja a runát megmerevíteni és rovásbotra vinni. Ilyen visszaesést azonban az írástörténet nem ismer, tehát én sem ismerek. Ezért az uttörő kutatók eredményeiben én csak a geographiai és chronológiai adalékokat tudtam méltányolni. Azért emeltem ki Bugge kongresszusi előadását is, mert könyve megjelenése előtt ebben volt a fontos feketetengermelléki görög forrás először megjelenése.

Itt kell megemlítenem, hogy N. Gy.-nak vannak tévedései, a melyeket pusztán ismerethiányával menteni nem lehet. Ilyenek pl. a könyvemből vett idézetek helytelen értelmezései. Belém köt, hogy «főnécizai-görög írás csak a Sebestyén-csinálta homályban van; van főnécizai írás és van ebből keletkezett görög írás». Kérdem: mire való így pattogni? Hiszen nemcsak az ó-görög betűsor azonos a phöníciaival, hanem az ó-héber is. Ezért van nekem szükségem az írástörténeti jelentéssel bíró kettős megjelölésre. És e megjelölésnek még a philologus-érzékét sem volna szabad csiklandozni, mert hiszen a régi görögök (tekintet nélkül N. Gy. fenti kemény imperativusára) maguk is τὰ φοινικία-nak nevezték a tulajdon írásuk betűsorát.

Ez a kötekedő modor már igen alant jár, mikor karikaturává torzítja ezt a fontos állítást: «A runák eredetének kérdésében azt kívánom számításba vetni, hogy a *bustrophedon* jelentéte a runák történetében is minden kétségen felül megállapítja... azt, hogy a délről kölcsönzött (szerintem: phöníciai-görög) betűsor a jegyek alakítása, germán nevekkel való ellátása, új sorrendbe való állítása és három csoportra való tagolása után is *olyan rovásírás maradt*, mely a kölcsönzött jegyek eredeti hangértékét szintén megtartotta». Ha N. Gy. alaposan megértette volna azt, hogy a *bustrophedon* rovásírást botok szövegének szolgai másolása útján keletkezik, akkor nem zaklatta volna az olvasót azzal, hogy állításom értelmét találja ki. Egészen megtévelyedve, nem vesződött volna azzal sem, hogy én a hangérték megmaradását a *bustrophedon* jelenlétével

hogyan tudom megállapíttatni. A ki kellő írástörténeti tájékozottsággal mérlegelni tudja annak jelentőségét, hogy a runák betűsorának rendje eltérő a görög és latin betűsorétól, hogy a runák minden jegyének van külön nemzeti neve (néhány esetben mythoszi vonatkozású neve), sőt hogy e nevek kezdőbetűi akrophonikusan a runák hangértékét is jelentik: annak nem kell külön kiemelni, hogy a bustrophedon a runák történetében olyan görög eredetű rovásírás fennmaradását igazolja, a mely rovásírás a betűsor rendjének és neveinek megváltozása daczára a kölcsön vett betűk hangértékét pontosan megőrizte.

Sajnos, számos más esetben N. Gy. a kevésbé szövevényes és jóval kevesebb tudományos tájékozottságot igénylő dolgokat sem bírja megérteni. Írástörténeti kútfő-kiadás bírálatára vállalkozik és sejtelmé sincs az emlékek kortörténeti elhelyezkedésének sorrendjéről. Nem tudja, hogy a primitív rovás megelőzte a rovott szöveg epigraphiai alkalmazását, az epigraphia vésett írása pedig megelőzte a festékkel és tintával írott cursívát. Neki tehát hiába hirdetik a magyar középkori kútfők, hogy a székelyek betűiket fára rótták; hiába hirdetem én, hogy ime, a művelt emberiség legtovább fennmaradt (felismerhető épségben fennmaradt!) phóniciai-görög eredetű magyar emlékei félezer esztendeig éltek a rovásn anélkül, hogy epigraphiai alkalmazásban részesültek volna; hiába hirdetik kínai kútfők, hogy az uigur törökségnek az ó-török epigraphiai emlékek fölmerülése előtt rovásírása volt; hiába hirdetik csalhatatlan nyelvtörténeti nyomok, hogy a görögök, latinok, germánok (mely utóbbiaknál már kútfői bizonyítékokkal is rendelkezünk) legrégibb írásrendszere szintén rovásírás volt. Neki hiába minden: ő Wimmerre esküszik, mert «az egyedül (!) helyes utat» Wimmer találta meg. Mikor tehát én szóvá teszem azt, hogy a római császárok korában divatozott viaszos lapok stílussal karczott írásából a germán népek rovást kezelni és runát róni nem tanulhattak meg, ő egyszerűen kijelenti, hogy «ennél a lényegtelen pontnál nem időzöm». Ezzel aztán a talajt végleg el is vesztí a lába alól. Mert itt kellett volna tisztába jönni azzal, hogy ha a székelyek félezer évig róhattak epigraphiai alkalmazás nélkül, a skandináv népek pedig róhattak még az epigraphiai alkalmazás hosszú évszázadain keresztül is: akkor merőben téves dolog azt hinni, hogy a germán runa a legrégibb epigraphiai emlékek ideje táján keletkezett, s hogy a görög epigraphia virágzása korában már nem volt görög rovásírás. Mivel így a germán kölcsönzés már az ó-kori századokba benyúlhatik, N. Gy. azt kérdi: hol voltak akkor a germánok? Azt hiszem, hogy erre nem sokkal nehezebb megfelelni, mint arra, hogy ha a runát a Kr. u. II—III—IV. századi eredetűnek tartjuk: hol volt akkor divatban az ó-görög rovásírás?

Záradékol következnék az ó-török rovásírás történeti elhelyezkedésének ügye, de a mi török nyelvészünknek — csodálatosképen — ebben a tárgyban sincs semmi érdemleges mondanivalója. Mint ide nem tartozó dolgot újra szóba hozza Mészáros felfedezését. Elismeri, hogy az Attila-kincs feliratainak *nyolcz jegye azonos az ó-török feliratok jegyeivel*, de az ilyen «primitív íráselemek» egyezése szerint «egész bátran lehet *véletlen* is». Ekkora elszólás után csakugyan bántóan hat annak nagyhangú megállapítása, hogy mi az — «a legnagyobb *módszertani* hiba, a mit írástörténeti kutatás közben valaki elkövethet». Engem illetőleg pedig «*módszeresen gondolkozó* ember előtt egészen világos», hogy egy «*írástörténeti elvvel*» élek vissza, midőn az ó-török és a magyar rovásírás közös eredetét és egymáshoz való viszonyát megállapítom. «Elv» alatt az egyforma betűk megkülönböztető járulékaiknak alkalmazását érti. Ezeket a differenciáló elemeket általánosan ismeri az írástörténet is. A «visszaélés» e szerint csak az lehet, hogy én a megkülönböztetésnek olyan módját is felismertem, a melyet az írástörténet kutatói eddig észre nem vettek. Értem azt, hogy egy új írásrendszer keletkezése alkalmával a kölcsönző a betűk részeit megtartja, de nem úgy rója össze, mint a hogyan forrásában megtalálta. Így

a magyar $\mathcal{Q}$ = *a*-jegy a forrás formáját tökéletesen megtartotta, míg a török $\mathfrak{f}$ = *a*-jegy az egyik kis vonalat elkülönítve alul, a második oldalon alkalmazta, a germán runa $\mathfrak{z}$ = *a*-jegye pedig megelégedett azzal, hogy a nehezen róható és könnyen kipattogzó szöglet két rövid szárát kinyitotta. Hogy feltűnőbb példát említsek, a magyar $\mathfrak{J}$ = *m*-jegy rokonsági kapcsolata fölismerhető sem volna, ha nem tudnánk, hogy a forrás $\mathfrak{V}$ = *m*-jegyének hullámvonalai vannak a rovásbot könnyen sérülő és lepattogzó éléről a rovásbot lapjának közepére, a fő rovott vonal mellé elhelyezve. Ugyanez az eredmény található meg a phöníciai-héber írásrendszer hymiari betűsorának a mienkkel teljesen azonos *m* jegyében is. Mivel pedig az így alakított *m*-jegy tökéletes mása a görög forrás *b*-jegyének, mint magától értetődő dolgot tettem szóvá azt, hogy a forrás *b* jegye helyett a mi betűsorunk megalkotója a hangtanilag felesleges görög χ pompásan róható $\times$ -jegyét alkalmazta *b* gyanánt.

Ezek után N. Gy. Ufilas betűsorának, a germán runasornak, a cyrillicáknak stb. forrástörténeti kritikáit nem ismervé, mindent kockázattal merészséggel le merte írni azt, hogy az én fejtegetéseimet czáfolni felesleges dolog, mert *kiindulópont* (!) nélküli, *módszertelen* (!) kombinációk. Sőt a türelmes papiros legvégén már egészen tűzre tesz. Azt mondja, hogy a magyar rovásírás eredetére vonatkozólag kifejtett elméletem «komoly tudományos megbeszélésnek tárgya sem lehet». Igazán érdekes! Az én összehasonlító kritikái műveleteim eredménye (és nem az én «elméletem») az, hogy a magyar rovásírás betűsora török eredetű, a török betűsor forrása pedig a phöníciai-görög rovásírás volt. Ehhez hozzávettem a dán Thomsen eredményeiből azt, hogy a középpásziai ó-törökség betűsorán aramæus hatás ismerhető fel. Noha a keleti hangzougratás a mi rovásírásunkban is megvan, a jelzett aramæus hatással szemben rá kellett mutatnom arra, hogy a mi írásunk betűi érintetlenülből megőrizték a görög forrás ódon elemeit. E megbeszéletlenül hagyott «elmélet» nagyképűsködő leintésében azt olvasom, hogy «nincs meg sehol máshol, csak a Sebestyén képzeletében». A rákövetkező kellemetlen oldalon pedig minden előkészítés, vagy «módszeres kiindulópont» nélkül elálmélkodva azt veszem észre, hogy meg van biz' az N. Gy. zűrzavaros dolgai között is. «Abban ugyanis — mondja — józan ember nem kételkedhetik, hogy ezt az írást törököktől vettük át.» És ha ez lehetséges, akkor azon se csodálkozzunk, hogy ugyanitt már «*görög* hatással is van dolgunk». Csakhogy «magyar területen végbement» görög hatással — teszi hozzá N. Gy. az én elparentált és poraiból újra megélemedett elméletemhez. Sőt mivel ezt a «kiindulópontot» a magyar rovásírás irodalma ilyen formában még nem ismeri, N. Gy. azt is megígérte, hogy nemsokára bővebben ki fogja fejteni.

... Ebben a háborús papírságban ám legyen bőven, — csak ne ilyen nyersen, ne ilyen meggondolatlanul, ne ilyen elbizakodottan és ne ilyen kevés, selejtes, szinte alkalomszerűleg rögtönzött tudományossággal.

(Budapest.)

Dr. SEBESTYÉN GYULA.

— A bíráló felelete. Arról van szó, hogy belül vagyunk-e azon a határon, a melyen innen tudományos igazságokat még be lehet bizonyítani, vagy pedig visszatérünk Protagorashoz s elfogadjuk azt, hogy elméleti dolgokban igazság nincs; igaz az, a miről több-kevesebb ismerettel bíró embertársamat bizonyos dialektikával meggyőzhetem. Ha esetleg mégsem így volna a dolog, akkor a fenti válaszhoz nekem is van néhány szóm.

1. Sebestyén szerint bírálatom a kölcsön visszaadása az Ethnographia ellenem írt turkologiai czikkeiért. Meg kell tehát jegyeznem, hogy könyvének bírálatára az EPhK. szerkesztőségének kérésére vállalkoztam.

2. Sebestyén fel van háborodva, hogy én az ő tudományos meg-

bizhatóságát kétségbe vontam. Kérem, olvassa el a Nyelvtud. Közl.-ben a magyar írásról megjelenendő cikkemet. Meg fogja látni, hogy annyira megbízhatatlan, hogy magyarírás-speczialista létre az egyes betűknek még az alakját is *egészen* rosszul határozta meg (pl. } a } helyett). Vagy lássunk egy másik példát, a mely Sebestyén runológiai tanulmányainak mélységét szemlélteti. Sebestyén azt akarja könyvében (150. l.) bizonyítani, hogy a rúnák régebbiek, mint gondoljuk. (L. alább.) A régebbi tudományos irodalomból vett érveire azt mondtam bírálatomban, hogy csak arra jók, hogy homályt terjeszsenek s az olvasó tiszta látását elvegyék. Ime az érvek közül egy: «Larfeld pedig a gyakorlott epigraphus szemével látja meg, hogy vannak runák, a melyeknek nemcsak formái egyeznek ízről-izre az arabiai sabeus írás rovott, tehát balra irányodó phöniciai eredetű jegyeivel, hanem egyeznek hangtani értékeik is». Ha az ember megnézi Larfeld illető helyét (Griech. Epigr.³ 133. l.), azt találja, hogy Larfeld, a gyakorlott qpigraphus, nem lát meg semmit; egyszerűen utal Schlottmannra (Riehm, Handwörterb. d. bibl. Atert.² 1443. l.); Schlottmann pedig azon a helyen voltaképen csak a sorvezetés rokonságáról beszél; hogy különben Schlottmann fejtegetései a rúnákra vonatkozólag mennyit érnek, jellemzi az, hogy ő a 24 betűs ábécét tartja újabbnak s a 16 betűt régieknek. a minek az ellenkezője (ezt valószínűleg Sebestyén is tudja), körülbelül annyira be van bizonyítva, mint az, hogy a föld nem áll, hanem forog. Ennyit egyelőre Sebestyénnek forrásaihoz való viszonyáról, tudományos megbízhatóságáról. — Ilyen körülmények között igen természetes, hogy nem nekem, a kritikusnak, hanem Sebestyénnek magának kellett önmagáról elmondani azt a hosszú panegyrikost a harmadik kikezdésben, a melyhez egy rosszínájú ember — nem épen Babinger — igen különös kommentárokat fűzhetne.

3. Sebestyénnek tehát «a fára rovott írás rendszerének mibenlétét kellett megállapítania és az egyetemes írástörténetben elhelyeznie» (stílus: a mibenlétet elhelyezni!). Kezdődik a homály, az értelmetlen szavakkal való játszás, a helyett, hogy a történeti tudományok (a melyekhez az írástudomány is tartozik) világos, egyszerű műszavaival valami megfogható gondolatot adna kiindulópontul. (A dolog lényegét l. az 5—6. pontban.)

4. Sebestyén válasza szerint a tudatlanság és okvetetlenkedés inkarnációja vagyok. Van — szerinte — egy diákkoromból megmaradt füzetkém és annak birtokában, magamat boldogan begubózza, tudomást sem veszek a magyar nyelv török jövevényszavainak irodalmáról. Tudni kell, hogy ez a füzetke 251 lap (n. 8-r.-ben), Gombocz főmunkája, a török jövevényszavak kutatásának húsz év múlva is első helyen idézendő forrása. Ezt idéztem Sebestyénnek, ezt kellett idéznem. Hogy pedig mint magyar turkologus, magyar nyelvész, török jövevényszavaink irodalmát nem ismerném s erre engem Sebestyén oktatta ki — ez túlsok a humorból és az olvasót megteveszteti akarásból. Sebestyén azt mondja, hogy a *bicska* szó történetét nem értem. Én azt állítom, hogy a *bicska* délszláv jövevény; Gombocz szerint oszmánli szó, mely délszláv közvetítéssel jutott hozzánk. Hol itt az ellentét? Sebestyén nem tudja, mit jelent nyelvészetileg a «délszláv közvetítéssel» kifejezés. — A mi a következő szakaszban van, az nagyon egyszerű igazságok félremagyarázása. Vámbéryt nem szabad idézni, mert helytelen, a mit a *lit-* és *byc* szók összefüggéséről mond. Sebestyén azért bebizonyítja, hogy miért kellett neki a rosszat, Vámbéryt, idézni és miért nem idézhette Gomboczot, a jót. Holott őszintén is Vámbéry csakugyan rossz és Gombocz csakugyan jó. (Csakhogy ezt Sebestyén az én kritikámból tudta meg.)

5. A busztrofédont lényegében teljes hűséggel mutattam be. Hogy Sebestyénnek idevonatkozó fejtegetéseit nem értettem meg, az ráfogás. Teljes jogom volt a bemutatott példán (az egyszerűség kedvéért) balról-jobbra vezetni az első sor irányát, bár ennek kétségkívül megvan az a hibája, hogy Sebestyén elmélete szerint ép ellenkezője a «szabályos»

busztrofédonnak. A dolgok azonban nem igazodnak Sebestyén teóriái szerint. V. ö. Larfeld, Griech. Epigraphik,³ 135. l.: «Aus dem Obigen ging bereits hervor, dass die Anfangszeile der Bustrophedoninschriften sowohl von rechts nach links wie in umgekehrter Richtung (én ritkíton) laufen kann». Sebestyén azt mondja, hogy az az írástörténeti elmélet, a melyet én neki tulajdonítok, az én tákolmányom. Nem; az az ő tákolmánya. Bírálatomban (562—3. l.) ezt az elméletet a következő szavakkal ismertetem: «Ha két írásrendszernek bustrophedonos emlékei maradtak fenn, akkor a két írásrendszer azonos eredetű. Igaz ugyan, hogy a bustrophedon a rovás technikájából következőleg egymással össze nem függő esetekben is létrejöhet, de akkor azt is fel kellene tenni, hogy a rovás és a vele járó betűsor is önállóan keletkezett». Tessék visszafordítani pár lappal s összehasonlítani ezt Sebestyénnek művéből idézett mondatával («Mielőtt azonban...»). Sebestyén azt mondja, hogy én őt félreértve ép a nem komoly feltevést vettem komolyan. Melyik is az a nem komoly feltevés? Ugyebár az, hogy a «rováson több írásrendszer is létrejöhet». Ez Sebestyén szerint a nem komoly, az elvetendő feltevés. Az elfogadható (Sebestyén szerint elfogadható!) feltevés pedig az, hogy a rováson nem jöhet létre több írásrendszer, tehát a rovásra utaló, busztrofédonos emlékekkel bíró ábécék írástörténetileg egy közös ősrre mennek vissza. Ez a Sebestyén képtelen elmélete, ezt mondtam el bírálatomban. (Sebestyén félreérti összefoglalásom «igaz ugyan» szavait; ezek helyén logikusan «azt mondhatná talán valaki»-féle kifejezésnek kellene lenni; csakhogy én ezzel Sebestyénnek ezt a mondatát rövidítettem: «arról sem szabad megfélekednünk...», ezt pedig mással, mint «igaz ugyan»-féle kifejezéssel nem rövidíthettem. Hogy Sebestyén gondolatfűzése logikátlan, azt már bírálatomban kiemelttem.)

6. «Az évezredes írástörténeti úrt áthidaló bustrophedonok szerepét N. Gy. ismét nem értette meg.» Tehát megint nem értettem meg valamit. Mit jelent a Sebestyén szótárában «megérteni»? Hinni azt, a mit Sebestyén mond. Én pedig nem hiszem, tehát nem értem. Nem hiszem, hogy a rúnákat és a költörök betűket a busztrofédonos emlékek alapján egyeztetni lehetne. Mert két ábécét csak az egyező betűk alapján lehet egymással egyeztetni. A hogy bírálatomban mondtam: «Az írástörténeti kutatás legelső elve az, hogy két írásrendszert csak akkor lehet egymással egyeztetni, ha az összes szóbanforgó jegyek mind alakra, mind jelentésre megegyeznek s az eltérő jegyeknek természetes magyarázatát tudjuk adni.» Sebestyén gúnyolódik, hogy ekkora homályban már ő sem tud eligazodni, mert ha minden jegy egyezik, akkor ő már nem keres eltérő jegyeket. Nines itt homály, csak a Sebestyén gondolkozásában. «Az összes szóbanforgó jegyek» (t. i. a melyek alapján a két ábécét egyeztetjük, nem az összes jegyek!

7. A porhintés nem mesterségem. Rúnakutató nem vagyok (Sebestyén sem az, csak akar lenni), de annyi alapismeretem van a germanisztikából, hogy a Sebestyén rúnakutató műhelyének zugaiba bevilágítsak. És csak ez volt a feladatom. — Kimutattam azt (erről hallgat Sebestyén — nagy csodálkozásomra, hiszen a milyen logikával könyvének többi hibáit letagadja, letagadhatta volna ezt is) kimutattam, mondom, hogy a legfontosabb runologiai munkát Wimmernek Die Runenschrift cz. könyvét sem olvasta, különben nem magyarázná rosszul Tacitus «litterarum secreta...» kezdetű mondatát, melyet Wimmer több lapon át tárgyal. Kimutattam, hogy Sebestyén a germánok írásával foglalkozik s a germanisztikában a legcsekélyebb iskolázottsága sincs s ki van szolgáltatva az épen keze ügyébe eső lexikonoknak. Kimutattam, hogy Sebestyén, a germanista írástörténész, még azt sem tudja, hogy Ulfilas nem a latin, hanem a görög uncialis írásból alkotta a gót ábécét; ezt Sebestyén szerényen tollhíbanak minősíti. (Válasza utolsó kikezdésében Sebestyén szememre veti, hogy merek én írástörténeti kérdésekhez hozzászólni, mikor Ulfilas betűsorának, a germán rúnasornak stb. «forrástörténeti kri-

tikáit» — micsoda műszó! — nem ismerem. Ezt nevezem én dialektikának.) — Bírálatomban egy széljegyzetben azt mondtam, hogy Ulfilas nem 381-ben, hanem 383-ban halt meg, v. ö. Streitberg, Got. Elem.-buch³, 15. l. Sebestyén, a helyett, hogy utalásomat megnézte volna, most repertoriumokból összeállítja a kérdés irodalmát. (Ez olyanforma, mint mikor egy spanyol ember sorban elmondja a magyar nyelv eredetéről Vámbéry Armin, Bálint Gábor és Szinnyi József véleményét.) Kérem, nézze meg azt a helyet, melyet idéztem. Ott megtalálja annak az irodalomnak a kritikai méltatását is. Meg fogja tudni belőle, hogy a 381-es évszámról ma már egyáltalában nem lehet szó.¹⁾

8. «Szánalomra méltó buzgólkodás»-nak nevezi Sebestyén, mikor be akarom bizonyítani, hogy ő Wimmer az *l* rúnajegyét illetőleg félreértette. Én azt mondom, Wimmer az *l* jegyét latin eredetűnek tartja, Sebestyén azt mondja, hogy Wimmer az *l* jegyét «tisztán görög jellegűnek» tartja. Ime Wimmer két idézett mondata: «zwei lateinische (én ritkítom) Buchstaben werden in der runenschrift umgedreht, nämlich die zeichen für *l* und *u*». (Ezt idézem én.) «... unter den... 17 runenzeichen ist... nur ein einziges, das eher auf das griechische als auf das lateinische hinzuweisen scheinen könnte». (Ezt idézi Sebestyén.) Mit tesz ez magyarul: hinzuweisen scheinen könnte?

9. Most Sebestyén hosszasan foglalkozik «a runologia terén alkalmaslag szerzett selejtes ismereteimmel». Nem, nekem a runologiában sem selejtes, sem egyéb ismereteim nincsenek, a melyeknek alapján valami nagyszabású runologiai feladat megoldására vállalkoznék. Csupán bizonyos alapismereteim vannak, a mi éppen elég ahhoz, hogy Sebestyén teóriáit ellenőrizsem. Mert Sebestyénnek ép alapismeretei nincsenek s ezek hiányában igen elhagyja maga alól a szilárd talajt. A görög elméletről nem vitatkozom, Sebestyén sem vitatkozhatik, legfeljebb ismétélhet bizonyos idegen elméleteket, anélkül, hogy azoknak tudományos értékét ismerné. Annyi bizonyos, hogy a görög elmélet nincs elfogadva. (V. ö. bírálatomat.) De a dolog lényege nem is ez. Arról van szó, hogy Sebestyén szerint a germánok a rúnákat nem a ma általánosan elfogadott vélemény szerint a Kr. u. II—III. században, hanem «az ókor titokzatos századaiban» vették át. Azt mutattam ki bírálatomban, hogy Sebestyén emlegeti ugyan az újabb rúnaelméleteket, de csak azért, hogy ezzel bizonyos homályt csináljon, nem pedig, hogy valamely szilárd időpontot — legalább nagyjában — megjelöljön. E körül forgott a kérdés. Erről azonban hallgat Sebestyén mind könyvében, mind válaszában.

10. Sebestyén szerint részem van egy szánalmasan naiv tévedésben; szemére hányom, hogy Buggenak a rúnákról írott 1905-ben megjelent művét nem ismeri, csupán egy felolvasását a Schrader Reallexikonjából. «Nem tudja (t. i. N. Gy. nem tudja), hogy az én idézett szövegem 1904-ben jelent meg az Ethnographiában s így Schrader közvetítésével (= a Reallexikonból) elég szép volt tudnom azt, a mi Bugge könyvében csak a rákövetkező 1905. évben került nyilvánosság elé». Ez valóban elég szép (már t. i. tudni azt, a mi az 1901-ben megjelent Schraderben három év óta megvan), csak az a baj, hogy a Magy. Rovásírás Hít. Emlékei 1915-ben jelent meg! Sebestyén botlik egyet és bebizonyítja, hogy úgy volt szép, ha botlott. V. ö. fent a *bit*- és *byc*- esetét.

11. (N. Gy.) «tudományos tájékozottságot mímelve Buggot ugyan zsenialisnak nevezi, de nem tudja, hogy ez a mástól kölcsönzött és rosszul

¹⁾ L. különben a legújabbat, melyről a lexikonok után igazodó Sebestyénnek természetesen még nincs tudomása: Conrad Müller «Ulfilas Ende» cz. cikkét (Zsch. f. dtsch. Alt. 1914. évf. 76—147. l.), a ki igaz, hogy a maga részéről Ulfilas halálát 382-re akarja tenni, de viszont a 381-es évszámról kijelenti: «heut ist diese ehedem so gesichert scheinende zeitberechnung als entschiedener irrthum erkannt».

alkalmazott bók nem a runologust, hanem az északi néphagyományok tudományos kutatóját illeti meg». Sophus Bugge († 1907) «a néphagyományok kutatója» éz a «runologus» egy személy. Vagy úgy gondolja Sebestyén, hogy mint runologus nem kiváló? A legelső, a kivel szakemberek szerint csak Wimmer vetekedhetik.

12. Főnicziai-görög írás, ismétlem, csak a Sebestyén-csinálta homályban van. Van főnicziai írás és van ebből fejlődött görög írás. Csakhogy a közt levő óriási különbséget csak az látja, a kinek érzéke van történeti folyamatok igaz rekonstruálásához.

13. Sebestyénnek az a bizonyos fontos állítása, hogy mit állapít meg a busztrófédon a rúnák történetében, karrikatura marad továbbra is. Ha gyötörni akarja magát vele az olvasó, nézze meg bírálatomban (566. l. utolsó kikezdésétől fogva) s aztán olvassa el, mit mond most rá Sebestyén. (Sebestyénnek a helyett a zavaros hosszú mondat helyett csak ennyit kellett volna írnia: «b»), hogy a rúnákat a germánok rováson vették át».)

14. Ujra hivatkoznom kell a történeti folyamatok igaz rekonstruálásához szükséges képességre, a mely hiányzik Sebestyénből. Ő azt tanítja, hogy a könyvében tárgyalt összes írások rováson terjedtek el. Ezt bizonyítani nem lehet, mert közvetlen bizonyítékok nincsenek, legfeljebb közvetett bizonyítékokat lehet kiokoskodni, a hogyan Sebestyén teszi. Ezek a közvetett bizonyítékok (busztrófédon, az írástechnikában visszaesés nem képzelhető) nem meggyőzők, nem hiszem őket. Ezért Sebestyén azt mondja, hogy nem értem.

15. Sebestyén elszólásnak nevezi, mikor azt mondom, hogy ha egy 24 betűs ismeretlen hangértékű ábécéből egy 211 betűváltozattal bíró ábécében 8-at megtalálunk, az véletlen is lehet (különösen ha azok az egyezések egészen primitív íráselemek, egy-két vonásból álló betűk, mint a jelen esetben). Ez nem elszólás, hanem egy nagyon világos igazság.

16. Legszebb Sebestyén válaszában az a bőven kifejtett írástörténeti elv, a melyet «visszaélésnek» bélyegezttem. Olvassa el csak az olvasó, a mit arról az a-ról mond Sebestyén. Az egyik vonalat felteszem, a másikat leteszem, két vonalat kinyitok, bezárok — ez azonban játék, nem tudomány. Ez az az írástörténet, melyre azt mondtam, hogy tudományos megbeszélésnek tárgya sem lehet.

17. Sebestyén különösen igazságtalannak tartja, hogy ezt írtam róla: «fejtegetései szilárd kiindulópont nélküli módszertelen kombinációk». Ezzel igen röviden végzünk. Sebestyén szilárd kiindulópontját a magyar és köktörök ábécze magánhangzó-jelei képezik. Ezek öszerinte világosan görög eredetűek. De a köktörök a-ä, y-i, ü-ö magánhangzó-jelek meg Thomsen szerint «kétségtelül» szabad kitalálás eredményei. Ez az a szilárd kiindulópont s a többi fejtegetés méltó ehhez, vö. a bírálatomat.

18. Sebestyén gúnyol, hogy azt a bizonyos görög hatást az ő elméletéből veszem. Először is ennek a görög hatásnak általában nem Sebestyén a felfedezője, hanem Nagy Géza. Másodszor Sebestyén a görög ábécéről, mint a köktörök és magyar ábécze első alapjáról beszél, én pedig magyar területen végbement görög határról beszélek. Ez más, teljesen más történeti folyamat. Bővebben l. az ígért cikkben.

19. Sebestyén munkájának nemcsak részletei nem állják meg a tudományos kritikát; összes fejtegetései két alaptévedésre vannak felépítve; az egyik a busztrófédonnak, mint rokonsági kritériumnak az elfogadása, a másik a fenti 16. pontban kifejtett elv.

Ezeket tartottam szükségesnek Sebestyén válaszára elmondani. Bírálatomat minden részletében fentartom és nincs semmi kétségem benne, hogy a jövő kutatás — pozitív eredményeivel — nem Sebestyén kombinatív teóriáit, hanem az én kritikus álláspontomat fogja igazolni.¹⁾

(Budapest.)

NÉMETH GYULA.

¹⁾ Ezzel a vitát az EPHK.-ben befejeztük. Szerk.

— Új könyvek.

Bode Wilhelm: Die Franzosen und Engländer in Goethes Leben und Urteil. Berlin, E. S. Mittler u. Sohn. 1915. 179. l.

Ez a kis könyv a *Stunden mit Goethe* című gyűjteményben jelent meg. Akadnak-e ma ilyen csendes, Goethenek szentelhető órák? Úgy látszik, igen, mert nem agitáló munka ez, nem a nemzetközi gyűlölet jegyében íródott, hanem a lehetőségig tárgyilagos. Megbízható adatokat ügyesen csoportosít s a jól választott szemelvényeket egyszerű, érdekes szöveggel fűzi össze. A közönség széles rétegeinek van szánva s a ki átolvassa, bizonyára rezignálva érzi, hogy mily messze van nagyjainktól Goethe. Lehet-e ez másként a mai *történeti* időkben, melyekhez az emberi mult semmiféle szakasza nem fogható. Hol van az a kor, melyben Goethe ellenséges területről akadálytalanul meglátogathatta a francziák által megszállt szülővárosát? Hova tűnt a szellemi világsszolidaritás s a világ-irodalom eszménye? Ki szólhat ma oly magasságból, mint ő, a vezető kulturnépek fősajátságairól: jelességeiről és eredendő hibáiról? Mivé foszlott reménye a népek irodalmi úton egyengetett közeledéséről, melyről tartózkodó, de benső hittel írta Carlyle-nek: „... so ist es zwar nicht zu hoffen, dass ein allgemeiner Friede dadurch sich einleite, aber doch, dass der unvermeidliche Streit nach und nach lässlicher werde, der Krieg weniger grausam, der Sieg weniger übermütig”. Bode nem fűz reflexiókat Goethe felfogásához. Igen tanulságosan tárja fel érintkezését a korabeli francia és angol műveltséggel, érinti az irodalmi hatásokat, melyek onnan érik, a két nép egyéniségéről és politikai törekvéseiről szóló nyilatkozatait összegezi, bemutatja a Weimarban szereplő francziákat és angolokat.

s. a.

Ernst, Paul: Der Weg zur Form. Ästhetische Abhandlungen. Berlin, 2. kiad., 1905.

A mozgalmas stíluskereső P. Ernst ezen cikksorozata tragédiára és novellára vonatkozó és pedig részben technikai, részben művészet-filozófiai kérdéseket érint. Kutatja Ernst a hatáskeltés technikai feltételeit és világnézetekkel való összefüggését. Főelv, hogy a modern kor tragikus problémája modern szellemben való – Aristoteles-, Shakespeare-, Schiller-, stb.-től független – megoldást kíván, s hogy a tiszta esztétikai forma etikával és metafizikával szorosan kapcsolódik.

sz. g

Kronfeld, E. M.: Der Krieg im Aberglauben und Volksglauben. München, Hugo Schmidt. 1915. 8-r., 270 l.

A szerző könyvét művelődéstörténeti adaléknak (Kulturhistorische Beiträge) nevezi és a világháború korára nézve valóban érdekes sorozatát hozza fel azoknak a babonáknak, népszokásoknak és lélektani törvényszerűségeknek, melyeknek történetét, úgy látszik, jobban ismerjük, mint titokban ható, örök érvényű erejét. Az alkalmosszerűség eleve is megnehezítette a kérdésnek szigorúan tudományos feldolgozását s a szerző csakugyan meg is elégszik a rendkívül gazdag anyagnak bizonyos szempontok szerinti csoportosításával, még – a mit leginkább sajnálunk – azzal sem törődve, hogy egy pár érdekes adatnak forrását is közölje. Miután a szerző imponáló etnografiai ismeretén kívül nagy gondot fordít az egyes szokások történetére is, a philologus különösen tárgytörténeti szempontból sok érdekes adatot talál a könyvben, a mely ennek a szociális kérdésnek kimerítő adattára. Hogy csak például említsük, bő tárgyalásban részesül a Wallenstein-monda (háborús jóslások), háborús talizmánok (a Gral-monda), a kővé, sértetlenné merevítés (Passauer Kunst) babonája, a Nothemd, az élet fája mondája, az üstökös-hit stb.

g. gy.

La Science Française. Két kötet. Paris, librairie Larousse, 1915. 8-r., 396 és 403 l.

Tudománytörténeti munka, melyet francia tudósok a san-franciscoi világkiállítás alkalmából állítottak össze. Az első kötet az exakt, a második a történeti tudományok egyes ágainak ismertetését tartalmazza.

A nyelvészetről szóló fejezetet A. Meillet írta, ki az általános nyelvészet nevesebb francia munkásairól és irányairól szól. A francia nyelv tanulmányozásának történetét tárgyalja A. Jeanroy, ki — épúgy mint Meillet — a francia nyelvészet legjellemzőbb eredményét a gallo-román dialektológiában, ill. ennek történeti s geográfiai módszerében látja, a melyet Gillieron állapított meg s mások azután továbbfejlesztettek. Szintén Jeanroytól kapjuk a középkori francia irodalomtörténetre vonatkozó kutatások ismertetését. A sok czímtól, adattól elvész a fejlődés menete. Még G. Paris működésére sem terjeszkedik ki bővebben, talán azért, mert akkor ki kellett volna fejtenie, hogy módszere, melylyel e tudományzakot Franciaországban renoválta, túlnyomó részben németországi tanulásának eredménye. Lanson az újabbkori francia irodalom körébe vágó kutatásokat s ezeknek kiválóbb képviselőit tárgyalja tömören, külön szöve a XIX. sz.-i irodalmi kritika s az újabbkori philologiai irodalomtörténetírás fejlődéséről. Hasonlóképp egy-egy fejezet van szentelve a franciaországi germán, angol, olasz és spanyol philologia történeti ismertetésének; minden czikk végén bibliográfia egészíti ki a fejtegetéseket. bz.

Sperber, H.: Studien zur Bedeutungsentwicklung der Präposition über. Uppsala, Appelberg. 1915. V + 161 l. 4-40 M.

Szerző egy korábbi munkájában (Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung, l. EPhk. XXXIX. 222—224. l.) azt a hipotézist állította föl, hogy egy affektuózus hangsúlylyal bíró szó más szók használati területére behatolva lassankint átveszi ezeknek jelentését s ennek folytán a maga eredeti affektus-tartalmát elveszti. Jelen munkája velejében e tézisnek *nyelvtörténeti* verifikálása — előmunkálat-féle olyan szólásmódok keletkezése történetéhez, a melyekben az *über* praepositio eredeti lokális jelentését elveszítette s átvitt jelentéshez jutott. A munka a semasiologiai kutatásokkal foglalkozók legkomolyabb figyelmére méltó. sch. j.

Schroeder, L. v.: Arische Religion. Zweiter Band: Naturverehrung und Lebensfeste. Leipzig, Haessel, 1916. IV+707 l. 10 M.

A rendkívül gazdag tartalmú kötet tárgya a tűzzel, vízzel és generációval kapcsolatos természeti jelenségek (nap, hold, zivatar, vegetáció) s az ezeknek kultuszával összefüggő szokások, rítusok, játékok etc. Az enormis tudású szerző részletek tekintetében igen sok értékeset nyújt, módszere persze ma sem jobb mint korábban (l. az I. kötet recenzióját: EPhk. XXXIX, 413—419). Ez a kötet mindazonáltal — már tartalmának túlnyomóan folklorisztikus jellege miatt is — határozottan szolidabb benyomást tesz, mint az első s mindenesetre a legkomolyabb figyelemre érdemes. Talán még visszatérünk rá. sch. j.

Wild, Friedr.: Die sprachlichen Eigentümlichkeiten der wichtigeren Chaucer-Handschriften und die Sprache Chaucers. Mit dem Preise der Dr. Leopold Anton und Marie Dierlschen Stiftung gekrönte Preisarbeit. (Wiener Beiträge zur englischen Philologie. XLIV. Bd.) Wien und Leipzig, Wilhelm Braumüller. 1915. 8-r., 374 l.

E mű a szerző «Die Sprache Chaucers und das Ellesmere-Manuskript» czímű munkájának alapos kibővítése. Hézagpótló, mert Ten Brink kutatásait (Chaucers Sprache und Verskunst. 2. Aufl. v. Kluge. Leipzig, 1899.) revízió alá veszi, a mennyiben Chaucer valamennyi kéziratát megvizsgálja. Munkája párhuzamos Frieshammer «Die sprachliche Form der Chaucerschen Prosa, ihr Verhältnis zur Reimtechnik des Dichters sowie zur Sprache der älteren Londoner Urkunden» cz. tanulmányával, mely annak köszöni keletkezését, hogy Ten Brink óta több kézirat került elő, s a mely Chaucer prózájának tanulmányozásával akar Chaucer igazi nyelvéhez közelebb jutni. Wild e munkában külön választja azokat az elemeket, melyek a kéziratokban a másolók változtatásai s ilyformán sok tekintetben Frieshammerral ellentétes eredményhez jut, a ki a költő Chaucertől majdnem mindent elvitat, a mire nem talál igazolást a prózaíró Chaucerben s különösen a rímelés kényszerének tudja be Chaucer nyelv-

vének természetes sajátosságait. A szerző megvizsgálja s eldönti azt a kérdést, hogy Chaucer rímei és a kéziratok különböző írásmódja összefüggnek a londoni nyelvnek a kéziratok keletkezési idejének folyamán szenvedett változásaival s hogy a kéziratok egyezése abból származik, hogy körülbelül félszázaddal későbből valók s a fejlődés későbbi fokozatait mutatják, mint a rímek. Két részből áll: az első az egyes kéziratok általános sajátosságait ismerteti, a második a kéziratok hang- és alaktani sajátosságait hasonlítja össze a költő nyelvvel. r. d.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Fogarasi, Ad.: Das Prinzip der Ergänzung in der Geschichtslogik. Különnyom. a «Kant-Studien» XXI. (1916.) kötetéből, 270–293. l.

Huss, Richard: Einige szenischen Momente in Schillers «Wilhelm Tell» und deren Quellen. [Debreczen, 1916.] 8-r., 5 l.

Jókat, Olcsó. Révai-kiadás. K. 8-r. Egy-egy szám ára 40 f.

220. sz. Humoros apróságok. 61 l.

221. sz. Egy nagy élet apró emlékei. III. (Kéki Lajos bevezetésével.) 63 l.

222. sz. Petőfi haláláról. (Baros Gyula bevezetésével és jegyzeteivel.) 63 l.

223–230. sz. A szerelem bolondjai. 4 kötet. 143, 127, 147, 139 l.

**Kereszty István:* A magyar nemzeti múzeum könyvtárának címjegyzéke. V. Hírlapok és folyóiratok 1867-ig. (Catalogus Bibliothecae Musei Nat. Hungarici. V. Ephemerides et periodica.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1916. 8-r., 98 l.

**Mitrovics Gyula:* Az æsthetika alapvető elvei. (A debreczeni m. kir. tudomány-egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások. 12. szám.) Debreczen, Csáthy Ferencz, 1916. K. 8-r., 64 l. Ára 1 K.

Roboz Imre: Az irodalom boudoirjában. I. kötet. Budapest, Rózsa-völgyi és Társa, 1916. 8-r., 208 l. Ára 4 K.

Vegyes érzelmeket kelt az emberben ez a könyv. Már a címe is szenzációhajászó, tartalma a közönség alsóbb osztóire van építve. Ellenszenves munka, bár az irodalomtörténetnek egykor forrásmunkája lesz, annyi intim dolgot tud elmondani egyes még élő írókról. Sok szemetet fölktorász, a mi nem tartozik a nyilvánosság elé, nincs is bent az írók műveiben és így leleplezésként hat, s a minek föltárása egy hátrahagyott kéziratok mémoireban inkább helyén való volna. A szerző szép-irodalmi formában — stílusutánzó novella, dialog, tárczai csevegés — adja elő az írók jellemzését, a mi, mint műforma, kitűnő eszköz lenne, ha több izléssel és hagyománytisztetéssel bíró ember venné kezébe. Szól a szerző — jellemző ez az összeválogatás is — Krúdy Gyuláról, Karinthy Frigyesről, Vajda Ernőről, Szini Gyuláról, Kálnoki Izidorról. Bródy Sándorról, Heltai Jenőről és különös rokonszenvvel, bő adatokkal, a két dekadenciáról: Szomory Dezsőről és Keleti Artúrról. «Az ember tragédiája tantárműpöre» cz. fejezet arról hoz riportot, hogy Madách tragédiájának előadásai a Paulay-örökösök számára jövedelmeznek. Stílusa ügyes íróemberre vall, de bántó keveréke a reális üzleti hangnak és az affektált esztétaságnak. zb.

Takács, Zoltán von: Chinesische Kunst bei den Hunnen. Sonderabdruck aus der Ostasiatischen Zeitschr. 1916. 8-r., 16 l. Mit 13 Abbildungen.

A szerző kiindulva abból a tényből, hogy a húnok és kínaiak az ókorban egymással állandó összeköttetésben voltak, a népvándorlás néhány emlékét (áldozati edények, a Nemzeti Múzeumban és oroszországi múzeumokban) — tekintettel a bennük megállapítható kínai elemekre és alapformáiknak a régi kínai írásjegyekkel való egyezésére — hún készítményeknek tartja. A húnok eszerint a kínai művészeti kultúra bizonyos elemeit magukkal hozták a mai Magyarország földjére. Azokat a kutatásokat, melyeknek czélja a magyarországi kultúra és az egykori ázsiai

kultur-közösség között kapcsolatokat keresni (ide sorolhatnók a húnmondáink keleti elemeinek problémáját is): a szerző *turánizmus* néven foglalja össze (v. ö. Magyar Figyelő, 1916. évf. 161. l.). Ehhez a kérdéshez történelmünk és philológusaink még nem szótoltak hozzá.

Thienemann, Theodor: Goethes ungarischer Schüler. Sonderabdruck aus der «Ungarischen Rundschau» IV. Jahrgang, 3. u. 4. Heft, München und Leipzig, Verlag von Duncker u. Humblot, 1916. 8-r., 36. l.

Az értekezés első részében gróf Eszterházy Károly Jánosnak Böttigerhez írt leveleit (1801–1803) közli a szerző. A második részben — kiadatlan levelek és kéziratok alapján — Akáts Ferencz (1776–1845.) életrajzát kapjuk. Akáts Eszterházy gróffal, iskolatársával és támogatójával, került Weimarba, a hol ismeretséget köt Böttigerrel. Mikor (Franz Grüner álnév alatt) a színészi pályára lép, Böttiger ajánlja be Goethehez, a weimari színház igazgatójához. Goethe gondjaiba is vette őt (1803. júl. 21.) és számára dramaturgiai leccskéket tartott, a melyekről Grüner és Wolff nevű társa jegyzeteket készítettek. Jegyzeteik másolatát a weimari Goethe-Schiller-Archiv «Dramatische Übungen mit Wolff und Grüner» czím alatt őrzi. Rövid ideig a weimari színháznál nyert alkalmazást Akáts, — szerepeit gondos összeállításban közli a szerző —; pályája azután folytonos küzdés lesz, életét teljes tönkrejutásban végzi be. Bécsi évei alatt (1807–1817) még nagy színészi sikerei voltak, különösen a Körner «Zrinyi»-jének, a «Götz»-nek és a «W. Tell»-nek czimszerepében. Színpadi tapasztalatait «Kunst der Szenik» (Wien, 1841.) című munkájában értékesítette. A széleskörű kutatással készült dolgozathoz a kézirati anyagot — közte Goethének egy Grünerhez intézett kiadatlan levelét — a drezdai, schaffhauseni nürnbergi és waimari levéltárakban és a Nemzeti Múzeumban találta a szerző. Munkája egyúttal bevilágít azokba a személyes érintkezésekbe, a melyek hazánkat a német szellemi élettel összekapcsolták.

Zolnai Gyula: Magyar Keleti Műveltségi Központ. A Magyar Keleti Szövetség figyelmébe. Különnyomat a Magyar Nyelvőr 1916. évfolyamából, 273–280. l.

A szerző ebben a kis cikkben, mely — az ő álláspontjáról — szépen és hatásosan van megírva, az idegen szavak, nevezetesen a «kultura» szónak és összetételeinek használata ellen kel ki. Nem tudom, érdemes-e a kérdésen vitatkozni: nincs komoly, irodalmi ízlésű ember, a ki az idegen szavaknak akár nyeglegességből, akár félműveltségből származó fölös használatát el nem ítélné. De minden idegen szót nyelvünkől kiközösíteni, olyan túlzás, mely szükségtelent, sőt lehetetlent kíván. A «kultura» szóra, legalább némely vonatkozásban, feltétlenül szükségünk van; ezt már az is eléggé bizonyítja, hogy használatáért a szerzőnek olyan ki-magasló és tudatos írónkat is meg kell róvnia, mint Beöthy Zsoltot. Vagy — a sok közül csak egy példát említek — hogy mondjuk ezt magyarul: «auch der ungebildete Bauer ist ein Kulturmenschen?» Elkerülhető-e itt a «kulturember»? Ez a szó azonban a szerző szemében nemcsak kivetni, hanem egyszerűen maglyára való. Miért? Mert első tagja nem is latin, hanem — szent Isten! — korcsnémet. Ha Zolnai, a purista, nem is, de Zolnai, a nyelvtörténész, természetesen igen jól tudja, hogy a szó — összetételeiben — azért német alakú, mert a németektől kaptuk és nem a rómaiaktól az illető fogalmakat is. Zolnai egyoldalúsága a nyelvraacionalizmus túltengéséből ered és a történeti erők czélzatos félre-ismeréséből. A nyelvi rétegek ép oly természetes és szükségyszerű alakulatok, mint a geologiaiak és a magyar kultura (igenis: kultura) minden fejlődés-rétegének egy nyelvtörténeti réteg felel meg. Így volt ez ősidőktől fogva és azért bizonyára így lesz ezentúl is.

b—b.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

Aberkios-felirat 121, 215, 218
 Adonis 262
 Aelianus 614
 ἀγορά 48, 49
 Aineias 415, 416
 Aischylos 572
 Akominatos, Michael 320
 Ambrosius 17, 90, 121, 335, 336
 ἀσπρωτος etymológiája 354
 Apaturia 528
 Archimedes 410
 Aristaios heros 665
 Aristarchos 358, 590
 Aristides rhetor 409
 Ariston 663
 Aristophanes 141, 333, 522
 Aristophanes, byzantiumi 590
 Aristophon 519 sk.
 Aristoteles 243, 245, 515, 525
 Arnim, H. v. 495, 496
 Arnobius 186
 Athena Polias 416
 Athenaios 408
 Attis-kultusz 215, 217
 Augustinus 331
 Augustus 263
 arietillus 281
 Ausonius 330
 Ausserer 300

 Baehrens 299, 301
 Bakchylides 60
 Bardenhewer 264
 βατραχομομχία 374 sk, 547 sk
 Beck, Ch. 2 sk
 Bekker J. 405
 Belzner 361
 Bergman, Joannes 336
 Berzeviczy Albert, *A humanizmus és a világháború* 279—280
 Biderman, J. 4
 Blass 615
 Blümner, H. 364
 Boeckh, A. 192
 Bormann 331
 Bousset 216
 Brandt 337
 Brockhaus, *Prudentius* 336
 Buchon, J. A. C. 316
 Buecheler 1 sk, 164, 282, 332 sk.
 Burmann, P. 6, 164
 Bursian, Conradus 2

Callewaert 193
 Capua, F. di 193
 Catus, T. 330
 Cato 141
 Catullus 4, 206 s k. 304, 330
 Chalandon 175
 Chalkondyles 317, 318, 613, 617
 chelidonisma 144 s k.
 Cicero 197, 202, 221, 304, 333, 596, 597; *Somnium* 191
 Cicero, Quintus 596—597
 Clemen, C. 217
 Cobet 650
 Commodianus 264
 Cornelissen 299
 Cornelius Nepos 330
 Cornomannia 148
 Crawley, Ernest 36, 75 s k.
 Csengeri János 597
 Cumont 217
 Curtius, E. 192
 Curtius, G. 365
 Cybele-kultusz 215
 Czebe Gyula 269, 613 s k.

Dácia 594—597
 Darkó Jenő 617
 Davisius 299
 Demosthenes 526
 Dennison 263
 de Rossi 121
 Diades 411
 διαδαστα 518, 519
 διαψευσις 518
 Diehl, E. 332
 Diels 415, 650
 Dieterich 615
 Dilthey 140
 Dindorf 408
 Diocletianus 589
 Diogenes Laertius 650 s k.
 Dombart, Bernhard 298
 Dragendorff, H. 665
 Dragumis, St. 175
 Draheim, H. 149
 Dräseke, J. 255
 Drerup, E. 150
 Duhn 140
 Dutheil 134
 Düntzer, H. 34

Eberhard, E. 150
 egyházatyák 264
 elégia, görög és római 140
 Empedokles 304

- Ennius 141, 197
 Epikuros 650
 Erasmus 259
 Eratosthenes 590
 Euhemerios 202
 Eukleides 518 s k.
 Eumathios 174
 Euripides 140, 493 s k. 572
 Eusebios 194, 409
 Eustathios 366

 Fábián Gábor 597
 Fabre, P. 144, 147, 148
 Faérnus, Gabriel 100
 Faider, P. 299
 fecskedal 148 s k.
 fényjelzés 415 s k.
 Fick, August 33
 Fináczy Ernő 414—415, 496
 Fiók Károly 268
 Floridus, Julianus 330
 Florus 16
 fossorok 120, 215, 216
 Foucart, Paul 415
 Förster Aurél 269
 François-váza 663
 Frazer 44, 73 s k.
 Friedländer, Petronius-ford. 166,
 280 sk.

 Gemoll, Albert 34, 82
 γένος 516 s k. 526
 Gercke 408
Gesta Romanorum 101
 Gilbert 530
 Gildersleeve, B. L. 149
 Giussani 651, 652
 Gneisse 33 s k.
 Gottanka 263
 Grenfell-Hunt, *The Oxyrhynchus*
Papyri 495, 496

 Haberland, Carl 35, 44
 Halm, K. 299, 300
 Hanuy Ferencz 214 s k.
 Harnack 218, 264
 Harpokration 410
 Hartung, *Euripides restitutus* 494
 Hatzidakis 615
 Heinse 6, 166, 167
 Heisenberg Agost 175, 414
 Hellanikos 358
 Helle F. H., *A halottégetés homerosi*
adatai 357 s k.
 Hénin de Cuvillers 206 s k.
 Henzen 333
 Heraeus, Gn. 1, 6, 164 s k.
 Herakleides 589
 Herakleitos 255

 Hermann, G. 192
 Ἡρόδοτος 215
 Herodotos 240 s k. 365, 366, 411, 416
 Heron 410
 Herwerden 496
 Hesiodos 374 s k. 547 s k.
 Heumann 299
 Hierokles 518, 524, 529
 Hittrich Ödön 219
 Homeros 47 s k., 150, 221, 222,
 236, 242, 243, 245, 246, 358 s k.,
 663 s k.; *Odysseia* 32 s k., 71, 235,
 240, 246; *Íliás* 59 s k., 73 s k.,
 235; -i rhetorika 47 s k.
 irás, ó-görög 563, 673, 678, 679
 homerosi hymnuszok 374 s k., 547 s k.
 Hoppe, H. 193
 Horatius 245, 304, 329, 337
 horologium 280
 Humboldt, W. 192
 Hunt 496

 Ἰσαῖος 218
 Isaïos 533

 Jacobs 165
 Jahn, Otto 4
 Junius, Franciscus 193
 Juvenalis 304, 329, 337

 Kaibel 140
 καίειν 361 s k.
 Kallimachos 590; *Hekale* 575 s k.
 κατακαίειν 361 s k.
 katakombák, római 120, 121, 215,
 331
 Keil, H. 2
 Ker, W. P. 59, 60
 Kertschmeyer, G. 280
 Kewes 408
 Kinnamos 174
 Kleisthenes 515, 516, 530
 Konstantinos Porphyrogennetos, *De*
caerimoniis 148
 κοῦραιον 519 s k.
 Körte 140, 532
 Krates 358
 kritika 334
 Kroll, W. 300, 331
 Kronenberg, A. J. 298
 Krumbacher, K. 145, 148, 174, 616
 Kukules, Ph. 174
 kupolasírok, mykenaei 358, 359
 Kybele 655

 Labyadai-felirat 519
 Lachmann 405, 406
 Lacombe St. Michel 206 s k.
 Lactantius 202, 337
 Lagrange 218

- Lambros, Sp. P. 174, 175
 lampadedromia 415 s k.
 Lanfranchi 336
 Larfeld 566, 676, 677
 latin nyelv, tanítása 602, 603, 641, 642
Laudes puerorum in medio XLe 148
 Leclercq, H. 218
 Lécivain 530
 Leo, Fr. 190 s k. 406, 409, 646
 Licentius 331
 Liebrecht 262
 Lindner, J. G. 300
 Lipsius 530
 Livius 16, 198, 242, 641
 Logothetes, Johannes 495
 lovagi torna, bizánczi 174 s k.
 Löfstedt, Einar 6, 165, 166, 193, 194
 Lucanus, *Pharsalia* 235, 236
 Lucretius 652
 Lukianos 364

 Maas, P. 145 s k.
 Macé 263
 Macrobius 261
 Madvig, *Adversaria Critica* 334
 Manilius 337
 Mannhardt, W. 262
 Martialis 304
 μαεῖον 519
 Meister, *Die griech. Dialekte* 615
 Menander 141
 Menexenos 518, 527
 μῦθος-dal 59 s k.
 Meyer, Eduard 526
 Meyer, G. 365, 615
 Meyer, Leo 365
 Migne 336
 Minucius 58, 264, 298 s k.
 Mithras-kultusz 36, 120, 217
 Modius, Franciscus 193
 Mommsen, August 416
 Mommsen, Th. 3, 192, 263, 330
 monolog 141
Monumentum Ancyranum 263—264
 Moschos 577
 Munro 652
 Museum, alexandriai 589
 Mustoxydes, A. 318, 320
 Müller, C. *Fragmenta* 287
 Müller, Nik. 331
 mysteriumok 186, eleusisi 36

 Naeke 576, 577
 Nauck 495, 496
 Nero császár 119 s k.
 Niketas 175
 Nikodemos 518, 529, 533, 534
 Nikomenes 519, 521, 524
 Nissen, Th. 218, 263

 Nodot, Fr. 5, 135
 Nonnus 246
 Norden 264, 596

 Obbarius 336
 Oehler 195, 299, 300
 οἶκος 525 s k.
 ὄργεῶνες 530, 532, 533
 Orelli 168
 Orpheus 121, 215, 217
 Οὐγγρία, Οὐγγρα, Οὐγγρα 316 s k., 613 s k.
 Ovidius 304, 330, 576, 390 s k.;
Philemon és Baucis 576, 577

 Pan 416; -legenda 260 s k.
 Panathenaia 416
 Pannonius, Janus 661, 662
 papyrusok 406, 498, 589
 Paralimni 315 s k., 613 s k.
 Pauly-Wissowa-szótár 527
 Pausanias 186
 Pecz Vilmos 149—150, 615
 Pectorius-féle felirat 121
 Peiper 330
 Persius 329
 Petronius 1, 134—135, 163 s k., 280,
 333, 334
 Philochoros 532, 533
 Phormion 518 s k.
 Photios 409
 Phrantzes 616, 617
 phratríák, athéni 515 s k.
 phylék, athéni 516, 525
 Pindaros 60, 150, 191
 Pithou, Petronius-kiad. 134
 Platon 191, 205; *Politeia* 57; *Phai-*
don 363
 Plantus 141, 258, s k., 330, 333, 335
 Plutarchos 9, 242, 261, 262, 409, 575
 Plüss 150
 Poggio, *Cyrus* 342
 Poland 530, 531
 Politis, N. G. 145, 174
 Pollux 409, 533
 Polybios 198
 Porson 33
 Propertius 304, 390 s k.
 Prudentius 121, 216; *Contra Sym-*
machum 335 s k.
 Pseudo-Demetrios Phalereus 409
 Pythagoras 410

 Quintilianus 301

 Rabe, H. 495
 Rainer főhg.-féle gyűjtemény 576
 Rasi, Pietro 335
 Rauschen 193
 Rehm, E. 300
 Reinach, S. 76, 78, 218

- Reiske 164, 166
 Révay József 191; *Nero fákladyi* 214 s k.; *Ökeresztény symbolumok* 215
 rhetorika 47 s k.
 Riepl, Wolfgang 415
 Ritschl 333, 335
 Robert 140
 Roemer, A. 82, 663
 Rómer Flóris 342
 Roscher 262
 Ross 315 s k. 323
 Rufinus 194
 Rothe, C. 82
- Sauppe 301, 528, 530
 Scaliger, Josephus 1, 3
 Scheffer 6, 164 s k.
 Schenkl 330; *Xenophontische Studien* 408
 Schmeller 315
 Schmidt József 365
 Schneider, Kallimachos-kiad. 576, 577
 Schoeffer 527
 Schöll 533
 Schöne, Alfr. 58, 298
 Schrörs 193
 Seleukos 533
 Seneca 329, 333, 334
 Sieffert, A. 217
 Simon József Sándor 205
 Smith, Robert 37, 39
 Sokrates 363
 Solon 521, 532, 533
 Sonnenberg, P. E. 332
 Sophokles 572
 Statilius, Marinus 2
 Stemplinger, Eduard 242—243.
 Stobaios 408, 409
 Strabo 613, 614
 Stürmer, F. 150
 Suetonius 16, 263, 264
 Suidas 408, 409, 576
 Symmachus 121, 216, 335 s k.
 szent Gergely Nazianzosi 254 s k.
 Szlavoniai Gergely, *Ad Isabellam virginem* 342
 szövegvizsgálat 406—408
- Tacitus 16, 119, 120, 215, 565, 566, 677
 τάρχος 365, 366
 ταρχεῖν 362 s k.
 temetkezés, görög 357 s k.
 Terentius 141, 258 s k., 342
 τεροχίειν 365
 Tertullianus 58, 202, 337; *Apologeticum* 193
 Thalheim 408
 Theodosius 17, 90
 Theognis 577
- Theokritos 333, 584
 θάλασσα, θάλασσαί 530 s k.
 Thomas, E. 6, 167
 Thukydides 57, 360
 Thumb, *Handbuch* stb. 615
 Tibullus 4, 304, 390, 392, 393
 Toepffer 526
 Tommasini, V. 144
 Traube, L. 149
- Ulrichs, H. N. 316
 Ungrolími 316 s k. 613 s k.
 Usener 140, 406, 650 s k.
- Vahlen 332
 Valckenaer 494
 Valerius Maximus 16
 Varro 333, 334
 Venantius Fortunatus 140
 Vergilius 4, 207, 246, 301, 304, 329, 337, 641; *Aeneis* 197—198, 329; *Bucolica* 584—585
 Voss, J. 4.
- Waitz 44, 53
 Waltzing, J. P. 193, 298 s k.
 Wecklein, N. 150
 Wegener, Ph. 33
 Weil, H. 494
 Welcker, Fr. G. 197, 495, 496
 Wendland, P. 278—279, 408, 409, 646
 Wheler, G. 316
 Wilamowitz-Moellendorf, U. v. 140, 192, 406, 522, 523, 576, 577.
 Wilpert 215
 Winterfeld, P. 300
 Wolf, Fr. A. 192, 646
 Wölfflin 263
- Xenophon 360, 405 s k.
- Zenobios 577
 Zenodotos 590
 Ziebarth 532
- ## II. Magyar philologia.
- Ady Endre 344, 601, 612
 Amade László 592
 Ányos Pál 540 s k, 630
 Arany János 53, 142, 187, 222, 344, 571, 598—599, 604, 625, 649;
Fülemile 143; *Buda Halála* 236;
Toldi Szerelme 283; *Tetemrehívás* 345—346; *Toldi-trilogia* 367 s k;
 Aristophanes-ford. 496
- Babits Mihály 601
 Bacsányi János 628
 Bajza József, *Sóhajts* 251

- Baksay Sándor 221 s k. 266, 268;
 egyes művei 222 s k.
 Balassa Bálint 52, 343, 392
 Balassa József 351
 Barcsay Ábrahám 537
 Bárd Miklós 403
 Bartalis Antal 598
 Bayer József 649
 Benedek Elek 344
 Beöthy Zsolt 92, 649
 Berzeviczy Albert 649
 Berzeviczy István 403
 Bessenyei György 538 s k., 628,
 630; *Agis* 343; *Az ember próbája*
 539, 540; *A természet világa* 539
betű 561, 670
bicsak 561, -ka 561, 669, 670, 676
 Biró L. Anyos 352
 Biró Lajos 344
 Bod Béter, *Athenas* 231
 Bodnár Zsigmond 125
 Bognár Teofil 102
 Bolyai Farkas 159, 541, 629, 630;
Párisi per 283—284
 Boros Alán 598
 Bródy Sándor 344
 Budenz József 394
 Bulyovszky Lilla 257
- Comico tragédia* 52
 Császár Elemér 95, 403
 Cséppán István 543
 Csiky Gergely 344
 Csokonai 542, 543, 630; Pope ha-
 tása műveire 623 s k.
 Czeke Marianne 650
 Czirjék Mihály 542
 Czövek István 611
- Dayka Gábor 404; *Heloiz Abelárd-*
hoz 542, 543, 545
 Deák Farkas 647
 Déryné 290
 Dévai Biró M., *Orthographia Ung.* 248
 Dóczy Lajos 344
 Döbrentei Gábor 629, 630, 649
 Dömötör János 234
- Eötvös József b., *Karthausi* 344
 Erdélyi János 189, 404
Esztergom megvételéről 592
Etimológiai Szótár, Magyar 669
- Faludi Ferencz 343
 Farkas Sándor, Bölöni 544
Felelet a Mondolatra 629
 Ferenczi Sári 187
 Ferenczi Zoltán 649
 Főti József Lajos 383, 384
- Garay János 661; *Obsitos* 571
 Gombocz Zoltán 420, 561, 669, 670, 676
 Gönczi-féle énekeskönyv 51
 Gvadányi József, *Nótdarius* 355
 Gulyás József 612
 Gyarmathi Sámuel 288
 Gyóni Géza 601, 612
 Gyöngyösi István 343, 404; *Murá-*
nyi Venus 214
 Gyöngyösy Irod. Társ. 403
 Gyöngyösy László 404
 Győry Vilmos, *Gyula szerelme* 415
 Gyulai Ágost 260
 Gyulai Pál 344, 594; *Éji látogatás*
 60—70, 142—143, 351; *A vén szí-*
nész 618 s k.
- Hajnal Mátyás, énekeskönyve 51
 Halászy Konstantin 598
 Harsányi István 598
 határozó ragok 396
Hazánk 571
 Hécei Pál 541
 Heltai Gáspár 343
 Herczeg Ferencz 344
 Hernád név eredete 558
 Horányi Elek 598
 Horváth Adám, Pálóczi 228, 628
 Horváth Ferencz, *Gyulai Pál lyrája*
 351
 Horváth Lázár, Petrichovich 279,
 610; *Kaleidoskop* 154; *Írói eman-*
cipatio 206
- igeragozás 395
ir 561
 irodalom, háborús 599 s k.
- Jászay Pál 123
 Jókai Mór 222, 344; *Szerelem bo-*
lundjai 511 s k.
 Jósika Miklós 102, 252—253, 344,
 623; *Regény és regényítészet* 253
- Kájoni János 669; énekeskönyve
 51—52
 Káldi György, bibliaford. 186
 Kántorné 289
 Károlyi Gáspár 343
 Katona József 598; *Bánk bán* 344
 Katona Lajos 343
 Kazinczy Ferencz 343, 542, 598
 Kemény Zsigmond b. 102, 344;
 egyes művei 153 s k.
Keszthelyi kódex 598
 Király György 7 s k., 91, 101 s k.
 Kis János 545, 629, 630
 Kisdi, *Cantus Catholici* 51
 Kiséri, *Egy frakk kevés* 415
 Kisfaludy Károly 343; *Szécsi Mária*
 212; *Tollagi Jónás* 355

Kisfaludy Sándor 543, 628, 630;
Tátika 211

Kiss József 344

Kocsi Patkó János 99

Koháry István gr. 598

Kohn Sámuel 126

Kónyi János 99

Kosztolányi Dezső 601

Kovács Pál 571

Kozma Andor 601

Kölcsey Ferencz 544, 628, 629, 649

költészet, háborús 599 s k.

Kreskay Imre 540, 541

Kúnos Ignác 352

Laczkó Géza 601

Lemouton Emilia 650

Lengyel Menyhért 344

Lévay József 601: *A vadon tündére* 97

Lisznyai Kálmán 571

Madách Imre 242; *Az ember tragé-
 diája* 45—47, 344, 682; *Mózes* 46

Madarász Flóris 139—140, 268

magánhangzók 248

Mailáth János gr. 208 s k.

mássalhangzóváltozások 248

Mauks Ernő 403

Mazuch Ede 404

Melich János 395

Mihál Farkas-kézirat 52

Mikes Kelemen 343; *Törökországi
 Levelek* 7 s k., 90 s k., 346—347

Mikszáth Kálmán 222, 229

Minay Lajos 404

Molnár Ferencz 344

Munkácsi Bernát 352

Négyesy László 13, 21, 187

Nopcsa Elek 154

Orbán süvege 592—593

Orczy Lőrincz 537, 538, 540, 628, 630

Pápai István 541

Pataki Anna kesergése 52

Paulay Ede 46, 47

Pázmány Péter 249, 343

Péchi Simon 126

Péczeli József id., 545, 629, 630

Pesti gyermekek éneke 597

Péterfy Jenő 511

Petőfi 251, 327, 344, 576, 593—594,
 600, 649; *Felhők* 599

Ráday Pál 187—188, 343

Rákóczi Ferencz, II. 16, 18, 343

Rákosi Jenő 344

Receptom, Igen hasznos... 347 s k.

Révai Miklós 396, 571, 669

Reviczky Gyula 344

Riedl Frigyes 14, 343, 597

rovásírás 560 s k.

Sajnovics János 288

Salamon Ferencz 123, 124, 625, 626

Schedius Lajos 290 s k.

Sebestyén Gyula 419

Simai Kristóf 598

Simonyi Zsigmond 324 s k., 395

Szabolcska Mihály 601

Szalay Ágoston 647

Szamosközy István 669

Szász Károly, id. 159

Szász Károly, püspök 153, 162

Szathmáry Károly, P., *Julia* 646

Széchy Mária 212 s k.

Székely István, Benczédi 597

Szemere Pál 610, 629

Szent Jobbról, Ének 598

Szepessy László 601

Szigetvári Iván 142, 143, 351

Szigligeti Ede 344

Szilády Aron 598

Szilágyi István 9

Szinnyei Ferencz 343; *Novellairo-
 datmunk Jósikáig* 252

szófejtés 249

szóképzés 394, 395

Takáts Sándor 122 s k.

Temesvári Pelbárt 342

Thököly Imre 12

Thuróczy krónikája 597

Thúry Zsigmond 126

Toldy Ferencz 347

Tolnai Lajos, *Az édes anyja* 69, 142

Tóth Ede 344

Vahot Imre 415

Vajda János 344

Vámbery Ármán 561, 669, 670, 676

Vargha Damján 598

Versényi György 625

Vértesy Jenő 604—605

Volf György 598

Vörösmarty M. 343, 571; *Szózat* 251

Wesselényi Ferencz 211 s k.

Wesselényi Miklós b. 153

Wesselényi Miklós b., id. 289

Zolnai Béla 346, 347

Zrinyi Ilona 12

Zrinyi Miklós 343; *Zrinyiasz* 186

III. Germán philologia.

Addison, *Spectator* 95, 346, 347

Akáts Ferencz 683

- Albrecht, Louis 650
Allg. deutsche Theaterzeitung 133, 134
 ambrasi kézirat 209 s k.
 Arndt, E. M. 652 s k.
 Arnim 664
 Arnold, E., *Deutsche Literatur-gesch.*
 343
 Ayres 649

 Baader, Fr. v. 84 s k., 172
 Bäuerle Adolf 296
 Bebel, H. 664
 Bertram 133
 Birch-Pfeiffer, Ch. 619
 Björnson 66
 Bleyer Jakab 209
 Bodmer 98
 Bodrogi Lajos 131, 650
 Bolte-Polivka, *Anmerkungen* 66
 Bonaventura, *Nachtwachen* 195—196
 Böttiger 137, 683
 Braun Péter b. 611
 Bräuning-Oktavio, H. 586
 Bredsdorff 669
 Brentano 195, 196
 Brink, ten 681
 Brockmann, *Hattyú Ilona* stb. 212
 Bronikowski, *Die Magyaren* 212
 Bugge, S. 566, 672, 673, 678, 679
 Bulwer 156, 253
 burgund-monda 265—266
 Büsching 209 s k.
 Byron 156, 257; drámái 70; *Don Juan* 204

 Carlyle 680
 Chaucer 681—682
 Claudius 344
 Collin, H. 607
 Colman, George, ifj. 98

 Déry Julianna 326, 327
 Devrient 619
 Dietelmayer Teréz 290
 Dietrich-monda 265, 266
 Dilthey 220
 Dresch, J. 65
 Dreyssig, Fr. Chr. 290
 Dryden 413

 Ebert, E. K. 212
 Eckartshausen 98
 Eckermann 584, 585
 Elek Oszkár 650
 Ellrich, Aug., *Die Ungarn* 623
 Ernst, Friedrich 189
 Ernst, J. D. 212: *Schatz-Kammer*
 661—662
 Eszterházy Károly János gr. 683

 Faber, J. H. 98, 99
 Faust-monda 203
 Fichte 195
 Filtsch Dániel 250
 Fletcher 413
 Francisci, Erasmus 212
 Frank, E. 196
Frankfurter Gelehrte Anzeigen 585 s k.
 Friesen, Otto v. 566, 672, 673
 Frieshammer 681
 Fugger, Friedr., gr. 582

 Gaál György, *Tdtika-ford.* 211
 Gedeon Alajos 653
 Geibel, Emanuel 150, 256 s k.
 Geiler v. Kaisersberg 348
 Gellert, Chr. F. 98, 99
 Gemmingen 412
 Georgy, E. A. 28
 Gessner, Chr. F. 98, 99
 Gibbon 46
 Girzik 290
 Giseke, *Biemer Beiträge* 404—405
 Gleich, J. A. 98
 Glossy, Karl 606 s k.
 Goethe 30, 137, 156 s k., 192, 242,
 247, 257, 262, 424, 584 s k., 680,
 683; *Faust* 45, 47, 87, 157, 353,
 664; *Propyläen* 352—353; *Divan*
 581; *Wilhelm Meister* 618, 620
 Gottlieb, Theodor 341, 342
 Gottsched 653, -né 98
 Görres, J. 84
 Gragger Róbert 257
 Gral monda 219, 287
 Greene 650
 Grillparzer 156, 159, 605—606; *Der Traum ein Leben* 158; *Bánk bán* 344
 Grimm, W. 209, 210
 Grimm-mesék 67
 Grün, Anastasius 172, 344
 Grüner, Franz 683
 Gundermann, G. 566
 Gutzkow, Karl, drámái 65—66;
Zopf und Schwert 619
 gyulafehérvári kéziratok 209 s k.

 Hadamar v. Laber, *Jagd* 209 s k.
 Hagen, Fr. H. v. d. 209, 417
 Hart, Julius 204
 Hartmann von Aue 54—56
 Haydn 135
 Hebbel 28, 65, 344; *Nibelung-trilógia* 346
 Hegel 189
 Heine, H. 257, 344, 584
 Heinrich Gusztáv 649
 Hellebrant Árpád 650
 Hensler, A. 59; *Rinaldo Rinaldini* 212

- Herder 137, 585 s k.; drámái 151
 Heywood 413
hiencz 128
 Hoffmann, E. T. A. 156, 195, 196, 204
 Holtei, *Die Vagabunden* 619 s k.
 Hormayr 209
 Houben 65
 Höpfner 586
 hősmonda 219
 Humboldt, W. 128, 192

 Iffland 619
Inkle és Yarico 97 s k.
 irodalomtörténet, erdélyi német 249 s k.

 Jakab, I., *Basilikon Doron* 131
 Jonson 413, 650

 kalocsai kódex 208 s k.
Karl der Grosse u. die Schotten 209
 Kästner, D. V. 189
 Keil, G. 31
 Keszler Samu 250
 Kierkegard, Sorel 204
 Kirchhoff 669
 Kirchner, K. 251
 Klopstock 653
 Kloesz, Hermann 251
 Komareck, J. N. 98
 Kotzebue 343, 607; *Bela's Flucht* 607 s k.; *Colomanns Rache* 608, 609
 költészet, német háborús 219
 könyvtárak, ausztriai középkori 341 s k.
 Körner, Theodor 343; *Zriny* 609, 610
 Kurz, Hermann 619

 Larfeld 566
 Latzkó Hugó 650
 Laziuss 417, 418
 Lenau, N. 344; tragédiái 23 s k., 83 s k., 168 s k.; *Don Juan* 204
 Lessing 297, 653; *Hamburgische Dramaturgie* 133; *Nathan der Weise* 384 s k.
 Leyen, Friedr. von der 66, 67
 Ligon, Richard 97
 Löwenthal, Sophie v., 25 s k., 86, 170
 Ludwig, O. 28

 Mann, Thomas, *Buddenbrooks* 237
 Marienburg Gy. Fr. 251
 Marlin, J. 251
 Martensen 85, 87, 172
 Matthison 344
 Mayer János 290
 Maync, Harry 150
 Mayr, *Beiträge zur Beurteilung Lessings* 384

 Mednyánszky, A., *Wesselényis Brautwerbung* 212, 213
 Meisl, Karl, *Gisela v. Bayern* 212; *Maria Szetsy* 212 s k.; *Die Witwe aus Ungarn* 212; *Karolo Karolini* 212
 Melanchthon 259
 Melas, H. 189
 Menzel, Wolfgang 65
 Merck, Joh. H. 137, 585 s k.
 Mielke, H. 288
 Milton 156, 206
 Modick, O. 586
 Morris, Max 585 s k.
 Musäus meséi 67

 Neckel, G. 564, 673
 népdalok, *hiencz* 328—329
 Nestroy 154, 156, 157
Nibelungenlied 265, 266, 417 s k.
 Nicolai 653; *Allg. Deutsche Bibliothek* 586
 Nietzsche 344
 Niflunga-saga 265
 Nouseul József 290 s k.
 Nouseul Rosalia 291, 296 s k.

 Parzival-monda 287
 Paul, Jean 195, 196
 Pelzel, J. B. 98, 99
 Perkins 102
 Petersen 586, 587
 Petz Gedeon 144, 191
 Petzet, Erich 582
 Pfeffel 98
 Platen, August 580 s k.
 Pope, A. 535 s k., 623 s k.
 Prior gyűjteménye 142
 Primisser 209, 211
 Prünhild-monda 665

 Raabe, *Dräumling* 411
 Reichard 133
 Rexa Dezső 650
 Rosner Lipót 618, 620
 Roth Lajos 251
 Rösler, J. K. 189
 rúna, germán 563 s k., 671 s k., 677, 678
 Ruttenstock, J. 606—607
 Rückert 156

 Sachs, Hans, *Ein recept* 348 s k.
 Sander 653
 Schelling 84, 189, 195, 196, 581
 Scherer, W. 585 s k.
 Schesaeus, Chr. 250
 Schickfuss 662
 Schikaneder, E. 619
 Schiller 30, 137, 169, 213, 344, 411

- s k.; drámái 71; *Wallenstein* 158; *Don Carlos* 158; *Die Glocke* 191
 Schink, J. Fr. 99, 133
 Schlegel, Fr. 157, 422
 Schlosser 587, 588
 Schlösser, Rudolf 580 s k.
 Schmidt, Erich 384, 387
 Schmidt Henrik 144
 Schmieder 133, 138
 Schnaderhüpfel 664
 Scholz 154, 157
 Schottky 209, 211
 Schönaich-Carolath, E. v., hg., *Don Juans Tod* 204
 Schubert, C. E. 99
 Schullerus, Ed. 251
 Schultz, Fr. 196
 Schuster, W. Fr. 251
 Schwartz Elemér 352
 Schwarz Frigyes 553, 556
 Scott, Walter 253, 344
 Shakespeare 156, 191, 206, 342, 344, 392, 413, 588, 589, 649, 650; *Othello* 68, 415, 650; *Szeget szeged* 129 s k., 650; *Julius Caesar* 242; *II. Richard* 279; *Hamlet* 284, 353; *Romeo és Julia* 284; *Vihar* 649; *Sok zaj semmiért* 649; *Macbeth* 649, 650, 660, 661
 Shaw, Bernard, *Man and superman* 204
 Shelley, *Beatrice Cenci* 25
 Shirley 413
 Sievers 564
 Sommer, Joh. *Ethographia Mundi* 347 s k.
 Sonnenfels 589
 Spindler 253
 Steele, R. 346, 347
 Steig, R. 587
 Sterne 544
 Sturm, Róbert 618
 Sturm und Drang 585
 Suso 85, 172
 Swift 544
 Széchy Mária, a német irodalomban 212 s k.
Szegény Henrik 53 s k.
 széppróza, német 288
 Teuchert, Hermann 144
Theatralmanach, Hofgräflich Erdödischer (1787) 134
Theatral. Wochenblatt (1778) 133, 134
The Spectator 97 s k., 346, 347
 Thienemann Tivadar 270
 Thullner, E. 189
 Uhland 257; *Graf Eberstein* 664
 Ulflas 564, 671, 677, 678
 Varnhagen v. Ense, *Kriegsabentheuer* 419
Vaterland 571
 Vonnáz J., *A szatmárvármegyei német telepítés* 143—144
 Wagner, *Kindesmörderin* 413
 Wagner, J. J. 581
 Wagner, Richard, *Parsifal* 71
 Weber Arthur 650
 Weidmann, Fr. K., *Matthias Corvinus* 610, 611
 Wetzell, Fr. G. 196
 Weyttenfelder, Hans. *Ein hüpsch neues Liedt* stb. 348
 Whetstone, George, *Promos and Cassandra* 130
 Wieland 137, 138, 246; *Teutscher Merkur* 586
 Wimmer, *Die Runenschrift* 564 s k., 672 s k.
 Windelband 220
 Wisser, *Plattdesche Volksmärchen* 67
 Zaunert, Paul 66, 67
 Zschokke, Heinrich, *Der Pasa von Buda* 68—69

IV. Román philologia.

- Anecdotes historiques* stb. 20
 Anelli, Angelo 207, 208
 Aubert 398
 Balzac, H. de 223, 253
 Bayle 384
 Belleau, Remy 301 s k.
 Binet, Claude 301, 302
 Blanchemain 304
boche 423
 Boileau 245, 337, 338, 340
 Bolintinean Demeter, *Trajanida* 369
 Bonnac 21
 Bonneval, C.-A. comte de 8, 16, 21, 104
 Bordier, H. L. 350
 Boy 398 s k.
 Brantôme 341
 Brués, Guy de 303 s k.
Burlador de Sevilla 203, 204
 Calderon 203, 581
 Cervantes 544
 Charpentier 302, 305
 Chartier, Alain 575
 Chateaubriand 156

- Chaulieu 426
 Cinthio, Giraldo 130, 131
 Colardeau, *Lettre amoureuse d'He-*
loïse à Abailard 542
 Colletet, Guillaume 301, 302
 Coppée 338
 Cordier, Henri 136
 Croy, Jean II. de 351

 Dante 156, 353
 D'Argens, *Lettres Juives* 15 s k,
 91 s k., *Lettres Chinoises* 19, 91
 Daudet, Alphonse 234
 De la Croix, *Memoires* 13
 De La Hode 20
 Denisot 303, 304
 Densusianu Pop Áron életrajza 368 ;
Negriada 367 s k.
 Deschamps, Eustache 575
 Des Masures 303, 304
 Diderot 253—254
 Don Juan-monda 203, 204
 Dorat 303, 305
 Du Bellay 303 s k., 403
 Dumas, A. 68, 344
 Dumont, Jean, *Lettres historiques* 12

 encyklopædisták 338

 félkezű leány mondája 350—351
 Fénelon, *Télémaque* 93, 94
 Fleury, Claude 21
Florence de Rome 351
 Foclin, A., *Rhetorique française* 302

 Gautier 338
 Gilliéron 681
 Gobineau, Joseph Arthur de 198
 s k.; *Pléiades* 201
 Gomezné, *Journées amusantes* 21
 Goncourt, Edmond 345
 Guillet, Pernelle du 397

Heptaméron 102, 103
 Heredia 338
Historia del rey de Hungria 351
 Hugo, Victor 156, 157, 344

 Jeanroy, A. 681
 Junimea 373

 Labé, Louise 396 s k.
 Lafenestre 338
 Lanson 660, 681
 Larivey 341
 Laumonier, Paul 301, 304, 339, 341
 Lebrun, Mme 399
Le Spectateur 98 s k., 347
Lettres curieuses d'un Gentilhomme
Allemand 12

Lettres d'Osman 20
Lettres Moscovites 123
Lettres politiques stb. 10 s k., 20, 91
Lettres sur les Hongrois 12
 Lognon 338, 341
 Loh, *Histoire des littératures com-*
parées 343

 Magny, Olivier de 397 s k.
 Malherbe 337 s k.
 Marana, Giov. P., *Espion turc* 8 s k.,
 15, 20, 91, 94, 97, 104
 Marguerite de Navarre 399, 401
 Marmontel 338
 Marot, Cl. 303
 Marty-Laveaux 304
 Meillet 681
Miracle de fille du roy de Hongrie
 351
 Molière 203, 342
 Molina, Tirso de 203
 Montesquieu 21; *Lettres Persanes* 9,
 19 s k., 90 s k., 104
 Mounet-Sully 204
 Musset, *Namouna* 204

 Nisard 338
 Noyer, Mme du 13

 Paris, G. 681
 Pasquier 303 s k.
 Paupe, Adolphe 136
 Pelletier 303
 Perrault, *Lettres choisies de Messieurs*
de l'Académie 14, 15, 100
 Petrarca 395
 Pléiade 301 s k., 328
 Poullain de Saint-Fois, G. F., *Lett-*
res Turques 20

 Radulescu, Eliade, *Mihaida* 369
 Ramus, *Rethorica* 301; *Dialectique*
 302 s k.
 Récamier, Mme 399
 Remi, Philippe de, *La Manekine*
 350, 351
 Rémon de Saint-Mard, *Lettres ga-*
lantes et philosophiques 14
Roman de la Rose 575
 Ronsard 301 s k., 337 s k., 400 s k.
 Rousseau, Jean-Baptiste 338
 Rousseau, Jean-Jacques 156, 250

 Saint-Amant 327—328
 Sainte-Beuve 338
 Sand, George 399
 Saussure 7 s k., 21, 96
 Schemann 199 s k.
 Sévigné, Mme de 7, 8, 13, 15, 20,
 92, 95, 104

Staël, Mme de 399
 Stampa, Gaspara di 397
 Stendhal 135, 136; *Le rouge et le noir* 511 s k.
 Suchier, Hermann 350
 Sue, E. 344
 Sully-Prudhomme 340
 Talon, Omer 302
 Timoneda, Juan de 143
 Villon, François 573 s k.
 Voltaire 338, 536 s k., 630; *Les Guébres* 384 s k.; *Zaire* 384, 387, 389; *Mahomet* 384, 387; *Essai sur les meures* 389
 Wauquelin, Jean 350
 Zola, É. 222

V. Egyéb szakok.

Angyal Pál 650
 Antikrisztus 120, 214 s k.
 Apocalypsis 120, 214
 Attila-kincs, feliratai 419 s k. 568, 569, 668, 674, 675
 Baumgarten 189
 Böhm Károly 220
 Buddha 353
 busztrofédon 561 s k., 670, 671, 676 s k.
 Croce, Benedetto 50
 Donner 671
 Drechsler Branko 184
 eposz 238 s k.
 Gogoly Miklós 239
 Hallewi, Jehuda 578 s k.
 Henszlmann Imre 189
 írás, ó-török 567 s k., 671, 674; fönicziai 563, 673
 írásrendszer, középtengeri 562, 563
 Jagić, V. 185
 jelentésváltozások 324 s k.
 Kant, I. 128, 189
 Kármán Mór 646
 Kopitar 209 s k.
 kulturtudományok 590, 591
 László, V. 342

Leibniz 653
 Margit, III. Béla leánya 321 s k.
 Marty, A. 324
 Máté evangéliuma 54
 Mátyás király 362
 Mészáros Gyula 419 s k., 567, 568, 668, 674
 modernség 244, 245
 Mozart 135; *Don Juan* 204
 Murko, M. 185
 Nagy Géza 679
 Német Gyula 668 s k.
 Paasonen 394
 Palágyi Menyhért 220
 Petrečić evangéliumai 186
 Puskin 327
 Rác Lajos 220
 Rešetar, M. 185
 rovásírás 560 s k., 668 s k.
 Salamon, magy. király 350
 St. Omer-család 613 s k.
 St. Omer, Bela de 321 s k.
 St. Omer, Nicolas 321, 322
 Schedius Lajos 648
 Schelling 648
 Sebestyén Gyula 668 s k.
 Schlottmann 676
 Schmitt Jenő 220
 Setälä 394
 Sturm, J. 260
 Surmin György, *Povjest književnosti hrvatske i serpske* 184
 természettudományok 590, 591
 Thammuz 262
 Thomsen 395, 671, 675, 679
 Tolstoi, Alexei 204
 tragédia 83 s k.
 tragikum 23
 turánizmus 683
 Turgenyev 326, 327
 ural-altáji nyelvrokonság 394
 Vámbéry Ármán 421
 Vātsyāyana, *Kāmasūtram* 72
 világirodalom-történet 342 s k.
 Vischer, Th. 28, 189
 Wheler, G. 316
 Wilhelm, R. 67
 Wundt, W. *Völkerpsychologie*, 45, 324
 Zichy Mihály 46
 Zrinyi Péter 186

A Budapesti Philologiai Társaság 1916-ban.

I. A Társaság tisztviselői :

Tiszteletbeli elnök :	<i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök :	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök :	<i>Hegedűs István</i>
Első titkár :	<i>Papp Ferencz</i>
Másodtitkár :	<i>Vértessy Dezső</i>
Pénztárnok :	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Szerkesztők :	<i>Bleyer Jakab és Förster Aurél.</i>

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Pecz Vilmos</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Haraszti Gyula</i>	<i>Petz Gedeon</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Husztai József</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Incze József</i>	25 <i>Schmidt József</i>
5 <i>Czebe Gyula</i>	15 <i>Kempf József</i>	<i>Székhely István</i>
<i>Ferenczi Zoltán</i>	<i>Király György</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Fodor Gyula</i>	<i>Melich János</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Gragger Róbert</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vértessy Jenő</i>
10 <i>Gyomlay Gyula</i>	20 <i>Némethy Géza</i>	30 <i>Zlinszky Aladár</i>

VIDÉKIEK :

<i>Burián János</i>	<i>Helle F. Hugó</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kacsórics Kálmán</i>	<i>Révay József</i>
<i>Dézi Lajos</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
5 <i>Dombi Márk</i>	15 <i>Kristóf György</i>	25 <i>Szigeti Gyula</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Trostler József</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Gedeon Alajos</i>	<i>Pauler Ákos</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Gombocz Zoltán</i>	20 <i>Pirchala Imre</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

- Dr. Beöthy Zsolt*, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Berzeviczy Albert, v. b. t. t., Budapest.
Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Dr. Burány Gergely, prem. prépost, Keszthely.
 5 *Chatzidakis N. György*, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. ny. I. titkára, Berlin.
Dr. Finácsy Ernő, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Giesswein Sándor, apát kanonok, Budapest.
Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.
 10 *Dr. Heisenberg Ágoston*, egyetemi tanár, München.
Dr. Ludwig Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
Ratti Achille, a vatikáni könyvtár alprefektusa, Róma.
Dr. Riedl Frigyes, egyetemi tanár, Budapest.
Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.
 15 *Dr. Schuchardt Hugó*, nyug. egyetemi tanár, Grác.
Dr. Simonyi Zsigmond, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Szász Károly, képviselőházi elnök, Budapest.
Dr. Szinnyi József, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Takács Menyhért, jászói prépost, Jászó.
 20 *Dr. Ponori Theurewk Emil*, nyug. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége	200	kor	— f
† Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	309	„	— „
† Dr. Baksay Sándor, volt ref. püspök	200	„	— „
Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	286	„	40 „
5 † Bermüller Ferencz, volt kir. kath. főgimn. tanár	200	„	— „
Névtelen alapítványa	200	„	— „
† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	200	„	— „
Burány Gergely, prem. prépost, Keszthely	200	„	— „
Dr. Császár Elemér, egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	— „
10 Czeizel János, áll. felsőbb leányisk. igazgató, Szeged	200	„	— „
Dr. Förster Aurél, egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	— „
Franklin-Társulat, Budapest	200	„	— „
† Dr. Fröhlich Róbert, volt evang. főgimn. tanár	200	„	— „
Dr. Glesswein Sándor, apát kanonok, Budapest	300	„	— „
15 Dr. Gyomlay Gyula, egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	— „
† Dr. Gyulai Fül, volt egyetemi tanár	200	„	— „
† Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	200	„	— „
Dr. Hampel Antal, földm. ügyi min. osztálytanácsos	200	„	— „
Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	200	„	— „
20 Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	821	„	90 „
† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	200	„	— „
Dr. Horváth János, Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	200	„	— „
† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	„	— „
† Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	200	„	— „
25 † Dr. Katona János, volt egyetemi tanár	200	„	— „
Dr. Kertész Armin, tanár, Budapest	200	„	— „
Dr. Kornis Gyula, egyetemi tanár, Pozsony	203	„	— „
† Gr. Kuun Géza	200	„	— „
† B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	„	— „
30 Dr. Lány Nándor, egyetemi tanár, Debreczen	200	„	— „
† Dr. Maywald József, volt kegyesrendi tanár	200	„	— „
Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Budapest	200	„	— „
† Nogdall János, volt pergamoni püspök	200	„	— „
Országos Kaszinó, Budapest	250	„	— „
35 Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	366	„	— „
Dr. Petz Gedeon, egyetemi tanár, Budapest	200	„	— „
Dr. Pintér Jenő, állami főreálisk. tanár, Budapest	200	„	— „
† Dr. Pozder Károly, volt áll. főgimn. igazgató	200	„	— „
† ifj. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	„	— „
40 Dr. Schmidt József, egyetemi tanár, Budapest	200	„	— „
† Dr. Szász Károly, volt református püspök	200	„	— „
Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	„	— „
Dr. Takács Menyhért, jászói prépost	500	„	— „
† Dr. Télyfy Irén, volt egyetemi tanár	200	„	— „
45 Dr. Vargha Danján, cziszt.-r. tanár, Budapest	100	„	— „
† Dr. Vánbéry Armin, volt egyetemi tanár	200	„	— „
Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	„	— „
Dr. Zlinszky Aladár, áll. főgimn. tanár, Budapest	200	„	— „
Összesen	12.836	kor.	30 f

Ezen a 12.836 k 30 filléren 13.400 k n. é. 4%-os magyar koronajáradék és 600 k n. é. 6 %-os hadikölcsön-kötvény vásároltatott 12.682 k 05 fillérért és a fennmaradt 154 k 25 fillért postatakarékpénztárban van elhelyezve.

Jegyzet. 1915 végén volt tiszteleti tag: 20, alapító: 46, rendes: 620, rendkívüli: 61, előfizető: 219, összesen: **966**. Most van tiszteleti tag: 21, alapító: 48, rendes: 632, rendkívüli: 54, előfizető: 227, összesen: **982**.

Kimutatta 1916. évi novembertől 1917. évi márciusig.

Cserhalmi Sámuel,
pénztárnok.

A

Kultura és Tudomány

minden kötete a modern gondolkodás kiváló terméke.

1. Széchenyi eszmevilága. I. *Gaal* *Jeuő*, *Beöthy Zsolt*, *Probászka Ottokár*, *Kenessey Béla*, gróf *Vay Gáborné*, gróf *Andrássy Gyula tanulmányai*. Kötve K 1.60
2. A szikratáviró. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasása után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Kötve K 1.20
- 3-4. A természettudomány fejlődésének története. Két kötet. Irta *Wilhelm Bölsche*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.40
5. Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára, Kant irataiból összeállította dr. *Gross Félix*, ford. dr. *Polgár Gyula*. Kötve K 1.60
6. Az emberiség jövője. Irta *Heinrich I. hotzky*, fordította *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.20
7. A vagyontudománya. Irta *I. A. Hobson*, fordította dr. *Sidó Zoltán*. Kötve K 2.—
8. A szociológia vázlata. Irta *G. Palante*, ford. dr. *Mikes Lajos*. Kötve K 1.60
9. A tömegek lélektana. Irta *Le Bon*, ford. *Balla Antal*. Kötve K 2.—
10. Rodin beszélgetései a művészetéről. Összegyűjtötte *Paul Gsell*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
11. Henri Bergson filozófiája. Irta *René Gillouin*, ford. *Farkas Zoltán*. Kötve K 1.20
12. Széchenyi eszmevilága. II. kötet. *Apáthy István*, *Imre Sándor*, *Pauler Akos*, *Zsilinszky Mihály*, *Márki Sándor*, *Gaal Jenő* tanulmányai. Kötve K 1.60
13. A francia irodalom főirányai. Irta *G. L. Strachey*, angolból ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 1.60
14. A világegyetem élete. Irta *Svante Arrhenius*, fordította *Polgár Gyula*. Kötve K 2.—
15. Az ember helye a természetben. Irta *Lenhossék Mihály* dr. Kötve K 1.60
16. Az élet értelme és értéke. Irta *Rudolf von Eucken*, ford. *Schöppflin Aladár*. Kötve K 2.—
17. A gondolatszabadság története. Irta *J. B. Bury*, ford. *Balog Gábor*. Kötve K 2.—

Megrendelhetők:

LAMPEL R. könyvkereskedése (WODIANER F. és FIAI) R.-T.-nál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Cato bölcs mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozóký Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil. 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	4.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Virgilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.